Lietuvių tautos

sukilimas

1941 m. birželio 22–28 d.

Dėkojame monografijos „Lietuvių tautos sukilimas 1941 m. birželio 22–28 d.“ rėmėjams dr. **Kaziui Gediminui Ambrozaičiui**, vienam Birželio sukilimo organizatorių Kaune, ilgamečiam „Į Laisvę“ fondo pirmininkui, **Broniui Nainiui**, antisovietinio pasipriešinimo dalyviui, ilgamečiam Pasaulio lietuvių bendruomenės pirmininkui, „Pasaulio lietuvio“ redaktoriui

Lietuvos 1941 m. birželio 22–28 d. sukilėlių sąjunga

Lietuvių tautos
sukilimas
1941 m. birželio 22–28 d.

Lietuvos gyventojų
genocido ir rezistencijos
tyrimo centras,
2011 Vilnius

UDK 947.45.081
Li333

223

REDAKCINĖ KOLEGIJA:
Alfonsas Žaldokas (pirmininkas)
Jonas Algirdas Antanaitis
Dr. Arūnas Bubnys
Doc. dr. Sigitas Jegelevičius
Stasys Knezys
Alfredas Rukšėnas
Lina Dydienė

TEKSTŲ AUTORIAI:
Dr. Arūnas Bubnys
Doc. dr. Sigitas Jegelevičius
Stasys Knezys
Alfredas Rukšėnas

MOKSLINIAI REDAKTORIAI:
Dr. Arūnas Bubnys
Stasys Knezys

RECENZENTAI:
Doc. dr. Algirdas Jakubčionis
Dr. Rimantas Zizas

Klaipėdos miesto savivaldybės
VIEŠOJI BIBLIOTEKA
Launimo skyrius

P-12/3499

ISBN 978-609-8037-16-6

© Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras, 2011

TURINYS

ĮVADAS 9

I
NEPRIKLAUSOMYBĖS NETEKTIS IR SOVIETINIS TERORAS 23
Okupacijos preliudija 23
Lietuvos padėtis Antrojo pasaulinio karo pradžioje 27
„Vilnius – mūsų, o mes – rusų“ 29
Maskvos kursas – Baltijos valstybių okupacija 32
Lietuvos okupavimas 35
Lietuvos prijungimas prie SSRS 48
Sovietinis teroras 50

II
PASIPRIEŠINIMO BRENDIMAS 61
Pasipriešinimo ištakos 61
Pasipriešinimo jėgos 63
Pasipriešinimo pradžia 68
Pogrindžio organizavimosi pradžia 73

III
LIETUVIŲ AKTYVISTŲ FRONTO (LAF) SUSIFORMAVIMAS 77
LAF Kauno vadovaujantis centras 77
LAF Vilniaus vadovaujantis centras 90
LAF Berlyno vadovaujantis centras 105
Kitos pogrindžio organizacijos 131

IV
SUKILIMO RENGIMAS 141
Sukilimo brendimas 141

Ryšių tarp vadovaujančių centrų palaikymas 151
Sukilimo išvakarės 157

V
SUKILIMAS KAUNE 181
Istorinis sprendimas pradėti sukilimą 181
LAF radijo stoties laidos eteryje 185
Centrinis paštas ir telefono-telegrafo stotis sukilėlių rankose 187
Kauno sukilėliai užima strategines pozicijas 189
Sąmyšis okupantų ir kolaborantų gretose 191
Kauno radiofono ir radijo stoties užėmimas 194
Skelbiamas Lietuvos nepriklausomybės atkūrimas 198
Vadovavimas sukilimui Kaune 201
Sukilimo išplitimas Kaune 205
Kautynės dėl Aleksoto ir Vilijampolės tiltų 208
Sukilėlių veikimas miesto centre ir Senamiestyje 211
Žaliakalnio sukilėliai 214
Sukilėlių grupės Vydūno alėjoje 219
Geležinkelio stoties rajono gynyba 220
Kautynės Šančiuose 222
Susirėmimai Aleksote 229
LAF centras Vilijampolėje 231
Aukštosios Fredos sukilėlių būrys 233
Į kovą stoja panemuniečiai 234
Petrašiūnų šauliai 235
Medicinos pagalbos organizavimas sukilimo metu 237
Kauno karo komendantūra 241
Sukilimas Kauno užmiestyje ir apskrityje 251
Kauno sukilėlių aukos 257
LAF grįžta į pogrindį 261
Vokiečių melas: „Kaunas užimtas po sunkios kovos“ 265
Nacių generolo F. W. Stahleckerio sukurptas mitas 269

VI
LIETUVOS LAIKINOJI VYRIAUSYBĖ 275
Lietuvos laikinosios vyriausybės formavimas 275
Lietuvos laikinosios vyriausybės paskelbimas ir galutinis sudarymas 283
Laikinosios vyriausybės veiklos sąlygos 291

VII
SUKILIMO ORGANIZAVIMAS PASIENIO SU VOKIETIJA APSKRITYSE 297
Kretingos apskrityje 298
Tauragės apskrityje 310
Šakių apskrityje 314
Vilkaviškio apskrityje 318
Marijampolės apskrityje 320
Lazdijų apskrityje 323
Alytaus apskrityje 324

VIII
SUKILIMAS CENTRINĖJE LIETUVOS DALYJE 335
Raseinių apskrityje 335
Kėdainių apskrityje 340
Ukmergės apskrityje 346
Utenos apskrityje 358

IX
SUKILIMAS ŠIAURINĖJE LIETUVOS DALYJE 367
Mažeikių apskrityje 368
Telšių apskrityje 384
Šiaulių apskrityje 401
Panevėžio apskrityje 411
Biržų apskrityje 423
Rokiškio apskrityje 428
Zarasų apskrityje 436

X
SUKILIMAS RYTŲ IR PIETRYČIŲ LIETUVOJE 451
Sukilimas Vilniuje 451
Trakų apskrityje 462
Švenčionių apskrityje 464

XI
LIETUVIŲ KARIŲ SUKILIMAS
(1941 m. birželio 22 d. – liepos vidurys) 477
29-asis šaulių teritorinis korpusas karo išvakarėse 477

Lietuvių karių pasipriešinimas sovietiniam režimui 481
Lietuviškųjų dalių padėtis karo pradžioje 489
Varėnos stovykloje dislokuotų dalių sukilimas 493
Padėtis Varėnos stovykloje 530
179-osios šaulių divizijos sukilimo kelias nuo Pabradės iki Velikije Lukų 535
Lietuvių karių partizaninė kova 575
Nutrauktas ANBO skrydis į rytus 581
Karo mokykla prasidėjusio karo verpetuose 586
Karininkų, tarnavusių LSSR respublikinio karinio komisariato įstaigose, dalyvavimas sukilime 596

PABAIGOS ŽODIS 599

1941 JUNE UPRISING 605

ASMENVARDŽIŲ RODYKLĖ 612

VIETOVARDŽIŲ RODYKLĖ 644

Įvadas

2011 metus Lietuvos Respublikos Seimas 2010 m. rugsėjo 28 d. nutarimu Nr. XI-1038 paskelbė Laisvės gynimo ir didžiųjų netekčių atminimo metais. 1941 m. Birželio sukilimo prieš sovietinius okupantus dėl nepriklausomos valstybės atkūrimo 70-mečio minėjimas prasmingai įsilieja į svarbių Lietuvos istorijai įvykių paminėjimą ir pagerbimą. Sukilimo metu atlikta daug herojiškų kovos dėl Lietuvos laisvės veiksmų, kita vertus, sukilimas pareikalavo nemaža aukų. 1941 m. Birželio 22–28 d. sukilimo metu žuvo ar sovietinių okupantų buvo nužudyta apie tūkstantis sukilėlių ir jiems prijaučiančių Lietuvos žmonių. Kai kuriuos sukilėlius nužudė naujieji Lietuvos okupantai – Vokietijos kareiviai, klaidingai palaikę sukilusius lietuvius sovietiniais partizanais. Tautinio atgimimo metais ir po Lietuvos valstybės atkūrimo 1990 m. Lietuvos visuomenė ir istorikai aktyviai domėjosi sovietinio režimo draustomis, klastotomis arba šmeižikiškai pateikiamomis temomis. Viena tokių temų buvo antisovietinis 1941 m. Birželio sukilimas. Birželio sukilimo tema tuomet buvo ir politiškai aktuali, kaip įrodymas, kad Lietuva ne savo noru įstojo į Sovietų Sąjungos sudėtį ir, kai tik atsirado palanki proga, sukilo prieš sovietus ir bandė atkurti valstybės nepriklausomybę. Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centro (toliau – LGGRTC) istorikai taip pat neliko nuošaly ir ėmėsi sovietmečiu draustų temų nagrinėjamo. Birželio sukilimo istorijos mokslinių tyrimų srityje daugiausiai nuveikė buvęs LGGRTC darbuotojas dr. Valentinas Brandišauskas. Jis pirmasis Lietuvoje apgynė humanitarinių mokslų daktaro disertaciją apie 1941 m. Birželio sukilimą, vėliau apie tai išleido monografiją ir dokumentų rinkinį[1]. Šios temos tyrimai LGGRTC buvo tęsiami ir toliau. Tarp svarbesnių darbų paminėtinas 2001 m. dr. Arvydo

[1] V. Brandišauskas, *Siekiai atkurti Lietuvos valstybingumą (1940 06 – 1941 09)*, Vilnius: Valstybinis leidybos centras, 1996, 208 p.; V. Brandišauskas, *1941 m. Birželio sukilimas: Dokumentų rinkinys*, Vilnius, 2000, 378 p.

Anušausko parengtas Lietuvos laikinosios vyriausybės posėdžių protokolų rinkinys[2]. Verta paminėti ir 2010 m. LGGRTC išleistą dr. Juozo Jankausko knygą, skirtą 1941 m. Birželio sukilimo vadovams, organizatoriams ir ryšininkams[3]. Sumanymas išleisti kolektyvinę mokslinę monografiją apie 1941 m. Birželio sukilimą kilo Lietuvos 1941 m. birželio 22–28 d. sukilėlių sąjungos vadovybei 2007 metais. Buvo suburtas autorių kolektyvas, paskirstyti darbai, pradėta dokumentų paieška Lietuvos archyvuose. Dėl įvairių priežasčių monografijos rengimas užtruko penkerius metus. Deja, vienas svarbiausių knygos autorių karo istorikas ats. plk. dr. Stasys Knezys nebegalės pasidžiaugti savo darbo vaisiais – daug pastangų įdėjęs kolega po sunkios ligos mirė 2011 m. rugpjūčio 25 d. Skaitytojų teismui atiduodame naują knygą apie 1941 m. Birželio sukilimą ir norime padėkoti visiems žmonėms, įstaigoms ir organizacijoms, prisidėjusioms prie šios knygos parengimo ir išleidimo.

Šios kolektyvinės monografijos tikslas yra esamų žinių apie 1941 m. Birželio sukilimą apibendrinimas ir naujos informacijos bei išvadų pateikimas. Siekdami šio tikslo monografijos autoriai kėlė tokius uždavinius. Pirmasis – kuo plačiau realizuoti teritorinį principą ir atskleisti 1941 m. Birželio sukilimo eigą, jo specifiką visuose Lietuvos regionuose. Antrasis uždavinys – papildyti jau esamus tyrimus ir atskleisti, koks buvo Raudonosios armijos 29-ajame šaulių teritoriniame korpuse tarnavusių lietuvių karių ir karininkų vaidmuo 1940–1941 m. pasipriešinimo judėjime ir sukilimo metu. Trečiasis uždavinys – papildyti jau esamus tyrimus ir atskleisti, kaip vyko rengimasis 1941 m. Birželio sukilimui įvairiuose Lietuvos regionuose, atskleisti centrinių pasipriešinimo organizacijų Berlyne, Kaune, Vilniuje veiklą ir vaidmenį rengiant antisovietinį sukilimą. Monografijos autoriai siekė parodyti pasipriešinimo organizavimą ir sukilimo eigą visoje Lietuvoje, o ne tik didžiuosiuose miestuose ar atskiruose regionuose. Manome, kad tai bus svarbiausias šios knygos pranašumas. Knygoje nagrinėjamas sukilimo rengimas ir pats sukilimas, kuris Lietuvoje truko iš esmės pirmą karo savaitę (iki 1941 m. birželio 28 d.). Dėl to knygos autoriai atsiribojo nuo posukiliminio laikotarpio problemų, kurias nulėmė prasidėjusi nacistinė okupacija (Lietuvos laikinosios vyriausybės veikla, valdžios organų atkūrimas, sukilėlių būrių nuginklavimas ir reorganizavimas į pagalbinę policiją, lietuviškosios administracijos ir policijos pajungimas nacių okupaciniam režimui ir panaudojimas žydų persekiojimui ir kt.). Monografijos autoriai rėmėsi gausiais per kelis dešimtmečius parašytais kitų istorikų ir sukilimo dalyvių darbais. Apžvelgiama 1941 m. Birželio sukilimo istoriografija, svarbesni kitų autorių darbai, jų pateiktos išvados ir atskleisti faktai.

Lietuvių antisovietinis 1940–1941 m. pasipriešinimo judėjimas, 1941 m. Birželio sukilimas iki šiol yra nepakankamai ištirta XX amžiaus Lietuvos istorijos tema. 1941 m. Birželio sukilimas ir šiandien yra vertinamas nevienareikšmiškai, sukilimo tema periodiškai sukelia vis naujų diskusijų. Vieni sukilimą vertina kaip Lietuvos gyventojų išsilaisvinimo iš sovietų priespaudos aktą, kiti jį laiko nacių inspiruotu įvykiu, treti – išpuolių prieš žydus pradžia. Vienareikšmiškas sukilimo vertinimas nėra įmanomas, nes jis kaip įvykis nėra vienalytis, jį sudaro atskiri smulkesni elementai. Istorinių darbų, skirtų 1941 m. Birželio sukilimo temai, aptarimas yra gana problemiškas, nes ne visi darbai atitinka moksliniams darbams keliamus reikalavimus. Vienus darbus galima priskirti istorinių mokslinių darbų kategorijai, kiti darbai memuarinio pobūdžio. Visiems darbams – tiek istoriniams, tiek memuariniams – bendra tai, kad juos galima priskirti tam tikrai paradigmai, t. y. autoriams būdingas savitas supratimas apie Lietuvos valstybės istorijos raidą. Lietuvių 1940–1941 m. pasipriešinimo judėjimas ir Birželio sukilimas gali būti suprantamas kaip vientisas reiškinys, tačiau susidedantis iš atskirų dalių arba komponentų (pavyzdžiui, pasipriešinimo organizacijų atsiradimas, jų struktūra, ginklų įsigijimas, bendradarbiavimas su vokiečiais, antisemitizmo apraiškos pasipriešinimo judėjime ir t. t.). Istoriniai darbai, memuarai atspindi nevienodą šių komponentų ištyrimo lygį. Taip pat nėra realizuotas teritorinis principas, t. y. nėra žinoma apie tai, kaip pasipriešinimo judėjimas, sukilimas vyko daugelyje šalies vietovių. Sovietinės Lietuvos istorikų darbams būdinga tai, kad jie falsifikavo Lietuvos 1940–1941 m. tikrovės įvykius, interpretuodami juos komunistinės ideologijos teiginiais ir atmesdami, nuslėpdami, iškreiptai intepretuodami istorinius faktus, prieštaraujančius komunistinei Lietuvos valstybingumo raidos sampratai. Sovietinės Lietuvos istorikai lietuvių 1940–1941 m. pasipriešinimo judėjimą, sukilimą vertino kaip 1940 m. vasarą įvykusios „socialistinės revoliucijos“ metu nuverstos išnaudotojų klasės reakciją į revoliucinius iškovojimus, kaip karo pradžioje „buržuazinių nacionalistų“ įvykdytą diversiją. Tokie vertinimai

[2] *Lietuvos laikinoji vyriausybė. Posėdžių protokolai. 1941 m. birželio 24 d. – rugpjūčio 4 d.*, parengė A. Anušauskas, Vilnius: LGGRTC, 2001, 183 p.

[3] J. Jankauskas, *1941 m. Birželio sukilimas Lietuvoje. Pagrindiniai sukilimo organizatoriai, vadovai, ryšininkai ir pasiuntiniai*, Vilnius: LGGRTC, 2010, 540 p.

atsispindi J. Būtėno[4], J. Dobrovolsko[5], A. Rakūno[6], B. Baranausko[7], A. Gaigalaitės[8], J. Aničo[9], P. Kežinaičio[10], J. Bulavo[11] ir kitų autorių darbuose. Sovietinės Lietuvos istorikai apskritai nesiėmė 1940–1941 m. antisovietinio pasipriešinimo kaip reiškinio ir atskirų jo komponentų mokslinio istorinio tyrimo. Viena to priežasčių veikiausiai buvo ta, kad tyrimo rezultatai galėjo sukelti abejonių dėl sovietų valdžios Lietuvoje teisėtumo, dėl paties vadinamosios socialistinės revoliucijos fakto egzistavimo. Atskirus pasipriešinimo judėjimo Lietuvoje faktus jie naudojo kaip priemonę 1940–1941 m. Lietuvoje esą vykusios klasių kovos vaizdų kūrimui, o ne istorinei rekonstrukcijai. Tai akivaizdžiai matoma A. Rakūno darbe, skirtame klasių kovos Lietuvoje 1940–1951 m. nagrinėjimui[12]. Neseniai kai kuriuos sovietinių istorikų teiginius atkartojo istorikas Peisachas Freidheimas. Jis tvirtina, kad Lietuvos pogrindis nebuvo patriotinis, buvo inspiruotas svetimų jėgų, t. y. nacistinės Vokietijos[13]. Tokius marksistinių istorikų bei P. Freidheimo teiginius paneigia gausūs archyviniai duomenys. Suimtų pogrindinių organizacijų narių tardymo protokolų analizė rodo, kad jų stojimą į pogrindį nulėmė noras kovoti prieš sovietinę okupaciją ir jos pasekmes Lietuvos žmonėms. Tai patvirtina daugelio istorikų teiginį, kad į pasipriešinimo judėjimą žmones vedė patriotiniai motyvai. Sovietinės Lietuvos istorikai turėjo kritikus – išeivijos lietuvius, kurių didelė dalis 1940–1941 m. buvo pasipriešinimo judėjimo dalyviai. Išeivijos lietuvius būtų galima pavadinti laisvės kovų paradigmos atstovais. Jiems būdinga tai, kad jie pasaulio istoriją suvokia kaip tautinių bendrijų santykio su galimybe realizuoti suverenias galias kitimą. Laisvė jiems yra veiksnys, kuris skatina pavergtos tautinės bendrijos narius siekti nepriklausomybės nuo išorinių

[4] J. Būtėnas, „Buržuaziniai nacionalistai – hitlerinių okupantų talkininkai", *Hitlerinė okupacija Lietuvoje*, Vilnius, 1961, p. 159–182.

[5] J. Dobrovolskas, „Lietuviškųjų buržuazinių nacionalistų antiliaudinis veikimas okupaciniame hitlerininkų valdžios aparate (1941–1944 m.)", *Lietuvos TSR Mokslų Akademijos darbai. Serija A*, Vilnius, 1962, Nr. 2, p. 155–174.

[6] A. Rakūnas, *Klasių kova Lietuvoje 1940–1941 m.*, Vilnius, 1976, p. 105–109.

[7] B. Baranauskas, „Penktoji kolona", *Mokslas ir gyvenimas*, 1960, Nr. 4, p. 33–35.

[8] A. Gaigalaitė, „Buržuaziniai nacionalistai hitlerinės Vokietijos tarnyboje", *Lietuvos TSR Mokslų Akademijos darbai. Serija A*, Vilnius, 1960, Nr. 2, p. 133–149.

[9] J. Aničas, *Katalikiškas klerikalizmas Lietuvoje 1940–1944 metais*, Vilnius, 1972.

[10] P. Kežinaitis, „Lietuva hitlerinių žudikų valdžioje", *Hitlerinė okupacija Lietuvoje*, Vilnius, 1961, p. 39–158.

[11] J. Bulavas, *Vokiškųjų fašistų okupacinis valdymas Lietuvoje (1941–1944 m.)*, Vilnius, 1969.

[12] A. Rakūnas, *Klasių kova Lietuvoje 1940–1951 metais*, Vilnius, 1976, p. 87–102.

[13] P. Freidheimas, *Lietuva Antrajame pasauliniame kare 1939–1945. Naujas požiūris į dramatišką istorijos tarpsnį*, Vilnius, 2008, p. 221.

jėgų. Lietuvių 1940–1941 m. pasipriešinimo judėjimą ir jo kulminaciją – sukilimą – jie laiko lietuvių tautos mėginimu atgauti laisvę ir atkurti nepriklausomą Lietuvos valstybę. Išeivijos lietuviai istorinių mokslinių darbų neparengė, dažniau rašė dokumentuotas apžvalgas ir prisiminimus. Memuarai yra vertingi kaip istoriniai šaltiniai, kuriais remiantis gali būti atlikta lietuvių pasipriešinimo judėjimo, Birželio sukilimo Lietuvoje rekonstrukcija. Memuarų ypatybė yra ta, kad jie pasipriešinimo judėjimo ir sukilimo kaip visumos vaizdo neatspindi, o tik pateikia atskirus šios visumos komponentus. Prisiminimai, deja, turi ir trūkumų, t. y. juose dažnai nutylima, nieko nekalbama apie neigiamus pasipriešinimo judėjimo ypatumus (pavyzdžiui, antisemitizmo apraiškas). Išeivijos lietuvių prisiminimams būdinga tai, kad pasipriešinimo judėjimas ir sukilimas vertinamas kaip sovietų okupacijos ir aneksijos išprovokuotas reiškinys, pasipriešinimo judėjimo dalyvius ir sukilėlius jie vertina kaip laisvės kovų dalyvius. Lietuvos pasiuntinio Berlyne Kazio Škirpos parengti memuarai, dokumentinė apžvalga[14] iki šiol yra vienas svarbiausių šaltinių, tyrinėjant Berlyno LAF organizacijos atsiradimą ir veiklą. Memuaruose pateikiama žinių apie organizacijos padalinio – Tautinio darbo apsaugos bataliono (TDA) – suformavimą ir paskirtį, pateikti šio padalinio nuostatai ir kiti Berlyno LAF organizacijos programiniai ir rezistencinės veiklos dokumentai. Darbe K. Škirpa atskleidžia savo, Berlyno LAF organizacijos santykius su Vokietijos užsienio reikalų ministerijos ir karo vadovybės atstovais. Rašydamas apie Birželio sukilimą ir Lietuvos laikinąją vyriausybę, K. Škirpa naudojosi L. Prapuolenio, A. Damušio, P. Padalio ir kitų suteikta informacija. Buvęs Kauno LAF organizacijos ir organizacinio skyriaus viršininkas Pilypas Narutis parengė išsamius ir vertingus prisiminimus[15]. Jis aprašo, kaip buvo rengiamasi sukilimui Kaune, kalba apie Kauno LAF organizacijos ryšius su provincija ir čia vykusį pasipriešinimo judėjimą, apie „Varpėnų dvaro" pogrindžio narius. Buvęs Lietuvos laikinosios vyriausybės vadovas Juozas Brazaitis savo prisiminimuose pateikia bendrą požiūrį į pasipriešinimo judėjimą, suskirsto jį į atskirus struktūrinius komponentus. Taip pat jis aptaria Birželio sukilimo rezultatus[16]. J. Brazaitis teigia, kad tiesioginis 1941 m. Birželio sukilimo tikslas buvo pasiektas – Lietuva pa-

[14] K. Škirpa, *Sukilimas Lietuvos suverenumui atstatyti. Dokumentinė apžvalga*, Vašingtonas, 1973, 583 p.

[15] P. Narutis, *Tautos sukilimas 1941 (Lietuvos nepriklausomybei atstatyti)*, Oak Lawn, Illinois, USA, 1994.

[16] J. Brazaitis, *Vienui vieni*, Vilnius, 1990, p. 54–71.

skelbta nepriklausoma, valdoma savo tautinės vyriausybės iki naujos okupacinės jėgos atėjimo[17]. Šį teiginį galima aptikti ir kitų autorių darbuose. J. Brazaičio teigimu, sukilėliai valdžią į savo rankas visoje Lietuvoje paėmė dar iki vokiečių kariuomenės atėjimo. Tokia nuomonė teisinga tik iš dalies. Ją neigia archyviniai, kiti duomenys. Duomenų visuma liudija, kad sukilėliams iš tiesų dalyje Lietuvos vietovių pavyko užimti apskričių, valsčių centrinius miestus, miestelius, paskelbti juose savo valdžią ir išlaikyti ją iki vokiečių kariuomenės atėjimo. Pavyzdžiui, taip atsitiko Kaune, kur buvo paskelbta ir veikė Lietuvos laikinoji vyriausybė, vadovaujama J. Ambrazevičiaus-Brazaičio. Tačiau buvo miestų, miestelių, kurių sukilėliams nepavyko užimti ir juose įsitvirtinti dar iki vokiečių kariuomenės atėjimo. O tose vietovėse, kurios buvo palei sieną su Vokietija ir vermachto buvo okupuotos pirmosiomis karo valandomis, sukilėliai įsitvirtino jau būdami užfrontėje, t. y. vokiečių kontroliuojamoje teritorijoje. Daug vertingos informacijos apie karo pradžios įvykius ir sukilėlių veiksmus įvairiose Lietuvos vietovėse galima rasti Albino Gražiūno knygoje[18]. Prisiminimus apie pasipriešinimo judėjimą Žemaitijoje yra paskelbęs buvęs Kretingos apskrities pogrindžio narys Osvaldas Žadvydas. Jis aprašo Šaulių organizacijos vaidmenį kuriant pogrindines struktūras, pateikia žinių, kokiais būdais pogrindininkai, t. y. šauliai, įsigijo ginklų. O. Žadvydas skiria du Kretingos pogrindžio raidos etapus. Savarankiškas Kretingos pogrindžio veikimas truko iki tol, kol 1940 m. lapkričio 17 d. Berlyne susikūrė LAF organizacija. Atskleidžiami Berlyno LAF organizacijos ir Kretingos pogrindžio ryšiai, Kretingos pogrindininkų vaidmuo koordinuojant Telšių, Mažeikių apskričių pogrindžio veiklą[19]. Prisiminimus taip pat yra paskelbęs ir Mažeikių pogrindžio narys Antanas Kenstavičius. Juose jis pateikia žinių apie pogrindžio formavimąsi Mažeikių apskrityje, apie savo ryšius su Osvaldu Žadvydu, apie Mažeikių šaulių vaidmenį pasipriešinimo judėjime[20]. Išeivijos istoriko Sauliaus Sužiedėlio tyrimai davė akstiną laisvės kovų paradigmos atstovų kritinės krypties darbams. Kritinės krypties atstovams būdinga tai, kad jie pasipriešinimo judėjimo dalyvius vertina kaip dėl Lietuvos nepriklausomybės kovojusius asmenis, tačiau savo veikloje neišvengusius klaidų.

[17] Ten pat, p. 68.

[18] A. Gražiūnas, *Lietuva dviejų okupacijų replėse, 1940–1944*, Vilnius: Tėvynės sargas, 1996, 397 p.

[19] O. Žadvydas, „Mirtininkų gretose", *Karys*, 1976 m. balandis, Nr. 4, p. 131–135; 1976 m. gegužė, Nr. 5, p. 166–168; 1976 m. birželis–liepa, Nr. 6, p. 230–232.

[20] A. Kenstavičius, „Apie Mažeikių apskrities sukilėlių veiksmus Vokietijos ir SSRS karui prasidėjus", *Karys*, 1978, Nr. 7, p. 278–279.

Atkūrus Lietuvos valstybingumą, t. y. nuo 1990 m. kovo 11 d., lietuvių 1940–1941 m. pasipriešinimo judėjimas ir Birželio sukilimas ne kartą yra tapęs visuomeninių diskusijų objektu, minėti įvykiai buvo vertinami prieštaringai. Ypač daug buvo diskutuojama 2000 m. rudenį, kai buvo svarstoma, ar reikia 1941 m. Lietuvos laikinosios vyriausybės pareiškimą „Nepriklausomybės atstatymo deklaravimas" pripažinti Lietuvos Respublikos teisės aktu. Nors tema buvo aktuali, tačiau istorinių darbų tuomet buvo parengta nedaug. Ir toliau buvo skelbiami memuarinio pobūdžio darbai, kurie yra vertingi veikiau kaip istoriniai šaltiniai nei moksliniai darbai. Svarbią vietą tarp istorinių darbų užima istoriko dr. Valentino Brandišausko darbas, kuriame tyrinėjama lietuvių 1940–1941 m. pasipriešinimo judėjimo sovietiniam režimui atsiradimas[21]. Darbas vertingas tuo, kad jame pasipriešinimo judėjimą siekiama ištirti kaip visuminį reiškinį, visus šį fenomeną sudarančius komponentus. Dalis monografijos yra skirta pasipriešinimo sovietų valdžios vykdomai politikai iki karo pradžios tyrimui. Čia skiriamas pasipriešinimas užsienyje ir Lietuvoje. Autorius, nagrinėdamas pasipriešinimo judėjimą užsienyje, atskleidžia Lietuvos diplomatinių atstovų ir užsienio šalių reakciją į 1940 m. vasaros įvykius Lietuvoje, pasipriešinimo organizacijų kūrimosi užsienyje eigą ir jų veiklą. Nagrinėdamas pogrindžio formavimąsi ir veiklą Lietuvoje, V. Brandišauskas tyrinėja atsišaukimų platinimą Lietuvoje, sovietų valdžios vykdytą priešų apskaitą, organizuotą pasipriešinimą, pasipriešinimą armijoje, Lietuvoje ir Vokietijoje parengtų slaptų leidinių ir spaudos platinimą, Lietuvos pogrindžio ryšius su užsieniu, pogrindyje infiltruotos sovietinės agentūros klausimą[22]. Dalis darbo skirta 1941 m. Birželio sukilimo tyrimui. Čia autorius nagrinėja sukilėlių veiksmus Kaune, Vilniuje, Lietuvos provincijoje, Raudonosios armijos 29-ojo šaulių teritorinio korpuso karių santykį su sukilimu. Vertingas autoriaus atliktas tyrimas dėl sukilimo dalyvių ir žuvusių partizanų skaičiaus nustatymo. V. Brandišausko teigimu, sukilimo metu veikė apie 400 būrių, juose galėjo būti apie 16–20 tūkst. žmonių, iš viso žuvo apie 650 sukilėlių[23]. Vis dėlto galima teigti, kad V. Brandišauskas ne visus 1940–1941 m. pasipriešinimo struktūrinius elementus ištyrė pakankamai. Monografijoje pateiktos žinios apie sukilimą ne visame krašte, o tik atskirose Lietuvos vietovėse. Kita vertus, V. Brandišauskas nesiekė pateikti galutinių tyrimo

[21] V. Brandišauskas, *Siekiai atkurti Lietuvos valstybingumą (1940 06 - 1941 09)*, Vilnius: Valstybinis leidybos centras, 1996, 208 p.

[22] Ten pat, p. 24–65.

[23] Ten pat, p. 66–91.

rezultatų. Knygos autorius pripažįsta, kad kai kuriuos pasipriešinimo judėjimo aspektus dar reikia tyrinėti nuodugniau. V. Brandišausko darbas vertingas tuo, kad juo remiantis galima kelti probleminius klausimus. Pavyzdžiui, autorius teigia, kad sukilimas išplito visoje Lietuvoje[24]. Šis teiginys dažnai kartojamas ir kituose darbuose. Istorikas Sigitas Jegelevičius teigia, kad visoje Lietuvoje sukilėliai ėmė į savo rankas miestelius, įstaigų pastatus, ūkio objektus, gelbėjo nuo sprogdinimo tiltus[25]. Kyla klausimas: ar sukilimas iš tiesų vyko visoje Lietuvos teritorijoje? Terminas „sukilimas" mus susieja su asmenimis, kurie atlieka sukilėlių funkcijas. Tokias funkcijas sukilimo metu atliko partizanai sukilėliai. Darbuose apie sukilimą pasigendama paaiškinimo, kokie asmenys turi būti laikomi partizanais arba sukilėliais. Remiantis darbų visuma galima skirti du partizanų sukilėlių tipus. Pirmasis tipas – tai partizanai sukilėliai, kurie atliko konkrečią funkciją, t. y. dalyvavo koviniuose veiksmuose prieš besitraukiančius raudonarmiečius, sovietinius kolaborantus, turėdami tikslą paimti valdžią į savo rankas konkrečiose vietovėse dar iki vokiečių kariuomenės atėjimo. Galimybę atlikti šią funkciją jie turėjo dėl to, kad būriai, kuriems jie priklausė, susiformavo dar iki vokiečių kariuomenės atėjimo į jų vietovę. Taip atsitiko Mažeikių, Šiaulių, Panevėžio apskrityse, dalyje Kauno, Telšių apskričių vietovių ir kai kuriose kitose Lietuvos vietovėse. Antrajam tipui priskirtini tie partizanai sukilėliai, kurie šios funkcijos neatliko. Jie šios funkcijos negalėjo atlikti, nes būriai, kuriems jie priklausė, susiformavo už vokiečių ir sovietų fronto linijos, t. y. jau vokiečių kariuomenės užimtoje teritorijoje. Taip įvyko dėl to, kad vokiečių kariuomenė kai kurias Lietuvos vietoves (pavyzdžiui, Kretingos, Tauragės apskritis, kitas pasienio su Vokietija vietoves) užėmė labai greitai. Šios funkcijos neatlikimas skatina kelti klausimą: ar galima juos laikyti sukilėliais? Ar jie sukilėliais partizanais laikytini jau vien dėl savo vidinės motyvacijos? Turint omenyje minėtus partizanų sukilėlių tipus galima teigti, kad sukilimas vyko tose Lietuvos vietovėse, kuriose partizanai sukilėliai atliko sukilėlių funkciją, t. y. dalyvavo koviniuose veiksmuose prieš besitraukiančius raudonarmiečius, komunistus ir sovietinius pareigūnus, turėdami tikslą paimti valdžią į savo rankas konkrečiose vietovėse dar iki vokiečių kariuomenės atėjimo. Taip skirstant partizanus kyla toks klausimas: ar sukilimas vyko tose vietovėse, kuriose partizanai sukilėliai neturėjo galimybės atlikti minėtos funkcijos, nors ir norėjo ją atlikti? V.

[24] V. Brandišauskas, *min. veik.*, p. 72.

[25] S. Jegelevičius, „Tautos teisė sukilti", *Tautos teisė sukilti: medžiaga ir dokumentai 1941 m. Birželio sukilimui įvertinti*, sudarė Jonas Algirdas Antanaitis ir Alfonsas Žaldokas, Kaunas, 2001, p. 21.

Klaipėdos miesto savivaldybės
VIEŠOJI BIBLIOTEKA
Jaunimo skyrius

Ip - 12/3499

Brandišauskas yra tyrinėjęs ir antisemitizmo apraiškas lietuvių pasipriešinimo judėjime. Jis užsimena, kad mūsų krašte veikusių organizacijų „Naujieji savanoriai", „Kovotojai", „Geležinis vilkas", „Liaudies sūnūs" atsišaukimams buvo būdingas antisemitizmas. Juos V. Brandišauskas vertina kaip buitinio antisemitizmo apraiškas[26]. Istorikai Liudas Truska, Saulius Sužiedėlis taip pat tyrinėjo antisemitizmo apraiškas Berlyno LAF organizacijos veikloje. Jų tvirtinimu, Berlyne 1940 m. lapkričio 17 d. susikūręs Lietuvių aktyvistų frontas iškėlė antisemitizmą į naują, programinį lygmenį[27]. V. Brandišauskas taip pat parengė dokumentų rinkinį, kuriame paskelbė archyvuose išlikusius sukilėlių veiksmų prieš raudonarmiečius, sovietinius kolaborantus, vietinės valdžios steigimosi ir veiklos, buvusių sovietinių aktyvistų pirmųjų karo dienų veiklos ir pasitraukimo iš Lietuvos aprašymus, kitus dokumentus[28]. V. Brandišausko dokumentų rinkinį recenzavo prof. Liudas Truska. Ši recenzija vertinga tuo, kad joje apibūdinama V. Brandišausko dokumentų rinkinyje skelbtų dokumentų reikšmė, pateikiama vertingų pastabų dėl dokumentuose esančios informacijos patikimumo[29]. Nors recenzija yra vertinga, jos pavadinimas nėra vykęs: „1941 m. Birželio sukilėliai – tautos did-vyriai ar nacių agentai?"[30] Pagal pavadinimą tarsi išeitų, kad lietuvių bendradarbiavimas su vokiečiais, t. y. informacijos teikimas vokiečių karo žvalgybai, laikytinas vien tik neigiamu reiškiniu, kad tame nėra nieko pozityvaus. Toks vertinimas negali būti laikomas adekvačiu, nes siekiantys nepriklausomybės atkūrimo lietuviai su vokiečiais bendradarbiavo vedami savo rezistencinių tikslų. Vokiečių istorikas Christophas Dieckmannas, kalbėdamas apie lietuvių ir vokiečių bendradarbiavimą, teigia, kad ne tik vokiečiai norėjo lietuvius paversti savo politikos įrankiais, bet ir patys lietuviai siekė pasinaudoti vokiečiais[31]. V. Striužas apie V. Brandišausko dokumentų rinkinį rašo, kad jame „su sukilėlių atsiminimais, ataskaito-

[26] V. Brandišauskas, „Lietuvių ir žydų santykiai 1940–1941 metais", *Darbai ir dienos*, Kaunas, 1996, Nr. 2(11), p. 52–53.

[27] V. Brandišauskas, „Lietuvių ir žydų santykiai 1940–1941 metais", ten pat, p. 52–53; L. Truska, „Tikros ir primestos kaltės. Žydai ir lietuviai pirmuoju sovietmečiu 1940–1941", *Darbai ir dienos*, Kaunas, 2003, Nr. 34, p. 299; S. Sužiedėlis, „1941 metų sukilimo baltosios dėmės"; S. Sužiedėlis, „Penkiasdešimčiai metų praėjus: tautos sukilimas ir Laikinosios vyriausybės istorijos interpretacijų disonansai", *Lietuvos žydų žudynių byla*, sudarė Alfonsas Eidintas, Vilnius, 2001, p. 460–504.

[28] V. Brandišauskas, *1941 m. Birželio sukilimas: Dokumentų rinkinys*, Vilnius, 2000, 378 p.

[29] L. Truska, „1941 m. Birželio sukilėliai – tautos didvyriai ar nacių agentai?", *Genocidas ir rezistencija*, Vilnius, 2001, Nr. 2, p. 161–173.

[30] Ten pat, p. 161.

[31] Christoph Dieckmann, „Deutsche und litauische Interessen. Grundlinien der Besatzungspolitik in Litauen 1941 bis 1944", *Holocaust in Litauen. Krieg, Judemorde und Kollaboration im Jahre 1941*, Köln–Weimar–Wien, 2003, p. 69–70.

mis, faktais į vieną rinkinį sudėti ir lietuvių priešų (išdavikų) – okupantams tarnavusių komjaunuolių, sovietinių aktyvistų šmeižikiški, Lietuvą ir lietuvius niekinantys atsiminimai. Autorius nori įteigti, esą buvusios tautoje dvi barikadų pusės."[32] V. Striužas tarsi nori pasakyti, kad sovietinių aktyvistų prisiminimai nieko nesako apie 1941 m. Birželio sukilimo Lietuvoje tikrovės įvykius. Iš tiesų istorikai praeities tikrovės įvykius turi svarstyti remdamiesi ne savo asmeniniais gėrio ir blogio kriterijais, o istorinių šaltinių tyrimo principais, t. y. atlikdami išorinę ir vidinę jų kritiką. Iš sovietinių aktyvistų prisiminimų irgi galima nustatyti tikrovę atitinkančius įvykius, šiems autoriams galima prikišti nebent tai, kad jie buvo lojalūs sovietiniam režimui. Archyviniai duomenys liudija, kad Lietuvoje vis dėlto būta dviejų barikadų pusių (rezistentų ir sovietinių kolaborantų), tačiau kiekybiškai jos viena nuo kitos labai skyrėsi, t. y. prieš sovietų režimą buvo nusistatę dauguma Lietuvos gyventojų, o palaikė jį tik mažuma. Istorikas, kraštotyrininkas Valdas Striužas parengė istorinę studiją, kurioje pateikė atlikto sukilimo Švenčionių apskrityje, Vilniuje, Varėnos–Valkininkų, Alytaus krašte tyrimo rezultatus. Šiame regione veikusius sukilėlius jis suskirstė į dvi kategorijas. Pirmajai priskyrė tuos sukilėlius, kurie iki sovietinės okupacijos pradžios tarnavo Raudonosios armijos 29-ajame šaulių teritoriniame korpuse ir, prasidėjus karui, iš korpuso pasitraukė ir kovėsi su sovietams ištikimais raudonarmiečiais. Antrajai grupei jis priskyrė visus kitus sukilėlius, t. y. tuos kovotojus, kurie nebuvo korpuso kariai (civilius asmenis). Sukilimą V. Striužas vaizduoja kaip bendrą abiejų sukilėlių grupių veikimą, aprašo jų veiksmus prieš raudonarmiečius. Darbe jis pateikia sukilėlių (korpuso karių, jam nepriklausiusių asmenų) sąrašus. Šiame darbe vertinga tai, kad autorius daug dėmesio skyrė kiekybiniams rodikliams, t. y. stengėsi nustatyti, kiek vienam ar kitame teritoriniame vienete veikė partizanų būrių, kiek juose iš viso buvo sukilėlių, bandė suskaičiuoti sukilėlių nuostolius[33]. Žydų istorikai Dovas Levinas, Sara Ginaitė-Rubinsonienė karo tarp Vokietijos ir Sovietų Sąjungos pradžią laiko ir išpuolių prieš žydus (holokausto) pradžia[34]. D. Levinas teigia, kad mažiausiai 40-yje Lietuvos gyvenviečių, dar neatėjus vokiečiams, lietuviai savo iniciatyva pradėjo žudyti žydus[35]. Žydų istorikų darbams būdinga tai, kad juose į išpuolius nemėginama pažvelgti 1941 m. Birželio sukilimo Lietuvoje įvykių

[32] V. Striužas, *1941 metų sukilimas Rytų–Pietų Lietuvoje*, Vilnius, 2006, p. 10.

[33] V. Striužas, *1941 metų sukilimas Rytų–Pietų Lietuvoje*, Vilnius, 2006, 428 p.

[34] Dov Levin, *Trumpa žydų istorija Lietuvoje*, Vilnius, 2000, p. 152–153, 162; Sara Ginaitė Rubinsonienė, *Atminimo knyga. Kauno žydų bendruomenė 1941–1944 m.*, Vilnius: Margi raštai, 1999, p. 35–36, 43–44.

[35] Dov Levin, *Trumpa žydų istorija Lietuvoje*, p. 167.

kontekste, sukilėlių veiksmai prieš besitraukiančius žydų tautybės sovietinius pareigūnus vertinami ne kaip politiniai, bet kaip tautiniai (antisemitiniai) veiksmai.

Pastarąjį dešimtmetį buvo paskelbta straipsnių apie 1941 m. Birželio sukilimą atskiruose Lietuvos regionuose ir apskrityse. Vertingas yra dr. Sigito Jegelevičiaus straipsnis apie šaulių vaidmenį Birželio sukilime[36]. Straipsnio autorius nagrinėjo buvusių šaulių įsijungimą į sukilėlių būrius ir jų kovas įvairiose Lietuvos apskrityse ir valsčiuose. Autoriaus teigimu, šauliai buvo svarbiausia sukilimo jėga provincijoje. Prie jų jungėsi kiti patriotiškai nusiteikę Lietuvos gyventojai. Dr. Arūnas Bubnys paskelbė mokslinį straipsnį apie 1941 m. Birželio sukilimą Šiaurės rytų Lietuvoje[37]. Straipsnyje nagrinėjama sukilimo eiga Švenčionių, Rokiškio ir Zarasų apskrityse. Straipsnio autoriaus teigimu, sukilimas Šiaurės rytų Lietuvoje buvo itin intensyvus ir masiškas. Sukilėlių veiksmai šiame regione dėl vėlesnio sovietų kariuomenės pasitraukimo truko ilgiau. Beveik savaitę sukilėliai turėjo veikti masinio Raudonosios armijos ir sovietinės valdžios pareigūnų traukimosi zonoje. Labai svarbus sukilimo pastiprinimas buvo Raudonosios armijos 29-ojo teritorinio šaulių korpuso lietuvių karių masinis atsiskyrimas nuo besitraukiančios sovietų kariuomenės ir įsiliejimas į sukilėlių gretas. Šiaurės rytų Lietuvos sukilėliai drąsiai stodavo į atvirą kovą su raudonarmiečių daliniais, užimdavo valsčių centrus ir atkurdavo nepriklausomybės laikais veikusius valdžios organus. Kautynių metu žuvo arba buvo sužeista keli šimtai lietuvių sukilėlių. Dar iki vokiečių kariuomenės atėjimo sukilėliai iš esmės išvadavo Šiaurės rytų Lietuvą iš sovietinės okupacijos, kelioms dienoms perėmė valdžią į savo rankas[38]. Istorikas Alfredas Rukšėnas tyrinėjo pasipriešinimo judėjimą Kretingos, Telšių ir Mažeikių apskrityse pirmosios sovietinės okupacijos laikotarpiu[39]. Straipsnio autorius skiria dvi pasipriešinimo judėjimo šiose apskrityse formas – organizuotą ir neorganizuotą. Neorganizuoto pasipriešinimo judėjimo apraiškoms jis priskiria atvirus vietos gyventojų pasisakymus viešajame gyvenime prieš sovietų

[36] S. Jegelevičius, „Šauliai 1940–1941 m. antisovietinėje kovoje", *Lietuvos šaulių sąjunga valstybės ir visuomenės tarnyboje 1919–2004*, Kaunas, 2005, p. 165–188.

[37] A. Bubnys, „1941 m. Birželio sukilimas Šiaurės rytų Lietuvoje", *Lietuvių katalikų mokslo akademijos metraštis*, t. 29, Vilnius, 2006, p. 141–169.

[38] Ten pat, p. 167–168.

[39] A. Rukšėnas, „Pasipriešinimas Kretingos, Telšių ir Mažeikių apskrityse pirmosios sovietinės okupacijos laikotarpiu", *Genocidas ir rezistencija*, Vilnius, 2009, Nr. 2(26), p. 7–49.

okupacinę valdžią[40]. Organizuotas pasipriešinimo judėjimas – tai pogrindžio veikla. A. Rukšėnas skiria du pogrindžio veiklos ir raidos laikotarpius ir nagrinėja specifinius šių laikotarpių pogrindžio raidos bruožus, pogrindinių organizacijų struktūrą ir veiklą. Straipsnyje atskleidžiamas specifinis Kretingos aspkrities pogrindžio vaidmuo, pogrindininkų santykiai. Kitame straipsnyje A. Rukšėnas tyrė sukilimo eigą Kretingos, Mažeikių, Telšių apskrityse[41]. Sukilimas šiose apskrityse, pasak autoriaus, turėjo savo specifiką. Kretingos apskrityje sukilėlių būriai daugiausia formavosi jau vokiečių kariuomenės užnugaryje, nes sovietų ginkluotosios pajėgos iš kai kurių vietovių buvo išstumtos pirmąją, iš kitų vietovių – antrąją karo dieną. Dėl to Kretingos apskrities sukilėliai neturėjo galimybės užimti apskričių, valsčių centrų dar iki vokiečių kariuomenės atėjimo. Telšių, Mažeikių apskrityse sukilėliai tokią galimybę turėjo, nes čia sukilėlių būriai susiformavo dar iki vokiečių kariuomenės atėjimo. Straipsnyje pateikiama žinių apie atskirose apskrityse veikusių sukilėlių būrių ir jų narių skaičių, apie suimtus, žuvusius sovietinius aktyvistus, raudonarmiečius, apie žuvusius sukilėlius. Darbe paliečiama ir žydų genocido tema, t. y. svarstomas klausimas, ar galima Kretingos, Mažeikių ir Telšių apskričių sukilėlius laikyti žydų genocido vykdytojais[42]. Taip pat yra paskelbta darbų, kurių autoriai tyrinėjo pasipriešinimą kai kuriose kitose Lietuvos vietovėse. Pavyzdžiui, Alfredas Jonušas yra parengęs darbą apie Telšių aps. Varnių vls. Pavandenės kaimo apylinkėse veikusio sukilėlių būrio veiksmus prieš besitraukiančius raudonarmiečius prie Biržulio ežero[43].

Nepriklausomos Lietuvos laikotarpiu buvo paskelbta ir memuarinio pobūdžio darbų, kurie yra vertingi kaip istoriniai šaltiniai. Lyginant prisiminimuose teikiamas žinias su kitais istoriniais duomenimis aiškėja, kad taikant istorinio tyrimo principus galima nustatyti tikrovės įvykius. Rezistentas Augustas Mylė parengė prisiminimus apie Mažeikių aps. Židikų vls. Lūšės kaimo sukilėlių būrio, kuriam vadovavo ltn. Henrikas Adamkavičius, veiklą. Aprašoma, kaip partizanai nuvertė nuo bėgių traukinį[44]. Taip pat prisiminimus yra paskelbęs buvęs Mažeikių aps. Židikų vls. Renavo mst. sukilėlių būrio vadas, nepriklausomos Lietuvos kariuomenės lakūnas Stasys Baipšys. Jis pateikia žinių apie Renavo mst. sukilėlių veiksmus, apie jų bendradarbiavimą su Ylakių valsčiaus sukilėliais[45]. Atkūrus nepriklausomybę Antanas Martinionis parengė dviejų tomų leidinį, į kurį sudėjo tiek išeivijos, tiek Lietuvoje sukilimo dalyvių parengtus prisiminimus[46]. Šie prisiminimai vertingi tuo, kad iš jų galima suprasti, kaip savo gyvenamąjį metą suvokė ir išgyveno pasipriešinimo judėjimo dalyviai. Prisiminimų trūkumas yra tas, kad jų autoriai pateikia tik idealistinį praeities įvykių vertinimą, nutylimi kai kurie neigiami pasipriešinimo judėjimo veiklos aspektai. Prisiminimuose pasitaiko netikslumų. Kad jų būtų išvengta, prisiminimų žinias būtina lyginti su kitais istoriniais duomenimis ir dokumentais, jas reikia gretinti su atliktais istoriniais tyrimais.

Šioje trumpoje istoriografijos apžvalgoje neįmanoma suminėti visų svarbesnių darbų. Tai tik dar kartą patvirtina, koks svarbus lietuvių istorinei atminčiai, visuomenei ir istorijos mokslui yra 1941 m. Birželio sukilimas. Monografijos autoriai tikisi, kad nauja istorikų karta sukilimo temą praturtins naujais reikšmingais darbais, įžvalgomis, kritinėmis pastabomis ir svarbiais faktais.

[40] A. Rukšėnas, „Pasipriešinimas Kretingos, Telšių ir Mažeikių apskrityse pirmosios sovietinės okupacijos laikotarpiu", ten pat, p. 25–26.

[41] A. Rukšėnas, „1941 m. Birželio sukilimas Kretingos, Mažeikių ir Telšių apskrityse", *Genocidas ir rezistencija*, Vilnius, 2010, Nr. 1(27), p. 31–57.

[42] A. Rukšėnas, „1941 m. Birželio sukilimas Kretingos, Mažeikių ir Telšių apskrityse", ten pat, p. 49.

[43] A. Jonušas, „1941 m birželio 25 d. mūšis prie Biržulio ežero", *Laisvės kovų archyvas*, Kaunas, 1999, Nr. 25, p. 215–218.

[44] A. Mylė, *Užrašai 1940–1946*, Vilnius, 1995, p. 9–11.

[45] S. Baipšys, *Nuotykiai padangėje ir žemėje*, Kaunas, 1995, p. 95–100.

[46] *Sukilimas: dokumentai, prisiminimai. 1941 m. birželio 22–25 d.*, Pirmoji knyga, sudarė ir parengė Antanas Martinionis, Vilnius, 1994, 168 p.; *Sukilimas: dokumentai, prisiminimai. 1941 m. birželio 22–28 d.* Antroji knyga, sudarė ir parengė Antanas Martinionis, Vilnius, 1995, 228 p.

I
skyrius

NEPRIKLAUSOMYBĖS NETEKTIS IR SOVIETINIS TERORAS

Okupacijos preliudija

1918 m. vasario 16 d. atkurtai nepriklausomai Lietuvos valstybei istorija ir kaimynai skyrė tik 17 taikių palyginti ramių kūrybos metų. 1918 m. pabaigoje – 1921 metais teko ginti valstybę Nepriklausomybės kovose. Nepriklausomybė buvo apginta, bet Lietuva neteko didelės dalies savo etninių žemių ir istorinės sostinės Vilniaus.

Lietuvos ir Lenkijos konflikto sukeltas problemas ėmėsi spręsti Tautų Sąjunga. Tarpininkaujant Tautų Sąjungos Tarybos pirmininkui Pauliui Hymansui 1921 metais vyko Lietuvos ir Lenkijos delegacijų derybos, bet nesėkmingai. 1921 m. pabaigoje Lietuvai atmetus antrąjį P. Hymanso projektą, Vakarų šalys 1923 m. vasario 3 d. nustatė naują demarkacinę liniją tarp Lietuvos ir Lenkijos, kuri išliko iki 1939 m., iki Antrojo pasaulinio karo.

Didelės istorinės teritorijos dalies netektį kiek kompensavo Klaipėdos krašto susigrąžinimas. Per Lietuvos vyriausybės inicijuotą sukilimą, įvykusį 1923 m. sausio mėn., buvo pasiekta, kad Klaipėdos kraštas būtų prijungtas prie Lietuvos autonomijos teisėmis.

Nuo 1938 m. Europoje aiškiai buvo juntamas naujo karo dvelksmas. 1938 m. Vokietija įvykdė Austrijos anšliusą, iš Čekoslovakijos pasiglemžė Sudetų kraštą, o 1939 m. kovo mėnesį okupavo visą Čekoslovakiją.

Padėčiai Europoje darantis vis labiau įtemptai, Lietuvos Respublikos Seimas 1939 m. sausio 20 d. priėmė Lietuvos neutralumo įstatymą, įsigaliojusį sausio 25 d. Nuo tada aukšti valstybės ir kariuomenės pareigūnai nuo-

lat pabrėždavo tvirtą Lietuvos ryžtą nenukrypstamai laikytis neutralumo, Europoje kilus kariniam konfliktui.

Vokietijos teritorinės pretenzijos neaplenkė ir Lietuvos. 1939 m. kovo 20 d. Vokietijos užsienio reikalų ministras Joachimas von Ribbentropas priėmė pakeliui iš Romos, kur dalyvavo popiežiaus Pijaus XII vainikavimo iškilmėse, Berlyne sustojusį Lietuvos užsienio reikalų ministrą Juozą Urbšį ir įteikė jam Reicho vyriausybės ultimatumą perduoti Vokietijai Klaipėdos kraštą. Priešingu atveju buvo grasinama, kad Vokietijos kariuomenė peržengsianti Lietuvos sieną ir nežinia kur sustosianti. Lietuva atsidūrė prieš dilemą: arba nusileisti Vokietijos reikalavimui ir atiduoti jai Klaipėdos kraštą, arba pastatyti į pavojų Lietuvos nepriklausomybę. Po konsultacijų Kaune J. Urbšys kovo 22 d. popiečiu išskrido į Berlyną, kur naktį pasirašė su J. Ribbentropu sutartį dėl Klaipėdos krašto perdavimo Vokietijai. Šia sutartimi Lietuvai buvo pažadėta laisvos užsienio prekybos zona, be to, abi šalys įsipareigojo nesiimti jėgos tarpusavio santykiuose ir neremti trečiųjų šalių jėgos politikos, nukreiptos prieš sutartį pasirašiusias valstybes. Kovo 23 d. Vokietijos kariuomenė užėmė Klaipėdos kraštą. Tą dieną SSRS vyriausybė pasmerkė prieš Lietuvą nukreiptą Vokietijos politiką. Kitą dieną JAV valstybės sekretoriaus pavaduotojas Sumneris Wellesas pareiškė, kad JAV nepripažįstančios Klaipėdos krašto prijungimo prie Vokietijos. Kovo 24 d. Didžiosios Britanijos vyriausybė pareiškė Lietuvai užuojautą, netekus Klaipėdos krašto, bet nepareiškė protesto Vokietijos vyriausybei.

Tuo tarpu Didžioji Britanija ir Prancūzija dar tikėjosi išsaugoti taiką Europoje, pasirašydamos su Vokietija Miuncheno sutartį. Tačiau Miuncheno sandėris tarp Vakarų didžiųjų valstybių ir nacistinės Vokietijos tik sustiprino Vokietijos pozicijas Europoje.

Sovietų Sąjunga taip pat turėjo teritorinių interesų. 1939 m. balandį ji pasiūlė parengti ir pasirašyti Didžiosios Britanijos, Prancūzijos ir SSRS savitarpio pagalbos sutartį ir Vokietijos agresijos atveju garantuoti šių trijų šalių paramą su SSRS besiribojančioms valstybėms nuo Baltijos iki Juodosios jūros. Tačiau kartu pati Maskva vilkino derybas su Didžiąja Britanija ir Prancūzija, įvairiomis dingstimis kaitaliodama reikalavimus ir sąlygas, nukreipdama dėmesio į kompromisinius Vakarų derybininkų siūlymus, ir visokiais būdais stengėsi nustumti derybas į aklavietę.

Šiandien, žinodami, kad sovietai neketino pasirašyti su Vakarais jokių susitarimų, galime patikslinti: siekta ne tiek užfiksuoti tai, kad Didžioji Britanija ir Prancūzija pripažįsta SSRS interesus Baltijos regione, kiek išsiaiškinti ateičiai jų nuolaidumo laipsnį, sužinoti, kokios pozicijos laikytųsi

Vakarai, jei SSRS ateityje kovos su Vokietijos grėsme ir įtaka dingstimi ar be tokios dingsties nuspręstų užgrobti Baltijos valstybes[1].

Daug svarbiau nei sąjunga su didžiosiomis Vakarų valstybėmis Sovietų Sąjungai buvo susitarimai su Vokietija. Tuo pat metu, kai vyko konsultacijos su Didžiąja Britanija ir Prancūzija, SSRS diplomatai pradėjo aiškinti Vokietijos vyriausybės atstovams, kad nesą politinių prieštaravimų ir kitų kliūčių gerinti SSRS ir Vokietijos santykius.

Vokietijai taip pat būtų buvusi neparanki trišalė SSRS, Didžiosios Britanijos ir Prancūzijos sutartis. Liepos 21 d. atnaujintų SSRS ir Vokietijos derybų dėl prekybos ir kredito metu Vokietijos delegacijos vadovas, vykdydamas savo vyriausybės instrukcijas, pareiškė, kad visoje erdvėje nuo Baltijos iki Juodosios jūros ir Tolimųjų Rytų nesą neišsprendžiamų klausimų tarp Vokietijos ir SSRS. Abiejų šalių santykius esą būtų galima iš esmės pagerinti, atsižvelgiant į SSRS gyvybiškai svarbius klausimus, jeigu ne sutartis, dėl kurios pasirašymo vyksta derybos tarp SSRS ir Didžiosios Britanijos bei Prancūzijos.

Rugpjūčio 12 d. Maskvoje prasidėjusias SSRS, Didžiosios Britanijos ir Prancūzijos karinių delegacijų derybas Kremlius sėkmingai panaudojo Vokietijai spausti. Tą pat dieną sovietų vyriausybės atstovas Berlyne patikino vokiečių užsienio reikalų žinybos pareigūną, kad Maskva sutinkanti apsvarstyti abi šalis dominančius klausimus, taip pat ir Lenkijos klausimą.

Kelias Hitlerio ir Stalino sandėriui tapo atviras. Rugpjūčio 19 d. buvo pasirašyta SSRS–Vokietijos prekybos ir kredito sutartis. Kitą dieną Hitleris pasiuntė telegramą Stalinui, siūlydamas rugpjūčio 22 d. ar vėliausiai 23 d. priimti Reicho užsienio reikalų ministrą J. Ribbentropą, turintį įgaliojimus pasirašyti nepuolimo paktą ir protokolą prie jo. Rugpjūčio 21 d. SSRS delegacijos vadovo Klimentijaus Vorošilovo reikalavimu derybos su Didžiosios Britanijos ir Prancūzijos karinėmis misijomis buvo nutrauktos. Liaudies komisarų tarybos pirmininkas V. Molotovas naciams perdavė teigiamą Stalino atsakymą į Hitlerio telegramą – sutikimą rugpjūčio 23 d. priimti J. Ribbentropą Maskvoje. Tą dieną ELTA raminančiai pranešė, kad atsakingi SSRS sluoksniai tvirtina, jog SSRS mažųjų kaimynų reiškiama baimė neturinti pagrindo, nes Sovietų Sąjunga nemananti jų aukoti savo suartėjimui su Vokietija. Esą atsakinguose SSRS sluoksniuose pareiškiama: „*Sovietų Sąjungai nėra reikalinga teritorijų, ji nevykdo įtakos sferų pasidalijimo politikos ir nėra reikalinga vasalų*“[2].

[1] N. Šepetys, *Molotovo–Ribbentropo paktas ir Lietuva,* Vilnius, 2006, p. 221–222.

[2] L. Truska, V. Kancevičius, *Lietuva Stalino ir Hitlerio sandėrio verpetuose: 1939–1940 m. rugpjūčio 3 d. politinių įvykių kronika,* Vilnius, 1990, p. 32.

Naktį iš rugpjūčio 23 į 24 d. po tik tris valandas trukusių baigiamųjų derybų, nes dokumentų tekstai buvę suderinti diplomatiniais kanalais, J. Ribbentropas ir V. Molotovas, akylai stebint Stalinui, savo vyriausybių vardu pasirašė Vokietijos–SSRS nepuolimo sutartį. Stalinas manė apmoves Hitlerį, o pastarasis tarėsi apgaves Staliną. Abi imperijos turėjo savų sumetimų, pasirašant šį paktą. Anot J. A. Antanaičio, *„Hitleris pasiekė, kad Lenkija būtų izoliuota nuo jai draugiškų šalių, galinčių suteikti pagalbą karo atveju. Jis tikėjosi, kad tokiomis sąlygomis Prancūzijos ir Didžiosios Britanijos „plutokratai" nerizikuos dėl Lenkijos pradėti karą. „Lengva ranka" jis atidavė Baltijos valstybes ir pusę Lenkijos teritorijos, nes planavo ne tik atsiimti šias žemes, bet ir užgrobti visą Sovietų Sąjungą, kurios resursai garantuotų būsimo karo su Vakarų sąjungininkais sėkmę. Stalinas, žinodamas, kad Vakarai netoleruos naujos Vokietijos ekspansijos, šia sutartimi siekė išprovokuoti ne tik Lenkijos užpuolimą, bet ir Vakarų sąjungininkų ir Vokietijos karą. Jis tikėjosi turįs pakankamai priemonių sudaryti situaciją, kuri abi puses priverstų kariauti iki visiško išsekimo, o tada – tik vienas žingsnis iki „proletarinės" revoliucijos visoje Europoje."*[3]

Kartu su nepuolimo paktu buvo pasirašytas slaptasis papildomas protokolas, kurio pirmasis punktas lėmė Lietuvos likimą: *„Teritorinio politinio pertvarkymo teritorijose, priklausančiose Baltijos valstybėms (Suomija, Estija, Latvija, Lietuva), atveju šiaurinė Lietuvos siena tuo pat metu taptų Vokietijos ir SSRS interesų sferų riba. Kartu abiejų šalių pripažįstami Lietuvos interesai Vilniaus krašte."*[4] Atgimimo laikotarpiu su šiuo tekstu ir vėlesniu jo variantu lietuvių sąmonėje buvo susietas Nepriklausomybės praradimas.

Sovietų Sąjunga, kelerius metus visokeriopai žodžiais demonstravusi esanti kolektyvinio saugumo šalininkė ir netgi pasipriešinimo agresijai lyderė, pasirašydama su nacių Vokietija nepuolimo sutartį, apsnūdusiai Vakarų Europai lyg ir netikėtai tapo vienu iš agresijos variklių.

Rugpjūčio 25 d. SSRS karinės misijos Maskvos derybose vadovas K. Vorošilovas pareiškė vis dar Maskvoje laukiančioms derybų tąsos Didžiosios Britanijos ir Prancūzijos kariškių delegacijoms, kad, pasikeitus politinėms aplinkybėms, tolesnės derybos dėl karinio bendradarbiavimo tapo beprasmės. Taip buvo pademonstruotas Maskvos vilkintų derybų su Vakarais visiškas beprasmiškumas Europos saugumo požiūriu.

[3] J. A. Antanaitis, *Naujoji Romuva*, 2007, Nr. 3, p. 24.
[4] N. Šepetys, *min. veik.*, p. 288 (N. Šepečio vertimas).

Lietuvos padėtis Antrojo pasaulinio karo pradžioje

1939 m. rugsėjo 1 d. nacistinė Vokietija užpuolė Lenkiją. Prasidėję karo veiksmai buvo Antrojo pasaulinio karo pradžia. Tai atsiliepė ir Lietuvos valstybės likimui, nors tą pačią dieną Lietuvos prezidentas paskelbė, kad įsigalioja 1939 m. sausio 25 d. neutralumo įstatymas, ir dar kartą patikino pasaulį, kad šiame konflikte Lietuva yra neutrali.

Nors, istoriko Jano Lipińskio žodžiais, *„rugpjūčio 23-iąją abi šalys* [Vokietija ir SSRS. – *S. J.*] *suprato „interesų sferas" kaip karinio arba politinio pasisavinimo – kitaip tariant, aneksijos – laisvę"*[5], iš pradžių Vokietija nepasinaudojo slaptojo protokolo nuostata, kad Lietuva priklausanti Reicho interesų sferai. Lietuva jautė tik atkaklų, bet gana delikatų diplomatinį spaudimą prisidėti prie Vokietijos veiksmų ir nedelsiant žygiuoti į Vilnių. Vėliau netgi atsirado vilionių užimti Suvalkų trikampį – tarp Rytprūsių ir sovietų užimto Balstogės iškyšulio buvusį daugiausiai lietuvių gyvenamą Seinų–Suvalkų regioną, kuriame vienu metu net nebuvo vokiečių kariuomenės.

Kas kita SSRS, kuri visais įmanomais būdais siekė bent kiek neutralizuoti jai nepalankią Miuncheno susitarimo situaciją. Juolab kad 1938 ir 1939 m. sandūroje Sovietų Sąjungoje iš esmės jau buvo sukurta materialinė techninė karinės ekspansijos į Vakarus bazė. Tuo metu SSRS užsienio politika labai suaktyvėjo, tapo nuosekliai agresyvi ir agresyviai iniciatyvi. Jau kitos dienos vakarą po 1939 m. rugsėjo 28 d. Draugystės ir sienų sutarties tarp Vokietijos ir SSRS pasirašymo sovietai nedelsdami šituo pasinaudojo: Lietuvos pasiuntiniui Maskvoje L. Natkevičiui buvo pasakyta, jog po ilgų derybų Vokietija sutikusi, kad Lietuva pereitų į SSRS interesų sferą. Spalio pradžioje Lietuvos delegacijai Maskvoje buvo pareikšta, kad Lietuva turėsianti užleisti Vokietijai dalį Užnemunės teritorijos į pietvakarius nuo linijos Leipalingis–Šeštokai–Marijampolė–Vilkaviškis–Kudirkos Naumiestis. Taigi Lietuvos vyriausybei (ar bent jau prezidentui A. Smetonai, užsienio reikalų ministrui J. Urbšiui, kariuomenės vadui gen. Vincui Vitkauskui ir dar kai kuriems) nuo pat karo pradžios iš esmės buvo žinomas ar numanomas Lietuvos likimas Vidurio Rytų Europos dalybų kontekste. Verta dėmesio N. Šepečio įžvalga: *„Todėl tikrų ar menamų Lietuvos galimybių išlikti Vokietijos interesų sferoje (žygis į Vilnių, protektorato planai) praradimas čia aiškinamas ne Lietuvos istorinėmis klaidomis ir ne tik Vokietijos „persigalvojimu", kiek pirmiausia sovietų Vokietijai primygtinai pasiūlytu Lenkijos klausimo galutinio*

[5] Ten pat, p. 229.

sprendimo variantu. Greta kitų motyvų, SSRS siekė Lietuvą į savo orbitą perimti ir dėl suinteresuotumo tolesniu karo plėtimusi be „taikingos pabaigos" perspektyvų, ir dėl Europos „išvadavimo" planų, kuriems įgyvendinti reikėjo turėti savo dispozicijoje visas Baltijos šalis."[6] Tad neatmestinas ir pirminis Stalino siekis grąžinti 1914 m. Rusijos imperijos sienas.

Nepaisant to, kad SSRS aukščiausioji vadovybė 1989 m. pagaliau pripažino slaptųjų protokolų buvimo faktą, iki pat SSRS subyrėjimo buvo tvirtinama, kad tarp 1939 m. rugpjūčio ir rugsėjo mėnesių slaptųjų susitarimų ir įvykių Baltijos šalyse 1940 m. vasarą nebuvę jokių tiesioginių ryšių. Dabartinės Rusijos politinio elito viršūnės, remdamosi SSRS vadovybės pozicija, vėlgi neigia, kad 1940 m. vasarą Baltijos valstybės buvo sovietų okupuotos.

Šia prasme įdomūs N. Šepečio svarstymai: *„Tad negi teisūs sovietiniai ideologai, kad Vokietijos ir SSRS susitarimai vyko sau, o SSRS ir Baltijos šalių santykiai klostėsi sau? Žinoma, kad ne. Tarp visų keturių „sutartinių" grandžių* [1939 08 23 Vokietijos–SSRS nepuolimo sutartis, slaptu protokolu Lietuvą palikusi Reicho interesų sferai; 1939 09 28 Vokietijos–SSRS Draugystės ir sienų sutartis, slaptu protokolu Lietuvą perleidusi SSRS interesų sferai; 1939 10 10 Vilniaus ir Vilniaus srities perdavimo Lietuvos Respublikai ir Lietuvos–Sovietų Sąjungos savitarpio pagalbos sutartis, primetusi Lietuvai netiesioginį sovietų protektoratą; 1940 06 15 SSRS ultimatumas Lietuvai ir Lietuvos sutikimas įsileisti neribotą Raudonosios armijos kontingentą, t. y. sovietinė Lietuvos okupacija. – *S. J.*] *galima teigti buvus aiškų istorinį ryšį, nes visose jose yra bendras ir nekintamas dėmuo – SSRS, laisva valia inicijavusi visas keturias sutartis ir jų protokolus. Jei tarp Pakto ir Lietuvos (Baltijos valstybių) aneksijos būta tiesioginio ryšio, jis tegalėjo kilti iš SSRS interesų. Jų vedami sovietai sudarė su Vokietija Nepuolimo sutartį su visais Rytų Europos atsidalijimais; jie paskatino sovietus po mėnesio perimti į savo orbitą Lietuvą; jie SSRS politikai Lietuvos atžvilgiu 1939-ųjų spalį suteikė „pyrago ir botago", o 1940-ųjų birželį – pasityčiojimo ir agresijos formą."*[7]

Istorinės tiesos ieškančiai Lietuvos visuomenei turėtų būti įdomus šis 1939 m. įvykių verpete atsidūrusios Lietuvos likimo įvertinimas, su kuriuo sunku nesutikti, nes trūksta priešingų argumentų: *„Škirpos alternatyvistinė „Nepriklausomybės sutemų" iliuzija rado palankią dirvą šiuolaikinėje Lietuvos istoriografijoje, kurioje nuo pat Kovo 11-osios aktyviai diskutuota dėl 1940-ųjų vasaros tragedijos vertinimo. Ilgainiui svarstyti Smetonos režimo*

[6] Ten pat, p. 41.
[7] Ten pat, p. 80–81.

politines klaidas Lietuvos tyrinėtojams tapo savaime suprantamu dalyku. Antai į klausimą, „kaip mes patys pasielgėme Molotovo–Ribbentropo pakto akivaizdoje?" (Liudas Truska), atsakoma: mes bejėgiškai kapituliavome, nė nemėginę pasipriešinti. Kai tokių lemtingųjų „istorinių" klaidų imama ieškoti metodiškai, iškyla pavojus istorijos rašymą paversti jos retrospektyviu teismu: visi svarbiausi lietuvių politiniai sprendimai buvę klaidingi, viską reikėję daryti atvirkščiai (1939 m. rugsėjį žygiuoti į Vilnių, 1940 m. birželį priešintis, 1941 m. birželį nesukilti, 1944 m. nepradėti partizaninio karo, 1990 m. – ...?)"[8] Baltijos valstybių, ypač Lietuvos, užgrobimas buvo vienas pirmųjų Stalino Sovietų Sąjungos žingsnių, siekiant parklupdyti Europą ir paversti ją bolševizmo ir komunizmo plėtros regionu, siekiant pasaulinio viešpatavimo.

Kai Raudonoji armija, dangstydamasi baltarusių ir ukrainiečių tautų išvadavimo lozungu, 1939 m. rugsėjo 17 d. pradėjo karo veiksmus prieš Lenkiją ir rugsėjo 19 d. rytą užėmė Vilnių, Lietuvos kariuomenės vadovybei neliko nieko kito, kaip nurodyti netoli demarkacijos linijos buvusių dalinių vadams gražiai pasveikinti sovietinės kariuomenės atstovus ir supažindinti juos su demarkacijos linijos trasa. Sovietų Sąjunga tapo Lietuvos kaimyne.

„Vilnius – mūsų, o mes – rusų!"

1939 m. spalio 10 d. Lietuva buvo priversta Maskvoje pasirašyti sovietų padiktuotą „Vilniaus ir Vilniaus srities Lietuvos Respublikai perdavimo ir Lietuvos–Sovietų Sąjungos savitarpio pagalbos sutartį", pagal kurią Lietuvai buvo pripažintas Vilnius ir maždaug ketvirtadalis tos teritorijos, kurią Sovietų Rusija buvo pripažinusi Lietuvai 1920 m. taikos sutartimi. Lietuva buvo priversta įsileisti Raudonosios armijos įgulą (20 tūkst. karių), neva skirtą Lietuvai ginti. Lietuvai pavyko išsiderėti, kad sovietų įgulos nebūtų įkurdintos Kaune, Vilniuje, Šiauliuose ir Ukmergėje, kaip reikalavo Maskva. Iš sovietų nurodytų vietovių bazėms įkurdinti sąraše liko tik Alytus.

Lapkričio 15 d. Paneriuose buvo surengta ceremonija, kurios metu iškilmingai sutikti pagal sutartį į Lietuvą atvykę neva pirmieji Raudonosios armijos daliniai. Tai buvo simbolinis renginys, nes Naujojoje Vilnioje ir Gaižiūnuose įgulos iš esmės jau buvo dislokuotos. Dar nuo rugsėjo Raudonosios armijos daliniai stovėjo pačiame Vilniuje. Kitur sovietų kariuomenė turėjo būti įvesta lapkričio 3 d. Sovietų dalinių išvedimas iš Vilniaus buvo

[8] Ten pat, p. 30.

pradėtas lapkričio 15–17 d., tad vadinamoji įvedamų dalinių sutikimo ceremonija iš esmės buvo neoficialus jų išvedimo iš Vilniaus paminėjimas ar bent jau „sutikimui" demonstruoti buvo pasinaudota kariuomenės išvedimu iš miesto. Taigi toji ceremonija buvo tik simbolinis renginys draugiškumui demonstruoti. Paskutiniai sovietų daliniai iš Vilniaus buvo išvesti tik gruodžio 15 d. Sovietų karinės bazės įsikūrė Naujojoje Vilnioje, Alytuje, Prienuose ir Gaižiūnų poligone. Susitarimas dėl sovietų karinių bazių išdėstymo Lietuvoje buvo pasirašytas spalio 28 d. Šiose bazėse oficialiai buvo dislokuota beveik 19 tūkst. karių: 16-asis ypatingasis šaulių korpusas, 10-asis naikintuvų aviacijos, 31-asis bombonešių pulkai. Taip Lietuvos viduje buvo parengti atsparos punktai, turėję užtikrinti greitą ir sklandų Lietuvos okupavimą, nors realių okupacijos planų 1939 m. rudenį dar neturėta.

Abi pusės kiekviena proga pabrėždavo, kad Lietuvos ir SSRS santykiai klostosi gerai, Lietuva normaliai vykdanti spalio 10 d. savitarpio pagalbos sutarties nuostatas. Kita vertus, abiejų valstybių santykiuose būta ir tam tikros trinties: Lietuva iki 1940 m. kovo vidurio atkakliai siekė, kad sovietai grąžintų 1939 m. spalį Vilniuje pagrobtas materialines ir kultūros vertybes, gražintų čia suimtus ir išvežtus į SSRS Vilniaus ir Vilniaus krašto gyventojus. Atsiradus Lietuvoje svetimoms karinėms bazėms, iškilo daug ūkinių, tiekimo, nuomos ir pan. klausimų, kuriuos reikėjo spręsti neatidėliotinai, o SSRS pusė visa tai vilkino. Abipusė įtampa padidėjo Sovietų Sąjungai užpuolus Suomiją. Viena vertus, lietuviai simpatizavo suomiams, kita vertus, šio karo fone ryškėjo susirūpinimas dėl Lietuvos likimo. Sovietų pusė visokeriopai ieškojo Lietuvos spaudoje galimų antisovietinių išpuolių, Lietuvos valdžios nuomonių nedraugiškumo požymių, pernelyg sureikšmindama įvairias smulkmenas. Buvo akivaizdžių mėginimų kištis į Lietuvos vidaus reikalus. Sovietų kariškiai, bendraudami su gyventojais, neretai užsiimdavo propaganda.

1940 m. vasario pradžioje Raudonosios armijos korpusų vadai Baltijos kraštuose gavo direktyvą sustiprinti kovinę parengtį. Į Baltijos kraštuose esančias bazes pradėta siųsti naujus karinius dalinius, pagalbinį personalą, sparčiau buvo statomi kariniai oro uostai. 1940 m. gegužės pradžioje Lietuvoje, be jau minėto 16-ojo šaulių korpuso dalinių ir dviejų aviacijos pulkų, papildomai buvo dislokuota 5-oji šaulių divizija, 2-oji lengvųjų tankų brigada, 19-ojo korpuso zenitinės artilerijos divizionas, 46-oji atskiroji ryšių kuopa, 641-asis autotransporto batalionas, 54-asis bombonešių aviacijos pulkas ir dar kažkokie kiti padaliniai[9].

[9] *СССР и Литва в годы Второй мировой войны, т. 1: СССР и Литовская Республика (март 1939 – август 1940 гг.)*, Сборник документов, Вильнюс, 2006, p. 46.

Krašte tvyrojo išorinė ramybė, po kuria slėpėsi visuomenės nerimas dėl faktiškai jau izoliuotos nuo Vakarų Europos Lietuvos likimo: Europoje vyko karas, Vakarų valstybių laivams Baltijos jūra buvo užblokuota, su Vakarais netgi nebuvo galima susisiekti sausuma (per Vokietiją) geležinkeliu, o Lietuvos viduje slypėjo sovietų karinės bazės. Lietuvoje buvo įvesta cenzūra, tad viešai svarstyti ar bent aptarti krašto likimo klausimus spaudoje buvo neįmanoma. Prezidentas ir vyriausybė iš atvirų Stalino bei V. Molotovo pasisakymų per 1939 m. spalio mėn. derybas Maskvoje žinojo, kad Lietuva palikta Sovietų Sąjungos valiai. Šitai buvo laikoma didžiausioje paslaptyje. Visuomenė tai jautė tik intuityviai. Tačiau nuo 1939 m. rudens Lietuvoje plito realią politinę padėtį atspindėjęs kalambūras: „*Vilnius – mūsų, o mes – rusų*!" Vieši raminantys Lietuvos vadovų pareiškimai slopino tautos budrumą. Buvo guodžiamasi viltimi, kad sovietai laikysis 1939 m. spalio 10 d. sutarties. Vakaruose vyko pozicinis karas, vadintas *keistuoju karu*, kuris pasibaigė gegužės 10 d., vermachtui pradėjus puolimą ir įsiveržus į Olandiją, Belgiją ir Liuksemburgą, kurių vyriausybės paprašė Anglijos ir Prancūzijos paramos. Maskva palankiai priėmė šią žinią ir V. Molotovas pareiškė, kad Vokietija privalėjusi gintis nuo anglų ir prancūzų užpuolimo. Šitokia Maskvos pozicija skatino nacių veržimąsi į Vakarus, sovietams paliekant laisvas rankas Rytuose.

Lietuvos valdantiesiems žinant apie realią SSRS grėsmę Lietuvos nepriklausomybei, 1940 m. gegužės pradžioje vykusiame Valstybės gynimo tarybos posėdyje buvo nutarta SSRS atviros agresijos atveju imtis tokių priemonių: 1) priešintis ginklu; 2) Prezidentui ir vyriausybei su kariuomene pasitraukti į Kudirkos Naumiestį ir ten laikytis, kol aplinkybės leis; 3) blogiausiu atveju Prezidentas ir vyriausybė turi internuotis Vokietijoje. Vėliau atvykęs į Kauną Lietuvos karo atašė Vokietijoje plk. Kazys Grinius su kariuomenės štabo viršininku div. gen. Stasiu Pundzevičiumi svarstė SSRS agresijos atveju Lietuvos kariuomenės permetimo į Užnemunę planą, jos tolesnio pasipriešinimo ir internavimosi Rytų Prūsijoje galimybes. Būtų galima įtarti, kad provokiškosios orientacijos plk. K. Griniaus pokalbis su gen. S. Pundzevičiumi buvo inicijuotas ats. gen. št. plk. Kazio Škirpos, turint galvoje neabejotinas šio pastangas 1939 m. rugpjūčio pabaigoje – rugsėjo pirmojoje pusėje įtraukti Lietuvą į karą su Lenkija. Kita vertus, tai rodė, kad Lietuvoje buvo suvokiama reali sovietinės okupacijos grėsmė ir ieškoma būdų pasipriešinti agresijai, suprantant, kad nepavyks atsilaikyti prieš SSRS ginkluotą invaziją, kurią neabejotinai parems krašto viduje įkurdintos Raudonosios armijos bazės.

Maskvos kursas – Baltijos valstybių okupacija

1941 m. gegužę, anot Lietuvos pareigūnų, prasidėjo keisti dalykai su keliais iš savo dalinių pabėgusiais Lietuvoje dislokuotų sovietinių karinių bazių raudonarmiečiais. Gegužės 12 d. buvo susektas dar vasario pradžioje iš savo dalinio dezertyravęs būtinosios tarnybos seržantas Gadžibalas Butajevas. Šis avantiūristas, nenorėdamas patekti į policijos rankas, kelis kartus šovęs į Lietuvos policininkus, nusišovė. Tuomet dar nemanyta, kad sovietai šio avantiūristo klaidžiojimus Lietuvoje ir žūtį panaudos tarpvalstybinių santykių įtampai kurstyti. Juolab kad gegužės viduryje SSRS užsienio reikalų liaudies komisariato generalinis sekretorius, susipažinęs su sovietinių karinių bazių Lietuvoje būkle, išreiškė savo pasitenkinimą gerais bazių ir Lietuvos valdžios institucijų santykiais. Vis dėlto, nepaisydamas dezertyro srž. G. Butajevo klaidžiojimų prie Vilniaus ir žūties aplinkybių, su kuriomis Lietuvos institucijos supažindino sovietų kariškius, SSRS pasiuntinys Kaune Nikolajus Pozdniakovas gegužės 16 d. rašte į Maskvą Vladimirui Dekanozovui pabrėžė, jog neabejojama, kad lietuvių pareigūnai delsė ieškoti dingusio kariškio, o paskui patys nušovė G. Butajevą, nes jis tikriausiai buvęs lietuvių spectarnybų verbuojamas[10].

Nerimą Lietuvoje, kaip ir kituose Baltijos kraštuose, sukėlė Maskvos oficiozo „Izvestija" gegužės 16 d. vedamasis straipsnis, kuriame buvo rašoma: *„galimybės mažiems kraštams išlikti neutraliems ir nepriklausomiems yra sumažėjusios iki minimumo. Visokie samprotavimai apie teisę ir neteisę santykiuose su mažomis valstybėmis, kai didelės valstybės kovoja dėl to, būti ar nebūti, yra mažų mažiausiai naivūs."*[11]

Šių laikų Rusijos istorikė Natalija Lebedeva, profesionaliai tyrinėjusi šiuos procesus, mano, kad Sovietų Sąjungos vadovybė tik gegužės 24–25 d. nusprendė *„<...> pradėti spausti Lietuvą, o paskui ir kitas dvi Baltijos šalis, siekdama įvesti į jas naujus didelius sovietinės kariuomenės kontingentus ir prijungti šias respublikas prie SSRS"*[12]. Tai nebuvo koks nors esminis sovietų politikos posūkis: jau pasirašydami 1939 m. sutartis su naciais, sovietai ketino aneksuoti Baltijos kraštus. Lietuvos istorikai teigia, kad Maskva tiesiog ilgai tykojo ir sulaukė patogaus momento agresijai prieš Lietuvą ir kitus Baltijos kraštus, kai Vakarų valstybių dėmesys buvo sutelktas į įvykius fronte: gegužės 24 d. Vokietijos kariuomenė galutinai prispaudė sąjungininkų pajėgas prie Lamanšo Šiaurės Prancūzijoje ir Belgijoje. Aiškėjo Vokietijos pergalė...

[10] *СССР и Литва в годы Второй мировой войны*, p. 515, 516.
[11] L. Truska, V. Kancevičius, *min. veik.*, p. 107.
[12] *СССР и Литва в годы Второй мировой войны*, p . 49.

Gegužės 25 d. V. Molotovas iškvietė Lietuvos pasiuntinį Maskvoje L. Natkevičių ir perdavė Lietuvos vyriausybei itin griežtą pareiškimą[13]. Pareiškime Lietuvos vyriausybė buvo kaltinama tuo, kad kareivių dingimą organizuoja asmenys, dengiami vyriausybės organų. Esą raudonarmiečiai nugirdomi, įtraukiami į nusikaltimą, o paskui paruošiamas jų pabėgimas arba jie sunaikinami. Pareiškime tai kvalifikuojama kaip Lietuvos institucijų provokacija prieš SSRS, kuri galinti turėti sunkių pasekmių. Pareikalauta, kad Lietuvos vyriausybė nutrauktų jos organams žinomų agentų „šiuos provokacinius veiksmus" ir imtųsi priemonių surasti dingusius sovietų karius. Pabaigoje dar buvo pagrasinta: *„Sovietų vyriausybė tikisi, kad Lietuvos vyriausybė supras [sovietų vyriausybės siūlymus] ir nevers jos griebtis kitų priemonių"*[14].

Kitą dieną, t. y. gegužės 26 d., į Lietuvą inspektuoti Raudonosios armijos įgulų atvyko SSRS gynybos liaudies komisaro pavaduotojas gen. plk. Aleksandras Loktionovas. Tikėtina, kad jo atvykimas buvo susijęs su V. Molotovo pareiškimu. Tą dieną Lietuvos vyriausybė svarstė V. Molotovo pareiškimą. Krašto apsaugos ir vidaus reikalų ministrai tvirtino nieko nežiną apie jų žinybų „globojamus agentus", grobiančius sovietų įgulų kareivius. Vyriausybė vis tiek įpareigojo abu šiuos ministrus patikrinti, ar tikrai nebuvę provokuojamos sovietų karinės bazės. Po posėdžio užsienio reikalų ministras Juozas Urbšys sovietų pasiuntiniui N. Pozdniakovui įteikė atsakymą į sovietų vyriausybės pareiškimą ir atmetė Lietuvos vyriausybei pareikštus kaltinimus kaip nepagrįstus. Kartu buvo pažadėta imtis neva dingusių raudonarmiečių paieškų, o sovietų vyriausybės prašyta suteikti papildomų duomenų apie dingusius kareivius. Buvo sudaryta speciali teisingumo ministro vadovaujama komisija. Gegužės 27 d. gen. A. Loktionovas pokalbyje su J. Urbšiu pasakė, kad naktį du raudonarmiečiai sugrįžo į savo dalinį. Ir čia pat pakartojo, kad dėl incidentų su sovietų karinių bazių įgulų kariais atsakinga Lietuvos vyriausybė. Po šio pokalbio J. Urbšys telegrafavo Lietuvos pasiuntiniui Maskvoje L. Natkevičiui: *„Susidaro aiškus įspūdis, kad rusai kažin kuriam nežinomam mums tikslui ieško priekabių"*[15]. Iki to „nežinomo tikslo" – okupacijos – buvo likę mažiau nei trys savaitės.

Neabejotina, kad Maskva prasimanymus apie raudonarmiečių grobimą bei kankinimus Lietuvoje ir apskritai antisovietines jos pareigūnų pro-

[13] Ten pat, p. 524, 525.
[14] Ten pat, p. 525.
[15] L. Truska, V. Kancevičius, *min. veik.*, p. 110.

vokacijas efektyviai panaudojo politiniam šantažui bei spaudimui Lietuvai ir, naudodamasi Vokietijai (kartu ir SSRS) palankia karo veiksmų eiga Vakaruose, skubiai kūrė dingstį Lietuvai okupuoti.

Gegužės 29 d. Sovietų Sąjunga šį jos pačios sukurtą ir išpūstą konfliktą iškėlė į viešumą – tos dienos vakare oficiali sovietų informacijos agentūra TASS paskelbė SSRS užsienio reikalų liaudies komisariato komunikatą, kuriame išdėstė gegužės 25 d. Lietuvai iškeltus kaltinimus. Nekreipiant dėmesio į oficialius Lietuvos paaiškinimus, pradėtus tyrimo veiksmus ir prašymus sovietų pusei pateikti informaciją apie dingusius raudonarmiečius ir leisti susitikti su atsiradusiais kariais, pareiškime vėl buvo absurdiškai kartojama tai, kad pagrobti kariai buvę tardomi, kankinami, o jų pagrobimą *„organizavo kai kurie asmenys, esantys Lietuvos vyriausybės organų globoje“*[16].

Konflikto paviešinimas rodė, kad virš Lietuvos yra pakibęs mirtinas pavojus ir diplomatinės sureguliavimo priemonės neduoda naudos. Kitą dieną padarytas Lietuvos vyriausybės pareiškimas tebuvo beviltiškas mėginimas dar kartą pasiaiškinti ir kaip nors užglaistyti konfliktą: *„Sovietų Sąjungos užsienio reikalų liaudies komisariato vakar vakare paskelbtas komunikatas iš tikrųjų buvo netikėta ir nelaukta staigmena Lietuvos visuomenei, tuo labiau kad geri draugiški santykiai tarp abiejų valstybių turi savo rimtą 20 metų tradiciją. <...> Todėl netenka abejoti, kad Sovietų Sąjungos vyriausybės iškeltieji dalykai bus su visu galimu objektyvumu ištirti, išaiškinti ir gera valia likviduoti, o tradiciniai draugiški santykiai tarp Lietuvos ir Sovietų Sąjungos pasiliks geri, nepaliesti.“*[17] Gegužės 31 d. visuomenė iš laikraščių sužinojo apie sovietų kaltinimus Lietuvai. Sovietų aukštiesiems pareigūnams nerūpėjo sąžiningas jų karių „nuotykių“ tyrimas ir tiesos nustatymas. SSRS vyriausybė ir taip žinojo tiesą, kuri jai nebuvo maloni.

Lietuvos kariškiai ir žvalgyba turėjo nerimą dėl valstybės saugumo keliančios informacijos. Gegužės pradžioje Generalinio štabo 2-ojo (žvalgybos ir kontržvalgybos) skyriaus karininkų grupė lankėsi Lietuvos ir SSRS pasienyje ir iš pasienio policijos rajonų viršininkų surinko informaciją apie didelius Raudonosios armijos telkinius Lietuvos pasienyje. Tuo metu pasienyje dar nebuvo itin didelių sovietinės kariuomenės junginių, bet atsižvelgiant į gerus abiejų šalių kaimynystės santykius, tie kariuomenės telkiniai pasienyje aiškiai buvo per dideli. Gegužės pabaigoje Generalinis štabas konstatavo intensyvų Raudonosios armijos telkimą visame Lietuvos ir SSRS pasienio ruože. Čia buvo telkiami 8-osios ir 11-osios sovietų armijų junginiai.

[16] Ten pat, p. 112.
[17] Ten pat, p. 112, 113.

Lietuvos okupavimas

Sovietų politinis spaudimas ir kariuomenės telkimas pasienyje Lietuvos politikams ir kariškiams aiškiai rodė, kad SSRS tyčia aštrina santykius su Lietuva. Turint galvoje Lietuvos atstovų 1939 m. rudenį Maskvoje iš sovietų atviru tekstu gautą informaciją apie Lietuvos perdavimą į SSRS interesų sferą, neabejotina, kad galima sovietinė Lietuvos okupacija jos vyriausybei nebuvo netikėtumas, juolab jokia paslaptis.

Sovietų agresijos akivaizdoje vyriausybė ėmėsi šiokių tokių priemonių. Prezidentas Antanas Smetona gegužės pabaigoje davė nurodymą užsienio reikalų ministrui J. Urbšiui pranešti Lietuvos pasiuntinybėms užsienyje, kad, Lietuvą ištikus katastrofai, diplomatijos šefu reikia laikyti pasiuntinį Romoje Stasį Lozoraitį, o jo pavaduotojais – pasiuntinį Paryžiuje Petrą Klimą ir atstovą prie Šv. Sosto Jurgį Šaulį. Tai buvo tik dalinė priemonė. Birželio pradžioje valstybės gynimo tarybos posėdyje buvo nutarta, kad tiesioginio SSRS puolimo atveju kariuomenė turi gintis, o vyriausybė šių kariuomenės stabdomųjų kautynių priedangoje turi pasitraukti į Kudirkos Naumiestį, o iš ten, blogiausiu atveju, į Vokietiją.

Tuo iš esmės buvo patvirtintas dar vasarį slaptame vyriausybės posėdyje priimtas nutarimas, ką daryti tuo atveju, jeigu, paaštrėjus santykiams su SSRS, susidarytų grėsminga Lietuvai situacija. Tąkart buvo nuspręsta, kad kritiniu atveju vyriausybė paliks Kauną, o paskui, esant būtinybei, pasitrauks į Vokietiją. Ministrų kabinetui tuomet buvo referuota, kad Lietuvos kariuomenė pajėgi vykdyti kelių dienų stabdomąsias kautynes. Buvo nutarta per 3 mėnesius perdislokuoti Lietuvos kariuomenę, kad ji galėtų pridengti vyriausybės pasitraukimą. Suprantama, kad kariuomenės perdislokavimas SSRS karinių bazių akivaizdoje buvo sudėtingas ir netgi rizikingas žingsnis. Vis dėlto nei krašto apsaugos ministras brig. gen. Kazys Musteikis, nei sausio pabaigoje laikinuoju kariuomenės vadu paskirtas div. gen. Vincas Vitkauskas iš tikro nieko nepadarė, kad šis nutarimas būtų įgyvendinamas. Minėtų pareigūnų veiklos šia linkme nepaskatino ir prezidentas A. Smetona, kuriam kartu su brig. gen. K. Musteikiu buvo pavestas to nutarimo vykdymas.

Istorikas Liudas Truska į visus šiuos nutarimus žiūri gana skeptiškai:

„Deja, visi svarstymai ir nutarimai iš esmės buvo tik tušti pasišnekėjimai, nes nieko konkretaus agresijai atremti nebuvo padaryta. A. Smetona vėliau, 1940 m. liepą, rašė apie ministrą pirmininką A. Merkį: „<...> nujaučiau jo nesugebėjimą sunkiomis valandomis dairytis ir ką planingai ruošti. Jis tarytum laukė, jog kitas kas už jį padarys, ką jis pats privalėtų daryti. Nesiryžo, svyravo.“ Šie žodžiai tiko daugeliui Lietuvos valstybės vyrų, pirmiausia pačiam prezidentui. „A. Smetona sugebėjo prezidentauti normaliu metu, o kritiškoje situacijoje pasirodo visiškai nesugebantis vadovauti valstybei.“[18] Ši įžvalga (ar prielaida) gana kategoriška. Tik ar viską istorikas sugebėjo įžvelgti? Juk prezidentas kvietė A. Merkį birželio 13 d. vakare ateiti į prezidentūrą su pasiūlymais, kas darytina šioje situacijoje. A. Merkys tą kartą neatėjo...

Didžiosios Britanijos užsienio reikalų ministerijos pareigūnas Williamas Strongas Lietuvos pasiuntinybės Londone patarėjui šitaip išreiškė savo nuomonę apie SSRS pretenzijas Lietuvai: *„Rusai, atrodo, baimindamiesi dėl nelaukto vokiečių pasisekimo, jau iš anksto pradeda kibti prie Pabaltijo valstybių, šį kartą pradėdami nuo Lietuvos, kad, reikalui esant, žinomais bolševikiniais metodais būtų galima pateisinti eventualią Pabaltijo okupaciją“*[19].

Birželio 4 d. V. Molotovas pakvietė ministrą pirmininką A. Merkį atvykti į Maskvą aptarti Lietuvos ir SSRS santykius. Birželio 6 d. A. Merkys su nedidele palyda išvažiavo į Maskvą. Birželio 7–11 d. Maskvoje vyko V. Molotovo ir A. Merkio (vėliau prie jo prisijungė J. Urbšys) pokalbiai, iš esmės virtę V. Molotovo puolimu, griebiantis naujų iš piršto laužtų „argumentų“ bei kaltinimų, ir A. Merkio mėginimu teisintis.

Jau pirmo pokalbiu metu, išklausęs argumentuotų A. Merkio paaiškinimų sovietų eskaluojamu raudonarmiečių grobimo klausimu, V. Molotovas pareiškė, kad sovietams neužtenka URM gegužės 26 ir 28 d. pernelyg formalių pareiškimų ir premjero aiškinimų; esą reikia, kad būtų nubausti kaltininkai, iš Vidaus reikalų ministerijos reikia pašalinti priešiškus Sovietų Sąjungai elementus. Esą valstybės saugumo departamento direktorius, vidaus reikalų ministras priešiškai nusiteikę (*vraždebno nastrojeny*) Sovietų Sąjungos atžvilgiu, apskritai Lietuvoje gausu priešiškų (*vraždebno nastrojenych*) elementų.

V. Molotovo nepatenkino ir vėlesni A. Merkio paaiškinimai. Lietuva buvo kaltinama Baltijos karinės sąjungos lipdymu, sovietų karinės bazes aptarnaujančio personalo persekiojimu, prie bazių dirbančių statybininkų streikų organizavimu, šaulių apginklavimu, o tai reiškią neviešą jų mobilizaciją. V. Molotovas visaip stengėsi Lietuvos premjerą užspeisti į kampą[20]. Ypač agresyviai V. Molotovas puolė birželio 9 d. pokalbio metu. A. Merkys daug kartų mėgino įsiterpti į Lietuvos kaltinimo monologą, bet V. Molotovas nenorėjo nieko girdėti ir kategoriškai nutildydavo.

[18] L. Truska, *Lietuva 1938–1953 metais*, Kaunas, 1995, p. 51.
[19] L. Truska, *min. veik.*, p. 115.

Maskvoje tuo metu buvę aukšti kariniai pareigūnai div. gen. Mikas Rėklaitis, brig. gen. Antanas Gustaitis, plk. P. Meškauskas ir plk. D. Leskauskas, pritariant Lietuvos pasiuntiniui SSRS L. Natkevičiui, pareikalavo atsistatydinti ministrą pirmininką A. Merkį. Manyta, kad tai vienintelė ir paskutinė priemonė išgelbėti Lietuvos nepriklausomybę. A. Merkys į tai nereagavo.

Birželio 12 d. vakare A. Merkiui per Rygą sugrįžus iš Maskvos, įvyko vyriausybės ir kariuomenės vadovybės posėdis. A. Merkys vis dar manė, kad Lietuvos ir SSRS santykiai susitvarkysią geruoju. Posėdyje nutarta vyriausybės neperformuoti, o apsiriboti vidaus reikalų ministro gen. Kazio Skučo atsistatydinimu. Pasibaigus posėdžiui, prezidentas A. Smetona išsikvietė kariuomenės vadą div. gen. Vincą Vitkauską ir, pareiškęs, kad nebus apsieita be susidūrimų, priminė ankstesnius vyriausybės nutarimus dėl ginkluoto pasipriešinimo agresijai. Maskvos nepatenkino vien K. Skučo atsistatydinimas, todėl birželio 13 d. iš pareigų buvo atleistas Valstybės saugumo departamento direktorius Augustinas Povilaitis.

Ilgokai trukęs A. Merkio ir J. Urbšio „auklėjimas“ pas V. Molotovą buvo tik laiko vilkinimas. V. Molotovas puikiai žinojo, kad Lietuvos pareigūnai neturi ką pasakyti daugiau, nei buvo išdėstyta dviejuose Lietuvos vyriausybės pareiškimuose, žinojo, kad Lietuvos pareigūnai sako tiesą, taip pat ir tai, kad keliami kaltinimai buvo absurdiški. Laikas buvo vilkinamas, kad sovietai suspėtų puolimui sutelkti prie sienos su Lietuva gausesnes karines pajėgas. Konkretūs nurodymai aukščiausiuoju lygiu kariškiams buvo duoti Kremliuje naktį iš birželio 1 į 2 d. Tą naktį pas Staliną įvyko pasitarimas, kuriame dalyvavo V. Molotovas, Andrejus Ždanovas, gynybos liaudies komisaras maršalas Semionas Timošenko, Generalinio štabo viršininkas Borisas Šapošnikovas, Raudonosios armijos Vyriausiosios politinės valdybos vadovai, Baltarusijos ypatingosios karo apygardos vadas armijos gen. Dmitrijus Pavlovas, 3-iosios ir 11-osios armijų vadai (abi šios armijos buvo skirtos Lietuvai okupuoti).

Pirmieji turėjo pulti du Raudonosios armijos korpusai. Birželio 6 d. pervažiavęs Lietuvos–SSRS sieną į Maskvą vykstantis A. Merkys pro langą matė didelius Raudonosios armijos telkinius. Tai buvo 3-iosios armijos junginiai, kurie birželio 4 d. (tą dieną V. Molotovas pakvietė A. Merkį į

[20] Plačiau apie V. Molotovo birželio 7, 9 ir 11 d. pokalbius su V. Merkiu žr. ištraukose iš V. Molotovo dienoraščio: *СССР и Литва в годы Второй мировой войны*, p. 562–565, 573–577, 579–582.

Maskvą pokalbio) buvo pakelti pagal aliarmo signalą ir iki 6 d. pabaigos susitelkė netoli sienos: 10-oji šaulių divizija – Lentupio rajone; 115-oji šaulių divizija – Druskininkų, Pariečės ir Naujadvario rajone; 7-oji kavalerijos divizija – Salų ir Žiupronių rajone; 3-ioji kavalerijos divizija – Geranainių ir Trakelių rajone, 185-oji šaulių divizija – Maladečinos rajone. Korpuso štabas apsistojo Lydoje[21]. Iki birželio 10 d. prie Lietuvos sienų buvo baigta telkti kariuomenė, skirta karui su Lietuva.

Prie Lietuvos sienų buvo dislokuota ir 22-oji NKVD šaulių divizija.

Raudonosios armijos junginių telkimą karo žygiui prieš Lietuvą rodo ir gen. ltn. (vėliau – maršalo) Andrejaus Jeriomenkos tarnybinis dienoraštis[22]. Tuo metu A. Jeriomenka vadovavo 6-ajam kavalerijos korpusui, kuris buvo dislokuotas Balstogės srityje ir turėjo pulti Lietuvą iš pietų pusės per Užnemunę. Būsimasis maršalas savo dienoraštyje užrašė rengimosi pulti Lietuvą eigą.

A. Jeriomenka 1940 m. birželio 7 d. 2 val. nakties gavo karo apygardos kariuomenės vado įsakymą nedelsiant pagal kovinio pavojaus signalą pakelti savo korpuso 4-ąją ir 6-ąją kavalerijos divizijas ir trumpiausiu maršrutu iki birželio 9 d. išeiti į Gardino rajoną. Iš Sapackinės apylinkių abi divizijos turėjo pulti Lietuvą ir atkirsti ją nuo Vokietijos. Korpusas pirmąją puolimo dieną turėjo užimti Vilkaviškį ir Marijampolę, o antrąją – išeiti prie Nemuno Jurbarko rajone. Be kitų nurodymų, korpuso vadas gavo ir tokius: uždrausti šaudyti naktį, pereinant sieną *„veikti tyliai durtuvais“*, pasižymėjusius apdovanoti nedelsiant; valdžia miestuose ir gyvenvietėse pereina sovietinių įgulų viršininkams ir pirmieji žodžiai jų įsakymuose: *„atiduoti ginklus“*; uždaryti ir užantspauduoti pramonės prekių parduotuves; už užpuolimą iš užnugario šaudyti vietoje ir pan. Jau birželio 11 d. ryte kariuomenė turėjo būti pasirengusi veikti. Vėliau gautas įsakymas birželio 15 d. 9 val. būti pasirengusiems pulti. Likus valandai iki korpuso puolimo pradžios puolimas buvo atšauktas ir pranešta, kad Lietuva kapituliavusi. Korpusui buvo pakeista užduotis: persikelti į dešinįjį Nemuno krantą ir žygiuoti Kauno link. Birželio 17 d. rytą korpuso daliniai jau ėjo per Kauną... Panašiai pulti Lietuvą rengėsi ir kiti Raudonosios armijos junginiai.

Pirmajam smūgiui prieš dvi Lietuvos kariuomenės divizijas, kurių pulkai buvo beveik tolygiai išdėstyti visoje Lietuvos teritorijoje, pasienyje

[21] Apie šių pajėgų telkimą pasienyje ir jų kovinę parengtį žr.: *СССР и Литва в годы Второй мировой войны*, p. 566–571.

[22] А. И. Еременко, Год 1940-ой: Каунас встретил цветами (Из дневника маршала Советсково Союза А. И. Еременко), *Военно-исторический журнал*, 1994, № 3, с. 38–40.

buvo sutelktos Raudonosios armijos 4 kavalerijos divizijos ir 3 šaulių divizijos. Sovietų pajėgos pasienyje kavalerija, pėstininkais ir artilerija 3,5 karto viršijo Lietuvos kariuomenę. Be to, prieš negausias Lietuvos kariuomenės šarvuočių pajėgas sovietai prie Lietuvos sienos buvo sutelkę tankų brigadą, keturis tankų pulkus kavalerijos divizijose ir tris atskiruosius tankų batalionus šaulių divizijose. Nors tie sovietų tankų daliniai ir nebuvo visiškai sukomplektuoti, jie vis tiek kelias dešimtis kartų viršijo lietuvių šarvuočių pajėgas. O kur dar Lietuvos teritorijoje sovietų karinėse bazėse buvusi kariuomenė, turėjusi smogti iš vidaus?

Birželio 12 d. Baltarusijos ypatingosios karo apygardos vadovybė išleido įsakymą parengti išmesti oro desantą. Tam buvo skirta 214-oji oro desanto brigada, kuri turėjo užgrobti Gaižiūnų geležinkelio stotį, oro uostus ir svarbiausius objektus Kaune. Birželio 13 d. Gaižiūnų geležinkelio stoties rajone jau buvo nusileidusi septynių parašiutininkų grupė, turėjusi sutikti pagrindines desanto pajėgas. Taigi vargu ar prezidentui ir vyriausybei būtų pavykę sėkmingai pasitraukti iš Kauno.

Esant tokiam jėgų santykiui ir kariuomenės dislokacijos ypatumams, iš tikro pasipriešinti agresoriui netgi stabdomosiose kautynėse buvo sunku. Įmanomas buvo tik atskirų židinių pasipriešinimas. Kita vertus, sovietai, matyt, žinojo apie Lietuvos vyriausybės ketinimą ir nutarimą ginklu priešintis agresijai, pridengti prezidento ir vyriausybės pasitraukimą prie Lietuvos–Vokietijos sienos, iš kur kraštutiniu atveju vyriausybė su kariuomenės likučiais būtų traukusis į Vokietiją. Todėl Maskva ir nusprendė smogti Užnemunėje iš Sapackinės rajono gana didelio 6-ojo kavalerijos korpuso pajėgomis ir operatyviai sužlugdyti šį sumanymą, atkertant Lietuvą nuo Vokietijos. Kita vertus, šiuo manevru Raudonoji armija būtų užėmusi tą pietvakarinę Lietuvos teritoriją, kurią 1939 m. rugsėjo 28 d. papildomu slaptuoju protokolu prie Vokietijos–SSRS draugystės ir sienų sutarties Stalinas buvo užleidęs Vokietijai su išlyga: *„Kai tik SSRS vyriausybė Lietuvos teritorijoje imsis ypatingų priemonių savo interesams apsaugoti <...>“*[23] Sovietų prašymu tai nebuvo padaryta, o privertus Lietuvą įsileisti jų karines bazes ir pietvakarių teritorijos perdavimas Vokietijai buvo atidėtas vėlesniam laikui. Tikintis sumažinti pasipriešinimą agresijai, iš anksto buvo išspausdinta dešimtys tūkstančių atsišaukimų į Lietuvos karius ir gyventojus, raginančių nekelti ginklo prieš *„savo brolius raudonarmiečius“*, kurie ateina padėti *„nusimesti išnaudotojų jungą“*.

[23] N. Šepetys, *min. veik.*, p. 301.

Manyta su Lietuva susidoroti ir užgrobti visą jos teritoriją per keturias dienas. Tikėtasi didelio pasipriešinimo, todėl VKP(b) CK politbiuras nutarė SSRS šiaurės vakarų teritorijoje išskleisti platų evakuacijos punktų bei ligoninių tinklą, parengti sanitarinius traukinius, kad būtų galima priimti ir pergabenti maždaug 24 tūkst. sužeistųjų. NKVD ruošė lagerius maždaug 50–70 tūkst. karo belaisvių iš Baltijos kraštų[24]. Lietuvių karo belaisvius kariškiai turėjo perduoti NKVD „globon" Bigosovo, Švenčionių, Salų ir Marcinkonių geležinkelio stotyse. Tai buvo numatyta Baltarusijos ypatingosios karo apygardos 1940 m. birželio 14 d. potvarkiu. Minėtoji Rusijos istorikė N. Lebedeva netgi daro prielaidą, kad 1940 m. pavasarį Katynėje ir kitur buvo sušaudyti karo belaisviai Lenkijos karininkai bei policininkai, kad vakarinėje Rusijos dalyje būtų ištuštinti esami belaisvių lageriai Baltijos kraštų belaisviams priimti. Tokia prielaida priimtina tik su didelėmis išlygomis. Rusijos platybėse buvo pakankamai vietos karo belaisvių lageriams. Karo nusikaltimas Katynėje buvo atskiras SSRS aukščiausiosios vadovybės veiksmas prieš Lenkijos karininkų korpusą ir jo sąsajos su agresija prieš Baltijos valstybes abejotinos. Birželio 14 d. prasidėjo Baltijos kraštų oro ir jūros blokada. Tą dieną vermachtas užėmė Paryžių, nesutikdamas pasipriešinimo. Maskvos agresijos pradžia ir Paryžiaus užėmimas buvo tiesiog atsitiktinis sutapimas, nes agresijos etapai ir jų terminai Maskvoje buvo numatyti iš anksto.

Naktį iš birželio 14 d. į 15 d. (23 val. Lietuvos laiku, arba 1 val. Maskvos laiku; sovietų duomenimis – 23.50–00.22 val. Maskvos laiku), V. Molotovas įteikė iškviestam į Kremlių V. Urbšiui (Maskvoje jis buvo nuo birželio 10 d.) SSRS vyriausybės ultimatumą. Ultimatumo preambulėje buvo pakartoti visi jau anksčiau Lietuvos vyriausybei kelti šmeižikiški kaltinimai raudonarmiečių grobimu, kankinimu ir žudymu, padažnėjusiais Lietuvos piliečių, aptarnaujančių sovietų karines bazes, areštais ir trėmimu į koncentracijos stovyklas, masiniais darbininkų ir technikų, statančių bazėse kareivines, areštais. Esą tai ne tik apsunkina Raudonosios armijos dalinių buvimą Lietuvoje, bet ir formuoja Lietuvoje priešišką požiūrį į sovietų kariškius, skatina užpulti tuos karinius dalinius. Iš to ultimatume sekė išvada: *„Lietuvos vyriausybė šiurkščiai pažeidžia jos sudarytą su Sovietų Sąjunga Savitarpio pagalbos sutartį ir rengia sovietų įgulų, įkurdintų Lietuvoje pagal šią sutartį, užpuolimą"*. Ultimatume buvo trys punktai. Pasak Sovietų vyriausybės, *„būtina ir neatidėliotina"*: nedelsiant atiduoti teismui vidaus

[24] *СССР и Литва в годы Второй мировой войны*, p. 52, 578–579.

reikalų ministrą Kazį Skučą ir Valstybės saugumo departamento direktorių Augustiną Povilaitį, kaip tiesioginius provokacijų prieš sovietų įgulas Lietuvoje kaltininkus; nedelsiant sudaryti Lietuvoje tokią vyriausybę, kuri būtų pajėgi ir pasirengusi sąžiningai vykdyti Sovietų Sąjungos–Lietuvos Draugystės ir savitarpio pagalbos sutartį ir ryžtingai pažaboti sutarties priešus; tučtuojau užtikrinti laisvą įleidimą į Lietuvos teritoriją pakankamo kiekio sovietų kariuomenės dalinių (t. y. neriboto Raudonosios armijos kontingento), kurie būsią įkurdinti svarbiausiuose Lietuvos centruose, kad galėtų užtikrinti minėtos sutarties vykdymą ir užkirsti kelią provokacijoms prieš sovietų įgulas Lietuvoje. Ultimatume buvo pasakyta, kad Sovietų Sąjunga laukianti Lietuvos atsakymo iki birželio 15 d. 10 val. ryto.

Per J. Urbšio audiencijos pas V. Molotovą 32 minutes pastarasis spėjo ne tik perskaityti savo vyriausybės ultimatumą Lietuvai, kurį įvardijo ne kaip ultimatumą, bet kaip *„labai rimtą Sovietų vyriausybės pareiškimą"*[25], bet ir atmesti J. Urbšio prašymą pratęsti atsakymo į pareiškimą terminą, nurodyti, kad į Lietuvą būsią įvesti 3 ar 4 korpusai, t. y. maždaug 9–12 divizijų, kad Raudonosios armijos daliniai užimsią visus svarbiausius krašto punktus, t. y. ir Kauną, dar „paauklėti" J. Urbšį ir perspėti, kad *„jeigu atsakymas užtruks, tai Sovietų vyriausybė nedelsdama ir besąlygiškai įgyvendins savo priemones"*[26], be to, pasikalbėti apie būsimą Maskvos reikalaujamą Lietuvos vyriausybę. Anot J. Urbšio, V. Molotovas pasakęs: *„<...> kad ir koks būtų jūsų atsakymas, kariuomenė rytoj vis tiek žengia į Lietuvą"*[27]. Šį pokalbį užrašinėjęs V. Molotovo pareigūnai mintį suformulavo taip: *„Toliau draugas Molotovas pabrėžia, kad aukščiau minėtas Sovietų vyriausybės pareiškimas neatidėliotinas ir jeigu jo reikalavimai nebus priimti laiku, tai į Lietuvą tuoj pat pajudės sovietinė kariuomenė"*[28].

Įteikdama ultimatumą, Sovietų Sąjunga sulaužė 1920 m. liepos 12 d. Lietuvos ir Sovietų Rusijos taikos sutartį bei 1926 m. rugsėjo 28 d. Lietuvos ir SSRS nepuolimo sutartį, kurios galiojimas buvo pratęstas iki 1944 metų, šmeižikiškai apkaltindama Lietuvą 1939 m. spalio 10 d. savitarpio pagalbos sutartis laužymu. Iš esmės pati SSRS laužė šią sutartį, kurioje buvo pabrėžta, kad sutarties įgyvendinimas neturi paliesti susitariančių šalių suverenių teisių, ypač dėl valstybinės santvarkos ir karinių priemonių, taip pat ne-

[25] V. Molotovo dienoraščio ištrauka: J. Urbšio priėmimas pas V. Molotovą, *СССР и Литва в годы Второй мировой войны*, p. 595–597.

[26] *СССР и Литва в годы Второй мировой войны*, p. 595.

[27] J. Urbšys, *Lietuva lemtingaisiais 1939–1940 metais*, Vilnius, 1988, p. 50.

[28] V. Molotovo dienoraščio ištrauka: J. Urbšio priėmimas pas V. Molotovą, *СССР и Литва в годы Второй мировой войны*, p. 596.

sikišimo į vidaus reikalus principo. Maskvos reikalavimai buvo šiurkštus kišimasis į Lietuvos valstybės vidaus reikalus. Sovietų ultimatumą svarstęs vyriausybės posėdis pasibaigė 7 val. ryto. Jis nulėmė tolesnę įvykių raidą. Tame posėdyje prezidentas A. Smetona siūlė sovietų invazijai priešintis ginklu, o vyriausybei kartu su kariuomene trauktis į Vokietiją. Kitur trauktis nebuvo kur. Siūlymą priešintis parėmė tik krašto apsaugos ministras gen. Kazys Musteikis ir švietimo ministras Kazys Jokantas. Premjeras A. Merkys ir jo pavaduotojas Kazys Bizauskas pasisakė už Maskvos ultimatumo priėmimą. Visi jie bijojo „supykdyti Maskvą", nesuvokdami, kad ji jau ir taip ganėtinai „supykusi". Atsisakymui priešintis įtakos turėjo ir generolų Vinco Vitkausko, Stasio Raštikio, Stasio Pundzevičiaus pozicija. Be abejo, Lietuvai atsidūrus tokioje padėtyje krašto gynyba buvo problemiška. Tačiau vyriausybė privalėjo bent įvardinti sovietų agresiją ir pareikšti protestą. Šis dokumentas būtų buvęs šalies žmonėms labai svarbus orientyras susiklosčiusioje situacijoje ir vertinga politinė informacija pasaulio valstybėms. Tokiu atveju vyriausybei nebūtų likę kitos išeities, kaip trauktis su prezidentu į užsienį. Taip Maskvai būtų buvę sunkiau politiškai užvaldyti kraštą. Kita vertus, kuri Europos valstybė būtų nepabūgusi Maskvos rūstybės ir leidusi savo teritorijoje reziduoti Lietuvos vyriausybei emigracijoje? Taigi vyriausybė paprasčiausiai priėmė ultimatumą. A. Merkio vadovaujama vyriausybė atsistatydino. Priėmus atsistatydinimą, vyriausybei buvo pavesta toliau eiti pareigas.

URM Politikos departamento direktorius Edvardas Turauskas pranešė Lietuvos pasiuntinybei Maskvoje, kad Lietuva priima sovietų ultimatumą. J. Urbšys ir L. Natkevičius 9.40 val. Maskvos laiku pranešė V. Molotovui, kad priimami visi SSRS reikalavimai. Į kampą užspeistas J. Urbšys iš Maskvos telegrafavo: užsienio diplomatams sudaryti įspūdį, kad sovietų reikalavimai Lietuvai – tai ne ultimatumas, bet tik tam tikri saugumo pageidavimai. Didžio pavojaus akivaizdoje buvo veidmainiaujama.

V. Molotovas 12.30 val. Maskvos laiku iškviestiems į Kremlių J. Urbšiui ir L. Natkevičiui pranešė, kad birželio 15 d. 15 val. Raudonoji armija peržengs Lietuvos sieną ir žygiuos į krašto gilumą, o Lietuvos valdžia privalanti nedelsdama įsakyti savo kariuomenei bei gyventojams nesipriešinti ir nekliudyti sovietinės kariuomenės žygiavimui. Jiems taip pat buvo pranešta, kad į Kauną atskrisiąs SSRS vyriausybės įgaliotinis Lietuvai Vladimiras Dekanozovas. Su juo bei sovietų pasiuntiniu Kaune Nikolajum Pozdniakovu prezidentas turėsiąs tartis dėl naujos vyriausybės sudarymo.

Tokia informacija paskatino prezidentą A. Smetoną ryžtis pasitraukti iš Lietuvos, kad netaptų okupantų įrankiu. Prezidentas patarė K. Skučui su šeima trauktis iš Lietuvos, bet šis taip pasielgti atsisakė, kad dėl jo nenukentėtų kiti. Pasilikti Lietuvoje K. Skučas patarė ir A. Povilaičiui. Netrukus teisingumo ministras Antanas Tamošaitis, tenkindamas Kremliaus reikalavimą, įsakė suimti K. Skučą ir A. Povilaitį. Ministras nesuvokė, kad tokiu nurodymu nė kiek nepalengvina Lietuvos būklės, o šiuos du niekuo nenusikaltusius Lietuvos karininkus pasmerkia kankinimams Lubiankos požemiuose ir mirčiai. Beje, J. Urbšys, kalbėdamas apie įteikto ultimatumo reikalavimus, pasakė, kad jis nemataš straipsnio, pagal kurį K. Skučą ir A. Povilaitį būtų galima atiduoti į teismą. Į tai V. Molotovas atrėžė tuometinės sovietinės teisėtvarkos dvasia: „<...> *pirmiausia reikia juos areštuoti ir atiduoti teismui, o straipsniai atsiras. Net ir sovietų teisininkai, išnagrinėję lietuvių kodeksą, čia gali padėti.*"[29] Jau vien iš to buvo aišku, kad jų likimas jau nulemtas Maskvoje.

1940 m. birželio 15 d. 15 val. Raudonosios armijos daliniai peržengė Lietuvos sieną. Buvo nustatyta tokia šios kariuomenės veržimosi tvarka: pirmiausia tankai, po jų kavalerija, o iš paskos – pėstininkai. Kiekvienos kolonos priekyje turėjo judėti tankų šarvuočių būrys, kurio vadu turėjo būti paskirtas „apsukrus, nuovokus" kariškis. Jis privalėjo įspėti pasitinkančius lietuvių valdžios atstovus nedelsiant praleisti kariuomenę. Iki birželio 17 d. ryto Raudonosios armijos daliniai turėjo pasklisti po visą Lietuvą. Tik Telšių apylinkes jie turėjo pasiekti birželio 19 d. Tą dieną buvo užimta ir visa Užnemunė, nepaisant su naciais sutarto Užnemunės pasidalijimo.

Birželio 15 d. ankstyvą popietį įvyko paskutinis vyriausybės posėdis, kuris net nebuvo protokoluojamas. Jame prezidentas A. Smetona pranešė apie savo apsisprendimą okupacijos akivaizdoje išvykti iš Lietuvos. Pasak žemės ūkio ministro Juozo Audėno, A. Smetona pareiškęs maždaug taip: „*Savo naujos vyriausybės mes patys negalėjome sudaryti, bet ją sudarys [?] sovietai. Aš krašte pasilikti negaliu, nes, kaip respublikos prezidentas, būsiu jų prievartaujamas pasirašyti tokius aktus, kurie būtų Lietuvai žalingi.*"[30] Prezidentas šioje situacijoje pasielgė apdairiai, bet nepareiškė Maskvai protesto ir vyriausybės su savimi neišsivedė. Besitraukiantis iš Lietuvos prezidentas nepaskelbė ir atsišaukimo į Tautą, nepranešė Tautai, kad prasideda Lietuvos okupacija. Oficialūs pranešimai per radiją ir laikraščiuose tik dezinformavo visuomenę, ypač mažiau politiškai išprususius. Vyriausybės

[29] *СССР и Литва в годы Второй мировой войны*, p. 597.
[30] J. Audėnas, *Paskutinis posėdis. Atsiminimai*, Vilnius, 1990, p. 229.

poziciją J. Audėnas išdėstė šitaip: „*Nepasakysiu, kad vyriausybė būtų diskutavusi klausimą: pasilikti ar pasitraukti? Jis posėdyje savaime iškilo ir, savaime suprantama, išsisprendė, kad vyriausybė lieka krašte. Kas nori, tegu pasitraukia. Negalėčiau atpasakoti nei pasilikimo sumetimų, nes jie nebuvo aptarti.*“[31] Dauguma vyriausybės narių tikriausiai vis dar nesuvokė tikro kraštą ištikusios nelaimės masto, nemanė, kad tai yra nepriklausomybės netektis, kurią lydės okupanto represijos. J. Audėnas mėgina pateisinti krašte pasilikusius ministrus. Anot jo, apsisprendimo motyvai „<...> *daugiau buvo juntami ir kiekvieno veide įskaitomi. Kraštą užpuolė nenugalimas priešas. Krašto vyriausybė už tai buvo atsakinga. Kaip dabar pamesti tautą, kariuomenę, valdžios aparatą ir viską, kas taip sunkiai buvo sukurta? Kodėl okupacijos grėsmėje turi likti viena tauta, o vyriausybė turi tos grėsmės išvengti? Ar ne geriau, kad ir vyriausybė turi akis akin susidurti su tautos pavojais?*“[32] Tegul tai tikrai buvo sąmoningas vyriausybės daugumos apsisprendimas, aiškiai suvokiant visas grėsmes, bet ar tai nebuvo beprasmė auka?

Kariuomenės vadas gen. V. Vitkauskas birželio 15 d. ryte paskelbė įsakymą Lietuvos kariuomenei, kad Raudonoji armija Lietuvoje būtų kuo draugiškiausiai sutinkama. Okupanto kariuomenės kolonų pasitikti buvo išsiųsti karininkai, kurie privalėjo, „*per daug nesivaržydami dėl atsakomybės*“, paslaugiai padėti jai eiti į krašto gilumą, tenkinti pageidavimus, užtikrinti, kad kelyje nekiltų jokių incidentų. Šauliams taip pat buvo įsakyta draugiškai sutikti Raudonąją armiją. Tuo tarpu Raudonosios armijos vadovybė kaip tik ir bijojo šaulių pasipriešinimo, jų pasalų. Šaulių pasipriešinimo atveju okupanto kariuomenė turėjo nurodymą: „*už užpuolimą iš užnugario šaudyti vietoje*“.

Apie 15 val. prezidentūroje buvo gauta žinia, kad iš Gaižiūnų poligono Ukmergės plentu į Kauną važiuoja sovietų tankai. Tai pagreitino A. Smetonos pasitraukimą iš Kauno. Išvykdamas A. Smetona sunegalavimo dingstimi pasirašė aktą, kuriuo iš esmės jau atsistatydinusiam premjerui A. Merkiui pavedė „*pavaduoti mane prezidento pareigose*“. Prezidentas 16. 30 val. išvažiavo iš Kauno Kybartų link. Paskui prezidentą važiavo krašto apsaugos ministras gen. K. Musteikis ir teisingumo ministras A. Tamošaitis. Tačiau pastarasis apsigalvojo ir nuo pasienio sugrįžo į Kauną.

Žinia apie tankų judėjimą Ukmergės plentu Kauno link, matyt, buvo

[31] Ten pat, p. 231.

[32] Ten pat.

per ankstyva. Apie 15 val. tikriausiai buvo pastebėtas tik neįprastas tankų sujudimas poligone ar iš ten pasiųstos tankų kuopos judėjimas Jonavos link, kur kuopa turėjo užimti ir saugoti tiltą per Nerį. Gaižiūnuose dislokuotai 2-ajai lengvųjų tankų brigadai birželio 15 d. tik 17.25 val. buvo įsakyta 19.00 valandai užimti Kauną, visus jo tiltus, visus „*patogiausius punktus*“ aplinkui Kauną, aerodromą[33]. Užėmus Kauną 5-osios šaulių divizijos daliniams, tankų brigada turėjo per naktį pasiekti Šiaulius, juos užimti ir užtikrinti sovietų lėktuvams saugų nusileidimą Šiaulių aerodrome.

Sovietų tankai Kauno gatvėse pasirodė apie 19 val., užimdami tiltus ir pozicijas prie svarbiausių valstybės įstaigų. Vienas iš tų tankų sustojo prie Prezidentūros. Apie tą laiką į Kauną atskrido ypatingasis Maskvos įgaliotinis – užsienio reikalų liaudies komisaro pavaduotojas V. Dekanozovas ir sovietų pasiuntinys Lietuvai N. Pozdniakovas. Vėlų vakarą jiedu atvyko pas K. Bizauską, su kuriuo tarėsi dėl naujos vyriausybės sudarymo ir A. Smetonos sugrąžinimo į Kauną. V. Dekanozovas tiesiog įsiuto, sužinojęs, kad prezidentas išsprūdo iš jo rankų. Sovietai manė prezidentą priversią paskirti naują ministrą pirmininką ir pavesti jam sudaryti Maskvai tinkančią vyriausybę.

Kol A. Smetona dar buvo Kybartuose, A. Merkys telefonu mėgino įkalbėti prezidentą sugrįžti į Kauną. Nepavykus įtikinti prezidentą, A. Merkys 23 val. įsakė pasienio policijai uždaryti sieną su Vokietija ir nieko neišleisti iš Lietuvos. A. Smetonai ir su juo buvusiems asmenims teko nelegaliai pereiti sieną į Vokietiją. Bergždžiai mėgino įtikinti A. Smetoną grįžti į Kauną į Eitkūnus atsiųsta autoritetinga delegacija. Jai tik pavyko sugrąžinti į kareivines 9-ąjį pėstininkų pulką, kuris naktį kovinės parengties iššygiavo iš Marijampolės Vilkaviškio link. Pulko vadas plk. Antanas Gaušas norėjo karius vesti paskui prezidentą. Plk. A. Gaušo žygis su 9-uoju pėstininku pulku buvo vienintelis, nors ir nepavykęs, mėginimas pasipriešinti okupacijai.

Prie sklandesnio Maskvos sumanymų Lietuvoje vykdymo prisidėjo ir kai kurie Lietuvos politikai, kurie privalėjo ginti jos nepriklausomybę. Vengiant galimo stichiško karių ir gyventojų pasipriešinimo, buvo išleisti specialūs tramdomieji įsakymai kariuomenei ir šauliams. Prasidėjusios informacinės blokados sąlygomis buvo skelbiami neatitinkantys tikrovės pareiškimai. Birželio 15 d. popiečiu ELTA paskelbė visuomenei antrą vy-

[33] 16-ojo ypatingojo šaulių korpuso vado 1940 06 15 17.25 val. įsakymas, *СССР и Литва в годы Второй мировой войны*, p. 609.

riausybės pareiškimą, kuriame buvo teigiama: *„Atsižvelgiant į tarptautinės padėties plėtojimąsi Europoje vykstančio karo akivaizdoje, šioje Europos dalyje taikai palaikyti ir saugumui sustiprinti buvo reikalinga padidinti Sovietų Sąjungos įgulas Lietuvoje. <...> Lietuvos vyriausybė kviečia Lietuvos piliečius laikytis ramiai, dirbti savo įprastinį darbą, padėti palaikyti tvarką savo susiklausymu ir vykdyti pareigūnų įsakymus <...>“*[34]

A. Merkys, pats savo iniciatyva ar V. Dekanozovo paakintas, birželio 16 d. rytą padarė Lietuvai labai žalingą antikonstitucinį veiksmą. Susirinkus Kaune buvusiems vyriausybės nariams, A. Merkys pasiūlė prezidento A. Smetonos pasitraukimą į užsienį ir atsisakymą sugrįžti į Lietuvą laikyti jo atsistatydinimu iš prezidento pareigų. Konstitucijoje nebuvo numatyta teisė vyriausybei atstatydinti prezidentą, bet vyriausybės nariai nesulaikė įsismaginusio einančio jau atsistatydinusios vyriausybės vadovo pareigas A. Merkio ir neprieštaravo šiam antikonstituciniam pasiūlymui. Taip atsirado oficialus pranešimas visuomenei: *„Vakar, birželio 15 d., Respublikos Prezidentas Antanas Smetona išvyko į užsienį. Jo išvykimą susidariusiomis aplinkybėmis Vyriausybė laiko atsistatydinimu iš Respublikos Prezidento pareigų. Respublikos Prezidento pareigas, einant Lietuvos Konstitucijos 72 str., eina Ministras Pirmininkas Antanas Merkys.“*[35]

Vyriausybei priėmus šį antikonstitucinį nutarimą A. Merkys ir tapo „einančiu“ prezidento pareigas. Vyriausybė suvokė savo sprendimo neteisėtumą, todėl jo net neskelbė „Vyriausybės žiniose“, kaip įprasta. Šis vyriausybės sprendimas buvo paskelbtas per radiją birželio 16 d. pavakaryje ir kitos dienos laikraščiuose. Tokio sprendimo kaip tik ir reikėjo Stalino emisarui V. Dekanozovui, kad būtų lengviau sukurti valdžios perdavimo kolaborantams mechanizmą ir Konstitucijos subtilybėse nesiorientuojančios publikos akyse imituoti Justo Paleckio atėjimo į valdžią teisėtumą. Tai turėjo apmulkinti ir užsienio stebėtojus. Kyla klausimas: ar apskritai Lietuva tomis dienomis iš tikro galėjo spręsti savo nepriklausomybės išsaugojimo klausimą? Ar jau ne tuomet buvome palikti *vienų vieni*?

Po šito posėdžio A. Merkys, žinodamas ar bent nutuokdamas apie tolesnę įvykių raidą bei Lietuvos likimą, per radiją pasakė tautą demobilizuojančio, iš esmės išdavikiško pobūdžio kalbą, siekdamas neutralizuoti dar galimus mėginimus ginklu priešintis okupacijai. Jis, be kita ko, kalbėjo: *„<...> Mes esame įsitikinę, kad Sovietų Sąjungos kariuomenės naujų dalinių atvykimas į Lietuvą yra įvykęs kaip tik dėl pačios Lietuvos ir Sovietų Sąjungos didesnio saugumo sumetimų. Todėl ši kariuomenė pas mus atvyko kaip draugiška sąjunginė kariuomenė. Taip ji mūsų kariuomenės buvo sutikta, taip yra ir traktuojama. Visi krašto gyventojai šitą dalyką turi tik taip suprasti bei vertinti. Savitarpinės pagalbos sutarties akimis žiūrint, šis mūsų sąjunginės kariuomenės jėgų padidinimas Lietuvoje dabartiniais laikais yra visai suprantamas. <...> Šiuo metu ypač reikia vengti nepagrįstų gandų, kurie kelia paniką ir nusiminimą. Priešingai, į ateitį reikia žiūrėti su pasitikėjimu ir apie padėtį klausyti tik atsakingų bei autoritetingų šaltinių teikiamų informacijų.“*[36]

[34] *Lietuvos aidas*, 1940 birželio 16, p. 1.

[35] *Rytinis Lietuvos aidas*, 1940 birželio 17, p. 1.

Labai įdomi V. Dekanozavo nuomonė apie A. Merkio statusą, išdėstyta 1940 m. birželio 16 d. šifruotoje telegramoje V. Molotovui: *„Svarbu pažymėti, kad Merkys atsistatydino dar birželio 15 d. rytą, t. y. dar dieną prieš prezidento pabėgimą ir Merkio atsistatydinimą Smetona priėmė. Tai reiškia, kad Lietuva šiandien neturi prezidento ir turi atsistatydinusią vyriausybę.“*[37] Taigi sovietai Lietuvoje susidūrė su delikačia situacija ir noriai pasinaudojo vyriausybės manipuliacijomis Konstitucija. Beje, K. Bizauskas V. Dekanozovui paaiškinęs, kad prezidento įgaliojimai teisėtai pagal Konstituciją perėjo A. Merkiui. Nepaisant V. Dekanozovo užspeistos į kampą vyriausybės raminimų, padėtis krašte buvo gana įtempta. Okupacinių Raudonosios armijos dalinių tiesioginė vadovybė netgi įžvelgė kažkokias tiesiogines grėsmes. Tai netiesiogiai patvirtina Baltarusijos ypatingosios karo apygardos vadovybės 1940 m. birželio 16 d. nurodymas 3-iosios ir 11-osios armijų karo taryboms „Dėl užgrobtos priešininko teritorijoje, taip pat savos kariuomenės paliktos mūšio lauke ginkluotės, šaudmenų, karinio techninio turto apskaitos organizavimo“[38].

Birželio 17 d. rytą A. Merkys „pavedė“ Justui Paleckiui sudaryti naują vyriausybę ir čia pat patvirtino N. Pozdniakovo padiktuotą marionetinę vyriausybę, kuri 10 val. jau susirinko į pirmą posėdį. J. Paleckio paskyrimas ministru pirmininku buvo neteisėtas ne vien dėl to, kad jį paskyrė neteisėtai prezidento pareigas einantis A. Merkys. Pagal Konstituciją, ministrui pirmininkui perėmus prezidento pareigas, naujuoju ministru pirmininku turėjo būti skiriamas jo pavaduotojas, t. y. K. Bizauskas, o ne „žmogus iš šalies“. Taigi Konstitucijos pažeidimai ėjo vienas po kito. J. Paleckis 19 val. veidmai-

[36] *Rytinis Lietuvos aidas*, 1940 birželio 17, p. 1.

[37] V. Dekanozovo ir kitų 1940 06 16 šifruota telegrama V. Molotovui, *СССР и Литва в годы Второй мировой войны*, p. 622.

[38] Baltarusijos ypatingosios karo apygardos vadovybės 1940 06 16 nurodymas, ten pat, p. 620, 621.

niškai prisiekė ištikimybę Lietuvos Respublikos Konstitucijai ir iš A. Merkio perėmė prezidento pareigas. Nuo tada V. Dekanozovas su savo parankiniais galėjo netrukdomai įgyvendinti Kremliaus numatytus pertvarkymus. Į marionetinę vyriausybę sovietų kariškiai žiūrėjo paniekinamai. Maršalas Semionas Timošenko rašte VKP (b) CK politbiurui žodį *vyriausybė* rašė kabutėse. Jis reikalavo *„ryžtingai pradėti užimtų respublikų sovietizavimą"*[39].

Per keletą dienų į Lietuvą buvo įvestos 7 šaulių divizijos, 2 kavalerijos divizijos ir 4 tankų brigados. Iki tol sovietų karinėse bazėse jau buvo dislokuoti 16-ojo ypatingojo šaulių korpuso daliniai. Lietuvoje buvo sutelkta apie 150 tūkst. raudonarmiečių. Maršalas S. Timošenko siūlė pradžiai į Lietuvą atsiųsti NKVD kariuomenės pulką palaikyti tvarką krašto viduje, pradėti Lietuvos kariuomenės nuginklavimą ir išformavimą, nuginkluoti gyventojus, policiją ir sukarintas organizacijas, pradėti įtvirtinimų statybą ir kitus darbus, užimtą teritoriją parengiant kaip karo veiksmų lauką[40].

Lietuvos prijungimas prie SSRS

Birželio 18 d. V. Dekanozovas iš gen. V. Vitkausko pareikalavo pašalinti iš Lietuvos kariuomenės *„liaudies priešus"*. Kitą dieną jau buvo atleisti iš pareigų ir paleisti į atsargą pirmieji du karininkai: Šaulių sąjungos vadas plk. P. Saladžius ir 9-ojo pėstininkų pulko vadas plk. A. Gaušas. Birželio 25 d. atleisti iš pareigų ir paleisti į atsargą 7 generolai ir 11 pulkininkų. Ir tai buvo tik pradžia. Prasidėjo tarnautojų atleidinėjimas iš darbo ir keitimas komunistais ar šiaip naujajam režimui palankiais asmenimis. Birželio 23 d. pradėta atleidinėti iš pareigų apskričių viršininkus, miestų burmistrus, policijos viršininkus, valsčių viršaičius, gimnazijų direktorius, teisėjus ir pan. Birželio 27 d. buvo sustabdyta visų draugijų ir organizacijų veikla. Liepos 1 d. buvo uždarytos visos politinės, visuomeninės, kultūrinės, konfesinės organizacijos. Atšaukti anksčiau išduoti leidimai laikraščiams ir žurnalams leisti.

Liepos 1 d. prasidėjo tiesioginis pasirengimas Lietuvos valstybės aneksijai ir inkorporavimui į Sovietų Sąjungą. Tą dieną SSRS pasiuntinybėje įvyko LKP funkcionierių pasitarimas, kuriam pirmininkavęs V. Dekanozovas pareikalavo per 10 dienų surengti rinkimus į vadinamąjį Liaudies

[39] Gynybos liaudies komisaro 1940 06 17 raštas VKP (b) CK politbiurui, ten pat, p. 624.
[40] *СССР и Литва в годы Второй мировой войны*, p. 624.

seimą, o balsavusiesiems pasuose dėti spaudą „Balsavo", kad į rinkimus ateitų daugiau žmonių. Žymos pasuose vėliau galėjo būti traktuojamos kaip lojalumo režimui išraiška. V. Dekanozovo nurodymu staiga atsirado nežinia kam atstovaujanti ir kokių tikslų siekianti Lietuvos darbo sąjunga, kuri vienintelė galėjo iškelti kandidatus. Kiekvienoje apygardoje buvo tik po vieną kandidatą. Liepos 14 ir 15 dienomis vyko rinkimai, kurių rezultatai, manoma, buvo suklastoti. Liepos 21 d. susirinkęs tasai seimas paskelbė Lietuvoje įvedantis sovietinę santvarką, Lietuvą pavadino sovietų socialistine respublika ir pagal anksčiau Maskvoje parengtą *„liaudies valios"* išraiškos scenarijų tos LTSR vardu *„paprašė"* Lietuvą priimti į Sovietų Sąjungą. Lietuvos aneksija buvo įforminta rugpjūčio 3 d. Maskvoje, kur SSRS Aukščiausioji Taryba formaliai inkorporavo Lietuvą į SSRS.

Po trečio per dvejus metus ultimatumo Lietuvai, šį kartą ne priešais laikytų Vokietijos ir Lenkijos, bet *„draugiškos"* Sovietų Sąjungos, 1940 m. birželio 15 d. prasidėjo sovietinė Lietuvos okupacija, papildomai įvedus neribotą Raudonosios armijos kontingentą. Vietoje to, kad valstybės vadovai būtų viešai ir aiškiai įvardinę, kad kraštas okupuojamas ir tolesnis jo likimas neaiškus, per radiją žmonės išgirdo sunkiai suvokiamus aiškinimus apie *„draugiškos"* kariuomenės įvedimą ir reikalavimą draugiškai sutikti visais svarbesniais keliais žygiuojančias svetimos valstybės kariuomenės voras. Žmonės jautė, kad tai ne kas kita kaip okupacija, bet juos trikdė tai, kad nesipriešino Lietuvos kariuomenė, kuri žmonių buvo gerbiama. Žmones piktino ne tai, kad prezidentas A. Smetona pasitraukė į užsienį, bet tai, kad pasitraukdamas nepaaiškino, kas iš tikrųjų vyksta.

Akivaizdi okupacija, pirmosios netikėtos represijos ir ypač pagal V. Dekanozovo scenarijų sukurto vadinamojo Liaudies seimo nutarimai dėl Lietuvos valstybės pavertimo LTSR ir *„prašymo"* priimti į Sovietų Sąjungos sudėtį sudaužė paskutines viltis, nepalikdami jokių iliuzijų dėl krašto ateities. Nepaisant okupantų talkininkų keliamo džiaugsmingo triukšmo dėl atsiveriančių neregėtų galimybių, mąstantys žmonės suvokė, kad Lietuva neteko ne tik sunkiai iškovotos nepriklausomybės, bet naikinama ir pati Lietuvos valstybė. Žmonės savaip, tiesmukiškai suvokė Liudo Giros eilių prasmę: Lietuvos nebėr, yra tik LTSR.

Nepriklausomybės netektis, valstybės griovimas, dorų piliečių represavimas, neaiški ateitis sukėlė natūralų patriotiškai nusiteikusių žmonių siekį priešintis atėjūnams ir jų diegiamai tvarkai. Politines pasipriešinimą lėmusias priežastis papildė ekonominės priežastys – represijoms prilygstantys itin radikalūs ūkio pertvarkymai, žemės ir įmonių nacionalizavimas,

t. y. visos susiformavusios ūkio sanklodos ardymas. Visuomeninių struktūrų uždraudimas ir likvidavimas pats savaime nebuvo pasipriešinimo priežastis, bet jį skatino. Jau pradėta justi sovietinio režimo kova prieš Bažnyčią, krikščioniškųjų ir tautinių idealų bei vertybių persekiojimas, naikinimas, šaulių ir ateitininkų, jaunalietuvių, pavasarininkų ir kitų tautiškų organizacijų narių persekiojimas dar labiau plėtė socialinę antisovietinio pasipriešinimo bazę.

Okupacija ir brutalus visų gyvenimo sričių sovietizavimas, derinamas su represijomis, Lietuvoje sukūrė tokią situaciją, kad į antisovietinį pogrindį neretai spontaniškai jungėsi vis naujos gyventojų grupės, o 1941 m. birželį pasipriešinimas išsiliejo į didžiulio masto Tautos sukilimą.

Sovietinis teroras

Kruopščiai iš anksto buvo rengiamasi ne tik Lietuvos okupavimui, bet ir sovietinio teroro sistemos įvedimui Lietuvoje. Teroro pradmenys buvo išdėstyti birželio 15 d. Maskvos ultimatume Lietuvai. Tos dienos pavakaryje kartu su V. Dekanozovu į Kauną atvyko pirmieji šeši NKVD pareigūnai, dar penki atvažiavo į Vilnių. Jie turėjo Lietuvoje įsukti areštų karuselę, prisidengiant Valstybės saugumo departamentu, į kurį buvo siunčiami antivalstybinio darbo patirtį turintys įvairių tautybių Lietuvos komunistai. Liepos viduryje į Lietuvą atvyko dar viena NKVD darbuotojų grupė – beveik 40 žmonių. Nuo birželio 21 d. sienos su Vokietija apsaugą perėmė SSRS NKVD pasienio kariuomenė. Sparčiai buvo griežtinamas pasienio režimas. Norintiesiems išvengti represijų ir pasitraukti į Vokietiją pereiti sieną darėsi vis sudėtingiau.

Komunistų ir kitų prosovietiškai nusiteikusių asmenų rankose atsidūrusi spauda pradėjo siundymo kampaniją prieš asmeniškai neįvardijamus *„liaudies priešus“*, kurie *„laisvai dar vaikštinėja gatvėmis“*. Liepos 7 d. naujasis Valstybės saugumo departamento vadovas Antanas Sniečkus patvirtino „Priešvalstybinių partijų: tautininkų, voldemarininkų, liaudininkų, krikščionių demokratų, jaunalietuvių, trockininkų, socialdemokratų, eserų, šaulių ir kt. vadovaujančio sąstato likvidacijos paruošiamųjų darbų ir operatyvinės likvidacijos planą“. Buvo skubiai sudarinėjami areštuotinų asmenų sąrašai. Faktiškai jau pradėtas taikyti RSFSR Baudžiamojo kodekso 58 straipsnis, nors formaliai RSFSR Baudžiamasis kodeksas Lietuvoje pradėtas taikyti tik nuo 1940 m. lapkričio 31 d. Ruošiantis pradėti masinius

areštus iš kalėjimų buvo paleista per 500 kriminalinių nusikaltėlių, kad būtų laisvų vietų politiniams kaliniams.

Iki liepos 10 d. areštai dar buvo retas dalykas. Nuo liepos 10 iki 19 d. per Lietuvą ritosi masinių areštų banga. Buvo suimta per 500 žmonių. Apskritai liepą buvo suimta apie tūkstantis žmonių[41]. Apie suėmimų rezultatus buvo informuojamas patsai Stalinas. Liepos 17 d. į Rusijos gilumą buvo išvežti A. Merkys ir J. Urbšys su šeimomis. Liepos 23 d. į Maskvos kalėjimus buvo išvežta visa grupė suimtųjų. Visiems suimtiesiems buvo pateikiami kaltinimai dėl jų veiklos Lietuvoje nepriklausomybės laikais, bet ne už antisovietinę veiklą okupacijos sąlygomis. Tarnybinė ar visuomeninė veikla nepriklausomoje Lietuvoje buvo traktuojama kaip antisovietinė veikla arba *„nusikaltimai darbo žmonių interesams“*. Liepos 13 d. pranešime A. Sniečkus pažymėjo: *„Iki šiol neturime žinių, kad būtų kuriama kokia nors dešiniųjų slapta organizacija, kuri ryžtųsi kovoti su dabartine vyriausybe“*[42].

Kryptingai buvo rengiamasi sunaikinti Lietuvos kariuomenę, pervadinus ją Liaudies kariuomene. Pradėta nuo aukštesniųjų karininkų paleidimo į atsargą. Kai kurie paleistieji į atsargą karininkai vėliau buvo areštuojami. Iki liepos 30 d. į atsargą paleista 40 proc. divizijos generolų, 50 proc. brigados generolų, 20,5 proc. pulkininkų, 16, 7 proc. pulkininkų leitenantų, beveik 10 proc. majorų ir tam tikras procentas jaunesniųjų karininkų[43]. Iki rugpjūčio 5 d. buvo suimti 84 karininkai. Rugpjūtį Maskvoje buvo nuspręsta Lietuvos kariuomenės likučius, pertvarkomus į 29-ąjį teritorinį Raudonosios armijos korpusą, palikti metams, o per tą laiką iš dalinių *„išvalyti“* *„nepatikimus“* elementus. Buvo sudaromi karininkų savanorių (*„aktyviai kovojusių su sovietų valdžia“*), taip pat neva priklausiusių *„kontrrevoliucinėms partijoms“* karininkų sąrašai. Buvo aiškinamasi, kurie kareiviai iki tarnybos priklausė tautinėms ar katalikiškosioms organizacijoms. Jie taip pat buvo traktuojami kaip *„kontrrevoliucinis elementas“*. Kiekvieną savaitę Lietuvoje vis daugėjo komandiruotųjų SSRS NKVD darbuotojų. Siunčiamiems į Lietuvą NKVD darbuotojams vadovauti bei priimtų į Valstybės saugumo departamentą vietinių komunistų veiklai diriguoti kartu su V. Dekanozovu į Kauną atskrido SSRS Vidaus reikalų liaudies komisaro Lavrentijaus Berijos pirmasis pavaduotojas Vsevolodas Merkulovas, Lietuvoje veikęs Petrovo pavarde.

1940 m. liepą–rugpjūtį areštus organizavo ir kontroliavo atvykėliai

[41] A. Anušauskas, *Lietuvių tautos sovietinis naikinimas 1940–1958 m.*, Vilnius, 1996, p. 34.
[42] A. Anušauskas, *min. veik.*, p. 34.
[43] Ten pat, p. 61, 62.

NKVD darbuotojai, bet tiesiogiai areštus vykdė ankstesnį pavadinimą išlaikiusio Valstybės saugumo departamento nauji sovietiniai tarnautojai iš vietinių gyventojų. Rugsėjo pradžioje buvo suformuotas SSRS represinio aparato padalinys Lietuvoje – LSSR NKVD (Vidaus reikalų liaudies komisariatas). Jo darbuotojai buvo atrinkti iš Valstybės saugumo departamento priedangoje veikusios NKVD struktūros darbuotojų, papildomai komandiruotų iš Sovietų Sąjungos enkavėdistų ir vietinių iki 1940 m. birželio 15 d. slapta veikusių komunistų bei komjaunuolių (lietuvių, žydų, rusų) ar be aiškaus užsiėmimo buvusių žmonių, staiga pradėjusių aistringai reikšti ir demonstruoti komunistines pažiūras. Nuo 1941 m. kovo pradžios NKVD padalinys Lietuvoje buvo pertvarkytas į du komisariatus: vidaus reikalų (NKVD) ir valstybės saugumo (NKGB). NKGB perėmė daugumą politinio persekiojimo ir teroro funkcijų. Šis komisariatas užsiėmė ir trėmimų organizavimu.

Intensyviai buvo sudaromi *„kontrrevoliucinių“* organizacijų narių sąrašai. *„Kontrrevoliucinėmis“* buvo laikomos ne tik visos tautinės organizacijos, bet ir kultūros, švietimo organizacijos. Apskritai *„kontrrevoliucine“* buvo galima įvardinti bet kurią iš organizacijų, kurių veikla buvo sustabdyta ir kurios paskui buvo likviduojamos.

Plačiai žinomas LSSR NKVD vadovo Aleksandro Guzevičiaus 1940 m. lapkričio 28 d. įsakymas „Apie apsileidimą antisovietinio ir socialiai svetimo elemento apskaitoje“. Šio įsakymo preambulėje glaustai išdėstyti *„kontrrevoliucinių elementų“* registravimo tikslai: *„Sąryšyje su Lietuvos Respublikos dideliu užterštumu antisovietiniu ir socialiai svetimu elementu, pastarojo apskaita įgyja ypatingai didelės reikšmės. Operatyviniam darbui yra svarbu žinoti, kiek yra Lietuvos teritorijoje buvusių policininkų, baltagvardiečių, buv[usių] karininkų, antisovietinių polit[inių] partijų bei organizacijų narių ir pan., ir kame tasai elementas yra sukoncentruotas. Tas yra reikalinga žinoti todėl, kad nustatyti kontrrevoliucijos jėgas ir nukreipti mūsų operatyvinį-agentūrinį aparatą joms apdirbti ir likviduoti.“*[44]

Kas Lietuvoje sovietų buvo laikoma *„kontrrevoliuciniais elementais“* ir apskritai *„liaudies priešais“*? Į represuojamų asmenų sąrašus turėjo būti įrašomi: visi buvę *„antisovietinių“* politinių partijų ir organizacijų nariai (trockininkai, dešinieji eserai, menševikai, socialdemokratai, anarchistai); visi buvę *„tautinių šovinistinių antisovietinių“* partijų ir organizacijų nariai (tautininkai, jaunalietuviai, voldemarininkai, liaudininkai, krikščionys demokratai, studentų korporacijų aktyvas, Šaulių sąjungos aktyvas ir pan.); buvę policininkai, politinės bei kriminalinės policijos ir kalėjimų tarnautojai; buvę caro, baltagvardiečių, Simono Petliūros, Lietuvos, Lenkijos kariuomenių karininkai; buvę *„politbanditai“* ir baltagvardiečių bei kt. antisovietinių armijų savanoriai; visi *„bėgliai, politemigrantai, reemigrantai, repatriantai ir kontrabandistai“*; visi užsienio valstybių piliečiai, buvę užsienio valstybių piliečiai, buvę svetimųjų valstybių atstovybių, firmų, akcinių bendrovių tarnautojai, asmenys, *„turį asmeniškus ir palaiką korespondencijos ryšius su užsieniu“*, esperantininkai ir filatelistai; buvę ministerijų departamentų tarnautojai (nuo referento ir aukštesni), buvę Raudonojo Kryžiaus darbuotojai; kunigai, šventikai, religinis aktyvas, sektantai; buvę bajorai, dvarininkai, pirkliai, bankininkai, prekybininkai, įmonių, viešbučių ir restoranų savininkai. Prie *„lietuvių tautinės kontrrevoliucijos“* buvo priskirti J. Basanavičiaus mokytojų sąjungos vadovybė ir aktyvas, Katalikų veikimo centro nariai, Darbo federacijos vadovybė, pavasarininkų vadovybė, ateitininkai. Turėjo būti suregistruota taip pat ir lenkų, žydų, rusų, ukrainiečių, gudų *„tautinė kontrrevoliucija“*.

Minėtame A. Guzevičiaus įsakyme pabrėžiama, kad į *„kontrrevoliucinių elementų“* sąrašus *„<...> turi būti paimti visi tie asmenys, kurie dėl savo socialinės ir politinės praeities, tautinių-šovinistinių nuotaikų, religinių įsitikinimų, moralinio ir politinio nepatvarumo yra priešingi socialistinei santvarkai ir todėl gali būti svetimų valstybių žvalgybų ir kontrrevoliucinių centrų išnaudoti antisovietiniams tikslams“*[45].

1941 m. sausio pradžioje vienas iš atvykusiųjų lietuviams „padėti“ čekistų *„nustatė sąlyginį“* į *„liaudies priešų“* sąrašus įrašytinų žmonių skaičių – 320 tūkstančių[46]. Įvairiomis dingstimis siekta kuo daugiau lietuvių įrašyti į *„kontrrevoliucinių elementų“* sąrašus. Istoriko Arvydo Anušausko skaičiavimais, į šiuos sąrašus turėjo patekti kas septintas lietuvis[47]. Pagal Sovietų Sąjungoje įsigalėjusią praktiką, suimtųjų politiniais sumetimais šeimos būdavo ištremiamos. Tą praktiką įgyvendinus ir Lietuvoje, per kelerius metus būtų buvę sugrūsta į lagerius ir išvežta į Sibirą ar kitur apie 50 proc. visų lietuvių. Iš Sovietų Sąjungos atvykusiems NKVD darbuotojams, kurie ten jau buvo bebaigią susidoroti su savais *„liaudies priešais“*, Lietuvoje atsivėrė iš esmės neribotos veiklos galimybės: buvo galima suimti bet kurį maždaug 16–55 metų lietuvį vyrą ir visiems būtų buvę įmanoma inkriminuoti

[44] V. Radzevičius, „Pirmieji bolševikų žingsniai“, *Lietuvių archyvas*, Kaunas, 1942, t. 1, p. 19.

[45] V. Radzevičius, *min. veik.*, p. 20.

[46] A. Anušauskas, *min. veik.*, p. 45.

[47] Ten pat.

kokį nors politinį „nusikaltimą“, panagrinėjus jų gyvenimą ir veiklą savoje valstybėje. Tokių pakankamai buvo visose profesinėse grupėse ir socialiniuose sluoksniuose. Po lietuvių daugiausiai *„kontrrevoliucinių elementų“* buvo užsimota surasti tarp lenkų. Į sąrašus buvo įrašomi ne tik buvę lenkų karininkai ar policininkai, valdininkai, visų politinių partijų nariai, bet ir apskritai beveik visi Lietuvoje atsidūrę karo pabėgėliai iš Lenkijos.

Po liepos mėnesio areštų banga kiek atslūgo, bet žmonių suėmimai tebesitęsė, o nuo rugsėjo – vėl suintensyvėjo, ir taip buvo iki pat karo pradžios. Rugsėjo pradžioje kalėjimuose Lietuvoje buvo laikomi 4125 kaliniai (2047 – jau nuteisti, o 2070 – dar tardomi)[48]. Areštai buvo tokie dažni, kad čekistai nebespėdavo suimtiesiems sukurpti bylas, ir tardomų kalinių vis daugėjo. Rugsėjo pabaigoje kalėjimuose jau buvo laikomi 2467 tardomieji. Ir tai buvo dar tuo laiku, kai, anot A. Guzevičiaus, vyravo *„apsileidimas“* registruojant *„kontrrevoliucinius elementus“*. 1940 m. rudenį kas mėnesį buvo suimama vidutiniškai po 500 žmonių[49]. 1941 m. sausio 1 d. tardomų kalinių buvo 3075, o vasario 1 d. – jau 3491[50]. NKVD struktūrose vyravo savivalė ir nebaudžiamumas. Neretai žmonės būdavo areštuojami net neturint formalaus leidimo suimti įtariamąjį. Kaltinimai suimtiesiems būdavo pateikiami gerokai vėliau po suėmimo, kartais net po kelių mėnesių ar net po pusmečio. Daug žmonių buvo kalinama formaliai nepratęsiant suėmimo ar tardymo terminų. Suimtieji būdavo tardomi dažniausiai naktimis. Tardymai trukdavo po keletą ar keliolika valandų be pertraukos, o kartais ir ištisas paras. Neretai žmonės buvo areštuojami slaptai, pavyzdžiui, išėjęs į darbą ar vakare pasivaikščioti žmogus negrįždavo namo. Artimieji ilgai nesužinodavo, kur dingo jų šeimos nariai. Tokių asmenų suėmimas paprastai ilgai nebūdavo įforminamas. Siekta išgauti kokį nors suimtojo prisipažinimą, kad būtų šioks toks pagrindas parašyti arešto orderį.

1941 m. sausis ir vasaris Lietuvoje buvo ypatingi mėnesiai, represinėms struktūroms sukėlę daug nerimo. Sausio 12 d. Lietuvoje vyko „rinkimai“ į SSRS Aukščiausiąją Tarybą. Lietuviams dalyvauti šiame rinkimų farse būtų reiškę sovietų valdžios Lietuvoje legitimumo patvirtinimą, susitaikymą su krašto sovietizavimu. Dėl to Lietuvoje vyko aktyvi antirinkiminė ir apskritai antisovietinė veikla. Čekistai neretai apgraibomis gaudė galimus lapelių gamintojus ir platintojus. Nesurasdami tikrų įtariamųjų, enkavėdistai paprastai viešo antisovietinės propagandos pasireiškimo vietovėse suimdavo

[48] Ten pat, p. 51.
[49] Ten pat.
[50] Ten pat, p. 53.

keletą į *„kontrrevoliucinių elementų“* sąrašus įrašytų asmenų. Paprastai taip buvo daroma ir vasario viduryje, kai krašte vėl pagausėjo viešos antisovietinės propagandos minint Vasario 16-ąją. Vasario 16-osios atgarsiais areštai vyko iki pavasario, dažniausiai taip pat apgraibomis, neturint konkrečių įrodymų ar turint tik abejotino patikimumo agentūrinį pranešimą.

„Kūrybingai“ taikydami RSFSR Baudžiamąjį kodeksą, čekistai Lietuvoje kaltinimus suimtiesiems kvalifikuodavo gana įspūdingai: *„tėvynės išdavimas“*, *„kova su revoliuciniu judėjimu“*, *„pagalbos tarptautinei buržuazijai teikimas“*, *„kontrrevoliucinė propaganda ir agitacija“*, *„šnipinėjimas“*, *„diversijos“*, *„terorizmas“*, *„nepranešimas apie antisovietinį nusikaltimą“*. Įsibėgėjus sovietiniam terorui, nemaža žmonių stengėsi išvengti arešto, pasitraukdami į užsienį. Tai buvo įmanoma tik nelegaliai pereinant sieną su Vokietija. A. Anušauskas teigia, kad už nelegalų sienos perėjimą (mėginimą pereiti, nepaaiškinamą atsiradimą pasienyje) 1940–1941 m. buvo teisiama ar nuteista pagal RSFSR BK 84 straipsnį ne mažiau žmonių negu pagal 58 straipsnį (42 proc. tais metais baigtų bylų sudaryta taikant 84 straipsnį)[51].

Suimtieji buvo tardomi itin žiauriai, „<...> *dauguma kalinių patirdavo „būtinų tardymo veiksmų“ poveikį. Tuomet NKVD ir NKGB tardytojai daugiausia rėmėsi jau suspėto sukurti plataus agentūros tinklo darbu ir fizine bei psichine prievarta. Viena ir kita buvo tiesiog neatsiejama. Ko nepavykdavo gauti pasitelkus slaptus agentus, ko suimtasis savo noru nepasakydavo, tai buvo išplėšiama kankinimais. NKVD ir NKGB sistemoje tai buvo dangstoma žodžiais „fizinis poveikis“, „aktyvus tardymas“ ir pan. Kankinimai buvo sankcionuoti pačiu aukščiausiu lygiu.*“[52] Pagal kankinant išgautus „prisipažinimus“ ar kitokius „įrodymus“ buvę galima paskelbti bet kokį nuosprendį. Nebuvo paliekama jokios rašytinės informacijos apie kalinių kankinimus, jų mirtį per tardymus ar sušaudymus. Pabėgus sovietams, 1941 m. birželio pabaigoje Petrašiūnų kapinėse buvo surasti 41 nužudyto kalinio palaikai. Visi kalinių lavonai buvo surištomis rankomis ir kojomis, sužaloti. Prieš nužudant aukos buvo muštos, kankintos įvairiais įrankiais, nupjautos kai kurios kūno dalys (nosis, liežuvis, pirštai, lyties organai), sulaužyti galvos, rankų, kojų kaulai.

1941 m. pavasarį prasidėjo represijos prieš ūkininkus. Tų metų vasarį–kovą Lietuvos ūkininkams buvo įvestos grūdų ir kitų žemės ūkio produktų duoklės, kurias ūkininkai privalėjo atiduoti per labai trumpą laiką.

[51] Ten pat, p. 56.
[52] Ten pat, p. 57.

Nuo šių prievolių buvo atleisti tik mažažemiai. Pavasariop ūkininkai didumą 1940 m. derliaus jau buvo suvartoję patys ar pardavę, tad ne visi galėjo laiku atiduoti nustatytą duoklę, nes neturėjo atliekamų grūdų. Ją atidavus, kai kuriems beveik neliko sėklos pavasario sėjai. Neišgalintieji atiduoti duoklės buvo pavadinti *„privalomųjų pristatymų ir prievolių sabotuotojais"*. Tokie ūkininkai buvo areštuojami, jiems sudaromos baudžiamosios bylos. Iki gegužės 31 d. bylos buvo iškeltos 1109 ūkininkams. Dar keliems tūkstančiams ketinta iškelti bylas. Taip norėta įbauginti ir sutramdyti Lietuvos kaimą, kuris iki tol dar buvo menkai represijų tepaliestas ir jautėsi nepriklausomas nuo naujosios valdžios.

Nuteistieji kaliniai grupėmis buvo vežami į lagerius SSRS gilumoje. 1941 m. (iki karo pradžios) buvo išvežta ne mažiau kaip 2200 kalinių[53]. Išvežtųjų vietą užimdavę naujai areštuojamieji. Žmonės buvo suiminėjami iki pat birželio 22 d. – karo pradžios. 1941 m. birželio 10 d. Lietuvos kalėjimuose buvo laikoma 5900 kalinių (4149 tardomieji ir 1751 nuteistasis). Birželio 16 d. į lagerius buvo išvežti 747 kaliniai. Kalėjimuose liko ne mažiau kaip 1004 nuteistieji kaliniai.

Sovietinio teroro apogėjus – Lietuvos žmonių trėmimas 1941 m. birželį. Vykstant areštams, NKGB struktūros rengė pirmąjį Lietuvos gyventojų trėmimą. Gegužės 21 d. prasidėjo baigiamasis šios operacijos etapas. Gegužės 23 d. LSSR NKGB vadovas Piotras Gladkovas, nuo 1940 m. liepos aktyviai dalyvavęs lietuvių tautos naikinime, pasirašė įsakymą apie žmonių trėmimo operacijos parengimą. Įsakyme rėmėsi SSRS NKGB komisaro Vsevolodo Merkulovo gegužės 19 d. direktyva. V. Merkulovas gyventojų trėmimą pagrindė bendra kaltinamąja fraze: *„Už kontrrevoliucinę agitaciją paruošti ištrėmimui į tolimąsias SSRS vietas"*. Trėmimai buvo gana kruopščiai suplanuoti ir jiems stropiai rengtasi. Sudarytas trėmimo operacijos organizavimo štabas Kaune, trėmimų vykdymo trejukės apskrityse. Birželio 6 d. trėmimų trejukėms įsakyta būti pasirengusioms. Birželio 10 d. turėjo būti baigta rengtis trėmimams. Tiesiogiai žmones vežė trėmimų vykdymo grupės, kuriose buvo ir po vietinį partinio sovietinio aktyvo atstovą, gerai žinantį vietinį žemutinės grandies partinį sovietinį aktyvą, vietinius prijaučiančiuosius sovietų valdžiai. Iš vakaro surinktiems į valsčių ar į miesto partkomą sovietiniams aktyvistams apie jų dalyvavimą trėmimo operacijoje ir konkrečią užduotį buvo pranešama tik pradėjus vykdyti trėmimą. Trėmimą čekistams pavyko išsaugoti paslaptyje iki pat pradžios. Svarbiausius trėmimo organizavimo darbus atliko P. Gladkovo vadovaujamas LSSR NKGB, talkinant LSSR NKVD, kuriam vadovavo A. Guzevičius.

[53] Ten pat, p. 76.

Baltijos kraštų žmonių trėmimą kontroliavo į Rygą komandiruoti aukšti SSRS NKGB pareigūnai Viktoras Abakumovas ir Ivanas Serovas.

Trėmimai prasidėjo šeštadienį, 1941 m. birželio 14 d., 3 val. ryto. Tai buvo iki tol Lietuvoje neregėta baudžiamoji operacija, kuriai *„sklandžiai vykdyti"* prireikė didelių čekistinių pajėgų. Trėmimams buvo mobilizuotos iš esmės visos LSSR NKGB ir NKVD pajėgos, formuojamos sovietinės prokuratūros darbuotojai. Į pagalbą buvo atsiųsti RSFSR, Ukrainos SSR ir Gudijos SSR NKGB bei NKVD pareigūnai. Talkino SSRS NKVD kariuomenės daliniai. Trėmimams buvo pasitelktas iš esmės visas žemutinės grandies partinis sovietinis aktyvas iki „brigadmilcų" (*brigady sodeistvija miliciji*) imtinai. Paprastai trėmimų vykdymo grupės naktį atvykdavo į joms paskirtas apylinkes, pakeldavo iš anksto numatytus vietinius žemutinės grandies aktyvistus, „brigadmilcus", kurie tapdavo vedliais – trėmimo grupes atvesdavo į tremiamųjų sodybas, o paskui „inventorindavo" tremtinių paliktą turtą. Taip kaimynams susidarydavo įspūdis, kad šie vietiniai partiniai sovietiniai aktyvistai yra svarbiausi trėmimų kaltininkai, kurie ir parinkdavo, ką reikėtų ištremti.

Smulkmeniškos trėmimo instrukcijos trėmimo grupių veiklą reglamentavo tik formaliai. Pagal instrukciją tremtiniams buvo leidžiama pasiimti ne daugiau kaip 100 kg maisto, drabužių, patalynės. Iš tikro daug kas priklausė nuo trėmimo grupių vyresniųjų ir vietinių aktyvistų malonės. Daug šeimų buvo išvežta neleidus pasiimti santaupų, maisto atsargų, žieminių drabužių, būtiniausių buities ir apyvokos daiktų. Vienur kitur gal buvo leista pasiimti ir kiek daugiau, viršijant tą maksimalią 100 kg normą. Likęs tremtinių turtas buvo enkavėdistų ar vietinių aktyvistų išgrobstytas, tik nedidelė jo dalis pateko giminaičių ar dorų kaimynų apsaugai. Skubėta tremiamas šeimas kuo greičiau išvežti iš namų, tad rytą pažadintiems ir nuo netikėtumo sutrikusiems žmonėms susiruošti tolimai kelionei buvo skiriama vos keliasdešimt minučių. I. Serovo patvirtintoje instrukcijoje buvo nurodyta trėmimus vykdyti *„be triukšmo ir panikos, taip, kad nebūtų jokių demonstracijų ir kitokių išsišokimų ne tik iš išvežamųjų pusės, bet ir iš tam tikros dalies aplinkinių gyventojų, priešiškai nusiteikusių Sovietų valdžios atžvilgiu, pusės"*[54].

Tremtiniai geležinkelio stotyse buvo grūdami į specialiai jiems atsiųstus gyvulinius vagonus. Daug vyrų stotyse buvo atskirta nuo savo šeimų.

[54] Ten pat, p. 94.

Jie buvo suvesti į atskirus vagonus. Vyrų atskyrimas stotyse sukėlė didelę sumaištį. Enkavėdistų elgesį su tremiamaisiais matė stotyse susirinkę žmonės, kurie norėjo atsisveikinti su giminaičiais ar kaimynais, perduoti jiems maisto. Kai kuriose stotyse tremtinių vagonai stovėjo po kelias dienas. Žmonės 2–3 savaites buvo uždaryti perpildytuose gyvuliniuose vagonuose, tvankumoje, antisanitarinėmis sąlygomis. Iki birželio 19 d. dauguma ešelonų iš Naujosios Vilnios geležinkelio stoties pajudėjo Sibiro ir kitų Šiaurės regionų link.

Sovietai ketino geležinkelio stotyse sutelkti visus tremtinius iki birželio 15 d. vakaro, bet tai pasiekti nepavyko. Tremtinių bylos buvo sudarinėjamos iš anksto, bet nemaža jų buvo parengta atsainiai, neretai trūko galutinių trėmimo dokumentų, nebuvo surašyti visi tremiamieji. Todėl stotyse vyravo chaosas, nebuvo tikslių duomenų. Birželio 16 d. vakare, šiaip taip suskaičiavus vagonuose laikomus tremtinius, paaiškėjo, kad trūksta per 1400 žmonių, numatytų tremties plane. Nemaža vyrų pabėgo, buvo pasislėpusių ištisų šeimų, buvo atsidūrusių ligoninėse ar kur nors išvykusių. Dėl to birželio 16–18 d. daug kur vyko papildoma trėmimo operacija, kurios metu buvo surankiota per 2 tūkstančius žmonių.

NKGB duomenimis, iš Lietuvos buvo ištremta 17 485 žmonės (5728 šeimos). Iš šio tremtinių skaičiaus nuo šeimų atskirti 3649 vyrai, kurie taip pat nuvežti į Sibirą, kur buvo įkalinti lageriuose (jiems buvo sudaromos baudžiamosios bylos). Manoma, kad tremtinių buvo daugiau. Iki šiol nepavyksta iki galo išnarplioti čekistų supainiotų skaičių. Daugiausiai žmonių buvo ištremta iš Kauno bei Vilniaus miestų, Šiaulių apskrities. Daugiausiai buvo suimta ir ištremta žmonių, įvardintų kaip *„aktyvūs kontrrevoliucionieriai, antisovietinių baltagvardiečių organizacijų dalyviai“* (7153 žmonės). Tai buvę Nepriklausomybės kovų savanoriai, šauliai, tautininkų ir kitų partijų nariai, valstybės ir visuomenės veikėjai.

Lietuvos gyventojų trėmimas 1941 m. birželį nebuvo pats didžiausias visoje tremčių istorijoje, bet buvo pats žiauriausias pagal trėmimo sąlygas (labai ribotas pasiruošimo tremčiai laikas, leista pasiimti ne daugiau kaip 100 kg bagažo, vyrų atskyrimas nuo šeimų). Per vėlesnius trėmimus, vykusius pokario metais, buvo duodama daugiau laiko susiruošti, leidžiama pasiimti pakankamai maisto atsargų, patalynės, drabužių, įrankių. Kita vertus, ir tuomet visko pasitaikydavo, daug kas priklausė nuo trėmimo grupės vadovų. Beje, tai nebuvo pats pirmas Lietuvos žmonių trėmimas į Sibirą. Pirmasis masinis trėmimas vyko 1655–1656 m., kai Rusijos kariuomenė užėmė beveik visą Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės teritoriją. Tuomet

trėmė ne tik „valdovo reikmėms“ (apgyvendinti Sibirą), bet ir rusų bajorų nuožiūra „savo reikmėms“. Trėmė bajorus, valstiečius, miestiečius ir žydus (ypač amatininkus), vežė į Rusiją vaikus be tėvų. Maskvos turguose vaikai buvo pardavinėjami po rublį. Stalinas tiesiog pratęsė žmonių grupių ir ištisų tautų perkeldinėjimo ir maišymo politiką, tik darė tai didesniu mastu.

Artimiausi sovietų numatyti Lietuvos žmonių naikinimo planai trėmimu dar nesibaigė. Netrukus po trėmimų turėjo prasidėti masinių areštų banga. Birželio 8 d. kalėjimuose Lietuvoje buvo laikoma 5713 žmonių[55]. Kitais duomenimis, birželio 10 d. kalėjimuose buvo 5900 žmonių, o birželio 20 d. – 5217 kalinių, nes birželio 16 d. į lagerius buvo išvežti 747 kaliniai. Kalėjimai buvo perpildyti, bet čekistai teigė, kad kalėjimų talpumas – 7910 žmonių, o apskritai kalėjimuose galima sutalpinti 14 230 žmonių. Šie skaičiavimai nebuvo paprastos čekistų aritmetikos pratybos. Neabejotinai buvo ruošiamasi artimiausiu metu pasinaudoti *„galimybe laikyti papildomą kontingentą“* kalėjimuose, t. y. suimti maždaug 8,5 tūkst. žmonių.

Nuo pat okupacijos pradžios sovietų pradėtas įvairių formų teroras turėjo ne tik likviduoti Lietuvos politinį, kultūros ir ūkio elitą, t. y. potencialius pasipriešinimo organizatorius, vadovus ir aktyvius dalyvius, bet ir įbauginti visus gyventojus. Žmonės dažniausiai nesuprasdavo, už ką represuojami visuomenėje gerbiami žmonės ar ramiai ir tvarkingai gyvenę įvairių socialinių sluoksnių bei grupių jų kaimynai. Žmonėms nebuvo suprantama *„liaudies priešo“* sąvoka. Niekas, išskyrus aktyvius naujojo režimo talkininkus, rėmėjus ir prijaučiančiuosius jam, nebuvo tikras dėl savo likimo. Net ir pritariantieji šiam režimui nesuvokė to meto sovietinės tikrovės ir nežinojo, kad Sovietų Sąjungoje represijų mechanizmas veikia be perstojo ir vis suranda naują *„liaudies priešų“*. Represijos, teroras turėjo skatinti okupuotų kraštų žmones greičiau prisitaikyti prie sovietų sistemos, prarasti tautinę tapatybę ir greičiau nutautėti. Represijos turėjo dar vieną tikslą, apie kurį Lietuvos žmonės tais laikais nieko nenutuokė: apgyvendinti atokias ir atšiaurias SSRS sritis, aprūpinti nemokama darbo jėga pramonines miškų kirtavietes, akmens anglies šachtas, rūdynus.

Vis smarkiau įsibėgėjant represijoms, daugelis netgi simpatizuojančiųjų sovietų režimui ir jo talkininkų pradėjo atsipeikėti ir abejoti sovietų skelbiamais idealais. Neretas Lietuvos žmogus jautėsi nesaugus. Šitas grėsmės asmeniniam saugumui jautimas vertė žmones ieškoti įmanomos apsaugos. Tai juos galėjo atvesti į antisovietinio pasipriešinimo gretas netgi neturint

[55] Čia ir toliau pagal: A. Anušauskas, *min. veik.*, p. 109, 7 lentelė.

ar nesiekiant aukštesnių idealų. Represijos skatino nepasitenkinimą, siekį priešintis režimui. Tai buvo svarbus veiksnys sukilimui kilti, atsiliepęs ir jo mastui. Pasipiktinimo represijomis apogėjus – 1941 m. birželio 14 d. žmonių trėmimas. Iki tol susidurta tik su areštais, kurių aukos dažniausiai būdavo vyrai. Trėmimai palietė šeimas – vyrus, moteris, vaikus, kūdikius, paliegusius senelius, invalidus. Šita iki tol neregėto masto ir žiaurumo akcija pakėlė į kovą net iki tol nuošalyje buvusius žmones, turėjo įtakos ne tik sukilimo mastui bei eigai, bet ir partinių sovietinių aktyvistų persekiojimo intensyvumui, kerštо protrūkiams.

II

skyrius

PASIPRIEŠINIMO BRENDIMAS

Pasipriešinimo ištakos

Galima svarstyti, ar, 1918 metais atkūrus Lietuvos valstybę, per dvidešimt nepriklausomybės metų politikams ir visuomenininkams pavyko suformuoti pilietinę visuomenę. Neabejotina, kad per tuos metus bent jau buvo padėti pagrindai jai formuotis. Akivaizdu ir tai, kad bendromis mokyklos, kariuomenės, Lietuvos šaulių sąjungos ir kitų visuomenės, ypač jaunimo, organizacijų pastangomis, padedant Bažnyčiai, auklėjusiai jaunimą dorybingumo, artimo meilės, pasiaukojimo, ištikimybės šviesiems idealams pagrindais, daugelis jaunų žmonių formavosi kaip Lietuvos piliečiai, išauklėti meilės Tėvynei dvasia, kupini patriotinių paskatų, galbūt dėl tuometinio Lietuvos politinio gyvenimo aplinkybių dar nepažįstantys kai kurių demokratijos vertybių, bet nuoširdžiai branginantys nepriklausomybę. Nepriklausomybės metais išaugusi, subrendusi lietuvių karta, suvokianti Lietuvą kaip savo tautinę valstybę, buvo orientuota į tos valstybės, nepriklausomybės idealų gynimą.

1938–1939 m. įvykiai Europoje turėjo įtakos ir Lietuvos visuomenei. Jau nuo 1938 m. buvo jaučiamas artėjančio karo dvelksmas, ir tai didino įtampą visuomenėje. Ne tik Lietuvos politinis elitas bei aukštoji karininkija, bet ir didelė inteligentijos dalis, labiau politiškai išprusę kitų visuomenės sluoksnių atstovai suvokė, kad karinio konflikto atveju neišvengiamai kiltų grėsmė Lietuvos nepriklausomybei. Valdantysis elitas, bijodamas Vokietijos ir Lenkijos, tikėjo SSRS draugiškumu. Galimos nepriklausomybės netekties, Lietuvos tarptautinės politinės padėties trapumo jausmas itin sustiprėjo po 1939 m. kovą įteikto Vokietijos ultimatumo, kurio pasekmė – nuo Lietuvos atplėštas Klaipėdos kraštas.

Įtampa visuomenėje dar padidėjo 1939 m. rudenį, kai Maskva atidavė Lietuvai Vilnių ir dalį Rytų Lietuvos, bet už tai teko į Lietuvą įsileisti Raudonosios armijos bazes. Visuomenė ir diduma karininkijos nežinojo 1939 m. spalio 10 d. sutarties su Sovietų Sąjunga pasirašymo užkulisių, bet vienareikšmiškai suvokė, kad sovietų karinių bazių įkurdinimas gali baigtis krašto okupacija; vis dėlto dar nebuvo iki galo suvokta, kad galima sulaukti ir valstybės sunaikinimo. Visuomenė baiminosi Vokietijos (ypač po Klaipėdos atplėšimo), o įvykiai parodė, kad tikrasis agresorius gali būti SSRS, kuri laikyta draugiška šalimi. Vilniaus atgavimo džiaugsmą aptemdė neaiškios ateities perspektyvos. Padėties sudėtingumą ir būtinumą priešintis agresijai bei galimam okupaciniam režimui bene labiausiai juto Lietuvos šauliai – geriausiai organizuota visuomenės dalis.

Tikros grėsmės nepriklausomybei akivaizdoje Lietuvos valdantieji stengėsi išlaikyti išorinę ramybę ir moraliai neruošė visuomenės galimai valstybės katastrofai. Žmonės nebuvo orientuojami, kaip elgtis okupacijos atveju. Vis dėlto būta ir teigiamų poslinkių. Pertvarkomoje ir perginkluojamoje Lietuvos kariuomenėje buvo sustiprintas patriotinis karių auklėjimas. 1938–1940 m. itin suaktyvino savo veiklą Lietuvos šaulių sąjunga. Buvo gausinamos šaulių gretos, stengiantis į sąjungą įtraukti kuo daugiau jaunimo. Sustiprintas karinis šaulių rengimas, intensyvėjo jų mokymai. Per Šaulių sąjungą tam tikra prasme vyko visos visuomenės karinis rengimas. Ypač buvo plečiamas patriotinis šaulių auklėjimas, ugdomas tautiškumas. Per Lietuvos kaime populiarius žurnalus „Trimitas“ ir „Karys“ šios idėjos bei nuostatos sklido ir neorganizuotoje visuomenėje. Taip natūraliai, neretai netgi tiesiogiai nesuvokiamos stiprėjo priešinimosi neįvardintam priešui nuotaikos.

Svarbų darbą, rengiant visuomenę pasipriešinimui agresijos ar okupacijos atveju, atliko gen. št. mjr. Vytautas Bulvičius. Jis 1937–1940 m. dėstė karinio rengimo kursą Vytauto Didžiojo universitete, 1940 m. – ir atkurtame Vilniaus universitete. Jo paskaitos tapo ypač aktualios 1939 m. rudenį, kai Antrojo pasaulinio karo šmėkla pasiekė Lietuvą. Vilniaus atgavimo džiaugsmą slopino nerimas, kad pagal savitarpio pagalbos sutartį, pasirašytą su Sovietų Sąjunga, teko įsileisti sovietinės kariuomenės kontingentą, viršijantį Lietuvos kariuomenės pajėgumą. Mažai kas vylėsi, kad Lietuvai pavyks išvengti karo padarinių. Tačiau dinamiškiausia visuomenės dalis – studentai – svarstė ne tik kas Lietuvai gresia, bet ir ką daryti pavojų akivaizdoje. Daugelį atsakymų į šiuos ir panašius klausimus studentai rasdavo V. Bulvičiaus paskaitose. Todėl visiškai dėsninga, kad pasipriešinimo sovietinei okupacijai pogrindis formavosi ir akademinėje terpėje. Tai sutapo ir su V. Bulvičiaus nuostata. Jis rašė: „*Studentai jauni ir energingi. Jie paprastai daugiau už kitus įsijaučia į visus tautos linksmus ir liūdnus gyvenimo momentus. Todėl visur, kur reikia kurį nors dalyką išjudinti, ten turi pirmiausia pasireikšti studentų veikla. Studentams netenka nurodinėti jų karinio darbo sričių.*“ – Tai pranašiški V. Bulvičiaus žodžiai, pacituoti iš 1939 m. pasirodžiusios jo knygos „Karinis valstybės rengimas“[1].

Visas šitas visuomenės ugdymo ir auklėjimo darbų kompleksas okupacijos preliudijos sąlygomis buvo labai reikšmingas antisovietinio pasipriešinimo pogrindžio susiformavimui bei plėtrai ir to pasipriešinimo apogėjui – antisovietiniam Tautos sukilimui. Toks auklėjimas tapo ilgai veikiančiu visuomenės pasipriešinimo varikliu.

Pasipriešinimo jėgos

Lietuvoje buvo pakankamai žmonių, suvokiančių antisovietinio pasipriešinimo reikalingumą ir pajėgių priešintis. Tik nedaug buvo jėgų, galinčių organizuoti antisovietinį pasipriešinimą.

Kas Lietuvoje galėjo imtis vedlio vaidmens ir burti antisovietinį pogrindį, vadovauti jam, telkti žmones sukilimui – vieninteliam būdui atkurti Nepriklausomybę?

Šiaip jau žvilgsnis būtų galėjęs krypti į Lietuvos politines partijas, jų ideologus. Tačiau to meto Lietuvos sąlygomis šitai buvo neįmanoma. Valstybės saugumo departamento priedangoje iš Maskvos atsiųstų enkavėdistų diriguojamam A. Sniečkui pradėjus formuoti NKVD padalinį Lietuvoje, prasidėjo tiek centre, tiek provincijoje gyvenusių uždarytų politinių partijų vadovų bei aktyvistų sekimas. Tai viešai patvirtino liepos mėnesio areštai. Ypač nukentėjo tautininkų partijos aktyvas. Tad priešintis pasiryžę žmonės, be abejo, vengė ryšių su buvusiais partijų funkcionieriais. O šie taip pat suvokė esą naujojo režimo pakalikų prižiūrimi ir vengė imtis kokios nors ryškesnės organizacinės veiklos. Dauguma jų pogrindyje sutelktų antisovietinio pasipriešinimo grupių būtų buvę nesunkiai atskleista, stebint anksčiau partinėje veikloje pasižymėjusių žmonių ryšius. Kita vertus, A. Smetonos autoritarinio valdymo laikotarpiu Tautininkų sąjungos autoritetas buvo ge-

[1] V. Bulvičius, *Karinis valstybės rengimas*. Kaunas, 1939; Vilniuje 1994 m. išleistas fotografuotinis šios knygos leidimas.

rokai smukęs, ypač tarp Kauno ir kitų didesnių centrų nepartinių žmonių. Todėl ir dėl šitos priežasties buvę tautininkų funkcionieriai negalėjo tapti antisovietinės kovos organizatoriais bei vedliais.

To meto sąlygomis Lietuvoje tebuvo trys jėgos, kurios po ištikusio šoko iš tikro galėjo imtis organizuoti pogrindį ir telkti žmones pasipriešinimui. Visų pirma savo žmones, kuriuos gerai pažinojo iš bendros veiklos iki okupacijos. Tos svarbiausios organizacinės ir pasipriešinimo jėgos buvo: 1) Lietuvos kariuomenės karininkija, palaikoma liktinių puskarininkių, 2) Lietuvos šaulių sąjunga, turėjusi gilias šaknis kaimuose ir miesteliuose, 3) ateitininkai – katalikų jaunimo Ateitininkų federacijos nariai.

Ats. gen. št. plk. K. Škirpa savo sudarytame plane Lietuvos nepriklausomybei atkurti, pavadintame „Pasiūlymas Lietuvai išlaisvinti", kurį 1941 m. sausio 25 d. įteikė plk. ltn. Kurtui Gräbe'i, galimus sukilimo „jėgų šaltinius" nurodė kiek kitaip[2]. „Šaltinių" sąraše pirmuoju paminėjo Raudonosios armijos 29-ąjį teritorinį šaulių korpusą, kuriame buvo sutelkti Lietuvos kariuomenės likučiai. Po korpuso buvo įrašyta Lietuvos šaulių sąjunga. Trečios realiausios sukilimo rengimo jėgos K. Škirpa nepastebėjo. Po šaulių jis įrašė voldemarininkų organizacijos „Geležinis Vilkas" narius (neabejotina Berlyne susitelkusių pabėgėlių voldemarininkų įtaka); Lietuvos kariuomenės kūrėjų savanorių sąjungos narius; Lietuvos šaulių sąjungai priklausančius atsargos karininkus, puskarininkius ir patikimesnius eilinius rezervistus; tautiškai nusiteikusius valstybės tarnautojus. Septintaisiais jis įrašė buvusių tautinių ir katalikiškųjų jaunimo organizacijų narius. Toliau jis išvardino dar penkias potencialias sukilimo jėgų grupes: tautiškai nusiteikę studentai ir vidurinių mokyklų mokiniai; jaunųjų ūkininkų organizacijų nariai; tautiškai nusiteikę ūkininkai ir darbininkai; aktyvesnieji katalikų kunigai; tautinių ir katalikiškųjų moterų organizacijų narės.

Iš šito ilgo K. Škirpos sudaryto jėgų sąrašo iš esmės taip pat ryškėja anksčiau minėtos trys realiausios jėgos. Matyt, K. Škirpa „Pasiūlyme Lietuvai išlaisvinti" stengėsi vokiečių kariškiams padaryti kuo didesnį įspūdį, todėl realius jėgų šaltinius išskaidė į daugelį grupių (keliose vyravo šauliai), iš esmės nenukrypdamas nuo tiesos.

Lietuvos kariuomenėje iki okupacijos pradžios tarnavo 1717 karininkų ir apie 2000 puskarininkių. Sovietai kariuomenę atidžiai filtravo, paleisdami į atsargą kuo nors įtartinus karininkus bei liktinius puskarininkius,

[2] K. Škirpa, *Sukilimas Lietuvos suverenumui atstatyti: Dokumentinė apžvalga*, Vašingtonas, 1973, p. 149.

demobilizuodami eilinius kareivius, kilusius iš „socialiai svetimos" aplinkos ar iki pašaukimo į tarnybą buvusius tautininkų bei katalikiškųjų organizacijų nariais. Perkratant Lietuvos kariuomenę ir iš jos formuojant Raudonosios armijos 29-ąjį teritorinį korpusą, iki 1940 m. pabaigos iš tarnybos buvo atleista per 400 karininkų. Neabejotinai tai buvo labiausiai sovietams neįtikę karininkai. Taip buvo susilpnintos potencialių pasipriešinimo dalyvių gretos kariuomenėje. Visi kariuomenėje ir krašte vykę procesai daugumą karininkų skubino ryžtis organizuotai kovai. Daugelis tarnyboje likusių karininkų vienas kitą neblogai pažinojo, pasitikėjo vienas kitu. Jie galėjo visiškai legaliai bendrauti tarpusavyje, nesukeldami didesnių įtarimų. Karininkai stebėjo vienas kito elgesį kariuomenės sovietizavimo procese, jautė ar numanė vienas kito nuotaikas.

Lietuvos šaulių sąjunga iš esmės buvo organizuota teritoriniu principu. 1940 m. vasarą buvo 1200 šaulių būrių, išdėstytų visoje Lietuvos teritorijoje, aprėpusių visus miestus, miestelius ir absoliučią daugumą kaimų. Lietuvos šaulių sąjungoje 1939 m. pabaigoje buvo 62 000 narių (42 000 rikiuotės šaulių, 15 000 moterų šaulių, 5000 šaulių rėmėjų). Maskvos emisarai 1940 m. birželį–liepą ne kartą reikalavo nedelsiant nuginkluoti šaulius, paleisti Šaulių sąjungą. Šaulių sąjungos, kaip ir kitų visuomeninių organizacijų, veikla buvo sustabdyta liepos 1 d., bet jos struktūros dar nebuvo panaikintos. Tik liepos 13 d. marionetinio prezidento Justo Paleckio aktu Šaulių sąjunga buvo formaliai likviduota. Realiai jos likvidavimas, sietinas su turto perdavimu, užsibaigė rugpjūčio viduryje. Užsitęsus Šaulių sąjungos likvidavimui, šaulių vadovybė rinktinių bei būrių lygmeniu galėjo ne tik susitarti dėl tolesnės veiklos bei ryšių, bet ir nuslėpti ginklų.

Šaulių sąjunga formaliai buvo likviduota. Formaliai nebeegzistavo ir šaulių būriai, paprastai suformuoti teritoriniu principu. Bet šauliams atrodė, kad jų būriai tebeegzistuoja, tik kol kas laikinai sustabdyta vieša jų veikla. Šaulius siejo priesaika. Jie save tebelaikė šauliais, nes iš sąjungos jų niekas nepašalino. Apie 70 proc. šaulių buvo ūkininkai ar apskritai kaimų ir miestelių gyventojai (amatininkai, pradžios mokyklų mokytojai, miškininkai, žemės ūkio bei miško darbininkai). Taigi šauliai buvo ne tik vienminčiai ir bendražygiai, bet neretai netgi kaimynai. Vieno būrio šauliai, gyvendami tame pačiame miestelyje, vienoje seniūnijoje, pagaliau vienoje parapijoje, galėjo beveik kasdien stebėti vienas kito elgesį. Jie matė, kas įsitraukė į įvairias sovietizavimo priemones, šliejosi prie vietinio sovietinio aktyvo ar bent jau aktyviai dalyvauja jo renginiuose. Vieno kaimo vyrai vos ne kasdien galėjo susitikti ir pasikalbėti, nesukeldami didesnio aplinki-

nių susidomėjimo. Sekmadieniais šalia bažnyčios šventoriaus susitikdavo ir pabendraudavo įvairių kaimų šauliai, kaip seni pažįstami, neretai turintys bendrų ūkinių interesų. Tokie susitikimai, bendravimas kol kas neužkliūdavo sekliams, jeigu nebuvo nurodymo nuolat atidžiai stebėti ir sekti kurį nors šaulį.

Galima manyti, kad sovietinės okupacijos sąlygomis šauliai, palyginti su kitų organizacijų nariais, turėjo bene geriausias sąlygas telktis ir organizuoti pasipriešinimą. Tam reikėjo tik pilietinės pareigos supratimo, noro ir pasiryžimo. Juolab kad platesnis šaulių, kaip ir provincijos tautininkų, sekimas labiau organizuotas ir kryptingas tapo tik nuo 1914 m. pradžios.

Periferijos šaulių telkimosi pasipriešinimui pradžia laikytina 1940 m. liepos antroji pusė – rugpjūčio pradžia, kada lygia greta su Šaulių sąjungos likvidavimu jau įsibėgėjo sovietizavimas. Šauliams nereikėjo kurti savo pogrindžio organizacijos ar šlietis prie menkai pažįstamų žmonių. Šauliai manė tebeturį savo kovinį vienetą – teritorinį būrį, kuris tik formaliai buvo likviduotas, atimant būrio vėliavą. Būrys tiesiog savaime atsidūrė pogrindyje. Tai suvokdami, būrių vadai ar šauliai, anksčiau buvę būrių vadais, pamažu darė atranką, o likę nesuimti aukštesniosios grandies vadai patys ar per tarpininkus ieškojo ryšio su būrių vadais.

Ruošdamiesi fiziniam Šaulių sąjungos likvidavimui, iki 1941 m. vasaros čekistai iš įvairių šaltinių jau buvo suregistravę 57 895 šaulius.

Ateitininkai. Svarbi antisovietinio pogrindžio organizavimo jėga buvo Ateitininkų federacija, ypač intelektualiausioji federacijos viršūnė – Studentų ateitininkų sąjunga, turėjusi kelias įtakingas korporacijas, o per jas – glaudų ryšį su jaunąja profesūros karta. Dauguma studentų priklausė kuriai nors korporacijai, pasirinktai pagal savo pažiūras, visuomenines nuostatas, pagaliau simpatijas. Studentų savivalda taip pat formavosi korporacijų pagrindu. *„Nors tautininkų rankose buvo politinė valdžia ir jie rėmė savo pakraipos – neolituanų korporacijas, tačiau dauguma studentų buvo tautininkų nemėgiami ateitininkai, kurie per studentų atstovybės rinkimus gaudavo didžiausią balsų skaičių. <...> Tam, kad išrinktų studentų vadovybę, keletą metų kelios įvairių krypčių korporacijos susijungdavo į vadinamąją korporacijų koaliciją (čia būdavo ateitininkai, kairiųjų pažiūrų varpininkai, skautai ir kt.). Taip dažniausiai studentų atstovybės pirmininku tapdavo ateitininkas.*“[3]

Viena labiausiai susitelkusių ir aktyvių buvo Adolfo Damušio 1932 m. įsteigta „Grandies“ korporacija, turėjusi gerai organizuotą struktūrą, neformalų lyderį A. Damušį ir įpratusi veikti opozicijos sąlygomis. Ji labai tiko būti antisovietinio pogrindžio organizaciniu branduoliu. Analogiška buvo ir medikų korporacija „Gaja“. Abiejų šių korporacijų nariai sudarė didelę dalį sukilimo štabo narių (tarp 40 narių buvo 16 grandiečių)[4].

Studentų ateitininkų sąjunga globojo savo rezervą – Moksleivių ateitininkų sąjungą, gausiausią Ateitininkų federacijos dalį. Moksleivių ateitininkų sąjungoje buvo apie 11 000 narių. Ateitininkų organizacija slapta veikė visose gimnazijose, daugelyje vidurinių mokyklų, progimnazijų, nors 1930 m. autoritarinis tautininkų režimas buvo uždraudęs mokyklose ideologines organizacijas. Moksleiviai ateitininkai veikė nelegaliai. Taigi ateitininkai jau iki sovietinės okupacijos turėjo nemenką pogrindžio veiklos patirtį. Mokyklose jų struktūros kaip buvo, taip ir liko pogrindyje. Galima teigti, kad moksleiviai ateitininkai savo veikloje nelabai pajuto valdžios pasikeitimą. Kai buvo uždaromos visos jaunimo organizacijos, Moksleivių ateitininkų sąjunga formaliai nebuvo uždaryta, nes veikė nelegaliai, turto neturėjo, narių sąrašų nebuvo, tad oficialiai niekas nežinojo, kuriose mokyklose veikia ateitininkų grupės ir kiek jose yra narių. Sovietinės okupacijos metai buvo tik naujas moksleivių ateitininkų veiklos etapas – nelegali veikla kitomis nei iki tol sąlygomis. Aukštesniųjų klasių moksleiviai ateitininkai, jungdamiesi antisovietinei veiklai, šalinosi jaunesniųjų savo bendraminčių, nes buvo labai išaugusi veikimo rizika. Pernelyg didelė atsakomybė ir rizika buvo įtraukti į antisovietinio pogrindžio veiklą 10–13 metų vaikus, patikėti jiems paslaptį, kas priklauso pogrindžiui ir ką jie rengiasi daryti.

Ateitininkų vadovybė ėmėsi tam tikrų pogrindžio organizavimo naujomis sąlygomis priemonių. Moksleivių ateitininkų sąjungos pirmininkas buvo studentas Stasys Tilinskas. Vasarą jis susisiekė su provincijos miestais, užmezgė ryšį su vietos ateitininkais. Ėmėsi ieškoti kiekvienai gimnazijai ateitininkų globėjų iš pasauliečių tarpo, numanydamas, kad moksleivių ryšiai su kunigais bus varžomi. Rugsėjo pradžioje Pažaislyje S. Tilinskas surengė informacinius moksleivių ateitininkų vadų kursus, kuriuose dalyvavo apie 40 moksleivių. NKVD tų kursų neužfiksavo.

Tarpusavyje ryšį toliau palaikė ir pavasarininkai – sovietų uždraustos Lietuvių katalikų jaunimo federacijos „Pavasaris“ nariai. Ši 1912 m. įkurta organizacija jungė kaimų ir miestelių jaunimą. Joje paskutiniu metu buvo

[3] M. Bloznelis, „Jaunimas 1941 m. birželio sukilime“, *LKMA metraštis*, 2006, t. 39.

[4] M. Bloznelis, „Studentų technikų ateitininkų korporacija „Grandis“, *Kauno istorijos metraštis*, 2006, t. 7, p. 181, 182.

apie 70 000 narių, suorganizuotų kuopomis teritoriniu principu. Kad ir turėdami daug narių pavasarininkai neatliko tokio organizacinio vaidmens kaip ateitininkai, nors daugelis pavasarininkų pavieniui prisidėjo prie antisovietinės veiklos. Vis dėlto kaimuose ir miesteliuose pavasarininkai netapo organizacine pasipriešinimo jėga ar branduoliu. Šia prasme čia vyravo šauliai, ir pavasarininkai šliejosi prie jų.

Pasipriešinimo pradžia

Lietuvių tauta (tiksliau būtų sakyti – Lietuva) kelis kartus yra kilusi į sukilimą, siekdama atkurti savo valstybę, ir vis būdavo grąžinama į pavergtos ir aneksuotos tautos būklę. Kiekvieną kartą, numalšinus žmonių sukilimą, Lietuva būdavo represuojama ir dar ilgai jos žmonės būdavo peikiami ir smerkiami vien už siekį pakilti ir nusimesti svetimųjų jungą, vien už maištinga laikomą laisvės viltį.

Praeities kovos įkvėpdavo naujas žmonių kartas. Jaunąjį 1940 metų Lietuvos pilietį itin veikė dar labai gyvas 1918–1921 m. Nepriklausomybės kovų atminimas ir pavyzdys. Tebebuvo gyvybinga ir tų kovų dalyvių karta.

Todėl nenuostabu, kad sovietinės okupacijos ir ją lydinčio valstybės griovimo bei aneksijos sąlygomis gana greitai ėmė bręsti ir formuotis antisovietinis pasipriešinimas. Iš karto su okupacija prasidėjusių politinių ir ekonominių represijų, kurių tikslas buvo kuo greičiau palaužti tautos valią, poveikis buvo priešingas – jos pagreitino antisovietinio pasipriešinimo brendimą. Su kiekviena nauja represijų banga vis mažėjo svyruojančiųjų, daugėjo žmonių, ieškančių jiems prieinamų ir priimtinų kovos būdų. Augo patriotiškai išauklėtų žmonių ryžtas kovoti su okupantais ir sovietiniu režimu, su sparčiai ir šiurkščiai vykdomu ir represijomis remiamu krašto sovietizavimu.

Kada konkrečiai prasidėjo pasipriešinimas okupacijai ir sovietizavimo procesams?

Niekas negali tiksliai pasakyti, nes netgi kariuomenei nebuvo įsakyta priešintis. Dabar net istorikams būtų perdėm spekuliatyvu svarstyti tą lemtingą Lietuvai XX a. klausimą: ar reikėjo priešintis ginklu? Neabejotina, kad okupantų kariuomenės voroms traukiant Lietuvos keliais daug kam kilo klausimas: kaip gyvensime toliau, ką darysime? Darytina prielaida, kad labai daug Lietuvos žmonių, ypač mažiau išprususių politikos prasme, buvo dezorientuoti tam tikros informacinės blokados ir

raminančių oficialių vyriausybės pranešimų. Jie tiesiog nesiorientavo, kas iš tikrųjų vyksta.

Kita vertus, Lietuvoje buvo žmonių, kurie džiaugėsi sulaukę Raudonosios armijos *„išvaduotojos“*, nežinia ką ir nuo ko išvadavusios. Džiūgavo ne tik pogrindyje lindėję Kominterno remiami antivalstybinių organizacijų nariai – komunistai, komjaunuoliai, moprininkai[5], – taip pat nepriklausomos Lietuvos neapkentę kai kurie kitataučiai. Džiūgavusių ir sveikinusių *„išvaduotojus“* būreliuose buvo ir lietuvių, neturėjusių su komunistais nieko bendra, bet turėjusių priežasčių ar sumetimų dėtis prie okupacijos atnešto režimo kūrėjų. Kitaip iš kur Lietuvoje per metus būtų susiformavęs nemažas partinis sovietinis aktyvas. Kas gi būtų su pertekliumi užėmęs *„vietines sąlygas“* žinantiems skirtus etatus NKVD ir NKGB struktūrose?!

Įsibėgėjant sovietizacijai, potencialiais kovotojais su sovietiniu režimu ir realiais kovotojais dėl Nepriklausomybės atkūrimo tapo didelė tautos dalis. Tos kovos organizatoriai, jos gretų branduolys buvo žmonės, sovietinių represinių struktūrų *à priori* įvardinti kaip *„kontrrevoliuciniai“* ar *„antisovietiniai“* elementai.

Kas buvo antisovietinio pasipriešinimo pogrindžio, siekusio atkurti Lietuvos Nepriklausomybę, kūrėjai? Į šį klausimą labai originaliai atsako Pilypas Narutis-Žukauskas, stovėjęs prie pogrindžio lopšio Kaune: *„Nebūtų teisinga sakyti, kad pogrindį mes sukūrėme. Diktatūra yra pogrindžio kūrėja. Maskva, okupuodama kraštą, įgramzdino visą Lietuvą į pogrindį. <...> kai Stalinas, pakeitęs carus, pradėjo žiaurų lietuvių tautos ir valstybės naikinimą, vienintelis kelias kovai už būvį – pogrindžio kelias. Karo nujautimas, tai nebuvo LAF'o išradimas. Kad karas bręsta, jautė lietuvių tautos didžiuma.“*[6] Bet kuriais laikais pogrindis – tai, viena vertus, tam tikri siekiami tikslai, kita vertus, paslaptis, gaubianti tų tikslų įgyvendinimo organizatorius ir vykdytojus. P. Narutis pateikė ir savą pogrindžio esmės suvokimą: *„Pogrindis remiasi slaptumu. Slaptumas visada yra įdomus ir kartu apgaulingas. Kur yra vadai, kas yra tie, kurie organizuoja pogrindį? Tai natūralūs smalsumo klausimai: tai pogrindžio klausimai. Kai vadai slepiasi, slaptąjį veikimą ir vadiname pogrindžiu. Bet slaptai veikia ir NKVD.“*[7]

Pogrindis galėjo būti kuriamas tik atsiradus iniciatoriams, vedliams. Kita vertus, organizacinės veiklesniųjų pastangos galėjo duoti vaisių tik

[5] MOPR – Meždunarodnaja organizacija pomošči revoliucionieram (rus.) – Tarptautinė pagalbos revoliucionieriams organizacija.

[6] P. Narutis, *Tautos sukilimas 1941 Lietuvos nepriklausomybei atstatyti*, Oak Lawn, III, 1994, p. 115, 116.

[7] Ten pat, p. 113.

tada, kai jau susikaupė tam tikra kritinė masė žmonių, suvokiančių, kad kovai su okupantu reikia organizacinių pastangų ir apsisprendusiųjų palaikyti tas pastangas, prisidėti prie tų, kurie imasi telkti žmones.

Visa tai Lietuvoje atsirado tik tuomet, kai tauta bent kiek pradėjo atsipeikėti nuo okupacijos pradžios sukelto šoko, kai buvo suvokta, kas ištiko dvidešimties metų atkaklaus kuriamojo darbo vaisius. Patriotinių jėgų atsipeikėjimo nuo šoko metas, o kartu ir paskutinių vilties kibirkštėlių išsaugoti bent ribotą nepriklausomybę užgesimo metas – 1940 m. liepa. Nors rinkiminė propaganda buvo gana intensyvi, žmonės mėgino boikotuoti rinkimus į vadinamąjį Liaudies seimą. Nepaisydami rizikos dėl to, kad neturės pase spaudo „Balsavo", daug kas nėjo balsuoti. Balsadėžėse rasta tuščių vokų ar vokų su laikraščių iškarpomis, lapeliais su antisovietiniais užrašais, karikatūromis. Tai jau buvo pasipriešinimas, nors dar spontaniškas, neorganizuotas. Buvo skaičiuojamos ne vokuose buvusios kortelės (biuleteniai), bet patys vokai, nors ir tušti ar minėto turinio. Dvi areštų bangos ir vadinamojo Liaudies seimo rinkimų bei posėdžių spektakliai visiems aiškiai parodė, kas laukia Lietuvos. Ne lietuvių tautinis pasipriešinimas lėmė represijas, bet sovietinės represijos skatino pasipriešinti sovietizavimui. Tai dar buvo tik vis aiškiau suvokiamas tautos poreikis ir asmenybės noras priešintis. Labiau organizuoto pasipriešinimo užuomazgų pasirodė tik rugpjūtį.

Kazys Škirpa taip pat manė, kad „<...> *sovietų okupacijos Lietuvoje sudarytos sąlygos tada buvo tokios, kad jokia propaganda iš užsienio praktiškai nebuvo reikalinga. <...> Bolševizmo siautėjimas buvo tiek žiaurus ir brutalus, jog stumte stūmė krašto gyventojus ruoštis pavartoti kraštutinę gelbėjimosi priemonę – griebtis ginklo.*"[8] K. Škirpa teigia, kad organizacinių pogrindžio užuomazgų atsirado jau birželio pabaigoje.

Tarnybos reikalais K. Škirpa birželio 25 d. kelioms dienoms buvo atvykęs į Kauną. Vėliau jis sakė, kad, vykdamas į Kauną, siekęs patarti savo draugams, pasiūlyti jiems kovos gaires, o Kaune iš visų, su kuriais tekę kalbėtis politiniais klausimais, girdėjęs tą pačią nuomonę: kad Lietuva iš sovietų galėtų išsilaisvinti tik jei Vokietija pradėtų karą su Sovietų Sąjunga. Kaune K. Škirpa bendravęs su plk. ltn. Petru Gužu, plk. Jurgiu Bobeliu, plk. Pranu Saladžiumi, plk. Juozu Šarausku, plk. ltn. Antanu Novickiu, Jonu Kalnėnu, Vincu Steponavičiumi. O aviacijos gen. Antanas Gustaitis netgi sakęs, kad galėtų, reikalui esant, atskraidinti į Vokietiją kandidatus į egzilinę Lietuvos vyriausybę.

[8] K. Škirpa, *min. veik.*, 1973, p. 119.

Daugelį K. Škirpos minimų asmenų NKVD suėmė dar 1940 m. vasarą ir jie nespėjo prisidėti prie pasipriešinimo organizavimo. K. Škirpa ypač išskyrė Joną Jablonskį, kurį pasitarti pas K. Škirpą pasiuntęs prof. Tadas Petkevičius. J. Jablonskis K. Škirpai atskleidęs, kad siekiama pogrindyje suformuoti Lietuvos Valstybės Tarybą, kuri per K. Škirpą palaikytų ryšį su Lietuvos diplomatija kituose kraštuose[9]. K. Škirpa abejojęs, ar tokia Taryba galėtų ilgiau išsilaikyti sovietų saugumo nesusekta, nors ir labai konspiratyviai veikdama. K. Škirpa J. Jablonskį laikė vienu pirmųjų rezistentų (jis pogrindyje sukūrė Laisvosios Lietuvos sąjungą, išleido tris laikraštėlio „Laisvoji Lietuva" numerius): „*Minėtą sambūrį ir tą laikraštį galima su pagrindu laikyti pirmaisiais mūsų tautos herojiškos rezistencinės kovos aktais, o J. Jablonskį – vienu pirmųjų Lietuvos laisvės kovotojų.*"[10]

K. Škirpa pabrėžia, kad visi, su kuriais jis susitikęs ir taręsis būdamas Kaune, „*be jokio iš mano pusės poveikio*" jau buvo priėję išvadą, jog vėl teksią griebtis ginklo, o tam patogią progą sudarytų ginkluotas Vokietijos ir SSRS konfliktas. Anot K. Škirpos, kauniškiai „<...> *teprašė manęs, kad imčiausi iniciatyvos bei nustatyčiau veikimo gaires. <...> Patariau karininkijos ir šaulių atstovams siekti paslėpti ginklų ir šaudmenų, kol ginklų sandėlių apsauga dar tebebuvo lietuvių rankose, o jaunuomenės atstovams sugestionavau nutiesti su manimi slaptą ryšį per „žaliąją sieną". Tačiau įsakmiai visiems patariau, kad neerzintų sovietų okupanto bent kokiomis demonstracijomis, kurios tik išprovokuotų jį imtis preventyviškų priemonių ir to pasekmėje galėtų prisidaryti per ankstyvų aukų. Nurodžiau, kad tik labai patylomis stengtųsi sudaryti slaptą būsimos pogrindžio organizacijos skeletą planingam pasiruošimui ginkluotai kovai, kada tam jau būtų atėjęs laikas ir susidarytų palankios aplinkybės.*"[11]

Neabejotina, kad su K. Škirpa, atvažiavusiu iš užsienio dešimtąją okupacijos dieną, daug kas norėjo susitikti, pasitarti, išgirsti jo nuomonę dėl ateities, nepriklausomybės atkūrimo perspektyvų. Tikriausiai buvo kalbėta, tartasi ir dėl pasipriešinimo okupanto daromiems pertvarkymams. Neišvengiamai turėjo kilti ryšių su užsieniu klausimas, tad K. Škirpos patarimai ar pažadai galėjo būti labai reikalingi ir veiksmingi. Vis dėlto atrodo, kad K. Škirpa po 30 metų pernelyg sureikšmino savo vadovaujantį vaidmenį antisovietiniame lietuvių pasipriešinime nuo pat jo užuomazgų: „*Čia ir aukščiau paminėtais aptarimais padėties ir kovos ateičiai buvo pasėti pirmie-*

[9] Ten pat, p. 21.
[10] Ten pat, p. 24.
[11] Ten pat, p. 20, 21.

ji tautos sukilimo paruošimo daigai, kuriuos greitai pasekė kiti panašūs ne tik Lietuvos centruose, bet ir provincijos centruose ir miesteliuose. Visas tas planas bazavosi geležine logika, jog be ginklo pagalbos tikslo atsiekti nebūtų įmanoma, ir todėl nuo pat pradžios konspiratyvinio susiorganizavimo buvo atsistota ant realistinio pagrindo."[12]

Nors ir pernelyg pabrėždamas išskirtinius savo nuopelnus, K. Škirpa apskritai teisingai pažymėjo, kad lietuvių tautos poreikis priešintis sovietizavimui, siekti nepriklausomybės atkūrimo kilo ir susiformavo viduje, tautos gelmėse, be jokių inspiracijų iš užsienio. Nuosekliausiai tą siekį išreiškė patriotiškiausiai nusiteikusi visuomenės dalis, konspiratyviai telkdamasi į iniciatyvines grupeles, grupes, būrius, organizacijas, išsibarsčiusias po visą Lietuvą ir veikusias įvairiais pavadinimais.

Sovietinių represinių struktūrų pareigūnai taip pat yra pripažinę, kad antisovietinio, nepriklausomybinio pogrindžio veikla prasidėjo 1940 m. birželio pabaigoje ar liepą. Vidaus reikalų liaudies komisaras (NKVD padalinio Lietuvoje vadovas) Aleksandras Guzevičius 1941 m. balandžio 14 d. padėties apžvalgoje Maskvai pažymėjo: „*Nuo pat sovietų santvarkos įvedimo Lietuvoje momento kontrrevoliuciniai nacionalistiniai elementai išvystė aktyvią priešsovietinę veiklą, panaudodami tam – kaip pagrindinį jų priešiško subversyvinio darbo metodą – platinimą kontrrevoliucinės propagandos lapelių ir anoniminių raštų. Bendrai pasakius, tais lapeliais buvo kurstoma nuversti sovietinę valdžią, sabotažais boikotuoti rinkimus į Aukščiausiąją Sovietų Sąjungos Tarybą, [tai buvo] platinimas piktų melų apie partiją ir vyriausybės vadovus, o taip pat skleidimas provokacinių gandų apie artėjantį karą tarp Sovietų Sąjungos ir Vokietijos, etc. Masinis platinimas kontrrevoliucinių propagandos lapelių vyko visuose Tarybų Lietuvos apskričiuose.*"[13]

Čia nėra jokių užuominų, kad antisovietinis pogrindis būtų buvęs užsienio specialiųjų tarnybų organizuotas ar bent jau atsiradęs veikiant užsienio propagandai. Tik daug vėliau, jau pokario metais, sovietų arsenale atsirado propagandinė klišė, kad antisovietinį pogrindį Lietuvoje sukūrė ar bent sukurstė jo atsiradimą nacių SD, gestapas, Abveras ar dar kas nors. Kitaip būtų tekę viešai aiškinti, kad pogrindžio, antisovietinio pasipriešinimo atsiradimą lėmė kokios nors vidinės krašto gyvenimo priežastys. Antisovietinis 1940–1941 m. pogrindis buvo natūrali sąmoningų Lietuvos piliečių, jokia prasme nesijautusių ir savęs nelaikiusių SSRS piliečiais, tautinių

[12] Ten pat, p. 21.
[13] K. Škirpa, *min.veik.*, p. 128.

ir pilietinių intencijų bei siekių išraiška, bet ne išankstinis sumanymas ar siekis stoti Vokietijos pusėn ir kautis dėl jos interesų, tad kaltinimas, kad pogrindis buvo nacių penktoji kolona, neturi jokio pagrindo.

Pogrindžio organizavimosi pradžia

Tai, kad šauliai, ateitininkai, pavasarininkai palaikė tarpusavyje ryšį tardamiesi, ką ir kaip veikti toliau, nesiskubino vykdyti kolaborantų nurodymų dėl organizacijų likvidavimo, turto perdavimo, o šauliai netgi nuslėpė ginklų, jau buvo antisovietinio pasipriešinimo užuomazga. Daug kur negausūs likviduojamų organizacijų skyrių ar kuopų turtai ir archyvai valdžios žinion patekdavo tik į vietą atsiuntus milicininką, įgaliotą paimti tą turtą ar archyvą.

Pilypo Žukausko-Naručio[14] ir S. Tilinsko lankymasis liepos pabaigoje ir rugpjūčio pradžioje pas vyskupą Vincentą Brizgį taip pat laikytinas ateitininkų jaunimo siekiu ieškoti kovos su okupantu būdų ir formų. Intensyvesnis jaunimo organizavimasis prasidėjo baigiantis vasaros atostogoms ir studentams bei moksleiviams renkantis į studijų ir mokymosi institucijas.

Panaikinus studentų atstovybę ir korporacijas Vytauto Didžiojo universitete, koalicijos korporacijos laikėsi nuostatos, kad prievarta sustabdyta tik vieša jų veikla, nenuleido rankų ir ieškojo būdų veikti toliau. Rugpjūčio pabaigoje vienoje iš universiteto auditorijų iš anksto susitarę susirinko pasitarti korporacijų atstovai. Ten buvo ateitininkų atstovas P. Narutis, ramovėnų – ats. jaun. ltn. Stasys Jucevičius, varpininkų – Vilius Vileišis, skautų – Juozas Milvydas, neolituanų – Jurgis Valiulis ir neutraliųjų atstovas – Vn.[15] Neolituanai iki tol neįėjo į studentų korporacijų koaliciją. Jie buvo kupini ryžto priešintis okupaciniam režimui, bet nebeturėjo savo vadovybės. Suvokdami, kad būtina visų galinčių priešintis jaunimo jėgų vienybė, ėmė šlietis prie ateitininkų ar bent palaikyti su jais glaudesnį ryšį. P. Narutis tuo metu buvo Studentų ateitininkų sąjungos pirmininkas, faktiškai ir universiteto studentijos lyderis. Šis pasitarimas buvo svarbus tuo, kad juo lyg ir buvo patvirtintas bendrų veiksmų siekis, sutvirtintas pasitikėjimas koalicijos partneriais. Buvo sutarta, kad „<...> *ir asmeniški, ir bendri interesai reikalauja palaikyti informacinį ryšį ir*

[14] Tikroji pavardė – Žukauskas. Bendražygiams ir visuomenei labiau žinomas priimtine pavarde – Narutis. Vengiant pavardės dvigubinimo ir painiavos toliau tekste vadinamas Pilypu Naručiu.
[15] P. Narutis, *min. veik.*, p. 15.

sueiti protarpiais pasitarti, nes lauktina nemažai staigmenų"[16]. Nutarta, kad studentija turi elgtis atsargiai, šaltai, stengiantis nesukelti NKVD įtarimų. *„Taip neoficialioji opozicinė koalicija virto visuotine studentų koalicija*"[17].

Rugsėjį pereita nuo žvalgymosi, svarstymų ir kontaktų mezgimo ar buvusių ryšių atnaujinimo prie organizacinių veiksmų – pogrindžio grupių branduolinio telkimo.

P. Naručio liudijimu, Kaune į slaptą ateitininkų veiklą pirmiausia įsitraukė S. Tilinskas, Antanas Šapalas, Jonas Kučinskas, Jonas Boruta, Jonas Pajaujis, Juozas Prapuolenis, Antanas Brėdelis, Algirdas Kuosa, Vytautas Gobys, Jonas Šimkus, Jonas Juozevičius, Vladas Vaitiekūnas, Vincas Jasiukevičius, Jonas Verbickas, Antanas Strabulis, Izidorius Bartkus, Pranas Rimša, Česlovas Grincevičius, Izidorius Mališka, Valė Kačanauskaitė, Vincas Natkevičius, D. Gentytė, Z. Pajaujytė, Žingždaitė-Jasiukevičienė – *„Tai tik menka dalis atmintyje užsilikusi*"[18].

Susitikimas pas kanauninką Povilą Dogelį, surengtas kaip jo kunigystės 40-mečio minėjimas, iš esmės tapo tolesnės veiklos bei kovos gairių ieškojimo susitikimu. Jame dalyvavo aktyvesnieji studentai A. Šapalas, J. Boruta, A. Brėdelis, V. Natkevičius, J. Pajaujis, B. Stasiukaitis, P. Narutis, taip pat filisteriai Juozas Ambrazevičius, Pranas Dovydaitis, Zenonas Ivinskis, Adolfas Damušis, Juozas Girnius, Simas Sužiedėlis. Palikta laisvė korporacijoms toliau veikti pogrindyje atskirai. Manyta, kad taip bendrauti būsią paprasčiau ir gal ne taip pavojinga, nes išoriškai turėjo atrodyti, jog susitikinėja seni bičiuliai. Tame susitikime išsirutuliojo mintis rinktis nuošalyje stovėjusioje studentams skirtoje bažnyčioje į tradicinio ateitininkų bažnytinio choro repeticijas. Chore, kurį sudarė įvairių ateitininkų korporacijų nariai, buvo apie 70 studentų. Globėjas buvo prof. kanauninkas Blažiejus Čėsnys. Choro repeticijos vykdavo vakarais Įgulos bažnyčios rūsyje. Toje miesto vietoje vakarais būdavo gana judru, tad patogu skirstytis, įsimaišius tarp praeivių. NKVD taip ir neužfiksavo studentų sambūrio bažnytinio choro priedangoje. *„Choro repeticijos sudarė progą mums sueiti pora kartų per savaitę, pasiinformuoti, perduoti instrukcijas. Sukilimas atsirėmė stipriai į šio choro apimtį. Dabar malonu tvirtinti, kad choras buvo gera priedanga slaptajam veikimui, o taip pat ir organizavimui tautos sukilimo.*"[19] Taip Kauno studentai ateitininkai naudojosi visomis legaliomis ir nelegaliomis galimybėmi organizuoti antisovietinį pasipriešinimą.

[16] Ten pat, p. 152.
[17] Ten pat.
[18] Ten pat, p. 138.
[19] Ten pat, p. 141.

K. Škirpa, atsižvelgdamas į Lietuvos realijas, šitaip matė pasipriešinimo pradžią ir iš esmės tris jo jėgas: *„<...> jos veiklesnieji elementai, nors dar ir be bendros vadovybės, tuojau ėmė intymiai tartis bei slaptai planuoti, kaip būtų galima kraštą nuo sovietinių įsibrovėlių vėl išvalyti pagal aną 1919 metų pavyzdį. Buvo natūralu, jog pirmieji tuo susirūpino 1918–1920 metų Lietuvos nepriklausomybės kovų dalyviai – Lietuvos kariuomenės kūrėjai – savanoriai, šauliai – laisvės kovotojai ir mūsų kariai <...> Kai dėl mūsų patriotiško jaunimo, išauklėto savanoriško Tėvynei pasiaukojimo dvasioje, jis stačiai nerimavo ir naudojo progas tą savo jaunų lietuviškų širdžių ryžtą viešai pademonstruoti sovietiškajam okupantui stačiai į akis. Visa tai darėsi be jokio paakinimo iš viršaus ar pakurstymų iš šalies, bet natūraliai, nes tai buvo sveiko lietuviško patriotizmo išraiška.*"[20] „Nurodymuose Lietuvai išlaisvinti" jau be patoso paprastai užrašyta: *„Šiaipgi visas pasiruošimas vyksta plačios decentralizacijos pagrindais, pasitikint vietinių veikėjų iniciatyva ir sumanumu*"[21].

Spontaniškai besikuriančios antisovietinio pasipriešinimo grupės ir organizacijos pasivadindavo įvairiais pavadinimais, paprastai nieko bendra neturinčiais su pogrindžio grupės kilme, narių sudėtimi ir visuomenine orientacija: Lietuvoje veikė Laisvosios Lietuvos sąjunga, Lietuvių aktyvistų sąjūdis, Kauno partizanų dalinys, Lietuvos išlaisvinimo sąjunga, „Geležinis Vilkas", Lietuvos gelbėjimo ratelis, Lietuvos apsaugos gvardija, Lietuvos laisvės armija, Lietuvių aktyvistų partizanų sąjūdis, Lietuvių aktyvistų sąjunga, Lietuvos laisvės kovotojų sąjunga, Lietuvių armijos kovotojai, Lietuvos išlaisvinimo komitetas, „Partizanai", „Saugūnas", Lietuvai gelbėti komitetas, Komitetas Nr. 27, Lietuvos gelbėjimo komitetas, VŽC, 118 Geležinio Vilko brigada, Lietuvių fašistų baudžiamoji rinktinė, Krašto mylėtojų sąjunga, Visų lietuvių brolija, Lietuvos mylėtojų draugija, Tėvynės mylėtojų sąjunga, „Mirties batalionas". Grupių ir organizacijų pavadinimai itin patriotiški ar romantiški, neretai labai orūs, o kartais net grėsmingi. Neįmanoma nustatyti tikslią datą, kada kuri grupė susikūrė ar susiformavo. Viena vertus, tokių grupių, būrių ar organizacijų kūrimasis buvo procesas, trukęs tam tikrą laiką. Kita vertus, pogrindžio sąlygomis niekas nedokumentavo organizacijos susikūrimo fakto. Nežinomas, išskyrus išimtis, ir jų narių skaičius. Aišku tik viena – visų jų tikslas buvo bendras: kova su okupantais,

[20] K. Škirpa, *min. veik.*, p. 18.
[21] Ten pat, p. 179.

su Lietuvoje diegiama sovietų sistema, kova dėl Nepriklausomybės atkūrimo. Jos pirmiausia kūrėsi, o jau paskui ieškojo kovos būdų ir formų.

Visos antisovietinio pogrindžio organizacijos kūrėsi ir veikė kaip nepartinės. Intuityviai buvo stengiamasi išvengti kokio nors partinio diktato, partinių prioritetų ar rietenų. Visų jų siekiamybė, tikslas – Nepriklausomybė.

Antisovietiniame Lietuvos pogrindyje susibūrė jaunimas ir vidutinio amžiaus žmonės, daugelis gimę jau XX amžiuje. Tai buvo gimnazistai, studentai, ūkininkai, amatininkai, samdiniai, darbininkai, tarnautojai. Socialinė pogrindžio organizatorių ir dalyvių, būsimų sukilėlių, padėtis rodo, kad sovietinės propagandos klišės apie klasinį antisovietinio lietuvių pasipriešinimo jėgų pobūdį buvo absurdiškos. Tai buvo tautinis, nepriklausomybės siekio inspiruojamas, bet ne klasinis Lietuvos žmonių pasipriešinimas. Tautinis antisovietino pasipriešinimo pobūdis SSRS valdantiesiems sluoksniams, jos imperinėms jėgoms ir sovietinei propagandai buvo itin neparankus, nes rodė tautos, jos daugumos, o ne atskirų socialinių grupių ar klasių (pavyzdžiui, „buržuazinių nacionalistų“) priešinimąsi sovietų valdžiai ir jos diegiamoms permainoms.

Socialinė antisovietinio pogrindžio, taip pat ir Birželio sukilimo struktūra rodo, kad jo dalyviai turėjo ne siaurų grupinių, klasinių interesų, bet bendrų Lietuvos gyventojų daugumai valstybinių interesų. Pogrindžio dalyviai, sukilėliai kovojo prieš sovietinę sistemą, kuri buvo diegiama okupavus Lietuvą ir griaunant jos valstybę. Tai buvo kova dėl nepriklausomybės atkūrimo, dėl Lietuvos valstybingumo tąsos. Iki tol nebuvo pasaulyje tautos, kuri pati gera valia būtų atsisakiusi savo valstybės, nepriklausomo tautos vystymosi, įsijungdama į kaimyninės valstybės sudėtį. Rusija, o paskui ir imperijos tęsėja Sovietų Sąjunga jėga pajungė sau daugybę tautų, okupaciją ir aneksiją pateikdama kaip tų tautų laisvai išreikštą valią.

III skyrius

LIETUVIŲ AKTYVISTŲ FRONTO (LAF) SUSIFORMAVIMAS

LAF Kauno vadovaujantis centras

Kaip atsirado Lietuvių aktyvistų fronto pavadinimas?

XX a. 4-ąjį dešimtmetį, ypač antroje jo pusėje, buvo gana daug nepatenkintųjų Lietuvoje įsigalėjusiu autoritariniu režimu. Nepasitenkinimą pirmiausia kėlė nepopuliari tautininkų vidaus politika. Krikščionių demokratų, socialdemokratų, liaudininkų partijų veikla buvo uždrausta. Visuomenės gyvenime, priimant į valstybės tarnybą buvo proteguojami tautininkai. Krašte visą laiką galiojo spaudos cenzūra. Režimas konfliktavo su Katalikų bažnyčia. Tautininkų valdymo nepopuliarumą dar padidino Europos ekonomikos raidos fone 1933–1936 m. išryškėjęs ūkio nuosmukis, kuris palietė visus gyventojų sluoksnius, bet ypač ūkininkus. Naudodamasi žymios visuomenės dalies nepasitenkinimu tautininkų režimu ir iškilusiais ūkio sunkumais ardomąją veiklą ir įtaką stengėsi išplėsti pogrindyje veikusi negausi, agresyvi ir triukšminga Lietuvos komunistų partija (Kominterno padalinys) – antivalstybinė Maskvos inspiruojama ir finansuojama (neretai per krašte veikusius kitataučius verslininkus, kaip priedangą) organizacija, kurios galutinis tikslas buvo nepriklausomybės likvidavimas ir sovietų valdžios sukūrimas Lietuvoje. Taip Lietuva turėjo būti grąžinta į Sovietų Sąjunga pasivadinusios Rusijos sudėtį.

Tokioje atmosferoje konstruktyvioji opozicija mėgino sutelkti savo jėgas. Formavosi iš esmės gana skirtingų politinių jėgų – krikščionių demokratų, liaudininkų, socialdemokratų – aljansas, prie kurio ėmė šlietis ir

gana kraštutinių pažiūrų voldemarininkai. Šiam procesui nemažos įtakos turėjo Katalikų veikimo centras. Taip kūrėsi „Bendras žygis" ir Lietuvių aktyvistų sąjunga. Klaipėdos kraštas, turėjęs tam tikrą autonomiją, buvo patogi vieta įvairioms opozicijos akcijoms. Studentų dauguma tiek Klaipėdoje, tiek Kaune buvo opozicijoje tautininkų režimui ir pritarė politinės opozicijos akcijoms. 1938 m. gruodžio 29 d. prie „jaunųjų katalikų" ir liaudininkų akcijos prisidėjus voldemarininkams buvo įsteigta Lietuvių aktyvistų sąjunga, pradėtas leisti dvisavaitinis laikraštis „Žygis". Sąjungos vadovybę sudarė po du susijungusių opozicinių jėgų atstovus: „jaunieji katalikai" Leonas Prapuolenis ir J. Staupas, liaudininkai dr. J. Pajaujis ir Bronius Žiurys, voldemarininkai Algirdas Sliesoraitis ir Ignas Taunys. 1939 m. kovą Vokietijai atplėšus Klaipėdos kraštą, Lietuvių aktyvistų sąjungos veikėjai galėjo tik nelegaliai atvykti į Lietuvą, nes čia jiems buvo iškelta baudžiamoji byla. Balandžio pradžioje reformavus koalicinę vyriausybę, byla buvo nutraukta. Ši bendra trijų gana skirtingų politinių jėgų organizacija nebūtų ilgai tvėrusi, nes tarp voldemarininkų jau buvo pradėjusios plisti pronacistinės pažiūros. Tai nebuvo priimtina nei krikščionims demokratams, nei liaudininkams.

Seniai keliamas klausimas, ar 1938–1939 m. veikusi Lietuvių aktyvistų sąjunga turėjo įtakos Lietuvių aktyvistų fronto įsikūrimui ar bent šios organizacijos pavadinimui. Spaudoje 1951 m. buvo kilęs ginčas tarp K. Škirpos ir L. Prapuolenio dėl svarbiausių šios organizacijos tikslų, bet nė vienas nepaaiškino, kodėl buvo pasirinktas toks pavadinimas. *„Tiesioginio dokumentinio ryšio tarp LA Fronto ir LA Sąjungos nesimato, bet nieks iš LAF'ui vadovavusių iki šiol neužsimena apie LAF kilmę iš LAS. Nors tiesioginio ryšio tarp LAS ir LAF organizacijų nėra, tačiau Lietuvoje „aktyvistų" vardas buvo jau žinomas ir psichologinė nuotaika visuomenėje susidarė tinkama priimti LAF vardą, nes tas vardas jau buvo nesvetimas, priminė tam tikrą buvusią organizaciją bent dviem žodžiais – „Lietuvių Aktyvistų."*[1]

Neabejotina, kad skirtingų politinių jėgų aljanso pavadinimas išliko tos opozicinės akcijos dalyvių atmintyje ir buvo panaudotas naujai susiklosčiusiomis politinėmis sąlygomis, kaip vienijantis pasipriešinimo jėgas nepartiniu pagrindu.

L. Prapuolenio liudijimu, 1940 m. rugsėjo viduryje jau turėta informacijos apie besiplečiantį antisovietinį patriotinį sąjūdį. Tuomet L. Prapuolenis, Adolfas Damušis ir Jonas Senauskas mėgino tartis su kai kuriais buvusiais valstybės veikėjais nedelsiant pradėti telkti planingai veikiantį

[1] P. Narutis, *min. veik.*, p. 150.

antisovietinį pogrindį. Anksčiau veikusių partijų atstovai į organizuoto pasipriešinimo būtinumą pasižiūrėję skeptiškai, esą tam dar neatėjęs metas. Taip buvusio politinio elito atstovai, vengdami dar aršesnių NKVD represijų, faktiškai nusišalino nuo tautos telkimo antisovietiniam pasipriešinimui. Todėl imta veikti apeinant buvusių partijų atstovus: *„1940 m. spalio 9 d. Kaune, „Derby" užkandinėje, po ilgesnio pasitarimo su dr. inž. Ad. Damušiu, J. Senausku, M. Pečeliūnu buvo sutarta pradėti Kaune, Vilniuje ir per savo artimus pažįstamus ir gerus bičiulius apskričių miestuose organizuoti pogrindžio penketukus, kad, visą Lietuvą apjungus tankiu organizuotos rezistencijos tinklu, būtų užkirstas kelias NKVD provokacijoms išryškinti tautos aktyvųjį elementą. Vėliau, o tai buvo 1940 m. gruodžio mėn., kai pradėjo ryškėti, jog Sovietų–Vokietijos karas yra mėnesių klausimas, pradėjom su visu intensyvumu jam rengtis, kad juo pasinaudojant atstatytume Lietuvos Nepriklausomybę."*[2] Šiame pasitarime dalyvavo ir L. Prapuolenis. Turėjęs dalyvauti ir plk. Juozas Vėbra, nors L. Prapuolenis jo ir nemini. A. Damušis mini į LAF veiklą įsitraukęs 1940 m. spalį: *„Sudarėme Kauno sektoriaus lietuvių aktyvistų štabą. Jame buvo apie 15 asmenų. <...> Didesnių entuziastų turbūt nebuvo už mus. Užsimojome visą kraštą apjungti rezistencijos tinklu, kad būtų užkirstas kelias NKVD provokacijoms: kad būtų pasiruošta sukilti, kada ateis laikas. Tinklo akys buvo penketukai, kurių penki pirmininkai savo ruožtu vėl sudarė po penketuką etc. <...> Daugelis vienetų vardus turėjo skirtingus saugumo sumetimais. Stengėmės įjungti į Lietuvių Aktyvistų Fronto eiles visus, kurie ryžosi kovoti už Lietuvos laisvę, be pažiūrų ir politinės praeities skirtumų. Tas darbas vyko gana sėkmingai, nes L. Prapuolenis visą laiką atsidėjo organizaciniams Fronto reikalams."*[3]

Kuriamą pasipriešinimo sovietiniam režimui organizaciją pavadinti Lietuvių aktyvistų frontu galutinai nutarę P. Narutis ir B. Stasiukaitis. Nebuvo kuriama visiškai nauja pogrindžio organizacija, bet siekiama, kad LAF vardu susivienytų kovai nusiteikusios studentų korporacijos, kitos organizacijos, net ir tos, kurios susiformavo pogrindyje neseniai. Lietuvių aktyvistų frontas, kaip pogrindį Kaune, o vėliau ir visoje Lietuvoje, vienijanti organizacija, įsikūrė Kauno studentų korporacijų koalicijos pagrindu. LAF Kaune iniciatoriai bei kūrėjai buvo ateitininkai studentai P. Narutis, B. Stasiukaitis ir kiti, taip pat filisteriai A. Damušis ir L. Prapuolenis. Pastarasis žinojo apie pogrindyje esančią studentų koaliciją. Koalicijos žmonėms

[2] L. Prapuolenio *Curriculum vitae*, cit. pagal: P. Narutis, *min. veik.*, p. 381.

[3] A. Damušis, „Pasiruošta ir įvykdyta", cit. pagal: K. Škirpa, *min. veik.*, p. 299, 301.

jis irgi buvo žinomas. P. Naručio liudijimu, visos koalicijos korporacijos pritarė vienijimuisi bendrai kovai ir telkėsi LAF vardu, kiekviena pati apsispręsdama. Kita vertus, P. Narutis užsimena, kad tarpkorporaciniai ryšiai LAF vardu buvo palaikomi tik nuo gruodžio.

Pasak P. Naručio, *„Ateitininkai priėmė LAF vardą kaip bendrą organizaciją, kuriamą visoje Lietuvoje, apjungiančią visas organizacijas. Buvo nuspręsta, kad „<...> LAF turi būti nepartinė, visas korporacijas apjungianti organizacija prieš okupantą. LAF yra organizacijų junginys. Iš ateitininkų pusės jokios atskiros vadovybės nė nemėginau komplektuoti – egzistuojanti Studentų koalicija šiam junginiui buvo tinkamiausia.“*[4] Iš Studentų koalicijos vadovų ir buvo suformuota LAF Kauno vadovaujančio centro vadovybė. Anot L. Prapuolenio, *„visa eilė susiorganizavusių grupių, nors ir įsijungė į LAF, bet toliau veikė savais vardais“*[5].

Vadovaujančio centro Kaune kūrimas vyko labai slaptai, jau formuojantis visuotinei NKVD sekimo sistemai. Todėl LAF sukūrimas Kaune jokia forma nebuvo dokumentuotas, nes taip būtų buvusios pažeistos elementariausios konspiracijos taisyklės. Ir vėliau nebuvo surašomi jokie dokumentai. Nebuvo ir grupių, organizacijų ar jų dalyvių sąrašų. Informacija „iš apačios“ ir nurodymai „iš viršaus“ Lietuvos antisovietiniame pogrindyje buvo perduodami tik žodžiu, vengiama bet kokių užrašų. Tai padėjo išsaugoti pogrindžio jėgas lemiamai kovai. NKVD ir NKGB jautė, kad egzistuoja išsišakojęs antisovietinis pogrindis, bet jo ieškojo tik apgraibomis, ir nors kartais suduodavo jam skaudžių smūgių, tačiau taip ir nesuardydavo pogrindžio struktūrų, išskyrus vadinamąjį LAF Vilniaus karinį štabą.

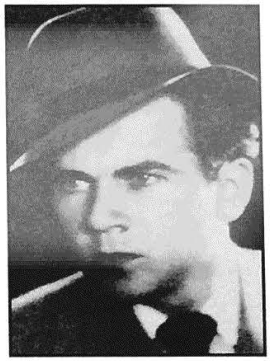
Įkūrus LAF Kauno vadovaujantį centrą, iš esmės nebuvo sukurta jokia nauja organizacija. Paprastai pogrindyje kuriant naują kovotojų bendriją tarpusavio ryšys, ištikimybės bendrijai ir jos idealams pareiškimas sutvirtinamas priesaika. To meto Lietuvoje tai daryti nebuvo reikalo. Karininkai ir buvę kariai, šauliai buvo prisiekę Tėvynei, savaip priesaikas ar pasižadėjimus buvo davę skautai, ateitininkai. Visi jie suvokė, kad nepriklausomybės metais duota jų priesaika ar pasižadėjimas teisiškai tebegaliojo su visomis iš to išplaukiančiomis priedermėmis bei pasekmėmis, nes sovietų okupacija ir okupantų neteisėtai diegiama Lietuvoje sovietinė valdžia nesustabdė, juolab nepanaikino Dievui ir Tėvynei, teisėtai valdžiai duotos priesaikos. Tai rodė, kad bręsta organizuotas piliečių, o ne kokios nors ekstremalios

[4] P. Narutis, *min. veik.*, p. 165.

[5] Ten pat, p. 381.

LAF vadas ir Lietuvos laikinosios vyriausybės ministras pirmininkas **Kazys Škirpa**

LAF įgaliotinis prie Lietuvos laikinosios vyriausybės atsargos leitenantas **Leonas Prapuolenis**

LAF Kauno štabo vadovas **Pilypas Žukauskas-Narutis**

LLV švietimo ministras, einantis ministro pirmininko pareigas **Juozas Ambrazevičius-Brazaitis**

LLV pramonės ministras **Adolfas Damušis**

Pulkininkas inžinierius dr. **Juozas Vėbra**

LAF Kauno vadovaujantis centras

Atsargos jaunesnysis leitenantas
Bronius Stasiukaitis

Jaunesnysis leitenantas
Vytautas Stonis

Atsargos jaunesnysis leitenantas
Stasys Jucevičius

Jurgis Valiulis
(Karolis Drunga)

Romas Šatas

LAF ryšininkai

Kapitonas
Bronius Michelevičius

Kapitonas
Albertas Švarplaitis

LAF Vilniaus vadovaujantis centras

Generalinio štabo majoras
Vytautas Bulvičius

Generalinio štabo kapitonas
Juozas Kilius

Kapitonas
Pranas Gužaitis

Jaunesnysis leitenantas
Mykolas Naujokaitis

Leitenantas
Juozas Sadzevičius

Atsargos
jaunesnysis leitenantas
Aleksas Kamantauskas

Leitenantas
Leonas Žemkalnis

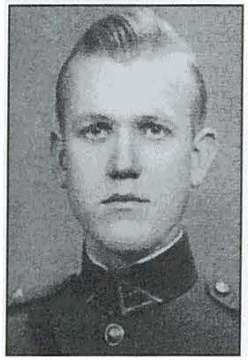
Kapitonas
Izidorius Andriūnas

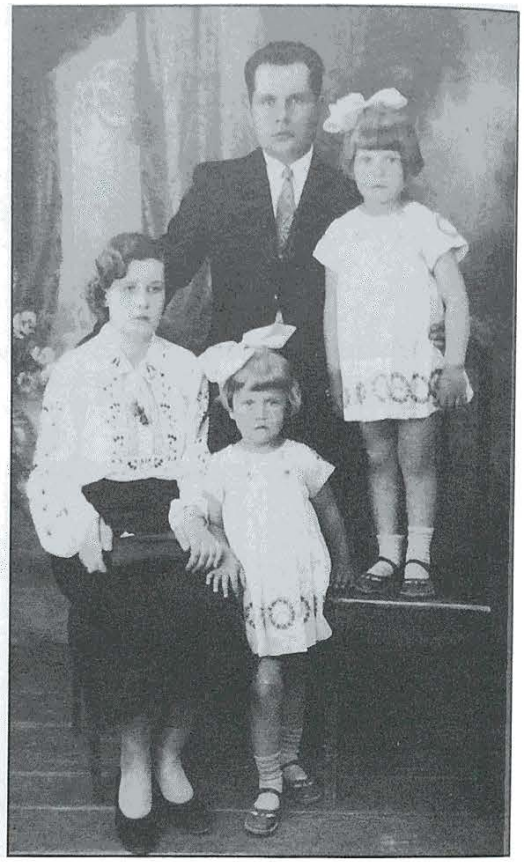
Kapitonas
Bronius Balčiūnas

Leitenantas
Jonas Valkiūnas

Atsargos jaunesnysis leitenantas
Aleksandras Vainoris

Jurgis Gobis

Stasys Mockaitis

žmonių grupės pasipriešinimas. Piliečių pasipriešinimo tikslas – Nepriklausomybės atkūrimas.

K. Škirpa, gal neturėdamas pakankamai informacijos ar vadovaudamasis savo interesais ir nuostatomis, nurodo, kad Kaune pirmas slaptas posėdis įvykęs 1940 m. lapkritį; jame dalyvavę *B., B., Ž., P.* ir *D.*[6] (paskutinės trys santrumpos greičiausiai reiškia: Žukauskas (Narutis), Prapuolenis ir Damušis). „*Tame posėdyje nutarta organizaciją skelti į dvi dalis: karinę sekciją TDA* [Tautinio darbo apsauga. – *S. J.*] *ir informacinį skyrių, dar neskelbiant bendro vardo LAF – Lietuvių Aktyvistų frontas.*“[7] Šie žodžiai turėtų rodyti K. Škirpos vadovaujamo centro vaidmenį ar bent įtaką. Vis dėlto 1940 m. lapkritį dar nebuvo išsikristalizavę vėliau K. Škirpos suformuluoti LAF platformos metmenys, nebuvo kitų jo parengtų LAF norminių dokumentų, tad neegzistavo ir TDA sąvoka. Panašu, kad tik K. Škirpos vaizduotėje Lietuvoje visur buvo organizuojami TDA daliniai. Atkreiptinas dėmesys ir į šiuos K. Škirpos žodžius: „*Ir jau 1940 m. vasarą susirinkę neoficialiam posėdžiui ateitininkų, varpininkų ir kai kurių tautininkų korporacijų vadai aptarė situaciją ir sutarė likti tarpusavio nuolatiniame ryšyje. Šitas korporacijų vadų posėdis įvyko rugpjūčio mėnesį* <...>“[8] Okupacijos sąlygomis *neoficialus* posėdis yra ne kas kita kaip *slaptas* sambūris. Ar šiais žodžiais nesiekiama parodyti, kad pogrindžio centras Kaune atsirado tik kai Berlyne buvo įformintas LAF įkūrimas? Nei A. Damušis, nei P. Narutis, nei L. Prapuolenis neužsimena apie tokį svarbų, etapinį pogrindžio Lietuvoje raidai susirinkimą. P. Narutis tik užsimena: „*Po Vėlinių* [t. y. lapkritį. – *S. J.*] *taip vadinamos Studentų Koalicijos atstovai (Jucevičius, Milvydas, Narutis, Valiulis, Vileišis, Vn.), tie patys kaip ir anksčiau, suėjome pasitarti.* <...> *Susirinkusieji į posėdį, atrodo, visi žinojom apie Lietuvos pasiuntinio Berlyne ir kitų Lietuvos pasiuntinių padarytus protestus dėl Lietuvos okupacijos.*“[9] 1940 m. lapkričio pabaigoje pas studentą Joną Pajaujį įvyko pasitarimas, kuriame dalyvavo A. Damušis, P. Narutis, A. Brėdelis, J. Boruta, A. Šapalas ir kambario šeimininkas J. Pajaujis. A. Damušis informavo apie galimą Vokietijos ir SSRS karinį konfliktą ir apie LAF įsteigimą Berlyne.

LAF Kauno vadovaujantis centras, kaip ir analogiškas Vilniaus centras, neturėjo aiškaus nusistovėjusio pavadinimo. Atrodo, kad pogrindžio vadų požiūriu tai ir nebuvo reikalinga. Ryšiai buvo palaikomi tiesiog LAF

[6] K. Škirpa, *min. veik.*, p. 313.
[7] Ten pat.
[8] Ten pat.
[9] P. Narutis, *min. veik.*, p. 157.

vardu. LAF vardu taip pat buvo duodami nurodymai. „*LAF Lietuvoje ne tiek naujai kūrėsi, kiek LAF vardu esamos organizacijos apsijungė kovai – atstatyti Lietuvos nepriklausomybę, sudarydamos tarpusavyje slaptus ryšius. Į LAF vardą žvelgėme kaip į bendrą ryšį*“, – vėliau reziumavo P. Narutis[10]. Politinis vaidmuo itin išryškėjo paskutinėmis pogrindžio veiklos savaitėmis. Išskirtinio pavadinimo neturėjo ir LAF Berlyno vadovaujantis centras. Jis tiesiog vadinosi Lietuvių aktyvistų frontu. Štabų pavadinimas atsirado ir įsigalėjo išeivijoje, rašant apie Birželio sukilimo brendimą ir vadovavimą jam. Pavadinimas *vadovaujantis centras* yra sąlyginis. Kauno centras pogrindyje ėmėsi organizacinio vaidmens visos Lietuvos mastu, ypač nuo tada, kai buvo suimta dauguma Vilniaus centro narių.

Kas buvo Kauno vadovaujančio centro vadovai ir nariai? Centro vadovybėje nebuvo vieno visavaldžio vado. Vadovavimas buvo sutelktas nedidelės grupės rankose, kuri savo žinioje turėjo atskirų veiklos barų vadovus, o jiems buvo pavaldus tam tikras siauresnių barų vadovų ir pavedimų vykdytojų skaičius.

Kauno vadovaujančio centro branduolį su artimiausiais pagalbininkais P. Narutis[11] išdėsto šitaip: P. Narutis – kaip Studentų koalicijos, kurios pagrindu pradėtas kurti LAF Kauno centras, pirmininkas ir liko vadovaujančio branduolio pirmininku; B. Stasiukaitis – pirmininko pavaduotojas; Jurgis Valiulis (Karolis Drunga) – neolituanas, jaunosios tautininkų kartos atstovas, susijęs su Jėzuitų gimnazijos auklėtiniais, tiesioginis B. Stasiukaičio pagalbininkas ryšiams su šiais sluoksniais; ats. ltn. S. Jucevičius – ramovėnas, vienas iš LAF organizatorių; Juozas Milvydas – universiteto Statybos katedros vyr. asistentas, skautų korporacijos Vytis korporantas, filisteris, profesūros ir skautų ryšininkas, vadovybės patarėjas; Romas Šatas – specialus radijo ryšių ir komunikacijos tvarkytojas, sudaręs itin patikimą ir veiksmingą būrį; Vilius Vileišis – varpininkų atstovas; ats. jaun. ltn. Vytautas Stonis; ats. ltn. Antanas Naudžiūnas; Jonas Pajaujis – ryšininkas, plėtęs ryšius provincijoje, palaikęs ryšį su Vytautu Guobiu, S. Tilinsku, Antanu Šapalu, Romu Striupu, Stepu Petrusevičiumi; Jonas Boruta; L. Prapuolenis – filisteris, su juo buvo atnaujintas ryšys, turėtas nuo Klaipėdos „aktyvistų“ laikų, jis žinojo apie studentų koaliciją ir jos veiklą, per jį P. Narutis palaikė ryšį su LAF Vilniaus vadovaujančiu centru ir užsieniu; prof. dr. Adolfas Damušis – filisteris, per jį P. Narutis palaikė ryšį su VDU profesūra, LAF

[10] Ten pat, p. 163, 164.
[11] Ten pat, p. 166–168.

Vilniaus vadovaujančiu centru ir užsieniu. Taigi P. Narutis turėjo bent du ryšio su Vilniumi ir užsieniu kanalus. Nuo 1941 m. balandžio 22 d. A. Damušis LAF Kauno vadovaujančiame centre atstovavo Lietuvos Laikinajai vyriausybei. (Taip teigdamas P. Narutis tikriausiai turėjo mintyje pirminę vadovaujančio branduolio sudėtį su centro pasitelktais įvairių darbo barų kuratoriais ir vykdytojais.)

LAF plėtrą P. Narutis apibūdina šitaip: „*Ateitininkai, skautai, varpininkai, ramovėnai ir neolituanai, visi savaip grupavosi. Būsimam karui pasiruošti ir specialiems ir bendriems LAFo sukilimo uždaviniams atlikti visų pastangos buvo vieningos. Kalėdinis laikotarpis studentijai yra tarpsemestrinis su ilgesne pertrauka. Tuo metu nutarėme pasinaudoti, išplėsti LAF ryšius į kraštą. Kauno LAF štabas prasiplėtė į Lietuvos provinciją. Žemaitiją, ypač Raseinių apylinkes, apėmė V. Stonis. Šiaulių apskritimi pasirūpino J. Milvydas. Suvalkijos įjungimą į LAF apsiėmė J. Pajaujis. Panevėžyje LAF centrą įkūrė P. Narutis. Pagrindiniu ryšininku sutiko būti Panevėžio amatų mokyklos mok. Juozas Juška. Jis savo rate turėjo Balčiūną, Lungį, Petkevičių (Panevėžyje susitikau man pažįstamą Nikutavičių, kuris rišosi su Vilniaus LAF štabu. Jį palikau ir toliau Vilniaus LAF žiniai). Panevėžyje buvo stipri jaunuolių grupė, kuriai talkino Antanas Balčytis. Zarasus, Rokiškį, Uteną, Ukmergę į savo ratą įjungė Br. Stasiukaitis. Šiaurės Aukštaitijoje ir su Vilniumi sudarė ryšius V. Vileišis. [Su] Vilniaus LAF štabu ryšį palaikė ltn. Jucevičius. Vievio ir Kaišiadorių rajonuose turėjo savo žinioje šaulių būrelius ltn. Antanas Naudžiūnas.*“[12]

Tai rodo, kad, stiprėjant LAF Kauno vadovaujančiam centrui, didėjo jo pasitelktų artimesnių pagalbininkų įvairiems darbo barams skaičius, buvo plečiami jo ryšiai su pogrindinėmis antisovietinio pasipriešinimo grupėmis provincijoje. LAF Kauno vadovaujančio centro nariai ir jo pasitelkti žmonės, naudodamiesi asmeninėmis pažintimis, gal net giminystės ryšiais, nesunkiai, kiek tai įmanoma pogrindžio sąlygomis, per keletą mėnesių aprėpė visą Lietuvą, išskyrus Rytų Lietuvą, kuri buvo palikta LAF Vilniaus centrui.

Kad išvardintoji LAF „Kauno štabo“ sudėtis buvo negalutinė ir pagal poreikį vis kito, rodo toks P. Naručio liudijimas: „*Nuo gegužės mėnesio vidurio pajutau, kad esame dėl karo datos apgauti, ryšiai per Prapuolenį su Vilniaus LAF yra per daug pavojingi. Mano nervams nedavė ramybės dar ir NKVD-istų manęs paieška. Nutariau, kad reikia sudaryti visai savarankišką kuo patikimiausių vyrų Kauno LAF štabą, pasiruošti sukilimui ir tada laukti*

[12] Ten pat, p. 170–171.

karo. Pradėjau, glaudžiai talkinant Broniui Stasiukaičiui, persiorganizavimą ir tikslesnį sugrupavimą."[13]

P. Narutis pateikė ne naują LAF Kauno vadovaujančio centro sudėtį, bet savo dispozicijoje turėtų tiesioginių vykdytojų sąrašą. Todėl jis šitą grupę ir pavadino LAF „Kauno štabu". Jame gal tik P. Naručio pavaduotojas B. Stasiukaitis buvo iš vadovaujančio centro. Jam štabe buvo pavesti ryšiai su Kauno ir pasienio ligoninėmis bei greitąja pagalba (jam talkino A. Marčiukaitis). B. Stasiukaitis buvo apsiėmęs tvarkyti spaudos reikalus (rėmėsi „Žaibo" bendrovės spaustuve, o jam talkino Jonas Verbickas, Antanas Strabulis, Remigijus Valaitis). Per B. Stasiukaitį P. Narutis palaikė ryšį su Jurgiu Valiuliu. B. Stasiukaičio rankose buvo ryšiai ne tik Kaune, bet ir su provincija: per Domą Jasaitį – su Šiauliais, per Kazį Veverskį ir kpt. Joną Noreiką – su Žemaitija, per Antaną Naudžiūną ir Igną Janavičių – su Dzūkija ir Kaišiadorimis. Ryšių specialistas Juozas Rudokas buvo įsitvirtinęs Kauno pašto, telefono ir telegrafo rūmuose, jo dispozicijoje turėjo būti Kauno radiofonas bei radijo stotis (jo žinioje buvo talkininkų grupė susisiekimui tvarkyti – Petras Vanagaitis, Balys Baleišis, Petras Jurkštas). Vytautas Stonis – atsakingas už Vilijampolės ir IX forto rajono stebėjimą, be to, turėjo organizuoti štabo apsaugą. Jis palaikė ir ryšius su Žemaitija. V. Stonio štabo būstinė – Veterinarijos akademija (jam talkino Kazys Ambrozaitis, Albinas Jaudegis, Jonas Kaknevičius). Romas Šatas vadovavo radijo ryšių ir komunikacijos grupei, turėjo paruošęs radijo siųstuvus, suradęs Aleksote vietą radijo stočiai, kur vėliau buvo sumontuotas radijo siųstuvas. Jam talkino Algirdas Pundzius ir Jonas Kučinskas. Antanui Brėdeliui buvo pavesta organizuoti LAF radijo siųstuvo Aleksote apsaugą. Ltn. Jucevičius (slapyvardis – Feliksas) palaikė ryšį su mjr. V. Bulvičiumi, padėjo palaikyti ryšį per sieną, Kaune turėjo kuruoti 1-ąją milicijos nuovadą Senamiestyje. V. Vileišis turėjo palaikyti ryšį su Vilniumi, Šiaurės Aukštaitija, Kauno pramonės įmonėmis ir bendrovėmis (jam talkinti paskirtas Vytautas Gavėnas). Antanas Juška gyveno ir veikė Panevėžyje, palaikė tiesioginį LAF Kauno vadovaujančio centro ryšį su Aukštaitija, Panevėžio ryšį su mjr. V. Bulvičiaus centru. A. Juškai talkino B. Lungys, Balčiūnas, Nikutavičius (pastarasis taip pat turėjęs ryšį su mjr. V. Bulvičiaus centru). Vadovybės patarėjas Juozas Milvydas palaikė ryšį su Žemaitija (jo pavaduotojas – Viktoras Lapas). Aiškindamas „*LAF Kauno štabo*" sudėtį, P. Narutis pamini ir Leoną Prapuolenį, kaip tiesioginį tarpininką tarp LAF Kauno ir Vilniaus vadovaujančių centrų. Išdėstęs LAF

[13] Ten pat, p. 238. Štabo sudėtį žr. p. 238–240.

Kauno vadovaujančio centro ar tik LAF „Kauno štabo" sudėtį, P. Narutis priduria: „*Tenka prijungti ir kitus patarėjus: dr. Ad. Damušį ir prof. Juozą Ambrazevičių, dr. Ksaverą Vencių, dr. J. Meškauską. Su jais aš arba Stasiukaitis palaikėme ryšį.*"[14] Ką turėjo reikšti pareigos pogrindyje, įvardijamos kaip *vadovybės patarėjas*? Negi nuo 1941 m. gegužės vidurio A. Damušio nebebuvo LAF Kauno vadovaujančiame centre ir jis traktuojamas tik kaip vadovybės patarėjas?

P. Narutis dar mini į LAF „Kauno štabą" neįėjusius, bet numatytus specialiems uždaviniams šiuos asmenis: Antanas Šapalas – sutelkęs jaunuolių grupes ryšiui, informacijai, žvalgybai ir galimam maisto pristatymui; Antanas Živatkauskas – talkininkas žvalgyboje; Antanas Norkūnas – ryšiui su ginklų dirbtuvėmis Kaune ir Šančiuose; Jonas Pajaujis – specialiam ryšiui su Suvalkija (ir Dzūkija); Juozas Linkaitis – Petrašiūnų elektros stoties inžinierius, turėjęs užtikrinti elektros tiekimą Kaunui; Stasys Bagdonavičius – inžinierius, turėjęs užtikrinti Kauno radiofono funkcionavimą; Varneckas – Vilniaus studentas, palaikęs ryšį tarp Vilniaus ir Kauno.

P. Narutis patvirtina, kad iki 1941 m. birželio pradžios LAF Kauno centras pakluso, buvo subordinuotas LAF Vilniaus vadovaujančiam centrui.

L. Prapuolenis savo „Curriculum vitae"[15] tenurodo, kad Kauno štabą sudarė: L. Prapuolenis, dr. A. Damušis, plk. dr. J. Vėbra, P. Narutis (koordinavęs organizacinius reikalus); palaikę ryšį su Kaunu, bet buvę tiesiogiai mjr. V. Bulvičiui pavaldūs – plk. N. Tautvilas, kpt. J. Andriūnas, plk. M. Mačiokas.

A. Damušis išeivijos spaudoje rašė, kad „*Kauno sektoriaus lietuvių aktyvistų štabe*" buvo apie 15 asmenų[16]. Beveik tokią pat LAF Kauno vadovaujančio centro sudėtį A. Damušis nurodo ir leidinyje anglų kalba[17].

Galima daryti išvadą, kad LAF Kauno vadovaujantis centras – tai gerai įslaptinta tik kelių žmonių grupė: L. Prapuolenis, A. Damušis, P. Narutis ir plk. dr. J. Vėbra. Darytina prielaida, kad šio centro nariai dar galėjo būti S. Tilinskas ir B. Stasiukaitis. Tai iš esmės politinė vadovybė, kuri visus organizacinius pogrindžio reikalus buvo pavedusi tvarkyti savo nariui P. Naručiui, todėl kartais gali susidaryti įspūdis, kad P. Narutis buvo oficialus ar vienintelis antisovietinio pasipriešinimo Kaune vadovas. Tačiau vieno *vado* LAF Kauno vadovaujančiame centre nebuvo. L. Prapuolenio žinioje iš esmės buvo visi svarbiausi ryšiai su LAF Vilniaus ir Berlyno vadovaujan-

[14] P. Narutis, *min. veik.*, p. 239.
[15] Ten pat, p. 382.
[16] A. Damušis, „Pasiruošta ir įvykdyta", cit. pagal: K. Škirpa, *min. veik.*, p. 299.
[17] A. Damušis, *Lithuania against Soviet and Nazi aggression*, 1998, p. 58.

čiais centrais. A. Damušis ir J. Vėbra buvo svarbiausi patarėjai politikos ir kariniais klausimais. Iš LAF Kauno centro narių labiausiai dekonspiruotas buvo P. Narutis, telkęs pagalbininkus konkretiems veiklos barams, todėl kaip organizatorius žinomas daugeliui pagalbininkų ir gal net konkrečių užduočių vykdytojų. Pagal veiklos pobūdį P. Narutis lygintinas su mjr. V. Bulvičiumi LAF Vilniaus vadovaujančiame centre.

A. Damušis teigia, kad buvo sudaryta LAF patariamoji taryba, į kurią įėjo literatūrologas prof. J. Ambrazevičius, istorikas Zenonas Ivinskis, ekonomistas Stasys Lukšys, Pranas Vainauskas, dr. Pranas Padalskis, medikas Juozas Meškauskas, meno istorikas dr. Jonas Grinius, teisininkas Kazys Balkūnas, technologas Jurgis Mikaila ir pats A. Damušis[18]. A. Damušis taip pat nurodo, kad buvo sudarytos dvi specialių užduočių grupės. Vienoje buvo dr. Juozas Vėbra ir inžinierius Edmundas Binkis, o kitoje – plk. Mečys Mačiokas, plk. Narcizas Tautvilas ir dr. Ksaveras Vencius[19]. Su patariamąja taryba ryšį šios specialių užduočių grupės palaikė per dr. A. Damušį.

Nereikėtų stebėtis tokia LAF Kauno vadovaujančio centro sudėtimi. Pogrindžio ir gana griežtos konspiracijos sąlygomis patiems pogrindininkams, netgi vadovaujančio centro nariams, daug kas buvo nežinoma. Juolab nebuvo sudarinėjami nei pogrindžio vadovybės, nei artimiausių talkininkų, kuriems buvo pavedami atskiri darbo barai ar laikinos užduotys, nei eilinių pasipriešinimo dalyvių sąrašai. Apie vienas kitą žinodavę tik keli vadovybės nariai. Visi LAF Kauno vadovaujančio centro nariai ir jų pasitelkti svarbiausieji atskirų pogrindžio darbo barų vadovai susitiko tik pirmą karo dieną, jau vykstant sukilimui. Kita vertus, vadovybės narius viešai pradėta įvardinti tik po kelerių metų išeivijos spaudoje skelbiamuose sukilimo dalyvių atsiminimuose. Iš pradžių atsiminimų autoriai neturėjo tikslo sudaryti ar rekonstruoti LAF Kauno vadovaujančio centro narių sąrašą. Be to, buvo vengiama minėti pavardes tų, kurie pasiliko Lietuvoje. Dėl to galėjo likti nepaminėtų vadovaujančio centro narių, svarbių talkininkų, ar į jų sąrašus galėjo patekti žmonių, kurie iš tikrųjų nebuvo to centro nariai ar neturėjo iš anksčiau gautų svarbių pavedimų, gal net iki pat karo pradžios apskritai nebuvo susiję su antisovietiniu pogrindžiu. Vėlgi atsiminimuose įvairiais sumetimais galėjo atsirasti aiškiai neteisingų liudijimų. Pavyzdžiui, vadovaujančio centro narys plk. dr. J. Vėbra 1970 m., jau gyvendamas JAV,

[18] A. Damušis, „Tautos sukilimas", cit. pagal: *Lietuvos naikinimas ir tautos kova (1940–1989)*, sud. Iz. Ignatavičius, Vilnius, 1999, p. 60; A. Damušis, *Lithuania against Soviet and Nazi aggression*, p. 58.

[19] Ten pat.

atsiminimuose rašė: *„Apie LAF išgirdau iš p. L. Prapuolenio sukilimui prasidedant. Anksčiau šioje organizacijoje nedalyvavau. Abejoju, kad bolševikų okupacijos metu LAF būtų bandęs apjungti visą antisovietinį pogrindį. <...> LAF, aišku, vadovavo L. Prapuolenis, vokiečių–rusų karui prasidedant įvykusiame sukilime dalyvavau grynai kaip karys."*[20] Tokio savo vaidmens sumenkinimo priežastis paprasta: Lietuvoje buvo likusi J. Vėbros šeima.

Nereikėtų tapatinti LAF Kauno vadovaujančio centro pogrindžio vadovybės su gegužę visiškai susiformavusiu LAF „Kauno štabu", kuris faktiškai sprendė visus organizacinius ir techninius pasirengimo sukilimui klausimus. Vadovaujančio centro sudėtis nesikeitė. LAF „Kauno štabo" sudėtis kito, plėtėsi pagal rengimosi sukilimui poreikius ir situaciją. Lygiai taip pat nereikėtų tapatinti LAF „Kauno štabo" personalo su sukilimo Kaune vadovybe – Vyriausiuoju sukilimo štabu, kai sukilimo vadovybės būstinėje šalia vadovaujančio centro narių atsirado naujų žmonių, sprendžiančių anksčiau numatytus ar naujai iškilusius uždavinius tose srityse, kurios jiems buvo pavestos dar pogrindyje.

Antisovietinis pogrindis Lietuvoje, viena vertus, turėjo kaupti jėgas, ieškoti ginklų ir ruoštis lemiamai kovai dėl Nepriklausomybės atkūrimo, kita vertus, daugelis pogrindžio vienetų manė esant reikalinga parodyti visuomenei, kad Lietuva tyliai, be šūvių kovoja su sovietiniu režimu, kad yra žmonių grupių, kurios pasiryžusios imtis aktyvių veiksmų prieš sovietus. Tokios pogrindžio grupės ar net pavieniai asmenys rašė ir platino lapelių pavidalu antisovietinius šūkius, įvairiomis priemonėmis daugino proklamacijas. Visa tai buvo stengiamasi paskleisti viešai, kad žmonės matytų, jog nesitaikstoma su sovietiniu režimu ir jie kviečiami nenustoti vilties ir kovoti. Kai kurios pogrindžio grupės ėmėsi leisti nelegalius laikraštėlius, kurie paprastai būdavo perduodami iš rankų į rankas.

Viena vertus, šūkių, atsišaukimų gausinimas, laikraštėlių leidyba buvo svarbus ir reikalingas pogrindžio veiklos baras, kita vertus, tai buvo itin pavojingas užsiėmimas, nes dalis tų leidinių patekdavo į NKVD rankas ir tai skatino čekistus intensyviai ieškoti leidėjų bei platintojų, o per juos užčiuopti pogrindžio organizacijas, kurių vardu buvo gaminami atsišaukimai ir leidžiami laikraštėliai. Nuo pat sovietinės okupacijos pradžios NKVD žinojo, kad Lietuvoje yra slapto antisovietinio pasipriešinimo židinių, ir suvokė, kad patriotai plėtos ir stiprins pogrindinį veikimą. NKVD nuo okupacijos pradžios stengėsi užkirsti kelią antisovietinės veiklos plėtrai ar bent

[20] J. Vėbros atsiminimų rankraštis iš Evaldo Vėbros asmeninio archyvo.

jau įbauginti žmones. Tai rodė politinio bei visuomeninio aktyvo, karininkų areštai, pagaliau ir 1941 m. birželio 14 d. prasidėjęs Lietuvos žmonių trėmimas į Rusijos tolius.

NKVD duomenimis, Kaune jau nuo 1940 m. rugsėjo pradžios gatvėse, mokyklose buvo platinami lapeliai su šūkiais „*Tegyvuoja Nepriklausoma Lietuva*“, „*Šalin komunistinį terorą*“, „*Lietuva – lietuviams*“ ir kt. Juos gamino ir platino Lietuvos nepriklausomybės partija pasivadinusios Kauno moksleivių grupės, kurios turėjo ryšį su Vilniaus, Ukmergės ir kitų vietovių gimnazistais. Dėl to buvo areštuoti 26 gimnazistai ir studentai. Čekistams pavyko aptikti lietuvių bendrinės kalbos tėvo Jono Jablonskio sūnaus Jono, dirbusio „Eltos“ redaktoriumi, pogrindyje įkurtą Laisvosios Lietuvos sąjungą, kuri leido laikraštėlį „Laisvoji Lietuva“. NKVD areštavo Joną Jablonskį, Kostą Šipkauską ir Povilą Malinauską. Pas pastarąjį rasta 14 egz. laikraštėlio „Laisvoji Lietuva“, 60 egz. „Laisvosios Lietuvos sąjungos biuletenio“, 60 egz. atsišaukimo „Lietuvi“. NKVD duomenimis, buvo išleistas tik vienas minėto laikraštėlio numeris (500 egz.) ir keli šimtai egz. atsišaukimų. Kitais duomenimis, leidinys „Laisvoji Lietuva“ buvo išspausdintas keliais skirtingais pavadinimais ir skirtingos apimties (nuo 40 iki 129 psl.). 1940 m. gruodį – 1941 m. sausį Kauno universitete buvo platinamas atsišaukimas „Į lietuvius studentus, vyrus ir moteris“, Lietuvių aktyvistų sąjūdžio ir Kauno partizanų dalinio leidinys. Buvo platinamas lapelis „Lietuviai, mes neprivalom pasiduoti maskoliams“ be parašo. Enkavėdistai sužinojo apie vasario 16 d. Kaune sumanytą studentų ir moksleivių demonstraciją prie Nežinomojo Kareivio kapo ir suėmė dešimtį jaunuolių, kurių vienas prisipažino esąs Lietuvos partizanų aktyvistų organizacijos universitete narys ir spausdinęs bei platinęs minėtąjį lapelį. 1941 m. pradžioje taip pat susektas pogrindžio laikraštėlis „Uždraustoji idėja“, platintas gimnazijose (išspausdinta ir išplatinta apie 200 egz.), ir dėl to areštuoti 5 asmenys.

LAF Kauno vadovaujantis centras vengė bet kokių neapgalvotų veiksmų, „ėjimo į viešumą“ su proklamacijomis ar kitomis akcijomis. Taip pat ir jam pavaldžias ar su juo turinčias ryšį pasipriešinimo organizacijas centras ragino elgtis apdairiai, kaupti jėgas svarbiausiam antisovietinio pogrindžio tikslui – Nepriklausomybės atkovojimui. P. Narutis, suprasdamas pogrindžio organizacijų ir grupių siekį nedelsiant imtis viešų propagandinių ar netgi agitacinių akcijų, po daugelio metų svarstė: „*Ar pogrindžio proklamacijos naudingos? Kai kurios slaptosios grupelės net neįsivaizdavo pogrindžio veikimo be pogrindžio spaudos. Per pogrindžio rašytą lapelį gaunantysis pajunta tam tikrą dvasinį ryšį, kad priklauso pogrindžiui, ir tas gal yra reikalinga, gali pajusti pogrindį kaip tikrovę. Bet, kai jau pradedi tam tikrą darbą, aukštesnio tikslo slaptą užsimojimą, tenka atmesti viską, kas tą darbą gali sutrukdyti. Ruošdami sukilimą, nesame parašę LAF vardu Lietuvoje nė vienos raštiškos instrukcijos, kai apsisprendėme, kad ruošiamės sukilimui karą pramatydami. Ir tai ne todėl neparašėme, kad buvome neraštingi. Instrukcijos buvo perduodamos žodžiu ir tos dar su slaptažodžiu.*“[21]

Vis dėlto net ir Kaune visaip atsitikdavę, nepaisant aiškios ir tvirtos vadovaujančio centro nuostatos. Vienas artimesnių P. Naručio bendražygių A. Šapalas, nors ir žinodamas pogrindžio nuostatą neeikvoti jėgų ir be reikalo nerizikuoti, parengė proklamaciją – 13 punktų reikalavimus Justui Paleckiui, komunistų partijos Centro komitetui ir Salomėjai Nėriai: pasisakyti prieš sovietų okupaciją, o jeigu to nepadarysią, tai būsią laikomi išdavikais. Proklamacija buvo parašyta Lietuvių demokratinio fronto vardu ir keli šimtai jos egzempliorių buvo išsiuntinėti paštu.

LAF Kauno vadovaujantis centras, tiksliau – studentų koalicija, ėmėsi ir vienos viešos antisovietinės demonstracijos organizavimo. Artėjant 1940 m. Vėlinėms buvo aišku, kad Kauno visuomenė, lankydama kapus, daugiausia rinksis svarbiausiose miesto kapinėse. Tikėtasi NKVD provokacijų (iš tikrųjų NKVD vadovybė apskričių skyriams išsiuntinėjo aplinkraštį, kuriuo įspėjo pavaldinius: „<...> *esama signalų, jog nacionalistai moksleiviai rengiasi vėlinių dieną suruošti antisovietiškų demonstracijų kapuose prie žuvusių baltųjų kareivių kapų*“[22]). Sumanyta kuo iškilmingiau paminėti Vėlines Kaune, raginta taip jas minėti ir provincijoje. Vėlinių vakaras kapinėse turėjo pademonstruoti tautos vienybę, pakelti visuomenės nuotaiką. Tai turėjo būti tautinė ir religinė demonstracija prieš sovietinį režimą. Jau nuo spalio pradžios per pogrindžio penketukus Kaune ir priemiesčiuose pradėta skleisti žinia – kvietimas: per Vėlines kuo gausiau rinktis į kapines. Į šios patriotinės ir religinės demonstracijos rengimą aktyviai įsitraukė ateitininkai, skautai, itin aktyvūs buvo „Aušros“ gimnazijos moksleiviai (P. Narutis išskiria „Aušros“ gimnazistus Valdemarą Adamkevičių, Gabrielių Landsbergį ir Liudą Končių). Buvo suorganizuota keletas nedidelių chorų, parinkti jų vadovai. Chorams iš anksto numatytos vietos kapinėse, pasirūpinta, kad aplink būtų kuo daugiau žmonių. Rengiant Vėlinių paminėjimą, vieni iš svarbesnių organizatorių buvo S. Tilinskas, A. Šapalas, J. Milvydas, Bronius Kviklys. Vėlinių vakarą NKVD aplink kapines sutelkė būrius ope-

[21] P. Narutis, *min. veik.*, p. 112.
[22] Ten pat, p. 156.

ratyvinių darbuotojų, civiliai apsirengusių milicininkų. Ši tautinė ir religinė manifestacija Kauno kapinėse buvo įspūdinga, praėjo pakiliai, nepaisant NKVD grupių trukdymo. Režimo pastangos sužlugdyti šventę vaisių nedavė. Kapinėse skambėjo giesmės, Valstybės himnas. Operatyvininkams nepavyko suimti choristų ir jų vadovų. Čekistai suėmė kelias dešimtis pirmų pasitaikiusių jaunuolių, išeinančių iš kapinių[23]. Daugiau panašaus pobūdžio viešų akcijų pogrindininkai nerengė.

LAF Vilniaus vadovaujantis centras

Vilnius – istorinė ir amžinoji Lietuvos sostinė. Šis statusas suponuoja mintį, kad Vilniuje turėjo formuotis antisovietinio pasipriešinimo vadovaujantis centras, kuriame turėjo telktis politinė pogrindžio vadovybė. Tačiau Vilniaus padėtis buvo sudėtinga įvairiais atžvilgiais.

Sovietų Sąjungai okupuojant Lietuvą, ėjo tik aštuntas mėnuo, kai Lietuva buvo atgavusi Vilnių. Visos valdžios ir valdymo institucijos tebebuvo Kaune. Dar tik buvo numatoma ir rengiamasi perkelti jas į Vilnių. Kaunas iš tikro tebebuvo sostinė, nors ir laikinoji, taip pat ir krašto politinis centras.

Pirmoji Lietuvos institucija, persikėlusi į Vilnių, buvo Vytauto Didžiojo universiteto Humanitarinių mokslų ir Teisės fakultetai. Tai įvyko 1940 m. sausį–vasarį. 1940 m. sausį buvo suformuotas rektoratas, minimalios dekanatų tarybos. Studentai kėlėsi į Vilnių gana vangiai. Vyresniosios kartos profesūra, dekanatuose išsireikalavusi sau palankų paskaitų tvarkaraštį, tebegyveno Kaune ir atvažiuodavo į Vilnių dviem trim dienoms per savaitę. Jaunesnioji profesūra, dar nesusisukusi patogių gūžtų Kaune, apsigyveno Vilniuje.

Vilniuje buvo suformuotos svarbiausios miesto, taip pat apskrities valdymo bei savivaldos, policijos institucijos. Buvo steigiamos lietuviškos pradžios mokyklos, lietuvinamos gimnazijos ir licėjai. Tokie pat pokyčiai, tik mažesniu mastu, vyko ir kituose dviejuose atgautos Rytų Lietuvos dalies apskričių centruose – Švenčionėliuose ir Valkininkuose.

Buvo įsteigta ir formaliai suformuota XXIII (Vilniaus) šaulių rinktinė. Jos kadrus sudarė iš kitur atkelti mokytojai ir tarnautojai. Teritoriniai šaulių būriai formavosi tik kai kuriose parapijose ar valsčiuose. Tokių būrių pagrindas buvo daugelyje Rytų Lietuvos vietovių gyvenę ir tautiškai susipratę lietuviai ūkininkai, ypač vidutinio amžiaus žmonės. Reikia pripažinti ir tai, kad nemaža susipratusiais lietuviais save laikiusių Rytų Lietuvos kaimo žmonių dar vengė save susieti su Lietuvos šaulių sąjunga.

[23] Ten pat, p. 153.

Apskritai atgautoje Rytų Lietuvos dalyje Lietuvos valstybingumo praktinis įtvirtinimas vyko labai sudėtingai. Per du dešimtmečius jau buvo suformuota tautinė priešprieša, gal net niekinamas požiūris į Lietuvos valstybę. Tie gyventojai, kurie jau laikė save Lenkijos piliečiais, Vilniaus grąžinimą Lietuvai ir jos institucijų veiklą Rytų Lietuvoje laikė lietuvių okupacija, pakeitusia 6 savaites trukusią sovietinę Rytų Lietuvos okupaciją. Tokį požiūrį ypač palaikė ir kurstė karo atbėgėliai iš Lenkijos vaivadijų, pirmiausia kariškiai, spėję uniformas pakeisti civiliais drabužiais, taip pat Rytų Lietuvoje apsigyvenę Lenkijos atsargos karininkai, buvę valdininkai, dalis inteligentijos. Jais sekė, jų nurodymų klausė daugelis Rytų Lietuvos žmonių, savęs jau nebelaikiusių lietuviais. Vėl prasidėjus sovietinei okupacijai ir krašto sovietizavimui, naujasis režimas susidorojo su daugeliu lietuvių tarnautojų. Į suimtų ar atleistų iš darbo lietuvių vietas buvo priimami į darbą 1939 m. pabaigoje – 1940 m. pradžioje lietuviškosios administracijos atleisti, kaip nemokėję lietuvių kalbos ar apskritai neturėję teisės gauti Lietuvos pilietybę, lenkų tarnautojai. Sovietų Sąjungai okupavus Lietuvą, visi joje gyvenę žmonės buvo paskelbti SSRS piliečiais. Rytų Lietuvoje lietuviai buvo ypač prižiūrimi. Sovietai, Rytų Lietuvoje susidūrę su *„dviem nacionalizmais“*, pirmiausia stengėsi susidoroti su lietuviais tarnautojais. Sovietai sumaniai pasinaudojo Rytų Lietuvoje tvyrojusia tautine priešprieša, susidorodami su režimui pavojingais lietuviais. Po jų turėjo ateiti eilė ir lenkams. Rytų Lietuvoje, ypač Vilniuje, lietuvius tarnautojus sekė ne tik čekistai, bet „prižiūrėjo“ ir sparčiai besiformuojantis stiprus lenkų tautinis pogrindis. Gana svetimoje aplinkoje atsidūrę į Rytų Lietuvą atkeltieji lietuviai tarnautojai buvo matomi lyg plyname lauke.

Dėl šių priežasčių Vilniuje ir visoje Rytų Lietuvoje buvo itin sudėtingos sąlygos formuotis ir veikti civilių lietuvių antisovietinio pasipriešinimo pogrindžiui. Kita vertus, Vilniuje buvo ir tam tikrų pliusų burtis lietuvių antisovietiniam pasipriešinimui, lyginant su visa Lietuva. Vilniuje buvo dislokuota dauguma Lietuvos kariuomenės likučių, kol kas sutelktų į Raudonosios armijos 29-ąjį teritorinį korpusą.

Nepaisant itin sudėtingų sąlygų, Vilniuje ir kitose lietuvių tankiau gyvenamose vietovėse antisovietinis pogrindis pradėjo formuotis maždaug tuo pačiu laiku kaip ir kitur Lietuvoje. Vis dėlto tai buvo lietuvių tautinio antisovietinio pasipriešinimo pogrindis, o ne visų ar daugumos Rytų Lietu-

vos gyventojų pogrindis. Lenkai kur kas intensyviau plėtė savą tautinį pasipriešinimo pogrindį, kuris Rytų Lietuvoje pradėtas formuoti dar 1939 m. rudenį, bet 1940 m. pirmame pusmetyje jo veikla prieš Lietuvos valstybę buvo žymiu mastu sustabdyta, buvo tik plečiamos ir stiprinamos pogrindžio struktūros lemiamoms kovoms artimiausioje ateityje. Priešas – sovietų režimas – buvo bendras tiek lietuviams, tiek lenkams, bet strateginiai pogrindžio, antisovietinio pasipriešinimo tikslai ir siekiai buvo skirtingi. Lietuvių pasipriešinimo tikslas – atkurti neprikausomą Lietuvos valstybę su istorine sostine ir visa Rytų Lietuva. Lenkų – atkurti Lenkijos valstybę su 1939 m. rugsėjo 1 d. sienomis – taigi su Vilniumi ir Rytų Lietuva. Dėl šios lemiamos politinės priešpriešos nebuvo įmanomas joks abiejų antisovietinio pasipriešinimo jėgų bendradarbiavimas, netgi laikini techniniai susitarimai.

1940 m. rudenį iš kariškių ir civilių ėmė formuotis gen. št. mjr. V. Bulvičiaus telkiamas antisovietinio pasipriešinimo pogrindžio branduolys, kuris vėliau pasireiškė kaip LAF Vilniaus vadovaujantis centras. Visi duomenys rodo, kad iniciatyva formuoti pasipriešinimo vadovaujantį centrą buvo gen. št. mjr. V. Bulvičiaus. Vėliau čekistų tardomas V. Bulvičius taip pat prisiėmė tokio centro organizavimo iniciatyvą. Jis pats parinko ir pirmuosius svarbiausius vadovaujančio centro narius, tiek kariškius, tiek civilius. Gen. št. mjr. V. Bulvičius tiesiogiai ir per kitus vadovaujančio centro žmones, taip pat per ryšininkus palaikė ryšį su LAF Kauno vadovaujančiu centru.

Manoma, kad LAF Vilniaus vadovaujantis centras pradėjo kurtis 1940 m. spalio 10 d. Dr. A. Damušis, paminėjęs, kad vienas pasipriešinimo vadovaujančių centrų 1940 m. spalio 9 d. buvęs įsteigtas Kaune, toliau pažymi: „*Apytikriai tuo pačiu laiku Vilnius irgi įkūrė pasipriešinimo centrą*“[24]. Niekas neabejoja, kad Vilniaus vadovaujančio centro organizatorius ir vienas iš vadovų buvo gen. št. mjr. Vytautas Bulvičius, tik yra skirtingų nuomonių dėl to, kaip jis tapo šio centro organizatoriumi ir vadovu.

Deja, atkurti Vilniaus vadovaujančio centro formavimosi aplinkybes, sudėtį ir veiklą gana sudėtinga, nes patikimų šaltinių labai nedaug. Bene vienintelis išsamesnis šaltinis yra suimtų ir tardytų šios antisovietinės pogrindinės organizacijos narių baudžiamoji byla, vieno iš jų dukters Dalios Sadzevičiūtės-Vabalienės pavadinta „Byla Nr. 34229, arba Requiem tėvui ir draugams“. Reikia tik pridurti, kad tardytojų kankinimais išgautais iš jų

[24] A. Damušis, *Lithuania against Soviet and Nazi agression*, p. 53.

parodymais galima remtis tik su tam tikromis išlygomis. Vis dėlto, lyginant parodymuose pateiktą informaciją su kitais šaltiniais, galima pakankamai tiksliai atkurti svarbesnius su Vilniaus LAF štabu susijusius įvykius.

Rengiant medžiagą apie Vilniaus LAF štabą nemažai vertingų duomenų pateikė dr. Stasys Knezys, surinkęs išsamią informaciją apie 29-ąjį šaulių teritorinį korpusą ir šio korpuso 179-osios šaulių divizijos štabą, kuriame tarnavo Vilniaus vadovaujančio centro organizatoriai gen. št. mjr. V. Bulvičius ir gen. št. kpt. Juozas Kilius.

Sovietų Sąjungai okupuojant Lietuvą gen. št. mjr. Vytautas Bulvičius tarnavo Vilniuje 1-ajame pėstininkų pulke, laikinai ėjo 1-ojo bataliono vado pareigas. Tai buvo laikina jo tarnybos vieta, į kurią jis buvo komandiruotas iš Kariuomenės štabo. 1-asis pėstininkų pulkas buvo perkeltas į Vilnių 1939 m. rudenį, Sovietų Sąjungai sugražinus Vilnių ir Vilniaus kraštą Lietuvai. Nėra žinoma gen. št. mjr. V. Bulvičiaus komandiravimo į pulką priežasčių, matyt, tai buvo susiję su Vytauto Didžiojo universiteto Humanitarinių mokslų ir Teisės fakultetų, kuriuose jis dėstė karinį rengimą, perkėlimu į Vilnių. Tačiau Vilniuje tarnauti jam teko vos keletą mėnesių. Sovietams okupavus Lietuvą, 1940 m. liepos 17 d. gen. št. mjr. V. Bulvičius buvo sugrąžintas iš komandiruotės į Kariuomenės štabą Kaune ir paskirtas 1-ojo skyriaus Mokymo dalies karininku[25]. 1940 m. rugsėjo pradžioje pradėjus Kariuomenės štabo likvidavimą, gen. št. mjr. V. Bulvičius buvo perkeltas į Karo mokyklą ir ten paskirtas Mokymo dalies vedėjo padėjėju[26]. Nuo rugsėjo 10 d. Karo mokyklą pradėta performuoti į darbininkų ir valstiečių Raudonosios armijos pėstininkų karo mokyklą, o nuo rugsėjo 14 d. mokykla pradėjo keltis iš Aukštosios Panemunės Kaune į Vilnių, kur jai buvo skirtos patalpos Antakalnyje. Kartu su mokykla iš Kauno į Vilnių kėlėsi ir gen. št. mjr. V. Bulvičius, tačiau pasirodė, kad tai tik laikina tarnybos vieta. Galutinį sprendimą priėmė Raudonosios armijos Pabaltijo ypatingosios karo apygardos vadovybė – paskyrė jį 179-osios šaulių divizijos štabo operacijų skyriaus viršininko padėjėju[27]. Spalio 4 d. gen. št. mjr. V. Bulvičius atvyko į naują tarnybos vietą[28].

Akivaizdu, kad nuo rugsėjo pradžios iki spalio vidurio gen. št. mjr. V. Bulvičius buvo labai užsiėmęs tarnyboje ir turėjo nedaug galimybių

[25] LCVA, f. 513, ap. 1, b. 387.

[26] Darbininkų ir valstiečių Raudonosios armijos pėstininkų karo mokyklai įsakymas Nr. 1, 1940 m. rugsėjo 10 d., LCVA, f. 384, ap. 7, b. 341, l. 148–150.

[27] Pabaltijo ypatingosios karo apygardos įsakymas Nr. 067, 1940 m. spalio 3 d., LYA, f. K-8, ap. 2, b. 2, l. 1–81.

[28] Įsakymai 179-ajai šaulių divizijai, 1940 m. rugsėjis–lapkritis, LCVA, f. R-222, ap. 2, b. 36.

bendrauti su žmonėmis ne iš tarnybos aplinkos. Sprendžiant iš tuo metu tarnavusių 29-ojo šaulių teritorinio korpuso štabuose ir dalyse bei karo mokykloje karininkų prisiminimų, tarnybos reikalais tekdavo užsiimti nuo ankstaus ryto iki vėlyvo vakaro, todėl vargu ar jis galėjo važinėti iš Vilniaus į Kauną bent jau dingstimi aplankyti šeimą. Be to, karininkams išvykti iš vieno miesto į kitą reikėjo gauti leidimą, todėl tai, kad jis spalio 9 d. buvo Kaune, mažai tikėtina.

Po savaitės nuo gen. št. mjr. V. Bulvičiaus atvykimo į divizijos štabą, spalio 11 d., ten pat atvyko ir gen. št. kpt. Juozas Kilius[29], Pabaltijo ypatingosios karo apygardos įsakymu paskirtas 179-osios šaulių divizijos štabo operacijų skyriaus viršininko padėjėju priešlėktuvinės apsaugos reikalams[30]. Prieš tai jis rugsėjo pradžioje iš Kariuomenės štabo buvo perkeltas į 29-ojo šaulių teritorinio korpuso 615-ąjį artilerijos pulką, ten paskirtas pulko štabo viršininko padėjėju[31].

615-asis artilerijos pulkas buvo formuojamas 3-iojo artilerijos pulko, dislokuoto Aukštojoje Panemunėje, Kaune, pagrindu. Nuo 1940 m. rugsėjo 9 d. 3-iasis artilerijos pulkas buvo paverstas 29-ojo šaulių teritorinio korpuso artilerijos pulku, o rugsėjo 19–20 d. buvusio 3-iojo artilerijos pulko štabas ir 1-oji bei 3-ioji artilerijos grupės persikėlė į Vilnių. 2-oji artilerijos grupė, kuri buvo dislokuota Marijampolėje, atvyko į Vilnių rugsėjo 22 d.[32] Vilniuje pulkas įsikūrė Šnipiškėse, dešiniajame Neries krante, buvusiose lenkų kavalerijos pulko kareivinėse, ten, kur dabar stovi Sporto rūmai[33]. Taigi iki atvykimo į 179-osios šaulių divizijos štabą gen. št. kpt. J. Kilius minėtame pulke Vilniuje tarnavo apie tris savaites.

Pažymėtina, kad Kariuomenės štabe abu karininkai – gen. št. mjr. V. Bulvičius ir gen. št. kpt. J. Kilius – tarnavo tame pačiame 1-ajame (operacijų) skyriuje, todėl jie ne tik vienas kitą gerai pažinojo, bet ir turėjo abipusį pasitikėjimą, o tai turėjo nemažą reikšmę kuriant slaptą pogrindinę antisovietinę organizaciją. Gali būti, kad šių karininkų susitikimas, jau kaip bendradarbių 179-osios šaulių divizijos štabe, ir buvo pogrindinės organizacijos formavimo pradžia.

Dr. S. Knezio nuomone, minima LAF Vilniaus vadovaujančio centro kūrimosi pradžios data – 1940 m. spalio 10 d. – turi tvirtą pagrindą. Gali

[29] Ten pat.

[30] Pabaltijo ypatingosios karo apygardos įsakymas Nr. 067, 1940 m. spalio 3 d., LYA, f. K-8, ap. 2, b. 2, l. 1–81.

[31] Įsakymas 29 ŠT korpuso artilerijos pulkui Nr. 6, LCVA, f. R-222, ap. 2, b. 28, l. 4–6.

[32] LCVA, f. 384, ap. 7, b. 341, l. 181.

[33] P. Čaplikas, *Taip buvo lemta*, Vilnius, 1997, p. 34–35.

būti, kad gen. št. kpt. J. Kilius į divizijos štabą atvyko spalio 10 d., nes iš įsakymų 615-ajam artilerijos pulkui matyti, jog jis tą dieną išvyko į naują tarnybos vietą. Jam prisistačius štabe, pagal įsakymą divizijai nuo kitos dienos jis buvo įrašytas į divizijos štabo karininkų sąrašus.

Tai, kad LAF Vilniaus štabą gen. št. mjr. V. Bulvičius ir gen. št. kpt. J. Kilius pradėjo kurti dviese, patvirtina ir jų per tardymus NKVD duoti parodymai.

Iš gana išsamių, nors ir kankinimais išgautų, bet su tam tikromis išlygomis tikėtinų V. Bulvičiaus parodymų galima spręsti, kad pirmasis, įtrauktas į vadovaujančio centro kūrimą, buvo jo tarnybos bičiulis ir bendramintis 179-osios šaulių divizijos štabo operacijų skyriaus viršininko padėjėjas gen. št. kpt. Juozas Kilius, o iš civilių – Vilniaus miesto savivaldybėje jurisconsultu dirbęs advokatas Aleksas Kamantauskas: *„Iš pradžių aš ėmiau ieškoti sau bendraminčių, užimančių antitarybines pozicijas. Kai susidarė bendraminčių ratelis – kapitonas Juozas Kilius, 179 teritorinės šaulių divizijos štabo operacijų skyriaus viršininko padėjėjas, ir advokatas Kamantauskas, aš pradėjau su jais kalbėti apie tai, jog reikia sudaryti vadovaujantį centrą, kuris turi nustatyti visą lietuvių inteligentijos politinę liniją ir praktinius uždavinius tarybų valdžios ir vokiečių vyriausybės atžvilgiu.“*[34]

V. Bulvičiaus išdėstytą sprendimo kurti pogrindinę organizaciją versiją patvirtino ir gen. št. kpt. J. Kilius: *„Po kelių pasitarimų su Bulvičiumi priėjome išvados, kad reikia steigti nelegalią organizaciją“*[35].

LAF Vilniaus vadovaujantis centras, kaip ir jo analogas Kaune, susikūrė ne per vieną dieną. Minima 1940 m. spalio 10 ar 11 d. – tai tik to branduolio kūrimosi pradžia. Toliau buvo kruopščiai ieškoma tinkamų žmonių, nesiekiant į vadovaujantį centrą įtraukti kuo daugiau žmonių, nes bet koks vadovybės sudėties plėtimas buvo siejamas su rizika kam nors iš daugelio kokiu nors būdu patekti į NKVD akiratį. Plėtros požiūriu V. Bulvičiaus nuostata buvo tokia: kol kas reikia suformuoti tik vadovaujantį centrą ir numatyti žmones, kuriuos tinkamu laiku būtų galima pasiųsti į provinciją organizaciniam ir vadovavimo darbui, taip pat parinkti žmones ryšiui su provincija. Patikrinti žmonės iki ateis laikas neturėtų žinoti apie savo misiją ir su jais neturėtų būti palaikomas ryšys. Taip buvo stengiamasi apsaugoti vadovaujantį centrą ir struktūras provincijoje nuo demaskavimo. Gen. št. mjr. V. Bulvičius vengė bet kokio viešų pasipriešinimo ženklų demonstravimo.

[34] Mjr. V. Bulvičiaus 1941 09 28 parodymai, *Archyviniai dokumentai, IV rinkinys*, p. 125.

[35] Kpt. J. Kiliaus 1941 06 13 savarankiški parodymai, ten pat, p. 136, 137.

Vilniuje kuriama pogrindžio struktūra iš pradžių funkcionavo be specialaus pavadinimo. LAF padaliniu ėmė vadintis gal tik nuo 1940 m. gruodžio. Bendrinis vadovaujančio centro pavadinimas aptinkamas vilniškių centro vadovų tardymų metu duotuose parodymuose[36]. Areštuotų vilniškių parodymuose dažniausiai kalbama apie pogrindžio organizaciją apskritai, neįvardijant jos. Retsykiais, ir tai tik kai kurių tardomųjų parodymuose, pogrindžio organizacija pavadinama Aktyvistų frontu.

Dabartiniu metu neretai LAF Vilniaus vadovaujantis centras vadinamas LAF Vilniaus kariniu štabu. Tačiau 1940–1941 m. sovietinio režimo laikais ši antisovietinio pogrindžio struktūra LAF Vilniaus kariniu ar kitokiu štabu nebuvo vadinama. Gal ji apskritai neturėjo specialaus pavadinimo, o gal buvo vadinama tiesiog LAF padaliniu, bet ir toks pavadinimas galėjo atsirasti tik 1940 m. pabaigoje – 1941 m. pradžioje. Vis dėlto abejotina ir šitai, nes tiek Kaune, tiek Vilniuje tarpusavio bendravime buvo vengiama vartoti LAF pavadinimą. Taip buvo elgiamasi konspiracijos sumetimais. Netgi galima abejoti, ar štabo pavadinimas Vilniuje buvo pradėtas vartoti Birželio sukilimo metu.

Pogrindinėje organizacijoje padaugėjus žmonių neišvengiamai reikėjo spręsti vadovavimo jai klausimą. Tuo tikslu 1941 m. vasarį A. Kamantausko bute įvyko itin svarbus pogrindžiui vadovaujančio centro pasitarimas. M. Naujokaičio pasitarime nebuvo. Pagal V. Bulvičiaus parodymus, pasitarimo dalyviai nutarė, kad centro „<...> *vadovybę turi sudaryti tik penki žmonės, o kiti penki turi būti pirmųjų penkių pavaduotojais ir žinoti tik betarpiškus savo vadovus. Šiame pasitarime iškilo klausimas dėl centro vadovybės. Petkelis ir Morkūnas nenorėjo priklausyti vadovaujančiam centrui <...>. Aš pats taip pat pasisakiau nenorįs priklausyti vadovaujančiam centrui, nes laikiau save nepakankamai autoritetingu. Kamantauskas laikėsi tokios pat pozicijos. Visi nutarėme ieškoti tinkamų kandidatų vadovaujančiam centrui <...>*“[37]

Vertėtų sutikti su dr. S. Knezio nuomone, kad V. Bulvičius turėjo ir kitų pakankamai svarių priežasčių nesiekti būti vadovaujančio centro vadovu. Pirmiausia dėl to, kad jis buvo kariškis ir jo galimybės bendrauti su ne tarnybos aplinkos žmonėmis buvo labai ribotos. Be to, jis negalėjo išvykti iš Vilniaus be vadovybės leidimo, netgi į Kauną, kur liko gyventi jo šeima po paskyrimo į Vilniuje dislokuotą divizijos štabą. Dėl tarnybos Raudonojoje armijoje ypatumų ne karininkai lankydavo savo ankstesnėse tarnybos vietose paliktas šeimas, o žmonos važiuodavo lankyti savo vyrų. Matyt, buvo ir dar viena priežastis, apie kurią per tardymus nebuvo užsiminta. Civilius gyventojus kontroliavo NKVD teritorinės įstaigos, o lietuviai kariai pateko į dvigubą NKVD kontrolę – korpuso NKVD struktūrų ir NKVD teritorinių įstaigų, kai civiliai kontaktuodavo su kariškiais ar atvirkščiai. Apskritai civilių ir kariškių kontaktus kontroliavo tiek korpuso, tiek teritorinės NKVD struktūros. Neabejotina, kad gen. št. mjr. V. Bulvičiui apie tai buvo gerai žinoma. NKVD padalinys veikė ir prie divizijos štabo, be to, itin aktyviai: jis kontroliavo kiekvieną štabo karininką. Nemaža jų buvo bandoma užverbuoti slaptais NKVD agentais ar bent jau buvo aiškinamasi tokia galimybė, dėl to tarp karininkų buvo tam tikro santūrumo ir netgi įtarumo vienas kito atžvilgiu. Matyt, dėl šios priežasties žinome nedaug karininkų, kurie priklausė LAF štabui. Iš divizijos štabo, neskaitant V. Bulvičiaus ir J. Kiliaus, kiek tikriau žinomas kaip priklausęs LAF štabui tik ats. jaun. ltn. Aleksas Vainoris, beje, Lietuvos kariuomenės štabe tarnavęs civiliu tarnautoju, o į korpusą perkeltas kaip Raudonosios armijos tikrosios karo tarnybos karininkas.

Nemažą įtaką gen. št. mjr. V. Bulvičiaus veiklai turėjo padėtis 179-osios šaulių divizijos štabe. Divizijos vadas nuo pat divizijos formavimo pradžios rugsėjo pirmosiomis dienomis buvo buvęs Lietuvos kariuomenės štabo viršininkas div. gen. Stasys Pundzevičius[38], divizijos štabo viršininkas – buvęs 1-osios pėstininkų divizijos štabo viršininkas gen. št. plk. Leonas Gustaitis,[39] Operacijų skyriaus viršininkas, kartu ir štabo viršininko padėjėjas – gen. št. plk. ltn. Tomas Kukta.

Tačiau jau po keleto dienų po gen. št. mjr. V. Bulvičiaus atvykimo į štabą jo tiesioginis viršininkas gen. št. plk. ltn. T. Kukta buvo paskirtas į kitas pareigas. Operacijų skyriaus viršininko pareigas perėmė atsiųstas kadrinis Raudonosios armijos karininkas mjr. Ivanas Kopylovas.

Div. gen. S. Pundzevičius 179-ajai šaulių divizijai vadovavo vos keletą mėnesių. 1940 m. gruodžio 16 d. jis perdavė diviziją brig. gen. Albinui Čepui ir buvo paleistas į atsargą[40]. Maždaug tuo pačiu metu buvo paleistas į atsargą ir paskui suimtas gen. št. plk. L. Gustaitis; vėliau jis buvo išvežtas į Rusijos lagerius ir 1942 m. gegužės 4 d. mirė nežinia kuriame iš Karagandos lagerių[41].

[36] Vilniškių tardymo protokolų ištraukos, ten pat, Vilnius, 1961.
[37] Mjr. V. Bulvičiaus 1941 09 28 parodymai, ten pat, p. 126.

[38] 179-ajai šaulių divizijai įsakymas Nr. 1, 1940 09 03, LCVA, f. R-222, ap. 2, b. 36.
[39] Įsakymas 29 šaulių terit. korpusui Nr. 6, 1940 09 12, LCVA, f. 384, ap. 7, b. 340, l. 6.
[40] Įsakymai 179-ajai šaulių divizijai, 1940 m. rugsėjo–gruodžio mėn., LCVA, f. R-222, ap. 2, b. 36.
[41] N. Kairiūkštytė, „Pulkininko Leono Gustaičio gyvenimas ir likimas (1887 08 07–1942 04 04)“, *Lietuvos aidas*, 1997, Nr. 158, p. 13.

Vietoj paleisto į atsargą ir suimto gen. št. plk. L. Gustaičio štabo viršininku 1940 m. gruodžio 20 d. buvo paskirtas gen. št. plk. Izidorius Kraunaitis[42], buvęs 1-ojo husarų pulko vadas[43], bet štabo viršininku jis buvo labai neilgai, nes netrukus pabėgo į Vokietiją[44].

Taigi aplinka, kurioje tarnavo gen. št. mjr. V. Bulvičius, vertė jį būti atsargų, kontroliuoti kiekvieną savo žingsnį ir net žodį. Vis dėlto ir jam nepavyko išvengti NKVD dėmesio. Po div. gen. S. Pundzevičiaus pašalinimo iš korpuso divizijos enkavėdistai užfiksavo štabo karininkų nepasitenkinimą dėl jo atleidimo. Užfiksavo ir karininkų pasisakymus dėl nepakenčiamų tarnybos sąlygų, taip pat žodžius, kad ir jų laukia panašus likimas. 1941 m. sausį viename iš NKVD pranešimų apie tokius pasisakymus buvo išvardinti divizijos artilerijos viršininkas brig. gen. Jonas Juodišius, sanitarijos viršininkas san. plk. ltn. gyd. Nasvytis, žvalgybos skyriaus viršininkas plk. ltn. Stanulis, mjr. V. Bulvičius ir kpt. J. Kilius[45]. Neabejotina, kad nuo tada visi jie buvo atidžiai stebimi.

Matyt, V. Bulvičius realiai vertino savo galimybes vadovauti pogrindžiui, todėl manė apsiriboti vadovavimu pogrindžio organizacijai korpuse, priklausančiai Vilniaus vadovaujančiam centrui. Kontaktuoti su karininkais jam buvo paranku dėl savo tarnybinės padėties, o susitikimus su civiliais jam tekdavo kruopščiai rengti, kad nesukeltų įtarimų. Pažymėtina, kad susitikimai buvo labai reti, daugiausia buvo stengiamasi ryšius palaikyti per patikimus žmones.

V. Bulvičiaus poziciją dėl vadovavimo organizacijai paaiškina ir gen. št. kpt. J. Kiliaus parodymai: *„Kadangi šios organizacijos veikla buvo numatyta provincijoje, civilinių žmonių tarpe, abu su Bulvičiumi nusprendėme, kad organizacijai turi vadovauti civiliniai asmenys, o vienas iš mūsų įeitų į organizacijos centrą, kaip kariuomenės atstovas. Buvome susitarę, kad toks atstovas bus Bulvičius, o jam susirgus, išvykus arba jį areštavus, vietoje Bulvičiaus būsiu aš. Organizuoti centrą buvo pavesta Naujokaičiui. Naujokaitis laikė ryšį tik su Bulvičiumi. Aš su Naujokaičiu nebuvau net supažindintas. Naujokaitis, pajutęs, kad yra VRLK organų sekamas, pabėgo į Vokietiją. <...> Kas po Naujokaičio ėmėsi šiam centrui vadovauti – man nėra žinoma.“*[46]

[42] Pabaltijo ypatingosios karo apygardos įsakymas Nr. 0307, 1940 m. gruodžio 20 d., LYA, f. K-8, ap. 2, b. 6, l. 6–90.

[43] Įsakymas kariuomenei Nr. 68, 1940 m. birželio 27 d., LCVA, f. R-222, ap. 1, b. 3, l. 93–94.

[44] *Karys*, 1964, Nr. 7.

[45] LSSR vidaus reikalų liaudies komisaro, valstybės saugumo vyr. majoro A. Guzevičiaus 1941 m. sausio mėn. visiškai slaptas pranešimas apie politinę ir moralinę padėtį 29 teritoriniame korpuse, LYA, f. 1771, ap. 2, b. 531. Publikuota: *Lietuvos archyvai*, Nr. 9, 1997, p. 24.

[46] Kpt. J. Kiliaus 1941 06 13 savarankiški parodymai, *Archyviniai dokumentai, IV* rinkinys, p. 136, 137.

Taigi pogrindžiui vadovaujančiame branduolyje nuo pat pradžios ats. jaun. ltn. Mykolui Naujokaičiui buvo skiriamas išskirtinis vaidmuo ir juo buvo labai pasitikima, nepaisant to, kad jis pateko į NKVD spąstus. Matyt, nemažą reikšmę turėjo tai, kad V. Bulvičius ir M. Naujokaitis buvo kilę iš to pačio Bartninkų valsčiaus Vilkaviškio apskrityje ir, matyt, buvo pažįstami iš jaunystės, nes jų amžiaus skirtumas buvo tik septyneri metai. Tačiau abejotina, ar ats. jaun. ltn. M. Naujokaitis galėjo vadovauti LAF Vilniaus štabui. Kiek žinoma, jis buvo bene svarbiausias V. Bulvičiaus pagalbininkas organizuojant pogrindį tarp jaunimo, be to, jis daug prisidėjo palaikant ryšį su Kauno LAF (slapyvardžiu „Kumpis 24“). Kita vertus, jo dalyvavimas LAF Vilniaus štabo veikloje buvo neilgas. Pajutęs, kad yra sekamas, 1941 m. vasario pirmoje pusėje ties Kartena nelegaliai perėjo sieną ir pasitraukė į Vokietiją su gen. št. mjr. V. Bulvičiaus užduotimi suderinti Berlyne su K. Škirpa numatomos Lietuvos vyriausybės sudėtį (pirmiausia – aptarti K. Škirpos kandidatūrą į ministro pirmininko postą).

Beje, atrodo, kad M. Naujokaitis Vilniuje kūrė pogrindžio organizacijas dar iki pirmojo susitikimo su savo ankstesnių laikų bičiuliu gen. št. mjr. V. Bulvičiumi. Vilniuje M. Naujokaitis daugiausia rėmėsi jaunimu, ypač skautais. Ar tik ne dėl to V. Bulvičius artimiausiu pagalbininku pogrindžio vadovaujančioje struktūroje iš civilių pasirinko M. Naujokaitį, o ne A. Kamantauską, kurį pirmuoju iš civilių pats buvo pasirinkęs į pogrindžio organizatorius. Be kita ko, sužeistas ir patekęs į enkavėdistų rankas, M. Naujokaitis pirmas per tardymus paminėjo Lietuvių aktyvistų frontą (bent taip yra užrašyta tardymo protokole)[47].

Išvykus M. Naujokaičiui, artimiausiu gen. št. mjr. V. Bulvičiaus pagalbininku darbui su civiliais tapo, matyt, ats. jaun. ltn. advokatas A. Kamantauskas. Taip galima spręsti iš tardytojų kankinimais išgauto jo prisipažinimo: *„Antitarybinei lietuvių nacionalistinei organizacijos veiklai vadovavau aš – Kamantauskas ir Bulvičius. Svarbiausią organizacinį ir vadovaujantį vaidmenį vaidino Bulvičius, nes jis turėjo betarpiškus ryšius su antitarybiniu lietuvių centru Vokietijoje.“*[48]

LAF Vilniaus vadovaujančio centro vadovu priimta laikyti gen. št. mjr. V. Bulvičių, bet ar tikrai taip buvo? Kpt. J. Kilius tvirtino, jog abu su mjr. V. Bulvičium buvo sutarę ir nusprendę, kad pogrindžio organizacijai Vilniuje turi vadovauti civiliai, o mjr. V. Bulvičius vadovaujančiame centre būtų

[47] Mykolo Naujokaičio 1941 04 14 parodymai, ten pat, p. 107, 108.

[48] A. Kamantausko 1941 10 04 parodymai, ten pat, p. 122.

kariškių atstovas. Iš kpt. J. Kiliaus parodymų tardytojams atrodo, kad, be jo ir mjr. V. Bulvičiaus, dar buvo kažkokia organizacijos vadovybė: *„Su Bulvičium buvome pasiskirstę pareigomis sekančiai: Bulvičius laiko asmeninį ryšį su konspiracinės organizacijos centru ir su civiliniais visuomenės atstovais; aš gi, kaip jo pavaduotojas, turėjau numatyti ir parengti žmones korpuso karių tarpe. Buvau įspėtas, kol neateis tinkamas momentas, niekam nesakyti nei apie mūsų numatomus tikslus, nei apie tokią besikuriančią organizaciją. Asmenų ištyrimą (išstudijavimą) turėjau daryti aplinkiniais keliais, t. y. asmeniniu stebėjimu ir, jei būtų proga, pasikalbėjimais apie tarptautinę padėtį, apie tarybinę santvarką, žmonių nuotaikas ir pan. O jau po tokio stebėjimo daryti išvadą, ar tam tikras asmuo konspiraciniam darbui gali būti tinkamas, ar ne.“*[49] Kitame parodyme gen. št. kpt. J. Kilius aiškinęs, kad V. Bulvičius buvo jį įspėjęs, jog, sudarius vadovaujantį pogrindžio centrą, jis turėsiąs vykdyti to centro pavedimus 29-ajame Raudonosios armijos šaulių korpuse, o ryšį su tuo centru palaikysiąs per gen. št. mjr. V. Bulvičių. Iš to darytina išvada, kad V. Bulvičius net artimiausiems bendražygiams nepasisakydavo esąs tokio centro vadovas. Vis dėlto tardytojai išgavo mjr. V. Bulvičiaus prisipažinimą, kad jis buvo pogrindžio vadovaujančio centro steigimo iniciatorius[50].

Labai panaši informacija yra ir Leono Žemkalnio parodymuose. Jo teigimu, 1941 m. sausį *„Iš Bulvičiaus informacijos aš supratau, kad jis priklauso centriniam organizacijos štabui. Tačiau vėliau, apie 1941 m. gegužės vidurį <...>, kalbant su juo apie slaptos organizacijos veiklą, jis man papasakojo turįs ryšius su vienu žmogumi, kurio padėtis yra aukštesnė už jo, ir kad jis, Bulvičius, slaptoje organizacijoje jam pavaldus. Bulvičius pabrėžė, kad tas žmogus konspiracijos sumetimais nemėgsta dažnai rodytis.“*[51] *„Aš žinau, kad organizacijai vadovavo majoras Bulvičius ir advokatas Kamantauskas; be to, žinau dar vieną, kuris lankėsi pas majorą Bulvičių ir kuriam organizacijoje majoras Bulvičius ir Kamantauskas buvo pavaldūs“*, – per tą patį tardymą papildė L. Žemkalnis[52].

Kaip vertinti tokią informaciją apie mjr. V. Bulvičių ir dar vieną anoniminį pogrindžio organizacijos vadovą?

Bent du su pogrindžio vadovybe susiję asmenys teigia, kad mjr. V. Bulvičius buvo tarpininkas ar jungiamoji grandis tarp kariškių ir pasipriešinimo pogrindžio organizacijos centro. Minimas kažkoks neįvardintas asmuo,

[49] Kpt. J. Kiliaus 1941 06 15 savo ranka rašyti papildomi parodymai, ten pat, p. 139, 140.
[50] Ten pat, p. 126.
[51] Leono Žemkalnio 1941 09 25 parodymai, ten pat, p. 149.
[52] Ten pat, p. 155.

kuriam gen. št. mjr. V. Bulvičius pogrindyje buvęs pavaldus. Čia atkreiptinas dėmesys ir į gen. št. kpt. J. Kiliaus žodžius, jog su V. Bulvičiumi buvę sutarta, kad pogrindžiui turi vadovauti civiliai, o V. Bulvičius pogrindžio vadovaujančiame centre būtų kariškių atstovas. Tai nepaneigia ar nesumenkina gen. št. mjr. V. Bulvičiaus, kaip LAF Vilniaus vadovaujančio centro kūrimo iniciatoriaus, steigėjo ir vadovo ar bent vieno iš vadovų vaidmens.

Galima svarstyti, ar tas paslaptingasis organizacijos vadovas galėjo būti M. Naujokaitis arba A. Kamantauskas, tačiau viršesnio už V. Bulvičių asmens buvimo klausimas vis dėlto abejotinas.

Galbūt į šį klausimą galėtų atsakyti straipsnio „Bolševikų metais Lietuvoje“, skelbto 1942 metais „Kario“ žurnalo Nr. 24–27, autorius, pasirašęs paslaptingais „M. S.“ inicialais. Sprendžiant iš straipsnio turinio, autorius buvo gana gerai informuotas apie pogrindinę organizaciją, jos parengtą veikimo planą prasidėjus karui ir plano sudarytojus bei saugotojus. Prasidėjus karui jis tikriausiai buvo vienas iš sukilimo organizatorių tarp lietuvių karių. Iš to, kad straipsnio autorius gerai žinojo padėtį korpuse, karininkus, lietuvių karių sukilimo eigą poligonuose, galima spręsti, jog tai buvo aukšto rango atsargos karininkas. Nors straipsnyje nėra užuominų apie LAF Vilniaus štabą ir jo vadovybę, tačiau jau vien iš slapto plano ir jo likimo aprašymo galima daryti išvadą, kad straipsnyje minima organizacija yra Vilniaus vadovaujantis centras:

„Planas buvo sudarytas sutartiniais ženklais, be paaiškinimų, nes buvo bijoma, kad kokiu nors būdu patekus į bolševikų rankas, bolševikai jo nesuprastų ir neiššifruotų. Planų saugotojas nežinojo nė vieno sutartinio ženklo ir taip pat nežinojo tas asmuo, kuris tą planą įdavė jam saugoti. Toks atsargumas, pasirodė, buvo naudingas, nes masinių karininkų areštų metu planų saugotojas tikrai pateko į NKVD rankas, buvo kankinamas, nuo kankinimo išėjo iš proto ir jau psichiškai nesveikas planą atidavė NKVD valdininkams.

Organizacijai plano saugotojo areštas tuojau buvo žinomas, ir kai NKVD valdininkai areštuotą plano saugotoją vežė iš NKVD rūsių į jo butą, kur buvo paslėpti planai, jį norėjo nušauti. Tačiau dėl stiprios sargybos ir turint tik vieną revolverį, be to, nenorint įklampinti kitų, nesiryžo tai įvykdyti. Taip tais planais ir neteko pasinaudoti, be to, prasidėjo išvežimas žmonių, tame skaičiuje karininkų areštai, todėl organizacijai buvo padaryta rimta spraga.“[53]

Kas sudarė LAF Vilniaus vadovaujančio centro branduolį, jo vadovybę?

[53] *Karys*, 1942, Nr. 26.

Apie pogrindį, jo personalijas, veiklą niekuomet neturėsime išsamios ir absoliučiai patikimos informacijos. Tuo labiau apie antisovietinį pogrindį Lietuvoje, nes buvo vengiama bet ką užrašinėti, minėti vardus, pavardes ar slapyvardžius. Čekistų surašyti pagal savo madą ir formą tardymo protokolai neretai yra vienintelis su išlygomis naudotinas informacijos šaltinis, nes neturime patikimesnių šaltinių. Dabar mums besiaiškinant LAF Vilniaus vadovaujančio centro struktūrą ir sudėtį svarbu ne tai, kas pirmas kankinamas čekistams ką nors pasakė ar prisipažino, o kiek tardymo protokoluose esanti informacija padeda susidaryti vaizdą apie vadovaujantį pasipriešinimo centrą. Panašu, kad gen. št. mjr. V. Bulvičius mėgino gelbėti A. Kamantauską ir kitus vadovaujančio centro narius neretai painiodamas lyg ir aiškius dalykus.

Dėl LAF Vilniaus vadovaujančio centro vadovybės ir apskritai jo sudėties esama daug neaiškumų. Vis dėlto aišku, kad organizacinį pagrindą sudarė penketukų sistema, kuri sukliudė čekistams prisikasti prie pogrindžio daugumos. Tokia buvusi konspiracijos sistema iki šiol trukdo išsiaiškinti daugelį organizacinių pogrindžio dalykų.

Tardymo protokoluose įvairiais aspektais, susijusiais su LAF Vilniaus vadovaujančiu centru ir jo aplinka, minimi Antanas Petkelis, Jonas Markūnas, Stasys Mockaitis, Antanas Skripkauskas, M. Naujokaitis, kpt. Eugenijus Petrauskas, Vladas Nasevičius, plk. ltn. Karolis Dabulevičius, Antanas ir Izidorius Andriūnai, ltn. Leonas Žemkalnis, ltn. Jonas Valkiūnas, kpt. Pranas Gužaitis, ltn. Juozas Sadzevičius, jaun. ltn. Adolfas Eidimtas, kpt. Kazys Antanavičius, ats. jaun. ltn. Balys Puodžiūnas.

LAF Vilniaus vadovaujančio centro kariškių padalinys vėliau buvo vadinamas Vilniaus kariniu štabu. Formaliai tokios struktūros nebuvo, bet realiai ji egzistavo, tik kariškių antisovietinis pasipriešinimas, jo organizavimas turėjo savo specifiką, lyginant su organizaciniais politiniais pasipriešinimo dalykais, kurie buvo civilių – Vilniaus inteligentijos – žinioje. Neabejotina, kad, prasidėjus sukilimui, vadovaujanti kariškių struktūra būtų tapusi tikru kovos štabu, bet taip neatsitiko, nes areštai suardė Vilniaus vadovaujantį centrą.

Neturime patikimos informacijos ir apie LAF Vilniaus vadovaujančio centro asmeninę sudėtį, nes Lietuvoje pogrindžio sąlygomis buvo vengiama informaciją fiksuoti raštu, o sovietų represijų išvengę vadovybės nariai ar jiems artimi žmonės neparašė išsamesnių atsiminimų. Kadangi neturime tikslių sąrašų, neišvengsime prielaidų, ginčų ar nesutarimų, bet tai nemažina tų asmenų atliktų darbų ir žygdarbių reikšmės.

P. Narutis, pogrindyje neturėjęs tiesioginio ryšio su Vilniaus centru, daro prielaidą, kad LAF Vilniaus vadovaujantis centras atrodęs maždaug taip: *„Gen. št. mjr. Vytautas Bulvičius (vadovauja), Vladas Nasevičius, Vytautas Statkus, Jonas Masiliūnas, dr. Pranas Padalis-Padalskis, J. Kamantauskas, Juozas Kazickas ir tiesiogiai Vilniaus štabui priklausė 29-ojo lietuvių korpuso karininkai: kpt. Juozas Kilius, kpt. Pranas Gužaitis, kpt. B. Balčiūnas ir Kaune esantieji plk. Tautvilas, kpt. I. Andriūnas ir plk. M. Mačiokas“*[54]. Šiame sąraše esama tiek vadovaujančio centro narių, tiek šio centro pasitelktų įvairių pavedimų vykdytojų ar kovos padalinių vadovų. Čia matome išvardintus vadovaujančio centro narius ir nuo jų atskirtus centrui subordinuotus karininkus.

A. Damušis taip pat yra pateikęs gana plačios informacijos apie LAF Vilniaus vadovaujančio centro asmeninę sudėtį[55]. Pagal jį, egzistavo karinis bei politinis štabai, kaip atskiros pogrindžio struktūros, kurių sudėtis tokia: a) karinis štabas – pirmininkas mjr. V. Bulvičius, nariai kpt. Izidorius Andriūnas, ats. jaun. ltn. Balys Puodžiūnas, ltn. Juozas Sadzevičius, kpt. Jonas Vabalas, ltn. Aleksas Vainoris, ltn. Jonas Valkiūnas, ats. ltn. L. Žemkalnis (nepamini kpt. J. Kiliaus); b) politinis štabas – pirmininkas M. Naujokaitis ir po jo pirmininku tapęs A. Kamantauskas, Jurgis Gobis, Juozas Kazickas, Stasys Mockaitis, Jonas Markūnas, Vladas Nasevičius, Pranas Padalis, Antanas Petkelis, Antanas Skripkauskas, Vytautas Valiukevičius. Kitur A. Damušis, politinį štabą vadindamas civiliniu štabu, prie išvardintųjų dar priduria B. Balčiūną[56]. Šiame sąraše išvardinti visi antisovietinėje veikloje labiau pasireiškę žmonės, bet nebūtinai buvę vadovaujančios struktūros viršūnėje.

Visame 1940–1941 m. antisovietinio pasipriešinimo pogrindyje vyravo penketukų principas, kaip organizacinis pogrindžio pagrindas. Sprendžiant pagal tai, vadovaujančio centro narių skaičius turėjo būti labai ribotas. Kuriant centro vadovaujančią struktūrą iš pradžių buvo manoma joje būsiant 10 asmenų, bet paskui buvo sutarta, kad vadovybę turi sudaryti tik 5 žmonės, kurie turėtų po vieną pavaduotoją. Taigi LAF Vilniaus vadovaujančio centro vadovybėje buvo tik 5–10 žmonių, turint mintyje ir vykusius pokyčius. Beje, vadovybės narių pavaduotojai nebūtinai buvo vadovaujančio centro nariai. LAF Vilniaus vadovaujantis centras, kitaip negu jo analogas Kaune, kūrėsi daug lėčiau – nuo 1940 m. spalio iki 1941 m. kovo. Labai

[54] P. Narutis, *min. veik.*, p. 54.
[55] A. Damušis, *Tautos sukilimas*, p. 59.
[56] A. Damušis, *Lithuania against Soviet and Nazi aggression*, p. 58.

atsargiai buvo parenkamas centro vadovaujančios struktūros personalas ir kuriamos žemesniosios grandys. Juk kpt. J. Kilius aiškino, kad, parinkdamas organizacijai plėsti tinkamus kadrus, jis rėmėsi kandidatų stebėjimu, atsargiais pokalbiais su jais. Tai užimdavę nemažai laiko. „*Kada pradėjome galvoti apie uždavinių davimą Vilniuje stovinčioms kariuomenėms dalims, iškilo reikalas į šį darbą pritraukti dar vieną kitą patikimą asmenį. Tokiais buvome numatę: kpt. Gužaitį, ltn. Sadzevičių ir kpt. Antanavičių.*“[57] Išeitų, kad kpt. P. Gužaitis, ltn. J. Sadzevičius ir kpt. K. Antanavičius buvo pasitelkti jau nebe kaip vadovaujančio centro nariai, bet kaip centro sumanytų kariškių padalinių vadovai ar aktyvistai. Ltn. J. Valkiūnas ir L. Žemkalnis buvo svarbūs pogrindyje asmenys, bet viso labo tik vykdytojai – jie organizavo radijo ryšio seansus ir dirbo su radijo siųstuvu. Su siųstuvo apsauga (neabejotinai ir žvalgyba geležinkelyje) buvo susijęs J. Gobis, bet centro vadovybėje jo buvimas labai abejotinas. Labiausiai tikėtina, kad centro vadovybėje iš kariškių buvo tik mjr. V. Bulvičius ir galbūt kpt. J. Kilius. Jie abu sudarė penketuko viršūnę (vadovybės narys ir jo pavaduotojas). Pagal turimą informaciją abejotina, ar tarp aukščiausių centro vadovų buvo kpt. Jonas Vabalas. Kpt. I. Andriūnas tikriausiai buvo svarbiausias mjr. V. Bulvičiaus ryšininkas Kaune. Lieka neaiškus tik vieno iš kariškių – gen. št. plk. ltn. Karolio Dabulevičiaus – vaidmuo pogrindžio struktūrose. Jis buvo kpt. Eugenijaus Petrausko bute, kai 1941 m. vasarį ten vyko mjr. V. Bulvičiaus susitikimas su V. Nasevičiumi. Čekistai nesusekė gen. št. plk. ltn. K. Dabulevičiaus, ir jis išvengė arešto.

Galime daryti tokią išvadą apie LAF Vilniaus vadovaujančio centro asmeninę sudėtį: LAF Vilniaus vadovaujančiame centre, t. y. tarp aukščiausiųjų vadovų, be poros kariškių, galėjo būti 5–10 civilių. Manytina, kad vadovybėje buvo šie žmonės: mjr. V. Bulvičius, M. Naujokaitis, A. Kamantauskas, V. Nasevičius, P. Padalskis-Padalis ir dar gal kas nors iš Vilniaus universiteto aplinkos, tikriausiai Stasys Žakevičius. Neabejotinai šio centro aplinkoje buvo dešimtys civilių bei kariškių, buvusių centro narių pavaduotojų, padalinių vadovų, turėjusių kitokius įpareigojimus, t. y. atlikusių svarbų vaidmenį antisovietiniame pasipriešinime, bet jau žemesnėje grandyje.

[57] Kpt. J. Kiliaus 1941 06 15 savo ranka rašyti papildomi parodymai, *Archyviniai dokumentai, IV rinkinys*, p. 140.

LAF Berlyno vadovaujantis centras

Vienintelis sausumos ruožas, jungiantis sovietų okupuotą Lietuvą su SSRS nekontroliuojamu išorės pasauliu, buvo nuo Palangos iki Vištyčio ežero besidriekianti siena su Vokietija. 1939 m. kovą Lietuva neteko Klaipėdos krašto. Po šito agresijos akto pailgėjo siena su Vokietija. Kai 1939 m. rudenį vokiečiai okupavo vadinamąjį Suvalkų trikampį, siena su Reichu dar pailgėjo. Sovietų Sąjungai okupavus Lietuvą, pailgėjusi siena su Vokietija buvo labai patogi lietuvių pogrindininkams. Nuo pirmos okupacijos dienos per „žaliąją sieną“, t. y. apeinant sienos perėjimo punktus bei kontrolės postus, į Vokietiją bėgo įvairaus rango politikai, karininkai, valdininkai, viešosios ir saugumo bei kriminalinės policijos pareigūnai ir kiti asmenys, siekiantys išvengti sovietinių represijų. Politinių pabėgėlių srautas iš Lietuvos į Vokietiją nesumažėjo ir kai sienos su Vokietija apsaugą perėmė NKVD pasienio kariuomenė, kuri vis griežtino pasienio režimą, verbavo agentus ir seklius iš vietinių gyventojų tarpo. Lietuvoje buvo manoma, kad SSRS ir Trečiojo Reicho draugystė ilgai netruks, buvo laukiama abiejų šitų šalių totalitarinių režimų karinio konflikto. Todėl politiniai pabėgėliai nebijojo, kad naciai perduos juos sovietams.

Naciai, paklusdami Maskvos reikalavimams ir nenorėdami dėl „smulkmenos“ aštrinti santykių, Lietuvos ambasados Berlyne pastatą atidavė sovietams, bet iš Berlyno neišsiuntė Lietuvos pasiuntinio Vokietijoje gen. št. plk. K. Škirpos, paliko jam diplomatinį pasą ir neatėmė diplomatinio korpuso nario kortelės. Teisėta Lietuvos vyriausybė nebuvo K. Škirpos atšaukusi iš šio diplomatinio posto Vokietijoje. Vis dėlto K. Škirpos padėtis buvo gana dviprasmiška. Reicho užsienio reikalų ministerijos pareigūnai vengė viešų kontaktų su K. Škirpa, nenorėdami erzinti sovietų. Jo buvimas Berlyne, konfidencialūs susitikimai ir pokalbiai su aukšto rango užsienio reikalų žinybos pareigūnais, išlikęs ryšys su senais pažįstamais vermachto kariškiais, nevengusiais kontaktų, teikė tam tikrų vilčių ateičiai.

K. Škirpa, dar 1940 m. birželio pabaigoje Kaune svarstęs antisovietinio pasipriešinimo organizavimo klausimus, manė galėsiąs savo ryšius Berlyne panaudoti Lietuvos Nepriklausomybės atkūrimo labui. Tas viltis jis taip pat siejo su netolimoje ateityje galimu SSRS ir Vokietijos kariniu konfliktu.

Iš patenkančių į Berlyną pabėgėlių K. Škirpa neabejotinai žinojo ne tik apie įvairiuose visuomenės sluoksniuose augantį nepasitenkinimą sovietų režimu, bet ir apie brėstantį lietuvių antisovietinį pasipriešinimą, gal net ir apie kai kurias organizacines jo raiškos formas. Darytina prielaida, kad iš kurio nors pabėgėlio jis sužinojo ir apie Kaune ar Vilniuje besikuriantį Lie-

tuvių aktyvistų frontą. Tokia žinia K. Škirpą galėjo paskatinti veikti greičiau ir Berlyne įforminti organizacinį, vadovaujantį antisovietinio pasipriešinimo centrą. Manytume, jog K. Škirpa suvokė, kad sunku ar netgi neįmanoma turint nelabai tvirtas pozicijas Berlyne su kelių dešimčių energingų ryšininkų pagalba sukurti pogrindį Lietuvoje.

Kita vertus, K. Škirpa jau nuo 1940 m. vasaros darė tokių žygių ar bent jau rengėsi jų imtis. Liepos pradžioje vokiečių pareigūnai, bendravę su K. Škirpa, jam priminė, kad „<...> *būtų patartina tuo tarpu daugiau asmenų į tą slaptą dalyką nepritraukti. Bet nei vienas, nei antras nesiūlė nuo plano vystymo susilaikyti.*"[58] Esą tuomet jam ir kilusi mintis „<...> *sukurti mūsų tautos veiklesniuosius elementus į visai naują, iš seniau niekam nežinomą, organizaciją – Lietuvių Aktyvistų Frontą, sutrumpintai LAF*"[59], kad tai neprimintų politinių srovių ar partijų, o būtų lietuvių patriotizmo sukurtas sąjūdis.

Atrodo, kad K. Škirpa tikėjosi greitai kilsiančio konflikto tarp Vokietijos ir SSRS. 1940 m., liepą jis buvo parengęs Aktyvistų fronto vyriausiosios vadovybės vardu atsišaukimą „*Į talką Naujos Lietuvos kurti!*"[60], kuris taip ir nebuvo padaugintas bei išplatintas. Šio atsišaukimo tekstas laikytas projektu ir jo nuorašas buvo įteiktas nacių partinių struktūrų darbuotojui dr. P. Kleistui. Esą tai prisidėjo prie to, kad vokiečiai susidomėjo numatomu kurti LAF sąjūdžiu. Nacių pareigūnai dr. Kleistas ir dr. Leibrandtas, pritarę K. Škirpos sumanymui suburti pabėgėlius iš Lietuvos į antisovietinio pasipriešinimo organizaciją, pridūrė, kad nacių institucijos tam nedarysią kliūčių, jeigu tik toji organizacija nesiimsianti kokių nors viešų demaršų prieš SSRS ir nedarysianti pareiškimų raštu.

Savo pretenzijas vadovauti antisovietinio pasipriešinimo organizacijai K. Škirpa grindė ne tik savo statusu, kurį vokiečių valdžia toleravo, bet ir kai kurių politinių pabėgėlių iš Lietuvos noru matyti jį pasipriešinimo vadovu. Kaip pavyzdį K. Škirpa pateikia grupės voldemarininkų (J. Dženkaičio, J. Pyragiaus, S. Puodžiaus, P. Skurausko ir kitų) rugpjūčio 23 d. kolektyvinį laišką, kurio esmė buvusi tokia: „*Greta daugelio atbėgėlių, kurie čia atsirado vien savo kailį gelbėdami, yra nemažai ir tokių, kurie nori įsijungti į aktyvią kovą su bolševizmu – į tą kovą, kuri vėliau ar anksčiau turės iš čia prasidėti. Tam reikalui mes turime pradėti ruoštis iš anksto. Kadangi šiai kovai vadovaus Reichas, tai mes turime atsiduoti visiškon jo dispozicijon. Bet, būdami išsisklaidę po plačią Vokietiją, turime turėti vieną vadą, kuris ne tik mus visus sujungtų, bet taip pat jau dabar reikštų visų užsieniuose (bent Europoje) gyvenančių lietuvių valią, jiems atstovautų ir rodytų aktyvumą. Žinodami Tamstos nusistatymą ir paskutiniu metu žygius bei pastangas gelbėti lietuvių tautą atitinkama politine veikla, mes, vad. voldemarininkai, laikome Tamstą vieninteliu asmeniu, galinčiu tas pareigas pasiimti. Galbūt šios pareigos bus atsakingos ir sunkios, bet politikos žmogus nebėra sau žmogus. Tamstai, kaip kariui ir diplomatui, labiausiai ir dera šiandien atsistoti priekyje aktyviai kovojančios tautos dalies.*"[61] Vėliau K. Škirpa kratėsi voldemarininkų retorikos ar jų pronacistinių pažiūrų pasireiškimo. Pats jis neabejotinai buvo tvirtas ir nuoseklus nepriklausomybininkas, nors jo veikloje nestigo ir provokiškosios orientacijos raiškos.

[58] K. Škirpa, *min. veik.*, p. 30.
[59] Ten pat, p. 31.
[60] Ten pat, p. 34–37.

K. Škirpa, gyvendamas Berlyne, jautėsi gana saugus, todėl kūrė įvairius su kova dėl Lietuvos išlaisvinimo – nepriklausomybės atkūrimo – susijusius dokumentus, neretai didokos apimties tekstus. Vienas tokių tekstų – kovos dėl nepriklausomybės ir Lietuvos ateities vizijos – „Platformos metmenys". Šis dokumentas parašytas dar iki LAF Berlyno vadovaujančio centro sukūrimo. Dokumento esmė išsakyta pirmoje jo pastraipoje: „*Tikslas, kurį, netekus valstybinės nepriklausomybės, visi lietuviai, ištikimi Tėvynei Lietuvai, turi savo galvose ir nešioja širdyse, yra savaime aiškus: laisvos ir nepriklausomos Lietuvos Valstybės atstatymas*"[62]. Prieš šį esminį galutinio antisovietinės kovos tikslo apibrėžimą nublanksta ir netenka prasmės visi tame K. Škirpos tekste pasitaikantys reveransai nacių Vokietijai ir įvairią prasmę galinčios turėti užuominos apie Naująją Lietuvą.

Viena vertus, K. Škirpa visuomet pabrėždavęs, kad prie LAF ištakų stovėję ir jo branduolį Vokietijoje sudarę pabėgėliai iš Lietuvos nebuvo pronaciai, bet blaivaus lietuviško patriotinio nusistatymo žmonės, kaip ir visa lietuvių tauta, siekusi nusikratyti sovietinio režimo ir atkurti nepriklausomybę. Kita vertus, K. Škirpa akcentuodavęs ir tai, jog šie žmonės ir tautą ištikusios nelaimės akivaizdoje vis dar nebuvo atsikratę partinės politinės priešpriešos. Čia verta priminti voldemarininkų pažiūrų kraštutinumą, pasireiškiantį pronacistinėmis nuotaikomis.

Berlyne, K. Škirpos bute, 1940 m. lapkričio 17 d. susirinkę šeimininko sukviesti 25 žmonės[63] sprendė antisovietinio pasipriešinimo organizacijos branduolio kūrimo klausimą. Pats K. Škirpa šią sueigą vertino kaip „*Lietu-*

[61] Ten pat, p. 61, 62.
[62] Ten pat, p. 73.
[63] K. Škirpa rašo, kad susirinkime dalyvavo 28 asmenys, protokole minimi 25 asmenys, bet Aktą pasirašė 28 asmenys. Žr.: ten pat, p. 91, 92, 95.

vių Aktyvistų Fronto (LAF) formalios užuomazgos susirinkimą, nors to sąjūdžio genezė faktiškai siekė 3–4 mėnesius atgal. Ji buvo glaudžiai susijusi su mano rizikinga kelione į Kauną birželio mėn. gale ir daug žadėjusiu, bet neįvykusiu planu Lietuvos suverenumui atkurti 1940 m. liepos mėn., pasinaudojant lauktu, bet atsidėjusiu, staigiu Maskvos–Berlyno pakto sužlugimu."[64]

Steigiamajame susirinkime iš pradžių nebuvo vieningos nuomonės. Būta abejonių dėl bendradarbiavimo su Vokietija mastų, formų ir prasmės. Kaip nurodo K. Škirpa, ryškiausiai abejones išreiškė tautininkų atstovas T. Dirmeikis: „<...> *būsimasis Aktyvistų sąjūdis bus politinė organizacija su tam tikru savo turiniu. Esą iš programos matyti, kad mes glaudžiamės prie Vokietijos, ir darosi įspūdis, kad mes kovosime už vokiečių režimą ir už Vokietijos laimėjimus. Tokiu būdu mūsų organizacijos likimas priklausysiąs nuo to, kuo karas baigsis. Jam atrodytų, jei Vokietija karą pralaimėtų, tai aktyvistų organizacija neturėtų idėjinės bazės ir kaip tokia turėtų išnykti. Turėdamas tai galvoje, T. Dirmeikis klausia, ar aktyvistai taps kovotojais dėl Vokietijos ateities, ar ras kitą kelią, kuris nepriklausomai nuo bet kurių konjunktūrų vestų prie Nepriklausomos Lietuvos atstatymo.*"[65] T. Dirmeikis, matyt, apibendrino tai, kas rūpėjo ir kai kuriems kitiems susirinkimo dalyviams. K. Škirpa, abejojantiesiems aiškindamas LAF taktiką bei strategiją, teigė, jog esamomis sąlygomis lietuviai turį savo kovą derinti su Vokietijos veiksmais ir dėl to reikia bendradarbiauti su vokiečiais, bet tai nereiškia, kad lietuviai turį besąlygiškai bendradarbiauti su vokiečiais, pasiduodami jų interesams; vis dėlto būtina užsitikrinti vokiečių paramą, nes tik tokiu atveju būsią galima siekti savų tikslų, prisidedant prie kovos su bendru priešu[66].

Ernestas Galvanauskas bendravimą su vokiečiais įsivaizdavo dar nuosaikiau. Jis teigė, kad vokiečiams lietuviai iš esmės niekuo negalį padėti, bet turį pasinaudoti situacija ir vokiečių siekiais: „*Visa tai, prie ko mes glausimės ar su kuo eisime, yra nei daugiau nei mažiau tik priemonė mūsų tikslams siekti, bet ne idealas arba tikslas. Taigi, esą keisis laikai, gali pasikeisti ir mūsų priemonės, bet tikslas pasiliks vis tas pats, būtent: nežiūrint kokia kaina išlikti gyviems kaip tautai ir atstatyti nepriklausomą Lietuvos valstybę.*"[67]

Visa tai aiškiai rodo, kad LAF Berlyno vadovaujantis centras nebuvo nei provokiška, nei juolab pronaciška organizacija. Tai buvo Lietuvos nepriklausomybės atkūrimo siekiančių patriotų sambūris. Lietuvių aktyvistų fronto Steigiamąjį aktą, kuriame buvo reiškiamas visiškas pritarimas sumanymui sutelkti visas aktyviąsias lietuvių tautos pajėgas kovai dėl Lietuvos išlaisvinimo iš sovietų jungo, pasirašė plk. ltn. Kazimieras Ambraziejus, Pranas Ancevičius, kun. Barauskas, dr. M. Brakas, Klemensas Brunius, J. Čiuberkis, Aleksandras Danta, T. Dirmeikis, Jonas Dženkaitis, Juozas Dženkaitis, Ernestas Galvanauskas, kun. Stasys Yla, J. Jurkūnas, dr. P. Karvelis, Juozas Katilius, Martynas Kavolis, M. Kukutis, Antanas Maceina, Jonas Našliūnas, Jonas Pyragius, Juozas Pyragius, Stasys Puodžius, Bronys Raila, Rapolas Skipitis, Petras Skurauskas, Antanas Valiukėnas, J. Viliušis ir K. Škirpa, sutikęs būti organizacijos vadu.

Skiriamasis LAF Berlyno vadovaujančio centro bruožas, lyginant su Kauno bei Vilniaus centrais, buvo ne tik veiklos dokumentavimas, bet ir tai, kad centras turėjo tik vieną vadą, aiškiai siekusį, kad tai būtų vienintelis vadovaujantis centras, kuriam būtų pavaldus ir paklustų visas antisovietinio pasipriešinimo pogrindis Lietuvoje. K. Škirpa, viena vertus, smerkė autoritarinį A. Smetonos režimą, kita vertus, palaikė vadizmo kultą. K. Škirpa buvo įsitikinęs, kad jam, kaip Lietuvos diplomatinio posto Berlyne vadovui, ir derėjo imtis LAF vado atsakomybės.

K. Škirpa suvokė, kad LAF vadas vienas nepajėgs tvarkyti visus organizacijos reikalus, tad paskyrė sau kelis pagalbininkus, vadintus LAF vado talkininkais, kuriuos jis prilygino štabo karininkams. LAF vado patikėtiniais buvo paskirti E. Galvanauskas, K. Brunius, A. Maceina, R. Skipitis, A. Valiukėnas ir K. Žalkauskas. Nežinoma, kiek ir ką būtent šie vado patikėtiniai darė. Beveik visi jie dar buvo ir vėliau sukurtų komisijų pirmininkai. K. Škirpos tvirtinimu, jie dalyvaudavę vadovybės posėdžiuose, visi vado patikėtinių grupės nariai posėdžiams susirinkdavę kas savaitę, o neretai ir kelis kartus per savaitę. Posėdžių metu kažką spręsdavę, nutardavę.

K. Škirpos sumanymu, LAF Berlyno vadovaujantis centras turėjo imtis parengiamųjų darbų kraštui tvarkyti, kai Lietuvoje būsiąs likviduotas sovietų režimas, rengti projektus, kaip tvarkyti atskiras valstybės ir visuomenės gyvenimo sritis. Tam tikslui K. Škirpa buvo sudaręs 20 komisijų, bent jau paskyręs komisijų pirmininkus: 1) ideologijos (dr. A. Maceina), 2) organizacijos (K. Brunius), 3) finansų (E. Galvanauskas), 4) prekybos (dr. A. Danta), 5) pramonės (plk. ltn. K. Ambraziejus), 6) žemės ūkio (dr. P. Karvelis), 7) darbo ir socialinės apsaugos (dr. P. Ancevičius), 8) teisingumo (dr. M. Brakas), 9) administracijos (K. Žalkauskas), 10) užsienio lietuvių (R. Skipitis), 11) kultūros (Alantas), 12) dorovingumo (kun. prof. S. Yla), 13) susisiekimo (J. Augustaitis), 14) krašto apsaugos (gen. S. Rašti-

[64] Ten pat, p. 91.
[65] Ten pat, p. 93, 94.
[66] Ten pat, p. 94.
[67] Ten pat.

kis), 15) moterų (dr. Karvelienė), 16) politikos (dr. T. Dirmeikis), 17) propagandos (B. Raila), 18) jaunuomenės (dr. J. Jurkūnas), 19) ryšių su kraštu (mjr. S. Puodžius), 20) saugumo reikalų (ltn. J. Dženkaitis). Susidaro įspūdis, kad komisijų aiškiai per daug. Galbūt kai kurie asmenys buvo nominuoti komisijų pirmininkais tik todėl, kad turėtų LAF struktūrose bent formaliai svarbias pareigas. Vis dėlto buvo ir nepatenkintųjų tuo, kad, negavo net ir tokių formalių nominacijų. Dėl formalių postų, bet ypač dėl K. Škirpos veikloje pasireiškusių tam tikrų autoritarinio vadovavimo bruožų, būta nemažų nesutarimų Berlyno lietuvių bendrijoje.

Kaip vertintinos tos K. Škirpos prikurtos komisijos, apie kurių veiklą nelabai ką žinome? Viena vertus, dvidešimties komisijų pirmininkų paskyrimas galėjo būti tik formalumas, siekiant imituoti plačią ir įvairiašakę provalstybinę veiklą, nes nėra jokios informacijos, ką per pusmetį nuveikė tos komisijos ir ar jos iš viso buvo sudarytos. Kita vertus, negalime atmesti minties, jog K. Škirpa norėjo ir mėgino tų komisijų priedangoje kurti būsimas valstybės valdymo struktūras (ministerijas ir departamentus), suformuoti jų užuomazgas, paruošti žmones, kad atkūrus nepriklausomybę būtų kuo sklandžiau atkurtas ir valstybės valdymo aparatas. Šiuo atveju būtų galima įžvelgti K. Škirpos siekį užtikrinti LAF Berlyno centro ir jam artimų žmonių dominavimą valstybės valdyme.

K. Škirpa tvirtina, kad komisijos *„Buvo sudarytos ir faktiškai veikė arba dar tik formavosi“*[68]. K. Škirpos teigimu, buvusi sukurta laikinoji LAF taryba. Tai lyg ir LAF vado atsvaras – kolektyvinė LAF valdymo institucija, nes „vado“ įvaizdis Lietuvoje daug kam buvo įkyrėjęs. Komisijų pirmininkai drauge su LAF vadovaujamosios grandies nariais (vado patikėtiniais) sudarė provizorinę LAF tarybą[69]. K. Škirpos teigimu, šita Taryba būdavusi sukviečiama tik retkarčiais, kada kildavęs koks *„principinis politinės reikšmės klausimas arba šiaip koks ypatingai svarbus reikalas, liečiąs LAF veiklą“*. Tačiau ar laikinoji LAF taryba buvo kada nors sušaukta? K. Škirpa mėgo ir stengėsi viską, kas tik įmanoma, dokumentuoti, nes Berlyne jautėsi gana saugus ir nemanė, kad sovietų žvalgyba galėtų pasinaudoti jo seife laikoma informacija. Turėdamas tokią raštu užfiksuotą informaciją apie patikėtinių, komisijų ir Tarybos veiklą, K. Škirpa neabejotinai būtų vienaip ar kitaip ją panaudojęs sukilimo rengimui skirtoje studijoje.

[68] Ten pat, p. 96, 97.
[69] Ten pat, p. 97.

LAF Berlyno vadovaujančiame centre buvo įvairių politinių srovių žmonių, tačiau iš tikro jie neatstovavo kokiai nors politinei grupuotei, nebuvo tam gavę įgaliojimų. Lietuvos visuomenėje tvyrojusios politinės įtampos, sovietinių represijų, žmonių sekimo bei persekiojimo atmosferoje nebuvo įmanoma pasirūpinti tokiais įgaliojimais. Kiekvienas vadovaujančio centro narys realiai atstovavo tik pats sau. Visus vadovaujančio centro ir apskritai LAF Berlyne narius vienijo Lietuvos nepriklausomybės atkūrimo siekis.

Patikslinus Br. Railos kitados pateiktą LAF Berlyno vadovaujančio centro steigėjų sudėtį pagal priklausymą ar simpatijas politinėms srovėms, visuomeninis politinis vaizdas būtų toks: 9 tautininkai (J. Čiuberkis, A. Danta, T. Dirmeikis, J. Jurkūnas, M. Kavolis, J. Našliūnas, Br. Raila, A. Valiukėnas, J. Viliušis); 7 voldemarininkai – „Geležinio Vilko“ organizacijos nariai (K. Brunius, Jonas Dženkaitis, Juozas Dženkaitis, Izidorius Pyragius, Jonas Pyragius, St. Puodžius, P. Skurauskas); 3 liaudininkai (E. Galvanauskas, R. Skipitis, K. Škirpa); 3 krikščionys demokratai (K. Ambraziejus, kun. K. Barauskas, P. Karvelis); socialdemokratas Pr. Ancevičius ir 5 nepartiniai (M. Brakas, kun. S. Yla, V. Katilius, M. Kukutis, A. Maceina). Vyravo tautininkai ir voldemarininkai. Pastarųjų veiksmai ne visuomet atitiko K. Škirpos sumanymus bei liniją, o 1941 m. liepos pabaigos įvykiai Lietuvoje parodė, kad jų veiksmai ir siekiai neatitinka ir Lietuvos interesų. Apskritai voldemarininkai buvo savotiška antisovietinio pogrindžio problema.

K. Škirpa stengėsi savo žinioje esančius LAF narius sutelkti ir laikyti griežtos organizacinės drausmės sąlygomis, reikalaudamas vienybės ir paklusnumo vadovybei. Vis dėlto kildavę nesutarimų, nepasitenkinimo dėl pareigų ar postų paskirstymo. Bene aštriausias konfliktas buvo kilęs tarp K. Škirpos ir P. Karvelio, kuris raštu pareiškė išstojąs iš LAF, nes buvo nepatenkintas dėl to, kad nepaskirtas vado patikėtiniu. K. Škirpa pagrasino P. Karvelį pašalinti iš LAF už drausmės laužymą. P. Karvelis pareiškimą atšaukė, bet ir toliau skeptiškai žiūrėjo į tariamąją LAF vienybę, kitiems aiškindamas, kad telaikąs ją tik *„vienybe iki Eitkūnų“*[70]. Tokie svarstymai nebuvo be pagrindo.

K. Škirpos teigimu, LAF Berlyno vadovaujančio centro veikla buvusi konspiratyvi, nacių spectarnybos lyg ir neturėjusios informacijos, apie ką buvo tariamasi, kas buvo svarstoma centro vadovybės pasitarimuose.

K. Škirpa, kaip LAF Berlyno centro vadovas, bręstant Vokietijos–SSRS karui, savo veiklą organizavo trimis kryptimis: 1) Lietuvos nepriklausomybės

[70] Ten pat, p. 99.

atkūrimo klausimų kėlimas Vokietijos užsienio reikalų ministerijoje, nacių pareigūnų nuomonės zondavimas; 2) ryšių su vermachto vyriausiąja vadovybe bei karine žvalgyba (Abveru) užmezgimas ir kariškių nuomonės zondavimas; 3) LAF norminių dokumentų tekstų rengimas ir ryšių su Lietuva palaikymas.

Lietuvoje antisovietinis pasipriešinimas mezgėsi ir plėtojosi neatsižvelgiant į tai, ką ir kaip planavo LAF Berlyno vadovaujantis centras. Ieškoti ryšio su krašte besiformuojančiomis pogrindžio organizacijomis ir grupėmis, operatyviai su jomis palaikyti ryšius ir kreipti jų veiklą galėjo tik krašte susikūrę LAF Kauno bei Vilniaus vadovaujantieji centrai. Vadovybė vaisingai veikti ir būti naudinga ir reikalinga antisovietiniam pasipriešinimui galėjo tik ten, kur buvo pats pogrindis, kur buvo nepriklausomybės atkūrimo siekiantys žmonės. Niekas iš užsienio, iš Berlyno ar iš kitur, negalėjo sukelti antisovietinį pasipriešinimą ir operatyviai suburti Lietuvoje taip plačiai išsišakojusį pogrindį nuo Kauno ir Vilniaus iki atkampiausių miestelių ir kaimų. Juolab to negalėjo padaryti svetima jėga, pavyzdžiui, Vokietijos spectarnybos. Vis dėlto LAF Berlyno vadovaujantis centras antisovietiniam pasipriešinimui ir jo pogrindžiui Lietuvoje buvo naudingas ir labai reikalingas. Ne dėl to, kad telktų žmones pasipriešinimui ir orientuotų kovai dėl nepriklausomybės atkūrimo. Įvykdyti tokią misiją LAF Berlyno vadovaujantis centras nebuvo pajėgus, nepaisant K. Škirpos patriotizmo, nuoširdaus noro ir siekio ne tik prisidėti prie kovos dėl nepriklausomybės atkūrimo, bet ir vadovauti tai kovai. Antisovietiniam pogrindžiui Berlyno centras buvo svarbus ne kaip tiesioginis vadovas, bet kaip ryšio su išoriniu pasauliu centras, kaip savotiška brandinančios jėgas Lietuvos atstovybė užsienyje.

Tai labai aiškiai išdėstė P. Narutis, vienas iš antisovietinio pasipriešinimo Lietuvoje kūrėjų ir vadovų: „*Nors Berlyno LAF savarankiškai formavosi, oficialiai vokiečiams prisistatė save ir savarankiškai planavo, bet Lietuvai Berlynas buvo tik naudingas ramstis. Berlynas buvo Vilniui naudingas patikrinimui ir užsitikrinimui, kokios yra užsienyje kitų valstybių, ypač Vokietijos, intencijos Lietuvos atžvilgiu. Maskvai Lietuvą okupavus, Vokietija Lietuvos atstovybę Berlyne panaikino ir atidavė Maskvai. Tai buvo smūgis Lietuvai. <...> Bet leidimas Škirpai organizuotis, steigti LAF ir tarimasis dėl karinių bendradarbiavimų okupuotai Lietuvai buvo įdomus, patrauklus ir teikė tam tikrų vilčių: „Jeigu karas rytoj“. <...> Škirpa nors ir planavo savarankiškai, bet pasidavė Vilniaus LAF centrui – planavimams Lietuvoje. Vadinasi, Škirpa ir planavo, ir kalbėjo su vokiečiais, bet kartu ir nepasitikėjo vokiečiais, patikėjo, kad Lietuva pogrindyje bus savarankiškesnė.*“[71]

[71] P. Narutis, *min. veik.*, p. 205.

K. Škirpa, kaip kadrinis karininkas, turintis gerą štabo karininko išsilavinimą ir praktinių įgūdžių, kryptingai ir sėkmingai veikiantį antisovietinį pogrindį Lietuvoje įsivaizdavo kaip plačiai išsišakojusią nelegalią karišką struktūrą su savo štabais, Tautinio darbo apsaugos (TDA) daliniais ir padaliniais, vadovybės hierarchija, t. y. tokią organizaciją, kurios nariai besąlygiškai priima karinę drausmę ir paklūsta paskirtiems vadams. P. Narutis šitaip įvertino K. Škirpos sumanymus ir siekius: „*Berlynas kūrė Lietuvai LAF organizacijos įspūdį tokį: LAF štabai, TDA padaliniai <...> ir planavo – taip, kad tik paspausk mygtuką ir – įsakymo keliu, vienas per kitą, visa lietuvių tauta, atrodo, sukils. Tokia vienos krypties organizacija, visiška karinė struktūra buvo planuota Berlyne. To nebuvo Lietuvoje. Lietuvoje pogrindyje kryžiavosi ryšiai vienas per kitą kaip tinklas, apimantis ir apjungiantis vienas kitą iš kelių pusių.*“[72]

Berlyne ir Lietuvoje buvo visiškai skirtingos organizavimosi ir veikimo sąlygos. Berlyne buvo galima ramiai ir palyginti saugiai atsidėti teoriniams apmastymams, kurti planus, surašyti įvairius dokumentus. Tad K. Škirpa ir planavo. Čia organizacinių dokumentų surašymas, planų sudarymas neretai buvo reikalingas ne tiek pačiai LAF organizacijai, kiek parodyti vokiečiams antisovietinio pasipriešinimo Lietuvoje mastus, užmojus, organizuotumą, galimybes. Tai buvo reikalinga dėl to, kad vokiečių karinė vadovybė patikėtų realiomis pogrindžio jėgomis, galinčiomis veiksmingai paremti vermachto veiksmus, karui prasidėjus. Siekta vokiečiams sudaryti kuo palankesnį įspūdį, tikintis susilaukti jų pritarimo veiksmams, paramos ginklais, kurių labai stokojo pasipriešinimo organizacijos ir grupės Lietuvoje.

K. Škirpa, nestokodamas sumanymų ir energijos ir turėdamas pakankamai laisvo laiko, ėmėsi intensyviai kurti įvairius metodinius ir norminius dokumentus, skirtus antisovietinio pasipriešinimo Lietuvoje organizavimui. Bene pirmas tokio pobūdžio dokumentas buvo Aktyvistų fronto „Platformos metmenys“[73]. Tai nemažos apimties tekstas, kurio K. Škirpa nedatavo. Galima daryti prielaidą, kad šis tekstas atsirado dar iki 1940 m. lapkričio 17 d., t. y. iki Lietuvių aktyvistų fronto Berlyno vadovaujančio centro įsteigimo. Šitai liudytų, viena vertus, tai, kad sąjūdis buvo vadinamas Aktyvistų frontu, kita vertus, tai, kad organizaciniams sąjūdžio dalykams skirta tik apie 50 eilučių. Čia išdėstytos politinės visuomeninės priežastys, dėl kurių Lietuva neteko nepriklausomybės, aiškinamas lietuviams siekti-

[72] Ten pat, p. 161.

[73] Tekstą žr.: K. Škirpa, *min. veik.*, p. 65–89.

nas tikslas („*Tikslas, kurį netekus valstybės nepriklausomybės visi lietuviai, ištikimi Tėvynei Lietuvai, turi savo galvose ir nešioja savo širdyse, yra savaime aiškus: laisvos ir nepriklausomos Lietuvos Valstybės atstatymas*"), aiškinamos Valstybės atkūrimą galinčios palengvinti aplinkybės ir priemonės, išdėstyti pagrindiniai aktyvistų ideologijos bruožai (kas yra aktyvumas; požiūris į tautą; požiūris į valstybę; kas yra didelės ir mažos tautos; požiūris į valstybės santvarką; požiūris į kapitalą; ūkiniai klausimai; socialiniai klausimai; tautinis įsisąmoninimas – tautos dvasinių ir fizinių jėgų ugdymas; kultūrinis gyvenimas; Aktyvistų fronto organizaciniai planai). Itin vertas dėmesio Aktyvistų fronto tikslų apibrėžimas: „*Aktyvistų frontas, jungdamas visas aktyviąsias mūsų tautos jėgas ir siekdamas atstatyti Lietuvos valstybę, remiasi visos lietuvių tautos vieninga valia ir yra jos vykdytojas. Atstatęs savo valstybę, Aktyvistų Frontas Lietuvos vidaus gyvenimą tvarkys tautinės bendruomenės pagrindais. Jis pirmoje eilėje remsis tais mūsų tautos elementais, kurie bus aktyviai dalyvavę kovoje už Lietuvos išlaisvinimą. Asmenys, kurie šioje kovoje nebus dalyvavę, jie Naujoje Lietuvoje vadovaujamo vaidmens negalės turėti.*"[74] Ar čia nėra užuominos, kad Aktyvistų frontui buvo numatyta kurį laiką atlikti parlamento vaidmenį? Pasak K. Škirpos, „Platformos metmenys" – grupinės kūrybos vaisius. Abejotina, ar „Platformos metmenys" bent kiek plačiau pasklido Lietuvoje. Čia galėjo patekti tik keli teksto egzemplioriai.

Dėl santykių su Vokietijos institucijomis ir pareigūnais K. Škirpa yra pabrėžęs bendrą nuostatą: „*Tiek Lietuvos diplomatijos postas Vokietijoje, kaip ir jo suorganizuotas Lietuvių aktyvistų fronto branduolys Berlyne, laikėmės santykiuose su vokiečiais, kaip niekuo nesaistomas partneris kovoje prieš bendrą abiem pusėm bolševikinį priešą, o ne kaip vokiečių politikos ar vokiečių karo vadovybės įrankiai. <...> Idėja sueiti į kontaktą su vokiečių Vyr. Karo vadovybe (Oberkommando der Wehrmacht – OKW) buvo padiktuota paprasčiausios karinės logikos, kadangi LAF buvo užsibrėžęs siekti Lietuvos apvalymo nuo sovietų okupacinių jėgų ryžtingos kovos keliu; nuo svetimos šalies jėgų, prieš kurias galando savo ginklus taip pat ir Vokietija. Todėl buvo visai natūralu ir atitiko vienos ir kitos pusės interesus suderinti pasiruošimus ir kovos žygius, kad nekiltų tarpusavio nesusipratimų <...>* "[75]

Vakarų valstybės, būdamos susirūpinusios dėl savo egzistencijos vis smarkiau įsiplieskiančio pasaulinio karo verpetuose, 1939–1940 m. Lietuvą faktiškai paliko vienui vieną prieš sovietinį agresorių. Tokiomis aplinkybėmis netekę nepriklausomybės, lietuviai galėjo prieš artimiausią bendrą priešą – Sovietų Sąjungą – sudaryti laikinus techninius bei kovinius susitarimus su formaliu SSRS sąjungininku, bet realiu sovietų priešu netolimoje ateityje – Vokietija, nesuteikdami jai jokių politinių, valstybinių, karinių ar teritorinių įsipareigojimų ir garantijų. Tokie antisovietinio pasipriešinimo vadovų susitarimai buvo reikalingi, siekiant nepriklausomybės atkūrimo, nes nebuvo kitos jėgos, kurios veiksmų priedangoje būtų buvę galima tai padaryti. Laikini techniniai ir kariniai susitarimai su Vokietija nebuvo nukreipti prieš antihitlerinę koaliciją ir jos karines pajėgas, nes tik 1942 m. sausio 1 d. buvo suformuota tokia koalicija, kurioje dalyvavo ir Sovietų Sąjunga.

K. Škirpa, rengdamasis kurti Berlyne antisovietinio pasipriešinimo organizaciją, galimybes zondavo pas politikos veikėjus dr. Kleistą ir dr. Leibrandtą, kurie jam patarė ieškoti ryšių su kariškiais. Būdamas Lietuvos karo atašė, o paskui ir pasiuntiniu Vokietijoje, K. Škirpa buvo susipažinęs ir palaikė ryšius su daugeliu aukšto rango vermachto karininkų, buvo pažįstamas ir su karinės žvalgybos organo – Abvero vadovu admirolu Vilhelmu Francu Kanarisu.

Sovietų Sąjungai okupavus Lietuvą, K. Škirpa, nebūdamas kuo nors įsipareigojęs sovietams ir nuo jų nepriklausomas, rengėsi ieškoti ryšių su Vyriausiąja kariuomenės vadovybe (OKW), bet niekuomet neketino ir nemėgino ieškoti ryšių su nacių saugumo tarnyba – SD, juolab su jų slaptąja policija – gestapu. K. Škirpai besvarstant apie galimus kontaktus su vermachto vadovybe, 1940 m. lapkričio pradžioje į jį kreipėsi senas pažįstamas plk. ltn. dr. Horstas Gräbe, turintis politiko patirtį. Jis prisistatė kaip Abvero pareigūnas, kuriam pavesta užmegzti ir palaikyti kontaktus su Baltijos kraštų antisovietinio pasipriešinimo judėjimais ar organizacijomis. Tų kontaktų tikslas: suderinti galimus partizaninius antisovietinio pasipriešinimo veiksmus su Vokietijos kariniais planais, jeigu kiltų ginkluotas konfliktas tarp Vokietijos ir SSRS. K. Škirpai tapo aišku, kad Vokietijos ir SSRS karas neišvengiamas ir gali kilti artimiausiu metu. Šitai stiprino viltį Lietuvai atgauti nepriklausomybę, kai rimtai susikibs du agresoriai. Beje, plk. ltn. Gräbe pokalbyje nedavė jokių politinių pažadų dėl Lietuvos nepriklausomybės atkūrimo ir tiesiai pasakė, kad nesąs užsienio reikalų žinybos įgaliotas ką nors pažadėti, bet palankiai atsilieptų politinei vadovybei Lietuvos ateities klausimu, jeigu veiksmai būtų abipusiškai suderinti. K. Škirpa Abvero karininkui pranešė, kad Lietuvoje jau nuo 1940 m. vasaros yra antisovietinio pasipriešinimo organizacijos užuomazgų, o artimiausiomis dienomis numatoma Vokietijoje sudaryti tos organizacijos branduolį iš lietuvių politinių pabėgėlių.

[74] Ten pat, p. 88.
[75] Ten pat, p. 109, 110.

Galima daryti prielaidą, kad turima informacija apie spalio 9 d. Kaune pradėtą formuoti Lietuvių aktyvistų fronto branduolį ir Abvero domėjimasis antisovietiniu pasipriešinimu Lietuvoje kaip tik ir paskatino K. Škirpą kuo greičiau įsteigti tokio pat pavadinimo vadovaujantį centrą Berlyne. Tai ir buvo padaryta lapkričio 17 d.

K. Škirpa bendradarbiavimo reikaluose pirmenybę teikė vermachtui, neužmiršdamas ir ryšių su užsienio reikalų žinyba. Kai kurie įtakingi lietuviai pabėgėliai atkakliai siūlė pasikliauti ryšiais su SD ir gestapu, bet K. Škirpa sakosi niekuomet nejautęs simpatijų šioms nacių saugumo tarnyboms. Jis, be to, yra sakęs, kad jos *„neturėjo priemonių pašalinti rusus okupantus iš Lietuvos ir kad to, konkrečiai pasakius, tebuvo galima tikėtis tik iš vokiečių pajėgų“*[76]. Berlyne buvo lietuvių pabėgėlių, kurie Lietuvos ateitį matė tik per glaudžius ryšius su Vokietija, ne tik bendradarbiavimo, bet netgi tam tikro pasidavimo nacių interesams prasme. Pats K. Škirpa taip pat buvo orientacijos į Vokietiją šalininkas. Jo veikloje tai ypač išryškėjo 1939 m. rugpjūtį–rugsėjį. Vis dėlto 1940 m. pabaigoje – 1941 m. pradžioje savo požiūrio į Vokietiją jis nesiejo su nacionalinių Lietuvos interesų pajungimu Reichui. Nors nejausdamas simpatijų minėtoms nacių specialiosioms tarnyboms, K. Škirpa, suvokdamas esant trinties tarp šių tarnybų ir Abvero bei dr. Schütte's patariamas, apsilankė pas Vyriausiosios saugumo valdybos Svetimšalių skyriaus viršininką dr. Schrötterį ir pas kažkurį Berlyno policijos vadovybės pareigūną. Anot K. Škirpos, *„Tuo būdu LAF buvo legalizuota vokiečių policijos atžvilgiu“*[77]. Taip iš esmės dėl ryšių su Abveru LAF Berlyno vadovaujantis centras kurį laiką jautėsi gana saugiai.

Šitie dalykai yra žinotini, norint suvokti, ar Berlyne K. Škirpa dirbo Lietuvos nepriklausomybės atkūrimo labui, ar talkino Reicho interesams. Sovietų, kaip vienos iš priešingų suinteresuotų pusių, požiūriu bet kokie veiksmai, kuriais buvo siekiama išsprūsti iš sovietų imperijos ir atkurti Lietuvos nepriklausomybę, *a priori* buvo sovietinės tėvynės išdavimas ir talkininkavimas naciams.

Vis dėlto K. Škirpa pernelyg pasitikėjo galima palankia Vyriausiosios kariuomenės vadovybės pozicija, neatsižvelgdamas į aukščiausiosios politinės Reicho vadovybės nuomonių svyravimus bei neapibrėžtumą ir nežinodamas galutinio jos nusistatymo dėl Lietuvos ir kitų Baltijos kraštų ateities. 1940 m. pabaigoje – 1941 m. pradžioje K. Škirpa buvo įsitikinęs:

[76] K. Škirpa, *min. veik.*, p. 114.
[77] *Ten pat*, p. 115.

„Iš pasikalbėjimų su plk. ltn. Gräbe ir kitais jo grupės kariniais politikais aš gavau tvirtą įspūdį, jog vokiečių Karo vadovybė turėjo Lietuvos atžvilgiu ne vien savo strateginių interesų, bet ir simpatijų Lietuvos, kaip savarankiškos valstybės, atstatymui“[78].

Turėdamas visa tai mintyje, K. Škirpa glaustai surašė Lietuvos nepriklausomybės atkūrimo planą, kurį pavadino „Pasiūlymas Lietuvai išlaisvinti“[79] ir 1941 m. sausio 25 d. įteikė plk. ltn. Gräbe'i, tikėdamasis, kad šis tekstas bus paskleistas plačiau. Planas rėmėsi prielaidomis, kad Vokietijos–SSRS santykiai pakitės ir išsivystys į Vokietijos–Sovietų Sąjungos ginkluotą konfliktą, kuriame *„Vokiečių ginkluotosios pajėgos prezentuojasi kaip Lietuvos ir kitų Sovietų Sąjungos pavergtų tautų išlaisvintojos“*[80]. Nemaža šio dokumento nuostatų taip ir liko sumanymais. Neretai šitai priklausė ne nuo antisovietinių jėgų Lietuvoje ir jų vadovaujančių centrų, bet nuo to, kad naciai nenorėjo vykdyti tas priemones, kurios buvo tik jų galioje arba neįmanomos vykdyti be tiesioginės Vokietijos valdžios institucijų ar kariuomenės paramos. Dokumente išdėstyti uždaviniai ir būdai tikslui pasiekti (sąlygų Lietuvoje studijavimas, viešosios nuomonės formavimas, sukilimo parengimas – jėgų šaltiniai, organizacija, vadovavimas ir pan., sukilimas ir jo eiga). Čia itin stipriai pasireiškė K. Škirpos siekis sukilimo parengimą ir vykdymą įsprausti į griežtus kariškus rėmus, bet tai nebuvo realu nuo pat to sumanymo atsiradimo. Šiame dokumente pirmą kartą minima Tautinio darbo apsauga (TDA), kuri esanti Lietuvių aktyvistų sąjūdžio sudedamoji dalis ir sudaranti *„kovotojų griaučius“*.

Bene esminė šio dokumento ypatybė – glaustai ir aiškiai išdėstyti Lietuvos antisovietinio pasipriešinimo uždaviniai: pasinaudojant vermachto žygiu į rytus, Raudonosios armijos užnugaryje surengti lietuvių tautos sukilimą; sabotažo ir kovos veiksmais mažinti Raudonosios armijos pasipriešinimo galią ir trukdyti planingą pasitraukimą; teikti visokeriopą pagalbą besiveržiantiems vermachto daliniams ir pasitikti juos kaip išlaisvintojus; po sėkmingo sukilimo paimti į savo rankas krašto valdymą. Tautos sukilimo pradžia turėjo sutapti ne tik su Vokietijos–SSRS karo pradžia, bet ir su tuo momentu, kai vermachtas peržengs sieną.

Pagrįstai vyrauja nuomonė, kad būtent K. Škirpa aktyviausiai propagavo idėją pradėti tautos sukilimą įsižiebus Vokietijos–SSRS karui ir vermachtui peržengus Lietuvos sieną. Kita vertus, antisovietinio pasipriešiti-

[78] Ten pat, p. 147.
[79] Vertimą į lietuvių kalbą žr.: ten pat, p. 147–152.
[80] K. Škirpa, *min. veik.*, p. 147.

nimo Lietuvoje vadovai ir koordinatoriai taip pat realiai vertino padėtį ir suvokė, kad neįmanoma tikėtis nors menkiausios sėkmės, pradėjus sukilimą be kitų karinių veiksmų. Toks sukilimas būtų buvęs tik desperatiškas išpuolis, kurį gausūs Lietuvoje dislokuoti Raudonosios armijos daliniai ir NKVD pajėgos būtų nesunkiai numalšinusios ir taip būtų pakirstos tautos jėgos toliau priešintis sovietų režimui. Anksčiau minėtoms K. Škirpos nuostatoms 1941 m. pavasariop pasiekus Lietuvą, sustiprėjo krašte veikusio pogrindžio įsitikinimas šių savo sumanymų ir prielaidų teisingumu. „Pasiūlyme Lietuvai išlaisvinti" K. Škirpa, aiškindamas vokiečiams galimą (numatomą) sukilimo eigą, vadovavosi prielaida, kad Lietuvoje „jau dabar" viešpatauja antikomunistinės bei antirusiškos nuotaikos ir turint mintyje, kad antisovietinis pogrindis bus atlikęs agitacinį paruošiamąjį darbą, vermachtui žygiuojant pirmyn *„visame krašte susidarytų nepakenčiama padėtis Raudonajai armijai ir vietiniams komunistams, kuri, be abejo, žymiai palaužtų priešo pajėgumą gintis"*. K. Škirpa čia vokiečiams aiškino, kad tautos sukilimas įvyktų vienu metu visur – miestuose ir kaimuose, kad būtų stengiamasi užimti visas įstaigas, pašalinti iš užimamų vietų komunistus ir sovietų tarnautojus, juos izoliuoti, t. y. areštuoti, taip išvengiant sovietų pasipriešinimo. K. Škirpa tikėjosi ir stengėsi įtikinti, kad provincijoje, kur nėra didesnių Raudonosios armijos pajėgų, sukilėliai laimės gana greitai, o vermachto daliniai visur bus sutikti kaip išvaduotojai.

K. Škirpa tuo metu tikėjosi, kad jo tiesioginėje žinioje esantys lietuvių pabėgėliai atliks svarbiausią politinį vaidmenį: iš jų sudarytas kovos būrys, vadovaujamas paties K. Škirpos, kaip Aktyvistų sąjūdžio vyriausiojo vado, užims kurią nors Lietuvos pasienio vietovę, kur įsikurtų sudarytoji Laikinoji Lietuvos vyriausybė ir iš kur būtų vadovaujama tolesnei sukilimo eigai.

„Pasiūlyme Lietuvai išlaisvinti" yra gana prieštaringas deklaratyvus teiginys. Neturėdamas tam antisovietinio pogrindžio Lietuvoje išankstinio pritarimo, K. Škirpa pasiskubino pareikšti vokiečiams, kad sukilimo parengimo pamatas yra *„Lietuvių Aktyvistų Sąjūdis, kuris savo tikslui – Lietuvos Valstybės atstatymui – stoja Vokietijos pusėje, nebesisaistydamas neutralitetu"*[81]. Lietuvoje antisovietinio sukilimo vadovai, neretai politinės konjunktūros verčiami, žongliravo įvairiais lozungais ar galimais pažadais su išankstinėmis sąlygomis, bet niekuomet nedeklaravo savęs Reicho sąjungininkais be jokių išlygų. K. Škirpa nuo pat 1939 m. rugpjūčio–rugsėjo pasireiškė kaip aršus Lietuvos neutraliteto bręstančiame pasauliniame kare priešininkas. Neutralitetą jis laikė fatalia Lietuvos klaida. Manyta, kad atkūrus nepriklausomybę Lietuvoje galiosią įstatymai, buvę iki 1940 m. birželio 15 d., tačiau K. Škirpa buvo užsibrėžęs eliminuoti neutraliteto įstatymą. Tai laikytina tik LAF Berlyno vadovaujančio centro pozicija. Kita vertus, svetimoms valstybėms pradėjus karo veiksmus Lietuvos teritorijoje, neutralumo įstatymas nedraudė Lietuvos piliečiams su ginklu rankose kovoti dėl Lietuvos nepriklausomybės. Lietuvos piliečiai buvo laisvi sukilti prieš okupantą, siekiant atkurti nepriklausomybę, be jokių pareiškimų, kad jų nebesaisto teisėtos valdžios ankščiau paskelbtas neutralitetas.

[81] Ten pat, p. 149.

Plk. ltn. Gräbe apie K. Škirpos įteiktą dokumentą ir tikriausiai apie jo turinį raportavęs vyriausiosios vermachto vadovybės „viršūnėms". Suprantama, kad kariškiai negalėjo spręsti šiame dokumente paminėtų politinių klausimų. Maža to, politinės vadovybės nuostatos neleido kariškiams spręsti ir jų kompetencijoje esančių klausimų, kaip antai ginkluotės tiekimas.

Bene pirmas K. Škirpos mėginimas surengti Lietuvoje propagandinę akciją yra susijęs su brošiūros „Iš bolševikinės vergijos į naują Lietuvą" platinimu. Tai galėjo būti 1940 m. lapkričio pabaigoje, kai per ryšininką kpt. Albertą Švarplaitį buvo atnešti keli mašinraščio egzemplioriai. Gruodžio pradžioje brošiūra buvo padauginta rotatoriumi (800 egz.).

Rotatoriumi padaugintas tekstas dėl didoko formato buvo nepatogus gabenti per „žaliąją sieną", kaip ir mašinraštinis tekstas. Vėliau (anot K. Škirpos, *„kiek pavėluotai"*) brošiūros tekstas buvo išspausdintas smulkiu šriftu mažos knygelės pavidalu. K. Škirpos duomenimis, išspausdinta apie 5000, bet į Lietuvą pasiųsta tik 2000 egz. Panašu, kad Lietuvoje ji plačiau nesklido ir lietuvių antisovietiniam pogrindžiui, ypač periferijoje, beveik nebuvo žinoma. Tautininkams priskiriamo A. Valiukėno parašyta brošiūros dalis tarpais artima voldemarininkų retorikai. Apibendrinant pasakyta: *„Lietuvių Aktyvistų sąjūdis nėra joks nei fašizmo, nei nacionalsocializmo kopijavimas. Tai yra skaudaus praeities patyrimo išugdytas mūsų tautos politinio gyvenimo reiškinys. Šis sąjūdis yra grynai lietuviškas aktyvizmas."*[82] Pakartota „Platformos metmenų" dalies – „Aktyvistų Fronto organizaciniai pradai" – santrauka. Brošiūros tekstas pasirašytas Lietuvių politinių informacijų biuro, neva veikusio Vilniuje. Tai turėjo klaidinti čekistus. Brošiūros santrauka buvusi išversta į vokiečių kalbą ir įteikta plk. ltn. Gräbe'i, kuris pripažinęs, kad brošiūroje viskas gerai suformuluota.

[82] Ten pat, p. 125.

K. Škirpa, tikėdamasis palankaus Reicho požiūrio į Lietuvos valstybingumą ir nepriklausomybės atkūrimą, vis dėlto visą laiką jautė esant politinio neapibrėžtumo. Bene 1941 m. vasarį „ <...> *plk. ltn. Gräbe pažadėjo mane įspėti, kuomet laikas išsiaiškinti tuo* [politinio Lietuvos atkūrimo. – *S. J.*] *klausimu su vokiečių Užsienio reikalų ministerija jau bus atėjęs. Šiuo savo pasakymu jis netiesiogiai pripažino, jog OKW tuomet ir pats, matyti, dar nežinojo, ar ir koks buvo Reicho vyriausybės nusistatymas Lietuvos ateities klausimu. Šis neaiškumas, matyti, ir vertė plk. ltn. Gräbę savo štabo planavimuose bazuotis tik teoretinėmis prielaidomis bei hipotezėmis, neturint jokio galutinio politinės vadovybės sprendimo sakytuoju klausimu. Tačiau tas vokiečių karinės ir politinės vadovybės nesusigiedojimas tarpusavy nekliudė LAF vadovybei siekti to, ką ji iš pat pradžios buvo užsibrėžusi – Lietuvos atkūrimo tautos sukilimo keliu.*“[83]

LAF Berlyno centro sukurtų programinių antisovietinio pasipriešinimo organizavimo dokumentų viršūne reikėtų laikyti 1941 m. kovo 24 d. datuotą instrukciją, pavadintą „Nurodymai Lietuvai išlaisvinti“[84]. Čia buvo susisteminti ir apibendrinti visi anksčiau kituose tekstuose pateikti ar ryšininkams žodžiu duoti nurodymai, papildyti naujomis ar patikslintomis direktyvomis. Nurodymuose buvo pabrėžiama, kad greitai bręsta ir darosi neišvengiamas ginkluotas Vokietijos ir Sovietų Sąjungos konfliktas. Tai septynių skyrelių instrukcija, kurios pirmieji keturi skyreliai iš esmės kartojo ankstesnių dokumentų aiškinimus apie bendrąją padėtį, Lietuvos situaciją, Vokietijos ir SSRS santykius. Antisovietinio pasipriešinimo Lietuvoje vadovams reikšmingi buvo kiti trys skyreliai. Čia primenama, kad tautoms laisvės niekas nesuteikia ir negalima tikėtis atkurti nepriklausomybę vien užsienio iniciatyva ar pajėgomis. Lietuvai būtina pasinaudoti Rytų Europoje susiklosčiusia situacija ir atėjus lemiamam momentui griebtis ginklo, sukilti, paimti krašto valdymą į savo rankas, nes niekas kitas nepadarys tokios malonės. Bręstantis Vokietijos ir SSRS karas – nepakartojama ir nepaprasta proga išsivaduoti iš sovietų jungo. Išsakoma mintis, kad Vokietija ruošiasi eiti į Rytų Europą kaip tautų išvaduotoja. Skyrelyje aptariamos vyriausybės sudarymo bei krašto valdymo galimybės ir galimos kliūtys.

Skyrelyje „Gairės sukilimui paruošti“ K. Škirpa, kaip profesionalus kariškis, aptaria galimas vermachto puolimo ir svarbiausių smūgių kryptis, strateginius bei taktinius manevrus Lietuvos teritorijoje, galimus Raudonosios armijos priešinimosi rajonus. Yra nemaža svarstymų tuo metu antisovietiniam pogrindžiui Lietuvoje neaktualiu TDA organizavimo klausimu. Esminis dalykas – nurodymai ar patarimai pasipriešinimo pogrindžio vadovaujantiems centrams sąveikos bei pavaldumo klausimu. Tie dalykai tarp Berlyno ir Kauno bei Vilniaus vadovaujančių centrų anksčiau buvo derinami žodžiu per ryšininkus, o dabar jau išdėstyti raštu:

„ <...> *numatomas Lietuvos teritorijos strateginis suskaldymas visai natūraliai verčia priderinti prie jo ir sukilimo vadovavimo griaučius. Atrodo, kad šiuo požiūriu būtų tiksliau vadovavimą padalyti taip:*

Nuo dvigubo tinklo reikėtų atsisakyti, nes lemiamu momentu, kai ryšių palaikymas pasidarys nebeįmanomas, tas dvigubumas galėtų pakenkti sukilimo vykdymui. Vyriausiuosius sukilimo paruošimo organus, būtent – Vilniaus ir Kauno centrus – reikėtų vieną kitam subordinuoti, laikant Vilniaus centrą aukščiausiuoju. Subordinacija turi būti tokia, kad, kuriam nors jų nebegalint veikti, jo veiklą galėtų automatiškai perimti antrasis centras. Kiekvienas sakytų centrų <...> savarankiškai plečia savo tinklą ir kuria jam subordinuotus kovos padalinius provincijoje, būtent: Vilniaus centras – Lietuvos rytinėje pusėje; Kauno centras – Užnemunėje, Žemaitijoje ir Aukštaičiuose.“[85] Patikslinant reikėtų pasakyti, kad Kauno centrui buvo pavesta ne tik Užnemunė, bet ir dešiniajame Nemuno krante esanti Dainavos dalis Alytaus apskrityje.

Šios gairės svarbios tuo, jog LAF Berlyno vadovaujantis centras pagaliau dokumentiškai pripažino Lietuvoje pogrindyje veikiančių LAF centrų savarankiškumą, netgi jų lemiamą vaidmenį antisovietinės kovos organizavime, lyginant su Berlyno centru. Tai buvo didelis Lietuvoje veikusių pogrindžio centrų ir apskritai viso pogrindžio įvertinimas.

K. Škirpa, kaip tikras aukšto rango štabo karininkas, šioje instrukcijoje pogrindžio vadovams Lietuvoje, gerokai švelnindamas savo ankstesnes griežto centralizavimo (kariškos subordinacijos piramidės) nuostatas, aiškino, kad pernelyg didelė centralizacija galinti čekistams palengvinti dešifruoti pogrindį, todėl manė esant reikalinga provincijoje sudaryti tarpinius LAF vadovavimo centrus. Kauno centrui turėjo būti subordinuoti Kauno rajono, Užnemunės, Žemaitijos ir Aukštaičių centrai. Šiems centrams buvo paskirstytos apskritys. Vilniaus centrui subordinuoti Vilniaus rajono ir Šiaurės rytų centrai. Atskirą organizacinį vienetą turėjo sudaryti lietuviškas Raudonosios armijos 29-asis teritorinis šaulių korpusas.

[83] Ten pat, p. 164.

[84] Tekstą žr.: ten pat, p. 172–184.

[85] K. Škirpa, *min. veik.*, p. 177.

K. Škirpos pasiūlyta Kauno ir Vilniaus centrams subordinuotų centrų su jiems pavaldžiomis apskričių grupėmis ir organizacijomis sistema gilaus pogrindžio sąlygomis buvo pernelyg sudėtinga ir gremėzdiška, tad „negyva" ir neįgyvendinama. Apskrityse pogrindyje veikiančios grupės, organizacijos ar būriai nebūtinai buvo pavaldumu ar bent jau ryšiais susiję su kokiu nors apskrities pogrindžio vadovaujančiu centru. Daug kas dėl asmeninių pažinčių ryšį turėjo tiesiog su Kauno ar Vilniaus LAF vadovaujančiais centrais. Apskritai abejotina, ar visose apskrityse buvo susiformavę LAF vadovaujantieji centrai, kuriuos K. Škirpa turėjo galvoje.

Kiekvienoje konkrečioje vietovėje sukilėlių uždaviniai dėl vietos sąlygų galėjo gerokai skirtis, tad joks aukštesnysis vadovaujantis centras negalėjo numatyti visų niuansų ar kovų eigos. Vis dėlto minėtoje instrukcijoje buvo suformuluoti patys bendriausi ir visiems sukilėlių būriams bei kovos grupėms galimai realūs uždaviniai: a) nuginkluoti miliciją, NKGB ir NKVD pareigūnus, suimti juos ir likviduoti, jeigu priešintųsi, suimti įvairius sovietinius aktyvistus, aktyvesnius komunistų partijos narius ir sunaikinti ar užimti šios partijos būstines; b) paleisti iš kalėjimų politinius kalinius, saugoti, kad bėgdami iš Lietuvos sovietų pareigūnai kalinių nenužudytų ar neišsivežtų į SSRS gilumą; c) užimti svarbiausias įstaigas, pašto ir telegrafo stotis, geležinkelio stotis, maisto ir kitų prekių sandėlius, įmones, saugoti, kad bėgdami raudonarmiečiai ar sovietų pareigūnai nenaikintų ar negrobstytų turto, nepadeginėtų įvairių objektų, pastatų; d) svarbesniuose ruožuose ardyti geležinkelio linijas, plentus, nutraukti telefono, telegrafo ir elektros perdavimo linijų laidus, bet nenupjauti tų linijų stulpų (atramų); e) užpuldinėti besitraukiančius Raudonosios armijos padalinius, gurguoles, visaip trukdyti jų pasitraukimą, stengtis nuginkluoti besitraukiančius raudonarmiečius; f) jei jėgos leistų, 29-ojo teritorinio šaulių korpuso lietuviai kariai turėtų mėginti nuginkluoti Raudonosios armijos dalinius, kai juose kils panika; g) trukdant Raudonosios armijos padalinių traukimąsi, nenaikinti tiltų ir stengtis neleisti raudonarmiečiams juos sunaikinti, nes tiltai būsią reikalingi sėkmingam vermachto motorizuotų dalinių veržimuisi į rytus.

Šioje instrukcijoje K. Škirpa patvirtino ankstesniuose dokumentuose pabrėžtą nuostatą: *„Signalu sukilti reikia laikyti momentą, kai vokiečių kariuomenė žengs per sieną ir pradės rusus pulti"*[86]. Tikėdamasis labai palankaus vokiečių požiūrio į lietuvių antisovietinio pasipriešinimo siekius ir LAF Berlyno centro pareiškimus, „Nurodymuose Lietuvai išlaisvinti"

[86] *Ten pat, p. 180.*

K. Škirpa pogrindžio vadovus Lietuvoje informavo, kad LAF Berlyno centras stengsis per ryšininkus ir „slaptus agentus" abipus sienos pranešti apie karo pradžios datą, jeigu tai pavyktų sužinoti iš anksto, o vermachto puolimui prasidėjus arba netgi paskutiniu momentu prieš puolimą Lietuvoje iš lėktuvų nuleisti parašiutininkus, kurie perduotų paskutines instrukcijas. Tokiomis galimybėmis tikriausiai nelabai tikėjo ir pats K. Škirpa, nes toliau „Nurodymuose" nurodė: *„Bet, kaip ten bebūtų, tikruoju signalu sukilimui turi būti laikoma vokiečių peržengimas Lietuvos sienos. Kol to nėra įvykę, jokiems kieno nors nurodomiems terminams netikėti, kad nepatekus į provokaciją."*[87]

K. Škirpa tikėjosi, kad prasidėjus karo veiksmams vokiečiai padės aprūpinti sukilėlius ginklais, kurių antisovietinis pogrindis Lietuvoje labai stokojo. Tokių pažadų K. Škirpa buvo gavęs iš OKW aplinkos.

K. Škirpa buvo griežtos kariškos drausmės bei subordinacijos – tiek antisovietinio pasipriešinimo pogrindyje, tiek sukilimo vyksmo metu – šalininkas. Vis dėlto iš minimų „Nurodymų" galima spręsti, jog K. Škirpa laikui bėgant suvokė, kad pogrindyje sunku ar net apskritai neįmanoma įdiegti kariškiams įprastą tvarką, taip pat kad sukilimo vyksmo ir sukilėlių veiksmų spontaniškumas ne tik galimas, bet ir neišvengiamas. Neatmestina mintis, kad K. Škirpos nuostatas galėjo paveikti per ryšininkus gaunamos žinios ir sumanymai iš LAF Kauno bei Vilniaus centrų, kurių vadovybei sukilimo vyksmo perspektyvos buvo aiškesnės nei berlyniečiams. Todėl „Nurodymuose" jis rašė: *„Kadangi, vokiečiams skubiai žygiuojant pirmyn, planingas sukilimo vadovavimas būtų neįmanomas, nes visi ryšiai tarp centrų ir periferijos būtų nutrūkę, tai negalima tikėtis jokių nurodymų iš viršaus. Sukilimas tokiomis sąlygomis turi įvykti automatiškai ir spontaniškai visame krašte. Todėl kiekvienas padalinys turi gaudyti radijo žinias ar kaip kitaip sekti, kada vokiečiai pereis sieną. Tokią žinią pagavęs ir pranešęs apie tai savo kaimyniniams padaliniams bei aukštesniam vadui ir tuo būdu gautą žinią patikrinęs, tuojau imasi paskutinių pasiruošimų. Įsitikinęs, kad gauta žinia yra tikra, ne kieno paleista provokaciniais tikslais, ryžtasi vykdyti iš anksto duotą uždavinį."*[88]

K. Škirpa įsivaizdavo, kad tuo atveju, jeigu pavyktų su vokiečiais susitarti dėl Lietuvos vyriausybės sudarymo, prasidėjus karui iš lėktuvų Lietuvoje būtų paskleistas vyriausybės atsišaukimas ar plakatas su vyriausybės narių parašais, raginantis visus gyventojus sukilti ir vieningai vyti okupan-

[87] Ten pat, p. 181.
[88] Ten pat.

tus iš Lietuvos. Vyriausybės atsišaukimo, kaip oficialaus akto, nuostatos būtų privalomos visiems Lietuvos gyventojams. Be vyriausybės atsišaukimo, iš lėktuvų dar būtų platinami LAF atsišaukimai, skirti įvairioms visuomenės grupėms ir raudonarmiečiams. Tai padėtų išjudinti žmones ir sukelti sovietinių pareigūnų paniką, demoralizuoti raudonarmiečius. Tad sukilimas vyktų sklandžiai. *„Tik reikia parodyti daugiau ryžtingumo, drąsos ir revoliucinio akiplėšiškumo, kai, vokiečiams puolant, Raudonoji armija ir visi mūsų tautos išdavikai, panikos perimti, bėgtų iš Lietuvos <...>“*[89]

„Nurodymuose“ K. Škirpa numatė ir alternatyvią veiksmų eigą tam atvejui, jeigu su naciais nepavyktų susitarti dėl vyriausybės sudarymo. Anot K. Škirpos, jeigu iš lėktuvų nebūtų platinami žadėtieji atsišaukimai ir iš Berlyno per radiją nebūtų pranešta apie Lietuvos vyriausybės sudarymą, tai reikštų, kad vokiečiai Lietuvos klausimu turi *„užpakalinių tikslų“*. Tokiu atveju sukilti taip pat būtina. Sukilėliai turėtų paimti krašto valdymą į savo rankas dar iki ateinant vokiečių kariuomenei. Lietuvos vyriausybę tokiu atveju turėtų revoliuciniu būdu (be suderinimo su naciais) paskelbti LAF Vilniaus centras. Tada naciams tektų priminti įvykusį faktą. Sukilimo metu apskričių vadovaujantieji centrai turėtų vykdyti valdžios funkcijas iki krašto valdymo realiai neperims vyriausybė. „Nurodymuose“ buvo išdėstyta valdžios bei valdymo ir savivaldos institucijų atkūrimo tvarka. Prasidėjus sukilimui, turi grįžti, kur tik tai įmanoma, į savo buvusias iki 1940 m. birželio 15 d. tarnybos vietas kadaise teisėtos valdžios paskirti pareigūnai (apskričių viršininkai, miestų burmistrai, valsčių viršaičiai, policininkai, pašto ir kt. tarnautojai). Negrįžus seniesiems pareigūnams bei tarnautojams, į jų vietą turi būti paskirti patikimi žmonės. Turintieji tarnybines uniformas privalo jas apsivilkti. Apskritai turi būti sugrąžinti išoriniai valstybės buvimo ir valdžios veikimo ženklai (Trispalvės, iškabos ir pan.). Viešajai tvarkai palaikyti ir gyventojų saugumui užtikrinti pareigūnai privalo išleisti įsakymus ar bent iškabinti skelbimus.

Trispalvės ar kiti valdžios ženklai prie įstaigų pastatų, į darbą sugrįžę buvę tarnautojai bei pareigūnai, lietuviškos uniformos turį vokiečiams aiškiai pademonstruoti, kad kraštą kontroliuoja atkurtos bei veikiančios teisėtos institucijos. K. Škirpos manymu, suvokę įvykusį faktą vokiečiai turėsią su juo skaitytis. „Nurodymus“ K. Škirpa užbaigė šitaip: *„Vokiečių kariuomenės daliniai visur, kur tik jie Lietuvoje pasirodys, sutinkami kaip draugiškos Lietuvai valstybės kariuomenė. <...> Su vokiečių kariais ir pareigūnais reikia stengtis palaikyti gerus ir nuoširdžius santykius, bet savęs nežeminti, nes sukildami mes kovojame už savo laisvę patys, bet ne vien laukiame malonės iš vokiečių, kad jie mums tą laisvę padovanotų. Mes tik išnaudojame jų pagalbą. Bet už laisvę mokame mūsų pačių kraujo aukomis.“*[90]

[89] Ten pat, p. 182.

Šiuose „Nurodymuose“ pogrindžio Lietuvoje vadovų žiniai buvo trumpai pažymėta, jog sukilimo dalyviai turi užsirišti ant kairės rankovės balto audinio juostą su juodomis raidėmis TDA, kad vokiečiai sukilėlių nepalaikytų ginkluotais sovietų civilių pareigūnų būriais.

„Nurodymai“ iš pradžių buvo duodami tik pasiskaityti į Berlyną per „žaliąją sieną“ atvykusiems patikimiausiems ryšininkams. Pirmasis „Nurodymų“ turinį 1941 m. kovo pabaigoje sužinojo LAF Vilniaus centro ypatingasis ryšininkas M. Naujokaitis. Balandžio 18 d., gegužės 5, 8, 12 ir 19 dienomis su „Nurodymais“ susipažino kiti ryšininkai, turėję jų turinį žodžiu perduoti pogrindžio vadovams Lietuvoje. Tik likus dviem savaitėms iki karo pradžios į Lietuvą buvo sėkmingai nugabentas sutrumpintas „Nurodymų“ tekstas. Apie jo gavimą buvo patvirtinta raštu. Tokio teksto gabenimas per sieną buvo rizikingas sumanymas. Instrukcijai patekus į NKGB rankas, sovietai būtų sužinoję sumanymo detales. Instrukcijos nuostatas sukilimo rengimo bei vykdymo klausimais LAF centrų Lietuvoje vadovybė žodžiu per ryšininkus siuntė periferijos pasipriešinimo organizacijų, būrių ir grupių vadovams, su kuriais centras turėjo ryšį. Savaime aišku, kad per kelias savaites ne visi pasipriešinimo būriai ar grupės suspėjo gauti šias instrukcijas. Karui prasidėjus, jie turėjo veikti savo nuožiūra.

„Nurodymai“ pasipriešinimo pogrindžiui Lietuvoje buvo svarbiausias direktyvinis dokumentas, nes juo buvo siekiama veiksmų koordinavimo. Visi kiti K. Škirpos arba jam vadovaujant sukurti direktyviniai dokumentai pogrindžiui Lietuvoje buvo daug mažiau reikšmingi arba apskritai nereikalingi. Kai kurie „Nurodymų“ teiginiai buvo orientuoti į ateitį, į laikotarpį po sukilimo. Pavyzdžiui, TDA daliniai turėjo veikti toliau neribotą laiką ir po sukilimo. K. Škirpa 1941 m. kovo 29 d. baigė rengti bendruosius TDA nuostatus[91].

„Nurodymų Lietuvai išlaisvinti“ pagrindu gen. S. Raštikis parengė instrukcijos „Bendriniai nurodymai Lietuvai išlaisvinti“ tekstą vokiečių kalba, datuotą 1941 m. gegužės 1 d. Šis tekstas buvo įteiktas plk. ltn. Gräbe'i. Iš 1941 m. kovo 24 d. „Nurodymų“ Lietuvai išlaisvinti buvo išimtos tos teksto

[90] Ten pat, p. 184.

[91] Tekstą žr.: K. Škirpa, *min. veik.*, p. 190–192.

vietos, kurios laikytos neatskleistinomis naciams. Kita vertus, vokiškojo varianto tekstas buvo kiek papildytas kariškiams skirtais dalykais.

Buvo parengti dar dviejų LAF programinių dokumentų projektai. K. Škirpa, kaip jis pats teigia, skubiai parengė didokos apimties Lietuvių aktyvistų fronto įstatų (statuto) projektą. Skubėti vertė dvi aplinkybės: „<...> *tuo metu Maskvos-Berlyno pakto žlugimas jau baigė artėti, o iš kitos pusės, Gestapas jau intensyviai vystė per savo agentus pačių lietuvių tarpe Berlyne intrigas LAF-tą kokiu nors būdu suardyti ir tuo sukliudyti jo tolimesnes pastangas Lietuvos suverenumui atkurti*“[92]. Anot K. Škirpos, buvo požymių, kad naciai šiam tikslui pasiekti gali imtis žygių suskaldyti sukilėlių vienybę, Lietuvai atsidūrus vokiečių kariuomenės užnugaryje. „*Tokioje padėtyje ir apsidrausti nuo grėsusio LAF-ui suskaldymo pavojaus jam tebesiekiant Lietuvos suverenumą įtvirtinti, buvo reikalinga skubiai surikiuoti LAF sukilėlių jėgas vieningo vadovavimo, aiškios subordinacijos ir kuone karinio susidrausminimo pagrindais, visą tą užmaskavus civilinės organizacijos pavadinimu.*“[93] Tačiau LAF Berlyno vadovaujančio centro vadovybė svarstyti šio projekto nebaigė, nes pasikeitė politinės aplinkybės – įvykiai pasuko konflikto su Reichu linkme, ir naciai LAF Berlyno centro vadovybei karo išvakarėse atvirai pademonstravo savo priešišką požiūrį į Lietuvos nepriklausomybės atkūrimą.

Buvo parengtas ir LAF programos projektas[94]. Programoje nėra nieko smerktino. Vis dėlto K. Škirpai primetamas kaltinimas ar priekaištas, kad jis, 1973 m. skelbdamas programos tekstą, neva praleidęs 16 straipsnį, esantį kai kuriuose kažkieno padarytuose nuorašuose, ir pernumeravęs straipsnius[95]. To tariamo straipsnio tekstas antižydiškas: „*Lietuvių Aktyvistų Frontas žydų tautinei mažumai Lietuvoje atšaukia svetingumą*“[96]. Kas tai buvo: neapgalvotas K. Škirpos išsišokimas ar manevras, siekiant įgyti nacių palankumo? O gal tiesiog kažkieno šiurkšti provokacija? Į šiuos klausimus sunku atsakyti, nes nėra tiesioginių duomenų. Tai buvęs tik programos projektas, „*niekur anuomet viešai nepaskelbtas*“[97]. Programos projektas turėjo būti pateiktas LAF kongresui, kurį buvo numatoma sušaukti Lietuvai atgavus nepriklausomybę. Kadangi nepriklausomybė nebuvo atgauta, tai ir kongresas nebuvo sušauktas.

[92] Ten pat, p. 573, 574.
[93] Ten pat, p. 574.
[94] Tekstą žr.: K. Škirpa, *min. veik.*, p. 567–572; *Laisvės kovų archyvas*, t. 11, p. 152–160.
[95] *Laisvės kovų archyvas*, t. 11, p. 150; *Lietuvos žydų žudynių byla*, Vilnius, 2001, p. 81.
[96] *Laisvės kovų archyvas*, t. 11, p. 157.
[97] K. Škirpa, *min. veik.*, p. 572.

K. Škirpos liudijimu, LAF programos tekstą parengė LAF Berlyno centro ideologijos komisija, kuriai vadovavo dr. A. Maceina. Esą jisai ir buvęs faktiškasis programos projekto redaktorius. „*Man pačiam tebuvo tekę pridėti savo pirštus prie to svarbaus darbo artimu kontaktu su Maceina ir tik kai kuriomis pastabomis prie jo paruošto teksto projekto bei sustilizuoti, drauge su Antanu Valiukėnu, programos užbaigiamąją dalį*“, – tvirtina K. Škirpa[98]. Ar kas nors A. Maceinos ideologinėse nuostatose, jo rašiniuose galėtų surasti antižydiškų nuotaikų ar bent jų apraiškų? A. Damušis buvo gavęs raštišką A. Maceinos patvirtinimą, kad jo rengtame projekte nebuvo kalbama apie žydus.

Iš tikro turime du kiek skirtingos redakcijos tekstus. Vienas jų skelbtas LAF Berlyno centro vadovo knygoje, o kitas – nuorašo pavidalu po kelių dešimtmečių neva rastas Lietuvoje. Spaudoje K. Škirpai buvo priekaištaujama, kad jis sąmoningai pertvarkė tekstą, rengdamasis jį skelbti. Bet tai viso labo prielaida, kurią darė K. Škirpos nedraugai ar oponentai ir vėliau jų suklaidinti tyrinėtojai. Neskubėkime kaltinti K. Škirpos ar A. Maceinos, nes nėra įrodymų, kad jie projekto originale įrašė, o vėliau publikacijoje praleido tą nelemtąjį straipsnį. K. Škirpa, 1973 m. skelbdamas savo knygoje LAF programos tekstą, nepraleido to 16 str. ir nepernumeravo visų straipsnių, nes tokio straipsnio dr. A. Maceinos parengtame tekste apskritai nebuvo. Perrašinėdamas projektą rašomąja mašinėle, kažkas iš centrui artimų voldemarininkų įrašė tokį straipsnį 3-iojo skyriaus („Politika“) pabaigoje ir pernumeravo toliau esančius kitų skyrių straipsnius. Siekiant išlaikyti dr. A. Maceinos projekte buvusį straipsnių skaičių (40), nuoraše buvo sujungti 39 ir 40 straipsniai, išbraukus VII skyriaus, kuriame buvo tik vienas 40 straipsnis, pavadinimą „Įsipareigojimas“[99]. Taip į vieną straipsnį buvo suplakti du skirtingi dalykai: fizinio lavinimo svarba tautos ugdymui ir LAF nario įsipareigojimas tautai. Nuorašas tikriausiai buvo sumanytas kaip alternatyvus projektas, skirtas svarstymams voldemarininkų aplinkoje. Tokius įtarimus kelia taip pat ir programos pirmojo puslapio dešiniajame kampe esanti žyma „*Nuorašas*“ vietoje realiai galėjusios būti žymos „*Projektas*“. Vienas kitas taip perredaguotas mašinraščio egzempliorius galėjo likti Berlyne ir vėliau patekti toliau į Vakarus. Tokios klastotės tikslas aiškus: svarstymuose siekti voldemarininkams priimtinų pronacistinių pažiūrų plėtros LAF aplinkoje, o karo išvakarėse skatinti Lietuvoje antiži-

[98] Ten pat, p. 573.
[99] Plg.: K. Škirpa, *min. veik.*, p. 572 ir *Laisvės kovų archyvas*, t. 11, p. 160.

diškas nuotaikas, propaguoti susidorojimo su žydais teisėtumą. Prie to neabejotinai turėjo pridėti ranką ar netgi inicijuoti klastotę nacių specialiosios tarnybos, ypač SD. Atkreiptinas dėmesys į tai, kad netgi dr. Peisachas Freidheimas naujausioje savo monografijoje, visokeriopai smerkdamas LAF ir jo veiklą, naudojasi K. Škirpos paskelbtu LAF programos tekstu, o ne jos klastote[100]. O juk šiam autoriui tikrai negalima prikišti palankumo antisovietinei lietuvių veiklai 1940–1941 m. pogrindyje ir Birželio sukilimui, kurį jis laiko „*didžiuoju teroru*".

Istorikai susiduria su dar viena LAF Berlyno vadovaujančio centro dokumento klastote. Toji klastotė buvo plačiai naudojama sovietinės propagandos arsenale. Ir vėliau Lietuvoje bei užsienyje šios klastotės nuostatos, nenurodant šaltinio, buvo naudojamos žadinti aistras prieš LAF ir sukilimą, kompromituoti Birželio sukilėlius, įrodinėti buvus paplitusį lietuviškąjį antisemitizmą ir taip lietuviams suversti visą kaltę dėl nacių suplanuotų ir nuosekliai vykdytų žydų žudynių. Galutinis šių insinuacijų tikslas: Birželio sukilimą sutapatinti su holokausto pradžia Lietuvoje, o sukilėlius – su žydšaudžiais. Toji klastotė – Lietuvoje 1941 m. pavasarį gal kur platintas kovo 19 d. atsišaukimas „Pavergtos Lietuvos tautiečiai!" Nėra žinoma, kiek plačiai jis buvęs paskleistas. Kęstučio Kasparo nuomone, šis tekstas – tai instrukcija, kuri buvusi skirta LAF padalinių vadovams, t. y. siauresniam antisovietinio pogrindžio Lietuvoje dalyvių ratui. Vis dėlto jis šį tekstą įvardino kaip LAF atsišaukimą į Lietuvos gyventojus, nors tekste nėra jokių užuominų apie LAF.

Atsišaukimo faksimilę ir transliteruotą tekstą iš Atgimimo metais atsiradusio rinkinio paskelbė K. Kasparas[101]. Tai tekstas be antraštės, tik su minėtuoju kreipiniu. Virš kreipinio yra įrašas: „*Berlynas. 1941 m. kovo 19 d.*" Tekstas prasideda taip: „*Brangūs vargstantieji broliai, Lietuvos išlaisvinimo valanda artėja. Kelių mėnesių mūsų kruopštumo, darbo ir jūsų azijatiškoje priespaudoje kančių rezultatai čia pat. Mes įpareigoti jus painformuoti šiais klausimais* <...>"[102] Tolesnė informacija sugrupuota aštuoniais punktais. Paneigiama neva Lietuvoje pasklidusi žinia, jog Berlyne yra „*sudaryta būsimoji Lietuvos Vyriausybė*", ir paaiškinama, kad tokia vyriausybė būsianti sudaryta, tik nenurodoma, kada. Pranešama, kad prasidėjus „*žygiui*" iš Vakarų „*pavergtos Lietuvos miestuose, bažnytkaimiuose ir kaimuose turi įvykti vietiniai sukilimai arba, tikriau sakant, valdžios paėmimas į savo rankas*". Nurodoma, kad, prasidėjus karo veiksmams, reikia užimti tiltus, geležinkelio mazgus, aerodromus, fabrikus, neleisti rusams sunaikinti šių objektų, paimti į savo rankas kalėjimus ir užtikrinti, kad „*nei vienas mūsų tėvynės sūnus nebūtų išvarytas į azijatų kraštą*", ir pan. Tačiau perskaičius lieka neaišku, kas tie *mes*, kuriuos kažkas įpareigojo informuoti Lietuvos žmones?

[100] P. Freidheimas, *Lietuva Antrajame pasauliniame kare 1939–1945. Naujas požiūris į dramatišką istorijos tarpsnį*, Vilnius, 2008, p. 248–251.

[101] Žr.: *Laisvės kovų archyvas*, t. 11, p. 156, 184, 185.

[102] Ten pat, p. 184.

Klastotės požiūriu reikšmingiausi yra 3-ias ir 6-as nurodymų Lietuvos žmonėms punktai: „*3. Tuojau* [prasidėjus sukilimui. – *S. J.*] *reikalinga suimti vietinius komunistus ir kitokius Lietuvos išdavikus, kad nei vienas neišvengtų atpildo už savo veiksmus. Išdavikams bus tik tada dovanota, jei jie tikrai įrodys, kad likvidavo bent po vieną žydą.* <...>"[103]; „*6. Jau dabar painformuokite žydus, kad jų likimas aiškus, todėl kuris gali, tegul jau dabar nešdinasi iš Lietuvos, kad nebūtų nereikalingų aukų lemiamu momentu. Jų turtus paimkite į savo rankas, kad niekas veltui nežūtų.*"[104] Šis tekstas, ypač 3 p. intarpas apie dovanojimo išdavikams sąlygą, labai primena vėliau leistos nacių kontroliuojamos lietuviškos spaudos tekstus.

Atsišaukimas ar instrukcija ne tik neįvardintas, t. y. be antraštės, bet ir be parašo. Tekstas baigiasi žodžiais „*Iki pasimatymo Naujoje Laisvoje Lietuvoje*".

Visuomenei plačiau žinomas sovietmečiu skelbtas šio dokumento tekstas[105]. Jis ne tik redaguotas, bet ir kupiūruotas, kaip sovietmečiu buvo priimta elgtis su XX a. dokumentais. Jau tai yra galimos klastotės požymis. Rinkinio, į kurį tekstas buvo įtrauktas, sudarytojai užrašė tokią redakcinę skelbiamo teksto antraštę: „Lietuvių aktyvistų fronto pagalbos naciams programa". Tai jau aiški dokumentų rinkinio sudarytojų klastotė, nes tekste LAF neminimas. Nėra ir netiesioginių užuominų apie LAF. Publikacijos pastabose paraštėje taip pat pažymėta, jog tai ištrauka iš LAF išleisto atsišaukimo. Po tekstu užrašytas ir atsišaukimo leidėjas – Lietuvių informacijų biuras. Tekstas perredaguotas, kitaip paskirstytas punktais. Palikdami nuošalyje kalbos redagavimo dalykus, atkreipsime dėmesį į esminius redakcinius pataisymus. Praleistas kreipinys, preambulė (įžanga), 1 punktas ir punktas apie būtinumą paimti į savo rankas kalėjimus ir neleisti išvežti kalinių, taip pat paskutinė pastraipa ir „atsisveikinimas". Teksto kupiūros padarytos politiniais sumetimais. Esminė yra 6 p. redakcija: akcentas nuo

[103] Ten pat.

[104] Ten pat, p. 185.

[105] *Masinės žudynės Lietuvoje (1941–1944). Dokumentų rinkinys*, sud. G. Erslavaitė, K. Rukšėnas, Vilnius, 1965, d. 1, p. 49, 50.

siekio išvengti bereikalingų aukų perkeltas į turto perėmimą: *„Jau dabar „painformuokite" žydus, kad jų likimas aiškus, todėl, kas gali, tegul jau šiandien nešdinasi iš Lietuvos, kad nebūtų bereikalingų aukų. Lemiamu momentu jų turtą perimkite į savo rankas, kad niekas veltui nežūtų."*[106] K. Kasparo paskelbtame tekste šio punkto redakcija yra kiek kitokia. Be to, lyginant su K. Kasparo paskelbtu tekstu, yra dar vienas esminis skirtumas. Sovietmečiu išleistame rinkinyje po atsišaukimo autoriaus nuorodos dar yra prierašas: *„P. S. Šis pranešimas žodžiu ar raštu turi pasiekti tolimiausius Lietuvos užkampius"*[107]. Toks prierašas suponuoja mintį, kad instrukcijos tekstas turėjęs plačiai pasklisti po Lietuvą, pasiekdamos atokiausias vietoves, o tai yra neįtikėtina.

Taigi susiduriame su tekstu, kuris neturi nieko bendro su LAF Berlyno vadovaujančiu centru. Berlyne pats K. Škirpa rašė ar bent jau redagavo svarbiausius dokumentus. Programinio pobūdžio LAF atsišaukimas į gyventojus ar instrukcija antisovietinio pogrindžio vadovams pernelyg svarbus dokumentas, kad būtų buvęs parengtas ir kokiu nors mastu platintas Lietuvoje be K. Škirpos žinios. Minimo dokumento stilius, leksika bei retorika visiškai nepanašūs į K. Škirpos surašytų ar sudarytų dokumentų stilių ir pan. Todėl galima daryti išvadą, kad šis dokumentas specialiai LAF primetamas ir tuo prisidedama prie LAF vardo ir Birželio sukilimo diskreditavimo.

Taip nuo sovietmečio iki šiol stengiamasi LAF, visam antisovietinio pasipriešinimo pogrindžiui primesti tiek klastotes, tiek įvairios kitos kilmės tekstus. Tikslas – kryptingai kompromituoti lietuvių antisovietinį pasipriešinimą. Kaip jau minėta, Lietuvoje buvę LAF vadovaujantys centrai vengė pogrindyje leisti laikraštėlius ar skleisti atsišaukimus bei kitokius agitacinius lapelius, kad be reikalo neatkreiptų į save čekistų dėmesio ir platinimo vietose nesukeltų didesnio sekimo bei areštų. LAF centrai taip orientavo ir pogrindžio organizacijas bei grupes, su kuriomis turėjo ryšius. *„Nelabai buvome patenkinti ir iš Berlyno LAF ateinančiomis proklamacijomis, kurių mes iš viso nenorėjome. Bronius Stasiukaitis vis sakydavo: „Keista, Berlyno draugai mano, kad mes neraštingi!.."*[108], – taip P. Narutis apibendrino pogrindžio Lietuvoje vadovų požiūrį į per „žaliąją sieną" į Lietuvą patenkančią spausdintą medžiagą. Jau tuo metu buvo suvokiama, kad įmanomos visokios provokacijos. Iš esmės nebuvo galimybės patikrinti kiekvienos proklamacijos, atsišaukimo ar kitokio spaudinio kilmę. LAF Kauno vadovaujančio centro vadovai, plėsdami ryšius ir vengdami provokacijų, buvo ypač atsargūs dėl agitacijos lapelių. Jau tuomet buvo jaučiama nacių spectarnybų ranka: *„Tie aštrūs kiršinimai ėjo ypač iš Juodosios Svastikos pogrindžio, kurį dirigavo, aišku, Gestapo"*[109]. Patriotiškai nusiteikusi visuomenės dalis nebuvo reikalinga agitacijos ir aiškinimų, kad negalima nusiraminti ar nusivilti, kad reikia kovoti. Tautą kovai su sovietais brandino visus skaudžiai palietusi nepriklausomybės netektis, sovietų represijos ir brutali visų gyvenimo sričių sovietizacija.

P. Narutis apskritai labai taikliai apibūdino antisovietinio pasipriešinimo Lietuvoje Kauno ir Vilniaus LAF vadovaujančių centrų vadovų požiūrį į LAF Berlyno vadovaujantį centrą: *„Lietuvoje pogrindžio organizacija plėtėsi skirtingai nuo Berlyno. Kraštas kovoja pats už save, kraštas yra pagrindas, o tie, esantieji Berlyne, yra pagalbiniai, nes jie yra už Lietuvos ribų. Lietuva nesikišo, kaip jie kūrėsi. Tik džiaugiamės, kad susibūrė, kad yra didelė pagalba, kuria galime pasinaudoti sutartinai dirbdami. Ten kūrėsi naujas LAF. LAF Lietuvoje buvo organizacijas apjungianti organizacija."*[110]

Kitos pogrindžio organizacijos

Yra duomenų, kurie rodytų buvus mėginimų sukurti kitas antisovietinio pogrindžio organizacijas, siekusias aprėpti visą Lietuvą. Neretai tie duomenys fragmentiški. Kita vertus, abejotinas tų duomenų tikslumas, nes jie užfiksuoti suimtų pogrindžio dalyvių ir vadovų tardymo protokoluose. Dėl to tie duomenys nėra labai patikimi. Vis dėlto jie yra bent jau užuomina, kad tokių organizacijų užuomazgų būta.

***Lietuvos apsaugos gvardija* (LAG).** Pogrindyje suburti drausmingą, kariškais pagrindais tvarkomą visos Lietuvos mastu veikiančią antisovietinio pasipriešinimo organizaciją buvo užsibrėžę ir Lietuvos apsaugos gvardijos kūrimo iniciatoriai[111]. Tai turėjusi būti nepartinė kovos organizacija. LAG užsimezgė 1940 m. rugsėjo 8 d. Kaune. Jos organizatorius veikiausiai buvo mokytojas Rumbinas. Artimiausias jo pagalbininkas organizaciniams reikalams buvo Liudas Reivydas. LAG padaliniai buvo kuriami Kretingos, Mažeikių, Raseinių, Tauragės, Telšių apskrityse. Ši pogrindžio organizacija buvo orientuota ir į veiklą ilgiau trunkančios okupacijos sąlygomis.

[106] Ten pat, d. 1, p. 49.
[107] *Masinės žudynės Lietuvoje (1941–1944). Dokumentų rinkinys*, p. 50.
[108] P. Narutis, *min veik.*, p. 170.
[109] Ten pat.
[110] Ten pat, p. 170.
[111] *Laisvės kovų archyvas*, t. 11, p. 180.

LAG veiklos plote buvo telkiami kovos būriai. Svarbiausioji LAG jėga – smogiamieji būriai. Būta ir sargybos būrių. Iš vyresnio amžiaus vyrų bei moterų, taip pat merginų, buvo parenkami ryšininkai, stebėtojai ir informacijos rinkėjai. Organizacinis būrių pagrindas buvo trejukės. LAG kovotojus, neišskiriant ir ryšininkų, turėjo vienyti priesaika.

Lietuvos apsaugos gvardijos pogrindžio struktūrų taktika buvo panaši į kitų antisovietinio pasipriešinimo organizacijų veiklą: telkti jėgas, plėtoti ryšius, rinkti visokeriopą karinio pobūdžio informaciją apie Raudonąją armiją, jos dalinių sudėtį, ginkluotę, judėjimą, sovietines represines struktūras ir jų pareigūnus, komunistus, laukti karo pradžios ir tuo momentu pakilti į sukilimą, prisidedant prie kitų organizacijų pajėgų.

LAG nebuvo pavaldi LAF Kauno vadovaujančiam centrui, bet, prasidėjus sukilimui, Kaune ji buvo subordinuota LAF štabui.

Panašu, kad šioje organizacijoje vyravo voldemarininkų įtaka, nors ji buvo sumanyta kaip nepartinė kovos organizacija.

Šaulių mirties batalionas. Į visos Lietuvos pogrindžio organizaciją galėjo pretenduoti 1940 m. rugsėjį, o gal ir dar anksčiau, Vilniuje pradėta kurti antisovietinio pogrindžio struktūra, pavadinta Šaulių mirties batalionu, turėjusi padalinių Kaune, o gal ir kitose Lietuvos vietovėse. Šaulių mirties bataliono kovotojai buvo sovietų okupacinės administracijos likviduotos Lietuvos šaulių sąjungos nariai. Dauguma žinomų Šaulių mirties bataliono kovotojų iki sovietinės okupacijos dirbo policijoje.

Tai buvo vieninga antisovietinės pasipriešinimo kovos organizacija, susidėjusi iš nemažo skaičiaus kovos grupių (pogrindžio trejukių ir penkiukių). Visas šias grupes jungė bendras tikslas ir organizacijos pavadinimas. Apie jas savo nuomonę pateikia Valentinas Brandišauskas: *„Ir štai čia susiduriame su problema, kurios esmė ta, kad apie ŠMB randame nemažai medžiagos ir ji nebūtinai tiesiogiai susijusi su V. Bulvičiaus vadovaujamos grupės veikla. Tai leistų manyti, jog prisidengus ŠMB vardu veikė ir daugiau pogrindinių grupelių, nebūtinai vadovaujamų iš vieno centro. Sprendžiant iš Lietuvos TSR saugumo turėtos informacijos apie „Šaulių mirties batalioną“, organizacijos kuopelės buvo sukurtos daugelyje įstaigų, mokyklose, prekybos organizacijose. Vilniuje slaptos grupelės egzistavo radiofone, valstybinėje filharmonijoje, teisme, universitete, miesto taryboje ir kitur.“*[112] V. Brandišausko išvada apie šią organizaciją tokia: *„Šaulių mirties batalionas“ – be abejo, pati rimčiausia ir reikšmingiausia pogrindžio organizacija. Tačiau ji ne vieninga ir centralizuota, o greičiau daugelio slaptų grupelių rinkinys. Organizuotas ir centralizuotas pogrindis dar tik kūrėsi, todėl neapsieita be stichiškumo. Netrūko entuziazmo ir pasiryžimo, bet stigo patirties, gerų ryšių, veiklos koordinavimo.“*[113] Tačiau V. Brandišausko nuomonei, kad Šaulių mirties batalionas buvo tik priedanga nedidelėms pogrindžio grupėms, pritarti nereikėtų. Gilaus pogrindžio sąlygomis, laikantis konspiracijos, didesnė pasipriešinimo organizacija ir galėjo būti tik slapta veikiančių nedidelių grupių (dažniausiai trejukių ir penkiukių) junginys. O tai jau organizuotumo požymis. Kita vertus, V. Brandišauskas teisus teigdamas, kad Šaulių mirties batalionas, jo kovos grupės neturėjo jokių ryšių su V. Bulvičiumi, t. y. su LAF Vilniaus vadovaujančiu centru. Šito negalima pasakyti apie atskirus Šaulių mirties bataliono organizatorius ar narius. Turėtina mintyje ir tai, kad niekuomet nesužinosime visos tiesos apie 1940–1941 m. antisovietinio pasipriešinimo struktūrą, organizacines smulkmenas, užmojus, kiekybinę bei kokybinę pasipriešinimo organizacijų sudėtį ne tik Vilniuje, bet ir apskritai Lietuvoje.

Šaulių mirties bataliono tikslas buvo toks pat kaip ir kitų antisovietinio pasipriešinimo organizacijų: ruoštis sukilimui, kuris turėjo kilti prasidėjus SSRS–Vokietijos karui, o sukilimo siekis – išlaisvinti Lietuvą iš sovietinės okupacijos. Batalionas turėjo savo statutą. Platino Kaune leidžiamus nelegalius laikraštėlius „Laisvoji Lietuva“ ir „Uždraustoji idėja“. Nauji nariai į Šaulių mirties batalioną buvo verbuojami netgi tuomet, kai jau vyko šios pogrindžio organizacijos narių areštai.

Šaulių mirties bataliono kovotojai buvo Jonas Bliūdsukis, Juozas Keraitis (abu sušaudyti Gorkyje), Bronius Čaplinskas, Jonas Gedminas, Jonas Griauzdė, Saliamonas Keraitis, Jonas Markūnas, Antanas Petkelis, Balys Puodžiūnas, Juozas Žeromskas, Braslauskas, Vytautas Civinskas, Osvaldas Žadvydas, Stasys Mockaitis, Antanas Skripkauskas, Jonas Ramanauskas, Petraška, Česnulis, Kurtinaitis, Norkys, Sviderskas, Ubagevičius, Verbyla[114].

Šaulių mirties batalionas nebuvo pavaldus LAF Vilniaus centrui, bet kai kurie aktyvesni bataliono nariai turėjo ryšį su LAF Vilniaus vadovaujančiu centru. Šiame centre tikrai buvo žinoma, kad Vilniuje veikia tokia antisovietinio pasipriešinimo organizacija. Šaulių mirties bataliono kovotojai J. Markūnas, A. Petkelis, B. Puodžiūnas, S. Mockaitis, A. Skripkauskas buvo LAF Vilniaus centro aktyvistai. Lietuvos šaulių sąjungos nariai buvo antisovieti-

[112] V. Brandišauskas, *Siekiai atkurti Lietuvos valstybingumą (1940 06–1941 09)*, Vilnius, 1996, p. 57, 58.

[113] Ten pat, p. 58.

[114] Informacija paimta iš: Pažyma (pagal arch. bylą Nr. 12902/3, l. 64–71, 85–145) apie lietuvių pogrindinę organizaciją „Šaulių mirties batalionas“, veikusią Vilniaus m. ir apskrityje 1940–1941 m.

nio pasipriešinimo aktyvas, o neretai ir jo branduolys. Sovietų represinėms struktūroms tai nebuvo paslaptis. Šaulių potencialu domėjosi ir Abveras. Tasai domėjimasis užfiksuotas ir voldemarininko Igno Slabšio 1942 m. kovo mėn. savarankiškuose parodymuose sovietų represinėms struktūroms[115]. Abvero atstovas 1940 m. rugsėjį I. Slabšiui buvo nurodęs užduotį, iš esmės artimą lietuvių antisovietinio pogrindžio veiklos tikslo – Tautos sukilimo nepriklausomybei atkurti – įgyvendinimui. Užduotis buvusi tokia: visoje Lietuvos teritorijoje (ypač netoli sovietų aviacijos aerodromų) sutelkti drausmingo ir gerai parengto jaunimo grupes, kurios pagal iš anksto, prieš kelias dienas iki karo pradžios, gautą signalą imtų budėti, laukdamos vokiečių desantininkų išsilaipinimo, paruoštų desantininkams patalpas, numatytų gerai užmaskuotus kelius prie aerodromų ir prie nedidelių sovietų kariuomenės padalinių, stengtųsi apginkluoti sutelktas jaunimo grupes, paruošti maisto atsargų desantininkams, nurodyti ginkluotoms jaunimo grupėms būti pasiruošusioms suteikti visokeriopą pagalbą vokiečių desantininkams, įskaitant ginkluotą paramą iki stambesnių vokiečių kariuomenės padalinių atėjimo. Buvo kalbama apie karo veiksmų pradžią 1941 m. pavasarį.

Uždavinys buvo sudėtingas ir ne vieno žmogaus jėgoms. Tinkamiausios tokiam tikslui I. Slabšiui atrodė Šaulių sąjungos struktūros, kurios realiai dar egzistavo, nepaisant formalaus sąjungos likvidavimo. I. Slabšys buvo pažįstamas su plk. Mykolu Kalmantu, iki 1935 m. buvusiu Šaulių sąjungos viršininku. Paskutinis Šaulių sąjungos vadas plk. P. Saladžius jau buvo suimtas. Pasak I. Slabšio, „<...> *mano nuomone, [M. Kalmantas] galėjo imtis minėto uždavinio ir visai tiko tam, juo labiau kad jis, kaip ir aš, buvo didelis lietuvis patriotas. Be to, aš žinojau, kad jis visada buvo aršus Tarybų valdžios sukūrimo Lietuvoje priešininkas. Su juo aš susitikau 1941 metų vasario mėnesį viename Kauno restorane. Aš jam viską atvirai išdėsčiau, pabrėžęs, kad nežiūrint to, jog tai yra vokiečių žvalgybos duotas uždavinys, tačiau jo įvykdymas bus naudingas mūsų mylimai tėvynei. Jis nesvyruodamas sutiko imtis to darbo, paprašęs, kad aš gaučiau keletą tūkstančių rublių kelionėms ir kitoms išlaidoms, kurių neišvengiamai bus, vykdant minėtą uždavinį, juo labiau kad tuo metu jis neturėjo tarnybos ir jam reikėjo pinigų.*“[116]

1941 m. gegužės pabaigoje Berlyno ryšininkas pasidomėjo, kaip vykdoma duota užduotis. I. Slabšys tuo reikalu susitikęs su plk. M. Kalmantu, kuris „<...> *pranešė, kad šauliai sėkmingai instruktuojami buvusiems bur-*

[115] *Archyviniai dokumentai, IV rinkinys*, p. 25–39.
[116] *Archyviniai dokumentai, IV rinkinys*, p. 32.

žuazinės kariuomenės vadams prižiūrint, kad tas darbas faktiškai baigiamas ir kad jis tikisi pilnai atlikti jam pavestą uždavinį 1941 metų birželio pirmomis dienomis. Tą pulkininko Kalmanto pasižadėjimą aš perdaviau <...> į Berlyną.“[117]

I. Slabšys tvirtino, jog plk. M. Kalmantas jam pranešęs, kad šauliai instruktuojami ir ruošiami suteikti pagalbą vokiečių desantininkams, vadovaujant ypatingajam štabui, kurio vadovas esąs pats plk. M. Kalmantas, o štabą sudarantys buvę šaulių vadai kpt. Gedmantas, kpt. Goncerauskas, vyr. ltn. Petruitis ir vyr. ltn. Blažaitis. Pasak M. Kalmanto, šie karininkai važinėjo po visą Lietuvą, organizuodami ir instruktuodami šaulius. Baigus instruktažą, plk. M. Kalmantas turėjęs perduoti I. Slabšiui šaulių grandžių išdėstymo schemą, duomenis apie kovotojų skaičių grandyse ir grandžių vadus. Tačiau I. Slabšys 1941 m. birželio 14 d. buvo suimtas ir šios informacijos negavo.

Šiuo klausimu yra keletas neaiškumų. Nežinome, ar viskas I. Slabšio parodymuose yra teisinga. Kita vertus, gali kilti abejonių dėl plk. M. Kalmanto pranešimuose pateiktos informacijos teisingumo, t. y. ar jis sau nepriskyrė nebūtų organizacinių nuopelnų. Iki 1941 m. vasario šauliai beveik visur buvo pogrindyje įtvirtinę teritorines kovines struktūras, apie kurių buvimą žinojo tik patikimiausi kiekvieno būrio šauliai. Plk. M. Kalmanto štabo karininkams, jeigu toks apskritai egzistavo, tereikėjo surasti ryšį apskrityje, apsilankyti vieno kito šaulių būrio teritorijoje, gavus iš apskrities vadovo ryšį su pogrindyje esančio būrio vadovybe. Tik pagal tuos daugiausia netiesiogiai gautus duomenis buvo galima raportuoti plk. M. Kalmantui apie sėkmingai įvykdytą užduotį. Kelių karininkų važinėjimas po visų apskričių miestelius bei kaimus turėjo patraukti čekistų dėmesį, nes 1941 m. sekimo sistema buvo intensyvesnė ir efektyvesnė nei 1940 m. liepą–rugsėjį. Dar 1940 m. vasarą ar rudenį susiformavusios šaulių pogrindžio struktūros iki 1941 m. vasario dažniausiai jau turėjo ryšį (tiesiogiai ar per tarpininkus apskrityse) su LAF vadovaujančiais centrais Kaune ar Vilniuje.

Vokiečiams ir neprireikė šaulių paslaugų priimti desantininkus, nes jie karo išvakarėse ar jam prasidėjus nedesantavo būrių ar grupių, išskyrus vieną kitą atvejį.

P. Kupčiūno ir ats. plk. J. Petruičio vadovaujama pogrindinė organizacija. Nuo ankstyvo 1940 m. rudens visos Lietuvos mastu buvo mėginama sukurti dar vieną pogrindžio organizaciją, kurios centras buvęs Kaune.

[117] Ten pat, p. 34.

Manytina, kad žurnalistas Petras Kupčiūnas buvo vienas iš tos organizacijos vadovų. Viena svarbesnių šios organizacijos susitikimo vietų buvo kun. Prano Petraičio butas. Pats kun. P. Petraitis su savo broliu kunigu Antanu, Eržvilko klebonu, buvo itin svarbūs kuriamos organizacijos ryšininkai, savo žinioje turėję bėglių, o gal ir organizacijos kurjerių pervedimo per sieną kanalą. Svarbiausi uždaviniai: antisovietinio pasipriešinimo organizacijų kūrimas, ryšių plėtimas, karinio bei politinio pobūdžio informacijos kaupimas ir perdavimas. Intensyviai ieškota vadovų didesniems kuriamos ar numatomos suburti organizacijos padaliniams. Iš pakliuvusių į čekistų nagus atsiųstų iš Vokietijos pogrindžio organizatorių ir žvalgų parodymų aiškėja, kad Vokietijoje jie buvo voldemarininko ats. mjr. Stasio Puodžiaus užverbuoti ar bent instruktuojami. S. Puodžius, vienas iš LAF Berlyno centro kūrėjų ir vadovavęs Ryšių su kraštu komisijai, neabejotinai palaikė tiesioginį ryšį su Abvero struktūromis. Čekistai šią komisiją vadino tiesiog LAF organu, vadovavusiu žvalgybinei LAF veiklai. Sovietų represinių struktūrų tardytojai ar dėl profesinio neišmanymo, ar norėdami sutirštinti spalvas ir taip sugriežtinti kaltinimą, paprastai su Abveru bendradarbiaujantį žmogų įvardindavo kaip gestapo agentą. Tai nėra teisinga. Bent jau 1940–1941 m. gestapas neturėjo nieko bendra su karinio pobūdžio informacijos kaupimu, juolab su žvalgyba užsienyje. Neteigiame, kad nebuvo LAF Berlyno centro ryšių, netgi techninių susitarimų su Abveru – karine vokiečių žvalgyba. Kodėl gi antisovietinio lietuvių pasipriešinimo dalyviai nebūtų galėję kontaktuoti su savo tuo metu svarbiausio priešininko potencialiu priešininku ir dalintis turima politine bei karine informacija apie savo priešininką mainais už ryšininkų praleidimą per sieną? Panašaus pobūdžio kontaktai, techniniai susitarimai, dalinimasis, keitimasis informacija Europoje nebuvo naujiena. Darytina prielaida, kad čekistų tardytojai pernelyg sureikšmino ir išpūtė šios antisovietinio pasipriešinimo organizacijos ar grupės žvalgybinio pobūdžio užduotis bei veiklą ir kartu ryšius su Abveru. Kita vertus, nežinoma, kiek glaudūs buvo asmeniniai S. Puodžiaus ryšiai su Abveru, kokią jo veiksmų dalį sudarė LAF Berlyno centro pavedimų vykdymas, o kokią – kitokio pobūdžio ryšiai ar net asmeniniai įsipareigojimai Abverui.

Abveras ir juolab pats S. Puodžius žinojo, kad Kaune ir Vilniuje yra LAF vadovaujantys centrai. Tačiau S. Puodžius stengėsi užmegzti ryšius su žmonėmis, nesusijusiais su tais centrais, suburti savą antisovietinio pasipriešinimo ir žvalgybos organizaciją. Aiškiai orientuotasi į aukštesnio laipsnio karininkus, turinčius platesnius ryšius ir galbūt įtaką žemesnio laipsnio karininkams. Panašu, kad ypač nepasitikėta LAF Kauno vadovaujančio centro

vadovybe, kurioje vyravo gana jauno amžiaus civiliai, inteligentai, o iš karių – atsargos leitenantai. Abvero požiūriu informacijos gavimo ir visuomeninių ar tarnybinių ryšių prasme tikriausiai ne ką patikimesnis atrodė ir LAF Vilniaus vadovaujantis centras, kurio vadovybę sudarė vėlgi civiliai ir neaukšto rango karininkai (aukščiausias tebuvo majoro laipsnis).

Pats P. Kupčiūnas tardomas šitaip apibūdino pogrindžio organizacijos uždavinius: *„Užmezgę ryšius su Lietuvos kariuomenės* [Raudonosios armijos 29-ojo teritorinio korpuso. – *S. J.*] *štabu, mes turėjome derinti savo antitarybinį darbą su juo, t. y. su Lietuvos kariuomenės štabu, visais klausimais, kuriuos per Kalakauską iškėlė vokiečių žvalgyba. Kaip aiškino Kalakauskas, kuris buvo gavęs nurodymus iš vokiečių žvalgybos – gestapo, mes turėjome organizuoti liaudies judėjimą prieš tarybų valdžią Lietuvoje. Tuo mes norėjome įrodyti, kad lietuvių tauta yra nusistačiusi prieš tarybų valdžią Lietuvoje ir kad vokiečiai tam pritaria. Tokį judėjimą mes norėjome suorganizuoti Spalio revoliucijos švenčių dienomis, bet tik tuo atveju, jeigu Lietuvos kariuomenės štabas su tuo sutiks, nes toks pat judėjimas turėjo kilti ir Lietuvos kariuomenėje. Tuo tikslu šių metų spalio 25 d. Kalakauskas ir pasiuntė Petruitį į Vilnių.“*[118]

Tikėtina, kad ats. plk. Jonas Petruitis jau anksčiau antisovietinio pogrindžio ryšiais buvo susijęs su P. Kupčiūnu. Ir nėra informacijos, kad J. Petruitį iki tol kas nors būtų verbavęs talkinti vokiečių karinei žvalgybai. Tai rodytų, kad J. Petruitis pogrindyje atsidūrė vien iš patriotinių paskatų, kaip Lietuvos kariuomenės karininkas. Manoma, kad ats. plk. J. Petruitis buvo vienas „Geležinio Vilko“ Lietuvos partizanų organizacijos, 1940–1941 m. veikusios Alytaus apskrityje ir turėjusios apie 600 narių, daugiausia šaulių, kūrėjų[119].

J. Petruitį iš Alytaus į Kauną skubiai iškvietė atvažiavusi P. Kupčiūno draugė Marytė Ulinskytė. Išeitų, kad J. Petruitis žinojo ar bent nujautė, kokiais reikalais kviečiamas. Kaune P. Kupčiūnas jį suvedė su kun. P. Petraičiu ir dar su vienu jaunu vyriškiu, kuris buvo įvardintas „ateitininku“. Tai buvo Kalakauskas, kuris, kaip vėliau pasakojo J. Petruitis, *„<...> susipažino su manim ir ėmė reikšti savo nepasitenkinimą tarybų valdžia Lietuvoje ir girti vokiečius. <...> kai Petraitis ėmė pritarti ateitininkui, aš supratau, jog tai yra rimta organizacija, kuriai vadovauja vokiečių žvalgyba ir kuri aktyviai kovoja prieš tarybų valdžią. Aš pritariau toms kalboms, nes jos sutapo su mano*

[118] P. Kupčiūno 1940 12 11 parodymai, *Archyviniai dokumentai, IV rinkinys*, p. 84.

[119] G. Lučinskas, *Pogrindinė „Geležinio Vilko organizacija Alytaus apskrityje (1940–1941)*, 2009, p. 16, 17.

interesais. Aš taip pat buvau nepatenkintas tarybų valdžia. Petraičio bute įvykusiame nelegaliame susirinkime „ateitininkas" – vokiečių žvalgybos agentas davė man šiuos uždavinius: 1) Kiek galima daugiau gauti dokumentų, kompromituojančių Tarybų Sąjungą prieš Vokietiją; 2) Užmegzti glaudžius ryšius su Lietuvos kariuomenės štabu ir po to visą kontrrevoliucinį darbą derinti su juo. Tuo tikslu aš turėjau nuvažiuoti į Vilnių ir užmegzti ryšius su generolu Pundzevičium arba pulkininku Šova. Aš turėjau išvažiuoti tuojau, tą pačią dieną, ir apie rezultatus pranešti Kupčiūnui, kuris turėjo man padėti susitikti su ateitininku <...>.

<...> turėjau gauti iš buržuazinės Lietuvos kariuomenės štabo nurodymus dėl kontrrevoliucinio darbo ir perduoti juos kontrrevoliucinių organizacijų vadovams – Petraičiui, Kupčiūnui ir ateitininkui. Be to, pastarasis man pasakojo, kad drauge su juo iš Vokietijos yra nelegaliai atsiųsta 50 žmonių, kurie turi panašius uždavinius, kokius gavo ir jisai. Tie žmonės išvažinėjo į Lietuvos TSR miestus ir dirba ten tokį pat darbą. Mes turėjome paruošti demonstraciją prieš tarybų valdžią Spalio socialistinės revoliucijos švenčių dieną. Kartu su demonstracija, suorganizuota Lietuvos kariuomenėje, tokios pat demonstracijos turėjo įvykti ir visuose Lietuvos TSR miestuose. Tuo mes norėjome parodyti, kad Lietuvos gyventojai yra nusistatę prieš tarybų valdžią. <...> Turiu pasakyti, kad tam nelegaliam pasitarimui vadovavo Kupčiūnas. Jos konkretizavo ateitininko reiškiamas mintis, be to, pats davė eilę konkrečių nurodymų. Aš supratau, kad Kupčiūnas susitinka su juo ne pirmą kartą ir dirba kontrrevoliucinėje organizacijoje labai aktyviai."[120]

Vėliau tardomas J. Petruitis išsisukinėjo ir tvirtino, kad jau važiuodamas į Vilnių sumanęs nesusitikti su div. gen. Stasiu Pundzevičiumi bei gen. št. plk. Antanu Šova, o P. Kupčiūnui pamelavęs, kad jų neradęs. J. Petruitis aplankė ir plk J. Vėbrą, gyvenusį savo ūkyje ant Verknės kranto netoli Birštono. *„Apie kontrrevoliucinę organizaciją, kurios narys aš esu, aš pranešiau savo artimam draugui pulkininkui Vėbrai. Vėbra man patarė nesusirišti su jais, nes jis nekenčia vokiečių, o tos kontrrevoliucinės organizacijos darbui vadovauja vokiečiai. Be to, Vėbra man sakė, kad apie tą kontrrevoliucinę organizaciją jis girdėjo seniai, – iš ko, nepasakė, – ir kad tai yra ne kas kita, kaip „penktoji kolona"*, – tardytojams sakė J. Petruitis[121]. Šis epizodas rodo, kad plk. J. Vėbra buvo itin atsargus antisovietinio pogrindžio dalyvis. Būdamas susijęs su LAF Kauno centru ir laikydamasis konspiracijos, netgi su

[120] J. Petruičio 1940 12 24 parodymai, *Archyviniai dokumentai, IV rinkinys*, p. 89, 90.
[121] J. Petruičio 1940 12 25 parodymai, ten pat, p. 91.

gerai pažįstamu karininku apie pogrindį kalbėjęs atsainiai ir pašnekovui pataręs nesusidėti su neva vokiečių kuriama organizacija.

Atsiminimuose J. Petruitis atkuria tekstą apie pasipriešinimo organizaciją, kurį jam 1941 m. pradžioje perskaitęs tardytojas: *„Lietuvoje veikia stambi kontrrevoliucinė organizacija, vadovaujama pulkininko Jono Petruičio, kun. Prano P[etraičio], studento K[alakausko], žurnalisto Petro K[upčiūno] ir kitų. Jos uždavinys – su <...>, Lietuvos tautinio kariuomenės korpuso ir šaulių karinės organizacijos pagalba nuversti sovietų komunistų valdžią Lietuvoje ir išvaryti raudonąją armiją <...> artimiausias šios organizacijos uždavinys – sutrukdyti ir pakenkti spalių revoliucijos iškilmėms Vilniuje, Kaune ir kitose stambesnėse įgulose..."*[122]

1941 m. kovo pabaigoje iš Vokietijos į Vilnių buvo pasiųstas Pranas Giedraitis, kurį su vokiečių karinės žvalgybos pareigūnais suvedė taip pat mjr. S. Puodžius. P. Giedraičiui buvo pavesta Vilniuje surasti antisovietiškai nusiteikusių patikimų žmonių. Vienam iš jų turėjęs pavesti rinkti informaciją apie Vilniuje esančios sovietinės kariuomenės kiekį, apsiginklavimą, techniką, dislokavimą, o kitam pavesti *„<...> nedelsiant iš lietuvių gyventojų, priešingų tarybinei santvarkai, organizuoti nacionalistų grupes, kurios pirmomis karo dienomis susijungs ir tarybinės kariuomenės užnugaryje naikins tarybų valdžią <...>"*[123] Šiam darbui P. Giedraitis Vilniuje parinkęs Valstybinės leidyklos darbuotoją Antaną Sabaliauską, kuriam duotą užduotį apibūdinęs šitaip: *„Sabaliauskui daviau nurodymą steigti Vilniuje bei kitose vietose nacionalistines grupes. Sabaliauskui nurodžiau verbuoti patikimus, tarybinei santvarkai priešingus asmenis, kurie vadovautų šioms grupėms ir patys verbuotų sau pagalbininkus. Įspėjau veikti slapai, kad nežūtų darbas. Pačiam Sabaliauskui pasiūliau taip pat būti nacionalistų grupės vardu. Jis su pasiūlymu sutiko. Sabaliauskui patariau palaikyti ryšį tik su tais, kurie atvyks iš Vokietijos, informuoti juos apie grupių steigimą. <...> Patariau ginklų įsigyti įvairiais būdais vietoje. Reikia manyti, pažymėjau, kaip nors jų pristatysime iš Vokietijos, nors kol kas į tai daug vilčių nedėti. Ginklus reikia įsigyti vietoje."*[124]

Su mjr. S. Puodžiaus ar per jį gautomis užduotimis keletą kartų Lietuvoje lankėsi Povilas Visockis. Jis buvojo Panevėžyje, Kupiškyje ir kitur. Abverą ypač domino Raudonosios armijos aerodromai. Buvo renkama informacija apie NKVD ir NKGB struktūrose dirbančius lietuvius. Su žvalgybos ir pasipriešinimo grupių kūrimo užduotimis Lietuvoje lankėsi Ilčiukas,

[122] J. Petruitis, *Kaip jie mus sušaudė* (Fotografuotinis leidimas), Vilnius, 1990, p. 49.
[123] P. Giedraičio 1944 12 01 parodymai, *Archyviniai dokumentai, IV rinkinys*, p. 98.
[124] Ten pat, p. 103.

Juozas Bancevičius, Ženiačka, leitenantai Tomas Dirmeikis, Povilas Skardžius. Neabejotinai būta nemaža kitų žvalgų bei kurjerių.

Gana anksti prasidėję areštai rodytų, kad visą Lietuvą aprėpiančią ir vokiečių karinės žvalgybos kontroliuojamą antisovietinę pasipriešinimo bei žvalgybos organizaciją sukurti nepavyko, bet atskiri jos nariai ar grupės veikė iki pat karo pradžios.

IV
skyrius

SUKILIMO RENGIMAS

Sukilimo brendimas

1940 m. rudenį, kuriantis Lietuvių aktyvistų fronto Kauno ir Vilniaus vadovaujantiems centrams, nekilo klausimas, kuris jų yra viršesnis ar svarbesnis. Kiekvienas jų dirbo savo darbą. Vilniaus centrui savaime teko spręsti karinio pobūdžio klausimus, nes tikėtasi, kad Raudonosios armijos 29-ajame teritoriniame korpuse sutelkti Lietuvos kariuomenės likučiai taps svarbiausia, smogiamąja tautos sukilimo jėga sostinėje ir jos apylinkėse, o korpuso karių veiksmus visoje Lietuvoje palaikys šauliai, jaunimas, apskritai patriotiškai nusiteikusi visuomenės dalis. Kaunui liko politinių ir organizacinių reikalų tvarkymas. Kaunas vis dar buvo ne tik faktiškoji Lietuvos sostinė, bet ir svarbiausias krašto telefono ir telegrafo, automobilių transporto ir susisiekimo centras, geležinkelių mazgas. Visa tai susiklostė Kaunui esant laikinąja sostine. Iš Kauno buvo įmanoma tiems laikams greitai ir gana patogiai susisiekti su atokiausiomis vietovėmis, todėl iš Kauno buvo patogu telkti šaulius ir kitas patriotines jėgas provincijoje, palaikyti ryšį su provincijoje esančiomis kovos grupėmis, būriais ar organizacijomis.

LAF Berlyno centras iki pat 1941 m. pavasario save įsivaizdavo svarbiausiu antisovietinio pasipriešinimo Lietuvoje organizavimo centru. LAF Kauno ir Vilniaus centrai, jeigu ir žinojo ar bent nujautė Berlyno centro savivoką, to neužginčijo, nesileido į beprasmius svarstymus, aptarimus ar derinimus, suprasdami esą Lietuvoje, t. y. ten, kur įvestas okupacinis režimas ir kur vyksta antisovietinis pasipriešinimas, kur yra to pasipriešinimo jėgos. Jau minėta, kad Lietuvoje esančioms LAF vadovaujančioms struktūroms Berlyno centras iš esmės buvo svarbus tik kaip langas į užsienį, kuris

galėtų padėti geriau orientuotis tarptautinėje padėtyje, išsiaiškinti Vokietijos požiūrį į sovietų okupuotą Lietuvą. Iš ten buvo tikimasi gauti informacijos apie laukiamą karą tarp Vokietijos ir Sovietų Sąjungos.

Vis dėlto 1941 m. pavasariop, kai krašte tvyrojo artėjančio karo nuojauta ir karo laukimas Lietuvoje tapo visuotiniu reiškiniu, reikėjo apsispręsti, kuris LAF vadovaujantis centras yra svarbiausias.

Atsižvelgdamas į tai, kad Vilnius buvo istorinė Lietuvos sostinė ir čia buvo sutelkta svarbiausia brandinamo sukilimo jėga, LAF Kauno centras užleido Vilniaus centrui visą vadovavimą galutiniam sukilimo parengimui ir įvykdymui. LAF Berlyno vadovaujantis centras formaliai buvo patvarkęs, kad LAF Vilniaus ir Kauno centrai yra pavaldūs vienas kitam, bet Vilniaus centras buvo laikomas aukštesniuoju. Kuriam nors iš šių centrų nebegalint normaliai veikti, jo funkcijas, teritoriją, pogrindžio grupes turėjo perimti kitas centras. K. Škirpa vėliau taip pat užleido LAF Vilniaus centrui visą vadovavimą, sau pasilikdamas iš esmės tik ryšius su civilinėmis vokiečių institucijomis ir vermachto vadovybe. K. Škirpa, nors ir turėjo ambicijų būti visos Lietuvos antisovietinio pasipriešinimo vadu, vis dėlto suvokė, kad prasidėjus karui bus neįmanoma iš Berlyno vadovauti sukilimui Lietuvoje.

Svarbiausias LAF Vilniaus vadovaujančio centro rūpestis buvo numatyti lietuvių karių veiksmus prasidėjus Vokietijos–SSRS karui. Antisovietinio pasipriešinimo vadovams buvo žinomas principinis sukilimo planas – sukilimą pradėti kitą dieną po to, kai vermachto pajėgos peržengs Lietuvos sieną. Kiekvieno sukilimo metu, ypač kai jis vyksta didelėje teritorijoje, neišvengiamos stichiškumo apraiškos. LAF Vilniaus centro kariškiams rūpėjo išvengti stichiškų veiksmų bent kariuomenės daliniuose. Lietuvių karių galimų veiksmų variantai buvo intensyviai svarstomi 1941 m. sausį–gegužę.

LAF Vilniaus centrą itin sujudino 1941 m. balandžio viduryje L. Prapuolenio iš Kauno į Vilnių atvežta žinia, kad Vokietijos–SSRS karas prasidėsiąs gegužės 1–10 dienomis. Tokią informaciją iš Berlyno į Lietuvą atnešė M. Naujokaitis. Ši žinia buvo skirta LAF Vilniaus centrui. Pereidamas sieną, M. Naujokaitis balandžio 11 d. buvo sužeistas ir pateko į čekistų rankas, buvo paguldytas į Tauragės ligoninę. Neturėdamas kitos išeities, M. Naujokaitis ryžosi pasitikėti jį slaugiusia medicinos sesele ir persakė jai gabenamą iš Berlyno informaciją. Šita medicinos sesuo turėjo draugę, kuri priklausė Br. Stasiukaičio kuriamam medicinos darbuotojų pogrindžio tinklui. Taip informacija pasiekė Kauną, iš kur L. Prapuolenio buvo nugabenta į Vilnių tiesiai mjr. V. Bulvičiui. Be apytikrės karo pradžios datos, M. Naujokaitis iš Berlyno atnešė informaciją dėl sukiliminės Laikinosios vyriausybės sudarymo, taip pat žinią, jog su vokiečiais sutarta, kad iki jiems ateinant paskirti tvarkai palaikyti antisovietinio pasipriešinimo dalyviai turi ant kairės rankovės ryšėti baltą raištį su juodomis raidėmis TDA. Tiek informacijos šaltinis (M. Naujokaitis), tiek jos perteikėjas (L. Prapuolenis) buvo patikimi žmonės, tad antisovietinio pasipriešinimo vadovams beliko tik paspartinti paskutinius pasirengimus ir gegužės 1–10 dienomis laukti prasidedant karo.

Balandžio 30 d. pas mjr. V. Bulvičių atėjo kitas ryšininkas iš Berlyno – L. Taujenis, kuris, pasakęs visus slaptažodžius, pranešė, kad Vokietijos–SSRS karas prasidėsiąs iš tikrųjų greitai, bet ne 1941 m. gegužės 1–10 dienomis. Apie tai tardomas V. Bulvičius parodė: „*L. Taujenis papasakojo, kad tokių kurjerių kaip jis daug pasiųsta iš Vokietijos į Lietuvą. Prieš tai juos instruktavo vokiečių karininkas ir norėjo duoti jiems pinigų, bet jie atsisakė. Paskui kalbėjęs karininkas lietuvių kalba paaiškino, kad šiuo metu vokiečių ir lietuvių interesai sutampa ir mes turime garbingai įvykdyti uždavinį, žinodami, jog tai bus Lietuvos naudai. L. Taujenis įspėjo mane, kad, kilus karui, lietuviai nacionalistai negadintų kelių, tiltų, neleistų bolševikams išvežti fabrikų ir gamyklų įrengimų ir t. t. Kartu jis paprašė painformuoti jį apie slaptų lietuvių nacionalistinių organizacijų darbą ir pasakė, kad, esant reikalui, jis vėl važiuos tai pranešti į Vokietiją.*“[1]

Pasak kpt. J. Kiliaus, kuris turėjo perduoti kurjeriui smulkesnę informaciją apie pogrindžio pasirengimus, gegužės 1 d. L. Taujenis jaun. ltn. Adolfo Eidimto bute pranešęs, kad karas prasidėsiąs ne vėliau kaip gegužės 10 d., taip pat „*kad Škirpos ir Skipičio Berlyne vadovaujamas lietuvių centras įspėja per daug nepasitikėti vokiečių pažadais, nes vokiečiai, kurstydami Lietuvos liaudį prieš Tarybų santvarką, siekia savo tikslo*“[2]. L. Taujenis, be to, pranešęs, kad karo pradžioje vokiečiai pasirengę Lietuvoje išsodinti stambius oro desantus. Mjr. V. Bulvičius L. Taujenį prašė vykti atgal į Vokietiją ir patikslinti karo pradžios datą. Be to, mjr. V. Bulvičius prašęs kpt. J. Kilių perduoti L. Taujeniui prašymą sutvarkyti radijo ryšį, nes turimu radijo siųstuvu su vokiečiais susisiekti neįmanoma, be to, ir pavojinga. Norėta prašyti, kad vokiečiai nustatytu laiku ir sutarta banga pasiųstų informaciją „*taip stipriai, kad būtų galima priimti paprastu imtuvu*“. Gegužės 3 d. L. Taujenis kartu su jaun. ltn. A. Eidimtu buvo suimtas, taip ir negavęs iš pogrindžio vadovų visų prašymų, kuriuos turėjo perduoti vokiečiams.

---

[1] V. Bulvičiaus 1941 09 30 parodymai, *Archyviniai dokumentai, IV rinkinys*, p. 134, 135.

[2] J. Kiliaus 1941 06 13 savarankiški parodymai, ten pat, p. 138.

Galimi nežymūs netikslumai dėl V. Bulvičiaus ir J. Kiliaus minimų datų, nes kai kuriuose šaltiniuose nurodomos skirtingos ir jaun. ltn. A. Eidimto, ir L. Taujenio suėmimo datos.

Lietuvoje ir išeivijoje kurį laiką manyta, jog vokiečiai specialiai pasiuntė į Lietuvą dezinformaciją, kad per anksti išprovokuotų lietuvių sukilimą ir taip NKVD rankomis sunaikintų nepriklausomybės atkūrimo siekiantį lietuvių antisovietinį pogrindį. Tokios prielaidos neatitinka tiesos. Vokiečiai 1941 m. kovo pabaigoje – balandį Jugoslavijoje tikrai susidūrė su netikėtais politiniais pokyčiais, kuriuos tikriausiai inspiravo SSRS. Dėl to vermachtas Balkanuose „įklimpo" ilgiau nei planuota ir nespėta iš Balkanų laiku permesti ten buvusias divizijas prie SSRS sienų. Todėl teko atidėti karo pradžią. Tai turėjo įtakos antisovietinio pogrindžio Lietuvoje veiksmams. Gegužės viduryje Vilniuje iš Berlyno buvo gauta informacija, kad karo pradžia atidedama. Ši žinia per L. Prapuolenį buvo perduota Kaunui.

1941 m. sausį ir vasarį gen. št. kpt. J. Kilius, ltn. J. Sadzevičius ir gen. št. kpt. Kazys Antanavičius (beje, Lietuvos kariuomenėje tarnavęs tame pat Kariuomenės štabo 1-ajame skyriuje, kaip ir gen. št. mjr. V. Bulvičius ir gen. št. kpt. J. Kilius, o korpuse paskirtas 184-osios šaulių divizijos štabo operacijų skyriaus viršininko padėjėju) keletą kartų svarstė galimus lietuvių karių veiksmus, prasidėjus karui. Ketinta staigiai į savo rankas paimti Vilnių, o paskui organizuotai išvesti lietuvių karius į Rūdninkų girią. Vis dėlto šis plano variantas buvo atmestas. Buvo prieita išvada, kad lietuviai kariai nepajėgs įvykdyti tokio uždavinio, nes lietuviškosios formuotės buvo ne tokios gausios, kad atsilaikytų prieš Naujojoje Vilnioje ir kitose Vilniaus apylinkėse dislokuotas gerai ginkluotas Raudonosios armijos pajėgas, kurios būtų buvusios panaudotos prieš sukilusius lietuvių karius. Antisovietinio pasipriešinimo vadovai norėjo ne tik išgelbėti kilus karui lietuvių karius nuo išvežimo į Rusiją, bet ir išsaugoti žmones, gyvąją jėgą, tariant kariškių vartotais terminais. Kita vertus, įgyvendinant šitą ar panašų veiksmų planą, kai lietuvių daliniai išvedami toli už Vilniaus ir miškuose laukia priartėjant vermachto dalinių, 29-ojo teritorinio korpuso lietuviai kariai nebūtų galėję būti svarbiausia tautos sukilimo jėga sostinėje. Jų dalyvavimas sukilime būtų buvęs iš esmės pasyvus, būtų vyravę savisaugos motyvai.

Ieškant priimtiniausio lietuvių karių veiksmų varianto, kpt. P. Gužaičiui ir ltn. J. Sadzevičiui buvo pavesta 29-ojo teritorinio korpuso padaliniuose surasti itin patikimų žmonių, per kuriuos būtų galima įgyvendinti vienokį ar kitokį veiksmų planą.

Atmetus kpt. J. Kiliaus, ltn. J. Sadzevičiaus ir kpt. K. Antanavičiaus planą, 1941 m. vasario pradžioje mjr. V. Bulvičius ir kpt. J. Kilius parengė kitą lietuvių karių veiksmų plano variantą. Jo esmė: prasidėjus karui, pirmąją naktį slapta nedideliais būreliais išeiti iš miesto, šalutiniais keliais pasiekti Rūdninkų–Valkininkų miškus ir ten susitelkti. Šis plano variantas atrodė patrauklus, todėl jį kpt. J. Kilius toliau svarstė ir detalizavo su kpt. P. Gužaičiu ir ltn. J. Sadzevičiumi. Manytume, kad šis plano variantas ne ką geresnis už pirmąjį. Slapta iš vidurio miesto mažomis grupėmis išvesti keletą tūkstančių karių su ginklais nėra paprastas dalykas. Tokį kariuomenės judėjimą greitai būtų pastebėjusios NKVD struktūros, juolab kad jos jau turėjo informacijos apie pasipriešinimo organizacijos veiklą kariuomenėje. Rusų daliniai būtų ėmęsi kontrveiksmų.

Svarstyta ir galimybė pirmąją karo naktį, paėmus Vilnių į savo rankas, išeiti iš miesto ir imtis žiedinės gynybos. Tokį lietuvių karių veiksmų variantą siūlęs kpt. P. Gužaitis. Tačiau ši mintis greitai buvo atmesta. Gana problemiškas galėjo būti mėginimas miestą užimti iš vidaus. Tam reikėjo labai detalaus operacijos plano, geros puolančiųjų sąveikos. Nelengva būtų buvę palaužti rusiškųjų įgulos dalinių pasipriešinimą.

Vasarį kpt. P. Gužaitis ir ltn. J. Sadzevičius pasiūlė dar vieną veiksmų plano variantą: prasidėjus karui, visi lietuvių kariniai daliniai turi susitelkti Belmonto–Pūčkorių–Pavilnio rajone ir čia įsitvirtinti. Tai miškinga ir labai raižyta vietovė, per kurią vingiais teka Vilnios upė. Šios vietovės kalvose buvo kuro, šaudmenų ir maisto sandėliai, tais laikais dar švari Vilnios upė tiekė geriamą vandenį. Tai buvo netoli nuo kareivinių rajonų, kur buvo dislokuoti lietuvių daliniai. Netgi dienos metu persidislokuoti į šį rajoną buvo galima greičiau ir saugiau nei į Rūdninkų–Valkininkų miškus, esančius už 50–55 km nuo Vilniaus. Gamtinės kliūtys būtų saugojusios nuo sovietų tankų bei šarvuočių, nes tokioje vietovėje neįmanomi efektyvūs tokios technikos veiksmai. Priešininkui čia būtų buvę sudėtinga efektyviai panaudoti netgi artileriją. Malšinant sukilusius lietuvius, efektyvesnė čia galėjusi būti tik minosvaidžių ugnis, taip pat aviacijos veiksmai, bet karo pradžios atveju sovietų aviacijai būtų atsiradę svarbesnių uždavinių. Čia įsitvirtinus, išsilaikyti būtų buvę galima ilgiau nei savaitę.

Tačiau mjr. V. Bulvičius nepritarė šitam plano variantui. Galų gale nutarta, kad karo pradžios atveju turėtų būti elgiamasi pagal mjr. V. Bulvičiaus ir kpt. J. Kiliaus parengtą planą: slapta nedideliais būreliais išeiti iš Vilniaus ir susitelkti Rūdninkų–Valkininkų miškų rajone. 1941 m. balandį mjr. V. Bulvičiaus bute kpt. P. Gužaitis, kpt. J. Kilius, ltn. J. Sadzevičius ir pats

mjr. V. Bulvičius tardavosi lietuvių karių sukilimo klausimais. Tuomet kpt. J. Kilius davė naujas užduotis kpt. P. Gužaičiui ir ltn. J. Sadzevičiui. Jiems buvo pavesta numatyti pasitraukimo iš Vilniaus kelius, parengti maršrutus kiekvieno dalinio būriams. Abu šie karininkai turėjo daliniuose parinkti karininkus, per kuriuos būtų galima palaikyti ryšį su pulkais. Tie karininkai, gavę nurodymą žygiui ir jo maršrutą, turėjo patys vadovauti daliniui ir skirstyti žmones grupėmis žygiui arba pavesti vadovavimą kam nors iš patikimų vyresniųjų karininkų.

Kupiškyje ir kitur provincijoje dislokuotiems lietuvių daliniams per štabo karininkus turėjo būti nurodyta iš dislokacijos vietos pasitraukti į artimiausią didesnį miškų masyvą, čia įsitvirtinti ir veikti partizaniškai pagal aplinkybes. Tokius dalinius ketinta atskirais padaliniais siųsti į tas vietoves, kur buvo tikimasi iš vokiečių lėktuvų gauti ginklų ir šaudmenų.

Išsaugoti lietuvių daliniai turėjo tapti atkuriamos Lietuvos kariuomenės branduoliu.

Priėmus bet kurį lietuvių karių veiksmų plano variantą ir ėmus jį vykdyti, visiems daliniams būtų iškilusi viena bendra sunkiai sprendžiama problema: kaip pasielgti su dalinyje esančiais politrukais, komjaunuoliais, šiaip nepatikimais kariais ir karininkais. Iš anksto buvę sutarta vengti savųjų kraujo praliejimo. Manyta prieš tokius karius pavartoti jėgą tik tuo atveju, jeigu jie imtų priešintis ar kliudyti vykdyti sumanymą. Kas nepanorėtų prisidėti prie sumanymo vykdymo, bet nekliudytų kitiems – galėtų pasielgti kaip tinkamas. Kita vertus, tokie atsisakiusieji pasitraukti ir pasilikusieji kareivinėse būtų galėję sukelti aliarmą. Tokiu atveju išėjusiųjų iš kareivinių tolesnis traukimasis būtų buvęs komplikuotas. Nežinia kaip būtų buvęs sprendžiamas tokių žmonių atskyrimo nuo dalinio klausimas, nes vestis juos su savimi būtų buvę rizikinga. Savaisiais, kurių kraujo praliejimo siekta vengti, laikyti Lietuvos piliečiai. Politrukai tuo metu jau buvo atsiųsti iš rusiškųjų dalinių. Apskritai pakelti karo pradžioje visą 29-ąjį teritorinį korpusą vienokiam ar kitokiam žygiui buvo sudėtinga. Pats mjr. V. Bulvičius pripažino, kad korpuse maža su antisovietiniu pogrindžiu susijusių žmonių, kurie galėtų operatyviai pakelti korpuso dalinius. Todėl jis primygtinai siūlė savo planą – grupelėmis išvesti karius į miškus Rūdninkų–Valkininkų rajone, nurodant kariams tik pasitraukimo iš Vilniaus pradžią, judėjimo kryptį ir susitelkimo vietą.

Kelti kovos uždavinius korpusui taip pat buvo sudėtinga, nes kareivinėse daliniai neturėjo šaudmenų. Turėta tik nedidelis kiekis šovinių, pagal nustatytas normas skirtų sargyboms. Šaudmenų stygius buvo viena priežasčių, kodėl mjr. V. Bulvičius atkakliai siekė, kad būtų pritarta jo parengtam, iš esmės evakuaciniam korpuso lietuvių karių veiksmų plano variantui, – išeiti į Rūdninkų–Valkininkų miškų masyvą. Manyta, kad lietuviams kariams šturmuojant šaudmenų sandėlius ir apsirūpinant šaudmenimis rusiškieji kariniai daliniai būtų su jais susidoroję. Kita vertus, turėdami tik lengvuosius ginklus be šovinių, lietuvių kariai nebūtų galėję prasiveržti pro galimas raudonarmiečių užtvaras ar atmušti persekiotojus. Netgi pasiekę žygio tikslą – Rūdninkų–Valkininkų miškus – lietuviai kariai be šaudmenų nebūtų jautęsi saugūs.

Visus antisovietinio karių pasipriešinimo vadovų planus gegužės pabaigoje sužlugdė 29-ojo teritorinio korpuso junginių išvedimas iš Vilniaus į vasaros stovyklas. Tuo metu čekistai jau buvo bepradedą užčiuopti korpuse veikiančią antisovietinio pasipriešinimo organizaciją. Greičiausiai ne be sovietų specialiųjų tarnybų įsikišimo į kariškių vidaus reikalus korpuso junginiai buvo išsklaidyti. Korpuso štabas (Vilniuje pasiliko tik grupė štabo karininkų), 184-oji šaulių divizija ir kai kurie artilerijos bei kiti specializuoti daliniai išvyko į Varėnos miškus, kur buvo įkurdinti rusų dalinių apsuptyje, 179-oji šaulių divizija ir karo mokykla buvo išsiųstos į Pabradės poligoną, kur šalia taip pat buvo įkurdinti rusų daliniai. Svarbiausieji karių antisovietinio pasipriešinimo organizatoriai tarnavo 179-ojoje šaulių divizijoje ir nuo 184-osios šaulių divizijos juos skyrė daugiau nei 100 km atstumas. Karininkams be iškvietimo važinėti iš vienos divizijos į kitą buvo neįmanoma. Pokalbių telefonu neabejotinai buvo klausomasi. Pasipriešinimo organizatoriai iš esmės atsidūrė spąstuose.

Specialiųjų tarnybų įsikišimą į korpuso junginių dislokavimo reikalus savo atsiminimuose patvirtina buvęs NKVD Vilniaus skyriaus viršininkas Jonas Vildžiūnas: „<...> *29 šaulių korpusas išvyko į vasaros stovyklas, ir karininkai pogrindininkai tikėjosi dabar galėsią susitikinėti ir vykdyti savo planus niekieno nepastebimi. Bet jie apsiriko. Mums dar parankiau čia juos sekti, negu mieste. Korpuso ypatingojo skyriaus viršininku šiuo metu buvo energingas ir patyręs čekistas J. Bartašiūnas. Nuo pat bylos pradžios dirbome sutartinai su ypatinguoju skyriumi, todėl ir dabar sąmokslininkai bergždžiai tikėjosi pabėgti mums iš akių.*“ [3]

Pasak kpt. J. Kiliaus, pradėjus „<...> *rengtis išvykimui į vasaros stovyklą, visi pasirengimo darbai savaime sustojo, nes jau buvo visai aišku, kad šio plano vykdyti neteks. Atvykus į vasaros stovyklą, tariausi su Bulvičiumi, ar*

[3] J. Vildžiūnas, *Kova be atvangos*, Vilnius, 1971, p. 283.

neapsimokėtų ir čia kokį nors planelį numatyti? Pasvarstę priėjome išvados: kadangi ir čia neturime su savimi šaudmenų, galėtume nebent bandyti, karui prasidėjus, mažais būreliais naktį išeiti iš stovyklos ir patraukti į Švenčionėlių–Labanoro miškų masyvą."[4]

LAF Vilniaus vadovaujantis centras, rengdamasis sukilimui, neapsiribojo vien 29-ojo teritorinio korpuso lietuvių karių veiksmų planavimu. Buvo tikima kažkada gautais vokiečių kariškių pažadais aprūpinti ginklais lietuvių pogrindžio kovos grupes bei būrius, nuleidžiant ginklus iš lėktuvų. Apie tokią galimybę gauti ginklų mjr. V. Bulvičiui buvo sakęs V. Nasevičius, kuris ir pasiūlė sudaryti ginklų išmetimo Lietuvos teritorijoje, prasidėjus Vokietijos–SSRS karui, planą. Principinį planą mjr. V. Bulvičius aptarė su kpt. J. Kiliumi. Buvo numatyti 77 taškai, kur vokiečiai turėtų nuleisti ginklų ir šaudmenų krovinį. Kartu su kpt. J. Kiliumi mjr. V. Bulvičius parengė du žemėlapius (M 1:300 000 ir M 1:100 000), kuriuose buvo pažymėtos vietovės, kur laukiama ginklų krovinio[5]. Vieną žemėlapį (M 1:300 000) mjr. V. Bulvičius perdavė V. Nasevičiui, o kitą pasiliko sau. Vokiečių karinei vadovybei pritarus parengtam planui, pastarasis žemėlapio egzempliorius turėjo būti sukarpytas, o iškarpos perduotos į tas vietoves, kur numatyta iš lėktuvų išmesti ginklus ir šaudmenis. Iškarpas turėjo gauti tų vietų antisovietinio pasipriešinimo grupių ar būrių vadovai. Žemėlapio iškarpas gabenantys kurjeriai turėjo pažinoti tas apylinkes. Mjr. V. Bulvičiaus manymu, tam labiausiai tiko studentai bei gimnazistai. Jie pagal gautus orientyrus turėjo surasti tos vietovės antisovietinio pasipriešinimo vadovus ir jiems įteikti žemėlapio iškarpas.

Mjr. V. Bulvičius buvo parengęs ir trečią žemėlapį (M 1:400 000), kuriame buvo pažymėtos ginklų išmetimo iš lėktuvų vietos. Šis atsarginis egzempliorius kurį laiką buvo 179-osios šaulių divizijos štabo operatyvinio skyriaus žemėlapių saugykloje jaun. ltn. Alekso Vainorio žinioje. Paskui kpt. J. Kilius jį iš ten paėmė ir padaręs kopiją perdavė Svetlauskui kartu su kitu žemėlapiu (M 1:100 000), kuriame ginklų ir šaudmenų desantavimo punktai buvo sunumeruoti. Kpt. J. Kilius buvo parengęs Rūdninkų miškų žemėlapį, kuriame buvo pažymėti būsimo lietuvių karių susitelkimo rajonai. Norėta prašyti vokiečių, kad jie tuose rajonuose nuleistų šaudmenų.

Mjr. V. Bulvičius buvo parengęs dar du žemėlapius, kuriuose buvo pažymėtos pageidaujamos ginklų bei šaudmenų nuleidimo vietos. Ketvirtą

[4] J. Kiliaus 1941 06 15 savo ranka rašyti papildomi parodymai, *Archyviniai dokumentai, IV rinkinys*, p. 142.

[5] Informaciją apie žemėlapių parengimą žr.: V. Bulvičiaus 1941 09 29 parodymai, *Archyviniai dokumentai, IV rinkinys*, p. 129, 130.

ginklų nuleidimo plano egzempliorių (M 1:300 000) mjr. V. Bulvičius perdavė A. Kamantauskui, kad šis įteiktų kam nors iš Vokiečių repatrijavimo komisijos Kaune. Nepavykus tai padaryti, žemėlapis buvo įduotas broliams Andriūnams, kad šie perduotų kam nors iš Vokiečių repatrijavimo komisijos. Žemėlapis liko pas kpt. Izidorių Andriūną. Penktąjį plano egzempliorių (M 1:100 000) mjr. V. Bulvičius pasiliko sau, bet 1941 m. gegužės mėn. perdavė jį saugoti kpt. I. Andriūnui. I. Andriūną suimant, į čekistų rankas pateko du plano egzemplioriai. Nė vieno egzemplioriaus nepavyko persiųsti į Vokietiją.

Ginklų nuleidimo vietovių planai buvo kuriami 1941 m. kovą–balandį.

A. Kamantauskui nepavyko per Vokiečių repatrijavimo komisiją Kaune perduoti į Vokietiją ginklų ir šaudmenų nuleidimo vietų planą-žemėlapį, bet kovo viduryje iš toje komisijoje dirbusio Abvero karininko Rudolfo Kleisto jis gavo šifrą, kodus ir kilnojamąjį radijo siųstuvą, kurį buvo galima panaudoti ryšiams su Vokietija. Apie antisovietiniam lietuvių pogrindžiui skirtą radijo siųstuvą A. Kamantauskui pranešė V. Civinskas – tas pats, kuris 1940 m. rudenį A. Kamantauską suvedė su mjr. V. Bulvičiumi. Trūko tik radisto. Mjr. V. Bulvičius radistu pasiūlė savo giminaitį, buvusį lakūną ats. ltn. Leoną Žemkalnį (Landsbergį). Gautą siųstuvą A. Kamantauskas paliko V. Civinsko bute. Iš Kauno į Vilnių siųstuvą pervežė A. Kamantausko pusseserė Bagdonaitė. Vilniaus geležinkelio stotyje iš jos siųstuvą perėmė A. Skripkauskas. Ryšių su Vokietija užmezgimo galimybes bei poreikį aptarė A. Kamantauskas, L. Žemkalnis ir V. Bulvičius šio bute Kaune[6]. Taip pradėjo plėstis ratas asmenų, vienaip ar kitaip susijusių su tuo siųstuvu. Šis nedideliame rudame lagamine sumontuotas radijo siųstuvas, kuris beveik 3 mėnesius dažnai buvo pernešamas vis į kitą vietą, nejučiomis labai padėjo čekistams atskleisti antisovietinio pasipriešinimo organizaciją. Sunku suprasti, kodėl lagaminas su siųstuvu taip dažnai buvo kilnojamas iš vienos vietos į kitą. Dažno kilnojimo negalima pateisinti ir saugumo sumetimais, juolab kad pogrindininkai nebuvo pastebėję, kad juos kas sektų. *„Šias radijo lagamino keliones galima buvo paaiškinti tik tuo, kad nacionalistai bijojo ilgai laikyti radijo siųstuvą vienoje vietoje, ypač ten, kur jau mėginta prisišaukti radijo stotį IRF. Jis tapo nereikalinga našta pogrindinei organizacijai, mums puikiu vedliu ir padėjo išaiškinti beveik visus svarbius šios antitarybinės organizacijos vadovus bei narius: advokatą Aleksą Kamantauską, mo-*

[6] Informaciją apie radijo siųstuvą žr.: *Archyviniai dokumentai, IV rinkinys*, p. 122, 131, 132, 148, 149, 150–158, 160, 171, 173, 177–179, 191–193.

kytojus Antaną Skripkauską ir Stasį Mockaitį, o per juos ir kitus," – po 30 metų dėstė buvęs formalus Vilniaus čekistų vadovas J. Vildžiūnas[7]. Atrodo, kad tuo metu sovietai Vilniuje neturėjo radijo ryšių pelengavimo įrangos ir pasikliovė vien išoriniu įtariamųjų judėjimo ir jų ryšių sekimu.

Sėkmingam darbui su radijo siųstuvu L. Žemkalnis pasitelkė savo seną pažįstamą 29-ojo teritorinio korpuso ryšių skyriaus viršininko padėjėją ltn. Joną Valkiūną. Šis su L. Žemkalniu lagaminą su siųstuvu iš A. Skripkausko buto pernešė į savo butą. Iš čia siųstuvas buvo nugabentas į J. Gobio butą Pavilnyje. Iš šio buto kovo 30 d. susisiekta su radijo stotimi IRF Vokietijoje. Tuo metu J. Gobio bute buvo A. Skripkauskas, J. Valkiūnas ir L. Žemkalnis. Antras radijo ryšio seansas iš J. Gobio buto įvyko balandžio 6 d. Siunčiant radiogramą dalyvavo ir buto šeimininkas. Tą pat dieną J. Gobis rudąjį lagaminą atvežė į Vilnių ir paliko „Lokio" restorano baro šeimininkui Buivydui. Čekistai senai sekė „Lokio" restoraną, kuriame, jų žiniomis, mėgo rinktis antisovietiškai nusiteikę žmonės. Buvo sekamas ir Buivydas. Tai buvo viena nesėkmė, apie kurią pogrindininkai nenujautė. Su „Lokio" restoranu buvo susijusi ir kita nesėkmė. Čia sovietinių saugumiečių sekliai buvo užfiksavę L. Žemkalnio susitikimą su aktyviu pasipriešinimo pogrindžio dalyviu studentu Adolfu Armaliu, formaliai nepriklausiusiu jokiai antisovietinei organizacijai, bet talkinusiu kitiems pogrindininkams. L. Žemkalnis seklių prieš tai jau buvo užfiksuotas prie namų, kur gyveno A. Armalis. NKVD A. Armalį sekė jau nuo 1941 m. vasario, kai jis tėviškėje apsilankė pas Jokūbavo pradžios mokyklos vedėją Petrą Bartkevičių, kuris jau buvo sekamas dėl aktyvios antisovietinės veiklos. Po šio susitikimo mokytojas buvo atvažiavęs į Vilnių ir nakvojo pas A. Armalį. Vakare jie pajutę, kad kažkas slankioja po langu. Ir iš kitų šaltinių A. Armalis balandžio pradžioje sužinojo esąs čekistų sekamas. Beje, važiuodamas iš tėviškės į Vilnių, A. Armalis atvežė iš Felikso Putriaus gautus M. Naujokaičio ir aktyvaus antisovietinio pogrindžio ryšių organizatoriaus kpt. Broniaus Michelevičiaus, pasitraukiusio į Vokietiją, laiškus. Šiuos laiškus įteikė mjr. V. Bulvičiui, lankydamasis jo bute. Vėliau paaiškėjo, kad jo susitikimai su žmonėmis, nesusijusiais studijų reikalais, buvo pražūtingi. Gegužės 1 d. A. Armalis, Vilniuje sėkmingai dingęs sekliams iš akių, traukiniu parvažiavo į tėviškę ir perėjęs sieną atsidūrė Klaipėdos krašte.

Vėliau lagaminas su siųstuvu buvo perneštas pas A. Armalio pažįstamas studentes. Iš jų siųstuvas perkeltas į studento Moskalenkos butą. Pagaliau A. Skripkausko nurodymu S. Mockaitis siųstuvą išsivežė į Lentvarį ir

[7] J. Vildžiūnas, *min. veik.*, p. 279, 280.

laikė savo bute, paskui lagaminą perdavė saugoti miestelio pakraštyje gyvenusiai mokytojai Julijai Karinauskaitei. Gegužės 11 d. „Štralio" kavinėje Vilniuje A. Skripkauskas ir S. Mockaitis susitiko su LAF Kauno ryšininkais Šablausku ir Paškevičiumi. Tartasi dėl siųstuvo perkėlimo į Kauną. Vėliau S. Mockaitis ar A. Skripkauskas radijo siųstuvą vėl atgabeno į Vilnių. Siųstuvas buvo pas mokytoją Kriščiūną, kol L. Žemkalnis surado kitą vietą jam saugoti. Rudąjį lagaminą pas save priėmė L. Žemkalnio bendradarbė Birutė Tijūnėlytė.

Taip klajodamas radijo siųstuvas čekistams plėtė įtariamųjų aktyvia antisovietine veikla ratą, padėjo išaiškinti LAF Vilniaus vadovaujančio centro vadovus. Antisovietinio pasipriešinimo pogrindis nedaug turėjo naudos iš to siųstuvo. Įvyko tik du sėkmingi radijo ryšio seansai. Iš Vokietijos buvo gautos trys radiogramos, o išsiųstos tik dvi. Kiti mėginimai užmegzti ryšį su radijo stotimi Vokietijoje buvo nesėkmingi.

Gegužės pradžioje Vilniaus pogrindininkai jau manė, kad diena iš dienos turi prasidėti karas, ir intensyvino savo veiklą. Nors jie veikė labai atsargiai ir apdairiai, bet nenujausdami atsidūrę NKVD akiratyje nepastebėjo esą sekami. NKVD ir NKGB sekimo užmojai rodė, kad per metus čekistai Lietuvoje sutelkė gana didelį seklių skaičių.

Tuo metu LAF Kauno vadovaujantis centras kaupė jėgas, nesiimdamas jokių viešų akcijų, kurios galėjo padidinti čekistų budrumą ir įtarumą, atsargiai plėtė ryšius su provincijoje veikusiomis antisovietinio pasipriešinimo organizacijomis, būriais ir grupėmis. Kauniškių centro vadovybę nuo susekimo tikriausiai apsaugojo tai, kad iš anksto buvo paskirti būsimo sukilimo veiksmus koordinuojantys žmonės ir suformuotos įvairios paskirties grupės. Kiekvienos grupės vadovas kaupė jėgas ir pagalbininkus autonomiškai ir dėl to rečiau bendravo su centro vadovybe.

Ryšių tarp vadovaujančių centrų palaikymas

LAF Vilniaus centras ryšius su Kaunu dažniausiai palaikė per S. Mockaitį ir Paškevičių. Būtent per šį ryšininką LAF Vilniaus centro vadovybė perdavusi nurodymus, instrukcijas, karinio pobūdžio užduotis. Dalį tų instrukcijų bei užduočių LAF Kauno centras tikriausiai gaudavo per ryšininkus tiesiai iš Berlyno, o iš Vilniaus tai buvo dubliuojama. LAF Kauno centras su Vilniumi ryšį dažniausiai palaikydavęs per Šablauską. Išskirtiniais atvejais tiesiai su mjr. V. Bulvičiumi ryšį palaikydavęs L. Prapuolenis. Po

paskutinio apsilankymo Vilniuje pastarojo asmenybe ir gyvenamąja vieta ypač susidomėjo Vilniaus čekistai. Itin svarbiais atvejais LAF Vilniaus centras su Kaunu susisiekdavęs tiesiog per mjr. V. Bulvičių, kurio šeima gyveno Kaune, taip pat per A. Kamantauską, V. Nasevičių, dr. Praną Padalskį.

Tiek LAF Berlyno, tiek LAF Vilniaus centre buvo žinoma, kad Kaune veikia pavaldus Vilniui, bet savarankiškas LAF centras. Mjr. V. Bulvičius daug žinojo apie LAF Kauno centrą ir kai kuriuos jo vadovus, bet tardomas neišdavė paslapties, nieko neužsimindamas apie Kaune veikiantį pasipriešinimo pogrindį. Kiti jo bendrabyliai tikriausiai nieko nežinojo apie majoro ryšius su Kaunu ir taip nedavė tardytojams dingsties išplėsti klausimų rato. Balandį L. Prapuoleniui apsilankius pas mjr. V. Bulvičių su skubiu pranešimu apie galimą karo pradžią gegužės 1–10 d., čekistai dėjo daug pastangų, siekdami nustatyti, koks tai žmogus ir kur jis gyvena. A. Skripkauskas, kaip ir S. Mockaitis, nepažinojo aukštesnio statuso antisovietinio pasipriešinimo dalyvių nei Vilniuje, nei Kaune. Ir apskritai abejotina, ar LAF Vilniaus centro vadovybė sankcionavo jų ryšius su Kaunu ar bent žinojo apie juos.

Antisovietinio pasipriešinimo pogrindžio organizatoriams bei vadovams svarbu buvo turėti gerus ryšius, jų kanalus ir patikimus ryšininkus ne tik krašto viduje, be ir su užsieniu. Vienintelė galimybė išsiveržti už sovietinio kordono buvo siena su Vokietija nuo Palangos iki Kapčiamiesčio. Nuo pirmųjų sovietinės okupacijos dienų „žalioji siena“ išgelbėjo šimtus Lietuvos žmonių nuo arešto ir kitokio sovietinių specialiųjų tarnybų smurto. Stiprėjant sienos apsaugai, buvo specialiai ruošiami sienos perėjimo kanalai, kuriuos žinojo tik itin patikimi žmonės. Lietuvos pusėje tokius savų žmonių prižiūrimus „žaliosios sienos“ perėjimo punktus organizavo Lietuvos antisovietinio pasipriešinimo organizacijos, o Vokietijos pusėje – LAF Berlyno centras su Abvero struktūromis. Tuo laikotarpiu abiejų pusių suinteresuotumas turėti palyginti patikimas „landas“ sienoje sutapo. Tai buvo laikinas techninis Lietuvos antisovietinio pasipriešinimo organizacijų ir Abvero sandėris. Tokiuose punktuose per „žaliąją sieną“ pereidavo ne tik ryšininkai. Per juos buvo stengiamasi pervesti iš Lietuvos į Vokietiją žmones, kuriems akivaizdžiai grėsė areštas. Vis dėlto niekuomet nebuvo galima garantuoti, kad pavyks išvengti susidūrimo su sovietiniais pasieniečiais.

LAF centras Berlyne ir asmeniškai pats K. Škirpa prisidėjo prie saugesnio nelegalaus sienos perėjimo organizavimo. K. Škirpa šią veiklą vėliau apibūdino taip: *„Suėjimas į kontaktą su OKW atnešė LAF aiškiai pozityvios naudos. Visų pirma tuo, kad pats faktas reiškė LAF-to pripažinimą iš vokiečių pusės, nežiūrint to, kad jis buvo laikomas konspiratyvia organizacija. Nuo sakyto pripažinimo žymiai palengvėjo ryšių su kraštu „per žaliąją sieną“ palaikymo sąlygos, nes automatiškai atkrito dalis rizikų LAF-to siunčiamiems slaptiems ryšininkams į Lietuvą <...> Antra – ir tai ypač svarbus reikalas, – pasidarė LAF-tui įmanoma turėti Rytprūsiuose lietuvių pasieny net 4 nuolatinai veikusius postus, būtent – Klaipėdoje, Tilžėje, Eitkūnuose ir Suvalkų trikampyje. Jie buvo susidarę štai tokiu būdu:*

Eilei mūsų karininkų, kurie buvo pabėgę į Rytprūsius, besigelbėdami nuo sovietinio komunistinio teroro, buvo pavykę susirasti sau lietuvių arba rusų kalbos vertėjų ar kokio kito darbo vokiečių kariuomenės pasienio dalių štabuose bei karinėse įstaigose. Kai kurie jų buvo prasiskverbę net į talkininkus karinių žinių rinkimo srityje, patys suvaikščiodami ne kartą per „žaliąją sieną“ ir nutiesdami savo slaptas ryšininkų grandinėles, siekusias giliai į Lietuvos teritoriją, į Vilnių ir Kauną. Kai tik patyrė, jog suėjau į kontaktą su OKW, jie, paeiliui vienas po kito, buvo atvykę į Berlyną painformuoti mane, kaip LAF vadą, apie savo galimybes ir patys pasisiūlė LAF vadovybei visaip, kaip tik galėjo, pagelbėti ryšių palaikymui su pogrindžio veikėjais Tėvynėje. Taip tad palyginti lengvai ir paprastai išsisprendė viena sunkiausių, dažnai labai rizikingų ir ne visados sėkmingų konspiracinės veiklos problemų, kokia yra ryšių palaikymas iš užsienio su svetimos jėgos okupuotu kraštu ir šio pastarojo su politinio vadovavimo organu užsieny.“[8]

Pasak K. Škirpos, idėja sueiti į kontaktą su vermachto vyriausiąja vadovybe (OKW) buvusi padiktuota karinės logikos: antisovietinis pogrindis siekė per kovą išsilaisvinti iš sovietinės okupacijos ir atkurti nepriklausomybę, o Vokietija buvo potenciali ir natūrali Sovietų Sąjungos priešininkė. *„Todėl buvo visai natūralu ir atitiko vienos ir kitos pusės interesus suderinti pasiruošimus ir kovos žygius, kad nekiltų tarpusavio nesusipratimų ir kad būtų lengviau nugalėti bendrą abiem pusėm bolševikinį priešą mūsų krašte su kiek galint mažesniu kraujo aukų skaičiumi.“*[9]

Iš K. Škirpos pasakojimo aiškėja, kad, kaupdami karinio pobūdžio žinias, vokiečiai vengdavę atskleisti konkrečius objektus, kurie juos domino, o žinias per LAF pasienio postus kaupdavę individualiai. *„Tai reiškia, jog tas ar kitas postas, gavęs atitinkamą prašymą, turėdavo slapta per jam patikėtą ryšininką ar ryšininkus kontaktuoti tą ar kitą LAF padalinį bei LAF patikėtinį Lietuvos pusėje betarpiškai ir perteikti pageidavimą, kokių žinių buvo reikalinga. Tie pageidavimai vyko ne kurio nors vokiečių štabo, bet mano vardu,*

[8] K. Škirpa, *min. veik.*, p. 115. 116.
[9] Ten pat, p. 110.

kaip Lietuvos dipl. posto Berlyne, prisiėmusio visą atsakomybę už LAF veiklą ir susitarusio dėl tokio metodo su vokiečių karo vadovybės atstovu. Tokio metodo dėka pati ryšių su kraštu palaikymo bei žiniomis aprūpinimo iš ten veikla įgijo, nepriklausomos Lietuvos įstatymų požiūriu, visai legalios veiklos charakterį, kadangi vykdyta pagal mano, kaip legalaus Lietuvos diplomatinio atstovo, instrukcijas ir nukreipta prieš bendrą Lietuvos ir Vokietijos bolševikinį priešą."[10]

LAF Berlyno centras buvo paskyręs savo ypatingąjį įgaliotinį pasienio zonoje ryšiams per „žaliąją sieną" su LAF pogrindžiu Lietuvoje. Per tuos LAF Berlyno centro postus pasienyje į Lietuvą siunčiami žmonės antisovietinio pogrindžio struktūroms nešė įvairią informaciją, ne tik užduotis rinkti politinio bei karinio pobūdžio informaciją.

Lietuvių politiniai pabėgėliai Vokietijoje nebuvo vieningi politinės ir žinybinės orientacijos klausimu. K. Škirpa šiuo klausimu patyrė tam tikrą spaudimą: „*Reikia pasakyti, jog nestigo sugestijų iš lietuvių atbėgėlių tarpo, kad siekčiau kontakto su Himmlerio žinyba, konkrečiai pasakius, su Gestapu. Jis jiems tada atrodė politiškai svaresnis už OKW, nes jie, kaip svetimšaliai, atbėgę į Vokietiją, šiai esant kare su kitomis Vakarų didžiosiomis valstybėmis, buvo neišvengiamai patekę į pilną vokiečių saugumo organų bei policijos globą. Sakytos tendencijos pagrindiniu piršliu buvo pasireiškęs dr. Meškauskas, buvęs vidaus politinio sekimo direktorius prie paskutinės Lietuvos Vyriausybės. Jis įkalbinėjo mane, kad siekčiau kontakto pirmiausia su Gestapu ir net žadėjo pats supažindinti su tos vokiečių institucijos galva anuo metu Reinhardu Heydrichu.*"[11]

K. Škirpos garbei pasakytina, kad jis nesusidėjo nei su SD, nei su gestapu. Kita vertus, buvo neįmanoma išlikti visiškai neutraliam, su niekuo nesudaryti net laikinų techninių kovinių susitarimų ir kartu turėti bent iš vienos pusės saugų priėjimą prie sovietų stropiai saugomos sienos. Visiškai teisus buvo K. Škirpa, beveik prieš 40 metų atvirai pareiškęs skeptikams ir kitiems, kaltinusiems jį ryšiais su vermachto vadovybe ir Abveru: „*Nematydamas prasmės leistis su sovietų šmeižikais ar jų komunistų pakalikais pavergtoje Lietuvoje į bent kokią polemiką, tepažymėsiu čia, jog niekas – juo labiau krašto okupantas – negali pavergtos tautos laisvės kovotojams nurodinėti, kokių priemonių jie gali ar negali imtis kovai su laisvės slopintojais, o taip pat kokius metodus panaudoti šiam tikslui pasiekti.*"[12] Šita K. Škirpos replika tebėra aktuali ir šiai dienai.

[10] Ten pat, p. 207, 208.
[11] Ten pat, p. 114.
[12] Ten pat, p. 111.

Pirmas LAF Berlyno centro ryšininkas kpt. Albertas Švarplaitis į Kauną atvyko 1940 m. gruodžio 15 d. Iš jo buvo gauta pirmoji informacija apie Lietuvių tautinio komiteto ir LAF Berlyno vadovaujančio centro įkūrimą bei veiklą. Į Lietuvą jis atnešė pirmuosius LAF Berlyno centro parengtus tekstus (Lietuvos diplomatijos protestų komplektas ir kt. dokumentai). Po kurio laiko grįždamas atgal kpt. A. Švarplaitis prie sienos vedlio buvo išduotas. Antrasis LAF Berlyno centro ryšininkas, aplankęs Kauną, buvo kpt. B. Michelevičius.

Organizuodamas ryšius per „žaliąją sieną" Lietuvių aktyvistų frontui itin daug nusipelnė kpt. Bronius Michelevičius. Būtent jis organizavo labai patikimą ir ilgai veikusį ryšių punktą Kretingos apskrityje, turėjusį didelę reikšmę visų LAF vadovaujančių centrų ryšių sistemoje. Kodinis šio punkto pavadinimas – „Varpėnų dvaras"[13]. Punkto, buvusio Petrikaičių kaime (Kretingos apskr.), šeimininkas buvo vietinis ūkininkas Feliksas Putrius. Dar 1940 m. vasarą kpt. B. Michelevičius prašė F. Putrių padėti pereiti sieną tiems, kurie bėga nuo sovietų. Vėliau kpt. B. Michelevičius per F. Putrių suorganizavo ryšį tarp LAF Berlyno centro ir LAF vadovaujančių centrų Lietuvoje. F. Putrius turėjo pervesdinti per sieną tuos, kuriuos pervesti paprašydavo pogrindis. Per „Varpėnų dvarą" antisovietinio pogrindžio ryšiai su Berlyno centru nenutrūko iki karo pradžios, nors pačiam F. Putriui 1941 m. pavasarį teko pasitraukti į Vokietiją. F. Putriui pasitraukus iš Lietuvos, „Varpėnų dvaro" „landa" per sieną neužsidarė. Ryšių reikalus toliau tvarkė Emilija – F. Putriaus žmona Jadvyga, kuriai ištikimai talkino pas Putrius tarnavusi Jadvyga Skučienė. Veikti teko daug atsargiau ir apdairiau, nes po ūkio šeimininko pasitraukimo aplink sodybą intensyviai patruliavo pasieniečiai su šunimis.

P. Narutis kpt. B. Michelevičių laiko sėkmingiausiai dirbusiu LAF ryšininku, kuris per savo sukurtą „Varpėnų dvarą" keletą kartų perėjo sieną iš Vokietijos į Lietuvą ir atgal, palaikydamas ryšį tarp LAF Berlyno centro ir pogrindžio vadovybės Lietuvoje. Kpt. B. Michelevičius buvęs išskirtinės svarbos ryšininkas, kaip ir M. Naujokaitis. Abu jie buvo LAF Vilniaus centro dispozicijoje ir tiesiogiai talkino mjr. V. Bulvičiui. Pakeliui į Vilnių tam tikrą dalį informacijos perduodavę LAF Kauno centrui – tiesiogiai L. Prapuoleniui. Šis savo ruožtu ryšį su LAF Berlyno centru palaikydavęs tik per „Varpėnų dvarą". Per „Varpėnų dvarą" 1941 m. kovo 1 d. į Vokietiją išvyko M. Naujokaitis. F. Putrius vėliau prisiminė, kad ėjo daug agentų, ir reikėjo

[13] P. Narutis, *min. veik.*, p. 193, 195.

juos kaip nors saugiai išvesti. Pereinančių sieną per „Varpėnų dvarą“ ypač padaugėjo 1941 m. pavasarį. Apskritai per „Varpėnų dvarą“ ne tik sėkmingai buvo pernešama informacija iš Berlyno į Lietuvą ir iš Lietuvos į Berlyną, bet ir daugeliui lietuvių pabėgėlių pavyko laimingai pereiti per sieną į Vokietiją ir taip išvengti arešto.

Iš esmės „Varpėnų dvaro“ veiklos sudedamoji dalis buvo ir radijo ryšio tarp Vokietijos ir Lietuvos antisovietinio pogrindžio palaikymas. Pasitraukęs į Vokietiją F. Putrius dirbo radijo ryšio punkte. Vokietijos pusėje radijo siųstuvas buvo įrengtas prie sienos buvusioje ūkininko sodyboje. *„Mes kalbėjomės su Lietuva, su savo žmonėmis, siųstuvu. Kalbėjom daug kartų. Siųstuvas ir priimtuvas buvo įrengtas Lietuvoje, Žvirblių kaime, visai arti sienos. Du vyrukai Lukauskai ten gyveno“*, – vėliau prisiminė F. Putrius[14]. Broliai Lukauskai radijo siųstuvą-imtuvą buvo įrengę rūsyje po arklide.

Gana sėkmingai veikė ryšių ir nelegalaus sienos perėjimo punktas Smalininkuose, tikriausiai buvęs Tilžės LAF posto žinioje.

LAF Berlyno centro veikėjai pernelyg sureikšmindavę iš Vokietijos į Lietuvą gabentų LAF Berlyno centro, o gal ir kitų leidėjų raštų poveikį bei reikšmingumą antisovietiniam pogrindžiui Lietuvoje. Antisovietinis pasipriešinimas Lietuvoje galėjo kilti ir išsiplėtoti jau vien dėl to, kad patriotiškai nusiteikusi visuomenės dalis buvo pakankamai ryžtinga ir kilo į kovą dėl nepriklausomybės atkūrimo nelaukdama skatinimo ar raginimo iš užsienio. Kita vertus, P. Narutis yra minėjęs, kad LAF Kauno vadovaujantis centras ir jo struktūros vengė iš Vokietijos gabenamų raštų. Jų platinimas galėjo padėti enkavėdistams aptikti pogrindžio pėdsakus. Be to, iš užsienio patenkančiuose tekstuose galėjo būti nepageidautinų ir nepriimtinų teiginių ar raginimų. Tokių dalykų galėjo pasitaikyti pirmiausia tekstuose, kuriuos kūrė ne LAF Berlyno vadovaujantis centras.

Ypač nepatikliai Lietuvoje buvo žiūrima į įvairius pranešimus ir kitokius raštus, gaunamus ne tiesiai iš patikrintų ryšininkų rankų ar lūpų, bet atsiųstus paštu. Pagristai buvo manoma, kad pranešimai laiškais gali būti sovietinių represinių struktūrų siuntinėjami provokaciniais tikslais.

K. Škirpos duomenimis[15], nuo LAF Berlyno centro susikūrimo iki Vokietijos–SSRS karo pradžios ryšininkais į Lietuvą kontaktui su pogrindinėmis antisovietinio pasipriešinimo struktūromis buvo pasiųsta apie 120 žmonių. Dauguma ryšininkų pasiųsta prieš pat karą arba jam jau pra-

[14] P. Narutis, *min. veik.*, p. 196.

[15] K. Škirpa, *min. veik.*, p. 189.

sidėjus (prie vermachto dalinių priskirti vertėjai). LAF Berlyno centro vadovybė buvo parinkusi 65 ryšininkus, o maždaug kita tiek parinko LAF pasienio postai.

Sukilimo išvakarės

Birželio sukilimo išvakarės – tai maždaug trys birželio mėnesio savaitės, atnešusios Lietuvai ir jos antisovietinio pasipriešinimo pogrindžiui didelių nelaimių. Tomis savaitėmis vis dažniau sklandė kalbos apie labai greitai prasidėsiantį Vokietijos–SSRS karą, kuris padės išsivaduoti iš sovietinio teroro.

Antisovietinio pasipriešinimo pogrindį Vilniuje NKVD aptiko jau 1941 m. sausį. Užtikę Šaulių mirties batalioną, čekistai galėjo susekti ir LAF Vilniaus centro veiklos pėdsakus. Kaip jau minėta, didelės reikšmės demaskuojant Vilniaus antisovietinio pogrindžio eilinius kovotojus ir netgi vadovus turėjo kovo pabaigoje iš Kauno į Vilnių atvežto radijo siųstuvo klajonės, taip pat čekistų jau sekamų O. Žadvydo bei A. Armalio lankymasis Vilniuje, jų ryšys su Vilniaus pogrindžiu, netgi su pačiu mjr. V. Bulvičiumi. Abejotina, ar sovietų saugumui buvo pavykę ką nors infiltruoti į pasipriešinimo kovotojų struktūras ir apskritai ar jie to siekė. Pasak čekistų, gegužės pabaigoje – birželio pradžioje lemtingasis lagaminas su radijo siųstuvu *„buvo atlikęs savo funkcijas“*. Prasidėjo represijos prieš antisovietinio pasipriešinimo dalyvius Vilniuje. Siųstuvą kratos metu čekistai paėmė birželio 7 d.

Pirmomis aukomis tapo civiliai LAF Vilniaus centro vadovybės nariai ir su jais susiję pasipriešinimo kovotojai. Gegužės 23 d. čekistai suėmė S. Mockaitį. Operacija vyko taip, kad niekas nesužinotų apie jo areštą. NKVD kol kas nelietė ir gerai jiems žinomo lagamino su siųstuvu. Norėta pogrindžio kovotojams sudaryti vaizdą, kad S. Mockaitis suimtas atsitiktinai, jeigu išaiškėtų jo areštas. S. Mockaitis buvo kaltinamas nuo 1941 m. sausio priklausęs pogrindžio („kontrrevoliucinei“) organizacijai, kurios centras buvęs Kaune. Tai rodytų, kad sovietinis saugumas dar nebuvo aptikęs LAF Vilniaus centro pėdsakų. Gegužės 29 d. suimtas A. Skripkauskas, kuris taip pat buvo sekamas, kaip ir S. Mockaitis. Vengiant viešumo, t. y. kad apie tai nesužinotų kiti pasipriešinimo pogrindžio dalyviai, birželio 3 d. slapta buvo suimtas A. Kamantauskas, kuris irgi iki tol buvo sekamas. Oficialiai suėmimas buvo motyvuojamas A. Skripkausko parodymais. Čekistai įtarė ar iš kur nors žinojo, kad A. Kamantauskas buvo neeilinis pogrindžio organizatorius.

Naktį iš birželio 9 į 10 d. buvo suduotas svarbiausias smūgis LAF Vilniaus vadovaujančiam centrui – buvo suimtas gen. št. mjr. V. Bulvičius. Jis jautė esąs sekamas, naikino galimus įkalčius ar medžiagą, galinčią enkavėdistams plačiau atskleisti jo ryšius, pažįstamų ratą. Likus kelioms valandoms iki arešto mjr. V. Bulvičius iš atvykusios į Pabradę žmonos Marijos sužinojo apie tai, kad čekistai surado ir paėmė radijo siųstuvą. Naktį jis buvo iššauktas neva skubiai komandiruotei į Varėną ir pakeliui suimtas. Vėlgi buvo padaryta taip, kad apie suėmimą nesužinotų bendražygiai. Birželio 11 d. suimamas L. Žemkalnis, kuris, čekistams paėmus radijo siųstuvą, kelias dienas slapstėsi, tikėdamasis išvengti arešto, bet paskui sugrįžo į darbą, manydamas, kad pavojus praėjo. Suvokęs, kad arešto neišvengs, dar mėgino pabėgti, bet pakeliui buvo suimtas. Čekistai neabejotinai turėjo pakankamai išorės sekimo duomenų apie jo priklausymą pogrindžiui, bet areštą motyvavo A. Skripkausko ir B. Tijūnėlytės, iš kurios buto buvo paimtas radijo siųstuvas, parodymais. Birželio 12 d. 29-ojo teritorinio korpuso ypatingojo skyriaus čekistai suėmė gen. št. kpt. J. Kilių. Pagrindu jo areštui buvo panaudoti L. Žemkalnio ir V. Bulvičiaus parodymai. Tą pat dieną enkavėdistai suėmė ltn. J. Valkiūną, kuris vienintelis suimamas mėgino pasipriešinti ginklu.

Birželio 14 d. per 29-ojo teritorinio korpuso dalinius nuvilnijo karininkų lietuvių masinių areštų banga. Tą dieną Pabradės poligono 29-ojo teritorinio korpuso ypatingojo skyriaus čekistai klasta suėmė ltn. J. Sadzevičių, kpt. J. Vabalą, o birželio 15 d. – jaun. ltn. A. Vainorį. Visų jų areštai buvo grindžiami kpt. J. Kiliaus parodymais. Kaune birželio 14 d. NKVD suėmė kpt. I. Indriūną. Kratos metu sode čekistai surado užkastus 2 egz. mjr. V. Bulvičiaus parengto žemėlapio-plano kopijų. Tardydami I. Indriūną, čekistai itin domėjosi L. Prapuoleniu. Jie bandė iškvosti, kas jis, kaip atrodo, kur gyvena. Iš tardomojo tesužinojo, kad L. Prapuolenis gyvenąs Kaune. Birželio 16 d. suimamas J. Gobis (remtasi L. Žemkalnio, J. Valkiūno, A. Kamantausko parodymais). J. Gobis tikriausiai turėjo galimybę pasislėpti, nes birželio 3 d. jau buvo NKVD tardytas kaip įtariamas turįs ginklą. Gyvendamas Pavilnyje, tikriausiai nežinojo apie areštus Vilniuje ir ypač poligonuose esančiuose kariuomenės daliniuose, todėl to tardymo nesureikšmino ir nepasislėpė. Birželio 21 d. popiečiu, likus kelioms valandoms iki karo pradžios, Vilniuje buvo suimtas mėginęs pasislėpti V. Nasevičius. Jo arešto priežastis čekistai grindė mjr. V. Bulvičiaus ir kpt. J. Kiliaus parodymais.

Taip sukilimo išvakarėse čekistai iš esmės susidorojo su LAF Vilniaus vadovaujančiu centru, suimdami beveik visą centro vadovybę ir keletą aktyvių talkininkų. Suimtus LAF Vilniaus centro vadovus ir aktyvistus NKVD birželio 24 d. (23 d.?) paryčiais iš Vilniaus geležinkelio stoties išvežė į Rusiją. Vagone, kuriame buvo uždarytas mjr. V. Bulvičius ir jo kovos draugai, kaliniams stotyje nepavyko išsilaisvinti per vokiečių aviacijos antskrydžius, nors tai pavyko kai kurių kitų vagonų kaliniams. Nepasisekė juos išlaisvinti ir vilniškiams pogrindininkams, kurie atkabino keletą vagonų su kaliniais, bet paliko pirmąjį vagoną prie garvežio, manydami, kad ten įsitaisiusi konvojaus komanda. Tame vagone, matyt, ir buvo mjr. V. Bulvičius su kitais. Ešelonas su kaliniais pasiekė Rusijos gilumą – mjr. V. Bulvičius su bendrabyliais buvo įkalinti Gorkio (Nižnij Novgorodo) kalėjime Nr. 1, kur atsipeikėję nuo karo pradžios sukelto šoko čekistai tęsė tardymą. Ypač intensyviai tardyta rugsėjo–spalio mėnesiais. 1941 m. lapkričio 26–27 d. kalėjime vyko Maskvos karo apygardos karo tribunolo posėdžiai, teisiant mjr. V. Bulvičių ir bendrabylius. Kaltinamojoje išvadoje, atskleidžiančioje čekistų retoriką, buvo įrašyta: *„NKVD organai Lietuvos SSR teritorijoje išaiškino kontrrevoliucinę karinę sukiliminę lietuvių nacionalistinę organizaciją, kurios tikslas buvo ginkluotu būdu su fašistinės Vokietijos pagalba nuversti sovietų valdžią ir atstatyti Lietuvoje fašistinę santvarką“*[16]. Karo tribunolo nuosprendis buvo negailestingas. Sušaudyti buvo pasmerkti: gen. št. mjr. V. Bulvičius, gen. št. kpt. J. Kilius, ltn. J. Sadzevičius, J. Gobis, ats. jaun. ltn. A. Kamantauskas, S. Mockaitis, A. Skripkauskas ir L. Žemkalnis. Kiti nuteisti kalėti: ltn. J. Valkiūnas – 20 m., V. Nasevičius – 15 m., kpt. J. Vabalas – 10 m., kpt. I. Indriūnas, A. Petkelis ir J. Markūnas – po 8 m., ats. jaun. ltn. B. Puodžiūnas – 7 m. Jaun. ltn. A. Vainoris buvo išteisintas, bet iš kalėjimo nepaleistas, kur 1942 metais žuvo. Vienintelis, kuriam pavyko išlikti gyvam ir sugrįžti į Lietuvą, buvo V. Nasevičius.

1941 m. gruodžio 18 d. pasmerktieji myriop buvo sušaudyti, tik nežinia, ar Gorkio kalėjime Nr. 1, ar kitoje vietoje. Byloje yra NKVD Gorkio srities valdybos raštai, nurodantys nuteistuosius perduoti NKVD Gorkio srities komendantui, kuris turėjo įvykdyti nuosprendį. Ant kiekvieno rašto yra 1941 m. gruodžio 17 d. datuotas komendanto įrašas, patvirtinantis, kad jam perduotas konkretus pasmerktasis. Pasmerktieji kalėjimuose įprastai buvo šaudomi tik naktimis. Matyt, komendantas, gavęs iš kamerų pasmerktuosius vėlų gruodžio 17 d. vakarą ir atlikęs visas su nuosprendžio vykdymu susijusias procedūras, nuosprendį įvykdė, t. y. pasmerktuosius

[16] Kaltinamosios išvados faksimilę žr.: D. Sadzevičiūtė-Vabalienė, „Byla Nr. 34229, arba Requiem Tėvui ir jo draugams“, *Kardas*, 1993, Nr. 3, p. 26.

sušaudė, tą pačią naktį, bet jau gruodžio 18 d. pradžioje, kaip ir užfiksuota pažymoje apie nuosprendžio įvykdymą.

Iš LAF Vilniaus centro vadovybės laisvėje liko tik dr. P. Padalskis, ekonomistas J. Kazickas (su jais Kauno LAF centras turėjo ryšį) ir dr. S. Žakevičius.

Mjr. V. Bulvičiaus ir jo bendražygių sukurtą LAF Vilniaus centrą labai gerai įvertino ir Valentinas Brandišauskas: *„Armijoje buvo įkurta, mūsų akimis žiūrint, reikšmingiausia pogrindinė organizacija"*[17]. Tik V. Brandišauskas šios pogrindžio struktūros nevadina LAF Vilniaus centru nei kitaip jos nesieja su Lietuvių aktyvistų frontu. Kita vertus, vertindamas mjr. V. Bulvičiaus kalbą paskutiniame karo tribunolo posėdyje, V. Brandišauskas lyg ir sumenkina ankstesnį savo vertinimą pareikšdamas, kad *„<...> tai nebuvo vien siekimas sušvelninti nuosprendį: planų bei ketinimų būta gerokai daugiau nei konkrečios veiklos"*[18]. Dirva antisovietiniam pasipriešinimui 29-ajame teritoriniame korpuse buvusi labai palanki, nes daugelio ar net daugumos karių ir karininkų nuotaikos buvusios aiškiai antisovietinės. Dar 1941 m. sausį A. Guzevičius buvo priverstas konstatuoti, kad *„politinė-moralinė apolitiškos ir niekad tarybų valdžiai nesimpatizavusios inteligentijos būsena visgi geresnė lyginant su buvusių karininkų būkle ir savijauta"*. Jam teko pripažinti liūdną faktą, kad 29-ojo teritorinio korpuso dalys *„visiškai nepatikimos"* ir *„atsiradus galimybei karininkai šimtais išeitų pas vokiečius, kaip savo laiku caro karininkai ėjo per [?] Doną pas kazokus."*[19] Išeitų, kad LAF Vilniaus centro ketinimai turėjo realų pagrindą. Kas kita, kad bet kurio pasipriešinimo pogrindžio veikloje daug ko neįmanoma numatyti iš anksto. Okupanto veiksmai, šiuo atveju plataus masto sekimo sistema ir areštai, gerokai pakoregavo LAF sumanymus.

LAF Vilniaus vadovaujančio centro sunaikinimas sukilimo išvakarėse buvo didžiausias, bet ne vienintelis didelis antisovietinio pogrindžio nuostolis Vilniuje. Buvo suardyta ir Šaulių mirties batalionu pasivadinusi antisovietinio pasipriešinimo struktūra. Pasak V. Brandišausko, NKVD manė, kad Šaulių mirties batalione buvo daug narių, bet areštų metu paaiškėję, jog tikrų šios organizacijos narių rasta kur kas mažiau nei manyta.

Čekistai, ieškodami lietuvių antisovietinio pasipriešinimo apraiškų ir slaptų organizacijų pėdsakų, ne tik palyginti anksti sužinojo apie pogrindyje esantį Šaulių mirties batalioną, bet ir sukaupė nemažai informacijos apie

[17] V. Brandišauskas, *min. veik.*, p. 54.
[18] Ten pat, p. 58.
[19] Ten pat, p. 54.

šią daugiausia Vilniuje ir Kaune veikusią antisovietinę organizaciją, kurią kvalifikavo kaip *„kontrrevoliucinę lietuvių nacionalistų karinio sukilimo organizaciją, vadinamą Šaulių mirties batalionu, kuri ruošėsi nuversti sovietų valdžią Lietuvoje ir įvesti fašistinį režimą, priderinus tai prie to momento, kai fašistinė Vokietija užpuls Sovietų Sąjungą"*. 1941 m. sausį–balandį čekistai suėmė aktyvesnius šios organizacijos narius. Gegužę prasidėjo didesnio masto areštai. Iki 1941 m. birželio 15 d. iš Šaulių mirties bataliono aplinkos buvo suimtas 101 asmuo[20]. Prasidėjus karui, keli suimti šio bataliono nariai buvo išvežti į Rusiją, atsidūrė Gorkio kalėjime Nr. 1, kur du 1942 m. vasario 24 d. buvo sušaudyti. Kitiems pavyko išsilaisvinti, kai vokiečių aviacija bombardavo Vilniaus geležinkelio stotį.

LAF Vilniaus vadovaujančio centro ir Šaulių mirties bataliono – dviejų reikšmingiausių pasipriešinimo organizacijų – suardymas buvo itin skausmingas smūgis Vilniui, kaip Lietuvos antisovietinio pasipriešinimo ir būsimo sukilimo centrui. Čia reikia turėti mintyje ir to meto tautinę sostinės gyventojų struktūrą. Iš esmės beveik nebeliko iš ko per trumpą laiką atkurti buvusias ar sukurti naujas pasipriešinimo pogrindžio struktūras. Kita vertus, nebuvo sunaikintos visos LAF Vilniaus centro sukurtos ar savaime susikūrusios antisovietinio pasipriešinimo žemutinės grandies struktūros – kovos būriai ir grupės. Lemiamą, vadovaujantį vaidmenį pogrindžio ir pafrontės sąlygomis rengiantis sukilimui ir jo vykdymui Vilnius turėjo užleisti Kaunui.

„Balandžio mėnesio Vilniaus LAF štabo instrukcija buvo aiški: Vilnius veda, Kaunas paremia. Centras – Vilnius. Vyriausybės viršūnė, Ministras Pirmininkas K. Škirpa, Berlyne. Jo atsakomybė aiškintis Vokietijos intencijas. Bet kokiu atveju iš Vokietijos pusės, Vyriausybė yra Lietuvoje. J. Masiliūnas, Min. Pirmininko pavaduotojas, yra Vilniuje."[21] Kitaip sakant, balandį buvę sutarta, kad sukilimą pradės Vilnius, o Kaunas orientuosis pagal karo eigą. Areštai Vilniuje sukūrė visiškai naują situaciją LAF viršūnėse. LAF Kauno centrui reikėjo nutraukti ryšius su Vilniumi, kad per ryšius čekistai nepradėtų ardyti LAF Kauno centro. Apskritai Kaune esančiai pogrindžio vadovybei derėjo nedelsiant pasirūpinti savo saugumu.

Antisovietinio pogrindžio situaciją dar labiau sukomplikavo 1941 m. birželio 14 d. paryčiais pradėtas Lietuvos gyventojų trėmimas. Tą rytą Lietuvos visuomenė buvo sukrėsta. Neregėto žiaurumo žmonių trėmimas ne tik sulaužė tūkstančių žmonių likimus ir sukėlė sumaištį visuomenėje, bet

[20] V. Brandišauskas, *min. veik.*, p. 57, 58.
[21] P. Narutis, *min. veik.*, p. 215.

ir sudavė skaudų smūgį antisovietiniam pogrindžiui. Į tremiamųjų tarpą provincijoje pateko daug kaimų bei miestelių mokytojų, nemaža miškininkų, buvusių policininkų. Tai buvę šaulių būrių vadai, įvairių kitų organizacijų vietos skyrių vadovai, apskritai provincijos visuomenės elitas ir aktyvas. Dauguma tų žmonių buvo įsitraukę į antisovietinio pasipriešinimo gretas, paprastai vadovavo to pasipriešinimo kovos grupėms ar būriams. Ypač tai pasakytina apie šaulius. Daugelis jų turėjo ryšį su pogrindžiu apskrities centruose, neretai netgi tiesiogiai su Kaunu ar Vilniumi. Balandžio pabaigoje, kai buvo tikimasi, kad karas prasidės gegužės pirmąją dekadą, jau buvo išmėginti ryšio kanalai ir priemonės perduoti į provinciją skubią informaciją. Trėmimai ir areštai daug kur nutraukė LAF Kauno centro ryšį su provincija. Ryšio nebuvimas dar labiau didino stichiškumo apraiškų galimybę, ypač sukilimo pradžioje. Ir A. Damušis pripažino, kad dėl „*deportacijų žymi dalis rezistencijos tinklo buvo apardyta*". LAF Kauno centro vadovybė neabejotinai tai iš karto pajuto.

Kita vertus, prasidėję Lietuvos žmonių trėmimai dar labiau vertė manyti, kad okupanto siautėjimą gali sustabdyti tik greitai prasidėsiąs karas, ir skatino laukti kuo greitesnės jo pradžios. Apskritai karas – žmonijos nelaimė, bet šiuo atveju Lietuvoje karo buvo laukiama, tikintis greito vokiečių kariuomenės proveržio, kuris sustabdytų trėmimus – iki tol neregėto masto terorą.

Gegužės pabaigoje – birželį nuostolių patyrė ir Kauno pogrindis[22]. Gegužės pabaigoje Kaune buvo susekta penkiolikos narių pogrindžio grupė. Šios organizacijos pavadinimas neaiškus – gal Lietuvos laisvės armija ar Pagalbinė policija. Gal iš viso ši grupė neturėjo pavadinimo. Ketinta, prasidėjus karui, grupę pertvarkyti į policiją tvarkai palaikyti. Buvo suimti M. Rudys, V. Šopis, A. Barzda, A. Eidukevičienė, V. Alekna, T. Knyva, S. Valkauskas ir kiti grupės nariai. Nuo kovo iki gegužės pabaigos Kaune veikė taip pat neturėjusi pavadinimo grupė, vėliau pasivadinusi Laisvosios Lietuvos vardu. Šioje pogrindžio grupėje buvę tik 7 nariai: Edmundas ir Pranas Drukteniai, M. Valeika, P. Bielinkevičius, A. Virkutis, J. Juodišius ir P. Rimas (pastarieji du vilniečiai). Grupė intensyviai rinko karinio pobūdžio informaciją geležinkelyje. E. Druktenis iš Vokiečių repatriacijos komisijos buvo gavęs radijo siųstuvą (kai kuriomis žiniomis, ši komisija Lietuvoje palikusi 5 radijo siųstuvus). E. Druktenis į Vokietiją perdavęs 30 radiogramų ir išsiuntęs 3 laiškus, nors tokia informacija abejotina. Grupės areštai prasidėję gegužės pradžioje brolių Druktenių suėmimu. Birželio

[22] Informacija apie Kauno pogrindžio nuostolius pagal: V. Brandišauskas, *min. veik.*, p. 51, 52.

14 d. NKVD suėmė J. Židžiūną, priklausiusį Laisvės kovotojų organizacijai. Šioje pogrindžio grupėje, įkurtoje balandį, iš pradžių buvo tik 6 nariai. Jai vadovavo Aksomaitis. Tai buvo ne tiek aktyvios kovos, kiek paramos grupė, siekusi materialiai remti šeimas, kurių vyrai suimti. Nė viena šių pasipriešinimo grupių tikriausiai nebuvo susijusi su LAF Kauno centru, tad areštai nesukėlė tiesioginio pavojaus šio centro ar su juo susijusiems žmonėms. Čekistai apie šių grupių egzistavimą sužinojo dėl nepakankamos konspiracijos. Kelių, nors ir nedidelių, grupių demaskavimas ir areštai jau buvo nemažas nuostolis antisovietiniam pasipriešinimui.

Birželį greitai prasidėsiančio karo visuotinės nuojautos atmosferoje savo veiksmus – politinius demaršus Berlyne – suintensyvino K. Škirpa. Būtent šioje veiklos srityje LAF Berlyno centras galėjo labiausiai padėti Lietuvai. LAF centrai Lietuvoje iš Berlyno centro kaip tik ir tikėjosi bei laukė tokios paramos nepriklausomybės atkūrimo reikalui. Tuo metu lietuvių antisovietinio pasipriešinimo pogrindis neturėjo ryšių su Vakarų sąjunginin-kais, kad galėtų ten ieškoti paramos nepriklausomybei atkurti. Kita vertus, tokios paramos galimybė tuo metu apskritai buvo abejotina.

Bene birželio pradžioje K. Škirpa parengė memorandumo Vokietijos užsienio reikalų ministerijai dėl Lietuvos ateities projektą. Memorandumo tekstą davė paskaityti Erichui Zechlinui, paskutiniam Vokietijos pasiuntiniui Lietuvoje. Taip K. Škirpa mėgino zonduoti vokiečių valdžios pareigūnų nuotaikas, o per tai suvokti aukščiausiosios valdžios nusistatymą. Dėl memorandumo E. Zechlinas „<...> *pastebėjo, jog laikąs jį išraiška vien lietuvių nusistatymo,* <...> *esą turiu skaitytis su galimumu, jog iš vokiečių pusės galėtų kilti pageidavimų. Tik jis nesiėmė pasakyti konkrečiau, kokie tie pageidavimai galėtų būti.*"[23] Panašią pastabą K. Škirpai kiek vėliau padarė ir plk. ltn. Gräbe, pareikšdamas, kad memorandume pasigendama kokių nors pažadų Reichui ir prašoma vien to, kas rūpi Lietuvai, visiškai nutylimi dalykai, kurie domintų Vokietiją. Esą dėl to memorandumas nepatrauklus.

Taigi K. Škirpa nenumaldomai artėjančio Vokietijos–SSRS karo akivaizdoje nepardavinėjo naciams Lietuvos ištisai ar dalimis ir nedalino pažadų. Buvo kalbama tik apie bendrą kovą prieš bolševizmą, kuri iš esmės jau vyko pogrindžio sąlygomis. Po minėtų pastabų memorandumo tekstą K. Škirpa šiek tiek papildė. Šiame memorandumo papildyme, be bendrų žodžių ir aptakių formuluočių, nebuvo jokių konkrečių pasiūlymų ar įsipareigojimų[24].

[23] Škirpa K. *min. veik.*, p. 241.
[24] Ten pat.

Galutinai suredaguoto memorandumo nuorašus K. Škirpa įteikė *„savo vokiškiesiems politikos bičiuliams“* – OKW tarnavusiam dr. Marquartui ir Rosenbergo žinyboje dirbusiam dr. Leibrandtui. Pastarajam tekstas įteiktas birželio 14 d. Dar vieną nuorašą K. Škirpa pasiuntė jau Rytprūsiuose buvusiam plk. ltn. Gräbe'i. Dr. Leibrandtui K. Škirpa dar paaiškino, kad *„<...> būtų iš vokiečių pusės padaryta didelė klaida, jei nebūtų leista mums sudaryta Lietuvos Vyriausybę ir nebūtų su ja susitarta iš anksto“*[25]. Dr. Leibrandtui taip pat buvo pasakyta, kad lietuvių sukilimas esąs jau paruoštas ir prasidės vermachtui peržengus Lietuvos sieną. K. Škirpos aiškinimai vokiečių pareigūnams padarydavę įspūdį, bet pokalbiuose K. Škirpa jautęs, *„<...> kad būta vokiečiuose dar ir kažkokių paslėptų minčių Lietuvos klausimu, minčių, kurių jie man atvirai pasakyti neišdrįsdavo, išskyrus paryškėjusias intrigas iš Gestapo pusės“*[26]. Iškalbingas buvo plk. ltn. Gräbe's pasakymas K. Škirpai, kad karui priartėjus nebūsią galima nuleisti Lietuvoje lietuvių parašiutininkų, nes lėktuvai esą skirti kitoms užduotims. Iš to K. Škirpa padarė išvadą, kad OKW išsisukinėja, *„<...> pradeda rezervuotis Lietuvos suverenumo atkūrimo klausimu arba pasijuto Himmlerio priversti susilaikyti nuo talkos LAF. Bet ir tai tolimesnės įvykių raidos pakeisti nebegalėjo: viskas jau buvo paruošta revoliuciniam Lietuvos suverenumo atkūrimui, jei vokiečiai paskutiniu momentu pasielgtų kitaip, negu buvo LAF suplanuota su jų žinia ir pritarimu.“*[27]

Susiklosčiusios nepalankios Lietuvai padėties ir savo sumanymų K. Škirpa neslėpė nuo Lietuvos diplomatijos šefo S. Lozoraičio. K. Škirpa birželio 14 d. rašė S. Lozoraičiai: *„Lietuvos reikalu turiu susirūpinimo, kad iki šiolei nesu pakviečiamas išsiaiškinti į vok. užs. rkl. min-ją. Iš kitos pusės, atrodo, kad daromi vokiečių politinėje vadovybėje svarbūs sprendimai. <...> Manau, padėčiai Rytuose keičiantis ir mūsų kraštą tuo paliečiant, mes negalime likti nuošaliai, t. y. nepareiškę vokiečiams formaliai savo nusistatymo. Ar vokiečiams tai patiks, ar nepatiks, bet turime tai padaryti, net jeigu man už tai grėstų ir asmeninės konsekvencijos.“*[28]

Tiek Lietuvoje, tiek Berlyne įtampa augo ne dienomis, bet valandomis. Trėmimų Lietuvoje dieną, birželio 14-ąją, pas K. Škirpą apsilankė buvęs saugumo Vilniaus apygardos aukštas pareigūnas S. Čenkus. Gen. Stasiui Raštikiui girdint, S. Čenkus padarė labai svarbų politinį pareiškimą Reicho

[25] Ten pat, p. 242.
[26] Ten pat.
[27] Ten pat, p. 242, 243.
[28] Ten pat, p. 243.

vidaus reikalų ministerijos pavedimu (S. Čenkus prisipažino, kad tokį pareiškimą padaryti jam pavedęs dr. Greffe). Kitaip sakant, S. Čenkus perdavė žodžiu gestapo nurodymus, kuriuos K. Škirpa suformulavo šitaip:

„1. Tuo momentu, kai vokiečių kariuomenės daliniai įžygiuos į Lietuvą, lietuviai atbėgėliai neprivalo savavališkai sudaryti jokios Lietuvos vyriausybės, tiek iš lietuvių atbėgėlių tarpo Vokietijoje, tiek iš asmenų, esančių pačioje Lietuvoje, neturint tam kompetentingų Vokietijos įstaigų sutikimo.

2. Vokiečių kariuomenės daliniams įžygiuojant į Lietuvą, lietuviams atbėgėliams Vokietijoje nevalia skelbti jokio atsišaukimo į lietuvių tautą, negavus tam kompetentingų Vokietijos įstaigų sutikimo.

3. Vadovai ir nariai lietuvių atbėgėlių organizacijų Vokietijoje privalo laikytis pagrindinių Vokietijos politikos linijų, o taip pat kompetentingų Vokietijos įstaigų nurodymų ir nuo jų nenukrypti.

4. Valdžios galia Lietuvoje iki karo pabaigos bus vykdoma kompetentingų Vokietijos valdžios organų. Prie krašto valdymo bus pritraukti Vokietijos pasitikėjimą turį asmenys iš lietuvių tarpo.

5. Šiam tikslui lietuvių atbėgėlių vadovybė Vokietijoje turi sudaryti patikimų Vokietijai lietuvių atbėgėlių sąrašą ir jį pateikti kompetentingoms Vokietijos įstaigoms.“[29]

Tai buvo nacių ultimatumas Lietuvai, ne tik LAF Berlyno centro vadovybei. K. Škirpa nedelsdamas surašė „Memorandumą apie Valstybės Slaptosios Policijos nurodymus dėl Lietuvos ateities“. Memorandume buvo pateiktas S. Čenkaus žodžiu perduoto ultimatumo tekstas, kurį užrašė K. Škirpa. Toliau memorandume Škirpa išdėstė tai, ką pasakė S. Čenkui, ir išreiškė nusistebėjimą, kad nurodymai buvo perduoti ne tiesiogiai, bet per trečią asmenį, be to, jis pareiškė, kad tuose nurodymuose paliesti klausimai priklausą nę gestapo, bet Reicho užsienio reikalų ministerijos kompetencijai, kad Vokietijos atžvilgiu jis laikosi lojaliai ir niekas iš Berlyne esančių lietuvių atbėgėlių nesiruošia Vokietijoje sudaryti Lietuvos Vyriausybės be Reicho vyriausybės sutikimo, kita vertus, jis tegalįs politiškai paveikti tik Vokietijoje atsidūrusius lietuvius, bet negali prisiimti atsakomybės už tai, ką atskiri politiniai veikėjai ar jų grupės gali padaryti Lietuvoje[30].

Memorandumą K. Škirpa pridėjo prie birželio 18 d. laiško dr. Greffe'i, o laiško ir memorandumo nuorašus išsiuntė plk. ltn. Gräbe'i ir dr. Schütte'i iš Ribbentropo žinybos. Beje, dr. Greffe dar balandžio 18 d., kai K. Škirpa

[29] Ten pat, p. 233, 234.
[30] Ten pat, p. 234, 235.

lankėsi gestape dėl Suvalkų trikampyje areštuotų lietuvių, *„švelniu būdu“* atkreipė K. Škirpos dėmesį į tai, kad Vokietijos–SSRS karo atveju Lietuva neišvengiamai taptų karo veiksmų zona ir tokiomis aplinkybėmis Lietuvos nepriklausomybės atkūrimas būtų *„praktiškai neįmanomas dalykas“*. Esą Lietuvai nebūtų galima suteikti visišką laisvę ir karui rytuose pasibaigus, kol padėtis Europoje dar nebūtų nusistovėjusi ir gyvenimas nebūtų sugrįžęs į normalias vėžes. Tuometinė dr. Greffe's išvada buvo tokia: *„<...> tokių perspektyvų akivaizdoje būtų tikslingiau nepriklausomybės Lietuvai reikalavimo neakcentuoti, nes gyventojai galėtų vėliau pasijusti apvilti, kad, bolševikus iš Lietuvos pašalinus, krašto politinė nepriklausomybė faktiškai nebūtų atkurta“*[31]. Kitas gestapo pareigūnas tąkart K. Škirpai dar atviriau ar netgi ciniškiau išdėstė politines perspektyvas: *„tiek lietuviai, tiek latviai esančios grynai ūkininkų tautos, o ūkininkams gi esą niekas kitas nerūpi, kaip materialinė gerovė. Politika ūkininkui esanti visai svetimas dalykas. Nepriklausomybės reikalavimas tik šovinistinės inteligentijos išmonė. <...> Reikalavimas Lietuvai nepriklausomybės esanti tik iliuzija. Vokietijai karą laimėjus ir Pabaltijo kraštus ūkiškai prišliejus prie Didžiojo Reicho, tų kraštų ūkininkų gerovė nepaprastai ir taip greitai pakiltų, jog trumpiausiu laiku visos svajonės apie nepriklausomybę iš jų galvų išgaruotų.“*[32]

Tuometinis K. Škirpos pasikalbėjimas su šiais gestapo pareigūnais neliko be atgarsio kitose Reicho žinybose. Ir plk. ltn. Gräbe iš Abvero, ir dr. Schütte iš Ribbentropo žinybos K. Škirpos teiravosi, koks konfliktas kilęs tarp jo ir gestapo. Plk. ltn. Gräbe pareiškė, kad jis puikiai suprantąs K. Škirpą dėl Lietuvos nepriklausomybės reikalavimo ir priežastis, dėl kurių jis negalįs ar nenorįs atsisakyti šio reikalavimo. Šis Abvero darbuotojas pataręs K. Škirpai neteikti reikšmės tam pokalbiui ir tęsti LAF užsibrėžtų planų vykdymą, bet *„vengti turėti reikalų su gestapu“*. Dr. Schütte apgailestavęs dėl gestapo kišimosi ne į savo reikalus, nes tai, ką lietuviai ruošiasi daryti anapus Vokietijos sienos, esą ne vokiečių saugumo policijos reikalas. Šie du pašnekovai neišsklaidė K. Škirpos abejonių, kurias pasėjo gestapas: *„Ar tie dr. Gräbės ir dr. Schüttės pasisakymai reiškė paprastą nesusigiedojimą tarp vokiškų įstaigų, ar savotišką žaidimą su nelegaliu partneriu, koks aš tada buvau, sunku būtų pasakyti“*[33].

Dėl memorandumo, kuriame buvo informuojama apie S. Čenkaus perduotą ultimatumą, birželio 19 d. K. Škirpa buvo iškviestas į Vyriausiąją

[31] Ten pat, p. 229.
[32] Ten pat, p. 229, 230.
[33] Ten pat, p. 231.

Reicho saugumo valdybą. Čia policijos komisaras iš esmės jį išbarė, kam leidosi į politinio pobūdžio pokalbį su S. Čenkumi, *„ypač tokia diskrečia karo tema“*. K. Škirpai buvo perskaityta S. Čenkaus parodymų ištrauka, kur jis sakosi pas K. Škirpą apsilankęs tik pasikalbėti kaip lietuvis su lietuviu ir tai padaręs savo iniciatyva. Formaliai incidentas buvo užglaistytas. Tik šitai nepakeitė nacių nusistatymo Lietuvos nepriklausomybės klausimu. Pats K. Škirpa pripažino: *„Kliudymai iš vokiečių slaptosios policijos – vadinamojo Gestapo – pusės ėmė reikštis, galima sakyti, jau tada, kai LAF dar tik formavosi. Jie pirmiausia pasireiškė tuo, kad per Gestapo slaptus agentus lietuvių atbėgėlių tarpe buvo siekiama įtaigoti lietuvių veikėjus, kad nestatytų reikalavimo nepriklausomybės Lietuvai, ir piršo pasitenkinti kokia nors kuklesne formule, pvz., Lietuvos išlaisvinimo šūkiu, neužakcentuojant, kuo tas „išlaisvinimas“ turėtų konkrečiai pasireikšti.“*[34] Po birželio 19 d. pokalbių gestape K. Škirpa nusprendė, kad S. Čenkaus demaršas ir pokalbių su gestapo pareigūnais turinys viso labo tėra gestapo savavaliavimas, bet ne Vokietijos vyriausybės nusistatymas Lietuvos ateities klausimu.

Šiokias tokias viltis K. Škirpai buvo sužadinęs birželio 15 d. vakare iš OKW paskambinęs dr. Marquartas, pasakydamas, kad pagaliau pajudėjęs iš vietos *„Lietuvos klausimo politinis narpliojimas“*. Jis patarė nedelsiant susisiekti su dr. Kleistu iš J. Ribbentropo žinybos. Gal tiesiog norėta bent kiek apraminti K. Škirpą po S. Čenkaus vizito, kad jis nesijaustų paprasčiausiai apgaudinėjamas įvairių Reicho žinybų pareigūnų. Dr. Kleistas tebuvo partinis funkcionierius, bet ne Užsienio reikalų ministerijos atsakingas pareigūnas, tad pokalbis su juo K. Škirpos labai nenudžiugino. Jis atkakliai mėgino susitikti su minėtos ministerijos pareigūnais. Iš birželio 17 d. vykusio pokalbio su dr. Kleistu paaiškėjo, kad vyksta kažkokie pasitarimai rytų politikos klausimais ir dr. Kleistui pavesta rūpintis Baltijos kraštų problema. Artėjančio karo su SSRS akivaizdoje K. Škirpą domino Lietuvos vyriausybės paskelbimo reikalai. Notos tuo klausimu projektą su paaiškinimais K. Škirpa jau buvo davęs dr. Schütte'i. Tuos pačius tekstus K. Škirpa įteikė ir dr. Kleistui, kuris pažadėjo po dviejų trijų dienų ar bent jau per savaitę pasakyti ką nors daugiau. Iki karo pradžios buvo likusios 6 dienos.

Ar buvo prasmės K. Škirpai tokiomis aplinkybėmis vis dar veržtis į Reicho valdžios koridorius, keliant Lietuvos nepriklausomybės, vyriausybės paskelbimo klausimus? Stengtis reikėjo iki paskutinio momento, kad vėliau nekankintų kaltės jausmas ar iš šalies nebūtų prikaišiojama, jog ran-

[34] Ten pat, p. 224.

kos buvusios nuleistos per anksti, kai tikslui pasiekti dar ne viskas buvę padaryta. LAF Kauno vadovaujantis centras nežinojo, kas paskutinėmis savaitėmis vyko Berlyne ir su kokiais sunkumais susidūrė K. Škirpa. Juolab to nežinojo antisovietinis pogrindis provincijoje.

Birželio 19 d. K. Škirpa pagaliau buvo priimtas Užsienio reikalų ministerijoje. Susitikęs su dr. Grundherriu K. Škirpa siekė formaliai pabrėžti Lietuvos teisę į nepriklausomybę ir iš anksto lojaliai įspėti Vokietijos vyriausybę, kad, kilus Vokietijos–SSRS karui, lietuvių tauta sieksianti atkurti nepriklausomybę, kovosianti su ginklu rankoje prieš bendrą priešą, todėl būtų tikslinga susitarti dėl vyriausybės paskelbimo. Su kažkuo pasitaręs, valdininkas pagaliau paėmė K. Škirpos teikiamą dokumentą, paaiškinęs, kad „<...> *galįs memorandumą priimti atsižvelgiant į mudviejų seną, abipusiu pasitikėjimu pagrįstą pažintį bei asmeninę bičiulystę*“[35]. Tai turėjo reikšti, kad memorandumas priimtas neoficialiai. Pats K. Škirpa „*nesitikėjęs, jog tuo būsiąs išspręstas Lietuvos nepriklausomybės atkūrimo klausimas, bet buvęs patenkintas, kad memorandumo priėmimu ši svarbi Lietuvos problema buvusi formaliai įstatyta į normalias vėžes tarptautinės teisės požiūriu*“[36]. K. Škirpa ne tik kaip LAF Berlyno centro vadovas, bet ir kaip Lietuvos diplomatas padarė viską, ką galėjo to meto veikimo sąlygomis.

Sunku spręsti, ar dėl paprasčiausio nežinojimo, ar dėl Reicho politinės vadovybės ir OKW (Abvero) nesusikalbėjimo, ar pagaliau dėl pastarųjų naudingo sau nutylėjimo vermachto ir Abvero vadovybė dar gegužės pradžioje stengėsi palaikyti lietuvių pogrindžio viltis atkurti krašto nepriklausomybę. Iš plk. ltn. Gräbe's K. Škirpa sužinojęs, kad „ <...> *iš lietuvių teritorinio korpuso pusės buvo per slaptą ryšininką atsiklausta vokiečių karinės vadovybės Karaliaučiuje, ar Vokietija teiktųsi pripažinti Lietuvos valstybinę nepriklausomybę, jei – kilus rusų–vokiečių karui – to korpuso lietuvių pogrindžio organizacija pašalintų iš jo visus rusus komisarus bei politrukus ir primestus jam vadus rusus ir stotų su ginklais vokiečių pusėje. Į tai buvę iš vokiečių pusės atsakyta pozityviai, jog toksai sakyto korpuso pasiryžimas būtų labai vertinamas ir kad korpuso pageidavimą Lietuvos valstybės pripažinimo reikalu vokiečių karinė vadovybė veiksmingai paremtų Reicho vadovybėje.*“[37] Viltys sužadinamos ar bent palaikomos, bet nėra tikro patvirtinimo, koks būtų politinis sprendimas.

Kol dar buvo tikimasi, kad vokiečiai prieš pat karo veiksmų pradžią Lietuvoje iš lėktuvų su parašiutais nuleis specialiai parengtų lietuvių,

[35] Ten pat, p. 248.
[36] Ten pat, p. 259.
[37] Ten pat, p. 206.

K. Škirpa iš Berlyne suburto TDA padalinio plk. ltn. Gräbe's žinion nusiuntė 30 vyrų. Šie vyrai, o gal dar ir paties Abvero kitais keliais pasitelkti lietuviai, buvo apmokomi stovykloje šalia Karaliaučiaus. Į juos vilčių dėjo ne tik Abveras, bet ir LAF Berlyno centro vadovybė. Tikėtasi per tuos parinktus ir apmokytus vyrus perduoti paskutinius nurodymus Lietuvoje esantiems pogrindžio centrams ar grupėms. Nėra žinoma, kaip tokia informacijos perdavimo galimybe realiai galėjo pasinaudoti K. Škirpa. Apskritai neaišku, kiek tų vyrų buvo desantuota iš lėktuvų, o kiek turėjo slapta veržtis per „žaliąją sieną“. Aiškiai žinomas trijų pasiuntinių likimas: Jonas Dženkaitis pasiekė Kauną ir mirė nuo žaizdų, gautų kovose tilto per Nemuną prieigose Aleksote; Petras Skurauskas pakeliui į Kauną nuklydo į šalį ir per atsitiktinumą ar nesusipratimą žuvo Stakliškėse, susitikęs su partizanais; Julijonas Būtėnas laimingai pasiekė Kauną, susisiekė su sukilusiais kauniečiais ir dalyvavo išleidžiant pirmąjį „Į laisvę“ numerį.

Artėjant karo veiksmų pradžiai, LAF Berlyno centras, neabejotinai su Abvero pagalba, per jau minėtus pasienio punktus bei postus intensyvino antisovietinio pogrindžio vadovų bei grupių instruktavimą sukilimo ir jo taktikos klausimais. K. Škirpa pateikia informaciją iš vieno LAF ypatingojo pasienio įgaliotinio birželio 13 d. raporto[38], kad to įgaliotinio veikimo zonoje „*paskutiniu laiku*“ instruktuota apie 20 siunčiamų per sieną į Lietuvą asmenų. Įgaliotinio įsitikinimu, dauguma pasipriešinimo pogrindžio veikėjų Lietuvoje jau žinojo „*mūsų nurodymus*“.

Sukilimo išvakarėse pradėjo ryškėti gana skirtingi lietuvių antisovietinio pasipriešinimo ir vokiečių karinės vadovybės bei Abvero požiūriai į sukilimą, ypač į jo tikslus.

K. Škirpą labai sunervino gegužės 20 d. gautas plk. ltn. Gräbe's atsakymas į šiam Abvero darbuotojui įteiktą LAF Berlyno centro parengtą Lietuvos pogrindžiui instrukciją „Bendri nurodymai Lietuvai išlaisvinti“. Atsakyme buvo išdėstyti vermachto prioritetai, vokiečių kariuomenės vadovybės, o gal pirmiausia Abvero požiūris į rengiamą sukilimą. Vokiečių pamokymai, ką, kaip ir kada turį daryti lietuviai sukilimo metu, buvo tokie: svarbiausiu uždaviniu laikytina visokio turto, ypač tiltų, apsauga, kad atsitraukdami raudonarmiečiai jų nesunaikintų; vietinių LAF padalinių vadai turį patys nuspręsti, kurie objektai ypač saugotini, atsižvelgiant į jų svarbą; ypač reikia stengtis apsaugoti nuo sunaikinimo maisto sandėlius; objektus apsaugoti arba juos ginant, arba atkovojant iš priešininko; svarbių objek-

[38] Ten pat, p. 281.

tų apsaugai reikalingos pajėgos turi būti iš anksto sutelktos; būtina stebėti priešininko elgseną ir aktyviai veikti tik tuomet, kai pagrindinė sovietinės kariuomenės masė jau pasitraukusi arba *„gresia pasitraukimo atidėjimas“*; rusų gurguolių judėjimui kliudyti *„tik lengvo sabotažo veiksmais“*. Plk. ltn. Gräbe atkreipė LAF vadovų dėmesį į tai, kas jiems buvo ir taip aišku: per anksti pradėtas sukilimas galįs būti pražūtingas, nes būtų sunaikinti nedideli LAF padaliniai, būtų patirta didelių žmonių ir materialinių nuostolių. LAF vadovams buvo kone įsakmiai nurodyta, kada pradėti sukilimą: pradžia *„partizanų kovų ir siekimas perimti valdžios galią vietose žada pasisekimą tik tada, kai rusai jau būtų sumušti ir trauktųsi pairdami“*, o ne jiems traukiantis dar daugmaž tvarkingai; nurodymas pradėti ginkluotą sukilimą turėtų būti duotas ne tuojau po vermachto puolimo pradžios, o tik kai po vokiečių smūgių rusai būsią nugalėti, t. y. konstatavus, kad prasidėjo rusų pakrikimas; kovos veiksmus, išskyrus turto apsaugai reikalingas priemones, pradėti tik remiantis prasiveržusiomis pirmyn vermachto pajėgomis.

Šitie Abvero pareigūno nurodymai, atsiliepiant į LAF Berlyno centro parengtą instrukciją, aiškiai rodė, kad naciai yra nusistatę prieš lietuvių partizanų įsitraukimą į bendrą kovą su sovietais ir nenori visuotinio lietuvių tautos sukilimo, o siekia tik pagalbinių kovos veiksmų, kuriuos lietuvių partizanai galėtų atlikti, paremdami prasiveržusius gilyn į Lietuvos teritoriją vermachto dalinius. Taip būtų buvę užbėgta už akių antisovietiniame pasipriešinime dalyvaujančių lietuvių sumanymui kovos veiksmais aiškiai parodyti nepriklausomybės siekį.

Tokia nacių politinė pozicija neatitiko lietuvių valios, žlugdė pogrindžio kovotojų nusiteikimą ryžtingais veiksmais siekti nepriklausomybės atkūrimo. Vis dėlto jėgos sukilimui jau buvo suburtos, tautos nuotaikos buvo aiškiai antisovietinės, tautos valia siekti nepriklausomybės atkūrimo, pasinaudojant dviejų agresorių karu, buvo nepalenkiama. Nebuvo jėgos, kuri būtų galėjusi sulaikyti žmones nuo sukilimo, ypač po birželio 14-osios trėmimų, kai daugelio nepriklausomybės siekį dar pakurstė skausmas dėl ištremtų artimųjų, giminaičių, kaimynų, apskritai dėl sovietų primesto teroro ir suirutės. K. Škirpa nė neketino perorientuoti LAF struktūras Lietuvoje pagal plk. ltn. Gräbe's nurodymus ne tik dėl to, kad tokiam pogrindžio jėgų taktikos pakeitimui jau nebebuvo laiko. Svarbiausia, K. Škirpos ir nacių požiūriai į lietuvių siekius, taigi ir į sukilimo tikslus, nuo kurių priklausė ir sukilimo taktika, buvo visiškai skirtingi. K. Škirpa sukilimo išvakarėse aiškiai suvokė, kad naciai blokuos Lietuvos nepriklausomybės atkūrimą, nes tai neatitiko jų interesų. Suvokė, bet trauktis jau buvo vėlu. Suvokdamas nacių

politines užmačias ir aiškiai pamatęs jų siekį tik pasinaudoti antisovietiniu lietuvių nusiteikimu ir pasiryžimu stoti į ginkluotą kovą su sovietiniu okupantu, K. Škirpa iki pat pirmosios karo dienos atkakliai mėgino belstis į Berlyno valdininkų duris, siekdamas palankesnių Lietuvos nepriklausomybės atkūrimui sprendimų. Darė viską, kas tik buvo įmanoma jo jėgoms, bet Lietuvos interesų nepardavinėjo.

K. Škirpos nuopelnai kovoje dėl Lietuvos nepriklausomybės atkūrimo neabejotinai dideli. To, ką darė jis, kaip LAF Berlyno vadovaujančio centro vadovas, negalėjo atlikti LAF Vilniaus ar Kauno centrai. Tačiau ne viskas, ką Berlyne Lietuvos nepriklausomybės labui darė K. Škirpa, buvo priimtina antisovietiniam pogrindžiui Lietuvoje.

Įdomų ir vertingą K. Škirpos veiklos vertinimą yra pateikęs P. Narutis: *„Ryšys su plk. K. Škirpa jau buvo ne kokios nors asmeniškos draugystės pagrindu, bet valstybiniais motyvais, <...> [nes jis buvo] vienintelis asmuo, dėl Lietuvos okupacijos pareiškęs pasauliui protestą. Jis pareigingai ištiesė pagalbos ranką pavergtą valstybę atstatyti. Skaitėme, kad tuo metu darė didelę malonę ir vokiečiai, kad jie leido Škirpai egzistuoti. Mums ne tiek buvo svarbu, ką jis, Škirpa, ten už Lietuvos ribų darė, ir kaip jis darė. Mums buvo svarbu, kad jis yra ir kaip laisvos Lietuvos autoritetas egzistuoja ir turime į ką atsiremti. Škirpos planavimuose matėme, kas mums tinka, kas netinka, ir sprendėme, kaip elgtis, būdami nuolatinėje grėsmėje. Labai vertinome, kad yra ryšys su Škirpa. Jis už Lietuvos ribų kovojo dėl mūsų, o mes Lietuvoje tiesiogiai kovojome su okupantu. Škirpa pirmoje eilėje tampė Berlyno nacių nervus. Jis, remdamasis senaisiais diplomatiniais kanalais, vėliau net sudarė ten pat Berlyne atskirą ministrų kabinetą, kaip konkrečią bazę. Taigi, dėl pasyvumo Škirpa negalime skųstis, o tuo labiau negalime tą jo norą dėl sandėrių su Berlynu įžiūrėti kaip norą pataikauti naciams. Lietuva buvo Damoklo kardo grėsmėje iš abiejų pusių. Škirpos diplomatiniai prisistatymai, kad jis kalba Lietuvos vardu, buvo vietoje ir laiku ir Lietuvai labai naudingi.“*[39]

LAF Vilniaus vadovaujančio centro narių ir jiems artimų pogrindžio kovotojų areštai, taip pat lietuvių karininkų areštų banga poligonuose Kauno tiesiogiai nepalietė. Jau vasarį supratęs, kad yra sekamas, P. Narutis gyveno pusiau slapstydamasis: paskaitas universitete dar lankydavo, bet namuose nenakvodavo. Kartais užsukdavęs pasirodyti savo nuomojamame bute Aleksote. Kaip jis pats prisipažino, lankydamasis savo bute ir paskaitose elgėsi nepakankamai apdairiai, neįvertino NKVD sekimo sistemos ga-

[39] P. Narutis, *min. veik.*, p. 236.

limybių. Iš esmės visą sovietinės okupacijos laikotarpį slapstėsi L. Prapuolenis. Po jo apsilankymo balandį Vilniuje pas mjr. V. Bulvičių padėtis dar pablogėjo. NKVD dėjo daug pastangų nustatyti jo asmenybę ir gyvenamąją vietą. Nuo gegužės prasidėjo L. Prapuolenio klajonės po Kauną, dažnai keičiant nakvynės vietas. Nakvodavęs netgi ligoninės lavoninėje ar tiesiog Ąžuolyne. Keletą kartų jam pavyko išsprūsti tiesiog iš NKVD seklių nagų. Tokiomis sąlygomis padidėja įtarumas, neišvengiamai atsiranda tam tikras nepasitikėjimas, prasideda ryšių apribojimas, nors ryšių poreikis nemažėja. LAF Kauno centro vadovybėje netgi pradėta nepasitikėti L. Prapuolenio ryšiais su Berlynu. Neišvengiamai teko nutraukti ryšius su Vilniumi. Prasidėjus karininkų areštams, pradėjo slapstytis ir buvęs prie LAF Kauno vadovaujančio centro vadovybės gen. št. plk. ltn. Narcizas Tautvilas.

Birželio 14–15 dienomis, prasidėjus šeimų trėmimams ir karininkų areštams, daug vyrų slėpdamiesi paliko savo namus. Slėpėsi visuomeniškai aktyvesni inteligentai, šauliai ir šiaip vyrai, kuriems atrodė nesaugu toliau gyventi legaliai. Šie vyrai asmeninės pažinties ir pasitikėjimo pagrindu telkėsi į grupes, nedidelius būrelius. Tokios vyrų grupės slapstėsi nedideliuose miškeliuose, miškų pakraščiuose, neretai prie vandens telkinių. Nemiškingose vietovėse vyrai slėpėsi rugiuose (tais metais beveik visur Lietuvoje buvę labai vešlūs rugiai). Stengėsi labai nenutolti nuo savo sodybų. Pasiryžę gintis nuo enkavėdistų persekiojimo, ginklavosi kas kuo galėjo (medžiokliniais šautuvais, slapta laikytais ar 1940 m. vasarą nuslėptais pistoletais, revolveriais ar šautuvais, neretai nupjautais vamzdžiais). Ginklų labai trūko, o turimiems stokota šovinių. Taip 1941 m. birželio viduryje Lietuvoje atsirado daug menkai ginkluotų nedidelių partizanų būrių.

Tie žmonės tuo metu, taip pat vykstant sukilimui ir netgi po jo save paprastai vadino šauliais partizanais ar tiesiog partizanais. Tai buvo realus artėjančio sukilimo pajėgų branduolys, apie kurį vėliau, prasidėjus sukilimui, telkėsi tie, kurie nežinojo apie pogrindyje egzistavusias patriotų grupes ir būrius.

Su žmonių trėmimais, paveikusiais kaip katalizatorius, pagreitinęs partizanų būrių atsiradimą Lietuvoje, chronologiškai beveik sutapo antras pranešimas apie galimą būsimo karo pradžią. Nepasitvirtinus pirmajam pranešimui, kad karas kilsiąs gegužės 1–10 dienomis, nauju pranešimu kai kur galėjo būti suabejota. Informacijos iš Berlyno tikrumu buvo bepradedąs abejoti ir LAF Kauno centras.

Nuo birželio pradžios LAF Kauno centro vadovybės nariai kasdien palaikydavę tarpusavio ryšį. Susitikę kiekvieną kartą sutardavę, kur susitiks kitą dieną. Anot P. Naručio, LAF Kauno centras tuo metu buvęs „vaikščiojantis centras“, neturėta net ko nors panašaus į būstinę. Buvę sutarta, kaip susirasti vienas kitą ekstra atvejais. Toks judrus LAF centras Kaune jau buvo susiformavęs iki birželio pradžios. Tikriausiai tas judrusis centras neaprėpė visų LAF padalinių atstovų, o tik svarbiausių barų vadovus. Tokį centrą sukurti paskatino suintensyvėjęs sekimas, nuojauta, kad ryšiai su LAF Vilniaus centru per L. Prapuolenį yra pavojingi.

Birželio 15 d. L. Prapuolenis per „Varpėnų dvarą“ (šiuo ryšių kanalu L. Prapuolenis labai pasitikėjo) iš Emilijos gavo žinią, kad Vokietijos–SSRS karas prasidėsiąs birželio 18–26 dienomis (kai kur provincijoje iš Kauno ar iš kur kitur buvo gauta informacija apie karo pradžią birželio 16–26 dienomis). Tuoj pat apie tai buvo pranešta visiems LAF Kauno centro vadovybės nariams, svarbiausių sukilimo rengimo barų vadovams. Birželio 17 d. tokia pat žinia apie birželio 18–26 dienomis prasidėsiantį karą buvo gauta ir iš Vilniaus. Ją perdavė į kažkokį pogrindžio vadovų pasitarimą Kaune atvažiavęs V. Nasevičius. Vilnius šią žinią buvo gavęs patikimu būdu per Suvalkiją. Tada abejonių nebeliko. Antisovietinio pogrindžio Kaune vadovybės mechanizmas pradėjo veikti visu pajėgumu, stengiantis, kad bent jau Kaune būtų išvengta sukilimo vyksmo stichiškumo. Jau birželio 15 d. buvo paleistas į darbą provincijos pogrindžio informavimo mechanizmas. Ryšį su Kaunu turinčioms pogrindžio grupėms informaciją apie numatomą karo pradžią buvo stengiamasi perduoti per kurjerius, kuriais daugiausia buvo studentai, arba iš anksto sutartais signalais telefonu. Tuo pačiu metu provincijoje pogrindyje buvusioms kovos grupėms ar būriams, kurių pagrindą sudarė šauliai, buvo patarta ar įsakyta pereiti į nelegalią padėtį, telktis į būrius, pagal galimybes apsiginkluoti ir laukti karo pradžios bei signalo sukilti, o prasidėjus sukilimui, pagal galimybes vykdyti pavestus, iš anksto sutartus kovos uždavinius arba veikti savo iniciatyva pagal aplinkybes. Sulig sukilimo pradžia šaulių partizanų kovos grupės ir būriai turėjo išeiti į viešumą, nes sėkmės atveju reikėjo imti į partizanų rankas įstaigų pastatus ir pradėti Lietuvos Respublikos valdžios ir institucijų atkūrimą.

Iš kur K. Škirpa sužinojo tokią svarbią karinę paslaptį apie galimas karo pradžios datas? Žurnalistas Stasys Daunys, politinis pabėgėlis, Berlyne dirbo „Deutscher Verlag“ spaustuvėje. Kartą birželį netyčia užklydęs į skyrių, kur buvo gaminami slapti spaudiniai, pastebėjo atsišaukimą į vokiečių kareivius. Nemačiomis paimtą vieną jo egzempliorių perdavė K. Škirpai. Tai buvo netolimo karo pradžios įrodymas. K. Škirpa apie tai operatyviai informavo pogrindžio vadovus Lietuvoje. Jis labai bijojo, kad žinia apie šį

atradimą nepasiektų vokiečių. Beje, pogrindžio vadovai Lietuvoje patys apskaičiavo tikėtiną karo pradžios datą – birželio 22 d. – ir neapsiriko. Buvo pastebėta, kad Hitleris mėgsta karo veiksmus pradėti sekmadienio rytą. Vienintelis sekmadienis nurodytu galimos karo pradžios laiku buvo birželio 22-oji. Pagal A. Damušį, taip karo pradžios tikslią datą nustatęs V. Nasevičius ir jam pasakęs birželio 17 d. susitikime Vilniuje. P. Narutis pateikia LAF ryšininko Žemaitijoje pasakojimą, kad tai, jog karas prasidės birželio 22 d., pranešė dar savaitę prieš karo pradžią sieną iš Vokietijos perėjęs kpt. Venckus.

Buvo numatyta karui prasidėjus imtis išorinio sekimo, žinių kaupimo ir analizės. Ketinta operatyviai sekti padėtį fronte, ypač vermachto veržimosi kryptis. Tai atlikti, pasinaudojant vokiečių radijo pranešimais, apsiėmė J. Ambrazevičius. Ketinta stebėti sovietinės administracijos elgesį, ypač NKVD užimtus rūmus. Br. Stasiukaitis rengėsi įsikurti „Žaibo" bendrovėje ir paimti į savo rankas miesto greitosios medicinos pagalbos stotį. J. Rudokas stebėjo situaciją strategiškai itin svarbioje vietoje – centriniame pašte, kur buvo centrinė telefono ir telegrafo stotis. Numatytas ir kitų svarbių taškų stebėjimas.

P. Narutis pažymi, kad iki gegužės vidurio pasipriešinimo okupantams ir sukilimo organizatorius bei planuotojas Lietuvoje buvo LAF Vilniaus centras ir konkrečiai mjr. V. Bulvičius, o nuo „<...> *gegužės vidurio visą sukilimo planavimą perima Kauno LAF štabas, kurio atrama buvo Studentų Koalicija*"[40]. P. Narutis, viena vertus, sako, kad LAF organizacija Kaune buvusi silpna, kita vertus, teigia, kad Studentų koalicijos „<...> *rėmai pogrindyje pasiliko tvirti todėl, kad rėmėsi iš seniau pasilikusia ir dabar okupacijoje dar labiau sustiprėjusia korporacijų narių tarpusavio draugyste. Okupanto prispausti visi lietuviai juto savo pareigą tėvynę ginti.*"[41] Svarstytas ir LAF Kauno centro, ar gal tik dalies jo vadovybės, perkėlimas iš Kauno į Panevėžį, jeigu pasidarytų nesaugu. Pavyzdžiui, LAF Kauno centre buvę kariškiai darė prielaidą, kad sovietų kariuomenė gali mėginti įsitvirtinusi gintis Kaune. Tam buvo palankios gamtinės geografinės sąlygos. Vis dėlto neaišku, kuo remiantis nurodoma, kad sukilimo planavimas, taigi ir vadovavimas perėjo LAF Kauno centro žinion gegužės viduryje. Tikriausiai tada ir buvo sudarytas platesnės sudėties, didesnis LAF Kauno centras, kurį jau galima vadinti LAF Kauno štabu ar bent jau štabo užuomazga. Buvo

[40] P. Narutis, *min. veik.*, p. 235.
[41] Plg.: Ten pat, p. 220 ir 235, 236.

numatytos kelios vietos sukilimo štabo būstinei: vadinamasis „Kolchozas" Žaliakalnyje (prof. Prano Dovydaičio namas netoli funikulieriaus, nuošalioje patogioje vietoje, kurį profesorius buvo užleidęs gyventi studentams ateitininkams), LAF radijo siųstuvo būstinė Aleksote, atsargai – Veterinarijos akademija Vilijampolėje. Susitelkti būstinėje manyta tik pirmąją karo dieną. Po šito vidinio persitvarkymo pasipriešinimo pogrindžio Kaune vadovai pasijuto tvirčiau. Kita vertus, formaliai LAF Kauno centras tebebuvo pavaldus atitinkamam Vilniaus centrui. Iki birželio pradžios Kaune vis dar tikėta LAF Vilniaus centro kariniu pajėgumu.

Pasak A. Damušio[42], V. Nasevičius, vienas iš nedaugelio dar likusių laisvėje LAF Vilniaus centro vadovų[43], tik birželio 17 d. perdavęs LAF Kauno centrui visus vilniečiams kadaise deleguotus įgaliojimus vadovauti tautos sukilimui – skelbti jo pradžią, deklaruoti Lietuvos nepriklausomybės atkūrimą ir pristatyti Lietuvos laikinąją vyriausybę. NKVD ieškomas L. Prapuolenis negalėjęs nuvažiuoti į Vilnių aptarti su V. Nasevičiumi ir P. Padalskiu tolesnės veiklos perspektyvų. Birželio 17 d. V. Nasevičius buvo Kaune, kažkokiame pogrindžio pasitarime, ir L. Prapuoleniui perdavė Vilniuje gautą žinią apie birželio 18–26 dienomis prasidėsiantį karą. Apie L. Prapuolenio ir V. Nasevičiaus susitikimą birželio 17 d. Kaune rašo ir P. Narutis: „<...> *Vladas Nasevičius 1941 m. birželio 17 d. atvažiavo į Kauną. Kaune tarėsi su Levu Prapuoleniu per naktį iki birželio 18 d. paryčio ir grįžo į Vilnių.*"[44] Toliau P. Narutis plačiau pasakoja apie L. Prapuolenio ir V. Nasevičiaus pokalbį: „*Keletą vakarų, birželio 18, 19, 20 d., mano slėptuvėje galėjome* [su L. Prapuoleniu. – *S. J.*] *pasikalbėti. Jis buvo jau apsitaręs su Vladu Nasevičiumi, dabar esančiu Vilniaus LAF štabo viršininku, sukilimo derinimą su Vilniumi.* <...> *Pagal Leoną Prapuolenį, Vladas Nasevičius išdėstė vienintelę likusią išeitį sukilimo sėkmei užtikrinti, kad Kaunas darytų taip, lyg Vilniaus nebūtų, nes Vilnius esąs visai pakrikęs.*"[45] Pats L. Prapuolenis sako, kad birželio 15 d. „Varpėnų dvare" per ryšininkus gauta žinia apie karo pradžios datas nelabai patikėjęs, bet „<...> *šia žinia tikrai patikėjome tik birželio mėn. 17 d., kai iš Vilniaus atvykęs Vladas Nasevičius pranešė, kad iš Suvalkų trikampio atvykę ryšininkai yra rimti vyrai, o ypatingai, kad min. Škirpa juos įsakmiai perspėjo, kad ši žinia yra griežtai slapta ir jei vokiečiai tai patirtų, tai su Škirpos galva būtų blogai. Tą naktį ant Neries kranto beveik iki paryčių su Vladu Na-*

[42] A. Damušis, „Pasiruošta ir įvykdyta", K. Škirpa, *min. veik.*, p. 302, 303.
[43] V. Nasevičius buvo suimtas birželio 21 d.
[44] P. Narutis, *min. veik.*, p. 229.
[45] *Ten pat*, p. 254.

sevičiumi dar kartą aptarėme sukiliminį planą. Ypatingą susirūpinimą kėlė atstatymas ryšių tarp grupių ir provincijos, kurie birželio 13–14 d. įvykusios deportacijos buvo stipriai sujaukti, ir daugeliui LAF štabo narių, kaip ir man, teko slapstytis ir nakvoti vis naujoje vietoje, nes nuo birželio 14 d. daugelis iš mūsų buvome paieškomi NKVD. Visas galutinio pasirengimo svoris krito ant Pilypo Naručio pečių. Aš pats veikti tegalėjau tik naktimis, nes jau penkias dienas buvau NKVD gaudomas."[46] Kad V. Nasevičius birželio 17 d. važiavo į pasitarimą Kaune, mini ir J. Kazickas. Beje, P. Padalskiui pavyko pasprukti nuo seklių ir birželio 19 d. jis laimingai atvažiavo į Kauną, kur sulaukė karo pradžios.

Itin svarbi buvo išėjimo į eterį problema. Tik per radiją Lietuvai ir Europai galėjo būti pranešta apie sukilusį Vilnių ar Kauną, skelbiant deklaraciją apie nepriklausomybės atkūrimą ir pristatant Lietuvos laikinąją vyriausybę. Reikalui esant, per radiją būtų buvę galima operatyviai vadovauti sukilimui visoje Lietuvoje ir skelbti reikalingą informaciją sukilėliams. Pagal iš anksto LAF Vilniaus centro apgalvotus sukilimo planus, svarbiausią informacinį vaidmenį turėjo atlikti Vilniaus radijas, o paskui transliacijas turėjo tęsti Kauno radijas, kurio laidos buvo girdimos visoje Lietuvoje. Vis dėlto LAF Kauno centras, turėdamas savo žinioje patyrusių specialistų, ėmėsi kurti atsarginį variantą – „radijo stotį" su trumpųjų bangų radijo siųstuvu.

Romas Šatas jau apie 1940 m. Kalėdas pagamino pirmąjį trumpųjų bangų radijo siųstuvą[47]. P. Naručio teigimu, R. Šato LAF ryšių grupė siųstuvą jau buvo išbandžiusi balandžio pabaigoje, laukdama karo pradžios gegužės 1–10 dienomis, ir buvo visiškai pasiruošusi transliuoti informaciją trumposiomis 30–33 m diapazono bangomis. R. Šato grupę jis vadina *„Iškiliausioji mano grupė Kaune"*[48]. P. Narutis labai pasitikėjo R. Šatu. A. Damušis taip pat teigia, nenurodydamas laiko, kad *„Ryšiams su sukilėlių židiniais palaikyti ir sukilimo pradžiai skelbti studentai radistai R. Šatas ir B. Kontrimas sukonstravo ir parengė darbui trumpųjų bangų telefoninį radijo siųstuvą. Tam darbui atlikti jiems buvo duotos patalpos VDU technologijos fakultete."*[49]

1940 m. pabaigoje Kaune jau buvo „Sakalo" radijo grupė, greičiausiai pavaldi Abverui, kuri galėjo palaikyti radiotelegrafinį ryšį. Apie ją žinojęs ir P. Narutis. Ryšiams su šia grupe užmegzti ir palaikyti iš Rytprūsių į Kauną keturis kartus per „žaliąją sieną" ėjo ryšininkas Pranas Staskonis[50]. Su radiotelegrafiniu siųstuvu dirbo Vytautas Šuopys ir Julius Šatas. Kai pastarąjį NKVD suėmė, ieškodamas patikimų kvalifikuotų žmonių P. Staskonis buvęs supažindintas su R. Šatu, kuris ėmęsis montuoti naują siųstuvą, bet, darbams užtrukus, P. Staskonis iš kažkur gavęs kitą siųstuvą. Grupė turėjusi palaikyti radijo ryšį su Tilže. Pirmasis radijo seansas įvykęs gegužės pabaigoje ar birželio pradžioje. Atsakymų nepriimdavę, nes iš klausos nepajėgė iššifruoti teksto. Paskutinis radijo ryšio seansas su Tilže buvęs birželio 20 d., R. Šato sumontuotu nauju siųstuvu, pasitelkus kitą radiotelegrafistą.

Vėliau Šatas laiške V. Šuopiui šitaip apibūdino savo ryšius su „Sakalo" grupe: *„Kai 1941 m. pradžioje Pranas Staskonis ir tu kreipėtės į mane ir Bagdoną Kontrimą ryšiams su Rytprūsiais išlaikyti, po to, kai Julius Šatas išsiplepėjo, ta* [LAF. – *S. J.*] *organizacija jau gyvavo ir turėjo savo parengtus siųstuvus ryšiams. Dėl ypatingai kritiško išdaviko buvimo tarp pogrindinės organizacijos narių, Pilypas Narutis, vienas iš „generalinio štabo" narių, man jo atsiklausus dėl LAF pagelbėjimo Pranui Staskoniui ir Tau, pritarė pagalbos suteikimui ir mane įgalino panaudoti LAF resursus tiem tikslam įgyvendinti. Dėl organizacijos penketukais sąrangos (taip kaip mjr. Bulvičius buvo dėstęs) aš nei tau, nei Pranui tuo laiku nieko neminėjau."*[51] Beje, P. Staskonio slapyvardis ir buvo *„Sakalas"*.

Suėmus J. Šatą ir išvežus jo bendražygį Algirdą Stašenį, nebeužteko radijo specialistų, kad „Sakalo" radijo grupė galėtų veikti autonomiškai. Susiklosčius tokiai kritinei padėčiai, P. Naručio nurodymu „Sakalo" radijo grupė birželio viduryje buvo sujungta su R. Šato vadovaujama LAF Kauno centro ryšių grupe, kurios žinioje buvo trys kauniškių pogrindyje pasigaminti radijo siųstuvai, įrengti skirtingose vietose. Nuo tada R. Šato grupė tapo ir „Sakalo" grupės radiotelegrafinio siųstuvo operatoriumi.

R. Šato pastangomis suorganizuotas pogrindžio radijas, paprastai vadintas Aleksoto LAF radiju, turėjo savo kodinį pavadinimą „Dangus 22". LAF pogrindžio radijo stočiai „Dangus 22" buveinė buvo parengta Aleksote (Dobkevičiaus g. 9), kur butą nuomojo studentas Algirdas Pundzius. Jis birželio 14 d. radijo siųstuvą lagamine iš R. Šato buto Žaliakalnyje autobusu pervežė į Aleksotą. A. Pundzius ir B. Kontrimas tapo bene artimiausiais R. Šato pagalbininkais.

[46] P. Narutis, *min. veik.*, p. 255.
[47] Ten pat, p. 145.
[48] Ten pat, p. 217.
[49] A. Damušis, „Tautos sukilimas", *Lietuvos naikinimas ir tautos kova (1940–1989)*, sud. Iz. Ignatavičius, p. 61.
[50] Prano Staskonio 1949 10 25 parodymai, *Archyviniai dokumentai, IV rinkinys*, p. 39–47.
[51] Cit. Pagal: P. Narutis, *min. veik.*, p. 218.

LAF Kauno centro radijo ryšių grupė, 1940 m. pabaigoje Žaliakalnyje montuodama pirmąjį radijo siųstuvą, nemanė jį panaudoti radiofoninėms laidoms, skirtoms Kaunui ir apylinkėms. Norėta turėti siųstuvą, kuriuo būtų galima susisiekti su išvykusiu į Vokietiją Ateitininkų federacijos vadovu dr. J. Urmanu, kuris buvo linkęs pasipriešinimo pogrindžio reikaluose remtis tik ateitininkija, kaip patikimiausia organizuota jaunų žmonių grupe. Pirmojo siųstuvo ir vėliau sumontuotų siųstuvų, ypač radiofoninio, paskirtis LAF Kauno centrui tikriausiai buvo nelabai aiški. Manyta, kad šis radijo siųstuvas galės būti panaudotas sukiliminėms pirmosioms Vilniaus radijo laidoms paskleisti. Ir tik po LAF Vilniaus centro vadovybės areštų LAF Kauno centre sumanyta R. Šato ir B. Kontrimo sumontuotą naujausią siųstuvą panaudoti kaip svarbiausią sukilėlių radijo stotį, nes nebuvo garantijos, kad pogrindžio kovotojams pavyks užimti Kauno radijo stotį bei radiofoną. Apskritai lemiamu momentu sovietai galėjo sunaikinti šiuos svarbius objektus. Tokiu atveju turimas trumpųjų bangų radijo siųstuvas galėjo būti šiokia tokia išeitis. Kita vertus, P. Narutis pripažįsta, kad iš anksto buvę neįmanoma nuspręsti, kiek sukilime galėjo praversti Aleksoto radijas. Netgi nežinota, kiek toli nuo Aleksoto sieks siųstuvo siunčiami signalai ir pranešimai. Iš tikro LAF Aleksoto radijas buvo naudingas ir tuo, kas iš anksto lyg ir nebuvo numatyta. Tačiau sumanymų būta įvairių. L. Prapuolenis ir P. Narutis svarstė ir tokį J. Rudoko planą: staigiai užimti radiofoną, per 10–20 minučių paskelbti nepriklausomybės atkūrimo deklaraciją ir, esant pavojui, iš radiofono pasitraukti, sugadinus įrangą, kad sovietai negalėtų skelbti savų pranešimų. Paskui transliacijas turėtų tęsti Aleksoto radijas.

Birželio 18 d. L. Prapuolenis, P. Narutis ir A. Damušis dar kartą apsvarstė visą sukilimo planą[52], aiškiai suvokdami, kad iš esmės visas vadovavimas sukilimui atiteko LAF Kauno centrui. O tai itin padidino atsakomybės jausmą. Prieita išvada, kad reikia laikytis ankstesnio bendro susitarimo su LAF Berlyno centru – sukilimą pradėti kitą dieną, kai vermachtas pradės kovos veiksmus ir peržengs Lietuvos sieną. Apie tokį sukilimo pradžios planą K. Škirpa iš anksto buvo informavęs vyriausiąją vermachto vadovybę. Norėta tesėti žodį, tikintis, kad ir vokiečiai atsakys tuo pačiu. Tuo metu Lietuvoje nežinota to, ką jau patyrė ir žinojo K. Škirpa Berlyne.

Šiame trijų LAF Kauno centro narių pasitarime buvo parinkta sukilimo vadovybės būstinė, kurioje vadovybė su padalinių vadovais turėjo įsikurti prasidėjus Vokietijos–SSRS karui. Iš esmės tai jau buvo nebe LAF

[52] P. Narutis, *min. veik.*, p. 155.

Kauno vadovaujančio centro, bet viso krašto LAF Vyriausiojo štabo būstinė, nes V. Nasevičius birželio 17 d. L. Prapuoleniui buvo perdavęs LAF Vilniaus centro valią: LAF Kauno centras laikomas vyriausiąja LAF vadovybe. Sukilimo vadovybės būstine buvo pasirinkta Žaliakalnyje buvusi Senelių prieglaudos ligoninė. Manyta, kad šios nedidelės ligoninės Raudonosios armijos vadovybė karo metu nepaims savo žinion. Šiame trijų vadovų pasitarime nutarta tik ką pasirinktoje vadovybės būstinėje birželio 22 d. 10 val. sušaukti pirmąjį sukilimo štabo posėdį.

Turint patikimą informaciją apie Vokietijos–SSRS karo pradžią, birželio 19 d. buvo sušauktas antisovietinio pasipriešinimo pogrindžio atstovų iš provincijos pasitarimas. Norėta sužinoti provincijos nuotaikas, pogrindžio pasirengimą aktyviems veiksmams. Taip pat siekta instruktuoti provincijos pogrindį. Pasitarimas įvyko Vytauto Didžiojo universiteto Didžiuosiuose rūmuose. Dalyvavo Panevėžio, Šiaulių, Telšių, Ukmergės, Utenos, Vilniaus (Varneckas) pogrindžio atstovai. Nebuvo atstovų iš Suvalkijos ir Dzūkijos. Paaiškėjo, kad žmonių nuotaika provincijoje kovinga, neapykantą okupantams ypač sustiprino brutaliai vykdomas žmonių trėmimas, daug žmonių slapstosi ir ruošiasi sukilimui, t. y. jau formuojasi partizanų būriai. Taip pat paaiškėjo, kad trėmimai ir areštai suardė ryšius su provincija, bet nesugriovė pogrindžio struktūrų. Partizanų būrių telkimasis padėjo išsaugoti žmones ir būti pasirengusiems bet kuriuo momentu pradėti sukilimą. Provincijos atstovus instruktavo P. Narutis. Susirinkusiesiems buvo pranešta apie numatomą karo pradžios laiką, dar kartą paskelbtas LAF Berlyno centro nurodymas dėl baltų raiščių su juodomis raidėmis TDA, nurodyta sekti Kauno radijo laidas, ieškoti LAF Aleksoto radijo laidų trumpųjų bangų diapazone, nesivelti į kautynes su Raudonąja armija. Buvo aptarta galimybė LAF Vyriausiąjį štabą iš Kauno perkelti į Panevėžį, jeigu prie Kauno kuriam laikui sustotų frontas.

Beje, artėjant karo pradžiai ir pats K. Škirpa darėsi nuosaikesnis TDA būrių sudarymo klausimu, nes pagaliau suvokė, kad instrukcijos vykdymas ir visuotinis TDA būrių formavimas gali turėti neigiamų padarinių: *„Kai dėl TDA padalinių sudarymo pačioje Lietuvoje, reikia pasakyti, kad su tuo nebuvo ypatingai skubinamasi. Tas reikalas buvo netgi sąmoningai nudelsiamas iki sukilimui prasidedant. Motyvas – kad persiskubinimu nepagelbėjus sovietinio okupanto slaptiems sekliams sakytą organizaciją iššifruoti ir ją iš anksto sunaikinti. Be to, kovos vyrų speciali atranka iš LAF narių tarpo pačiame krašte, atrodo, net nebuvo reikalinga, nes ten jo padaliniai buvo susiformavę ne šiaip iš LAF idėjos šalininkų, o iš vyrų, jau apsisprendusių kovai*

su ginklu. Todėl ten tereikėjo, kad jie tik iš anksto apsirūpintų baltos drobės juostomis su TDA raidėmis ir jas užsidėtų ant kairės rankos, kai jau būtų išėję į atvirą kovą prieš bolševikinį priešą <...>"[53] Sukilimo eiga parodė, kad partizanai, faktiškai jau pradėję atvirą kovą su sovietais, neturėjo tokių raiščių ir jų nenešiojo iki ateinant vokiečių kariuomenei. Daugumas gal net nežinojo apie tokį reikalavimą.

[53] K. Škirpa, *min. veik.*, p. 187.

V skyrius

SUKILIMAS KAUNE

Istorinis sprendimas pradėti sukilimą

Antisovietinio pogrindžio vadovams, gavusiems informacijos, kad karas neišvengiamas, iškilo klausimas, kada pakelti tautą sukilimui. Vienodai pražūtinga buvo tiek per anksti pakilti į atvirą ginkluotą kovą, tiek pavėlinti sukilimą, praleisti tinkamiausią progą. Per anksti pradėjus sukilimą, kol dar neaiški padėtis fronte ir nėra patikimų žinių apie vermachto judėjimą, būtų kilusi reali grėsmė, kad NKVD, padedant užnugaryje esantiems Raudonosioms armijos daliniams, per kelias dienas nesunkiai nuslopins sukilimą. Būtų buvę imtasi represijų ne tik prieš sukilėlius, bet ir prieš taikius civilius gyventojus, NKVD teroro aukomis būtų tapę daugybė žmonių. Pavėlinus sukilimo pradžią, būtų buvusi patirta politinė nesėkmė, nes sėkmingo ir spartaus vermachto veržimosi į priekį sąlygomis kraštas nebūtų spėjęs išsivaduoti savo jėgomis ir nebūtų galėjęs ateinančiai vokiečių kariuomenei akivaizdžiai pademonstruoti, kad ji žengia per išsivadavusį ir okupacinės priežiūros nereikalingą kraštą. Neišvengiamai krašto ūkis būtų patyręs didelių nuostolių, nes palyginti ramiai besitraukdama ir niekieno netrukdoma Raudonoji armija būtų spėjusi sunaikinti strateginius ir svarbesnius ūkio objektus (tiltus, ryšių sistemas, geležinkelio stotis, maisto ir kitų atsargų sandėlius, įmones). Po birželio 14 d. įvykdytų trėmimų buvo galima tikėtis naujos bangos – masinio gyventojų trėmimo į Rusiją kartu su besitraukiančia kariuomene. Taigi labai svarbu buvo ištaikyti tinkamą momentą, kada skelbti nepriklausomybės atkūrimo deklaraciją ir pristatyti Laikinąją vyriausybę.

Lietuvą buvo pasiekusi LAF Berlyno centro nuostata sukilimą pradėti antrąją karo dieną, kai vermachtas bus peržengęs Lietuvos sieną. Tačiau

sklandė ir kitokios nuorodos, neva perduodamos iš Berlyno. Pagrįstai augant bendram nepasitikėjimui naciais, bijota ir provokacinių nurodymų sukilimo pradžios klausimu.

LAF Kauno centro vadovybė birželį buvo tvirtai nusistačiusi nepriklausomybės atkūrimo deklaraciją paskelbti ir Lietuvos laikinąją vyriausybę pristatyti Kaune dar iki vermachto dalinių įžengimo į Kauną, t. y. išsivadavusiame, bet ne svetimos jėgos išvaduotame mieste. Svarbu buvo pataikyti tokį momentą, kad NKVD jau nebegalėtų sutrukdyti šios akcijos ir nepajėgtų imtis represijų Kaune.

Aušant birželio 22-ai dienai prasidėjo Vokietijos–SSRS karas.

Jo pradžią kauniečiams paskelbė bombų sprogimai ankstyvą rytą Aleksote, kur buvo įrengtas sovietų karinis aerodromas. Taip vokiečių karo aviacija pradėjo bombarduoti karinius objektus Kaune ir jo apylinkėse. Vėliau buvo bombarduotos kareivinės Šančiuose ir Panemunėje. Gerokai pavėluotai prabilo ir Raudonosios armijos priešlėktuvinės artilerijos pabūklai.

Susirūpinę kauniečiai puolė klausytis radijo, tačiau nei Kauno, nei Maskvos radijas apie karą nepateikė jokių žinių. Apie prasidėjusį karą skelbė tik vokiečių radijas: birželio 22 d. 5 val. 30 min. ryto Vokietijos propagandos ministras J. Goebelsas per visus Reicho radiofonus perskaitė Hitlerio tos dienos data pasirašytą pareiškimą apie pradėtą karą su Sovietų Sąjunga[1]. Pažymėtina, kad tame pareiškime, kaltinant Sovietų Sąjungą grobuoniškais veiksmais ir ketinimais, keletą kartų buvo paminėtas ir Lietuvos vardas. 12 val. apie prasidėjusį karą paskelbė ir Maskva, V. Molotovo lūpomis pažadėdama sutriuškinti klastingai užpuolusį priešą.

Kol dar kauniečiai tik spėliojo, ar tikrai prasidėjęs karas, medikai pirmieji pajuto realius karo padarinius. Apie pusę septynių ryto Raudonojo Kryžiaus ligoninės gydytoja Jacevišaitė paskambino ligoninės direktoriui buvusiam Lietuvos kariuomenės karo gydytojui san. plk. ltn. Leonui Kęsgailai-Kenstavičiui, kad į ligoninę atgabenta iš subombarduoto Aleksoto aerodromo 15 sužeistųjų. Apie 7 val. ligoninės direktoriui atvykus į ligoninę paaiškėjo, kad būta 19 sužeistųjų. 11 iš jų buvo paguldyta į ligoninę, tarp jų 4 raudonarmiečiai. Vienas buvo net iš aušant subombarduotos Kalvarijos. Vėliau sužeistųjų daugėjo, o kitą dieną jau buvo perpildytos visos miesto lavoninės, į kurias atvežta beveik šimtas žuvusiųjų[2].

[1] Žr.: *Į laisvę*, 1941 birželio 24.

[2] Iš Vydos Kęsgailaitės-Ragulskienės paskelbtų san. plk. ltn. L. Kęsgailos-Kenstavičiaus dienoraščio ištraukų, *Trimitas*, 2000, Nr. 7, p. 30–31.

Rengiamo sukilimo pradžia buvo siejama su karo pradžia. Taip jau sutapo, kad tą pirmąją karo dieną, sekmadienį, buvo numatytas LAF posėdis, turėjęs įvykti 10 val. Senelių prieglaudoje Žaliakalnyje. Beje, sutapimas nebuvo atsitiktinis, nes buvo tikėtasi, kad būtent sekmadienį ir prasidės karas.

Kauno LAF vadovybės posėdis prasidėjo sutartu laiku. Tai buvo pirmasis LAF štabo posėdis. Į jį susirinko beveik visi nariai, kurie gal ir buvo prieš tai vienas su kitu pažįstami, bet nežinojo, kad priklauso tai pačiai organizacijai, ir tik čia pirmą kartą visi buvo pristatyti kaip LAF štabo nariai.

Sukilimo išvakarėse LAF Kauno štabo vadovaujantį branduolį sudarė Leonas Prapuolenis, Pilypas Narutis (Žukauskas), dr. Adolfas Damušis ir dr. plk. inž. Juozas Vėbra[3]. Visi keturi tvarkė organizacinius klausimus, pasiskirstę tam tikromis sritimis, bet pagrindinis krūvis teko P. Naručiui.

Kauno LAF štabas neturėjo aiškios narystės ir organizacinės struktūros. Pagal P. Narutį[4], kiekvienas LAF štabo narys buvo individualiai įsipareigojęs kuruoti tam tikrus veiklos barus, būtent: P. Naručio pavaduotojas medikas Bronius Stasiukaitis (1940 m. spalį baigęs karo mokyklos aspirantų kursą) – greitąją pagalbą, spaudos organizavimą, jam talkino studentas Jurgis Valiulis (Karolis Drunga); ryšininkas Jonas Rudokas – paštą, telefono ir telegrafo stotį, radiofoną, radijo stotį, o jam talkino Petras Vanagaitis; studentas ats. jaun. ltn. Stasys Jucevičius – miliciją; studentas ats. jaun. ltn. Vytautas Stonis – kovinį parengimą; docentas Juozas Milvydas – ryšius su profesūra ir skautais; studentas Romas Šatas – pogrindinių sukilėlių radijo siųstuvų parengimą. Iš kviestųjų į posėdį neatvyko tik Paukštys, 3-iosios milicijos nuovados viršininkas, ir Vilius Vileišis, palaikęs ryšius su pramonės įmonėmis ir bendrovėmis. Be išvardintųjų, kaip štabo nariai dar minimi plk. Narcizas Tautvilas, gen. št. plk. ltn. Mykolas Mačiokas ir mjr. Izidorius Andriūnas (beje, jis buvo 1941 m. birželio 14 d. suimtas); visi jie rūpinosi ginklais.

Kartu su išvardintais LAF štabo nariais didelį darbą rengiantis sukilimui nuveikė jų pagalbininkai ir bendražygiai. Antai kartu su jaun. ltn. V. Stoniu Veterinarijos akademijoje aktyviai veikė studentai ats. jaun. ltn. Kazys Ambrozaitis, ats. jaun. ltn. Petras Gailiūnas, ats. jaun. ltn. Albinas Jaudegis, Stanaitis, Jonas Kaknevičius ir kiti. Jie Vilijampolėje suorganizavo būrį, kuris, prasidėjus sukilimui, buvo pasiųstas laukti ginklų siuntos iš lėk-

[3] P. Narutis, *Tautos sukilimas 1941 Lietuvos nepriklausomybei atstatyti*, Oak Lawn, 1994, p. 166–168.

[4] Ten pat, p. 238–239.

tuvų. Kartu su R. Šatu radijo siųstuvais ir radijo laidomis rūpinosi Pranas Staškonis-Sakalas, Vytautas Ruopys, Algirdas Pundzius, Bogdanas Kontrimas. Aktyvus J. Rudoko padėjėjas buvo Balys Baleišis[5].

Vis dėlto sunku spręsti, kurie iš jų iš tikro buvo LAF štabo nariai, o kurie tik dalyvavo LAF veikloje. Be to, net ir pats P. Narutis nėra tiksliai išvardinęs LAF štabo sudėties, o L. Prapuolenis minėjęs tik keletą štabo narių pavardžių. Beje, tiksliai išvardinti LAF štabo narius sudėtinga ir dėl tos priežasties, kad spręstinus klausimus P. Narutis aptardavęs susitikimuose su tuo ar tais štabo nariais, kurie iš jų tam klausimui buvo reikalingi.

Anot P. Naručio, *„Buvo vengta suvesti visus į kariško pobūdžio branduolį, <...> iš kurio būtų plaukę koncentruoti įsakymai. Tokia buvo ir gen. Pundzevičiaus nuomonė: vieno koncentruoto centro, kur visi viršininkai buvotų, neturėti, o išplanuoti, išskirstyti, ir bandyti tik koordinuoti. Visos grupės turėjo būti labai savarankiškos ir nebūtini įsakymai joms. Jos turėjo pagal aplinkybes daryti savarankiškus sprendimus, o koordinuojantis LAF Štabo centras tik reguliuoja, teikia ir skirsto galimą pagalbą, kilnoja grupes.“*[6]

Rengdami sukilimą LAF Kauno vadovaujančio centro nariai niekad nebuvo susirinkę visi kartu. Sukilimo metu taip pat buvo vengiama surinkti visą štabą. Net ir birželio 22 d. ryte į LAF štabo posėdį senelių prieglaudoje buvo surinkti tik tie, kurie buvo reikalingi pirminiams sukilimo tikslams pasiekti.

Posėdžio dalyvius iš išorės saugojo milicininkas ltn. Lukoševičius, o viduje – dr. Antanas Marčiukaitis, šio pastato ir ligoninės šeimininkas.

Pasidalinus turima informacija apie karo veiksmus, trumpai aptarus padėtį ir pasirengimą sukilimui bei A. Damušiui patvirtinus, kad Lietuvos laikinoji vyriausybė jau suformuota, Kauno LAF štabas nutarė pradėti sukilimą, nes aplinkybės tam lyg ir buvo palankios. Teliko apsispręsti, kada pradėti numatytus veiksmus.

Vertindamas birželio 22-osios posėdyje priimtus sprendimus dėl sukilimo, vėliau P. Narutis šitaip apibūdino LAF vyriausiojo štabo tikslus: *„Pagrindinis šį kartą tikslas buvo ne kovoti su Raudonąja armija, o užimti Kauną iš vidaus, atsiimti savąją laisvąją Lietuvos dalį iš Maskvos ir saugoti žmones ir turtą. Šio LAF Štabo tikslas buvo paskelbti Nepriklausomos Lietuvos atstatymą ir jos Laikinąją Vyriausybę, kuri ir perims visas Valdžios funkcijas.“*[7]

[5] Ten pat, p. 370–374.
[6] Ten pat, p. 276.
[7] Ten pat.

Su atskirų padalinių vadovais P. Narutis iš esmės anksčiau jau buvo aptaręs svarbiausias užduotis. Buvo paskirstytos užduotys, kam užimti paštą, centrinę telefono ir telegrafo stotį, radiofoną ir radijo stotį, 1-ąją ir 3-iąją milicijos nuovadas. Pastarosios pajėgoms (manyta, kad ten bus apie pusę patikimų milicininkų) buvę duoti uždaviniai – saugoti radijo stotį iš išorės, kai ji atsidurs sukilėlių rankose, prie kalėjimo vartų A. Mickevičiaus gatvėje pastatyti patikimus milicininkus, kurie turį išlaisvinti kalinius. Numatyta, kaip užvaldyti greitosios pagalbos stotį. Buvo apgalvotas radijo pranešimų klausymas ir pagal juos įvykių fronte sekimas, NKVD rūmų, buvusios Prezidentūros, kur buvo įsikūręs Justas Paleckis, išorės stebėjimas, ryšiai su svarbiomis pramonės įmonėmis, miesto rajonais, preliminariai numatyti kiti darbai.

Po pasitarimo LAF pogrindžio padalinių vadovai išsiskirstė vykdyti jiems skirtų užduočių. Užėmę sutartas pradines pozicijas, padalinių vadovai po dviejų trijų valandų turėjo telefonu pranešti štabui apie padėtį. Jiems buvo pavesta nelaukti papildomų įsakymų, bet veikti pagal sutartą planą, priimti savarankiškus sprendimus, atsižvelgiant į esamą padėtį. Sukilimo štabas sau pasiliko sukilėlių būrių veiksmų koordinavimą, išteklių bei pajėgų skirstymą ir perskirstymą pagal besikeičiančią padėtį.

LAF radijo stoties laidos eteryje

Pradėjus sukilimą daugiausiai dėmesio buvo sutelkta į keletą svarbiausių numatytų užduočių.

Visų pirma – pradėti LAF trumpabangės radijo stoties transliacijas. Po posėdžio išvykęs į Aleksotą R. Šatas informavo štabą, kad LAF radijo stotis „Dangus 22“ paruošta veikti, ir prašė tam leidimo. Anot jo, A. Brėdelio ir Algio Bražėno vadovaujami Aleksoto būrio partizanai, saugoję LAF radiją ir žvalgę apylinkes, nepastebėjo kariuomenės ar NKVD pajėgų telkimo ir kitokio pavojaus.

Pasitarę P. Narutis, L. Prapuolenis, B. Stasiukaitis ir J. Valiulis nutarė leisti Aleksote LAF radijo transliacijas. Apie 15 val. radijo stotis „Dangus 22“ pradėjo transliacijas lietuvių, rusų ir vokiečių kalbomis ir tęsė jas iki vėlyvo vakaro, iki 22 val.

Anot R. Šato, pradėdamas programą jis sakydavęs: *„Čia kalba Lietuvių Aktyvistų Fronto radijas. Mes skelbiame Lietuvos valstybinio nepriklausomumo atstatymą. Kviečiame visus lietuvius įsijungti į kovą sovietų okupacijos*

jungo atsikratyti."[8] Paskui būdavusi paleidžiama patefono plokštelė „*Broleliai, namo, namo*". Buvo perduodami reportažai iš Kauno, informacija apie netvarkingą sovietinės kariuomenės bėgimą per Aleksoto tiltą. Vokiečių kalba buvo pasakojama apie padėtį Kaune. Rusų kalba buvo perduodamas toks atsišaukimas: „*Mes, lietuviai, atstatome savo valstybę, kurią jūs užgniaužėte Stalino įsakymu 1940 m. birželio 15 d. Mes su jumis kovosime, jei bandysite priešintis suverenumo atstatymui. Meskite ginklus ir pasiduokite LAF daliniams. Jūs esate apsupti iš visų pusių. Mes esame visur ir viską žinome apie jūsų karinius dalinius. Jūsų padėtis beviltiška. Mes kovojame už Lietuvos laisvę, jūs esate priversti kovoti už Stalino tironijos išlaikymą. Tegyvuoja laisvė! Šalin Stalino tironija!*"[9]

Pasak P. Naručio, per radiją rusai buvę raginami mesti ginklus net nepradėjus kovos, nes toji kova esanti beprasmiška, patarta sovietų kariams grįžti namo arba pasiduoti, nes Lietuva nesanti jų žemė; laidose lietuvių kalba žmonės buvo įspėjami nestoti į sovietų kariuomenę, jeigu bus paskelbta mobilizacija, slapstytis, organizuotis ir perimti į lietuvių rankas įstaigas, saugoti turtą, taip pat pranešama, kad netrukus būsiąs ypatingas skelbimas per Kauno radiją[10].

Radijo laidos turėjo mobilizuoti lietuvius, kelti jų kovinę dvasią ir demoralizuoti priešininką, tiek raudonarmiečius, tiek NKVD pareigūnus. Turėjo būti kalbama apie nepriklausomybės atkūrimą, bet dar neskelbiama nei Laikinoji vyriausybė, nei raginimas pogrindininkams išeiti į viešumą ir pradėti ginkluotą kovą. Šios radijo laidos iš esmės turėjo būti sukilimo pradžios signalas toje teritorijoje, kur girdėtųsi šio trumpųjų bangų siųstuvo pranešimai.

30–33 m diapazono trumpųjų bangų radijo stoties laidos galėjo būti girdimos maždaug visoje Kauno apskrityje. Taip ir liko nežinoma, kiek lietuvių jas išgirdo ir kokį poveikį jos jiems turėjo, tačiau svarbiau buvo tai, kad, neabejotina, jas išgirdo ir šioje zonoje veikę Raudonosios armijos radistai. Tam tikra dalimi radijo laidos didino sąmyšį ir paniką NKVD, komunistų partijos struktūrose, marionetinėje sovietinėje vyriausybėje, Raudonosios armijos štabuose, o to ir siekė Kauno LAF štabas, nurodydamas kuo daugiau dėmesio skirti laidoms rusų kalba.

Gana skirtinga yra informacija apie dainų įrašus patefono plokštelėse, transliuotus per Aleksoto LAF radiją bei Kauno radiją kaip signalas

[8] Ten pat, p. 303.
[9] Ten pat.
[10] Ten pat, p. 314.

pasiruošti sukilimui, nes tuoj prasidėsiąs karas, ar tiesiog kaip signalas pradėti sukilimą. Minimi dainų „Saulelė raudona", „Siuntė mane motinėlė", „Karveli mėlynasai", „Broleliai, namo, namo", „Lietuviais esame mes gimę" ar dar kitų įrašai. Nežinoma ir koks buvęs šių laidų efektas. Iš negausių 1941 m. birželio partizanų atsiminimų ar jų nuotrupų aiškėja, kad apie sukilusį Kauną jie sužinoję iš Kauno radijo birželio 23 d. pranešimų. Plokštelių įrašų transliavimas kaip sukilimo signalas neminimas. Visiems įsiminė per radiją išgirstas Lietuvos himnas. Klausytojams tai padarę neišdildomą įspūdį.

Centrinis paštas ir telefono-telegrafo stotis sukilėlių rankose

Kita itin svarbi ir reikšminga sukilėlių sėkmingai atlikta operacija buvo centrinio pašto rūmų, kuriuose buvo centrinė telefono ir telegrafo stotis, E. Ožeškienės g. 11 užėmimas. Ji buvo pradėta birželio 22 d. vidurdienyje, J. Rudokui grįžus iš LAF štabo posėdžio.

Pašto rūmams užimti paskirta J. Rudoko pogrindininkų grupė tai atliko laipsniškai, užvaldydama juos iš vidaus. Pirmiausia buvo paskleistas gandas, kad pašto rūmai užminuoti ir tuoj būsią susprogdinti. Tuo patikėję, kai kurie su pogrindžiu nieko bendra neturėję darbuotojai patys pasišalino iš pašto rūmų. Pašto rūmus iš vidaus pradėjo saugoti ginkluota LAF pogrindininkų sargyba. Paskui nežymiai iš savo darbo vietų buvo pašalinti visi komunistams prijaučiantys ir nepatikimi darbuotojai. Jie buvo surinkti ir uždaryti vienoje patalpoje, prie jos durų pastatyta sargyba. Paskui su antisovietiniu pogrindžiu anksčiau susiję darbuotojai ir kiti patikimi čia dirbę žmonės išjungė telefonus visoms sovietinėms įstaigoms, represinėms struktūroms, taip pat telefonus butuose žinomiems komunistams, šiaip sovietiniams aktyvistams.

Sukilėliai ne tik išjungė telefono ryšį įvairioms sovietinėms struktūroms ir funkcionieriams, bet ir ėmėsi aktyvios dezinformacijos akcijos. Skambindavo į įvairias institucijas, kalėjimus ir rusiškai įsakydavo pareigūnams ir budintiesiems skubiai pasitraukti, nes Kaune esąs vokiečių desantas. Šie įsakymai dažniausiai buvo skubiai vykdomi, nes neturėta kitų ryšio priemonių ir galimybių patikrinti jų autentiškumą. Buvo išjungtas telegrafas, suardytas Raudonosios armijos telefono ryšys, nes jis ėjo per centrinę Kauno telefono ir telegrafo stotį. Išjungtas 11-osios armijos štabo ryšys su

Šiaurės vakarų fronto vadovybe ir divizijų štabais. Raudonojoje armijoje tuo metu neturėta pakankamai radijo ryšio priemonių, o ir turimomis vengta naudotis, bijant, kad vokiečiai neiššifruotų pokalbių. Tad Raudonosios armijos junginiai Lietuvoje iš esmės neteko ryšio. Išimtį sudarė Šiaurės ir Šiaurės rytų Lietuva, kur kariškiai dar galėjo naudotis telefono ryšiu per apskričių telefonų stotis, bet provincijoje ryšį trukdė partizanai, nutraukdami telefono laidus. Tai patvirtina ir Šiaurės vakarų fronto štabo viršininko gen. Orlovo birželio 27 d. rytą į Maskvą pasiųsta telegrama: *„Lietuviai partizanai sunaikino mūsų antžeminį ryšių tinklą (naziemnuju sviaz). Tik vos su kai kuriomis divizijomis beturime radijo ryšį. Visos divizijos traukiasi.“*[11]

Sekmadienį, birželio 22 d., vėlai vakare J. Rudokas (slapyvardžiu Anupras 2222) informavo Kauno LAF štabą: *„Paštas, telefonas-telegrafas užimtas, LAF žinioje. Užvaldėme sovietų kariuomenės telefono-telegrafo centrinę: nutraukėme Maskvos ryšį su armijomis Suvalkijoje, Žemaitijoje ir Aukštaitijoje. Prieš išjungdami telefoną-telegrafą, rusiškai pranešėme Sovietų karo komendantui Kaune ir R. Armijos štabui, kad vokiečių desantas Kaune užima Pašto-telefono-telegrafo rūmus <...>“*[12]

Gavę šį pranešimą, LAF štabo nariai lengviau atsikvėpė. P. Narutis apie tai vėliau rašė: *„Aš, Prapuolenis, ir čia pat buvę Valiulis, Stasiukaitis ir Milvydas štabe, triumfavome. Viskas dabar atrodo iš karto šviesiau. Dabar tikėjomės, kad ne tik Raudonojoje armijoje, bet ir komunistinėje valdžioje ir įstaigose prasidės galutinė komunistų panika. Nuo dabar pajutome, kad Kaune mes pradedame būti padėties viešpačiai. Tikrai, neklydome. Mūsų pranašauta panika ne tik komunistinėje valdžioje, bet ir kariuomenėje tikrai padidėjo iki suirutės. Bet tos beklaidžiojančios kariuomenės grupės mums buvo dar labai pavojingos. <...> Galėjo pradėti savivaliauti.“*[13]

Pažymėtina, kad ši išskirtinės svarbos sukilėlių operacija buvo įvykdyta be kraujo praliejimo ir nesukėlė ne tik kariuomenės, bet ir represinių struktūrų įtarimo. Kita vertus, tai palengvino LAF štabo ryšius. Po visiško šio strateginio objekto užvaldymo štabas su kovos padaliniais ir padaliniai tarpusavyje galėjo laisvai kalbėtis be slaptažodžių ir nesistengdami užšifruoti tekstą.

J. Rudokui pavaldūs sukilėliai tą patį vakarą mėgino užvaldyti ir Kauno įstaigų transportą, išskyrus buvusį represinių struktūrų žinioje. Tačiau pasirodė, kad tai atlikti iš esmės neįmanoma. Tą pirmąją karo dieną ginkluoti sovietų funkcionieriai bei represinių struktūrų pareigūnai daug kur

[11] Cit. pagal: K. Škirpa, *Sukilimas Lietuvos suverenumui atstatyti: Dokumentinė apžvalga*, p. 297.
[12] Ten pat, p. 315.
[13] P. Narutis, *min. veik.*, p. 316.

jėga atiminėjo įstaigų ir įmonių sunkvežimius, autobusus, o LAF štabas dar neturėjo tiek ginkluotų žmonių, kad apsaugotų po visą miestą išsibarsčiusius garažus.

Kauno sukilėliai užima strategines pozicijas

1-oji Senamiesčio milicijos nuovada M. Daukšos gatvėje sukilėlių buvo užvaldyta dar birželio 22 d. rytą. P. Narutis, birželio 22 d. ankstų rytą eidamas iš Aleksoto į Žaliakalnį, užsuko pas ltn. S. Jucevičių, kuris buvo atsakingas už ryšius su šia nuovada ir patikimesniais jos pareigūnais. Abu, pasitelkę porą netoli gyvenusių uniformuotų tos nuovados milicininkų, nuėjo į nuovadą. Anot P. Naručio, ltn. S. Jucevičius *„su milicijos nuovados viršininku paėmė jau paruoštą sąrašą ir pradėjo atžymėti milicijos vyrus, skirstyti: patikimas, abejojantis, visai nepatikimas <...> Ne visai patikimus leido keletai dienų poilsio, atostogoms <...> Tie, nepatikimieji, visai nieko nenujausdami, vyrai su džiaugsmu ėmė atostogas, nešdinosi iš nuovados, skubėjo namo. Einantieji namo turėjo palikti savo ginklus. Tuos ginklus čia pat krovė ant stalo. Pasiliko įstaigoje tik Jucevičius, viršininkas ir pora milicininkų, keletą išsiuntę į normalias dežuravimo vietas. Viršininkas <...> oficialiai nieko nekalbėjo, tiktai oficialiai skirstė kaip visada iš ryto vyrus į darbus arba atostogoms <...> Paimtus iš milicininkų revolverius ir šovinius sukrovė į du maišus. Juos padavė milicininkui Lukoševičiui. Jį paskyrė lydėti mane į LAF Štabo posėdį. <...> Taip jau apie 8–9 val. ryto 1-oji Senamiesčio milicijos nuovada buvo LAF Štabo rankose. Jucevičius kol kas pasiliko nuovadoje. Užsirašiau nuovados telefoną, sutarėme slaptažodį „Dangus 22“, ir su savo palydovu <...> Lukoševičiumi išėjome iš Senamiesčio nuovados į LAF Štabo posėdį, į Žaliakalnį. Senamiesčio nuovada sudarė geriausias sąlygas susižinoti: telefonu susisiekiau su Ambrazevičiumi, kuris mane painformavo, kad Kybartai jau vokiečių užimti.“*[14]

Užvaldžius 1-ąją milicijos nuovadą patikimi jos pareigūnai buvo paskirti įvairioms LAF štabo užduotims vykdyti, ir nuovada liko beveik tuščia. Paramai štabas siuntė pogrindžio kovotojus, kurie turėjo sekti Prezidentūrą ir jos tarnautojų elgesį. Popiečiu į Senamiesčio nuovadą su grupe pasiųstam jaun. ltn. S. Jucevičiui buvo įsakyta užimti Prezidentūrą ir suimti J. Paleckį, neleisti jam pabėgti nenubaustam. Įsakymas buvo duotas laiku, jau prasi-

[14] Ten pat, p. 270, 271.

dėjus panikai tarp sovietinės administracijos, bet pasirodė, kad sukilėliai pavėlavo. Birželio 22 d. apie 17 val. Prezidentūros įnamiai skubiai susikrovė daiktus į automobilius ir išvažiavo – J. Paleckis pabėgo. Prezidentūra jau buvo likusi be didesnės apsaugos, o ją saugoję tik du milicininkai prisidėjo prie jaun. ltn. S. Jucevičiaus grupės.

Senamiesčio milicijos nuovada nenustojo strateginės reikšmės ir vėliau. Tik kažkodėl naktį ji vėl ištuštėjo. Birželio 23 d. paryčiais iš štabo į nuovadą buvo atsiųstas „Paramos" bendrovės sukilėlių vadas Aleksandras Bendinskas, o rytą čia atvyko jaun. ltn. V. Stonio vyrai, likę laisvi po neįvykusios ginklų priėmimo operacijos šalia Vilijampolės, vadovaujami K. Ambrozaičio. Į nuovadą buvo pasiųsta ir dalis Aleksoto partizanų būrio, kai jau nebereikėjo saugoti trumpabangės radijo stoties.

Radijo stočiai ir radiofonui, telefono ir telegrafo stočiai, kitiems objektams buvo reikalinga elektros srovė. Kaunui elektros srovę tiekė Petrašiūnų elektros stotis. Tai buvo dar vienas strateginis objektas, kurį reikėjo paimti į LAF štabo kontrolę ir apsaugoti nuo sunaikinimo. Petrašiūnų elektros stoties vyriausiasis inžinierius Juozas Linkaitis jau iš anksčiau buvo susijęs su antisovietinio pasipriešinimo pogrindžiu. Jis LAF štabo vadovybę iš anksto buvo patikinęs, kad Kaunui bus normaliai tiekiama elektra. Elektrinė turėjo pakankamai kuro (durpių) atsargų. Buvo surinktas didelis darbininkų ir tarnautojų būrys stočiai ginti. Kaip ir kituose objektuose, taip ir čia pradžioje trūko ginklų. Vokiečių aviacija apdairiai nebombardavo svarbiausių Kauno miesto ūkio objektų ir įmonių, jeigu šalia nebuvo naikintinų karinių objektų. Todėl nenukentėjo elektros stotis, vandentiekis ir kiti miestui gyvybiškai svarbūs objektai.

Sukilėliai Kauno mieste sėkmingai susidorojo su dar viena labai svarbia – transporto tarpusavio ryšiams palaikyti – problema. Br. Stasiukaičio pastangomis sukilėlių dispozicijon pateko beveik visi greitosios pagalbos automobiliai, išskyrus vieną kitą automobilį, kuriuos konfiskavo bėgantys enkavėdistai ar kariškiai. Kaip parodė vėlesni įvykiai, tai buvo didelis laimėjimas. Plečiantis sukilimui Kaune, greitosios pagalbos automobiliai atliko didelį vaidmenį, pristatant sukilėlių grupėms ginklus, maistą ir teikiant pagalbą sužeistiesiems. Be to, Br. Stasiukaitis su patikimais gydytojais buvo suderinęs sužeistųjų pristatymo ir gydymo reikalus.

Tą pirmąją karo ir sukilimo dieną buvo įvykdytos ir kitos strateginės operacijos. Sukilėlių buvo užimtos „Žaibo" bendrovės patalpos ir spaustuvė, nes buvo ketinta organizuoti nepriklausomo laikraščio leidybą. V. Vileišio pastangomis buvo pradėta organizuoti įmonių ir fabrikų „Linas", „Lietūkis", „Maistas", „Pieno Centras" apsauga, A. Norkūnas telkė sukilėlių būrį Šančiuose, o J. Milvydas – Aleksote ir miesto centre[15].

Besiformuojantiems mieste sukilėlių būriams labai trūko ginklų ir šaudmenų. Rengiantis sukilimui, tikėtasi apsirūpinti ginklais, užėmus ginklų remonto dirbtuves Šančiuose, bet viltys sužlugo: jos buvo stipriai saugomos. Beliko tikėtis, kad pirmosios karo dienos vakare pagal išankstinį susitarimą vokiečiai iš lėktuvų parašiutais nuleis ginklų pogrindžio vadovybės nurodytoje vietoje – prie Vilijampolės (netoli IX forto). Ginklų siuntas priimti buvo pavesta jaun. ltn. V. Stoniui, kuris savo žinioje turėjo visą Vilijampolę.

Jaun. ltn. V. Stonis jau buvo numatęs, kaip paskirstys gautus ginklus. Ketinta naktį pašalinti Vilijampolės tilto sargybą, tiltą paimti į jau ginkluotos savo grupės vyrų apsaugą, o ginklus nuvežti prie radijo stoties, radiofono ir centrinio pašto, kur ginklai būtų panaudoti šių objektų gynybai. Tačiau ginklų iš Vokietijos nesulaukta.

Iki birželio 22-osios vakaro dauguma Kauno LAF štabo iškeltų sukilėliams uždavinių buvo įgyvendinta arba įgyvendinta iš dalies. Tačiau dar buvo likęs svarbiausias uždavinys – paskelbti tautai apie nepriklausomybės atkūrimą ir Lietuvos laikinosios vyriausybės sudėtį, paraginti lietuvius kilti į kovą su sovietų okupantais. Tuo tikslu vakare buvo pradėta išskirtinės svarbos operacija – Kauno radiofono ir radijo stoties užėmimas.

Sąmyšis okupantų ir kolaborantų gretose

Auštant birželio 22-ajai pradėję karą vokiečiai gana lengvai įveikė sovietų pasieniečių pasipriešinimą ir daugeliu krypčių iki 8–9 val. ryto buvo gerokai pasistūmėję į Lietuvos teritorijos gilumą. Nebuvo pastebėta, kad Raudonoji armija rengtųsi Kauno gynybai, mieste nepasirodė papildomų raudonarmiečių sargybų. Priešingai – apie pietus Raudonosios armijos vadovybėje, partiniuose ir saugumo organuose prasidėjo sąmyšis, kurį kurstė sukilėliai, sekmadienį po pietų pradėję kontroliuoti ir atjunginėti karinius ir civilinius ryšius. Prieš atjungiant Kauno miesto komendantūros ryšius rusų kalba buvo pranešta, neva Kaune nusileido vokiečių desantas.

Gavusi tokį pranešimą, 11-osios armijos vadovybė sukėlė Kaune paniką LKP(b) Centro komitete ir marionetinėje LSSR vyriausybėje. Šiems

[15] Ten pat, p. 296.

iš armijos štabo telefonu buvo pranešta, kad vokiečiai supa Kauną, o armijos štabas evakuojasi. Ir ryšys nutrūko. Palikęs savo divizijas likimo valiai, 11-osios armijos štabas birželio 23 d. jau buvo atsarginėje vadavietėje Polocke.

Marionetinės vyriausybės nariai ir partiniai vadovai galvotrūkčiais puolė bėgti paskui štabą. Apimta panikos sovietinė Lietuvos vyriausybė birželio 22 d. traukiniu iš Kauno išsiuntė į Rusiją savo šeimas, o vidurnaktį pabėgo ir pati. Faktiškai Lietuvą valdęs Nikolajus Pozdniakovas, sovietinės vyriausybės ir komunistų partijos šulai Antanas Sniečkus, Adomas Meskupas, LSSR Aukščiausiosios Tarybos pirmininkas Justas Paleckis, jo pavaduotojai Motiejus Šumauskas ir Pijus Glovackas, LKP(b) propagandos ir agitacijos sekretorius Kazys Preikšas, Liaudies komisarų tarybos pirmininkas Mečislovas Gedvilas ir kiti, taip pat aukštesnieji NKVD pareigūnai išvyko automašinomis. Vilkstinę sudarė apie 50 automobilių, kuriais vyko apie 600 asmenų. Per Jonavą, Uteną, Zarasus ir Daugpilį jiems pavyko pasiekti Rusiją. Pakeliui pabėgo keletas vairuotojų, o netoli Zarasų bėgliai buvo užpulti lietuvių sukilėlių. Per apšaudymą žuvo komisaras P. Glovackas, bet nušautas ne sukilėlių, o enkavėdisto, kuriam pasirodė, kad komisaras, mėgindamas perbėgti per kelią į, matyt, jam atrodžiusį saugesnį paplentės griovį, ketina pabėgti iš kolonos. Sprendžiant iš N. Pozdniakovo užrašų apie pirmąsias karo dienas, net ir bėgdama okupantų vadovybė ir jos kolaborantai liko ištikimi savo principams. Ne be jų žinios Utenos ir Ukmergės apskrityse buvo atliktos enkavėdistų operacijos, per kurias sušaudyta nemaža žmonių[16].

Sukilėlių veiksmai Kaune nesukėlė įtarimų net sovietiniam saugumui, patikėjusiam, kad ryšiai nutrūkę dėl karo veiksmų. Saugumiečiai suskubo deginti svarbiausius dokumentus, bylas, kad pabėgdami nepaliktų įrodymų apie savo veiklą. Beje, saugumiečiai pasirodė apsukresni už partinius šulus. Vėliau prisimindamas pirmąsias karo dienas N. Pozdniakovas rašė, kad jie net šešiomis valandomis anksčiau nei LKP(b) ir LSSR vyriausybės nariai evakavo savo šeimas[17].

Nors ir skubėdami pabėgti, enkavėdistai neužmiršo pasirūpinti ne tik savo šeimomis, bet ir politiniais kaliniais. Iniciatyvą parodė LSSR NKGB Tardymo skyriaus viršininkas E. Rozauskas. Negavęs nurodymų iš Maskvos, jis kreipėsi į valstybės saugumo liaudies komisaro pavaduotoją

[16] *Lietuvos naikinimas ir tautos kova (1940–1998)*, sud. Izid. Ignatavičius, Vilnius, 1999, p. 69.
[17] Ten pat.

D. Bykovą su siūlymu *„Neturint galimybių evakuoti kalinių iš Kauno kalėjimo Nr. 1, išskirti iš jų pavojingiausius ir prieš atsitraukiant sušaudyti“*[18]. Tokių kalinių, anot E. Rozausko, buvo apie 400. Labai skubėdami pabėgti, enkavėdistai naktį į birželio 23-iąją iš Kauno kalėjimo išvedė ir, sausakimšai sugrūdę į keletą autobusų, išvežė į Minsko kalėjimą apie 100 kalinių. P. Gladkovo ataskaitose minima, kad kalinių evakuacijos metu Kauno kalėjime buvo sušaudyta 15 kalinių, tačiau išsigelbėjusių kalinių parodymais, buvę 17. Nėra aiškus ir tikrasis išvežtų į Minsko kalėjimą kalinių skaičius. Pagal P. Gladkovo ataskaitas, buvo išvežta 90 kalinių, pagal buvusių kalinių skaičiavimus – 118[19].

Minsko kalėjime buvo atskirti ir sušaudyti mirtininkai B. Kantauskas (nuteistas sušaudyti 1941 m. birželio 11 d.), Vanda Pranckonienė, ats. plk. Stepas Rusteika, kpt. Albertas Švarplaitis (nuteistas sušaudyti 1941 m. birželio 18 d.) ir kiti. Tikslus sušaudytųjų skaičius taip ir liko nežinomas[20].

Vokiečių kariuomenei artėjant prie Minsko, birželio 25 d. apie 2 tūkst. kalinių iš Minsko kalėjimo pėsčiomis buvo išvaryti Rusijos link. Šioje kolonoje buvo ir iš Kauno kalėjimo atvežti lietuviai. Varant koloną nebepajėgę eiti kaliniai enkavėdistų buvo sušaudomi. Taip buvo nušautas ūkininkas Sudaris nuo Telšių ir dar keletas lietuvių. Birželio 27 d. koloną atvedus iki Červenės apie 500 kalinių buvo atskirti ir sušaudyti. Tarp sušaudytųjų buvo plk. Balys Giedraitis, plk. Juozas Šarauskas, ats. mjr. Jonas Špokevičius, ats. mjr. Vladas Opulskis ir dešimtys kitų žymių lietuvių veikėjų ar paprastų darbininkų, ūkininkų ir tarnautojų. Iš kolonoje buvusių lietuvių gyvų liko apie 40. Dauguma jų išsigelbėjo, patekę po nušautųjų lavonais ar apsimetę negyvais. Tik per atsitiktinumą gyvi išliko plk. Juozas Tumas, plk. Antanas Šova, ats. plk. Jonas Petruitis, kunigai nuo Jurbarko broliai Pranas ir Antanas Petraičiai, septyniasdešimtmetis Povilas Lašas, inž. Julius Šatas, kapitonai Stasys Jasinskas ir Osvaldas Žadvydas, policininkas Jonas Gabrusevičius, prof. Ignas Končius, prekybininkas Pijus Švelnys, ats. plk. Giliaras Urbonas, Andrius Virbūnas, stud. Juozas Žičkus ir kt.[21]

Vežant iš Kauno kalėjimo į Minską vienas autobusas atsiliko, matyt, sugedęs, ir dėl vokiečių puolimo Minsko nebepasiekė. Kažkokiu būdu jis atsidūrė Polocko srityje. Šiuo autobusu vežamų kalinių likimas buvo kaip

[18] J. Petruitis, *Kaip jie mus sušaudė* (Fotografuotinis leidimas), Vilnius, 1990, p. 262–263.
[19] *Lietuvos gyventojų genocidas 1939–1941*, Vilnius: LGGRTC, 1999, p. 27–28.
[20] Ten pat, p. 28.
[21] *Lietuvos gyventojų genocidas 1939–1941*, p. 27–28; J. Petruitis, *min. veik.*, Vilnius, 1990, p. 270; A. Gražiūnas, *Lietuva dviejų okupacijų replėse 1940–1944*, p. 68–69.

patekusiųjų prie Červenės: enkavėdistai juos sušaudė netoli Bigosovo geležinkelio stoties.

Išvežus dalį kalinių, Kauno kalėjimo prižiūrėtojai išsilakstė. Ryte pastebėję tai kaliniai išlaužė kamerų duris ir išsilaisvino. Kalėjime liko tik tie, kurie nepajėgė atidaryti kamerų durų. Juos vėliau išlaisvino sukilėliai.

Kauno radiofono ir radijo stoties užėmimas

Kauno radijo stoties Žaliakalnyje, šalia Ąžuolyno, ir radiofono S. Daukanto gatvėje užėmimui Kauno LAF vadovybė teikė didžiulę svarbą, todėl buvo rengiamasi iš anksto. Šią operaciją vykdyti buvo pavesta Kauno LAF štabo nariui, Pašto valdybos ūkio tarnybos vadovui Juozui Rudokui. P. Naručio teigimu, dar gegužės pabaigoje J. Rudokas buvo informavęs Kauno LAF štabą, kad jau visiškai sudaręs LAF grupę radiofone, tad rengiantis sukilimui su juo galutinai buvo aptartas Kauno radiofono ir radijo stoties perėmimas į LAF rankas[22]. Likus savaitei iki karo pradžios J. Rudokas užtikrinęs P. Narutį, kad radijo stotyje ir radiofone dauguma tarnautojų patikimi, patriotiškai nusiteikę žmonės, todėl sukilėliams užimti šiuos objektus nebūtų sunku. Buvo tik abejota, ar pavyktų radijo stotį ir radiofoną ilgai išlaikyti savo rankose, jeigu sukilėlius pultų NKVD pajėgos ar netgi Raudonosios armijos padaliniai. Tam atvejui buvo numatytas ir atsarginis variantas: perėmus radijo stotį ir radiofoną maždaug per 15–20 min. paskelbti sukilėlių sudarytos Laikinosios vyriausybės sudėtį ir atsišaukimą, raginantį sukilti, o paskui pakviesti visus klausytis pranešimų, siunčiamų trumpųjų bangų radijo siųstuvais, kurie buvo numatyti du – vienas Aleksote, kitas Žaliakalnyje. Tikėtasi, kad du siųstuvus skirtingose Kauno pusėse NKVD bus sunkiau susekti[23]. Tačiau, kaip žinoma, sukilėliams pavyko pasinaudoti tik vienu iš jų – Aleksote.

Radijo stotis ir radiofonas buvo du atskiri objektai, tarp kurių esančiam atstumui nueiti pėsčiomis reikėjo maždaug 15–20 min.

Atsakingais už radiofono užvaldymą J. Rudokas buvo paskyręs savo pavaduotoją Petrą Vanagaitį ir radiofone dirbusį LAF ryšininką Balį Baleišį. Iš skelbtų atsiminimų galima spręsti, kad galiausiai buvo apsispręsta radiofoną užvaldyti iš vidaus ir tai turėjo būti atlikta vadovaujant B. Baleišiui.

[22] P. Narutis, *min. veik.*, p. 308.
[23] Ten pat, p. 308.

Jeigu radiofone nebūtų dirbę patikimų žmonių, vargu ar LAF štabui būtų pavykę įgyvendinti savo sumanymą. Sovietmečiu radiofonui vadovavęs senas komunistas Juozas Banaitis darbo vietoje buvo ir pirmąją karo dieną. Jis visą pusdienį kėlęs sąmyšį, rengdamasis pabėgti kartu su keliais radiofone dirbusiais NKVD agentais ir komunistais. Prieš išbėgdamas jis liepęs Baliui Augustinavičiui, technikui Stasiui Bagdonavičiui ir Boguslauskui išjungti ir sugadinti aparatūrą, sudaužyti radijo lempas. Tačiau šie, kol dar J. Banaitis girdėjo, tik imitavo aparatūros naikinimą – sudaužė kelias radijo lempas, ir tik tas, kurių turėta atsargoje.

Sunaikinimo prieš pasitraukiant raudoniesiems pavojus grėsė ne tik radiofonui, bet ir radijo stočiai. Apie šią grėsmę sužinota daug vėliau, jau antrosios sovietinės okupacijos metu Vorkutos lageryje jaun. ltn. V. Stoniui susitikus su buvusiu J. Paleckio apsaugos viršininku Šudva, kalintu už įsakymo neįvykdymą karo pradžioje. Tada Šudvai buvę pavesta susprogdinti radijo stotį, būtinai su stulpais. Tačiau jis negavęs sprogstamosios medžiagos ir neprisijungęs prie bėgančio J. Paleckio, o pasilikęs Lietuvoje[24].

Radiofonas sukilėlių buvo užvaldytas be didesnių sunkumų. Anot B. Baleišio, kuriam karo išvakarėse buvo pavesta organizuoti radiofono apsaugą nuo sunaikinimo, įvykių eiga buvo tokia. Išgirdęs pirmuosius karo garsus, jis nuskubėjęs į radiofoną ir čia jau radęs paniką: neaišku buvo, kas pasilieka, o kas kraunasi lagaminus ir rengiasi bėgti. Pamatęs, kad dirbusioje pamainoje nėra patikimiausių bendražygių Č. Surošo ir Balio Gražulio, jis išskubėjęs į jų namus Šančiuose. Teko vykti pėsčiomis. Kol B. Baleišis subėgiojęs į Šančius ir grįžęs atgal su abiem bičiuliais, jau buvę po vidurdienio. Vienintelis, kuris jiems sutrukdė patekti į radiofoną, buvo sargas prie vartų, nenorėjęs trijulės įleisti į teritoriją. Teko jį laikinai izoliuoti, užrakinant tamsiame kambariuke[25].

Radiofone sovietinio vadovo J. Banaičio jau nebebuvo, pasiliko tik patikimi darbuotojai. Kartu su atvykusiaisiais tai jau buvo didoka grupė vyrų – Andriukaitis, A. Nasevičius, literatūros skyriaus darbuotojas B. Gražulis, ats. jaun. ltn. Martinijonas Kliausius, Stasys Bagdonavičius, Boguslauskas, Č. Surošas ir kt. B. Baleišiui pasiūlius, radiofono gynėjų grupės vadu buvęs išrinktas ats. jaun. ltn. M. Kliausius. Radiofone užsibarikadavę sukilėliai turėjo tyliai tūnoti ir laukti nurodymų. Gynėjai teturėjo tris B. Baleišio parūpintus revolverius ir nedaug šovinių.

[24] Ten pat, p. 308.
[25] Ten pat, p. 312.

Esama nuomonių, kad ginklų vis dėlto turėta daugiau. Vienas iš buvusių apsaugos dalyvių Vincas Auryla teigia, kad pavakare jis buvo išėjęs į Karo muziejų, iš kur atsinešęs du revolverius ir naganą[26].

B. Baleišio organizuota apsauga buvo tik viduje. Pagal išankstinį planą, iš išorės radiofoną turėjo saugoti patikimi 3-iosios nuovados milicininkai, bet jų nebuvo. LAF štabo atstovai beveik visą dieną ieškojo nuovados viršininko, neatvykusio į rytinį LAF štabo posėdį, tačiau nesurado, nes jis buvo įstrigęs kažkur užmiestyje. Matyt, dėl to milicininkai ir nebuvo gavę nurodymų saugoti radiofono pastatą.

Sutvarkęs organizacinius reikalus, B. Baleišis išėjo į Šančius pranešti P. Vanagaičiui apie padėtį radiofone. Šančiuose jis radęs J. Rudoką, kuris pažadėjęs pasirūpinti apsauga ir ginklais. Čia J. Rudokas B. Baleišiui davė kitą uždavinį, todėl į radiofoną pastarasis sugrįžo tik paryčiais[27].

Birželio 22-osios vakare J. Rudokas informavo LAF štabą, kad radiofonas sukilėlių rankose, tik yra sunkumų dėl gynybos, ir kad į radiofoną ir radijo stotį siunčiamas P. Vanagaitis susipažinti su padėtimi ir painformuoti apie ją štabą.

Žinia, kad radiofonas sukilėlių rankose, pradžiugino buvusiuosius štabe. Niekam nekilo abejonių, kad atsišaukimą į tautą turi paskelbti L. Prapuolenis, tačiau buvo neaišku, kaip įvardinti jo pareigas. Šiuo svarbiu ir ganėtinai subtiliu klausimu P. Narutis liudija šitaip: *„Norint dabar turėti mus atstovaujantį, einantį skelbti per radiją sukilimą ir Vyriausybės sudėtį tautos vardu, ieškojome vardo: LAF'o – atstovas, vadas, šefas, viršininkas... Visi tie vardai buvo, mūsų manymu, nelabai tinkami, nes visi jie suteikiami, pravedant balsavimą, išrenkant, ir panašiai. O šitiems formaliems apipavidalinimams tuo metu nebuvo nei pagrindo, nei laiko. Ir, man atrodo, kad Valiulis ar Milvydas pasiūlė turėti – „LAF Štabo Įgaliotinį", o paskui dar supaprastinome, pavadinome tiesiog – LAF Įgaliotiniu... Tebūnie Leonas Prapuolenis LAF Įgaliotinis, Pilypas Narutis LAF Įgaliotinio pavaduotojas."*[28]

Jau vėlai po vidurnakčio išaiškėjo, kad L. Prapuolenis, atvykdamas į štabą, nepasiėmė iš anksto, dar penktadienį, parengto atsišaukimo teksto. Parengto teksto ieškoti jau buvo per vėlu, teko rengti naują. Tuo tikslu L. Prapuolenis iškvietė numatytos vyriausybės narį dr. A. Damušį, be to, plk. inž. J. Vėbrą ir Z. Ivinskį, tačiau dėl nežinomų priežasčių pastarasis neatvyko. Paryčiais naujas atsišaukimo tekstas buvo parengtas, paskui išverstas į vokiečių, prancūzų ir anglų kalbas. Atsišaukimo rusų kalba apsispręsta neskelbti[29].

[26] *Į laisvę*, 2001 balandis, p. 51.
[27] P. Narutis, *min. veik.*, p. 313.
[28] Ten pat, p. 325.

Radijo stotis Žaliakalnyje taip pat jau buvo sukilėlių rankose. Jos viršininkas Alfonsas Mikoliūnas priklausė antisovietiniam pogrindžiui, todėl stočiai užvaldyti didelių pastangų nereikėjo. Kartu su juo ištisai budėjo St. Skurvydas. Vakare štabui susisiekus su radijo stotimi paaiškėjo, kad ten padėtis panaši kaip ir radiofone: vyrai sėdėjo užsirakinę ir laukė nurodymų, ginklų ir apsaugos. Be to, jie baiminosi, kad stotis ir stulpai gali būti užminuoti, ir prašė pagalbos.

Dėl radijo stoties apsaugos sustiprinimo buvo apsispręsta, po vidurnakčio sulaukus jaun. ltn. V. Stonio skambučio telefonu iš IX forto rajono. Išklausius V. Stonio informaciją, kad ginklų iš vokiečių lėktuvų nesulaukęs, buvo jam įsakyta dalį vyrų palikti Vilijampolėje, dalį pasiųsti į 1-ąją milicijos nuovadą, kuri likusi tuščia, o trečią dalį pasiųsti į Žaliakalnį radijo stoties apsaugai sustiprinti. Pačiam V. Stoniui buvo nurodyta atvykti tiesiai į LAF štabą aptarti veiksmų, atsižvelgiant į pasikeitusią padėtį.

LAF štabe jaun. ltn. V. Stonis gavo sudėtingą užduotį organizuoti radijo stoties gynybą, prieš tai patikrinti, ar radijo stotis nėra užminuota, ir prireikus ją išminuoti. Taip jau sutapo, kad tuoj po jaun. ltn. V. Stonio atvykimo į štabą atvyko ir plk. inž. dr. J. Vėbra ir atsinešė sunkų portfelį, kuriame buvo galinga savadarbė mina ir nemažas kiekis granatų, kurias jis pagamino savo laboratorijose. Nusprendus, kad pulkininko atsinešti gaminiai būtų labai reikalingi radijo stoties gynimui, nes gynėjai teturėjo tik pistoletus, portfelis buvo perduotas V. Stoniui, prieš tai pamokius, kaip naudotis[30].

Į Žaliakalnį jaun. ltn. V. Stonis išvyko kartu su ats. jaun. ltn. Albinu Jaudegiu[31], Gudaičiu ir dar vienu jaunu vyru, atrodo, studentu. Atvykę į radijo stotį viską patikrino ir, neradę, kad stotis būtų užminuota, pasiruošė gynybai. Atsineštą miną V. Stonis įkasė pagrindiniame kelyje ties įvažiavimu, vartus uždarė ir užrakino. Tuo atveju, jeigu radijo stotį sovietai būtų puolę su tankais, tai pirmasis per vartus prasiveržęs tankas būtų buvęs susprogdintas[32]. Perėmus radijo stoties apsaugą V. Stonis informavo LAF štabą, kad pavojų nesimato, stoties personalas bendrauja su radiofonu ir pasiruošęs transliacijoms.

[29] Ten pat, p. 335.
[30] Ten pat, p. 326.
[31] Ats. jaun. ltn. A. Jaudegis (1917–1991) 1945 m. buvo NKGB suimtas, po tardymų Karo tribunolo nuteistas ir iki 1956 m. kalintas lageriuose Karagandoje ir Norilske, paskui metus laikytas tremtyje Krasnojarske. 1957 m. grįžo į Lietuvą, dirbo gydytoju Svėdasuose.
[32] P. Narutis, *min. veik.*, p. 330.

Jaun. ltn. V. Stonis su savo grupe radijo stoties apsaugoje išbuvo kelias dienas. Vėliau prisiminimuose jis rašė, kad pirmąją dieną prie radijo stoties buvo sustoję keliolika tankų. Pradėjus dirbti stočiai, atėjo keli tankistai, norėdami per radiją išgirsti, kas naujo. Įėjusių į patalpas tankistų gynėjai nebeišleido. Iš viso stotyje susirinko apie 12 sovietų karių, kuriuos gynėjai laikė uždarytus, kaip belaisvius. Tai buvo labai rizikinga, nes bendražygiai galėjo jų ieškoti, pakelti aliarmą.

Išaušus birželio 23-iosios rytui į LAF štabą atvykęs P. Vanagaitis informavo apie padėtį radiofone, užtikrino, kad radiofonas yra LAF rankose, paruoštas transliacijai, vyrų jo gynimui pakanka, bet jie beveik beginkliai. Čia pat P. Vanagaičiui buvo perduoti revolveriai su šoviniais, dar sekmadienio ryte atsinešti iš 1-osios milicijos nuovados, paskirtas palydovas iš žvalgybininkų grupės, kartu turėjęs būti ir ryšininku tarp radiofono ir LAF štabo. P. Vanagaitis su palydovu išvyko gavęs nurodymą, kad radiofono gynėjai lauktų LAF štabo atstovų, kurie atvyks, kai reikės skelbti atsišaukimą į tautą.

Geros žinios buvo gautos ir iš Petrašiūnų. Elektros stoties vyriausiasis inžinierius Juozas Linkaitis painformavo LAF štabą, kad, kiek tai priklausys nuo stoties kolektyvo, elektros tiekimas Kaunui nenutrūks[33].

Skelbiamas Lietuvos nepriklausomybės atkūrimas

Visi svarbiausieji parengiamieji darbai buvo atlikti. Beliko tik apsispręsti, kada pradėti transliaciją. Birželio 23-iosios ryte LAF štabui susisiekus su J. Ambrazevičiumi buvo sužinota, kad Marijampolė, Vilkaviškis, Tauragė jau vokiečių rankose. J. Ambrazevičiaus nuomone, laukti nebebuvo galima, nes vokiečių kariuomenė greitai galėjo pasiekti Kauną. Tokios pat nuomonės buvo ir div. gen. S. Pundzevičius, ir dr. A. Damušis.

Pasitarę L. Prapuolenis, P. Narutis, B. Stasiukaitis ir J. Valiulis (Karolis Drunga) nusprendė, kad lemiamas momentas atėjo. Birželio 23-iosios ryto aštuntą valandą L. Prapuolenis, A. Damušis ir dr. plk. inž. J. Vėbra, kuriems palydai buvo paskirtas buvęs milicijos leitenantas Lukoševičius, iš LAF štabo išėjo į radiofoną.

Dar šiek tiek teko užtrukti, kol pasirengta transliacijai. Pagaliau birželio 23 d. 9 val. 28 min. radijas prabilo: *„Dėmesio! Dėmesio! Kalba Kaunas, Laisva ir Nepriklausoma Lietuva!"*

[33] *Į laisvę*, 2001 liepa, p. 69.

L. Prapuolenis lietuvių kalba paskelbė Lietuvių aktyvistų fronto atsišaukimą:

„Tautiečiai,

Vokiečių armija raudonuosius grobuonis iš Lietuvos baigia vyti. Lietuvių tauta, išvaduota iš jungo, ryžtasi gyventi vėl laisva, nepriklausoma. Jau sudaryta laikinoji vyriausybė ir jau perima valstybės vairą ir įstaigas į savo rankas.

Grobuonys bėgdami plėšia turtą, naikina įmones, šaudo gyventojus.

Tautiečiai, saugokite visuomenės ir privatų turtą.

Darbininkai, organizuokite įmonių apsaugą.

Valstybės tarnautojai, saugokite savo įstaigas ir neišduokite jų dokumentų bei turto.

Lietuviai policininkai, savo gyvenamoje vietoje perimkite viešąjį saugumą į savo rankas.

Informacijos ir instrukcijos skelbiamos nuolat per radiją ir spaudoje."

Lietuvių aktyvistų fronto vardu buvo pristatyta Lietuvos laikinoji vyriausybė (apie paskelbtos vyriausybės sudėtį bus kalbama atskirai – žr. skyrių „Lietuvos laikinoji vyriausybė") ir vyriausybės skelbimas apie laisvos Lietuvos atkūrimą:

„Susidariusi laikinoji vėl naujai atgimstančios Lietuvos Vyriausybė skelbia atstatanti Laisvą ir Nepriklausomą Lietuvos Valstybę.

Prieš viso pasaulio tyrąją sąžinę jaunoji Lietuvos valstybė entuziastingai pasižada prisidėti prie Europos organizavimo naujais pagrindais.

Žiauraus bolševizmo teroro iškankinta Lietuvių Tauta ryžtasi kurti savo ateitį tautinės vienybės ir socialinio teisingumo pagrindais."

Buvo sugrotas Lietuvos himnas ir tautinė giesmė „Lietuviais esame mes gimę". Paskui nuskambėjo Kipro Petrausko į plokštelę įdainuota daina „Saulelė raudona", kuri buvo sutartas ženklas Lietuvai pradėti sukilimą.

Kaip teigia P. Narutis, atsišaukimą vokiečių kalba perskaitė L. Prapuolenis, prancūzų kalba – B. Augustinavičius, anglų – dr. plk. inž. J. Vėbra. Tačiau yra nemaža šaltinių, kuriuose teigiama, kad atsišaukimą vokiečių kalba perskaitė inž. ltn. Aleksandras Vaitiekūnas, Lietuvos kariuomenėje tarnavęs Ginklavimo valdybai priklausiusioje dr. plk. inž. J. Vėbros vadovaujamoje Tyrimų laboratorijoje, o likvidavus Lietuvos kariuomenę dirbęs Kauno universitete. Anot A. Damušio, eidami į radiofoną skelbti atsišaukimo L. Prapuolenis, A. Damušis ir dr. plk. inž. J. Vėbra sutikę ltn. inž. A. Vaitiekūną, ir šis prisijungė prie jų[34].

[34] K. Škirpa, *Sukilimas*, p. 304; *Lietuvos kariuomenės karininkai 1918–1953*, t. 8, Vilnius, 2008, p. 147.

LAF atsišaukimas ir kiti skelbiami dokumentai, šiek tiek patikslinti pagal padėtį, buvo pakartoti keletą kartų. Birželio 24 d. šie dokumentai buvo paskelbti pirmajame laikraščio „Į laisvę" numeryje.

Nepriklausomos Lietuvos atkūrimo skelbimas per radiją buvo išgirstas visoje Lietuvoje. Jį taip pat išgirdo ir vokiečiai, ir Kremlius, o Švedijos radijas žinią apie tai išplatino visam pasauliui. Lietuviams tai buvo signalas pradėti sukilimą tose vietovėse, kur sukilėliai dar nebuvo pradėję veikti, o vokiečių jau užimtoje teritorijoje imtis atkurti vietos lietuviškąją valdžią.

Skelbimą išgirdo ir iš Kauno pabėgusi ir tuo metu jau Zarasus pasiekusi buvusi sovietinė vyriausybė su J. Paleckiu ir A. Sniečkumi priešakyje. Pabėgėliai net susigincijo, ar čia Kauno, ar Karaliaučiaus radijas skelbia naują Lietuvos vyriausybę, nes kartu pabėgęs Kauno radiofono viršininkas J. Banaitis tvirtino, kad jis radiofoną susprogdino[35].

Radijo stoties ir radiofono užėmimas išsamiausiai aprašytas P. Naručio 1994 m. JAV išleistoje knygoje „Tautos sukilimas 1941 Lietuvos nepriklausomybei atstatyti". Daugelis epizodų aprašyti remiantis jo paties ir kitų to meto įvykių dalyvių, susijusių su LAF štabu, prisiminimais. Pagal P. Narutį, iki birželio 23 d. ryto radiofone buvo J. ir E. Andriukaičiai, A. Nasevičius, Č. Surošas, M. Survila, A. Griškėnas, J. Bakutis, V. Vanagas, o birželio 23 d. į radiofoną atskubėjo A. Mrozinskas, E. Paškevičiūtė, B. Kalvėnaitė, E. Bargelytė, A. Budra, J. Guščius, Senkuvienė[36].

Iš kitų publikacijų apie Kauno radiofono gynybą reikia atkreipti dėmesį į buvusio apsaugos dalyvio Vinco Aurylos atsiminimus[37]. Tuo metu jis dirbo Kauno radijo korespondentu ir, jo teigimu, radiofone buvo nuo birželio 22-osios pusiaudienio iki birželio 27-osios. Pasak V. Aurylos, naktį į birželio 23-iąją radiofone atsirado tamsiai mėlyna lakūno uniforma apsirengęs leitenantas ir pradėjo formuoti mobilų radiofono apsaugos būrį, kurį iš pradžių sudarė penki ar šeši jauni vyrukai, tarp jų buvo ir pats V. Auryla. Anot V. Aurylos, to leitenanto pavardė buvo, rodos, Vaina ir jis vadovavo radiofono gynybai dar keletą dienų.

P. Narutis nemini, kad LAF štabas tą lemtingą naktį į birželio 23-iąją siuntė pastiprinimą radiofono gynybai. Tačiau tai galėjo atlikti J. Rudokas, susirūpinęs dėl birželio 22-osios vakare gautos iš B. Baleišio informacijos apie padėtį radiofone ir beveik beginklius jo gynėjus. Deja, matyt, tai ir liks nežinoma, nes J. Rudokas nėra palikęs, o ir negalėjo palikti, jokių atsiminimų.

[35] *Į laisvę*, 2001 liepa, p. 69.
[36] P. Narutis, *min. veik.*, p. 368.
[37] V. Auryla, „Kauno radiofonas sukilime", *Į laisvę*, 2001 balandis, p. 49–53.

Jis 1944 m. gegužę buvo gestapo suimtas, išvežtas į kalėjimą Vokietijoje, ir nors 1945 m. balandžio 14 d. buvo JAV kariuomenės iš kalėjimo išvaduotas, tačiau nusilpęs, išbadėjęs ir kankinamas džiovos tais pat metais mirė Bairoite (Bayreuthe), Vokietijoje[38]. Galima taip pat spėti, kad radiofono gynybai sustiprinti priemonių buvo ėmęsis J. Rudoko pavaduotojas P. Vanagaitis. P. Vanagaitis ir antrosios sovietinės okupacijos metu dirbo pogrindyje ir radijo siųstuvu susisiekdavo su Vakarais. NKVD areštuotas, apie 10 metų praleido Sibiro lageriuose, o kai paleistas grįžo į Lietuvą, nebeilgai tegyveno[39].

V. Aurylos informacija apie karininko Vainos dalyvavimą radiofono gynyboje visiškai tikėtina. Baigusiam karo mokyklos XXI laidą Petrui Vainai 1940 m. rugpjūčio 19 d. buvo suteiktas jaunesniojo leitenanto laipsnis ir jis buvo paskirtas į Karo aviacijos 8 eskadrilę karo lakūnu. Karininku jis tapo, jau Sovietų Sąjungai okupavus Lietuvą. Likviduojant Lietuvos kariuomenę tų pačių metų spalio 22 d. buvo iš karinės tarnybos atleistas. Nėra duomenų apie jo veiklą iki karo pradžios, bet, matyt, kilus karui jis buvo Kaune ir prisijungė prie sukilėlių. Deja, tai patvirtinančių duomenų nėra. Antrosios sovietinės okupacijos pradžioje jaun. ltn. P. Vaina įsitraukė į antisovietinį pasipriešinimą, buvo LLA narys. 1944 m. gruodžio 8 d. suimtas, po tardymų Karo tribunolo nuteistas 10 metų lagerio ir 5 metams tremties ir iki 1954 m. kalintas lageriuose Komijoje, Karagandos sr., Irkutsko sr., paskui dvejus metus išbuvo tremtyje Krasnojarsko krašte. 1956 m. iš tremties paleistas, į Lietuvą nebegrįžo[40].

Kauno radijo ir radiofono reikšmė buvo didžiulė: per jį Lietuvos gyventojai buvo informuojami apie padėtį, mobilizuojami kovai su raudonaisiais okupantais tose vietovėse, kurių dar nebuvo pasiekusi vokiečių kariuomenė, skatinami atkurti lietuviškąją administraciją ten, iš kur raudonieji jau buvo pasitraukę, buvo skelbiami Lietuvos laikinosios vyriausybės sprendimai ir informacija apie jų vykdymą.

Vadovavimas sukilimui Kaune

„Remiantis Kauno patirtimi, 1941 metų birželio sukilimas prieš sovietus dažnai vaizduojamas kaip planinga, vieninga, kruopščiai suplanuota akcija. Deja, jis toks nebuvo – net ir Kaune. Nors negalima nuneigti, kad prasidėjus

[38] P. Narutis, *min. veik.*, p. 368.
[39] Ten pat.
[40] *Lietuvos kariuomenės karininkai 1918–1953*, t. 8, p. 137.

Vokietijos-Sovietų Sąjungos karui, LAF'ui pavyko įgyvendinti kai kuriuos savo užsibrėžtus tikslus, vis dėlto turime pripažinti, kad sukilimas buvo labiau stichiškas, chaotiškas ir revoliucinis reiškinys. Jame buvo daug improvizacijos, daug kas priklausė nuo vadovaujančių asmenų ir vietos sąlygų."[41] Taip apibūdina sukilimo eigą Liūtas Mockūnas knygoje „Pavargęs herojus".

Panašių vertinimų, vienokių ar kitokių interpretacijų galima nemažai rasti ir kitose publikacijose. Beje, sukilimo eigos stichiškumo, chaotiškumo neneigia ir patys sukilimo organizatoriai. Tokią išvadą galima padaryti ir susipažinus su to meto dokumentais, laikraščio „Į laisvę" straipsniais apie sukilimą Kaune, sukilimo dalyvių prisiminimais.

Pateiktoji citata pasirinkta neatsitiktinai. Vadovavimo sukilimui klausimas buvo labai svarbus, todėl imtasi jį spręsti daug anksčiau, nei buvo pradėtas sukilimas. LAF Berlyne štabo parengtoje instrukcijoje „Lietuvai išlaisvinti nurodymai", datuotoje 1941 m. kovo 24 d., skirsnyje „Gairės sukilimui ruošti" buvo ypač pabrėžta, kad labai svarbu parengti vadovavimo planą. Laikytasi nuomonės, kad numatyti bendrą visai Lietuvai sukilimo planą nėra įmanoma. Pagal minimus „Nurodymus" Vilniaus ir Kauno LAF centrams buvo keliamas uždavinys parengti sukilimo planus tik strateginiams tikslams pasiekti. Visas pasiruošimas sukilimui turėjo vykti plačios decentralizacijos pagrindais, pasitikint vietinių veikėjų iniciatyva ir sumanumu. Panaši nuostata buvo ir dėl vadovavimo prasidėjus sukilimui. Kadangi centralizuotas vadovavimas sukilimui būtų buvęs neįmanomas, vietose sukilimas turėjo būti vykdomas savarankiškai, vietinių veikėjų ir vadų iniciatyva. Tarpiniams ir apskričių centrams užduotys buvo tik derinti atskirų padalinių veiksmus ir teikti jiems pagalbą[42].

Ats. plk. K. Škirpos vadovaujamo štabo parengti „Lietuvai išlaisvinti nurodymai" – tai lyg planas karinės-civilinės operacijos, kurios politinis tikslas – paskelbti laisvą Lietuvą su sava vyriausybe ir atkurta vietine administracija iki vokiečių kariuomenė užims Lietuvą. Šiame plane buvo numatyti pasirengimo sukilimui ir sukilimo vykdymo etapai.

Tokiam planui įvykdyti buvo reikalinga sudėtinga vadovavimo struktūra. „Nurodymuose" siūlomai vadovavimo struktūrai parengti reikėjo gana didelės centralizuotos pogrindinės organizacijos. Tačiau tikroji padėtis Lietuvoje buvo kiek kitokia, nei atrodė LAF štabui Berlyne. Nors Vilniaus ir Kauno LAF štabams pavyko sujungti vienam tikslui daugumą įvairių pogrindyje veikusių organizacijų, tačiau suvienyti jas nepavyko; to ir nebuvo siekta. Kita vertus, pogrindinei veiklai plėtotis labai trukdė sovietinis saugumas. Pogrindininkų gretas nuolat retino nepaliaujami areštai. Tad netgi vieno štabo nariai konspiracijos sumetimais neretai nežinojo vienas kito.

[41] L. Mockūnas, *Pavargęs herojus*, Vilnius: Baltos lankos, 1997, p. 61–62.
[42] A. Gražiūnas, *min. veik.*, p. 37–45.

Sukilimo išvakarėse Kauno LAF visas pastangas buvo sutelkęs svarbiausiam tikslui – užimti telefono ir telegrafo ryšių ir radijo stotis, paskelbti per radiją apie nepriklausomos Lietuvos valstybės atkūrimą bei Laikinosios vyriausybės sudarymą ir pakelti tautą sukilimui. Panašu, kad kitiems klausimams spręsti neužteko organizacinių pajėgų. Pradėjus sukilimą, naktį į birželio 23 d. netgi teko vienintelę pajėgesnę jaun. ltn. V. Stonio vadovaujamą Veterinarijos akademijos studentų ginkluotą grupę skaidyti į tris dalis.

Daugumą praktinių sukilimo klausimų teko spręsti jau prasidėjus sukilimui.

Pirmosios karo dienos pabaigoje aplinkybės plėsti sukilėlių veiklą tapo palankesnės. Pasitraukus iš miesto sovietinei ir partinei valdžiai bei daugumai sovietinio saugumo pareigūnų, jau nebereikėjo laikytis tokios konspiracijos, kokia buvo iki karo. Be to, miestas jau žinojo apie prasidėjusį karą. O kai birželio 23-iosios ryte per radiją žmonės išgirdo, kad atkuriama nepriklausoma Lietuvos valstybė, sukilėlių gretos pradėjo spontaniškai augti. Į kovotojų būrius stojo patikimi žmonės, anksčiau net nedalyvavę pogrindinėje veikloje. Masinis žmonių dalyvavimas sukilime užtikrino jo sėkmę. Tautos pakėlimas atkurti nepriklausomą Lietuvos valstybę buvo svarbiausias LAF štabo uždavinys, kurį jis beveik tobulai įvykdė, o tauta parodė ryžtą kovoti dėl savo teisės būti laisvai.

Yra dvi pagrindinės nuomonės dėl svarbiausio akstino, paskatinusio lietuvius sukilti, prasidėjus karui. Vienų autorių, rašiusių apie sukilimą, ypač sukilimo dalyvių, teigimu, ženklą sukilimui davęs pranešimas per Kauno radiją. Kiti laikosi nuomonės, kad griebtis ginklo lietuvius paskatino masinės deportacijos 1941 m. birželį, o pranešimas per radiją pagreitino sukilėlių organizavimąsi. Ši nuomonė grindžiama tuo, kad sukilimas buvo pradėtas dar prieš karo pradžią, kai kuriose vietovėse gyventojams pradėjus partizaninį karą. Abiem atvejais neabejojama tik dėl vieno, kad sąlygos sukilimui buvo pribrendusios visame krašte, reikėjo tik kibirkšties jam įsiliepsnoti. Tačiau vargu ar reikalingi ginčai šiuo klausimu. Daug kur tai priklausė nuo vietos sąlygų, o LAF atsišaukimas per radiją ir Laikinosios vyriausybės paskelbimas neabejotinai paskatino griebtis ginklo. Kaune ištuštėjusios gatvės kaipmat prisipildė žmonių, išgirdusių per radiją LAF atsišaukimą ir Tautos himną.

Tolesnės LAF štabo pastangos pirmiausia buvo skirtos organizuoti pirmąjį Laikinosios vyriausybės posėdį. Tačiau nebuvo paliktas ir vadovavimo sukilėliams klausimas. L. Prapuoleniui sugrįžus iš radiofono po LAF atsišaukimo paskelbimo, LAF štabe buvo pasidžiaugta entuziazmu mieste. Apsvarsčius esamą padėtį ir galimus pavojus dėl pakrikusios sovietų kariuomenės, ypač klaidžiojančių raudonarmiečių padalinių, nenuspėjamų veiksmų, buvo nuspręsta, kad būtina kuo greičiau įtraukti į veiklą profesionalus kariškius. Nesant aiškumo, kada sugrįš iš Berlyno krašto apsaugos ministras div. gen. S. Raštikis, teko ieškoti sprendimo vadovauti ginkluotiems sukilėliams variantų. Čia pat LAF štabo buvo organizuotas ir pirmas formalus Tautos gynimo komiteto posėdis. LAF pakvietė div. gen. S. Pundzevičių, ką tik išsilaisvinusį iš kalėjimo div. gen. M. Rėklaitį ir plk. inž. dr. J. Vėbrą koordinuoti krašto gynimą. Kaune krašto gynimo klausimams spręsti buvo nutarta organizuoti Kauno komendantūrą, o komendantu skirti plk. Jurgį Bobelį[43]. Kitą dieną šiuos LAF štabo ir Tautos gynimo komiteto sprendimus patvirtino Lietuvos laikinoji vyriausybė[44].

Birželio 23-iosios rytą per radiją paskelbus apie Lietuvos nepriklausomybės atkūrimą, sukilimas įgavo masinį pobūdį, ir LAF štabas tapo nepajėgus pakelti užplūdusį organizacinį krūvį: telefonais ištisai buvo skambinama iš įvairių Kauno miesto vietovių. Be to, reikėjo atkurti ryšius su LAF padaliniais provincijoje, kurie buvo nutraukti ne tik karo veiksmų, bet ir prieš tai vykusių gyventojų trėmimų. Sunkiausia padėtis susidarė Kauno mieste, nepaisant to, kad jau buvo pradėję formuotis LAF vietiniai štabai.

Birželio 23 d. apie pietus buvo nuspręsta Kaunui steigti atskirą LAF štabą, kurio viršininku būti buvo pasiūlyta Jurgiui Valiuliui. Jam sutikus, nuo tos dienos pradėjo veikti pirmoji LAF teritorinė struktūra – LAF štabo Kauno skyrius, kuriam buvo perduota dauguma mieste ir jo apylinkėse įsisteigusių smulkesnių sukilėlių štabų[45]. LAF štabo Kauno skyriaus Politinio ir administracinio skyriaus viršininku buvo paskirtas Aleksandras Bendinskas. Jo pastangomis buvo surastos paliktos sovietinės įstaigos patalpos buvusios bendrovės „Lietuvos cukrus" pastate, L. Sapiegos gatvėje. Kitą dieną čia įsikūrė ką tik įsteigtas LAF štabo Kauno skyrius[46], o po kelių dienų atsikėlė ir centrinis LAF štabas.

[43] P. Narutis, *min. veik.*, p. 345.

[44] Laikinojo ministerių kabineto posėdžio, įvykusio 1941 m. birželio 24 d., protokolas Nr. 1, *Lietuvos laikinoji vyriausybė. Posėdžių protokolai 1941 m. birželio 24 d. - rugpjūčio 4 d.*, Vilnius: LGGRTC, 2001, p. 9–10.

[45] P. Narutis, *min. veik.*, p. 340–341.

[46] A. Bendinskas, *Be pagražinimų*, Vilnius, 2006, p. 94–95.

Ką tik išėjusiam iš pogrindžio LAF teko imtis ir klausimų, kurie priklausė vyriausybės ar miesto administracijos kompetencijai. LAF ėmėsi priemonių kuo skubiau sušaukti pirmąjį vyriausybės posėdį, tačiau iki tol visas darbų krūvis teko LAF štabui. Apie tai P. Narutis rašo: *„Kaunas ne tik džiūgavo, bet telefonais ėmė skambinti įstaigų viršininkai, siūlydami savo pagelbą. Daug kas, tuo sukilimo staigumu ir paskelbimu per Kauno radiją nustebinti, tiesiog klausinėjo tolimesnių smulkių naujos tvarkos direktyvų."*[47] P. Narutis pateikia tokį pavyzdį: į LAF štabą prisistatęs vienas vyras pasisakė dirbantis Kauno elevatoriaus miltų ir duonos paskirstymo įstaigoje ir paprašė paskirti jį viršininku, nes miestui reikia užtikrinti duonos tiekimą, o vadovauti nėra kam: senasis viršininkas išvežtas, politrukas pabėgęs. Turėdamas LAF raštelį, jis galėtų tvarkyti tiekimo klausimus. P. Narutis jo nepažinojo, todėl paskambino Vileišiui. Laimei, šis atėjusįjį žinojęs kaip patriotą. Vyras išėjo su rašteliu *„Skiriu viršininku laikinai..."*, pasakęs, kad *„rytoj visos krautuvės ir valgyklos duonos turės"*[48].

Sukilimo išplitimas Kaune

Tuo metu, kai LAF štabas dėmesį buvo sutelkęs pagrindiniam tikslui – rengimuisi paskelbti per Kauno radiją apie nepriklausomos Lietuvos atkūrimą ir Lietuvos laikinosios vyriausybės sudarymą, mieste pradėjo savarankiškai formuotis sukilėlių grupės. Jų pagrindu tapo fabrikų, įmonių ir įstaigų darbininkų ir tarnautojų sudaromi apsaugos būriai. Po LAF paskelbto per Kauno radiją atsišaukimo tokių būrių ir jų dalyvių skaičius greitai augo. Į sukilėlių būrius gausiai stojo studentai, jaunimas, vyresniųjų klasių moksleiviai; kai kuriems iš jų buvo tik 13–15 metų.

Tetrūko ginklų, bet pirmadienį sukilėliams pavyko užimti keletą ginklų sandėlių. Sukilėliams atiteko didžiulis ginklų sandėlis Žaliakalnyje, Parodos aikštėje buvusiuose paviljonuose. Juose buvo rasta apie 25 000 automatinių šautuvų, daug pistoletų, granatų, kulkosvaidžių ir net prieštankinių kulkosvaidžių. Panemunėje užimtame sandėlyje buvo rasta apie 3 000 šautuvų ir keletas kulkosvaidžių. Keletą tūkstančių šautuvų, kelias dešimtis kulkosvaidžių ir nemažai šaudmenų sukilėliai suspėjo išnešti iš raudonarmiečių susprogdintų degančių sandėlių Šančiuose. Raudonieji

[47] P. Narutis, *min. veik.*, p. 346–347.

[48] P. Narutis, *min. veik.*, p. 347.

birželio 23-iosios rytą susprogdino vadinamuosius „batareikos“ ginklų sandėlius Aleksote, bet sukilėliams ir iš jų pavyko išnešti nemažą kiekį ginklų. Nemažai ginklų ir šaudmenų buvo rasta Vilijampolėje užimtuose sandėliuose[49].

Rasti ginklai buvo sukilėlių išsinešti ar išvežioti sukilėlių būriams. Ginklų buvo daug, bet nepakako transporto jiems išvežioti. Daugiausia tam buvo panaudoti pašto ir greitosios pagalbos automobiliai.

Išsilaisvinusio iš kalėjimo buvusio politinio kalinio ats. jaun. ltn. Jono Ženausko liudijimu, nemažai ginklų buvo rasta buvusio Vidaus reikalų komisariato sandėliuose Maironio gatvėje. Jo ir dar vieno sukilėlio iniciatyva iškviestomis greitosios pagalbos mašinomis rasti ginklai buvo išvežioti į radiofoną, Kauno sunkiųjų darbų kalėjimą, radijo stotį, Saugumo departamentą, kur organizavosi sukilėlių būriai. Dalis ginklų atiteko sukilėliams, susibūrusiems netoliese buvusioje 3-iojoje milicijos nuovadoje[50].

Kai kurie sukilėlių būriai sugebėjo apsiginkluoti, nuginkluodami pavienius raudonarmiečius ir net nedideles jų grupes.

Sukilėlių būriams vadovauti ėmėsi buvę Lietuvos kariuomenės kariai – karininkai, puskarininkiai ir net eiliniai, o ten, kur jų nebuvo, iniciatyvos ėmėsi civiliai, buvę šauliai. Pradėjus formuotis sukilėlių būriams, karininkų buvo nedaug, bet vėliau jų padaugėjo, prie sukilėlių prisidėjus iš kalėjimo išsilaisvinusiems bei pasitraukusiems iš Raudonosios armijos karininkams.

LAF prabilus per radiją į tautą, sukilimas Kaune tapo masinis. Sukilėlių veiksmai, pradžioje pasireiškę atskirais susišaudymais su raudonarmiečiais, birželio 23-iosios popietę suintensyvėjo. Ypač aršių kautynių būta Aleksoto tilto prieigose, Šančių ir geležinkelio stoties rajone. Atskiri kovos židiniai užsiplieskė ir kituose Kauno miesto ir užmiesčio rajonuose.

Naktį vietomis kiek susilpnėjusios, kovos vėl sustiprėjo kitos dienos rytą ir tęsėsi iki birželio 24-osios vakaro. Tik centrinėje miesto dalyje šaudymai naktį į birželio 24-ąją ne tik kad nebuvo aprimę, bet net sustiprėjo. Intensyvių susirėmimų įvaizdį didino pakilimo apimti gimnazistai ir šiaip jaunimas, nusprendę pasigrožėti lekiančiomis tamsumoje šviečiančiomis kulkomis. Ginklais ir šoviniais jie buvo pakankamai apsirūpinę iš Parodos paviljono ginklų sandėlių. Dėl jaunimo naktinio šaudymo sukelto triukšmo kitą dieną pasirodžiusiame pirmajame laikraščio „Į laisvę“ numeryje teko

[49] A. Gražiūnas, *min. veik.*, p. 54.
[50] *LYA*, f. K-1, ap. 58, b. P-15399, t. 1, l. 99–101.

įspėti: *„Pastebėta, kad aktyviai su ginklu rankoje veikiantieji šauliai ir partizanai per dažnai vartoja ginklą, bando, nereikalingai šaudo. Tuo keliama nerimastis gyventojų tarpe. Ginklą galima vartoti tik reikalo atveju.“*[51]

Vėlesnėmis dienomis sukilėliai tik atskiruose pasipriešinimo židiniuose suiminėjo likusius raudonarmiečius ir sovietinius aktyvistus.

Birželio 23–24 d. miesto centre daugiausia susišaudymų buvo Maironio gatvėje, nes per ją nuo Aleksoto tilto traukėsi dauguma raudonarmiečių, nepasitraukusių su pagrindiniu srautu Vilniaus gatve ir Savanorių prospektu. Kauno priemiesčiuose susirėmimai vyko Aukštojoje Panemunėje, Fredoje, Vilijampolėje, Šančiuose ir Aleksote. Kautasi ir daugelyje gretimų miesto apylinkių – Palemone, Marvoje, Noreikiškėse ir kitur.

Birželio 25 d. Kauno karo komendantūroje buvo užregistruota 26 sukilėlių būriai, veikę mieste, ir 16 būrių, veikusių užmiestyje. Pagal sudarytą būrių sąrašą mieste veikusiuose būriuose buvo apie 2 600 sukilėlių, užmiestyje – apie 800[52]. Žurnalistas Albinas Gražiūnas teigia, kad sukilimo metu Kaune veikė 36 sukilėlių būriai, o 1941 m. liepos 12 d. buvo užsiregistravę 6 000 buvusių sukilėlių[53].

Nors A. Gražiūnas nenurodė, kokiais šaltiniais rėmėsi nurodydamas sukilėlių būrių ir sukilėlių skaičių, manytina, kad jo pateikti skaičiai tikslesni dėl keleto priežasčių. Pirma, į Kauno karo komendantūros sąrašą įtraukti birželio 25 d. užsiregistravę sukilėlių būriai; sprendžiant iš Kauno komendantūros 1941 m. rugpjūčio 6 d. rašto Partizanų biurui Nr. 1714, vėliau šis sąrašas komendantūroje nebuvo tikslinamas[54]. Tačiau suregistruoti visus sukilėlių būrius sukilimo sąlygomis, vietomis netgi vykstant susirėmimams, buvo sudėtinga. Be to, nurodymas registruotis buvo pasiekęs tikriausiai ne visus sukilėlių būrius, ypač tolimesnėse apylinkėse. Antra, sukilėliams registruoti ir jų klausimams spręsti sudarytas Partizanų biuras, įsikūręs Kaune, Maironio g. 30, pradėjo veikti nuo birželio pabaigos ar liepos pradžios. Gali būti, kad būtent šio biuro surinktus duomenis ir paskelbė A. Gražiūnas.

Prie šių, suregistruotųjų, sukilėlių būrių dar reikėtų pridėti gal net ne vieną dešimtį neregistruotųjų.

Iš išlikusių Lietuvos archyvuose saugomų dokumentų matyti, kad birželio 23–28 d. mieste veikė daug nedidelių grupių, nuo kelių iki keliolikos vyrų, tiesiogiai kautynėse nedalyvavusių, bet patruliavusių gatvėse, sau-

[51] „Šaulių ir partizanų žiniai“, *Į laisvę*, 1941 birželio 24.
[52] LCVA, f. R-1444, ap. 1, b. 9, l. 110, 6.
[53] A. Gražiūnas, *min. veik.*, p. 60.
[54] LCVA, f. R-1444, ap. 1, b. 9, l. 110.

gojusių konkrečius objektus. Nėra aišku, ar tos grupės buvo kur nors registruotos. Iš archyvinių dokumentų galima spręsti, kad dauguma jų buvo pavaldžios Turto apsaugos skyriui, vadovaujamam ats. jaun. ltn. T. Šidiškio ir susikūrusiam kaip Vietinės apsaugos štabo padalinys, o vėliau perimtam Kauno komendantūros.

Kautynės dėl Aleksoto ir Vilijampolės tiltų

Kaune buvo trys tiltai per Nemuną – tarp Senamiesčio ir Aleksoto, tarp Šančių ir Panemunės, geležinkelio tiltas tarp stoties ir Žemosios Fredos – ir vienas tiltas per Nerį – tarp Senamiesčio ir Vilijampolės.

Strateginiu požiūriu iš jų svarbiausias buvo tiltas tarp Senamiesčio ir Aleksoto. Per jį buvo trumpiausias kelias sovietų kariuomenei trauktis iš Suvalkijos per Kauną į rytus. Neatsitiktinai šio tilto prieigose vyko aršiausios kautynės. Jau nuo pat birželio 23-iosios ryto per tiltą pradėjo beveik nenutrūkstamai plūsti raudonarmiečių daliniai, kavalerija, tankai, artilerija, gurguolės. Raudonarmiečiai suvokė, kad tiltas bus strategiškai svarbus ir vokiečių kariuomenei, todėl jų sprogdintojai tiltą užminavo ir buvo tik laiko klausimas, kada jis bus susprogdintas. Taip pat ir sukilėliai suprato, kad nuo šio tilto labai priklausys tolesnė įvykių eiga ne tik Kauno mieste, todėl tą pačią dieną apie 15 val. tiltą ginti stojo aviacijos ats. ltn. Jono Dženkaičio greta Aleksoto esančiame Linksmadvaryje suburtas sukilėlių būrys ir atvykusi jam į pagalbą dar viena Linksmadvario sukilėlių grupė, vadovaujama karo lakūno ats. mjr. Jeronimo Garolio[55]. Taigi iš esmės tiltą ginti stojo linksmadvariečiai.

Sovietų Sąjungai okupavus Lietuvą, ats. ltn. J. Dženkaitis buvo pasitraukęs į Vokietiją, 1940 m. rudenį dalyvavo steigiant LAF Berlyno centrą. Prieš pat Vokietijos–SSRS karo pradžią, birželio 17 d., slapta perėjęs sieną grįžo į Lietuvą, o birželio 23 d. ryte pasiekė Kauną. Apsistojęs Linksmadvaryje, Planetų g. 15, kur prieš pasitraukdamas į Vokietiją buvo gyvenęs, tuoj pat pradėjo burti sukilėlių būrį. Sąlygos tam buvo gan palankios, nes iš Linksmadvario jau buvo pasitraukęs čia dislokuotas raudonarmiečių dalinys, išvežtos sovietų karių šeimos. Būrio pagrindą sudarė jau Rapolo Nemanio pradėtas formuoti sukilėlių būrys, kuriame jau buvo 9 vyrai, tik menkai ginkluoti: jie turėjo tik vieną šautuvą ir nedaug šovinių. R. Nemaniui padedant, per keletą valandų

[55] *Trimitas*, 2003, Nr. 3, p. 47.

ats. ltn. J. Dženkaičio žinioje jau buvo apie 30 vyrų (kai kuriuose šaltiniuose minima 15–20), pasiryžusių ginti Aleksoto tiltą nuo susprogdinimo. Netikėtai buvo išspręstas ir apsiginklavimo klausimas. Besitraukiantys raudonarmiečiai apie 11 val. buvo padegę netoliese buvusius sandėlius, vadintus „batareika" (1-oji baterija). Ats. ltn. J. Dženkaičio vadovaujami sukilėliai, sulaukę, kol pasibaigs didesni šaudmenų sprogimai, įsibrovė į išlikusias sveikesnes patalpas, kur surado pakankamai ginklų ir šovinių[56].

Apsiginklavę kulkosvaidžiu sukilėliai, slapstydamiesi tarp Linksmadvario šlaito medžių, apie 15 val. įsitvirtino šlaite tarp Aleksoto keltuvo (funikulieriaus) ir VDU Technikos fakulteto rūmų. Atvykusi į pagalbą sukilėlių grupė, vadovaujama ats. mjr. karo lakūno Jeronimo Garolio, įsitaisė šlaite šalia buvusio Vailokaičio sodo. Pradžioje Aleksoto tilto apšaudymas buvo labai sėkmingas. Sukilėlių ugnis buvo tokia stipri, kad nutraukė sovietų kariuomenės eismą per tiltą, privertė Veiverių gatve ir Nemuno pakrante žygiavusius raudonarmiečius atsitraukti[57]. Netrukus būtų buvę galima nukirpti tilto užminavimo laidus, bet raudonarmiečiai, kiek atsigavę nuo patirto šoko dėl netikėtos stiprios ugnies, susigaudė ir iš priešais esančios Vytauto Didžiojo bažnyčios bokšto nustatė, kad juos nuo Aleksoto šlaitų apšaudo nedidelis civilių žmonių būrelis. Tuoj pat jie ėmėsi priemonių šį jiems labai pavojingą ugnies židinį nuslopinti. Apie 17–18 val. ats. ltn. J. Dženkaičio būrį iš užnugario atakavo raudonarmiečių dalinys, dengiamas kelių tankečių ir šarvuočių. Nušlavę negausią sukilėlių užnugario apsaugą, raudonarmiečiai apšaudė šlaite buvusius sukilėlius. Užpulti iš užnugario keli sukilėliai žuvo vietoje, o pats ats. ltn. J. Dženkaitis buvo sunkiai sužeistas. Likę sukilėliai buvo priversti trauktis, traukdamiesi neteko dar kelių žmonių[58].

Kiek vėliau sužeistą ats. ltn. J. Dženkaitį sukilėliai pernešė į pašlaitėje buvusį namą (Veiverių g. 16A), kur jis visą naktį buvo slaugomas. Ryte jį laiveliu perkėlė per Nemuną ir paguldė į Senamiesčio ligoninę. Trečiadienį, birželio 25 d., apie pietus jis mirė[59].

Gindami Aleksoto tiltą žuvo sukilėliai Juozas Mizeras, Algirdas Šliteris, Benjaminas Gurskis, Jonas Bukauskas, Henrikas Bukauskas, Povilas Vaškelis, Antanas Gurevičius, Kęstutis Ciplijauskas, Juozas Mozuraitis, Marijonas Staškevičius[60].

[56] *Trimitas*, 2003, Nr. 3, p. 47; *Į laisvę*, 1941 rugsėjo 5; *Į laisvę*, 1942 birželio 20, Nr. 143, p. 7.
[57] *Į laisvę*, 1941 birželio 28, Nr. 5.
[58] *Trimitas*, 2003, Nr. 3, p. 47; *Į laisvę*, 1941 rugsėjo 5; *Į laisvę*, 1942 birželio 20, Nr. 143, p. 7.
[59] *Į laisvę*, 1941 rugsėjo 5; *Į laisvę*, 1942 birželio 20, Nr. 143, p. 7.
[60] Duomenys iš 1941 m. birželio 22–28 d. Lietuvos sukilėlių sąjungos archyvo.

Deja, patirtos sukilėlių aukos tilto neišgelbėjo. Apie 11 val. vakaro raudonarmiečiai, pajutę naują sukilėlių puolimą, Aleksoto tiltą išsprogdino, nepaisydami, kad juo dar traukė sava kariuomenė[61].

Su Aleksoto tilto gynyba siejama ir Kauno rajono kelių viršininko ats. jaun. ltn. inž. Kazio Matulevičiaus-Matulio bei karo mokyklos XV aspirantų laidos absolvento Viktoro Lapo žūtis, nors jie tiesiogiai tilto gynyboje ir nedalyvavo.

Ats. jaun. ltn. inž. K. Matulevičius-Matulis birželio 23 d., vykdamas į pagalbą tilto gynėjams, Savanorių prospekte ties „Saulės" namais netikėtai susidūrė su grupe besitraukiančių raudonarmiečių, kurie jį sulaikė. Jiems vadovavęs karininkas liepė sulaikytajam pakelti rankas. Kareiviams pradėjus daryti kratą, K. Matulevičius-Matulis pamatė, kad išsisukti nepavyks, nes turėjo už juosmens užkištą pistoletą, tad smogė jį kratančiam raudonarmiečiui ir bandė pabėgti, bet buvo nukautas[62].

Viktoras Lapas, birželio 23 d. popietę iš Kauno radiofono su penkiais sukilėliais automobiliu vykstantis į pagalbą Aleksoto tilto gynėjams, buvo sunkiai sužeistas Nemuno krantinėje ties Centrine gaisrine, kai jų automobilis buvo apšaudytas iš Aleksoto pusės. Nors Kauno klinikų chirurgai bandė išgelbėti jo gyvybę, tai jiems nepavyko: birželio 30 d. V. Lapas mirė[63].

Ne mažiau smarkus, nei Aleksoto tilto prieigose, sukilėlių susirėmimas su raudonarmiečiais įvyko dėl Senamiestį su Vilijampole jungusio Petro Vileišio tilto. Raudonarmiečiai tiltą jau buvo užminavę ir atsitraukdami rengėsi jį susprogdinti. Iniciatyvos gelbėti P. Vileišio tiltą nuo susprogdinimo ėmėsi buvęs policijos vachmistras Juozas Savulionis. Kaip prisimena buvęs sukilimo Kaune dalyvis Aleksandras Bendinskas, tilto ginti J. Savulionis su grupe savanorių išvyko iš Senamiesčio, buvusios 1-osios milicijos nuovados, kur buvo įsikūrusi K. Ambrozaičio vadovaujama sukilėlių grupė[64]. Užminuotą tiltą saugojo trys šarvuočiai ir apie 40 raudonarmiečių[65]. Sukilėliams atidengus netikėtą šautuvų ir kulkosvaidžio ugnį, tiltą saugoję raudonarmiečiai buvo priversti atsitraukti. Šiuo momentu pasinaudojo J. Savulionis. Nepaisydamas priešo kulkosvaidžių ugnies jis užbėgo ant tilto ir nukirpo minų laidus. Begaline drąsa ir pasiaukojimu jis išgelbėjo tiltą, tačiau pats žuvo, pakirstas priešo kulkų[66]. Tai buvo Kaune

[61] *Trimitas*, 2003, Nr. 3, p. 47; *Į laisvę*, 1941 rugsėjo 5; *Į laisvę*, 1942 birželio 20, Nr. 143, p. 7.
[62] *Į laisvę*, 1942 liepos 13, Nr. 160(321), p. 6.
[63] *Sukilimas 1941 m. birželio 22–28 d.*, sud. A. Martinionis, Vilnius, 1995, p. 76–77; *Lietuvos kariuomenės karininkai 1918–1953*, t. 5, Vilnius, 2005, p. 21.
[64] Iš A. Bendinsko pasakojimo, 2010 m. vasario 12 d.
[65] *Į laisvę*, 1941 birželio 27, Nr. 4.
[66] A. Gražiūnas, *min. veik.*, p. 59.

vienintelis išgelbėtas nuo susprogdinimo tiltas. J. Savulionio žygdarbis neliko užmirštas. Atkūrus Lietuvos nepriklausomybę, 2000 m. jis buvo pripažintas kariu savanoriu ir apdovanotas Vyčio Kryžiaus 5-ojo laipsnio ordinu[67].

Kitų tiltų išsaugoti nepavyko. Birželio 23 d. apie 11 val. raudonarmiečiai susprogdino geležinkelio tiltą, o kiek vėliau ir tiltą Panemunėje. Sukilėliai tuo metu dar neturėjo galimybių juos išsaugoti.

Sukilėlių veikimas miesto centre ir Senamiestyje

Pagal Kauno komendantūros sudarytą sąrašą birželio 25 d. Senamiestyje ir miesto centre sukilėlių būriai telkėsi Šaulių namuose (50 žm.), Laisvės alėjoje (150 žm.), Finansų ministerijoje (20 žm.), Karmelitų rajone Napoleono g. 3 (40 žm.), tekstilės fabrike „Kauno audiniai" (70 žm.), 1-ojoje milicijos nuovadoje (100 žm.). Atskirą būrį sudarė Kauno radiofono gynėjų būrys. Didelis sukilėlių būrys, apie 150 žmonių, susibūrė prie kalėjimo, esančio Kęstučio ir Adomo Mickevičiaus gatvių sankryžoje. Darbo rūmuose įsikūrę sukilėliai, apie 250 žmonių, buvo rezervas[68].

Šaulių namuose, buvusiuose Laisvės alėjos 20, susidariusiam sukilėlių būriui vadovauti ėmėsi ats. kpt. Povilas Dirkis[69]. Pažymėtina, kad formuoti būrį buvo nelengva. Šaulių namų rajone buvo susidarę keletas kolaborantų lizdų, kuriuose susitelkę komjaunuoliai ir enkavėdistai gan įnirtingai priešinosi. Visą birželio 23 d. popietę čia netilo susišaudymai, apšaudomas buvo kiekvienas Laisvės alėjoje pasirodęs sukilėlis. Tačiau tai nesustabdė sukilėlių veiklos. Birželio 25-ąją Šaulių namuose įsikūrusiame būryje buvo apie 50 sukilėlių, daugiausia buvusių šaulių, o birželio 27 d. jų jau buvo 150[70].

Sukilėlių būriai milicijos nuovadų būstinėse. Senamiestyje veikusio Vilijampolės sukilėlių būrio Nr. 1 būstinė buvo 1-osios milicijos nuovados pastate M. Daukšos gatvėje. Milicijos nuovadą sukilėliai perėmė pirmosios karo dienos rytą. Kurį laiką ten buvo ats. jaun. ltn. S. Jucevičius su savo vyrais, bet apie 17 val., gavęs užduotį suimti J. Paleckį, jis išvyko į Prezidentūros rūmus. Radęs rūmus menkai saugomus, o ir juose buvusiems milicininkams perėjus į sukilėlių pusę, jis liko ten[71]. Iki ryto 1-osios

[67] Lietuvos Respublikos Prezidento 2000 m. lapkričio 17 d. dekretas Nr. 1091; Kario savanorio pažymėjimas, 2000 m. vasario 3 d.
[68] LCVA, f. R-1444, ap. 1, b. 9, l. 6, 115.
[69] A. Gražiūnas, *min. veik.*, p. 53.
[70] LCVA, f. R-1444, ap. 1, b. 9, l. 6, 115.
[71] P. Narutis, *min. veik.*, p. 307.

milicijos nuovados pastate buvo likę tik keletas budinčių milicininkų. Birželio 23-iosios ankstų rytą į nuovadą atvykęs sukilėlis A. Bendinskas su savo dviem ar trim vyrais iš „Paramos", pasitelkęs studentą Antaną Živatkauską, A. Bazevičių ir tris sukilėlius palaikančius milicininkus, perėmė nuovadą į sukilėlių rankas. Prisijungusiems prie sukilėlių milicininkams vadovauti buvo pavesta patikimam vyresniajam milicininkui. Netrukus nuovadoje pasirodė ir K. Ambrozaitis su savo vyrais. Pasitarę A. Bendinskas ir K. Ambrozaitis nutarė nuovadoje įkurti sukilėlių būrio štabą[72].

Susitvarkius nuovadoje, A. Bendinskas su A. Živatkausku išėjo išsiaiškinti padėtį prezidentūroje. Prie pat prezidentūros A. Živatkauskas žuvo. A. Bendinskas tai aprašė taip: *„Man einant pro vartus į prezidentūros sodelį, išgirstu šauksmą. Atsigręžiu. Rusiškai šaukia iš kažkur prieš Živatkauską išdygęs ginkluotas raudonarmietis. Antanas grabaliojasi pistoleto... Raudonarmiečio šūvis. Ir Živatkauskas susmunka. Raudonarmietis dingsta už namo kampo. Pribėgu prie draugo... Aš jau negaliu ir niekas kitas jam nebegali padėti."*[73] Žuvęs A. Živatkauskas buvo nuneštas į bendrabutį, kuriame jis gyveno.

Studentas A. Živatkauskas buvo pirmasis žuvęs sukilėlis. Tai įvyko dar iki paskelbiant LAF atsišaukimą per Kauno radiją.

Pamatęs, kad prezidentūroje budi patikimi žmonės, A. Bendinskas, pasitelkęs studentų ateitininkų būrį, nuvyko perimti centrinę milicijos nuovadą, buvusią prie Gedimino gatvės ir Laisvės alėjos sankryžos. Šią nuovadą užvaldyti buvo sunkiau, nei tikėtasi, nes čia buvo mažiau sukilėlius palaikančių milicijos darbuotojų. Kelią pastojo budinčioji tarnyba. Teko brautis jėga, bet susišaudymo buvo išvengta. Milicininkai ir tuo metu atvykęs nuovados viršininkas nesiryžo ginklu priešintis ginkluotam sukilėlių būriui, be to, ir dalis milicininkų stojo sukilėlių pusėn. Bandžiusiam rodyti priešiškumą nuovados viršininkui buvo liepta pasišalinti. Nuovadoje įsikūrė sukilėlių būrys.

Sukilėlių būriai, įsitvirtinę Senamiestyje, M. Daukšos gatvėje, buvusioje 1-ojoje milicijos nuovadoje ir miesto centre, buvusioje 3-ojoje milicijos nuovadoje, nuo tol palaikė tvarką ir rimtį savo veikimo rajonuose iki sukilimo pabaigos.

Ypač svarbų vaidmenį atliko 1-ojoje milicijos nuovadoje įsikūrę K. Ambrozaičio vadovaujami sukilėliai su Veterinarijos akademijos studentų būriu, vėliau Kauno karo komendantūros dokumentuose pavadintu Vilijampolės sukilėlių būriu Nr. 1. Iš čia su grupe sukilėlių išvyko ginti Vilijampolės tilto ir ten didvyriškai žuvo buvęs policijos vachmistras J. Savulionis, iš čia buvo organizuojama gynyba nuo mėginusių keltis per Nemuną raudonarmiečių Senamiestyje ir jo apylinkėse.

[72] A. Bendinskas, *min. veik.*, p. 81–82.

[73] Ten pat, p. 82.

„Aušros" gimnazijos sukilėliai. Sovietų Sąjungai okupavus Lietuvą Kauno „Aušros" berniukų gimnazija buvo pavadinta 1-ąja Kauno vidurine mokykla, bet gimnazijos dvasia joje išliko. Iki okupacijos gimnazijoje veikė Šaulių sąjungos Kauno rinktinės 51 būrys, kurį sudarė aukštesniųjų klasių moksleiviai. Aktyvesnieji šio būrio šauliai 1940 m. rudenį sudarė slaptą LAF būrelį, kuriam vadovavo gimnazistas Kazys Oželis. Būreliui priklausę gimnazistai težinojo tik savo vyresnįjį ir vykdė tik jo užduotis, daugiausia kaip ryšininkai[74].

Prasidėjus karui, aušriečių būriui, vadovaujamam Jurgio Bobelio, birželio 22-osios vakarą buvo patikėta Senelių prieglaudoje įsikūrusio LAF štabo apsauga. Kitą dieną šis būrys dalyvavo užimant ginklų sandėlius Parodos paviljonuose[75].

Be šio būrio, užimant ginklų sandėlius dalyvavo ir daugiau aušriečių. Anot Kazio Bobelio, pogrindžiui priklausę moksleiviai gavo užduotį susirinkti birželio 23-iosios rytą Šv. Antano bažnyčios klebonijoje. Nurodytu laiku čia susirinko ne tik gimnazistai, bet buvo ir studentų. Susirinkusiesiems prisistatęs būrio vadas ltn. Vladas Garbenis pasakė, kad reikės užimti ginklų sandėlius Parodos paviljonuose. Manytina, kad ltn. V. Garbenis gerai žinojo LAF planus sukilimo atveju. Jis buvo vedęs Prapuolenytę, L. Prapuolenio seserį. L. Prapuolenis pas juos kartais pernakvodavo. Beje, pas juos jis nakvojo ir tą naktį, kai prasidėjo karas. Matyt, neatsitiktinai LAF štabo apsauga buvo patikėta ir J. Bobelio būriui: ltn. V. Garbenis su žmona gyveno plk. Jurgio Bobelio name. Beje, čia lankėsi ir iš Berlyno slapta atvykęs LAF ryšininkas kpt. B. Michelevičius.[76]

Ltn. V. Garbenio vadovaujami moksleiviai ir studentai viską atliko sėkmingai ir jau netrukus ginklus pradėta išvežioti ten, kur jų labiausiai reikėjo. K. Bobelis prisimena, kaip teko vežti ginklus į Kauno radiofoną. *„Mes turėjome seną tėvo automobilį „Citroeną", kuris buvo malkinėje, apkrautas malkomis. Mūsų namas Aguonų gatvėje buvo netoli nuo Parodos aikštės.*

[74] J. Aničas, *Daktaro Kazio Bobelio politinė biografija*, 1 kn.: *Tarnystė Lietuvos laisvės bylai*, Vilnius, 2008, p. 37–38.

[75] *Sukilimas 1941 m. birželio 22–28 d.*, p. 46.

[76] J. Aničas, *min. veik.*, p. 38, 40–41.

Mudu su broliu greitai tą mašiną iš malkinės ištraukėme ir užvedėme. Aš šiek tiek mokėjau važiuoti. Prikrovėme pilną „Citroeną". Aš, brolis Jurgis, Gerdas Binkis ir Juozas Blažys gavome nurodymą tą mašiną su ginklais nuvairuoti į Radiofoną prie Vienybės aikštės. Dabar aš to niekaip nepadaryčiau, bet tada, visiškai nesuprasdami rizikos, važiavome su tais ginklais Donelaičio gatve stačiai pro rusų kariuomenės kolonas. Aš vairavau, Jurgis su Gerdu sėdėjo ant ginklų. Niekas mūsų nesustabdė. Jeigu būtų sustabdę, būtume buvę sušaudyti vietoje."[77]

Vėliau aušriečiai prisidėjo prie ginklų sandėlių Parodos paviljonuose apsaugos, keletas jų birželio 24 d. vyko sulaikyti Zoologijos sodo rajone prie Girstupio upelio pastebėtų atsilikusių raudonarmiečių (po susišaudymo raudonarmiečiai pasitraukė), vėliau vyko į pagalbą petrašūniečiams[78].

Sukilime aktyviai dalyvavo „Aušros" gimnazijos auklėtiniai Jurgis ir Kazys Bobeliai, Juozas Blažys, Eduardas Lapas, Gerardas Binkis, R. Ribikauskas, Gustavas Vencevičius, V. Jackus ir kiti[79].

Žaliakalnio sukilėliai

Žaliakalnyje sukilimo metu padėtis buvo bene dinamiškiausia, palyginti su kitais miesto rajonais. Šiame rajone Prisikėlimo bažnyčios senelių prieglaudoje buvo įsikūręs LAF štabas. Prasidėjus sukilimui beveik visą laiką vyko intensyvus sukilėlių judėjimas. Vieni jų vyko į pagalbą sukilėliams ten, kur prasidėdavo susirėmimai, kiti skubėjo išvežioti ginklus iš ginklų sandėlių Parodos paviljonuose. Nuolat į paviljonus atvykdavo didesnės ar mažesnės sukilėlių grupės apsirūpinti ginklais.

Žaliakalnyje sukilėliai pradėjo aktyviai veikti jau pirmąją karo dieną, o antrąją karo dieną susiorganizavo per dešimt sukilėlių būrių: mokykloje, esančioje prie Aušros ir Aukštaičių gatvių sankryžos (70 žm.), mokykloje prie Darbininkų ir Zanavykų gatvių sankryžos (80 žm.), Meno mokykloje (25 žm.), Husarų kareivinėse (30 žm.), Kūno kultūros rūmuose (20 žm.), Parodos paviljonuose (40 žm.), vandentiekio stotyje Aukštaičių gatvėje (150 žm.), Minties Rato gatvėje (30 žm.). Itin svarbus sukilėlių gynybos objektas buvo radijo stotis, kurią gynė apie 70 žmonių[80].

[77] Ten pat, p. 42.
[78] *Sukilimas 1941 m. birželio 22–28 d.*, p. 45–47; J. Aničas, *min. veik.*, p. 44–45.
[79] *Sukilimas 1941 m. birželio 22–28 d.*, p. 45.
[80] LCVA, f. R-1444, ap. 1, b. 9, l. 6, 115.

Kauno karo komendantūros birželio 25 d. duomenimis, Žaliakalnyje veikė Vytauto kalno būrys (480–500 žm.), susidedantis iš 9 atskirų padalinių, ir pulkininko Juozo Jankausko štabas, įsikūręs prie Darbininkų ir Zanavykų gatvių sankryžos (60 žm.)[81]. Manytina, kad „Vytauto kalno būrys" – tai sąlyginis pavadinimas sukilėlių būrio, kurį Kauno karo komendantūra ketino sudaryti iš išvardintųjų sukilėlių būrių. Panašiai birželio 24–25 d. buvo ketinta sudaryti batalioną Šančiuose iš ten veikusių sukilėlių būrių, netgi buvo paskirtas vadas ir jo pavaduotojas, bet Kaune pasirodžius vokiečiams to teko atsisakyti.

Sprendžiant iš Kauno komendantūroje sudaryto sukilėlių būrių sąrašo, Vytauto kalno būriui turėjo vadovauti štabas, koordinuojantis visų sudėtinių būrių veiksmus. Duomenų apie tokį štabą ir apie tai, kas jam vadovavo, beveik nėra. P. Narutis prisiminimuose mini, kad birželio 23 d. ryte LAF štabas buvo priėmęs sprendimą sudaryti atskirą Žaliakalnio LAF štabą, jo viršininku buvo paskirtas gyd. ats. ltn. Vincas Zenkevičius, kuris parodė didelius organizacinius sugebėjimus apginkluojant sukilėlius[82]. Tačiau neabejotina, kad vėliau vadovavimas kariniams veiksmams buvo perduotas aukštesnio laipsnio karininkams. Apie jų veiklą informacijos nėra.

Parodos paviljonų būrys. Parodos paviljonuose buvę ginklų sandėliai buvo užimti LAF štabo iniciatyva. Birželio 23 d. ryte į štabą atvykstantys Valiulio ir Milvydo žmonės informavo, kad sandėlius saugo tik pora sargybinių. Nuspręsti, kaip perimti į savo rankas sandėlį, buvo pavesta ats. ltn. Vincui Zenkevičiui, ką tik paskirtam Žaliakalnio štabo viršininku[83]. Šiai operacijai vykdyti buvo sudaryta sukilėlių grupė iš studentų ir aukštesniųjų klasių moksleivių, saugojusių Senelių prieglaudą. Prie jų vėliau prisijungė ir daugiau moksleivių bei studentų. Keleto dalyvių skelbtuose atsiminimuose ginklų sandėlių užėmimo aplinkybės aprašomos gan skirtingai, tačiau juos apibendrinus, galima spręsti, kad tai vyko taip. Ltn. V. Garbenio vadovaujami sukilėliai buvo padalinti į dvi grandis, kurios Lelijų ir Aguonų gatvėmis prisiartino prie sargybinių ir juos nuginklavo. Užėmus sandėlius tuoj pat buvo išstatyta apsauga, kuriai vadovauti liko ltn. V. Garbenis[84]. Nors sandėliai ir buvo pavojingame rajone, per kurį traukėsi raudonarmiečiai Jonavos link, tačiau susirėmimų su jais nebuvo. Skubėdami atsitraukti, raudonar-

[81] LCVA, f. R-1444, ap. 1, b. 9, l. 6.
[82] P. Narutis, *min. veik.*, p. 333.
[83] Ten pat.
[84] J. Aničas, *min. veik.*, p. 40–41; *Sukilimas 1941 m. birželio 22–28 d.*, p. 44–47.

miečiai birželio 23 d. vengė veltis į kautynes, o kitą dieną tame rajone jie pasirodydavo tik pavieniui ar nedidelėmis grupelėmis[85].

Kauno karo komendantūros sudarytame sukilėlių būrių sąraše nurodoma, kad būryje buvo apie 70 sukilėlių, tačiau sukilėlių prisiminimuose minimas gerokai didesnis skaičius, o kai kurie teigia, kad Parodos kalne veikusiame būryje galėjo būti iki 200 žmonių.

Parodos paviljonų sandėliuose rasti ginklai ir šaudmenys labai pravertė sukilėliams. Iki birželio 24 d. pabaigos didesnė dalis ten saugomų ginklų, daugiausia naujutėlaičių, skubiai buvo išvežiota net ir tolimesnėms sukilėlių grupėms. Dalį ginklų ir šaudmenų išsinešiojo sukilėliai iš artimiausių rajonų. Pradžioje ginklai buvo vos ne grobstomi, bet vėliau ginklus imta skirstyti organizuotai. Čia labai prisidėjo nuo pat sandėlių užėmimo dalyvavęs ginklininkas karo mokyklos XV aspirantų laidos absolventas Algirdas Olegas Visockis[86].

Kūno kultūros rūmų sukilėlių būrys susiorganizavo birželio 23 d. Būrio organizavimą palengvino tai, kad prieš savaitę iki karo pradžios Kūno kultūros rūmuose buvo surinkta kelios dešimtys jaunų sportininkų iš visos Lietuvos, liepą turėjusių vykti dalyvauti fizkultūrininkų parade Maskvoje. Šiame būryje buvo nemaža žinomų sportininkų ir trenerių: trumpųjų nuotolių bėgikas Lietuvos čempionas Vladas Bakūnas, žinomas krepšinio ir rankinio treneris Valerijonas Griešnovas, Lietuvos ilgųjų nuotolių bėgimo čempionas Alfonsas Vietrinas, vienas pirmųjų tarpukario Lietuvos tarptautinės kategorijos (FIBA) teisėjas Mykolas Zaroskis ir kiti. Prie sukilėlių prisijungė ir plaukikas, 1-os eilės karo lakūnas aviacijos kpt. Bronius Kuzma. Būryje buvo ir keletas aukštesniųjų klasių moksleivių. Sukilėlių būriui vadovavo Kūno kultūros rūmų darbuotojas ats. ltn. Kostas Ptašinskas-Sedeginas. Būrio vado pavaduotojas V. Bakūnas birželio 23 d. buvo vienas iš pirmųjų, įsiveržęs į Parodos kalno paviljonų ginklų sandėlius. Pradžioje būrys buvo apsiginklavęs sportiniais šautuvais, bet vėliau ginklų įsigijo iš ginklų sandėlių Parodos paviljonuose. Sukilimo metu būrys saugojo Kauno radijo stoties Vaižganto g. 13 ir greta įsikūrusio LAF operatyvinio karinio štabo prieigas, Kūno kultūros rūmus ir Kauno sporto halę[87].

Vytauto kalno būrio 1 skyriumi Kauno karo komendantūros dokumentuose buvo pavadintas gana didelis (apie 70 žm.) sukilėlių būrys, įsikūręs Jono Jablonskio mokyklos pastate, esančiame prie Aušros ir Žemaičių

[85] *Sukilimas 1941 m. birželio 22–28 d.*, p. 44–47.
[86] Ten pat.
[87] *Sukilimas 1941 m. birželio 22–28 d.*, p. 68–71.

gatvių sankryžos. Buvusio šio būrio sukilėlio Stasio Radzevičiaus teigimu, būryje buvo trys karininkai – kapitonas ir du leitenantai. Būrys ėjo sargybas, patruliavo gatvėse, saugojo svarbesnius objektus, tarp jų buvusios karo policijos įstaigų pastatus.

Daugiau apie šį būrį prisimena buvęs 8-osios gimnazijos abiturientas Mindaugas Bloznelis: *„Per radiją išgirdę apie Lietuvos nepriklausomybės atstatymą, kartu su greta gyvenusiais bendramoksliais Tadu Grinčeliu, Kęstučiu Norkumi ir Jackumi nusprendėme iškelti trispalvę vėliavą ant miesto panoramoje dominuojančio 8-osios gimnazijos pastato („Saulės“ rūmų). Vėliava buvo iškelta 13 val., kai Savanorių prospektu dar vyko intensyvus sovietinės kariuomenės eismas. Sužinoję, kad prie Jablonskio mokyklos organizuojasi sukilėliai, įsijungėme į jų gretas. Čia radome nemažą būrį, kuriam vadovavo mokytojas atsargos karininkas. Kadangi susirinkusieji neturėjo ginklų, bendražygiai pasiuntė mane atsivežti ginklų iš sukilėlių užimto ginklų sandėlio, esančio Parodos kalne. Šiame sandėlyje buvo prikrauta dėžių su naujais automatiniais šautuvais, šoviniais ir kita amunicija. Sukilėliai, kurių tarpe buvo ir pažįstamų moksleivių, krovė ginklus į nuolat privažiuojančias greitosios pagalbos mašinas. Prie sandėlio susirinkus daugiau žmonių, žinodamas, kad į Jablonskio mokyklą nuvežta pakankamai ginkluotės, grįžau į savo būrį. Paruošus ginklus naudojimui (nuvalius tepalą), kartu su dviem bendražygiais buvau pasiųstas patruliuoti Savanorių prospekte ir Zanavykų gatvėje, kur kėsintasi išplėšti parduotuvę. Maždaug po 2 valandų, pasibaigus patruliavimui ir sugrįžus į būstinę, buvo pranešta, kad būrys perkeliamas į pradžios mokyklą, esančią Zanavykų gatvėje. Tuo metu Savanorių prospektas jau buvo ištuštėjęs, tik pravažiavo keletas sovietų karinių sunkvežimių su kėbule įmontuotais šešiavamzdžiais priešlėktuviniais kulkosvaidžiais, iš kurių buvo nuolat šaudoma, ypač privažiavus prospektą kertančias gatves. Mokykloje radome nemažą būrį vyrų. Temstant sukilėliai buvo suskirstyti į du būrius. Vienam būriui buvo duota užduotis saugoti Vilijampolės tiltą, kitam, į kurį aš patekau – užimti Saugumo pastatą. Per Vytauto parką nusileidome į Laisvės alėją ir atskiromis grupėmis priartėjome prie Saugumo pastato, perlipome aukštą mūrinę sieną, virš kurios dar buvo spygliuotos vielos užtvaras. Patekę į vidų radome ant grindų išmėtytų buitinių daiktų ir gausybę popierių, bet enkavėdistų jau nebuvo. Per naktį budėjome pastate, o ryte organizavome tvarkos palaikymą apylinkėje ir vykdėme kitus vadovų pavedimus. Įsimintinas toks epizodas: Parodos gatvėje sustojo nedidelis sovietinis šarvuotis. Jo įgula – trys ar keturi leitenantai – pasislėpė artimiausiame name. Šeimininkės prašymu įvykdėme įsibrovėlių sulaikymo operaciją: paė-*

mėme pirmuosius belaisvius, kurie vėliau buvo nugabenti į belaisvių susirinkimo punktą. Popietę apie dešimt sukilėlių buvome pasiųsti į Tunelio gatvę apsaugai nuo plėšikaujančių raudonarmiečių."[88]

Žaliakalnyje, Darbininkų ir Zanavykų gatvių sankryžoje, buvusioje 13-ojoje pradžios mokykloje įsikūręs sukilėlių būrys buvo pavadintas ***Pulkininko Juozo Jankausko štabu***. Taip šis būrys vadinamas Kauno karo komendantūros birželio 25 d. sudarytame Kaune ir užmiestyje veikusių sukilėlių būrių sąraše, kuriame nurodoma, kad būryje buvo 60 vyrų[89]. Tačiau MGB suimtas Šiauliuose pakeista pavarde gyvenęs J. Jankauskas 1953 m. vasario 3 d. tardomas teigė, kad jo vadovaujamą sukilėlių būrį sudarė apie 200 vyrų.[90] Manytina, kad toks gen. št. plk. ltn. J. Jankausko teiginys turėjo pagrindą, nes Kauno karo komendantūroje tuo metu jau buvo parengtas ir net pradėtas įgyvendinti sukilėlių ginkluotų būrių jungimo į stambesnius vienetus planas, tad tokį vienetą jis ir turėjo mintyje. Be to, vadovavimą šiam Žaliakalnio sukilėlių būriui jis perėmė tik birželio 25 d. ryte, gavęs iš LAF operatyvinio štabo ar Kauno karo komendantūros nurodymą, ir veiklą pradėjo tada, kai jau reikėjo pertvarkyti vadovavimą tame rajone veikusiems sukilėlių būriams ir formuoti atitinkamą stambesnio vieneto štabą. Tačiau vokiečiams užėmus Kauną pertvarkymai buvo sustabdyti, ir gen. št. plk. ltn. J. Jankauskui teko užsiimti ne stambinimu, o sukilėlių būrio išformavimu.

Buvęs sukilėlis VDU studentas Vytautas Vaitkus apie savo dalyvavimą sukilime gen. št. plk. ltn. J. Jankausko būryje vėliau rašė, kad birželio 23 d. po tautinės vėliavos iškėlimo Karo muziejaus sodelyje jis ryžosi prisijungti prie sukilėlių. Mokykloje, esančioje Darbininkų gatvėje, jis rado štabą įkūrusį gražų būrį vyrų. Trūko ginklų: ne visi turėjo šautuvus, o kurie juos turėjo, gavo tik po 3 ar 5 šovinius. Tik vakare buvo atvežta daugiau ginklų. Užsiregistravęs štabe V. Vitkus gavo baltą raištį ir ranka rašytą leidimą nešioti ginklą ir vaikščioti draudžiamu laiku. Leidimą pasirašė štabo viršininkas kpt. Venclovas[91]. Gavęs raištį, kortelę, šautuvą ir šiek tiek šovinių, jis buvo paskirtas patruliuoti rajone tarp Zanavykų, Kapsų, Utenos gatvių ir Savanorių prospekto. Patruliavo po du vyrus. Anot V. Vaitkaus, patruliavimo rajone buvo ramu ir jokių susidūrimų neįvyko[92].

[88] M. Bloznelis, „Birželio sukilimas", *Tremtinys*, 1995, Nr. 24(165), p. 5.

[89] LCVA, f. R-1444, ap. 1, b. 9, l. 6, 115.

[90] LYA, f. K-1, ap. 58, b. 27355/3, t. 1, l. 68–78, 275–276.

[91] Gali būti, kad tai buvo išsilaisvinęs iš kalėjimo ats. ltn. Jonas Venclovas, vėliau Laikinosios vyriausybės paskirtas žemės ūkio viceministru. Matyt, dėl šios priežasties jis būrį paliko dar iki gen. št. plk. ltn. J. Jankausko paskyrimo būrio vadu.

[92] *Jaunimo žygiai Lietuvos okupantų atsikratant 1941 m.*, Los Angeles, 1997, p. 6–8.

Minimas tik vienas atvejis, kai birželio 25 d. J. Jankausko sukilėlių būrio vyrus, ėjusius sargybą, apšaudė sovietų valdžią palaikę žydai. J. Jankausko įsakymu namuose, iš kurių buvo šaudoma, buvo suimti visi ten gyvenę žydai. Apie 20 vyrų žydų buvo ištardyti ir pasiųsti į komendantūrą, o moterys ir vaikai paleisti namo[93].

Gen. št. plk. ltn. J. Jankausko pavaduotojai buvo kpt. Aloyzas Meižys ir ats. ltn. Benediktas Vasiliauskas[94], štabo adjutantas – kpt. Kazys Petrauskas[95]. Būrys buvo išformuotas birželio 28 d., o ginklai tą pačią dieną atiduoti Kauno karo komendantūrai[96].

Sukilėlių grupės Vydūno alėjoje

Kauno komendantūros sudarytuose sukilėlių būrių sąrašuose pažymima, kad Vydūno alėjos apylinkėse buvo du sukilėlių būriai[97].

Vienas jų buvo Vydūno alėjos gale esančioje Technologijos fakulteto teritorijoje, kuri užėmė beveik visą kvartalą tarp Radvilėnų plento, Antano Baranausko gatvės, Tvirtovės alėjos ir Zoologijos sodo. Iki okupacijos ši teritorija priklausė KAM Ginklavimo valdybos Tyrimų laboratorijai, kuri žmonių buvo vadinama „dujų fabriku".

Po Lietuvos okupacijos 1940 m. Tyrimų laboratorija buvo išskirta iš kariuomenės sudėties ir perduota universitetui, pavadinus Technologijos fakultetu. Organizuojantis Kauno LAF čia buvo susiformavęs vienas iš pogrindžio pasipriešinimo centrų. Prasidėjus sukilimui, birželio 22 d. Technologijos fakulteto patalpose buvo įsikūrusi LAF štabo dalis, vadovaujama doc. dr. A. Damušio ir dr. plk. inž. J. Vėbros. Kauno komendantūros sąrašuose nurodyta, kad birželio 25–27 d. „dujų fabrike" būta 200 sukilėlių[98]. Tačiau nėra jokių kitų duomenų, rodančių, kad čia būtų buvęs toks didelis ginkluotų sukilėlių telkinys. Gali būti, kad čia buvo tik štabas, jungiantis tokį skaičių sukilėlių.

Kito būrio, pavadinto Briedžio vardu, štabas buvo įsisteigęs pastate Vydūno al. 7. Štabui priklausė 40 sukilėlių[99]. Gali būti, kad tokiu pavadini-

[93] A. Bubnys, *Vokiečių okupuota Lietuva (1941–1944)*, Vilnius, 1998, p. 38.

[94] Sprendžiant iš karininkų, užsiregistravusių Kauno karo komendantūroje, sąrašo, tai turėtų būti ats. jaun. ltn. Benediktas Vasiliauskas. Žr.: LCVA, f. R-1444, ap. 1, b. 9, l. 95–97.

[95] Ten pat, l. 234–235.

[96] A. Bubnys, *min. veik.*, p. 38.

[97] LCVA, f. R-1444, ap. 1, b. 9, l. 6, 115.

[98] LCVA, f. R-1444, ap. 1, b. 9, l. 6, 115.

[99] LCVA, f. R-1444, ap. 1, b. 9, l. 115.

mu buvo įrašytas buvusio sukilėlio Jono Naujoko minimas sukilėlių būrys, įsikūręs buvusiose Italijos konsulato patalpose. Anot J. Naujoko, šiose patalpose telkėsi 20–25 vyrai. Birželio 25 ar 26 d. būrys gavo užduotį apsaugoti nuo galimo susprogdinimo Karmėlavoje esančią benzino saugyklą. Vadovaujami kapitono, sukilėliai išvyko bortiniu sunkvežimiu. Ties Biruliškių mišku sukilėlius sulaikė vokiečių patruliai. Pasiteiravę, kur ir kokiu tikslu jie vyksta, vokiečiai sukilėlius praleido, įspėję, kad tai pavojinga. Pervažiavę Turžėnų plento didžiąją lomą, sukilėliai susidūrė su raudonarmiečių užtvara; dalis raudonarmiečių buvo pasislėpę rugių lauke. Kilo susišaudymas, per kurį sukilėliai nukovė keletą rusų kareivių, bet ir patys patyrė didelių nuostolių nuo jų automatų ugnies. Likusiems gyviems raudonarmiečių seržanto buvo liepta susirinkti žuvusius ir vykti į Karmėlavą, esą ten bus nuspręsta, ką su jais daryti. Neprivažiavę Karmėlavos, likę gyvi sukilėliai išsiskirstė[100].

Geležinkelio stoties rajono gynyba

Geležinkelio stoties rajone veikusiems sukilėliams aršiausiai teko kautis birželio 23 d., net teko prašyti paramos iš „Metalo" fabriko sukilėlių[101], nes tuo metu pro geležinkelio stotį per Ąžuolyną Petrašiūnų link traukė trys srautai raudonarmiečių: vienas iš Šančių, kitas iš Fredos (kol nebuvo susprogdinti Panemunės ir geležinkelio tiltai per Nemuną) ir trečias iš Aleksoto[102].

Geležinkelio stotis ir tunelis buvo svarbūs objektai, todėl LAF štabas iš anksto buvo paskyręs vadus organizuoti jų gynybą; geležinkelio stoties – ats. ltn. Joną Pikčilingį[103], tunelio – P. Šilą.

Sprendžiant iš įvairių šaltinių, geležinkelio stoties rajone iš pradžių veikė keletas sukilėlių būrių, kuriuos kiek vėliau sujungė vadovauti stoties gynybai ėmęsis iš kalėjimo išsilaisvinęs kpt. Norbertas Gasėnas[104].

Birželio 23 d. savo iniciatyva geležinkelio stoties gynybą sustiprino ats. jaun. ltn. Edvardas Petraitis, atvedęs gerai ginkluotą 30 sukilėlių būrį,

[100] Iš Jono Naujoko gyvenimo aprašymo. 1941 m. birželio 22–28 d. Lietuvos sukilėlių sąjungos archyvas.

[101] Iš „Metalo" fabriko gynimo grupės dienoraščio, *1941 m. birželio sukilimas. Dokumentų rinkinys*, Sud. V. Brandišauskas, Vilnius: LGGRTC, 2000, p. 39.

[102] LYA, f. K-1, ap. 58, b. P-15399, t. 1, l. 99–101.

[103] P. Narutis, *min. veik.*, p. 341.

[104] A. Gražiūnas, *min. veik.*, p. 53.

kuris įsitvirtino kalne priešais stotį[105]. Gali būti, kad savarankiškai stojusių ginti geležinkelio stoties sukilėlių būrių buvo ir daugiau.

Savo prisiminimuose ats. jaun. ltn. E. Petraitis rašė, kad antradienį, birželio 24 d., į jo būrio, iki tol veikusio savarankiškai, pozicijas atėjo kapitonas N. Gasėnas ir, susipažinęs su būrio išsidėstymu ir kovos veiksmų rezultatais, pagyrė už atliktą darbą ir pasiūlė būrio vadui kartu su juo nuvykti į geležinkelio stotyje įsikūrusį štabą. Ten ats. jaun. ltn. E. Petraitis buvo supažindintas su štabo planais koordinuoti visų sukilėlių būrių geležinkelio rajone veiksmus ir gavo užduotį perkelti būrį į stoties pastatą. Nuo tada būrys buvo pavaldus štabui.[106]

Ats. jaun. ltn. E. Petraičio, dirbusio Kauno universitetinėse klinikose gydytoju, sukilėlių būrio istorija yra tokia. Birželio 23 d., pirmadienio rytą, darbuotojams pradėjus rinktis į darbą, E. Petraitis pasiūlė organizuoti klinikų apsaugos grupę, kad nebūtų išgrobstytas ligoninės turtas. Prie jo prisidėjo penki savanoriai, kurie išrinko ats. jaun. ltn. E. Petraitį savo vadu. Atsirado ir du šautuvai su keletu šovinių. Pradžioje buvo nuspręsta iššvalgyti teritoriją aplink klinikas. Žvalgyba pradėjo nuo VII forto, kur buvo maisto sandėliai, be to, forto rajone anksčiau buvo pastebėtas raudonarmiečių judėjimas. Nuvykus į fortą įvyko susišaudymas su trim užklydusiais Raudonosios armijos karininkais, bet šie netrukus pabėgo. Prie grįžtančių sukilėlių prisijungė dar keletas vyrų. Vienam iš jų pranešus, kad ginklų galima įsigyti iš užimtų ginklų sandėlių Parodos paviljonuose, sukilėliai nuvyko ten. Paviljone jie rado ats. ltn. Vincą Zenkevičių, vadovaujantį ginklų ir šaudmenų paskirstymui, ir dar apie šimtą vyrų. Ats. jaun. ltn. E. Petraičiui pasiūlius, visi sukilėliai buvo išskirstyti į tris būrius po 30 žmonių. Vienam iš tokių būrių ėmęsis vadovauti ats. jaun. ltn. E. Petraitis nusprendė vykti į geležinkelio stotį. Patraukę Perkūno alėja stoties link ant kalno priešais stotį surado paliktus, matyt, raudonarmiečių, apkasus ir minosvaidį su keliomis minomis. Pozicija buvo gera tuo, kad iš čia buvo matyti stoties aikštė, tunelis, M. K. Čiurlionio gatvė ir dalis Nemuno pakrantės. Ketinta atlikti žvalgybą stoties ir tunelio rajone, bet jos teko atsisakyti, nes du pasiųsti žvalgai buvo apšaudyti iš Dainų slėnio pusės. Šaudė, matyt, ten įsitvirtinęs sukilėlių būrys. Be didesnių nutikimų, išskyrus keletą pavienių šūvių į sukilėlių apkasus, būrys išbuvo pozicijose iki birželio 24 d. Nukentėjusių būryje nebuvo. Birželio 24 d., kaip minėta, būrys buvo perkeltas į geležinkelio pas-

[105] Iš ats. jaun. ltn. E. Petraičio atsiminimų, 1997 m. liepos 28 d. 1941 m. birželio 22–28 d. Lietuvos sukilėlių sąjungos archyvas.

[106] Ten pat.

tatą, o birželio 25 d. rytą – į pastatą Vytauto pr. ir M. K. Čiurlionio g. kampe. Netrukus pasirodė vokiečiai, o šeštadienį būrys buvo paleistas[107].

Kautynės Šančiuose

Šančiuose buvo daug pramonės įmonių – „Metalo" ir Tilmansų metalo fabrikai, „Drobės" tekstilės fabrikas, saldainių fabrikas „Tilka", „Ringuvos" aliejaus fabrikas, geležinkelio dirbtuvės. Čia buvo ir kareivinės su ginklų sandėliais, kitais kariniais objektais.

Šančiuose buvo susibūrę stiprūs sukilėlių būriai, susitelkę daugiausia „Metalo" fabriko (200 žm.), „Drobės" fabriko (200 žm.), saldainių fabriko „Tilka" (12 žm.) rajonuose[108].

Birželio 23 d., pirmadienio ryte, pradėjus sukilėliams organizuotis didesni jų židiniai susidarė „Metalo", „Drobės", „Tilkos", „Ringuvos" fabrikuose, geležinkelio dirbtuvėse ir net prie atskirų gynybos objektų („Nemuno", „Tilto" būriai).

Vienas iš pirmųjų karininkų, pradėjusių organizuoti sukilėlius Šančiuose, buvo ats. kpt. Stasys Laucius. Juozo Vokietaičio mokykloje, kur rinkosi jaunimas, jis sudarinėjo grupes, siuntė jas saugoti paštą ir kitus svarbesnius objektus[109].

Apie tai, kaip apsiginklavo Šančių sukilėliai, laikraščio „Į laisvę" 1941 m. Nr. 5 buvo rašoma:

„Čia, kaip ir visur Kaune, partizanai savo žygius pradėjo turėdami tik kelis šautuvus, pasigriebtus iš žuvusių per bombardavimą raudonarmiečių. Toliau jau buvo nuginkluojami paskiri kareiviai. Bet tai vis buvo mažmožis partizanų apsiginklavimui. Visa pagerėjo, kai pirmadienį apie 10 val., rusų padegti, ėmė liepsnoti Šančių kariniai sandėliai. Žmonės puolė prie gaisraviečių, norėjo gesinti, bet rusų sargybiniai neleido. Vieną sargybinį pavyko nuginkluoti, bet kitas pabėgo ir atsivedė patrulius. Vis dėlto sargybos pagaliau buvo išsklaidytos, žmonės įsiveržė į padegtas ginklų dirbtuves. Rasta puikaus grobio – per 2 500 šautuvų ir daug šaudmenų. Ėmė ginkluotis, kas tik norėjo. Dabar Šančių partizanai jau galėjo veikti."

Pradžioje sukilėliai apsiribojo pravažiuojančių ar praeinančių raudonarmiečių apšaudymu, tačiau nuo pietų prasidėjo ir smarkesni susirėmimai.

[107] Ten pat.
[108] LCVA, f. R-1444, ap. 1, b. 9, l. 6, 115.
[109] *Sukilimas 1941 m. birželio 22–28 d.*, p. 85–86.

Iš miesto centro pusės A. Juozapavičiaus prospektu pradėjo trauktis ir didesni padaliniai.

Nors pačiame mieste sovietų kariuomenės kovinės paskirties pajėgų ir nebuvo, bet buvo nemažai įvairių tiekimo, remonto, ryšių ir kitokios paskirties padalinių, kurie, intensyvėjant sukilėlių veiksmams, ieškojo pasitraukimo kelių. Akivaizdu, kad šie besitraukiantys prospektu sovietų padaliniai, tiksliau sakant, jų vadai, nežinojo tikrosios padėties. Jie traukėsi Panemunės tilto link, nors jis jau buvo birželio 23-iosios vidurdienį pačių raudonarmiečių susprogdintas. Traukėsi į savųjų paspęstus spąstus, į gniaužiančią Nemuno ir sukilėlių kilpą. Tie raudonarmiečiai, kuriems pavyko išlikti gyviems, buvo priversti telktis kapinaičių ir Aukštųjų Šančių miškelio rajone. Vėliau, kai padėtis A. Juozapavičiaus prospekte aprimo, sukilėliai apsupo ten susitelkusius raudonarmiečius ir puolė. Per šį susirėmimą vieni raudonarmiečiai buvo nukauti, kiti paimti į nelaisvę. Aukų patyrė ir sukilėliai[110].

Nors geležinkelio ir Panemunės tiltai buvo susprogdinti, kitas pavojus sukilėliams grėsė iš Nemuno pusės. Vokiečių kariuomenei artėjant prie Kauno nuolat dažnėjo raudonarmiečių dalinių bandymai persikelti per Nemuną. Užkirsti jiems kelią į Kauną, sutrukdyti persikelti per Nemuną stojo keletas sukilėlių būrių. Vienas iš tokių buvo „Nemuno" būrys, neleidęs raudonarmiečiams persikelti ties XII fortu ir Kranto gatvės rajone. Dar vienas, „Tilto" būrys, telkėsi prie susprogdinto geležinkelio tilto. Šiam būriui vadovavo ats. jaun. ltn. Bronius Jankauskas[111]. Sukilėlių būriui, kurio štabas įsikūrė kepyklos pastate, esančiame prie Mažeikių ir Vokiečių gatvės sankryžos, vadovavo ats. ltn. Antanas Jokubaitis[112].

„Metalo" fabriko sukilėlių būrys. Per birželio 23 d. kovas Šančiuose labiausiai pasižymėjo „Metalo" fabriko sukilėlių būrys. Šio būrio kovos išskirtinės mastu, intensyvumu ir padarytais priešininkui nuostoliais.

„Metalo" fabriko sukilėlių būrio formavimasis ir veiklos pradžia nedaug kuo skyrėsi nuo sukilėlių būrių kūrimosi kituose fabrikuose ar įmonėse. Birželio 23 d. rytą fabrike dirbęs ats. jaun. psk. Pakalnis pradėjo organizuoti fabriko apsaugą iš atvykstančių į darbą darbininkų. Patys ėmėsi iniciatyvos apsiginkluoti, nes turėjo tik vieną pistoletą: apie 9 val. 30 min. darbininkas K. Žemaitis atnešė iš buvusios Autorinktinės 3 šautuvus ir nedaug šovinių. Bet pradžiai ir to pakako. Ginklų ir šaudmenų atsargos buvo papildomos nu-

[110] Ten pat.
[111] Ten pat, p. 87–88.
[112] Jurgio Draugelio 1944 m. gruodžio 12 d. kvotos protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. P-16352, l. 11–14.

kautų raudonarmiečių ginklais, nes iš miesto centro Panemunės link raudonarmiečiai traukėsi per Šančius. Vienam iš sukilėlių, buvusiam milicininkui, taikliu šūviu nukovus raudonarmietį pavyko paimti lengvąjį kulkosvaidį. Panašiai buvo įgytas ir antras lengvasis kulkosvaidis[113].

Apie vidudienį prie „Metalo" fabriko sukilėlių grupės prisijungė jaun. ltn. Vytautas Maželis ir perėmė vadovavimą sukilėliams.

Buvęs Lietuvos kariuomenės 5-ojo pėstininkų pulko karininkas jaun. ltn. V. Maželis po Lietuvos okupacijos buvo paskirtas 29-ojo šaulių teritorinio korpuso 184-osios šaulių divizijos 262-ojo šaulių pulko kulkosvaidžių būrio vadu[114]. Prieš karą pulkas buvo dislokuotas vasaros stovykloje Varėnos poligone. Birželio 22-osios ankstų rytą V. Maželis išvyko iš stovyklos, išvakarėse gavęs iš pulko komisaro žodinį leidimą sekmadieniui išvykti į Varėną. Dar iki išvykdamas iš stovyklos jis buvo apsisprendęs nebegrįžti, tikėdamasis, kad greitu laiku prasidės karas, todėl sėdo į autobusą, vykusį į Kauną. Pasiekus Alytų tapo aišku, kad prasidėjo karas: miestą bombardavo vokiečių aviacija. Kaune jis apsistojo pas brolį, o birželio 23-iosios ryte išgirdo per radiją skelbiant Lietuvos nepriklausomybės atkūrimo deklaraciją. Išbėgęs į miestą, prie S. Daukanto gatvės sutiko jaun. ltn. V. Stonį ir dar keletą pažįstamų, iš kurių sužinojo apie artimiausius sukilėlių uždavinius organizuoti tiltų, įmonių ir pastatų apsaugą nuo sunaikinimo. Iš jų išgirdęs, kad po kurio laiko Darbo rūmuose bus sukilėlių vadų pasitarimas, nusprendė, kad ten ir gaus užduotį. Tačiau iki tol dar buvo gerokai laiko ir jis nuėjo Šančių link susitikti su pažįstamais. Eidamas pro „Metalo" fabriką pamatė grupę šautuvais ginkluotų vyrų. Į Darbo rūmus, kaip buvo ketinęs, jis nebėjo, nusprendęs prisijungti prie „Metalo" fabriko gynėjų, kuriems, jo nuomone, reikėjo geresnio vadovavimo[115].

Jaun. ltn. V. Maželis sukilėlius suskirstė į grupes, kurioms vadovauti buvo paskirti atsargos jaunesnieji puskarininkiai, grupėms paskirti veikimo rajonai.

Besitvarkant į fabriką atvyko neblogai ginkluota 7 ar 8 studentų grupė, atsiųsta iš senelių prieglaudoje įsikūrusio LAF štabo. Grupėje buvo du dar iš karo mokyklos laikų jaun. ltn. V. Maželiui pažįstami atsargos jaunesnieji leitenantai Romas Pranckaitis ir Apolinaras Pūkas, atsigabenę du sunkiuosius kulkosvaidžius ir gerokai šaudmenų[116].

[113] Iš fabriko „Metalas" gynimo grupės dienoraščio, *1941 m. birželio sukilimas. Dokumentų rinkinys*, p. 37.

[114] Pabaltijo ypatingosios karo apygardos įsakymas Nr. 084, 1940 m. spalio 3 d., LYA, f. K-8, ap. 2, b. 2, l. 96–155.

[115] *Į laisvę*, 1984, Nr. 90(127), p. 65–67.

[116] A. Damušis, „Kaunas sukilimo dienomis", *Į laisvę*, 1984, Nr. 90(127), p. 65–67.

Sukilėliai tapo aktyvesni, ėmė apšaudyti ne tik pavienius raudonarmiečius, nedideles jų grupes, pavienius sunkvežimius, bet ir didesnes voras. Paimtame grobyje radus daug prieššarvinių šovinių, buvo pradėta apšaudyti ir voras, kuriose buvo netgi šarvuočių ir tankų. Palaipsniui augo ne tik paimtų ginklų ir šaudmenų kiekis, bet ir sukilėlių pajėgos. Per kiekvieną pertrauką tarp susirėmimų pas sukilėlius ateidavo po keletą ir net po 10–30 savanorių. Per pertraukas buvo renkami belaisviai, sužeistieji, jų ir nukautųjų ginklai.

Sukilėlių sėkmę nemaža dalimi lėmė „Metalo" fabrikui priklausančios teritorijos ypatumai ir pastatų išdėstymas joje. Iš A. Juozapavičiaus prospekto fabrikas atrodė kaip ilgas mūrinis pastatas, ir nebuvo matyti, kas yra ant plokščio, kiek nuožulnaus į vidinę teritorijos pusę stogo. Be to, stogą nuo gatvės slėpė per visą pastato ilgį išmūryta apie pusės metro aukščio priešgaisrinė sienelė, puikiai tinkanti kovotojų priedangai nuo priešininko akių ir kulkų ir patogi tuo, kad nuo stogo buvo galima kontroliuoti ilgą prospekto juostą. Vykstantiems prospektu raudonarmiečiams sukilėlių ugnis nuo stogo beveik visada buvo netikėta.

Fabriko teritorijos gilumoje buvo įrengta ambulatorija, belaisvių stovykla (per dvi kautynių dienas jų buvo paimta apie 100 žmonių, iš jų keli karininkai), ginklų arsenalas, saugioje vietoje buvo organizuotas naujokų, nemokančių elgtis su ginklu, mokymas.

Po pietų raudonarmiečių judėjimas tapo intensyvesnis, darėsi aršesni ir susirėmimai. Nemaža dalis raudonarmiečių, prasiveržusių pro „Metalo" fabriko sukilėlių kontroliuojamą A. Juozapavičiaus prospekto dalį ir „Tilkos" fabriką, toliau gatvelėmis ir daržais kėlėsi ant kalno; ten, Aukštųjų Šančių miškelyje, telkėsi gana stiprios sovietų karinės pajėgos. Fabriko gynėjams didėjo grėsmė būti užpultiems iš užnugario. Todėl iškilo reikalas stiprinti „Metalo" fabriko gynybą. Galimybė tai padaryti atsirado pačiu laiku: vienos pertraukos tarp susišaudymų metu studentas K. Nenėnas aprimusiose gatvėse surinko apie 40 vyrų, apsiginklavusių šautuvais iš degančių sandėlių Šančiuose ir norinčių prisidėti prie sukilėlių. Iš jų tuoj pat buvo sudaryta 25 vyrų grupė, vadovaujama jaunesniojo puskarininkio, ir pasiųsta kalno link užtikrinti saugumą iš užnugario[117]. Vėliau ši grupė susijungė su kita sukilėlių grupe, susibūrusia ir veikusia kapinaičių rajone prie Aukštųjų Šančių miškelio.

[117] Iš fabriko „Metalas" gynimo grupės dienoraščio, *1941 m. birželio sukilimas. Dokumentų rinkinys*, p. 38.

Augant sukilėlių pajėgoms, „Metalo" fabrikas tapo tarsi Šančių sukilėlių veikimo centru. Iš aplinkinių sukilėlių grupių į fabriką ėjo pasiuntiniai su pagalbos prašymais, nurodymų ir panašiais klausimais.

„Metalo" fabriko grupės branduolį nuolat sudarė apie 50–70 vyrų. Kiti grupėmis po 12–15 vyrų, suradus joms turintį karinės patirties vadovą, puskarininkį ar bent grandinį, buvo siunčiami ten, kur reikėjo pagalbos, kur buvo didesnis priešo spaudimas. Daugiausia pagalbos prašė Nemuno pakrantėse susitelkę sukilėliai, geležinkelio stoties ir Aukštųjų Šančių gynėjai[118].

Pagalbos teikimas prisidėjo prie bendros sukilėlių sėkmės. Greta „Metalo" fabriko A. Juozapavičiaus prospekte sėkmingai veikė ats. jaun. ltn. Zigmo Rimšos vadovaujama sukilėlių grupė, su kuria buvo bendradarbiaujama sudarant ugnies planą[119].

Apie „Metalo" fabriko gynėjų kautynių intensyvumą ir mastą liudijo iki birželio 23 d. iš raudonarmiečių paimtas grobis: sunkvežimis, lengvoji mašina, motociklas, 2 tanketės, šarvuotis, 2 prieštankiniai pabūklai, du didieji minosvaidžiai, keletas mažųjų minosvaidžių, daugybė minų bei sviedinių, vienas sunkusis kulkosvaidis, daug lengvųjų kulkosvaidžių, keletas dėžių įvairių šovinių, granatų[120]. Tačiau tokie laimėjimai buvo pasiekti nemažomis pastangomis, ne kartą buvo susidariusios ir kritiškos situacijos. Per vieną iš jų, kai prie fabriko atvažiavusi tankų vora ėmė apšaudyti fabriko pastatuose įsitvirtinusius sukilėlius, žuvo karo mokyklos XV aspirantų laidos absolventas, VDU studentas Antanas Norkūnas[121]. Per kitą susišaudymą žuvo sukilėlis Povilas Purvinskas. Naktį į birželio 24 d. kautynėms aprimus į karo ligoninę buvo evakuota apie 40 sunkiai sužeistų sukilėlių[122]. Lengviau sužeistiems sanitarinė pagalba buvo suteikta vietoje. Sužeistaisiais rūpinosi sanitarinė grupė, vadovaujama ats. san. psk. Antano Bendžiūno.

Pradėjus aušti birželio 24 d. rytui kautynės vėl atsinaujino. Šįkart kartu su besitraukiančiais raudonarmiečiais traukėsi ir nespėję anksčiau pabėgti komunistai, komjaunuoliai, sovietiniai aktyvistai, kurie kovėsi greta raudonarmiečių. Tačiau raudonarmiečių judėjimo, susirėmimų intensyvumas liudijo, kad iš miesto traukiasi jau paskutiniai padaliniai. Sutelktomis Šančiuose veikusių sukilėlių grupių pastangomis iki vėlyvo ryto situacija buvo suvaldyta, susirėmimai aprimo.

[118] A. Damušis, „Kaunas sukilimo dienomis", *Į laisvę*, 1984, Nr. 90 (127), p. 65–67.
[119] Iš fabriko „Metalas" gynimo grupės dienoraščio, *1941 m. birželio sukilimas. Dokumentų rinkinys*, p. 39.
[120] Ten pat, p. 38–39.
[121] Ten pat, p. 8–39.
[122] A. Bubnys, *min. veik.*, p.35–36.

Tuo tarpu iš ryšininkų ir žvalgų pradėta gauti vis daugiau nerimą keliančių žinių apie gausių sovietų karinių pajėgų telkimąsi už Nemuno. Pagal gautus pranešimus, rusai Napoleono kalne ir Jiesios šlaite statė sunkiąsias patrankas, rengdamiesi artilerijos ugnimi apšaudyti Šančius, pradėjo statyti pontoninį tiltą. Iš gaunamos informacijos buvo galima daryti išvadą, kad vokiečių kariuomenės spaudžiamos Raudonosios armijos divizijos ruošiasi ties Napoleono kalnu priešais Šančius keltis per upę, kad galėtų per Kauną prasiveržti Jonavos kryptimi.

Visomis įmanomomis priemonėmis, tarp jų ir rastomis valtimis, raudonarmiečiai grupelėmis pradėjo keltis per upę į krantą ties Šančiais. Akivaizdu, kad buvo ketinama užimti placdarmą, siekiant užtikrinti pontoninio tilto tiesimą ir kariuomenės persikėlimą. Tačiau raudonarmiečius sutiko sukilėlių ugnis, pristabdžiusi pasirengimą persikėlimui. Ypač pavojinga buvo kulkosvaidžių ugnis. Kulkosvaidžių taškams nuslopinti raudonarmiečiai panaudojo artileriją ir minosvaidžius. Per kilusį susišaudymą ir nuo artilerijos ugnies Šančių sukilėliai neteko daugiausiai žmonių. Žuvo ir vietos gyventojų. Aukų gal būtų buvę ir daugiau, jeigu ne vokiečių aviacija, puolusi sovietų pajėgas.

Gresiančio pavojaus akivaizdoje jaun. ltn. V. Maželis ėmėsi priemonių sustiprinti upės gynybą. Sudaręs grupę iš 9 sukilėlių, pasikrovė į sunkvežimį du minosvaidžius, prieštankinį pabūklą, lengvąjį kulkosvaidį, daug minų, sviedinių ir skubiai išvyko į Nemuno pakrantę, ketindamas apšaudyti priešo ugniavietes ir neleisti jam statyti pontoninį tiltą ar kitaip bandyti persikelti per upę. „Metalo" fabriko sukilėlių grupei vadovauti buvo paliktas ats. jaun. ltn. Vytautas Stukonis[123].

Nuvykus prie Nemuno paaiškėjo, kad padėtis ne tokia grėsminga, kaip buvo manyta. Po vokiečių aviacijos antskrydžio prie Napoleono kalno kitoje Nemuno pusėje buvusi stambi sovietų grupuotė pasitraukė Panemunės plentu tolyn, todėl sukilėliams teko kautis su pavienėmis nedidelėmis raudonarmiečių grupėmis, mėginusios keltis per upę. Pavakare anapus Nemuno pasirodė vokiečiai ir sukilėliai vakare sugrįžo į fabriką[124].

Sugrįžęs jaun. ltn. V. Maželis padėtį fabrike rado pasikeitusią. Čia jau buvo daugiau karininkų. Vadovavimą sukilėliams buvo perėmęs kpt. Jurgis Draugelis, nes V. Maželiui išvykstant paliktas vadovauti fabriko gynėjams

[123] Iš fabriko „Metalas" gynimo grupės dienoraščio, *1941 m. birželio sukilimas. Dokumentų rinkinys*, p. 8–39.
[124] A. Damušis, „Kaunas sukilimo dienomis", *Į laisvę*, 1984, Nr. 91(128), p. 51–60; Iš fabriko „Metalas" gynimo grupės dienoraščio, *1941 m. birželio sukilimas. Dokumentų rinkinys*, p. 8–39.

ats. jaun. ltn. V. Stukonis buvo sužeistas per susišaudymą su raudonarmiečiais. Vėliau prasidėjus bendrai vadovavimo Kauno sukilėliams pertvarkai, „Metalo" fabriko sukilėlių būrio vadu buvo paskirtas ats. ltn. Jonas Paliulionis.

Pertvarkymų ėmėsi birželio 23 d. LAF štabo iniciatyva pradėtas formuoti Ginkluotųjų pajėgų štabas. Šančiuose pertvarka vyko taip. Birželio 24-osios rytą į kpt. S. Lauciaus štabą Šančiuose, esantį Vokiečių ir Kranto gatvių sankryžoje, atvyko Ginkluotųjų pajėgų vadovybės atstovas plk. ltn. Antanas Michelevičius susipažinti su padėtimi, nes tuo metu telefono ryšio nebuvo. Jis pakvietė kpt. S. Laucių ir kpt. J. Draugelį nuvykti į Ginkluotųjų pajėgų, vadovaujamų div. gen. S. Pundzevičiaus ir div. gen. M. Rėklaičio, būstinę. Ten juos priėmė štabo viršininkas plk. ltn. Narcizas Tautvilas (Ferensas), kuris, išklausęs karininkų apie padėtį Šančiuose, informavo apie Laikinosios vyriausybės sudarymą ir Lietuvos ginkluotųjų pajėgų vadovybės įsteigimą. Plk. ltn. N. Tautvilas įteikė kpt. S. Lauciui raštišką įsakymą dėl jo paskyrimo Šančių sukilėlių bataliono vadu. Kpt. J. Draugelis buvo paskirtas bataliono vado padėjėju. Kpt. S. Laucius gavo nurodymą iš atskirų partizanų grupių Šančių rajone organizuoti bendrą batalioną, paskirti kuopų ir būrių vadus ir sudaryti partizanų sąrašą[125].

Tačiau batalioną suformuoti nespėta. Užėmę Kauną, vokiečiai nurodė sukilėlius paleisti. Po keleto dienų „Metalo" fabriko sukilėlių būrys buvo išformuotas, o karo trofėjai perduoti į nurodytus punktus.

„Drobės" fabriko sukilėlių būrys. Birželio 23-iosios rytą fabrike pradėjus rinktis patriotiškai nusiteikusiems ir pasiryžusiems kautis dėl Lietuvos nepriklausomybės atkūrimo vyrams buvo sudarytas fabriko ir to rajono sukilėlių štabas. Sudarytos kelios sukilėlių grupės ir paskirti jų vadai. Vienos iš fabriko sukilėlių grupės vadu tapo buvęs tarpukario Lietuvos kariuomenės puskarininkis Stasys Eglinskas. Trūkstant ginklų, sukilėlių akys nukrypo į sandėlius buvusios Autorinktinės kareivinių teritorijoje toje pačioje gatvėje, priešais „Drobės" fabriką. Į žvalgybą buvo pasiųsti sukilėliai Stasys Stankevičius ir Vitoldas Kvieska. Pralindę pro plyšį tvoroje jie nuginklavo sargybinį prie sandėlio ir pristatė jį į štabą. Sugrįžęs į Autorinktinės teritoriją ir įėjęs į sandėlį S. Stankevičius rado ten daug naujų šautuvų ir apkabų be šovinių. Paėmęs keletą jų, sėkmingai sugrįžo į fabriką, nors ir apšaudomas raudonarmiečių. Kiek vėliau fabriko sukilėliai iš pasalų užpuolė ir privertė

[125] Jurgio Draugelio 1945 m. sausio 16, vasario 20 d. kvotos protokolai, LYA, f. K-1, ap.58, b. P-16352, l. 18–24.

pasiduoti raudonarmiečius, ketinusius susprogdinti Drobės gatvėje buvusius intendantūros sandėlius[126].

Svarbiausią savo užduotį fabriko sukilėliai atliko sėkmingai – užtikrino, kad per jų kontroliuojamą teritoriją neprasiskverbtų raudonarmiečiai. Jie taip pat dalyvavo likviduojant Šančių kapinaičių rajone susitelkusią raudonarmiečių grupę.

Susirėmimai Aleksote

Aleksote susiformavo net septyni atskiri sukilėlių būriai, kuriuose iš viso buvo per 250 sukilėlių (bendras sukilėlių skaičius buvo kintamas)[127].

Apie vieną iš jų – „Maisto" fabriko sukilėlių būrį – savo atsiminimus buvęs sukilėlis ir šio fabriko darbuotojas Antanas Jankauskas 2003 m. paskelbė žurnale „Trimitas"[128]. Pasak A. Jankausko, dirbdamas „Maisto" fabrike jis susipažino su buvusiais kariškiais. Dauguma jų – plk. Juozas Grigiškis, plk. ltn. Antanas Jakštas, ltn. Julius Abramavičius, jaun. ltn. Klemensas Gumauskas ir kt. – įsidarbino fabrike, kai Sovietų Sąjungai okupavus Lietuvą jie buvo atleisti iš tarnybos. Be to, fabrike buvo ir atsargos karininkų.

Karininkai buvo pogrindinės veiklos fabrike organizatoriai, sudarę Lietuvių aktyvistų fronto padalinį. Daugelis jų mokėjo užsienio kalbų, klausėsi radijo laidų iš užsienio ir informaciją perduodavo pogrindžio dalyviams. Fabriko LAF aktyvistai ir Aleksoto ambulatorijos vedėjas Bronius Radzivanas net buvo organizavę 13 medicinos seserų ir 10 sanitarų rengimą, numatydami prasidėjus sukilimui įsteigti medicinos pagalbos punktą[129]. Deja, kai kuriuos planus sužlugdė masiniai 1941 m. birželio trėmimai: buvo išvežti plk. J. Grigiškis, plk. ltn. A. Jakštas su šeimomis ir dar keletas aktyvių pogrindžio dalyvių.

Kai birželio 22 d. prasidėjo Vokietijos ir Sovietų Sąjungos karas, pogrindininkai susitarė pirmadienį anksti ryte susirinkti fabrike ir aptarti padėtį. Susirinkus buvo nuspręsta organizuoti „Maisto" fabriko sukilėlių būrį. Būrio vadu buvo išrinktas ltn. Julius Abramavičius, sukilėliai suskirstyti į grupes. Trūko ginklų. Iš ats. mjr. Jeronimo Garolio sužinojus, kad „batareikos" (I baterijos) sandėliai nevisiškai sunaikinti ir ten galima pasirinkti ginklų bei šaudmenų, iš fabriko buvo pasiųstas sunkvežimis, kuriuo ne-

[126] *Trimitas*, 2000, Nr. 6, p. 34; *Tremtinys*, 1996 m. birželis, Nr. 23–24.
[127] LCVA, f. R-1444, ap. 1, b. 9, l. 6, 115.
[128] *Trimitas*, 2003, Nr. 4, p. 46.
[129] Ten pat.

trukus buvo atgabenta kulkosvaidžių, šautuvų ir šovinių. Pažymėtina, kad pirmadienį nuo pat ryto per Aleksotą vyko intensyvus Raudonosios armijos dalinių judėjimas, ir gabenti ginklus buvo labai rizikinga. Į „batareiką" vėliau buvo pasiųsta dar ir lengvoji mašina, tačiau jos nesulaukta. Grįžtančią mašiną sulaikė raudonarmiečiai ir, radę prisikrautų ginklų, visus tris ja važiavusius sukilėlius subadė durtuvais. Tik vėliau „Maisto" fabriko sukilėliai papildomai ginklų gavo iš Parodos kalno paviljonuose buvusių sovietų kariuomenės sandėlių[130].

Didesnis „Maisto" fabriko sukilėlių susirėmimas su raudonarmiečiais įvyko trečiadienį, kai prie fabriko pasirodė vokiečių dviratininkai žvalgai. Iš Aleksoto aerodromo pusės vokiečius pradėjo apšaudyti raudonarmiečiai. Įvertinęs padėtį, ltn. J. Abramavičius skubiai sutelkė fabriko sukilėlius ir pradėjo kovą su raudonarmiečiais. Šie, neatlaikę sukilėlių spaudimo, Nemuno šlaitais pasitraukė geležinkelio tilto link. Sukilėliai sugrįžo į fabriką ir toliau palaikė tvarką fabriko apylinkėse, saugojo objektus, vykdavo sulaikyti atsilikusių nuo savųjų raudonarmiečių[131].

Persekiodami iš aerodromo besitraukiančius raudonarmiečius sukilėliai nepastebėjo, kad dalis jų pasitraukė Noreikiškių link. Ten pakrikę raudonarmiečiai pradėjo plėšti vietos gyventojus, kankinti ir žudyti taikius žmones. Gavus apie tai žinią, birželio 25 d. apie 16 val. iš Kauno radijo apsaugos būrio į Noreikiškių dvarą, netoli Aleksoto, autobusu išvyko buvusio Lietuvos kariuomenės puskarininkio dr. J. Milvydo vadovaujama 25 sukilėlių grupė. Buvęs šioje grupėje sukilėlis Algimantas Dikinis vėliau rašė, kaip buvo likviduota raudonarmiečių grupė[132]. Jiems atvykus, vietos gyventojai nurodė, kad raudonarmiečiai slapstosi viename namelyje greta rugių lauko. Sukilėliai išsiskleidė grandine ir pradėjo supti namą. Užspęsti raudonarmiečiai atidengė ugnį iš lengvojo kulkosvaidžio. Susišaudymo metu du raudonarmiečiai buvo nukauti, o kiti keturi pasidavė į nelaisvę. Skaudžių nuostolių patyrė ir sukilėliai – buvo sunkiai sužeistas į krūtinę grupės vadas J. Milvydas. Jis buvo nugabentas į Aleksoto ambulatoriją, kur jos vedėjas dr. B. Radzivanas sužeistąjį aptvarstė ir laiveliu perkėlė per Nemuną. Ten laukusi Raudonojo Kryžiaus greitosios pagalbos mašina J. Milvydą nuvežė į universiteto klinikas, bet jo gyvybės išgelbėti nepavyko[133].

[130] Ten pat.
[131] Ten pat.
[132] MAB RS, f. 222–1757, l. 4.
[133] *Į laisvę*, 1942 birželis, Nr. 146(307); *Draugas*, 1998 birželio 17; *Trimitas*, 2003, Nr. 4, p. 46.

LAF centras Vilijampolėje

Vilijampolėje sukilimo centru tapo Veterinarijos akademija, kur veikė apie 50 sukilėlių būrys. Vilijampolėje taip pat buvo susiformavę „Inkaro" fabriko būrys (50 žm.), veikęs „Inkaro" ir „Gumos" fabrikų rajone, degtukų fabriko „Vilkas" sukilėlių būrys (30 žm.) ir 20 žmonių būrys vadinamojoje „Butų kolonijoje"[134].

Veterinarijos akademijos sukilėlių grupei sukilime teko išskirtinis vaidmuo ir tai nebuvo atsitiktinumas. Sukilimui buvo ilgai ir kruopščiai rengtasi. Sovietinės okupacijos metu aktyvesni akademijos studentai sudarė stiprią pogrindinę grupę, veikusią ne tik akademijoje, bet ir turėjusią ryšius su daugelio įmonių ir įstaigų pogrindininkais[135].

Pogrindinei veiklai vadovavo trejetas studentų, kurių vienas palaikė ryšį su LAF vadovybe ir Vytauto Didžiojo universiteto pogrindininkais, kitas turėjo sudaryti aktyvistų branduolius „Lietūkyje", „Valgyje" ir „Maiste", trečias organizavo pogrindininkus pačioje akademijoje. Šios trejukės vadovas jaun. ltn. Vytautas Stonis buvo LAF Kauno štabo narys. Visi trys turėjo užduotį parengti Vilijampolės gyventojų apsaugos karo atveju planą. 1941 m. kovą, gavus užduotį, buvo parinktos vietos numesti ginklus iš lėktuvų: dvi vietos tarp Girkalnio ir Betygalos ir viena priemiestyje ties Lapėmis. Žemėlapis su pažymėtomis vietomis ir sutartiniais ženklais ryšiui su lėktuvais per sieną slapta buvo pasiųstas į Berlyną LAF atstovams. Nežinant ginklų nuleidimo datos, buvo organizuotas naktinis budėjimas tose vietose iki pat karo pradžios, tik, kaip žinoma, šios pastangos pasirodė bergždžios[136].

Gegužės mėnesio pradžioje Veterinarijos akademijos pogrindininkai jau buvo parengę visus reikiamus sukilimui planus. Gegužės pabaigoje buvo susitarta, kad sukilėliai galės bet kuriuo metu perimti Kauno senamiesčio „Lietūkio" sandėlių raktus, patikimose miesto krautuvėse buvo išdėstytos miltų atsargos, didelės konservų atsargos buvo sukrautos dviejų krautuvių rūsiuose Vilijampolėje ir net numatyti pardavėjai krautuvėse sukilimo metu. Taip pat buvo sudaryti apsaugos būriai prie fabrikų, numatyti patruliai, parengtas planas išlaisvinti politinius kalinius iš IX forto. Ryšiams palaikyti sukilimo metu buvo ketinama panaudoti Raudonojo Kryžiaus mašinas. Buvo tikimasi, kad sovietai jų nenaudos savo reikmėms, nestab-

[134] LCVA, f. R-1444, ap. 1, b. 9, l. 6, 115.
[135] *Į laisvę*, 1956, Nr. 10/47, p. 26–27; A. Gražiūnas, *min. veik.*, p. 47.
[136] *Į laisvę*, 1956, Nr. 10/47, p. 26–27; A. Gražiūnas, *min. veik.*, p. 47–48.

dys tikrinti, ir tai pasitvirtino per masinius gyventojų vežimus birželį: Raudonojo Kryžiaus mašinos važinėjo kaip įprasta[137].

Bene didžiausia pasirengimo sukilimui spraga buvo ginklų trūkumas. Jų reikėjo bent pradžiai, todėl pradėta ieškoti kontaktų su milicija, nes pavyko surasti keletą patikimų žmonių tarp milicininkų. Vienas iš Veterinarijos akademijos pogrindžio vadovybės trejeto ats. jaun. ltn. K. Ambrozaitis tuo tikslu buvo slapta susitikęs su vienos milicijos nuovados viršininko pavaduotoju, kuris pažadėjo reikiamu momentu parūpinti ginklų.

Tai, kad Veterinarijos akademijos pogrindininkai buvo pasirengę sukilimui, įrodo jų veiksmai, prasidėjus karui. Birželio 22-osios rytą LAF Kauno centrui nusprendus pradėti sukilimą, iš posėdžio išvykęs ats. jaun. ltn. V. Stonis per keletą valandų slapta surinko 30 žmonių būrį, paskui prasidėjusio karo sumaištyje rizikuodami gyvybe jie sėkmingai pasiekė Vilijampolę, organizavo ten IX forto, kur buvo dislokuotos didesnės Raudonosios armijos pajėgos, stebėjimą ir buvo pasiruošę priimti iš vokiečių lėktuvų žadėtą numesti ginklų siuntą[138]. Sukilėlių grupei vadovavo ats. jaun. ltn. V. Stonis ir ats. jaun. ltn. K. Ambrozaitis. Sukilimo plane Vilijampolei buvo numatytas išskirtinis vaidmuo. Laukti ginklai pirmiausia būtų buvę panaudoti radiofono ir Kauno radijo stoties apsaugai ir gynybai. Nesulaukus ginklų siuntos ir įsitikinus, kad vokiečiai apgavo, teko iš esmės keisti numatytą veiksmų planą. Vykdydamas LAF štabo nurodymas jaun. ltn. V. Stonis grupę išskirstė. Pats su keletu vyrų naktį išvyko organizuoti radijo stoties apsaugą, jaun. ltn. K. Ambrozaitis su šešiais vyrais buvo pasiųstas įsitvirtinti 1-ojoje milicijos nuovadoje Senamiestyje, didesnė grupės dalis buvo palikta Vilijampolėje užtikrinti čia numatytų užduočių vykdymą[139]. Visas Veterinarijos akademijos sukilėlių būrys buvo svarbiausiose vietose, kai dar miestas nežinojo apie pradėtą sukilimą, ir visus iškeltus jam uždavinius sėkmingai įvykdė.

Kai birželio 23-iosios rytą per Kauno radiją buvo paskelbta apie Lietuvos nepriklausomybės atkūrimą, sukilę vilijampoliečiai užėmė karinius sandėlius, kuriuose rado nemažai ginklų ir šaudmenų. Užimant sandėlius ir kitus karinius objektus įvyko keletas susirėmimų su raudonarmiečiais. Didesnių ar mažesnių susirėmimų buvo ir daugiau, kartais tekdavo netgi atremti raudonarmiečių puolimus, tačiau dėl jų skubėjimo kuo greičiau trauktis į rytus didesnių aukų pavyko išvengti.

[137] *Į laisvę*, 1956, Nr. 10/47, p. 26–27; A. Gražiūnas, *min. veik.*, p. 48.
[138] P. Narutis, *min. veik.*, p. 295.
[139] Ten pat, p. 319–322.

Vilijampolės sukilėlių rasti užimtuose sandėliuose šaudmenys buvo labai pravartūs ne tik vilijampoliečiams, bet ir kitų rajonų sukilėliams, kuriems jų labai trūko. Dalis šaudmenų iš Vilijampolės buvo išskirstyta į kitus rajonus. Antai Aukštosios Panemunės sukilėliai šaudmenų iš Vilijampolės parsigabeno motorlaiviais, kuriais buvo atgabenę ginklų vilijampoliečiams.

Vilijampolės sukilėlių štabas buvo įsikūręs Skirsnemunės gatvėje, buvusiame Šaulių sąjungos štabo pastate[140].

Aukštosios Fredos sukilėlių būrys

Kauno karo komendantūros sudarytame sukilėlių būrių sąraše nurodoma, kad Aukštojoje Fredoje veikė apie 40 sukilėlių būrys[141]. Apsiginkluoti Aukštosios Fredos sukilėliams padėjo Aukštosios Panemunės sukilėliai, ginklų atgabenę motorlaiviais Nemuno upe[142].

Deja, žinių apie šio būrio veiklą nedaug. Buvęs šio būrio vadas Alfonsas Viliūnas prisimena vieną didesnį Aukštosios Fredos sukilėlių susirėmimą su raudonarmiečiais, įsiveržusiais į Sodininkystės mokyklą ir gąsdinusiais merginas. Apie sukilėlių operaciją jis pasakė tik tiek, kad buvo sulaikyta apie 40 raudonarmiečių[143].

Įdomi A. Viliūno pateikta informacija, kaip jis tapo būrio vadu. Kai Aukštojoje Fredoje susidarė būrelis sukilėlių, iškilo vadovavimo klausimas, nes tarp jų nebuvo nė vieno kariškio. Todėl sukilėlių pogrindžio vadovybė Aukštosios Fredos sukilėlių būriui vadovauti pasiuntė A. Viliūną, buvusį Karo mokyklos paskutinės laidos absolventą. Pats A. Viliūnas buvo sužeistas į koją ir liko raišas visam gyvenimui[144]. Per kitą susirėmimą, vykusį Technikos prospekte, žuvo 41 m. sukilėlis Aukštosios Fredos Sodininkystės mokyklos sąskaitininkas Stanislovas Čepulis[145].

[140] Leono Mickevičiaus tardymo protokolas, 1948 m. gegužės 17 d., LYA, f. K-1, ap. 58, b. 13188/3, I tomas, l. 110–113.
[141] LCVA, f. R-1444, ap. 1, b. 9, l. 6, 115.
[142] A. Gražiūnas, *min. veik.*, p. 54.
[143] *Lietuvos aidas*, 1996 birželio 27, p. 5.
[144] Ten pat.
[145] *Savitarpinės pagalbos žinios*, 1942 balandžio 3, Nr. 7, p. 4.

Į kovą stoja panemuniečiai

Panemunėje sukilėliai pradėjo organizuotis antrąją karo dieną. Vienas iš organizatorių, subūrusių apie 70 sukilėlių būrį, buvo plk. ltn. Jonas Vintartas[146]. Lietuvos kariuomenėje jis tarnavo Karo butų valdyboje. Lietuvą okupavus jis buvo iš tarnybos atleistas ir dirbo Amatų mokykloje mokytoju[147]. Organizavosi ir kiti būriai. Antai Aukštojoje Panemunėje būrį pradėjo organizuoti ats. jaun. ltn. Antanas Laurinavičius[148]. Dar vieną būrį sutelkė birželio 23 d. išsilaisvinęs iš kalėjimo mjr. Lionginas Leknickas[149]. Panemuniečių kovose su raudonarmiečiais dalyvavo ir plk. ltn. Kazys Pažemeckas, mjr. Zenonas Drongis[150].

Sukilėlių būriai veikė ne atskirai, o pagal nurodymus iš Panemunės sukilėlių štabo, vadovaujamo gen. št. plk. Motiejaus Naujoko. Kauno miesto komendantūros 1941 m. liepos 2 d. išduotame liudijime rašoma, kad gen. št. plk. M. Naujokas, tuo metu gyvenęs Aukštojoje Panemunėje, Vaidilos g. 11, organizavo Aukštojoje Panemunėje ir artimiausiose apylinkėse TDA būrius ir vadovavo jiems nuo birželio 23 d. iki birželio 30 d.[151]

Birželio 23 d. sąlygos organizuotis sukilėliams buvo gan palankios: gatvėse pasirodydavo vos vienas kitas raudonarmietis. Per trumpą laiką sukilėlių skaičius išaugo iki 200. Apsiginklavimo klausimą jie išsprendė, įsiveržę į buvusias 3-iojo artilerijos pulko ir Priešlėktuvinės apsaugos rinktinės kareivines. Paliktose kareivinėse jie rado pakankamai šautuvų, bet trūko šovinių. Atsirado savanorių, kurie laiveliais persikėlė per Nemuną į Šančius ir iš ten pargabeno šovinių[152].

Birželio 24 d. ryte, kai vokiečių kariuomenės spaudžiamų Raudonosios armijos divizijų daliniai pasiekė Nemuną, jų padėtis pasirodė nepavydėtina. Tiesiausias kelias divizijoms trauktis buvo per Kauną Jonavos link, kur tarp Jonavos ir Ukmergės jos galėjo susijungti su kitomis Raudonosios armijos divizijomis. Tačiau tiltai per Nemuną pasirodė susprogdinti. Bandymas persikelti per Nemuną susprogdintų tiltų likučiais ir pontoniniu tiltu ties Napoleono kalnu nepavyko. Pradėjusius laiveliais keltis karius apšaudė Šančių sukilėliai, o nutiesti pontoninį tiltą nesuspėta. Puolant vokiečių aviacijai, ketinimo persikelti šiame rajone teko atsisakyti. Raudonosios armijos dalys pasuko Jiesios link, į Aukštąją Panemunę. Pagrindinę Vaidoto gatvę užtvindė raudonarmiečiai. Nors sąlygos buvo labai nepalankios, tačiau sukilėliai išdrįso stoti į kovą, kai raudonarmiečiai bandė keltis per Nemuną ties Jiesia. Sukilėlių sutelkta kryžminė ugnis iš Šančių pusės ir iš Aukštosios Panemunės nuo Jiesios skardžių ir IV forto prieigų sustabdė raudonarmiečius. Nepavyko jiems ir mėginimas pasinaudoti susprogdinto Panemunės tilto griuvėsiais. Tik keliems šimtams jų pavyko persikelti į Pažaislį upės sekluma ties Mergelių sala. Prieš persikeldami jie Raudonojo Kryžiaus sanatorijos teritorijoje sugriebė penkis sukilėlius ir Pažaislyje juos nukankino. Sutikusios pasipriešinimą Panemunėje, pagrindinės sovietų pajėgos patraukė nuo Kauno į rytus, matyt, tikėdamosi persikelti per Nemuną ties Rumšiškėmis[153].

Šiose kautynėse ir sukilėliai patyrė aukų. Per kovas su raudonarmiečiais žuvo per 10 sukilėlių, 5 buvo nukankinti Pažaislyje. Kovose žuvo sukilėliai Bonakas Dabravolskis, Kasparas Dabravolskis, Petras Gulbinas, Pranas Gradauskas, Vytautas Janušauskas, Pranas Krasauskas, Viktoras Šimanauskas, Antanas Varanavičius, Aleksandras Zizas[154].

Pažaislyje nukankinti sukilėliai Stasys Balčiūnas, Boleslovas Braukyla, Vaclovas Ruseckas, šešiolikametis moksleivis Alfonsas Skerstonas ir vieno pavardė nežinoma. Tik po savaitės buvo rasti šių nukankintųjų palaikai, užkasti, panašiai kaip ir Rainių miškelyje, negiliai žemėje[155].

Petrašiūnų šauliai

Tuo metu Petrašiūnai buvo Kauno apskrities Aukštosios Panemunės valsčiaus gyvenvietė dešiniajame Nemuno krante prie Vilniaus–Kauno geležinkelio. Čia veikė 42 MW pajėgumo termofikacinė elektrinė, aprūpinanti Kauną elektros energija, popieriaus fabrikas, vaikų infekcinės ligoninės skyrius. Petrašiūnuose buvo vidurinė mokykla. Prie Kauno miesto Petrašiūnai buvo prijungti tik 1946 metais[156].

Petrašiūnų termofikacinės elektrinės vaidmuo LAF štabo rengiamame sukilime turėjo būti itin svarbus. Nutrūkus elektros energijos tiekimui

[146] *Sukilimas 1941 m. birželio 22–28 d.*, p. 63.
[147] *Lietuvos kariuomenės karininkai 1918–1953*, t. 8, Vilnius, 2008, p. 254.
[148] *Sukilimas 1941 m. birželio 22–28 d.*, p. 93–94.
[149] Ten pat, p. 65.
[150] Ten pat.
[151] LCVA, f. R-1444, ap. 1, b. 9. l. 50.
[152] *Sukilimas 1941 m. birželio 22–28 d.*, p. 63–64.
[153] Ten pat.
[154] Ten pat, p. 66–67.
[155] Ten pat, p. 66–68.
[156] *LTE*, t. 8, Vilnius, 1981, p. 584.

vargu ar LAF štabas būtų galėjęs prabilti per Kauno radiją birželio 23-iosios rytą, kviesdamas tautą sukilti, skelbdamas apie nepriklausomos Lietuvos atkūrimą ir Laikinosios vyriausybės sudarymą. Elektrinės viršininkas inž. Juozas Linkaitis priklausė LAF. Birželio 22 d. pradėjus sukilimą jis organizavo elektrinės apsaugą ir nuolat informuodavo LAF štabą apie padėtį elektrinėje. Jis palaikė ryšį ir su Kauno radiofonu.

Elektrinės apsaugą padėjo užtikrinti ir popieriaus fabriko mašinisto Vladimiro Nefiodovo iš buvusių šaulių surganizuotas sukilėlių būrys. Gavę keletą šautuvų iš VI forto nuo birželio 23 d. V. Nefiodovo vadovaujami sukilėliai ėmėsi saugoti ir kitus svarbesnius objektus – popieriaus fabriką, ligoninę, parduotuves ir Pažaislio vienuolyne esantį valstybinį archyvą. Sukilėlių štabas įsikūrė valsčiaus administracijos pastate, būrys išaugo iki 72 kovotojų.

Didesnis pavojus valstybinį archyvą saugojusiems sukilėliams buvo iškilęs birželio 24 d., kai Pažaislyje pasirodė iš Panemunės per Nemuną ties Mergelių sala persikėlę raudonarmiečiai. Anot buvusio šios sukilėlių grupės nario J. Eiduko, jų apsaugos grupę tada sudarė šeši vyrai, vadovaujami Vl. Lapienio. Tačiau rusų kareiviai traukėsi padrikai. Pasirodę prie archyvo ir pamatę, kad pastatas saugomas sukilėlių, jie atsitraukė, nesiveldami į susišaudymą. Matyt, dar visai neseniai vykusi kova su Panemunės sukilėliais buvo jiems skaudi pamoka. Sukilėliams pagąsdinti raudonarmiečiai apsiribojo keliais artilerijos šūviais, nepadariusiais jiems jokios žalos[157].

Netrukus Petrašiūnų sukilėlių štabe buvo gauta žinia, kad alkani raudonarmiečiai užpuolė netoliese esantį Varnių kaimą ir braunasi į sodybas, ieškodami maisto. Nedelsiant sudarytas nedidelis sukilėlių būrelis, vadovaujamas Juozo Klinkos, ginkluotas penkiais šautuvais ir dviem naganais, išskubėjo į pagalbą Varnių gyventojams. Prie jų prisidėjo ir iš netoliese esančio VI forto atvykę dar penki sukilėliai. Po susišaudymo raudonarmiečiai iš Varnių kaimo buvo išvaryti ir išsilakstė po artimiausius miškus. Vakare iš Varnių sugrįžę sukilėliai į štabą atsivedė vieną rusą belaisvį ir atsinešė rankinį kulkosvaidį bei keletą šautuvų. Kitą rytą į štabą buvo atvesti dar 4 ar 5 rusų belaisviai, kuriuos sulaikė sukilėlių būrio patruliai Petrašiūnuose. Birželio 25 d. sukilėliai vėl išvyko į Varnius, kad sutrukdytų raudonarmiečiams persikelti per Nemuną. Tačiau kai sukilėliai priartėjo prie Nemuno, jie buvo iš kitos upės pusės apšaudyti vokiečių, kurie sukilėlius palaikė rusais. Čia į galvą buvo sužeistas sukilėlis Liudas Survila.

[157] J. Eidukas, Gyvenimo aprašymas, 1997 liepos 23. 1941 m. birželio 22–28 d. sukilėlių sąjungos archyvas.

Per keletą dienų iki būrio išformavimo Petrašiūnų sukilėliai nušovė 10 ir paėmė į nelaisvę 30 raudonarmiečių, sulaikė apie 50 bandančių bėgti į Sovietų Sąjungą žydų vežimų ir perdavė juos Kauno komendantūros žinion. Iš raudonarmiečių buvo paimta 42 šautuvai, rankinis kulkosvaidis, automatas, keletas dėžių šovinių, dešimt traktorių-vilkikų, vienas lengvasis automobilis[158].

Antrosios sovietinės okupacijos pradžioje, 1944 m. rugpjūčio–rugsėjo mėn., sovietinė kontržvalgyba suėmė 26 buvusius Petrašiūnų būrio sukilėlius. 1944 m. gruodžio 14 d. 3-iojo Baltarusijos fronto karo tribunolas 26 Petrašiūnų sukilėliams paskelbė nuosprendį. Vladimirui Nefiodovui, Leonui Andriuškevičiui, Jonui Paškevičiui ir Nikodemui Griškai buvo skirta aukščiausia – mirties bausmė. 17 sukilėlių buvo nuteisti kalėti lageryje, o 5 tąkart buvo išteisinti[159]. Nuteistiesiems mirties bausme nuosprendis buvo įvykdytas 1945 m. kovo 29 d.

Iki 1945 m. pradžios sovietinis saugumas suėmė dar 40 buvusių Petrašiūnų būrio sukilėlių. 1945 m. kovo mėn. buvo surengtas jų teismas ir paskirtos didelės priverčiamųjų darbų bausmės. Išteisintieji į laisvę nebuvo paleisti, nusprendus, kad Karo tribunolo nuosprendis neteisingas, o ir kitiems skirta per maža bausmė. Siekiant atšaukti nuosprendį, buvo pradėtas naujas tyrimas. Į lagerius, kur buvo išvežti nuteistieji, buvo pasiųsti raštai su reikalavimais etapuoti juos atgal į Kauno kalėjimą, bet pasirodė, kad tai beveik neįmanoma. Antai iš Gorkio srities Intos lagerio 1945 m. antroje pusėje buvo gautas atsakymas, kad iš reikalaujamų etapuoti 8 kalinių 6 mirė lageryje (Jonas Draučiūnas, Pranas Lenartavičius, Kazys Andriuška, Jurgis Grinevičius, Juozas Kondratas, Juozas Vitkauskas), Aleksandras Jakimavičius ir Kazys Dovtartas guli ligoninėje ir juos etapuoti nėra galimybių. Antrojo teismo 1946 metais iš 26 nuteistųjų sulaukė tik šeši[160].

Medicinos pagalbos organizavimas sukilimo metu

LAF štabe už medicinos sritį buvo atsakingas P. Naručio pavaduotojas ats. jaun. ltn. Bronius Stasiukaitis. Anot P. Naručio, tai buvo vienas iš sumaniausių sukilimo organizatorių, labai ištvermingas ir fiziškai, ir dvasiškai,

[158] Iš 1941 m. birželio 22–28 d. sukilėlių sąjungos archyvo.

[159] S. Vaitiekus, *Tuskulėnai: egzekucijų aukos ir budeliai (1944–1947)*, Vilnius, 2002, p.111, 223; 1941 m. birželio 22–28 d. sukilėlių sąjungos archyvas.

[160] Iš 1941 m. birželio 22–28 d. sukilėlių sąjungos archyvo.

niekada nepalūžtantis, realistiškai mąstantis idealistas. Jo buvo numatyta užmegzti ryšius su greitosios medicinos pagalbos tinklu ir ligoninėmis. Ats. jaun. ltn. B. Stasiukaitis veikė padedamas dr. Antano Marčiukaičio ir dr. Rauckino[161].

Pažymėtina, kad būtent B. Stasiukaitis ir A. Marčiukaitis parinko vietą LAF štabui senelių prieglaudoje, kurioje dirbo A. Marčiukaitis. Senelių prieglauda buvo pasirinkta neatsitiktinai. Buvo tikimasi, kad karui prasidėjus mažytė ligoninė nebus panaudota Raudonosios armijos reikmėms ir joje štabui bus įmanoma veikti toliau. Pasiūlyta LAF štabui vieta iš tiesų buvo paranki: čionai žmonės galėjo lankytis nekeldami įtarimų, buvo atskira patalpa, telefono ryšys. Tačiau pradėjus sukilimą paaiškėjo, kad yra ir neigiamų aplinkybių: buvo sekmadienis, ligonius pradėjo lankyti žmonės ir ne vienas iš jų ėmė domėtis, kodėl nuolat skamba telefonas ar juo skambinama. Teko spręsti, ką daryti su lankytojais, kurie išėję iš ligoninės galėjo paskleisti apie tai kalbas, be to, tarp jų galėjo būti ir sovietinio saugumo informatorių. Sukilimo sėkmės klausimas buvo toks svarbus, kad nutarta slaptumo dėlei lankytojų iš pastato neišleisti ir laikyti juos antrame aukšte. Visiems uždaromiems buvo aiškinama, kad tai tik laikinai. Iki vakaro uždarytų lankytojų susirinko apie 120. Kitą dieną, sukilimui išėjus į viešumą, visi jie buvo paleisti[162]. Senelių prieglaudos apsaugą teko sustiprinti, pavakare iškvietus, matyt, per ltn. V. Garbenį, J. Bobelio vadovaujamą aukštesniųjų klasių gimnazistų grupę.

Ats. jaun. ltn. B. Stasiukaičio ir jo pagalbininkų ryšiai su ligoninėmis buvo naudingi ir ta prasme, kad padėjo geriau orientuotis esamoje padėtyje. Kaip rašė savo dienoraštyje Raudonojo Kryžiaus ligoninės viršininkas san. plk. ltn. gyd. Leonas Kęsgaila-Kenstavičius, pirmosiomis karo dienomis ligoninė buvo perpildyta sužeistųjų. Daugumą jų sudarė raudonarmiečiai ir tik pavieniui buvo pristatomi sužeisti sukilėliai. Iš sužeistųjų raudonarmiečių buvo galima spręsti apie padėtį fronte ir Kauno apylinkėse.

Prasidėjusio karo ir sukilimo aplinkybėmis iškilusių klausimų sprendimas daugiausia priklausė nuo vietos iniciatyvos. Vienu iš svarbiausių medicinos pagalbos centrų tapo Kauno Raudonojo Kryžiaus ligoninė, kuriai vadovavo san. plk. ltn. gyd. L. Kęsgaila-Kenstavičius. Jo kabinetas buvo virtęs lyg sanitariniu štabu, iš čia prasidėjo miesto sanitarinių reikalų tvarkymas. Jo padėjėjai buvo gydytojas Antanas Garmus ir san. plk.

[161] P. Narutis, *min. veik.*, p. 277, 355–356.
[162] Ten pat, p. 275, 278, 340.

Vladas Ingelevičius[163]. Vienas iš svarbiausių reikalų buvo ligoninių veiklos užtikrinimas.

Birželio 22 d. prasidėjus sovietinės valdžios pareigūnų, partinių ir sovietinių aktyvistų evakuacijai, drauge su jais pabėgo ir nemaža gydytojų rusų ir žydų. Antai iš Universiteto klinikų pabėgo komunistinė vadovybė – Šneideris, Sabakonis ir Januškevičius[164], iš 1-osios valstybinės ligoninės – gyd. Robinsonas ir kiti[165], iš Raudonojo Kryžiaus ligoninės – gyd. Potašinskas ir dar nemaža grupė gydytojų[166]. Sumažėjus gydytojų, lietuviai gydytojai buvo perkrauti darbu, nes ir šiaip nestigusios darbo ligoninės prasidėjus karui buvo tiesiog perpildytos.

Ypač sunkioje padėtyje atsidūrė buvusi Karo ligoninė ir senoji miesto ligoninė.

Iš buvusios Karo ligoninės birželio 22–23 d. pabėgo visi Raudonosios armijos karo gydytojai. Ligoninė būtų negalėjusi veikti, jeigu ne Raudonojo Kryžiaus ligoninės pagalba. Pastarajai buvusią Karo ligoninę paėmus savo globon, laikinuoju Karo ligoninės vedėju buvo paskirtas chirurgas plk. ltn. gyd. Juozas Stasiūnas[167].

Daug pastangų reikėjo, kad veiktų buvusi senoji miesto ligoninė. Išbėgdami rusai išsigabeno iš ligoninės daug daiktų, ypač baltinių, neužmiršo pasiimti ir medicininius įrankius. Kadangi ligoninėje nebeliko nė vieno gydytojo ir jokių gydymo priemonių, tai atvežtus į ją sužeistuosius teko pergabenti į netoliese buvusią Žydų ligoninę[168].

Raudonojo Kryžiaus ligoninės prireikė ir atsikuriančiam lietuvių Saugumo departamentui. Anot san. plk. ltn. gyd. L. Kęsgailos-Kenstavičiaus, vos prasidėjus sukilimui jis buvo pakviestas į beveik priešais Raudonojo Kryžiaus ligoninę esantį saugumo pastatą Laisvės alėjos ir Vytauto prospekto kampe, kur su pulkininku X buvo susitarta dėl medicinos pagalbos. Susitarimo esmė buvo ta, kad greitosios pagalbos mašinos būtų iškart siunčiamos ten, kur jų pareikalaus pilietis „Duona". Manytina, kad pulkininkas X buvo laikinasis Saugumo departamento vadovas Jonas Dainauskas.

Ligoninės buvo tarsi karo veiksmų barometras. Jos pirmosios pajuto prasidėjusio karo padarinius. Jau birželio 22-osios rytą į jas buvo atvežta su-

[163] *Trimitas*, 2000, Nr. 7, p. 31.
[164] Iš ats. jaun. ltn. E. Petraičio atsiminimų, 1997 m. liepos 28 d. 1941 m. birželio 22–28 d. Lietuvos sukilėlių sąjungos archyvas.
[165] *Trimitas*, 2000, Nr. 7, p. 31.
[166] Ten pat.
[167] Ten pat.
[168] Ten pat.

žeistųjų per vokiečių aviacijos bombardavimus – civilių ir raudonarmiečių. Birželio 23-iąją mieste esančiose ligoninėse ir medicinos punktuose gulėjo apie šimtas sužeistųjų. Ligoninių lavoninės buvo perpildytos raudonarmiečių lavonų. Kitomis dienomis sužeistųjų dar padaugėjo, o nuo birželio 25 d. pasirodė ir sužeistų vokiečių karių. Pirmasis iš jų buvo nežinomas puskarininkis, po kelių valandų miręs Raudonojo Kryžiaus ligoninėje.

Dar rengimosi sukilimui metu Kauno pogrindis buvo numatęs steigti keletą pirmosios medicinos pagalbos punktų priemiesčiuose, iš kur būtų sudėtinga greitai pristatyti sužeistuosius į miesto ligonines. Vieną iš tokių punktų buvo pavesta organizuoti Aukštojoje Fredoje ten gyvenusiam VDU Medicinos fakulteto Histologijos ir embriologijos katedros asistentui ats. jaun. ltn. Kostui Labanauskui. Vykdant pogrindžio užduotį, vieta medicinos pagalbos punktui buvo pasirinkta Sodininkystės ir daržininkystės mokykloje, rūsyje. Iš anksto buvo pasirūpinta vaistais ir tvarsliava. Buvo sutarta, kad pradėjus punktui veikti K. Labanauskui talkintų Aukštojoje Fredoje gyvenusios medicinos seserys S. Balčiūnaitė ir E. Minevičiūtė bei neišvykę atostogauti keli mokyklos mokiniai. Punkto apsaugai buvo numatyta atsiųsti sukilėlių iš gretimų „Maisto" ir „Aleksoto" fabrikų. Laimei, prasidėjus karui sužeistiems sukilėliams suteikti pagalbą neprireikė, nes tokių nebuvo. Tačiau sukilėliai pristatė į punktą sulaikytų sužeistų raudonarmiečių. Pasirodžius vokiečiams, punkte buvę šeši sužeisti raudonarmiečiai buvo jų perimti ir išsivesti[169].

Medicinos pagalbos sistema buvo išplėsta, birželio 23 d. Kaune įsteigus Vietinės apsaugos štabą. Svarbiausias štabo Sveikatos skyriaus uždavinys buvo organizuoti tinkamą pirmosios pagalbos teikimą sužeistiems sukilėliams, kovojusiems įvairiose miesto dalyse. Pasak buvusio skyriaus viršininko gyd. Vaclovo Laboko, tuo tikslu visas Kaunas, įskaitant priemiesčius, buvo padalintas į 10 rajonų, kuriuose birželio 23 d. vakare buvo įsteigti pirmosios pagalbos teikimo postai, po du ir daugiau žmonių. Birželio 23–26 d. šiuose postuose dirbo apie 40 asmenų, tarp jų apie 20 gydytojų. Visi jie savo pareigas atliko tikrai atsidavę. Nepaisydami nuolatinių susišaudymų ir didelio pavojaus, jie drąsiai vyko į skiriamas vietas teikti pagalbą sužeistiems sukilėliams[170]. Jų pastangomis minimu laikotarpiu vietose buvo suteikta pirmoji pagalba daugiau kaip 200 lengvai sužeistiems sukilėliams, apie 80 sunkiai sužeistų buvo pristatyta į ligonines[171].

[169] *Trimitas*, 2002, Nr. 5, p. 41–42; *VLE*, t. 11, Vilnius, 2007, p. 391; *Lietuvos kariuomenės karininkai 1918–1953*, t. 5, Vilnius, 2005, p. 12.

[170] *Savitarpinės pagalbos žinios*, 1942 birželio 13, Nr. 14.

[171] Ten pat.

Ne mažiau svarbus Sveikatos skyriaus darbas buvo organizuoti skubų žuvusiųjų rinkimą mieste ir apylinkėse. Pirmąsias brigadas žuvusiesiems rinkti suorganizavo prof. Bronius Sidaravičius iš Universiteto klinikų tarnautojų. Žuvusiuosius rinko ir Raudonojo Kryžiaus ligoninės personalas, studentai medikai ir kt. Atpažinimui žuvusieji buvo vežami į Medicinos fakulteto rūmus ir Patologijos institutą, kur buvo skirstomi į tris grupes – sukilėlius, civilius gyventojus ir rusų karius. Žuvusiesiems atpažinti buvo sudarytos dvi komisijos. Nesant dokumentų jie buvo fotografuojami. Žuvusių civilių gyventojų buvo apie 50, jie buvo palaidoti miesto kapinėse. Apie 150 rusų karių buvo palaidota Aukštųjų Šančių kapinėse ir Žaliakalnio sentikių kapinėse. Be to, keliasdešimt rusų karių buvo palaidota Kauno apylinkių laukuose[172].

Sukilėliams laidoti buvo sudaryta speciali komisija. Kiekvienam žuvusiam sukilėliui buvo surašomas aktas, pažymint vardą, pavardę, amžių, buvusią gyvenamąją vietą, žūties vietą ir kitus nustatytus duomenis. Iki birželio 26 d. turėta žinių apie 85 žuvusius sukilėlius. 64 iš jų birželio 25 d. buvo palaidoti Karmelitų kapinėse, kiti artimųjų palaidoti pagal gyvenamąsias vietas[173].

Galbūt geriausiai medikų vaidmenį sukilime apibūdino buvęs sukilimo dalyvis medicinos mokslų daktaras docentas, tuo metu ats. jaun. ltn. Kostas Labanauskas: „*Nors mes ir nieko ypatingo nenuveikėme, tačiau parodėme, kad esant reikalui lietuviai sugeba susiorganizuoti ir rizikuoti savo gyvybe ir sveikata tėvynės labui*"[174].

Kauno karo komendantūra

Kaip jau minėta, birželio 24-ąją įvykusiame pirmajame posėdyje Laikinoji vyriausybė nusprendė steigti Lietuvos ginkluotųjų pajėgų vadovybę ir Kauno miesto ir apskrities komendantūrą. Komendantu buvo patvirtintas plk. Jurgis Bobelis[175].

Kauno miesto ir apskrities karo komendantūros steigimas buvo svarbus žingsnis, turėjęs didelės įtakos tolesnei sukilimo eigai mieste ir jo apy-

[172] Ten pat.

[173] Ten pat.

[174] *Trimitas*, 2002, Nr. 5, p. 41–42.

[175] Laikinojo ministerių kabineto posėdžio, įvykusio 1941 m. birželio 24 d., protokolas Nr. 1, *Lietuvos laikinoji vyriausybė. Posėdžių protokolai 1941 m. birželio 24 d. – rugpjūčio 4 d.* Vilnius: LGGRTC, 2001, p. 9–10.

linkėse. LAF Kauno štabas, dabar jau tapęs LAF vyriausiuoju štabu, perdavęs karinius sukilimo klausimus tvarkyti profesionaliems kariškiams, galėjo daugiau dėmesio skirti kitiems reikalams.

Pirmasis, organizacinio pobūdžio, įsakymas Kauno komendantūrai buvo pasirašytas birželio 23 d. Jį pasirašęs plk. J. Bobelis įsakyme paskelbė apie savo paskyrimą ir paskyrė komendantūros pareigūnus, tuo iš esmės patvirtindamas ir komendantūros struktūrą[176].

Nors įsakymas datuotas birželio 23 d., tačiau yra pagrindo manyti, kad jis buvo pasirašytas vėliau, tik atgaline data. Paskirtojo komendantu plk. J. Bobelio tuo metu dar nebuvo Kaune. Kiek žinoma, plk. J. Bobelis prieš karą buvo suimtas ir kalinamas kalėjime Rygoje. Kilus karui jam pavyko išsilaisvinti ir sugrįžti į Kauną. Manytina, kad į Kauną jis grįžo birželio 24 d. ryte, o 10 val. jau buvo darbo vietoje ir pradėjo eiti komendanto pareigas[177].

Tai, kad įsakymo pasirašymo data nurodoma birželio 23 d., reikėtų vertinti kaip faktą, kad jau tą dieną buvo priimti sprendimai dėl komendantūros steigimo ir netgi imtasi konkrečių žingsnių dėl jos organizavimo. Plk. J. Bobelio sūnaus dr. Kazio Bobelio nuomone, pirmuosius įsakymus J. Bobelio vardu parengė ats. plk. Vincas Šaudzis ir mjr. Antanas Biknaitis[178].

Minėtu pirmuoju Kauno karo komendanto įsakymu jo padėjėjais buvo paskirti plk. Vincas Šaudzis (operacijų srityje), plk. ltn. Andrius Balsys (leidimų vėlyvam vaikščiojimui ir ginklams laikyti išdavimo srityje), mjr. Antanas Biknaitis (organizacijos ir komplektavimo srityje), kpt. Pranas Briedulis (informacijos srityje) ir partizanas Ausejus (ypatingiems reikalams). Buvo įsteigtos 8-osios komendantūros valdybos, paskirti valdybų viršininkai ir jų pavaduotojai[179].

Pažymėtina, kad komendanto padėjėjais paskirti ats. plk. V. Šaudzis ir mjr. A. Biknaitis tuo metu buvo birželio 23 d. ats. plk. Liudo Butkevičiaus ir Alberto Zubro-Zemribo (tuomet turėjusio A. Kauno slapyvardį) iniciatyva pradėto organizuoti Vietinės apsaugos štabo nariai.

Vietinės apsaugos štabas, LAF pritariant, buvo steigiamas siekiant organizuoti miestui gyvybiškai svarbių objektų apsaugą, palaikyti tvarką gatvėse ir pan. Apie štabui numatytos veiklos pobūdį liudija per labai trumpą laiką, iki birželio 23 d. pabaigos, suformuoto štabo struktūra. Jame buvo įsteigti šeši skyriai: Kadrų (viršininkas plk. Vincas Šaudzis), Mobilizacijos

[176] LCVA, f. R-1444, ap. 2, b. 1, l. 1–2.
[177] J. Aničas, *Pulkininkas Jurgis Bobelis (1895–1954)*, Vilnius: Vaga, 2004, p. 164.
[178] Ten pat.
[179] LCVA, f. R-1444, ap. 2, b. 1, l. 1–2.

(viršininkas mjr. A. Biknaitis), Operacijų (viršininkas – išsilaisvinęs iš kalėjimo gen. št. plk. ltn. Kazys Pranckonis, pasiskirstęs darbu su ltn. Juozu Barzda), Ginklavimosi (viršininkas plk. J. Narakas), Ryšių (viršininkas Liepinaitis), Sanitarijos (viršininkas gyd. Vaclovas Labokas)[180].

Tačiau jau nuo pat veiklos pradžios štabui teko imtis gerokai platesnių uždavinių, nei buvo užsibrėžta. Vietinės apsaugos štabas per Kauno radiją paskelbė net keliolika potvarkių ir įsakymų, nurodančių visur organizuoti vietinės apsaugos dalinius, kurie rūpintųsi gyventojų ir valstybinio turto apsauga, išlikusiems nepriklausomos Lietuvos pareigūnams perimti administraciją ir policiją, o kur tokių nėra, valdžios pareigūnus skirti vietinės apsaugos dalinio vadovybei. Taip pat buvo paskelbta karininkų ir puskarininkių mobilizacija. Jai vykdyti Vietinės apsaugos štabo Kauno komendantu buvo paskirtas mjr. A. Biknaitis, iki sovietų okupacijos buvęs Kauno komendanto pavaduotoju[181].

Birželio 24 d. Vietinės apsaugos štabas persikėlė į „Lino“ patalpas K. Donelaičio gatvėje. Sanitarijos skyrius buvo įsikūręs Gusevo ligoninėje Trakų g. Padidėjus darbo apimčiai Operacijų skyrių teko perkelti į buvusius Šaulių sąjungos rūmus Laisvės alėjoje[182]. Tačiau pradėtą Vietinės apsaugos štabo veiklą teko keisti.

Laikinosios vyriausybės sprendimas dėl Kauno karo komendantūros steigimo iš esmės pakeitė padėtį. Vietinės apsaugos štabo veikla tokia apimtimi, kokia buvo numatyta jį kuriant, nebeteko prasmės. Atsirado teisėta struktūra, kuriai priklausė visa karinė valdžia mieste ir visoje Kauno apskrityje. Komendantūra buvo steigiama iš dalies pradėto formuoti Vietinės apsaugos štabo pagrindu – tai liudija plk. V. Šaudzio, mjr. A. Biknaičio, gen. št. plk. ltn. K. Pranckonio ir kitų paskyrimas komendantūros pareigūnais[183].

Atkreiptinas dėmesys į tai, kokios valdybos buvo įsteigtos Kauno miesto ir apskrities karo komendantūroje ir kas buvo paskirtas joms vadovauti: Apsaugos valdyba (viršininkas mjr. Petras Linkevičius, pavaduotojas kpt. Pranas Kazilionis); Ginklavimo valdyba (viršininkas dr. plk. inž. Juozas Vėbra, pavaduotojas plk. Mykolas Kalmantas); Spaudos valdyba (viršininkas Juozas Senkus, pavaduotojas ats. jaun. ltn. Albinas Švirnickas); Tiekimo valdyba (viršininkas plk. ltn. Vladas Grudzinskas, pavaduotojas plk. Vincas Butauskas); Transporto valdyba (viršininkas Lionginas Strazdas, pavaduotojas

[180] *Akiračiai*, 1992 birželis; *Jaunimo žygiai Lietuvos okupantų atsikratant 1941 m.*, Los Angeles, 1997, p. 5.
[181] A. Gražiūnas, *min. veik.*, p. 114.
[182] *Akiračiai*, 1992 birželis; *Jaunimo žygiai Lietuvos okupantų atsikratant 1941 m.*, p. 5.
[183] Kauno karo komendantūros dokumentai, LCVA, f. R-1444, ap. 1, b. 19.

Juozas Graužinis); Butų valdyba (viršininkas plk. Tomas Sereika, pavaduotojas kpt. Katilius); Sanitarijos valdyba (viršininkas san. plk. Jonas Augevičius); Turto, aprangos valdyba (viršininkas ats. ltn. Tomas Šidiškis)[184].

Komendantūros adjutantais paskirti ltn. Stasys Markauskas ir ltn. Petras Kučingis – vienas miestui, kitas – apskričiai[185].

Akivaizdu, kad komendantūros struktūra buvo panaši į Krašto apsaugos ministerijos struktūrą, tik pakoreguota, atsižvelgiant į esamas ir galimas aplinkybes. Tai galėjo reikšti, kad komendantūra buvo steigiama kaip struktūra, kurią prireikus būtų galima perduoti krašto apsaugos ministro žinion (paskelbtas krašto apsaugos ministru div. gen. S. Raštikis dar buvo Vokietijoje ir nežinota, kada jis atvyks). Atitinkamai buvo parinkti ir kompetentingi karininkai, o ten, kur nebuvo būtini profesionalai kariškiai, paskirti civiliai.

Neabejotina, kad komendantūros struktūros ir vadovybės personalo klausimai buvo suderinti su Ginkluotųjų pajėgų vadovybe – div. gen. S. Pundzevičiumi ir div. gen. M. Rėklaičiu.

Kauno komendantūros formavimas vyko sparčiai. Sprendžiant iš išlikusių Lietuvos archyvuose saugomų dokumentų, nuo birželio 23 d. komendantūroje dirbo 31 karininkas, keletas puskarininkių ir 20 civilių tarnautojų, įskaitant raštininkus, mašininkes ir ūkio personalą. Matyt, šie pareigūnai ir darbuotojai buvo pradėję dirbti Vietinės apsaugos štabe ar kitokiu būdu prisidėję prie komendantūros organizavimo. Birželio 24-ąją komendantūros personalą papildė 12 karininkų, 12 eilinių, puskarininkių bei viršilų ir 14 civilių tarnautojų, o birželio 25-ąją – dar 4 karininkai ir 17 karių bei civilių tarnautojų[186]. Vokiečių kariuomenei įžengus į Kauną, stojančiųjų į tarnybą komendantūroje sumažėjo.

Formaliai komendantūrai priklausė ir Karininkų ramovė. Prasidėjus sukilimui Kaune buvęs Lietuvos kariuomenės karininkų ramovės šeimininkas ats. mjr. J. Dagys ėmėsi rūpintis Ramovės pastatu. Savo iniciatyva jis su keliais patikimais žmonėmis užėmė pastatą ir paskyrė jo apsaugą. Kitą dieną ats. mjr. J. Dagys informavo Kauno karo komendantą plk. J. Bobelį apie perimtą Ramovės pastatą ir gavo nurodymą toliau eiti Ramovės šeimininko pareigas[187].

[184] LCVA, f. R-1444, ap. 2, b. 1, l. 1–2.
[185] Ten pat.
[186] Kauno karo komendantūros dokumentai, LCVA, f. R-1444, ap. 1, b. 19.
[187] Ats. mjr. J. Dagio raštas Kauno karo komendantui, 1941 m. birželio 28 d., LCVA, f. R-1444, ap. 1, b. 18, l. 75, 76.

Prie komendantūros buvo suformuotas Karo teismas, kurio pirmininku paskirtas išsilaisvinęs iš kalėjimo kpt. Bronius Kirkila[188].

Kyla klausimas, bet nėra atsakymo, kodėl pradėta ir skubėta steigti tokią didelę karinę valdymo struktūrą, nors netrukus Kaune turėjo pasirodyti vokiečiai, o kokie bus santykiai su jais, tada dar nežinota. Atsižvelgiant į tai, kad tuo pačiu metu Ginkluotųjų pajėgų vadovybės štabe buvo rengiami ginkluotų sukilėlių būrių performavimo į karinio pobūdžio formuotes planai, galima spėti, kad buvo siekiama kurti Lietuvos kariuomenės užuomazgas, užbėgant vokiečiams už akių. Matyt, tai buvo svarstoma ir Laikinojoje vyriausybėje, nes jos antrajame posėdyje birželio 25 d., dalyvaujant div. gen. S. Pundzevičiui ir plk. J. Bobeliui, buvo nutarta: *„Partizanų veiklą stiprinti, bet iš partizanų kiek galima greičiau išskirti nepageidaujamą elementą, kurie pripuolamai yra prisiplakę“*[189]. Laikinosios vyriausybės sprendimas dėl sukilėlių veiklos stiprinimo gan mįslingas, nes suformuluotas labai bendrai, išskyrus dalį dėl įvairaus plauko prisiplakėlių „išskyrimo“ iš sukilėlių gretų, tačiau neabejotina, kad tai buvo pritarimas Ginkluotųjų pajėgų vadovybės ir Kauno karo komendantūros numatomiems veiksmams. Tačiau tai tolesni planai, o tuo tarpu reikėjo spręsti neatidėliotinus klausimus mieste ir jo apylinkėse.

Nedelsiant buvo imtasi spręsti daugybę klausimų: bendro vadovavimo daugiausia stichiškai susidariusiems sukilėlių būriams organizavimo, svarbių objektų apsaugos, sulaikytų raudonarmiečių, partinių bei sovietinių aktyvistų laikymo ir apsaugos, o ypač siekta palaikyti rimtį ir tvarką mieste.

Vienas iš svarbesnių klausimų buvo objektų apsauga. Šį darbą birželio 23 d. pradėjo Vietinės apsaugos štabas, o konkrečiai už apsaugos organizavimą buvo atsakingas ats. ltn. Tomas Šidiškis. Pradėjus formuoti komendantūrą jis buvo paskirtas komendantūros Turto apsaugos skyriaus viršininku ir tęsė anksčiau pradėtą darbą. Jo pastangomis birželio 23–24 d. mieste buvo išstatyta 30 sargybų ir paskirta 15 ginkluotų sargų įvairiose vietose.

Kaip buvo vykdoma apsauga, liudija Lietuvos archyvuose išlikę kai kurių sargybų viršininkų raportai. Antai iš ats. jaun. ltn. Norberto Jokūbausko raporto matyti, kad birželio 24 d. ryte atvykę į Turto apsaugos skyrių jis

[188] LCVA, f. R-1444, ap. 1, b. 4, l. 30.
[189] Laikinojo Lietuvos ministerių kabineto 1941 m. birželio mėn. 25 d. 17 ½ val. posėdžio protokolas Nr. 2, *Lietuvos laikinoji vyriausybė. Posėdžių protokolai 1941 m. birželio 24 d. – rugpjūčio 4 d.*, p. 11.

gavo įsakymą sudaryti apsaugos grupę Senamiesčio Kranto, Druskininkų, Nemuno gatvių ir ypač „Darbo" fabriko rajonui. Grupė sargybą ėjo birželio 24–27 d. Grupėje buvo 5 žmonės, bet vienas iš jų sargybos metu pradingo be žinios[190]. Kitame ats. jaun. ltn. T. Šidiškiui adresuotame raporte 5-ojo pramonės statybos tresto mechanizacijos bazės apsaugos viršininkas ats. kpt. A. Soldatenkovas birželio 25 d. pranešė, kad įmonės turtas ir pastatai nenukentėję.

Ats. jaun. ltn. Alfonso Vazalinsko birželio 25 d. raporte pranešama apie sargybų patikrinimą, kurį ats. jaun. ltn. T. Šidiškio pavedimu vykdė ats. jaun. ltn. Vaclovo Dzenkausko vadovaujama kelių asmenų grupė. Sargybų tikrinti grupė išvyko birželio 24 d. apie 15 val. automobiliu. Pradžioje buvo patikrinta karo ligoninės sargyba, paskui grupė nuvyko tikrinti sargybos į buvusį „Zizo" tabako fabriką, esantį Kranto gatvėje, Nemuno pakrantėje. Automobiliui sustojus ir grupei išlipus, netikėtai į juos atidengė kulkosvaidžio ugnį įsitvirtinę kitoje Nemuno pusėje raudonarmiečiai. Patikrinimo grupei teko skubiai slėptis, tačiau per apšaudymą buvo sužeistas į koją mašinos vairuotojas, dingo grupės vyresnysis ats. jaun. ltn. V. Dzenkauskas (vėliau paaiškėjo, kad jis liko gyvas). Atsitraukus į saugią vietą, prie jaun. ltn. A. Vazalinsko pribėgo sužeistas į koją raudonarmietis ir paprašė jį ir dar vieną sužeistąjį perduoti sanitarams. Nuginklavę raudonarmiečius ir pranešę apie juos netoliese buvusiems sanitarams, likę trys iš grupės sugrįžo atgal[191].

Iki birželio 28 d. objektus saugojo sukilėliai, per tą laiką žuvo 2 sukilėliai ir 2 buvo sužeisti. Vokiečių reikalavimu sukilėlių būrius paleidus, apsaugos funkcijos buvo perduotos TDA batalionui. Birželio 28 d. ats. ltn. T. Šidiškis raporte Kauno komendantui pranešė, kad nuo šios dienos sargybos ir sargai postuose nuimti, ginklai iš jų paimti, o dėl 11 svarbesnių objektų sargybos pateikti pasiūlymai[192].

Nedaug tėra išlikusių dokumentų apie komendantūros valdybų veiklą sukilimo dienomis, tačiau neabejotina, kad darbo joms buvo pakankamai. Apie Transporto valdybos veiklą žiupsnelį prisiminimų yra pateikęs ats. jaun. ltn. Vladas Kišonas. Birželio 23 d. ryte išgirdęs per radiją žinią apie Lietuvos nepriklausomybės atkūrimą ir skelbiamą karininkų registraciją, jis nuvyko į buvusius Saugumo rūmus, o iš ten, kaip baigęs karo mokyklą automobilių specialistas, buvo pasiųstas į komendantūrą. Ten jis gavo užduotį organizuoti autotransporto skyrių. Radęs komendantūros kieme

[190] LCVA, f. R-1444, ap. 1, b. 9, l. 21.
[191] LCVA, f. R-1444, ap. 1, b. 9, l. 35–36.
[192] LCVA, f. R-1444, ap. 1, b. 9, l. 44.

daug žmonių, atrinko iš jų apie dešimtį vairuotojų ir paskirstęs juos grupelėmis po du tris žmones pasiuntė ieškoti mieste paliktų automobilių. Šančiuose buvusios Autorinktinės garažuose buvo surasti du sunkvežimiai su dujų generatorių varikliais, Vilijampolėje ar Jonavos gatvėje rastas dar vienas sunkvežimis, paskui vienas nuolat gendantis lengvasis automobilis. Rasti automobiliai buvo pristatyti į komendantūros kiemą, ten suremontuoti ir jau kitą dieną panaudoti ginklams ir šaudmenims išvežioti, ryšiui palaikyti ir kitiems uždaviniams vykdyti[193].

Komendantas plk. J. Bobelis nuo pirmosios minutės, kai pradėjo eiti pareigas, ėmėsi ryžtingų veiksmų, spręsdamas komendantūrai keliamus uždavinius.

Jau birželio 24 d. buvo paskelbta keletas Kauno karo komendanto įsakymų bei nurodymų ir griežtai pareikalauta besąlygiškai juos vykdyti. Įsakymai buvo skelbiami per radiją, laikraštyje „Į laisvę", išklijuojami gatvėse.

Pirmasis karo komendanto įsakymas buvo bendro organizacinio pobūdžio, skirtas visiems Kauno miesto ir apskrities gyventojams. Įsakymas skelbė:

asmenys, turintys ginklų, privalo tuojau juos įregistruoti Kauno komendantūroje;

policijos nuovadų viršininkams ir policijos valdininkams tuojau grįžti į tas pareigas, kurias jie ėjo 1940 m. birželio mėn. 15 d.;

šaulių būrių vadai ir jų padėjėjai tuojau organizuoja šaulių būrius tose pat vietose ir tose pat būstinėse, kuriose jie buvo 1940 m. birželio mėn. 15 d., o visi šauliai tuojau prisistato savo būrių vadams ar jų padėjėjams būrio štabo būstinėje;

valdiškų ir privačių namų savininkai ir kiemsargiai privalo žiūrėti, kad jų namuose nesislapstytų įtartini asmenys, apie tokius asmenis tuojau pranešti policijai;

visi Kauno miesto ir apskrities priešgaisrinės apsaugos pareigūnai privalo tuojau grįžti į savo pareigas;

valdišką ir visuomenės turtą saugoti ir nenaikinti, nusikaltusius perduoti policijai.

Be to, Kauno mieste ir apskrityje buvo uždrausta vaikščioti ir važinėti nakties metu nuo 23 iki 5 val. Draudžiamu laiku buvo galima vaikščioti tik gavus komendantūros leidimą[194].

[193] Iš Vlado Kišono gyvenimo aprašymo (data nenurodyta), LAKS archyvas.
[194] LCVA, f. R-1444, ap. 1, b. 19, l. 7.

Pažymėtina, kad dauguma šio įsakymo reikalavimų gyventojams jau buvo žinomi, tačiau iki tolei jie buvo skelbiami per radiją kaip LAF štabo kvietimai. Paskelbus įsakymą, jie jau tapo gyventojams privalomi vykdyti.

Antrasis įsakymas buvo skirtas ginkluotiems sukilėliams. Gyventojai buvo įspėjami, kad vokiečių kariuomenė su visais ginkluotais vyrais, neturinčiais tam tikrų lietuviškų įstaigų nustatytos raštiškos formos pažymėjimų su spaudu *Wehrdienst*, elgiasi kaip su priešais, ir jų gyvybei gresia pavojus. Pranešta, kad Kauno karo komendantūra nuo birželio 24 d. 15 val. pradėjo išdavinėti tokius pažymėjimus, ir kad jų išdavimu turi rūpintis kovos dalinių vadai. Vietovėse, kur dar nėra komendantūrų, pažymėjimų išdavimu turėjo rūpintis kompetentingi vietos organai.

Taip pat buvo nurodyta, kokie turėtų būti pažymėjimai. Įsakyme paskelbta, kad pažymėjimas pageidaujamas spausdintas, jame turi būti žodis *Sicherheitsdienst* ir raidės *L. N. P.*, kampe cheminiais dažais spaudas *Wehrdienst*.

Pažymėjimus išduodančios įstaigos buvo atsakingos už tai, kad pažymėjimai nepakliūtų į netinkamas rankas. Įsakymu buvo įspėta, kad *„pažymėjimų ir štampų padirbimas yra valstybės išdavimas, ir už jį bus taikomos griežčiausios bausmės“*[195].

Atrodytų, kad reikalavimai dėl pažymėjimų lyg ir buvo savaime suprantami, nes buvo skirti sukilėlių saugumui užtikrinti. Tačiau ne vienam kėlė nuostabą reikalavimas, kad pažymėjime būtų raidės *L. N. P.*, reiškiančios *„Lietuvių nacionalistų partija“*. Privalomu šio ženklo vartojimu buvo nustebintas net LAF štabas[196], juo labiau kad LAF štabui buvo žinomi LAF Berlyno centro nurodymai prasidėjus sukilimui jo dalyviams užsirišti ant kairiosios rankos baltą juostą su raidėmis *TDA*[197]. Nežinia, kieno ir kokiais nurodymais vadovavosi plk. J. Bobelis, įtvirtindamas tokį įrašą pažymėjime. Kiek žinoma, jis nebuvo šios partijos šalininkas, netgi priešingai, liepos 23 d. šios partijos sprendimu jis buvo nušalintas nuo komendanto pareigų. Matyt, neatsitiktinai įsakyme apie įrašą pažymėjime atsirado žodis „pageidaujamas“.

Netrukus reikalavimas turėti leidimą laikyti ginklą buvo dar labiau sugriežtintas birželio 25 d. įsakymu Nr. 7:

„Visiems partizanams vadams ir atskiriems partizanams į s a k a u:

1. Šiandien, ligi 22 valandos, apsirūpinti leidimais ginklams laikyti. Leidimus duoda Kauno Karo Komendantūra. Partizanai, sulaikyti su ginklais, bet neturį leidimų, bus baudžiami visu įstatymų griežtumu ligi mirties bausmės.

[195] Kauno karo komendanto įsakymas Nr. 2, LCVA, f. R-1444, ap. 1, b. 19, l. 11.
[196] P. Narutis, *min. veik.*, p. 287.
[197] A. Gražiūnas, *min. veik.*, p. 45.

Visiems partizanų būrių vadams miesto apsaugos reikalais tuojau atvykti į Kauno Karo Komendantūrą pas Miesto Apsaugos Viršininką arba su juo susisiekti telefonu 22 313 Nr.“[198]

Tarp sukilėlių ir gyventojų kasdien, vos ne kas valandą, atsirasdavo sužeistųjų, kuriems buvo reikalinga neatidėliotina medicinos pagalba. Komendanto birželio 24 d. įsakymu Nr. 5 buvo nurodyta visiems medicinos gydytojams, besiverčiantiems laisva medicinos praktika, iškabinti prie savo kabinetų Raudonojo Kryžiaus ženklą ir teikti medicinos pagalbą visiems sužeistiesiems[199].

Kol pradėjo tinkamai funkcionuoti miesto administracija, buvo net leidžiami įsakymai ir nurodymai, kuriais siekta palaikyti rimtį tarp gyventojų, nes mieste sklandė nemaža įvairių gandų, keliančių paniką. Viename iš birželio 24 d. įsakymų buvo nurodyta visoms Kauno kepykloms nedelsiant pradėti kepti duoną, imtasi priemonių surinkti žinias apie turimas miltų, kruopų, druskos, cukraus ir kitų maisto produktų atsargas[200]. Paskliduis gandui, kad raudonieji esą užnuodijo geriamąjį vandenį, siekiant nuraminti gyventojus netgi buvo įsakymu paskelbta, kad vandentiekio vanduo švarus, šulinių vandenį rekomenduota naudoti tik virintą[201].

Nemenką rūpestį komendantūrai kėlė sukilimo priedanga vykdomi įvairaus pobūdžio kriminaliniai nusikaltimai. Gyventojai skundėsi dėl dažnėjančių įsilaužimų, apiplėšimų, niekuo nepagrįsto smurto. Dar nesutvirtėjusi atsikurianti policija buvo nepajėgi imtis reikiamų priemonių gyventojų saugumui užtikrinti, ypač sąlygomis, kai mieste buvo daug ginkluotų žmonių. Birželio 24 d. buvo paskelbtas komendanto įsakymas Nr. 6, kuriuo buvo įspėta, kad *„vagys, plėšikai ir kiti jiems panašūs bus baudžiami mirties bausme nusikaltimo vietoje“*[202].

Vos pradėjusi formuotis komendantūra turėjo labai nedaug laiko veikti savarankiškai. Vokiečiams užėmus Kauną, greit visą valdžią perėmė jų paskirtas karo komendantas austras gen. mjr. Robertas von Pohlis. Nors, kaip vėliau rašė div. gen. S. Raštikis, tai buvo sukalbamas ir lietuviams palankus žmogus, jis nebuvo įgaliotas kalbėtis jokiais politiniais reikalais[203]. Kai birželio 25 d. Lietuvos laikinosios vyriausybės delegacija jam prisistatė, tai išgirdo, kad jis negalįs kalbėtis su delegacijos nariais kaip vyriausybės atstovais, nes

[198] Kauno karo komendanto įsakymas Nr. 7, LCVA, f. R-1444, ap. 1, b. 8, l. 25.
[199] *Į laisvę*, 1941 birželio 25.
[200] Ten pat.
[201] Ten pat.
[202] Ten pat.
[203] S. Raštikis, *Kovose dėl Lietuvos*, Vilnius, 1990, p. 295.

vyriausybės ir krašto ateities reikalai priklausą Reicho vadovybei, o karinei valdžiai rūpi tik karo ir su juo susiję dalykai[204]. Bet kontaktų su lietuvių komendantūra gen. mjr. R. Pohlis nevengė. Be to, vokiečiams buvo naudinga, kad lietuviai patys ėmėsi organizuoti mieste ir apskrityje tvarkos palaikymą.

Tačiau vokiečiams netiko, kad mieste ir apskrityje veikė ginkluoti lietuvių sukilėlių būriai. Birželio 28 d. vokiečių karo komendantas gen. mjr. R. Pohlis nurodė Kauno karo komendantui plk. J. Bobeliui juos nuginkluoti, ginklus pristatyti į Kauno komendantūrą. Iš esmės ginkluotų sukilėlių būrių klausimu Laikinoji vyriausybė jau buvo priėmusi sprendimą. Birželio 25 d. ji buvo nutarusi: *„Kaune eiti prie policijos organizavimo, o partizanų veiklą plėsti provincijoje, kur dar yra likusių bolševikų, komunistų ir žydų gaujų“*[205]. Vokiečių karo komendanto nurodymas tik paskubino sukilėlių būrių likvidavimą Kaune.

Provincijos atžvilgiu Lietuvos laikinosios vyriausybės sprendimas dėl sukilėlių būrių liko galioti, nes, kaip parodė vėlesni įvykiai, vokiečiai netrukus kai kuriuos būrius panaudojo savo tikslams. Tokių būrių sudėtį pakoregavo patys sukilėliai: tie, kurie nesutiko su nacių politika, paliko jų gretas.

Kaune vokiečiai taip pat nusprendė lietuvių ginkluotas formuotes panaudoti savo tikslams, tik kitokiu būdu. Birželio 27 d. vokiečių karo komendantas pranešė apie priimtą sprendimą organizuoti apsaugos batalioną kariniais pagrindais. Tą pačią dieną bataliono organizavimo klausimas buvo apsvarstytas Laikinosios vyriausybės posėdyje. Vyriausybė palankiai sutiko žinią apie bataliono organizavimą ir birželio mėn. 28 d. pasirodė toks Kauno karo komendanto įsakymas Nr. 9:

„Vadovybės įsakymu lig šiolei veikę partizanų daliniai perorganizuojami į reguliarų junginį. Ryšium su tuo, visi partizanų daliniai, įmonių apsauga ir paskiri asmenys savo turimus visus ginklus ir karo medžiagą privalo ligi šiandien, birželio mėn. 28 d., 17 val. grąžinti perregistravimui į Kauno Karo Komendantūrą. Nuo to pat laiko išduoti ligšioliniai leidimai ginklui laikyti ir vaikščioti nustoja galios. Asmenys, kurie nustatytu laiku ginklų perregistravimui į Komendantūrą negrąžins, bus baudžiami visu įstatymų griežtumu.“[206]

Tą pačią dieną buvo išplatintas ir Kauno karo komendanto pranešimas, skelbiantis:

[204] A. Gražiūnas, *min. veik.*, p. 125.

[205] Laikinojo Lietuvos ministerių kabineto 1941 m. birželio mėn. 25 d. 17 ½ val. posėdžio protokolas Nr. 2, *Lietuvos laikinoji vyriausybė. Posėdžių protokolai 1941 m. birželio 24 d.–rugpjūčio 4 d.*, p. 11.

[206] LCVA, f. R-1444, ap. 1, b. l. 28.

„Prie Kauno Karo Komendantūros formuojamas Tautinio Darbo Apsaugos batalijonas. Visi taurūs lietuviai, norį tarnauti tame batalijone, kviečiami iki š. m. birželio 29 d. 18 val. užsirašyti Kauno Karo Komendantūroj, Gedimino g. 34, I a., kamb. 1. Priimami tarnavę aktyvioj tarnyboj karininkai, puskarininkiai ir eiliniai. Registruojantis prašome pristatyti visus turimus karinius ir civilinius asmens dokumentus.“[207]

Kaip klausimas dėl bataliono formavimo buvo sprendžiamas su vokiečiais, nėra žinoma. Tačiau neabejotina, kad tai atitiko abiejų šalių – vokiečių ir lietuvių – interesus. Vokiečiams jis buvo reikalingas atlikti pagalbines funkcijas – saugoti karinės reikšmės objektus, sovietų karo belaisvių stovyklas, patruliuoti gatvėse ir kt. Lietuviams buvo svarbu turėti savos kariuomenės užuomazgą.

Manytina, kad nemažą įtaką bataliono formavimui turėjo vokiečių sausumos pajėgų vyriausiosios vadovybės birželio 26 d. direktyva žygiavusioms per Lietuvą vermachto armijoms, kurios vienas iš nurodymų buvo toks:

„Esama reguliari policija ir ta, kuri susidaro tautinių organizacijų forma, leidžiama panaudoti valymų operacijoms. Sustiprinimas reguliarios policijos pagalbine policija ir mažesniais kariuomenės daliniais yra leistinas.“[208]

Kaip parodė tolesni įvykiai, Tautinio darbo apsaugos (TDA) bataliono sudarymas buvo lietuvių pagalbinės policijos formavimo pradžia, taigi atitiko direktyvos nuostatas.

TDA batalioną pradėta formuoti birželio 28 d. Žmonių netrūko, nes įsirašyti į batalioną pageidavo daug buvusių sukilėlių. Netrūko ir karininkų, nes iki to laiko komendantūroje jų buvo užsiregistravę 212[209], dauguma jų vienokiu ar kitokiu būdu dalyvavo sukilime.

Iki liepos 1 d. bataliono formavimas buvo beveik baigtas. Sukilėlių būriai, atidavę ginklus komendantūrai, buvo paleisti.

Sukilimas Kauno užmiestyje ir apskrityje

Kauno karo komendantūra buvo užregistravusi šiuos Kauno apskrities vietovėse aktyviai veikusius sukilėlių būrius: Garliavos valsčiaus Stanaičių (20 žm.), Juragių (40 žm.), Julijanavos (70 žm.) ir Juodvarnio (30 žm.)

[207] LCVA, f. R-1444, ap. 1, b. l. 35.

[208] *Karys*, 1971, Nr. 6, p. 184–189.

[209] Karininkų, užsiregistravusių komendantūroje, sąrašas, LCVA, f. R-1444, ap. 1, b. 9, l. 95–98.

kaimuose, Veiverių valsčiaus Pažėrų kaime (40 žm.), Lapėse (30 žm.), Ežerėlio durpyne (25 žm.), Kruonyje ir Kruonio valsčiaus Darsūniškio kaime (60 žm.), Vytėnų kaime (20 žm.), Pakruonyje (150 žm.), Lampėdžių kurorte (20 žm.), Palemone (60 žm.), Kačerginėje (40 žm.), Vilkijos valsčiaus Naujadvario kaime (30 žm.), Aukštojoje Panemunėje (60 žm.), Jiesioje (40 žm.)[210].

Gan smarkūs sukilėlių susirėmimai su raudonaisiais vyko artimose Kaunui apylinkėse. Marvos kaime, esančiame žemiau Aleksoto, sukilėliams susikovus su raudonaisiais buvo sunkiai sužeistas sukilėlis buvęs aviacijos psk. Dionizas Skrinius, vėliau miręs nuo žaizdų ligoninėje[211]. Kitoje Kauno pusėje, Palemone, aktyviai veikė daugiausia iš buvusių šaulių susidaręs sukilėlių būrys. Sukilėliai saugojo plytų fabriką ir kitas įmones, gynė nuo raudonarmiečių plėšikavimų vietos gyventojus. Kovose buvo sunkiai sužeistas ir vėliau mirė sukilėlis Stepas Čiutelė[212].

Ne ką mažiau aukų sukilėliai patyrė ir nuo vokiečių rankų. Ypač daug sukilėlių suimta ir sušaudyta Zapyškyje ir Kulautuvoje, o Kauno užmiestyje jie sušaudė du tiltą saugojusius sukilėlius[213].

Garliavos valsčiuje veikė net keletas sukilėlių būrių, tačiau informacijos apie jų veiklą išliko nedaug. Žinoma, kad nedidelis būrys, kuriame buvo 9 sukilėliai, buvo susiorganizavęs Birutės II kaime. Būriui vadovavo Mykolas Grušauskas (antrosios sovietinės okupacijos pradžioje jis buvo suimtas ir už dalyvavimą sukilime nuteistas 10 metų)[214]. Sąlygos sukilėliams veikti buvo nepalankios, nes per Garliavą Kauno link dideliu srautu traukėsi Raudonosios armijos daliniai, o birželio 24 d. prie Garliavos vyko gan aršios vokiečių ir rusų kautynės. Esant tokiai padėčiai, tarp sukilėlių ir raudonarmiečių didesnių susirėmimų nebuvo, tačiau nuostolių neišvengta: vienas iš minėto būrio sukilėlių buvo atsitiktinai nušautas vokiečių. Aktyviau sukilėliai veikė jau prie vokiečių, dalyvaudami sulaikant atsilikusius raudonarmiečius.

Kulautuvoje sukilėliai pradėjo veikti birželio 23 d. Pirmiausia jie ėmėsi suiminėti aktyvius komunistus ir komjaunuolius. Išgąsdinti pionierių stovykloje dirbę komjaunuoliai pasikvietė į pagalbą raudonarmiečius, kurie suėmė ir sušaudė sukilėlius buvusį policininką Boleslovą Daukšį ir Zapyškio kaimo gyventoją Stasį Linkevičių[215].

[210] LCVA, f. R-1444, ap. 1, b. 9, l. 6, 115.
[211] A. Gražiūnas, *min. veik.*, p. 59.
[212] Ten pat.
[213] Ten pat, p. 98.
[214] Z. Juodžio tardymo protokolas, 1948 m. liepos 20 d., LYA, f. K-1, ap. 58, b. 11238/3, t. 1, l. 166–167.
[215] *Lietuvos gyventojų genocidas 1939–1941*, t. 1, Vilnius: LGGRTC, 1999, p. 229, 503.

Jonavoje sukilėliams veikti buvo ypač pavojinga, nes per Jonavą traukėsi raudonarmiečių daliniai. Be to, ir vietos sąlygos nebuvo sukilėliams palankios, nes čia gyveno daug rusų kolonistų, tarp kurių buvo daug atkaklių komunistų. Aktyviau veikti sukilėliai pradėjo tik pasirodžius vokiečiams. Susirėmimuose žuvo du vietos sukilėliai – mokytojas ir buvęs šaulys.

Raudondvaryje sukilėliai pradėjo veikti birželio 23 d. – kai kur iškabino lietuviškas Trispalves, nors miestelyje ir apylinkėse dar buvo pilna raudonarmiečių. Plk. Andriaus Butkūno iniciatyva birželio 24 d. buvo suorganizuotas sukilėlių būrys[216]. Pradžioje būrys buvo menkai ginkluotas, bet vėliau padėtis pagerėjo, ginklų atvežus iš Kauno.

Susiorganizavus būriui, tuoj pat buvo pradėta aplinkinių vietovių žvalgyba. Netrukus žvalgai pranešė, kad 18 raudonarmiečių, vadovaujamų leitenanto, užpuolę vieną iš sodybų, kurioje slapstėsi apie keturiasdešimt moterų ir vaikų. Bandę apginti moteris ir vaikus sukilėliai Benediktas Butkus ir Jonas Viržaitis buvo nukauti, o trys sukilėliai pateko į raudonarmiečių nelaisvę. Suimtus sukilėlius ir dar tris sodybos gyventojus raudonarmiečiai išsivedė į mišką, ketindami sušaudyti. Tačiau ir patys raudonarmiečiai buvo pakrikę, išsigandę. Jiems pradėjus nesutarti, ginčytis, suimtieji sukilėliai sugebėjo pabėgti. Plk. A. Butkūno pasiųstiems sukilėliams pavyko išgelbėti sodyboje prisiglaudusius gyventojus. Raudonarmiečiai neišdrįso stoti į kovą su sukilėliais ir pabėgo, išgirdę jų šūvius[217].

Tą pačią birželio 24 d. sukilėliai neteko dar vieno iš savųjų. Sukilėlis Pranas Babkaitis pastebėjo keliolika raudonarmiečių, besivarančių dvi moteris. Puolusį jų vaduoti P. Babkaitį raudonarmiečiai sužeidė į pilvą ir, nesuteikę jokios pagalbos, paliko pievoje, kur jis išgulėjo apie 10 valandų. Kai jis buvo surastas ir nugabentas į sanatoriją, medicinos pagalba jau nebepadėjo, ir apie 23 val. jis mirė.

Birželio 25 d. pagal vietinių kolaborantų nurodymus būrelis raudonarmiečių mėgino sunaikinti Raudondvario sukilėlių štabą. Tačiau pavojus buvo laiku pastebėtas. Sukilėliams juos apsupus, įvyko susišaudymas, kurio metu du užpuolikai buvo nukauti, du sulaikyti, vienas sužeistas.

Daugėjant sukilėlių, birželio 25 d. būrys buvo pertvarkytas į kuopą, kuriai vadovauti buvo paskirti ats. jaun. ltn. Viktoras Šimaitis ir ats. jaun. ltn. Gediminas Klimas. Plk. A. Butkūnas liko vadovauti Raudondvario sukilėlių štabui. Be jo, štabo narys buvo L. Zavadskis. Vėliau, kai plk. A. But-

[216] V. Brandišauskas, *1941 m. Birželio sukilimas*, p. 86–88; LYA, f. K-1, ap. 58, b. 38506/3, l. 48.
[217] V. Brandišauskas, *min. veik.*, p. 87–88.

kūnas buvo paskirtas formuojamo prie Kauno karo komendantūros Tautinio darbo apsaugos bataliono vadu, sukilėlių štabo viršininko pareigas perėmė ats. ltn. Feliksas Grušas[218].

Viena iš didesnių Raudondvario sukilėlių operacijų buvo mėginimas išsaugoti nuo susprogdinimo Raudondvario tiltą per Nevėžį. Tačiau stiprus raudonarmiečių būrys atrėmė kelis sukilėlių bandymus užimti tiltą, o kai tilto gynyba nebeteko reikšmės, raudonarmiečiai jį susprogdino. Per kovas dėl tilto žuvo du sukilėliai[219].

Praslinkus frontui, sukilėliai stengėsi išgaudyti apylinkėse besislapstančius raudonarmiečius, suiminėjo vietos komunistus ir jų pagalbininkus. Iš viso sukilėliai Raudondvaryje ir jo apylinkėse sulaikė 68 raudonarmiečius[220].

Beveik iki birželio pabaigos Kauno miesto ir apskrities karo komendantūroje neturėta tikslios informacijos apie sukilėlių būrius ir jų veiklą bei apie padėtį *tolimesnėse Kauno apskrities vietovėse*. Siekdamas turėti tikslesnę informaciją, komendantas plk. J. Bobelis pasiuntė keletą karininkų į vietoves, iš kurių nebuvo gauta pranešimų apie padėtį arba gauta informacija buvo neaiški. Vienas iš tokių karininkų buvo ats. jaun. ltn. Matas Valeika[221], komendanto pavedimu nuo birželio 28 d. iki liepos 6 d. aplankęs Pravieniškes, Rumšiškes, Vievį, Žiežmarius, Kaišiadoris, galbūt ir daugiau miestelių bei valsčių centrų.

Bene pirmasis ats. jaun. ltn. M. Valeikos raportas buvo iš *Pravieniškių*. Jo birželio 28 d. raporte Kauno komendantui buvo pranešta apie raudonarmiečių birželio 25 d. maždaug 15 val. įvykdytas masines žudynes Pravieniškių darbo stovykloje. Tada M. Valeikai pavyko išsiaiškinti, kad raudonarmiečiai nužudė 230 žmonių, taip pat iššaudė stovyklos prižiūrėtojus su šeimomis. Birželio 25 d. darbo stovyklos maitinimo sąrašuose buvo 444 žmonės, vadinasi, 214 žmonių pavyko pabėgti, tarp jų 50 sužeistųjų. Dalis sužeistųjų mirė evakuojami[222]. Kitame raporte M. Valeika papildomai pranešė, kad birželio 29 d. Pravieniškėse palaidoti 182 žuvusieji, tarp jų du sovietų kariai, 50 žuvusių išsivežė giminės. Matyt, dėl vietos gyventojų susirūpinimo žudynėmis ir užimtumo, teikiant pagalbą sužeistiesiems, tvarkant žuvusiuosius ir pan., čia sukilėliai nebuvo suspėję organizuotis, nes, kaip galima spręsti iš M. Valeikos raporto, sukilėlių būrys Pravieniškėse įsteigtas tik jam atvykus. Pravieniškių ir Rumšiškių sukilėliams pavesta stovykloje įvesti tvarką ir imtis apsaugos, kol bus sudaryta kalėjimo administracija[223].

[218] Ten pat.
[219] Ten pat.
[220] Ten pat.
[221] Ats. jaun. ltn. M. Valeika pirmosios sovietinės okupacijos metu dalyvavo LAF pogrindinėje veikloje Kaune. NKVD 1941 m. gegužės 7 d. suimtas, įtartas dirbęs vokiečių žvalgybai. Kilus karui iš kalėjimo išlaisvintas, tarnavo Kauno karo komendantūroje, priklausė LNP. Nuo 1944 m. spalio iki 1945 m. balandžio – vokiečių žvalgybos mokyklos FAK-203 ryšių karininkas. 1945 m. liepą Berlyne suimtas, vėliau tardytas Vilniuje. 1946 m. nuteistas, kalintas Magadano srityje. 1953 m. paleistas, grįžo į Lietuvą.
[222] LCVA, f. R-1444, ap. 1, b. 9, l. 52.

Rumšiškėse iki birželio 29 d. sukilėliams vadovavo buvęs 5-osios Trakų šaulių rinktinės Beištrakių būrio vadas K. Žydanavičius. Tą dieną jis raportu Kauno karo komendantui pranešė, kad Rumšiškių sukilėlių štabą perdavė ats. jaun. ltn. Leonui Šimaičiui ir išvyko Trakų šaulių rinktinės žinion, į savo kaip girininko tarnybos vietą[224]. Po dviejų dienų į Rumšiškes atvykęs ats. jaun. ltn. M. Valeika padėjo ats. jaun. ltn. L. Šimaičiui sutvarkyti organizacinius klausimus. L. Šimaitis buvo paskirtas miestelio ir apylinkės komendantu, ats. ltn. Kazys Medzevičius – apsaugos viršininku. Jiems buvo nurodyta imtis priemonių išgaudyti apylinkės miškuose besislapstančius raudonarmiečius[225].

Žiežmariuose pasirodę vokiečiai ilgiau neužsibuvo. Jiems išvykus, vietos komunistai susisiekė su į miškus pabėgusiais raudonarmiečiais ir, pagal žiežmariečių gautą informaciją, naktį į liepos 5 d. rengėsi pulti miestelį. Žiežmariuose veikė nedidelis sukilėlių būrys, todėl karo pradžioje pasitraukusiam iš 29-ojo šaulių teritorinio korpuso 259-ojo šaulių pulko ltn. Feliksui Butrimėnui buvo įsakyta organizuoti sukilėlius miestelyje ir jo apylinkėse, o Rumšiškių komendantui suteikti Žiežmarių sukilėlių būriui ginklų ir šovinių[226].

Kaišiadoryse ats. jaun. ltn. M. Valeikai taip pat teko imtis organizacinių klausimų. Ats. ltn. Povilui Gabei buvo įsakyta organizuoti sukilėlius Kaišiadorių miestelyje ir jo apylinkėse[227].

Vievyje ats. jaun. ltn. M. Valeika rado leitenanto vadovaujamą sukilėlių būrį, organizuotą Vilniaus komendanto įsakymu[228].

Gelvonuose, sprendžiant iš ats. jaun. ltn. M. Valeikos raporto Kauno komendantui, sukilėliams vadovavo Gelvonų apylinkės karinis viršininkas kpt. Pranas Kvedaravičius (1945 m. jis buvo NKVD suimtas, nuteistas 10

[223] LCVA, f. R-1444, ap. 1, b. 9, l. 53.
[224] LCVA, f. R-1444, ap. 1, b. 9, l. 65.
[225] Ats. jaun. ltn. M. Valeikos raportas Kauno komendantui, 1941 m. liepos 1 d., LCVA, f. R-1444, ap. 1, b. 9, l. 51.
[226] Ten pat, l. 55, 61.
[227] Ten pat, l. 61.
[228] Ten pat, l. 55.

metų ir išvežtas į lagerį Norilske, ten 1950 m. rugsėjo 22 d. sušaudytas). Jo žinioje buvo itin gausus sukilėlių būrys – apie 300 žmonių, nors ne visi buvo ginkluoti. Be to, būryje buvo 10 buvusios Lietuvos kariuomenės karių, kuriuos Gelvonų būriui perdavė vokiečių generolas[229]. Matyt, tai buvo 29-ojo šaulių teritorinio korpuso kariai, pirmosiomis karo dienomis pasidavę vokiečiams.

Kauno karo komendantūra, atsiliepdama į ats. jaun. ltn. M. Valeikos pateiktą informaciją, į Rumšiškių, Kruonio, Kaišiadorių, Žiežmarių valsčius ir Pravieniškių darbo stovyklą pasiuntė ltn. Povilą Babicką, kuriam pavedė išsiaiškinti vietos sukilėlių ir vietinės valdžios veiklą[230]. Matyt, norėta patikrinti, kaip pasikeitė padėtis po ankstesnio komendantūros atstovo apsilankymo. Deja, ltn. P. Babicko pranešimų nėra rasta.

Veliuonos valsčiuje iki karo veikė Seredžiaus girininko Juozo Miliaus vadovaujama pogrindinė patriotinė organizacija[231].

Vokiečių kariuomenė prie Nemuno esančią Veliuoną užėmė 1941 m. birželio 22 d. rytą, apie 10–12 val. Tą dieną atvykę į Veliuoną iš Kauno J. Milius ir buvęs Vilniaus policijos nuovados vachmistras Kazys Ramonas, kuris gyveno Kaune ir palaikė ryšius su Veliuonos pogrindine organizacija, ėmėsi iniciatyvos organizuoti ginkluotą sukilėlių būrį, atkurti vietos lietuviškąją administraciją. Netrukus buvo suformuotas sukilėlių štabas[232].

Sukilėlių būriui, kuriame pradžioje buvo apie 10–12 žmonių, vadovauti ėmėsi J. Milius, o K. Ramonas užsiėmė valsčiaus policijos nuovados atkūrimu. Sukilėlių apginklavimui buvo panaudoti šaulių išsaugoti ir K. Ramono dar sovietmečiu iš Kauno atgabenti ginklai. Vėliau ginklų papildomai buvo gauta iš Seredžiaus sukilėlių, kurie buvo užėmę Raudonosios armijos ginklų sandėlį.

Kurį laiką vietos administracijos funkcijas vykdė gyventojų susirinkime sudarytas Laikinasis komitetas, į kurį buvo išrinkta 10 asmenų. Laikinojo komiteto pirmininku buvo išrinktas J. Gudelis, vėliau paskirtas Veliuonos valsčiaus savivaldybės viršaičiu. Laikinojo komiteto sprendimu Veliuonos miestelyje buvo iškelta tautinė vėliava, pradėta skirti patrulius, turėjusius budėti gatvėse ir prie kelių[233].

[229] Ten pat, l. 63.

[230] LCVA, f. R-1444, ap. 1, b. 9, l. 80.

[231] LYA, f. K-1, ap. 58, b. 34255/3, l. 93, 230–231, 235–237.

[232] Ten pat, l. 94–96, 143, 204, 227, 229, 237–238, 240–241, 256; Ten pat, b. 45116/3, t. 2, l. 11–12, 130; Ten pat, b. 6315/3, l. 43, 51.

[233] Ten pat, b. 34255/3, l. 59, 91, 107–108, 141–142, 151, 171, 199, 206–207, 225–226, 238, 386, 388–390.

Laikinasis komitetas kreipėsi į besislapstančius Raudonosios armijos karius ir karininkus, ragindamas pasiduoti. Prie miškų ir kelių buvo išklijuoti lapeliai su raginimais, parašytais rusų kalba[234]. Nežinia, kiek padėjo išklijuoti raginimai, žinoma tik tiek, kad prie netoli miestelio esančio Gystėnų kaimo buvo sulaikyta apie 15 raudonarmiečių. Be to, Veliuonos sukilėliai suėmė apie 55–60 sovietų valdžios pareigūnų, komunistų ir komjaunuolių, tarp jų Veliuonos valsčiaus vykdomojo komiteto pirmininką Joną Kačiulį ir kitus. Birželio 26 d. buvo sušauktas lietuvių vietinio aktyvo pasitarimas, kurio metu buvo svarstytas 23 suimtųjų klausimas. Buvo nuspręsta dalį suimtųjų paleisti, o kitus perduoti į Kauną. Kai kurie paleisti sovietiniai aktyvistai (Aleksandras Kazanovas, Jurgis Antanaitis, Pranas Danaitis) įstojo į sukilėlių būrį[235].

Kauno sukilėlių aukos

Sukilimo tikslas Kaune buvo pasiektas, bet už tai teko sumokėti brangią kainą. Žuvo ar buvo sužeistas vos ne kas dešimtas sukilimo dalyvis, neskaitant patirtų civilių gyventojų nuostolių.

Pirmasis žuvusysis buvo studentas technikas Antanas Živatkauskas. Jis žuvo birželio 23 d. ryte, rusų kareivio peršautas iš pasalų, kai sukilėliai dar tik rengėsi skelbti per radiją Lietuvos nepriklausomybės atkūrimą.

Neilgai trukus S. Daukanto gatvėje žuvo dar trys studentai. Kaip pasakoja K. Bobelis, studentai, atėmę iš rusų kareivio šautuvą, ėmė bėgti. Tuo metu pasirodė sunkvežimis su kareiviais, šie pagavo studentus ir nuvedę prie Kauno elektros stoties pastato sušaudė[236].

Netrukus buvo patirta dar daugiau aukų. Po pietų prasidėjo kautynės prie Aleksoto tilto, kurios baigėsi tragiškai. Žuvo apie dešimt ats. ltn. J. Dženkaičio vadovaujamos grupės sukilėlių, pats J. Dženkaitis buvo sunkiai sužeistas. Matyt, buvo ir daugiau sužeistų[237]. Kitą dieną nuvežtas į ligoninę, J. Dženkaitis birželio 25 d. apie 15.30 val. mirė. Pažymėtina, kad kautynių dėl Aleksoto tilto aplinkybės kurį laiką LAF štabe nebuvo žinomos. Netgi birželio 26 d. laikraštyje „Į laisvę“ išspausdintame pranešime apie ats.

[234] Ten pat, l. 54, 142, 145, 153, 200, 207, 389.

[235] Ten pat, l. 121, 142–143, 157, 200–201, 211, 227, 269, 389; Ten pat, b.6315, l. 22, 106, 129, 162, 182; Ten pat, b. P-18890, l. 15, 23–24; Ten pat, b. 45116/3, t. 1, l. 144, 195, t. 2, l. 102–103; Ten pat, b. 47337/3, t.1, l. 247, 269.

[236] J. Aničas, *Daktaro Kazio Bobelio politinė biografija*. Pirma knyga. *Tarnystė Lietuvos laisvės bylai*, Vilnius, 2008, p. 40–41.

[237] *Trimitas*, 2003, Nr. 3, p. 47; *Į laisvę*, 1941 rugsėjo 5; *Į laisvę*, 1942 birželio 20, Nr. 143, p. 7.

ltn. J. Dženkaičio mirtį buvo rašoma, kad jis buvo sužeistas nuleidžiant desantą ties Kauno aerodromu.

Tą pačią birželio 23 dieną ant Vilijampolės tilto žuvo J. Savulionis, savo gyvybės kaina išgelbėjęs tiltą nuo susprogdinimo[238].

Daugiausia aukų pareikalavo Šančių gynyba. Per susirėmimus prie „Metalo" fabriko žuvo karo mokyklos XV laidos aspirantas studentas Antanas Norkūnas, sukilėlis Povilas Purvinskas[239]. Itin daug aukų patirta per susišaudymus su mėginančiais persikelti per Nemuną raudonarmiečiais. Šančiuose žuvo apie 100 sukilėlių, maždaug du trečdaliai visų žuvusiųjų Kaune ir jo apylinkėse. Birželio 24 d. LAF štabe buvo smarkiai susirūpinta padėtimi Šančiuose. Prieš tai ne kartą per radiją buvo skelbta, kad sukilėliai Kaune vengtų susirėmimų su Raudonosios armijos padaliniais, netrukdytų jiems trauktis iš miesto. Kai kuriems iš sukilėlių šie nurodymai atrodė nesuprantami, tačiau LAF štabas vadovavosi kita nuostata. Dar ne viskas buvo padaryta dėl Lietuvos nepriklausomybės atkūrimo: ją reikėjo įtvirtinti, pradėjus Laikinosios vyriausybės darbą, galutinai suformavus jos sudėtį. Kovos su Raudonąja armija galėjo tik gaišinti brangų laiką, o jo buvo mažai, nes vokiečiai artėjo prie Kauno. Kita vertus, buvo žinoma, kad persikėlimui per Nemuną Raudonosios armijos dalys neturi priemonių ir laiko.

Kitaip padėtį vertino ir kitokius uždavinius matė jaun. ltn. V. Maželis, ėmęsis vadovauti „Metalo" fabriko gynybai. Fabriko gynėjai stojo į kovą su pradėjusiais trauktis iš miesto Raudonosios armijos likučiais, iš esmės užkirsdami kelią jų pasitraukimui. Šie susirėmimai gan išsamiai aprašyti jaun. ltn. V. Maželio ir keleto sukilėlių pasirašytame „Metalo" fabriko gynimo grupės dienoraštyje[240]. Labai nedaug žinoma, kaip vyko susirėmimai su raudonarmiečiais prie Nemuno. Galima tik spėti, kad jie buvo įgavę kautynių pobūdį, nes patirtų aukų skaičius buvo didžiulis. Nerimaudama dėl to, sukilėlių vadovybė pasiuntė vadovauti „Metalo" fabriko gynėjams kpt. J. Draugelį, faktiškai nušalindama jaun. ltn. V. Maželį nuo vadovavimo[241].

Nemaža aukų patyrė Aukštosios Panemunės sukilėliai, užplūdus priemiestį besitraukiančios Raudonosios armijos dalims. Čia žuvo per dešimt sukilėlių, daugiausia jaunimo[242].

[238] A. Gražiūnas, *min. veik.*, p. 59.

[239] Iš fabriko „Metalas" gynimo grupės dienoraščio, *1941 m. birželio sukilimas. Dokumentų rinkinys*, p. 37–42.

[240] Ten pat.

[241] Ten pat.

[242] *Sukilimas 1941 m. birželio 22–28 d.*, p. 66–67.

Didesnių nuostolių dar buvo patirta prie Aleksoto, likviduojant išsklaidytas plėšikaujančias ir terorizuojančias vietos gyventojus raudonarmiečių grupeles. Taip birželio 25 d. žuvo inž. J. Milvydas, o kiek vėliau dar keletas sukilėlių[243]. Šios aukos patirtos jau atėjus vokiečiams.

Apie kitų sukilėlių žūties aplinkybes žinoma tiek, kiek paminėta 1942 m. policijos raportuose.

Per susirėmimus buvo sužeista apie 150 sukilėlių[244]. Vien iš „Metalo" fabriko sukilėlių būrio buvo išgabenta į ligonines 40 sužeistųjų[245]. Dalis sužeistųjų vėliau mirė nuo žaizdų, tarp jų karo mokyklos XV laidos aspirantas inž. Viktoras Lapas, Dionizas Skrinius, Stepas Čiutelė ir kiti. O sukilėlis K. Savickas ligoninėje išgulėjo beveik metus ir mirė 1942 m. birželio 27 d.[246]

Div. gen. S. Raštikio teigimu, per sukilimą Kaune ir jo apylinkėse žuvo apie 200 sukilėlių. Šis skaičius maždaug atitinka aukščiau pateiktus duomenis. Div. gen. S. Raštikio teiginį iš esmės patvirtina ir Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centro sudarytas žuvusiųjų sąrašas, kuriame išvardinti 155 žuvę sukilimo dalyviai[247]. Sudarant sąrašą remtasi archyvuose išlikusiais policijos 1942 metų raportais, tačiau jame trūksta kai kurių sukilėlių pavardžių, pavyzdžiui, Aukštosios Panemunės sukilėlių B. Dabravolskio ir K. Dabravolskio, mirusių nuo žaizdų S. Čiutelės ir K. Savicko, kitų kituose šaltiniuose minimų žuvusiųjų. Panašūs skaičiai 1993 m. pateikti ir žurnalo „Kardas" Nr. 2. Remiantis gautais iš P. Naručio archyvo duomenimis, žurnale skelbiama, kad per sukilimą Kaune žuvo 162 sukilėliai.

Deja, ne visos žuvusių sukilėlių pavardės žinomos. Minėtame žurnalo „Kardas" numeryje nurodyta, kad nežinomos penkių žuvusiųjų pavardės. Lietuvos 1941 m. birželio 22–28 d. sukilėlių sąjungos 2005 m. išleistoje knygutėje „Mes kovojome ir žuvome, kad Lietuva būtų laisva" pateiktame nežinomų sukilėlių (partizanų), žuvusių 1941 m. birželio sukilime, palaidojimo vietovių sąraše įrašyta, kad Kauno kapinėse palaidoti du nežinomi sukilėliai. Manytina, kad tokių būta daugiau. Be to, gali būti, kad kai kurie sukilėliai palaidoti kaip žuvę civiliai gyventojai. Matyt, tikrasis žuvusių sukilėlių skaičius taip ir liks neaiškus, tačiau reikia tikėtis, kad laikui bėgant nežinomų žuvusių sukilėlių bus vis mažiau.

[243] A. Gražiūnas, *min. veik.*, p. 60; *Į laisvę*, 1942 birželio, Nr. 146(307); *Draugas*, 1998 birželio 17; *Trimitas*, 2003, Nr. 4, p. 46.

[244] A. Gražiūnas, *min. veik.*, p. 60.

[245] Iš fabriko „Metalas" gynimo grupės dienoraščio, *1941 m. birželio sukilimas. Dokumentų rinkinys*, p. 37–42.

[246] A. Gražiūnas, *min. veik.*, p. 60.

[247] *Lietuvos gyventojų genocidas 1939–1941*, t. 1, p. 957–958.

Birželio 26 d. pavakarę Kaunas atsisveikino su žuvusiais sukilėliais. Tą dieną 20 val. Karmelitų kapinėse šalia kapų, kuriuose buvo palaidoti Lietuvos kariuomenės kariai, žuvę kovose dėl Nepriklausomybės, ir karo lakūnai, žuvę per lėktuvų katastrofas, amžino poilsio bendroje duobėje atgulė ir 64 kovose žuvę sukilėliai[248]. Į masines laidotuves būtų susirinkusios minios žmonių, tačiau gyventojai buvo įspėti, kad karo meto sąlygomis minios susirinkimas nepageidaujamas ir į kapines bus įleidžiami tik žuvusiųjų giminės, turintys asmens dokumentus[249]. Tačiau net ir tokiomis aplinkybėmis susirinko daugybė žmonių. Atsisveikinant su žuvusiaisiais kalbėjo laikinasis ministras pirmininkas J. Ambrazevičius-Brazaitis, Lietuvių aktyvistų fronto vardu – P. Žukauskas-Narutis, sukilėlių atstovas, kurio pavardė liko nepaminėta, Lietuvos karinių pajėgų vardu – brig. gen. M. Mieželis, Kauno komendantūros vardu – ats. plk. L. Butkevičius, politinių kalinių vardu – dr. J. Navakas[250].

J. Ambrazevičius-Brazaitis prie žuvusiųjų kapo sakė:

„Ne pirmas kartas šioje vietoje prasiveria duobė, kad priimtų kūnus tų, kurių kraujas reikalingas palaistyti tautos laisvei. Bet niekada toji duobė nebuvo tokia didžiulė kaip šiandien.

Tai rodo, kiek ypač šiandien Lietuvos žemė yra ištroškusi laisvės.

Tai rodo taip pat, kokia stipri Tėvynės meilė jau yra išaugusi jos vaikų širdyse, kad ištisi jų būriai, šimtai ir tūkstančiai, savo noru ryžtasi mirti, bet ne vergauti. Pajaučiam šių tylių kapų akivaizdoje visos tautos pasiryžimą gyventi per mirtį.

Didingas tas momentas. Bet ir graudus.

Graudu su žuvusiais didvyriais išsiskirti kovos draugams, tėvams, artimiesiems, graudu ir Laikinajai vyriausybei. Kovos draugams ir kariams telieka vienas nuraminimas: partizanai kovojo ir žuvo didvyriškai, kaip kovoja narsiausių pasaulio tautų sūnūs <...>“[251]

P. Žukauskas-Narutis kalbėjo:

„<...> Petys į petį susikibę kovojome. Apsaugojome Kauną, užtikrinome veikimą radijo stoties ir radiofono. Iš čia buvo pajudinta visa lietuvių tauta lemtingai kovoti. Nors ne iš Vilniaus, bet iš Kauno Geležinio Vilko garsu prabilome į visą pasaulį: „Lietuva Tėvynė mūsų!.. Lietuva yra laisva!..“

[248] *Į laisvę*, 1941 birželio 27, Nr. 4.
[249] *Į laisvę*, 1941 birželio 26, Nr. 3.
[250] *Į laisvę*, 1941 birželio 27, Nr. 4.
[251] J. Brazaitis, *Raštai*, t. 6, Čikaga, 1985, p. 68.

Ne tik prabilome, bet Jūs savo herojiška mirtimi atžymėjote, kad lietuvių tauta nori būti laisva. Mes, likę gyvieji, savo ir Jūsų tylinčiomis lūpomis kreipiamės į visą pasaulį:

– Lietuva sukilimu numetė Maskvos uždėtą jungą – okupaciją!

– Lietuva turi savo Laikinąją vyriausybę!

– Lietuva yra laisva ir nori būti laisva!..“[252]

Sovietmečiu šios kapinės tapo vieta, kur jaunimas rinkosi išreikšti savo patriotinius jausmus. 1956 m. žmonėms jose paminėjus Vėlines, okupantas ėmėsi represijų: daug jaunimo buvo areštuota, paminklas žuvusiems kariams nugriautas, karių kapai sulyginti su žeme.

Kauno miesto Vykdomasis komitetas, baimindamasis politinių ekscesų ateityje, 1959 m. kovo 25 d. išleido potvarkį likviduoti Karmelitų kapines. Per tris vėlesnius dešimtmečius aplinka šiose kapinėse gerokai pakito, bet jų paversti tikru poilsio parku taip ir nepavyko. Vos atsiradus galimybei, 1991 m. imtasi iniciatyvos atkurti čia, kapinėse, karinio paveldo objektus. 1992 m. Kauno Karmelitų kapinėse buvo pastatytas kryžius sukilimo metu žuvusiems sukilėliams atminti.

1994 m. atstatytas paminklas „Žuvome dėl Tėvynės“. Kiek vėliau iškilo Roberto Antinio sukurtas paminklas Birželio sukilimo aukoms „Sušaudytas kryžius“ (paminklo fundatorius yra Australijoje gyvenantis žuvusio sukilėlio sūnus Viktoras Šliteris)[253].

LAF grįžta į pogrindį

Lietuvių aktyvistų frontas nebuvo politinė organizacija. Rengiantis sukilimui į pogrindinę organizaciją jungėsi įvairių pažiūrų žmonės, priklausę iš ateitininkų besiformuojančiam naujam krikščionių demokratų sambūriui, voldemarininkų, liaudininkų, tautininkų ir kitoms organizacijoms. Juos jungė vienas bendras tikslas – išsivadavimas iš sovietinės okupacijos. Tačiau prie jo artėjant pradėjo ryškėti nesutarimai dėl tolesnės veiklos. Prasidėjus vokiečių okupacijai vis aktyvesni darėsi voldemarininkai, ypač sugrįžę iš Vokietijos, ir prie jų prisijungę išlaisvinti iš kalėjimo buvę politiniai kaliniai. Jie jungėsi po Nacionalsocialistų partijos vėliava, palaikė nacių politiką ir buvo nacių remiami. Birželio 28 d. Karo muziejaus patalpose įvyko voldemarinin-

[252] *Mes kovojome ir žuvome, kad Lietuva būtų laisva*, Kaunas, 2005, p. 27.
[253] L. Dydienė, „Renginiai atmintinose vietose“, *1941 m. birželio sukilimas – tautos valios vykdymas*, Kaunas, 2002, p. 15.

kų susirinkimas, kuriame dalyvavo keliolika žmonių, tarp jų ats. ltn. Ignas Taunys (už dalyvavimą voldemarininkų puče 1934 m. suimtas, pažemintas į eilinius ir paleistas į atsargą), ats. kpt. Stasys Kviecinskas, ats. kpt. Ignas Vylius-Velavičius, ats. kpt. Vladas Ivanauskas, ats. ltn. Vytautas Stanevičius (Staneika), J. Vokietaitis ir kiti. Į šį susirinkimą I. Taunys atsivedė aukšto rango uniformuotą nacį. Susirinkime buvo pasisakyta už Laikinosios vyriausybės nušalinimą, viso krašto valdymo perdavimą vokiečiams.

Pasisakyti prieš Laikinąją vyriausybę voldemarininkai turėjo savų priežasčių. Jie jautėsi nuskriausti dėl nepakankamai įvertinto jų indėlio į sukilimo rengimą ir dalyvavimą sukilime, nes Laikinojoje vyriausybėje jiems teko vos dvi trys viceministrų vietos. LAF štabe Berlyne voldemarininkai sudarė didesnę dalį, jų buvo ir pogrindyje veikusiame Kauno LAF štabe. Voldemarininkai buvo ir Aleksoto tilto gynyboje žuvęs ats. ltn. J. Dženkaitis bei prieš pat karą pereinant sieną iš Vokietijos į Lietuvą žuvęs ats. ltn. Petras Skurauskas. Netenkino jų ir tai, kad antru LAF įgaliotiniu prie Laikinosios vyriausybės buvo paskirtas grįžęs iš Berlyno voldemarininkas inž. Klemensas Brunius[254]. Tačiau daug svarbesnė buvo kita priežastis – voldemarininkai siekė nacistinės Lietuvos[255]. Beje, ne visi, o tik ekstremistinis jų sparnas. Vėliau dėl šiam sparnui atstovavusių J. Vokietaičio, I. Taunio, V. Stanevičiaus-Staneikos ir kitų asmenų pernelyg atvirų, o kartais net ir demonstratyvių, ryšių su naciais ir gestapu dalis voldemarininkų nuo jų griežtai atsiribojo. 1941 m. rugpjūčio mėnesį tai padarė J. Jurkūnas, M. Blynas, K. Brunius, ats. mjr. Leonas Virbickas, ats. kpt. I. Vylius-Velavičius, gen. št. plk. ltn. M. Naujokas[256].

Pažymėtina, kad kai kurie voldemarininkai pradžioje nelabai orientavosi politinėje padėtyje, nes nemaža jų buvo išsilaisvinusių iš kalėjimo. Antai ats. kpt. I. Vylius-Velavičius už politinę veiklą buvo suimtas dar iki Lietuvos okupacijos, 1940 m. gegužę, sovietinis saugumas jį rado kalintį Kauno VI forte, bet nepaleido, o perkėlė į Kauno sunkiųjų darbų kalėjimą, kur jis iškalėjo iki pat karo pradžios[257].

Voldemarininkai nebuvo akli nacių šalininkai. Jų atstovai LAF Berlyno štabe buvo aiškiai pasisakę už Lietuvos nepriklausomybę ir neturėjo tikslo prijungti Lietuvą prie Vokietijos. Tačiau jie pernelyg pasitikėjo vokiečiais, jų galybe ir manė, kad, kol vyksta karas, vienintelis kelias lietuviams – be

[254] A. Gražiūnas, *min. veik.*, p. 162–163.
[255] Ten pat, p. 161.
[256] Ten pat, p. 155.
[257] *Lietuvos kariuomenės karininkai 1918–1953*, t. 8, p. 244–245.

išlygų dėtis prie vokiečių kovos su bolševizmu. Galbūt geriausiai jų padėties vertinimą ir poziciją išsakė ats. mjr. Jonas Pyragius, po LAF likvidavimo areštuotam L. Prapuoleniui pareikšdamas, kad *„ne dabar, kai žūtbūtinėje kovoje liejamas geriausių vokiečių tautos vaikų kraujas, lietuviams esąs laikas reikalauti nepriklausomybės ir galvoti vien tik apie save. Hitleris esąs pasakęs, kad po karo Naujoje Europoje Lietuva būsianti nepriklausoma ir didelė valstybė. Tuo jis tikįs.“*[258]

Dar labiau nei prieš Laikinąją vyriausybę voldemarininkai buvo nusistatę prieš LAF. Tiksliau sakant, ne prieš patį LAF, o prieš tai, kad esą jame įsigalėjo ateitininkai. Pradžioje dėmesį skyrę organizavimuisi ir ryšiams su naciais, netrukus voldemarininkai ėmėsi ir veiksmų.

Kaip tvirtina A. Bendinskas, maždaug *„liepos 6–8 d. LAF'o štabe apsilanko voldemarininkai Vytautas Stanevičius (Staneika), I. Taunys, S. Kviecinskas, prisistatydami Lietuvos nacionalistais (Lietuvių nacionalistų partija – LNP). Siūlo perduoti štabą jiems priimtiniems žmonėms, pakeisti Kauno komendantą, policijos vadą ir kai kuriuos ministrus bei departamentų direktorius, iš viso – apie šešiasdešimt žmonių. Jie remiasi tuo, kad tai suderinta su vokiečių valdžia.“*[259] Pasak A. Bendinsko, jis, A. Masaitis ir J. Valiulis paprašė jų kalbėti konkrečiai, ką ir kuo keisti, kuriuos nušalinti ir kuriuos žmones į jų vietas skirti, ir viską pateikti raštiškai, nurodant, kad suderinta su vokiečių valdžia. Tąkart po karštų ginčų „perversmininkai“ net neatsisveikinę išėjo[260].

Apie patirtą spaudimą ir padėtį P. Narutis, A. Masaitis ir A. Bendinskas kalbėjosi su Kauno komendantu plk. J. Bobeliu, laikinuoju ministru pirmininku J. Ambrazevičiumi, L. Prapuoleniu. Visų išvada buvo viena: naciai nesiliaus spaudę ir per patikimus žmones stengsis likviduoti LAF štabą[261]. Ir jie neapsiriko.

Liepos pabaigoje LAF štabe vėl pasirodė tie patys žmonės. A. Bendinskas apie tai rašo: *„Ankstų rytą su triukšmu į mūsų štabo kabinetą įsiveržia leitenantas V. Stanevičius ir kapitonas S. Kviecinskas. Jie pareiškia, kad su vokiečiais suderinta, ir jie perima LAF'o štabą, taip pat civilinę valdžią į savo rankas, o mes nepatikimi, mus reikia išvaikyti. Rodo kažkokį raštą, atseit čia vokiečių nacių nurodymai. Mes privalome apleist patalpas, perduoti dokumentaciją ir pasitraukti.“*[262] Anot A. Bendinsko, tada jis ir su juo štabo

[258] *Į laisvę*, 1964, Nr. 35/72, p. 18–19.
[259] A. Bendinskas, *Be pagrąžinimų*, p. 106.
[260] Ten pat.
[261] Ten pat.
[262] Ten pat, p. 107.

kambaryje buvęs A. Masaitis nesutriko: staigiai išsitraukę ginklus jie sulaikė įsibrovėlius ir uždarė kambarėlyje su grotuotais langais ir apkaustytomis durimis. Apie incidentą jie pranešė laikinajam ministrui pirmininkui J. Ambrazevičiui ir TDA bataliono vadui plk. A. Butkūnui. Paskui abu nuėjo į LNP būstinę, buvusią Žemės ūkio rūmuose, kur susitiko su partijos vadovu J. Karučiu ir su kabinete buvusiais inž. K. Bruniumi bei ats. mjr. Juozu Matulevičiumi. Pokalbis buvo aštrus, bet baigėsi susitarimu: sulaikytieji V. Stanevičius ir S. Kviecinskas bus paleisti, o prieš LAF nebus imtasi jokių priemonių. Santykių su LAF klausimas bus sprendžiamas derybomis[263].

Gal čia būtų neverta minėti šį incidentą, jeigu ne viena aplinkybė: jis dar labiau išryškino LAF'e kylančius nesutarimus. Jau kitą dieną po incidento LAF štabo viršininkas P. Narutis (L. Prapuolenis tuo metu slapstėsi) nušalino J. Valiulį nuo LAF Kauno skyriaus štabo viršininko pareigų, kaip netekusį pasitikėjimo, ir štabo viršininku paskyrė A. Bendinską. Incidento metu I. Taunys atskirai kalbėjęs su J. Valiuliu ir, matyt, dėl kai kurių dalykų jų nuomonės sutapo. Kaip sakęs A. Bendinskui sutiktas po 10–12 metų Intos lageriuose inž. K. Brunius, J. Valiulis ir kiti neolituanai nenorėjo taikstytis su įsigalėjusiais LAF ateitininkais[264].

Kiek vėliau, neatlaikęs spaudimo, iš LAF štabo viršininko pareigų pasitraukė P. Narutis, bet liko Politinio-organizacinio skyriaus viršininku. LAF štabo viršininko pareigas perėmė gen. št. plk. ltn. M. Mačiokas.

Kai 1941 m. rugpjūčio 27 d. 19 LAF štabo narių perėjo į nacionalistų pusę, rugpjūčio 28 d. L. Prapuolenis ir štabo viršininkas gen. št. plk. ltn. M. Mačiokas sustabdė LAF veiklą[265].

1941 m. rugsėjo 15 d. buvo pasirašytas Lietuvių aktyvistų fronto memorandumas apie Lietuvos būklę Lietuvoje pradėjus veikti vokiečių civilinei valdžiai, adresuotas Vokietijos fiureriui ir kariuomenės vadui generolui feldmaršalui Waltheriui von Brauchitschui[266]. Memorandumą pasirašė LAF atstovaujantys 29 žmonės, iš kurių 11 buvo aktyvūs Birželio sukilimo dalyviai. Kiti daugiausia buvo aukšti karininkai.

Vokiečių reakcija buvo vienašališka: 1941 m. rugsėjo 21 d. buvo suimtas LAF vadovas L. Prapuolenis, o kitą dieną vokiečių valdžia nutraukė LAF veiklą ir konfiskavo jo turtą. L. Prapuolenis buvo uždarytas Dachau koncentracijos stovykloje, kur laikytas apie pusmetį. Ats. gen. št. plk. K. Škir-

[263] Ten pat, p. 108.
[264] Ten pat, p. 108–109.
[265] V. Brandišauskas, *Siekiai atkurti Lietuvos valstybingumą (1940 06 – 1941 09)*, Vilnius, 1996, p. 123.
[266] *Laisvės kovų archyvas*, Nr. 12, Kaunas, 1994, p. 173–182.

pos pastangomis jis 1942 m. balandžio 2 d. buvo išlaisvintas, bet paliktas gestapo priežiūroje ir tik 1944 m. sugrįžo į Lietuvą, tiksliau tariant, pabėgo[267]. Prasidėjus Raudonosios armijos puolimui Žemaitijoje L. Prapuolenis pasitraukė į Vakarus.

Dėl memorandumo vertinimo ir tuo metu, ir vėliau būta įvairių nuomonių, ypač dėl to, ar reikėjo jį pateikti, ar ne. Kai kurie LAF nariai memorandumo pateikimui nepritarė.

Tačiau verta sutikti su nuomone, kad tai buvo aiškus apsisprendimas nutraukti legalią veiklą[268]. Perėjus prie pogrindinės veiklos, teko atsisakyti ankstesnio pavadinimo, nes vokiečiai galėjo pradėti žinomų LAF veikėjų suėmimus. Pirmasis 1941 m. rudenį parašytas atsišaukimas jau išleistas naujos organizacijos „Lietuvių frontas" vardu, be žodžio „aktyvistų". Nors Lietuvių fronto branduolį sudarė buvę LAF nariai, bet tai buvo visai naujo tipo organizacija[269].

Aktyviai kovojusią prieš LAF Lietuvių nacionalsocialistų partiją vokiečiai toleravo vos keletą mėnesių. Pirmiausia jie nusprendė, kad nacionalsocializmas priklauso tik vokiečiams, ir partijai leido veikti po „Lietuvos nacionalistų" vėliava. Vėliau vokiečiai uždraudė bet kokias politines partijas, ir 1941 m. gruodžio 17 d. Lietuvių nacionalistų partija buvo paleista[270].

Vokiečių melas: „Kaunas užimtas po sunkios kovos"

Lietuvių sukilimas vokiečiams buvo naudingas, nes aktyvūs sukilėlių veiksmai padėjo vokiečių kariuomenei greičiau peržygiuoti per Lietuvos teritoriją, išvengti didesnių nuostolių. Vokiečių kariuomenę lietuviai sutiko su gėlėmis, draugiškai nusiteikę. Tačiau tai vertino tik eiliniai vokiečių kariai ir žemesnio laipsnio karininkai, o ne aukštesnio rango vadai. Oficiali vokiečių laikysena lietuvių sukilėlių atžvilgiu buvo, geriausiu atveju, santūri.

Ypač tai pasakytina kalbant apie Kauną, kurį vokiečiai rado jau paliktą sovietų. Kauno prieigas vokiečiai pasiekė trečią puolimo dieną. Priešakiniai jų padaliniai pasirodė Nemuno pakrantėse birželio 24-osios pavakare, kai miestas jau buvo sukilėlių rankose ir vyko pirmasis Lietuvos laikinosios vyriausybės posėdis.

[267] *Lietuvos kariuomenės karininkai 1918–1953*, t. 6, Vilnius, 2006, p. 164–165.
[268] M. Bloznelis, *Lietuvių frontas*, Kaunas, 2008, p. 46.
[269] Ten pat.
[270] A. Gražiūnas, *min. veik.*, p. 161.

Kauno kryptimi per Marijampolę puolė 16-osios armijos 2-asis korpusas, pirmąją karo dieną palaužęs sovietų kariuomenės pasipriešinimą pasienio zonoje. Pagal korpuso vado operatyvinio įsakymo projektą birželio 23 dieną korpuso daliniams buvo numatyti šie uždaviniai:

32-ajai pėstininkų divizijai pradėti žygį 3 val. ryto ir pulti plačiu frontu dviem kryptimis – per Sasnavą ir Plutiškes iki Mazūriškių, pietinei divizijos kolonai – per Pajuodupį, Pilviškius Rumšiškių link;

12-ajai pėstininkų divizijai pereiti Šešupę ir žygiuoti plačiu frontu į šiaurės rytus iki Veiverių;

121-ajai pėstininkų divizijai – pajudėjus iš vietos 3 val. ryto, žygiuoti per Kazlų Rūdos miškus ir pasiekti rajoną abipus Pažėrų[271].

Sprendžiant iš įsakymo, vokiečių karinė vadovybė laikė Kauną tvirtove su parengtais gynybai fortais ir tikėjosi fortų gynybinių įtvirtinimų linijoje smarkaus pasipriešinimo, kuriam įveikti reikės nemažai pastangų.

Birželio 23-iosios LAF atsišaukimas per radiją neliko neišgirstas vokiečių. Tai paskatino juos skubėti Kauno link. 2-ojo korpuso vadovybė apie 12–13 val. išsiuntė iš Marijampolės plentu Kauno link mišriai ginkluotą maždaug pulko dydžio rinktinę, vadovaujamą plk. Holmo. Jai buvo nurodyta skubiai pasiekti Kauną, išsiaiškinti, ar organizuota Kauno tvirtovės gynyba, ir užimti tiltus per Nemuną.

Tačiau Holmo rinktinės žygis nuolat strigo dėl susidūrimų su atsitraukiančiais raudonarmiečių daliniais. Vis dėlto po kautynių birželio 23 d. 18 val. 15 min. jai pavyko užimti Veiverius. Nors iki Kauno buvo likęs ne toks jau didelis atstumas, bet žygiuodama toliau rinktinė vėl sutiko aršų rusų dalinių pasipriešinimą ir įstrigo kautynėse ties Garliava iki birželio 24 d. pavakario[272].

Artėjo prie Kauno ir kitos korpuso dalys. Naktį į birželio 24 d. korpuso vadas pasirašė įsakymą dėl puolimo birželio 24 d., keldamas tokius uždavinius:

32-ajai pėstininkų divizijai prasiveržus per miškus žygiuoti per Pajiesį ir pasiekti Nemuną rytiniame Kauno pakraštyje;

12-ajai pėstininkų divizijai žygiuoti per Jurginiškius ir, pasiekus Vaišvydavos dvarą, pasiruošti birželio 25 d. pulti V fortą ir užimti Nemuno kilpos rajoną;

121-ajai pėstininkų divizijai pulti vakarinio Kauno pakraščio link ir pralaužti priešininko gynybą fortų linijoje; jeigu puolimas pavyktų, prasiveržti iki Nemuno šiaurinio tilto rajone; puolimui nepavykus, tęsti jį birželio 25 d.[273]

[271] *Karys*, 1971, Nr. 6, p. 184–189.
[272] Ten pat.

Matyt, keliant 121-ajai pėstininkų divizijai uždavinį, omenyje turėtas Vilijampolės tiltas. Akivaizdu, kad į birželio 23 dienos pabaigą korpuso vadovybei jau buvo žinoma, jog išlikęs nesusprogdintas tik vienas tiltas, todėl buvo patikslintas ir uždavinys Holmo rinktinei. Jai buvo įsakyta mėginti staigiu puolimu užimti priešo nesunaikintą šiaurinį Kauno tiltą, o tam nepavykus, pulti Kauno tvirtovę tarp II ir III fortų ir mėginti prasiveržti prie geležinkelio tilto.

Birželio 24 d. apie pietus, kai Holmo rinktinė dar kovėsi įstrigusi kautynėse prie Garliavos, maždaug 8 km atstumu nuo Kauno, vokiečiai netikėtai gavo jų leitenanto Flohreto pranešimą per Kauno radiją. Vokiečių štabo dokumentuose apie šį pranešimą įrašyta:

„Kauno radijo siųstuvas ir jo apylinkė užimti vienos grupės, leitenantui Flohret, Feldpostnummer 2178, vadovaujant. Du sovietų batalionai pasisiūlė sudėti ginklus. Tiltas sunaikintas. Garinis keltas gali būti panaudotas. Miestas yra tvirtai lietuvių rankose. Lietuvių kariniai daliniai jį gina, yra vokiečiams draugiški ir prašo, kad nebūtų apšaudomi. Leitenantas prašo paspirties.“[274]

Minimas vokiečių leitenantas pasirodė kaip paprastas akiplėša. Pasiųstas su keliais vokiečių kariais į žvalgybą, jis kažkokiu būdu pateko į vieną Kauno priemiestį ir ten, nedrąsiai klaidžiojantis, buvo pastebėtas sukilėlių, kurie palydėjo jį į radiofoną tarti keletą žodžių. Savo pasisakymą jis pradėjo nuo savigyros, neva užėmęs radiofoną ir jo apylinkes, nors prie to nebuvo prisidėjęs nė vienu šūviu[275]. Matyt, savo draugų akyse norėjo pasirodyti tikru „Napoleonu“.

Beje, vėliau panašiai pasielgė ir plk. Holmas, atraportavęs savo vadovybei, kad Kaunas jau užimtas ir yra vokiečių rankose, nors „užėmimo operacija“ tebuvo tik ta, kad sukilėlių vadovybė jį pasitiko ir palydėjo į miesto centrą. Ne mažiau akiplėšiškas už leitenantą pasirodė ir 16-osios armijos vadas generolas Ernstas Buschas, kai liepos 2 d. įsakyme nepaprastai greito sovietų kariuomenės pajėgų išvijimo iš Lietuvos teritorijos nuopelnus priskyrė vien vermachtui, net neužsimindamas apie lietuvių sukilėlių indėlį. Čia pravartu nurodyti, kaip sukilėlių indėlį įvertino vienas paimtas į vokiečių nelaisvę rusų karininkas. Į klausimą, kuo paaiškintų tokį greitą Raudonosios armijos pralaimėjimą Pabaltijo kraštuose, jis trumpai atsakė:

[273] Ten pat.
[274] Ten pat.
[275] Ten pat.

„50 proc. rusų nepasisekimo kovos Lietuvoje, Latvijoje ir Estijoje parėjo nuo civilinių gyventojų laikysenos“[276].

Grįžtant prie vokiečių leitenanto, reikia pažymėti, kad jo pranešimas, jog *„miestas yra tvirtai lietuvių rankose“*, vokiečių neliko nepastebėtas. Šiaurės armijų grupės štabo dienyne buvo įrašyta, kad ltn. Flohretas anksti ryte vienas su keliais žvalgais perėjo Nemuną ir birželio 24 d. pranešė per Kauno radiją apie padėtį mieste ir pateikė vadovybei vertingų duomenų. Šie duomenys pasiekė ir plk. Holmo rinktinę. 2-ojo korpuso štabo rašte rinktinei 13 val. 45 min. pateikta tokia informacija:

„Kauno radijo siųstuvo pranešimu, keturi motorlaiviai prie šiaurinio tilto Kaune stovi paruošti persikelti. Matyti, aktyvistai paėmė valdžią Kaune į savo rankas. Du rusų batalionai prie geležinkelio tilto nori pasiduoti aktyvistams.“[277]

Birželio 24 d. po pietų Raudonosios armijos dalinys iš Garliavos atsitraukė ir plk. Holmo rinktinė galėjo laisvai žygiuoti į Kauną nesutikdama didesnio pasipriešinimo. Pasiekusi Nemuną, rinktinė pradėjo keltis per upę sukilėlių jai paruoštais keltais. Tik po keleto valandų vokiečiai pastatė pontoninį tiltą ties Vytauto Didžiojo bažnyčia. Nors plk. Holmas rado miestą jau iš esmės be Raudonosios armijos dalinių, o miesto gatves papuoštas tautinėmis vėliavomis, jis kažkodėl 19 val. 20 min. pateikė 2-ojo korpuso vadui tokį raportą: *„Po sunkios kovos 17 val. 15 min. įsiveržėme į Kauną. Keliamės per upę.“*[278]

Lietuviai norėjo kuo iškilmingiau sutikti vokiečių kariuomenės atstovą. Tačiau didžiulei sutikimo sumanymo iniciatorių nuostabai plk. Holmas tik sausai jiems atsakęs, kad *„tokie sentimentai vokiečių kariams nereikalingi“*[279]. 19 val. 32 min. jis savo raportą vadovybei papildė: *„Kaunas 18 val. 45 min. mūsų rankose. Hackenkreuz'o vėliava jau plėvesuoja“*[280]. Kaunui „užimti“ pulkininkui reikėjo tik tiek pastangų, kiek jų prireikė Reicho vėliavai iškelti.

Atkreiptinas dėmesys į tai, kad vokiečių kariuomenės dokumentuose minima Kauno užėmimo data – birželio 24-oji, nors žinoma, jog tai įvyko birželio 25 d. Matyt, pranešimuose Kauno užėmimas tapatinamas su data, kai vokiečių kariuomenė pasiekė Kauną.

[276] Ten pat.
[277] *„Karys“*, 1971 m. Nr. 6, p. 184–189.
[278] *„Karys“*, 1971 m. Nr. 6, p. 184–189.
[279] *„Karys“*, 1971 m. Nr. 6, p. 184–189.
[280] *„Karys“*, 1971 m. Nr. 6, p. 184–189.

Nacių generolo F. W. Stahleckerio sukurptas mitas

Pagyrūniškas vokiečių leitenanto Flohreto pranešimas, kad jo vadovaujama žvalgybos grupė užėmė Kauno radijo stotį, ir pulkininko Holmo raportas, kad jo vadovaujama rinktinė *„po sunkios kovos“* įsiveržė į Kauną – tik vaikėziški pasigyrimai, palyginti su vokiečių SS brigadenfiurerio ir policijos generolo majoro Franzo Walterio Stahleckerio, atvykusio į Kauną su priešakiniais vokiečių kariuomenės daliniais naktį iš birželio 24-osios į 25-ąją, „žygdarbiais“. Apie jo vadovaujamos SD operatyvinės grupės „A“ atvykimo tikslą istorikas A. Bubnys straipsnyje „Lietuvių saugumo policija ir holokaustas (1941–1944)“ rašo: *„Jis buvo atsakingas už aktyvių ir potencialių Trečiojo reicho priešų (taip pat žydų) sunaikinimą Baltijos šalyse ir Šiaurės Rusijoje. F. W. Stahleckeris su savo valdiniais ėmė organizuoti žydų pogromus Kaune, stengdamasis į juos įtraukti kuo daugiau vietos gyventojų. Ankstų birželio 25 d. rytą F. W. Stahleckeris atvyko į atsikuriančio Valstybės saugumo departamento patalpas (Vytauto pr. 67) ir čia susirinkusiems lietuvių saugumo valdininkams (apie 40 žmonių) pasakė ilgą kalbą, kurią lietuvių saugumiečiams vertė kartu su F. W. Stahleckeriu atvykęs Kybartų vokietis Richardas Schweizeris (nacių okupacijos metais jis dirbo vokiečių saugumo policijos ir SD įstaigoje Kaune). F. W. Stahleckerio kalbą 1992 m. savo straipsnyje atpasakojo buvęs atsikuriančio VSD laikinas vadovas Jonas Dainauskas. F. W. Stahleckeris ilgai kalbėjo J. Dainauskui apie žydų padarytas skriaudas lietuviams ir ragino juos aktyviai įsitraukti į „žydų problemos“ sprendimą bei izoliuoti žydus nuo lietuvių. Baigdamas pokalbį F. W. Stahleckeris pasakė, kad „lietuviai turi patys kuo greičiau suprasti, jog jų pačių interesas yra kuo greičiau visus žydus pašalinti iš savo tarpo“*[281].

F. W. Stahleckeris veiklą pradėjo patikimos komandos iš vietinių gyventojų formavimu. Jai vadovauti ėmėsi žurnalistas Algirdas Klimaitis, buvęs politinis kalinys, karo pradžioje išlaisvintas iš Kauno sunkiųjų darbų kalėjimo. Į A. Klimaičio organizuojamą būrį stojo daugiausia buvę politiniai kaliniai ir kiti nuo sovietinės valdžios nukentėję žmonės, patyrę smurtą ir žiaurumus sovietų saugumo tardymo kamerose. Jie tikėjosi, kad dalyvaudami F. W. Stahleckerio komandoje, galės atkeršyti savo skriaudikams. Keršto objektai buvo sovietinio saugumo tardytojai ir kiti pareigūnai, kurių dalis buvo žydai. Be to, formuojantis būriui, atsirado ir prisiplakėlių kri-

[281] A. Bubnys, „Lietuvių saugumo policija ir holokaustas (1941–1944)“, *Genocidas ir rezistencija*, 2003, Nr 1(13).

minalinių elementų, kuriems rūpėjo ne valstybės atkūrimas, bet galimybė „apšvarinti" naujojo okupanto persekiojamus turtingus žmones, o tai buvo daugiausia žydai. Pagal A. Bubnį, *„W. Stahleckerio organizuoto A. Klimaičio būrio jokiu būdu negalima laikyti partizanų būriu <...> A. Klimaičio būrys nepriklausė LAF'ui ir neturėjo jokių politinių tikslų."*[282] F. W. Stahleckeris tikėjosi pasinaudoti šiuo būriu savo numatytoms antižydiškoms akcijoms vykdyti. Tam tikslui F. W. Stahleckerio štabas aprūpino A. Klimaičio būrį ginklais ir transportu. Tačiau šių veiksmų mastas negalėjo būti didelis, nes jie taip labai neatkreipė į save Kauno visuomenės dėmesio, kaip, pavyzdžiui, beveik tuo pačiu metu vykdytos žudynės „Lietūkio" garaže (Vytauto pr. 43), kur buvo nužudyta kelios dešimtys sovietinių pareigūnų ir kitų aktyvistų, daugiausia žydų tautybės. Apie šias žudynes sužinojo visas Kaunas, jos buvo plačiai aptariamos.

Kad A. Klimaičio būrys „nepagarsėjo" panašiais kaip garaže vykdytais „žygdarbiais", yra nuopelnas Lietuvos laikinosios vyriausybės, kuri, formaliai įrašiusi į 1941 m. birželio 26 d. posėdžio protokolą Nr. 4: *„Pasisakyta, kad Klimaičio partizanų būrys veikia ne drauge su Lietuvos Ginkluotų Pajėgų štabu"*[283], iš tikrųjų, pasak dr. A. Damušio, įpareigojo generolus S. Pundzevičių ir M. Rėklaitį pasikalbėti su A. Klimaičiu ir griežtai jį įspėti, kad liautųsi kėlęs pogromus ir organizavęs žudynes. Jiems A. Klimaitis esą prisipažino, kad vykdęs F. W. Stahleckerio įsakymus, nes kitaip jam buvo grasinama mirtimi[284]. Po generolų pokalbio su A. Klimaičiu daugiau nebuvo girdėti apie jo būrio veiksmus, yra tik užuominų apie tai, kad būrys išsiskirstė. Nežinia, ar A. Klimaitis, supratęs generolų išreikštą jo būrio veiksmų pasmerkimą, pasinaudojo patarimu palikti Kauną ir slėptis nuo F. W. Stahleckerio, ar iš viso jis tapo naciams nebereikalingas: mauras jau buvo atlikęs savo juodą darbą.

Tuo darbu F. W. Stahleckeris pasinaudojo, pranešdamas vadovybei Berlyne apie fantastiškus organizacinius savo „nuopelnus". Šie „nuopelnai" išdėstyti 1941 m. spalio 15 d. slaptoje Operatyvinės grupės A ataskaitoje, kuri išgarsėjo paskelbus Vokietijoje vykusio Niurnbergo teismo nacių karo nusikaltimams tirti surinktus dokumentus. Ataskaitos pradžioje išdėstoma programa ir jos vykdymo sąlygos. Pateikiame citatą iš šios ataskaitos: *„Kad*

[282] A. Bubnys, *Vokiečių okupuota Lietuva (1941–1944)*, Vilnius, 1998, p. 199.

[283] Laikinojo ministerių kabineto posėdžio, įvykusio 1941 m. birželio 26 d., protokolas Nr. 4, *Lietuvos laikinoji vyriausybė. Posėdžių protokolai 1941 m. birželio 24 d.–rugpjūčio 4 d.*, Vilnius: LGGRTC, 2001, p. 15–16.

[284] A. Damušis, *Lietuvos gyventojų aukos ir nuostoliai Antrojo pasaulinio karo ir pokario (1940–1959) metais*, Kaunas, 1991, p. 72; A. Bubnys, *Vokiečių okupuota Lietuva (1941–1944)*, p. 199.

būtų įvykdyti uždaviniai, susiję su saugumo policijos veikla, turėjome stengtis įžengti į didelius miestus kartu su kariuomene. Šiuo požiūriu jau turėjome tam tikro patyrimo, kai mano vadovaujamas nedidelis priešakinis būrys kartu su avangardiniais kariuomenes daliniais 1941 m. birželio 25 d. įžygiavo į Kauną <...> Užėmus miestą, jau pirmomis valandomis buvo stengiamasi sukurstyti žydų pogromus, nors ir gana sunkiai sekėsi sukurstyti vietines antisemitines jėgas. Saugumo policija [SD], vadovaudamasi įsakymais, buvo pasiryžusi išspręsti žydų klausimą visomis galimomis priemonėmis ir kuo griežčiausiai. Bet pravartu buvo, kad ji, bent iš pradžių, veiktų užkulisyje, nes nepaprastai žiaurios priemonės neišvengiamai būtų sukėlusios nerimą ir vokiečių sluoksniuose. Todėl viešai viskas turėjo atrodyti taip, tartum vietiniai gyventojai viską būtų darę savo iniciatyva <...>"[285]

Netgi sovietmečiu sudaryto dokumentų rinkinio, kuriame buvo skelbiama šita ataskaita, autoriai pažymėjo: *„Labai būdingos tos dokumento vietos, kur tas nacių generolas skundžiasi, kad „gana sunkiai sekėsi sukelti vietines antisemitines jėgas" <...> Paaiškėjus, jog operatyvinė A grupė masiškam žydų žudymui neras pakankamai vietinių fašistų, vokiečiams teko patiems viešai pasireikšti kaip masinių žudynių organizatoriams ir vykdytojams. Žinoma, hitlerininkai neatsisakė ir sufašistėjusių lietuvių nacionalistų talkos."*[286]

F. W. Stahleckeris savo ataskaitą grindžia aiškiais pramanais, būtent: naktį iš birželio 25-osios į 26-ąją per pirmąjį jo suorganizuotą pogromą Vilijampolėje (Slobodkoje) lietuvių partizanai likvidavę 1 500 žydų, padegę ar kitaip sunaikinę keletą sinagogų ir sudeginę žydų kvartalą, kuriame buvę apie 60 namų. Kitomis naktimis tuo pačiu būdu buvę *„padaryti nekenksmingais"* dar 2 300 žydų[287].

Apie nacistų spendžiamas pinkles byloja dar viena citata iš Stahleckerio veiklos ataskaitos: *„Kaip Kaune, taip ir Rygoje, filmuojant ir fotografuojant, buvo pagal galimybę užfiksuota, kad pirmuosius stichinius žydų ir komunistų žudymus vykdė lietuviai ir latviai"*[288]. Taigi žudynės buvo organizuojamos taip, kad vietiniai gyventojai, susitepę žydų krauju, taptų paklusniais nacių talkininkais. „Lietūkio" garažo kieme vykusių žudynių fakto neneigia nei istorikai, nei buvę sukilėliai, jas prisimena ir kauniečiai. Apie tai liudija Laikinosios vyriausybės birželio 27 d. posėdžio protokolas, kuriame

[285] *Masinės žudynės Lietuvoje (1941–1944). Dokumentų rinkinys*, Vilnius, 1973, d. 2, p. 17–18.

[286] Ten pat, p. 4.

[287] Ten pat, p. 17–18.

[288] Ten pat. p. 19.

lakoniškai užfiksuota, kad „*Min. Žemkalnis pranešė apie nepaprastai žiaurius žydų kankinimus Kaune, Lietūkio garaže*“[289].

Apie tai, kad žudynės vyko, kai Kaunas buvo užimtas vokiečių, liudija ir keletas vokiečio fotografo W. Gunsiliaus darytų jų nuotraukų, kuriose šalia žudynių vietos stovinčioje minioje matyti vokiečių kareivių. Beje, nuotraukos, matyt, buvo skirtos ne tiek pačiam žudynių faktui užfiksuoti, kiek įrodymui, kaip gan palankiai į tai žiūri lietuviai.

Išklausiusi ministro V. Žemkalnio-Landsbergio pranešimą Laikinoji vyriausybė tada konstatavo, kad išsiaiškinta, jog „*šie veiksmai yra padaryti žmonių, kurie nieko bendro neturi nei su Aktyvistų Štabu, nei su Partizanų Štabu, nei su Laikinąja Lietuvos Vyriausybe*“[290]. Atsiribojusi nuo šių žudynių, Laikinoji vyriausybė nutarė: „*<...> nežiūrint visų priemonių, kurių reikia imtis prieš žydus dėl jų komunistinės veiklos ir kenkimo vokiečių kariuomenei, partizanams ir paskiriems gyventojams vengti viešų žydų egzekucijų*“[291]. Galima kritiškai vertinti nutarimo formuluotę, ypač gan mįslingą ir daugiaprasmę „*vengti viešų žydų egzekucijų*“, tačiau, matyt, Laikinoji vyriausybė, jau spėjusi patirti nacių spaudimą, savo protokoluose negalėjo kategoriškai pasisakyti prieš jų politiką žydų klausimu ir buvo priversta apsiriboti aptakiu posakiu.

Lietuvai atgavus nepriklausomybę, nacių nusikaltimus, padarytus 1941–1944 m., tarp jų Lietuvos žydų naikinimą 1941 m. vasarą ir rudenį, tyrė Tarptautinė komisija nacių ir sovietinio okupacinių režimų nusikaltimams Lietuvoje įvertinti. Komisijos išvados buvo patvirtintos 2005 m. balandžio 20 d. Jose gana objektyviai nusakyta žydų padėtis karo veiksmų sąlygomis ir pirmaisiais vokiečių okupacijos mėnesiais. Komisijos išvadų 3 skirsnyje „Ankstyvieji išpuoliai, pogromai ir organizuotas šaudymas iki 1941 m. rugpjūčio“ rašoma: „*Pirmosios žydų žudynės vyko neįstatymiškumo ir karo sukelto chaoso, antisovietinio sukilimo, Raudonosios armijos traukimosi ir greito Vokietijos kariuomenės puolimo kontekste. Lietuviški, žydiški ir vokiški šaltiniai patvirtina, kad žymaus antižydiško smurto būta prieš vokiečių atėjimą, nors dažnai neįmanoma pakankamai detaliai nustatyti išpuolių vietos ir laiko. Nenustatytas žydų skaičius nukentėjo nuo savavališkų suėmimų, buvo prievartaujami ir žudomi jų gyvenamosiose vietose, o taip*

[289] Laikinojo ministerių kabineto posėdžio, įvykusio 1941 m. birželio 27 d., protokolas Nr. 5, *Lietuvos laikinoji vyriausybė. Posėdžių protokolai 1941 m. birželio 24 d. – rugpjūčio 4 d.*, p. 17–18.

[290] Laikinojo ministerių kabineto posėdžio, įvykusio 1941 m. birželio 27 d., protokolas Nr. 5, *Lietuvos laikinoji vyriausybė. Posėdžių protokolai 1941 m. birželio 24 d. – rugpjūčio 4 d.*, p. 17–18.

[291] Ten pat.

Sukilimas Kaune

Ginkluotojų pajėgų vadovybė

Divizijos generolas
Stasys Pundzevičius

Divizijos generolas
Mikas Rėklaitis

Ginkluotųjų pajėgų štabas

Generalinio štabo pulkininkas leitenantas
Mykolas Mačiokas

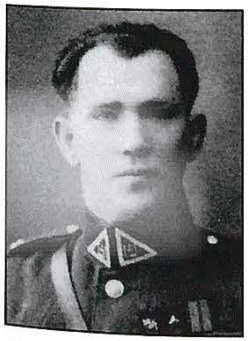

Pulkininkas leitenantas
Antanas Michelevičius

Generalinio štabo pulkininkas leitenantas
Matas Naujokaitis

Kauno karo komendantūra

Kauno miesto ir apskrities karo komendantas pulkininkas
Jurgis Bobelis

Vietinės apsaugos štabas

Vietinės apsaugos vadas pulkininkas
Liudvikas Butkevičius

„Maisto" fabriko sukilėlių būrio vadas leitenantas
Julius Abramavičius

Sukilėlių būrio, įsikūrusio 1-ojoje policijos nuovadoje, vadas atsargos jaunesnysis leitenantas
Kazys Ambrozaitis

Sukilėlių būrio Šaulių rūmuose vadas atsargos kapitonas
Povilas Dirkis

Sukilėlių būrio, veikusio Aukštojoje Panemunėje, vadas majoras
Zenonas Drongis

Atsargos leitenantas, žuvęs gindamas Aleksoto tiltą,
Jonas Dženkaitis

Studentų ir aukštesniųjų klasių gimnazistų būrio vadas leitenantas
Vladas Garbenis

Vieno iš Linksmakalnio sukilėlių būrių vadas atsargos kapitonas
Jeronimas Garolis

Geležinkelio stoties rajono gynybos vadas kapitonas
Norbertas Gavėnas

Generalinio štabo pulkininkas leitenantas
Juozas Jankauskas

„Tilto" būrio, veikusio Šančiuose, vadas atsargos jaunesnysis leitenantas
Bronius Jankauskas

Radijo stoties gynėjas atsargos jaunesnysis leitenantas
Albinas Jaudegis

Raudonojo Kryžiaus ligoninės direktorius, sanitarinio pulko gydytojas leitenantas
Leonas Kęsgaila-Kenstavičius

Vieno iš sukilėlių būrių Šančiuose vadas atsargos jaunesnysis leitenantas
Antanas Jokubaitis

Bagdonas Kontrimas

Medicinos punkto Aukštojoje Fredoje vedėjas atsargos jaunesnysis leitenantas
Kostas Labanauskas

Kapitonas
Bronius Kirkila

Senelių prieglaudos vedėjas dr. **Antanas Marčiukaitis**

Inžinierius **Juozas Milvydas**, žuvęs 1941 m. birželio 25 d. kovodamas su raudonarmiečiais

Karo mokyklos XV laidos aspirantas **Antanas Norkūnas,** žuvęs kovodamas su raudonarmiečiais

Policijos vachmistras **Juozas Savulionis,** žuvęs gindamas Vilijampolės tiltą

Objektų apsaugai vadovavęs atsargos leitenantas **Tomas Šidiškis**

Balys Baleišis

Broliai **Jurgis ir Kazys Bobeliai**

Karininkų ramovės viršininkas majoras **Jokūbas Dagys**

Radiofono gynėjų grupės vadas atsargos jaunesnysis leitenantas **Martinijonas Kliausius**

pat bandydami pabėgti nuo nacių puolimo. Pagal Komisijos ištirtus raportus ir dokumentus, dauguma žydų buvo nužudyti netrukus po to, kai į Lietuvą įžengė vokiečių kariuomenė ir nacių saugumo policija.

Didžiausias pirmosios karo savaitės žudynes sudarė pogromai ir sistemiškai organizuoti šaudymai, būtent: a) pirmosios žudynės pasienio zonoje, t. y. Gargžduose, Kretingoje, Palangoj, Skuode, vykdytos „Ypatingojo būrio (Sonderkommando) 1a", Tauragėje, Jurbarke, Marijampolėje ir kituose mažuose kaimuose, vykdytos vokiečių saugumo policijos, padedant vietiniams gyventojams ir pagalbinės policijos daliniams; b) 1941 m. birželio 25–26 d. pogromai Vilijampolėje (Slobodkoje) ir 1941 m. birželio 27 d. žudynės Lietūkio garaže, pagrinde vykdytos nereguliariosios kariuomenės kareivių, paragintų vokiečių saugumo policijos; c) išpuoliai prieš žydus Vilniuje, inspiruoti „Ypatingojo būrio (Sonderkommando) 7a" ir „Operatyvinio būrio (Einsatzkommando) EK-9", tarp kurių būta žmonių pagrobimų ir žudymų, nors ir mažesniu nei aukščiau minėtu žiaurumų mastu; d) išpuoliai Žemaitijoje, „Operatyvinio būrio 2" veikimo zonoje (ir kur prieinama mažai vienalaikių dokumentų), bet šaltiniai patvirtina, kad „Operatyvinio būrio 2" nariai ir vietiniai lietuvių partizanai užpuolė ir nužudė bent kelis šimtus žydų Šiauliuose."[292]

Atkreiptinas dėmesys į tai, kad Komisijos išvadose nebecituojami minėtoje F. W. Stahleckerio ataskaitoje paskelbti „duomenys" apie birželio pabaigoje sukilėlių tariamai vykdytus didelio masto pogromus Vilijampolėje. Tai svarus indėlis į tiesos paieškas: Komisija atskleidė F. W. Stahleckerio falsifikaciją, kurios „duomenimis" ilgą laiką žongliravo įvairūs propagandininkai, siekdami apjuodinti Birželio sukilėlius. Komisijos išvadų tęsinyje, „b" punkte, randame naują tariamų pogromų Vilijampolėje ir žudynių „Lietūkio" garaže vykdytojų įvardijimą – *„nereguliariosios kariuomenės kareivių"*, tačiau nepaaiškinta, kas jie. Taip nebuvo vadinami nei Lietuvių aktyvistų fronto žinioje veikę sukilėliai (partizanai), nei kariniais pagrindais suorganizuotas apsaugos batalionas, beje, bataliono organizavimo pradžia – birželio 28 d., t. y. po tos dienos, kai minėtos žudynės buvo įvykdytos. Tiesa, yra patvirtintų faktų, kad tuo metu Vilijampolėje buvo nužudyta keletas žydų. Tačiau jų budeliai galėjo būti ir plėšikai, kurie vykstančio karo sąlygomis galėjo veikti netrukdomi, ir kerštaujantys asmenys, siekiantys suvesti asmenines sąskaitas, ir vokiečių dispozicijoje buvusių grupuočių, tarp jų ir A. Klimaičio būrio, nariai.

[292] Ch. Dieckmann, S. Sužiedėlis, *Lietuvos žydų persekiojimas ir masinės žudynės 1941 metų vasarą ir rudenį*, Vilnius: Margi raštai, 2006, p. 274.

Žudynių „Lietūkio" garaže tyrinėtojai iki šiol nėra nustatę, kas buvo jų vykdytojai. Viena yra aišku, kad Lietuvių aktyvistų fronto vardu veikę sukilėliai nėra prikišę rankų nei organizuojant šias žudynes, nei jas vykdant. Tačiau daug požymių rodo, kad jas organizavo ir vykdė nacių specialiosios tarnybos, o vietiniai žmonės (tarp jų iš Kauno NKVD kalėjimo karo pirmomis dienomis išsilaisvinę kaliniai) joms talkino. Neatmestina tikimybė, kad tarp talkininkų buvo ir A. Klimaičio būrio žmonių. Vis dėlto visą sovietinės okupacijos laikotarpį buvo kategoriškai įtikinėjama, kad žudynių „Lietūkio" garaže ir žydų pogromo Vilijampolėje vykdytojai buvo sukilėliai, veikę Lietuvių aktyvistų fronto vardu. Deja, Komisijos išvadose nerandame šio sukilėliams primesto kaltinimo atšaukimo.

Komisijos išvadų „c" ir „d" punktuose minimi išpuoliai prieš žydus galėjo būti vykdomi tik tada, kai LAF sukilėlių daliniai jau buvo nuginkluoti ir išformuoti. Šių išpuolių mastui, vykdytojams ir vietovėms nustatyti reikėtų naudotis objektyvesniais nei sovietiniuose ir nacistiniuose archyvuose randami šaltiniais. Tačiau jų paieškos ir analizė nėra šios monografijos objektas.

VI skyrius

LIETUVOS LAIKINOJI VYRIAUSYBĖ

Lietuvos laikinosios vyriausybės formavimas

Prasidėjus Antrajam pasauliniam karui buvo imtasi parengiamųjų priemonių tam atvejui, jeigu Lietuva atsidurtų ant politinės katastrofos slenksčio. Užsienio reikalų ministras J. Urbšys 1939 m. spalio 24 d. pakvietė svarbiausiose Europos sostinėse reziduojančius Lietuvos atstovus B. Balutį, P. Klimą, S. Lozoraitį ir J. Šaulį susirinkti Paryžiuje ir pasitarti, ko reikėtų imtis, jeigu Valstybę ištiktų katastrofa ir Lietuva netektų nepriklausomybės. Spalio 29 – lapkričio 2 d. Paryžiuje susirinkę pasiuntiniai (išskyrus J. Šaulį) parengė memorandumą, kuriame buvo aptartas Lietuvos vyriausybės pasitraukimo į užsienį klausimas. Netgi buvo parengtas projektas protesto notos, kurią Lietuvos pasiuntiniai turėję įteikti vyriausybėms Londone, Paryžiuje, Ženevoje, Romoje, Stokholme, Vašingtone ir Buenos Airėse, jei Lietuvos vyriausybė pasitrauktų iš Lietuvos. Notoje būtų buvęs išreikštas Lietuvos teisėtos vyriausybės protestas prieš įvykusį agresijos aktą, pažeidusį Lietuvos suverenumo teisę, ir pasiryžimas kovoti dėl Lietuvos nepriklausomybės. Ta linkme orientavosi ir Lietuvos vyriausybė, 1940 m. priimdama atitinkamus nutarimus. Vis dėlto lemiamu momentu – 1940 m. birželio 14–15 dienomis – vyriausybei pritrūko politinės ir žmogiškosios valios. Tuo Lietuvai iš esmės beviltišku laiku neišvengta politinių klaidų, kurios vėliau apsunkino politinį gyvenimą išeivijoje, apskritai netiesiogiai prisidėjo prie sovietinės propagandos mitų palaikymo pasaulyje.

Prezidentas A. Smetona paskutiniu momentu teisingai suvokė, kokį vaidmenį okupantas jam skirtų kelias pirmąsias sovietinės okupacijos die-

nas, ir apdairiai pasielgė, pasitraukdamas į užsienį. Latvijos ir Estijos prezidentų likimas vėliau parodė, koks buvo išmintingas A. Smetonos sprendimas. Vis dėlto A. Smetona padarė politinę klaidą – neišsivedė su savimi į užsienį Lietuvos vyriausybės, bent jau daugumos Ministrų Tarybos narių, arba nepaleido jam nepaklusnios vyriausybės ir skubiai nepatvirtino naujos vyriausybės ar nors ministro pirmininko. Šitaip pasauliui būtų buvę aiškiai parodyta, kad Lietuva okupuojama. Tai būtų buvę itin svarbu Lietuvos valstybingumui ir tolesnei jo bylai. Itin reikšminga tai galėjo būti Antrojo pasaulinio karo metais.

Kaune pasilikęs premjeras Antanas Merkys su dauguma vyriausybės narių sudarė galimybę okupantui manipuliuoti premjeru ir Lietuvos žmonių bei Europos akyse demonstruoti lyg ir valdžios keitimosi teisėtumą, lyg jos teisėtą perimamumą. Kraštas buvo paliktas okupanto politinėms manipuliacijoms. Klaidą dar buvo galima bent iš dalies ištaisyti emigracijoje suformavus vyriausybę, kai prezidentas atsidūrė Šveicarijoje, ir su egziline vyriausybe įsikurti, pavyzdžiui, Anglijoje. Suformuoti tokią vyriausybę prezidentui esant Vokietijoje būtų buvę politiškai nenaudinga, o ir Vokietijos vyriausybė tikriausiai nebūtų to leidusi, nes jos veiksmus saistė draugystės sutartis su Sovietų Sąjunga.

A. Smetona politiškai atsikvošėjo tik po kelių mėnesių ir bandė ištaisyti klaidą „Kybartų aktais", bet tie aktai ir liko tik pavėlavusiu „ketinimų protokolu". Taigi aukščiausio rango Lietuvos politikai laiku tinkamai nepasirūpino, kad užsienyje atsirastų politinis centras, galintis kalbėti Lietuvos valstybės vardu, taip pat organizuoti krašte antisovietinį pasipriešinimą ir jį nukreipti politiškai tinkama linkme.

Lietuvos pasiuntinių Europoje sukurtas Ernesto Galvanausko vadovaujamas Lietuvių tautinis komitetas Lietuvos vardu ką nors ženklesnio nuveikti negalėjo, nes buvo įsikūręs Berlyne, vėliau Vakarų valstybių gal net ignoruojamas, kaip galbūt pronaciškas, nors toks ir nebuvo. Lietuvos pasiuntinių protestai, įteikti vyriausybėms, prie kurių jie rezidavo, buvo labai svarbūs ir reikšmingi. Ypač aktyvus buvo Lietuvos pasiuntinys Berlyne K. Škirpa, bet jo nota Reicho pareigūnų buvusi „draugiškai grąžinta". Lietuvos Valstybės *de facto* nebeliko, bet 28 valstybės (iš 48 valstybių, turėjusių diplomatinius santykius su Lietuva) vienaip ar kitaip išreiškė nepritariančios Lietuvos aneksijai ir inkorporavimui į Sovietų Sąjungos sudėtį. Visi šie diplomatiniai žingsniai buvo labai svarbūs įvertinant Lietuvos okupaciją ir po jos prievarta įdiegtus politinius pakeitimus, bet visa tai neatstojo egzilinės Lietuvos vyriausybės.

Aptartieji dalykai yra labai svarbūs, sprendžiant šalyje pogrindyje suformuotos ir Birželio sukilimo iškeltos Lietuvos laikinosios vyriausybės legitimumo klausimą. Antisovietinis lietuvių pogrindis atsirado natūraliai, dėl vidinio tautos poreikio priešintis okupacijai. Tam pogrindžiui Lietuvoje teko telktis remiantis vien sveika tautos iniciatyva. Jo vadovybė pagal savo išmanymą ir to meto realijas ieškojo bent šiokios tokios paramos užsienyje ir dėl to priėmė K. Škirpos pasiūlytąją, lyg ir suteikdama Kaziui Škirpai įgaliojimus atstovauti užsienyje lietuvių pogrindžiui. Antisovietinio pasipriešinimo centrų suformuota ir jų iškelta Lietuvos laikinoji vyriausybė nebuvo separatinė, nes nebuvo egzilinės vyriausybės. Ji neskaidė kovai besirengiančių krašto jėgų ir realiai buvo vienintelė teisėta krašto atstovybė. Vyriausybė vadinosi laikinąja, pabrėžiant jos statusą, tai, kad ją iškėlė ir įgaliojimus jai suteikė ne tautos atstovų susirinkimas, o tautos sukilimas.

Lietuvos laikinosios vyriausybės atsiradimas ir veikla, kaip istorijos tyrimo objektas, jau nemažai tyrinėta. Pateikta gana prieštaringų, kaip ir paties Birželio sukilimo, vertinimų. Kai kuriuose vertinimuose yra sovietinės istoriografijos įtakos, nuolat jaučiamas kažkokių jėgų spaudimas negatyviai vertinti vyriausybę nuo pat jos atsiradimo. Neabejotinai esama romantinio pobūdžio vertinimų. Vis dėlto manytume, kad vyrauja kritiniai realistiniai vertinimai, kuriuose romantinio pobūdžio apraiškų beveik nepasitaiko.

1941 m. birželio sukilimo metu paskelbtos Laikinosios vyriausybės užuomazgų tyrimo pradininkais laikytini K. Škirpa ir P. Narutis, išeivijoje išleidę autobiografinio pobūdžio dokumentines apybraižas[1]. Abu autoriai laikosi vos ne priešingų pozicijų ne tik LAF atsiradimo ir raidos, bet ir Laikinosios vyriausybės formavimo klausimais. Įtakos turėjo ne tik požiūriai, bet neretai ir skirtingi šaltiniai ar jų interpretavimas. Pirmieji istorikai Lietuvoje, plačiau nagrinėję Laikinosios vyriausybės klausimą – Valentinas Brandišauskas[2] ir Arūnas Bubnys[3]. Ir jų rašiniai nebuvo skirti vien Laikinajai vyriausybei. Dabar visiems tyrinėtojams prieinami Laikinosios vyriausybės posėdžių protokolai[4]. Istoriko A. Anušausko parašyta to leidinio įžanga[5] irgi skirta Laikinosios vyriausybės klausimams. Vertingas šaltinis

[1] P. Narutis, *Tautos sukilimas 1941 Lietuvos nepriklausomybei atstatyti*, Oak Lawn, 1994.
[2] V. Brandišauskas, *Siekiai atkurti Lietuvos valstybingumą*, p. 92–122.
[3] A. Bubnys, *Vokiečių okupuota Lietuva (1941–1944)*, p. 23–61.
[4] *Lietuvos laikinoji vyriausybė. Posėdžių protokolai 1941 m. birželio 24 d. – rugpjūčio 4 d.*, Vilnius, 2001.
[5] Ten pat, p. 5–8.

yra paskelbta medžiaga apie Lietuvos Respublikos įstatymo dėl 1941 m. birželio 23 d. Lietuvos laikinosios vyriausybės priimto ir paskelbto pareiškimo „Nepriklausomybės atkūrimo deklaravimas" pripažinimo Lietuvos valstybės teisės aktu rengimą, projekto svarstymą, įstatymo priėmimą ir jo atšaukimą[6]. Visa tai rodo, kad Laikinosios vyriausybės atsiradimas ir veikla yra aktuali ne tiek mokslinė, kiek politinė problema, turinti didelį atgarsį Lietuvos visuomenėje ir ypač užsienyje.

Bendru visų trijų LAF centrų sutarimu, svarbiausiuoju buvo tapęs LAF Vilniaus vadovaujantis centras, kaip pagrindinis karinis ir politinis centras, turėjęs ne tik sutelkti svarbiausią sukilimo jėgą, bet ir suformuoti Laikinąją vyriausybę. Apie ją turėjo būti paskelbta per Vilniaus radiją. Buvo užtikrinta savotiška pusiausvyra tarp trijų LAF centrų. Juolab ministrų portfeliai irgi buvo dalijami tarp šių trijų centrų.

Kai Vilnių pasiekė M. Naujokaičio iš Berlyno per sieną atnešta žinia apie gegužės pirmąją dekadą laukiamą Vokietijos–SSRS karo pradžią, o kartu ir nurodymas skubiai suformuoti Lietuvos laikinąją vyriausybę, LAF Vilniaus vadovaujantis centras ėmėsi parengiamųjų darbų. Ilgiems svarstymams nebuvo laiko. P. Padalskis-Padalis šitaip pateikia vyriausybės formavimo darbų pradžią: *„Laikinąją Vyriausybę sudarant, jokių ten platesnių pasitarimų, partinio lipdymo ar susitarimų nebuvo. Kaip paprastai esti pogrindy, tą užduotį atliko vos keli asmenys. Sprendžiamo vaidmens ėmėsi LAF karinis štabas Vilniuje <...>. X-ui [V. Nasevičiui. – S. J.] buvo pavesta numatyti ir pasiūlyti kandidatus. Pogrindy su juo artimą ryšį turėjau iki sukilimo išvakarių. Akivaizdžiai atsimenu mudviejų susitikimą balandžio vidury vėlai vakare. Be jokių įžangų painformavo, kad iš LAF štabo Berlyne per ryšininką gautas nurodymas skubiai sudaryti L[aikinąją] Vyriausybę; karas prasidėsiąs gegužės pradžioje ir įkandin įvyks sukilimas. Vyriausybės sąstatas būsiąs paskelbtas per Vilniaus ar Kauno radijo stotis, žiūrint, kuri bus anksčiau sukilėlių užimta. Iš Berlyno pageidauja, kad min[istru] pirmininku būtų plk. Škirpa, kr[ašto] aps[augos] ministeriu gen. Raštikis, užs[ienio] r[ei]k[a]l[ų] ministeriu – Skipitis. Mums reikia nedelsiant parinkti ministerius kitoms žinyboms. Sutarėme – ir supratau, kad tokia buvo karinio štabo valia, – parinkti vyrus kompetentiškus pareigoms, visuomenei plačiau žinomus, patriotine drąsa pasireiškusius, kurie tuoj pat galėtų perimti ministerijas. Taip pat, kiek įmanoma, sutelkti įvairių ideologijų bei politinių nusistatymų asmenis, tačiau vengiant siaurai partinių.*

[6] *Tautos teisė sukilti: Medžiaga ir dokumentai 1941 m. Birželio sukilimui įvertinti*, Kaunas, 2001.

Sudaryti stiprią darbo ir kovos vyriausybę. Partinė aritmetika nė į galvą neatėjo. Išsiskyrėme sutarę pagalvoti apie asmenis."[7]

Laikinosios vyriausybės sudarymo klausimas buvo svarstomas balandžio 19 ir 22 dienomis Kaune, L. Prapuoleniui iškvietus LAF Vilniaus vadovaujančio centro atstovus. Posėdžiai vykę prof. J. Meškausko bute. Tuose posėdžiuose, pagal L. Prapuolenį, dalyvavo jis pats, V. Nasevičius ir A. Damušis. Taip 1941 m. balandžio 22 d. Kaune buvo suformuota Lietuvos laikinoji vyriausybė, t. y. sudarytas jos narių sąrašas. Vyriausybės formavimas buvo laikomas paslaptyje. Niekas daugiau, be posėdžių dalyvių bei P. Naručio, nežinojo, kur ir kada buvo svarstomas vyriausybės klausimas. Prieš tai per ryšio tinklus K. Škirpai buvo pasiūlytas premjero postas, atsiklausta jo sutikimo. Sutikdamas užimti premjero postą, K. Škirpa pageidavo, kad vyriausybėje būtų Rapolas Skipitis bei Vytautas Landsbergis-Žemkalnis[8]. Tame pageidavime neminimas gen. S. Raštikis. Suformuotoje vyriausybėje, be premjero K. Škirpos, buvo 11 ministrų – 4 vilniečiai (Vytautas Bulvičius, Vladas Nasevičius, Vytautas Statkus, Jonas Masiliūnas), 6 kauniečiai (Juozas Ambrazevičius, Jonas Matulionis, Adolfas Damušis, Balys Vitkus, Juozas Pajaujis, Vytautas Landsbergis-Žemkalnis) ir berlynietis Rapolas Skipitis – bei valstybės kontrolierius Pranas Vainauskas.

Bendru visų trijų LAF centrų sutarimu, vyriausybė pagal išgales iškilmingai turėjusi būti paskelbta prasidėjus tautos sukilimui, dar iki vokiečiai įžengs į Vilnių, tuo aiškiai pasakant, kad vyriausybė nepriklausoma nuo vokiečių. Pagal pradinį sumanymą, vyriausybė turėjo būti skelbiama Vilniuje ir čia turėjo susirinkti. Ar buvo iš anksto atsiklausta vyriausybės narių, ar jie sutinka būti ministrais? L. Prapuolenis tvirtina: *„Visi ministrai, išskyrus esančius užsienyje, jau 1941 m. balandžio pabaigoje buvo painformuoti apie jiems numatytas pareigas ir įsakmiai prašyti nieko nedelsiant parengti jų sritis liečiančius pirmuosius įsakymus ir iš anksto numatyti sau pavaduotojus ir artimuosius bendradarbius"*[9]. Kažkodėl V. Landsbergis-Žemkalnis ir B. Vitkus vėliau tvirtino, kad tik iš Kauno radijo pranešimų jie sužinojo esą ministrai.

Turime dvi Lietuvos laikinosios vyriausybės datas: sudarymo (balandžio 22 d.) ir viešo paskelbimo (birželio 23 d.). Teisėtai gali kilti klausimas – kuri data laikytina vyriausybės atsiradimo data. Balandžio 22-oji

[7] Cit. pagal: K. Škirpa, *min. veik.*, p. 429, 431.
[8] P. Narutis, *min. veik.*, p. 207.
[9] Ten pat, p. 215.

yra faktinė vyriausybės sudarymo data, jos slaptos egzistencijos, bet ne veiklos data. Kita vertus, galima sakyti, kad tarp balandžio 22 ir birželio 23 d. Laikinoji vyriausybė esant pogrindžio sąlygoms egzistavo ne tik faktiškai, bet ir teisiškai. Tai nebuvo projektas, nes vyriausybės sudėtis pogrindžio vadovybės buvo patvirtinta.

Vyriausybės sudarymo faktą ir sumanytą jos paskelbimo laiką du mėnesius pavyko išlaikyti paslaptyje tiek nuo sovietų, tiek nuo nacių. P. Narutis įsitikinęs, kad nacių gestapas turėtas žinias apie Lietuvos pogrindį ir jo ryšius perdavė sovietų NKGB ir su tuo abiejų totalitarinių režimų specialiųjų tarnybų bendradarbiavimu susiję daug areštų, ypač Vilniuje[10]. K. Škirpa taip pat įtarė, kad esama gestapo ir NKVD sąmokslo[11]. Tačiau apie vyriausybės egzistavimą nebuvo sužinota. Vis dėlto nacių specialiosios tarnybos kažką įtarė ar bent jau manė, kad karui prasidėjus galimi su naciais nesuderinti politiniai lietuvių žingsniai. Greičiausiai ir pats K. Škirpa buvo prasitaręs nacių pareigūnams apie siekį ar net realų sumanymą tam tikru atveju sudaryti lietuvių vyriausybę. Todėl jis, kaip buvęs pasiuntinys ir Berlyno lietuvių politinis lyderis, palaikęs ryšius su vokiečių kariuomenės vyriausiąja vadovybe bei karine žvalgyba, nacių buvo įspėtas. Prisiminkime S. Čenkaus misiją, kai jis Reicho vidaus reikalų ministerijos pavedimu K. Škirpai žodžiu išdėstė nacių ultimatumą, kad kai vokiečių kariuomenės daliniai įžygiuos į Lietuvą, lietuviai neprivalo sudaryti jokios Lietuvos vyriausybės, neturint tam kompetentingų Vokietijos įstaigų sutikimo[12].

Toks ultimatumas K. Škirpai buvo pateiktas birželio 14 d., t. y. likus savaitei iki karo pradžios. Šis per S. Čenkų pateiktas nacių ultimatumas iki šiol tebėra labai svarbus politinio pobūdžio šaltinis Lietuvos laikinosios vyriausybės atsiradimo problemai tirti. Ultimatumo nuostatos pabrėžia tos vyriausybės savarankiškumą, įrodo, kad ji nebuvo nacių marionetė, kaip vis dar kartais įrodinėjama nedraugiškuose Lietuvai rašiniuose. Po kelių dienų rašte ultimatumo klausimu nacių valdžios pareigūnams K. Škirpa, žinodamas, kad vyriausybė bus skelbiama Lietuvoje, pažadėjo: *„<...> niekas iš lietuvių atbėgėlių Berlyne nesiruošia čia sudaryti Lietuvos Vyriausybės be Reicho Vyriausybės sutikimo“*[13], bet čia pat pridūrė, apdairiai nuimdamas nuo savęs atsakomybę: *„Lietuvos Pasiuntinys teturi galimybės*

[10] P. Narutis, *min. veik.*, p. 221–229 ir kt.
[11] K. Škirpa, *min. veik.*, p. 244.
[12] Ten pat, p. 233–239.
[13] Ten pat, p. 235.

politiškai paveikti lietuvius atbėgėlius Vokietijoje, tačiau jam negali būti užkrauta atsakomybė už tai, ką pavieniai politiniai veikėjai ar jų grupės galėtų padaryti Lietuvoje“[14]. Nuogąstavimai, kad nereikėtų pernelyg pasitikėti naciais Berlyne, vėliau pasirodė buvę ne be pagrindo. Tačiau nuo Reicho struktūrų nepriklausomas lietuvių antisovietinis nepriklausomybinis pogrindis buvo laisvas, niekam neįsipareigojęs ir galėjo daryti tai, kas reikalinga Lietuvai. Dar „Nurodymuose Lietuvai išlaisvinti“ K. Škirpa svarstė keturias galimybes:

„1. Pavyksta susitarti su Vokietija iš anksto dėl Lietuvos vyriausybės sudarymo ir tuo pat Lietuvos suverenumo bent formalaus atstatymo.

2. Dėl vyriausybės sudarymo susitarti nepavyksta, bet pavyksta pagrobti faktinį krašto valdymą, teisingiau pasakius – krašto valdymo aparatą, pasinaudojant interregnum momentu, kuris trumpam laikui susidarytų Lietuvoje, kai vokiečių kariuomenė žygiuos pirmyn, o rusų raudonoji armija trauksis.

3. Lietuvos vyriausybė paskelbiama Lietuvoje revoliuciniu būdu, kaip įvykusio sukilimo pasekmė.

4. Lietuvos vyriausybė sudaroma post factum, susitariant su vokiečiais, kai kraštas jau būtų vokiečių kariuomenės užimtas bei nuo bolševikų išvaduotas.“[15]

Vis dėlto netgi 1941 m. pradžioje K. Škirpa buvo nusiteikęs gan optimistiškai, manydamas, kad krašto valdymo aparato užgrobimas būtų pirmas realus žingsnis nepriklausomybės atgavimo link. Jam atrodė, kad, perėmus krašto valdymą ir paskelbus revoliuciniu būdu vyriausybės sudarymą, vokiečiai būtų buvę priversti skaitytis su įvykusiu faktu ir jį pripažinti. K. Škirpa niekuomet neslėpė nuo vokiečių OKW ir užsienio reikalų ministerijos pareigūnų, kad lietuvių tauta siekia ne tik išsivaduoti iš sovietinio jungo, bet ir atkurti Lietuvos nepriklausomybę. Karinės vadovybės atstovams jis aiškino, kad niekas neturi teisės nurodinėti lietuvių tautai, ko ji gali ir ko negali siekti. Vis dėlto LAF Berlyno centro vadovas perdavė LAF Vilniaus bei Kauno centrams, kad reikiamu momentu nesulaukę iš Berlyno žinios apie teigiamą susitarimą su užsienio reikalų žinyba, jie turi patys paskelbti Lietuvos laikinąją vyriausybę, kai tik tai pasidarytų įmanoma. Toks atvejis buvo numatytas ir „Nurodymuose Lietuvai išlaisvinti“, kur buvo pasakyta: jei vermachtui pradėjus puolimą nebūtų iš lėktuvų platinami Lietuvos vyriausybės bei LAF

[14] Ten pat.
[15] Ten pat, p. 173.

atsišaukimai ir per Berlyno radiją nebūtų pranešta apie Lietuvos vyriausybės susidarymą, tai reikėtų suprasti, kad dėl vyriausybės su vokiečiais nesusitarta ir jie dėl Lietuvos ateities turį savų tikslų.

Kita vertus, K. Škirpa nelabai pasitikėjo ne tik nacių geranoriškumu, bet ir Lietuvos pogrindžio galimybėmis ar organizuotumu. Dėl to Berlyne jis savo nuožiūra popieriuje buvo suformavęs Lietuvos laikinąją vyriausybę, kurioje buvo vien emigracijoje Berlyne buvę žmonės[16]. Premjeru buvo nominuotas pats K. Škirpa. Jam dar buvo numatytas ir užsienio reikalų ministro portfelis. Ministrais šioje vyriausybėje buvo numatyti: premjero pavaduotojas ir finansų ministras – Ernestas Galvanauskas, teisingumo ministras – R. Skipitis, krašto apsaugos – S. Raštikis, vidaus reikalų – Petras Gužas, žemės ūkio – P. Karvelis, švietimo – A. Maceina, darbo ir socialinės apsaugos – K. Brunius, susisiekimo – Vytautas Augustaitis, propagandos – Albertas Gerutis, valstybės kontrolierius – Karolis Žalkauskas. Apie Berlyne suformuotą vyriausybę pogrindžio vadovybei Lietuvoje nebuvo žinoma.

Kada K. Škirpa suformavo šitą vyriausybę? Ar tai turėjo būti „atsarginė" vyriausybė (jeigu Lietuvoje nutiktų kas nors ypatinga), ar separatinė vyriausybė (patogiu metu paskelbtina anksčiau negu Lietuvoje pogrindyje sudaryta)? Apie tai galima tik spėlioti.

K. Škirpa sakosi, kad toji vyriausybė buvusi paskubomis suformuota birželio 22 d., t. y. karui prasidėjus. Tos dienos data yra E. Galvanausko, kaip Lietuvos tautinio komiteto pirmininko, rašte K. Škirpai, kuriuo pavedama sudaryti vyriausybę. Pats K. Škirpa teigia, kad „<...> *vis dar buvo viliamasi, kad gal pavyks su vokiečiais susitarti, tai buvo dėl visa ko suprojektuotas, kad ir paskubomis, Vyriausybės narių sąrašas <...>. Šis suprojektuotas Vyriausybės sąstatas nebuvo vokiečiams notifikuotas ir todėl nepaskelbtas, nes vok[iečių] užs[ienio] r[rei]k[a]l[ų] min[isteri]ja, nežiūrint mano visų pastangų susitarti, vengė ne tik ir paskutinėmis dienomis prieš rusų–vokiečių karą, bet ir jam birželio 22 d. jau prasidėjus, su manimi kalbėtis Lietuvos Vyriausybės paskelbimo klausimu.*"[17]

Šitas K. Škirpos prisipažinimas rodytų, kad berlyniškė vyriausybė būtų buvusi separatinė, nes jam buvo žinoma apie Lietuvoje suformuotą sukiliminę vyriausybę. Iš tiesų neaišku, ką norėjo pasiekti K. Škirpa. Kita vertus, dar balandį K. Škirpa mąstė apie egzilinės vyriausybės sudarymą. Taigi ar tikrai K. Škirpos minima vyriausybė buvo sudaryta tik pirmąją

[16] Ten pat, p. 272.
[17] Ten pat.

karo dieną? Tos berlyniškės vyriausybės klausimas lieka neaiškus. Beje, likus kelioms dienoms iki karo pradžios, K. Škirpa vis dar vylėsi, kad gal pavyks su vokiečiais susitarti Lietuvos vyriausybės paskelbimo klausimu. Ir buvo labai susirūpinęs, iš kur gauti mandatą vyriausybei suformuoti. Lietuvoje tokį mandatą turėjo duoti tautos sukilimas. K. Škirpai Berlyne teko su tuo skaitytis. Jam čia buvo svarbu „*tarptautinės teisės požiūriu laikytis legalistinio principo*". Tačiau su vokiečiais susitarti nepavyko. Ir tai gal išgelbėjo Lietuvą nuo provokiškos orientacijos vyriausybės.

K. Škirpa gerai suprato nepriklausomybės atkūrimo deklaracijos ir Lietuvos laikinosios vyriausybės pristatymo Tautai ir Europai reikšmingumą, tad iš anksto buvo numatęs, kad „*Revoliucinės vyriausybės paskelbimo aktas turėtų būti laiku paruoštas ir tinkamai suredaguotas, kadangi jis būtų didelės istorinės, tarptautiškai teisinės ir moraliai politinės reikšmės ne tik dabarčiai, bet ir ateičiai. Ypač jis būtų svarbus pačios vyriausybės legalizavimuisi ir kaip nesugriaunamas argumentas Lietuvos diplomatijai užsieniuose ginti Lietuvos atstatymo reikalą visame pasaulyje.*"[18]

Kai prasidėjus LAF Vilniaus centro vadovybės areštams buvo suimtas Vilniaus centro ir apskritai būsimo sukilimo vienas vadovų gen. št. mjr. V. Bulvičius ir kiti vyriausybės nariai vilniškiai, NKGB tuomet dar nesuvokė, ką iš tikrųjų aptiko – galimybę atskleisti pogrindinę vyriausybę.

Po suėmimų Vilniuje tikslios padėties nežinota ir LAF Kauno centre. Buvo žinomas tik mjr. V. Bulvičiaus areštas, todėl Vyriausybės sąraše jis buvo pakeistas gen. S. Raštikiu.

Lietuvos laikinosios vyriausybės paskelbimas ir galutinis sudarymas

Birželio 22 d. rytą faktiškai Kaune jau prasidėjus sukilimui, o popiečiu jam gerokai išsiplėtus, buvo ryžtasi kitą rytą skelbti nepriklausomybės atkūrimo deklaraciją ir pristatyti sukilimo iškeliamą vyriausybę. Ketinimas skelbti nepriklausomybės atkūrimą ir vyriausybę antrąją karo dieną atitiko ir išankstinį susitarimą su K. Škirpa, kaip vienas iš galimų variantų.

LAF vyriausiojo štabo atsišaukimo į tautą tekstą, o gal ir nepriklausomybės atkūrimo deklaracijos tekstą, dar birželio 20 d. parašė J. Ambrazevičius ir Z. Ivinskis. LAF štabo įgaliotinis prie Vyriausybės L. Prapuolenis bijojo ne-

[18] K. Škirpa, *min. veik.*, p. 182.

šiotis tekstą, nes keitė nakvynės vietas, įtardamas esąs sekamas. Todėl birželio 23 d. paryčiais apsižiūrėjo neturįs teksto. Skubotai kartu su A. Damušiu ir plk. J. Vėbra L. Prapuolenis parašė naują tekstą (tuo metu J. Ambrazevičius su Z. Ivinskiu kitoje vietoje rengė būsimo laikraščio numerį). Darytume prielaidą, kad ankstesnis nepaskelbtas J. Ambrazevičiaus ir Z. Ivinskio tekstas buvo išsamesnis, teisiškai geriau suformuluotas negu naujas skubotas L. Prapuolenio tekstas. Kita vertus, galima ir suabejoti, kad buvo platesnis, išsamesnis deklaracijos tekstas, nes toks tekstas vėliau nebuvo surastas, kitaip šis svarbus dokumentas būtų buvęs paskelbtas išeivijos spaudoje.

Birželio 23 d. Kauno radijui atnaujinus savo laidas, 9 val. 28 min. LAF štabo vardu buvo paskelbti keli labai svarbūs dokumentai, pakėlę visą Lietuvą: nepriklausomybės atkūrimo deklaracija, atsišaukimas į tautą, pristatyta Lietuvos laikinoji vyriausybė.

P. Narutis pateikia trumpą tekstą su vyriausybės sąrašu, kurį birželio 23 d. per Kauno radiją paskelbė Leonas Prapuolenis:

„Dėmesio! Dėmesio! Kalba Kaunas,
Laisva ir Nepriklausoma L i e t u v a!

Lietuvių tautai vadovauti pristatome sekančio sąstato Lietuvos Laikinąją Vyriausybę:

Ministras pirmininkas	*plk. Kazys Škirpa*
Krašto apsaugos ministras	*gen. Stasys Raštikis*
Užsienio reikalų ministras	*Rapolas Skipitis*
Vidaus reikalų ministras	*Vladas Nasevičius*
Švietimo ministras	*prof. Juozas Ambrazevičius*
Žemės ūkio ministras	*prof. Balys Vitkus*
Finansų ministras	*Jonas Matulionis*
Pramonės ministras	*dr. inž. Adolfas Damušis*
Prekybos ministras	*Vytautas Statkus*
Darbo ir soc. apsaugos ministras	*dr. Juozas Pajaujis*
Komunalinio ūkio ministras	*inž. Vytautas Landsbergis-Žemkalnis*
Susisiekimo ministras	*Jonas Masiliūnas*
Valstybės kontrolierius	*Pranas Vainauskas*

Tegyvuoja Laisva ir Nepriklausoma Lietuva!
Viskas Lietuvai!
Lietuvių aktyvistų frontas“[19]

[19] P. Narutis, *min. veik.*, p. 338.

Birželio 24 d. išleistame pirmame laikraščio „Į laisvę“ numeryje buvo išspausdinta per radiją skelbta Nepriklausomybės atkūrimo deklaracija, bet kitu pavadinimu (*„Atstatoma laisva Lietuva“*). Laikraštyje nebuvo išvardinti deklaraciją pasirašę ministrai. Po tekstu užrašyta tik tiek: *„Toliau eina parašai“*. Pabaigoje yra įrašas, pabrėžiantis Vilniaus ir Kauno vienovę skelbiant nepriklausomybę: *„Vilnius, Kaunas 1941 m. birželio 23“*. P. Naručio skelbtame tekste po šio įrašo dar pridurta: *„(Pasirašo Lietuvos Laikinosios Vyriausybės ministrai)“*[20].

Vėliau dėl jau minėtų ir dar kitų priežasčių Laikinosios vyriausybės sudėtis keitėsi. Be paminėtų Laikinosios vyriausybės sąrašų, turime dar du tekstus, kuriuose užfiksuota skirtinga vyriausybės sudėtis ministerijų skaičiaus prasme. 2002 m. darytame oficialiame dokumente „Garso plokštelės teksto nuorašas ‚Nepriklausomybės atstatymo deklaravimas‘“, pasirašytame Lietuvos vaizdo ir garso archyvo direktoriaus Daliaus Žižio, po žodžio *„Pasirašė“* išvardinti tik 8 ministrai (nepaminėti švietimo, teisingumo ir vidaus reikalų ministrai)[21]. Kas tai: garso įrašo plokštelės šifravimo klaida, plokštelės defektas, ar taip iš tikrųjų buvo per radiją perskaityta tuo metu, kai buvo įrašoma? Be to, garso įrašo tekste prie ministrų pavardžių nepaminėti vardai.

Deklaracijos tekstas toks pat kaip skelbtasis laikraštyje bei P. Naručio veikale. Skiriasi tuo, kad pradedama kreipiniu: *„Dėmesio! Dėmesio! Kalba Kaunas! Nepriklausoma Lietuva! Nepriklausomybės atstatymo deklaravimas“*. O laikraštyje ir P. Naručio skelbtame tekste tėra antraštė: *„Atstatoma laisva Lietuva“*.

Visų atsišaukimų ir deklaracijų tekstai per radiją buvo skaitomi kelis ar net keliolika kartų. LAF Vyriausiojo štabo įgaliotinis L. Prapuolenis ne tik pristatė Lietuvos laikinąją vyriausybę ir jos vardu paskelbė Laisvos ir Nepriklausomos Lietuvos Valstybės atkūrimo deklaraciją. Jis per radiją paskelbė svarbiausią informaciją apie padėtį, nurodymus, kaip tautiečiams elgtis susiklosčiusioje situacijoje, ką turi daryti darbininkai, valstybės tarnautojai, policininkai. Laida buvo kartojama su papildymais bei patikslinimais.

P. Narutis, aprašydamas LAF atsišaukimų paskelbimą, išnašoje pateikia tokį tekstą: *„Akiračiai 1994.II patalpintas radijo „Kasetės išrašas“. B. Gražulio kasetė buvusi užkasta, dabar atrasta apgedusi ir atstatyta.*

[20] Ten pat, p. 339.

[21] Lietuvos vaizdo ir garso archyvo direktoriaus 2000 06 02 rašto faksimilę žr.: *Tautos teisė sukilti*, p. 56.

Atstatyti nepavyko. Pav., aiški klaida šitame atstatymo išraše: „Valstybės kontrolierius Majauskas". Taip nebuvo. Buvo skelbta: „Valstybės kontrolierius Pranas Vainauskas". Gražulis nepasako, kada tą išrašą padarė. Atsišaukimai per Kauno radiją buvo kartojami ilgai, ministrai keičiami"[22]. Ar minėtame valstybės archyve buvo dešifruotas tokios pat plokštelės, ar kitos įrašas?

Yra dar vienas tekstas, pažymėtas 1941 m. birželio 23 d. data. Tekstas surašytas LAF štabo vardu. Yra to štabo antspaudas. Tekstas pasirašytas L. Prapuolenio ir A. Damušio, bet trūksta plk. J. Vėbros parašo, nors jo pavardė išspausdinta tarp L. Prapuolenio ir A. Damušio pavardžių. Dėl šio teksto kyla bent trys klausimai. Pirmas klausimas: kodėl J. Vėbra teksto nepasirašė Kaune 1941 m. birželio dienomis, būdamas LAF vyriausiajame štabe? Antras klausimas: kodėl J. Vėbra, tiek metų gyvendamas JAV, susitikdamas su bendražygiais, vis dėlto teksto nepasirašė? Kodėl išeiviai per kelis dešimtmečius savo spaudoje nepaskelbė šio teksto, nors ir be vieno parašo? Gal išeivija paprasčiausiai neturėjo to teksto? Trečias klausimas: kodėl apie šį itin svarbų tekstą savo atsiminimuose ir jais grįstuose straipsniuose net neužsiminė nei A. Damušis, nei L. Prapuolenis? Taip pat, kodėl LAF štabu pasivadino tik šie trys asmenys? Kodėl po tekstu nėra vieno svarbiausių pogrindžio Kaune ir apskritai Lietuvoje organizatorių bei LAF vyriausiojo štabo narių P. Naručio pavardės? Atkreiptinas dėmesys ir į tai, kad šiame tekste trūksta susisiekimo ministro J. Masiliūno bei valstybės kontrolieriaus Prano Vainausko pavardžių. Tai įvairiais aspektais labai įdomus tekstas. Tekstas be antraštės. Jame rašoma:

„Lietuvių aktyvistų fronto štabas, vardu visų lietuvių, sukilusių prieš rusų bolševikų okupaciją, skelbia, kad 1940 m. birželio mėn. 15 d. bolševikų okupacijos suspenduota Lietuvos Respublikos Konstitucija nuo 1941 m. birželio mėn. 23 d. veikia toliau ir pagal ją Lietuvos Valstybę tvarko sekančios sudėties laikinoji Ministerių Taryba:

1. Ministeris Pirmininkas	*pulk. Škirpa Kazys*
2. Krašto apsaugos ministeris	*div. gen. Raštikis St.*
3. Užsienio reikalų	*Skipitis Rapolas*
4. Vidaus reikalų	*Nasevičius Vladas*
5. Švietimo	*dr. Ambrazevičius J.*
6. Finansų	*Matulionis Jonas*

[22] P. Narutis, *min. veik.*, p. 340; 44 išnaša.

7. Pramonės	*dr. inž. Damušis*
8. Prekybos	*Statkus Vytautas*
9. Žemės ūkio	*prof. Vitkus Balys*
10. Darbo ir soc. aps.	*dr. Pajaujis Juozas*
11. Komunalinio ūkio	*inž. Liandsbergis Vyt.*

L. Prapuolenis
Dr. inž. pulk. J. Vėbra
Dr. inž. Damušis

Lietuvių aktyvistų fronto štabas
Kaunas, 1941 m. birželio mėn. 23 d."[23]

Šios deklaracijos tekstas iš esmės skiriasi nuo birželio 23 d. per radiją paskelbto teksto, kurį tuomet skubotai surašė L. Prapuolenis su A. Damušiu ir J. Vėbra. Taigi kyla dar vienas klausimas: ar minėtieji trys asmenys 1941 m. birželio 23 d. paryčiais surašė du skirtingus tekstus? Ir galiausiai: kodėl pastarasis tekstas nebuvo tuo metu paskelbtas per Kauno radiją ir laikraštyje „Į laisvę"? Šį tekstą pradėta minėti tik 2000 m., svarstant klausimą dėl 1941 m. birželio 23 d. nepriklausomybės atkūrimo deklaracijos pripažinimo Lietuvos Valstybės teisės aktu. Iš tiesų šis tekstas labai svarbus Lietuvos konstitucingumo raidai. Jame pabrėžiama, kad Birželio sukilimo iškelta Lietuvos laikinoji vyriausybė atsirado ir veikė ne šiaip sau, o 1938 m. Konstitucijos pagrindu. Kodėl šis tekstas imtas minėti tik Seime sprendžiant deklaracijos klausimą? Istorikams, kuriems svarbu nustatyti šaltinių autentiškumą, reikia juos vertinti kritiškai ir nustatyti kiekvieno šaltinio ne tik autorystę, bet ir atsiradimo vietą bei laiką. Tai būtina ir šios deklaracijos atveju.

Šio deklaracijos teksto autentiškumo klausimas ilgokai buvo neaiškus. Daug kas paaiškėjo tik 2011 m. pradžioje[24]. Rengiant 2000 m. Lietuvos Respublikos įstatymo dėl Lietuvos laikinosios vyriausybės 1941 m. birželio 23 d. pareiškimo „Nepriklausomybės atstatymo deklaravimas" pripažinimo Lietuvos Respublikos teisės aktu projektą, prof. Jonas Kubilius iš savo turimo archyvo projekto rengėjams pateikė minėtąjį LAF vyriausiojo štabo deklaracijos tekstą su visų trijų jį pasirašiusių asmenų originaliais parašais. Neabejojant galima teigti, kad tas tekstas buvo

[23] Faksimilę žr.: *Tautos teisė sukilti*, p. 55.

[24] Informacija pateikiama pagal Jono Algirdo Antanaičio 2011 m. pokalbį su buvusiu ilgamečiu Vilniaus universiteto rektoriumi akademiku prof. Jonu Kubiliumi.

parengtas Birželio sukilimo metu, ne vėliau kaip birželio 23 d. popietę. Tada tekstą pasirašė L. Prapuolenis, kaip tuo metu buvęs aukščiausiasis sukilusios Lietuvos pareigūnas, ir dr. inž. A. Damušis, kaip LAF vyriausiojo štabo narys ir vienintelis ministras, buvęs šio štabo nariu. Kodėl šio teksto nepasirašė dr. inž. plk. J. Vėbra, kaip kariškių atstovas LAF vyriausiajame štabe? Išlikusiuose dokumentuose apie tai nėra duomenų. Matyt, tuo metu jis buvo užsiėmęs Tautos gynimo komiteto organizavimu ir kitų kariškų reikalų tvarkymu. Nesuradus šio trečiojo signataro, dokumento pasirašymas buvo atidėtas kitai dienai. Birželio 24 d. iš Vilniaus į Kauną atėjo žinia, kad trys ministrai vilniečiai prieš pat karo pradžią areštuoti ir karui prasidėjus išvežti į Rusiją. Žinant tai, parengto dokumento nebuvo galima skelbti, kol nebus paskirti nauji ministrai. Pirmame ministrų kabineto posėdyje birželio 24 d. nebuvo paskirtas nė vienas ministras vietoje nesančiųjų (paskirti tik laikinai einantys pareigas vidaus reikalų ir finansų ministrai)[25]. Bent jau posėdžio protokole neminima apie naujų ministrų paskyrimą. Antrame, t. y. birželio 25 d., posėdyje, kuris vyko pavakare, jau dalyvavo naujai paskirti ministrai: vidaus reikalų – Jonas Šlepetys, teisingumo – Mečislovas Mackevičius. Šiame posėdyje taip pat buvo paskirtas (pakviestas) susisiekimo ministru Antanas Novickis, bet posėdyje jo dar nebuvo. Taigi atsižvelgiant į ministrų kaitą, minėtąją LAF vyriausiojo štabo deklaraciją geriausiu atveju buvo galima skelbti tik birželio 26 dieną. O nuo birželio 25 d. radiją ir spaudą Lietuvoje jau kontroliavo vokiečių karo cenzūra. Cenzoriai nebūtų leidę skelbti su nacių okupacine administracija nesuderinto oficialaus teksto. Matyt, tai ir buvo svarbiausia priežastis, kodėl nebuvo parengtas naujas, patikslintas deklaracijos variantas. Gal dėl to ir nebuvo paprašyta J. Vėbros parašo. Nacių civilinei okupacinei administracijai perimant krašto valdymą, dalis LAF štabo dokumentų buvo paslėpti. Juos saugojo vienas buvusių štabo darbuotojų. Jo pavardės sužinoti nepavyko. Žinoma tik tiek, kad tas asmuo vėliau tapo žymiu specialistu. Maždaug po 20 metų, pasikeitus aplinkybėms, tų dokumentų laikymo vieta tapo nesaugi. Tolesnis dokumentų saugojimas buvo patikėtas prof. J. Kubiliui. Išstudijavęs minėtąją LAF deklaraciją, po kuria trūko J. Vėbros parašo, prof. J. Kubilius ryžosi gauti trūkstamą parašą iš Vėbros, tuo metu gyvenusio JAV. Tokios galimybės laukti teko ilgai. Tik 1989 m., vykdamas komandiruotėn į JAV, prof. J. Kubilius nusivežė ir minimą tekstą, kurį J. Vėbra pasirašė. Viešėdamas

[25] *Lietuvos laikinoji vyriausybė. Posėdžių protokolai*, p. 9, 10.

1992 m. pas gimines Lietuvoje, J. Vėbra pasirašęs dar vieną to dokumento egzempliorių. Taip dokumentas pagaliau buvo baigtas įforminti formaliai, bet neįgijo juridinės galios. Nors apie tai žinojo ir prof. J. Kubilius, ir kiti su šiuo dokumentu bei jo saugojimu susiję asmenys, jie laikė jį, rizikuodami savo saugumu. Jau pats tokio, tegul ir nebaigto įteisinti, teksto buvimas rodė Birželio sukilėlių valstybės nepriklausomybės siekį.

V. Brandišauskas ir A. Bubnys savo monografijose pateikia dar vieną Laikinosios vyriausybės sudėties variantą. Pagal juos, birželio 23 d. paskelbtoje vyriausybėje buvę ne 11 ministrų, bet 13 ministrų ir valstybės kontrolierius[26]. Taip „nukeliama į praeitį" vėlesnė vyriausybės sudėtis. Taigi painiavos yra tiek šaltiniuose, tiek literatūroje.

Bet kuriuo atveju lieka neaišku, kodėl formuojant vyriausybę nebuvo numatyta teisingumo ministro pareigybė. Buvo pramonės, prekybos, darbo, komunalinio ūkio ministrų pareigybės, t. y. tokių sričių, kurios iki nepriklausomybės netekties priklausė vidaus reikalų ar finansų ministerijų kompetencijai. Neįtikėtina, jog tikrai manyta, kad tuo metu ūkinio pobūdžio ministerijos buvo Lietuvai svarbesnės ir reikalingesnės negu teisingumo ministerija. Tokiu atveju K. Škirpa buvo apdairesnis, numatydamas vyriausybėje ir teisingumo ministro pareigybę.

Laikinosios vyriausybės ministrai savo parašais nepatvirtino nė vienos deklaracijos ar atsišaukimo į tautą teksto. Po atsišaukimu į tautą bei nepriklausomybės atkūrimo deklaracija tik buvo išvardintos Laikinosios vyriausybės narių pavardės. Pogrindžio sąlygomis buvo neįmanoma iš anksto surinkti ministrų parašus. Tai būtų prieštaravę pogrindžio darbo logikai. Be to, niekas tiksliai nežinojo, kada reikės šaukti Tautą į sukilimą ir skelbti nepriklausomybės atkūrimo deklaraciją, todėl buvo neįmanoma iš anksto surinkti vyriausybės narius ir laukti tinkamo momento. Tačiau dėl to negalima laikyti nepriklausomybės atkūrimo deklaraciją niekine, o Laikinosios vyriausybės sudėtį neteisėta.

A. Bendinsko teigimu, LAF štabas dėjo pastangų pirmąjį Laikinosios vyriausybės posėdį surengti birželio 23 d. popiet, tą pačią dieną, kai buvo paskelbta jos sudėtis. Tačiau tai pasirodė neįmanoma, trūko kvorumo, nes iš paskelbtų ministrų Kaune tebuvo vos vienas kitas. Vieni vyriausybės nariai tebebuvo Berlyne, kiti dar blaškėsi po Lietuvą, o ministrai vilniečiai tuo metu kalinių vagone buvo vežami į Rytus.

Vis dėlto, net ir nesant daugumos ministrų, vyriausybės darbą reikėjo

[26] Žr.: V. Brandišauskas, *min. veik.*, p. 92–93; A. Bubnys, *min. veik.*, p. 31.

pradėti. Birželio 24 d. „Žaibo" spaustuvėje Kaune buvo surengtas pirmasis posėdis, į kurį teatėjo J. Ambrazevičius, A. Damušis, V. Landsbergis-Žemkalnis, P. Vainauskas ir neturintis pareigų vyriausybėje Z. Ivinskis. To pirmojo posėdžio teisėtumo vėliau niekas neginčijo. Visiems susirinkusiesiems buvo aišku, kad premjeras K. Škirpa kol kas negali dalyvauti posėdžiuose. Tuomet dar nežinota apie faktinį jo internavimą Berlyne. Apskritai nežinota nacių nuostatų Lietuvos nepriklausomybės atkūrimo klausimu. Vicepremjero pareigos buvo numatytos vidaus reikalų ministrui V. Nasevičiui, bet jis buvo kalinių vagone. O vyriausybės vadovas buvo reikalingas nedelsiant. Imtis laikinai pavaduoti premjerą buvo įkalbėtas J. Ambrazevičius, nominuotas švietimo ministru. J. Ambrazevičius nusileidęs įkalbinėjimams ir sutikęs laikinai eiti premjero pareigas, kol *„Škirpa išlips iš tanko, pasiekusio Kauną"*.

Finansų ministras J. Matulionis, pasirodęs vyriausybės posėdžiuose birželio 25 d., atsisakė išvaduoti J. Ambrazevičių nuo jam tekusios naštos. Birželio 27 d. į Lietuvą iš Berlyno grįžo ministras S. Raštikis. Jis iš visų vyriausybės narių buvo labiausiai patyręs politinėje veikloje, bet ir jis atsisakė vadovauti vyriausybei. Tarp kitko, pasakytina, kad naciai birželio 27 d. atskraidino iš Berlyno Laikinosios vyriausybės narį S. Raštikį tikėdamiesi su jo pagalba pertvarkyti Laikinąją vyriausybę į nacių patarėjų instituciją ar kitaip ją neutralizuoti. S. Raštikis nepateisino jų vilčių. Tad J. Ambrazevičiui su savo vadovaujama Laikinąja vyriausybe ne tik teko pateikti įžengiantiems į Kauną vokiečiams įvykusį nepriklausomybės paskelbimo faktą, bet ir stengtis įtvirtinti vyriausybės autoritetą, nesusisaistant su nacistine Vokietija, aiškiai pasisakant už Lietuvos nepriklausomybę ir tik bendrais žodžiais pritariant Vokietijos kovai prieš bolševizmą ir jo lizdą – Sovietų Sąjungos valstybę. Viena vertus, Sovietų Sąjunga buvo Lietuvos okupantė, t. y. priešininkė, ir Lietuvai negalėjo būti nepriimtina tai, kad triuškinama Raudonoji armija ir naikinama Stalino imperija. Kita vertus, tos imperijos sunaikinimas buvo kitos imperijos – Vokietijos Reicho interesas.

Nuo antrojo posėdžio birželio 25 d. vyriausybė, kaip minėta, ėmėsi tvarkyti savo sudėtį: vietoje suimtų ministrų vilniečių V. Nasevičiaus, J. Masiliūno ir V. Statkaus ministrais buvo kooptuoti Jonas Šlepetys, Antanas Novickis ir Pranas Vainauskas. Šiame posėdyje taip pat buvo ištaisyta klaida ar neapsižiūrėjimas: Mečislovas Mackevičius buvo kooptuotas teisingumo ministru. Nuo 6-ojo posėdžio, birželio 30 d., protokoluose paprastai buvo rašoma: *„Dalyvavo visi Ministerių Kabineto nariai"*. Liepos 2 d. buvo galutinai nustatyta Lietuvos laikinosios vyriausybės struktūra – ją papildė Teisingumo, Sveikatos ir Propagandos ministerijos.

K. Škirpa nebuvo patenkintas tokia Laikinosios vyriausybės sudėtimi. Anot jo, vyriausybėje buvo siekiama sutelkti *„visų pasireiškusių aktyviųjų tautos politinių jėgų"* atstovus, bet vyriausybės sudėtis nebuvusi tokia. Daugiausiai vyriausybėje buvo krikščionių demokratų ir liaudininkų. Svarbiausiu vyriausybės sudėties netobulumu K. Škirpa laikė tai, jog *„nebuvo stipresnio atstovavimo kitom dviem laisvės kovotojų srovėm, ypatingai pasireiškusiom sukilimo paruošime, būtent – buvusiems voldemarininkams ir aktyvesniems tautininkams. <...> Kaip vienos, taip ir kitos pakraipos atsakingi veikėjai LAF vadovaujamoje grandyje Berlyne buvo labai nepatenkinti paskelbtąja Laikinosios Vyriausybės sudėtimi, kurioje nematė to, ko pagrįstai galėjo tikėtis pagal LAF ideologijos visų priimtas tautinės vienybės tezes."*[27] Lietuvoje veikusiuose LAF vadovaujančiuose centruose voldemarininkai nebuvo taip įsigalėję kaip Berlyne. Jie buvo įtakingesni kai kur provincijoje. Vyriausybė Lietuvoje buvo formuojama pagal čia buvusias *„aktyviąsias jėgas"*. Vėlesni įvykiai Lietuvoje parodė, kad voldemarininkai Vyriausybėje būtų tapę „Trojos arkliu".

Laikinosios vyriausybės veiklos sąlygos

Vokiečių kariuomenė įžengė į Kauną birželio 25 d., kai ne tik formaliai, bet ir faktiškai jau trečią dieną Kaune egzistavo Lietuvos laikinoji vyriausybė, kai jos kvietimu daug kur dar iki pasirodant vokiečių kariuomenei buvo atkurtos po sovietų okupacijos likviduotosios periferinio valdymo Lietuvos institucijos.

Lietuvos laikinosios vyriausybės paskelbimas nacius (bent jau politinę vadovybę) užklupo nepasiruošusius tokiam politiniam lietuvių žingsniui, nors iš dalies buvo nujaučiama, kad taip gali atsitikti. Anot K. Škirpos, vyriausiajai vermachto vadovybei nebuvo jokia staigmena tai, kas įvyko Lietuvoje. Vyriausiosios vermachto vadovybės birželio 23 d. suvestinėje dėl Birželio sukilimo ir Lietuvos nepriklausomybės deklaravimo susidariusi padėtis įvertinta taip: *„Birželio 23 d. rytą provizorinė lietuvių Vyriausybė paskelbė per Kauno radiją laisvos Lietuvos atkūrimą. Atsišaukime sakoma, kad Lietuva yra draugiška Vokietijai ir kad ši tauti-*

[27] K. Škirpa, *min. veik.*, p. 436.

nė valstybė yra pasiryžusi prisidėti prie atkūrimo ir naujo Europos sutvarkymo. Krašto gyventojai lietuviai skatinami pasitikti vokiečių kariuomenę kuo nuoširdžiausiai ir neteikti rusams jokios pagalbos."[28]

Lietuvoje atsidūrę veikiančiosios armijos vermachto kariškiai paprašė skubaus politikų paaiškinimo, kaip elgtis susiklosčiusioje situacijoje. Birželio 24 d. ankstų rytą Šiaurės armijų grupės štabe buvo gauta feldmaršalo Waltherio von Brauchitscho instrukcija: „*Škirpos vyriausybė įkurta be tarpininkavimo iš vokiečių valdžios įstaigų pusės; bet koks jos palaikymas draudžiamas. Karinio vadovavimo įstaigos privalo susilaikyti nuo bet kokio kišimosi į klausimus, kurių išsprendimas rezervuotas politinės vadovybės kompetencijai.*"[29] Tokį tekstą pateikia A. Bubnys. K. Škirpos vertimas vietomis yra kitoks: „*Paskelbimas Škirpos Vyriausybės įvyko be vokiečių valdžios įstaigų talkininkavimo. Todėl bet koks tos Vyriausybės palaikymas vengtinas. Militarinės instancijos privalo susilaikyti nuo bet kokio kišimosi į sprendimus, kurie rezervuoti vien politinės vadovybės kompetencijai. Valstybės pasekretoris Woermannas, telefonu atsiklaustas, Abwehr II pasiūlytą formulavimą patvirtino.*"[30] Instrukcijos projektą parengė Abveras ir suderino su užsienio reikalų žinyba. Atkreiptinas dėmesys į tai, kad naciai net slaptame dokumente vengė Laikinąją vyriausybę vadinti Lietuvos vyriausybe, o vadino Škirpos vyriausybe. Vėliau Kaune vokiečių komendantūros pareigūnai netgi pokalbiuose vengė tarti žodžius „vyriausybė" ar „ministrai". Ši instrukcija vokiečių 16-osios armijos štabą pasiekė birželio 25 d. 14 val. 40 min., t. y. maždaug tuo metu, kai į Kauną įžengė vokiečių karo komendantas su savo štabu. Komendanto, matyt, nenorėta pastatyti į nepatogią padėtį, nes kariuomenės Šiaurės grupės užnugario vadui gen. Karlui von Roquesui nurodyta greičiau vykti į Kauną ir išsiaiškinti, kaip ten atsirado toji vyriausybė.

K. Škirpa nurodo, kad SD, gestapas „<...> *buvo pasijutę Birželio 23 dienos sukilimo rezultatų užklupti. Todėl buvo patekę į politinę isteriką ir siūlė Lietuvos Laikinosios Vyriausybės narius tuoj areštuoti, kai tik įsiveržė į Kauną. Dr. Peter Kleist 1950 m. išleistoje savo knygoje rašo, kad nuo arešto sakytos Vyriausybės narius išgelbėjo griežtas generolo von Roques, vokiečių kariuomenės užnugario zonos viršininko Lietuvoje, pasipriešinimas tokiam brutalumui. <...> Iš kitos pusės betgi atrodo, jog generolas von Roques <...> galėjo būti paveiktas dar ir praktiškesnių motyvų, būtent –*

[28] Cit. pagal: K. Škirpa, *min. veik.*, p. 288.
[29] A. Bubnys, *min. veik.*, p. 49.
[30] K. Škirpa, *min. veik.*, p. 348.

nepadaryti iš Lietuvos dar vieno priešo vokiečių kariuomenei, bet priešingai – siekti naujosios mūsų krašto vyriausybės talkos kiek galint greičiau aprūpinti šviežiais maisto produktais ir kitokiais reikmenimis ta strategine kryptimi veikusias vokiečių karines jėgas. Jis matė, jog tiems produktams suimti vokiečių karinė vadovybė tada neturėjo nuosavo aparato Lietuvoje, kad tas administracinis aparatas, kurį žaibišku greitumu atkūrė Birželio 23 dienos sukilimas, buvo tvirtai lietuvių rankose ir kad su tokia padėtimi nebuvo galima nesitaikstyti."[31]

J. Ambrazevičius ir jo vadovaujama Laikinoji vyriausybė bandė ieškoti kontaktų su vokiečių okupacine karine administracija, nežinodama apie minėtus politikų apribojimus ir planus vyriausybę paversti nacių okupacinės administracijos patikėtinių taryba. Nenorėdami susilaukti visuotinio lietuvių pasmerkimo, nes tai galėjo gerokai trukdyti aprūpinti kariuomenę bei užtikrinti užnugario saugumą, naciai nesiryžo jėga likviduoti Laikinąją vyriausybę, kaip tai buvo padaryta su ukrainiečių mėginimu deklaruoti valstybingumą, bet stengėsi ją suardyti pačių lietuvių jėgomis, pasitelkdami voldemarininkus.

Laikinoji vyriausybė suvokė, kad svarbiausia nepriklausomybės kūrėjų atrama yra sukilėlių, partizanų šaulių būriai. Kita vertus, buvo turimas galvoje sukilėlių būrių plėtros spontaniškumas ir su tuo susiję pavojai. Tautos patriotinio pakilimo metu, praėjus didesniam pavojui bei rizikai, prie sukilėlių būrių galėjo prisidėti kriminaliniai ir šiaip nepastovūs elementai, kurie galėjo diskredituoti sukilėlių būrius ir apskritai sukilimą. Todėl jau birželio 25 d. posėdyje vyriausybė nutarė: „*Partizanų veiklą stiprinti, bet iš partizanų kiek galima greičiau išskirti nepageidaujamą elementą, kurie yra pripuolamai prisiplakę*"[32].

Vermachto vadovybę tenkino tai, kad lietuvių sukilėliai išsaugojo nuo sunaikinimo kai kuriuos tiltus, geležinkelio stotis, ryšių mazgus, daugybę sandėlių, kitus objektus, kad kėlė sumaištį Raudonosios armijos užnugaryje. Sukilėlių veiksmai daug kur palengvino ir paspartino vermachto žygį į rytus (lietuvių požiūriu – paspartino Raudonosios armijos išvarymą iš Lietuvos). Tačiau karinei ir ypač politinei nacių vadovybei kėlė nerimą daugybės ginkluotų būrių egzistavimas. Ginklą turėjo dešimtys tūkstančių lietuvių. Nors tai buvo antisovietiškai ir apskritai vokiečiams palankiai, kai kur net draugiškai nusiteikę sukilėlių būriai, vis dėlto naciai bijojo ginkluotų lietuvių neprognozuojamų veiksmų, žinodami apie jų nusi-

[31] Ten pat, p. 422, 423.
[32] *Lietuvos laikinoji vyriausybė. Posėdžių protokolai*, p. 11.

teikimą įtvirtinti nepriklausomybę. Juolab kad egzistavo tų sukilėlių iškelta ir entuziastingai palaikoma Laikinoji vyriausybė. Todėl W. von Brauchitschas birželio 26 d. Šiaurės armijų grupės vadovybei išsiuntė naują direktyvą: *„Naujoji Lietuvių Vyriausybė nepripažįstama. Turi būti vengiama visų tokių aktų, kurie galėtų būti suprasti kaip oficialus jos pripažinimas arba reikštų politinį susirišimą. Bendra kova su lietuvių daliniais draudžiama. Jei didesni organizuoti lietuvių junginiai – pulko didumo ir didesni – stotų dispozicijon bendron kovon prieš Raudonąją Armiją, tai Armijos vadovybės privalo tuojau pasirūpinti gauti tam Sausumos jėgų Vyriausiosios Vadovybės (O.K.H.) sprendimą. Smulkesni daliniai turi būti geruoju nuginkluojami ir sutelkiami į lagerius. Lietuvių karinių dalinių mėginimai atsipalaiduoti nuo Raudonosios Armijos junginių ir maištavimai turi būti palaikomi. Sudarymas lietuvių policijos draudžiamas. Esama reguliari policija ir ta, kuri susidaro tautinių organizacijų forma, leidžiama panaudoti valymų operacijoms. Sustiprinimas reguliarios policijos pagalbine policija ir mažesniais kariuomenės daliniais yra leistinas. Visos veikiančios kaip policija tautinės organizacijos ir kariuomenei priklausą lietuviai turi būti kokiu nors būdu paženklinti.“*[33]

Štai ši direktyva ir reiškė įsakymą nedelsiant nuginkluoti Birželio sukilėlių būrius. Nedelsiant tai padaryti nebuvo taip paprasta. Naciai buvo nepajėgūs staigiai nuginkluoti po Lietuvą išsibarsčiusius įvairaus dydžio Birželio sukilėlių būrius. Kita vertus, birželio 26 d. dar daug sukilėlių buvo Raudonosios armijos užnugaryje. Juos pasiekti buvo neįmanoma, o savo veiksmais jie buvo parankūs vermachtui. Be to, vokiečių karo lauko komendantūra Kaune šią direktyvą gavo tik birželio 26 d. popiečiu. Birželio 26 d. 13 val. prasidėjusiame posėdyje Laikinoji vyriausybė dar svarstė galimybę prašyti karo lauko komendantūrą *„leisti dar plačiau pasireikšti mūsų partizanų būriams“*[34], t. y. apie reikalavimą nusiginkluoti dar nieko nebuvo žinoma. Laikinoji vyriausybė irgi buvo nepajėgi pasiekti, kad sukilėliai būtų nedelsiant nuginkluoti, nes naciai iš jos atėmė operatyvios informacijos priemones. Kaune ir Kauno apskrityje tai padaryti buvo pavesta Kauno karo komendantui plk. Jurgiui Bobeliui. Jo nurodymai šiais klausimais galiojo visoje Lietuvoje. Iki birželio 28 d. visi sukilėlių būriai buvo nuginkluoti, išskyrus gal tolimiausiose Šiaurės rytų Lietuvos vietovėse. Ginklai buvo atiduoti komendantūroms. Nemaža ginklų buvo paslėpta ir išsaugota, nes daug kur būriuose nebuvo tinkamos jų apskaitos. Lietuvos laikinoji vyriausybė neteko natūralios savo atramos, iškėlusios ją prasidėjus Birželio sukilimui. Kita vertus, W. von Brauchitscho birželio 26 d. direktyva nebuvo įvykdyta iki galo. Naciai nesiryžo nuginkluojamus sukilėlius uždaryti į lagerius. Nebuvo išvaikyta viešoji lietuvių policija, kurios struktūros pradėtos atkurti jau pirmąją sukilimo dieną. Iš savanorių buvo sukurta pagalbinė policija, bet ji tapo viešosios lietuvių policijos, o ne *„reguliariosios policijos“* (matyt, mintyje turėti kariniais pagrindais sukurti ir veikę policijos batalionai) pagalbininkė.

Vokiečių karo lauko komendantūrai įsikūrus Kaune, telefono ir telegrafo ryšys perėjo okupacinės karinės administracijos žinion, vyriausybės telefono ryšys su provincija buvo nutrauktas, paštas kurį laiką dar neveikė, spaudai įvesta karo cenzūra. Taip naciai pradėjo jiems nepaklususios ir neišsiskirsčiusios ar netapuusios okupacinės administracijos patarėja Laikinosios vyriausybės izoliaciją.

Galutinis buvo paties Hitlerio politinis sprendimas. Šiaurės armijų grupės karo dienyne yra toks 1941 m. liepos 7 d. 16.45 val. įrašas: *„Sausumos Jėgų Vyriausiosios Vadovybės (O.K.H.) pranešimu, Fuereris nusprendė, jog Pabaltijo erdvės ateities politiniam sutvarkymui neturėtų būti užbėgama už akių. Naujai susidariusių vyriausybių talkininkavimas, kiek tai apsiriboja palaikymu ramumo bei normalaus darbo krašte ir pagelbėjimu vokiečių kariuomenei, ypatingai jos aprūpinimo srityje, yra priimtinas, tačiau jei tatai nėra surišta su politiniu pripažinimu.“*[35]

Visa tai, kas išdėstyta, rodo, kokia sunki našta teko laikinajam premjerui J. Ambrazevičiui. Jam buvo lemta vadovauti vyriausybei iki pat jos išsiskirstymo dėl nacių sudarytų neįmanomų veiklos sąlygų. Dirbdama visiškai nepalankiomis sąlygomis, Laikinoji vyriausybė atkakliai mėgino įtvirtinti deklaruotąjį nepriklausomybės atkūrimą.

[33] Cit. pagal: K. Škirpa, *min. veik.*, p. 338, 339.

[34] *Lietuvos laikinoji vyriausybė: Posėdžių protokolai*, p. 13.

[35] K. Škirpa, *min. veik.* P. 423, 424.

VII
skyrius

SUKILIMO ORGANIZAVIMAS PASIENIO SU VOKIETIJA APSKRITYSE

Vokiečių kariuomenei pradėjus puolimą ankstų birželio 22-osios rytą, per keletą pirmųjų valandų buvo užimtos beveik visos pasienio gyvenvietės, o iki pietų vokiečių rankose jau buvo beveik pusė pasienyje esančių apskričių teritorijos. Pirmosios karo dienos pabaigoje vokiečių neužimtos liko tik kai kurios tų apskričių vietovės. Kitos dienos anksti ryte atnaujinus puolimą, netrukus buvo užimtos ir jos.

Netikėtai užpultos Sovietų Sąjungos pasienio kariuomenės ir Raudonosios armijos pajėgos pasienio zonoje didesnio pasipriešinimo neparodė, tik kai kur buvo susidarę pavieniai pasipriešinimo židiniai. Tačiau toliau nuo sienos, kiek atsipeikėjus nuo netikėto smūgio, jų pasipriešinimas darėsi labiau organizuotas, o antroje dienos pusėje kai kur jau būta ir didesnių kautynių.

Dėl staigaus ir veržlaus vokiečių puolimo sukilėliams sąlygos organizuotis, o tuo labiau veikti, buvo nepalankios. Be to, beveik visi keliai nuo pasienio į Lietuvos gilumą buvo pilni vokiečių tankų, šarvuočių, motociklų, artilerijos ir kitokios karinės technikos, o ten, kur dar nebuvo pasiekę vokiečiai, traukėsi raudonarmiečių daliniai. Vis dėlto kai kur sukilėliai suspėjo organizuotis ir netgi susikauti su raudonarmiečiais arba palydėti jų atsitraukimą šūviais. Tačiau tai buvo didelė rizika, nes vokiečiai neretai šaudė ir į pastebėtus ginkluotus sukilėlius, nepaisydami, kad jie buvo užsirišę baltus raiščius. Nelaimių pavykdavo išvengti daugiausia tais atvejais, kai tarp sukilėlių atsirasdavo gerai mokančių vokiečių kalbą. Tiek sukilėliai, tiek vietos gyventojai labiausiai nukentėdavo, kai įžengusius į miestelį ar kaimą vokiečių kareivius apšaudydavo slapstęsi raudonarmiečiai ar sovietų valdžios pareigūnai.

Kadangi Vokietijos pasienyje buvusiose apskrityse lietuviai organizavosi jau prie vokiečių, vertinti tai kaip sukilimą vargu ar tikslinga. Jų organizavimąsi tiksliau būtų apibūdinti kaip siekį greičiau atsikratyti sovietinio jungo, atkuriant lietuviškąją vietos administraciją, suimant buvusius sovietų valdžios pareigūnus ir aktyvius jos rėmėjus. Kartu buvo siekiama užtikrinti vietos gyventojų saugumą, tuo tikslu užsiimta užsilikusių raudonarmiečių paieška ir sulaikymu.

Kretingos apskrityje

Sukilimo rengimas apskrityje. Sovietų Sąjungai okupavus Lietuvą, Kretingos apskritis tapo labai svarbiu rajonu, rengiantis sukilimui. Apskritis ne tik buvo Vokietijos pasienyje, bet ir ribojosi su vokiečiams priklausančiu Klaipėdos kraštu, iki aneksijos buvusiu Lietuvos sudėtyje. Priešingai nei kitose Vokietijos pasienio apskrityse, Kretingos apskrities gyventojai gerai žinojo Klaipėdos krašto vietoves, turėjo ryšių su Klaipėdos krašto gyventojais. Lietuvoje formuojantis pogrindžiui, apskritis buvo patogi organizuoti ryšį su į Vokietiją pabėgusiais lietuviais, o Berlyne plk. K. Škirpos kuriamam LAF centrui – ryšiui su pogrindžiu Lietuvoje. Per apskritį driekėsi bėgančių nuo sovietinių represinių struktūrų lietuvių keliai.

Pasak buvusio antisovietinės rezistencijos dalyvio Antano Baužio, viena iš sienos perėjimo vietų buvo ties Žvirblių kaimu, ten, kur ribojosi Kretingos ir Gargždų valsčiai[1].

Didelį vaidmenį organizuojant sienos perėjimą ir ryšio su Berlyne veikusiu LAF centru palaikymą atliko apskrityje veikusi pogrindinė grupė kodiniu pavadinimu „Varpėnų dvaras“. Per šią grupę ryšiai su Berlyno LAF centru nenutrūko ir buvo patikimi iki pat karo pradžios[2]. Be to, Žvirblių kaime buvo įrengta slapta radijo stotis, per kurią buvo palaikomas radijo ryšys su ryšio punktu Vokietijoje[3].

Patikimų žmonių apskrityje netrūko. Jau sovietinės okupacijos pradžioje Kretingos apskrityje pradėjo kurtis antisovietinis pogrindis, kurį organizuodami daug nuveikė buvęs Kretingos šaulių rinktinės vado pavaduotojas kpt. Osvaldas Žadvydas, buvęs Kretingos apskrities policijos vadas

[1] A. Baužys, „Plungės gimnazistai laisvės kovoje“, *Laisvės kovų archyvas*, Kaunas, 1999, Nr. 25, p. 211–212.
[2] P. Narutis, *Tautos sukilimas 1941*, p. 193.
[3] P. Narutis, *Tautos sukilimas 1941*, p. 196; P. Šepiko 1944 m. spalio 22 d. tardymo protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 38501/3, l. 48–49.

Jonas Ramanauskas ir mokytojas Petras Bortkevičius. Daugumą pogrindinės organizacijos narių sudarė buvę šauliai ir policininkai.

Mintis sukurti pogrindinę organizaciją kilo 1940 m. rugsėjį, kpt. O. Žadvydui susitikus su buvusiu Gargždų miestelio šaulių būrio vadu Stasiu Daknevičiumi ir buvusiu Vėžaičių miestelio šaulių būrio vadu Petru Lengvinu. Tada buvo aptarta būsimo pogrindžio veikla, pasiskirstyti veiklos rajonai, sutarta dėl ryšio palaikymo[4]. Ginklų ir šaudmenų, nors ir nedaug, jau turėta – jų buvo įsigyta Šaulių sąjungos nuginklavimo metu. Kpt. O. Žadvydas tada padėjo patikimiems šauliams nuslėpti ginklų: šaulių rinktinės ginklų registracijos knygoje ginklai buvo išregistruojami kaip parduoti, žymint ankstesnę, priešokupacinę datą, o pirkėjais buvo įrašomi pabėgę į Vokietiją arba jau mirę asmenys. Šovinių buvo įsigyta suklastojant duomenis apie panaudotus šaudymo pratybose. Be to, sandėlyje dar buvo likę neužpajamuotų ginklų, paimtų iš internuotų lenkų karių; tie ginklai irgi atiteko patikimiems šauliams. Kpt. O. Žadvydo teigimu, šauliai, pasilikę nelegalius ginklus ir įsitraukę į pogrindžio veiklą, sudarė pradinį jo branduolį[5]. Daug prisidėjo nelegaliai aprūpinant šaulius ginklais Kretingos komendantūros ūkvedys-sandėlininkas civilis tarnautojas Antanas Mickevičius, padėdamas nuslėpti ginklus ir išvežiodamas juos po kaimus[6].

Nemaža ginklų buvo parsigabenta per sieną su Vokietija[7]. Ypač pasižymėjo gargždiškis Kazys Bružas, vykęs į Vokietiją net 8 kartus. Į Lietuvą jis pristatė 30 karabinų, 8 brauningus, 1 500 šovinių karabinams ir 200 šovinių brauningams[8].

Buvęs Kretingos apskrities policijos vadas J. Ramanauskas daugiau dėmesio skyrė darbui su patikimais buvusiais policijos pareigūnais ir apskrities įstaigų tarnautojais, o tokių buvo nemažai. Antai jo pastangomis į pogrindinę veiklą įsitraukė buvęs Kartenos miestelio policijos viršininkas Jonas Blažys, buvęs Kretingos policijos vachmistras Juozas Petrutis, Telšiuose gyvenęs buvęs Salantų valsčiaus policijos viršininkas Mykolas Sacharas, buvęs Kulių miestelio policininkas Mečius Ragauskas, Kretingos apskrities valdybos kanceliarijos viršininkas Andrius Krikščiūnas, buvęs Platelių valsčiaus valdybos sekretorius Povilas Grigalauskas ir kiti[9].

[4] O. Žadvydas, „Mirtininkų gretose“, *Karys*, 1976, Nr. 4, p. 132.
[5] Ten pat, p. 131–132.
[6] Ten pat.
[7] P. Šepiko 1944 m. spalio 22 d. tardymo protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 38501/3, l. 48–49.
[8] K. Rumbučio 1941 m. gegužės 18 d. tardymo protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. P-18523, t. 2, l. 119–120.
[9] *Hitlerininkų penktoji kolona Lietuvoje*, Vilnius, 1961, p. 217–220.

Pogrindinė veikla apskrityje suaktyvėjo nuo 1940 m. pabaigos, kai iš Berlyno buvo slapta atvykęs į Lietuvą LAF ryšininkas kpt. Bronius Michelevičius. Jis ne tik lankėsi Kaune, Vilniuje, Telšiuose, Tauragėje, bet ir turėjo konkrečių užduočių Kretingos pogrindininkams, viena iš kurių buvo organizuoti patikimą slaptą sienos perėjimo punktą[10]. Kpt. B. Michelevičiaus iniciatyva 1940 m. gruodžio 20 d. Kretingos valsčiaus Jokūbavo pradžios mokykloje buvo surengtas slaptas patikimų žmonių susirinkimas, kurio metu Kretingos pogrindininkams buvo iškelti uždaviniai dėl pogrindžio organizavimo, pagalbos LAF ryšininkams ir karininkams, kertantiems Vokietijos sieną, aptarti ryšio su LAF centru Vokietijoje palaikymo ir kiti klausimai[11]. Kpt. B. Michelevičiaus pageidavimu buvo sutarta dėl dviejų ryšininkų su LAF centru Berlyne paskyrimo – jais tapo kaimo seniūnas Feliksas Putrius ir buvęs policininkas Zenonas Okulevičius[12].

Pažymėtina, kad mėginimai pereiti sieną buvo labai rizikingi, ir ne vienas neteko gyvybės ne tik pereidamas sieną, bet ir rengdamasis tam ar padėdamas kitiems. Ilgainiui sienos apsauga buvo labai sustiprinta, be to, okupantai ne tik užverbavo kai kuriuos pasienio gyventojus, bet ir atvežė savų agentų, kad susektų norinčiuosius pabėgti per sieną ir juos išduotų. Neretai užverbuotieji, pasižadėję norintiesiems patekti į Vokietiją pervesti juos per sieną, nuvesdavo juos pas pasienio sargybinius[13]. 1941 m. sausio 11 d. 105-ojo pasienio būrio pareigūnai suėmė buvusį Gargždų šaulių būrio vadą S. Daknevičių[14], ne kartą padėjusį pereiti sieną bėgantiesiems į Vokietiją. 1941 m. balandžio 29 d. buvo suimtas Mosėdžio miestelio gyventojas, buvęs šaulys Juozas Jablonskis, apkaltinus ketinimu pabėgti į Vokietiją[15]. Prasidėjus karui, abu jie 1941 m. birželio 25 d. buvo nužudyti Rainių miškelyje[16].

Nemaža antisovietinio pasipriešinimo dalyvių pateko į sovietų saugumo rankas, tarp jų buvę šauliai Gargždų gyventojas Pranas Lukauskas[17], Girininkų kaimo (Gargždų vls.) gyventojas Mikas Lengvinas[18], Lygiosios

[10] O. Žadvydas, „Mirtininkų gretose", *Karys*, 1976, Nr. 4, p. 134; V. Brandišauskas, *Siekiai atkurti Lietuvos valstybingumą*, p. 50; *Hitlerininkų penktoji kolona Lietuvoje*, p. 216.

[11] *Hitlerininkų penktoji kolona Lietuvoje*, p. 223.

[12] Ten pat, p. 198, 214–217.

[13] A. Gražiūnas, *Lietuva dviejų okupacijų replėse 1940–1944*, p. 21–22.

[14] Stasio Daknevičiaus 1941 01 13 anketa, LYA, f. K-1, ap. 58, b. , l. 5.

[15] J. Jablonskio baudžiamoji byla, LYA, f. K-1, ap. 58, b. P-6524, l. 9–10, 129–130; *Rainių tragedija*, p. 33.

[16] *Rainių tragedija*, p. 26.

[17] P. Lukausko baudžiamoji byla, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 37340/3, l. 11, 25–26; *Rainių tragedija*, p. 48.

[18] M. Lengvino baudžiamoji byla, LYA, f. K-1, ap. 58, b. P-12866, l. 4–9, 19–20, 22, 44; *Rainių tragedija*, p. 46.

kaimo (Platelių vls.) gyventojas Juozas Bumblys[19], Kulių pogrindininkai Petras Kavolis, Vladas Songaila, Stasys Balsevičius ir kiti. Visi šie paminėti antisovietinio pasipriešinimo dalyviai 1941 m. birželio 25 d. taip pat buvo nužudyti Rainių miškelyje[20].

Ypač skaudus smūgis Kretingos pogrindžiui buvo 1941 m. balandžio pradžioje Jokūbavo pradžios mokyklos mokytojo P. Bortkevičiaus, Jokūbavo kaimo gyventojo miškininko Petro Dimgailos, o gegužės 5 d. – kpt. O. Žadvydo suėmimas. Pradžioje visi jie buvo tardomi Kretingoje, o vėliau išvežti į Kauną. Kilus karui P. Bortkevičius ir P. Dimgaila buvo išlaisvinti iš kalėjimo[21]. Ypatingas likimas teko kpt. O. Žadvydui. Kilus karui jį su grupe Kauno sunkiųjų darbų kalėjime kalintų kalinių enkavėdistai paskubomis išvežė į Minsko kalėjimą, ten jis pateko į Rusijon varomų kalinių koloną, kurią prie Červenės enkavėdistai sušaudė. Kpt. O. Žadvydui pasisekė tik per plauką išvengti mirties ir sugrįžti į Lietuvą[22].

Neabejotina, kad suėmimai labai silpnino pogrindžio jėgas, be to, dar prisidėjo masinis Lietuvos gyventojų trėmimas 1941 m. birželį. Iš Kretingos apskrities buvo išvežta 351 žmogus, iš jų 182 vyrai ir 169 moterys[23], tarp kurių buvo nemaža pogrindinio pasipriešinimo dalyvių. Tačiau net masinis teroras nepalaužė lietuvių pasipriešinimo sovietinei okupacijai, išryškėjusio prasidėjus Vokietijos–SSRS karui.

Karo eiga ir padėtis apskrityje pirmosiomis karo dienomis. Vokiečių kariuomenė, veržiamasi per Kretingos apskritį Liepojos ir Rygos link, didesnę jos dalį užėmė jau pirmąją karo dieną. Birželio 23 d. visa apskrities teritorija jau buvo vokiečių rankose, ryte užėmus Salantus, Kulius ir per dieną gerokai pasistūmėjus į rytus, o vakare užėmus ir Skuodą.

Kretingos apskrityje buvo dislokuotos stambios Sovietų Sąjungos pajėgos, susidedančios iš pasienio kariuomenės 106-osios pasienio grupės, 8-osios armijos 10-ojo šaulių korpuso 10-osios šaulių divizijos ir pagalbinių dalinių. Divizijos štabas buvo įsikūręs Kuliuose[24].

[19] K. Zubio, L. Ruikos 1941 01 31, L. Bubelio, M. Rabinovičiaus 1941 02 01 tardymo protokolai, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 37770/3, l. 18, 20, 21, 24; J. Bumblio 1941 01 13 anketa, ten pat, l. 7; *Rainių tragedija*, p. 23.

[20] *Rainių tragedija*.

[21] *Lietuvos gyventojų genocidas 1939–1941*, Vilnius: LGGRTC, 1999, p. 167, 237.

[22] O. Žadvydas, „Mirtininkų gretose", *Karys*, 1977, Nr. 1, p. 12–15, Nr. 2, p. 53–55.

[23] *Lietuvos gyventojų trėmimai 1940–1941, 1944–1953 metais sovietinės okupacijos valdžios dokumentuose. Dokumentų rinkinys*, Vilnius: Lietuvos istorijos institutas, 1995, p. 121.

[24] htpp://rkka.ru/maps/pribovo.gif.

Visos šios pajėgos buvo sutriuškintos per pirmąsias vokiečių puolimo valandas, net nespėjusios pasipriešinti. Atsitraukti pavyko tik daliai jų. Dauguma sovietų karių, pirmiausia pasieniečių, žuvo ar pateko į vokiečių nelaisvę.

Apskrities teritorijoje liko tik nespėjusios pasitraukti nedidelės raudonarmiečių grupės ir atsilikę nuo savo dalinių pavieniai sovietų kariai. Sovietų valdžios struktūrų pareigūnai ir sovietinio partinio aktyvo nariai iš apskrities centro ir valsčių paskubomis, kurie suspėjo, pabėgo per Salantus ir Platelius Telšių link, o kiti išsislapstė.

Staigus ir veržlus vokiečių puolimas nulėmė ir sukilimo apskrityje ypatumus. Iš esmės didesnėje apskrities dalyje lietuviams sukilti net neteko. Birželio 23–24 d. Kretingoje ir valsčiuose buvo atkuriama lietuviškoji administracija, susiformavo ir pradėjo veikti ginkluoti lietuvių būriai, kurių pagrindinis rūpestis buvo vietinės reikšmės objektų apsauga, užsilikusių ir besislapstančių nedidelių grupių ar pavienių raudonarmiečių paieška ir sulaikymas[25]. Taip pat užsiimta aktyvių sovietų valdžios pareigūnų, komunistų ir komjaunuolių sulaikymais.

Kai kuriuose miesteliuose ir valsčiuose sukilėlių būriai pradėjo veikti jau pirmąją karo dieną. Savarankiški sukilėlių būriai susiformavo beveik visuose miesteliuose ir didesniuose kaimuose – Kretingoje, Palangoje, Gargžduose, Endriejave, Kuliuose, Kartenoje, Šventosios apylinkėse, Darbėnuose, Salantuose, Plateliuose, Grūšlaukyje, Notėnuose, Mosėdyje, Lenkimuose, Skuode, Narvydžiuose, Aleksandrijoje, Kaukolikuose ir kt.

Nėra tikslių duomenų, kiek pirmosiomis karo dienomis apskrityje žuvo sukilėlių nuo raudonarmiečių ar sovietinių pareigūnų bei aktyvistų rankų. Tai buvo tik pavieniai atvejai. Tačiau to negalima pasakyti apie vokiečių okupantus. 1941 m. birželio 23 d. jie sudegino Ablingos kaimą, esantį už 4 km į šiaurę nuo Endriejavo, ir nužudė 42 šio ir kaimyninio Žvaginių kaimo gyventojus.

Šios tragedijos istorija tokia. 1941 m. pavasarį Ablingos kaime buvo dislokuotas Raudonosios armijos 295-asis statybos batalionas, kuris iki pat karo pradžios statė gynybinius karinius pasienio įtvirtinimus. Prasidėjus karui Ablingos kaimas vokiečių 291-osios pėstininkų divizijos 505-ojo pulko, puolusio Liepojos kryptimi, buvo užimtas birželio 22 d. vidurdienį. Raudonarmiečiai iš kaimo po artilerijos apšaudymo buvo pasitraukę dar ryte, tačiau kaime buvo likę keletas nespėjusių pasitraukti raudonarmiečių. Kai birželio 23 d. į kaimą užsuko vokiečių dviratininkų būrys, besislapstantys raudonarmiečiai

[25] A. Vilkis, „Pirmosios dienos", *Vienybė*, 1972 liepos 29, Nr. 90, p. 3.

jį apšaudė ir nušovė 2 vokiečių kareivius. Vokiečiai į tai atsakė baudžiamąja kerštо akcija. Atvykęs vokiečių baudžiamasis būrys suėmė ir Dirsteikos upelio slėnyje sušaudė 33 Ablingos kaimo gyventojus (20 vyrų, daugiausiai jaunų, 13 moterų ir merginų), 6 Žvaginių kaimo vyrus ir iš kitur atvykusius 2 vyrus ir moterį. Gyvų liko tik kiek daugiau kaip 20 Ablingos gyventojų[26].

Nuo vokiečių nukentėjo ir Platelių valsčiaus Notėnų kaimo sukilėlių būrys. Sukilėliai nebuvo įspėti, kad nesirodytų vokiečiams su ginklais fronto zonoje. Vokiečiai, pamatę priešais atvažiuojančius 5 ginkluotus dviratininkus, šio būrio sukilėlius, visus iššaudė[27].

Birželio 24 d. nuo vokiečių kulkų žuvo husarų pulko atsargos karininkas grafas K. Tiškevičius ir jo vairuotojas[28]. Tai įvyko netoli Skuodo, Narvydžių kaimo apylinkėje, kai grafas K. Tiškevičius rusiška „polutorka" vežė du sužeistus Ylakių gyventojus, manytina, sukilėlius, į Liepojos (Latvija) ligoninę. Prie remontuojamo tilto per Apšės upę Latvijos pasienyje budėję vokiečių kareiviai turbūt palaikė važiavusius „polutorka" rusais ir pradėjo šaudyti. Mašinai sustojus, pradžioje nušovė vairuotoją, paskui – grafą, nors vairuotojas iššoko iš mašinos su pakeltomis rankomis, o grafas su balta vėliavėle. Gyvi išliko tik mašinoje gulėję sužeistieji[29]. K. Tiškevičiaus žūties aplinkybių tyrinėtojai teigia, kad jis sovietinės okupacijos laikotarpiu gyveno Židikų dvare, dalyvavo pogrindinėje veikloje, o kilus karui prisidėjo prie sukilėlių, nors nėra tikslių žinių, kuriam būriui priklausė[30]. Židikų sukilėlių būrio veiklos aprašyme K. Tiškevičius minimas žuvusiųjų Židikų sukilėlių sąraše[31]. Nušautieji buvo palaidoti Narvydžių kaimo kapinėse, o vėliau grafo K. Tiškevičiaus palaikai pervežti į Kretingą ir perlaidoti šeimos koplyčioje greta senelių Juozapo ir Sofijos Tiškevičių bei Marijos Tiškevičiūtės[32].

Sukilėlių veiksmai. *Kretingą* užėmė vokiečių motociklininkų ir tankų batalionas 1941 m. birželio 22 d. 6 val. ryto, po mūšio su 105-ojo pasienio būrio pajėgomis ties 3-iąja užkarda[33]. Kretingos užėmimas buvo greitas ir

[26] Chr. Dieckmann, V. Toleikis, R. Zizas, *Karo belaisvių ir civilių gyventojų žudynės Lietuvoje*, Vilnius, 2005, p. 91.

[27] A. Baužys, „Plungės gimnazistai laisvės kovoje", *Laisvės kovų archyvas*, Kaunas, 1999, Nr. 25, p. 212.

[28] A. Gražiūnas, *min. veik.*, p. 61.

[29] J. Vyšniauskas, „Grafas Tiškevičius žuvo netoli Skuodo", *Klaipėda*, 1996 spalio 29, Nr. 254, p. 14; To paties, „Grafas Tiškevičius per apsirikimą žuvo netoli Skuodo", *Mūsų žodis*, 1996 rugsėjo 28, Nr. 77, p. 5.

[30] Ten pat.

[31] V. Brandišauskas, *1941 m. Birželio sukilimas*, p. 125.

[32] Ten pat.

[33] Р. С. Иринархов, *Прибалтийский Особый...*, с. 270; *Пограничные войска СССР в Великой отечественной войне 1941*, Москва, 1976, p. 314, 317.

netikėtas. Buvęs milicijos pareigūnas Jonas Armonas vėliau rašė, kad jis 1941 m. birželio 22 d. kartu su kitais milicininkais budėjo Kretingoje. Rytui aušant prasidėjo karas, netrukus virš Kretingos pradėjo skraidyti vokiečių lėktuvai. Jis ir kiti milicininkai puolė į ginklų sandėlį, norėjo priešintis vokiečiams. Tačiau miestą bematant užplūdo motorizuoti vokiečių kariai ir jis kartu su kitais milicininkais pasitraukė iš Kretingos[34].

Žinių apie Kretingos sukilėlių veiksmus prieš raudonarmiečius nedaug. Pogrindininkas F. Valinskas mini, kad karo pradžioje Vladas Purvėnas nukarpė telefono laidus, kurie jungė lauko sargybas su artileristais, sugadino 7 sunkvežimius ir nuvijo rusus, norėjusius susproginti sandėlius[35].

Pirmąją karo dieną Kretingos mieste pradėjo rinktis buvę policininkai, nepriklausomybės laikotarpiu veikusių organizacijų atstovai. Buvo įsteigtas aktyvistų štabas[36]. Kretingos viršaičiu tapo buvęs ryšininkas F. Putrius.

Tačiau reali valdžia priklausė jau naujajam okupantui. Kretinga tapo bene pirmąja apskritimi, kur buvo pradėtos masinės žudynės. 1941 m. birželio 23 d. pasirodė karo komendanto skelbimai[37]. Jais visiems miestelio gyventojams vyrams nuo 14 iki 60 m. amžiaus buvo įsakyta birželio 24 d. 10 val. susirinkti į turgaus aikštę. Neatvykusiesiems buvo grasinama karo meto įstatymų bausmėmis. Kitą dieną turgaus aikštėje susirinkus keliems šimtams žmonių, iš jų buvo išvesti komunistai, komjaunuoliai, sovietiniai pareigūnai ir žydai ir suvaryti į aikštėje metaline tvora atitvertą skverelį. Birželio 25 d. jie buvo sušaudyti Kvecių miškelyje, maždaug 3 km nuo Kretingos, prieš tai paleidus apie 20 suimtųjų. Tarp sušaudytųjų buvo Kretingos vls. vykdomojo komiteto pirmininkas Padleckas, Jeronimas Galdikas, advokatas Šmučkovičius, gydytojas Karlinskas, Mendalovičius su dviem sūnumis, Izrailovičius su sūnumis ir kiti[38]. Istoriko Arūno Bubnio duomenimis, 1941 m. birželio 25 d. Tilžės operatyvinio būrio gestapininkai ir Klaipėdos vokiečių policininkai nužudė 214 vyrų ir vieną moterį. Daugumą aukų buvo žydai[39].

[34] J. Armonas, „Kovų ir pergalių metai", *Tiesa*, 1967 gegužės 17, Nr. 113, p. 2.

[35] V. Brandišauskas, *1941 m. Birželio sukilimas*, p. 97.

[36] *Hitleriniai žudikai Kretingoje*, Vilnius, 1960, p. 19.

[37] V. Jašinsko 1968 07 18, S. Galdiko 1968 07 24, A. Žiliaus 1968 06 22 tardymo protokolai, LYA, f. K-1, ap. 46, b. 1266, l. 1–2, 30–32, 48–49; A. Perkumas, „Pirmieji šūviai Kveciuose", *Švyturys (Krt)*, 1965 gegužės 11, Nr. 55, p. 3.

[38] V. Jašinsko 1968 07 18, S. Kirklio 1968 07 18, I. Jablonskio 1968 06 22, A. Žiliaus 1968 06 22, A. Surblio 1968 07 24, S. Galdiko 1968 07 24 tardymo protokolai, LYA, f. K-1, ap. 46, b. 1266, p. 1–2, 10–11, 27–28, 32–33, 44–45, 52–54; A. Perkumas „Pirmieji šūviai Kveciuose", *Švyturys (Krt)*, 1965 gegužės 11, Nr. 55, p. 3.

[39] A. Bubnys, *Lietuvių saugumo policija ir holokaustas (1941–1944 m.)*, p. 33.

Dieną prieš tai panašiai buvo pasielgta Gargždуose. Birželio 24 d. čia buvo sušaudytas 201 žmogus[40].

Tas pat įvykdyta ir Palangoje. 1941 m. birželio 26 d. čia buvo surinkta apie 250 žydų vyrų ir kitą dieną sušaudyta ties Birutės kalnu. Kartu su žydais buvo sušaudyta ir sovietų valdžios aktyvo narių – stalius Stasys Untulis, Palangos miesto vykdomojo komiteto pirmininkas Antanas Balsys, milicijos skyriaus viršininkas Mikas Mažeiva, Tomas Padrėzas. Pasmerktuosius sušaudė vokiečių kariai, vadovaujami aviacijos majoro Hanso Steuerio[41].

Palangą gynęs raudonarmiečių batalionas, palaikomas artilerijos diviziono 30-ojo artilerijos pulko ugnies, ir pasieniečiai vokiečiams priešinosi neilgai. Birželio 22 d. maždaug apie 9 val. ryto miestas buvo užimtas vokiečių kariuomenės 291-osios pėstininkų divizijos dalinių[42].

Nors ir greitai buvo užimta Palanga, tačiau suspėjusiems susiorganizuoti sukilėliams taip pat teko susiremti su sovietais, buvo sužeistų[43].

Tolesnė lietuvių sukilėlių veikla reiškėsi jau prie vokiečių. Vokiečių karinei administracijai netrukdant, 1941 m. birželio 23 d. Palangoje buvo suorganizuotas Laikinasis komitetas, ėmęsis kurti lietuviškąją administraciją[44]. Ginkluotam sukilėlių būriui vadovavo Juozas Adomaitis. Šis būrys tapo atsikūrusios Palangos policijos nuovados, kuriai vadovavo Juozas Jazdauskas, pagalbininku[45].

Šventojoje taip pat buvo sudaryta partizanų sukilėlių grupė, kuriai priklausė apie 25–30 vyrų[46]. Tačiau ginkluotų susirėmimų su sovietais nebuvo. Sukilėliai suorganizavo lietuviškąją administraciją ir suėmė ten buvusius sovietinės administracijos darbuotojus enkavėdistus ir vietinius komunistus[47].

[40] *Lietuva 1940–1990. Okupuotos Lietuvos istorija*, Vilnius, LGGRTC, 2007, p. 208.

[41] A. Eidintas, *Lietuvos žydų žudynių byla*, Vilnius, 2001, p. 147; S. Bagdono 1946 04 03, 1946 04 11, Juozo Adomaičio 1946 03 13 tardymo protokolai, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 43401/3, t. 1, l. 2–3, 7–8, 66; „Eksponatas Nr. 2841", *Švyturys*, 1966, Nr. 143, p. 2.

[42] S. Bagdono 1946 04 03 tardymo protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 43401/3, t. 2, l. 2.

[43] A. Gražiūnas, *min. veik.*, p. 61.

[44] J. Adomaičio 1946 03 29 tardymo protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 43401/3, t. 1, l. 70; Pažyma apie baudžiamuosius būrius, veikusius vokiečių okupacijos laikotarpiu Kretingos rajono Palangos valsčiuje, ten pat, ap. 45, b. 1099, l. 22.

[45] S. Bagdono 1946 04 03, 1946 04 11 tardymo protokolai, K. Mažeivos ir L. Benio 1946 04 17 akistatos protokolas, 1946 04 18 kaltinamosios išvados, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 43401/3, t. 2, l. 2, 6, 52, 114; „Eksponatas Nr. 2841", *Švyturys*, 1966, Nr. 143, p. 2; Pažyma apie baudžiamuosius būrius, veikusius vokiečių okupacijos laikotarpiu Kretingos rajono Palangos valsčiuje, LYA, f. K-1, ap. 45, b. 1099, l. 22–24.

[46] Ten pat.

[47] A. Gražiūnas, *min. veik.*, p. 61.

*Gargždu*ose vokiečių koviniai veiksmai prasidėjo čia įsikūrusių sovietų pasieniečių puolimu. Ankstų 1941 m. birželio 22 d. rytą 105-ojo pasienio būrio 2-osios komendantūros 7-osios pasienio užkardos ruože vokiečių Šiaurės armijų grupės 18-osios armijos 61-osios pėstininkų divizijos kariai netikėtai atakavo Gargždus iš Vėžaičių pusės, atkirsdami sovietų pasieniečiams kelius atsitraukti. Žuvo visi 7-osios užkardos pasieniečiai[48]. 2-osios komendantūros vadas kpt. P. Redčenka su grupele pasieniečių traukėsi per Gargždų parką, bet nuo Minijos upės pusės jiems kelią pastojo vokiečiai ir beveik visi pasieniečiai žuvo. Kpt. P. Redčenka sunkiai sužeistas pateko vokiečiams į rankas ir buvo išvežtas į Klaipėdą[49].

Yra žinių, kad kartu su vokiečių kariais koviniuose veiksmuose prieš sovietų pasieniečius galėjo dalyvauti ir Gargždų sukilėlių būrys, kuriam vadovavo Ildefonsas Lukauskas[50]. R. Greičiaus 1973 m. sovietinėje spaudoje skelbtame straipsnyje buvo rašoma, kad Gargždų kapinėse lietuvių „buržuaziniai nacionalistai", iš anksto susitarę su vokiečiais, surengė pasalas sovietų kariams. Tie, kurie bandė trauktis per kapines ir šoko per mūrinę sieną, buvo nušauti[51].

Gargždiečių sukilimas baigėsi, pirmosiomis karo dienomis buvusiems pogrindininkams sudarius komitetą, į kurį įėjo buvęs vietos šaulių vadas Petras Lengvinas, Vėžaičių dvaro savininkas Kostas Jašinskas, kunigas Žvirblis, Gargždų malūno savininkas Stončius ir kiti[52]. Vietos valdžia perėjo į šio komiteto rankas. Be jau minėto sukilėlių būrio, dar buvo suformuotas policijos skyrius[53].

Per *Salantų miestelį* pirmąją karo dieną iš Kretingos apskrities Latvijos link masiškai traukėsi raudonarmiečiai, milicininkai, sovietų valdžios aktyvistai.

Naktį iš birželio 22-osios į 23 d. Salantuose nebuvo jokios valdžios, tik bėgo pakrikę raudonarmiečiai. Vokiečių kariuomenė Salantus užėmė birželio 23 d. apie 10 val.[54]

[48] R. Greičius, „Pirmoji karo diena Gargžduose", *Banga (Klp).*, 1973 vasario 22, Nr. 23, p. 3; J. Stalmokas, „Tai buvo prieš 19 metų", *Raudonasis Švyturys*, 1960 birželio 23, Nr. 74, p. 3.

[49] J. Tauber, „Garsden, 24. Juni 1941", *Jahrbuch über Litauen und deutsch-litauische Beziehungen: Annaberger Annalen*, 1997, Nr. 5, p. 118.

[50] P. Gubystos 1945 07 28 tardymo protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 30878/3, l. 50.

[51] R. Greičius, „Pirmoji karo diena Gargžduose", *Banga (Klp).*, 1973 vasario 22, Nr. 23, p. 3.

[52] J. Stalmokas, „Tai buvo prieš 19 metų", *Raudonasis Švyturys*, 1960 birželio 25, Nr. 75, p. 3.

[53] Ten pat.

[54] V. Brandišauskas, *1941 m. Birželio sukilimas*, p. 286.

Salantų valsčiuje pirmieji organizuotis pradėjo Grūšlaukio bažnytkaimio, esančio apie 10 km nuo Salantų, sukilėliai, vadovaujami Jono Benečio. Birželio 22 d. čia į sukilėlių būrį įstojo apie 20 šaulių[55]. Jų veikla prasidėjo tą pačią dieną: nuginklavę 5 raudonarmiečius, Grūšlaukio sukilėliai gerokai papildė savo ginkluotę. Kitos dienos rytą Grūšlaukio sukilėliai, skubėdami į pagalbą Mosėdžio partizanams, susikovė su raudonarmiečiais. Vienas raudonarmietis buvo nušautas, kitas paimtas į nelaisvę. Sukilėliams atiteko automatinis šautuvas, 300 šovinių ir 3 granatos[56]. Birželio 25 d. grūšlaukiečiai prisijungė prie Salantų sukilėlių būrio.

Salantuose sukilėliai pradėjo organizuotis antrąją karo dieną. Iniciatyvos ėmėsi vyr. psk. Jonas Petrauskas iš Gedgaudžių kaimo, birželio 23 d. ryte sukvietęs į susirinkimą buvusius šaulius ir kitus gyventojus[57]. Pirmieji užsiregistravo ir padėjo verbuoti sukilėlius psk. Antanas Ereminas iš Perkūnkaimio kaimo, jaun. psk. Petras Kadys iš Erlėnų kaimo. Per 2–3 dienas išaugo nemažas kovotojų būrys[58]. Remiantis po karo teisto sukilėlio Petro Kadžio parodymais, galima teigti, kad Salantų būryje buvo ne mažiau kaip 30 sukilėlių[59]. Aktyvi sukilėlių būrio veikla prasidėjo birželio 25 d., kai vadovavimą jam perėmė jaun. ltn. Ciprijonas Skridaila, 29-ojo šaulių teritorinio korpuso 234-ojo šaulių pulko karininkas, tuo metu atostogavęs Plateliuose. Būrio pajėgumas labai padidėjo, kai tą pačią dieną būrys buvo apginkluotas apie 50 rusiškų šautuvų ir dideliu kiekiu šovinių, kuriuos parūpino Šateikių sukilėliai iš raudonarmiečių palikto sandėlio[60]. Jaun. ltn. C. Skridaila organizavo miestelio ir apylinkių apsaugą, sargybas[61]. Be to, sukilėliai vykdavo suimti besislapstančių raudonarmiečių, kurie vėliau buvo vežami į Plungę[62].

Mosėdyje, kurio apylinkes sovietų kariuomenės pajėgos paliko pirmąją karo dieną, ginkluotas lietuvių būrys buvo suformuotas birželio 23 d. Būrio vadu tapo Edvardas Danilevičius. Buvo įsteigtas ir sukilėlių štabas[63]. Būrys nuo pat pradžios pradėjo aktyvius veiksmus prieš užsi-

[55] Ten pat, p. 98.

[56] Ten pat, p. 98–99.

[57] P. Žabinsko 1949 05 19 tardymo protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 13908/3, l. 98–99.

[58] V. Brandišauskas, *1941 m. Birželio sukilimas*, p. 98.

[59] P. Kadžio baudžiamoji byla, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 13908/3, l. 21–23, 99–100, 182–183.

[60] C. Skridailos 1950 12 04 tardymo protokolas, ten pat, l. 33; V. Brandišauskas, *1941 m. Birželio sukilimas*, p. 98.

[61] V. Brandišauskas, *1941 m. Birželio sukilimas*, p. 98; C. Skridailos 1950 12 04 tardymo protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 34338/3, l. 33–34.

[62] C. Skridailos 1951 01 12 tardymo protokolas, ten pat, l. 48.

[63] S. Majoro 1944 10 17, K. Žilinsko 1944 11 05 tardymo protokolai, LYA, f. K-1, ap. 58, b. P-18839, l. 252, 253, 292; Pažyma apie Klaipėdos srities Skuodo rajono Mosėdžio miestelio sukilėlių būrį, ten pat, ap. 47, b. 1101, l. 7.

likusius miestelio apylinkėse raudonarmiečius. Didesnėse operacijose prieš raudonarmiečius buvo veikiama kartu su vokiečiais. Viena iš tokių operacijų vyko Mosėdžio valsčiaus Nevočių kaimo apylinkėse. Jos metu buvo paimti į nelaisvę 8 raudonarmiečiai, kai kurie jų buvo sunkiai sužeisti[64].

Platelių valsčiuje birželio 23 d., vykstant kovoms tarp vokiečių dalinių ir raudonarmiečių, pradėjo reikštis ir sukilėliai. Kitą dieną sukilėlis Jonas Zubavičius su grupe bendražygių išvyko į Šateikių bažnytkaimį, iš kur buvo gauta žinia, kad ten yra raudonarmiečių paliktas karinis sandėlys. Iš ten jie atsivežė ginklų, kuriais birželio 25 d. apsiginklavo apie 40 sukilėlių, pasiskirsčiusių į du būrius. Vadovauti 1-ajam būriui ėmėsi mokytojas Vladas Barauskas, 2-ajam – Bronius Avižonis[65].

Panašiai kaip Salantų ir Platelių sukilėliai, iš Šateikiuose raudonarmiečių palikto sandėlio apsiginklavo Notėnų ir kitų gretimų kaimų sukilėliai[66]. Kulių miestelio sukilėliams atiteko ten raudonarmiečių paliktas ginklų ir karinės aprangos sandėlis[67].

Skuodo valsčiuje sukilėlių būriai pradėjo veikti jau pirmąją karo dieną. Pačiame Skuode sukilėlius organizuoti ėmėsi kunigas Lionginas Jankauskas ir Kostas Vasaris. Būrio vadu tapo K. Vasaris. Sukilėlių štabas buvo įkurtas miestelio gyventojo Fogelmano namuose[68]. Būriui priklausė daugiau kaip 30 vyrų[69].

1941 m. birželio 25 d. kunigo L. Jankausko iniciatyva įvykusiame gyventojų susirinkime buvo nutarta atkurti valsčiaus administraciją, paskirti viršaitį, burmistrą (juo tapo Čižauskas), policijos viršininką[70].

Latvijos miškuose netoli Bartos miestelio buvo apie 400 nespėjusių

[64] J. Zubės 1944 10 22 tardymo protokolas, ten pat, l. 52.

[65] K. Sakalausko 1947 05 31, V. Barkausko 1947 06 25 tardymo protokolai, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 6962/3, l. 14, 28; A. Zorkaus 1948 11 04 tardymo protokolas, ten pat, b. 12825/3, l. 33.

[66] A. Martišiaus 1944 12 02 tardymo protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 6988/3, l. 74.

[67] P. Rentausko 1952 03 19 tardymo protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. P-16812, l. 128–129; P. Balsevičiaus baudžiamoji byla, ten pat, b. 38438/3, l. 14, 56, 61.

[68] A. Bagdonavičiaus 1946 07 08 tardymo protokolas, ten pat, b. 7830/3, l. 15; Pažyma apie Skuodo sukilėlių būrio veiklą 1941 m., ten pat, ap. 47, b. 1101, l. 28; J. Embrasaus 1963 03 25 tardymo protokolas, ten pat, ap. 58, b. 47423/3, t. 2, l. 24; J. Mockaus 1963 04 05 tardymo protokolas, ten pat, t. 4, l. 104.

[69] A. Bagdonavičiaus 1946 07 09 tardymo protokolas, ten pat, b. 7830/3, l. 18; J. Embrasaus 1963 03 25 tardymo protokolas, ten pat, b. 47423/3, t. 2, l. 24–25; A. Stonio 1946 01 14 tardymo protokolas, ten pat, b. 43993/3, l. 17.

[70] A. Bagdonavičiaus 1946 07 09 tardymo protokolas, ten pat, b. 7830/3, l. 18; J. Embrasaus 1963 03 25 tardymo protokolas, ten pat, b. 47423/3, t. 2, l. 24–25; A. Stonio 1946 01 14 tardymo protokolas, ten pat, b. 43993/3, l. 17.

pasitraukti raudonarmiečių[71]. Tai buvo pasitraukusios iš Liepojos 6-osios šaulių divizijos dalis, nespėjusi susijungti su pagrindinėmis 8-osios armijos pajėgomis ir likusi vokiečių apsuptyje[72]. Sužinoję, kad Skuode vokiečių kariuomenės nedaug, raudonarmiečiai nutarė atvykti į miestelį papildyti maisto atsargų, o paskui bandyti prasiveržti į rytus. Birželio pabaigoje ankstyvą rytą jie puolė miestą. Pirmoje mašinoje važiavusieji buvo apsirengę vokiškais rūbais. Netikėtai užkluptas vokiečių garnizonas kartu su K. Vasario vadovaujamais sukilėliais stojo į mūšį su raudonarmiečiais. Per raudonarmiečių puolimą žuvo vokiečių štabo viršininkas ir jo sargybiniai. Padėtį išgelbėjo vokiečių pastiprinimas, atvykęs iš Mosėdžio. Raudonarmiečiai buvo sumušti, tik nedidelei dalelei pavyko pasitraukti[73]. Mūšio metu mieste kilo gaisrai, degė vokiečių štabo pastatas, gyventojų namai[74].

Skuodo valsčiaus Narvydžių kaime sukilėlius organizuoti ėmėsi Viktoras Stankūnas, jis ir tapo būrio vadu. Sukilėlių štabas buvo įsteigtas Viktoro Alseikos namuose[75]. Narvydžių kaimo sukilėliai suėmė apie 15 besislapstančių raudonarmiečių[76]. Antai sukilėliai Aleksas Budrikis, Petras Lukšius, Antanas Lukšius prie Trūbakių kaimo sužeidė ir paėmė į nelaisvę 3 raudonarmiečius, sukilėliai Kostas Donėla, Juozas Lukšas, Alfonsas Eidimtas ir dar vienas kovotojas surengę pasalą sugavo du raudonarmiečius[77]. Narvydžių kaimo gyventojas, latvių tautybės sukilėlis Žanas Lazdynas suėmė ir pristatė į štabą du raudonarmiečius, kurie užėjo pas jį į namus pavalgyti. Visi sulaikytieji raudonarmiečiai buvo išvežti į Skuodą[78].

Sukilėliai organizavosi ir kituose Skuodo valsčiaus kaimuose. Kaukolikų kaimo sukilėlių būriui vadovavo Jonas Budrys[79], Lenkimų miestelio

[71] V. Juodpusis, „1941 metų birželis Skuode", *Mūsų žodis*, 1973 kovo 17, Nr. 31, p. 3–4.

[72] *Lietuvos TSR istorija*, t. 4, Vilnius, 1975, p. 82.

[73] V. Juodpusis, „1941 metų birželis Skuode", *Mūsų žodis*, 1973 kovo 17, Nr. 31, p. 3–4.

[74] P. Gadeikio 1944 11 12 tardymo protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 45655/3, l. 132; A. Meidaus 1963 03 08, 1963 03 09, P. Macijausko 1946 04 11, J. Mockaus 1963 04 17, A. Arbačiauskienės 1963 01 10 tardymo protokolai, ten pat, b. 47423/3, t. 1, l. 51–52, 55–56, t. 2, l. 242, t. 4, l. 110–111, t. 5, l. 103–104.

[75] V. Stankūno 1944 11 17, A. Budrikio 1944 11 17, 1944 12 01, Ž. Lazdyno 1944 11 22, P. Gadeikio 1944 11 12 tardymo protokolai, ten pat, b. 45655/3, l. 9–11,79–80, 86, 98–99, 131–132.

[76] V. Stankūno ir Ž. Lazdyno 1944 12 22 akistatos protokolas, ten pat, l. 225.

[77] J. Eidimto 1944 11 15, 1944 12 01, A. Budrikio 1944 12 01 tardymo protokolai, ten pat, l. 55–56, 68, 85.

[78] Ž. Lazdyno 1944 11 20 tardymo protokolas, ten pat, l. 100.

[79] Skuodo rajono KGB prie LSSR MT operįgaliotinio Jankausko pažyma, ten pat, ap. 47, b. 1101, l. 202.

sukilėlio būriui – Stasys Žukas[80]. Aleksandrijos kaime 1941 m. birželio 22 d. sukilėlių būrį suorganizavo Kivylių kaimo gyventojas Algirdas Kauneckas ir buvęs šaulys Mykolas Vitkus[81].

Aleksandrijos kaimo A. Kaunecko būrio sukilėliai Pakalniškių kaime suėmė ir nuginklavo du raudonarmiečius, dar vienas raudonarmietis buvo suimtas ir nuginkluotas Truikinų kaime. Buvo mėginama suimti ir nuginkluoti Klaišių kaime besislapstantį raudonarmietį, tačiau jo paimti į nelaisvę nepavyko, jis susisprogdino granata. 1941 m. birželio 29 d. sukilėliai po susišaudymo suėmė ir nuginklavo 5 raudonarmiečius, kurie slapstėsi Klaišių kaime[82].

Tauragės apskrityje

Pasirengimas sukilimui. Manytina, kad pirmosios sovietų okupacijos laikotarpiu Tauragėje veikė kelios antisovietinės pogrindinės organizacijos. Geriausiai žinomos lietuvių pogrindžio organizacijos „Geležinis vilkas" ir „Lietuvos apsaugos gvardija", veikusios ne tik Tauragėje, bet ir visoje apskrityje[83].

Sprendžiant iš NKVD suimto Raseinių antisovietinės pogrindinės organizacijos „Partizanas" vadovo Vytauto Grybo 1941 m. balandžio 25 d. tardymo metu duotų parodymų, pogrindinė organizacija veikė ir Tauragės mokytojų seminarijoje. Jai vadovavo Martynas Pakalniškis[84].

Kita pogrindinė organizacija veikė gimnazijoje. 1940 m. gruodžio pabaigoje mieste ant tvorų rasta antisovietinio pobūdžio lapelių, kuriuose gyventojai buvo kviečiami sukilti prieš sovietų tvarką ir bolševikus. Lapeliai buvo dauginti rotatoriumi, ant jų pažymėta: *„118 Geležinio Vilko Brigada"*. NKVD nustatė, kad lapelius platino vietinės gimnazijos mokiniai. Buvo areštuoti moksleiviai Antanas Juozapaitis, Pranas Kinderis ir Albertas Brunevičius. A. Brunevičius ir P. Kinderis dar buvo kaltinami ir už tai,

[80] S. Žuko 1944 10 23, 1944 10 30 tardymo protokolai, ten pat, b. P-17094, l. 13–16, 18: Skuodo rajono KGB prie LSSR MT operįgaliotinio Jankausko 1972 08 31 išvada , ten pat, ap. 47, b. 1101, l. 413.

[81] Skuodo rajono KGB prie LSSR MT operįgaliotinio Jankausko 1972 07 03 išvada, ten pat, l. 395; L. Gužės 1953 11 13, J. Žališausko 1953 10 27, 1953 10 28, 1953 11 03 tardymo protokolai, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 33790/3, t. 1, l. 295, t. 2, l. 56, 63–65, 67; B. Stankūno 1944 11 14, Justino Petkaus 1944 11 17 tardymo protokolai, LYA, f. K-1, ap. 58, b. P-18878, l. 42–43, 56–58.

[82] Skuodo rajono KGB prie LSSR MT operįgaliotinio Jankausko 1972 07 03 išvada, ten pat, ap. 47, b. 1101, l. 395; B. Stankūno 1944 11 17, 1944 11 23, S. Bučkevičiaus 1944 11 13, 1944 11 17 tardymo protokolai, ten pat, ap. 58, b. P-18878, l. 46, 48, 65, 70.

[83] A. Gražiūnas, *min. veik.*, p. 17.

[84] LYA, f. K-1, ap. 58, b. P-8964, l. 1–2.

kad suplėšė komunistų vadų portretus. Prasidėjus karui, jie iš Tauragės kalėjimo buvo išlaisvinti[85].

Pažymėtinas Šilalės gimnazijos moksleivių sambūris, pasirinkęs grėsmingą pavadinimą „Lietuvos fašistų baudžiamasis būrys"[86]. Šioje gimnazijoje buvo suimti septyni moksleiviai, tarp jų Jonas Tallat-Kelpša, gyvenęs Padievyčio kaime, V. Raudžius ir P. Dargis[87]. Suimtas 1941 m. sausio 9 d. J. Tallat-Kelpša buvo kalinamas Tauragės kalėjime ir ten žuvo pirmąją karo dieną, birželio 22 d.[88], o apie kitų moksleivių likimą nežinoma.

Pogrindinės organizacijos apskrityje reiškėsi aktyviai, tai liudijo pogrindinės spaudos platinimas. Nors dalis Tauragės apskrities įėjo į pasienio zoną, kur judėjimas buvo labai suvaržytas ir gyventojai ypač sekami, tačiau net ir ten buvo rasta iškabinėtų ant tvorų antisovietinių atsišaukimų. Pogrindžio spaudos buvo rasta Laukuvoje, Kvėdarnoje, Kaltinėnuose[89].

Karo veiksmai ir padėtis apskrityje pirmosiomis karo dienomis. Vokietijai pradėjus karą, Tauragė ir jos apylinkės atsidūrė vokiečių „Centro" grupės armijų smogiamosios jėgos 41-osios tankų grupės junginių veržimosi centre. Auštant birželio 22-osios rytui vokiečiai smogė Tauragės apskrityje dislokuoto 106-ojo pasienio būrio 1-oios, 2-osios, 3-iosios komendantūrų pasieniečių pajėgoms, kurios, patyrusios didelių nuostolių, netrukus pradėjo trauktis ir vėliau jų likučiai prisijungė prie besitraukiančios Raudonosios armijos 125-osios šaulių divizijos pajėgų[90]. Po keleto valandų nuo puolimo pradžios vokiečių 4-osios tankų grupės 1-oji tankų divizija pasiekė Tauragę. Divizijos 50-ies tankų grupė ir pėstininkai, prasiveržę palei Tilžės–Šiaulių plentą, užėmė visus tiltus į vakarus nuo Tauragės ir įsiveržė į Tauragę. Čia jai pasipriešino sovietų 125-osios šaulių divizijos pajėgos. Pasipriešinimas buvo greit palaužtas ir iki vidurdienio mieste raudonarmiečių nebeliko[91].

Tauragės apskrityje sukilėliai plačiau pasireikšti negalėjo, nes apskritis vokiečių kariuomenės buvo užimta jau pirmąją karo dieną, o kai kurios gyvenvietės – vos po keleto valandų nuo vokiečių puolimo pradžios.

[85] K. Škirpa, *Sukilimas Lietuvos suverenumui atstatyti*, Vašingtonas, 1973, p. 142; LYA, f. K-1, ap. 58, b. P-18427, l. 17.

[86] A. Gražiūnas, *min. veik.*, p. 17.

[87] Ten pat, p. 25.

[88] *Lietuvos gyventojų genocidas 1939–1941*, p. 833.

[89] A. Gražiūnas, *min. veik.*, p. 19.

[90] *Пограничные войска СССР в Великой отечественной войне 1941*, p. 318–322.

[91] S. Jegelevičius, „Vokietijos–Sovietų Sąjungos karo frontas Lietuvos teritorijoje 1941 m. birželį", *Karo archyvas*, Vilnius, 2006, Nr. XXI, p. 178, 184.

Vis dėlto Šilalėje, Laukuvoje ir kai kuriose kitose vietose partizanai suspėjo organizuotis ir net pasireikšti trikdydami sovietinių pasieniečių, Raudonosios armijos dalių traukimąsi[92].

Sukilimo eiga ir sukilėlių veiksmai. Tauragėje sukilėliams organizuotis iki pasitraukiant sovietiniams daliniams laiko nebuvo. Apie įvykius Tauragėje karo pradžioje vėliau susiformavusios sukilėlių kuopos vado padėjėjas S. Kiseliauskas savo prisiminimuose rašė: „*Tauragės miesto partizanų kuopos vyrams ginkluotų susirėmimų su bolševikų kariuomenės daliniais turėti neteko, nes Tauragėje, kaip pasienio mieste, pirmieji šio istorinio karo šūviai suskambėjo kaip tik tuo laiku, kai miesto gyventojai buvo kiečiausiame įmygyje. Sulig pirmaisiais šūviais pasipylė sviedinių kruša ir miestas paskendo liepsnose ir dūmuose. Po poros valandų, aprimus šūviams, mieste raudonųjų kariuomenės jau nebebuvo. Ką pergyveno Tauragės miestas pirmąją karo dieną, liudija ištisi kvartalai „fabrikų" (sugriautų ir sudegusių namų kaminai) ir sąrašas žuvusių civilių gyventojų.*"[93]

Vokiečiams užėmus Tauragę, sukilėliai išėjo iš pogrindžio, pradėjo organizuotis vietos policija ir miesto bei apskrities administracija. Sukilėlių kuopa įsikūrė gimnazijos ir miesto savivaldybės patalpose. Jos uždavinys buvo padėti vietos valdžios organams susitvarkyti su nespėjusiais pasitraukti raudonarmiečiais ir sovietiniais aktyvistais, be to, saugoti suimtuosius, karo grobį, tiltus. Kuopoje buvo apie 150 vyrų[94].

Vainuto valsčiaus sukilėliai pradėjo organizuotis pirmąją karo dieną, tačiau tai jau buvo po Raudonosios armijos dalių pasitraukimo. Vokiečiai valsčiaus teritoriją užėmė, praėjus vos kelioms valandoms nuo karo pradžios. Netikėtai užkluptos, Raudonosios armijos dalys beveik nesugebėjo pasipriešinti. Jų atsakas sunkiosios artilerijos ugnimi buvo trumpalaikis. Nespėjo jie net susprogdinti gelžbetoninį tiltą per Jūros upę[95].

Sukilėlių būrį suorganizavo ir jam vadovavo Antanas Makaras, jo pavaduotojas buvo Stasys Tubutis. Būriui priklausė per 12 vyrų[96].

Atsitraukus sovietų kariuomenei sukilėliai surinko išmėtytus ginklus ir apsiginklavo patys. Be sargybų, būriui daugiausia teko užsiimti

[92] A. Gražiūnas, *min. veik.*, p. 60–61.
[93] V. Brandišauskas, *1941 m. Birželio sukilimas*, p. 145–146.
[94] Ten pat.
[95] *Sukilimas. 1941 m. birželio 22–25 d.*, p. 118–119.
[96] P. Kurlinkaus 1944 12 19, S. Gečo 1944 11 03, L. Pranausko 1944 11 27 tardymo protokolai, LYA, f. K-1, ap. 58, b. P-18864, l. 21–22, 38–39, 71; *Sukilimas: 1941 m. birželio 22–25 d.*, p. 118–119.

fronto užnugaryje likusių raudonarmiečių bei buvusių sovietinių aktyvistų sulaikymu ir saugojimu[97].

Besitraukdami iš Vainuto valsčiaus raudonarmiečiai 1941 m. birželio 22 d. Girininkų kaime nužudė penkis gyventojus[98]. Du iš jų, Jonas Pielykis ir Jonas Daukšys, buvo nužudyti itin žiauriai[99].

Šilalėje buvo suformuotas sukilėlių būrys, kuriam vadovavo Juozas Sungaila. Būryje buvo apie 40 asmenų[100].

Didkiemio kaimo sukilėlių būrį organizavo kunigas Šatkus ir Aleksas Jakas. Būryje buvo ne mažiau kaip 16 vyrų[101]. Jie pradėjo aktyviai veikti jau pirmosiomis karo valandomis: nutraukinėjo telefono linijų laidus, kad raudonarmiečių daliniai neturėtų ryšio[102].

Kvėdarnoje dislokuotas raudonarmiečių būrys, aptarnaujantis oro erdvės stebėjimo punktą, pasitraukė jau pirmąją karo dieną. Tačiau vokiečiams prie Kelmės užkirtus kelią, būrys sugrįžo atgal. Per tą laiką kai kurie gyventojai jau buvo pareiškę priešiškumą buvusiam okupantui ir jo pakalikams, tarp jų komjaunuoliui J. Naužemiui ir jo seseriai Emilijai, Kvėdarnos komjaunimo organizacijos sekretorei. Šie įskundė jiems neįtikusius vietos gyventojus raudonarmiečiams, ir raudonarmiečiai ėmėsi žudynių. Usynio kaime jie žiauriai nužudė tris jaunuolius – brolius Juozą, Jurgį ir Stasį Puleikius, prieš tai pareikalavę parodyti, kur jie slepia ginklus ir turtą. Broliai neturėjo nei ginklų, nei slepiamo turto, ir, negalėdami to įrodyti, buvo nužudyti. Negana to, po žudynių raudonarmiečiai suėjo į trobą ir pareikalavo iš nužudytųjų tėvo valgyti ir gerti, o išgėrę ėmė girtis tėvui savo „žygdarbiu". Klabų kaime jie nužudė buvusį valsčiaus viršaitį Tomą Josą ir du brolius Kazimierą ir Vladislovą Zarambus, Prapymo kaime – ūkininką Viktorą Pūdžemį, Kvėdarnos miestelyje – kirpėją S. Sienkevičių, 75 m. amžiaus senuką Kazį Bertulį ir kalvį Baužą. Kalvį jie nušovė iš įniršio, mat jis atsisakė sutaisyti sugedusį sunkvežimį, aiškindamas, kad taiso tik ūkininkų padargus, o sunkvežimio taisyti nemokąs. Beje, vėliau gyventojus skundęs komjaunuolis J. Naužemys buvo nubaustas mirties bausme, o jo sesuo nubausta kalėjimu[103].

Jurbarke sovietinės okupacijos metu veikusiai antisovietinei pogrindi-

[97] LYA, f. K-1, ap. 58, b. P-18864, l. 21–22.
[98] *Policijos raportai*, 1941 m., p. 120–121.
[99] *Ten pat.*
[100] A. Rubežiaus 1964 09 07 tardymo protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 47450/3, t. 1, l. 11.
[101] S. Groso 1945 03 13, J. Raudonienės 1945 04 10 tardymo protokolai, ten pat, b. P-15329, l. 11, 22–23.
[102] V. Kazlausko ir V. Groso 1945 04 09 akistatos protokolas, ten pat, l. 57.
[103] A. Gražiūnas, *min. veik.*, p. 70–71.

nei organizacijai vadovavo Juozas Sabaliauskas[104]. Jurbarkas buvo vokiečių užimtas pirmąją karo dieną, o birželio 23 d. pogrindininkai J. Sabaliauskas, J. Zdanevičius, A. Mikalauskaitė, J. Bučiūnas, V. Rudkauskas, Ignas Bieliauskas ir kiti organizavo susirinkimą, kuriame buvo sudarytas 5-ių asmenų komitetas lietuviškajai vietos administracijai atkurti, įstaigų vadovams paskirti ir kitiems klausimams spręsti. Be to, susirinkime buvo paskirtas burmistras (Jurgis Gepneris), policijos nuovados viršininkas (Mykolas Levickas) ir kiti administracijos pareigūnai[105].

Juozo Sabaliausko iniciatyva buvo suformuotas sukilėlių būrys, kurio daugumą sudarė buvę šauliai. Būriui priklausė apie 30 vyrų. Sukilėliai suėmė aktyvesnius buvusios sovietų valdžios pareigūnus, partinius aktyvistus ir įtariamus kolaboravimu su sovietų valdžia asmenis[106]. Apie sukilėlių veiksmus prieš raudonarmiečius informacijos nėra.

Šakių apskrityje

Rengimasis sukilimui. Prasidėjus sovietinei okupacijai jau 1940 m. rudenį apskrityje susiorganizavo antisovietinis pogrindis, veikęs beveik visuose valsčiuose ir miesteliuose. Šakių mieste ir apskrityje veikė pogrindinės organizacijos „Geležinis Vilkas", „Komitetas Nr. 27"[107].

Kadangi apskritis buvo Vokietijos pasienyje, pogrindininkams veikti buvo sudėtinga dėl sustiprintos kontrolės. Tačiau ir šiomis sąlygomis pogrindininkai sugebėjo aktyviai reikštis. Antisovietinių atsišaukimų ir kitos platinamos pogrindinės spaudos buvo rasta Šakiuose, Lukšiuose ir Šakių–Lukšių bei kituose vieškeliuose, Paežerėliuose ir Kriūkuose, Gelgaudiškio apylinkėje, Barzduose, Žvirgždaičiuose, Jankuose, Griškabūdyje ir Lekėčiuose[108]. Antai Lekėčiuose platinamais antisovietiniais atsišaukimais ūkininkai buvo raginami nevykdyti sovietinės valdžios potvarkių, nevežti parduoti žemės ūkio produktų[109].

Šakiuose antisovietinį pogrindį kurti iniciatyvos ėmėsi vietos gaisrininkų komandos inspektorius Jonas Smulkevičius[110].

[104] LYA, f. K-1, ap. 58, b. P-16389; b. 34065/3.
[105] LYA, f. K-1, ap. 58, b. P-16389, l. 157, 169.
[106] LYA, f. K-1, ap. 58, b. P-8231, l. 12, 40, 170.
[107] A. Gražiūnas, *min. veik.*, p. 17.
[108] Ten pat, p. 19.
[109] V. Brandišauskas, *Siekiai atkurti Lietuvos valstybingumą*, p. 46.
[110] LYA, f. K-1, ap. 47, b. 1143, l. 137.

Lekėčių valsčiuje antisovietinės pogrindinės organizacijos iniciatoriumi tapo Nepriklausomybės kovų savanoris, buvęs pirmasis Lekėčių valsčiaus viršaitis ir vėliau šio valsčiaus Kuro kaimo šaulių būrio vadas Bernardas Tamulaitis[111]. Pradžioje buvo įkurta pogrindinė grupė Kuro kaime. Jos pagrindą sudarė buvę šio kaimo būrio šauliai. 1941 m. pavasarį antisovietinė pogrindinė grupė buvo įsteigta ir Lekėčiuose. Šią grupę B. Tamulaitis suorganizavo kartu su buvusiu policininku Viktoru Valucku. Ginklų pogrindininkai įsigijo dar 1940 m. vasarą, kai buvo likviduojama Šaulių sąjunga. Grąžinant ginklus, dalį jų pavyko nuslėpti. Tada, padedant komendantūros karininkui, pogrindininkams atiteko 5 šautuvai su šoviniais[112]. Tiksliai nežinoma, kuris iš komendantūros karininkų padėjo nuslėpti ginklus ir perduoti pogrindininkams, tačiau labiausiai tikėtina, kad tai buvo komendantūros karininkas šaulių reikalams ltn. Juozas Valenta.

Gelgaudiškio valsčiuje šauliai įkūrė pogrindį dar anksčiau nei Kuro kaime. Gelgaudiškio šaulių būrio vadas Vladas Išganaitis jau 1940 m. liepą–rugpjūtį pradėjo organizuoti šaulius antisovietiniam pasipriešinimui trejetukų pagrindu. Iš viso buvo sudaryta 28 trejetukai, jungę 84 narius – šaulius. Tarp jų buvo ir dvi moterys šaulės. Šauliai turėjo per dešimtį revolverių[113]. Rudenį papildomai ginklų buvo įsigyta iš Šakių komendantūros sandėlio. Tuo metu komendantūros vadovas ir personalas buvo rusai, tačiau dar buvo likę keli tarnautojai lietuviai. Vienas iš jų V. Išganaičiui ir pranešė, kad galima atvykti ir paimti knygose neįrašytus ginklus. V. Išganaitis su dviem pogrindininkais vežimu nuvyko į Šakius, nakties metu pasikrovė ginklus ir, sėkmingai parvežę į Gelgaudiškį, paslėpė miestelio parko teritorijoje[114].

Sovietiniam saugumui buvo įtarimų, kad Gelgaudiškio šauliai yra nuslėpę dalį komendantūros ginklų ir šaudmenų. Kai enkavėdistai darydami kratą vieno pogrindininko namuose surado 30 kovinių šovinių ir pradėjo kviesti į apklausą V. Išganaitį ir kitus buvusius Gelgaudiškio šaulius, padėtis tapo rimta. Siekdamas išvengti arešto, V. Išganaitis su savo pavaduotoju pogrindininku Juozu Narkūnu nusprendė trauktis per sieną į Vokietiją. Tačiau pereinančius sieną netoli Slavikų kaimo 1941 m. vasario 7 d. juos pastebėjo sovietiniai pasieniečiai. Įvyko susišaudymas, kurio metu žuvo J. Narkūnas,

[111] B. Tamulaičio 1944 10 13 tardymo protokolas, Lekėčių valsčiaus savivaldybės 1937 10 11 pažymėjimas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 44391/3, l. 27–28, 116-33, 116-40.
[112] B. Tamulaičio 1944 10 15, 1944 10 17 tardymo protokolai, ten pat, l. 31–33.
[113] V. Išganaitis, „Atsiminimai apie Gelgaudiškio šaulių būrio likvidavimą", *Zanavykija*, Čikaga, 1979, t. 2, p. 144.
[114] Ten pat, p. 145–146.

du rusai buvo sužeisti ir vienas nukautas, bet V. Išganaičiui su palydovu pavyko sėkmingai pasitraukti į Vokietiją[115].

Sukilimo eiga ir sukilėlių veiksmai. Kilus karui didesnė apskrities teritorijos dalis vokiečių buvo užimta jau pirmąją karo dieną, todėl sukilėliai plačiau pasireikšti neturėjo galimybių, tačiau net ir per tokį trumpą laiką patyrė nuostolių per susirėmimus su raudonaisiais.

Šakiuose sukilėliai pradėjo veikti jau pirmąją karo dieną. Birželio 22 d. apie 10 val. ryto vadovaujami pogrindinės organizacijos vadovo J. Smulkevičiaus sukilėliai miesto centre mėgino nutraukti Raudonosios armijos įgulos telefono ryšį su Kaunu. Pjaunančius telefono linijos laidus juos pastebėjo raudonarmiečiai sargybiniai. Kilo susišaudymas, per kurį žuvo sukilėlis Jonas Kuliševičius, buvo sunkiai sužeistas sukilėlis Juozas Valteris. Nukentėjo ir pats sukilėlių vadas J. Smulkevičius – buvo sužeistas į koją[116].

Gelgaudiškyje sukilėliai taip pat pradėjo veikti pirmąją karo dieną: atkasę miesto parke paslėptus ginklus, jie ėmėsi nuginkluoti sovietinius milicininkus, izoliuoti sovietinės valdžios pareigūnus. Pirmiausia sukilėliai užėmė valsčiaus milicijos pastatą. Per susišaudymą su nepanorėjusiais pasiduoti ir atiduoti ginklus milicininkais ir keletu vietos komunistų buvo mirtinai sužeistas sukilėlis šaulys Alfonsas Grygelis, norėjęs nuginkluoti milicininką Laurinaitį[117]. Be milicijos pastato, sukilėliai užėmė vietos komunistų partijos būstinę ir paštą[118].

Kudirkos Naumiestyje, kurį vokiečiai užėmė pirmąją karo dieną, vokiečių karo komendanto iniciatyva tuoj pat buvo suformuotas vietos lietuvių komitetas, pradėjęs administracijos atkūrimo darbus. Sukilėliai kartu su atsikūrusia policija suėmė užsilikusius raudonarmiečius ir sovietinius aktyvistus. Taip galima apibūdinti padėtį miestelyje pirmosiomis karo dienomis pagal 1941 m. vasarą rašytą Jurgio Krasausko, matyt, korespondento, straipsnį[119].

[115] Ten pat, p. 144–149; *Sukilimas. 1941 m. birželio 22–28 d.*, p. 125–130; K. Škirpa, *Sukilimas Lietuvos suverenumui atstatyti*, p.139.

[116] 1961 m. pažyma apie Šakių sukilėlių veiklą vokiečių okupacijos laikotarpiu, LYA, f. K-1, ap. 47, b. 1141, t. 3, l. 1; V. Brandišauskas, *1941 m. Birželio sukilimas*, p. 143–144; M. Liulevičienė, „Šakių gimnazijoje (1929–1944)", *Zanavykija*, Čikaga, 1979, t. 2, p. 92–94; A. Miškinis, *Šakiai 1599–1999*, Marijampolė, 1999, p. 149–150; J. Bačiulaičio 1950 01 22, M. Demenienės 1949 09 07, J. Juškaitienės 1948 06 05, J. Murausko 1961 02 08 tardymo protokolai, LYA, f. K-1, ap. 47, b. 1143, l. 136–137, 147, 152, 155–162.

[117] 1978 07 10 išvada dėl Gelgaudiškio baudžiamojo būrio, LYA, f. K-1, ap. 47, b. 1141, t. 3, l. 135–137; V. Išganaitis, „Atsiminimai apie Gelgaudiškio šaulių būrio likvidavimą", *Zanavykija*, p. 150; *Sukilimas. 1941 m. birželio 22–28 d.*, p. 129–130.

[118] A. Gražiūnas, *min. veik.*, p. 62.

[119] *1941 m. Birželio sukilimas (Dokumentų rinkinys)*, Vilnius, 2000, p. 145.

Tačiau visai kitokią informaciją pateikia A. Gražiūnas, anot kurio, Kudirkos Naumiesčio gyventojai bene pirmieji patyrė vokiečių savivalę ir smurtą. Kai vienas vietinis žydas, pamatęs į miestelį įžengiančius vokiečių karius, griebėsi šautuvo ir nušovė vokiečių leitenantą, vokiečiai ne tik kad nušovė žydą, bet ir įsakė visiems vietiniams vyrams susirinkti aikštėje ir nuvarė juos į laukus prie Širvintos, kur laikė saugomus sargybos. Mieste liko tik keletas neišvarytų vyrų – pašto viršininkas K. Barauskas, kunigas J. Dobrovolskis ir gal dar vienas kitas. Vokiečiams nepaleidžiant išvarytųjų, moterys ėmė raginti likusius vyrus imtis žygių sulaikytiesiems išlaisvinti. Kunigui J. Dobrovolskiui ir K. Barauskui nuvykus pas vokiečių komendantą šis pasakė, kad kalbėsiąs tik su burmistru. Nesant tokio, burmistru sutiko būti notaras Lapušinskas, ir jam vokiečių komendantas davė leidimą kalbėtis dėl sulaikytųjų paleidimo. Tačiau klausimas išsisprendė kitaip: vienas iš vietos gyventojų, kuriuo vokiečiai pasitikėjo, nurodė, kurie iš sulaikytųjų yra patikimi. Pralaikius sulaikytuosius lauke apie pusantros paros, tie, kurie buvo nurodyti kaip patikimi, buvo paleisti, o žydai, buvę sovietiniai pareigūnai ar tiesiog atrodžiusieji nepatikimi vokiečių buvo nuvaryti į Kudirkos Naumiesčio žydų kapinaites ir ten sušaudyti. Ten pat buvo sušaudyti ir tuo metu iš Žvirgždaičių, Slabadų ir kitų vietų atvaryti vokiečiams užėjus sulaikyti buvę sovietiniai pareigūnai ir kiti veikėjai[120].

Minėtieji ėmęsi iniciatyvos išlaisvinti sulaikytus miestelio vyrus Lapušinskas, K. Barauskas, kunigas J. Dobrovolskis ir jiems talkinę gydytojas Kriaučiūnas bei veterinarijos gydytojas Krasauskas vėliau buvo vietos komiteto nariai[121].

Lekėčiuose susiformavusiam sukilėlių būriui, kuriam priklausė apie 30 vyrų, vadovauti ėmėsi vienas iš antisovietinio pogrindžio valsčiuje organizatorių, buvęs policininkas V. Valuckas. Būrio veikla prasidėjo birželio 22 d., dar nepasirodžius vokiečiams. Pirmasis susidūrimas su ginkluotu raudonarmiečiu įvyko pamiškėje tarp Lekėčių miestelio ir Kuro kaimo. Raudon-armietis buvo sulaikytas, o jo šautuvas tapo sukilėlių trofėjumi. Netrukus būrys sulaikė ir nuginklavo dar 4 raudonarmiečius. Prie Lekėčių kapinių sukilėliai apšaudė sunkvežimį, jame važiavę raudonarmiečiai išsibėgiojo, palikę mašiną ir ginkluotę[122]. Kitą dieną, birželio 23-iąją, su-

[120] A. Gražiūnas, *min. veik.*, p. 89–90.

[121] *1941 m. Birželio sukilimas (Dokumentų rinkinys)*, p. 145.

[122] LYA, f. K-1, ap. 58, b. 821/3, l. 17, 29, 45; Ten pat, b. 44391/3, l. 40.

kilėliai, atkūrę lietuviškąją valsčiaus administraciją, pradėjo dorotis su valsčiaus sovietiniais aktyvistais. Apie 20 sovietinių aktyvistų, dalyvavusių tautos genocide, buvo perduoti Šakių apskrities policijai.

Vilkaviškio apskrityje

Rengimasis sukilimui. Apie Vilkaviškio apskrityje buvusį antisovietinį pogrindį duomenų nedaug. Akivaizdu, kad pogrindžio veiklą lėmė Vokietijos pasienio zonos ypatumai.

Lietuvių pogrindžiui buvo svarbu palaikyti ryšį su į Vokietiją pasitraukusiais tėvynainiais. Vokietijos pasienyje esanti Vilkaviškio apskritis šiuo atžvilgiu buvo gan patogi, tuo labiau kad kurį laiką vietos gyventojams sieną pereiti buvo nesudėtinga, nors ir labai rizikinga. Antai Vištyčio valsčiaus pasienio Rėčiūnų kaimo gyventojas Juozas Surmas 1940 m. rudenį net keletą kartų buvo perėjęs sieną, padėdamas pasitraukusiam į Vokietiją buvusiam Kybartų miestelio policijos viršininkui Stasiui Valiukaičiui palaikyti ryšį su Vilkaviškyje gyvenusiais jo tėvais ir sūnumi. Savaime suprantama, kad tokia padėtis buvo naudinga ir vokiečių žvalgybai. Tas pats J. Surmas netrukus per S. Valiukaitį buvo užverbuotas rinkti duomenis apie Raudonosios armijos išdėstymą ir padėtį apskrityje[123]. Kurį laiką J. Surmą lydėjo sėkmė, bet sovietiniam saugumui pavyko jį susekti ir 1940 m. gruodžio 16 d. jis buvo suimtas[124].

Nors ir sudėtinga buvo veikti pasienio zonos režimo sąlygomis, pogrindininkai aktyviai reiškėsi platindami antisovietinę spaudą. Pogrindinės spaudos buvo rasta Vilkaviškyje, Keturvalakiuose, Keturvalakių–Gižų vieškelyje, Pilviškių apylinkėse, Kybartuose, Bartninkų valsčiaus Mažučių kaime ir Pajevonyje[125]. Už pogrindinės spaudos platinimą 1941 m. vasarį–kovą buvo suimti ūkininkai Juozas Biskis, Petras Kulbokas ir Jonas Balčiūnas[126].

Didelių nuostolių apskritis patyrė per masinius trėmimus 1941-ųjų birželį. Enkavėdistų duomenimis, tada iš Vilkaviškio apskrities buvo išvežta 182 šeimos – 565 žmonės, iš kurių 120 suimti, o kiti 445 ištremti[127].

[123] J. Surmo baudžiamoji byla, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 9940/3, l. 11–12, 17–18, 20–21; J. Surmo baudžiamoji byla, ten pat, b. 30352/3, l. 45–46.
[124] J. Surmo baudžiamoji byla, ten pat, b. 9940/3.
[125] A. Gražiūnas, *min. veik.*, p. 19.
[126] Ten pat, p. 26.
[127] *Lietuvos gyventojų trėmimai 1940–1941, 1944–1953 metais sovietinės okupacijų valdžios dokumentuose. Dokumentų rinkinys*, p. 201.

Padėtis apskrityje ir sukilimo eiga pirmosiomis karo dienomis. Prasidėjus karui beveik visa Vilkaviškio apskritis vokiečių buvo užimta jau pirmąją karo dieną. Apskrities teritorijoje vokiečiai puolė dviem kryptimis. Puolusi Kybartų–Vilkaviškio kryptimi vokiečių 121-oji pėstininkų divizija per porą valandų užėmė Virbalį ir apie 11 val. jau buvo priartėjusi prie Vilkaviškio. Tačiau keletui šios divizijos padalinių teko įstrigti Kybartuose – miestelis buvo užimtas tik po smarkių gatvių kautynių. Vištyčio kryptimi žygiavusios vokiečių 32-oji ir 12-oji pėstininkų divizijos didesnio pasipriešinimo nepatyrė ir apie 6 val. ryto jau buvo per keletą kilometrų į rytus nuo Vištyčio.

Didesniam pasipriešinimui Vilkaviškio apskrities teritorijoje Raudonoji armija neturėjo pajėgų. Pasienyje Kybartų–Virbalio–Vištyčio rajone tebuvo keturi 188-osios šaulių divizijos batalionai prieš tris vokiečių divizijas. Pagrindinės šios divizijos pajėgos buvo dislokuotos stovykloje Kazlų Rūdos miškuose, o divizijos štabas – Vilkaviškyje. Karui prasidėjus, divizija buvo skubiai pakelta į žygį pasienio link, bet apie 16 val. susidūrė su vokiečiais į rytus nuo Vilkaviškio ir buvo priversta trauktis už Šešupės.

Aišku, kad didelių vokiečių kariuomenės pajėgų žygio ir greito raudonarmiečių atsitraukimo sąlygomis sukilėliai plačiau pasireikšti neturėjo nei galimybių, nei laiko. Sukilti suspėta gal tik Vilkaviškyje.

Kai birželio 22 d. maždaug 7 val. ryto Vilkaviškyje pradėjo kristi vokiečių artilerijos sviediniai, patruliuojanti milicija dar bandė sustabdyti mieste kilusią paniką. Tačiau paaiškėjus, kad prasidėjo karas, iš miesto pradėjo paskubomis trauktis sovietų valdžios aktyvas, o vietiniai komunistai ir komjaunuoliai puolė padeginėti administracijos pastatus miesto centre.

Praėjus kelioms valandoms nuo karo pradžios pradėjo organizuotis ir sukilėliai. Kelios dešimtys vakariniame miesto pakraštyje susirinkusių vyrų, dauguma kurių buvo buvę šauliai, buvę policijos tarnautojai, aukštesniųjų klasių moksleiviai, pasiskirstė į du būrius. Dalis sukilėlių buvo ginkluoti, kiti vėliau apsiginklavo raudonarmiečių pamestais ginklais. Kai prieš vidurdienį prasidėjo vokiečių ir raudonarmiečių susirėmimai dėl miesto, sukilėliai įsitraukė į kovą, palydėdami besitraukiančius raudonarmiečius ugnimi. Paskui jie sugrįžo į miestą, norėdami išvaduoti iš kalėjimo suimtuosius[128]. Tai įvyko pačiu laiku, nes buvę kalėjimo sargai prieš pabėgdami kalėjimą buvo padegę[129].

[128] V. Daumantas, „1941-ųjų birželio sukilimas Vilkaviškyje", *Tremtinys*, 1992 m. liepa, Nr. 13(70).
[129] A. Gražiūnas, *min. veik.*, p. 72–73.

Teigiama, kad Vilkaviškio sukilėliams vadovavo buvęs Lietuvos kariuomenės karininkas ltn. Albertas Malskaitis[130]. Tuo metu jis tarnavo 29-ojo šaulių teritorinio korpuso 618-ajame artilerijos pulke, kuris prieš karą buvo dislokuotas Pabradės poligone, todėl manytina, kad į Vilkaviškį ltn. A. Malskaitis buvo atvykęs atostogų ir čia buvo užkluptas karo pradžios.

Išvadavus iš kalėjimo kalinius buvo išvengta vienos tragedijos, tačiau netrukus miestą ištiko kita tragedija. Birželio 22 d. pavakaryje, kai Vilkaviškis jau buvo vokiečių rankose, netikėtai į miestą įsiveržė nemažas raudonarmiečių dalinys. Tarp vokiečių ir rusų įvyko įnirtingos kautynės, ir raudonarmiečiai buvo iš miesto išstumti. Inicidentu pasinaudojo vokiečių represinės tarnybos, paskelbdamos, kad šaudė žydai. Nedelsiant nemažai miesto žydų buvo sugaudyti ir sušaudyti. Po kelių dienų vokiečiai įvykdė dar vieną žiaurią akciją. Kai birželio 25 d. naktį kažkas šovė į vokiečių patrulius, vokiečiai suėmė Kapsų gatvėje pastebėtus jaunus vyrus ir sušaudė. Ryte gyventojai, radę sušaudytuosius, pastebėjo, kad kai kurie dar gyvi, ir skubiai nuvežė sužeistuosius į ligoninę. Tačiau vokiečiai jų gydyti neleido, o išmetė į lavoninę, kur sužeistieji mirė[131].

Beveik visi apskrityje veikę sukilėlių būriai susiformavo jau pasitraukus bolševikams, prie vokiečių. Pagrindinis jų uždavinys buvo atkurti lietuviškąją administraciją, izoliuoti aktyvesnius sovietinės valdžios pareigūnus, komunistus ir komjaunuolius. Užsilikusių apskrities teritorijoje raudonarmiečių buvo nedaug, todėl didesnių susidūrimų su jais nebuvo.

Marijampolės apskrityje

Padėtis apskrityje pirmosiomis karo dienomis. 1941 m. birželio trėmimo metu, Savitarpinės pagalbos žinių biuro duomenimis, iš Marijampolės apskrities buvo ištremta net 701 žmogus[132]. Kaip ir kitose Lietuvos apskrityse, dauguma ištremtųjų buvo lietuviai.

Besitraukiantys raudonarmiečiai ir sovietinių aktyvistų būriai daugelyje Marijampolės apskrities vietovių žudė civilius gyventojus. Ypač nukentėjo Kazlų Rūdos miestelis. Marijampolės apskrityje bolševikai iš viso nužudė 17 civilių gyventojų. Be to, kovose su sovietais žuvo 6 Marijampolės

[130] V. Daumantas, „1941-ųjų birželio sukilimas Vilkaviškyje", *Tremtinys*, 1992 m. liepa, Nr. 13 (70).
[131] A. Gražiūnas, *min. veik.*, p. 90.
[132] *Lietuvos gyventojų trėmimai 1940–1941, 1944–1953 metais sovietinės okupacinės valdžios dokumentuose*, p. 121, 201.

apskrities sukilėliai[133]. Kadangi beveik visa apskritis vokiečių kariuomenės buvo užimta jau pirmąją karo dieną, civilių gyventojų ir sukilėlių aukų nuo sovietinių okupantų rankų čia buvo mažiau negu kitose apskrityse, kurias vokiečių kariuomenė užėmė per kelias dienas nuo karo pradžios.

Tačiau pasirodžius vokiečiams tuoj pat paaiškėjo, kad naujasis okupantas taip pat žudo. Ypač apskrities gyventojus sukrėtė vokiečių elgesys su Marijampolės kalėjimo kaliniais, kurių dauguma buvo politiniai. Kai birželio 23-iosios rytą vokiečiai užėmė Marijampolę, kalinius jie rado besilaisvinančius iš kalėjimo. Tačiau jie kalinių nepaleido, o suvarė į miesto aikštę, kur laikė juos be jokios pastogės. Tik po dviejų dienų miesto gyventojų pastangomis lietuviai kaliniai buvo paleisti; tačiau kaliniai žydai buvo grąžinti į kalėjimą. Netrukus į kalėjimą pristačius nemažą grupę sulaikytųjų, esą tarnavusių sovietams, nors niekas dėl jų kaltumo net nesiaiškino, visi jie ir sugrąžinti į kalėjimą žydai buvo sušaudyti[134].

Ne mažiau žiaurus aktas buvo įvykdytas Suvalkų Kalvarijoje. Kilus karui ir sovietams traukiantis iš miestelio, čia sukilėlius organizuoti ėmėsi buvęs Suvalkų Kalvarijos policijos pareigūnas Klipštas. Sukilėlių pastangomis per trumpą laiką buvo suimta apie 150 apylinkės gyventojų, tiek aktyvių sovietų valdžios pareigūnų ir kitokių veikėjų, tiek įtariamų kolaboravimu su sovietine valdžia. 36 sulaikytieji buvo žydai, kiti lietuviai. Užėmę Suvalkų Kalvariją, vokiečiai perėmė sulaikytuosius savo žinion ir 110 jų sušaudė[135].

Sukilėlių veiksmai. 1941 m. birželio 14 d. trėmimo metu iš *Balbieriškio* buvo ištremtos valsčiaus policijos viršininko Vinco Aukščiūno, valsčiaus sekretoriaus Ilinsko, Aleksandro Žilinsko ir kitos šeimos. Kai kuriems į tremtinių sąrašus įtrauktiems asmenims pavyko išvengti tremties. Jau pirmą karo dieną keli vyrai (Antanas Diškevičius, Vladas Simonaitis, Stasys Kielius) nuginklavo trėmimus vykdžiusius vietos milicijos viršininką Simą Leonavičių ir Vykdomojo komiteto pirmininką Balkevičių. Sukilėliai, vadovaujami A. Diškevičiaus, be jokio pasipriešinimo ėmė kontroliuoti padėtį miestelyje. Su netoliese aerodrome dirbusiais raudonarmiečiais konflikto taip pat pavyko išvengti. Balbieriškio pašto viršininkas paskambino raudonarmiečiams į aerodromą ir pasakė, kad prasidėjo karas ir vokiečiai netrukus užims miestelį. Sovietų kariškiai paskubomis iš aerodromo išvažiavo[136].

Kazlų Rūdoje. 1941 m. birželio 22 d. apie 8 val. ryto vokiečių lėktuvai

[133] A. Anušauskas, *Lietuvių tautos naikinimas 1940–1958 metais*, Vilnius, 1966, p. 128, 130.
[134] A. Gražiūnas, *min. veik.*, p. 90–91.
[135] Ten pat.
[136] LGGRTCA, b. K-105, l. 12–14; J. Petraška, *Žvilgsnis atgal*, Vilnius, 1992, p. 10.

bombardavo netoli Kazlų Rūdos esantį Raudonosios armijos aerodromą. Miestelio apylinkėse vyko vermachto ir sovietų kariuomenės susidūrimai. Tos pačios dienos popietę ir pavakarę Raudonosios armijos būriai ėmė trauktis į rytus. Raudonarmiečiai traukėsi ir kitą dieną. Birželio 23 d. pradėjo organizuotis ir veikti Kazlų Rūdos sukilėliai. Svarbus impulsas sukilėlių veiksmams buvo per Kauno radiją išgirsta žinia apie Lietuvos nepriklausomybės atkūrimą ir Laikinosios vyriausybės sudarymą. Sukilėlių būrį ėmėsi organizuoti ats. kpt. Antanas Malakauskas (1940 07 24 suimtas, NKVD tardytas ir kalintas iki 1941 01 06[137]). Iš pradžių į būrį įstojo per 30 savanorių, netrukus jų skaičius padvigubėjo. Miestelyje sudarytas Laikinasis komitetas (pirmininkas kpt. A. Malakauskas, vicepirmininkas J. Bajerčius, sekretorius Balys Mickevičius) ėmėsi iniciatyvos atkurti lietuviškuosius valdžios organus ir kontroliuoti padėtį miestelyje. Sukilėliai, norėdami įsigyti ginklų, pradėjo nuginkluoti per miestelį traukiančias raudonarmiečių grupeles. Jas nuginkluojant žuvo pirmasis Kazlų Rūdos sukilėlis Kazys Škėrys. Iki birželio 23 d. vidudienio sukilėliai iš raudonarmiečių atėmė 2 sunkiuosius kulkosvaidžius, 2 automatinius bei 4 paprastus šautuvus ir keletą rankinių granatų. Be to, jie atmušė raudonarmiečių būrio bandymą užimti sandėlius prie geležinkelio stoties. Apie 13 val. sukilėliai atmušė pakartotinį 14-kos raudonarmiečių bandymą užimti geležinkelio stotį. Apie 17 val. į miestelį atvyko vokiečių žvalgų būrys ir įsakė sukilėliams atiduoti jiems ginklus. Apie 18 val. sovietai pradėjo Kazlų Rūdos puolimą. Kautynių metu miestelyje kilo gaisras. Dalis sukilėlių, atgavę iš vokiečių ginklus, padėjo jiems atremti raudonarmiečių puolimą. Kautynės truko iki 21 val. Šį kartą sukilėliai patyrė nemažų nuostolių: žuvo sukilėliai Eduardas Kakarėnas ir Juozas Radavičius, be to, dar 5 sukilėliai buvo sužeisti. Buvo sužeisti ir 8 vokiečių kariai. Ypač smarkiai nukentėjo civiliai miestelio gyventojai, nes sovietų kareiviai mėtė granatas į namus ir padrikai šaudė į pastebėtus civilius. Žuvo apie 20 miestelio gyventojų, nemaža buvo ir sužeistų. Sukilėlių žiniomis, buvo nukauta 71 raudonarmietis, taip pat žuvo 4 vietiniai žydai. Sovietams pasitraukus sukilėliai ėmėsi palaikyti miestelyje viešąją tvarką ir saugoti parduotuves bei sandėlius nuo plėšikaujančių asmenų[138].

Liudvinave. Kai kuriais duomenimis, organizuojant sukilimą Liudvinavo valsčiuje svarbų vaidmenį suvaidino karo išvakarėse iš Vokietijos atvykęs aviacijos ats. ltn. Jonas Dženkaitis. Vietiniai komunistai sužinojo, kad Padovinio kaime organizuojasi sukilėlių būrys, ir bandė šį būrį likviduoti. Komunistai buvo sutikti šautuvų ugnimi ir buvo priversti atsitraukti palikę keletą nukautų. Birželio 23 d. J. Dženkaitis išvyko į Kauną ir čia žuvo mėgindamas išgelbėti nuo susprogdinimo Aleksoto tiltą[139]. Yra ir kita J. Dženkaičio atvykimo iš Vokietijos į Kauną versija, pagal kurią jis birželio 22 d. buvo pastebėtas važiuojantis dviračiu iš Marijampolės į Kauną, kurį pasiekė birželio 23 d. apie 9 val. ryto ir tuoj įsitraukė į kovą dėl Aleksoto tilto išsaugojimo[140]. Reikia pažymėti, kad J. Dženkaitis buvo Berlyno LAF TDA padalinio narys, vykęs iš Vokietijos į Lietuvą su specialia užduotimi, ir vargu ar galėjo imtis Padovinio kaime karo išvakarėse organizuoti sukilėlius[141]. Nuo birželio 23 d. Liudvinavo sukilėlių būriui vadovavo Vincas Montvila. Dalis valsčiaus sukilėlių (V. Montvila, Bronius Valevičius, Vincas Baršauskas, Petras Ulevičius, Juozas Dembinskas, Albinas Pajaujis, Jonas Lopata ir kiti) į antisovietinį pasipriešinimą įsitraukė dar iki Vokietijos–SSRS karo. Jie sukūrė slaptą organizaciją, platino antisovietinius atsišaukimus, kaupė ginklus ir ruošėsi ginkluotai kovai[142].

[137] *Lietuvos kariuomenės karininkai 1918–1953*, t. 5, Vilnius, 2005, p. 136.

[138] *1941 m. birželio sukilimas (Dokumentų rinkinys)*, p. 101–107; A. Liekis, *LKP agonijos kronika*, Vilnius, 1996, p. 56–57; *Lietuvos kariuomenės karininkai 1918–1953*, t. 5, p. 136.

Lazdijų apskrityje

Lazdijų apskrities teritoriją, išskyrus atskiras vietoves, vokiečiai užėmė pirmąją karo dieną. Lazdijai buvo užimti praėjus vos valandai nuo puolimo pradžios, o iki pietų vokiečių rankose buvo jau didesnė apskrities teritorijos dalis.

Sukilėliams apskrityje teko organizuotis jau prie vokiečių, bet sąlygos tam buvo labai nepalankios. Dėl veržlaus vokiečių tankų ir motorizuotų divizijų puolimo apskrities teritorijoje, tapusioje fronto užnugariu, liko nemaža išsklaidytų raudonarmiečių, kurie pavieniui, nedidelėmis grupelėmis ar net padaliniais dar bandė trauktis į rytus. Jų paieška ir naikinimu užsiėmė vokiečių užfrontės saugumo daliniai, nuo kurių žiauriai nukentėjo ir vos pradėję organizuotis sukilėliai.

Vienas iš tokių vokiečių padalinių, vykdęs raudonarmiečių paiešką Šventežerio valsčiuje, birželio 24 d. prisiartinęs prie Kirceliškės kaimo pa-

[139] *1941 m. birželio sukilimas (Dokumentų rinkinys)*, p. 108–109.

[140] *Į laisvę*, 1941 birželio 28, Nr. 5 ir 1942 birželio 20, Nr. 143.

[141] K. Škirpa, *Sukilimas Lietuvos suverenumui atstatyti*, p. 187–189.

[142] LYA, f. K-1, ap. 58, b. P-18233, l. 12, 38 ap.

stebėjo prie sodybų keletą ginkluotų vyrų. Gali būti, kad tai buvo sukilėliai, tačiau vokiečiai net nebandė aiškintis. Vokiečių kareiviai ėmėsi padeginėti ūkininkų sodybas, šaudyti pastebėtus ar rastus namuose jiems įtartinus asmenis. Radę ūkininko Gylio sodyboje tris jo sūnus ir du kaimynų vyrus, visus juos sušaudė. Iš 13 kaime buvusių sodybų nesudegintos liko tik dvi. Sudegė ir iš degančių sodybų nepajėgę išeiti sužeisti jų gyventojai[143].

Dar viena žiaurumo akcija buvo įvykdyta Lazdijų valsčiaus Verstaminų kaime. Vokiečių kareiviai užklupo kaimo sukilėlius berankiojančius raudonarmiečių pamestus ginklus ir, kadangi jie buvo ginkluoti, visą kaimo penkiolikos sukilėlių būrį sušaudė[144].

Alytaus apskrityje

Antisovietinio pogrindžio brendimas. Pirmieji antisovietinio pogrindžio būreliai Alytaus mieste ir apskrityje pradėjo kurtis 1940 m. rudenį. Apie daugelio jų veiklą mažai kas žinoma, išlikę tik pavadinimai: „Krašto mylėtojai", „Mirties batalionas", „Lietuvos apsaugos gvardija", „Tėvynės mylėtojai" ir pan.[145]

Rezistencijos Alytaus apskrityje tyrinėtojo G. Lučinsko duomenimis, 1940 m. rugsėjo mėnesį buvęs pasienio policininkas ir šaulys Viktoras Remeika savo namuose Daugų miestelyje surengė slaptą susirinkimą, į kurį pakvietė 14 miestelio ir jo apylinkių vyrų. Susirinkusiesiems V. Remeika kalbėjo, kad netrukus bus karas ir sovietai bus pašalinti iš Lietuvos, todėl reikia ruoštis valdžios perėmimui ir tvarkos palaikymui. Susirinkusieji nutarė stoti į kuriamą pogrindžio organizaciją ir pradėti slaptą veiklą prieš sovietus.

Neilgai trukus Daugų valsčiuje buvo įkurta slapta grupė Čižiūnų kaime, kuriai vadovavo Juozas Tankevičius. Šios grupės nariai rinkdavosi Junčionių pradinėje mokykloje pas mokytoją ats. ltn. Gediminą Balčių, buvusį Daugų valsčiaus šaulių būrio vadą. G. Balčius mokė organizacijos narius naudotis ginklais, jis ir J. Tankevičius iš Daugų atveždavo atsišaukimų, pasirašytų „Geležinio Vilko"[146]. Deja, G. Balčius karo pradžios nesu-

[143] A. Gražiūnas, *min. veik.*, p. 91–92.
[144] Ten pat, p. 92.
[145] V. Vadeika, Prisiminimai apie „Geležinio Vilko" organizaciją, G. Lučinsko asmeninis archyvas; G. Lučinskas, *Pogrindinė „Geležinio Vilko" organizacija Alytaus apskrityje (1940-1941)*, Kaunas, 2009, p. 13.
[146] Ten pat.

laukė: 1941 m. birželio 14 d. sovietiniai pareigūnai suėmė visą jo šeimą (jį, jo žmoną ir dvi dukteris) ir ištrėmė juos į Altajaus kraštą. G. Balčius mirė 1942 m. gruodžio 13 d. Jakutijoje[147].

Panašios slaptos grupės kūrėsi ir kitose Daugų valsčiaus vietovėse. Spalio 1 d. jos susijungė į organizaciją „Geležinio Vilko Lietuvos partizanai" (GVLP). Lapkričio viduryje Daugų valsčiuje veikė 10 šios organizacijos skyrių. Iki 1941 m. pradžios organizacija išsiplėtė, susikūrus GVLP padaliniams Alytaus mieste ir Alovės, Butrimonių, Merkinės, Seirijų, Simno, Varėnos valsčiuose. Negalutiniais duomenimis, organizacijoje buvo 579 nariai, tarp jų 123 buvę šauliai, tautininkai ir jaunalietuviai. Alytaus apskrities NKGB skyriaus 1945 m. birželio 14 d. operatyvinėje pažymoje rašoma, kad iki karo veikusioje „Geležinio Vilko" organizacijoje Alytaus apskrityje buvo apie 760 narių[148]. Taip susikūrė GVLP Alytaus apygarda, kuriai pradžioje vadovavo Petras Jonys. 1941 m. balandžio 14 d. sovietiniam saugumui jį suėmus, apygardos vadu tapo Jonas Verseckas. Jo pavaduotojas buvo Algirdas Jusevičius.

Organizacijos nariai rengėsi priešintis komunistiniam režimui visais įmanomais būdais: gaminti ir platinti antisovietinius atsišaukimus ir laikraštėlius, verbuoti naujus narius, kaupti ginklus, sabotuoti įvairias sovietų valdžios akcijas ir prievoles, sekti sovietinių pareigūnų veiksmus, ruoštis ginkluotam sukilimui ir valdžios perėmimui. Yra žinių, kad GVLP leido slaptą laikraštėlį „Kovos varpas" (numerių ir egzempliorių skaičius nežinomas), išplatino kelis tūkstančius atsišaukimų. Tautinių ir valstybinių švenčių dienomis pogrindininkai iškeldavo tautines vėliavas. 1941 m. vasario mėnesį GVLP organizacija susiliejo su LAF[149].

GVLP organizacijos skyrius 1940 m. rudenį įsisteigė Alytaus žemės ūkio mokykloje. Jam vadovavo mokytojai J. Šiugždinis, Viktoras Vilčinskas, Vadopalas. Dauguma skyriaus narių buvo mokytojai ir vyresniojo amžiaus moksleiviai. V. Vilčinsko teigimu, Žemės ūkio mokyklos pogrindinis būrelis turėjo apie 30 narių[150]. Buvusi skyriaus narė Vanda Janina Nenortaitė spausdino ir platino slaptus atsišaukimus. Spausdinimui skirtą medžiagą gaudavo iš mokytojų. Išspausdinti atsišaukimai būdavo padauginami rotatoriumi. Atsišaukimuose buvo raginama nebendradarbiauti su komunis-

[147] *Lietuvos gyventojų genocidas 1939–1941*, t. 1., Vilnius, 1999, p. 121.
[148] LYA, f. K-1, ap. 58, b. 33863/3, l. 6, 9, 10; Ten pat, b. P-16449, t. 3, l. 326–334 ap.; G. Lučinskas, *min. veik.*, p. 15.
[149] Lietuvos patriotas Vincas Stanišauskas (1918–1978), rankraštis, G. Lučinsko asmeninis archyvas.
[150] *Tėviškės žiburiai*, 1996 lapkričio 12, Nr. 46.

tais, neišdavinėti lietuvių, nedalyvauti komunistų organizuojamuose mitinguose, ruoštis artėjančiam karui ir valdžios perėmimui[151].

Alovės valsčiaus Vabalių kaimo GVLP skyriaus vadu 1940 m. lapkričio viduryje buvo paskirtas šaulys Jonas Prieskienis. Jis užmezgė ryšius su LAF nariais Kaune ir iš jų gaudavo įvairių instrukcijų. 1941 m. vasario 16 d. išvakarėse Alovės pogrindininkai aplinkiniuose kaimuose iškėlė tautines vėliavas ir platino antisovietinius atsišaukimus. Gegužės 1 d. išvakarėse Trispalvės buvo iškeltos prie Balninkų ir Gečialaukio kaimų. Jas iškėlė buvęs šaulys Antanas Katalynas. Jis taip pat aplinkiniuose kaimuose aktyviai platino antisovietinius atsišaukimus. 1941 m. birželio viduryje iš Kauno atvykęs ryšininkas pranešė pogrindininkams apie greitai prasidėsiantį karą.

Alovės valsčiaus Domantonių kaimo gyventojas buvęs šaulys Petras Zajankauskas, 1940 m. pabaigoje įstojęs į GVLP organizaciją, aktyviai veikdamas per kelis mėnesius įsteigė GVLP skyrius ne mažiau kaip devyniuose kaimuose. P. Zajankauskas palaikė ryšius su LAF vadovybe Kaune. Organizacijos nariai rengė slaptus pasitarimus, verbavo naujus narius, rinko ginklus, Vasario 16-ąją iškėlė Trispalves, trukdė rengti komunistinius mitingus ir vakarones. P. Zajankauskas savo namuose išspausdino kelis šimtus antisovietinių atsišaukimų – „Lietuvi" (apie 200 egz.), „Brangūs krikščionys" (apie 200 egz.), „Broliai lietuviai" (apie 200 egz.), „Broliai ir draugai" (apie 200 egz.). Atsišaukimai buvo išplatinti ne tik Alovės valsčiuje, bet ir daugelyje kitų vietovių[152].

Vienas aktyviausių Alovės valsčiaus pogrindininkų buvo ir buvęs LŠS narys Petras Pleskevičius, savo iniciatyva suorganizavęs 58-ių aktyvistų grupę[153].

Aktyvią Alytaus apskrities pogrindininkų veiklą liudijo saugumiečių užfiksuoti pasirodę atsišaukimai ir kitokia pogrindžio spauda Alytuje ir beveik visuose valsčiuose. Už pogrindinės spaudos gaminimą ir platinimą buvo suimti Metelių valsčiaus ūkininkų sūnūs Jonas Laibinis ir J. Toluba, Punios vargonininkas Tamošiūnas[154]. Pastarųjų dviejų likimas nežinomas, o J. Laibinis kilus karui buvo išlaisvintas iš Alytaus kalėjimo, bet prasidėjus antrajai sovietinei okupacijai 1945 m. sausį suimtas, nuteistas 5 metams ir 1947 m. mirė Vorkutos lageryje, Komijoje[155].

[151] V. J. Nenortaitė-Sadauskienė, *Prisiminimai apie „Geležinio Vilko" organizaciją*, 2008 03 12.
[152] P. Zajankausko asmens byla, LGGRTCA, Nr. Z-182, l. 3–4; LYA, f. K-1, ap. 58, b. P-16449, t. 4, l. 25; *Trimitas*, 2001, Nr. 9, p. 35; *Tremtinys*, 2001 kovo 1, Nr. 9(439).
[153] LCVA, f. 745, ap. 2, b. 84, l. 166.
[154] A. Gražiūnas, *min. veik.*, p. 26.
[155] *Lietuvos gyventojų genocidas 1939–1941*, p. 478.

1941 m. birželio 14 d. trėmimai į šiaurinius ir rytinius Sovietų Sąjungos pakraščius skaudžiai palietė įvairių tautybių Alytaus miesto ir apskrities gyventojus. Iš Alytaus apskrities, pagal NKGB dokumentus, 1941 m. birželio mėnesį buvo ištremta 166 šeimos (559 žmonės)[156]. Tarp jų buvo nemaža antisovietiniame pogrindyje veikusių patriotų. Žmonių trėmimai vienus smarkiai išgąsdino, kitus nuteikė kovoti ir priešintis teroristiniam bolševikų režimui. Po trėmimų Alytaus apskrityje stichiškai susikūrė keletas slaptų partizanų – būsimų sukilėlių – grupių, pasiryžusių priešintis tolesnėms sovietinėms represijoms. Pasipriešinimo dvasią dar labiau stiprino artėjančio karo nuojauta ir viltys atsikratyti sovietinio režimo.

Prasidėjus trėmimams miške prie Gečialaukio kaimo susitelkė vietiniai šauliai ir pogrindininkai. Šios grupės vadu tapo Vincas Mažeika. Nemunaičio apylinkėse susibūrė girininko Juozo Baleikos vadovaujama grupė. Panašios būsimų sukilėlių grupės pradėjo veikti Balninkų ir Užupių kaimuose. Joms vadovavo Juozas Zarauskas. J. Prieskienio vadovaujamos sukilėlių grupės štabas įsikūrė Vabalių kaime, Petro Vitkausko sodyboje.

Padėtis apskrityje pirmosiomis karo dienomis. Alytaus miestas buvo svarbus strateginis objektas abiem kariaujančioms pusėms, išsidėstęs abiejose Nemuno pusėse. Per Nemuną buvo du strateginės reikšmės tiltai (geležinkelio ir plento). 1941 m. Alytaus karinis miestelis buvo pats didžiausias Baltijos šalyse. Miesto pakraštyje sovietai įrengė nemažą karinį aerodromą. Vokiečių–sovietų karo išvakarėse Alytuje buvo dislokuota apie 20 tūkstančių įvairiai ginkluotų sovietų karių[157].

Pirmąją karo dieną vokiečių aviacija net tris kartus bombardavo Alytaus miestą ir karinius objektus. Bombardavimo metu didesnė miesto dalis buvo sugriauta arba sudeginta, žuvo daugiau kaip 70 miesto gyventojų. Sovietų kariuomenės daliniai įvairiose Alytaus apskrities vietose gana atkakliai priešinosi puolantiems vermachto Centro armijų grupės daliniams. Birželio 22 d. apie 13 val. 30 min. vokiečių 39-ojo šarvuočių korpuso daliniai pasiekė Alytaus miesto pakraščius ir be didesnių nuostolių užėmė visą miestą. Vokiečiams pavyko užimti nesusprogdintus tiltus per Nemuną ir tai labai palengvino tolesnį vermachto žygį į Lietuvos gilumą. Vykstant mūšiams Alytaus apskrities teritorijoje žuvo 270 vokiečių karių ir apie trys tūkstančiai sovietų karių[158].

[156] *Lietuvos gyventojų trėmimai 1940–1941, 1944–1953 metais sovietinės okupacinės valdžios dokumentuose*, p. 201.
[157] *Alytaus miesto istorijos fragmentai*, Alytus, 2001, p. 134–135.
[158] Ten pat, p. 142.

Besitraukiantys raudonarmiečiai, komunistai, sovietiniai pareigūnai Alytuje ir visoje apskrityje, kaip ir kitose Lietuvos vietovėse, žudė civilius asmenis. Pirmąją karo dieną Alytaus miesto vykdomojo komiteto pirmininkas Pranas Burbulas nušovė jam papriekaištavusį darbininką Igną Augulį. Tą pačią dieną Alytuje raudonarmiečiai nužudė Praną Valiulį[159]. Birželio 23 d. plėšikaujantys sovietai nužudė Liškiavos gyventoją ūkininką Kostą Česnulevičių. Kitas Liškiavos gyventojas ūkininkas Bronius Česnulevičius, gindamas bažnytkaimį nuo plėšikaujančių sovietų žuvo 1941 m. birželio 25 d.,Alovės valsčiaus ūkininką Balį Delnicką sovietai nužudė 1941 m. birželio 23 d. Tą pačią dieną Jiezne raudonarmiečiai sušaudė Joną Bernatonį ir jo dukterį Domicėlę. Abu jie buvo palaidoti Jiezno kapinėse. Birželio 24 d. Stakliškių miestelyje raudonarmiečiai nužudė pradžios mokyklos mokytoją Julių Kaminską. Tą pačią dieną sovietai nušovė žemę ariantį Varėnos valsčiaus Vardaubos vienkiemio ūkininką Antaną Skindarą. Birželio 25 d. Tolkūnų miške sovietai sušaudė Varėnos valsčiaus Laičių kaimo ūkininką Joną Prakapą[160]. Iš viso Alytaus apskrityje pirmąją karo savaitę besitraukiantys sovietai nužudė ne mažiau kaip 7 civilius gyventojus ir 6 sukilėlius[161].

Sukilėlių veiksmai. Nors vokiečių kariuomenė didžiąją Alytaus apskrities dalį užėmė jau pirmąją karo dieną, vis dėlto Dzūkijos sukilėliai gana aktyviai dalyvavo antisovietiniame ginkluotame pasipriešinime. Sukilimo mastą Alytaus apskrityje iš dalies atspindi ir truputį vėlesnio laikotarpio (1941 m. liepos mėn.) dokumentai. Alytaus apskrities viršininkas 1941 m. liepos 17 d. raštu informavo Laikinosios vyriausybės vidaus reikalų ministrą, kad apskrityje prie policijos veikia ir sukilėlių būriai, kuriuose tuo metu buvo 914 narių[162]. Pagal kitą, kiek vėlesnį dokumentą, Alytaus apskrityje tuo metu buvo 850 partizanų (sukilėlių): Birštono, Jiezno, Stakliškių, Butrimonių ir Daugų valsčiuose – po 25, Varėnos valsčiuje – 100, Rudnios, Marcinkonių ir Druskininkų valsčiuose – po 80, Merkinės valsčiuje – 50, Seirijų valsčiuje – 25, Miroslavo valsčiuje – 10, Simno ir Alovės valsčiuose – po 50, Alytaus valsčiuje – 100[163]. Šie būriai susiformavo 1941 m. birželio sukilėlių būrių pagrindu ir galima manyti, kad jų narių skaičius beveik nesiskyrė nuo sukilėlių būrių narių skaičiaus. Alytaus apskrities sukilėliai per

[159] A. Liekis, *LKP agonijos kronika*, II, Vilnius, 1996, p. 21.
[160] Ten pat, p. 23–24.
[161] A. Anušauskas, *Lietuvių tautos sovietinis naikinimas 1940–1958 metais*, p. 127, 130.
[162] LCVA, f. R-1436, ap. 1, b. 29, l. 69.
[163] Ten pat, l. 14.

kelias pirmąsias karo dienas sugebėjo atkurti lietuviškuosius valdžios organus (valsčių savivaldybes ir policiją) bei apsaugoti Lietuvai lojalius piliečius nuo besitraukiančių raudonarmiečių, komunistų ir sovietinių pareigūnų teroro ir plėšikavimų.

Birželio sukilimo Alytaus apskrityje ypatybė – nepaprastai didelis sukilėlių ir civilių gyventojų aukų skaičius. Paradoksalu tai, kad juos nužudė ne sovietai, bet tariami sąjungininkai ir „išvaduotojai" – vokiečių kareiviai ir žandarmerija.

Alytuje. 1941 m. birželio 23 d. Alytaus gimnazijos mokytojo Mykolo Babiliaus iniciatyva buvo sušauktas miesto piliečių susirinkimas, kuris išrinko Komitetą viešajai tvarkai palaikyti. Komitetas paskyrė laikinai eiti apskrities viršininko pareigas ats. kpt. Stepą Maliauską[164], laikinuoju miesto karo komendantu – 1941 m. gegužės 15 d. iš karo tarnybos pasitraukusį ir nuo sovietų besislapsčiusį buvusį Seinų apskrities karinį viršininką kpt. Domininką Jėčį[165].

Pirmomis karo dienomis Alytuje susiformavo trys sukilėlių būriai (tuomet jie save vadino šauliais ir partizanais). Kpt. D. Jėčio būrys veikė dešiniajame Nemuno krante, jaun. ltn. Vlado Šimoliūno[166] būrys – prie kelio į Kauną, ats. ltn. Benjamino Meškelio[167] būrys veikė artilerijos kareivinių rajone. Apie atliktus darbus D. Jėčys 1941 m. liepos 10 d. pranešė Lietuvos laikinajai vyriausybei pavaldžioms institucijoms: *„Vokiečių armijai pradėjus triuškinti bolševikų raudonąją armiją ir š. m. birželio 22 d. įžengus į Alytų <...> ėmiausi organizuoti karo komendantūrą Alytuje ir, suėjęs į kontaktą su likusiais vietos lietuviais veikėjais, ėmiausi tvarkyti miesto ir kitus organizacinius reikalus. Šiuo metu jau veikia Alytaus apskrities viršininko įstaiga, dauguma valsčių, savivaldybių ir kitos įstaigos. Didelė dalis policininkų ir kitų pareigūnų grįžo į savo tarnybos vietas. Esamoji policija visa apginkluota. Apskrityje padėti tvarką palaikyti, gaudyti besislapstančius miškuose ir plėšikaujančius raudonarmiečius bei rinkti išmėtytus ginklus, vokiečių kariuomenei sutikus, apginkluota 120 šaulių. Komendantūra veikia glaudžiame kontakte su vokiečių komendantūra."*[168]

Alytaus miesto gyventojai skaudžią tragediją išgyveno 1941 m. birželio 23 d. Tos dienos rytą nežinomi asmenys iš Maršako malūno Kauno

[164] *Lietuvos kariuomenės karininkai 1918–1953*, t. 5, p. 137–138.
[165] Ten pat, t. 4, Vilnius, 2004, p.7 4.
[166] Ten pat, t. 7, Vilnius, 2007, p. 305.
[167] Ten pat, t. 5, p. 217.
[168] LCVA, f. 745, ap. 2, b. 84, l. 27.

gatvės pradžioje apšaudė pro šalį žygiavusius vokiečių karius. Atsakydami į užpuolimą, vokiečiai ėmėsi kerštо veiksmų prieš civilius gyventojus. Savo įtūžį jie išliejo ir ant ats. ltn. Benjamino Meškelio vadovaujamų sukilėlių, kurie užmiestyje apšaudė Daugų kryptimi besitraukiančius sovietų karius. Vokiečiai apsupo sukilėlius ir, nors B. Meškelio būrio sukilėliai ant rankovių dėvėjo baltus atpažinimo raiščius, 42 suimtus būrio vyrus nuginklavo ir uždarė Ulonų gatvės kareivinėse. Būrio vadas B. Meškelis mokėjo vokiečių kalbą ir bandė išsiaiškinti nesusipratimą, tačiau vokiečiai į kalbas nesileido. Birželio 23 d. vakare vokiečiai suimtus sukilėlius nusivarė į Nemuno pakrantę ir sušaudė. Išsigelbėjo tik sukilėlis Antanas Merkelis, kuris šoko į Nemuną, paniro po vandeniu ir sėkmingai pasiekė kitą upės krantą. Yra žinomos šios vokiečių sušaudytų sukilėlių pavardės: būrio vadas B. Meškelis, atsargos viršila Pranas Valiulis, šauliai Juozas Andriuškevičius, Juozas Laukaitis, Andrius Tamulevičius, Leonas Miglinas, Juozas Pakrosnis. Žuvusieji giminių buvo palaidoti Alytaus ir Rumbonių kapinėse, o būrio vadas ats. ltn. B. Meškelis – Ūdrijos kaimo kapinėse. Vėliau vokiečių kariuomenės ir žandarmerijos pareigūnai pripažino, kad Alytaus sukilėliai buvo sušaudyti per klaidą, ir per miesto valdžios atstovus perdavė atsiprašymą žuvusiųjų šeimoms[169].

Vis dėlto dėl B. Meškelio mirties aplinkybių yra ir kitokių liudijimų. Kelių liudininkų teigimu, B. Meškelį pirmomis karo dienomis prie Likiškių kaimo suėmė ir nušovė sovietų kareiviai. Yra notaro patvirtintas B. Meškelio žmonos Onos Meškelienės liudijimas, kad savo vyro lavoną ji rado 1941 m. birželio 24 d. Likiškių kaimo pamiškėje: „*Netoliese yra sodyba, kurioje tuo metu buvo liudininkų, mačiusių jo žuvimo aplinkybes. Jis išėjo iš miško, įkandin ėjo rusai, pasakęs keletą kažkokių žodžių, vienas iššovė tris kartus iš arti tiesiai į jį su kontroliniu šūviu į galvą. Birželio 22-osios anksti ryte jis išvažiavo iš Butrimiškių kaimo į Alytų (9 km) dviračiu, prieš tai man pasakęs, kad Alytuj būsiąs karininkų susirinkimas, kuriame jis turįs dalyvauti, bet vakare grįš. Jis pasakė, kad reikia kovoti ir kad prasidės karas. Tačiau grįždamas į Butrimiškių kaimą, jis nevažiavo tiesiai namo (kelias eina tiesiai iš Alytaus), bet pasuko į Likiškių kaimo mišką gerokai į kitą pusę, paliko dviratį ten buvusioje sodyboje ir pasakė, kad eina į mišką ieškoti ginklų. Apie paslėptus miške ginklus, matomai, buvo informuotas. Ten ir žuvo.*“[170] Alytaus valsčiaus savivaldybės 1941 m. rugsėjo 1 d. O. Meškelienei išduotame

[169] *Trimitas*, 2006, Nr. 8, p. 38–39.
[170] B. Meškelio asmens byla, LGGRTCA, Nr. Š-291.

pažymėjime rašoma, kad „<...> *birželio mėn. 22 dieną karo metu Likiškių kaime <...> rusų kareiviai nušovė Benjaminą Meškelį*“[171]. Todėl veikiausiai labiau tikėtinos yra oficialiu dokumentu patvirtintos B. Meškelio žuvimo aplinkybės. Panašias B. Meškelio žūties aplinkybes nurodo ir istorikas dr. Algimantas Liekis[172].

1941 m. birželio 23–24 dienomis vokiečių žandarmerija ir karo lauko policija šaudė ne tik sukilėlius, bet ir kitus miesto gyventojus. Įvairių autorių pateikiami aukų skaičiai labai skiriasi – nuo 42 iki kelių šimtų žmonių. Naktį iš birželio 24 d. į 25 d. įvyko susišaudymas tarp vokiečių patrulių ir vietos komunistų. Už tai vokiečiai sulaikė ir sušaudė Alytaus mieste sargybą ėjusius policininkus Petrą Jodaugą, Algirdą Ražaitį, Stasį Linkevičių, Juozą Tumasonį, Antaną Matusevičių. Jie buvo sušaudyti Lelijų gatvėje, išskyrus A. Matusevičių, kurio lavonas buvo rastas Pulko gatvėje. Be to, tą pačią naktį vokiečiai sušaudė policininką Stasį Mugenį, Joną Andruškevičių, Rapolą Česyną, Juozą Ramanauską, sukilėlį gimnazistą Vytautą Buinicką[173]. 1941 m. birželio 24 d. už sovietų kariškio ginkluotą pasipriešinimą Angelų Sargų bažnyčios šventoriuje vokiečiai sušaudė du kunigus – kleboną Konstantiną Paulavičių ir vikarą Vincentą Mazurkevičių[174]. 1941 m. liepos 17 d. Alytaus policijos nuovados viršininko raporte nurodyta, kad Alytaus mieste žuvo 146 žmonės, o Alytaus valsčiuje – 10 žmonių. Tiesa, šiame raporte nenurodyta, kas žmones sušaudė ir dėl kokių priežasčių[175].

Birštone. Alytaus apskrities kurortiniame Birštono miestelyje, 1933 metais tapusiame valsčiaus centru, antisovietinį pasipriešinimą organizavo ats. ltn. Aleksandras Žukas ir studentas Antanas Blėkaitis. 1941 m. birželio 13 d. jiems pavyko sužinoti apie kitą dieną būsiančius masinius trėmimus. A. Žukui ir A. Blėkaičiui pavyko suorganizuoti apie 20 vyrų būrį, kuris ėmė ginkluotis ir pranešinėti kitiems žmonėms apie įvyksiančią deportaciją. A. Žuko brolis Juozas Žukas, taip pat priklausęs šiam būriui, vėliau taip pasakojo apie Birštono sukilėlių veiklą: „[*Sukilėliai*] *birželio 23 d. 11 v. iškėlė Lietuvos vėliavą Birštono miestelyje prie dr. Jono Basanavičiaus paminklo. Matydamas tą ceremoniją, jaunimas čia pat pradėjo prašyti vadų, kad ir juos priimtų į sukilėlių būrį. Būrys padidėjo. Buvo duotas vadų įsakymas tuoj pat užimti visas įstaigas, parduotuves ir pradėti areštą nuo aršiausių komunis-*

[171] Ten pat.
[172] A. Liekis, *LKP agonijos kronika*, p. 24.
[173] LCVA, f. R-1436, ap.1, b. 26, l. 58–58 ap.
[174] *Alytaus miesto istorijos fragmentai*, p. 143.
[175] *Trimitas*, 2006, Nr. 8, p. 40.

tų. Bet vėl nenumatyta nelaimė. Vienam aršiam komunistui pasisekė pabėgti, vėliau sužinojom, kad tai buvo Birštono kurorto mašinistas, pavarde Raunas, kuris besitraukiantiems plentu rusų armijos čekistams pranešė, kad Birštone yra nuleistas vokiečių desantas, kuris neva kankina žmones. Tad mūsų vadams nepastebint čekistai pastatė Birštono miestelio kapinėse 3 kulkosvaidžius, o kiti iš kitos pusės atidengė ugnį. Mūsų vienas dalinys atsidūrė nesaugioje vietoje ir buvo priverstas trauktis link miško – kapų link, ir pakliuvo po kulkosvaidžių ugnimi. Tame dalinyje buvo vienas iš vadų studentas Antanas Blėkaitis, kuris čia pat ir krito, kulkų suraižytas mirtinai, o kiti, kai kurie lengvai sužeisti, atlaikė stiprią ugnį ir išvijo čekistus iš įsitvirtinimų. Po kelių valandų buvo susprogdintas iš Prienų į Birštoną per Nemuną vedantis tiltas, tuo pačiu rusų armijai buvo užblokuotas kelias į rytus pro Birštoną, taigi ir mums sumažėjo pavojus.

Būrio vado A. Žuko įsakymu buvo sugauta apie 20 aršiausių aktyvistų komunistų ir jie buvo uždaryti į milicijos areštinę. Vadas nutarė jokio teismo savarankiškai nedaryti ir laukti nurodymų iš aukštesnių instancijų, tuo labiau kad visi buvo lietuviai, o mūsų mažai tautai kiekvienas lietuvis yra brangus. Tad jis nutarė visus iki vieno humaniškai atiduoti į teisingumo rankas. Jie buvo pristatyti į Alytaus kalėjimą, iš kur po 3–4 savaičių grįžo visi lig vieno paleisti namo."[176]

Nemunaičio miestelyje ir jo apylinkėse sukilėliai pradėjo veikti jau pirmąją karo dieną. Birželio 22 d. Vabalių kaimo sukilėliai iš besitraukiančių raudonarmiečių atėmė dvi dėžes šautuvų ir dėžę šovinių. Tą pačią dieną Nemunaityje ir aplinkiniuose kaimuose buvo iškeltos trispalvės. Nemunaičio sukilėlių būryje (jį daugiausia sudarė buvę šauliai) susitelkė apie 40 vyrų. Šiam būriui vadovavo J. Prieskienis. Sukilėliai užėmė Nemunaitį ir ėmėsi palaikyti tvarką bei atkurti lietuviškąsias valdžios įstaigas. Nemunaičio sukilėlių būrys buvo pavaldus Alovės valsčiaus TDA kuopai. 1941 m. birželio 26 d. vokiečiai įsakė Alovės valsčiaus sukilėlių būriams atiduoti ginklus. Šis vokiečių įsakymas buvo įvykdytas 1941 m. birželio 28 d. Vėliau dalis buvusių sukilėlių tapo policininkais arba pagalbiniais policininkais[177].

Merkinės valsčiuje veikęs sukilėlių būrys, vadovaujamas Stasio Kvaraciejaus, 1941 m. birželio 22 d. Alytaus–Druskininkų kelyje sulaikė raudonarmiečių sunkvežimį ir paėmė ten buvusius ginklus ir šaudmenis[178].

Rudnios valsčiuje sukilėliai pirmomis karo dienomis aktyviai veikė Rudnios, Dubičių ir Kaniavos apylinkėse. Jie sulaikydavo pasilikusius komunistus, sovietinius aktyvistus ir plėšikaujančias gaujas. Per susišaudymą prie Rudnios kaimo žuvo sukilėlis Jonas Jurgelevičius. 1941 m. birželio 25 d. jis buvo palaidotas Rudnios kapinėse. Našlaičiai liko šeši J. Jurgelevičiaus vaikai[179].

Stakliškių valsčiuje aktyviai veikė miestelio sukilėlių būrys, vadovaujamas karo mokyklos XV aspirantų laidos absolvento Juozo Bielūno[180]. Būrys pradėjo veikti vokiečių kariuomenei dar esant apie 80 km nuo miestelio. Sukilėliai apšaudė besitraukiančius raudonarmiečius ir du sovietų karius nuginklavo. Per susidūrimą su raudonarmiečiais 1941 m. birželio 26 d. buvo sunkiai sužeistas sukilėlis Adomas Furmanavičius. Jis buvo išvežtas į ligoninę, bet liepos 9 d. mirė Kaune Savitarpinės pagalbos ligoninėje[181].

Alovės valsčiuje, netoli Būdos kaimo, buvo įrengti sovietų kariniai sandėliai. Prasidėjus karui, sandėlio sargybiniai ėmė trauktis Vilniaus link. Junčionių kaimo sukilėliai besitraukiančius raudonarmiečius sulaikydavo ir nuginkluodavo. Sukilėlių būrių pagrindu 1941 m. birželio pabaigoje susikūrė Alovės valsčiaus TDA kuopa (vadas girininkas Kazys Rėklaitis). Kuopoje buvo apie 140 vyrų, tačiau tik nedaugelis jų turėjo ginklų. 1941 m. rugpjūčio 6 d. žiniomis, Alovės valsčiaus TDA kuopoje tarnavo 119 vyrų[182]. Mikalavo kaimo laukuose įvyko susišaudymas tarp besitraukiančių raudonarmiečių ir sukilėlių. Susišaudymo metu žuvo sukilėlis Juozas Rūkštelis. Jis buvo palaidotas Čižiūnų kaimo kapinėse. Jam buvo pastatytas betoninis kryžius, tačiau 1944 m. sugrįžę sovietai paminklą sunaikino[183]. 1941 m. birželio 23 d. GVLP nariai Vincas Stanišauskas, Bronius Truncė (abu iš Bogušiškių kaimo), Petras Šarkus ir Juozas Rėklaitis (abu iš Pavartėnų kaimo) nuėjo į Alovės miestelį perimti valdžios. Valsčiaus vykdomajame komitete radę raštininką Kostą Aukštuolį, įsakė jam atiduoti visus dokumentus, raktus ir palikti patalpas. K. Aukštuolis mokėjo vokiečių kalbą ir pasiskundė pražygiuojantiems vokiečių kariams, esą kažkokie plėšikai užpuolė valdišką įstaigą. Vokiečiai suėmė visus keturis sukilėlius ir nuvežė į Alytaus belaisvių stovyklą. Tik po dviejų savaičių suimtiesiems sukilėliams iš stovyklos pavyko išsilaisvinti ir sugrįžti namo[184].

Varėnos valsčiuje Sapiegiškių kaime gyvenęs buvęs policininkas An-

[176] A. Žuko asmens byla, LGGRTCA, Nr. Ž-296, l. 12.

[177] *Trimitas*, 2002, Nr. 1, p. 21; S. Jegelevičius, *Nemunaitis ir jo parapija*, II d., Vilnius, p. 917–918, 923–924, 927, 932–933, 940.

[178] V. Kudarausko asmens byla, LGGRTCA, Nr. K-886, l. 3.

[179] V. Vilčinsko ir M. Svirnelio 2002 06 28 notaro patvirtintas liudijimas.

[180] LCVA, f. R-222, ap.1, b.17, l. 131.

[181] *Karys*, 1942 rugpjūčio 8, Nr. 33.

[182] Ten pat, f. R-1436, ap.1, b. 62, l. 58; LYA, f. K-1, ap. 58, b. 27464/3, l. 15–16, 21, 34–36, 39.

[183] V. Vadeika, *Prisiminimai apie „Geležinio Vilko" organizaciją*, 2007 11 20, G. Lučinsko asmeninis archyvas.

[184] *Lietuvos patriotas Vincas Stanišauskas (1918–1978)*, G. Lučinsko asmeninis archyvas.

tanas Juškevičius su keliais sukilėliais birželio 23 d. nuvyko į Laičių kaimą nuginkluoti ten sustojusių raudonarmiečių. A. Juškevičius dviračiu pirmas įvažiavo į kaimą ir dar draugams neatvykus vienas ėmė šaudyti į sovietų karius, tačiau pats buvo sunkiai sužeistas. Kiti sukilėliai privertė raudonarmiečius pasitraukti ir suteikė sužeistajam pirmąją pagalbą. Vis dėlto vežamas į Nedzingės bažnytkaimį birželio 24 d. rytą A. Juškevičius mirė[185].

Druskininkuose sukilėliai, pradėję veikti jau pirmąją karo dieną, organizavo policiją ir ginkluotą būrį[186].

[185] A. Liekis, *LKP agonijos kronika*, II, p. 23.
[186] A. Gražiūnas, *min. veik.*, p. 50–51.

VIII skyrius

SUKILIMAS CENTRINĖJE LIETUVOS DALYJE

Vokiečių kariuomenės ir Raudonosios armijos birželio 23–25 d. kautynės Raseinių, Kėdainių ir iš dalies Ukmergės apskrityse nulėmė tolesnę vokiečių puolimo eigą ir turėjo didelės įtakos lietuvių sukilimui šiose apskrityse.

Ypač intensyvūs kovos veiksmai vyko Raseinių apskrityje, todėl čia sukilėliai neturėjo galimybių pasireikšti. Kiek labiau sukilėliai galėjo pasireikšti Kėdainių apskrityje, nes čia kautynės daugiausia vyko palei kelius į Ukmergę, Uteną ir Zarasus. Ukmergės apskrityje vokiečiai galutinai palaužė rusų pasipriešinimą, bet jų veikimas buvo gan kryptingas, ir toliau nuo pagrindinių kelių, vedančių į Panevėžį ir Uteną, esančiose vietovėse pradžioje pasirodydavo tik sustiprintos vokiečių žvalgų grupės. Birželio 23 d. susiorganizavusiems Ukmergės apskrities sukilėliams teko susikauti ir su raudonarmiečiais, ir su besitraukiančiais sovietų valdžios pareigūnais ir kolaborantais.

Raseinių apskrityje

Sukilimo rengimas. Antisovietinis pogrindis Raseiniuose, kaip ir daug kur, pradėjo formuotis jau 1940 m. vasarą. Pradžią pogrindžiui kurtis davė raseiniškio Stasio Kučio apsilankymas pas Raseinių pradžios mokyklos mokytoją, buvusį Tautininkų partijos ir Šaulių sąjungos narį Petrą Jančių 1940 m. rugpjūtį. Pokalbis vyko P. Jančiaus namuose. S. Kučys papasakojo, kad visoje Lietuvoje kuriasi pogrindinė organizacija „Šaulių batalionas“, kurios tikslas –

nuversti sovietų valdžią ir atkurti nepriklausomą Lietuvos valstybę. P. Jančiui buvo duota užduotis tokią organizaciją įkurti ir Raseinių apskrityje.

P. Jančiaus pastangomis pogrindinės organizacijos „Šaulių batalionas" skyrius Raseiniuose buvo įkurtas 1940 m. rugsėjo mėnesį. Pats P. Jančius į pogrindinę veiklą subūrė devynis patikimus žmones. Organizacijos nariai buvo susiskirstę ketvertukais. Ketvertukai susižinodavo per ryšininkus. Raseinių valsčiaus kaimuose ketvertukams vadovavo: Slabados kaime – ūkininkas Viktoras Butkus, Bedančių kaime – Petras Saukas, Daugodų kaime – ūkininkas Leonas (Pranas) Dukauskas, Žieveliškės kaime – mokytojas Jonas Survila[1]. Ketvertukų vadovai patys ir parinko sau žmones.

Deja, organizacijai dar besiformuojant, sovietų saugumas susekė ir suėmė dalį jos narių. P. Saukas buvo suimtas 1940 m. spalio 5 d., P. Jančys – 1940 m. lapkričio 4 d., L. Dukauskas, V. Butkus, J. Survila – 1940 m. lapkričio 5 d.[2] Matyt, suimtieji buvo laikomi ypač pavojingais sovietiniam režimui, nes visi jie kilus karui buvo išvežti į Sol Ilecką Čkalovo srityje, ten nuteisti mirti ir 1941 m. gruodžio 19 d. sušaudyti[3].

Gali būti, kad šiai pogrindinei organizacijai priklausė ir 1940 m. lapkričio 9 d. suimtas buvęs šaulys Petras Čiužas, Raseinių valsčiaus Plauginių kaimo gyventojas. Kartu buvo suimti Alėjų kaimo gyventojai ūkininkų sūnūs Bernardas Urbaitis, Pranas Kmitas, Stasys Pocius ir Pranas Mažintas, Spalio revoliucijos metinių išvakarėse padėję P. Čiužui išklijuoti antisovietinio turinio lapelius Alėjų kaime[4]. P. Čiužas 1942 m. birželio 22 d.. mirė NKVD Petropavlovsko kalėjime Nr. 22, Šiaurės Kazachijoje. Taip pat čia mirė ir P. Kmitas bei P. Mažintas[5]. Tik S. Pocius išsilaisvino iš kalėjimo, kilus karui[6].

L. Prapuolenio teigimu, Raseinių apskrityje dar veikė pogrindinė organizacija „Juodoji svastika", bet nuo 1941 m. pradžios jos nariai virto eiliniais vokiečių žvalgybos agentais ir LAF direktyvoms nepakluso[7].

Kita pogrindinė organizacija „Partizanas" buvo įkurta Raseinių gimnazijoje moksleivių Vytauto Grybo, Simono Benio ir Povilo Živatkausko

[1] P. Jančiaus 1940 11 05, 1941 04 21, 1941 05 24 tardymo protokolai, LYA, f. K-1, ap. 58, b. P-16551, l. 13–16, 18, 27, 47.

[2] P. Jančiaus baudžiamoji byla, ten pat, b. P-16551, l. 8, 62, 92, 115, 143, 171.

[3] *Lietuvos gyventojų genocidas 1939–1941*, Vilnius: LGGRTC, 1999, p. 191, 249, 343, 729, 786.

[4] P. Čiužo 1942 04 10 asmens anketa, P. Čiužo 1942 04 02 tardymo protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. P-1515, l. 7, 11.

[5] 1942 04 10 kaltinamoji išvada, 1943 05 11 nutarimas dėl bylos nutraukimo, LYA, f. K-1, ap. 58, b. P-1515, p. 18, 20.

[6] *Lietuvos gyventojų genocidas 1939–1941*, p. 655.

[7] Pagal: P. Narutis, *Tautos sukilimas 1941*, 1994, p. 382.

iniciatyva[8]. Šios organizacijos vadovas buvo V. Grybas[9]. Tačiau organizacija enkavėdistų buvo susekta ir 1941 m. vasario 17 d. V. Grybas ir P. Živatkauskas buvo suimti[10]. Kilus karui, pastarasis iš kalėjimo išsilaisvino, o V. Grybas buvo išvežtas į Sol Ilecką Čkalovo srityje. SSRS NKVD 1943 m. sausio 9 d. jį nuteisė 10 metų kalinimo pataisos darbų stovykloje. Į Lietuvą jis sugrįžo tik 1956 m.[11]

Manytina, kad minima gimnazijos moksleivių organizacija palaikė glaudžius ryšius su Raseiniuose veikusia buvusių šaulių organizacija. Vykdydamas šios organizacijos nario Digrio pavedimą, moksleivių pogrindininkų vadovas V. Grybas 1941 m. sausį buvo išvykęs į Tauragę užmegzti ryšių su Tauragės pogrindininkais[12].

NKVD susekus, areštų grandinė Raseiniuose pasiekė ir buvusių šaulių organizaciją. 1941 m. balandžio 12 d. buvo suimti Petras Digrys, Antanas Digrys, Jonas Keparutis, Povilas Keparutis ir Izidorius Keparutis, apkaltinus antisovietinės literatūros platinimu, antisovietinio pogrindžio organizavimu. Ypač enkavėdistams užkliuvo pogrindininkų tikslas atkurti nepriklausomą Lietuvą, prasidėjus SSRS ir Vokietijos karui[13]. SSRS NKVD 1942 m. gruodžio 2 d. Povilą Keparutį, Izidorių Keparutį nuteisė 7-iems, o Joną Keparutį, Petrą Digrį – 10-iai metų kalinimo pataisos darbų stovykloje[14].

Raseinių apskrityje enkavėdistai buvo susekę dvi pogrindines spaudos platintojų grupes. Apie vieną iš šių grupių, platinusią antisovietinius lapelius Alėjų kaime, jau minėta. Kita grupė buvo atskleista Kelmės gimnazijoje ir 1940 m. gruodį suimti gimnazijos karinio rengimo mokytojas E. Moslialskis, mokytojas Eugenijus Merkys, moksleiviai Vytautas Juozas Butkus, Edvardas Jokūbauskas, Liudas Karpis ir P. Klikna[15]. Pastarojo tėvui, buvusiam policininkui ir šaulių būrio vadui P. Kliknai, suėmimo metu pavyko pabėgti ir paskui teko slapstytis[16].

Antrąją karo dieną sprukdami iš Raseinių enkavėdistai stropiai vykdė instrukciją evakuoti politinius kalinius. Prieš pietus Raseinių kalėjime iš

[8] V. Grybo 1942 04 02 tardymo protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. P-14934, p. 8.

[9] Ten pat.

[10] *Lietuvos gyventojų genocidas 1939–1941*, p. 307, 950.

[11] Išrašas iš SSRS NKVD 1943 01 09 Ypatingojo pasitarimo posėdžio, LYA, f. K-1, ap. 58, b. P-14934, l. 18; *Lietuvos gyventojų genocidas 1939–1941*, p. 307.

[12] LSSR NKGB Tauragės apskrities skyriaus vyr. operįgaliotinio Šuranovo 1941 04 25 nutarimas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. P-8964, l. 1–2.

[13] P. Digrio baudžiamoji byla, ten pat, b. P-13594, l. 9, 13, 15, 22, 26, 27, 32, 42.

[14] Ten pat, b. P-13594, l. 66–68.

[15] A. Gražiūnas, *Lietuva dviejų okupacijų replėse 1940–1944*, p. 25.

[16] Ten pat.

antro ir trečio aukštų buvo surinkti ir sovietinėmis „polutorkomis" Daugpilio link išgabenti 63 suimtieji. Jie pateko į lagerį Sol Ilecke, Čkalovo srityje, kur buvo teisiami. Dauguma išvengusiųjų mirties nuosprendžio vėliau mirė nuo išsekimo, gyvų liko tik 11. Pirmame aukšte buvusiems kaliniams, daugiausia mirtininkams, kuriuos enkavėdistai buvo numatę sunaikinti vietoje, pasisekė: jiems pavyko išlaužti kalėjimo duris ir pabėgti. Po 4–5 valandų, kai vokiečių kariuomenė užėmė Raseinius, pasmerktieji pasijuto saugūs[17].

Enkavėdistai nespėjo suimtųjų išvežti tik iš Jurbarko: jie buvo išlaisvinti pačioje karo pradžioje. Vienas iš jų, V. Paršelis, antrosios sovietinės okupacijos metu tapo Kęstučio apygardos partizanu ir 1946 m. žuvo mūšyje Balnių kaime, Jurbarko rajone[18].

Karo pradžia apskrityje. Vokietijai pradėjus karą, Raseinių apskritį fronto linija pasiekė jau netrukus. Jurbarko–Raseinių kryptimi puolusio 56-ojo tankų korpuso 8-oji tankų divizija, birželio 22-osios ryte užėmusi Jurbarką, į pavakarę užėmė tiltą per Dubysą ties Ariogala.

Nepavykus birželio 22 d. plentu pro Skaudvilę prasiveržti į Šiaulius, nuo birželio 23 d. ryto vokiečiai smogė Raseinių link ir 15 val. jau buvo Raseiniuose, o tos dienos vakare vokiečių 6-oji tankų divizija užėmė tiltus per Dubysą Raseinių apylinkėse.

Raudonosios armijos junginiai kiek pajėgdami priešinosi vokiečiams. Raseinių apskrities teritorija tapo kautynių lauku. Čia birželio 24 d. antroje pusėje ruože tarp Raseinių ir Kaltinėnų prasidėjo tankų kautynės, kuriose iš abiejų pusių dalyvavo apie 1 000 tankų, ir jos tęsėsi iki vėlaus vakaro. Kitą dieną vokiečių tankų bei motorizuoti daliniai toliau spaudė sovietus ir naikino apsuptas jų dalis. Tik birželio 26 d. dviejų parų tankų mūšis netoli Raseinių baigėsi visiška vokiečių pergale. Daug raudonarmiečių pateko į nelaisvę, daug jų buvo nukauta. Po kautynių laukai buvo pilni sudaužytų ir sveikų tankų, artilerijos pabūklų, kulkosvaidžių, šautuvų, sunkvežimių, šaudmenų[19].

Aršūs mūšiai skaudžiai kliudė Raseinius. Suskaičiuota, kad pirmosiomis karo dienomis mieste sudegė ar buvo sugriauti 407 įvairios paskirties, įskaitant ir ūkinius, pastatai, iš jų 32 mūriniai ir 176 mediniai gyvenamieji namai, o 36 gyvenamieji namai buvo apgadinti[20]. Miestui, kuriame, pagal 1938 m. duomenis, gyveno 6 217 žmonių, tai buvo labai dideli nuostoliai.

[17] *Sukilimas. 1941 m. birželio 22–28 d.*, Antroji knyga, p. 137–138.
[18] *Lietuvos gyventojų genocidas 1939–1941*, p. 623.
[19] Ten pat.
[20] J. Brizgys, „Raseiniai karų audrose", *Žemaičių žemė*, 2006, Nr. 1.

Sukilėlių veikla karo pradžioje. Aišku, kad fronto ir pafrontės, stambių šarvuotos technikos grupuočių manevrų ir kautynių sąlygomis sukilėliams ne tik kad veikti, bet ir organizuotis buvo sudėtinga. Galbūt todėl yra mažai duomenų apie sukilėlių veiklą apskrityje. Pačiuose Raseiniuose, turimomis žiniomis, sukilimas nepasireiškė[21]. Žinoma tik tiek, kad Raseiniuose buvo susiformavęs sukilėlių būrys, į kurį stojo daugiausia buvę šauliai ir Lietuvos kariuomenėje tarnavę vyrai, bet, matyt, tai buvo būrys, suformuotas, kai miestas jau buvo vokiečių rankose[22]. Jurbarke sukilėlių būrį suformavo ir jam vadovavo Juozas Sabaliauskas[23], Kelmėje sukilėlių būriui priklausė maždaug 50 asmenų[24]. Kražių valsčiuje veikė net keli sukilėlių būriai. Manytina, kad Raseinių apskrityje veikę sukilėlių būriai buvo suformuoti ir pradėjo veikti jau pasitraukus Raudonosios armijos daliniams.

Raseiniuose pirmoji karo diena prasidėjo panišku sovietų valdžios aktyvo narių pasitraukimu iš miesto. Kaip rašė buvęs apskrities karinis komisaras A. Gorškovas, birželio 22 d. apie 10 val. jis gavo žinią, kad vokiečių tankai pralaužė sovietų armijos gynybą ties Taurage ir Jurbarku ir traukia Raseinių link, o pusę dvyliktos iš miesto jau buvo išsiųstos paskutinės kariškių ir apskrities vadovų šeimos. Skubiai traukėsi ir kiti bėgliai. Tuo tarpu gaunami pranešimai rodė, kad miestą greit pasieks vokiečiai, ir kai apie 18 val. buvo pranešta, kad Kalnujuose pasirodė vokiečių tankai, po valandos pasitraukė ir pats komisaras. Matyt, tuo pat metu miestą paliko ir kiti sovietų valdžios pareigūnai[25].

Besirengiantiems trauktis sovietų valdžios aktyvo nariams buvo išdalinti ginklai[26]. Išbėgdami iš Raseinių sovietų kariškiai apginklavo ir patikimesnius komjaunuolius, ir kai kurie jų kartu su besitraukiančia sovietų kariuomene terorizavo gyventojus ir padeginėjo miesto namus ir apylinkės ūkius[27].

Atsitraukus raudonarmiečiams, Raseiniuose susiorganizavo vietos valdžios įstaigos – apskrities valdyba, miesto ir valsčiaus savivaldybė, pradėjo veikti kooperatyvas, pieninė, paštas ir kitos įmonės, susikūrė komitetas politinių kalinių ir nuo karo nukentėjusioms šeimoms šelpti[28].

[21] Ten pat.
[22] R. Gailevičiaus 1946 10 23 tardymo protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 7863/3, l. 24 ap.
[23] J. Sabaliausko 1945 12 31 tardymo protokolas, 1946 02 24 kaltinamoji išvada, ten pat, l. 40, 170.
[24] A. Žemecko 1948 04 03 tardymo protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 9594/3, l. 19.
[25] J. Brizgys, „Raseiniai karų audrose", *Žemaičių žemė*, 2006, Nr. 1.
[26] „Karo dienos Raseiniuose", *Į laisvę*, 1941 liepos 27, Nr. 24, p. 3.
[27] A. Gražiūnas, *min. veik.*, p. 72.
[28] Ten pat.

Traukiantis raudonarmiečiams Raseinių valsčiuje buvo nužudyti Aukštašlynio kaimo gyventojas Antanas Globys, Gervinės kaimo gyventojas Jonas Kaminskis, Raseinių gyventojas Andrius Marcinkus, Antanas Narušis, Vladas Gabšys iš Gabšių kaimo, ūkininkas Antanas Selvenis[29].

Kražių valsčiuje pirmąją karo dieną buvęs policijos nuovados viršininkas Pranas Jurevičius ėmėsi iniciatyvos organizuoti sukilėlių būrį, kuris, apsiginklavęs besitraukiančių raudonarmiečių ginklais, birželio 23 d. pradėjo aktyviai veikti: saugojo tiltus ir kitus strateginius objektus, suiminėjo atsilikusius raudonarmiečius, dalyvavusius tautos naikinime sovietinius pareigūnus ir komunistus[30]. Kražių valsčiaus bažnytkaimiuose – Karklėnuose, Pašilėje, Pakražantyje – veikė atskiros sukilėlių grupės. Ypač aktyvūs buvo Galinių kaimo vyrai, kuriuos sutelkė šio kaimo mokyklos vedėjas ats. jaun. ltn. Vytautas Sakalauskas[31]. Vėliau jis ėmėsi tvarkyti ir viso valsčiaus sukilėlių reikalus.

Sukilėlių būrio štabas palaikė ryšius su LAF Kauno centru per buvusį kaunietį Kražių pradinės mokyklos vedėją Kazimierą Matulevičių, kuris, kaip centro atstovas, koordinavo sukilėlių veiklą visame Kražių valsčiuje, organizavo savivaldos atkūrimą, įsteigė Tautinės darbo apsaugos (TDA) skyrių[32].

Turimomis žiniomis, traukdamiesi raudonarmiečiai nužudė ne mažiau kaip 9 Kražių valsčiaus gyventojus. Kai kuriuos iš jų kaimynai buvo įskundę kaip šnipus[33].

Kėdainių apskrityje

Antisovietinis pasipriešinimas Kėdainių apskrityje pradėjo spontaniškai reikštis jau pirmosiomis sovietinės okupacijos dienomis. 1940 m. liepą, prasidėjus rinkimų į vadinamąjį Liaudies seimą kampanijai, pogrindžio atsišaukimų buvo rasta Kėdainiuose, Krakėse, Ariogaloje, Pašušvyje, Pernaravoje ir kitose vietovėse[34]. Pirmieji už šią veiklą 1940 m. liepos 30 d. buvo suimti gimnazistai A. Dalbakis bei Liudvikas Vytautas Jakimavičius ir šaltkalvis Petras Gaučas. Apie A. Dalbakio ir P. Gaučo likimus duomenų nėra, o penkiolikametis L. V. Jakimavičius 1941 m. vasario 3 d. buvo paleistas, bet per masinius trėmimus kartu su tėvais, trimis broliais ir seserimi išvežtas į Altajaus kraštą[35].

1940 m. rudenį Kėdainių apskrityje, kaip ir visoje Lietuvoje, pradėjo formuotis antisovietinės pogrindinės organizacijos, keliančios tikslą kovoti dėl Lietuvos nepriklausomybės atkūrimo. Jų steigimo iniciatoriai daugiausia buvo buvę šauliai. Antai Baisogalos valsčiuje pogrindinės organizacijos steigimo iniciatorius ir vadovas buvo agronomas Antanas Butkus, organizacijai priklausė pradžios mokyklos Kėdainiuose mokytojas Stasys Liauksminas, Augmėnų kaimo pradžios mokyklos mokytojas Jonas Klimas, buvęs Baisogalos valsčiaus viršaitis Antanas Jučys ir kiti patriotiškai nusiteikę lietuviai. Pogrindinė organizacija palaikė glaudžius ryšius su kitomis apskrityje ir Kaune veikusiomis pogrindinėmis organizacijomis: A. Butkus ir S. Liauksminas dažnai vykdavo į Kauną, Dotnuvą, kur susitikdavo su pogrindinių organizacijų vadovais, gaudavo nurodymų, derindavo veiksmus[36].

Ypač aktyviai pogrindininkai reiškėsi Kėdainių gimnazijoje, Kultūrtechnikos mokykloje ir Dotnuvos akademijoje. 1941 m. vasario pabaigoje buvo suimti gimnazistai Mečys Butkus, Vaclovas Dzikas ir Vytautas Rumbaitis, platinę Kėdainių gatvėse iš Kauno gautus antisovietinius atsišaukimus[37]. Visi jie vėliau buvo išvežti į Gorkio kalėjimą, kur V. Dzikas ir V. Rumbaitis 1942 m. mirė; tik M. Butkus išvengė mirties ir po ilgų kalinimo ir tremties metų 1986 m. sugrįžo į Lietuvą[38].

1941 m. sausio pabaigoje ir vasarį už pogrindinės spaudos platinimą buvo suimti ūkininkai Jonas Mačenskis ir Jonas Kareckas, šaltkalvis Antanas Docka. Kilus karui jie buvo iš kalėjimo išlaisvinti[39].

Rengimąsi sukilimui apskrityje paskatino ir masiniai gyventojų trėmimai. Iš Kėdainių apskrities 1941 m. birželio 14–15 d. išvežtos 128 šeimos – 378 žmonės, iš kurių 79 buvo suimti ir išvežti į lagerius, o 299 išvežti į tremtį[40].

Per trėmimus buvo ir aukų. Krakėse gyvenęs buvęs policininkas Pranas Dzikas buvo nušautas, kai, siekdamas išvengti suėmimo, bandė pabėgti[41].

[29] *Policijos raportai. 1941 m.*, LGGRTC Archyvinis vardyno skyrius, V. Skuodžio iš JAV lietuvių atvežta medžiaga, p. 80.
[30] V. Sakalausko 1951 01 26 tardymo protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 34339/3, t. 1, l. 30; *Sukilimas. 1941 m. birželio 22–25 d.*, p. 127–128.
[31] V. Sakalausko 1951 01 26, 1951 02 01 tardymo protokolai, ten pat, b. 34339/3, t. 1, l. 27–29, 50–51; *Sukilimas. 1941 m. birželio 22–25 d.*, p. 127–128.
[32] *Sukilimas. 1941 m. birželio 22–25 d.*, Pirmoji knyga, p. 127–128.
[33] *Policijos raportai. 1941 m.*, p. 79–80.
[34] A. Gražiūnas, *min. veik.*, p. 22.
[35] Ten pat; *Lietuvos gyventojų genocidas 1939–1941*, p. 279, 338.
[36] LYA, f. K-1, ap. 58, b. P-4352, l. 9; b. 37798/3, t. 4, l. 159–161.
[37] LYA, f. K-1, ap. 45, b. 1260, l. 49–51, 63, 71–82; ap. 58, b. 40128/3, l. 10, 18, 39, 42.
[38] *Lietuvos gyventojų genocidas 1939–1941*, p. 191, 254, 712.
[39] Ten pat, p. 240, 397, 591.
[40] *Lietuvos gyventojų trėmimai 1940–1941, 1944–1953 metais sovietinės okupacinės valdžios dokumentuose. Dokumentų rinkinys*, 1995, p. 201.
[41] *Lietuvos gyventojų genocidas 1939–1941*, p. 254.

Padėtis apskrityje pirmosiomis karo dienomis. Vokiečių kariuomenė Kėdainių apskrities teritoriją pasiekė birželio 23 d. popietę. Kėdainiai buvo užimti birželio 24 d. apie 5 val. ryto. Iki dienos pabaigos visa apskrities teritorija atiteko vokiečiams. Kai kuriose gyvenvietėse tebuvo tik trumpam pasirodžiusios jų žvalgybos grupės. Pagrindinės vokiečių pajėgos traukė Daugpilio link.

Kai kuriuose apskrities kaimuose, ten, kur nebuvo Raudonosios armijos pajėgų, sukilėliai pradėjo organizuotis jau pirmąją karo dieną, bet aktyviau pradėjo reikštis nuo birželio 23 d.

Birželio 24–25 d. Kėdainiuose buvo sudaryta lietuviškoji apskrities administracija. Iniciatyvos ją atkurti ėmėsi plk. Petras Dočkus, buvęs Lietuvos kariuomenės 3-iojo artilerijos pulko vadas, po okupacijos 1940 m. birželio 25 d. paleistas į atsargą[42]. Pradžioje buvo sudarytas laikinasis vykdomasis komitetas, kurio pirmininku ir tapo plk. P. Dočkus[43].

Be kitų rūpesčių, plk. P. Dočkus ėmėsi iniciatyvos išlaisvinti patekusius į vokiečių nelaisvę lietuvius karius. Kėdainiuose vokiečiai buvo įrengę karo belaisvių stovyklą, į kurią pateko Siesikuose, Ukmergės apskrityje, į nelaisvę paimti 29-ojo šaulių teritorinio korpuso lietuviai aviatoriai – 12 karininkų, 4 puskarininkiai ir 41 kareivis[44]. Nepavykus susitarti su vokiečiais dėl jų paleidimo, P. Dočkus apie tai birželio 25 d. raštu informavo Kauno miesto ir apskrities lietuvių komendantą plk. J. Bobelį[45].

Sukilėlių veiksmai. Pradėję organizuotis pirmosiomis karo dienomis, birželio 24 d. sukilėlių būriai veikė jau visoje apskrityje.

Kėdainių sukilėlių būrys pradėjo veikti 1941 m. birželio 23–24 d. Jį organizavo Kėdainių banko tarnautojas ats. jaun. ltn. Juozas Kungis. Jo pavaduotoju tapo buvęs šaulys, aviacijos ats. jaun. ltn. Juozas Merkevičius. Būryje aktyviai veikė ir Kėdainių elektrinės inžinierius, Karo mokyklos XV aspirantų laidos absolventas Vladas Gylys[46]. Būryje buvo per 30 sukilėlių. Sukilėlių štabas buvo įsikūręs Gedimino gatvėje.

Krakių valsčiuje sukilėlių būrį organizavo ir jam vadovavo mokyklos direktorius, buvusios Šaulių sąjungos narys Antanas Krutulis. Būriui priklausė apie 30 sukilėlių. Veiklą būrys pradėjo, miestelio turgaus aikštėje iškeldamas trispalvę vėliavą. Tuo metu ir įvyko pirmasis susidūrimas su

[42] Įsakymas kariuomenei Nr. 67, 1940 06 25, LCVA, f. R-222, ap. 1, b. 3, l. 95–96.
[43] LCVA, f. R-1444, ap. 1, b. 9, l. 15.
[44] Ten pat, l. 13–14.
[45] Ten pat, l. 15.
[46] V. Gylio apklausos protokolas, 1964 05 12, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 47431/3, t. 2, l. 40–57.

raudonarmiečiais. Giedant tautinį himną, netikėtai į miestelį įsiveržė grupė raudonarmiečių, kurie, pastebėję iškeltą vėliavą, atidengė ugnį. Kilo susišaudymas, tačiau apie šio susidūrimo rezultatus nežinoma[47].

Surviliškio valsčiuje sukilėliai pradėjo organizuotis pačią pirmąją karo dieną. Pirmiausia ginkluoti būriai būrėsi Bakainių, Užupės, Kazokų ir kituose valsčiaus kaimuose.

Sukilėliams suaktyvėjus, naktį iš birželio 22 d. į 23 d. pabėgo vietos milicijos įgaliotinis, prieš tai kartu su iš Kėdainių bėgančiu apskrities milicijos įgaliotiniu apiplėšęs kooperatyvo kasą ir iš klebono „rekvizavęs" vežimą ir pakinktus, o iš gyventojų – arklius. Tačiau toli nubėgti jiems nepavyko: buvo sulaikyti kaimynų sukilėlių.

Birželio 23 d. apie 10 val. buvo sudarytas Surviliškio apylinkės lietuvių sukilėlių aktyvistų štabas. Tą pačią dieną sukilėliai suėmė ir nuginklavo vietos komunistų partijos sekretorių Kuzmicką ir komjaunimo sekretorių Ardavičių. Suimtuosius išgelbėjo tik atsitiktinumas. Tuo metu Surviliškyje pasirodė iš Kėdainių pusės važiuojanti karinė mašina su raudonarmiečiais. Sukilėlių suimtas ir vedamas komjaunuolis Ardavičius kreipėsi į juos pagalbos. Raudonarmiečiai pradėjo šaudyti ir sukilėliams teko slėptis. Raudonarmiečiai, kiek pašaudę, nuskubėjo savais keliais. Tačiau Kuzmickui ir Ardavičiui išsigelbėjimas buvo trumpalaikis: nuvykę į Krekenavą prašyti pagalbos prieš Surviliškio sukilėlius, jie buvo sulaikyti Krekenavos sukilėlių.

Tos pačios dienos vakare sukilėliai užpuolė grupę keturiais vežimais bėgančių sovietinių kolaborantų, tačiau šiems pavyko atsišaudant pabėgti. Vėliau, kai sukilėliai organizavo keliuose nuolatinį budėjimą, buvo sulaikyta nemaža Panevėžio link besitraukiančių milicininkų, komunistų, komjaunuolių ir sovietinių aktyvistų.

Birželio 24 d. apie vidudienį nuo Kėdainių pusės į Surviliškį atvyko trys vokiečių tankai, bet, matyt, tai buvo žvalgyba. Trumpai pabuvę Surviliškyje, jie išvyko atgal.

Šis vokiečių pasirodymas Surviliškyje sukilėlius suklaidino. Kai kitą dieną buvo pastebėti nuo Krekenavos pusės atvykstantys trys sunkvežimiai ginkluotų karių, kuriuos lydėjo tankas ir artilerijos pabūklas, buvo pamanyta, kad tai vokiečiai. Bet tai buvo sovietų baudžiamoji ekspedicija, vykstanti į Surviliškį prieš vietos sukilėlius. Pradėjus raudonarmiečiams šaudyti, sukilėliai išsislapstė. Raudonarmiečiai paleido sukilėlių

[47] LYA, f. K-1, ap. 58, b. 10538/3, l. 11, 18, 20; Ten pat, b. P-17156, l. 16, 43, 97.

suimtus sovietų valdžios aktyvo narius, suėmė ir sušaudė atsikūrusios Surviliškio policijos nuovados viršininką sukilėlį Domą Gaigalą. Be to, jie nušovė miestelio gyventoją Vincą Ramoną, kurio namuose ieškojo pasislėpusių sukilėlių. Nusiaubę sukilėlių štabą, policijos ir savivaldybės patalpas, padegę du ūkinius pastatus, baudėjai ilgiau miestelyje neužsibuvo. Po keleto valandų miestelyje pasirodė vokiečių kariuomenės dviratininkai, po jų kiti daliniai. Per Surviliškį vokiečių kariuomenė žygiavo apie dvi dienas[48].

Pražygiavus vokiečiams Surviliškio sukilėliai tęsė kovą prieš besitraukiančius raudonarmiečius. Antai Dembnės kaime vienoje sodyboje jie sulaikė apie 11 raudonarmiečių. Be to, buvo suimti valsčiaus vykdomojo komiteto pirmininkas Jurgis Ambraška, apylinkės komjaunimo organizacijos vadovas Juozas Rudkauskas ir kiti sovietų valdžios aktyvistai. Dalis suimtųjų buvo paleisti, kiti išvežti į Kėdainius ir uždaryti į kalėjimą[49].

Baisogalos valsčiaus sukilėlių būriui vadovavo valsčiaus agronomas, pogrindinės organizacijos steigimo iniciatorius Antanas Butkus ir Baisogalos stotyje pradžios mokykloje dirbęs mokytojas Stasys Liauksminas. Būrys buvo pradėtas organizuoti dar karo išvakarėse. Birželio 21 d. pas vieną iš pogrindinės organizacijos narių buvusį valsčiaus sekretorių Vytautą Mintautą atėję A. Butkus ir S. Liauksminas pasakė, kad bus karas, ir liepė tai pranešti kitiems organizacijos nariams[50]. Pirmąją operaciją sukilėliai surengė birželio 23-iosios vakare, kai sovietų valdžios aktyvistai susirinko valsčiaus partijos komiteto patalpose pasitarimui. Vežimu atvažiavę apie 10 ginkluotų sukilėlių pradėjo pastato apšaudymą, tačiau puolimas buvo nesėkmingas. Kadangi pastatas buvo mūrinis, niekas iš jame pasislėpusių sovietų valdžios aktyvo narių nenukentėjo. Sukilėliams teko atsitraukti. Pakartotinai pulti Baisogalą buvo mėginta birželio 24-osios naktį. Ir vėl nesėkmingai, nes į miestelį buvo atvykęs Raudonosios armijos dalinys, kuris puolimą atrėmė. Apie valandą trukusio susišaudymo metu buvo nukautas vienas sukilėlis[51].

Kitą dieną dalis vietos komunistų ir sovietų valdžios aktyvo narių kartu su raudonarmiečiais paliko miestelį, traukdamiesi į rytus[52].

[48] LYA, f. K-1, ap. 58, b. P-17013, t. 1, l. 24–25, 37–38, 68; V. Brandišauskas, *1941 m. Birželio sukilimas*, p. 94–95; *Policijos raportai*, 1941 m., p. 40–41.

[49] LYA, f. K-1, ap. 58, b. P-17013, t. 1, l. 11–12, 38, 268–269, 291–292; t. 2, l. 8, 33, 34.

[50] A. Bubnys, „1941 m. birželio sukilimas Lietuvos provincijoje: Baisogalos pavyzdys", *Į laisvę*, 2005, liepa–rugsėjis.

[51] Ten pat.

[52] LYA, f. K-1, ap. 58, b. 44472/3, l. 27, 51; Ten pat, b. 37798/3, t. 5, l. 151–153; Ten pat, b. P-15868, l. 28.

Vokiečių kariuomenė Baisogalą pasiekė birželio 25 d. Pirmieji į miestelį atvyko keli vokiečių tankai, kurie žvalgė Baisogalos apylinkes. Išvažiuodami tankistai paliko sukilėliams dėžę granatų. Tačiau padėtis dar buvo permaininga. Tos pačios dienos pavakare Kauno kelyje pasirodė kelios mašinos su raudonarmiečiais. Sukilėliai ryžosi stoti į kovą. Kautynės truko apie valandą, tačiau rusams į pagalbą atvažiavus tankui, sukilėliai buvo priversti trauktis.[53]

Po birželio 23–25 d. kautynių valsčiaus apylinkėse liko daug nedidelių besislapstančių raudonarmiečių grupių, ir sukilėliams teko užsiimti jų paieška ir sulaikymu. Pavyzdžiui, liepos pradžioje sukilėliams žvalgant miškus Palonų ir Valatkonių kaimų apylinkėse buvo aptikti trys krūmuose besislapstantys Raudonosios armijos karininkai. Sukilėliai atėmė iš jų pistoletus ir pristatė belaisvius į Baisogalos sukilėlių štabą. Iš viso Baisogalos sukilėliai paėmė į nelaisvę apie 200 raudonarmiečių, kurie vėliau buvo pristatyti į Šeduvoje buvusią karo belaisvių stovyklą[54].

Aktyvus buvo Augmėnų kaimo sukilėlių būrys, kuriam vadovavo mokytojas Jonas Klimas. Būrio pastangomis buvo sulaikyta nemaža besislapstančių raudonarmiečių. Antai birželio pabaigoje šio kaimo sukilėliams sulaikant du raudonarmiečius vienam kareiviui pavyko pabėgti, o kitas buvo sužeistas ir paimtas į nelaisvę. Sukilėlis Pranas Noreika nuginklavo ir suėmė sovietų kariuomenės kapitoną[55].

Be to, Baisogalos sukilėlių būrys suėmė apie 100 buvusių komunistų, komjaunuolių, sovietinių aktyvistų[56]. Dauguma suimtųjų po tardymų ir trumpalaikių kalėjimo bausmių buvo paleisti į laisvę arba vėliau išvežti darbams į Vokietiją. Keletas, pripažintų nusikaltusiais žmoniškumui, buvo sušaudyti Baisogalos sukilėlių[57].

Pasitraukus sovietams buvo atkurti iki sovietinės okupacijos veikę lietuviškosios valdžios organai. Valsčiaus viršaičiu vėl tapo A. Jučys, sekretoriumi – V. Mintautas, valsčiaus policijos viršininku – Juozas Švėgžda[58]. Atsikūrusios vietos valdžios įstaigos pradėjo likviduoti sovietų valdžios

[53] LYA, f. K-1, ap. 58, b. 37798/3, t. 4, l. 196–197; Ten pat, t. 3, l. 263, 265; Ten pat, t. 2, l. 2–3; Ten pat, b. 44472/3, l. 36.

[54] LYA, f. K-1, ap. 58, b. 37798/3, t. 4, l. 196–197; Ten pat, t. 3, l. 263, 265; Ten pat, t. 2, l. 2–3; Ten pat, b. 44472/3, l. 36.

[55] Ten pat, b. P-18112, l. 29, 32, 36, 105.

[56] Ten pat, b. 37798/3, t. 2, l. 3–4, t. 3, l. 115, t. 4, l. 223–224, 252–255, 268–269, t. 5, l. 76, 88, t. 6, l. 167; Ten pat, b. P-15868, l. 28; *Policijos raportai*, 1941 m., p. 40–42.

[57] A. Bubnys, „1941 m. birželio sukilimas Lietuvos provincijoje: Baisogalos pavyzdys", *Į laisvę*, 2005, liepa–rugsėjis.

[58] Ten pat, b. 44472/3, l. 28.

vykdytą „žemės reformą“. Valsčiaus viršaitis A. Jučys savo iniciatyva nurodė grąžinti buvusiems savininkams nacionalizuotus ir išdalintus naujakuriams sklypus, kurių buvo apie 200[59].

Ukmergės apskrityje

Rengimasis sukilimui. Apskrityje antisovietinis pasipriešinimas pradėjo organizuotis jau 1940 m. rudenį. Ukmergėje ir apskrityje buvo įkurta pogrindinė organizacija „Lietuvos partizanai aktyvistai“. Gimnazijos moksleiviai būrėsi į rugpjūtį Kaune įkurtos pogrindinės organizacijos „Lietuvos nepriklausomybės lyga“ padalinį[60]. Apie pogrindinės veiklos aktyvėjimą liudijo plačiai skleidžiama pogrindinė spauda. Jos buvo rasta pačioje Ukmergėje, Želvoje, Lyduokiuose, Vepriuose, Šateliuose, Šešuoliuose, Žemaitkiemyje, Taujėnų valsčiaus Užulėnio kaime, Pagirio valsčiaus Gaigalų kaime, Kavarsko valsčiaus Svirnų kaime ir keliuose Deltuva–Šėta, Repšėnai–Kavarskas, Taujėnai–Kavarskas, Ukmergė–Kavarskas[61].

Už antisovietinės spaudos platinimą Ukmergėje buvo suimta dešimt gimnazijos moksleivių, kai kuriems jų buvo tik 14–16 metų. Dėl jauno amžiaus keli suimtieji buvo tik įspėti ir perduoti tėvų priežiūrai[62].

Kavarske antisovietinių atsišaukimų pasirodydavo ne tik ant telefono stulpų ir kitose neutraliose vietose, bet ir ant pašto ir net milicijos pastatų. Juos pačių iš medžio išdrožtomis raidėmis spausdindavo antisovietinio pogrindinio pasipriešinimo aktyvas – mokytojas Kostas Čiukšys, vikaras Edvardas Semaška, broliai Antanas, Alfonsas ir Vytautas Palaveniai, Jonas Tarasevičius ir kiti. Jie iškabindavo ant telefono stulpų ir iškeldavo ąžuoluose tautines vėliavas, o rinkimų į Aukščiausiąją tarybą išvakarėse prie pikto šuns būdos prikalė Stalino portretą[63]. Deja, mokytojas K. Čiukšys rengto sukilimo nesulaukė. Masinių suėmimų metu 1941 m. birželio 14 d. jis buvo suimtas ir išvežtas į Rešotus, kur 1943 m. gruodžio 11 d. mirė. Kartu buvo suimta ir ištremta į Altajaus kraštą jo šeima – žmona su mažamečiu sūnumi ir 86 metų motina, kuri po pustrečio mėnesio ten mirė[64].

[59] Ten pat; LCVA, f. R-1372, ap. 1, b. 108, l. 5–6.
[60] A. Gražiūnas, *min. veik.*, p. 17–18.
[61] Ten pat, p. 20.
[62] Ten pat, p. 26.
[63] A. Grigaravičius, „1941 m. sukilimas Kavarske“, *Lietuvos aidas*, 2003 birželio 26, Nr. 147.
[64] *Lietuvos gyventojų genocidas 1939-1941*, p. 215.

Pogrindininkai broliai Antanas ir Alfonsas Palaveniai žuvo pokario partizaninėje kovoje[65].

Ypač aktyvūs buvo Šešuolių valsčiaus pogrindininkai. Vienas iš pogrindžio organizatorių buvo mokytojas Antanas Laurinaitis. 1941 m. balandžio mėn. pogrindininkai nusprendė sunaikinti nepatikimų sovietiniam režimui asmenų sąrašą ir kitus panašaus pobūdžio dokumentus. Tam reikėjo slapta įsibrauti į milicijos pastatą. Šią užduotį buvo pavesta atlikti aktyviam organizacijos nariui Romui Imbrasui. Operaciją numatyta atlikti šeštadienį, mokykloje vykstant vakaronei, į kurią buvo pakviesti ir milicijos pareigūnai. R. Imbrasas su draugu vakaronės metu per langą įlipo į milicijos būstinę ir paėmė ten buvusią rašomąją mašinėlę, šapirografą, naganą su šoviniais ir keletą aplankų su dokumentais, o kitus dokumentus sukišo į krosnį ir padegė. Paimtus daiktus pogrindininkai paslėpė kapinėse įrengtoje slėptuvėje ir sugrįžo į tebesitęsiančią vakaronę. Tačiau kitą dieną į R. Imbraso namus įsiveržė ginkluoti milicininkai. Milicijos viršininkas Balčiūnas, grasindamas sušaudymu, reikalavo sugrąžinti iš milicijos išneštus daiktus. Vėliau R. Imbrasą milicininkai išvežė į Ukmergės kalėjimą, kur jis sulaukė karo pradžios. Birželio 23 d. vokiečių aviacijai intensyviai bombarduojant Ukmergę, pabėgo kalėjimo administracija ir prižiūrėtojai. Tuo pasinaudoję sukilėliai išlaisvino 126 kalėjime surastus kalinius. Tačiau atsikvošėję enkavėdistai sugavo keletą išsilaisvinusių politinių kalinių. Trys iš jų buvo sušaudyti Šeibokų miške. Tarp pasmerktųjų sušaudyti buvo ir R. Imbrasas, tačiau iš šaudymo vietos jam pavyko pabėgti[66].

Per masinius gyventojų trėmimus 1941 m. birželio 14–15 d. Ukmergės apskritis patyrė bene didžiausius nuostolius, palyginti su kitomis apskritimis. Tada iš apskrities buvo išvežtos 277 šeimos – 656 žmonės, iš kurių 213 išvežti į lagerius, o 443 – į tremtį[67].

Masiniai trėmimai sukėlė gyventojų pasipriešinimą: pavieniui ar nedidelėmis grupėmis kai kurie jų pradėjo slapstytis miškuose, rengdamiesi, jei prireiktų, priešintis ir ginklu. Didesnė grupė veikė Lyduokių valsčiaus Medinių miške, kur likus savaitei iki 1941 m. birželio 14 d. trėmimų pradėjo slapstytis 7 vyrų grupė, vėliau sudariusi sukilėlių branduolį Lyduokiuose[68].

Padėtis apskrityje pirmosiomis karo dienomis. Buvusią toliau nuo

[65] A. Grigaravičius, „1941 m. sukilimas Kavarske“, *Lietuvos aidas*, 2003 birželio 26, Nr. 147.
[66] R. Imbraso prisiminimai apie rezistencinę veiklą, LGGRTCA, b. I-11, l. 16–19 atv., 22–23; A. Liekis, *LKP agonijos kronika*, II, Vilnius, 1996, p. 139–140.
[67] *Lietuvos gyventojų trėmimai 1940–1941, 1944–1953 metais sovietinės okupacinės valdžios dokumentuose. Dokumentų rinkinys*, p. 201.
[68] P. Čepkausko 1997 07 20 rezistencinės veiklos aprašymas, LGGRTCA, b. Č-26, l. 1–4.

sienos Ukmergės apskritį vokiečių kariuomenė pasiekė birželio 25 d., tačiau kai kuriuose jos valsčiuose vokiečiai nesirodė dar keletą dienų – beveik iki birželio pabaigos. Daugiausia tai buvo valsčiai, likę nuošalyje nuo pagrindiniais keliais skubėjusių Daugpilio link vokiečių šarvuotų divizijų.

Prasidėjus karui, Ukmergėje apskrities sovietų valdžia, rengdamasi trauktis, buvo užsimojusi padegti svarbiausius objektus, o nepatikimiausius gyventojus iššudyti. Vietiniams komunistams ir komjaunuoliams buvo išdalinti ginklai ir duota benzino pastatams padeginėti. Enkavėdistai susigriebė, kad iš kalėjimo neišvežti politiniai kaliniai. Tačiau pasirodė, kad išsibėgiojus prižiūrėtojams jau buvo išsilaisvinę ir kaliniai. Enkavėdistams pavyko sulaikyti tik nespėjusius pasislėpti 8 iš 126 kalinių, tarp jų keturis lenkų pabėgėlius. Sulaikytieji kaliniai buvo sunkvežimiu išvežti Zarasų link ir nukankinti Alėjų miške[69].

Per apskrities teritoriją traukėsi daug Raudonosios armijos dalinių ir sovietinių bei partinių aktyvistų. Nuo jų rankų žuvo daug vietos gyventojų.

Bene pirmoji auka buvo ūkininkas Juozas Mackevičius, kurį dar pirmąją karo dieną Trakinių kaime nužudė milicijos įgaliotinis Skominas ir vietinis komunistas Kalibatas[70].

Ypač daug aukų patyrė Gelvonų valsčiaus gyventojai. Birželio 24 d. raudonarmiečiai mirtinai sužeidė Seniūnų kaimo ūkininką Petrą Jurkūną, kuris po kelių dienų mirė Ukmergės ligoninėje. Birželio 28 d. Išeriškių kaime raudonarmiečiai nušovė ūkininką Juozą Kudelį, sušaudė šiame kaime gyvenusius brolius Vaclovą ir Viktorą Maželius. Kartu su jais buvo ketinta nušauti ir Joną Petkevičių, bet jam, nors ir sužeistam, pavyko išsigelbėti. Birželio 27 d. raudonarmiečiai nužudė Keižonių kaimo gyventojus Eduardą Zinkevičių ir Aleksą Sakavičių, netoli Sabališkių kaimo nužudytas amatų mokyklos moksleivis 18-metis Antanas Petkevičius iš Maželių kaimo[71]. Po keletą civilių gyventojų buvo nužudyta Giedraičių, Širvintų, Želvos, Žemaitkiemio ir kituose valsčiuose.

Besitraukiantys bolševikai Giedraičių valsčiuje taip pat suspėjo nužudyti kelis civilius gyventojus. Birželio 23 d. prie vieškelio Giedraičiai–Želva raudonarmiečiai nužudė Pusnės parapijos kleboną Valentiną Balčių ir jo brolį ūkininką Joną Balčių. Abu buvo nužudyti be jokios priežasties, tiesiog

[69] A. Gražiūnas, *min. veik.*, p. 79–80.

[70] A. Liekis, *LKP agonijos kronika*, II, p. 143; LYA, f. K-1, ap. 47, b. 63, l. 63, 86; Ten pat, ap. 58, b. 12867/3, l. 14–15; Ten pat, ap. 46, b. 1256, l. 1–21.

[71] A. Liekis, *min. veik.*, p. 143–146.

tapo aklo sovietų pykčio aukomis. Tą pačią dieną raudonarmiečiai nužudė dar vieną Pusnės bažnytkaimio gyventoją – ūkininką Karolį Švelniką[72].

Aršiausiai raudonarmiečiai pradėjo siautėti po birželio 26 d., kai priešakinės vokiečių kariuomenės dalys jau buvo toli už apskrities ribų. Ukmergės apskrityje daugiausia tai vyko pietrytinėje dalyje, buvusioje tarp pagrindinių vokiečių puolimo krypčių. Čia beveik nevaržomai didesni raudonarmiečių daliniai veikė net ir liepos pradžioje, terorizuodami daugiausia ūkininkus.

Želvos valsčiuje birželio 29 d. prie Adomavos sovietų kareiviai nužudė nuo išvežimo į Sibirą besislapstantį buvusį Lietuvos kariuomenės kareivį Jarmolavičių-Šarką. Tą pačią dieną buvo nušauti Sauginių kaimo ūkininkas Povilas Simaška ir darbininkas Jonas Būčys. Birželio 30 d. raudonarmiečiai prie Adomavos miško sušaudė Žvynėnų kaimo ūkininką Joną Mackevičių[73].

Nuo besitraukiančių sovietų smarkiai nukentėjo Širvintų valsčiaus gyventojai. 1941 m. birželio 22 d. vakare Širvintų miestelyje vietiniai sovietiniai aktyvistai (Blekeris, Stolovas ir Karpavičius) suėmė 40 metų ūkininką Mečį Kolbą. Suimtasis buvo nugabentas į Ukmergę ir perduotas iš Kauno bėgantiems enkavėdistams. Vėliau jis rastas nužudytas už Zarasų. Birželio 24 d. raudonarmiečiai nušovė 35 metų ūkininką Bernardą Damulį iš Liaurų kaimo. Birželio 25 d. raudonarmiečiai nužudė Suntokių kaimo ūkininką Stasį Kukauską. Birželio 29 d. iš Vilniaus į tėviškę lengvuoju automobiliu grįžtantį tarnautoją Vladą Grybauską Širvintų valsčiuje ties Porų kaimu sustabdė ir sušaudė Raudonosios armijos politrukas. Kartu sušaudyti ir drauge su juo važiavę Juozas Umbrasas bei dar vienas neatpažintas asmuo[74].

Pirmosiomis karo dienomis beveik visuose apskrities miesteliuose ir didesniuose kaimuose susiorganizavo sukilėlių grupės. Kai kurios jų pradėjo veikti jau pirmąją karo dieną.

Sukilėlių grupės, pradžioje negausios, vėliau išaugo ir kai kurios turėjo per pusšimtį vyrų. Pagal 1941 m. rugpjūčio 20 d. sudarytus sąrašus, Ukmergės apskrityje sukilėlių grupės veikė Ukmergėje (viena grupė – 22 žm., kita – 3 žm.), Gelvonuose (85 žm.), Bagaslaviškyje (55 žm.), Dienovydžiuose (26 žm.), Giedraičiuose (66 žm.), Dubingiuose (15 žm.), Širvintose (53 žm.), Zibaluose (24 žm.), Šešuolėliuose (10 žm.), Siesikuose (71 žm.), Deltuvoje (35 žm.), Laukuvoje (26 žm.), Laičiuose (17 žm.), Panoteriuose (12 žm.), Bukonyse (23 žm.), Vepriuose (53 žm.), Kunigiškiuose

[72] Ten pat, p. 142, 146.

[73] Ten pat, p. 143–146; *Lietuvos kariuomenės karininkai 1918–1953*, t. 4, Vilnius, 2004, p. 320.

[74] A. Liekis, *min. veik.*, p. 141–143.

(35 žm.), Želvoje (49 žm.), Žemaitkiemyje (35 žm.), Vidiškiuose (23 žm.), Lyduokiuose (55 žm.), Šešuoliuose (41 žm.), Kiaukliuose (9 žm.), Pabaiske (31 žm.), Krikštėnuose (30 žm.), Pašilėje (12 žm.), Kurkliuose (17 žm.), Trakiniuose (20 žm.), Balninkuose (33 žm.), Pagiriuose (99 žm.), Taujėnuose (34 žm.), Užugiryje (34 žm.), Baleliuose (18 žm.), Kavarske (60 žm.), Jusiškyje (11 žm.), Dabužiuose (25 žm.), Musninkuose (17 žm.), Čiobiškyje (30 žm.).[75]

Sukilėlių veiksmus daugiausia lėmė vokiečių puolimo ir Raudonosios armijos atsitraukimo aplinkybės.

Valsčių centrus ir didesnius miestelius, kur nebuvo Raudonosios armijos dalinių ar buvo negausios raudonarmiečių grupės, sukilėliai pradėjo užiminėti birželio 23 d. ir vėliau pasirodę vokiečiai juos rado jau sukilėlių rankose. Pavyzdžiui, taip buvo Balninkų valsčiuje, Giedraičių miestelyje ir valsčiuje, Pagiriuose.

Sudėtingesnė padėtis buvo Kurklių, Kavarsko, Šešuolių, Veprių, Želvos valsčiuose, kur susirėmimuose su raudonarmiečiais sukilėliai patyrė nuostolių.

Gelvonų, Pabaisko ir kitų valsčių sukilėliams taip pat teko ne kartą susiremti su besitraukiančiais raudonarmiečiais, o Širvintų ir Žemaitkiemio valsčių sukilėliai patyrė aukų kovose su jais ir tada, kai jau buvo pasirodę vokiečiai.

Ukmergėje ir jos apylinkėse sukilėliai organizavosi dar iki pasitraukiant raudonarmiečiams. Tačiau iki vokiečiai užėmė miestą aktyviau reikštis neturėjo galimybių, nes mieste buvo daug Raudonosios armijos pajėgų. Joms pasitraukus, buvo organizuotas apskrities sukilėlių štabas, atkurta lietuviškoji administracija.

Balninkų valsčiuje sukilėliai pradėjo veikti birželio 23 d. Archyve išliko Balninkų būrio vado Petro Stumbro 1941 m. liepos 31 d. pranešimas Ukmergės apskrities sukilėlių štabui apie sukilėlių veiklą šiame valsčiuje: *„<...> 2.00 išklausęs per radiją pranešimą iš Kauno, aš dviračiu per Deltuvą, Ukmergę, Vidiškes ir Žemaitkiemį atvykau į Balninkus, kur radau susirinkusį partizanų būrį ir prasidėjo jo veikla, buvo areštuoti vietiniai komunistai ir nuo to laiko pradėjau vadovauti partizanams (18 val. 1941.VI.23)"*[76]. Nuo birželio 27 d. sukilėlių būriui ėmė vadovauti iš Ukmergės kalėjimo išsilaisvinęs politinis kalinys ir buvęs Balninkų valsčiaus šaulių būrio vadas Jonas

[75] LCVA, f. R-688, ap. 1, b. 1, l. 9–19, 23.
[76] LYA, f. K-1, ap. 58, b. 46354/3, t. 3, l. 25.

Steikūnas, o jam perdavęs būrį P. Stumbras tapo Balninkų valsčiaus policijos viršininku[77].

Giedraičiuose sukilėlių būrys susiformavo jau antrąją karo dieną. Giedraičių sukilėlių būrys buvo gan gausus, jame buvo daugiau kaip 60 vyrų. Dalį ginklų sukilėliai įsigijo po mūšio, kuris įvyko tarp vokiečių ir rusų karių netoli Giedraičių[78].

Giedraičių sukilėlių būrio organizatorius buvo Kazys Griauzdė, kuris iki 1939 m. mokytojavo Giedraičiuose, o vėliau tarnavo kariuomenėje jaunesniuoju leitenantu. Prasidėjus karui K. Griauzdė pasišalino iš 29-ojo šaulių teritorinio korpuso ir, atvykęs į Giedraičius, suorganizavo sukilėlių būrį ir kelias dienas jam vadovavo. K. Griauzdė reikalavo griežtos tvarkos, o tai daugumai būrio narių nepatiko. Dėl kilusių nesutarimų su būrio nariais K. Griauzdė greit išvažiavo į Vilnių, ir vadovauti būriui ėmėsi Petras Zaremba. Vėliau jis tapo Giedraičių valsčiaus policijos viršininku.

Birželio 23 d. sovietiniams pareigūnams iš Giedraičių pasišalinus, sukilėliai be pasipriešinimo ėmė kontroliuoti miestelį. Jie suėmė pasilikusius komunistus ir sovietinius aktyvistus, užpuldinėdavo besitraukiančias raudonarmiečių grupeles, siekdami jas nuginkluoti. Dar net ir 1941 m. liepos pradžioje sukilėliai sulaikydavo ir nuginkluodavo užsilikusius ir besislapstančius raudonarmiečius ar nedideles jų grupeles.

Bene didžiausias susirėmimas su sovietų kareiviais įvyko birželio 25 d., tačiau sukilėliams jų nuginkluoti nepavyko. Po susišaudymo abi pusės išsiskyrė be nuostolių[79].

Prie kelių sukilėliai išstatydavo kontrolės postus. Matyt, apie vieną iš susirėmimų su tokiu postu prie Giedraičių mini buvęs Raudonosios armijos 16-osios lietuviškosios šaulių divizijos seržantas Bronius Olšauskas, 1942 m. lapkričio 15 d. Balachnoje, kur formavosi ši divizija, aprašydamas savo pasitraukimo iš Kauno į Rusiją aplinkybes. Anot jo, traukdamiesi dviračiais iš Kauno jie su pora bendražygių ketino per Ukmergę pasiekti Vilnių. Per vokiečių aviacijos bombardavimą prie Ukmergės B. Olšauskas su jais pasimetė ir toliau vyko vienas. Birželio 25-osios ryte atvykęs į Giedraičius iš pabėgėlių sužinojo, kad Vilniuje jau vokiečiai. Tada pasuko Molėtų link, bet artimiausioje pamiškėje jam kelią pastojo 6 vyrai, ketindami sulaikyti. Sprukdamas nuo jų, metė dviratį į krūmus ir užėmė patogią gynybai poziciją. Nukovęs du besiartinančius persekiotojus, B. Ol-

[77] Ten pat, l. 24, 251–254, 278.
[78] LYA, f. K-1, ap. 58, b. 18623/3, l. 17–26; LCVA, f. R-688, ap. 1, b. 1, l. 10 atv.–11.
[79] LYA, f. K-1, ap. 58, b. 18623/3, l. 17–26; LCVA, f. R-688, ap. 1, b. 1, l. 10 atv.–11.

šauskas pasitraukė į miško gilumą. Pasiekęs kitą miško pusę, padarė didelį lanką, kad sugrįžtų prie kelio. Čia pastebėjo savo persekiotoją žvalgą, kurį privertė pasiduoti. Apklausiamas žvalgas pasakė viską, ką žinojo, ir apsiėmė vesti pro saugias vietas, tikėdamasis išgelbėti savo gyvybę. *„Bet neilgai buvo laimingas: šoviau iš užpakalio. Dar apie penkis žingsnius bandė bėgti, bet sukniubo"*, – rašo savo prisiminimuose-ataskaitoje B. Olšauskas. Netrukus kelyje pasirodė keturios raudonarmiečių mašinos. J. Olšauskas jas sustabdė, parodė savo dokumentus ir informavo, kad čia yra priešų. Apsupus vietovę buvo sugauti penki šauliai iš 17-osios šaulių rinktinės kuopos, du iš jų buvo broliai. Pavėžėję sulaikytuosius šaulius apie 15 km, raudonarmiečiai juos nužudė[80]. Gali būti, kad tai perdėtas įvykio ties Giedraičiais aprašymas, nes kitų šaltinių apie šio valsčiaus sukilėlių nuostolius nesurasta. Tačiau šis epizodas atskleidžia, kokia įtampa tuo metu tvyrojo visuomenėje.

Pagiriuose sukilėliai taip pat organizavosi nedelsdami. Birželio 23 d. pradėjusių veikti sukilėlių nesulaikė net tai, kad miestelyje veikė Raudonosios armijos aviacijos oro stebėjimo punktas. Jie sulaikė ir nuginklavo valsčiaus milicijos viršininką ir stebėjimo punkte buvusius raudonarmiečius. Sukilėlių pastangomis miestelyje buvo atkurtos lietuviškosios valdžios įstaigos[81].

Kurklių valsčiuje sukilėlių būrį suformavo ats. ltn. Povilas Burneikis ir buvęs Kurklių valsčiaus policijos vachmistras Vincas Januška. Tačiau netrukus būrio vadu tapo Anicetas Remeikis, o ats. ltn. P. Burneikis liko būrio štabo nariu. Kurklių sukilėliai pradėjo veikti birželio 23 d., kai per Kauno radiją išgirdo žinią apie Lietuvos laikinosios vyriausybės sudarymą ir Nepriklausomybės atkūrimą. Sukilėliai (apie 15 vyrų) miestelyje iškėlė Trispalvę ir perėmė valsčiaus vykdomojo komiteto dokumentus. Tą pačią ar kitą dieną Kauno–Daugpilio plente sukilėliai sustabdė tris Raudonosios armijos sunkvežimius ir pakvietė sovietų kareivius tariamos pagalbos į miestelį. Mašinoms sustojus miestelio pakraštyje prie mokyklos kilo susišaudymas. Jo metu žuvo sukilėliai Jurgis Biliūnas iš Pavirinčių kaimo ir Mykolas Jankauskas, o Juozas Žvirblis dingo be žinios. Pagal liudininkų parodymus, J. Žvirblis taip pat buvo nušautas arba sunkiai sužeistas, jo kūną kareiviai įmetė į sunkvežimį ir išvažiavo[82].

[80] *1941 m. birželio sukilimas (Dokumentų rinkinys)*, Vilnius, 2000, p. 330–331.

[81] L. Dambrausko 1999 06 15 autobiografiniai duomenys, LGGRTCA, b. D-278, l. nenumeruoti.

[82] Utenos r. apylinkės teismo 2001 07 19 sprendimas; S. Žvirblio 2001 04 12 liudijimas LGGRTC Pasipriešinimo dalyvių teisių komisijai, LGGRTCA, b. Ž-275, l. nenumeruoti.

Birželio 25-ąją pro Kurklius pražygiavo pirmieji vokiečių kariuomenės daliniai. Išbėgus sovietams, sukilėliai ėmėsi sovietinių kolaborantų. Pirmosiomis dienomis jie sulaikė ir pristatė į Ukmergę apie 50 sovietinių aktyvistų. Dauguma jų vėliau buvo paleisti į laisvę. Kiti buvo teisiami. Keletui jų, dalyvavusių žmonių naikinime, buvo skirta mirties bausmė. Tarp jų buvo Trakinių kaimo milicijos įgaliotinis Skominas ir vietinis komunistas Kalibatas, kurie pirmąją karo dieną žiauriai nužudė 60 metų ūkininką Juozą Mackevičių[83].

Kurklių valsčiaus *Lyduokių* miestelio sukilėlių būrio pagrindu tapo dar iki karo Medinių miške pradėjusi slapstytis 7 vyrų grupė[84]. Pirmąją karo dieną jie atvyko į Lyduokių miestelį ir iškabino tautines vėliavas. Sukilėlių štabas įsikūrė mokyklos pastate. Čia ėmė rinktis ir daugiau vyrų, daugiausia buvusių šaulių. Būriui iš pradžių vadovavo 1919 metų savanoris, šaulys Karolis Zadrauskas, netrukus jį pakeitė Vladas Kartanas. Apsiginkluoti būriui padėjo iš 29-ojo šaulių teritorinio korpuso pasitraukę keturi kariai lietuviai, perdavę sukilėliams 4 šautuvus, kelis pistoletus ir daug šovinių. Sukilėliai suėmė ir mokyklos rūsyje uždarė pasilikusius komunistus ir nušovė bandžiusį iškviesti į pagalbą raudonarmiečius Šalčiūną.

Pirmas susidūrimas su raudonarmiečiais įvyko birželio 23 d., kai į miestelį atvažiavo Raudonosios armijos mašina. Susišaudymo metu vienas sovietų kareivis buvo nukautas, kiti paskubėjo pasitraukti iš miestelio. Kitą dieną vėl įvyko susišaudymas su raudonarmiečiais. Juos, atvažiuojančius mašinomis nuo Ukmergės, sukilėliai palaikė vokiečiais ir vos dėl to skaudžiai nenukentėjo. Jie vos suspėjo atsišaudydami pasislėpti už kapinių tvoros. Sukilėliams pavyko išvengti nuostolių, o sovietai iš miestelio netrukus išvažiavo. Vėlesnėmis dienomis sukilėliai nuginkluodavo besitraukiančių raudonarmiečių grupeles ir belaisvius pristatydavo į Ukmergę. Tai truko iki pat 1941 m. liepos vidurio[85].

Kavarsko valsčiuje pirmomis karo dienomis lietuvių sukilėlių būriai pradėjo kurtis ir veikti net keliuose kaimuose. Vieną iš jų birželio 23 d. organizavo ats. ltn. Stasys Griganavičius, ūkininkavęs Riklikų kaime. Surinkęs Tausko vienkiemyje, apie 2 km nuo Kavarsko, keliolikos vyrų grupę iš Zagajų, Riklikų ir Sabulių kaimų, apginklavo ją. Tos pačios dienos pavakare sukilėliai patraukė į Kavarską. Miestelio aikštėje jie iškėlė tautinę vėliavą.

[83] A. Liekis, *min. veik.*, p. 143; LYA, f. K-1, ap. 47, b. 63, l. 63, 86; Ten pat, ap. 58, b. 12867/3, l. 14–15; Ten pat, ap. 46, b. 1256, l. 1–21.

[84] P. Čepkausko 1997 07 20 rezistencinės veiklos aprašymas, LGGRTCA, b. Č-26, l. 1–4.

[85] Ten pat.

Mokyklos pastate tuomet dar buvo likę keli raudonarmiečiai ryšininkai. Įvyko susišaudymas tarp sukilėlių ir Raudonosios armijos kareivių, jo metu buvo nukautas sukilėlis Klemensas Peldžius iš Sabulių kaimo. Atsitraukdami sovietų kareiviai sudegino kelis namus ir nušovė miestelio gyventoją J. Bakanauską. Netrukus į Kavarską iš Ukmergės atvažiavo keli raudonarmiečių šarvuočiai bei sunkvežimiai ir sukilėliai buvo priversti iš miestelio pasitraukti. Sovietams pasitraukus, sukilėliai kitą dieną sugrįžo į Kavarską ir čia įsirengė savo štabą[86].

Aktyviai veikė ir kitų kaimų sukilėliai. Kai kurie, siekdami trukdyti besitraukiančių Raudonosios armijos dalinių ir komunistų judėjimą, užversdavo medžiais kelius.

Pradžioje atskirai veikusius sukilėlių būrius netrukus subūrė iš Kavarsko valsčiaus Vetygalos kaimo kilęs ltn. Leonardas Šimkus. Jis tapo vyriausiuoju Kavarsko valsčiaus sukilėlių būrių vadu[87]. Sovietams likviduojant Lietuvos kariuomenę jis buvo paskirtas 618-ojo artilerijos pulko artilerijos tiekimo viršininku. Kilus karui jis iš Raudonosios armijos pasitraukė ir, atvykęs į gimtinę, rado jau veikiančius sukilėlius ir prisijungė prie jų. Jam vadovaujant valsčiaus sukilėlių skaičius išaugo iki 130 žmonių. Dauguma būrio narių buvo šauliai. Sukilėliai suėmė pasilikusius komunistus, komjaunuolius ir buvusius sovietinės valdžios pareigūnus. Vėliau keletas suimtų sovietinių pareigūnų, tarp jų Ukmergės apskrities milicijos viršininkas Jonas Žilaitis, Kavarsko antrasis komjaunimo sekretorius Moišaberas Kremeris, Kavarsko bibliotekos vedėjas Alfonsas Lazauskas, buvo sušaudyti, pripažinus kaltais dėl dalyvavimo žmonių naikinime[88].

Šešuolių valsčiaus sukilėliai birželio 23 d. užėmė Šešuolių miestelio valdžios įstaigas. Dauguma sovietinių pareigūnų ir komunistų iš miestelio pabėgo. Šešuolių kunigas nuplėšė nuo milicijos pastato raudoną vėliavą ir iškabino Trispalvę. Pavakare į miestelį nuo Širvintų atvažiavo keli sunkvežimiai raudonarmiečių. Jie pradėjo pulti mokykloje ir milicijos pastate buvusius sukilėlius, bet nuo sunaikinimo juos išgelbėjo atskridę trys vo-

[86] LYA, f. K-1, ap. 47, b. 63, l. 53–54; Ten pat, ap. 58, b. 47397/3, t. 5, l. 174–181; Ten pat, t. 6, l. 64, 218; *Lietuvos kariuomenės karininkai 1918–1953*, t. 3, Vilnius, 2003, p. 219; Ten pat, t. 7, Vilnius, 2007, p. 301–302.

[87] LYA, f. K-1, ap. 47, b. 63, l. 53–54; Ten pat, ap. 58, b. 47397/3, t. 5, l. 174–181; Ten pat, t. 6, l. 64, 218; *Lietuvos kariuomenės karininkai 1918–1953*, t. 3, Vilnius, 2003, p. 219; Ten pat, t. 7, Vilnius, 2007, p. 301–302.

[88] LYA, f. K-1, ap. 47, b. 63, l. 53–54; Ten pat, ap. 58, b. 47397/3, t. 5, l. 174–181; Ten pat, t. 6, l. 64, 218; *Lietuvos kariuomenės karininkai 1918–1953*, t. 3, Vilnius, 2003, p. 219; Ten pat, t. 7, Vilnius, 2007, p. 301–302.

kiečių lėktuvai ir atidengę į sovietus kulkosvaidžių ugnį. Rusai su nuostoliais pasitraukė į netoli buvusį mišką. Kautynių metu žuvo sukilėlis Kazys Baranauskas[89].

Bukonių bažnytkaimyje sukilėliai pradėjo veikti birželio 22 d. Čia veikė gausi, apie 30 vyrų, daugiausia šaulių, ginkluota grupė, kontroliavusi kelią iš Kėdainių į Ukmergę. Sukilėliai apšaudydavo vykstančius per jį sovietinius aktyvistus, sulaikydavo juos ir uždarydavo į daboklę. Negausios sovietinių pareigūnų ir aktyvistų grupės vengdavo stoti į kovą ar priešintis ginklu Bukonių sukilėliams ir stengdavosi aplenkti bažnytkaimį[90].

Deltuvos miestelio, esančio apie 4–5 km nuo Ukmergės, sukilėlių grupė taip pat buvo gausi, apie 30 vyrų. Kontroliuodama kelią iš Kėdainių į Ukmergę, ji buvo tarsi dar vienas slenkstis, kurį įveikti besitraukiantiems sovietiniams aktyvistams buvo nelengva. Tiems, kuriems pavykdavo pasitraukti per Šėtą, Bukonis ir kitas gyvenvietes, beveik neišvengiamai tekdavo susidurti su Deltuvos sukilėliais. Antai birželio 24 d. septynių žmonių grupė – Šėtos valsčiaus milicijos įgaliotinis Albertas Barauskas, partorgas Proklas Asačiovas, komsorgas Keraitis ir keturi Kėdainių milicininkai – traukdamasi į Ukmergę sėkmingai aplenkė Bukonių sukilėlių postą, bet prie Deltuvos susidūrė su kitu, 7 sukilėlių, ginkluotų pistoletais, postu. Kilo susišaudymas, per kurį milicininkai nušovė du sukilėlius ir du sužeidė, o sukilėliai sužeidė komunistą P. Asačiovą[91].

Veprių valsčiuje sukilėliai pradėjo veikti 1941 m. birželio 23 d. Sukilėlių būriams, kuriuose buvo per 50 vyrų, vadovavo tarnautojas Mykolas Žemaitis. Birželio 24 d. Vepriuose sukilėliai nuginklavo miestelyje buvusius raudonarmiečius, o vieną jų mirtinai sužeidė. Štai kaip tolesnius įvykius Vepriuose aprašė liudininkas V. Raila: *„Birželio 25 d. buvo gauta žinių, kad plente (nuo Veprių 4 km) pasirodė pirmieji vokiečių kariai. Partizanai Žemaitis ir Levickas dviračiais nuvyko į plentą įsitikinti. Tuo tarpu į Veprius atvyko bolševikų karių būrys, kuriems, manoma, koks vietinis komunistėlis pranešė, kad vakar partizanai miestelyje peršovė jų kareivį. Bolševikai įsiuto keršyti už tai partizanams. Kelis partizanus jie apšaudė bebėgančius, o kitus sulaikė. Daugeliui pasisekė nepastebint rusams numesti ginklus ir įrodyti, kad nesą partizanai, o du partizanus, Kuliešių Edvardą ir Morkevičių Antaną, bolševikai nusprendė sušaudyti. Be to, prie miestelio bolševikai ėmėsi sulaikyti grįžtančius nuo plento partizanus Levicką ir Žemaitį. Žemaitis atsišau-*

[89] LGGRTCA, b. I-11, l. 23–24; *1941 m. birželio sukilimas (Dokumentų rinkinys)*, p. 319.

[90] *1941 m. birželio sukilimas (Dokumentų rinkinys)*, p. 336–338.

[91] Ten pat, p. 338.

dydamas pabėgo, o Levickas buvo sulaikytas. Tada bolševikai partizanams Kuliešiui Edvardui, Morkevičiui Antanui ir Levickui Vladui surišo rankas ir nuvarė juos už miestelio, prie krūmų, sušaudyti. Ten, bešaunant bolševikams pirmuosius šūvius, šoko bėgti Kuliešius ir Levickas, o Morkevičius krito nuo pirmojo šūvio. Bėgančiuosius bolševikai besivydami apšaudė, bet nepataikė – jiedu laimingai pabėgo.

Tą pačią dieną prie Barboriškio kaimo buvo sulaikytas po susišaudymo partizanas Ramonas Jonas ir už to kaimo miške sušaudytas. Jis su dviem kitais partizanais vyko perimti Veprių valsčiaus savivaldybės įstaigą. Taip pat birželio 25 d. netoli Veprių su bolševikų kariais susidūrė partizanas Mikučionis Marijonas. Jį bebėgantį bolševikai sužeidė ir po to nukankino subadydami durtuvais."[92] Lyginant su kitais Ukmergės apskrities valsčiais, Veprių sukilėliai patyrė gana skaudžių nuostolių. Birželio 26 d. Veprius pravažiavo pirmieji vokiečių kariuomenės daliniai.

Želvos valsčiuje sukilėlių būrys pradėjo veikti pirmomis karo dienomis. Sukilėlių būriui (jame buvo apie 50 narių) iš pradžių vadovavo Antanas Černiauskas iš Gruoblių kaimo, vėliau ats. jaun. ltn. Algirdas Česlovas Kuraitis. Vienas iš didesnių susirėmimų su raudonarmiečiais įvyko 1941 m. birželio 24 d. prie Rasališkių kaimo. Kautynių metu žuvo sukilėliai Mykolas Žeimys ir Jonas Misiūnas, sovietų nuostoliai nežinomi.

Gelvonų valsčiuje sukilėlių būrį pirmomis karo dienomis organizavo buvęs šaulių būrio vadas Stanislovas Pociūnas. Iš pradžių būryje buvo apie 30 vyrų (vėliau jų padaugėjo iki 85). Birželio 26 d. sukilėliai užpuolė mašina važiavusius raudonarmiečius ir tris eilinius bei vieną leitenantą nukovė. Be to, sukilėliai sugadino vieną prie miestelio sustojusią raudonarmiečių mašiną ir ja važiavusieji sovietų kareiviai buvo priversti trauktis pėsčiomis[93].

Gelvonų valsčiaus Išeriškių kaime sukilėlių būrį suorganizavo buvęs Musninkų valsčiaus šaulių būrio vadas Antanas Maceika. Būryje buvo kelios dešimtys vyrų. Būrio nariai Viktoras ir Juozas Kybartai Mikalajūnų kaime sulaikė ir nuginklavo du Raudonosios armijos karininkus ir pristatė juos į būrio štabą Išeriškių kaime. Vėliau Išeriškių sukilėlių būrys buvo padalintas į dvi grupes. Viena grupė persikėlė į Bagaslaviškį (vadas Jonas Radzevičius), kita į Gelvonus[94].

[92] Ten pat, p. 156; LCVA, f. R-688, ap. 1, b.1, l. 13 atv.,14.

[93] LYA, f. K-1, ap. 58, b. P-14782/3, l. 174; LCVA, f. R-688, ap. 1, b. 1, l. 9–9 ap.; LYA, f. 3377, ap. 55, b. 130, l. 5; Ten pat, b. 7025/3, l. 33; Ten pat, f. K-1, ap. 45, b. 1532, l. 3–4.

[94] Ten pat, b. P-14782/3, l. 174; LCVA, f. R-688, ap. 1, b. 1, l. 9–9 ap.; LYA, f. 3377, ap. 55, b. 130, l. 5; Ten pat, b. 7025/3, l. 33; Ten pat, f. K-1, ap. 45, b. 1532, l. 3–4.

Pabaisko valsčiuje aktyviai veikė sukilėlių būrys, kurį Pašilės bažnytkaimyje organizavo sovietų 1940 m. gruodžio 14 d. iš kariuomenės atleistas ltn. Stasys Bakšys ir Masalskis. Sukilėliai apsiginklavo pasitraukusio Raudonosios armijos dalinio, kuris prieš karą buvo dislokuotas Vaitkuškio dvare netoli Pašilės, sandėliuose paliktais ginklais. Pašilės sukilėlių būryje buvo apie 40 vyrų. Jie rengė pasalas besitraukiantiems raudonarmiečiams. Birželio pabaigoje sukilėliai apšaudė pravažiuojančius raudonarmiečius ir tris jų nukovė[95].

Širvintose sukilėlių būrį organizavo Jonas Buvelskis, vėliau tapęs Širvintų valsčiaus policijos viršininku. Sukilėlių būryje buvo daugiau kaip 50 vyrų. Pirmieji vokiečių kariuomenės būriai Širvintose pasirodė apie birželio 29 d., bet būrio kovos su raudonarmiečiais dar nesibaigė. Birželio pabaigoje sukilėliai susikovė su raudonarmiečių grupe prie Akmenių kaimo, susišaudymo metu žuvo sukilėlis Teodoras Jelenskas[96].

Kitą valsčiuje nuo birželio 23 d. aktyviai veikusį sukilėlių būrį suorganizavo Zibalų kaimo gyventojas ir buvęs šaulių būrio vadas Vincas Jakštys. Jis vadovavo būriui net iki 1941 m. rugpjūčio 10 d. Pažymėtina, kad būriui apginkluoti jis panaudojo 1940 m. likviduojant Šaulių sąjungą nuslėptus 4 šautuvus ir daug šovinių. Būrio sukilėliams ne kartą teko susikauti su besitraukiančiais sovietų kareiviais.

Žemaitkiemio valsčiuje sukilėliai taip pat pradėjo veikti birželio 23 d. Iš pradžių būryje buvo 10 vyrų, ginkluotų 2 pistoletais ir 2 senais šautuvais. Vėliau būrys išaugo ir jame buvo daugiau kaip 30 vyrų. Sukilėliams vadovavo buvęs Kasiulkų pradžios mokyklos mokytojas jaun. ltn. Alfonsas Putna. Sukilėliai kelis kartus apšaudė besitraukiančius raudonarmiečius. Birželio 25 d. Žemaitkiemį pasiekė pirmieji vokiečių daliniai, tačiau miškuose dar buvo pilna nespėjusių pasitraukti sovietų karių. Žemaitkiemio sukilėliai kartu su Balninkų būriu ieškojo miškuose pasilikusių sovietų karių ir vietinių komunistų. Birželio 27 d. susišaudyme su rusų kareiviais prie Radiškio tilto per Šventąją žuvo sukilėlis Petras Dūda. Sulaikytieji raudonarmiečiai ir komunistai buvo siunčiami į Ukmergę[97].

[95] LYA, f. K-1, ap. 58, b. 5930/3, l. 16–18 ap.; *Lietuvos kariuomenės karininkai 1918–1953*, t. 2, Vilnius, 2002, p. 112.

[96] LCVA, f. R-635, ap. 1, b. 1, l. 14; Ten pat, f. R-688, ap. 1, b. 1, l. 11–11 atv.; LYA, f. K-1, ap. 58, b. 27470/3, l. 60.

[97] J. Putnos 1997 07 08 prisiminimai apie sukilimą, LGGRTCA, b. P-70, l. 1–3; Ten pat, b. D-70, l. 9–10; LCVA, f. R-688, ap. 1, b. 1, l. 14–15; *Lietuvos kariuomenės karininkai 1918–1953*, t. 6, Vilnius, 2006, p. 195.

Utenos apskrityje

Rengimasis sukilimui. Apskrityje antisovietinis pasipriešinimas pradėjo organizuotis jau 1940 m. vasarą. Utenos mieste ir apskrityje veikė Šiauliuose įkurtos pogrindinės organizacijos „Lietuvos laisvės armija" padalinys, Tauragnuose uteniškiai subūrė pogrindinę Lietuvos partizanų aktyvistų sąjungą[98]. Apie pogrindinės veiklos aktyvumą liudijo plačiai skleidžiama pogrindinė spauda. Enkavėdistai buvo užregistravę net dvidešimt vietų, kuriose rasta pogrindžio atsišaukimų – pačioje Utenoje, Debeikiuose, Trumbatiškio geležinkelio stotelėje, Anykščiuose, Tauragnuose, Skiemonyse, Molėtuose ir kitur[99].

Už pogrindinės spaudos platinimą apskrityje 1940 m. spalį buvo suimti Anykščių valsčiaus Kurtinių kaimo ūkininkas Kazys Matulis su sūnumis Jonu ir Juozu, Debeikiuose gyvenę Povilas Raščius ir Mykolas Šukys, Anykščių gimnazijos mokinys V. Sližys, gruodį – Debeikių klebonas Kazimieras Mikelinskas, o kiek anksčiau ir jo vikaras Petras Povilas Ragažinskas[100]. Visi jie kilus karui buvo iš kalėjimo išlaisvinti, o gimnazistas tikriausiai buvo paleistas anksčiau.

Utenoje vienas iš aktyvistų štabų buvo įsteigtas buvusio šaulių būrio vado mokytojo ats. jaun. ltn. Juozo Mažeikos bute. Čia rinkdavosi mokytojai, buvę šauliai, ūkininkai aptarti priemonių antisovietinei veiklai organizuoti. 1941 m. pavasarį čia buvo svarstoma, kaip ūkininkams sabotuoti pyliavų vežimą, nedalyvauti gegužės 1-osios šventime[101].

Suimtųjų už antisovietinę veiklą daugėjo. Utenos kalėjime, likus kelioms dienoms iki karo, buvo kalinami 109 kaliniai[102]. Karui prasidėjus juos išlaisvino sukilėliai.

Utenos apskritis, kaip ir kitos Lietuvos vietovės, smarkiai nukentėjo nuo sovietinio teroro. Per birželio trėmimus iš Utenos apskrities į Sovietų Sąjungos gilumą buvo ištremtos 239 šeimos (766 žmonės). Dauguma ištremtųjų buvo lietuviai. Besitraukiantys iš Lietuvos bolševikai pirmomis karo dienomis nužudė 27 civilius Utenos apskrities gyventojus[103].

[98] A. Gražiūnas, *min. veik.*, p. 18.

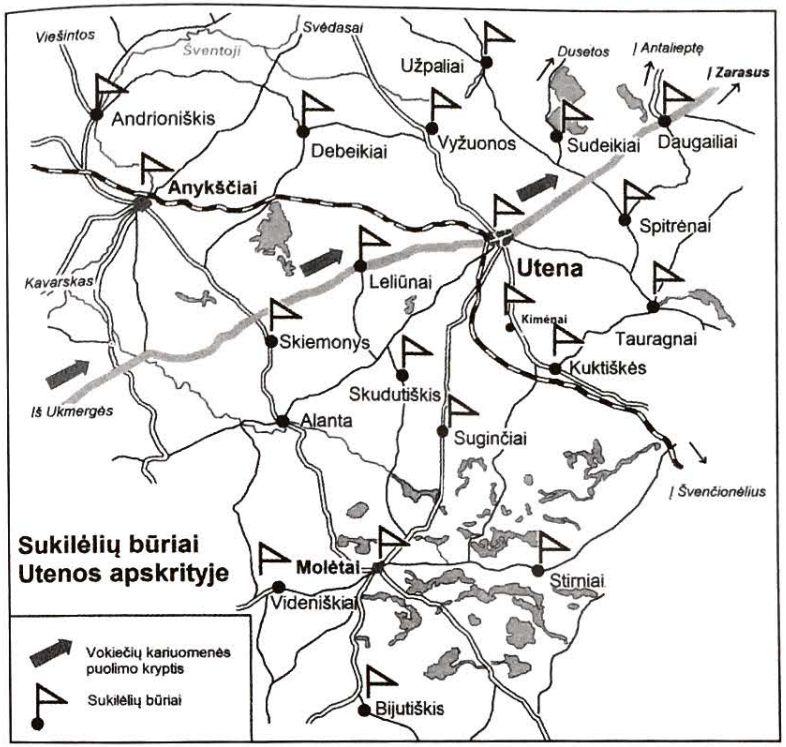
[99] Ten pat, p. 20.

[100] Ten pat, p. 26.

[101] J. Namajūnas, „Iš Daugailių partizanų kovos su bolševikais", *Karys*, 1942, Nr. 12, 13.

[102] *Lietuvos gyventojų trėmimai 1940–1941, 1944–1953 metais sovietinės okupacinės valdžios dokumentuose (Dokumentų rinkinys)*, p. 201; A. Anušauskas, *Lietuvių tautos sovietinis naikinimas 1940–1958 metais*, Vilnius, 1996, p. 114, 128.

[103] *Lietuvos gyventojų trėmimai 1940–1941, 1944–1953 metais sovietinės okupacinės valdžios dokumentuose (Dokumentų rinkinys)*, p. 201; A. Anušauskas, *Lietuvių tautos sovietinis naikinimas 1940–1958 metais*, p. 114, 128.

Prasidėjus masiniams trėmimams, daugelyje Lietuvos vietų susidarė partizanų, pasiryžusių nesileisti suimti ir išvežti bei apginti nuo tokio likimo artimuosius ir kaimynus, būriai. Vieni pirmųjų birželio 14 d. į mišką išėjo Anykščių valsčiaus Niūronių kaimo vyrai, vadovaujami Biliūno. Jie kelis kartus apšaudė į Niūronis bandžiusius važiuoti enkavėdistų sunkvežimius ir tie būdavo priversti grįžti atgal. Per vieną iš tokių susirėmimų buvo sužeistas Anykščių milicininkas. Karui prasidėjus šis būrys tapo sukilėlių būrio branduoliu. Tokių būrių Utenos apskrityje buvo ir daugiau. Juos sunaikinti buvo siunčiamos enkavėdistų pajėgos, bet nesėkmingai, o neretai kovose su lietuviais sukilėliais jos patirdavo ir nuostolių. Net du kartus lietuviai sukilėliai buvo puolami Narokų kaime, tačiau dėl nepasirengimo tokioms akcijoms susišaudžius tarpusavyje dviem enkavėdistų grupėms, buvo nukautas milicininkas Povilas Boreika[104].

[104] A. Gražiūnas, *min. veik.*, p. 51–52.

Kai kuriose vietovėse sukilėliai susiorganizavo dar anksčiau. Daugailių valsčiuje sukilėliai pradėjo organizuotis ir ginkluotis dar 1941 m. pavasarį. Ūkininkai sabotavo privalomus žemės ūkio produktų pristatymus (pyliavas), ignoravo komunistinių švenčių (gegužės 1-osios) šventimus ir t. t. Besiruošiantys ginkluotai kovai sukilėliai su nekantrumu laukė artėjančio Vokietijos–SSRS karo. Manyta, kad jis prasidės jau gegužės 1 d., vėliau – gegužės 15 d. ir t. t. Susiorganizavę ūkininkai iš anksto buvo parengę planus komjaunuoliams izoliuoti, valsčiui, paštui ir kitoms įstaigoms užimti, siuvosi lietuviškas ir vokiškas vėliavas. Kas savaitę būsimieji sukilėliai gaudavo iš partizanų štabo žinių, įsakymų. Paštas jau tada buvo sukilėlių rankose, nes pašto viršininkas Kuzma pats buvo sukilėlis[105]. Tarp valsčiaus gyventojų lietuvių vyravo patriotinės ir antisovietinės nuotaikos. Daugailių valsčiaus pogrindininkai iš anksto sužinojo apie būsimą trėmimą į Rusiją ir tam ruošėsi. Enkavėdistams važiuojant suimti aktyvesnių žmonių, beveik visi suspėjo pasitraukti į mišką. Nemaža Pikčiūnų kaimo sukilėlių grupė apsistojo Jono Šeduikio miške[106].

Padėtis apskrityje pirmosiomis karo dienomis. Utenos apskritį karo veiksmai pasiekė birželio 25-ąją. Po birželio 23–24 d. tankų kautynių prie Dubysos vokiečių 4-oji tankų grupė veržėsi Daugpilio link, ir birželio 26 d. priešakinės jos dalys jau buvo už apskrities ribų. Plentą Ukmergė–Utena–Zarasai ir artimiausius kelius užplūdo motorizuotos vokiečių kolonos. Į nuošalesnes apylinkes užsukdavo tik vokiečių žvalgai, jas užimti buvo fronto užnugario uždavinys. Pavyzdžiui, arčiau plento Ukmergė–Utena esantis Alantos miestelis vokiečių buvo užimtas birželio 25 d., o nuošaliau nuo šio plento esantys Molėtai – liepos 1 d. Dėl to Utenos apskrityje dar ilgą laiką užsilaikė išskaidytos didesnės ar mažesnės besitraukiančios Raudonosios armijos grupės. Nors frontas buvo jau toli, bet miškuose slapstęsi raudonarmiečiai plėšė vietinius gyventojus, reikalaudami maisto, kenkė vokiečių užnugariui, užpuldinėdami automobilius, sargybas, tiekimo transportą, ardydami tiltus. Viena iš tokių grupių, apie 300 raudonarmiečių, liepos 15 d. buvo pastebėta Daugailių apylinkėse prie Sylio ežero. Panašių grupių buvo pastebėta ir vėliau[107].

Nuošaliais keliais dar kurį laiką traukėsi ir komunistai, komjaunuoliai, sovietiniai aktyvistai.

Uteną partinis ir sovietinis aktyvas galutinai paliko birželio 24–25 d. Paliko taip paskubomis, kad net nespėjo išvežti iš kalėjimo kalinių, kurių buvo padaugėję, birželio 23–24 dienomis vykdant sukilėlių malšinimo akcijas.

[105] J. Namajūnas, „Iš Daugailių partizanų kovos su bolševikais", *Karys*, 1942, Nr. 12, 13.
[106] *Karys*, 1942 kovo 14, Nr. 12.
[107] J. Namajūnas, „Iš Daugailių partizanų kovos su bolševikais", *Karys*, 1942, Nr. 12, 13.

Sukilimo eiga apskrityje ir sukilėlių veiksmai. Sukilėliai pradėjo organizuotis jau pirmąją karo dieną, tačiau daugelyje valsčių aktyvi jų veikla prasidėjo birželio 23 d. Organizuotai sukilėliai pradėjo veikti pirmiausia ten, kur dar iki karo pradžios buvo susidarę sukilėlių būriai.

Milicijai, sovietiniam ir partiniam aktyvui pradėjus trauktis iš Utenos, sukilėliai išlaisvino iš kalėjimo kalinius. Nuo birželio 26 d. mieste jau veikė lietuviškoji administracija. Valdžią į savo rankas pradžioje perėmė miesto ir apskrities karo komendantas, kuriuo tapo iki sovietinės okupacijos buvęs Utenos apskrities komendantūros raštvedys kpt. Benediktas Kaletka. Jo įsakymu birželio 26 d. apskrityje buvo paskelbta karo padėtis, įkurta karo belaisvių stovykla, perimta kalėjimo apsauga, pradėta valdiško turto apsauga ir sudarytas ginkluotas šaulių savanorių būrys iš 80 žmonių. Nuo birželio 28 d. lietuvių komendantūra privalėjo veikti pagal vokiečių kariuomenės lauko komendanto nurodymus[108].

Sukilimui pasibaigus, 1941 m. liepos mėnesį buvo sudaryti Utenos apskrities sukilėlių sąrašai. Pagal šiuos sąrašus, apskrityje veikė 22 sukilėlių būriai, kuriuose buvo beveik penki šimtai sukilėlių.

Utenos miesto būryje buvo 54 sukilėliai (vadas ltn. Alfonsas Patalauskas), Kimėnų kaime – 17 (vadas Vacys Smalys), Skudutiškyje – 26, Leliūnuose – 14 (vadas Kazys Poška), Spitrėnų kaime – 21 (vadas Jonas Rastenis), Debeikiuose – 19 (vadas Vladas Mižeikis), Suginčiuose – 11 (vadas Kazys Peleckas), Skiemonyse – 18 (vadas Antanas Briedis), Tauragnuose – 23 (vadas Kazys Žiedas), Andrioniškio kaime – 8 (vadas Adolfas Zubavičius), Alantoje – 12 (vadas Zigmas Kazakevičius), Juknėnų kaime – 6 (vadas Alfonsas Kunčius), Sudeikiuose – 11 (vadas Vytautas Ramelis), Užpaliuose – 59 (vadas ats. kpt. Juozas Namikas), Molėtų valsčiuje – 46 (vadas Antanas Kancevičius), Kuktiškėse – 17 (vadas Tomas Čarneckas), Daugailiuose – 14 (vadas Antanas Ruzgas), Stirnių kaime – 11 (vadas Juozas Petrauskas), Vyžuonose – 39 (vadas Juozas Marcinkevičius), Anykščiuose – 20 (vadas Juozas Vyšniauskas), Bijutiškio kaime – 8 (vadas Vincas Jakštonis), Videniškių kaime – 23 (vadas Nikodemas Butkus)[109].

Sukilimo metu, negalutiniais duomenimis, žuvo 33 Utenos apskrities sukilėliai[110]. Daugiau sukilėlių žuvo tik Kauno mieste ir Panevėžio apskrityje.

[108] Laikinai einančio karo komendanto pareigas kpt. B. Kaletkos raportas Kauno karo komendantui, 1941 m. birželio 30 d., LCVA, f. R-1444, ap. 1, b. 9, l. 57.
[109] LCVA, f. R.-1652, ap. 1, b. 1, l. 1–6; *1941 m. birželio sukilimas (Dokumentų rinkinys)*, p. 163–174.
[110] *1941 m. birželio sukilimas (Dokumentų rinkinys)*, p. 163–174; A. Anušauskas, *Lietuvių tautos sovietinis naikinimas 1940–1958 metais*, p. 130.

Utenos valsčiuje Nemeikščių kaime (4 km nuo Utenos) gyvenę broliai Juozas ir Povilas Streižiai birželio 23 d. suorganizavo apie 40 vyrų sukilėlių būrį ir kitą dieną užėmė Uteną. Sukilėliai nuginklavo 4 milicininkus ir iš NKVD areštinės paleido visus kalinius. Sukilėliai apšaudydavo ir nuginkluodavo pro miestą važiuojančius nedidelius Raudonosios armijos kareivių būrius ir besitraukiančius sovietinius aktyvistus. Kauno gatvėje sukilėliai po susišaudymo paėmė į nelaisvę sunkvežimiu važiavusius 4 raudonarmiečius. Per šį susišaudymą žuvo sukilėlis Bronius Gorskis. Birželio 24 d. vakare atvažiavo du NKVD sunkvežimiai. Tarp sukilėlių ir enkavėdistų užvirė mūšis. Po kautynių sukilėliai pasitraukė. Kitą dieną (birželio 25 d.) Utenos–Ukmergės plente vyko smarkios vokiečių ir rusų karinių dalinių kautynės dėl miesto. Tos pačios dienos vakare vokiečiai Uteną užėmė[111]. Sukilėliai ėmėsi atkurti miesto administraciją ir organizuoti jo apsaugą. Utenos sukilėlių būrys išaugo, jam vadovauti ėmėsi ats. jaun. ltn. Alfonsas Patalauskas.

Karo pradžioje Utenos valsčiuje, Spitrėnų kaime, susiorganizavo kitas sukilėlių būrys, kurio organizatorius ir pirmasis vadas buvo mokytojas Leonas Pakalnis. Vėliau būriui vadovavo Jonas Rastenis. Būryje buvo 21 sukilėlis. Sukilėlių štabas įsikūrė kaimo mokykloje. Birželio 25 d. sukilėliai susikovė su besitraukiančiais sovietais.

Sukilimo metu Utenos valsčiuje žuvo keturi sukilėliai: Povilas Juzėnas iš Spitrėnų kaimo, Petras Kazakevičius iš Našloniškio kaimo, Stasys Obsarskas (kitur rašoma Obcarskas) iš Paviešių kaimo, Juozas Gorskas (kitur rašoma Gorskis) iš Gedimino kaimo. Be to, birželio 25 d. po tardymo raudonarmiečiai Utenoje sušaudė 67 metų Vincą Bernotą[112].

Alantos valsčiuje jau pirmąją karo dieną susiorganizavo dvi sukilėlių grupės. Birželio 24 d. pavakare sukilėliai jau kontroliavo Alantos miestelį, aikštėje iškėlė Lietuvos Trispalvę. Birželio 25 d. apie pietus į Alantą atvažiavo Raudonosios armijos automobilis. Sukilėliai stojo į kovą su atvykėliais. Po pusvalandžio šaudymo raudonarmiečiai ėmė trauktis, palikę miestelyje savo mašiną su visa amunicija ir dokumentais. Kautynių metu žuvo sukilėliai Kazys Ramanauskas ir Andrius Ruzgas, o sunkiai sužeistas Čečergis po kelių dienų mirė ligoninėje. Sovietų pusėje buvo nukautas vyr. leitenantas. Tą pačią dieną po pietų Alantą pasiekė vokiečių kariuomenės daliniai. Alantos sukilėliams vadovavo Zigmas Kazakevičius[113].

[111] *1941 m. birželio sukilimas (Dokumentų rinkinys)*, p. 157; LYA, f. K-1, ap. 58, b. 10028/3, l. 6, 8.

[112] A. Liekis, *LKP agonijos kronika*, II, p. 147; Utenos valsčiaus ribose žuvusių partizanų sąrašas (1942 08 11), Utenos kraštotyros muziejus, b. inv. Nr. Š-38, l. 26.

[113] *1941 m. birželio sukilimas (Dokumentų rinkinys)*, p. 158–160, 167.

Daugailių valsčiuje sukilėliai (vadas Antanas Ruzgas) pradėjo aktyvius veiksmus1941 m. birželio 23 d. Svarbus veiklos impulsas buvo per Kauno radiją išgirstas Lietuvos himnas ir žinia apie Lietuvos laikinosios vyriausybės sudarymą. Kilo mintis užimti Daugailius ir atkurti lietuviškąsias valdžios įstaigas. Daugailių sukilėliams talkino Pikčiūnų ir Juknėnų kaimų vyrai. Sukilėliai be pasipriešinimo užėmė valsčiaus centrą, sulaikė vietinius komunistus ir sovietinės valdžios pareigūnus, iškėlė tautinę vėliavą. Tačiau birželio 23 d. apie 15 val. iš Utenos į Daugailius atvyko didelis enkavėdistų ir sovietinių kareivių būrys. Sukilėliai pasitraukė į Pikčiūnų miško stovyklą. Sovietai suėmė Daugailių kleboną Kuzmą ir žiauriai sumušė, be to, nušovė 70-metį senuką Juozą Sinicą. Birželio 25 d. pavakare sukilėliai vėl sugrįžo į Daugailius ir atkūrė miestelyje savo valdžią. Naktį iš birželio 25-osios į 26-ąją pro Daugailius pervažiavo pirmieji motorizuoti vokiečių kariuomenės daliniai. Tačiau ir vėlesnėmis dienomis Daugailių sukilėliams dar teko susidurti su miškuose besislapstančiais nespėjusiais pasitraukti raudonarmiečių ir komunistų būriais. Didesnio masto kautynės įvyko 1941 m. liepos 15 d. su Sylio ežero apylinkėse besislapstančiu dideliu raudonarmiečių būriu. Povilo Musteikio vadovaujamas 16 sukilėlių būrys bandė jį apsupti. Atkaklaus susišaudymo metu buvo sužeistas sukilėlis Antanas Jackūnas ir nukautas Adolfas Miškinis. Iš trečio karto sovietams pavyko pralaužti sukilėlių pozicijas ir su nuostoliais pasitraukti[114].

Debeikių valsčiuje karo pradžioje veikė Vlado Mižeikio (kitur rašoma Mizeikis) vadovaujamas sukilėlių būrys (apie 20 vyrų). Sukilimo metu žuvo keturi sukilėliai (birželio 23 d. – Antanas Gogelis ir Jurgis Baranauskas, birželio 26 d. – Mykolas Vigėlis ir Jonas Miškinis)[115].

Molėtuose sukilėliai pradėjo reikštis jau pirmąją karo dieną. Pasak sovietinio aktyvisto Adomo Jasiūno, šaulys Žvinys iš Aktapolio kaimo tuoj pat apsiginklavo ir atvyko į miestą. Apie jį buvo pranešta milicijai. Sulaikomas Žvinys pradėjo šaudyti iš pistoleto ir sužeidė milicininką Žagūnį. Suimtas Žvinys buvo perduotas NKVD.

Naktį į birželio 24 d. iš miesto Utenos link pasitraukė milicija ir kiti sovietiniai aktyvistai. Mieste pradėjo organizuotis sukilėliai, vadovaujami kooperatyvo vedėjo Žalėno, pašto viršininko Budrio ir šaulio Alfonso Vižinio. Tačiau kitą dieną iš Utenos sugrįžo dalis pasitraukusių aktyvistų. Netrukus mieste pasirodžius raudonarmiečių daliniui, jie paprašė jų pagalbos,

[114] *Karys*, 1942, Nr. 13; A. Liekis, *LKP agonijos kronika*, II, p. 149.

[115] *1941 m. birželio sukilimas (Dokumentų rinkinys)*, p. 158, 165–166; Utenos kraštotyros muziejus, inv. Nr. Š-38, l. 23.

ketindami susidoroti su A. Vižinio bute susirinkusiais sukilėliais. Sukilėliai suspėjo išsislapstyti, išskyrus A. Vižinį, kuris buvo sugautas, išvežtas už miesto ir nušautas[116].

Kitomis dienomis per Molėtus ištisai traukėsi sovietiniai daliniai, todėl sukilėliai, vadovaujami Klemo Liubarto, į miestą galėjo grįžti tik liepos 1 d.

Pasitraukdami iš Molėtų sovietai dar suspėjo nužudyti vietos kleboną Matą Lajauską, Stirnių parapijos kleboną Joną Daugėlą, ūkininką Joną Mackevičių, Alfonsą Vidžiūną ir sukilėlį Joną Kraujalį.

Apie tolesnę minėto sukilėlių būrio veiklą duomenų nerasta.

Kitas *Molėtų valsčiaus* sukilėlių būrys organizavosi 1941 m. birželio 23 d. Kairionių kaime, apie 3 km nuo Molėtų. Pradžioje susirinko 8 vyrai, kuriems vadovavo Dubingių kunigas Jonas Žvinys. Vėliau būriui vadovauti ėmėsi Molėtų linų supirkimo punkto vedėjas Klemas Liubartas. Sukilėliai tą pačią dieną nutraukė telefono ryšį tarp Molėtų ir Alantos. Tačiau aktyvesniems veiksmams sukilėliai beveik neturėjo ginklų ir keletą dienų visi jų bandymai apsiginkluoti buvo nesėkmingi: per tą laiką Molėtų–Alantos kelyje nepasirodė nė viena sovietų mašina. Tik birželio 28 d. sukilėliams pavyko nuginkluoti pasirodžiusią nedidelę raudonarmiečių grupę. Kitą dieną jie nusprendė pulti Molėtus. Jau turėta ginklų, tegu ir ne per daugiausiai, o ir jų grupė jau buvo išaugusi iki 15 vyrų. Tačiau sumanymą teko kuriam laikui atidėti: pavakare iš Ukmergės pusės Molėtų link pradėjo trauktis Raudonosios armijos daliniai ir nenutrūkstamas jų traukimasis tęsėsi dvi dienas. Po trumpo naktinio susišaudymo su raudonarmiečiais sukilėliai pasitraukė Alantos link. Miškiškių kaime jiems pavyko nuginkluoti 4 raudonarmiečius, Kazimieravos kaime – du Raudonosios armijos karininkus. Neatsisakydami tikslo pulti Molėtus, birželio 31 d. sukilėliai, kurių buvo jau 21, atvyko į Inketrių kaimą, iš čia ketindami pulti miestą, iki kurio buvo apie penkis kilometrus. Tą pačią dieną kaime pasirodė vokiečių dalinys, vykstantis iš Molėtų į Alantą. Liepos 1 d. sukilėliai, įžengę į Molėtus, rado ten betvarkę: parduotuves plėšė, kas norėjo. Sukilėliai palaikė mieste tvarką, suiminėjo pasilikusius komunistus ir sovietinius pareigūnus, dar kurį laiką vykdavo į apylinkes nuginkluoti raudonarmiečių, kurie bastėsi nedidelėmis grupelėmis.

Būrys išaugo iki kelių dešimčių vyrų. Po K. Liubarto būrio vadai buvo Antanas Kancevičius ir Vincas Kavalnis[117].

[116] Pagal Adomo Jasiūno atsiminimus, *1941 m. birželio sukilimas (Dokumentų rinkinys)*, p. 319–320.

[117] *1941 m. birželio* sukilimas *(Dokumentų rinkinys)*, V., 2000, p. 160–162, 320, 332; LYA, f. K-1, ap. 58, b. 47482/3, t. 5, l. 202, 308; A. Liekis, *LKP agonijos kronika*, II, V., 1996, p. 147–149; *Naujoji Lietuva*, 1941 08 02, Nr. 31.

Tauragnų valsčiuje karo pradžioje veikė du sukilėlių būriai, juose buvo apie 50 kovotojų. Sukilėlių grupės susikūrė Sėlės, Šeimaties, Gatelių kaimuose. Birželio 23 d. (pagal kitus šaltinius, birželio 25 d.) sukilėliai Tauragnų miestelyje užėmė valsčiaus vykdomąjį komitetą ir kitas įstaigas. Vietiniai komunistai ir sovietiniai aktyvistai buvo sulaikyti ir uždaryti vaistininko Šimkūno rūsyje. Kazio Žiedo vadovaujamas sukilėlių būrys apšaudė du lengvuosius Raudonosios armijos automobilius. Birželio 24 d. per susišaudymą su besitraukiančiais raudonarmiečiais žuvo trys sukilėliai. Apie sukilėlių veiksmus kažkas pranešė Utenos NKVD. Atvažiavę į Tauragnus čekistai medicinos punkte rado sužeistą sukilėlį Joną Stundžią ir užbadė jį durtuvais. Pasitraukdami iš miestelio enkavėdistai sudegino daug pastatų. Sovietai siautėjo ir kitose Tauragnų valsčiaus vietovėse: Sėlės, Pilkenių, Šeimaties, Šuminų, Vaišnoriškės kaimuose nužudė 17 civilių gyventojų (pagal kitus šaltinius – 13). Ypač žiauriai nukentėjo Vaišnoriškės kaimo gyventojai. Birželio 28 d. (pagal kitus šaltinius, birželio 29 d.) prie šio kaimo įvyko susišaudymas tarp vokiečių ir besitraukiančių rusų kareivių. Įtūžę raudonarmiečiai ir čekistai žiauriai atkeršijo surastiems nekaltiems kaimo gyventojams. Buvo sušaudyti arba užbadyti durtuvais 18-metė Antosė Žilėnaitė, Agota Žilėnaitė, Vincas Žilėnas, Henrikas ir Justas Tamošiūnai. Septyniolikmečiui Vytautui Žilėnui, lengvai sužeistam į ranką, pasisekė pabėgti. Tą pačią dieną besitraukiantys sovietai prie kelio sušaudė Pilkenių kaimo gyventoją Bronių Musteikį ir tauragniškį Antaną Taleikį[118].

Užpalių valsčiuje sukilėlių būrys (apie 60 vyrų, dauguma buvę šauliai) pradėjo veikti birželio 23 d. Būriui vadovavo mokytojas ats. kpt. Juozas Namikas, jo pavaduotojas buvo Kazys Gabė. Sukilėliai užėmė svarbesnes valsčiaus valdžios įstaigas ir kitus objektus, nuginkluodavo mažesnes besitraukiančių raudonarmiečių grupes (iš viso sukilėliai sulaikė ir nuginklavo apie 50 raudonarmiečių). Sukilėliai užėmė milicijos būstinę Vytauto gatvėje ir sužeidė apylinkės įgaliotinį Praną Novaką (ar Noviką) bei komjaunuolį Joną Zabulį. Užimant valsčiaus vykdomąjį komitetą, buvo suimtas ir karo lauko teismo nuosprendžiu sušaudytas vietinis partijos sekretorius Feliksas Skirskus (ar Skirskis). Vietiniai komjaunuoliai apie įvykius Užpaliuose pranešė sovietinei Utenos valdžiai. Tą pačią dieną (pagal kitus šaltinius, birželio 24 d.) iš Utenos į Užpalius atvažiavo sunkvežimis enkavėdistų ir

[118] *1941 m. birželio sukilimas (Dokumentų rinkinys)*, p. 158; *Tremtinys*, 2001 rugsėjo 20, Nr. 35; A. Liekis, *LKP agonijos kronika*, II, p. 149–151; Tauragnų valsčiaus žuvusių partizanų ir bolševikų nukankintų aukų sąrašas, Utenos kraštotyros muziejus, inv. Nr. Š-38, l. 27.

milicininkų. Jie išlaisvino iš daboklės suimtus komjaunuolius ir sovietinius aktyvistus (iš viso 39 asmenis). Tarp atvykėlių ir sukilėlių įvyko susišaudymas. Keletas sukilėlių (Repšis, Jonas Dagys, broliai Antanas ir Povilas Ramoškiai ir kt.) buvo suimti ir išvežti į Uteną. Kitą dieną, sovietams iš Utenos pasitraukus, kaliniai buvo išlaisvinti. Vis dėlto aukų nepavyko išvengti. Birželio 24 d. pravažiuojantys raudonarmiečiai ir sovietiniai pareigūnai sušaudė sukilėlį Praną Uborevičių, Joną Jušką ir panevėžietį studentą mediką Kazį Žemaitį[119].

Vyžuonų valsčiaus sukilėlių būrys pradėjo veikti pirmomis karo dienomis. Būryje buvo apie 40 vyrų (vadas – mokytojas ir buvęs šaulių kuopos vadas Juozas Marcinkevičius). Sukilėliai apšaudydavo ir nuginkluodavo besitraukiančių raudonarmiečių ir sovietinių pareigūnų būrius (iš viso sukilėliai paėmė į nelaisvę apie 60 raudonarmiečių). Birželio 23 d. sukilėliai puolė Vyžuonų miestelį, bet vietiniams sovietiniams pareigūnams į pagalbą atvažiavo ginkluotų enkavėdistų būrys ir puolimą atmušė. Vis dėlto kitą dieną, birželio 24-ąją, sukilėliai Vyžuonas užėmė. Birželio 27 d. 12 sukilėlių susidūrė su 8 raudonarmiečių grupe. Susišaudymo metu žuvo sukilėlis Napoleonas Juška ir dar trys sukilėliai buvo sužeisti. Raudonarmiečių pusėje žuvo vienas kareivis, bet kitiems pavyko pasprukti[120].

[119] *1941 m. birželio sukilimas (Dokumentų rinkinys)*, p. 321–323; LYA, f. K-1, ap. 15, b. 3388, l. 112; A. Liekis, *LKP agonijos kronika*, II, p. 147, 149; *Lietuvos kariuomenės karininkai 1918–1953*, t. 5, Vilnius, 2005, p. 303–304.

[120] *1941 m. birželio sukilimas (Dokumentų rinkinys)*, p. 172; LYA, f. K-1, ap. 15, b. 3388, l. 95–99; Ten pat, ap. 58, b. 2786/3, l. 35, 323–324.

IX skyrius

SUKILIMAS ŠIAURINĖJE LIETUVOS DALYJE

Šiaurinėje Lietuvos dalyje esančias apskritis vokiečių kariuomenė pasiekė po keleto dienų nuo karo pradžios. Šias dienas saviems tikslams sugebėjo panaudoti tiek sovietinė valdžia, tiek sukilėliai.

Apskričių komunistų partijos komitetų ir vykdomųjų komitetų vadovybė, nors ir skubėjo sprukti, bet pasistengė mobilizuoti partinį ir sovietinį aktyvą, apginkluodama komunistus, komjaunuolius, profsąjungos veikėjus ir šiaip kolaborantus kovai su sukilėliais. Be to, apskrityse buvo gana gausios gerai ginkluotos enkavėdistų pajėgos.

Apie tai, kaip buvo organizuojamas aktyvas, kalbama buvusio Rokiškio apskrities Žemės ūkio darbuotojų profesinės sąjungos komiteto pirmininko komjaunuolio Juozo Aleksiūno prisiminimuose:

„Antrąją karo dieną LKP(b) apskrities komiteto pirmasis sekretorius St. Šklėrius ir apskrities vykdomojo komiteto pirmininkas Jonas Kairelis sukvietė partinio ir tarybinio aktyvo susirinkimą. Beviltiškai buvo bandyta susisiekti su Centro Komitetu Kaune – telefono ryšio jau nebuvo. Partijos komitetas įsakė įstaigose ir organizacijose sunaikinti svarbiausius dokumentus, kad jie nepatektų priešui ir nepakenktų žmonėms. Po pasitarimo kariniame komisariate ginklų sandėlyje dvare aktyvas buvo apginkluotas. Aš gavau prancūzų markės šautuvą ir 25 kovinius šovinius. Apginkluotas aktyvas saugojo įmones ir įstaigas, mieste palaikė viešąją tvarką.“[1]

Panašiai sovietinis ir partinis aktyvas buvo apginkluojamas ir kitose

[1] J. Aleksiūnas, *Karo verpetuose (Lietuviškosios divizijos kario atsiminimai)*, Vilnius, 2002, p. 12.

apskrityse. Sprendžiant iš atskirų faktų ar liudijimų, ginkluotas aktyvas buvo gana gausus. Apskričių centruose jį sudarydavo kelios dešimtys žmonių. Be to, apskričių centruose buvo nemažos milicijos pajėgos, aktyviai kovojusios su sukilėliais. Ten, kur pajėgų prieš sukilėlius nepakakdavo, į pagalbą buvo kviečiami besitraukiantys į rytus raudonarmiečiai. Apskričių, buvusių toliau nuo sienos su Vokietija, aktyvą papildydavo aktyvistai, pasitraukę iš artėjančio fronto zonos. Antai birželio 25 d. Rokiškyje susirinko daugiau kaip šimtas ginkluotų sovietinių aktyvistų iš Panevėžio, Šiaulių, Telšių, Biržų ir kitų vietovių[2].

Sukilėliai taip pat turėjo laiko organizuotis. Ypač organizavimąsi paskatino LAF atsišaukimas per Kauno radiją.

Visoje be išimties šiaurinėje Lietuvos dalyje iki pat vokiečių kariuomenės pasirodymo vyko sukilėlių susirėmimai su besitraukiančiais raudonarmiečiais ir sovietinės valdžios kolaborantais, vienur aršesni, kitur pasibaigiantys tik susišaudymais.

Mažeikių apskrityje

Rengimasis sukilimui. Mažeikiuose vienas iš pirmųjų organizuoti pogrindį pradėjo buvęs nepriklausomos Lietuvos kariuomenės karininkas ir šaulys ats. ltn. Antanas Kenstavičius, tuo metu dirbęs Mažeikių plytų gamykloje buhalteriu. Veikdamas savo iniciatyva, iki 1940 m. rudens jis jau buvo subūręs grupę patikimų vyrų[3]. Grupė buvo organizuojama trejetukų principu, turėjo įsigijusi ginklų ir šovinių[4].

Šios pogrindinės grupės veikla suaktyvėjo po 1940 m. gruodžio 26 d., kai ats. ltn. A. Kenstavičių aplankė kpt. O. Žadvydas. Abu jie aptarė pogrindinės veiklos organizavimo klausimus, sutarė dėl ryšio palaikymo. Be to, kpt. O. Žadvydas žodžiu supažindino ats. ltn. A. Kenstavičių su LAF instrukcijomis ir direktyvomis[5].

A. Kenstavičiaus įsteigta pogrindinė organizacija buvo pavadinta

[2] Ten pat, p. 13.

[3] O. Žadvydas, „Mirtininkų gretose", *Karys*, 1976, Nr. 4, p. 134; Ats. ltn. Antano Kenstavičiaus baudžiamoji byla, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 7709/3, l. 49–50.

[4] A. Kenstavičius, „Apie Mažeikių apskrities sukilėlių veiksmus Vokietijos–SSSR karui prasidėjus", *Karys*, 1998, Nr. 7, p. 278–279.

[5] O. Žadvydas, „Mirtininkų gretose", *Karys*, 1976, Nr. 4, p. 134; Ats. ltn. Antano Kenstavičiaus byla, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 7709/3, l. 49–50.

„Penktoji kolona"[6]. A. Kenstavičius, vykdydamas LAF direktyvą, Mažeikių mieste sudarė dvi aktyvistų grupes, o Tirkšliuose, Ylakiuose, Laižuvoje ir Dapšių kaime, Židikų valsčiuje – po vieną grupę[7]. Mažeikių partizanų būrio veiklos aprašyme minima, kad iš organizacijos „Penktoji kolona" narių buvo suformuotas partizanų būrys, pradėjęs veikti dar 1940 m. rudenį[8]. Tačiau enkavėdistams pavyko susekti dalį aktyviausių organizacijos „Penktoji kolona" narių. 1941 m. balandžio 30 d. buvo suimti Antanas Kenstavičius, Tadas Jonušas, Algirdas Šaltys, Augustinas Šlaustas, Jonas Jazbutis ir Feliksas Auglėnas ir po tardymų išvežti į Kauno kalėjimą[9]. Kilus karui, jie visi buvo iš kalėjimo išlaisvinti.

Be šios pogrindinės organizacijos, Mažeikiuose veikė ir kitos antisovietinės rezistencijos grupės. Į rezistencinę kovą stojo dvasininkai, mokytojai, moksleiviai. Antai Mažeikių kunigo Jono Beinoriaus iniciatyva gimnazijoje buvo įsteigta antisovietinė grupė, kuriai vadovavo Alfonsas Pundzius. Kitai gimnazijoje veikusiai antisovietinei grupei vadovavo Jonas Znotas[10].

1941 m. birželio 14 d. prasidėjus masiniams gyventojų trėmimams, daug jaunų vyrų pradėjo slapstytis apylinkės miškuose. Dalis jų buvo ginkluoti[11]. Jie sudarė ginkluotų sukilėlių grupių pagrindą, karui prasidėjus.

Nors Mažeikių antisovietinė pogrindinė organizacija vadinosi „Penktoji kolona", ji priklausė LAF. Keletą dienų prieš karą ats. plk. K. Škirpa iš LAF Berlyno centro atsiuntė į Mažeikių apskritį du savo patikėtinius, kurie padėjo organizuoti sukilėlių veiklą karo pradžioje[12].

Sukilimo eiga apskrityje. Mažeikių apskritis liko nuošalyje nuo vokiečių kariuomenės puolimo, vokiečiai, išskyrus negausias žvalgų grupes[13], čia nepasirodė iki liepos pradžios[14]. Tai turėjo įtakos sukilimo eigai ir pobūdžiui apskrityje, sukilėliams teko ne tik saugoti savo gyvenvietes nuo plėšimų, bet ir stoti į ginkluotą kovą su sovietų valdžios suformuotomis ginkluotomis grupuotėmis ir raudonarmiečiais.

[6] A. Kenstavičiaus 1941 05 02 parodymas, A. Kenstavičiaus 1941 05 03, 1941 05 14 tardymo protokolai, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 7709/3, l. 9, 11, 37.

[7] O. Žadvydas, „Mirtininkų gretose", *Karys*, 1976, Nr. 5, p. 167.

[8] V. Brandišauskas, *1941 m. Birželio sukilimas*, p. 109.

[9] Pažyma apie organizacijos „Penktoji kolona" veiklą, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 7709/3, l. 111–113; *Lietuvos gyventojų genocidas 1939–1941*, Vilnius: LGGRTC, 1999, p. 107, 360, 365, 795, 817.

[10] LSSR NKVD Guzevičiaus 1940 11 13 specialus pranešimas apie antisovietinių elmentų veiklą Mažeikių apskrityje, ten pat, ap. 10, b. 1, l. 15–16.

[11] A. Kenstavičius, „Apie Mažeikių apskrities sukilėlių veiksmus Vokietijos–SSSR karui prasidėjus", *Karys*, 1998, Nr. 7, p. 278–279.

[12] Ten pat.

[13] S. Baipšys, *Nuotykiai padangėje ir žemėje*, Kaunas, 1995, p. 95–96, 98.

[14] *1941 m. birželio sukilimas (Dokumentų rinkinys)*, 2000, p. 109–111.

Prasidėjus karui apskrities teritorijoje dislokuoti Raudonosios armijos daliniai pradėjo trauktis. Kartu su jais suskubo trauktis ir sovietų valdžios pareigūnai, milicija, partinis aktyvas ir jų kolaborantai, tačiau nepasirodžius vokiečiams sugrįždavo atkurti sovietinę tvarką, pasitelkdami į pagalbą raudonarmiečius.

Birželio 23 d. sukilėliai jau veikė beveik visuose apskrities miesteliuose ir didesniuose kaimuose, o kai kur, kaip antai Židikuose ir Vaičaičių kaime, pradėjo veikti jau pirmąją karo dieną. Sukilėliai aktyviau pasireiškė pačiuose Mažeikiuose, Barstyčiuose, Dapšiuose, Ylakiuose, Sedoje, Vaičaičiuose, Židikuose ir kitose vietovėse[15]. Pradžioje buvo nuginkluojami pavieniai milicininkai, partijos aktyvas, paimamos nedidelės raudonarmiečių grupės[16].

Sugrįžę į kaimus ir miestelius komunistai ir sovietų valdžios pareigūnai griebdavosi smurto. Ypač žiaurios žudynės įvykdytos Sedoje, kur birželio 24 d. buvo sušaudyta 14 sukilėlių[17].

Nemaža sukilėlių žuvo ar buvo sužeista kovose su raudonarmiečiais, kurie traukėsi per apskrities teritoriją. Tačiau, nepaisydami pavojų, sukilėliai veikė gana sėkmingai. Galima išskirti Ylakių būrį, per savo veikimo laiką paėmusį į nelaisvę ir nuginklavusį 81 raudonarmietį[18]. O Lūšės sukilėliai išdrįso ne tik nuversti nuo bėgių traukinį, bet ir susikauti su juo vykusiais sovietų kariais. Dalis jų buvo nukauti, kiti paimti į nelaisvę[19].

Kai liepos pradžioje vokiečių kariai įžengė į apskritį, rado ją jau be raudonarmiečių, apskrityje visur veikė lietuvių paskirta administracija. Vokiečių kariams čia neteko kautis ir apskrities teritorijoje nežuvo nė vienas vokiečių karys[20].

Mažeikių mieste sukilimas neįgavo tokio masto, kaip kitose apskrities vietovėse. Galima nurodyti tokias to priežastis. Pirma, balandžio gale areštavus aktyviausius „Penktosios kolonos" narius, įskaitant ir jos vadovą A. Kenstavičių, iki karo pradžios dar nebuvo atsigavęs antisovietinis pogrindis. Antra, Mažeikiai, patekę į tarpą tarp dviejų vokiečių divizijų puolimo krypčių, išliko beveik nepaliesti karo veiksmų, išskyrus tai, kad birželio 23 d. ryte vokiečių aviacija subombardavo aerodromą, kuriame buvo apie

[15] A. Gražiūnas, *Lietuva dviejų okupacijų replėse 1940–1944*, Vilnius, 1996, p. 61.
[16] A. Kenstavičius, „Apie Mažeikių apskrities sukilėlių veiksmus Vokietijos–SSSR karui prasidėjus", *Karys*, 1998, Nr. 7, p. 278–279.
[17] J. Vilniaus 1944 10 01 tardymo protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 10105/3, l. 11.
[18] *1941 m. Birželio sukilimas (Dokumentų rinkinys)*, p. 115–116.
[19] Ten pat, p. 119.
[20] A. Kenstavičius, „Apie Mažeikių apskrities sukilėlių veiksmus Vokietijos–SSSR karui prasidėjus", *Karys*, 1998, Nr. 7, p. 278–279.

50 sovietinių lėktuvų. Trečia, pirmosiomis karo dienomis Mažeikių kompartija apginklavo 150–200 sovietinių aktyvistų ginklais, gautais iš raudonarmiečių. Taigi jėgos buvo nelygios, todėl besiformuojančiam būriui, kuriame buvo tik 10 sukilėlių, teko pasitraukti į saugesnę vietą[21].

Pradžioje būriui vadovavo atsargos kpt. Kazys Butkus, kuris, 1937 m. pasitraukęs iš kariuomenės ir grįžęs į Mažeikius, buvo aktyvus Šaulių sąjungos narys, šaudymo sporto vadovas[22]. Sukilėliams atkuriant lietuviškąją administraciją, K. Butkus buvo paskirtas apskrities policijos viršininku. Iš jo sukilėlių būrio vado pareigas perėmė kpt. Pranas Totilas[23]. Išsilaisvinęs iš kalėjimo ir sugrįžęs į Mažeikius ats. ltn. A. Kenstavičius tapo LAF Mažeikių skyriaus štabo viršininku[24].

Mažeikiuose dislokuotas Raudonosios armijos dalinys ir kariškių šeimos birželio 22 d. pradėjo trauktis Latvijos link. Kartu su raudonarmiečiais pabėgo daug komunistų ir sovietų valdžios šalininkų[25].

Tačiau sukilėliams tai buvo tik trumpas atokvėpis. Vokiečių kariuomenei aplenkus Mažeikius, birželio 24 d. pavakare sugrįžo 18 sunkvežimių su kompartijos vadais, enkavėdistais ir jų prisigrobtu turtu. Tuoj pat jie ėmėsi represijų prieš patriotiškai nusiteikusius asmenis. Už tai, kad iškėlė lietuvišką vėliavą, jie sunkiai sužeidė mažeikiškius viešosios bibliotekos vedėją Joaną Gruzdaitę-Širvinskienę, buvusį šaulį Igną Tinterį ir jo žmoną Marcelę, bandžiusią ginti savo vyrą. Visi jie mirė po kelių dienų ligoninėje[26].

Birželio 24 d. vėlų vakarą Viekšnių link enkavėdistai išsivežė grupę suimtųjų. Ties Krakių kaimu pamiškėje automobiliai sustojo. Išlaipinę suimtuosius ir paliepę jiems bėgti, egzekutoriai, stovėdami mašinoje, šaudė į savo aukas[27].

Vokiečių kariuomenei smarkiai veržiantis į priekį pagrindinėmis kryptimis, Mažeikiuose šeimininkavę sovietiniai kolaborantai, pajutę apsupimo grėsmę, pabėgo.

Birželio 30 d. naktį nedidelis ginkluotų sukilėlių būrys, talkinant 6 geležinkeliečiams, užėmė geležinkelio stotį, paštą, telefoną ir kitus svarbiau-

[21] *1941 m. Birželio sukilimas (Dokumentų rinkinys)*, p. 109–110.
[22] *Lietuvos kariuomenės karininkai 1918–1953*, t. 2, Vilnius, 2002, p. 251.
[23] J. Gegžno 1948 12 22 d. tardymo protokolas, ten pat, ap. 58, b. 13214/3, l. 49–50.
[24] A. Kenstavičius, „Apie Mažeikių apskrities sukilėlių veiksmus Vokietijos–SSSR karui prasidėjus", *Karys*, 1998, Nr. 7, p. 278–279.
[25] „Iš mūsų krašto", *Žemaičių žemė*, 1941 liepos 25, Nr. 5, p. 6.
[26] Ten pat; *Policijos raportai. 1941 m.*, LGGRTC Archyvinis vardynų skyrius, V. Skuodžio iš JAV lietuvių atvežta medžiaga, p. 50–53.
[27] Ten pat.

sius miesto pastatus. Paskui sukilėliai ėmėsi ne tik saugoti ir atkurti tvarką, bet ir nuginkluoti nespėjusius pasprukti sovietinius aktyvistus[28].

Pirmieji vokiečiai kareiviai Mažeikiuose pasirodė tik liepos 3 d., apie 13 val.[29] Jie paliko Mažeikių ir Viekšnių sukilėliams daugiau kaip šimtą rusiškų šautuvų, du lengvus kulkosvaidžius ir gana daug šovinių. Gerai apsiginklavę sukilėliai sėkmingai rankiojo miškuose užsilikusius raudonarmiečius ir sovietinius aktyvistus[30].

Mažeikių valsčiuje sėkmingai veikė Leckavos miestelio sukilėlių būrys, vadovaujamas Stasio Jankūno. Apsiginklavęs keleto nuginkluotų raudonarmiečių ginklais, būrys ne kartą kovėsi su besitraukiančiais raudonarmiečiais ir sovietų valdžios aktyvistais[31]. Per vieną iš susirėmimų su raudonarmiečiais birželio 23 d. Kuodžių miške žuvo sukilėlis Augustas Liaugminas[32].

Akmenėje sukilėlių būrys pradėjo organizuotis pirmąją karo dieną[33]. Pirmiausia buvo įsteigtas komitetas, kuris rūpinosi lietuviškosios administracijos atkūrimu. Sukilėlių būrio vadu buvo paskirtas kpt. Izidorius Jatulis, valsčiaus viršaičiu – Domas Rakauskas, policijos viršininku – buvęs policininkas Sabalas, kuris netrukus buvo pakeistas Jonu Kašėta[34]. Kpt. I. Jatulis iki sovietinės okupacijos tarnavo Mažeikių komendantūroje, tvarkė šaulių reikalus. Atleistas iš tarnybos likviduojant Lietuvos kariuomenę, jis apsigyveno Akmenės valsčiuje, žmonos tėviškėje[35].

Sukilėliai, užėmę palei kelius patogias pozicijas, apšaudydavo bėglius. Šie, susidūrę su ginkluotu lietuvių pasipriešinimu, nedrįsdavo ilgiau apsistoti kaimuose ir skubėjo kuo greičiau trauktis[36].

Sukilėliai, be nuostolių užvaldę Akmenę, galėjo išlaikyti ją tik vieną dieną.

Birželio 24 d. ryte miestelį puolė pasienio milicijos būrys[37]. Kilo susišaudymas, per kurį nė vienas sukilėlis nežuvo, tik buvo sunkiai sužeistas mašinisto padėjėjas Feliksas Kliegeris. Po dviejų dienų jis mirė[38].

[28] *1941 m. birželio sukilimas (Dokumentų rinkinys)*, p. 109–111.
[29] Ten pat.
[30] A. Kenstavičius, „Apie Mažeikių apskrities sukilėlių veiksmus Vokietijos–SSSR karui prasidėjus", *Karys*, 1998, Nr. 7, p. 278–279.
[31] Ten pat, p. 117; B. Vilimo 1944 12 02 tardymo protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 9553/3, l. 97.
[32] *1941 m. Birželio sukilimas (Dokumentų rinkinys)*, p. 118.
[33] J. Gegužė, „Pirmosios karo dienos Akmenėje", *Karys*, 1943 birželio 19, Nr. 25, p. 150; *1941 m. Birželio sukilimas (Dokumentų rinkinys)*, p. 111.
[34] J. Gegužė, „Pirmosios karo dienos Akmenėje", *Karys*, 1943 birželio 19, Nr. 25, p. 150–151.
[35] *Lietuvos kariuomenės karininkai 1918–1953*, t. 4, Vilnius, 2004, p. 71.
[36] *1941 m. Birželio sukilimas (Dokumentų rinkinys)*, p. 111–112.
[37] Ten pat, p. 299.
[38] J. Gegužė, „Pirmosios karo dienos Akmenėje", p. 151.

Dėl išsamesnio šių įvykių pavaizdavimo pateikiame citatą iš priešingoje pusėje kovojusio pareigūno, pasienio milicijos Klykolių miestelio 21 rajono sargybos viršininko seržanto Kazio Šiaulio maždaug po metų rašytų prisiminimų: *„Birželio 24 d. įvyko pirmasis susirėmimas su lietuviškais banditais Akmenėje. Milicija jau buvo apleidusi Akmenę. Miestelyje įsisteigė „nauja valdžia". Valsčiaus valdyboje buvo iškelta trispalvė vėliava. Ten atsisėdo Smetonos laikų viršaitis. Įvažiavus mums miestelin, į mus ėmė šaudyti iš šautuvų ir brauningų. Šaudė per langus ir užkampių. Mūsų buvo apie 70 milicininkų. Apsupom miestelį. Suėmėm smetoninį viršaitį, kurį vėliau sušaudėm, ir keletą jo bendradarbių."*[39]

Birželio 24 dieną sovietiniai aktyvistai suėmė ūkininkus Morkų Baransevičių ir Burusevičių (šis buvo šaulys). Morkus Baransevičius, 48 metų Akmenės valsčiaus Gailaičių kaimo gyventojas, birželio 26 d. buvo nuvežtas netoli Mažeikių ir prie pat vieškelio sušaudytas[40]. Burusevičiui pavyko pabėgti[41]. Dar vienas komunistų suimtasis felčeris Antanas Žąsinas buvo perduotas raudonarmiečiams, kurie po tardymo ir kankinimų birželio 27 d. jį sušaudė Pakalniškių pušyne Kruopių valsčiuje[42].

Nepaisydami patirtų nuostolių sukilėliai nenuleido rankų. Birželio 25 d. trys sukilėliai užpuolė partijos apskrities komiteto sekretoriaus Frolovo mašiną, kuria žvalgybos tikslais į Mažeikius vyko Mažeikių partijos komiteto Agitacijos ir propagandos skyriaus vedėjas Markauskas, Mažeikių prokuroras Garbenis, milicininkas ir vairuotojas Smirnovas. Per susišaudymą vairuotojas ir Markauskas, palikę mašinoje ginklus, pabėgo. Pasak sovietinio aktyvisto V. Kulboko, šio antpuolio metu prokuroras Garbenis nukovė du sukilėlius[43].

Kaip toliau rašo V. Kulbokas, birželio 26 d. jis su kitais sovietų valdžios aktyvo nariais vyko iš Akmenės į Viekšnius atkurti tvarkos. Pakelėje jie sužinojo, kad vieno ūkininko sodyboje yra susirinkę apie 30 sukilėlių. Pamatę sovietų valdžios aktyvo narius, sukilėliai pradėjo trauktis į mišką. Aktyvo nariai ūkininko sode aptiko partijos apskrities komiteto sekretoriaus mašiną, apie 10 dviračių, išlaisvino 3 komjaunuolius, kurie laukė sukilėlių sprendimo dėl tolesnio savo likimo. Tą pačią dieną jie šalia įvykio vietos suėmė du brolius Radzevičius ir po tardymo juos nužudė.

[39] *1941 m. Birželio sukilimas (Dokumentų rinkinys)*, p. 299.
[40] Ten pat, p. 112–113; *Lietuvos gyventojų genocidas 1939–1941*, p. 132.
[41] J. Gegužė, „Pirmosios karo dienos Akmenėje", p. 151.
[42] Ten pat.
[43] *1941 m. Birželio sukilimas (Dokumentų rinkinys)*, p. 300–301.

Per susišaudymą žuvo komjaunuolis, Akmenės vykdomojo komiteto sekretorius[44].

Kitą sukilėlių būrį, veikusį Akmenės geležinkelio stoties apylinkėse, suorganizavo buvęs stoties viršininkas, rusas pagal tautybę, Adomas Volkovas. Apie jo vadovaujamų sukilėlių veiksmus prieš raudonarmiečius turime žinių tik iš sovietinio saugumo suimtų šių įvykių dalyvių Juozo Vaičkaus ir S. Noreikio bylų. 1941 m. birželio 26 d. į Akmenės stotį atėjo du šautuvais ginkluoti raudonarmiečiai, vienas jų buvo sužeistas į ranką. Iš vieno raudonarmiečio Volkovas atėmė šautuvą, antrasis buvo nušautas, kai bandė priešintis. Birželio 27 d. sukilėliai apšaudė Papilės keliu atvažiuojantį vežimą, kuriuo buvo vežamas sužeistas karininkas, lydimas 7 ar 8 raudonarmiečių. Keletui raudonarmiečių pavyko pabėgti, kiti buvo suimti ir nuginkluoti[45].

Akmenės valsčiaus Klykolių miestelyje susiformavo sukilėlių būrys, kuriam vadovavo Liudas Belskis[46], tame pat valsčiuje veikė ir Juozo Švažio vadovaujamas sukilėlių būrys[47].

Vegeriuose suformuotam sukilėlių būriui vadovavo buvęs valsčiaus policijos nuovados viršininkas Jonas Juška. Būryje buvo 20 vyrų[48]. Buvusio Vegerių sukilėlio Domo Pronckaus teigimu, Vegerių sukilėliai dar iki vokiečių kariuomenės atėjimo nuvertė sovietinę valdžią, suėmė keletą jos aktyvistų[49]. Žinių apie didesnius susidūrimus tarp Vegerių sukilėlių ir raudonarmiečių nerasta.

Sedos miestelyje sukilėlių būrys pradėjo organizuotis dar 1941 metų pradžioje, o kovo mėnesį buvo sudarytas partizanų fondas[50]. Išvengę suėmimų Sedos pogrindininkai susiorganizavo jau pirmąją karo dieną. Sukilėlių vadu tapo Antanas Stancikas[51].

Nedrįsdama pati imtis kokių nors priemonių prieš sukilėlius, bolševikinė vietinė valdžia į pagalbą pasikvietė raudonarmiečius.

Pirmasis raudonarmiečių bandymas 23 d. įsiveržti į Sedą buvo nesėkmingas. Kai prie miestelio Ylakių vieškeliu priartėjo trys sunkvežimiai su

[44] Ten pat.

[45] J. Vaičkaus 1946 12 25 tardymo protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 22407/3, l. 61; S. Noreikio 1947 01 04 tardymo protokolas, ten pat, b. 22724/3, l. 17.

[46] V. Vanago 1948 02 13 tardymo protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 36917/3, l. 20.

[47] 1945 02 22 teismo posėdžio protokolas, ten pat, b. 45109/3, l. 333.

[48] K. Bernotavičiaus 1945 01 26 tardymo protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, P-16081, l. 7–8; A. Balsevičiaus baudžiamoji byla, ten pat, b. 16959/3, l. 86–87.

[49] D. Pronckaus 1945 02 03 tardymo protokolas, ten pat, P-16081, l. 17.

[50] *1941 m. Birželio sukilimas (Dokumentų rinkinys)*, p. 121.

[51] J. Vilniaus 1944 10 01 tardymo protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 10105/3, l. 11; A. Stanciko 1944 12 19 tardymo protokolas, ten pat, b. P-19159, l. 11–12.

raudonarmiečiais, prasidėjo susišaudymas. Sukilėliai, turėdami vos keletą šautuvų ir pistoletų, sugebėjo be nuostolių atremti priešo puolimą[52]. Tačiau kitą dieną dar didesnės raudonarmiečių pajėgos, ginkluotos kulkosvaidžiais, pradėjo Sedos puolimą. Po atkaklių kautynių sukilėliams teko pasitraukti, pritrūkus šovinių[53]. Raudonarmiečiai, užėmę Sedą, išlaisvino sukilėlių suimtus sovietų aktyvistus, ir šie kartu su raudonarmiečiais pradėjo terorizuoti patriotiškai nusiteikusius gyventojus[54]. Suimtieji buvo gabenami į aukšta tvora aptvertą kiemą, kur buvo tardomi ir žiauriai kankinami. Apie 19 val. pasmerktieji buvo sumesti į sunkvežimį ir nuvežti į Rupėkių kaimo laukus. Čia raudonarmiečiai sušaudė 14 vietos gyventojų, tarp jų buvo ir sukilėlių[55].

Iki birželio pabaigos raudonarmiečiai nužudė dar ne vieną Sedos valsčiaus gyventoją.

Sukilėliai veikė ir per 8–9 km nuo Sedos esančiuose Ketūnų ir Rubikų kaimuose. Čia tarp rusų kolonistų buvo įsigalėjusios lietuviams priešiškos nuotaikos. Karui prasidėjus jie ėmėsi terorizuoti ir žudyti vietinius lietuvius. Tačiau sukilėliai, energingai veikdami, greit sustabdė žudynes. Kolonistai tespėjo nužudyti du Ketūnų kaimo gyventojus[56].

Sedos valsčiaus Barstyčių miestelyje sukilėlių būrys susiorganizavo dar 1941 m. pavasarį. Būriui priklausė nemaža buvusių šaulių. Kai kurie, siekdami išvengti tremties į Sibirą, prieš karą buvo pasitraukę į pogrindį Barstyčių apylinkėse. Todėl jau pirmąją karo dieną sukilėliai buvo pasirengę aktyviai veikti. Būriui vadovavo Liudas Benikauskas, jo pavaduotojas buvo Antanas Ramanauskas. Birželio 23 d. rytą būryje buvo 40 vyrų. Būrio štabas įsikūrė buvusiose pašto patalpose. Pradžioje sukilėliai turėjo 5 medžioklinius šautuvus ir 4 revolverius[57].

Birželio 25 d. įvyko pirmas Barstyčių sukilėlių susirėmimas su raudonarmiečiais. Tada buvo suimtas vienas politrukas ir 3 kareiviai, įsigyta geresnių ginklų. Antrasis susirėmimas įvyko Padegimės kaime. Čia buvo peršautas vienas raudonarmietis, o trys, pametę ginklus, spėjo pasprukti

[52] *1941 m. Birželio sukilimas (Dokumentų rinkinys)*, p. 121.

[53] Ten pat.

[54] J. Vilniaus 1944 10 01 tardymo protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 10105/3, l. 11.

[55] *Policijos raportai. 1941 m.*, p. 59–62; J. Vilniaus 1944 10 01 tardymo protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 10105/3, l. 11.

[56] *1941 m. Birželio sukilimas (Dokumentų rinkinys)*, p. 121.

[57] J. Ylakio 1951 08 20, J. Stanio 1951 08 22, J. Latako 1950 09 12 tardymo protokolai, LYA, f. K-1, ap. 58, b. P-17450, l. 46–47, 76–77, 149–150; *1941 m. Birželio sukilimas (Dokumentų rinkinys)*, p. 113; Skuodo rajono KGB prie LSSR MT operjgaliotinio Jankausko 1972 08 31 išvada, LYA, f. K-1, ap. 47, b. 1101, l. 407; „Iš mūsų krašto", *Žemaičių žemė*, 1941 liepos 11, Nr. 2, p. 6.

į mišką. Birželio 26 d. Geldėnų kaimo sukilėliai užpuolė ir nuginklavo 3 jūrininkus, užėjusius pas ūkininką Duonėlą paprašyti valgyti[58].

Birželio 26 d. vakare gauta žinių, kad Barstyčių link važiuoja raudonarmiečiai, ginkluoti kulkosvaidžiais. Miestelio prieigose sukilėliai išardė tiltą, medžiais užvertė kelią, pasiruošė gynybai. Tačiau raudonarmiečiai, aptikę kliūtis, pasuko kitais keliais. Taip ne vien Barstyčiai ir Žemaičių Kalvarija, bet ir tolimesnės apylinkės buvo apsaugotos nuo raudonarmiečių puolimo. Sukilėliams labai pagelbėjo Mažeikių pašto tarnautojo Keturakio telefonu perduodama informacija[59].

Birželio 27 d. į Žemaičių Kalvariją sunkvežimiu atvykę raudonarmiečiai taip pat nieko nelaimėjo. Jie telefonu bandė suklaidinti sukilėlių vadovus, kad netikėtai galėtų pulti Barstyčius. Dėl sukilėlių apdairumo klasta nepavyko, buvo išvengta žudynių, panašių kaip Sedoje.

Židikų valsčiuje sukilimo metu veikė keli sukilėlių būriai, iš kurių aktyviausi buvo pačiuose Židikuose ir Lūšėje.

Židikų miestelyje sukilėlių būrys buvo suorganizuotas pirmąją karo dieną. Būrio organizatorius ir vadas buvo Klemas Alšauskas, jo žinioje buvo iki 25 vyrų. Iš pradžių sukilėliai turėjo tik 1 šautuvą ir 1 pistoletą[60]. Tačiau jau kitą dieną ginkluotės reikalai pradėjo taisytis. Sukilėliai gavo žinią, kad nuo Ylakių Židikų link traukiasi 11 ar 12 raudonarmiečių. Ties Židikų bažnyčia sukilėliai surengė pasalą ir suėmė pasipriešinimo neparodžiusius raudonarmiečius su visais jų ginklais[61]. Dar kitą dieną, birželio 24 d., ginklų įsigyta, pagelbėjus Lūšės sukilėliams nuversti karinį traukinį. Panašių susidūrimų su raudonarmiečiais būta daugiau. Pažymėtinas vienas jų: birželio 25 d. Židikų sukilėliai paėmė 2 raudonarmiečių sunkvežimius, kuriais iš Liepojos buvo vežamos ryšių priemonės į frontą Varnių apylinkėse. Raudonarmiečiams sustojus Židikuose paklausti kelio, juos užpuolė trys sukilėliai. Tada vienas iš sunkvežimyje buvusių raudonarmiečių sviedė rankinę granatą, kurią pagavęs sukilėlis Ališauskas metė atgal į sunkvežimį. Granatai sprogus, trys raudonarmiečiai žuvo, o septyni paimti į nelaisvę[62].

[58] *1941 m. Birželio sukilimas*, p. 113; J. Ylakio 1951 08 20, J. Stanio 1951 08 22, J. Latako 1950 09 12 tardymo protokolai, LYA, f. K-1, ap. 58, b. P-17450, l. 46–47, 76–77, 149–150; Skuodo rajono KGB prie LSSR MT operįgaliotinio Jankausko 1972 08 31 išvada, LYA, f. K-1, ap. 47, b. 1101, l. 407; „Iš mūsų krašto", *Žemaičių žemė*, 1941 liepos 11, Nr. 2, p. 6.

[59] *1941 m. Birželio sukilimas*, p. 114.

[60] Ten pat, p. 124.

[61] K. Alšausko 1948 04 08, L. Strikaičio 1944 11 17 tardymo protokolai, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 11359/3, l. 32, 189.

[62] A. Kenstavičius, „Apie Mažeikių apskrities sukilėlių veiksmus Vokietijos–SSSR karui prasidėjus", *Karys*, 1998, Nr. 7, p. 278–279.

Bendradarbiaudami Židikų ir Lūšės sukilėliai sėkmingai vykdė „geležinkelio bėgių karo" akcijas. Tačiau jau pirmosios akcijos metu žuvo du Židikų būrio sukilėliai: buvęs geležinkelio policininkas Vincas Dubickas ir buvęs pasienio policininkas Kostas Statkus. Kitose Židikų būrio vykdytose akcijose žuvo dar 5 sukilėliai.

Lūšės sukilėlių būrys pradėjo organizuotis pirmąją karo dieną. Naktį iš birželio 22-osios į 23-iąją miškelyje susirinkusiame būryje buvo 7 vyrai, daugiausia buvę šauliai, ginkluoti 4 šautuvais ir 3 pistoletais. Birželio 23 d. 6 val. ryto, prie sukilėlių prisijungus ats. ltn. Henrikui Adamkavičiui su dviem ginkluotais vyrais, pradėta veikti. Sukilėlis Augustas Mylė su kitu sukilėliu buvo pasiųsti saugoti kooperatyvą, o buvęs pasienio policininkas V. Dubickas su dviem vyrais – saugoti geležinkelio stotį. Greitai prie būrio prisijungė dar du vyrai. Netrukus iš Pikelių miestelyje susiorganizavusių sukilėlių buvo gautas prašymas talkinti nuginkluojant rusų apsaugos būrį. Apie 10 val. ats. ltn. H. Adamkavičius su 7 vyrais dviračiais išvyko į Pikelius, iš kur sugrįžo apie 16 val. su dviem vežimais ginklų, šaudmenų ir kitokio kariško turto. Taip sukilėliai įsigijo net du lengvuosius ir vieną sunkųjį kulkosvaidį. Per šį kovos „krikštą" 11 rusų buvo nukauti ir 4 paimti į nelaisvę. Tačiau ir sukilėliai patyrė nuostolių: 2 Lūšės sukilėliai buvo sužeisti, o Pikelių sukilėlių netektis – vienas žuvęs ir 4 sužeisti. Tos pačios dienos vakare vietoj sužeistųjų į būrį stojo du nauji sukilėliai[63].

Lūšės sukilėliai, birželio 24 d. 9 val. sužinoję, kad iš Mažeikių Liepojos link vyksta karinis traukinys, nutarė jį sunaikinti. Lūšės geležinkelietis sukilėlis Mykolas Steponavičius kartu su keletu darbininkų už pusės kilometro nuo Lūšės stoties nutarė ardyti bėgius, kiti sukilėliai tuo metu buvo pasislėpę šalia stoties esančiame miške[64]. Tačiau jiems neteko atlikti savo darbo, nes į Lūšę atvažiavo traukinys, kurio du vagonai buvo pilni raudonarmiečių. Stotyje išlipę raudonarmiečiai nuplėšė iškabintas lietuviškas vėliavas ir, pagal komjaunuolės telefonistės Zubavičiūtės parodymą suėmę sukilėlį V. Dubicką ir stotelės viršininką Vincą Blažaitį, išsivežė Liepojos link[65]. Traukiniui išvykus Lūšės sukilėliai areštavo Zubavičiūtę. Kitą dieną Dautarų kaime Jono Jonušo sodyboje buvo surengtas karo lauko teismas, kuris pripažino Zubavičiūtę kalta dėl šnipinėjimo okupantams, esant ypatingai sunkinančioms aplinkybėms. Už Tėvynės išdavimą Zubavičiūtei

[63] A. Mylė, *Užrašai 1940–1945*, Vilnius, 1995, p. 9.

[64] M. Steponavičiaus 1944 11 25 tardymo protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 44181/3, l. 13–14; *1941 m. Birželio sukilimas*, p. 118.

[65] A. Mylė, *Užrašai 1940–1945*, p. 10.

buvo skirta mirties bausmė sušaudant. Šį nuosprendį įvykdė Židikų sukilėlis Simonas Mikulskis[66].

Minėtas traukinys Liepojos nepasiekė, nes kelią pastojo vokiečiai, besiveržiantys Liepojos link. Juo važiavusiems sovietiniams kariškiams neliko nieko kito, kaip grįžti į Mažeikius. Iš latvių partizanų sužinoję apie grįžimą, Lūšės sukilėliai nusprendė išlaisvinti suimtuosius V. Dubicką ir V. Blažaitį[67].

Garvežio mašinistas nepastebėjo išardytų bėgių. Nulėkęs nuo bėgių garvežys pavirto ant šono, o vagonai pasviro[68]. Lūšės sukilėliams atidengus ugnį, sovietų kariai po pusvalandį trukusio susišaudymo buvo priversti pasiduoti. Iš traukiniu vykusių 84 karių 16 buvo nukauti, 68 paimti į nelaisvę, iš jų 8 sužeisti. Paaiškėjo, kad šiuo traukiniu buvo vežami į Sibiro tremtį 152 civiliai latviai. 4 iš jų žuvo ir 18 buvo sužeisti[69]. Sukilėliai taip pat turėjo aukų – per susišaudymą žuvo buvęs pasienio policininkas Kostas Statkus[70]. Deja, žuvo ir raudonarmiečių suimtas sukilėlis V. Dubickas, o V. Blažaitis buvo lengvai sužeistas[71].

Lūšės sukilėliams teko kautis vieniems – iš Židikų laukta pagalba atvyko, kai jau viskas buvo beveik pasibaigę. Pasirodė, kad pagalba pavėlavo dėl tragiško atsitikimo. Sunkvežimiu atvykusiems apie dvidešimčiai Židikų sukilėlių teko užtrukti Židikuose, kai, sėdant į sunkvežimį, virš būdos pastatytam kulkosvaidžiui staiga iššovus žuvo sukilėlis Vincas Strikaitis ir du buvo sunkiai sužeisti[72].

Išlaisvinti civiliai latviai buvo laikinai išskirstyti pas latvių ir lietuvių ūkininkus ir vėliau sėkmingai sugrįžo į namus.

Po traukinio užpuolimo Lūšės sukilėlių būrys pradėjo sparčiai augti. Dar tą pačią dieną jis pasipildė 8 savanoriais, o kitą dieną į būrį stojo dar 14 vyrų. Į savaitės pabaigą būrys išaugo iki 50 vyrų, neskaitant padėjusių merginų, kurios ruošė maistą, dirbo sanitarėmis ir ryšininkėmis[73].

Panašią akciją su traukiniu Lūšės sukilėliai, vadovaujami H. Adamkavičiaus, pakartojo birželio 25 d. vakare, iš Vainiaudos (Latvija) į Mažeikius

[66] *Masinės žudynes Lietuvoje*, d. 2, p. 184–185; Z. Gaudiešiaus 1944 11 16 tardymo protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 11359/3, l. 188.
[67] A. Mylė, *Užrašai 1940–1945*, p. 10.
[68] Z. Gaudiešiaus 1944 11 16 tardymo protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 11359/3, l. 61–62; *1941 m. Birželio sukilimas*, p. 118.
[69] A. Mylė, *Užrašai 1940–1945*, p. 10–11.
[70] *1941 m. Birželio sukilimas*, p. 118–119, 124.
[71] A. Mylė, *Užrašai 1940–1945*, p. 11.
[72] Ten pat, p. 10.
[73] Ten pat, p. 11.

vėl vykstant kariškam rusų traukiniui. Jį sukilėliai sutiko kaip ir pirmąjį. Per trumpą susišaudymą žuvo vienas raudonarmietis, o 6 buvo paimti į nelaisvę. Tarp sukilėlių sužeistų nebuvo[74].

Židikių valsčiaus *Renavo* miestelyje susidariusiam sukilėlių būriui vadovavo buvęs nepriklausomos Lietuvos kariuomenės lakūnas kpt. Stasys Baipšys[75].

Kpt. S. Baipšys su keturiais vyrais prieš karą slapstėsi nuo išvežimo miške prie Malūkų kaimo Ylakių valsčiuje. Pirmosiomis karo dienomis grupė įsitraukė į aktyvią veiklą, talkindama Šačių bažnytkaimio ir Ylakių sukilėliams. Po keleto dienų grupė, pasipildžiusi naujais kovotojais, prisidėjo prie Renavo sukilėlių, o renaviškiai pakvietė kpt. S. Baipšį vadovauti visam būriui[76]. Turima žinių tik apie vieną didesnį šio būrio susirėmimą su raudonarmiečiais, įvykusį praėjus keletui dienų nuo karo pradžios. Tada sukilėliai susidūrė su fanatiko politruko vadovaujama aštuonių raudonarmiečių grupe, bandžiusia iš Luobos miško prasiveržti į kitą už Renavo esantį mišką. Sukilėliai, sėkmingai apsupę grupę, po įnirtingų kautynių ją sunaikino. Apie sukilėlių aukas žinių nėra[77].

Pirmąją karo dieną, birželio dvidešimt antrąją, Dapšių kaime Židikų valsčiuje susiorganizavo sukilėlių būrys, kuriam vadovavo Steponas Kenstavičius.[78] Sukilėliai ginklų įsigijo, nuginklavę keletą raudonarmiečių. Per vieną iš akcijų Dapšių sukilėliai sulaikė tiltu per Varduvos upę einančius 7 raudonarmiečius. Tačiau po keleto dienų įvykęs kitas su raudonarmiečiais buvo nesėkmingas: netoli Leckavos bažnytkaimio palei mišką dviračiais važiuojančius sukilėlius apšaudė keletas raudonarmiečių. Susišaudymo metu žuvo du sukilėliai, o raudonarmiečiams pavyko atsitraukti[79].

Ylakių valsčiuje antisovietinis pogrindis pradėjo formuotis dar 1940 metais. Ginklus Ylakių pogrindininkams tiekė valsčiaus Baltrimų kaimo gyventojas Jonas Petrauskas. Jis ginklus gabeno per sieną iš Vokietijos[80].

[74] *1941 m. Birželio sukilimas*, p. 119.
[75] A. Stanciko biografija, LYA, f. K-1, ap. 58, b. P-19159, l. 18.
[76] S. Baipšys, *Nuotykiai padangėje ir žemėje*, Kaunas, 1995, p. 95–98.
[77] Ten pat, p. 98–100; A. Gamziukas, „Sukilimas Lietuvos šiaurės vakarų pakraštyje", *Trimitas*, 2002, Nr. 3, p. 38.
[78] A. Gražiūnas, *Lietuva dviejų okupacijų replėse 1940–1944*, p. 61; V. Kenstavičiaus 1948 04 24 tardymo protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. P-15343, l. 15.
[79] A. Gražiūnas, *min. veik.*, p. 61.
[80] S. Čiaupo 1944 10 25 tardymo protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 41526/3, t. 2, l. 4.

Ylakiuose susiformavusiam sukilėlių būriui vadovavo buvęs šaulys, nepriklausomos Lietuvos karininkas dim. kpt. Pranas Petrauskas[81]. Sukilėlių būriui priklausė per pusšimtį asmenų[82].

Vaičaičių kaime Benado Liatuko iniciatyva suformuotam būriui priklausė apie 14–17 vyrų, nors kai kas mini ir didesnį skaičių[83].

Trumplaukės kaimo sukilėlių būriui vadovavo vietos gyventojas Stasys Malakauskas. Būriui priklausė apie 30–40 asmenų[84].

Vabalių kaimo sukilėliams vadovavo ats. jaun. ltn. Juozas Alperavičius, dirbęs Leckavos pradinės mokyklos mokytoju[85].

Ypač aktyvūs buvo A. Viskanto vadovaujami Vaičaičių kaimo sukilėliai (maždaug apie 50 asmenų). Pirmosiomis karo dienomis ties Gedrimų kaimu jie apsupo ir suėmė apie 13 raudonarmiečių, susišaudymo metu vienas raudonarmietis buvo sužeistas[86]. Ties Vaičaičių kaimu sukilėliai apsupo ir sulaikė 5 raudonarmiečius[87].

Ylakių miestelio sukilėliai jau pirmomis karo dienomis patyrė kovos krikštą. Sužinoję, kad Sedos vieškeliu nuo Plikšių sunkvežimiais važiuoja raudonarmiečiai, jie miestelio centre surengė pasalą. Slėpdamiesi už masyvios sienos, skiriančios turgaus aikštę nuo bažnyčios, sukilėliai privertė sustoti raudonarmiečių vorą. Vieni sukilėliai šautuvų ugnimi laikė priešą prispaustą prie žemės ir pakelės grioviuose, kiti, apėję iš šonų, rinko belaisvius[88]. Tik paskutinis voros sunkvežimis, pasinaudojęs negiliu grioviu, šunkeliais per laukus nuriedėjo į Židikus, iš kur bandė grįžti į Sedos vieškelį, bet čia vietinis ūkininkas Olšauskis, kad ir netikėtai užkluptas, suspėjo pirmu šūviu nušauti vairuotoją. Mašina trenkėsi į pašto pastato kampą, o išsibarsčiusi jos įgula pasidavė židikiškiams. Lietuvių pusėje buvo sunkiai sužeistas vienas šaulys, miestelio batsiuvys[89]. Nepatikrintais duomenimis, šios pasalos trofėjus – 6 sunkvežimiai, iš kurių keturi vėliau buvo perduoti vokiečiams.

[81] Ats. kpt. P. Petrauskas buvo kilęs iš Erkšvos kaimo, Ylakių vls., į atsargą iš kariuomenės atleistas 1939 m., būdamas 37 metų amžiaus.

[82] A. Viskanto 1948 03 30, 1948 04 28, V. Builovo 1948 02 08 tardymo protokolai, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 19526/3, l. 24–25, 61, 102; P. Jautakio 1946 01 07, P. Odino 1946 01 10 tardymo protokolai, ten pat, b. 45050/3, l. 11, 42.

[83] A. Viskanto 1948 03 30, 1948 04 28, V. Builovo 1948 02 08 tardymo protokolai, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 19526/3, l. 24–25, 61, 102; P. Jautakio 1946 01 07, P. Odino 1946 01 10 tardymo protokolai, ten pat, b. 45050/3, l. 11, 42.

[84] S. Čiaupo 1944 10 25, 1944 11 11 tardymo protokolai, ten pat, b. 41526/3, t. 2, l. 1–4, 12–13.

[85] J. Gimbuto 1944 12 02 tardymo protokolas, ten pat, t. 1, l. 262.

[86] V. Builovo 1948 02 08 tardymo protokolas, ten pat, b. 19526/3, l. 102.

[87] K. Mažono ir K. Zaičiaus 1948 03 19 akistatos protokolas, ten pat, b. 35411/3, l. 66.

[88] Prano Jautakio 1946 02 15 tardymo protokolas, ten pat, b. 45050/3, l. 19.

[89] S. Baipšys, *Nuotykiai padangėje ir žemėje*, p. 96–98.

Naktį iš birželio 23 d. į 24 d. sukilėliai Vincas Vaškys ir Julius Žeimys, buvę pasaloje, apšaudė iš šautuvų sunkvežimį su Raudonosios armijos kariškiais, važiavusį iš Sedos į Ylakius. Raudonarmiečiams atsakius ugnimi, buvo sunkiai sužeistas V. Vaškys. Po sužeidimo jam teko gydytis du mėnesius[90].

Birželio 24 d. įvyko susišaudymas su raudonarmiečiais, kurie traukėsi Skuodo kryptimi[91]. Apie aukas nėra žinių.

Birželio 28 d. Ylakių sukilėlių būrį ties Ylakaičių kaimu apsupo sovietų kariai. Susirėmimo metu trys sukilėliai – Kriaunų kaimo gyventojas Kazys Balvočius, Kervių kaimo gyventojas Valius Visockis, Erkšvos kaimo gyventojas Antanas Žitkus – žuvo[92], dailidė iš Ylakių Kazys Bušma liko be rankos[93], bet raudonarmiečiai buvo nugalėti, paimti į nelaisvę ir nuginkluoti. Didžiulę drąsą kautynių metu parodė sukilėlio Antano Valančiausko žmona Bronė Valančiauskienė. Ji mūšyje dalyvavo kaip gailestingoji sesuo, teikė pagalbą sužeistiesiems aplinkui švilpiant kulkoms.

Ylakių sukilėliai ir vėliau aktyviai kovėsi su raudonarmiečiais. Per kovų laiką būrys nelaisvėn paėmė ir nuginklavo 81 raudonarmietį[94].

Paskutinis susirėmimas su raudonarmiečiais įvyko liepos 3 d. prie Milvydžių kaimo. Tada žuvo 3 sukilėliai: Juozas Kaunackis, Pranas Klova ir Brunonas Mažunavičius, visi iš Viršilų kaimo[95].

Tirkšliuose. Per Tirkšlių miestelį, kuris yra penkių vieškelių sankirtoje, prasidėjus karui intensyviai traukėsi raudonarmiečiai ir sovietiniai aktyvistai, todėl sukilėliams veikti buvo gana sudėtinga[96]. Miestelyje organizuoti sukilėlius ėmėsi pašto viršininkas Antanas Markūnas. Jis, birželio 23 d. išgirdęs per radiją pranešimą, kad Kaunas išlaisvintas, kartu su dviem bendražygiais nuvyko prie milicijos būstinės, ją užėmė ir iškėlė tautinę vėliavą. Vietos komunistai apie tai pranešė raudonarmiečių karininkams. Netrukus A. Markūnas buvo suimtas, per visą naktį tardomas, mušamas ir kankinamas, o birželio 24 d. nuvežtas į Sūdupės miškelį ir vienu šūviu į pakaušį nušautas[97]. Kita auka buvo Ylakių būrio sukilėlis Alfonsas Tiškus,

[90] V. Vaškio 1944 03 30 tardymo protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 41526/3, t. 1, 83.

[91] Skuodo rajono KGB prie LSSR MT operįgaliotinio Jankausko pažyma, ten pat, ap. 47, b. 1101, l. 159.

[92] *1941 m. Birželio sukilimas*, p. 115–116.

[93] Ten pat.

[94] Ten pat.

[95] Ten pat.

[96] Ten pat, p. 122.

[97] Ten pat.

kuris birželio 24 d. ankstų rytą atvyko iš Ylakių būrio su skubiu pranešimu Tirkšlių sukilėliams. Jį komunistai atpažino ir įskundė raudonarmiečiams. Šie A. Tiškų suėmė, apie 4 valandas tardė, žiauriai kankindami. Iš jo buvo reikalaujama pasakyti, kur yra pasislėpę Tirkšlių sukilėliai, iš kur gauna ginklų, kiek jų turi ir pan. Pavakare jis buvo nugabentas į Žemalės mišką ir nušautas[98].

Apie tolesnę Tirkšlių miestelio sukilėlių būrio veiklą duomenų archyvuose nerasta, išskyrus buvusio sukilėlio Kosto Vainučio 1946 m. duotus parodymus KGB tardytojui. Pagal juos, sukilėlių būriui vadovavo buvęs policininkas Alfonsas Virkutis[99].

Tirkšlių valsčiaus *Žemalės kaimo* būrį organizavo ir jam vadovavo buvęs vietos šaulių būrio vadas mokytojas Stasys Laurikėtis[100]. Gavę ginklų, sukilėliai kovojo su vietos komunistais ir per keletą dienų įvedė rimtį ir tvarką. Ir čia neišvengta aukų: vietos komunistams įskundus, raudonarmiečiai suėmė sukilėlį Igną Butą ir birželio 24 d. sušaudė miške prie Mažaičių kaimo[101].

Pievėnų bažnytkaimo sukilėlių būrys pradėjo organizuotis dar prieš karą. Pirmomis karo dienomis būrio veiklą ribojo ginklų stygius. Įsigijęs ginklų būrys ne tik sėkmingai susidorojo su vietiniais komunistais ir atsilikusiais raudonarmiečiais, bet ir talkino kaimynams. Būrio sėkmę lėmė tai, kad jame dalyvavo ne tik jaunimas, bet ir patyrę veteranai. Per kovas būrys neturėjo nuostolių. Tačiau komunistams surengus klastą, buvo nužudyti du būrio nariai. Birželio 24 d. Viekšnių komunistai, apsimetę sukilėliais, paskambino telefonu sukilėliui Pranui Lapšiui, kviesdami atsiimti Pievėnų būriui skirtus ginklus. Nesupratę klastos, kitą dieną P. Lapšys kartu su Alfonsu Statkumi nuvyko į Viekšnius. Ten jie abu buvo areštuoti, per visą naktį tardomi ir birželio 26 d. nukankinti pušyne netoli Akmenės miestelio. Beveik tuo pačiu metu buvo suimtas ir nužudytas Antanas Statkus, sukilėlio Alfonso tėvas, apkaltinus jį esant sukilėlių šnipu[102].

Viekšniuose antrąją karo dieną, birželio 23-iąją, paniškai traukiantis sovietiniams pareigūnams, pradėjo veikti iš pogrindžio išėję sukilėliai. Mokytojo Antano Milčiaus iniciatyva sukviesti miestelėnai ėmėsi atkurti lietuviškąją administraciją. Menkai ginkluoti sukilėliai, turėję tik 5 šautuvus ir 1 pistoletą, suformavo štabą, užėmė įstaigas ir išstatė sargybos postus.

[98] Ten pat, p. 123.

[99] K. Vainučio 1946 06 07 tardymo protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. P-17579, l. 10–11.

[100] Žemalės apylinkės Darbo žmonių deputatų tarybos 1952 08 17 d. pažymėjimas, ten pat, b. 21136/3, t. 2, l. 158; J. Gecevičiaus 1951 08 27 m. tardymo protokolas, ten pat, b. 21908/3, l. 44.

[101] *1941 m. Birželio sukilimas*, p. 124.

[102] Ten pat, p. 120.

Tos pačios dienos pavakare į miestelį trimis sunkvežimiais sugrįžo raudonarmiečiai ir kai kurie pabėgę sovietiniai pareigūnai. Jėgos buvo nelygios, todėl sukilėliams teko pasitraukti. Per raudonarmiečių ir komunistų siautėjimą buvo nužudytas sukilėlis Kazys Dargis, tarnautojas iš Viekšnių miestelio[103]. Tačiau nutrukus įvykiai pakrypo kita linkme. Buvęs policijos vachmistras Jonas Granauskas, ginkluotas tik pistoletu, susidūręs gatvėje su raudonarmiečiais, vieną nušovė, o du sužeidė. Po šio įvykio raudonarmiečiai ir komunistai iš miestelio pasišalino[104].

Kitą dieną, birželio 24-ąją, Viekšnių sukilėliai susišaudė su 9 čekistais, važiavusiais į Maigus susidoroti su sukilėliais[105].

Birželio 26 d. raudonarmiečių dalinys Pluogų kaime išsikasė apkasus ir išstatė patrankas į Maigų kaimo pusę. Viekšnių sukilėliai, apie tai sužinoję iš vietos gyventojų, nutarė raudonarmiečius įveikti gudrumu. Mokytojas A. Zapkus, pasitelkęs vyriškį, mokantį vokiškai, išėjo į vieškelį ties Maigais ir pradėjo klausinėti pravažiuojančių ūkininkų, kur rusai. Ūkininkai, išgirdę kalbant vokiškai, teiravosi, ar tik ne su vokiečių desantais jie susitikę. Jiems buvo atsakyta, kad tikrai vokiečių desantai yra nuleisti apylinkėje. Greitai gandas apie „desantus" pasiekė ne tik Viekšnius ir Papilę, bet ir įsitvirtinusius raudonarmiečius. Kai sutemus sukilėliai prislinko prie jų pozicijų ir atidengė ugnį, raudonarmiečiai pabėgo[106].

Nuo birželio 27 d. Viekšnių sukilėliams vadovauti pradėjo buvęs nepriklausomos Lietuvos kariuomenės kpt. Juozas Mačys[107]. Vėliau jis buvo paskirtas Viekšnių valsčiaus viršaičiu[108].

Birželio 27 d. nuo Tryškių Telšių vieškeliu traukėsi raudonarmiečiai. Sukilėliai išskubėjo jiems priešais. Per susišaudymus 1 raudonarmietis buvo nukautas, 2 sunkiai sužeisti, o kiti pabėgo. Sukilėliams atiteko du šautuvai, nemažas kiekis šovinių. Raudonarmiečiai, skubėdami bėgti, paliko ir savo sužeistuosius, kuriuos teko gabenti į ligoninę[109].

[103] Ten pat; *Policijos raportai*, p. 65.

[104] J. Mačio 1944 11 26 tardymo protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 30149/3, t. 1, l. 11; *1941 m. Birželio sukilimas*, p. 125–126.

[105] „Oro desantai" Viekšniuose", *Tėvynė*, 1941 rugpjūčio 11, Nr. 6, p. 3.

[106] J. Mačio 1944 11 26 tardymo protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 30149/3, t. 1, l. 11; *1941 m. Birželio sukilimas*, p. 125–126.

[107] J. Mačiaus 1944 11 26 tardymo protokolas, ten pat, l. 11; *1941 m. Birželio sukilimas*, p. 125–126.

[108] *Lietuvos kariuomenės karininkai 1918–1953*, t. 5, p. 124.

[109] *1941 m. Birželio sukilimas*, p. 126.

1941 m. birželio 28 d. sukilėliai galutinai įsitvirtino Viekšniuose[110]. Iš 18 kariškių buvo sudarytas ekspedicinis būrys, kuris gaudė komunistus, raudonarmiečius ir atlikdavo kitas užduotis. Taip būrys veikė iki liepos 3 d. popietės, kai į Viekšnius atvyko vokiečių karinis dalinys[111].

Traukdamiesi iš Viekšnių raudonarmiečiai ir sovietiniai aktyvistai nužudė advokatą Joną Barakauską (vedamas sušaudyti, jis mirė nuo širdies paralyžiaus), kleboną kanauninką Joną Navicką ir du ūkininkus – Joną Pargauską ir Kazimierą Oženeckį[112].

Telšių apskrityje

Sukilimo rengimas. Antisovietinės pogrindinės organizacijos Telšiuose pradėjo kurtis 1940 m. rudenį.

Vienos iš jų organizatoriai buvo apskrities valdybos tarnautojas Henrikas Glazauskas, ligoninėje dirbęs Vytautas Lileikis ir meteorologijos stoties vedėjas Zenonas Tarvainis[113]. Netrukus organizacija pagausėjo, buvo sudarytas darbo komitetas, kurio pirmasis posėdis įvyko spalio pabaigoje. Per Z. Tarvainį buvo užmegzti ryšiai su Kaune įsikūrusia rezistencine organizacija „Lietuvos apsaugos gvardija", kuriai vadovavo buvęs krikščionių demokratų veikėjas Rumbinas. Jo pavaduotojas Liudas Reivydas savo prisiminimuose aprašo, kaip įvairiose provincijos vietovėse, ypač Žemaitijoje, ieškota ryšių su besikuriančiomis pogrindžio organizacijomis[114].

Deja, po Vėlinių minėjimo, kurio metu buvo papuošti lietuvių karių kapai, sovietinis saugumas pradėjo Telšių pogrindinės organizacijos narių areštus: lapkritį buvo suimti Henrikas Glazauskas, Vytautas Lileikis, moksleivis Henrikas Žvirgždinas, teismo tarnautojas Pranas Gužauskas, amatų mokyklos mokiniai Kazys Puškorius, Antanas Čiužas, Adomas Rakas, mokytojas Andrius Čiurinskas, Liudas Malakauskas, Zenonas Tarvainis[115]. Kiek vėliau, 1941 m. sausio 15 d., buvo suimtas ir Telšių aps. vykdomojo komiteto Komunalinio ūkio skyriuje buhalteriu dirbęs su šia organizacija

[110] „Oro desantai" Viekšniuose", *Tėvynė*, 1941 rugpjūčio 11, Nr. 6, p. 3.
[111] *1941 m. Birželio sukilimas*, p. 126.
[112] *Policijos raportai, p.* 65–66.
[113] H. Glazausko 1940 11 06 tardymo protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 37627/3, l. 121–122.
[114] P. Narutis, *Tautos sukilimas 1941*, p. 173–175.
[115] Z. Tarvainio baudžiamoji byla, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 37627/3, l. 6, 17, 26, 34, 36, 44, 46, 53, 55, 64, 73, 83, 92; *Rainių tragedija*, p. 63.

susijęs buvęs šaulys Adolfas Jagminas[116]. Prasidėjus karui visi jie 1941 m. birželio 25 d. buvo nužudyti Rainių miškelyje netoli Telšių[117].

Kita 1940 m. rudenį Telšiuose susikūrusi pogrindinė organizacija palaikė ryšius su į Vokietiją pasitraukusiu gen. Povilu Plechavičiumi ir LAF. Jos nariai buvo ats. mjr. Vladas Opulskis, kpt. Izidorius Jatulis, plk. ltn. Bronius Pulkauninkas, Labanauskas ir kiti[118].

Į pogrindinę veiklą įsitraukdavo ir gimnazistai. Telšių Motiejaus Valančiaus gimnazijos pogrindinei organizacijai priklausė moksleiviai Liudas Januševičius, Vaclovas Šverys, Stasė Taujanytė, Adelė Taujanytė, Vaclovas Darkintis, Juozas Knotinas, Vytautas Mažutis, Vladas Tallat-Kelpša, Vytautas Rimkūnas[119].

Pogrindinė organizacija veikė ir Telšių amatų mokykloje. Ji turėjo ryšių su kitų apskrities miestų pogrindžiu[120]. Tačiau moksleivių organizacija buvo susekta. 1941 m. kovo 5 d. buvo suimti šios mokyklos moksleiviai Kazys Baltramaitis ir Kostas Bučius, platinę antisovietinio turinio lapelius[121]. Manytina, kad juos jie gaudavo iš plungiškio pogrindininko Povilo Antanaičio. Suimtųjų likimas buvo tragiškas: K. Baltramaitis ir K. Bučius 1941 m. birželio 25 d. buvo nužudyti Telšiuose Rainių miškelyje[122].

Prie antisovietinio pogrindžio organizavimo Telšiuose daug prisidėjo Lietuvių aktyvistų fronto ryšininkas kpt. Bronius Michelevičius, nelegaliai atvykęs į Lietuvą 1940 m. gruodžio viduryje. Jis aplankė ne tik didžiuosius Lietuvos miestus, bet ir daugelį miestelių, instruktuodamas pogrindininkus, kaip organizuoti veiklą. Po jo apsilankymo Telšių apskrities pogrindininkai pradėjo vadovautis LAF nurodymais, kuriuos paprastai gaudavo iš LAF Berlyno centro per Kretingos ryšininkus. Taip jų veikla tapo labiau koordinuota.

Tačiau 1941 m. balandžio 28–29 d. Telšių pogrindžiui buvo smogtas stiprus smūgis. Sovietiniam saugumui susekus Telšių apskrities pogrindinės organizacijos narius balandžio 28 d. buvo suimta Stasė Vanagaitė, kitą dieną suimti ats. mjr. Vladas Opulskis, Kazimieras Grušas, Kostas Suda-

[116] A. Jagmino baudžiamoji byla, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 42010/3, l. 5–6, 16–19, 20–21.
[117] *Rainių tragedija*, p. 24–25, 31–32, 33, 47, 56–57, 63, 66–67.
[118] K. Rumbučio 1941 05 18, 1941 05 19, J. Viktoravičiaus 1941 04 19, S. Kaupo 1941 05 17 tardymo protokolai, LYA, f. K-1, ap. 58, b. P-18523, t. 2, l. 121, 127, 208, 280.
[119] V. Šverio 1946 01 31 tardymo protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 2164/3, l. 16–17; V. Šverio 1946 02 02 tardymo protokolas, ten pat, l. 40–41.
[120] Telšių aps. NKGB operįgaliotinio Galkino 1941 04 22 nutarimas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 2164/3, l. 32.
[121] Ten pat.
[122] *Rainių tragedija*, p. 13–14, 22.

ris, Mečys Musteikis, Adolfas Grušas, Kazys Grušas, Justinas Petkevičius, Aniceta Malakauskaitė, Juozas Taraška, Aleksandras Nemčiauskas, Viktoras Paškovičius, Juozas Zabarauskas, Antanas Tuma, Stasys Bagdonas, Antanas Remeikis, Petras Čipkus, Bronius Vedegys, Liudas Bielskis, Juozas Viktoravičius, Stasys Kaupas, o gegužę – Juozas Kirlys, Antanas Viktoravičius, Kostas Rumbutis, Vladas Jaselskis ir Jonas Vasiliauskas[123]. Dėl šių suėmimų Telšių miesto ir Luokės valsčiaus pogrindis patyrė didžiulius nuostolius.

Matyt, šią suėmimo operaciją kontroliavo Lietuvos SSR saugumas, nes suimtieji buvo išvežti į Kauną. Kilus karui jie buvo išlaisvinti iš kalėjimo, išskyrus ats. mjr. V. Opulskį, J. Tarašką, K. Grušą, A. Nemčiauską ir J. Viktoravičių. Pastarieji buvo paskubomis išvežti į Minsko kalėjimą, o iš ten nuvaryti į Červenę, kur per masines kalinių žudynes ats. mjr. V. Opulskis ir A. Nemčiauskas buvo nužudyti, o K. Grušas, J. Taraška ir J. Viktoravičius tik per atsitiktinumą liko gyvi[124]. Deja, J. Viktoravičiui likimas buvo gailestingas tik trumpam, 1943 m. jį nužudė sovietiniai partizanai[125].

Luokės valsčiuje pogrindiniam pasipriešinimui vadovavo Baltakiškės kaime gyvenęs buvęs policijos vachmistras, šaulių būrio vadas ir nepriklausomos Lietuvos kariuomenės atsargos karininkas ltn. Juozas Venckus[126].

Valsčiaus pogrindinė organizacija buvo gana gausi. Luokės miestelyje jai priklausė Juozas Viktoravičius, Justinas Petkevičius, Juozas Taraška, Juozas Stonkus, Stasys Jocys, Valius Petraitis, valsčiaus Kaunatavos kaime – Kostas Rumbutis, mokytojas Stasys Kaupas, Liudas Bielskis, Jucių kaime – Kazys Grušas, Adolfas Grušas, Antanas Viktoravičius, Barvydžių kaime – Pranas Stasiulis[127].

Luokės pogrindininkai palaikė glaudžius ryšius su Telšių pogrindžiu. Pogrindininkas K. Rumbutis, gavęs iš Telšių užduotį susitikti su Šilutėje gyvenusiu gen. Povilu Plechavičiumi, nelegaliai perėjo sieną su Vokietija. Nors susitikimas su generolu neįvyko (jis tuomet buvo Tilžėje), K. Rumbutis įvykdė jam skirtą užduotį: per dvi dienas, praleistas Šilutėje, aptarė su

[123] V. Opulskio baudžiamoji byla, LYA, f. K-1, ap. 58, b. P-18523, t. 1, l. 10, 33, 44, 55, 66, 86, 96, 107, 120, 130, 140, 152, 164, 175, t. 2, l. 5, 14, 32, 45, 55, 66, 84, 135, 190, 216, 228, 247.

[124] *Lietuvos gyventojų genocidas 1939–1941*, p. 901.

[125] Ten pat, p. 901.

[126] J. Petkevičiaus 1941 06 01 tardymo protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. P-18523, t. 1, l. 200; *Lietuvos kariuomenės karininkai 1918–1953*, t. 7, Vilnius, 2008, p. 218.

[127] J. Petkevičiaus 1941 06 01, K. Rumbučio 1941 05 17, 1941 05 18, J. Viktoravičiaus 1941 05 19, L. Bielskio ir S. Kaupo 1941 05 27, P. Stasiulio 1941 05 29 tardymo protokolai, LYA, f. K-1, ap. 58, b. P-18523, t. 1, l. 204–205, t. 2, l. 94–95, 106–107, 207, 222, 254.

generolo pavaduotoju Juliumi Sasnausku pogrindžio organizavimo, ginklų tiekimo ir kitus pasipriešinimui svarbius klausimus[128].

Luokės pogrindininkai buvo sukaupę nemažą ginklų atsargą. Suimtas 1941 m. gegužę K. Rumbutis tardymo metu parodė, kad Luokės pogrindinė organizacija turėjo 30 šautuvų ir apie 1 500 šovinių. Daugiausiai ginklų, anot K. Rumbučio, buvo gauta iš Telšių ir iš Vokietijos[129]. Dėl ginklų tiekimo iš Vokietijos, K. Rumbutis tardomas teigė, kad jam lankantis Šilutėje J. Sasnauskas sakęs, jog ginklus per sieną į Lietuvą gabens Alfonsas Paulauskis (Kretingos vls. Kretingsodžio k. gyventojas), Petras Baltmiškis (Tauragės aps. gyventojas), Jonas Ruzgys (Tauragės aps. gyventojas), Juozas Beržanskis (Kretingos aps. Darbėnų mstl. gyventojas), Petras Martynaitis ir Ramanauskas (abu Kretingos gyventojai), Kazys Bružas (Gargždų mstl. gyventojas)[130].

Varnių valsčiuje antisovietinis pogrindis pradėjo kurtis 1940 m. pabaigoje. Iniciatoriumi buvo Pareškečio gyventojas Juozas Mėčius, subūręs Varniuose bendraminčius ir užmezgęs ryšius su Telšiuose besiformuojančiu LAF padaliniu. Veikla suaktyvėjo, kai prie pradinio branduolio prisijungė grupė Pavandenės bažnytkaimio pogrindininkų, vadovaujamų kaimo varguolio Adomo Jurgelio. Šiam didelį poveikį darė apylinkėje dirbęs matininkas Januševičius ir jo sūnus Liudas, Telšių gimnazijos abiturientas, kuris aprūpindavo dauginimo priemonėmis ir popieriumi. Grupės narys Antanas Andriušis atveždavo iš Kauno po keletą egzempliorių rezistencinės spaudos. Padaugintus leidinius A. Jurgelis išvežiodavo po kaimyninius miestelius, o iš ten jie įvairiais kanalais patekdavo tolesniems adresatams Šiauliuose, Biržuose, Tauragėje ir kitur. Nors, pagal A. Jurgelio skaičiavimus, per keletą mėnesių buvo padarytos 29 kelionės, o arkliukui teko sukarti beveik du tūkstančius kilometrų, apie šią veiklą niekas nepranešė sovietiniam saugumui. Vis dėlto naktį į balandžio 28 d. A. Jurgelis buvo areštuotas ir išvežtas į Telšius. Per 8 paras intensyvių tardymų, kankinimų ir net bandymų papirkti dideliais pažadais A. Jurgelis nepalūžo ir paleistas iš arešto tęsė pogrindinę veiklą[131].

Plungės mieste ir valsčiuje antisovietinio pogrindžio padaliniai pradėjo kurtis 1940 m. rudenį. Vieno iš jų steigėjas buvo gimnazijos raštvedys

[128] K. Rumbučio 1941 05 19 tardymo protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. P-18523, t. 2, l. 128.

[129] Ten pat, l. 119.

[130] Ten pat, l. 121–129.

[131] A. Jurgelio 1944 12 24 tardymo protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. P-15955, l. 41–42; *1941 m. Birželio sukilimas*, p. 149.

ats. ltn. Povilas Alimas, kuris iki okupacijos vadovavo moksleivių šaulių būriui, o sovietams okupavus Lietuvą subūrė daugelį būsimų abiturientų į pogrindinę organizaciją rengtis kovai dėl Lietuvos išlaisvinimo. Tuo pačiu metu Plungėje kūrėsi ir Lietuvių aktyvistų fronto padalinys. Jo branduolį sudarė buvęs Lietuvos kariuomenės karininkas, tuo metu 29-ajame šaulių teritoriniame korpuse 617-ajame artilerijos pulke baterijos vadu tarnavęs kpt. Stasys Lipčius ir minėtasis ats. ltn. P. Alimas, kunigas Pukys, istorikas dr. Zenonas Ivinskis ir kiti[132].

Sovietų saugumas susekė dalį Plungės pogrindininkų. 1941 m. vasarį ir kovą buvo suimti Povilas Balsevičius, Boleslovas Kavolius[133], broliai Antanas, Jonas ir Juozas Antanavičiai, Liudvikas Bachmanas, Juozas Kvedaras, Liudvikas Pakalniškis, Bronius Kryžanauskas, Zenonas Šakenis[134], Erikas Omkis[135]. Nežinia, ar priklausė pogrindžiui prieš tai suimti valsčiaus Didviečių kaimo gyventojas Vaclovas Gailius[136], Vainaičių kaimo gyventojai buvę šauliai Povilas Kazlauskas ir Jonas Šleinius, agitavę gyventojus neiti balsuoti rinkimuose į SSRS Aukščiausiąją Tarybą už iškeltus kandidatus[137]. Visi išvardintieji prasidėjus karui 1941 m. birželio 25 d. buvo nužudyti Rainių miškelyje.

Ats. ltn. P. Alimas, numatydamas gresiantį areštą, gegužės pabaigoje ar birželio pradžioje nusprendė pabėgti į Vokietiją. Miškelyje prie Aleksandravo kaimo buvo susidariusi jo vadovaujama grupė žmonių, pasirengusių bėgti kartu. Tačiau pereiti sieną grupei nepasisekė. Brendančius per Minijos upę ties Pikteikių kaimu (Gargždų vls.) juos pastebėjo rusų pasieniečiai ir atidengė ugnį. Kai kurie iš bėgančiųjų žuvo, kiti sužeisti pateko į pasieniečių rankas. Išsigelbėti pavyko nedaugeliui. Pats P. Alimas liko sveikas ir kurį laiką slapstėsi miške netoli Mardosų kaimo kartu su ūkininko Misevičiaus sūnumi ir kitais pogrindininkais. Ten jie sulaukė karo pradžios[138].

Iš kaimo vietovėse veikusių pogrindininkų pažymėtina Antanavičių

[132] Pažyma apie Plungės partizanų sukilėlių veiklą, LYA, f. K-1, ap. 58, b. P-16812, l. 308.

[133] Lietuvių aktyvistų fronto štabui pil. J. Dargio, gyvenančio Telšių apskrities Rietavo valsčiaus Piaulių k., atsakymai į Aktyvistų štabo prisiųstus klausimus, LYA, f. 3377, ap. 55, b. 18, l. 43; *Rainių tragedija*, p. 17, 39.

[134] A. Baužys, „Plungės gimnazistai laisvės kovoje", *Laisvės kovų archyvas*, Nr. 25, Kaunas, 1999, p. 203–204, 206; *Rainių tragedija*, p. 13–15, 16, 43–45, 54, 61; Telšių aps. NKGB operįgaliotinio Galkino 1941 04 22 nutarimas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 44975/3, l. 32.

[135] J. Antanavičiaus ir E. Omkio baudžiamoji byla, ten pat, b. 6775/3, l. 4, 13.

[136] Suimtojo V. Gailiaus 1941 01 16 anketa, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 37488/3, l. 6.

[137] J. Šleiniaus ir P. Kazlausko baudžiamoji byla, LYA, f. K-1, ap. 58, b. P-10467, l. 2–11; *Rainių tragedija*, p. 41, 62–63

[138] A. Baužys, „Plungės gimnazistai laisvės kovoje", *Laisvės kovų archyvas*, Nr. 25, p. 208–211.

šeima, turėjusi Didviečių kaime, apie 4 km nuo Plungės, daugiau kaip 40 ha ūkį. Šioje šeimoje buvo penki broliai ir dvi seserys, visi broliai – Antanas, Jonas, Juozas, Kazys ir Povilas – buvo antisovietinio pasipriešinimo dalyviai[139]. Vyriausias iš brolių, gen. št. kpt. Kazys Antanavičius, iki Lietuvos okupacijos tarnavo Lietuvos kariuomenės štabe, o kariuomenę likvidavus buvo paskirtas 29-ojo šaulių teritorinio korpuso 184-osios šaulių divizijos štabo operacijų skyriaus viršininko padėjėju[140]. Tarnaudamas korpuse buvo susijęs su gen. št. mjr. V. Bulvičiaus vadovaujamu LAF kariniu štabu. Povilas Antanavičius ne kartą buvo perėjęs Vokietijos sieną ir grįždavo atgal su užduotimis. Užduotys buvo šios: nustatyti radijo ryšį su Vakaruose esančiais lietuviais, organizuoti pasipriešinimą rusams, informuoti Lietuvos žmones apie padėtį, rinkti ir perduoti žinias Vakarams apie komunistų veiksmus ir rusų kariuomenės judėjimą[141]. Laisvėje karo pradžios sulaukė tik Kazys ir Povilas. Trys broliai Antanas, Jonas ir Juozas buvo suimti ir, kilus karui, nukankinti Rainių miškelyje, tėvai Saliamonas ir Marija, sesuo Genė per masinius trėmimus 1941-ųjų birželį išvežti į Rusiją ir ten, atšiaurioje Komijoje, mirė: tėvai – 1942 m., sesuo Genė – 1945 m.[142] Prasidėjus antrajai sovietinei okupacijai Kazys ir Povilas išėjo partizanauti. Gen. št. kpt. K. Antanavičius tapo Žemaičių apygardos partizanų vadu, brolis Povilas – jo štabo nariu. Abu jie žuvo 1947 m. balandžio 9 d.[143]

Kitas pažymėtinas Plungės valsčiaus rezistencijos židinys buvo Mardosų kaime, kur žmonos tėviškėje buvo apsigyvenęs kpt. Jonas Noreika, okupantų pašalintas iš kariuomenės. Jis kartu su žmona mokytojavo pradžios mokykloje. J. Noreika buvo vienas iš Žemaitijoje besikuriančios antisovietinės pogrindinės organizacijos „Lietuvių vienybės sąjunga" vadovų, turėjo gerus ryšius su Lietuvių aktyvistų frontu. Šios organizacijos ryšininkas Telšių gimnazijos abiturientas Juozas Mėta vėliau prisiminė: *„Organizavome pogrindžio būrelius Šiaulių apskrityje, Mažeikių apskrityje, Panevėžyje, taigi, Žemaitijoje ir Aukštaitijoje. <...> kpt. J. Noreika buvo Plungėje ir spausdino proklamacijas lietuvių aktyvistų vardu po 500–1000 egzempliorių <...>"*[144]

[139] Ten pat, p. 203–204; Telšių apskrities NKVD skyriaus operįgaliotinio Galkino 1941 03 07 nutarimas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 44975/3, l. 30.

[140] Pabaltijo ypatingosios karo apygardos įsakymas Nr. 067, 1940 m. spalio 3 d., LYA, f. K-8, ap. 2, b. 2, l. 1–81.

[141] A. Baužys, „Plungės gimnazistai laisvės kovoje", *Laisvės kovų archyvas*, Nr. 25, p. 203–204.

[142] *Lietuvos gyventojų genocidas 1939–1941*, p. 99.

[143] A. Baužys, „Plungės gimnazistai laisvės kovoje", *Laisvės kovų archyvas*, Nr. 25, p. 204.

[144] Cit. pagal: P. Narutis, *Tautos sukilimas. 1941*, p. 260.

Rietave 1941 m. sausio 7 d. buvo sudarytas pogrindininkų aktyvistų štabas iš ats. jaun. ltn. Jono Abukevičiaus, Hermano Špėderio ir A. Kontrimo[145]. Rietavo pogrindinei organizacijai priklausė apie 50 žmonių[146].

Rietavo pogrindininkai palaikė ryšius su Plungės, Kvėdarnos, Pajūrio, Laukuvos, Švėkšnos, Varnių pogrindininkais. Taip pat buvo užmegztas ryšys su LAF Kauno ir Berlyno centrais. Žinias į Vokietiją ir iš jos nešiojo puskarininkis J. Rupšlaukis iš Laukuvos vls. Bilionių kaimo ir Stasys Petrošius iš Dargalių kaimo[147].

Turėta ryšių ir su vokiečių karine žvalgyba, kurią domino informacija apie Raudonąją armiją. Jos rinkimas buvo pavestas kai kuriems pogrindininkams, tarp jų Plungės gimnazijos abiturientui J. Dargiui ir S. Kelpšai[148]. Manytina, kad informacijos teikimu vokiečių karinei žvalgybai užsiėmė buvęs atsargos karininkas P. Kaziulis, turėjęs ryšį su Vokietija. 1941 m. kovo 23 d. jis buvo atvykęs iš Kvėdarnos pas J. Dargį su prašymu nubraižyti Rietavo miesto aerodromo planą, suteikti žinių apie rusų štabą, ginklų rūšis, kariuomenės išdėstymą. J. Dargis parengė brėžinius, surinko reikiamas žinias ir balandžio 6 d., nuvežęs į Kvėdarną, perdavė P. Kaziuliui, o šis – į Vokietiją[149].

Nevarėnų valsčiuje pogrindinės organizacijos įkūrimo iniciatoriai buvo buvęs policijos tarnautojas Antanas Brencius ir Telšių gimnazijos moksleivis Jurgis Petriūnas. Pogrindininkai organizavosi 1941 m. vasario–kovo mėn. Organizacijos štabas buvo įkurtas Pamarkijos miške prie aktyvisto Sudinto ūkio. Štabą sudarė vadas Antanas Brencius, jo pavaduotojas Liudas Montrimas, ginklininkas Jurgis Petriūnas ir patarėjas Bonifacas Petriūnas, buvęs apskrities viršininkas[150]. Rengiantis sukilimui, buvo suorganizuota kovinė grupė, kurią sudarė 8 asmenys[151]. Pogrindininkai turėjo 6 pistoletus, 2 šautuvus, daug šovinių[152].

145 Lietuvių aktyvistų fronto štabui pil. Juozo Dargio, gyvenančio Telšių apskrities Rietavo valsčiaus Piaulių k., atsakymai į Aktyvistų štabo prisiųstus klausimus, LYA, f. 3377, ap. 55, b. 18, l. 43–44; S. Kelpšos 1946 01 30, S. Nedzelskio 1946 01 31 tardymo protokolai, ten pat, ap. 58, b. P-16581, l. 27, 51–52.

146 S. Nedzelskio 1946 01 31, S. Kelpšos 1946 01 30 tardymo protokolai, ten pat, l. 26–27, 50–51; Hitlerininkų penktoji kolona Rietave, LYA, f. 3377, ap. 55, b. 18, l. 75.

147 Lietuvių aktyvistų fronto štabui pil. Juozo Dargio, gyvenančio Telšių apskrities Rietavo valsčiaus Piaulių k., atsakymai į Aktyvistų štabo prisiųstus klausimus, ten pat, f. 3377, ap. 55, b. 18, l. 43–44.

148 S. Kelpšos 1946 04 04 tardymo protokolas, ten pat, b. P-16581, l. 58.

149 Lietuvių aktyvistų fronto štabui pil. Juozo Dargio, gyvenančio Telšių apskrities Rietavo valsčiaus Piaulių k., atsakymai į Aktyvistų štabo prisiųstus klausimus, ten pat, f. 3377, ap. 55, b. 18, l. 43–44.

150 Nevarėnų valsčiaus Lietuvių aktyvistų veikimo žinios, LYA, f. K-1, ap. 46, b. 1117, l. 13, LCVA, f. R-739, ap. 1, b. 10, l. 5; Nevarėnų aktyvistų štabo vado 1941 06 28 raportas Telšių apskrities komendantui, LYA, f. K-1, ap. 46, b. 1117, l. 16, LCVA, f. R-739, ap. 1, b. 10, l. 6.

Nėra žinoma, ar *Alsėdžių valsčiuje* buvo susiformavusi pogrindinė organizacija. Tačiau antisovietinė veikla Alsėdžiuose reiškėsi. 1941 m. Vasario 16-osios rytą miestelyje buvo iškabintos dvi trispalvės vėliavos[153]. Sovietų saugumui pavyko nustatyti lietuvius patriotus, dalyvavusius iškabinant vėliavas, ir suimti juos. Trys iš suimtųjų – buvęs policininkas Leonas Kusas, Jonas Milius ir Steponas Bubelė – 1941 m. birželio 25 d. buvo nužudyti Rainių miškelyje[154].

Kaip matyti, Telšių apskrityje veikė gana platus pogrindinių antisovietinio pasipriešinimo organizacijų tinklas. Pogrindinės organizacijos buvo susiformavusios beveik visuose valsčiuose ir miesteliuose. Jų veikla buvo skirta rengtis sukilimui ir už tai pogrindžiui teko brangiai sumokėti. Sovietiniam saugumui susekus, už grotų pateko daug lietuvių patriotų. Ne mažesni nuostoliai buvo patirti per masinius trėmimus 1941-ųjų birželį. Enkavėdistų duomenimis, tada iš Telšių apskrities buvo išvežta 141 šeima – 450 žmonių, iš kurių 82 pateko į lagerius[155].

Karo veiksmai apskrities teritorijoje. Kilus Vokietijos ir SSRS karui, Telšių apskrityje prasidėjo sukilimas, kurio eigą ir pobūdį nemaža dalimi lėmė karo veiksmų eiga.

Vakarų Lietuvoje vokiečių kariuomenė puolė Liepojos ir Rygos link, todėl Telšiai, didesnė dalis Telšių apskrities ir Mažeikių apskritis liko tarp dviejų puolimo krypčių. Abi šias apskritis vokiečiai užėmė keletą dienų vėliau.

Išskirtinė padėtis buvo pietinėje ir pietrytinėje Telšių apskrities dalyje. Puldami nuo Klaipėdos krašto pusės, vokiečiai birželio 23-iąją apie 10 val. užėmė Kulius, Rietavą, Tverus ir netrukus pasiekė Žarėnus. Tuo tarpu sovietų 90-oji šaulių divizija nuo Šilalės traukėsi Laukuvos–Varnių kryptimi.

Birželio 23–24 d. Žarėnų ir Tverų apylinkės tapo abiejų kariuome-

151 Nevarėnų valsčiaus Lietuvių aktyvistų veikimo žinios, LYA, f. K-1, ap. 46, b. 1117, l. 13, LCVA, f. R-739, ap. 1, b. 10, l. 5.

152 Ten pat.

153 L. Kuso 1941 03 19, 1941 02 20, J. Miliaus 1941 02 20, 1941 03 24, S. Bubelės 1941 02 20, 1941 03 20, B. Dirvinickytės 1941 02 17 tardymo protokolai, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 37597/3, l. 31–32, 34–35, 37–38, 40, 42, 44, 46–48.

154 L. Kuso, J. Miliaus ir S. Bubelės baudžiamoji byla, ten pat, l. 12, 14, 16; *Rainių tragedija*, p. 21, 44, 50.

155 *Lietuvos gyventojų trėmimai 1940–1941, 1944–1953 metais sovietinės okupacinės valdžios dokumentuose (Dokumentų rinkinys)*, p. 201.

nių mūšio lauku. Raudonosios armijos grupuotės vadovybei nusprendus pradėti kontrpuolimą Tilžės kryptimi, birželio 23-iosios popietę iš Plungės valsčiaus Skaudvilės kryptimi puolusi 23-ioji tankų divizija Žarėnų apylinkėse susikovė su prasiveržusiais nuo Rietavo vokiečiais. Po kautynių divizija vakare susitelkė miškuose į šiaurės rytus nuo Laukuvos, palikusi apsuptyje Žarėnų apylinkėse užnugario padalinius. Birželio 24 d. 23-ioji tankų divizija dar bandė pulti Laukuvos ir Upynos kryptimis, tačiau puolimas buvo atmuštas ir vakare divizija pradėjo trauktis. Birželio 25 d. šios divizijos ir vokiečių susirėmimai vyko Varnių valsčiaus teritorijoje, bet tai jau buvo divizijos atsitraukimas ir stabdomieji vokiečių puolimo veiksmai.

Sukilėlių veiksmai. *Rietavo* pogrindininkai, palaikę ryšius su Vokietija ir dirbę jos žvalgybai, apytikslę karo pradžios datą sužinojo prieš kelias dienas. Todėl sukilimui jie buvo pasirengę[156].

Karo pradžioje operatyviai buvo sudarytos sukilėlių grupės, ėmusios saugoti tiltus ir kitus svarbiausius objektus, trukdyti rusų kariuomenės žygiavimui, nutraukti ryšį tarp rusų kariuomenės pajėgų. Vienas iš saugomų objektų buvo Aitros tiltas Laukuvos plente, 7 km nuo Rietavo. Jį saugojo keturi sukilėliai – Pr. Dargis, jaun. psk. Juozas Dargis, P. Liutkus ir Antanas Juočeris. Per susišaudymą su atvykusiu rusų kariuomenės šaudmenų tiekimo daliniu, turėjusiu pristatyti į Rietavo mūšio lauką šaudmenis, žuvo Pr. Dargis[157].

Rietave buvo žuvusių ir civilių gyventojų. Birželio 22 d. apie 21 val. raudonarmiečiai areštavo Praną Saudargą ir miestelio savanorių gaisrininkų viršininką Vaitiekų Šakį už tai, kad jie norėjo paslėpti nuo sprunkančių okupantų gaisrinės mašiną. Po tardymo abu buvo uždaryti į areštinę. Auštant birželio 23-iajai atėjęs mjr. Denisinas V. Šlekį nušovė. P. Saudargo pasigailėjo, nes šis mjr. Denisinui buvo pasiuvęs drabužius, o Denisinas už darbą jam buvo nesumokėjęs 30 rublių[158].

Žarėnų valsčiuje dėl birželio 23 d. vykusių vokiečių ir rusų kautynių sukilėliai tegalėjo pradėti veikti raudonarmiečiams pasitraukus. Žarėnuose susiformavusiam sukilėlių būriui vadovavo Zigmas Girdvainis[159]. Apie būrio veiklą duomenų nerasta, išskyrus buvusio Telšių vykdomojo komiteto pirmininko, vieno iš Rainių žudynių organizatoriaus Domo Rociaus parodymus, kuriuose jis rašė, kad *„Žarėnų valsčių <...> buvo užvaldę fašistai, bet, nuvažiavus iš apskrities milicijai, jie išbėgiojo, bet vis tiek sugebėjo užmušti vykdomojo komiteto pirmininką Briedį Bronių ir partijos sekretorių Bažadragį Valių“*[160].

[156] Lietuvių aktyvistų fronto štabui pil. Juozo Dargio, gyvenančio Telšių apskrities Rietavo valsčiaus Piaulių k., atsakymai į Aktyvistų štabo prisiųstus klausimus, LYA, f. 3377, ap. 55, b. 18, l. 43–45.

[157] Ten pat.

[158] *Policijos raportai. 1941 m.*, LGGRTC Archyvinis vardynų skyrius, p. 129.

[159] P. Paulausko 1944 11 06 tardymo protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 10100/3, l. 11; J. Vilčiausko 1948 07 13, 1948 07 27 ir J. Gedvilo 1948 07 26 tardymo protokolai, ten pat, b. 11476/3, l. 14, 19–20, 34–35.

Kitas Žarėnų valsčiaus sukilėlių būrys veikė *Medingėnų miestelyje*. Jam vadovavo Juozas Vilčiauskas[161], o miestelio komendanto pareigas prisiėmė kunigas Giedviršis, aktyviai organizavęs apylinkėse išmėtytų ginklų rinkimą[162]. Medingėnų sukilėliai suėmė Žarėnų valsčiaus vykdomojo komiteto pirmininką Joną Makarį, apylinkių pirmininkus Praną Mečį ir Šaltmerį[163].

Tverų valsčiuje sukilėliai taip pat negalėjo plačiau pasireikšti dėl vokiečių ir rusų kautynių, nors jų būriai pradėjo veikti, vos gavę žinią apie prasidėjusį karą. Be to, aktyviai veiklai trūko ginklų. Antai birželio 23 d. pas pogrindžio Tveruose organizatorių Adomą Zupkų atvykęs sukilėlis informavo, kad Tauravo dvare susirinkę sukilėliai, vadovaujami policininko Bagdonavičiaus, bet neturį ginklų. A. Zupkus savo kovotojams nurodė nuginkluoti silpnus rusų dalinius ir ginklus pristatyti į valsčiaus aktyvistų štabą[164].

Birželio 24 d. 10 val. ryto prasidėjo susišaudymas tarp vokiečių ir rusų. Apie 16 val. nuo rusų artilerijos sviedinių užsidegė Tverai. Birželio 25 d. raudonarmiečiai pasitraukė Varnių ir Žarėnų link.

Vokiečių kariuomenei užėmus Tverus, sukilėliai perėmė į savo rankas sovietų valdžios įstaigas. Buvo suformuota nauja valsčiaus administracija. Viršaičiu tapo Juozas Abramavičius, komendantu ir policijos viršininku – Petras Kuzminskas[165].

Tverų valsčiuje besitraukiančių raudonarmiečių buvo nužudyti Albinas Breiteris, Bronius Karbauskis, Apolinaras Kleimauskis, Jonas Stasytis, Stasys Šimlius[166].

Varnių pogrindininkams karo pradžia nebuvo staigmena. Birželio 19 d. sukilėlių štabo narys Adomas Jurgelis gavo iš Telšių laišką nuo kunigo Velavičiaus, kuriame buvo rašoma: *„Adomėli, pas mus žada būt sekmadienį balius.*

[160] *1941 m. Birželio sukilimas*, p. 346.

[161] P. Paulausko 1944 11 06 tardymo protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 10100/3, l. 11; J. Vilčiausko 1948 07 13, 1948 07 27 ir J. Gedvilo 1948 07 26 tardymo protokolai, ten pat, b. 11476/3, l. 14, 19–20, 34–35.

[162] Ten pat.

[163] Ten pat.

[164] Tverų aktyvistų įsikūrimo ir veiklos aprašymas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 18347/3, l. 62–1.

[165] J. Rubavičiaus 1947 10 19, A. Macenio 1947 10 19 tardymo protokolai, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 18347/3, l. 42–43.

[166] *Policijos raportai. 1941 m.*, p. 126.

Mes vaišinsim. Linkiu ir jums pasivaišint."[167] Tą pačią dieną iš Kelmės atvykęs mokinys Jurgis Matula taip pat pranešė, kad sekmadienį prasidės karas.

Šeštadienio vakarą A. Jurgelio vadovaujami pogrindininkai susirinko Sprūdės kalne. Sekmadienio rytą apie 4 val., išgirdę patrankų gaudesį ir trenksmus, partizanai pradėjo veikti. Vieni turėjo gadinti telefono linijas, kiti sekti rusų kariuomenės judėjimą ir susibūrimus, treti suiminėti komjaunuolius ir pan.[168]

Kitą dieną Pareškečio kaime pas organizacijos vadovą Juozą Mėčių įvyko posėdis. Pirmiausia buvo sudarytas Varnių valsčiaus TDA štabas. Jo pirmininku tapo A. Jurgelis, pavaduotoju – J. Mėčius, sekretoriumi – A. Andruška[169]. Štabas priėmė artimiausių veiksmų planą, kuriame numatyta neleist savivaliauti sovietiniams pareigūnams, nuginkluoti raudonarmiečių dalinius ir atskirus kareivius.

Pirmadienį, birželio 23 d., sukilėliai pradėjo suiminėti pavojingesnius komunistus, kad šie nesusisiektų su raudonarmiečiais[170].

Ypač aktyvūs buvo Janapolės miestelio ir gretimų kaimų vyrai. Susibūrę birželio 23 d., pirmadienį, jie nutarė neleisti lengvai pasitraukti okupantų kariuomenei. Pirmiausia Jonas Kumža Daktariškės kaime nupjovė kelis telefono stulpus ir vietiniai komunistai neteko ryšio.

Vokiečių kariuomenei pasiekus Varnių valsčiaus teritoriją valsčiaus sukilėliai dalyvavo kariniuose veiksmuose prieš Raudonosios armijos dalinius, trukdydami jiems atsitraukti.

Padėtis fronte tuo metu buvo tokia. Vokiečių Šiaurės armijų grupės 18-osios armijos 26-ojo korpuso priešakinės dalys birželio 25 d. priešpiet puolė į vakarus nuo Varnių, o popiet – į šiaurę nuo Biržulio ežero, siekdamos apsupti priešo jėgas į šiaurę nuo Vaiguvos[171].

Tuo tarpu Raudonosios armijos 12-ojo mechanizuotojo korpuso 23-ioji tankų divizija, birželio 23–24 d. patyrusi didelių nuostolių, traukėsi Varnių miestelio link. Žygio metu divizija ne kartą buvo atakuojama iš oro ir artilerijos. Priekyje buvusiai žvalgybai pranešus, kad keliu Telšiai–Varniai artėja vokiečių tankų kolonos, divizijos vadas nutarė pakeisti maršrutą ir pasukti

[167] Adomo Jurgelio, gyv. Pavandenėje, trumpas antikomunistinio veikimo aprašymas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. P-15955, l. 34.

[168] *Policijos raportai. 1941 m.*, p. 151; Adomo Jurgelio, gyv. Pavandenėje, trumpas antikomunistinio veikimo aprašymas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. P-15955, l. 34.

[169] Ten pat, l. 33, 34; *1941 m. Birželio sukilimas*, p. 151–152.

[170] A. Jurgelio, gyv. Pavandenėje, trumpas antikomunistinio veikimo aprašymas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. P-15955, l. 34; *1941 m. Birželio sukilimas*, p. 151.

[171] K. Škirpa, *Sukilimas Lietuvos suverenumui atstatyti*, p. 290.

į miškus. Po vokiečių lėktuvų bombardavimų Klaišių miške ties Žarėnais divizijos dalis traukėsi pro Kegų kaimą vienintelio tilto per Virvytės upę ties Janapole link[172].

Tačiau persikelti per tiltą sutrukdė Janapolės miestelio sukilėlių būrys, vadovaujamas Liudo Lukausko[173]. Sovietų kariuomenei artėjant nuo Žarėnų pusės, sukilėliai išsprogdino tiltą per Virvytę. Tai atliko Jonas Želvys iš Giralės kaimo (sprogdintojas), Juozas Gustys, Povilas Bagdonas ir kiti[174]. Išsprogdinus tiltą, rusų sunkioji technika (tankai, šarvuočiai, pabūklai, sunkvežimiai) negalėjo įveikti stačių Virvytės upės krantų, teko ieškoti kitos persikėlimo vietos[175].

Sovietų armijos daliniai metėsi Varnių link, o vokiečiai iš užnugario atakavo artilerijos ugnimi. Raudonarmiečiams liko vienintelis išsigelbėjimas – keltas per Biržulio ežerą, bet čia jų jau laukė Pavandenės sukilėlių pasala. Nukirtę apie 180 metrų ilgio kelto lyną, sukilėliai raudonarmiečius pasitiko lengvųjų ginklų ugnimi[176].

Pasalą ties ežero sąsmauka surengė sukilėliai Antanas Andruška, Povilas Andruška, Petras Tamaševičius, Petras Aukštiekalnis, Povilas Milevičius, Stasys Pranckaitis, Bronius Tekorius, Benius Buklys, Benius Bagdonas, Alfonsas Bagdonas, Petras Aleksandravičius. Atmušus porą raudonarmiečių antpuolių, janapoliškiams į pagalbą atskubėjo Varnių partizanai, vadovaujami J. Mėčiaus. Susirėmimas tęsėsi iki sutemų. Partizanai pasitraukė, tik pritrūkę šovinių ir granatų[177]. Per mūšį buvo sužeistas sukilėlis A. Bagdonas, nukautas sukilėlis P. Milevičius[178].

Vokiečiai, pastebėję rusų diviziją ties sąsmauka, atidengė į ją naikinančią ugnį iš artilerijos pabūklų, ir raudonarmiečiai net nebeturėjo kur sprukti. Tik rytmetį sovietų likučiams pasisekė persikelti per sąsmauką[179]. 23-ioji tankų divizija per dieną neteko apie 40 proc. savo technikos[180].

Anot buvusio sukilėlio P. Bagdono, „*sunku pasakyti, kiek žuvo*

[172] A. Jonušas, „1941 m. birželio 25 d. mūšis prie Biržulio ežero", *Laisvės kovų archyvas*, Kaunas, 1999, Nr. 25, p. 215.

[173] Pažyma dėl sukilėlių būrio, veikusio 1941 m. Varnių valsčiaus Janapolės miestelyje, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 43593/3, t. 8, l. 91.

[174] P. Bagdono prisiminimai apie tilto per Virvytės upę išsprogdinimą, Alfredo Jonušo asmeninis archyvas.

[175] Ten pat.

[176] Ten pat.

[177] A. Jurgelio, gyv. Pavandenėje, trumpas antikomunistinio veikimo aprašymas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. P-15955, l. 34; *1941 m. Birželio sukilimas*, p. 151–152.

[178] Ten pat.

[179] A. Jurgelio, gyv. Pavandenėje, trumpas antikomunistinio veikimo aprašymas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. P-15955, l. 34; *1941 m. Birželio sukilimas*, p. 152.

[180] Р. С. Иринархов, *Прибалтийский Особый...*, p. 351.

rusų kariuomenės, bet vien lengvų ginklų pririnkome ir privežėme pilnas Janapolės mokyklos klases, o sunkesnius ginklus vežėme į mokyklos kiemą"[181].

Pavandenės apylinkėse vokiečiai pasirodė birželio 26 d. apie 10 val. ryto. Tačiau Varnių valsčiaus sukilėliai dar ilgokai tęsė karinius veiksmus prieš besislapstančius raudonarmiečius. Liepos pradžioje Pavandenės sukilėliams susišaudant su grupele raudonarmiečių ties Miksodžio kaimu buvo sužeistas sukilėlis Pocius[182]. Pavandenės sukilėliai sulaikė 88 raudonarmiečius, iš jų 68 ginkluotus[183].

Varnių valsčiuje veikęs Prano Venckaus vadovaujamas sukilėlių būrys, kuriame buvo apie 100 vyrų[184], iki liepos vidurio suėmė daugiau nei 200 užsilikusių raudonarmiečių[185].

Nuo besitraukiančių raudonarmiečių Varnių valsčius patyrė nemažai aukų (turima žinių apie 28 žuvusiuosius). Sunku spręsti, kurie iš žuvusiųjų buvo sukilėliai, kurie – atsitiktinės aukos[186].

Plungės valsčiuje pirmąsias dvi karo dienas vyko intensyvus Raudonosios armijos dalinių judėjimas. Vieni jų traukėsi iš Klaipėdos krašto, kiti žygiavo, vykdydami įsakymą rengtis priešpuoliui. Dėl tokios padėties partizanams veikti buvo sudėtinga.

Plungės sukilėliai pradėjo veikti jau pirmąją karo dieną. Sukilėlių būrio pagrindą sudarė ats. ltn. P. Alimo vadovaujama į mišką pasitraukusi grupė. Iki karo pradžios grupė jau buvo gerokai išaugusi[187]. Prasidėjus karui, ats. ltn. P. Alimo būrys kartu su kpt. S. Lipčiaus kovotojais patraukė Plungės link. Būryje buvo apie 150 žmonių[188]. Ginkluotės netrūko, nes sukilėliams į rankas pateko Plungėje buvusiuose sovietų kariuomenės sandėliuose buvę ginklai ir šaudmenys[189]. Plungės valsčius vokiečių buvo užimtas birželio 23 d. Birželio 23–24 d. sukilėliai užėmė paštą, miesto tarybos ir milicijos pastatus[190]. Buvo

[181] P. Bagdono prisiminimai apie tilto per Virvytės upę išsprogdinimą, Alfredo Jonušo asmeninis archyvas.

[182] L. Šapokos 1947 07 23 tardymo protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 42602/3, l. 57.

[183] A. Jurgelio, gyv. Pavandenėje, trumpas antikomunistinio veikimo aprašymas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. P-15955, l. 34; *1941 m. Birželio sukilimas*, p. 152.

[184] K. Jaugelio 1944 11 09 tardymo protokolas, ten pat, LYA, f. 3377, ap. 55, b. 127, p. 106; P. Mečiaus 1950 03 01 tardymo protokolas, ten pat, ap. 45, b. 1592, l. 98.

[185] K. Jaugelio 1944 11 09 tardymo protokolas, ten pat, f. 3377, ap. 55, b. 127, p. 106.

[186] *Policijos raportai. 1941 m.*, p. 127–128.

[187] A. Baužys, „Plungės gimnazistai laisvės kovoje", *Laisvės kovų archyvas*, Kaunas, 1999, Nr. 25, p. 210.

[188] K. Raudonio 1949 08 06 tardymo protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 15668/3, l. 28.

[189] Ten pat, l. 15.

[190] Pažyma apie Plungės partizanų sukilėlių veiklą, LYA, f. K-1, ap. 58, b. P-16812, l. 308.

išstatytos sargybos, pradėtas lietuviškosios miesto ir valsčiaus administracijos atkūrimas[191].

Sukilėlių grupelės po 20–30 žmonių veikė ir valsčiaus Kantaučių, Stalgėnų, Alksnėnų, Žlibinų kaimų apylinkėse[192].

Duomenų apie susirėmimuose su raudonarmiečiais ar sovietiniais aktyvistais žuvusius sukilėlius nėra. Tačiau ats. ltn. P. Alimo būrys nukentėjo nuo vokiečių, kai keli ginkluoti grupės vyrai, pamatę vokiečius, ėjo jų pasitikti. Vokiečiai, sutikę ginkluotus vyrus, visus iššaudė[193].

Pasak buvusio sukilėlio K. Šilgalio, Mardosų kaimo ir apylinkės sukilėlių būrį suorganizavo kpt. J. Noreika. Jo vadovaujami sukilėliai buvo susidūrę su raudonarmiečiais prie Nausodžio kaimo, ties Liudo Meškausko, būrio vado pavaduotojo, sodyba, ties Stonaičių tiltu[194].

Traukdamiesi raudonarmiečiai žudė vietos gyventojus. Birželio 23 ir 24 d. Mardosų ir Juodeikių kaimuose buvo nužudyta 16 tinkamo karo tarnybai amžiaus vyrų. Tarp jų buvo ir pasitraukęs iš J. Noreikos būrio sukilėlis Adolfas Šleinius[195].

Kituose Plungės valsčiaus kaimuose raudonarmiečių buvo nužudyti Pakerų kaimo gyventojas Antanas Bertulis (g. 1902 m.) ir jo žmona Grasilda Bertulienė (g. 1908 m.), Antanas Jundulas (g. 1913 m.), Stasys Valužis (g. 1913 m.)[196].

Telšiuose sukilėliai pradėjo veikti dar raudonarmiečiams nespėjus pasitraukti. Sukilėlių veiklą koordinavo LAF Telšių skyriaus štabas[197]. Buvo suformuotas sukilėlių būrys, kuriam vadovavo Lietuvos kariuomenės atsargos karininkas jaun. ltn. Bronius Juodikis, vėliau tapęs Telšių apskrities policijos vadu[198]. Raudonarmiečiams pasitraukus, Telšių miesto bei apskrities komendantu tapo mjr. Alfonsas Svilas[199].

Pažymėtina, kad birželio 24–25 d. traukdamiesi iš miesto sovietiniai pareigūnai ir raudonarmiečiai surengė sukrėtusias Lietuvos gyventojus Tel-

[191] P. Pukio baudžiamoji byla, ten pat, b. 34861/3, l. 15, 28–29; J. Bernoto baudžiamoji byla, ten pat, b. P-16600, t. 1, l. 32; Plungės rajone nacių įvykdytų nusikaltimų dokumentai, ten pat, ap. 46, b. 1254, l. 6, 26–27, 32; Pažyma apie Plungės partizanų sukilėlių veiklą, ten pat, ap. 58, b. P-16812, l. 309.

[192] Pažyma apie Plungės partizanų sukilėlių veiklą, ten pat, b. P-16812, l. 308.

[193] A. Baužys, „Plungės gimnazistai laisvės kovoje", *Laisvės kovų archyvas*, Kaunas, 1999, Nr. 25, p. 212.

[194] K. Šilgalio gyvenimo aprašymas, LGGRTC archyvas, Š-135, l. 12.

[195] *Policijos raportai. 1941 m.*, p. 123–124.

[196] Ten pat.

[197] Ten pat, l. 18.

[198] V. Šverio 1946 01 31 tardymo protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 2164/3, l. 17; *Lietuvos kariuomenės karininkai 1918–1953*, t. 4, p. 96.

[199] *Masinės žudynės Lietuvoje*, d. 2, p. 282–283, 286, 418–419.

šiuose kalintų politinių kalinių žudynes, kurios žinomos Rainių žudynių vardu. Jų vykdytojai liko nenubausti iki šiolei.

Kai birželio 24 d. iš ryto vietiniai valdžios ir partiniai organai evakavosi, kalėjimas pradžioje buvo primirštas. Dauguma kalėjimo prižiūrėtojų neatvyko į tarnybą, o kalėjimo viršininkas nebuvo grįžęs iš Kauno, kur jį užklupo karas. Pasak buvusio Telšių apskrities vykdomojo komiteto pirmininko Domo Rociaus, *„šiame sąmyšyje susiorientavo vyresnysis kalėjimo prižiūrėtojas Žalimas Pranas, kad gali būti bejėgiai susitvarkyti. Kreipėsi į kariuomenę pagalbos ir ją gavo."*[200]

Birželio 24 d. pasitraukę iš miesto D. Rocius, partijos sekretorius Borisas Mironovas, NKGB Telšių apskrities skyriaus viršininkas Petras Raslanas kartu su Raudonosios armijos dalies štabu buvo Tryškių miške. Jiems paprašius, štabas apsiėmė evakuoti Telšių kalėjimo kalinius ir įvykdyti jiems egzekuciją[201]. Birželio 24 d. rytą Telšių kalėjimą apsupo raudonarmiečiai, kuriems vadovavo miesto įgulos vadu pasivadinęs Raudonosios armijos mjr. Doncovas. Raudonarmiečiams kalėjimo rūsys pasirodė esąs per mažas egzekucijai įvykdyti. Parengiamiesiems egzekucijos darbams vadovavo NKGB Kretingos apskrities viršininko pavaduotojas ltn. Jermolajevas. Rainių miškelyje iškasus duobes, į kalėjimą atvyko NKGB Telšių apskrities skyriaus viršininkas P. Raslanas, jo pavaduotojas ltn. Ždanovas, 8-osios armijos politinio skyriaus darbuotojas Kompanecas. Kartu buvo ir D. Rocius. Telšių kalėjime iš 162 kalinių buvo 76 NKGB tardyti kaliniai. Raudonarmiečiai iš kamerų kalinius vedė į sargybos būstinę, kur jiems buvo surištos rankos ir užkimštos burnos. Naktį iš birželio 24 d. į 25 d. į sunkvežimius buvo susodinti 78 ar 79 kaliniai ir ryte nuvežti į Rainių miškelį[202]. Ten kaliniai buvo žiauriai nukankinti. Egzekucijos vietoje buvo NKGB viršininkas Petras Raslanas, operatyvinis įgaliotinis Galkinas ir kalėjimo prižiūrėtojas Pocevičius[203].

Birželio 28 d. suradus ir atkasus duobes paaiškėjo, kokia tai buvo žiauri egzekucija. Vieniems buvo nupjautos ausys, kitiems išbadytos akys, beveik pusei sužaloti lyties organai. Dauguma galutinai buvo nužudyti sutriuškinant galvas arba subadant durtuvais[204]. Tik 10 kalinių buvo sušaudyti. Dėl sužalojimų 46 kalinių lavonai taip ir nebuvo atpažinti, žinomos tik jų pavardės. Rainių miškelyje buvo rasti 73 kalinių palaikai. Dar trys mėginę bėgti kaliniai buvo nužudyti ties Džiuginėnais[205].

[200] Ten pat.
[201] Ten pat.
[202] Ten pat; A. Anušauskas, *Lietuvių tautos sovietinis naikinimas 1940–1958*, p. 124–125.
[203] *1941 m. Birželio sukilimas*, p. 344.
[204] *Žemaičių kankiniai. Rainių miškelio tragedija 1941.VI.24–25*, Telšiai, 1942.

Luokės valsčiaus sukilėlių būrys buvo pasirengęs sukilimui, todėl, prasidėjus karui, tuoj pat ėmėsi veikti. Pirmiausia sukilėliai sugadino telefono liniją į Telšius, birželio 23 d. užėmė valsčių, o sovietinius pareigūnus uždarė į areštinę[206]. Vietos sovietų valdžios atstovams pavykus susisiekti su Šiauliais, iš ten jiems buvo atsiųsta pagalba. Sukilėliams teko pasitraukti netekus keleto žmonių, buvo išlaisvinti ir sulaikytieji. Bet pagalbai išvykus, sukilėliai vėl įsigalėjo valsčiuje[207].

Aktyviai kovota ir su raudonarmiečiais. Antai sukilėliai Povilas Rožauskas ir Žukauskas patruliuodami sulaikė penkis sovietų kariškius, vėliau jie buvo perduoti į karo belaisvių stovyklą[208]. Birželio 25 d. naktį buvo padegtas tiltas prie Kaunatavos ir nupjaustyti telefono laidai[209].

Apie aktyvią sukilėlių kovą liudija ir patirtos jų aukos. Nuo raudonarmiečių rankų žuvo 6 sukilėliai ir jų rėmėjai[210].

Nevarėnų valsčiaus pogrindinės organizacijos nariai karo pradžios datą sužinojo jo išvakarėse. Birželio 21 d. šią žinią iš Telšių atvežė dviračiu atvykęs Jurgis Petriūnas. Sukilėliai veikė pagal iš anksto numatytą planą saugoti Nevarėnų ir Gadūnavo miestelius ir apylinkes nuo padegimo ir apiplėšimų bei prie miestelio esančius 3 nedidelius tiltus[211]. Nevarėnų sukilėlių būriui vadovavo Antanas Brencius[212]. Atkuriant vietinę administraciją Nevarėnų valsčiaus viršaičiu buvo paskirtas Antanas Opulskis, policijos nuovados viršininku – Liudas Montrimas. Sargybos viršininku, atsakingu už vietos ir apylinkių saugumą, buvo paskirtas Kazys Liškauskas[213].

Sukilėlių buvo areštuotas 41 sovietinis aktyvistas ir 2 sovietų kariai. 19 suimtųjų buvo paleisti, kiti 1941 m. birželio 28 d. perduoti į Telšius[214]. Sužeistų ir žuvusių sukilėlių nebuvo[215].

[205] A. Anušauskas, *Lietuvių tautos sovietinis naikinimas 1940–1958*, p. 124–125.
[206] *1941 m. Birželio sukilimas*, p. 345–346.
[207] *1941 m. Birželio sukilimas*, p. 345–346.
[208] P. Rožausko 1945 02 07 tardymo protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. P-15955, l. 159.
[209] *Policijos raportai. 1941 m.*, p. 122–123.
[210] Ten pat.
[211] Nevarėnų valsčiaus Lietuvių aktyvistų veikimo žinios, LYA, f. K-1, ap. 46, b. 1117, l. 13, LCVA, f. R-739, ap. 1, b. 10, l. 5.
[212] B. Žalio 1952 03 14 tardymo protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 47105/3, l. 33.
[213] Nevarėnų aktyvistų štabo vado įsakymas Nr. 2, LYA, f. K-1, ap. 46, b. 1117, l. 10, LCVA, f. R-739, ap. 1, b. 10, l. 4.
[214] Nevarėnų aktyvistų štabo vado 1941 06 28 raportas Telšių apskrities komendantui, LYA, f. K-1, ap. 46, b. 1117, l. 16, LCVA, f. R-739, ap. 1, b. 10, l. 6.
[215] Nevarėnų valsčiaus Lietuvių aktyvistų veikimo žinios, LYA, f. K-1, ap. 46, b. 1117, l. 13, LCVA, f. R-739, ap. 1, b. 10, l. 5.

Gadūnavo miestelyje tvarkai palaikyti ir sukilėliams organizuoti birželio 25 d. buvo paskirtas Jurgis Petniūnas. Sukilėliams suiminėjant atsilikusius nuo besitraukiančių dalinių raudonarmiečius prireikdavo ir ginklą panaudoti. Gadūnavo apylinkėje nuginkluojant 5 raudonarmiečius, teko nukauti du, nes jie bandė priešintis ginklu[216]. Tą pačią dieną panašus įvykis buvo ir prie miestelio – čia buvo nušautas vienas ir paimti į nelaisvę 3 raudonarmiečiai[217].

Alsėdžių valsčiuje karo pradžioje susiformavusiam sukilėlių būriui vadovavo Stepas Darbutas. Sukilėliai jau birželio 23 d. užėmė paštą, ryšių mazgą, vykdomojo komiteto pastatą – jame įkūrė būrio štabą[218]. Būryje buvo apie 40 žmonių[219]. Ginklų ir šaudmenų buvo pakankamai: atsitraukus raudonarmiečiams, liko jiems priklausę trys kariniai sandėliai[220].

Atsilikusiems nuo pasitraukusių sovietų kariuomenės dalinių atskiriems raudonarmiečiams ar nedidelėms jų grupelėms sulaikyti buvo išstatyta kelių patrulių sargyba[221]. Buvo suimta apie 20 raudonarmiečių. Jie kartu su sovietinės valdžios aktyvo nariais buvo perduoti Telšių apskrities policijai[222].

Žemaičių Kalvarijos valsčiaus sukilėlių būrį organizavo ir jam vadovavo Benas Jundulas. Jo pavaduotojas buvo nepriklausomos Lietuvos kariuomenės karininkas ats. ltn. Aleksas Kerpauskas[223]. Nepaisydami sovietinių pareigūnų ir raudonarmiečių apsupties, sukilėliai birželio 23 d. Žemaičių Kalvarijos miestelio centre iškėlė trispalvę vėliavą[224].

Sukilėliai jau nuo pat karo pradžios ėmėsi aktyvių veiksmų prieš raudonarmiečius. Vieno susišaudymo metu žuvo du sukilėliai[225].

---

[216] Ten pat.

[217] Nevarėnų aktyvistų štabo vado 1941 06 28 raportas Telšių apskrities komendantui, LYA, f. K-1, ap. 46, b. 1117, l. 16, LCVA, f. R-739, ap. 1, b. 10, l. 6.

[218] V. Baltiejaus 1968 06 19, 1968 06 27, K. Stančiuko 1967 08 17 tardymo protokolai, Pažyma apie Alsėdžių sukilėlių būrio veiklą, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 47551/3, t. 1, l. 95–96, 126, t. 2, l. 16, 159; S. Derbuto 1945 05 04 tardymo protokolas, ten pat, b. P-15551, t. 3, l. 132–133; S. Girdvainio 1951 08 30 tardymo protokolas, ten pat, b. 26614/3, t. 1, l. 187, 189.

[219] S. Derbuto 1945 05 04 tardymo protokolas, ten pat, b. 47551/3, l. 129; S. Derbuto baudžiamoji byla, b. P-15551, t. 3, l. 132–133.

[220] J. Bernoto 1951 04 07 tardymo protokolas, ten pat, b. 26614/3, t. 1, l. 71.

[221] D. Dvariškio ir M. Faktoro 1951 07 02 akistatos protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 21903/3, l. 107.

[222] S. Derbuto 1945 05 04 tardymo protokolas, ten pat, b. 47551/3, l. 129; S. Derbuto baudžiamoji byla, LYA, f. K-1, ap. 58, b. P-15551, t. 3, l. 132–133; D. Dvariškio ir M. Faktoro 1951 07 02 akistatos protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 21903/3, l. 107.

[223] A. Kerpausko 1953 12 24 tardymo protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 32082/3, t. 1, l. 29–31; J. Vyšniausko 1945 01 15 tardymo protokolas, ten pat, b. 27514/3, l. 24; K. Staškaus 1944 11 02 tardymo protokolas, ten pat, b. 1906/3, l. 45.

[224] „Iš mūsų krašto", *Žemaičių žemė*, 1941 07 11, Nr. 2, p. 6.

[225] D. Dvariškio ir K. Staškaus 1951 07 12 akistatos protokolas, ten pat, b. 21903/3, l. 124.

Telšių apskrities sukilėliai

Atsargos leitenantas
Povilas Alimas

Kapitonas
Jonas Noreika

Atsargos leitenantas
Juozas Venckus

Septintoji klasė – tarpklasinių krepšinio rungtynių nugalėtoja, apdovanota paveikslu.
Stovi: **Juozas Antanavičius, Aleksandras Domarkas, Bronius Beržanskis, Povilas Balsevičius, Boleslovas Kavalius-Kavaliauskas, Zenonas Šakenis.**
Sėdi auklėtoja Stankūnaitė. 1940 m.

Panevėžio apskrities sukilėliai

Panevėžio vietinės apsaugos štabo viršininkas pulkininkas leitenantas **Antanas Stapulionis**

Pušaloto valsčiaus sukilėlių vadas leitenantas **Vladas Šimoliūnas**

Krekenavos sukilėlių būrio vado padėjėjas atsargos jaunesnysis leitenantas **Vincas Meškauskas**

Sanitarijos pulkininkas gydytojas **Juozas Žemgulys,** enkavėdistų nužudytas 1941 m. birželio 26 d. Panevėžyje

Zarasų apskrities sukilėliai

Zarasų būrio sukilėlis atsargos jaunesnysis leitenantas **Juozas Chmieliauskas,** 1941 m. birželio 26 d. nužudytas enkavėdistų

Šaulys **Povilas Gabrusevičius,** 1941 m. birželio 24 d. nužudytas enkavėdistų

Zarasų būrio sukilėlis **Igoris Kazanas,** 1943 m. žuvęs kautynėse su sovietiniais partizanais

Zarasų apskrities sukilėliai

Dusetų sukilėlių būrio vadas atsargos jaunesnysis leitenantas **Klemensas Žukauskas**

Zarasų apskrities komendantas pulkininkas leitenantas **Ignas Pašilys,** 1941 m. birželio 24 d. nužudytas enkavėdistų

Kapitonas **Afanasijus Kazanas**

Antalieptės sukilėlių būrio vadas **Alfonsas Norkus**

Degučių sukilėlių būrio vadas, pasienio policininkas atsargos puskarininkis **Petras Dūdėnas**

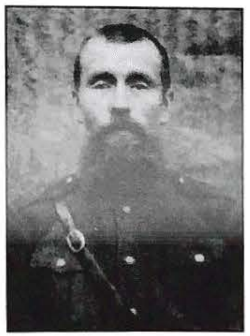
Antazavės sukilėlių būrio vadas atsargos jaunesnysis leitenantas **Antanas Kairiūnas**

Kazys Kaladinskas

Švedriškių sukilėlių būrio vadas mokytojas **Justinas Preibys**

Salako valsčiaus sukilėlis **Jevstafijus Siniakovas**

Salako sukilėlių būrio vadas
Kazys Ubonis

Antalieptės būrio sukilėlis
Algirdas Urbanas

Antalieptės būrio sukilėlis
Kazys Urbanas

Antalieptės būrio sukilėlis
Stasys Urbanas

Šalinėnų sukilėlių būrio vadas
Petras Žemaitis

Aleksandravėlės būrio sukilėliai
Antanas Streikus (viduryje) ir **Juozas Streikus** (dešinėje)

Sukilėliai pagelbėjo ir bažnyčiai, išgelbėdami nuo raudonarmiečių jos ritualinį turtą ir slėpdami dvasininkus, kuriuos buvo ketinta nužudyti. Apsiginti nuo savivaliaujančių okupantų į pagalbą atvyko Barstyčių sukilėliai[226].

Besitraukdami iš Alsėdžių ir Žemaičių Kalvarijos raudonarmiečiai nužudė keletą vietos gyventojų. Birželio 25 d. Žemaičių Kalvarijoje raudonarmiečiai nušovė Antaną Brazdeikį ir Vaclovą Butkų, vietos komunistams įskundus, kad jie yra sukilėliai[227].

Šiaulių apskrityje

Rengimasis sukilimui. Pirmosios sovietinės okupacijos metu Šiaulių apskrityje susiformavo aktyvus, bet gana margas antisovietinis pogrindis. Šiauliuose veikė Kaune įsisteigusios Laisvosios Lietuvos sąjungos (nuo 1940 m. rugpjūčio – Lietuvos nepriklausomybės lygos) skyrius, Lietuvos laisvės armija, turėjusi padalinius Panevėžio, Biržų, Rokiškio, Zarasų, Utenos apskrityse[228]. Šaulių pogrindininkai per dr. Domą Jasaitį palaikė ryšius ir su LAF Kauno centru. Aktyviai buvo platinama pogrindinė spauda, antisovietinių atsišaukimų buvo rasta Šiauliuose, Lygumuose, Gruzdžiuose, Meškuičiuose, Žagarėje ir Radviliškyje[229].

Kilus karui, Šiaulių apskrityje sukilėliai labiau pasireiškė pačiuose Šiauliuose, Joniškyje, Kriukuose, Kruopiuose, Linkuvoje, Šaukėnuose, Pakruojyje, Pašvitinyje, Skaistgiryje, Žagarėje ir Žeimelyje[230].

Sukilimas Šiauliuose. Šiauliečiai karo pradžią pajuto birželio 22 d. rytą, apie 5 val., kai juos iš miego prikėlė sprogimai ir šūviai Zoknių aerodromo pusėje. Vokiečiai bombardavo aerodromą, ore su jais kovėsi pora Raudonosios armijos lėktuvų[231].

Iš Šiaulių pradėjo trauktis sovietų valdžios aktyvo nariai, ypač birželio 23 d., kai per Kauno radiją išgirdo, kad jau sudaryta Lietuvos vyriausybė. Miesto vykdomojo komiteto vadovai pasitraukė Stačiūnų link[232].

Tačiau pradėtas Raudonosios armijos kontrpuolimas ir aršūs mūšiai

---

226 „Iš mūsų krašto", *Žemaičių žemė*, 1941 07 11, Nr. 2, p. 6.
227 *Policijos raportai. 1941 m.*, p. 122.
228 A. Gražiūnas, *Lietuva dviejų okupacijų replėse 1940–1944*, p. 17–18.
229 Ten pat, p. 20.
230 Ten pat, p. 64.
231 „Taip bėgo raudonieji barbarai", *Tėvynė*, 1941 liepos 6, Nr. 1, p. 4.
232 Ten pat.

Raseinių apylinkėse porai dienų sustabdė vokiečių veržimąsi Šiaulių link. Tuo suskubo pasinaudoti enkavėdistai, sovietinis ir partinis aktyvas.

Naktį iš birželio 24 į 25 d. Šiaulių sunkiųjų darbų kalėjimo kaliniai sunkvežimiais buvo nuvežti į stotį, ten suvaryti į gyvulinius vagonus ir išvežti Joniškio link. Kai 25 dienos rytą kalėjimą užėmė sukilėliai, buvo nustatyta, kad išvežti 103 politiniai kaliniai, tarp jų verslininkas Petras Šutas, prokuroras Vojevodskis, saugumo valdininkai Aukštikalnis, Mickus ir Ališauskas, ministras Vladas Putvys-Putvinskas, kalėjimo gydytojas Gogelis[233].

Vokiečių puolimą pristabdžius, sukilėliams organizuotis buvo sudėtinga, nes mieste buvo didelės sovietinės pajėgos. Tačiau ir šiomis sąlygomis susiorganizavo ginkluotų sukilėlių būrys, kurio vadu tapo Vytautas Ivanauskas. Būriui priklausė maždaug 100 žmonių. Būrio štabas įsikūrė mokytojų seminarijoje, Aušros gatvėje[234].

Aktyvi sukilėlių veikla ėmė reikštis nuo birželio 26 d., vokiečiams užimant Šiaulius. Apie tai vietos laikraštyje „Tėvynė" 1941 m. liepos 6 d. buvo rašoma: *„Partizanų štabas, laukdamas išmušant lemiamos valandos, buvo apsistojęs Mokytojų seminarijos rūsyje. Birželio 26 d. 18 val. iš štabo pasklido į gatves, nors ir silpnai ginkluotų, bet pasiryžusių kovai už nepriklausomybę ir kultūrą, pirmųjų partizanų būreliai. Partizanų vadas, Vyt. Ivanauskas, pasitaręs su štabo viršininku ats. ltn. Račkausku, įsakė grupei vykdyti miesto užėmimą nuo raudonųjų banditų. Po valandą užsitęsusios kovos virš buv. Apygardos Teismo ir Mokytojų Seminarijos rūmų suplevėsavo pirmosios trispalvės. Mieste buvo paimta į nelaisvę 3 raudonarmiečiai ir sulaikytas 1 sunkvežimis su ginklais ir maisto produktais. Netrukus buvo pasiųstos partizanų grupės užimti įmones ir įstaigas. Paštas ir Lietūkis turėjo savo ginkluotas grupes, kurios dalį savo žmonių atsiuntė partizanams į pagalbą. Smarkiausios kautynės vyko Vilniaus gatvėje. Čia partizanams teko susikauti su bėgančiais raudonaisiais, kurie atsišaudė kulkosvaidžiu. Partizanų štabe virė darbas. Kas minutę štaban buvo atvedama vis daugiau ir daugiau belaisvių ir kaskart vis augo karo grobis. Tuo pat metu buvo užmegztas ryšys su veikiančiomis miškuose partizanų grupėmis. Dalis tų partizanų buvo iškviesta miestan. Penktadienio rytą dalis partizanų paliko miškus ir atvyko į Šiaulius, kur jie buvo panaudoti miesto apsaugai ir tvarkai palaikyti. Birželio 27 d. nuo*

[233] „Kas rasta kalėjime", ten pat, p. 2.

[234] V. Ivanausko paieškos byla, LYA, f. K-1, ap. 45, b. 724, l. 6; A. Gasparavičiaus 1986 04 09 tardymo protokolas, ten pat, ap. 46, b. 1152, l. 34; Šiaulių mst. partizanų sąrašas, ten pat, ap. 47, b. 1101, l. 110–4.

raudonųjų teroristų kulkos krito pirmasis partizanas Mykolas Levinskas. Partizanai Levinskas, Statkus ir Radžius gavo įsakymą parvežti sužeistą vokiečių karininką, esantį netoli Kuršėnų. Važiuojančius automobiliu partizanus kely užpuolė palaidas raudonųjų banditų, apie 30 vyrų, būrys. Banditai pareikalavo šoferį Radžių vežti juos Joniškin. Partizanas Radžius sąmoningai sugadino mašiną ir griežtai atsisakė rusus vežti. Įsiutę raudonieji komandiriai, išsitraukę revolverius, pagrasino visus partizanus sušaudyt, jei per 2 minutes mašina nebus pataisyta. Tada raudonieji partizanus apsupo ratu ir vedėsi sušaudyti. Tačiau partizanai kiekvienas savy nutarė nepasiduoti taip lengvai. Partizanas Radžius, vedamas, staiga atsisukęs, smogė kumščiu vienam jį vedusių komandirių ir leidosi bėgti. – Jaučiausi kaip kulkų lietuje, – pasakojo partizanas Radžius. – Kulkos zvimbė pro ausis lyg bičių spiečius. Tik stebuklas arba greitos kojos mane išgelbėjo nuo mirties. Radžius pabėgo laimingai. Savo draugo pavyzdžiu pasekė ir likę partizanai. Leidosi bėgti ir Statkus su Levinsku, bet abu liko sunkiai sužeisti. Vėlai vakare jie susitiko su savo draugu Radžiumi. Vežant sužeistuosius į namus, kely netoliese Šiaulių partizanas Levinskas mirė. Partizanas Statkus guli ligoninėje. Taip Šiaulių partizanai neteko vieno geriausio kovos draugo, garbingo Tėvynės gynėjo. Šiaulių partizanai atliko garbingą pareigą ir dabar įsitraukia į Naujosios Lietuvos atkūrimo darbą."[235]

Vokiečiai Šiaulius užėmė 1941 m. birželio 26 d. Aprimus kautynėms mieste, stichiškai susibūrusios sukilėlių grupės pradėjo jungtis. Šiaulių sukilėliams užmezgus ryšį su Lietuvių aktyvistų fronto vadovybe Kaune, buvo sutarta įsteigti LAF Šiaulių skyrių. Kitą dieną buvo sudaryta skyriaus valdyba, į kurią pateko aktyvūs visuomenininkai J. Vilutis, A. Raulinaitis, V. Pauža, V. Ivanauskas ir P. Juodis. LAF Šiaulių skyriaus štabui vadovauti ėmėsi kpt. L. Virbickas[236]. Iš pradžių LAF Šiaulių skyriaus štabas aktyviai reiškėsi atkuriant lietuviškąją administraciją Šiaulių mieste ir apskrityje. Baigus šį darbą, buvo užsiimta politinės struktūros formavimu.

Per kovas dėl Šiaulių žuvo 4 vokiečių kariai, 11 sukilėlių ir 51 civilis gyventojas[237].

Papilės valsčiuje antisovietinės nuotaikos ypač sustiprėjo 1941 m. birželio viduryje, prasidėjus gyventojų trėmimams. Iš Papilės valsčiaus buvo ištremti 24 žmonės[238]. Jau pirmąją karo dieną, birželio 22-ąją, gyventojų

[235] „Mirtis dėl laisvės nebaisi. Šiaulių partizanų kautynės su raudonaisiais banditais", *Tėvynė*, 1941 liepos 6, Nr. 1, p. 1.

[236] A. Bubnys, *Šiaulių miesto ir Šiaulių apskrities žydų likimas, Šiaulių getas: kalinių sąrašai 1942*, Vilnius, 2002, p. 42.

[237] Ten pat, p. 42–43.

[238] D. Veisienė, „Tremties Kalvarijos", *Papilė*, Vilnius, 2004, d. 1, p. 389.

nepasitenkinimas pasireiškė konkrečiais veiksmais: sukilėlių grupė apšaudė Papilės miliciją, tačiau turimų pajėgų ir ginklų nepakako. Tačiau ir milicininkams, kurių buvo trejetas, nepakako jėgų įveikti sukilėlius[239]. Per kitas dvi dienas, nors ir vyko sukilėlių susišaudymai su milicija, padėtis miestelyje liko nepakitusi.

Birželio 23 d. Jonaičių kaimo gyventojo Prano Norkaus namuose įvykusiame susirinkime nutarta pulti Papilės miliciją, užimti miestelį, o paskui pradėti karinius veiksmus prieš besitraukiančius raudonarmiečius[240]. Jau kitą dieną sukilėlių gretos labai išaugo, bet stiprėjo ir priešininkų – milicininkų ir sovietinių aktyvistų – pajėgos.

Sukilėliams nepavykus įsitvirtinti Papilės miestelyje, jų veikla suaktyvėjo kaimo vietovėse, kur formavosi sukilėlių būriai, o sovietiniai organai nebepajėgė kontroliuoti padėties.

Šiaudinės bažnytkaimio gyventojams didelį poveikį padarė birželio 23 d. per Lietuvos radiją paskelbtas Lietuvių aktyvistų fronto štabo pareiškimas atkurti nepriklausomą Lietuvos valstybę. Kitą dieną apie pusšimtis žmonių susirinko aikštėje prie girininkijos ir, giedodami tautišką giesmę, iškėlė trispalvę Lietuvos vėliavą[241]. Sužinoję apie šį įvykį Papilės komunistai pasiuntė šešis pareigūnus, kurie, sunkvežimiu atvykę į Šiaudinę, suėmė gyventojų susirinkimo iniciatorius girininką Stankaitį ir Antaną Rupšį[242]. Vėliavos iškėlimo iniciatoriui Juozui Nikitaravičiui pavyko pasislėpti[243].

Vos grįžę iš Šiaudinės kaimo, Papilės milicininkai gavo žinią, kad Kruopiuose susiorganizavę sukilėliai užėmė milicijos įstaigą, išvaikė milicininkus ir pakorė vieną komjaunuolį. Papilės NKVD darbuotojas V. Vėžauskas, paskambinęs telefonu į Kruopių miliciją, išgirdo, kad čia esanti ne milicija, o policija.

Šįkart iš Papilės į Kruopius sunkvežimiu išvyko net 15 sovietinių aktyvistų. Pakeliui jie užsuko į Kinkių kaimą, ketindami nuginkluoti girininką Šukį, bet šis per susišaudymą sugebėjo pabėgti, nors ir buvo sužeistas. Tąkart enkavėdistai pasitenkino suėmę ir parsivežę į Papilės areštinę Šukio kaimyną Stepą Marcinkų[244].

Sugrįžęs iš Kinkių kaimo, Papilės sovietiniai aktyvistai netrukus išvyko į Būriškių kaimą, nes buvo gavę žinią, kad ten buvęs viršaitis Jonas Daunys organizuoja sukilėlių būrį[245]. Išvažiavo trylikos žmonių grupė, bet suimti jiems pavyko tik J. Daunį, kiti sukilėliai suspėjo pasislėpti[246].

[239] *1941 m. Birželio sukilimas*, p. 314.
[240] J. Nikitaravičiaus baudžiamoji byla, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 2231/3, l. 20.
[241] Ten pat, l. 11, 13; *Policijos raportai. 1941 m.*, p. 103.
[242] *Policijos raportai. 1941 m.*, p. 314–315.
[243] J. Nikitaravičiaus baudžiamoji byla, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 2231/3, l. 11, 13.
[244] *1941 m. Birželio sukilimas*, p. 315; *Policijos raportai. 1941 m.*, p. 103.

Papilės sukilėliai neketino nelaimėje palikti įkalintų bendražygių. Šešetas vyrų birželio 24 d. puolė Papilę, tačiau nesėkmingai. Puolimas buvo atmuštas[247]. Patekę į enkavėdistų rankas sukilėliai Stepas Gauronskis, Kazys Narštys, Pranas Jankūnas ir Jonas Petrauskas kitos dienos ryte buvo sušaudyti Ventos pakrantėje[248]. J. Petrausko žūties dieną buvo suimtas ir jo 68 m. tėvas Matas Petrauskas, tačiau jis išliko gyvas, nors ir buvo egzekutorių smarkiai sumuštas.

Galbūt Papilės sukilėliai, sutelkę jėgas, ir būtų išlaisvinę suimtuosius, bet tai sutrukdė miestelyje pasirodęs raudonarmiečių dalinys.

Papilės sovietiniai aktyvistai kartu su raudonarmiečiais birželio 26 d. įvykdė suimtųjų egzekuciją – areštinėje sušaudė Stepą Marcinkų, Stankaitį ir Antaną Rupšį[249]. Tik per atsitiktinumą Jonui Dauniui pavyko likti gyvam: šaudant jis buvo tik sužeistas. Atgavęs sąmonę, jis apsimetė negyvu ir išgulėjo iki birželio 27 d. ryto, kai miestelyje jau pasirodė vokiečiai. Suteikus pirmąją pagalbą, jis buvo išvežtas į Mažeikių apskrities ligoninę[250].

Traukdamiesi raudonarmiečiai nužudė dar 6 valsčiaus gyventojus[251].

Nedidelis sukilėlių būrys buvo susiorganizavęs Papilės valsčiaus Klaišių kaimo apylinkėse. Pažymėtiną jo veiklos epizodą aprašo vieno tų įvykių dalyvio sūnus Feliksas Atstopas: „<...> *nuo pirmos karo dienos spontaniškai susidarė sukilėlių – baltaraiščių kovinis būrys. Jam vadovavo šios apylinkės Baublių pradžios mokyklos mokytojas Domeika.* <...> *Būrys buvo ginkluotas rusiškais šautuvais ir Lietuvos kariuomenės pistoletais.* <...> *Niekas iš būrio nežuvo. Neteko girdėti ir apie nukautus rusų kareivius. Tačiau būrys didžiavosi, kad sunaikino 3 ar 4 Raudonosios armijos tanketes* <...> *Jos gulėjo vieškelio griovyje tarp Baublių ir Klaišių kaimų. Kai kurios buvo sudegusios. Jas mačiau ir aš. Buvo panaudota tokia karinė gudrybė. Būrys veikė tik naktį. Savo pozicijas išdėstė toje vietoje, kur vieškelis labiausiai vingiuotas ir gilūs grioviai. Drąsuolio latvio* (vieno iš sukilėlių. – S. K.) *pozicija būdavo prie pat kelio, o kiti jį dengdavo iš 50 m nuotolio. Į pravažiuojančią tanketę Zandersonas šaudė*

[245] *1941 m. Birželio sukilimas*, p. 315.
[246] *Policijos raportai. 1941 m.*, p. 102.
[247] B. Burauskaitė, „Raudonasis teroras Papilės valsčiuje“, *Papilė*, d. 1, Vilnius, 2004, p. 398.
[248] Ten pat, p. 315–316; *Policijos raportai. 1941 m.*, p. 103.
[249] *Policijos raportai. 1941 m.*, p. 103.
[250] Ten pat, p. 104.
[251] Ten pat, p. 103–104.

iš <...> parabelio. Kadangi jis šaudė iš labai arti, pravažiuojantieji pagal šūvių garsumą manydavo, kad šaudo kulkosvaidis iš normalaus kautynėms atstumo. Todėl išsigandę padidindavo greitį ir įvažiuodavo į griovį, palikdavo tanketę ir pabėgdavo."[252]

Užvenčio valsčiuje sukilėlių būriui vadovavo buvęs nepriklausomos Lietuvos karininkas ats. jaun. ltn. Romualdas Kološka. Jo padėjėjas buvo Juozas Čepauskas. Būriui priklausė ne tik užventiškiai, bet ir gretimų kaimų gyventojai[253]. Būryje buvo apie 30 vyrų[254].

Atskirą būrio skyrių sudarė Žeberių kaimo gyventojai. Šiam skyriui vadovavo Kazimieras Pilipavičius[255].

Pirmosiomis karo dienomis Užvenčio sukilėliai visame valsčiuje užblokavo svarbiausius raudonarmiečių ir vietinių aktyvistų traukimosi kelius, paėmė į nelaisvę keletą pavienių besitraukiančių raudonarmiečių, suėmė valsčiaus vykdomojo komiteto pirmininką Aleksą Jašinskį ir kitus sovietinius aktyvistus, iš viso 17 žmonių. Suimtieji vėliau buvo išvežti į Šiaulių kalėjimą[256].

Birželio 29 d. nuo Šlapgirės pro Žeberius traukėsi 12–14 ginkluotų raudonarmiečių. Žeberių sukilėliai apie tai davė žinią aplinkinių kaimų bendražygiams. Raudonarmiečiams apsistojus poilsio Žeberių kaimo Mauškalnio papėdėje, juos užpuolė sutelkta ugnimi Žeberių ir Luokės valsčiaus Viekšnalių ir Dangvietų kaimo sukilėliai. Susišaudymo metu buvo nukauti du raudonarmiečiai, du sužeisti ir vienas paimtas į nelaisvę. Kitiems raudonarmiečiams pavyko prasiveržti į Užvenčio miškus. Mūšio metu buvo sunkiai sužeisti Kazimieras Navakauskas ir Jonas Jankauskas[257].

Joniškio valsčiuje susiformavusiam sukilėlių būriui vadovauti ėmėsi buvęs šaulių vadas Petras Butkus[258].

[252] F. Atstopas, „Apie 1941 metų Birželio sukilimą Papilės valsčiaus Klaišių apylinkėje", *Laisvės kovų archyvas*, Kaunas, 1997, Nr. 20, p. 234.

[253] S. Bružo 1944 12 29 tardymo protokolas, ten pat, b. P-18216, l. 5; J. Piežos 1946 03 16 tardymo protokolas, ten pat, b. 34340/3, l. 10–11; V. Streckaus 1946 06 05 tardymo protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 5377/3, l. 15; *Sukilimas: 1941 m. birželio 22–25 d.*, p. 129–130.

[254] V. Streckaus 1946 06 05, 1946 07 30 tardymo protokolai, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 5377/3, l. 15–16, 21.

[255] S. Bružo 1944 12 29 tardymo protokolas, ten pat, b. P-18216, l. 5; J. Piežos 1946 03 16 tardymo protokolas, ten pat, b. 34340/3, l. 10–11; V. Streckaus 1946 06 05 tardymo protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 5377/3, l. 15; *Sukilimas: 1941 m. birželio 22–25 d.*, p. 129–130.

[256] J. Atkočaičio 1952 12 26, 1953 03 03, 1953 03 04, 1953 03 12 tardymo protokolai, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 24967/3, l. 19, 35 36, 43 44, 50; L. Belskio 1948 03 12 tardymo protokolas, ten pat, b. P-18785, l. 21; *Sukilimas: 1941 m. birželio 22–25* d., p. 130.

[257] *Sukilimas: 1941 m. birželio 22–25* d., p. 130; S. Bružo 1945 01 12 tardymo protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. P-18216, l. 19.

[258] S. Kakliausko 1961 01 23, P. Vaitkaus 1961 01 06 tardymo protokolai, ten pat, b. 46599/3, t. 1, l. 171, t. 3, l. 143–144.

Pirmosiomis karos dienomis per Joniškį masiškai traukėsi Raudonosios armijos daliniai ir sovietiniai pareigūnai. Pradėjo trauktis ir Joniškio vietos valdžios pareigūnai[259].

Birželio 25 d. iš Šiaulių atvyko Raudonosios armijos inžinerinis dalinys, kuris turėjo čia įrengti apkasus. Tačiau netrukus iš bažnyčios bokšto pasigirdus kulkosvaidžio šūviams, apkasų kasimo buvo atsisakyta[260]. Apie kitus sukilėlių veiksmus Joniškio mieste duomenų nėra.

1941 m. birželio 25 d. Nemeikšių miške sukilėliai aptiko ir nuginklavo kompartijos sekretorių ir vykdomojo komiteto pirmininką. Iš jų buvo atimti portfeliai su svarbiais dokumentais. Sukilėliai jų pagailėjo ir paleido, tačiau paleistieji jiems „atsilygino", nurodydami sukilėlių būrį rusams, ir dėl to keliems partizanams teko nukentėti[261].

Kai kuriuose šaltiniuose minima, kad kovos prie Mūšos upės metu žuvo sukilėlis Zigmas Vilimas iš Milvydžių kaimo, o jo brolis Leonas buvo sunkiai sužeistas[262]. Jonas Urbonas ir kiti sukilėliai maždaug 1941 m. birželio pabaigoje–liepos pradžioje apšaudė pro Niūraičių kaimą besitraukusius raudonarmiečius, penki jų buvo paimti į nelaisvę[263].

Birželio 26 d. vokiečių kariuomenė išstūmė bandžiusius įsitvirtinti Joniškyje raudonarmiečius. Kitą dieną miestas jau buvo sukilėlių rankose.

Joniškio mieste ir apylinkėse veikė 54 ginkluoti sukilėliai ir 50 dalyvavo organizaciniame darbe. LAF Joniškio štabą sudarė penkių aktyvistų komanda. Sukilimo metu žuvo vienas joniškietis ir du Joniškio valsčiaus gyventojai[264].

Linkuvos sukilėliai buvo pradėję veikti dar prieš karo pradžią. Jų dėka Lietuvoje pasiliko nemažai linkuvių (taip save vadina vietos gyventojai), kuriuos buvo ketinta išvežti į Rusiją 1941 m. birželį[265]. Kilus karui ėmė burtis ginkluotų sukilėlių grupės. Nuo birželio 23 d. į jas telkėsi buvę šauliai, karininkai, policininkai, ypač aktyvūs buvo moksleiviai. Linkuvos sukilėliams ėmėsi vadovauti buvęs Lietuvos kariuomenės leitenantas Jonas Tinteris, jo žinioje buvo apie 50 kovotojų.

Sukilėlių bandymas įsitvirtinti Linkuvoje buvo nesėkmingas, nes mieste šeimininkavo ne tik enkavėdistai, bet ir raudonarmiečiai. Per Linku-

[259] „Joniškis karo dienomis", *Tėvynė*, 1941 liepos 13, Nr. 2, p. 2.

[260] J. Armonas, „Kovų ir pergalių metai", *Tiesa*, 1967 gegužės 17, Nr. 113, p. 2.

[261] „Joniškis karo dienomis", *Tėvynė*, 1941 liepos 13, Nr. 2, p. 2.

[262] Ten pat.

[263] Ten pat.

[264] *Policijos raportai. 1941 m.*, p. 92.

[265] A. Gražiūnas, *Lietuva dviejų okupacijų replėse 1940–1944*, p. 64.

vos apylinkes į Sovietų Sąjungą traukėsi 28-osios tankų divizijos (vadas plk. I. Černiachovskis) pajėgos, birželio 23 d. dalyvavusios mūšyje su vokiečiais ties Kaltinėnais. Linkuvos apylinkėse taip pat vyko šios divizijos ir vokiečių mūšiai[266]. Prasidėjus susišaudymui su raudonarmiečiais buvo nukauti du sukilėliai. Įsitikinę, kad pasilikti mieste pavojinga, sukilėliai atskiromis grupelėmis traukėsi į artimuosius kaimus. Viena sukilėlių grupė, kurią sudarė apie 20 moksleivių, apsistojo Mikalajūnų kaime. Birželio 24 d. rytą prie jos prisijungė iš Pašvitinio valsčiaus atvykę Linkuvos gimnazistai Aleksas Nainys ir Ignas Grigaliūnas. Bendražygiai nusprendė juos siųsti į miestą, kad iššvalgytų padėtį, nes tikėjosi, kad ten niekas jų nepalaikys sukilėliais. Prie jų prisidėjo dar du moksleiviai – Vytautas Vilutis ir Apolinaras Dapšys. Linkuvoje juos pastebėjo viena bendramokslė, fanatikė komjaunuolė. Ji pranešė vietiniams enkavėdistams, kad šiuos jaunuolius mačiusi sukilėlių būryje. Visi keturi moksleiviai buvo suimti ir po trumpos apklausos perduoti rusų kariškiams, kurie juos nuvežė prie Pakruojo dvaro ir ten sušaudė. Paskui okupantai ir jų pakalikai nužudė dar 6 miesto ir apylinkės gyventojus. Jų siautėjimas liovėsi tik birželio 28 d., kai vokiečių kariuomenė užėmė Linkuvą.

Šios žudynės labai sukrėtė Linkuvos jaunimą: kai kurie moksleiviai, nepaisydami tėvų, mokytojų ir kunigų perspėjimų, patys ėmėsi kerštо veiksmų[267].

Nors ir patirdami nepriteklių vokiečių okupacijos metu, nužudytų moksleivių tėvai sušaudymo vietoje pastatė gražų granitinį paminklą[268].

Ši istorija tuo nesibaigė. Po karo praėjus keleriems metams ir aprimus partizaninėms kovoms, Pakruojo stribai nusprendė sunaikinti paminklą, menantį komunistų nusikaltimus. Prie jo atvykusi stribų grupė pirmiausia nudaužė kryžių, apšaudė užrašą, paskui nugriovė visą paminklą. Jo dalys buvo atvežtos į Pakruojį ir iškrautos prie savivaldybės pastato. Stribams aplaistant susidorojimo su paminklu „žygdarbį“, kaimynystėje gyvenanti Bronė Kižienė kartu su vyru nakties tamsoje įritino paminklo dalis į savo malkinę ir paslėpė giliai po grindimis. Daugiau kaip 40 metų jos ten išgulėjo. Susikūrus Sąjūdžiui ir Lietuvai laisvėjant, Pakruojo sąjūdininkų iniciatyva paminklas buvo atstatytas, kaip komunizmo nusikaltimų liudytojas[269].

[266] M. Paveleckas, „Netoli Linkuvos“, *Auksinė varpa*, 1964 liepos 11, Nr. 81, p. 2.
[267] B. Nainys, „Remsim Lietuvą...“, *Gimtasis kraštas*, 1992, Nr. 33, p. 4.
[268] Ten pat.
[269] Ten pat.

Sukilėliams pasitraukus į mišką tarp Linkuvos ir Pašvitinio, ten įvyko ir aršiausias susirėmimas su raudonarmiečiais: birželio 26 d. raudonarmiečiai apsupo mišką ir pradėjo pulti sukilėlius. Nuo sunaikinimo juos išgelbėjo priartėję vokiečiai. Artilerijos ugnimi apšaudydami raudonarmiečių pozicijas, jie padėjo sukilėliams išsiveržti iš apsupties[270].

Vokiečių kariuomenei birželio 28 d užėmus Linkuvos miestelį iki tolei veikusios atskiros sukilėlių grupės sugrįžo į Linkuvą ir susijungė į vieną būrį, kuris aktyviai veikė prieš užsilikusius apylinkėje raudonarmiečius. Per vieną tokią operaciją liepos 1 d., keliems sukilėliams bandant suimti jaujoje besislapstančius raudonarmiečius, šie pradėjo šaudyti iš kulkosvaidžių. Per susišaudymą sukilėlis Vincas Juknevičius buvo nukautas, o sunkiai sužeistas Jonas Juknevičius liepos 7 d. mirė Šiaulių ligoninėje[271].

Radviliškio valsčiuje Linkaičių kaime buvo karinė gamykla Nr. 508, kuriai vadovavo buvęs nepriklausomos Lietuvos karininkas kpt. Jurgis Norkus. Jis gamykloje pradėjo dirbti 1939 m., grįžęs iš Paryžiaus, kur baigė aukštąją karo inžinerijos mokyklą. Ginkluotės valdyba paskyrė jį techninės kontrolės skyriaus ir gamyklos poligono viršininku, o nuo 1940 m. rudens jis pradėjo eiti gamyklos direktoriaus pareigas[272].

Per birželio viduryje vykusius masinius trėmimus direktorius J. Norkus, vyriausiasis technologas Dominykas Digrys, cechų viršininkai Vytautas Dumbrava ir Juozas Sakalauskas ir dar keletas specialistų buvo suimti ir išvežti į Rusiją. Po kelių dienų į jų vietą iš Rusijos buvo atsiųsti patikimi „komunistinės dvasios“ kadrai[273].

Prasidėjus karui, Radviliškyje susiformavo sukilėlių būrys, kuriam vadovavo buvęs nepriklausomos Lietuvos karininkas Vaclovas Dailidonis[274]. Tačiau išsamesnių duomenų apie šio būrio veiklą nesurasta.

Traukdamiesi raudonarmiečiai ir sovietiniai aktyvistai suspėjo įvykdyti ne vieną nusikaltimą, pareikalavusį ne tik sukilėlių aukų. Birželio 26 d. į Stačiūnų valsčiaus Ilgosios Lovos kaimo mišką buvo nuvežti ir nukankinti Technikos mokyklos mokinys Vytautas Jančius ir zarasiškis mokytojas Antanas Baktys, kuris, lankydamasis Žironų kaime, buvo įsijungęs į sukilėlių

[270] A. Gražiūnas, *Lietuva dviejų okupacijų replėse 1940–1944*, p. 64.
[271] E. Černiauskas, „Prieš dvidešimt ketverius metus“, *Auksinė varpa*, 1965 liepos 3, Nr. 77, p. 2; *Policijos raportai. 1941 m.*, p. 97–98.
[272] J. Norkaus 1942 04 28, 1942 05 06, D. Digrio 1942 05 04 tardymo protokolai, LYA, f. K-1, ap. 58, b. P-8858, t. 1, l. 32–35, 49; *Lietuvos kariuomenės karininkai 1918–1953*, t. 5, p. 345.
[273] J. Norkaus ir kt. asmenų baudžiamoji byla, LYA, f. K-1, ap. 58, t. 1, l. 9, 15, 21.
[274] B. Pakalniškio 1948 02 26 tardymo protokolas, ten pat, b. P-19484, l. 31; A. Dailidonio 1944 08 29 tardymo protokolas, ten pat, b. 2517/3, l. 23.

gretas. Pačiame Radviliškyje žuvo sukilėlis Grigaitis, besitraukiančių okupantų buvo nužudyti dar penki miesto gyventojai[275].

Kriukų ir Žeimelio apylinkių sukilėliams vadovavo buvęs Telšių apskrities komendantas plk. ltn. Bronius Pulkauninkas[276], 1940 m. vasarą paleistas į atsargą[277].

Nerasta duomenų, ar *Gruzdžių valsčiuje* sovietmečiu veikė kokia nors organizuota pasipriešinimo grupė. Karui prasidėjus, ypač Kauno radijui pranešus apie Lietuvos laikinosios vyriausybės sudarymą ir Raudonosios armijos pralaimėjimus, buvę šauliai, valstybės tarnautojai, jaunimas ėmė burtis į būrius, kad pradėtų persekioti bėgančius sovietų karius, suimtų kolaborantus, saugotų svarbesnius pastatus, kol oficialiai bus atkurtos vietos įstaigos[278]. Kai kurie vyrai veikė individualiai. Pavyzdžiui, Daujočių kaimo ūkininkas Juozas Lementauskas akmeniu perkirto ryšių kabelį, ėjusį per kaimyno Federavičiaus lauką iš Gruzdžių aerodromo į Šiaulius[279].

Kadangi Gruzdžiuose buvo sovietinis aviacijos pulkas, miestelyje sukilėliams veikti, iki pasirodant vokiečiams, nebuvo galimybių. Vos frontui nusiritus į rytus, sukilėliams ėmėsi vadovauti iš Strazdų kaimo kilęs karininkas ats. ltn. Vincas Tiknys (Tiknius). Su jais užmezgė ryšį valsčiaus bažnytkaimių – Šakynos ir Šiupylių – aktyvistai[280].

Šakynos bažnytkaimyje jau pirmąją karo dieną buvo iškabintos trispalvės vėliavos. Pirmieji vėliavą iškėlė Šakynos pašto viršininkas Antanas Šilainis, laiškininkas Juozas Šiūša ir telefonistė Regina Stragauskaitė[281]. Tą pačią dieną Dragūnų kieme susirinkę pirmieji sukilėliai sugiedojo Lietuvos himną, o J. Šiūša ėmė burti apylinkės sukilėlius. Jo uošvių ūkyje susirinkę per 20 vyrų kreipėsi į Riškaičių kaime gyvenantį ltn. Monkevičių, kad šis imtųsi vadovauti būriui. Šakynoje sukilėliai perėmė pašto kontrolę, stengėsi apsaugoti bažnytkaimį nuo padegimų, suiminėjo padrikai besitraukiančius raudonarmiečius.

Paštas tapo sukilėlių štabu. Iš ten buvo įmanoma kontroliuoti pokalbius, siųsti reikiamus pranešimus. Šakynoje buvo įsikūrusi penkių sovietinių kariškių įgula, vadovaujama vyr. leitenanto Kurbanovo. Pirmadienį

[275] *Policijos raportai. 1941 m.*, p. 106; A. Gražiūnas, *Lietuva dviejų okupacijų replėse 1940–1944*, p. 75.
[276] A. Gražiūnas, *Lietuva dviejų okupacijų replėse 1940–1944*, p. 64.
[277] Įsakymas kariuomenei Nr. 77, 1940 m. liepos 4 d, LCVA, f. R-222, ap. 1, b. 3, l. 80.
[278] D. Šniukas, „Paskutinis Gruzdžių valsčiaus dešimtmetis: karas ir trys okupacijos", *Gruzdžiai*, 1 d., Vilnius, 2009, p. 646–648.
[279] LYA, f. K1, ap. 58, b. 12872/3, l. 24.
[280] D. Šniukas, „Paskutinis Gruzdžių valsčiaus dešimtmetis: karas ir trys okupacijos", *Gruzdžiai*, 1 d., Vilnius, 2009, p. 647–648.
[281] Ten pat, p. 647.

kareiviai atėjo prie pašto, bet nebuvo įleisti. Kai jie bandė įsibrauti, iš vidaus pasigirdo šūviai. Vienas kareivis buvo nušautas, o Kurbanovas sužeistas. Susišaudymo metu buvo sužeistas ir vienas sukilėlis – Šiaulių kooperatyvo vedėjas Pocius[282].

Šiupylių sukilėlių štabu tapo vietos girininkijos pastatas. Sukilėliams vadovavo girininkas Vladas Vaičekauskas (Vaicikauskas?), jo pavaduotojas buvo Bronius Siliūnas. Sukilėlių gretas sudarė daugiausia buvę šauliai. Vyrai saugojo štabo patalpas, kur buvo sukaupta ginklų, paštą, gaudė pavieniui besitraukiančius sovietų kareivius, areštuodavo sovietinius aktyvistus[283].

Kruopių valsčiaus sukilėliams vadovavo V. Šidlauskas[284].

Skaistgiryje veikė stiprus sukilėlių būrys, kuris pašalino sovietinius pareigūnus ir atkūrė lietuviškąją administraciją[285].

Žagarėje žuvo į bolševikų rankas patekęs sukilėlis A. Naglius[286].

Panevėžio apskrityje

Rengimasis sukilimui. Prasidėjus sovietinei okupacijai, Panevėžyje ir jo apylinkėse jau netrukus pradėjo organizuotis pogrindinis pasipriešinimas, kurio svarbiausia jėga buvo šauliai, likę ištikimi priesaikai. Prie jų šliejosi kiti antisovietiškai nusiteikę žmonės. Pačiame Panevėžyje veikė net kelios pogrindinės organizacijos, turėjusios ryšį su Kauno, Šiaulių ir kitų miestų pogrindžiu. Apskrityje buvo panevėžiečių įkurtos pogrindinės organizacijos „Partizanų lyga" ir „Žalgiriečiai", o Panevėžio mieste veikė 1940 m. rugpjūtį Kaune įkurtos pogrindinės organizacijos Lietuvos nepriklausomybės lyga padalinys ir Šiauliuose įkurtos Lietuvos laisvės armijos padalinys[287].

Apie aktyvią pogrindinę veiklą liudijo plačiai skleidžiama pogrindinė spauda. Jos buvo rasta Tirkšliuose, Šimonyse, Ramygaloje ir kitur[288].

Neginkluotas lietuvių pasipriešinimas sovietiniam režimui Panevėžio apskrityje aktyviai pasireiškė 1941 m. sausio 12 d. rinkimų į SSRS Aukščiausiąją Tarybą išvakarėse. Apie šio pasipriešinimo apraiškas Pa-

[282] Ten pat, p. 647–648.
[283] LYA, f. K-1, ap. 58, b. 42817/3, l. 12, 14, 17, 44.
[284] A. Gražiūnas, *Lietuva dviejų okupacijų replėse 1940–1944*, p. 64.
[285] Ten pat.
[286] Ten pat.
[287] Ten pat, p. 17–18.
[288] Ten pat, p. 20.

nevėžio apskrities komunistų partijos komiteto sekretorius K. Bobrovas raštu informavo LKP(b) CK organizacinio skyriaus viršininką Danijilą Šupikovą: „*Sausio 12 d. milicijos ir Raudonosios armijos jėgomis buvo organizuota įmonių bei įstaigų apsauga, tačiau, nežiūrint mūsų intensyvaus darbo, besiruošiant rinkimams į TSRS Aukščiausiąją Tarybą ir rinkimų metu priešiškai nusistatę klasiniai elementai pravedė savo kontrrevoliucinį darbą kaip mieste, taip lygiai ir kaime, kur išmėtė ir išlipdė kontrrevoliucinių lapelių, masiškai ragino liaudį nedalyvauti balsavime. Priešišką darbą vykdė dvarininkai, kapitalistai, buožės, buvę policininkai ir kontrrevoliucinių organizacijų nariai. Pvz., visoje Panevėžio apskrityje intensyviai platinami gandai, kad Tarybų valdžia Lietuvoje trumpalaikė ir kad ją greitai pakeisiąs senasis režimas. <...> Mieste ir miesteliuose nakties metu sistemingai buvo naikinami priešrinkiminiai plakatai ir obalsiai, kurie buvo iškljuoti. Panevėžio mieste I vidurinėje mokykloje, I amatų mokykloje, gatvėse, Naumiesčio v. Sidabravo kaime ir t. t. buvo skleidžiami lapeliai, kurių turinys kvietė boikotuoti rinkimus, ragino sukilti prieš tarybų valdžią <...> Bandyta sutrukdyti mitingus bei susirinkimus Pumpėnų, Šeduvos, Naumiesčio ir kituose valsčiuose; <...> Pušaloto valsčiuje, Skaistgirių rinkiminėje apylinkėje naktį sunaikinti partijos ir vyriausybės vadų portretai, išmušti rinkiminių patalpų langai. <...> Sausio 12 d. Subačiaus m. laike pamaldų bažnyčioje kunigas ragino rinkikus neiti balsuoti, o jei kas eisiąs balsuoti, tai privaląs po to ateiti pas jį, kad palaimintų ir tik tuo būdu Dievas atleistų nuodėmę, papildytą balsuojant už bolševikus. <...> Ramygalos v. Kirmėlių km. pradžios mokyklos mokytojas kategoriškai uždraudė iškabinti mokykloje, kur buvo rinkiminė apylinkė, priešrinkiminius plakatus, partijos ir vyriausybės vadų portretus. Jam vadovaujant buvo sutrukdytas balsavimas, tedalyvavo tik 42 proc. rinkėjų. Vežeckių kaime trys buvę policininkai Baltušnikai neprileido rinkikų į kaimo rinkiminę apylinkę. Balsavo 37 proc. <...> Skaičiuojant balsus, urnose rasta daug kontrrevoliucinių atsišaukimų.*“[289]

Už antisovietinę veiklą apskrityje buvo suimta nemaža lietuvių patrio-tų. 1941 m. birželio 10 d. žiniomis, Panevėžio kalėjime buvo kalinami 248 suimtieji, iš jų daugiau kaip 100 politinių kalinių. Birželio 14 d. masinių trėmimų metu iš Panevėžio apskrities, NKGB duomenimis, buvo išvežta 221 šeima (603 žmonės), daugiausia lietuviai[290].

[289] *Savitarpinės pagalbos žinios*, 1943 sausio 19, Nr. 1–2.

[290] A. Anušauskas, *Lietuvių tautos sovietinis naikinimas 1940–1958 metais*, p. 111; *Lietuvos gyventojų trėmimai 1940–1941, 1944–1953 metais sovietinės okupacinės valdžios dokumentuose*, p. 201.

Masinių trėmimų metu kai kuriuose valsčiuose vietos šauliai pradėjo organizuotis į sukilėlių būrius. Tokie būriai atsirado Berčiūnų, Rozalimo, Smilgių apylinkėse. Jie pirmieji ir pradėjo atvirą kovą, prasidėjus karui.

Padėtis apskrityje pirmosiomis karo dienomis. Jau pirmąją karo dieną vokiečiai bombardavo prie Panevėžio buvusį Pajuostės aerodromą. Po vokiečių karo lėktuvų antskrydžio į miesto ligoninę buvo atvežti 24 sužeisti raudonarmiečiai ir civiliai darbininkai. Po pakartotinių bombardavimų ligoninėje jau buvo 67 sužeistieji. Ligoninę savo žinion perėmė Raudonoji armija, o jos viršininku buvo paskirtas politrukas Kasmovskis[291].

Sužeistųjų ligoninėje vis daugėjo, nes jie buvo vežami ir iš kitų vietovių, net iš Tauragės. Sužeistieji kėlė paniką, šaukdami, kad kaimuose juos užpuldinėja „kulackije bandy“ – „buožių gaujos“. Iš esmės tai rodė, kad apskrityje ir už jos ribų prasidėjo sukilimas. Paniką didino tai, kad komunistai negalėjo sužinoti padėties, nes nebuvo ryšio su užmiesčiu: pradėję valsčiuose veikti sukilėliai nutraukydavo telefono ir telegrafo laidus.

Panikos ir gandų įkiršinti enkvėdistai ir komunistai ėmėsi areštuoti ir šaudyti gyventojus, padeginėti miestą. Birželio 24-osios vakare savo namuose buvo suimtas gydytojas Antanas Gudonis, apkaltinus, kad iš jo namo kažkas šaudęs. Ligoninėje dirbusiai gailestingąja seserimi gydytojo žmonai prašant padėti, ligoninės politruko pastangomis gydytojas buvo paleistas.

Besitraukdami iš Panevėžio miesto ir apskrities čekistai ir raudonarmiečiai masiškai žudė civilius gyventojus. 1941 m. birželio 25 d. netoli Panevėžio cukraus fabriko bolševikai sušaudė 19 žmonių, apkaltinę mėginimu susprogdinti cukraus fabriką. Dauguma čia nužudytųjų (15 žmonių) buvo iš Kupiškio valsčiaus atvežti suimtieji. Tą pačią dieną NKVD areštinėje buvo nukankintas tarnautojas Antanas Čilinskas ir inžinierius Vilhelmas Vaišvila[292].

Panika ypač padidėjo birželio 25 d., pradėjus sužeistųjų ir ligoninės personalo evakuaciją. Lietuvės medicinos seserys ir sanitarės pradėjo bėgti iš ligoninės, nes pasklido gandas, kad bus išvežti visi ligoninės tarnautojai. Bėgimą sustabdė tik politruko ir komunistų raminimai, kad tevešią tik norinčiuosius. Likusiems tarnautojams buvo įsakyta iš ligoninės nebeišeiti, buvo išstatytos sargybos. Kai vakare iš geležinkelio stoties sugrįžo neberadusi traukinio ketinusi evakuotis kartu su sužeistaisiais ligoninės medicinos personalo dalis, daugiausia žydai, įvykiai pasiekė kulminaciją. Sugrįžusieji paskleidė gandą, esą lietuviai sukilėliai jau šaudą iš mergaičių gimnazijos, reikalavo ap-

[291] A. Gražiūnas, *Lietuva dviejų okupacijų replėse 1940–1944*, p. 77.

[292] A. Anušauskas, *Lietuvių tautos sovietinis naikinimas 1940–1958 metais*, p. 131; *Panevėžio apygardos balsas*, 1942 rugsėjo 19, Nr. 34 (38).

saugos[293]. Vėlai vakare atvykę čekistai su kareiviais pradėjo šaudyti gimnazijos ir saugumiečių pastato rajone, padegė mokytojo Lyderio namą. Vėliau pradėta šaudyti ir ligoninės kieme. Nuo jų ugnies buvo sužeisti trys iš pagalbinio ligoninės personalo darbuotojų, kurie slėpėsi nuo kulkų už namų ir medžių, o kiti areštuoti, palaikius sukilėliais, ir suvaryti į ligoninės raštinę. Paaiškėjus, kad sulaikytieji sužeistieji ir nesužeistieji yra ligoninės darbuotojai, jie buvo paleisti.

Kitos dienos, birželio 26-osios, rytą ligoninėje pasklido dar vienas gandas, kad atėjo sukilėliai ir ieško ginklų, o koridoriuje dar kažkas ir iššovė. Vėl buvo iškviesti kareiviai, su kuriais atvyko ir būrys ginkluotų komjaunuolių[294]. Beje, su jais buvo ir gydytojo Antano Didžiulio sūnus Liudas, komjaunuolis. Vėliau jis buvo sukilėlių sugautas Andrioniškyje ir sušaudytas, kaip prisidėjęs prie gydytojų žudynių[295].

Pradėta ieškoti kažkuo įtartos medicinos sesers Zinaidos Kanevičienės. Jos nesuradus, buvo areštuoti gydytojai A. Gudonis, Stasys Mačiulis ir kiek vėliau pasirodęs gydytojas ats. plk. Juozas Žemgulys, apkaltinus, kad jie leidžia sukilėlius į ligoninę. Sužinojusi apie gydytojų suėmimą ir pamaniusi, kad tai įvyko dėl jos kaltės, pati atvyko gailestingoji sesuo Z. Kanevičienė. Ji tuoj pat buvo suimta, bet ir gydytojai nebuvo paleisti. Visi jie birželio 26 d. buvo žiauriai nukankinti NKVD pastato rūsyje, o Z. Kanevičienė dar ir išprievartauta[296].

Nuo besitraukiančių sovietų smarkiai nukentėjo ne tik Panevėžys, bet ir visa apskritis, ypač Kupiškio, Pušaloto, Krekenavos ir Ramygalos valsčių gyventojai lietuviai.

Antai birželio 24 d. ūkininkas Antanas Ivanauskas iš Alinavos vienkiemio (Panevėžio valsčius) dviračiu važiavo rinkti ginklų sukilėliams ir Berniūnų kaime susidūrė su sovietų sunkvežimiu. A. Ivanauskas buvo sunkiai sužeistas ir kitą dieną mirė ligoninėje[297].

Birželio 25 d. Smilgiuose, kai sukilėliai jau buvo slapta prasiskverbę į miestelį, vienas iš miestelio gyventojų amatininkas Vladas Beleckas nuėjo į valsčiaus raštinę ir ten sovietų valdžios pareigūnams bei iš Panevėžio atvykusiam enkavėdistui pareiškė, kad jų valandos jau suskaičiuotos. Įsiutęs

[293] A. Gražiūnas, *Lietuva dviejų okupacijų replėse 1940–1944*, p. 77.
[294] Ten pat.
[295] S. Jegelevičius, „Panevėžys nacių okupacijos metais (1941–1944 m.)", *Panevėžys nuo XVI a. iki 1990 m.*, Panevėžys, 2003, p. 459.
[296] A. Gražiūnas, *Lietuva dviejų okupacijų replėse 1940–1944*, p. 77–78.
[297] A. Anušauskas, *Lietuvių tautos sovietinis naikinimas 1940–1958 metais*, p. 131; S. Jegelevičius, „Panevėžys nacių okupacijos metais (1941–1944 m.)", *Panevėžys nuo XVI a. iki 1990*, p. 459; *Panevėžio apygardos balsas*, 1942 rugsėjo 19, Nr. 34(38).

enkavėdistas Belecką peršovė ir kai šis kraujuodamas išbėgo, puolė jį vytis. Sužeistajam dar pavyko pasiekti miestelio galą, kur jis bandė pasislėpti ūkininko M. Dirsės name. Čia jį nusilpusį suradęs enkavėdistas pasmaugė[298].

Žiauriai Joniškėlyje buvo nužudytas ūkininkas, buvęs Gailionių šaulių būrio vadas ats. psk. Juozas Rauckis: jam kankintojai į galvą įkalė vinį. O Astrave buvo rasti šeši nužudyti lietuviai suraišioti virvėmis ir įmesti į pelkę[299].

Vis dėlto sudėtingiausia padėtis buvo Panevėžio mieste: čia ryžtingai veikė LKP(b) Panevėžio apskrities komiteto suorganizuoti partinių ir sovietinių aktyvistų būriai, gana gausios enkavėdistų, milicijos pareigūnų pajėgos, pasipildžiusios pasitraukiančiais iš vokiečių užimamų teritorijų pareigūnais, kurie prieš atsitraukdami liejo savo įtūžį. Raudoniesiems pasitraukus, mieste ir jo apylinkėse buvo rasti nužudyti 32 civiliai gyventojai, neskaitant 39 žuvusių sukilėlių[300].

Nuo birželio 25 d. padėtis Panevėžyje pradėjo keistis. Tą dieną iš miesto į Rokiškį pasitraukė LKP(b) Panevėžio apskrities komiteto pirmasis sekretorius Jonas Kunčinas, apskrities vykdomojo komiteto pirmininkas Kazys Jonušas ir nemaža dalis partinio ir sovietinio aktyvo. Aktyvistai bėgo iš miesto ir kitą dieną[301].

Birželio 26 d. pavakaryje miesto prieigas pasiekė priešakiniai vokiečių daliniai, tačiau į miestą nėjo. Tuo pasinaudojo enkavėdistai. Daugelį Panevėžio kalėjime kalintų politinių kalinių jie buvo suspėję išvežti pirmosiomis karo dienomis. Likę kalėjime be apsaugos, kai kurie kaliniai sugebėjo išlaužti duris ir išsibėgiojo, bet ne visas kameras pavyko atidaryti. Birželio 26 d. pavakare sugrįžę enkavėdistai likusius kalinius išsivežė[302].

Vokiečiai į Panevėžį įžengė ankstų birželio 27 d. rytą. Vakare ir visą naktį per miestą dar traukėsi išvengę apsupimo paskutiniai raudonarmiečių padaliniai. Priešintis vokiečiams jau nebuvo kam. Panevėžyje ir jo prieigose žuvo tik 6 ar 8 vokiečių kariai[303].

Tiksli data nėra žinoma, tačiau manytina, kad tą pačią dieną, kai į miestą įžengė vokiečiai, prasidėjo lietuviškosios administracijos atkūrimas. Pirmiausia buvo įsteigtas Panevėžio vietinės apsaugos štabas, kurį formuoti ir kuriam vadovauti ėmėsi buvęs miesto ir apskrities komendantas plk. ltn.

[298] A. Gražiūnas. *Lietuva dviejų okupacijų replėse 1940–1944*, p. 76–77.
[299] Ten pat, p. 78.
[300] Ten pat.
[301] S. Jegelevičius, „Panevėžys nacių okupacijos metais (1941–1944 m.)", *Panevėžys nuo XVI a. iki 1990 m.*, p. 460.
[302] Ten pat.
[303] Ten pat.

Antanas Stapulionis. Štabo nariais tapo mokytojai J. Elisonas, A. Kasperavičius, buvęs prokuroro padėjėjas Grigaitis ir teismo sekretorius Jasaitis. Į miesto savivaldybę pradėjo rinktis buvę tarnautojai. Birželio 28 d. jau veikė Panevėžio miesto valdyba. Laikinai miesto burmistru plk. ltn. A. Stapulionis paskyrė Karolį Reisoną, ir jis tas pareigas ėjo iki vokiečių okupacijos pabaigos[304].

Vietinės apsaugos štabo rūpesčiu keletą dienų buvo formuojamos miesto ir apskrities įstaigos, vėliau užsiimta ir kitais klausimais. Sukilėlių štabas nustojo veikti liepos 17 d., kai vidaus reikalų ministro įsakymu buvo paskirtas Panevėžio apskrities viršininkas[305].

Sukilimo eiga ir sukilėlių veiksmai. Sukilėliai apskrityje pradėjo veikti jau nuo pirmosios karo dienos. Jie ryžtingai užpuldinėjo nedideles raudonarmiečių grupes, besitraukiančius sovietinius ir partinius aktyvistus.

Panevėžyje iki pasitraukiant Raudonajai armijai sukilėliai negalėjo labiau reikštis. Tačiau savo veiksmais jie sugebėjo kelti paniką tarp raudonųjų, trikdyti jų veiklą. Mieste nuolat girdėdavosi šūviai, ypač šaudymas sustiprėdavo naktimis. Iš kai kurių šaltinių galima spręsti, kad aktyviau sukilėliai reiškėsi miesto pakraščiuose ir prieigose.

Berčiūnuose vietos šauliai pradėjo organizuotis birželio trėmimų metu. Jiems vadovavo Jonas Barauskas. Prasidėjus karui, sukilėliai nutraukdavo telefono ir telegrafo linijų laidus ir taip trukdė sovietų kariniams daliniams palaikyti ryšį su Panevėžiu. Didelis pavojus Berčiūnų būriui buvo kilęs birželio 27 d., kai iš Panevėžio buvo atsiųsta baudžiamoji ekspedicija malšinti sukilėlių. Tačiau sukilėlius nuo sunaikinimo išgelbėjo apylinkėse pasirodę vokiečių kariai[306]. Po trumpos kovos malšintojai išsilakstė, palikę tris užmuštuosius ir du sunkvežimius.

Subačiaus valsčiaus Geležių bažnytkaimio partizanų-sukilėlių būrys susikūrė birželio trėmimų dienomis ir slapstėsi Žaliojoje girioje. Svarbiausias būrio organizatorius ir vadas buvo vietos šaulių vadas Aleksandras Mažylis. Dar prieš karą būryje buvo 35 nariai, tarp jų ir viena moteris (Elena Mažylytė). Būrys turėjo nemažai ginklų ir radijo imtuvą. Prasidėjus karui, Geležių sukilėliai nutraukydavo telefono ir telegrafo laidus, ardė vieškelių tiltelius, užversdavo kelius medžiais ir taip trukdė atsitraukiančių Raudonosios armijos dalinių judėjimą, nuginkluodavo mažesnes raudonarmiečių

[304] Ten pat, p. 461.
[305] Ten pat, p. 462–463.
[306] S. Jegelevičius, „Panevėžys nacių okupacijos metais (1941–1944 m.)", *Panevėžys nuo XVI a. iki 1990*, p. 179.

grupeles. Sukilėliai taip pat suėmė vietinius komunistus ir sovietinius aktyvistus. Du pasipriešinę komunistai buvo nušauti, šeši etapuoti į Panevėžį ir perduoti karo komendantui. Būrio štabas įsikūrė parapijos pavasarininkų salėje, virš pastato plevėsavo Lietuvos Trispalvė. Būrio nariai davė iškilmingą priesaiką, kurią priėmė būrio vadas A. Mažylis, paskui kovotojus palaimino Geležių bažnyčios klebonas Juozapas Garška (jis vėliau padėjo pasislėpti žydaitei Rozenbergaitei). Geležių sukilėliai sukilimo metu nuostolių nepatyrė[307].

Krekenavos valsčiuje. Pirmąją karo dieną patriotiškai nusiteikę Krekenavos miestelio vyrai susirinko pas Papalčių pradinės mokyklos mokytoją Juozą Jackūną, nepriklausomybės metais tarnavusį policijoje, ir klausėsi radijo pranešimų apie kilusį karą. Kitą dieną, birželio 23-iąją, apie 30 sukilėlių susibūrė Skilvionių miško pakraštyje ir nusprendė užimti Krekenavą[308]. Būrio vadu buvo išrinktas Juozas Jackūnas, svarbiausi jo pagalbininkai buvo šaulys Stasys Žukas (vėliau tapęs Krekenavos valsčiaus viršaičiu) ir Antanas Kiaunė. Sovietiniai aktyvistai tuomet jau pradėjo iš miestelio trauktis Naujamiesčio link, tačiau apie 20 aktyvistų ir 4 raudonarmiečiai dar pasiliko Krekenavoje ir įsitvirtino valsčiaus įstaigos pastate. Birželio 23 d. pavakare sukilėliai, pasidaliję į tris grupes, atėjo į miestelį ir čia netikėtai viena iš grupių susidūrė su pasilikusiais dviem ginkluotais kareiviais ir milicininku. Per susišaudymą žuvo sukilėliai Antanas Kiaunė ir Antanas Kulikauskas. Trečias su jais buvęs sukilėlis karo mokyklos XV laidos aspirantas A. Kirsnys nenukentėjo[309]. Šias kautynes vėliau aprašė į Rusiją pabėgęs sovietinis aktyvistas Tyras: *„Ir taip pirmadienį pavakaryje, apie 6 val., turėjome susidurti su banditais. Susitikimas buvo atviras ant gatvės. Iš pirmų šūvių netekome dviejų draugų – raudonarmiečio ir milic. [Jono] Belecko, o taip pat ir jų turimų ginklų. Raudonarmietis buvo sužeistas poste į ranką ir ten paliko šautuvą, o Beleckas sunkiai sužeistas ant gatvės, prie jo negalima buvo prieiti. Vėliau Belecką pribaigė banditai su granata. Tuokart vienas iš raudonarmiečių nušovė Kulikauską Antaną, buvusį šaulį, gyv. Glitėnų k., ir sužeidė mok[ytoją] Skirsnį Stasį, gyv. miestelyje. Vėliau nakties laike mums buvo dar sunkiau – banditai prisiartino ir suspaudė mūsų saujelę į vieną namą. Nakties laiku iš mūsų draugų nušovė dar komjaunimo sekret. Jalavecką Vladą, valsčiaus vykdomojo komiteto pirmininką Ivstinejevą* (Pankratą Jevstignejevą. – A. B.)

[307] *1941 m. birželio sukilimas (Dokumentų rinkinys)*, p. 127–128; Antano Skūpo 1997 06 15 d. liudijimas, LGGRTCA, b. M-20, l. nenumeruoti.
[308] *Panevėžio rytas*, 1994 birželio 24, Nr. 123.
[309] Ten pat.

ir sužeidė milic. Girkavičių. O mes tik nukovėme Kiaunę Antaną, kilusį iš Mairiškių k., buv. šaulių būrio vadą."[310]

Paryčiais sovietai iš miestelio pasitraukė į Panevėžį, pakeliui suėmę šaulius Vytautą Bacevičių ir Dzedravičių. Juos netrukus Panevėžyje sušaudė vietiniai enkavėdistai. Birželio 24 d. iš Panevėžio į Krekenavą buvo pasiųstas motorizuotas raudonarmiečių būrys, tačiau dėl vokiečių aviacijos antpuolio jie nespėjo susidoroti su sukilėliais ir grįžo atgal kartu su iš areštinės išlaisvintais sovietiniais aktyvistais. Birželio 25 d. į Krekenavą atvyko pirmieji vokiečių kariuomenės daliniai. Vokiečių karininkas neprieštaravo tolesniam sukilėlių veikimui ir liepė nešioti baltus raiščius su vokiškais įspaudais, kad vokiečių kareiviai per klaidą sukilėlių nepalaikytų sovietiniais aktyvistais ir nesušaudytų. Sukilėlių gretos kasdien augo. Iki 1941 m. liepos mėn. savanoriais užsirašė apie 100 vyrų, todėl juos teko suskirstyti į du būrius. Sukilėlių štabas įsikūrė S. Žuko namuose. Būrio vadu liko J. Jackūnas, jo padėjėjais tapo ats. jaun. ltn. Vincas Meškauskas ir karo mokyklos XV aspirantų laidos absolventas A. Kirsnys. Sukilėliai sulaikė apie 10 nespėjusių pabėgti sovietinių aktyvistų ir išsiuntė juos į Panevėžį. Krekenavos sukilėliai palaikė ryšius su Panevėžio sukilėlių štabu per kpt. Petrą Gumbiną, o su Kauno sukilėlių štabu – per klieriką L. Mažeiką, kilusį iš Užliaušių kaimo[311].

Naujamiesčio valsčiuje karo pradžioje susikūrė ir veikė trys didesni sukilėlių būriai: Naujamiesčio (vadas mokytojas Bronius Stanevičius, 32 nariai), Ūdrų (vadas Vladas Jutelis, 43 nariai) ir Upytės (vadas mokytojas Kostas Grudzinskas, 28 nariai). 1941 m. birželio 23 d. Upytės sukilėliai užėmė miestelį ir jame iškabino Lietuvos Trispalvę. Iš Naujamiesčio į Upytę buvo pasiųsti 4 komjaunuoliai (trys lietuviai ir vienas žydas) nuplėšti Trispalvę ir „atkurti tvarką". Sukilėliai atvykėlius suėmė ir sušaudė[312]. 1941 m. birželio 24 d. besitraukiantys raudonarmiečiai nužudė sukilėlį Cezarį Maskvitį iš Upytės vienkiemio[313].

Pušaloto valsčiaus sukilėliai pradėjo aktyviai veikti, birželio 23 d. per Kauno radiją išgirdę Lietuvos himną ir žinią apie Lietuvos laikinosios vyriausybės sudarymą. Dalis sukilėlių į pogrindinę veiklą buvo įsitraukę dar žiemą – jie buvo Panevėžio apskrityje veikusios Lietuvos išvadavimo sąjungos nariai. Ši organizacija rašydavo ir platindavo tarp gyventojų antisovietinius atsišaukimus, palaikė ryšius su Kauno ir Panevėžio pasipriešinimo organizacijomis. Literatūrą iš šių miestų į Pušalotą atveždavo Justas Eringis ir Zenonas Kairys[314].

Pirmasis Pušaloto sukilėlių būrio organizatorius buvo viršila Vincas Simonaitis, tačiau netrukus vadovavimą būriui perėmė jaun. ltn. Vladas Šimoliūnas, kilęs iš Jusėnų kaimo. Lietuvos kariuomenėje jis tarnavo 3-iajame artilerijos pulke ugnies būrio vadu, o likviduojant kariuomenę 1940 m. rudenį buvo paleistas į atsargą[315]. Į būrį stojo daugiausia buvę šauliai. Birželio 23 d. Pušalote buvo iškeltos tautinės vėliavos, užimti valsčiaus savivaldybės ir pašto pastatai, geležinkelio stotis. Geležinkelio stotyje dirbęs Juozas Snarskis gavo užduotį per stoties selektorių klausytis Panevėžio geležinkelio ruožo pareigūnų pokalbių ir pranešti sukilėliams apie Raudonosios armijos ir NKVD dalinių judėjimą. J. Snarskio partizanams perduodamos žinios padėjo Pušaloto sukilėliams sėkmingai kovoti su sovietais, nes jie iš anksto sužinodavo apie sovietų atvykimą į miestelį ir galėjo tinkamai pasiruošti kautynėms. Birželio 23 d. vakare sukilėliai sustabdė iš Panevėžio važiuojantį traukinį ir sulaikė jame buvusius tris milicininkus ir keturis komunistus. Vienas bandęs pabėgti asmuo buvo nušautas, iš milicininkų atimti šautuvai ir revolveriai. Siekdami apsisaugoti nuo galimo sovietų puolimo, sukilėliai nutarė išardyti geležinkelio atkarpą ir užversti medžiais kelius į Pušalotą. Birželio 24 d. iš Panevėžio atvažiavo traukinys su maždaug 20 milicininkų ir raudonarmiečių. Sukilėlių tuomet buvo 25, iš jų tik 15 ginkluotų. Susirėmimo metu buvo nušauti trys sovietai, kiti šoko į traukinį ir bandė pabėgti. Tačiau geležinkelio atkarpa jau buvo išardyta, ir traukinys nuvirto nuo pylimo. Sukilėliai šiose kautynėse nuostolių nepatyrė.

Birželio 24 d. vakare į Pušalotą įsiveržę sovietų šarvuočiai privertė sukilėlius iš miestelio pasitraukti į netolimus miškus. Šarvuočiai ilgai neužsibuvo. Tačiau po jų priedanga birželio 25 d. rytą Pušalotą vėl užėmė nuo vokiečių besitraukiantys įvairaus rango partiniai aktyvistai ir NKVD pareigūnai. Remiami raudonarmiečių, jie iš areštinės paleido didoką būrį milicininkų ir kitų pareigūnų, kuriuos sukilėliai buvo izoliavę. Užėmę miestelį sovietiniai aktyvistai visur ieškojo pasislėpusių sukilėlių ir jų artimųjų, bet nieko nerado. Atkurti sovietinę tvarką jie nebeturėjo laiko, nes raudonarmiečiai skubėjo trauktis. Tačiau suspėjo nukankinti Pušaloto vargonininko

[310] *1941 m. birželio sukilimas (Dokumentų rinkinys)*, p. 305–306.

[311] *Panevėžio rytas*, 1994 birželio 24, Nr. 123; *Lietuvos šaulių sąjunga valstybės ir visuomenės tarnyboje 1919–2004*, Kaunas, 2005, p. 169.

[312] LYA, f. K-1, ap. 47, b. 833, l. 7–25.

[313] *Panevėžio apygardos balsas*, 1942 rugsėjo 19, Nr. 34(38).

[314] *Panevėžio tiesa*, 1959 gruodžio 27.

[315] Pabaltijo ypatingosios karo apygardos įsakymas Nr. 0140, 1940 m. spalio 17 d., LYA, f. K-8, ap. 2, b. 3, l. 13–15.

padėjėją 58 metų Antaną Čibirą ir nužudė dvi moteris – miestelio gyventoją Punkrienę ir jos dukterį.

Tuo tarpu aplinkiniuose miškuose įvyko keli sukilėlių susirėmimai su raudonarmiečiais ir sovietiniais aktyvistais. Jų metu žuvo du sukilėliai – Stepas Balčiūnas ir Antanas Norvaiša, buvęs Nepriklausomybės kovų dalyvis. Kitą dieną, birželio 26-ąją, sovietams traukiantis į rytus, sukilėliai sugrįžo į Pušalotą[316]. Tą pačią dieną miestelį pasiekė pirmieji vermachto daliniai.

Sukilėlių veikla tuo nesibaigė: reikėjo išrankioti iš Pušaloto apylinkių besislapstančius raudonarmiečius. Todėl Pušaloto sukilėlių skaičius augo labai sparčiai. Iki liepos mėnesio į sukilėlių būrį įstojo daugiau kaip šimtas vyrų. Jie apsiginkluodavo iš raudonarmiečių atimtais ginklais. Sulaikytus raudonarmiečius sukilėliai konvojuodavo į Panevėžį ir perduodavo į vokiečių įsteigtą karo belaisvių stovyklą. LSSR KGB duomenimis, Pušaloto sukilėliai iki 1941 m. liepos pradžios paėmė į nelaisvę apie 300 raudonarmiečių.

Žuvę sukilėliai iškilmingai buvo palaidoti birželio 29 d.[317]

1941 m. liepos viduryje Pušaloto sukilėlių būrys vokiečių valdžios įsakymu buvo išformuotas ir nuginkluotas. Sukilėliai perdavė 6 kulkosvaidžius, apie 150 šautuvų ir apie 50 rankinių granatų. Beveik visi šie ginklai buvo atimti iš raudonarmiečių[318].

Rozalimo valsčiuje antisovietinio pasipriešinimo dalyviai ėmė telktis birželio trėmimų dienomis. Buvo įsteigtas partizanų-sukilėlių štabas. Jo nariai buvo ats. ltn. Adolfas Skačkauskas, psk. Juozas Jurkaitis, Benediktas Motieka ir Adolfas Tamošauskas.

Prasidėjus karui Rozalimo valsčiaus apylinkėse aktyviai steigėsi sukilėlių grupės. Maldžiūnų kaimo būryje, vadovaujamame mokytojo Prano Karoso, susitelkė net apie 30 vyrų. Sukilėliai ginklavosi turėtais paslėptais ir iš raudonarmiečių atimtais ginklais. Pavyzdžiui, Birjagalos kaime birželio 23 d. sukilėliai nuginklavo raudonarmietį kavaleristą, o kitą dieną dar du raudonarmiečius. Nors ir menkai ginkluoti, birželio 25 d. ankstų rytą sukilėliai puolė Rozalimą. Iš rytų veržėsi Moniūnų sukilėliai, vadovaujami Petro Kazokaičio, iš pietų – Birjagalos būrys, vadovaujamas ats. ltn. A. Skačkausko. Miestelyje tuo metu buvo 8 raudonarmiečiai kavaleristai ir nemaža ginkluotų vietinių komjaunuolių ir iš kitur atbėgusių sovietinių aktyvistų. Po pusvalandį trukusio įnirtingo susišaudymo aktyvistai ir raudonarmiečiai pasitraukė iš miestelio. Puolimo metu buvo nukauti trys žydų tautybės ginkluoti sovietiniai aktyvistai, o du sužeisti. Pasibaigus kovoms Maldžiūnų sukilėliai, vadovaujami P. Karoso, užėmė paštą, nuginklavo jame buvusius komjaunuolius, pavedė tuometiniam pašto viršininkui toliau vadovauti įstaigai. Tačiau po kelių valandų iš Šeduvos atvažiavo du rusų šarvuočiai su raudonarmiečiais „tvarkai atkurti". Menkai ginkluoti sukilėliai buvo priversti pasitraukti be didesnių nuostolių, išskyrus tai, kad vietinis aktyvistas Leiba Šaškolskis sužeidė sukilėlį Kazį Tamošauską.

[316] S. Jegelevičius, „Šauliai 1940–1941 m. antisovietinėje kovoje", *Lietuvos šaulių sąjunga valstybės ir visuomenės tarnyboje*, p. 169–170.

[317] LYA, f. K-1, ap. 58, b. 44000/3, l. 23–26; *1941 m. birželio sukilimas (Dokumentų rinkinys)*, p. 130–132; LYA, f. K-1, ap. 58, b. 22964/3, t. 1, l. 9–11.

[318] Ten pat, b. 44000/3, l. 25.

Birželio 26 d. Klovainiuose per susidūrimą su raudonarmiečiais žuvo sukilėlis Leonas Urbonas iš Gitėnų kaimo. Birželio 27 d. pro Rozalimą pervažiavo vokiečių kariniai daliniai. Sukilėliai sulaikė pasilikusius komunistus ir komjaunuolius. Birželio 29 d. jie miške sušaudė Rozalimo valsčiaus profsąjungos komiteto sekretorių Juozą Kvedarą, valsčiaus komjaunimo organizacijos sekretorių Juozą Sagatą ir komjaunuolį Balį Briedį. Birželio 30 d. Rozalimo sukilėliai prie Kukonių kaimo susirėmė su 45 raudonarmiečių grupe. Po trumpos kovos raudonarmiečiai pasitraukė Pakruojo link.

Rozalimo sukilėliai sukilimo metu palaikė ryšius su Šeduvos ir Klovainių sukilėlių būriais[319].

Raguvos valsčiuje sukilėlių būriai pradėjo organizuotis pirmąją karo dieną. Birželio 24 d. valsčiuje jau veikė 4 sukilėlių būriai po 50–70 vyrų, būtent: Užunevėžiuose (vadas ats. ltn. Povilas Bikinas), Kritižyje (vadas Petras Skrebys), Raguvėlėje (vadai mokytojas Banionis ir Petras Vareika) ir Traupyje (vadai Antanas Kazlauskas ir Petras Strolė). Pirmomis dienomis sukilėliams labai trūko ginklų. Jie rengė pasalas besitraukiantiems raudonarmiečiams ir sovietinių partinių aktyvistų būriams, ardė medinius tiltus, ant kelių vertė nupjautus medžius. Birželio 24 d. į Raguvą iš Alančių atvykęs 1919 metų Lietuvos kariuomenės savanoris Bronislovas Janulis ragino žmones aktyviai kovoti su sovietais. Vietos milicijos politrukui Feofanui Kolesnikovui nurodžius, sovietiniai aktyvistai ir raudonarmiečiai B. Janulį suėmė ir sušaudė Putiliškių kaimo laukuose. Be to, buvo suimtas sukilėlis Vincas Karaliūnas. Jis buvo išvežtas į Panevėžį ir su kitais suimtaisiais sušaudytas cukraus fabriko teritorijoje. Birželio 25 d. sukilėliai užėmė Raguvą ir ėmėsi atkurti lietuviškąją administraciją. Nuo sovietų kerštо sukilėlius

[319] LYA, f. K-1, ap. 58, b. 28092/3, l. 12; *Lietuvos kariuomenės karininkai 1918–1953*, t. 7, p. 84–85; Lietuvos *šaulių sąjunga valstybės ir visuomenės tarnyboje 1919–2004*, p. 174; *1941 m. birželio sukilimas (Dokumentų rinkinys)*, p. 128–130; *Panevėžio apygardos balsas*, 1942 rugsėjo 19, Nr. 34(38).

išgelbėjo tai, kad jie nedelsdami išardė medinį tiltą per Nevėžį. Vietinių sovietinių aktyvistų iškviesti raudonarmiečiai, atvažiavę 2 šarvuočiais ir 15 sunkvežimių, negalėjo pasiekti Raguvos. Tik iš tolo apšaudę miestelį, padegę keletą namų ir sužeidę kelis žmones, baudėjai pasitraukė.

Netrukus valsčiaus teritoriją užėmė vokiečių kariuomenė. Raguvos sukilėliai, veikdami dar kelias dienas, sulaikė apie 60 užsilikusių raudonarmiečių ir apie 100 kolaborantų[320].

Birželio trėmimų metu *Smilgiuose* susitelkė 6 vyrų grupė (broliai Alfonsas ir Adolfas Kairiai, Alfonsas Savickas, Jonas Žaldokas, Justinas Ėringis ir Stasys Baltramiejūnas). Jų tikslas buvo priešintis gresiantiems trėmimams ir areštams. Panašios pasipriešinimo grupės prieš pat karą ir karo pradžioje susiformavo Jasonių (vadas Stasys Misiūnas), Beinoravos–Dapšionių (vadas Domas Tumas), Davongalio ir Gilbonių kaimų apylinkėse. Pirmąją karo dieną sukilėlių būrys, pasipildęs naujais nariais, pradėjo aktyvius veiksmus. Į Smilgius buvo pasiųsti žvalgai rinkti informaciją apie Raudonosios armijos dalinių judėjimą ir vietinių komunistų veiksmus. 1941 m. birželio 24 d. sukilėliai užėmė Smilgius, iškėlė Lietuvos Trispalvę, suėmė pasilikusius komunistus, komjaunuolius ir sovietinius valdininkus. Jie nuginkluodavo besitraukiančias raudonarmiečių grupeles. Aplink miestelį buvo išstatyti sargybos postai. Sulaikyti komunistai ir raudonarmiečiai buvo perduodami Panevėžio policijai ir sukilėliams. Smilgiuose buvo atkuriami vietinės valdžios organai, pradėjo veikti paštas, pieninė ir kitos įstaigos. Smilgių sukilėliai taip pat neišvengė beprasmių aukų. Į miestelį skubėjusius Bronių Šiurną, Kazimierą Žukauską ir Joną Daukšį sulaikė vokiečių kareiviai ir, palaikę besitraukiančiais komunistais, sušaudė. Žuvusieji buvo iškilmingai palaidoti Smilgių kapinėse[321].

Šeduvos valsčiuje sukilėlių būrys susikūrė 1941 m. birželio 23 d. Iš pradžių jame buvo 37 vyrai. Sukilėliams labai trūko ginklų. Kai kurie būrio nariai apsirūpino ginklais, atimtais iš raudonarmiečių. Netoli Šeduvos sukilėliai užpuolė du keliu važiuojančius rusų kareivių sunkvežimius. Kautynių metu žuvo 4 sukilėliai ir apie 10 rusų. Raudonarmiečiams pasitraukus, sukilėliams atiteko 2 kulkosvaidžiai, apie 20 šautuvų ir kitokių ginklų. Sukilėliai atimtais sunkvežimiais birželio 25 d. atvažiavo į Šeduvą, bet čia sutiko

[320] *1941 m. birželio sukilimas (Dokumentų rinkinys)*, p. 132–134; *Lietuvos kariuomenės karininkai 1918–1953*, t. 2, p. 175; *Lietuvos šaulių sąjunga valstybės ir visuomenės tarnyboje 1919–2004*, p. 174–175.

[321] A. Žaldoko 1997 07 08 gyvenimo aprašymas, LGGRTCA, b. Ž-17, l. nenumeruoti; *Tremtinys*, 1996 lapkričio 22, Nr. 43.

smarkų sovietų pasipriešinimą. Kautynės truko iki pat kitos dienos ryto. Sukilėlių pergalę nulėmė iš Baisogalos atvažiavę du vokiečių tankai. Pamatę vokiečius, sovietai iš miestelio pabėgo. Šeduvos puolimo metu žuvo 11 lietuvių sukilėlių. Tarp žuvusių buvo ir Lietuvos kariuomenės savanoris Vyčio Kryžiaus kavalierius šaulių kuopos vadas Petras Skačkauskas iš Birutės kaimo, Steponas Butvilas iš Džiugonių kaimo, Zigmas Skipitis iš Šeduvos[322].

Per Panevėžio apskritį ėjo svarbūs Raudonosios armijos ir sovietinio aktyvo atsitraukimo keliai šiaurės rytų kryptimi (į Latviją ir Rusiją). Dėl to sukilėliams dažnai tekdavo susidurti su besitraukiančiais sovietais. Nepaisant sunkių ir rizikingų veikimo sąlygų, Panevėžio apskrities sukilėliai iniciatyvą laikė savo rankose. Jie puldinėjo ir nuginkluodavo besitraukiančius raudonarmiečių būrius, užimdavo valsčių centrus ir bažnytkaimius, atkurdavo buvusias lietuviškosios valdžios įstaigas. Aktyvūs koviniai veiksmai pareikalavo nemaža aukų – žuvo 39 sukilėliai. Daugiau žuvusiųjų buvo tik Kauno mieste (162 sukilėliai).

Biržų apskrityje

Biržų apskritis iki karo smarkiai nukentėjo nuo komunistinio teroro. 1941 m. birželio trėmimų metu iš Biržų apskrities buvo ištremti 437 gyventojai. Lietuvos SRS NKGB duomenimis, iš apskrities iki 1941 m. birželio 19 d. buvo ištremtos 237 šeimos (iš viso 530 žmonių). Karo pradžioje iš Lietuvos besitraukiantys sovietai nužudė ir nukankino ne mažiau kaip 29 apskrities gyventojus, trijų aukų kūnai liko neatpažinti[323].

Sukilimo eiga ir sukilėlių veiksmai. Biržų apskrityje sukilėliai labiau pasireiškė Biržuose, Daujėnuose, Gulbinėnuose, Joniškėlyje, Pasvalyje ir Vabalninke. Joniškėlio ir Linkuvos apylinkėse lietuviams sukilėliams vadovavo mjr. J. Šarūnas. Vabalninke žuvo sukilėlių būrio vadas ltn. A. Laužikas ir sukilėlis A. Pateckis[324].

Pasvalio valsčiuje pirmosiomis karo dienomis organizavosi ginkluotas sukilėlių būrys, kuriam vadovauti ėmėsi ats. jaun. ltn. Petras Stasiūnas, o jam talkino štabas, kuriame buvo veterinarijos gydytojas ats. ltn. Bronius

[322] LCVA, f. R-635, ap. 1, b. 7, l. 48; *Lietuvos Šaulių sąjunga valstybės ir visuomenės tarnyboje 1919–2004*, p. 175; *Panevėžio apygardos balsas*, 1942 rugsėjo 19, Nr. 34(38).

[323] *Lietuvos gyventojų genocidas*, t. 1, Vilnius, 1999, p. 54; *Lietuvos gyventojų trėmimai 1940–1941, 1944–1953 metais sovietinės okupacinės valdžios dokumentuose (Dokumentų rinkinys)*, p. 201; A. Liekis, *LKP agonijos kronika*, II, p. 30.

[324] A. Gražiūnas, *Lietuva dviejų okupacijų replėse 1940–1944*, p. 64–65.

Gedvila, buvęs Pasvalio valsčiaus viršaitis Kazys Maldutis ir dar keletas asmenų. Būrio štabas svarstė tvarkos palaikymo, viešojo saugumo ir komunistų bei sovietinių aktyvistų arešto klausimus, leido įsakymus miesto gyventojams. Štabo įsakymu mieste buvo įvesta komendanto valanda (nuo 22 iki 6 val. ryto), gyventojams liepta atiduoti turimus ginklus sukilėlių štabui[325].

Pasvaliečių sukilėlių būrys augo labai sparčiai: jau iš pat pradžių į jį įstojo apie 100 vyrų, o liepos pabaigoje jų jau buvo 250. Tai įgalino organizuoti veiksmingą miesto apsaugą. Sukilėliai buvo suskirstyti į keturis būrius, iš kurių trys patruliuodavo mieste ir jo apylinkėse, o vienas būrys būdavo paliekamas sukilėlių štabo rezerve[326].

Nors Pasvalys ir jo apylinkės buvo nuošalyje nuo aktyvių karo veiksmų, tačiau per jį vos ne nuo pirmosios karo dienos pradėjo trauktis Latvijos link nedideli sovietų kariuomenės būriai ir pavieniai kariškiai. Sukilėliai, ėmę kontroliuoti kelius, sulaikydavo besitraukiančius komunistus, sovietinius aktyvistus ir klaidžiojančius raudonarmiečius. Pirmasis susišaudymas su Raudonosios armijos kareiviais įvyko birželio 24 d. netoli Pasvalio.

Vokiečių kariuomenė pro Pasvalį peržygiavo birželio 26 d., tačiau tuo sukilėlių kovos su raudonarmiečiais nesibaigė. Birželio 28 d. į sukilėlių surengtą pasalą rusų kareiviams Moliūnų kaime, už kelių kilometrų nuo Pasvalio, pateko keli pravažiuojantys raudonarmiečių automobiliai. Kilusio susišaudymo rezultatai vertinami prieštaringai. Pagal vienus šaltinius, sukilėliams pavyko užgrobti du karinius automobilius su juose esančiu turtu, pagal kitus – raudonarmiečiams pavyko pasprukti, bet susišaudymo metu buvo sužeistas vienas sukilėlis, kuris vėliau nuo žaizdų mirė[327]. Manytina, kad žuvęs sukilėlis – tai Jonas Valenta, g. 1909 m.[328]

Ieškodami atsilikusių raudonarmiečių, birželio pabaigoje ar liepos pradžioje sukilėliai Žadeikių miške sulaikė keturis sovietų kareivius. Vėliau belaisviai buvo perduoti vokiečių komendantui[329].

Pasvalio sukilėliai iš viso suėmė 70–80 sovietinio režimo pareigūnų ir rėmėjų. Dauguma suimtųjų po tardymų buvo paleisti į laisvę, o dalis vėliau išvežti į Šiaulių kalėjimą[330].

1941 m. rugpjūtį Pasvalio sukilėlių būrys buvo pertvarkytas į pagal-

[325] LYA, f. K-1, ap. 58, b. 10153/3, l. 10–11.
[326] Ten pat, l. 10, 43, 47; *Lietuvos kariuomenės karininkai 1918–1953*, t. 3, p. 161; Ten pat, t. 7, p. 174.
[327] LYA, f. K-1, ap. 58, b. 28066/, l. 51; Ten pat, b. 45703/3, l. 53.
[328] *Lietuvos gyventojų genocidas 1939–1941*, t. 1, 1999, p. 881.
[329] LYA, f. K-1, ap. 58, b. 2521/3, l. 12–12 ap., 32–32 ap.; Ten pat, b. 18235/3, l. 96.
[330] Ten pat, b. 23050/3, l. 23–23 ap.; Ten pat, b. 45703/3, l. 113–114.

binės policijos būrį. Daugelis buvusių sukilėlių grįžo dirbti į savo ūkius ir darbovietes, kiti stojo tarnauti į policiją. Pagalbinės policijos būrys buvo išformuotas rugpjūčio pabaigoje.

Daujėnų valsčiuje sukilėliai ėmė veikti jau antrąją karo dieną. Apsiginklavę išslapstytais ginklais sukilėliai susibūrė į būrelius ir birželio 23 d. popietę užėmė Daujėnų miestelį. Būrio štabas įsikūrė vykdomojo komiteto pastate. Daujėnų sukilėlių būriui vadovavo Antanas Pyragius. Būryje buvo iki 30 vyrų[331].

Sukilėliai suėmė ir į areštinę uždarė komunistus ir aktyvesnius komjaunuolius. Buvo ketinta suimtuosius nuvežti į Pasvalį, bet nesuspėta[332]. Tos pačios dienos pavakarę sukilėliams malšinti iš Biržų buvo pasiųstas sunkvežimis su 16 milicininkų, vadovaujamų enkavėdisto Vinco Andriuškevičiaus. Milicininkai, pakeliui užsukę į Smilgių kaimą, išvaikė ten susibūrusius sukilėlius, vieną iš jų, Antaną Navaką, suėmė. Vakare jie atvyko į Daujėnus, ir po susišaudymo sukilėliams teko pasitraukti iš miestelio. Išlaisvinę iš areštinės savo bendrus, baudėjai ėmėsi keršto: įsiveržę į špitolę nušovė špitolininką Kazį Tribę, o bandžiusį pabėgti zakristijoną Kazį Grigalionį nudūrė, pasiviję rugių lauke[333]. Suimtus kelis vietos gyventojus išvykdami iš Daujėnų milicininkai išsivežė į Biržus. Kartu išsivežtas Smilgiuose suimtas sukilėlis A. Navakas birželio 25 d. buvo nukankintas Astravo miške[334].

Milicininkams išvykus į Biržus, Daujėnuose ir Smilgiuose vėl įsigalėjo sukilėliai.

Krinčino valsčiuje vietinių šaulių iniciatyva susiorganizavo keletas sukilėlių būrių.

Vienas tokių būrių susikūrė *Gulbinėnų kaime*. Jį organizavo ir jam vadovavo Antanas Niurka iš Motiejūnų kaimo. Būryje buvo apie 20–30 vyrų. Būrio štabas įsikūrė enkavėdistų 1940 m. rugpjūtį suimto ats. gen. leitenanto Kazio Ladygos dvare Gulbinėnuose[335]. Gulbinėnų sukilėliai veikė aktyviai: paėmė į nelaisvę 22 raudonarmiečius, suėmė kelis sovietinius aktyvistus, tarp jų buvusį apylinkės pirmininką Stasiūną. Visi sulaikytieji buvo perduoti Krinčino policijai. Gulbinėnų sukilėlių būrys buvo išformuotas 1941 m. rugpjūčio pabaigoje[336].

Nedidelis, bet aktyvus sukilėlių būrys buvo susikūręs *Raubonių kaime*.

[331] Ten pat, b. 42806/3, t. 1, l. 39.
[332] Ten pat, l. 112.
[333] *1941 m. birželio sukilimas (Dokumentų rinkinys)*, p. 93.
[334] *Lietuvos gyventojų genocidas 1939–1941*, t. 1, 1999, p. 595.
[335] LYA, f. K-1, ap. 58, b. P-18113, l. 75–76, 192-3.
[336] Ten pat.

Būryje, kuriam vadovavo Stasys Vaitiekūnas, buvo apie 15 vyrų. Sukilėliai palaikė ryšį su Krinčino sukilėliais ir policija, patruliuodavo apylinkėse, gaudydavo nespėjusius pasitraukti sovietų kareivius, komunistus ir sovietinius pareigūnus. Apie raudonarmiečių sulaikymą žinomas vienas ryškesnis epizodas. Liepos pradžioje buvo gauta žinia, kad Ąžuolpamūšės kaime pas vieną ūkininką apsistojo du sovietų kariškiai. Pasiuntus į kaimą sukilėlių grupę, vienas iš besislapstančiųjų buvo nušautas, o sužeistas karininkas sulaikytas[337]. Raubonių sukilėliai iš viso suėmė ir perdavė Krinčino policijai 7 sovietinius aktyvistus. Dauguma suimtųjų buvo paleisti į laisvę, o du – buvęs Krinčino valsčiaus vykdomojo komiteto pirmininkas Leonas Morkūnas (ar Markūnas) ir jo pavaduotoja Anelė Gučienė – nuvežti į Biržus, kur, kiek žinoma, vėliau jie buvo nuteisti sušaudyti[338].

Vabalninko valsčiuje veikė keletas sukilėlių būrių. Apie vieną iš jų žinoma tiek, kad susirėmime su raudonarmiečiais, įvykusiame birželio 27 ar 28 d. Strazdžių miške, žuvo sukilėlių būrio vadas ltn. Adolfas Laužikas ir sukilėlis Daunorių kaimo gyventojas ūkininkas Albinas Pateckas[339].

Alizavos miestelyje sukilėlių būrys organizavosi pirmąją karo dieną, birželio 22-ąją. Būriui vadovavo buvęs šaulys, Alizavos miestelio kooperatyvo pirmininkas ats. psk. Juozas Jankauskas iš Grincagalės kaimo. Jo pavaduotojas buvo ats. ltn. Povilas Drėgūnas. Būryje buvo apie 30 vyrų. Sukilėliai suėmė 9 buvusius sovietinius aktyvistus ir sulaikė 4 raudonarmiečius. Suimtieji sovietiniai aktyvistai vėliau buvo nugabenti į Vabalninką. Pakelyje į Vabalninką buvo nušautas bandęs pabėgti milicininkas Povilas Ožis. Sulaikytieji raudonarmiečiai buvo perduoti vokiečiams.

Prasidėjus antrajai sovietinei okupacijai sukilėlių būriui vadovavę J. Jankauskas ir P. Drėgūnas buvo suimti Raudonosios armijos kontržvalgybos „Smerš" darbuotojų ir po neilgo tardymo nuteisti. Karo tribunolas 1945 m. gegužės 5 d. skyrė J. Jankauskui mirties bausmę, bet netrukus ji buvo pakeista 20 metų įkalinimu ir pilietinių teisių atėmimu 5 metams, o P. Drėgūnas nuteistas 10 metų lagerio[340].

Joniškėlio valsčiaus Kapčiūnų kaime, esančiame pusiaukelėje tarp Pakruojo ir Joniškėlio, sukilėlių būrys pradėjo organizuotis birželio 23 d. Į būrį stojo ne tik vietos jaunimas, bet ir savanoriai iš Pakruojo, Linkuvos

[337] Ten pat, b. 34695/3, l. 54–55.

[338] Ten pat, l. 11–14, 23–24, 50.

[339] A. Gražiūnas, *Lietuva dviejų okupacijų replėse 1940–1944*, p. 64–65; *Lietuvos gyventojų genocidas 1939–1941*, p. 486, 625.

[340] LYA, f. K-1, ap. 58, b. 10689/3, l. 5, 7–7 ap., 9–9 ap., 24, 95, 71, 77–77 ap., 104, 148, 275; *Lietuvos kariuomenės karininkai 1918–1953*, t. 3, p. 78.

ir Klovainių apylinkių. Taip susidarė apie 40 vyrų būrys, kuriam vadovavo ats. jaun. ltn. Juozas Šarūnas.

Per susidūrimus su raudonarmiečiais šis būrys patyrė daugiausiai nuostolių. Birželio 24 d. ryte į Joniškėlį užsuko ir prie pašto sustojo sovietų karinė mašina. Į paštą užėjusį sovietų karininką bandė sulaikyti pašte budėjęs sukilėlis Jonas Svečiulis. Kilo susišaudymas, J. Svečiuliui į pagalbą atskubėjo jo brolis Petras Svečiulis. Susišaudymo metu žuvo abu broliai Svečiuliai ir buvo sunkiai sužeistas kapčiūnietis Mykolas Kergė. Kiek vėliau į Kapčiūnus atvažiavo 3 mašinos su raudonarmiečiais. Atvykėlius apšaudė menkai ginkluoti sukilėliai. Dėl nelygių jėgų sukilėliai buvo priversti trauktis, netekę dar daugiau savųjų, nei birželio 24-ąją: žuvo šeši 18–20 metų jaunuoliai: Petras Vilkūnas, Kazys Juknevičius, Mikalojus Ožalas, broliai Jonas ir Aleksas Leonavičiai iš Padaugos kaimo, klovainietis Grigaliūnas. Rusams pasitraukus, kitą dieną žuvusiųjų kūnai buvo palaidoti viename kape Kapčiūnų kapinaitėse, tik Grigaliūną tėvai išsivežė į Klovainius. Vokiečių okupacijos metais Kapčiūnuose ir Pamūšio kapinėse palaidotiems sukilėliams buvo pastatyti gražūs paminklai. Prasidėjus antrajai sovietinei okupacijai, 1946 metais okupantai juos sunaikino[341].

Papilio valsčiuje per pirmąsias karo dienas susiorganizavo gausus sukilėlių būrys, vadintas kuopa, kuriame buvo apie šimtas vyrų. Sukilėlių vadu tapo ats. ltn. Bronius Kazlauskas, kilęs iš Kučgalio kaimo. Būryje vyravo kariška tvarka. Sukilėliai buvo suskirstyti į tris skyrius, kuriems vadovauti buvo paskirti buvęs Papilio šaulių būrio vadas, Papilio pradžios mokyklos vedėjas ats. jaun. ltn. Kostas Volbekas, Marmakiškių girininkijos girininkas Rauba ir 1940 m. rudenį baigęs karo mokyklos XV aspirantų laidą Fabijonas Nemanis[342].

Papilio valsčiaus Melaišių kaime gyvenusioje Nemanių šeimoje buvo šeši vaikai – penki broliai ir sesuo. Visi penki broliai buvo aktyvūs sukilimo dalyviai. Vyriausias iš jų Petras dirbo Skapiškio geležinkelio stoties viršininku ir čia dalyvavo sukilime. Prasidėjus antrajai sovietinei okupacijai iš Skapiškio jis sugrįžo į tėviškę, vėliau ne kartą keitė gyvenamąją vietą ir darbovietę, o 1948 m., susirgęs šiltine, mirė. Jauniausias brolis Leanderis buvo birželio 25 d. enkavėdistų nukankintas netoli Biržų. Du broliai – Albinas ir Fabijonas – buvo baigę karo mokyklos XV aspirantų laidą. Paskui Albinas mokėsi VDU Technologijos fakultete Kaune ir ten dalyvavo sukilime, o Fabijonas sugrįžo į tėviškę ir dalyvavo sukilime Papilyje. Abu jie 1944 m.

[341] *Trimitas*, 2002, Nr. 9, p. 34–35.

[342] Iš J. Nemanio gyvenimo ir rezistencinės veiklos aprašymo, 1941 m. birželio 22–28 d. sukilėlių sąjungos archyvas.

pasitraukė į Vokietiją, o po penkerių metų emigravo į JAV. Dar vienas brolis – J. Nemanis – Papilio sukilėlių būryje išbuvo iki pat būrio likvidavimo. Prasidėjus antrajai sovietinei okupacijai pradėjo slapstytis. Pasitraukęs iš tėviškės gyveno ir dirbo Panevėžyje, vėliau Vilniuje. Jam pavyko išvengti suėmimo ir sulaukti Lietuvos nepriklausomybės atkūrimo[343].

Pradėjus organizuotis sukilėliams Papilyje dar buvo daug sovietų valdžios pareigūnų, be to, miestelyje laikinai buvo apsistojusi ir raudonarmiečių grupė, apie pora dešimčių karių. Birželio 23 d. į jų rankas pateko iš Melaišių kaimo atvykęs prisijungti prie sukilėlių Leanderis Nemanis. Kartu atvykusiam jo broliui pasisekė pabėgti. Tą pačią dieną enkavėdistai L. Nemanį išvežė į Biržus. Po keleto dienų jis buvo rastas sušaudytas kartu su keturiais kitais sukilėliais Pakumponės miške[344]. Prieš sušaudant sukilėliai buvo žiauriai kankinami.

Būriui sustiprėjus sukilėliai trečią ar ketvirtą karo dieną užėmė Papilį. Puolant miestelį per susišaudymą su besitraukiančiais sovietų kariais buvo sužeistas į petį sukilėlis Bajoras, buvęs policininkas, Papilio gyventojas. Po šio susirėmimo miestelyje raudonarmiečiai daugiau nebepasirodė.

Užėmę miestelį sukilėliai organizavo jame patruliavimą, budėjimą pagal sudarytus grafikus prie pašto, valsčiaus patalpų, miestelio prieigų, saugojo sulaikytus sovietinius aktyvistus. Prireikus vykdavo į valsčiaus apylinkes gaudyti miškuose besislapstančius priešus. Per vieną iš tokių operacijų prie Šiekštininkų kaimo sukilėliai nukovė mėginusį pabėgti ginkluotą šios apylinkės gyventoją[345].

Rokiškio apskrityje

Rokiškio apskritis 1940–1941 m. smarkiai nukentėjo nuo sovietinio teroro. 1941 m. birželio trėmimų metu, Lietuvos savitarpinės pagalbos žinių biuro duomenimis, iš Rokiškio apskrities į Sovietų Sąjungos gilumą buvo ištremta 824 žmonės (411 vyrų ir 413 moterų). Pagal Lietuvos SSR NKGB dokumentus, iki 1941 m. birželio 19 d. iš Rokiškio apskrities buvo ištremtos 225 šeimos (811 žmonių)[346]. Masinis nekaltų žmonių trėmimas į Sibirą kėlė

[343] Ten pat.

[344] *Lietuvos gyventojų genocidas 1939–1941*, t. 1, p. 599.

[345] Iš J. Nemanio gyvenimo ir rezistencinės veiklos aprašymo, 1941 m. birželio 22–28 d. sukilėlių sąjungos archyvas.

[346] *Lietuvos gyventojų trėmimai 1940–1941, 1944–1953 metais sovietinės okupacinės valdžios dokumentuose*, p. 121, 201.

Lietuvos gyventojams ne tik baimę, bet ir neapykantą komunistiniam režimui, jo pareigūnams ir šalininkams. Drąsesni ir patriotiškai nusiteikę vyrai neketino be kovos pasiduoti likimui ir dar iki Vokietijos–SSRS karo pradėjo ruoštis ginkluotam pasipriešinimui. LSSR valstybės saugumo liaudies komisaras Piotras Gladkovas savo 1941 m. birželio 21 d. įsakyme Nr. 45 pažymėjo, kad dalis neištremtų *„priešiškų elementų“* perėjo į nelegalią padėtį ir sudarė ginkluotas *„banditų gaujas“* (būsimus 1941 m. birželio sukilėlių būrius), kurios pradėjo veikti Marijampolės, Rokiškio, Šiaulių ir Utenos apskričių miškuose. P. Gladkovas įsakė apskričių saugumo skyriams ir trim pulko dydžio SSRS pasienio kariuomenės daliniams (105, 106 ir 107 pasienio būriams), dislokuotiems Lietuvoje, skubiai likviduoti lietuvių partizanų būrius[347].

Prasidėjus karui, iš Lietuvos besitraukiantys raudonarmiečiai, enkavėdistai ir komunistai daugelyje Lietuvos vietovių žudė kalinius ir jiems įtartinus civilius gyventojus. Po keliolika žmonių buvo nužudyta beveik visose Lietuvos apskrityse. Besitraukiantys bolševikai pirmomis karo dienomis Lietuvoje nužudė apie 1 100 žmonių (neskaitant kovose žuvusių lietuvių sukilėlių). Rokiškio apskrityje 1941 m. birželio 24–29 dienomis raudonieji teroristai nužudė 47 gyventojus (daugiau nužudyta tik Šiaulių, Telšių, Kauno ir Ukmergės apskrityse)[348]. Birželio 24 d. enkavėdistai terorizavo Lašų dvaro gyventojus ir nušovė Juozą Pumputį. Tą pačią dieną laikinojo karo lauko teismo sprendimu Rokiškyje pasmerkti mirčiai 23 kalinami rokiškėnai ir paskelbta, kad mirties bausmė jiems bus vykdoma viešai miesto aikštėje. Tik išsigandę artėjančios vokiečių kariuomenės sovietai savo ketinimų nespėjo įgyvendinti. Pasinaudoję sąmyšiu, kuris kilo dėl sproginėjančio šaudmenų sandėlio, Rokiškio kalėjime laikyti kaliniai pabėgo. Vienas pabėgėlis, Lionginas Vaitkevičius, vietinių rusų buvo sugautas ir Steponių miške žiauriai nukankintas. Vis dėlto Rokiškio mieste pirmomis karo dienomis sovietai nužudė Antaną Černiauską, Petrą Raukštą, Lionginą Šapkauską, Antaną Biržį. Birželio 24 d. Papartynės miške sovietai nukankino dar 5 lietuvius. Birželio 26 d. enkavėdistai savo būstinėje nužudė Rokiškio parapijos kunigą altaristą Benediktą Šveikauską[349].

Žudynės Juodupėje. Raudonieji teroristai ypač žiauriai siautėjo Juodupės valsčiuje. 1941 m. birželio 23–25 dienomis jie suėmė dešimt Juodupės valsčiaus gyventojų ir, vadovaujami valsčiaus partorgo Stepono Talio,

[347] Ten pat, p. 32.

[348] A. Anušauskas, „Sovietinis genocidas ir jo padariniai“ *Lietuvos gyventojų genocidas*, t. 1, Vilnius, 1999, p. 30; A. Anušauskas, *Lietuvių tautos sovietinis naikinimas 1940–1958 metais*, p. 127–128.

[349] B. Kviklys, *Mūsų Lietuva*, t. 2, Vilnius, 1991, p. 30.

valsčiaus milicijos viršininko Jono Kastanausko, vartotojų kooperatyvo pirmininko Antano Margevičiaus ir komjaunimo sekretoriaus Stepono Skruodžio, surengė jiems vadinamąjį teismą, kuris pasmerkė suimtuosius mirčiai. Naktį į birželio 26-ąją valsčiaus vykdomojo komiteto kieme pasmerktieji buvo žiauriai kankinami. Nukankinti žmonės buvo nuvežti į mišką ir sumesti į duobę. Juodupės kankinių pavardės: Pranas Bulovas, gimęs 1911 m., šaulys, Juodupės gyventojas, paliko žmoną Stefaniją ir du mažamečius vaikus; Vladas Kalpokas, gimęs 1905 m., šaulys, krautuvininkas, gyveno Juodupėje, paliko mažamečius sūnų ir dukrą; Pranas Kanopa, gimęs 1922 m., Skuomantų kaimo ūkininkų sūnus; Pranas Mažeikis, gimęs 1903 m., Armonių kaimo ūkininkas, siuvamųjų mašinų firmos prekybos agentas; Jonas Mieliūnas, gimęs 1901 m., Dirvonų kaimo gyventojas, Vyžuonėlių girininkijos eigulys, paliko žmoną Oną ir dvi mažametes dukras; Vaclovas Pilkauskas, gimęs 1910 m., šaulys, Juodupės gyventojas, „Nemuno" fabriko darbuotojas; Petras Rinkevičius, gimęs 1913 m., šaulys, Prūselių kaimo gyventojas, paliko senus tėvus ir brolį – jo kūnas buvo taip sužalotas, kad artimieji jį atpažino tik iš drabužių; Jurgis Šukys, gimęs 1902 m., Pagojų kaimo mažažemis ūkininkas, paliko žmoną Agnę ir penkiametį sūnų; Balys Vasiliauskas, gimęs 1910 m., stalius, gyveno Juodupėje; Antanas Žindulis, gimęs 1906 m., šaulys., Didsodės kaimo ūkininkas, paliko žmoną Anelę.

Dar trys Juodupės valsčiaus gyventojai buvo nužudyti be jokio „teismo": Antanas Balčiūnas, gimęs 1914 m., Mandagiškio kaimo ūkininkas, LAF Čedasų skyriaus narys, vietinių komunistų suimtas ir sušaudytas Plunksnočių miške birželio 25 d., jo lavonas buvo surastas tik liepos 6 d.; Kazys Balčiūnas, gimęs 1902 m., Lietuvos kariuomenės savanoris, Skridulių kaimo ūkininkas, buvo suimtas ir uždarytas areštinėje, sargybinio paslapčia išleistas ir einantis namo parugėje nušautas A. Margevičiaus. A. Balčiūnas paliko žmoną Rozaliją ir dvylikametę dukterį; Jonas Stelionis, gimęs 1902 m., Skridulių kaimo ūkininkas, birželio 24 d. buvo nušautas netoli namų, bėgantis nuo mėginusių jį suimti sovietų. Stelionis paliko senus tėvus.

Kankiniai buvo palaidoti 1941 m. birželio 28 d. Juodupės kapinėse[350].

Sukilėlių veiksmai. Karo pradžioje per Rokiškį Daugpilio link traukėsi sovietų armijos daliniai. Besitraukiančius sovietus dažnai apšaudydavo lietuvių sukilėlių būriai ir grupės. Vokiečių kariuomenė užėmė Rokiškį be kovos 1941 m. birželio 27 d. Pirmomis nacių okupacijos dienomis Rokiškyje

[350] A. Liekis, *LKP agonijos kronika. 1941 m. Birželis. Aukos ir jų budeliai. Dokumentinė apybraiža*, II dalis, Vilnius, 1996, p. 90–91; J. Šedžio straipsnio „Genocidai ir pasipriešinimas jiems" rankraščio kopija, saugoma asmeniniame A. Bubnio archyve.

buvo įsteigta lietuviškoji apskrities komendantūra (komendantas jaun. ltn. Jonas Žukas), suorganizuota jai pavaldi apsaugos kuopa. Komendantūroje tarnavo 21 kariškis. Didesnę kuopos kareivių dalį sudarė iš Raudonosios armijos pasitraukę kariai lietuviai. Į komendantūros kuopą stojo ir buvę lietuvių sukilėliai. Iš viso kuopoje tarnavo apie 120 kareivių. Kuopai vadovavo ats. ltn. Marijonas (Marius) Petkūnas[351].

Juodupės valsčiuje jau karo pradžioje susiorganizavo lietuvių sukilėlių būrys (pagal liudininkų parodymus, būrys pradėjo veikti birželio 24 d.). Svarbiausias būrio organizatorius buvo Antanas Kapėnas, kuris iki karo dirbo Juodupės pradžios mokyklos vedėju. A. Kapėno iniciatyva buvo įsteigtas laikinasis valsčiaus komitetas, kuriam jis pats ir vadovavo. Komiteto nariai, be jo, buvo Albinas Karaliūnas ir Jonas Mažeika. Kas buvo pirmasis Juodupės sukilėlių būrio vadas, tiksliai nežinoma. Iš pradžių būriui vadovavęs ltn. Jonas Skruodys, bet jis netrukus išvažiavęs į Onuškį ir būriui ėmė vadovauti Adomas Vabolis. Maždaug liepos 8 d. komiteto sprendimu A. Vabolis iš vado pareigų buvo atleistas už savavališką kelių sovietinių aktyvistų sušaudymą Vyžuonų miške. Vietoj jo būrio vadu buvo paskirtas Pranas Staigys, ir jis vadovavo būriui dar apie savaitę iki išformavimo liepos mėnesio viduryje. Būrio štabas buvo įsikūręs valsčiaus savivaldybės pastate. Sukilėlių būryje iš pradžių buvo keliolika, vėliau apie 50 vyrų. Rokiškio rajono KGB poskyrio 1973 metais parengtoje pažymoje išvardintos 54-ių Juodupės sukilėlių būrio narių pavardės. Išformavus būrį, dalis jo narių stojo tarnauti į policiją arba į savisaugos dalinius. Laikinasis valsčiaus komitetas irgi veikė iki 1941 m. liepos vidurio. Komitetui buvo pavaldus vietinis sukilėlių būrys[352].

Kaip ir kituose Lietuvos valsčiuose, Juodupės sukilėliai apšaudydavo besitraukiančius Raudonosios armijos ir sovietinių aktyvistų būrius. Vienas iš sovietinių aktyvistų šitaip aprašė susidūrimą su lietuvių sukilėliais prie Juodupės: *„Nuvykome į Rokiškį. Ten mums prisijungus prie jų aktyvo, gavom ginklus ir iššygiavom Latvijos link; tai buvo 26 d. 15 val. Prižygiavus netoli Latvijos sienos Juodupės miestelį, vėl susišaudėm su vokiečių desantais* [tai buvo ne vokiečių desantininkai, bet lietuvių sukilėliai. – *A. B.*], *bet, matyt, buvo jų ten maža, nes greit aptildėm juos ugnimi. Matyt, buvo jie pabėgę, nes miške, žinoma, yra sunkiau sučiupti, bet vietos gyventojai tvirtina, kad ten buvo vokiečių desantai. Po to apsišaudymo nužygiavome tuojau. Vieną*

[351] LYA, f. K-1, ap. 47, b. 1070, l. 48; Ten pat, ap. 58, b. 47479/3, t. 4, l. 267; *Lietuvos kariuomenės karininkai 1918–1953*, t. 6, p. 89–90.

[352] LYA, f. K-1, ap. 58, b. P-18573, l. 11, 33, 38; Ten pat, ap. 47, b. 1070, l. 83–88; *Lietuvos kariuomenės karininkai 1918–1953*, t. 7, p. 102.

žydelį tik sužeidė iš Rokiškio, bet visai lengvai."[353] 1941 m. birželio pabaigoje vietos gyventojas Petras Deksnys kelyje sutiko grupę Juodupės link besitraukiančių raudonarmiečių. Jis įspėjo juos apie miestelyje esančius lietuvių sukilėlius. Tada raudonarmiečiai pasuko Sodelių kaimo link. Maždaug po pusvalandžio prasidėjo susišaudymas tarp sukilėlių ir sovietų kareivių. Į pagalbą sukilėliams iš Rokiškio buvo iškviestas vokiečių dalinys. Vokiečiai ir sukilėliai nušovė 8 raudonarmiečius. Nukautų kariškių lavonus P. Deksnys esą matė netoli Juodupės. Pagal kitų liudininkų parodymus, kautynių metu buvo nušauti 3 ar 4 raudonarmiečiai[354]. Pirmieji vokiečių daliniai Juodupę užėmė 1941 m. birželio 27 d., ir daugiau susidūrimų tarp lietuvių sukilėlių ir Raudonosios armijos kariškių nebebuvo.

Kamajų valsčiaus žmonės irgi smarkiai nukentėjo nuo sovietinio teroro. Birželio trėmimų metu iš Kamajų valsčiaus buvo ištremta 35 žmonės, daugiausia ūkininkai ir inteligentai. Dar labiau teroras įsisiautėjo pirmomis karo dienomis. Traukdamiesi sovietiniai aktyvistai ir raudonarmiečiai ėmė padeginėti pastatus, plėšti valstybinį ir privatų turtą, suiminėti ir žudyti žmones. Buvo paskelbta arklių ir vežimų mobilizacija, bet ūkininkai, matydami artėjantį sovietinės valdžios žlugimą, jos nurodymų nevykdė. Kamajų valsčiuje traukdamiesi sovietai nužudė 10 lietuvių sukilėlių arba juos remiančių asmenų[355]. Svarbi sukilimo paskata buvo per Kauno radiją išgirsta žinia apie Lietuvos valstybės atkūrimą ir sugrotas Lietuvos himnas. Daugiausia buvusių šaulių iniciatyva ėmė kurtis sukilėlių būriai, kurie stengėsi neleisti sovietams naikinti turto ir žmonių. Miestelyje sukilėliai iškėlė Lietuvos trispalvę ir užėmė valdžios įstaigas. Kamajų valsčiaus sukilėlių būrio vadu tapo buvęs šaulys ir policininkas Kazys Šimulėnas. 1941 m. birželio 25 d. iš Rokiškio į Kamajus buvo atsiųstas raudonarmiečių būrys sukilimui malšinti. Įvyko kautynės. Jų metu žuvo trys broliai Mieliūnai, Vladas Muralis, Pranas Pročkys ir kiti sukilėliai. Kamajų būryje buvo apie 40–70 vyrų. Būrys vėliau buvo pertvarkytas į pagalbinės policijos būrį ir veikė apytikriai iki 1941 m. rugsėjo mėnesio. Būrio štabas buvo įsikūręs buvusiame valsčiaus vykdomojo komiteto pastate. Vokiečių kariuomenė per Kamajus peržygiavo 1941 m. birželio 27 d. Dar iki pasirodant vokiečiams buvo atkuriamos vietinės valdžios įstaigos ir suiminėjami nespėję pabėgti į Rusiją komunistai ir sovietiniai aktyvistai[356].

[353] *1941 m. birželio sukilimas (Dokumentų rinkinys)*, p. 304.
[354] LYA, f. K-1, ap. 58, b. P-18576, l. 83; Ten pat, b. 23530/3, l. 17–18.
[355] Ten pat, ap. 45, b. 1411, l. 15 ap., 18 ap.
[356] Ten pat, ap. 47, b. 1070, l. 171–177 (Mieliūnų pavardė kituose dokumentuose rašoma skirtingai: Miliūnai, Meliūnai arba Meiliūnai).

Svėdasų valsčiaus miškuose pirmasis partizanų-sukilėlių būrys susiformavo birželio trėmimų metu (birželio 14–15 d.). Dar iki karo būrys kelis kartus susidūrė su miškuose partizanų ieškančiais enkavėdistais. Karui prasidėjus sukilėliai nutraukė telefono ryšius ir paralyžiavo sovietų karinių dalinių ir valdžios įstaigų bendradarbiavimą. Sukilėliai taip pat sužlugdė arklių bei vežimų mobilizaciją išvaikydami po kaimus apie mobilizaciją skelbiančius lapelius nešiojusius komjaunuolius. Į pagalbą vietiniams komunistams iš Rokiškio buvo atsiųsti du sunkvežimiai su enkavėdistais, tačiau miškuose pasislėpusių sukilėlių enkavėdistai nesurado. Naktį iš birželio 25-osios į 26-ąją Svėdasus pasiekė pirmieji vermachto daliniai. Atvažiavo ir du Raudonosios armijos sunkvežimiai pradėti naikinamojo darbo ugnimi. Tai įvykdyti jiems pavyko tik iš dalies, nes vokiečiai kulkosvaidžių ugnimi greit sunaikino priešą, likusius raudonarmiečius sugaudė į miestelį sugrįžę sukilėliai. Jie užėmė svarbiausias miestelio įstaigas ir tapo tikrais Svėdasų šeimininkais, nes vokiečių kareiviai tą pačią naktį išvyko paskui besitraukiančią sovietų kariuomenę. Sukilėliai miestelyje įsteigė LAF štabą (viršininkas – Pranas Aleknavičius). Svėdasų sukilėlių būrio vadas buvo Albertas Nakutis, o jo pavaduotojas – per trėmimus tėvų ir seserų netekęs Antanas Mikuckis. Vadovaudamiesi per radiją išgirstais Lietuvos laikinosios vyriausybės pranešimais ir nurodymais, aktyvistai ir sukilėliai atkūrė tvarką miestelyje. Sukilime aktyviai dalyvavo atostogauti atvykę inteligentai, gimnazistai ir vietos šauliai. Iš viso Svėdasų valsčiuje buvo užregistruoti 178 sukilėliai[357].

Obelių valsčiaus sukilėliai aktyviau pradėjo veikti birželio 23 d. Apylinkėse buvo išplatinti antisovietiniai atsišaukimai ir iškeltos Trispalvės. Obelių sukilėlių būrį organizavo ir jam vadovavo Matas Kurklietis (žuvo 1947 m. partizanų būryje). Į būrį įstojo apie 50–70 vyrų. Dar vienas sukilėlių būrys buvo suorganizuotas Obelių geležinkelio stotyje. Būriui vadovavo buvęs policijos vachmistras Jonas Vaitkus (po karo apsigyveno JAV). Šiame sukilėlių būryje buvo apie 30 narių. Abiejų būrių sukilėliai stojo į kovą su besitraukiančiais raudonarmiečiais, milicininkais ir sovietiniais partiniais aktyvistais[358].

Milicininkai, pasitelkę raudonarmiečius, ėmė gaudyti sovietų valdžiai priešiškus žmones. Pakriaunių kaime raudonarmiečiai sulaikė tris sukilėlius: Kostą Seibutį, Deksnį ir Petrauską. Po tardymo Seibutis ir Petrauskas

[357] *1941 m. birželio sukilimas (Dokumentų rinkinys)*, p. 141–143.
[358] LYA, f. K-1, ap. 47, b. 1070, l. 128, 156–157.

dalinio vado įsakymu buvo sušaudyti, o Deksnys kareivių išvežtas. Tačiau birželio 25 d., artėjant frontui, sovietiniai pareigūnai ir aktyvistai spruko iš Obelių. Pakeliui į Latviją juos apšaudė lietuvių sukilėliai. Štai kaip šiuos įvykius vėliau aprašė vienas sovietinis pareigūnas: *„Šaudė iš Rakališkio kaimo (kairėj) ir miško (dešinėj pusėj), o taip pat iš kapinių, kurios rados prie plento ant kalnelio, iš Pakriaunių kaimo. Greitai susilaukėm raudonarmiečių 3 autobusų: dviejuose buvo po priešlėktuvinį kulkosvaidį su 4 vamzdžiais, o trečiame – patrankėlė. Mes sustabdėme juos. Jie atidengė ugnį į abi puses ir mes kartu su jais dviračiais pravažiavom apšaudomą vietą. Mes buvom 3: du rusai ir aš. Ant kelio grioviuose matėsi užmuštų vyrų, moterų ir vaikų lavonų, riogsojo sudaužyti vežimai“*[359]. Pagal liudininkų parodymus, sukilėliai apšaudė besitraukiančius sovietus ir pačiame miestelyje netoli bažnyčios. Šio apšaudymo metu buvę nukauti 6 sovietų kareiviai, 1 milicininkas ir 2 civiliai asmenys. Kitą dieną (birželio 26 d.) sovietiniai milicininkai ir aktyvistai (apie 500 žmonių) sunkvežimiais sugrįžo į Obelius. Sukilėliai iš Obelių buvo priversti kuriam laikui pasitraukti. Kautynių metu buvo nušauti keli raudonarmiečiai ir civiliai gyventojai. Tačiau po trijų valandų prie miestelio priartėjo motorizuoti vokiečių daliniai, ir sovietai spruko į Rokiškį, o iš ten į Latviją[360].

1941 m. birželio 26 d. Pasubatės kaime, prie pat Latvijos sienos, sovietiniai aktyvistai sulaikė du lietuvių sukilėlius (Baranauską ir Beliūną?) ir juos sušaudė. Sovietai irgi patyrė nuostolių. Tą pačią dieną buvo mirtinai sužeistas pasienietis Aprosimas Kozlovas iš Juodupės valsčiaus Armonių kaimo. Buvusio milicijos įgaliotinio A. Barausko liudijimu, per šį susišaudymą su lietuvių sukilėliais buvo nušauti trys milicininkai: Lukenskis, Ivanovas ir dar vienas nežinoma pavarde[361].

Pasibaigus ginkluotiems susidūrimams su besitraukiančiais sovietais, sukilėliai dar ilgai suiminėjo pasilikusius komunistus, komjaunuolius ir sovietinius aktyvistus. Dauguma sulaikytųjų buvo perduoti Rokiškio policijai.

Aktyviai sukilime dalyvavo ir *Kriaunų* bažnytkaimio bei apylinkių žmonės. Prieš pat karą iš miestelio buvo ištremtos buvusio vietos šaulių vado Petro Vartibavičiaus ir mokytojo Jono Lapašinsko šeimos. Per Kauno radiją išgirdę apie Lietuvos laikinosios vyriausybės paskelbimą, ėmė organizuotis vietos šauliai. Jiems vadovavo Povilas Ilčiukas ir Tomas Sabaliauskas. Per kelias dienas į būrį įstojo beveik 50 vyrų. Nors ir stokodami ginklų

[359] *1941 m. birželio sukilimas (Dokumentų rinkinys)*, p. 309.
[360] LYA, f. K-1, ap. 58, b. 22777/3, l. 284; Ten pat, b. 22430/3, l. 275 ap., 309.
[361] Ten pat, l. 311, 340.

1941 m. birželio 24 d. sukilėliai puolė ir užėmė Kriaunų miestelį. Sukilėlių štabas įsikūrė pašto pastate. Kitą dieną į Kriaunas atvažiavo du sunkvežimiai su sovietų kareiviais. Per susišaudymą žuvo trys sukilėliai (1941 m. rudenį žuvusiems sukilėliams buvo pastatytas paminklas). Sukilėliai buvo priversti iš miestelio pasitraukti. Sovietai Kriaunose šeimininkavo tik vieną dieną, tačiau suspėjo palikti kruvinus pėdsakus. Jie be jokios aiškios priežasties sušaudė ūkininką Balį Palivoną, išvežė į Rokiškį ir ten žiauriai nužudė G. Pupelį. Birželio 26 d., priartėjus vokiečiams, sukilėliai vėl sugrįžo į Kriaunas ir atkūrė vietos valdžios įstaigas[362].

Čedasų apylinkės (Panemunio valsčius) gyventojai smarkiai nukentėjo pirmuoju sovietmečiu. Gyventojų areštai prasidėjo 1940 metų rudenį. 1941 m. birželio 14–16 d. trėmimus buvo išvežtos mokytojų Kumpauskų, Kisielių, Gervės ir kitų profesijų asmenų šeimos.

Krašto sovietizavimas ir sovietinis teroras kėlė patriotiškai nusiteikusių lietuvių pasipriešinimą. Dar gerokai iki Vokietijos–SSRS karo ėmė slapta organizuotis vietiniai šauliai, jaunalietuviai ir kiti aktyvesni gyventojai. Jie leido ir platino antisovietinius atsišaukimus, ragino sabotuoti sovietų valdžios uždėtas prievoles, skleidė žinias apie būsimą karą ir Nepriklausomos Lietuvos atkūrimą. Slaptos Čedasų grupės nariai buvo ūkininkas Antanas Balčiūnas ir mokytojas Stasys Sutkaitis iš Teklinės kaimo, ūkininkai Jonas Šedys, Jonas Mikšys ir Bronius Sukauskas iš Pavyžuonių kaimo. 1941 m. birželio 14 d. J. Šedys buvo ištremtas į Altajų.

Tarp trylikos Juodupėje 1941 m. birželio 24–25 d. nužudytų žmonių buvo ir du čedasiečiai: miškininkas Jonas Mieliūnas ir ūkininkas Antanas Balčiūnas. Dviem suimtiems čedasiečiams – Nikodemui Šulčiui ir Antanui Bliekai – karo pradžioje pavyko išsilaisvinti iš Rokiškio kalėjimo[363].

Prasidėjus karui buvęs Čedasų šaulių būrio vadas Antanas Karpavičius ir mokytojas Kazimieras Kalpokas ėmėsi iniciatyvos Čedasuose organizuoti sukilėlių būrį. Per trumpą laiką susirinko 50–60 vyrų būrys. Būrio štabas įsikūrė pradžios mokyklos pastate. Sukilėliai būrio vadu išrinko K. Kalpoką, Vlado Kalpoko, politinio kalinio, po dviejų dienų nukankinto Juodupėje, brolį.

Čedasų sukilėliai buvo pavaldūs Panemunio valsčiaus sukilėlių vadovybei. Būrys saugojo miestelį nuo užpuolimų ir padegimų, palaikė tvarką, sulaikydavo besitraukiančių raudonarmiečių grupeles ir miestelyje bei apy-

[362] R. Rutkauskienė, „Tarnavęs Tėvynei“, *Utenis*, 1996 birželio 13; Petro Ido byla Nr. I-13, LGGRTCA, l. 6.
[363] *Čedasų kraštas*, Čedasai–Rokiškis–Kaunas, 1999, p. 28.

linkėse pasilikusius komunistus ir sovietinius aktyvistus. Vokiečių kariuomenė per Čedasus peržygiavo birželio 27 d. Čedasų sukilėlių būrys veikė apie du mėnesius. Sukilėliai sulaikė keliasdešimt sovietinių aktyvistų ir apie 20–30 raudonarmiečių. Visi sovietų kareiviai pasidavė be jokio pasipriešinimo. Jie buvo užregistruoti ir paskui išskirstyti Čedasų apylinkės ūkininkams dirbti pagalbinius darbus. Tik 1943 m. rudenį vokiečiai juos surinko į Rokiškį ir dalį išvežė į Vokietiją. Dauguma suimtų sovietinių aktyvistų buvo ištardyti ir po kelių dienų paleisti į laisvę. Kiti buvo išsiųsti į Rokiškio kalėjimą. Kai kurie sovietiniai aktyvistai buvo suimti už tai, kad padėjo bolševikams vykdyti vietos gyventojų trėmimus į Rusiją. Čedasuose sukilėliai suėmė du brolius Petrą ir Igną Palivonus. Petras dalyvavo trėmimuose, o Ignas sovietmečiu dirbo apylinkės tarybos pirmininku[364].

Zarasų apskrityje

Rengimasis sukilimui. Zarasų apskrityje dar iki Vokietijos–SSRS karo pradėjo organizuotis lietuvių partizanų-sukilėlių būriai. Antazavės valsčiuje (Pailgės kaime) Vyčio kryžiaus kavalieriaus Antano Streikaus vadovaujami vyrai į mišką išėjo jau 1941 m. gegužės mėnesį. A. Streikaus sūnus Juozapas Streikus, paskatintas tėvo ir kitų patriotiškai nusiteikusių vyrų, dar 1941 m. sausio mėn. pradėjo rašyti ir platinti antisovietinius atsišaukimus. J. Streikui atsišaukimus platinti padėjo Albinas Streikus ir Balys Pupeikis. Šie jaunuoliai Antazavės valsčiaus kaimuose ir Aleksandravėlėje išplatino apie 50 atsišaukimų. Ranka rašyti lapeliai buvo klijuojami ant medžių ir telefono stulpų[365].

Dusetų valsčiuje 1940–1941 m. žiemą slaptą antisovietinę pasipriešinimo organizaciją suburti ėmėsi Lietuvos kariuomenės savanoris Povilas Lileika. Jis tęsė 1940 m. liepą suimto ir vėliau į Sibirą išvežto šaulių būrio vado mokytojo Petro Kuzmicko veiklą, išsaugojo šaulių būrio ginklus, telkė aktyviausius valsčiaus vyrus priešintis sovietiniams okupantams. Jam talkino buvęs šaulių būrio vado pavaduotojas psk. Jonas Lingė, Dusetose gyvenęs valsčiaus agronomas ats. jaun. ltn. Klemensas Žukauskas, buvęs policijos tarnautojas Balys Ubuka ir kiti. Dėl geros organizacijos dusetiškiai

[364] *Čedasų kraštas*, p. 28–29; LYA, f. K-1, ap. 58, b. 26657/3, t. 7, l. 237–239; Ten pat, t. 6, l. 145.
[365] LYA, f. K-1, ap. 58, b. 47200/3, t. 1, l. 103–104.

pirmomis karo dienomis iš pogrindžio išėjo turėdami 32 šautuvus ir 13 pistoletų[366].

Dalis antisovietinio pasipriešinimo dalyvių 1941 m. birželio mėnesį NKVD buvo suimti ir su šeimomis ištremti į Rusiją. Iš Antalieptės valsčiaus buvo ištremtas šaulių būrio vadas Aleksas Vitas, Baltriškių šaulių būrio vadas Romualdas Puodžius su žmona ir dviem vaikais ir jo pavaduotojas Pranas Juozėnas iš Pakunigės viensėdžio. Po keleto dienų slaptai susirinkę Baltriškių šauliai išsirinko vadu ats. jaun. psk. Juozą Zavadską, kuris vėliau tapo šios apylinkės sukilėlių būrio vadu. Vien iš Degučių valsčiaus sovietai ištrėmė į Sibirą 52 žmones. Iš Salako valsčiaus jie ištrėmė 40 lietuvių ir 33 iš Lenkijos pabėgusius žydų rabinus. Be to, besitraukdami iš Lietuvos, raudonarmiečiai nužudė tris lietuvius: 60 metų ūkininką Julių Bagdoną ir 25 metų jo sūnų Vladą Bagdoną bei 46 metų ūkininką Kostą Ramanauską. Iš viso iš Zarasų apskrities iki karo buvo ištremta 500 gyventojų[367].

Zarasų apskrities antisovietinio pasipriešinimo dalyviai dar iki karo pradžios palaikė ryšius su Kauno LAF. Slaptą literatūrą, instrukcijas ir nurodymus iš Kauno atveždavo kpt. Afanasijus Kazanas, ats. kpt. Juozas Kiesylis (kitur rašoma Juozapas Kesylis) ir kiti pogrindininkai.

Padėtis apskrityje karo pradžioje. Zarasų apskrityje nebuvo dislokuotų Raudonosios armijos dalinių. Tačiau prasidėjus karui per apskritį gausiai Latvijos link nuolat traukėsi vokiečių sumuštų Raudonosios armijos divizijų likučiai. Per apskritį iš Kauno traukėsi komunistinė valdžia, sovietinės vyriausybės nariai, represinių struktūrų vadovai. Įvairiausi pabėgėliai ne tik iš Kauno, bet ir iš kitų Lietuvos vietų skubėjo per apskritį Rusijos link beveik iki birželio pabaigos, nors vokiečių tankai Zarasus pasiekė jau birželio 26-ąją.

Prasidėjus karui sukilėliai nustojo slapstytis ir ėmė aktyviai veikti. Sukilėlių būrių branduolį paprastai sudarydavo vietiniai šauliai, apsiginklavę išsaugotais ginklais. Kai kuriose vietovėse jiems pavyko išvaikyti vietos administraciją: Aviliuose – birželio 23 d., Antazavėje, Dusetose, Antalieptėje – birželio 24 d. Nors iš kai kurių miestelių, atvykus stipresnėms milicininkų ir sovietinių aktyvistų pajėgoms, sukilėliai ir būdavo priversti laikinai pasitraukti, tačiau neilgam: joms išvykus, sukilėliai vėl sugrįždavo[368]. Sukilėliai dažnai apšaudydavo į rytus besitraukiančius raudonarmiečius, sovietinius

[366] LCVA, f. R-1106, ap. 2, b. 1; V. Indrašius, „1941 m. birželio 22-28 d. sukilimas Zarasų apskrityje", *Trimitas*, 2005, Nr. 8, p. 42–43.
[367] LCVA, f. R-1105, ap. 1, b. 6, l. 4–4 ap.; Ten pat, b. 34, l. 13, 15–17; *Lietuvos gyventojų trėmimai 1940–1941, 1944–1953 metais sovietinės okupacinės valdžios dokumentuose*, p. 201.
[368] Sud. Laima Raubiškienė, *Zarasai laiko vilnyse*, Utenos Indra: 2006, p. 118.

pareigūnus ir komunistus. Sukilėliai užėmė daug apskrities miestelių, steigė laikinus valdžios organus ir palaikė viešąją tvarką.

Iš viso kovose su bolševikais žuvo ne mažiau kaip 10 Zarasų apskrities sukilėlių[369].

Sukilėlių veiksmai. Sukilimo metu apskrityje susiorganizavo 26 sukilėlių būriai: Aleksandravėlės (vadas Antanas Streikus) – 16 sukilėlių; Antalieptės (vadas Alfonsas Norkus) – 19; Antazavės (vadas Pranas Vaitoška, vėliau ats. jaun. ltn. Antanas Kairevičius-Kairiūnas) – 21; Avilių (vadas Donatas Šukelis) – 11; Baibių (vadas ats. psk. Jonas Stulgys) – 12; Bajorų (vadas Stepas Steikūnas) – 14; Baltriškės (vadas ats. jaun. psk. Juozas Zavadskas) – 22; Degučių (vadas ats. psk. Petras Dūdėnas) – 22; Dusetų (vadas ats. jaun. psk. Jonas Lingė, vėliau jaun. ltn. Klemensas Žukauskas) – 20; Dūkšto (vadas ats. vrš. Petras Aidukas) – 18; Imbrado (vadas Stasys Bikulčius, vėliau Edvardas Stunžėnas) – 20; Kiviškių (Imbrado valsčius, vadas Vladas Stunžėnas) – 10; Kumpuolių (Antazavės valsčius, vadas ats. jaun. psk. Jonas Urvinis) – 8; Mukulių (vadas Vincas Juškėnas) – 14; Pempių (Dusetų valsčius, vadas ats. jaun. psk. Jonas Statulevičius) – 14; Raudinės (vadas ats. jaun. psk. Jonas Baravykas) – 19; Rimšės (vadas ats. vrš. Jonas Vasilevičius) – 18; Salako (vadas Kazys Ubonis, vėliau ats. psk. Justinas Preibys) – 53; Smalvų (vadas ats. jaun. psk. Kazys Stašiūnas) – 20; Stelmužės (vadas ats. jaun. psk. Antanas Cicėnas) – 22; Suvieko (vadas Jurgis Pučinskas) – 19; Šalinėnų (Antalieptės valsčius, vadas Petras Žemaitis) – 13; Šaulių (vadas ats. jaun. psk. Bronius Udras) – 15; Tabaro (vadas Petras Kuosa) – 14; Turmanto (vadas Antanas Streikus, vėliau Jonas Tvarijonavičius) – 17; Zarasų miesto (vadas kpt. A. Kazanas) – 30. Pagal sukilėlių būrių narių sąrašus Zarasų apskrityje veikė ne mažiau kaip 450 sukilėlių[370].

Antalieptės valsčiuje dar prieš karo pradžią pogrindyje susikūrė sukilėlių būriai Baltiškėse (vadas Juozas Zavadskas), Šalinėnuose (vadas Petras Žemaitis) ir Padustyje (vadas ats. vrš. Liudvikas Gikis). Pastarasis būrys palaikė glaudų ryšį su Antalieptės pašto viršininku Alfonsu Norkumi, kuris, birželio 22 d. telefonu iš Kauno gavęs nurodymą veikti, birželio 23 d. sudarė planą vietos įstaigoms užimti ir numatė jų vadovus.

Birželio 24 d. ginkluotas L. Gikio sukilėlių būrys, įžengęs į Antalieptę,

[369] A. Liekis, *LKP agonijos kronika*, II, p. 161–162; *Trimitas*, 2005, Nr. 8, p. 43; LCVA, f. R-1106, ap. 1, b. 119, l. 1; LYA, f. K-1, ap. 8, b. 193, l. 141–142; LCVA, f. R-1106, ap. 1, b. 108, l. 127.

[370] LCVA, f. R-1106, ap. 2, b. 1, l. 1–14; V. Indrašius, „1941 m. birželio 22–28 d. sukilimas Zarasų apskrityje", *Trimitas*, 2005, Nr. 8, p. 42; *Lietuvos kariuomenės karininkai 1918–1953*, t. 4, p. 129–130.

perdavė vadovavimą A. Norkui. Į būrį įsijungė 6 Zabičiūnų kaimo vyrai, po keletą iš Purvynės, Naršėnų ir aplinkinių kaimų.

Pradžioje Antalieptės būryje buvo 19 kovotojų, ginkluotų šautuvais ir pistoletais[371]. Netrukus būrys išaugo iki 55 vyrų, tačiau trūko ginklų. Birželio 24 d. 7 būrio sukilėliai išvyko apsirūpinti ginklais Daugailių pusėn, nes buvo gauta žinių, kad prie Utenos–Zarasų plento esą išmėtyta daug sovietinių ginklų. Ties Mikolojūnų kaimu sukilėlius apšaudė raudonarmiečiai, ir jie grįžo atgal.

Birželio 24–25 d. Antalieptės sukilėliai keletą kartų susikovė su klaidžiojančiais raudonarmiečiais, kai kurie raudonarmiečiai pasiduodavo į nelaisvę be kovos. Juos nuginkluojant buvo paimta 40 šautuvų, 6 naganai, apie 700 šovinių ir 20 granatų. Sukilėliams teko gaudyti ir areštuoti besislapstančius sovietinius aktyvistus. Iš jų Antanas Arminas, Balys Dubulskis ir Balys Kavolis buvo pripažinti nusikaltę žmoniškumui, todėl jiems buvo skirta mirties bausmė sušaudant.

Baltriškių būryje, vadovaujamame J. Zavadsko, buvo 23 kovotojai, tarp jų Nepriklausomybės kovų savanoris Alfonsas Mėlynis-Vaikutis (1897–1949), apdovanotas dviem Vyčio Kryžiais. Kuriantis Antalieptės valsčiaus savivaldai jis buvo paskirtas Naujasodžio apylinkės seniūnu. Jo likimas tragiškas: 1947 m. birželio 9 d. buvo suimtas, nuteistas 25 metams ir žuvo Mordovijos lageryje[372].

Baltriškių sukilėliai pasižymėjo aktyvumu. Miškingose savo apylinkėse jie sulaikė apie 40 raudonarmiečių, gaudė ir areštuodavo sovietinius aktyvistus. Iš jų Petras Gaigalas, Pranas Mėlynis, Juozas Peškaitis, Ivanas ir Kirilas Orlovai, Safronas Kolesnikovas ir Nesteras Usačiovas buvo apkaltinti vykdę tautos genocidą ir nuteisti mirties bausme sušaudant[373].

Šio būrio sukilėlių likimas tragiškas: keturi žuvo kautynėse su sovietine kariuomene prie Sedos, penki vėliau pasitraukė į Vakarus, 14 buvo areštuoti ir nuteisti antrosios sovietinės okupacijos metu, tarp jų ir būrio vadas Juozas Zavadskas (1908–1975) – dvidešimt metų buvo kalinamas Džezkazgano, Ekibastuzo ir Mordovijos lageriuose.

Greitai apsiginklavo *Šalinėnų* sukilėlių būrys, vadovaujamas Petro Žemaičio, veikęs netoli Utenos–Zarasų plento. Čia ypač pasižymėjo sukilėliai Antanas Stoškus ir Vladas Kukutys. Birželio 26 d., stebėdami plentu Zarasų link besitraukiančius raudonarmiečius, jie pamatė, kad vienas sunkvežimis

[371] LCVA, f. R-1106, ap. 2, b. 1.

[372] *Lietuvos gyventojų genocidas 1944–1947*, t. 2, Vilnius, LGGRTC, 1998, p. 493.

[373] *Masinės žudynės Lietuvoje*, p. 314–322.

sustojo ir raudonarmiečiai nuo jo trumpam pasišalino. Tuo pasinaudodami jie paėmė iš sunkvežimio dėžes su granatomis ir, nors apšaudomi, sėkmingai pristatė jas į būrį[374]. Tą pačią dieną sukilėliai Antanas Sinica ir Vladas Kukutys miške rado Prano Krasausko, buvusio Šalinėnų vykdomojo komiteto sekretoriaus, paslėptas bylas ir vėliau perdavė jas Antalieptės policijai. A. Stoškus ir V. Kukutys 1944 m. lapkričio ar gruodžio mėn. buvo areštuoti, be teismo išsiųsti į Vorkutą ir 1947 nuteisti kiekvienas 7 metams. V. Kukutys 1950 m. mirė lageryje Vorkutoje, o A. Stoškus grįžęs iš Sibiro gyveno ir 1993 m. mirė Anykščiuose[375].

Antazavės valsčiuje veikė keletas sukilėlių būrių: Antazavėje, Aleksandravėlėje, Aviliuose, Kumpuoliuose, Suvieke ir kt.

Išėjusiame iš pogrindžio *Antazavės* būryje buvo 21 kovotojas, jie turėjo 5 šautuvus ir 3 pistoletus. Pradžioje būriui vadovavo pienininkas Pranas Vaitoška, o birželio 24 d. iš jo pareigas perėmė ats. jaun. ltn. Antanas Kairevičius-Kairiūnas (1915–1993), tuo metu atostogavęs pas tėvus Volungių kaime[376]. Tą pačią dieną būrys, nepatirdamas pasipriešinimo, užėmė valsčiaus centrą Antazavę. Sovietiniai pareigūnai buvo pabėgę, nes sukilėliai buvo paskleidę gandus, kad išlaipintas vokiečių kariuomenės desantas. Nors vėliau, atvykus stipresniems raudonarmiečių ir milicijos būriams, sukilėliai ir buvo priversti pasitraukti, tačiau neilgam.

Buvęs komjaunuolis Lionginas Bakutis rašo, kad prasidėjus karui sukilėliai susirinko prie Antazavės šilo esančiame Špūrų name ir kontroliavo per šilą einančius kelius, sulaikė keturis vietos komjaunuolius. Jis mini aktyviausius sukilėlius – Juozą, Igną ir Antaną Paurius, Jaroslavą Špūrą, Povilą ir Alfonsą Vasiliauskus. Išgąsdintas sovietinis aktyvas susitelkė milicijos būstinėje, naikino dokumentus ir ruošėsi trauktis[377].

Vyčio Kryžiaus ordininko Antano Streikaus (1897–1945) vadovaujamas Aleksandravėlės sukilėlių būrys veikė Maniuliškių, Kumpuolių ir Lygalaukių apylinkėse. Iš jo veiklos pažymėtinas toks epizodas: birželio 25 d. būrys gavo žinią, kad Aleksandravėlėje yra sustojusi raudonarmiečių krovininė mašina, kuri turi važiuoti į Zarasus. Sukilėliai, parinkę patogią vietą pasalai, ant kelio užvertė medį. Sukilėliams apšaudžius sustojusią mašiną, raudonarmiečiai išsibėgiojo, o sužeistas pulkininkas ir mašina su ginklais atiteko sukilėliams. Sukilėlių laimikis buvo automobilis, 15 šautuvų, du kulkosvaidžiai ir keletas tūkstančių šovinių. Sulaikytas Raudonosios armijos pulkininkas buvo perduotas vokiečiams[378].

[374] LCVA, f. R-1106, ap. 18, l. 181.
[375] *Lietuvos gyventojų genocidas 1944–1947*, t. 2, Vilnius, 1998, p. 238, 1116.
[376] LCVA, f. R-1106, ap. 1, b. 63, l. 435.
[377] L. Bakutis, *Per liepsnojančią žemę*, 1961, p. 48.

Sukilėlių veiksmus Antazavės ir Aleksandravėlės apylinkėse po metų aprašė iš Lietuvos pasitraukęs buvęs sovietinis aktyvistas Jonas Misiūnas: *„Bažnytkaimyje Aleksandravėlėj ir tos apylinkės kai kuriuose kaimuose buvo iškabintos lietuviškos vėliavos. Aleksandravėlėj [sukilėliai] apšaudė ir sugadino lengvą mašiną, kuria važiavo į Zarasus Raudonosios armijos pulkininkas, majoras, kapitonas ir šoferis. Jie turėjo ginklų ir visą laiką atsišaudė, o kapitonas, gavęs iš valstiečio arklį, atvažiavo į mūsų valsčiaus miestelį pagalbos. Mes gavome 30 ginkluotų žmonių iš raudonarmiečių įgulos, kuri stovėjo Rokiškyje, dar prisidėjo mūsų 15 ginkluotų žmonių ir mes nuvažiavome į Aleksandravėlę. <...> Iš žmonių parodymų sužinojome, kad jie pašaudę pasitraukė į čia pat už bažnyčios esantį didelį mišką. Daugiau mums nebeteko tenai nuvažiuoti. Viskas tai įvyko birželio 25 d. Nuostolių jie buvo padarę tokių: kelis kartus nutraukė telefono laidus Obeliai–Aleksandravėlė ir paskutinę dieną (birželio 26 d.) nebebuvo ryšio, nors pašto agentūroje buvo du komjaunuoliai, ginkluoti vokiškais šautuvais.“*[379]

Karo pradžioje Antazavės valsčiaus Kumpuolių kaimo gyventojo P. Petravičiaus lauke nukrito pamuštas Raudonosios armijos lėktuvas. Vietiniai sukilėliai sulaikė sužeistą lakūną (pagal kitus šaltinius, buvo sulaikyti du lakūnai) ir paėmė lėktuve buvusią įrangą. Lakūnas buvo nuvežtas į Antazavės medicinos punktą. Kumpuolių būrio sukilėliai (būriui iš pradžių vadovavo Jonas Nairys, vėliau Jonas Urvinis) iš viso sulaikė 6 raudonarmiečius. Penkis belaisvius esą sušaudė vokiečiai (pagal kitus šaltinius, tai padarė sukilėliai)[380].

Mokytojo Jono Tumėno baudžiamojoje byloje rasta žinių apie Suvieko sukilėlių būrį. Pagal jas, sukilėlių būrio vadas Jurgis Pučinskas gerai pažinojo vieną Eglainės miestelio (Latvija) gyventoją. Šis pranešęs, kad iš miestelio pabėgus raudonarmiečiams sandėlyje liko ginklų. J. Tumėno parodymas: *„1941 m. birželio 25 d. pavakaryje J. Pučinskas paliepė J. Tumėnui ir P. Šakaliui važiuoti į Eglainę parvežti ginklų. Pagal jo nusakymus 200 m nuo stoties, žaliame name, suradome žmogų, kuris nurodė ginklų sandėlį, likusį nuo sovietinio dalinio. Mes gavome 15 šautuvų, 2 kulkosvaidžius, apie 100 granatų ir dvi dėžes šovinių. Visus šiuos ginklus susikrovėme į vežimus ir naktį atvežėme į Suvieką.“*[381]

[378] LYA, b. 31584/3, t. 2, l. 242–250; LYA, f. K-1, ap. 58, b. 47200/3, t. 2, l. 237–239.
[379] *1941 m. birželio sukilimas (Dokumentų rinkinys)*, p. 311–312.
[380] LYA, f. K-1, ap. 58, b. 31584/3, t. 1, l. 225; ten pat, b. P-18298, l. 23, 27.
[381] J. Tumėno baudžiamoji byla, LYA, f. K-1, ap. 58, b. P-19279.

Suvieko ir Raudinės būrių sukilėliams bene dažniausiai teko susikauti su besitraukiančiais raudonarmiečiais, nes pro juos ėjo vieškeliai į Latviją ir geležinkelis. Kaip rodo pateikta ataskaita, per mėnesį Suvieko partizanai sunaudojo 2 494 šovinius, Raudinės partizanai – 500 šovinių.[382]

Birželio 24 d. miškelyje prie Vaitenkos ežero keletas Raudinės būrio sukilėlių susidūrė su raudonarmiečiais, kurie, sukilėliams pareikalavus pasiduoti, pradėjo šaudyti. Susišaudymo metu žuvo Antanas Vaitonis (g. 1912 m.). Jis palaidotas Didėjos kaimo kapinėse, o jo žūties vietoje apylinkės žmonės pastatė granitinį paminklą, kurį po karo susprogdino Antazavės stribai. Po nepriklausomybės atgavimo toje vietoje pastatytas atminimo kryžius.

Antazavės valsčiuje veikusiame Avilių būryje buvo 11 sukilėlių, apsiginklavusių 6 šautuvais. Jiems vadovavo nuo Rimšės kilęs vietos mokytojas Donatas Šukelis (1944 m. pasitraukė į užsienį). Sukilėliai budėjo pagrindiniuose keliuose ir kryžkelėse, sulaikydavo pavienius raudonarmiečius ir sovietinius aktyvistus, iš kurių Juozą Paknį, Vaclovą Stankūną, Benediktą Markelį, Barborą Bakutienę ir Zosę Bertulytę sušaudė[383].

Birželio 28 d. nuginkluojant raudonarmiečius prie Avilių ežero buvo peršautas Imbraso būrio sukilėlis Vladas Stankevičius (g. 1900 m. Murmuliškių k., Degučių vls.). Jis mirė vežamas į Zarasų ligoninę. V. Stankevičius buvo Lietuvos kariuomenės savanoris, 1-ojo artilerijos pulko eilinis, už narsumą kautynėse su lenkais apdovanotas Vyčio Kryžiumi[384].

Degučių valsčiuje veikė du sukilėlių būriai – Degučiuose ir Baibiuose.

Degučių būryje buvo 22 kovotojai, jam vadovavo iš Bikėnų kaimo kilęs psk. Petras Dūdėnas (1916–1981), tarnavęs Ukmergės apskrities pasienio policijoje. Nors Degučių valsčiuje gyveno daug rusų tautybės piliečių, jie su kaimynais lietuviais palaikė draugiškus santykius. Tarp jų ir sukilėlių didesnių konfliktų nebuvo, suimti tik keli aktyvistai iš Palivarko kaimo.

Baibių sukilėlių būryje (vadas psk. Jonas Stulgys) buvo 12 kovotojų. Būrys aktyvumu nepasižymėjo, tačiau birželio 24–25 d. nuo besipriešinančių sovietinių aktyvistų kulkų žuvo šio būrio sukilėliai Juozas Daubaras ir Aleksandras Miškinis. Jų atminimui beržynėlyje prie mokyklos 1943 m. buvo pastatytas paminklinis akmuo[385].

[382] LCVA, f. R-1106, ap. 2, b. 2, l. 1.
[383] *Masinės žudynės Lietuvoje*, 2 dalis, 1973, p. 315–316.
[384] LCVA, f. R-1106, ap. 1, b. 95, l. 52; ten pat, f. 930, ap. 7, b. 236, l. 85.
[385] LCVA, f. R-1106, ap. 2, b. 1; *Lietuvos gyventojų genocidas 1939–1941*, t. 1, LGGRTC, 1999, p. 226, 576.

Dusetų valsčiuje pogrindininkai, išgirdę per radiją birželio 23 d. atsišaukimą į tautą ir žinią apie Laikinosios vyriausybės sudarymą, išėjo į viešumą ir pradėjo veikti. Jiems vadovavo ats. jaun. ltn. Klemensas Žukauskas. Kitą dieną, birželio 24-ąją, dar siautėjant raudoniesiems, sukilėliai užėmė svarbiausias įstaigas, miestelio centre iškelė tautinę vėliavą, suorganizavo parduotuvių ir visuomeninio turto apsaugą, išstatė sargybas visuose penkiuose vieškeliuose, vedančiuose į miestelį. Pavakare, apie 17 val., įvyko susišaudymas tarp sukilėlių ir iš miestelio besitraukiančių sovietinių aktyvistų. Apie nukentėjusius žinių nėra. Birželio 25 d. sukilėliai net du kartus susikovė su raudonarmiečiais, aštuoni jų buvo paimti į nelaisvę. Tą pačią dieną susišaudyta su sovietų kareiviais Baraukos miške. Du raudonarmiečiai buvo nukauti, dešimt paimta į nelaisvę. Ginkluoti susirėmimai vyko dar keletą dienų, sulaikant apylinkėse atsilikusius raudonarmiečius. Iš viso Dusetų sukilėliai sulaikė ir perdavė vokiečiams apie 150 raudonarmiečių, tris nukovė. Kautynėse žuvo du Dusetų valsčiaus sukilėliai[386].

Birželio 26–30 d. per Dusetas traukė į rytus vokiečių kariuomenės daliniai. Tuo pat metu buvo organizuojama Dusetų valsčiaus savivalda, sudaromas komitetas nukentėjusiems nuo raudonojo teroro ir karo lietuviams šelpti.

Dusetų valsčiaus *Pempių kaimo* būryje buvo 14 sukilėlių (vadas jaun. psk. Jonas Statulevičius iš Vokiškių kaimo). Būrys buvo suskirstytas į du padalinius; smogiamajam padaliniui vadovavo Petras Vadišius, apsaugai – Vytautas Miškinis. Birželio 27 d. sukilėlių grupė, vadovaujama ats. san. psk. Petro Stasiulionio, miškelyje ties Gasių kaimu apsupo 17 raudonarmiečių. Įvyko abipusis susišaudymas, kurio metu žuvo P. Stasiulionis, į petį buvo sužeistas sukilėlis Juozas Griškinis. Atvykus iš Dusetų pastiprinimui, bolševikų politrukas nusišovė, 16 raudonarmiečių pasidavė į nelaisvę. Pempių būrio sukilėliai iš viso į nelaisvę paėmė 41 sovietų kareivį ir vieną nukovė. Jiems atiteko 10 šautuvų, 11 dujokaukių, 1 granata, šešios dėžės su šoviniais[387].

Birželio 29 d. Dusetų kapinėse buvo iškilmingai palaidoti žuvusieji – sukilėlis Petras Stasiulionis ir vokiečių leitenantas H. Peitzmeier[388]. P. Stasiulionio žūties vietoje 1943 m. vasarą buvo pastatytas granitinis paminklas. Po karo stribai paminklą nugriovė, metalinį kryžių numušė, o užraše „*Žuvau gindamas Lietuvą nuo bolševikų*“ žodį „bolševikų“ iškapojo. Taip

[386] *1941 m. birželio sukilimas (Dokumentų rinkinys)*, p. 183–184; *Trimitas*, 2005, Nr. 8, p. 42; LYA, f. K-1, ap. 58, b. 14398/3, l. 100–100 a.
[387] LCVA, f. R-1106, ap. 2, b. 18, l. 247.
[388] LCVA, f. R-1106, ap. 2, b. 18, l. 266.

paminklas išgulėjo visą sovietmetį, bet jo išsaugoti nepavyko. Jau atkūrus Lietuvos nepriklausomybę, jį išsivežė paminklų gamintojai.

Salako valsčiuje pirmieji sukilėlių būriai organizavosi Švedriškės ir Vajasiškio bažnytkaimiuose. Zarasų krašte įvykius fiksavęs žurnalistas Petras Matekūnas rašo, kad pirmąją karo dieną į Salaką suvažiavo sovietinių apylinkių seniūnai tartis, kaip greičiau įvykdyti ūkinę rekviziciją. Švedriškės sukilėlių būrio vadas mokytojas Justinas Preibys, kurio šeimą 1941 m. birželio 14 d. sovietai ištrėmė į Sibirą, norėdamas įbauginti posėdžiavusius pareigūnus, paskambino į Salaką. Atsiliepė Salako vykdomojo komiteto pirmininkas Norbertas Nenėnas. Tarp jų įvyko pokalbis, kuris įvarė baimės ne tik Nenėnui, bet ir visiems posėdžiavusiems. Posėdis buvo nutrauktas ir iš Zarasų iškviesta pagalba. Apie 16 val. atvažiavo keli enkavėdistai, milicija ir ginkluoti partiečiai. Jie apsupo Švedriškės bažnytkaimį. Prasidėjo susišaudymas. Sukilėliai iš apsupties pasitraukė be nuostolių, išskyrus vieną lengvai sužeistą. Iš komunistų pusės buvo keli sužeisti ir vienas nušautas[389].

Birželio 24-osios pavakare mokytojo J. Preibio vadovaujami sukilėliai (apie 20 vyrų) be kovos užėmė Salako miestelį, nes dauguma sovietinių funkcionierių jau buvo pasitraukę. Pats pirmininkas N. Nenėnas, su žmona bėgdamas į Rusiją, dingo be žinios ties Vidžiais.

Padedant J. Preibiui, buvo suorganizuotas viso Salako valsčiaus sukilėlių būrys iš 53 vyrų, kuris pasidalino į tris apsaugos skyrius: Salako (vadas policijos tarnautojas Kazys Ubonis), Švedriškės (vadas mokytojas J. Preibys) ir Vajasiškio (vadas jaun. psk. Liudas Miškinis).

Salako vietovės labai miškingos, jį supa dideli Avinuostos, Giteniškės, Žagarinės ir Minčios miškų masyvai, kuriuose telkėsi nemaža raudonarmiečių, atsilikusių nuo atsitraukiančios sovietinės kariuomenės. Birželio 25 d. grupė tokių raudonarmiečių buvo atvykusi į Salaką ir jame padrikai pašaudė. Birželio 30 d. apie 7 val. ryto iš Minčios girios į Salaką atvažiavo apie 100 raudonarmiečių. Eidami per kaimus, jie reikalavo maisto, terorizavo ir plėšė gyventojus, žiauriai nužudė Narbutiškių viensėdžio 60 m. ūkininką Julių Bagdoną ir 25 m. jo sūnų Vladą, Jakiškių kaimo gyventoją Kostą Ramanauską. Salakas tą dieną sovietinių kareivių rankose išbuvo penkias valandas, nes sukilėliams ir ką tik atsikūrusiai policijai neužteko jėgų atlaikyti daug stipresnio priešo spaudimą. Tik įsikišus vokiečių kariuomenei, smurtautojai buvo sutramdyti[390].

[389] P. Matekūnas, „Karas Zarasuose", *Draugas*, (Čikaga), 1974 m. rugsėjis–spalis.
[390] LCVA, f. R-1106, ap. 1, b. 95, l. 66; LGGRTCA, S-147, l. 1–12.

Salako apsaugos būrio vadas K. Ubonis ataskaitoje Zarasams nurodo, kad Salako būrys sunaikino 3 kolaborantus, sulaikė 26 sovietų kareivius, Švedriškės skyrius sunaikino 2 kolaborantus ir 2 raudonarmiečius, o 11 paėmė į nelaisvę, sulaikė ir perdavė į Zarasus buvusį Zarasų apskrities milicijos vadą Agafoną Šikailovą, kuris vėliau už dalyvavimą vykdant genocidą buvo sušaudytas Magučių miške. Iš trofėjinės ginkluotės ir amunicijos Salako būrys Zarasams perdavė lengvąjį automobilį, 1 lengvąjį kulkosvaidį, 2 automatus, 4 šautuvus, 1 radijo imtuvą ir 5 dėžes su 3 000 šovinių. Kitus ginklus pasiliko būrio apginklavimui[391].

Salako sukilėlių būryje buvo Vyčio Kryžiaus ordininkas Jonas Mardosas (1900–1946), po karo partizanavęs ir dingęs be žinios Tauragnų valsčiuje, Lietuvos kariuomenės savanoris Jevstignejus Siniakovas, kurį 1944 m. liepos 27 d. Salako aikštėje viešai pakorė sovietinės kariuomenės „Smerš" dalinys, Jonas Dūdėnas (1914–1952) ir Kazys Kaladinskas (1903–1947), po karo tapę pagarsėjusiais partizanų kuopų vadais Salako, Tauragnų ir Dūkšto apylinkėse. J. Dūdėnui-Vynui po mirties suteiktas kapitono, K. Kaladinskui-Erškėčiui – majoro laipsnis[392].

Tilžės, Turmanto, Smalvų ir Dūkšto vietovėse sukilėlių būriai susikūrė stichiškai iš aktyviausių patriotiškai nusiteikusių apylinkės vyrų jau praėjus frontui. Jų veiklą trikdė lenkų aktyvistai, norėję įvesti savo savivaldą. Tilžės sukilėlių būrio vadas gavo žinią ir pranešė į Zarasus, kad lenkų partizanai iš Baltarusijos kėsinasi jėga išvaikyti lietuviškosios valdžios įstaigas. Jų apsaugai Zarasų apskrities Tautinės rinktinės vado kpt. E. Počebuto įsakymu liepos 23 d. į Tilžę nuvyko ginkluotas Salako partizanų būrys, kuris Tilžėje suorganizavo vietos apsaugos būrį iš 10 kovotojų. Būrio vadu paskyrė Salako būrio būrininką jaun. psk. Antaną Patvaiską[393].

Į Turmantą, svarbų Zarasų apskrities geležinkelio mazgą, 1941 m. liepos pradžioje buvo komandiruotas Aleksandravėlės sukilėlių vadas A. Streikus, lydimas septynių kovotojų, įgalioti organizuoti lietuviškąją administraciją. Vietos aktyvo padedami jie išvaikė lenkų savivaldos būrį, suformavo lietuvišką valsčiaus tarybą, įvedė tvarką miestelyje ir geležinkelio stotyje. Turmanto sukilėlių būrį A. Streikus papildė 17 kovotojų, jų vadu patvirtino Joną Tvarijonavičių[394] ir vietoje neveiklaus Turmanto po-

[391] LCVA, f. R-1106, ap. 2, b. 14, l. 4–84.
[392] *Lietuvos kariuomenės karininkai 1918–1953*, t. 3, p. 85, t. 4, p. 134; L. Abarius, *Laisvės kovos Zarasų krašte 1944–1958*, p. 125–143.
[393] LCVA, f. R-1106, ap. 2, b. 14, l. 4–84.
[394] Ten pat, b. 1.

licijos nuovados viršininko Mečio Petravičiaus paskyrė Joną Dūdėną.

Smalvų sukilėlių būrį iš 9 vyrų birželio 24 d. subūrė ats. jaun. psk. Kazys Stasiūnas iš Suntupių kaimo. Po keturių dienų būryje jau buvo 25 sukilėliai, ginkluoti 10 šautuvų ir 1 pistoletu. Būrys buvo padalintas į du skyrius. Antrojo skyriaus vadui, buvusiam vyr. policininkui psk. Broniui Juškėnui, buvo pavesta organizuoti Smalvų policijos nuovadą ir nuo birželio 28 d. laikinai eiti nuovados viršininko pareigas[395].

Nedaug yra žinių apie Dūkšto (vadas ats. viršila Petras Aidukas) sukilėlių veiklą. Iš atskirų šaltinių težinoma, kad miške netoli Gaidės bažnytkaimio sukilėliai liepos 12 d. susidūrė su dviem Raudonosios armijos karininkais. Susišaudymo metu žuvo sukilėlis Jonas Karla ir sovietų karininkas. Policijos tarnybą Dūkšte ėmėsi organizuoti birželio 28 d. iš Zarasų atsiųstas laikinasis nuovados viršininkas Vincas Juodvalkis[396]. Nuovadai sustiprinti Zarasų komendantūra liepos 7 d. atsiuntė dar 10 vyrų iš sukilėlių būrio[397].

Nemenka dalis Raudonosios armijos dalinių ir sovietinės valdžios pareigūnų traukėsi iš Lietuvos pro *Zarasus*, Daugpilio kryptimi. Birželio 23 d. pavakare į Zarasus atvyko buvę aukščiausieji Lietuvos SSR pareigūnai – J. Paleckis, A. Sniečkus, N. Pozdniakovas, M. Gedvilas ir kiti. Pasklidus gandui, kad vokiečiai jau arti, buvę sovietinės Lietuvos vadovai kitos dienos ryte skubiai pasitraukė į rytus, palikdami likimo valiai šimtus eilinių komunistų ir sovietinių aktyvistų. Besitraukdami vietiniai aktyvistai dar suspėjo padaryti daug žalos Zarasų miesto ir apskrities gyventojams. Komunistiniam terorui Zarasuose vadovavo Zarasų apskrities NKGB valdybos viršininko pavaduotojas čekistas Semionas Kosolapovas, Zarasų apskrities vykdomojo komiteto pirmininkas Vasilijus Majevskis, milicijos komisaras Jevsejus Petrovas, Zarasų apskrities kompartijos pirmasis sekretorius Nikolajus Kovšovas, Zarasų miesto vykdomojo komiteto pirmininkas Vincas Paleckis ir kiti vietiniai veikėjai. Besitraukiantys sovietai birželio 23 d. nusprendė padegti miestą. Šiam nusikaltimui atlikti vietiniams komjaunuoliams buvo išdalinti benzino ir žibalo buteliai. Tą pačią dieną Zarasų areštinės kieme, vadovaujant milicijos komisarui J. Petrovui, sovietai sušaudė tris politinius kalinius – buvusį Zarasų apskrities karo komendantą plk. ltn. Igną Kazimierą Pašilį (Podgaiskį), bibliotekininką Joną Petniūną ir Lietuvos kariuomenės savanorį Povilą Gabriusevičių. Dalį kalinių išvežė, o kalėjimą padegė, tačiau kitiems kaliniams pavyko išsilaisvinti. Birželio 24 d. enkavėdistai iš Zarasų pabėgo, bet kitą dieną grįžo ir dar aršiau siautėjo. Nužudė dar 6 žmones, tarp jų politinį kalinį mokytoją ats. ltn. Juozą Chmieliauską, rajono kelių viršininką ats. ltn. Kostą Mickų, gimnazijos mokytoją Algirdą Šakalį, Zarasų parapijos kleboną kun. Stanislovą Baltrimą. Iš viso Zarasų apskrityje besitraukiantys sovietai nužudė 20 civilių apskrities gyventojų ir sudegino 239 gyvenamuosius namus Zarasų miesto centre.

[395] Ten pat, b. 3, l. 1.
[396] Ten pat, b. 17, l. 1–2.
[397] Ten pat, b. 17, l. 6.

Zarasų mieste sukilėliai pradėjo veikti birželio 24 d. Apie 12 val., kai enkavėdistai ir milicija Zarasų kalėjimo kieme pradėjo žudyti kalinius, iš kitoje gatvės pusėje esančios bažnyčios bokšto į kalėjimo kiemą pasipylė šūviai. Egzekutoriai, manydami, kad juos apšaudo vokiečių desantininkai, pabėgo Daugpilio link. Tuo pasinaudoję likę kaliniai, atsirakinę kamerų duris ir išsibėgioję, išvengė tragiško likimo. Apie 14 val. sovietinės kariuomenės artilerija, matyt, gavusi pranešimą apie kelyje susidariusią atsitraukimo kliūtį, nuo Petrūniškio pusės apšaudė Zarasų bažnyčią. Buvo pramušta didžiojo altoriaus siena ir nugriautas bokštas[398]. Ilgą laiką nepavyko nustatyti, kas šaudė iš bokšto. Manyta, kad tai padarė buvęs gimnazijos mokytojas Algirdas Šakalys. Tik Lietuvai atgavus nepriklausomybę ir žmonėms ėmus atviriau kalbėti sužinota, kad šaudė buvęs Lietuvos kariuomenės karininkas kpt. Afanasijus Kazanas (1898–1953) su ką tik gimnaziją baigusiu sūnumi Igoriu (1923–1943). Šie narsuoliai nuo raudonojo teroro išgelbėjo dešimtis nekaltų žmonių.

Kpt. A. Kazano patriotinės šeimos likimas tragiškas. Sūnus Igoris buvo Zarasų policijos vachmistras, kaip vertėjas dalyvavo likviduojant M. Melnikaitės diversinį būrį, kvietė diversantus pasiduoti. Tuo metu jis buvo peršautas ir mirė 1943 m. liepos 14 d. Zarasuose. Kitas sūnus Mykolas (g. 1925 m.) buvo LLA Vytauto partizanų apygardos „Lokio" rinktinės vadas. 1944 m. gruodžio 26 d. drauge su vokiečių leitenantu H. Hove vadovavo didelio masto kautynėms su NKVD būriais Antazavės šile. Žuvo 1945 m. liepos 7 d. Dusetų valsčiaus Jaskoniškių kaime, J. Morkelio sodyboje, išduotas jos šeimininko. Po mirties jam suteiktas majoro laipsnis (2000 m.), skirtas Vyčio Kryžiaus IV laipsnio ordinas (2001 m.). Afanasijaus Kazano žmona Sofija Kazakevičiūtė-Kazanienė (1901–1994) Zarasuose buvo suimta ir 1945 m. sausio 15 d. nuteista mirties bausme. Vėliau, pakeitus mirties bausmę 10 m. lagerio, kalinta Gorkio srityje ir 1954 m. grįžo į Lietuvą.

Sukilėlių būrys Zarasuose susiorganizavo tik birželio 26 d., kai per miestą anksti ryte pervažiavo vokiečių kariuomenės pirmieji daliniai. Būrį organizavo gimnazijos mokytojas J. Katilius ir kpt. A. Kazanas, kuris ir tapo

[398] P. Matekūnas, „Karas Zarasuose", *Draugas*, (Čikaga), 1974 m. rugsėjis–spalis.

sukilėlių vadu. Sukilėlių štabas įsikūrė Zarasų klebonijoje. Didžiausias rūpestis buvo aprūpinti sukilėlius ginklais. Dalis ginklų buvo nupirkta iš vokiečių karių, kiti buvo įsigyjami nuginkluojant sulaikytus raudonarmiečius.

Birželio 28 d. sukilėliai ir Zarasų miesto visuomenė iškilmingai laidojo raudonojo teroro aukas. Vėliau karių kapinėse palaidojo ir du žuvusius sukilėlius: liepos 1 d. – Vytautą Butkų, liepos 9 d. – Vaclovą Bancevičių.

Birželio 29 d. sukilėlių štabas persikėlė į Šiaulių gatvę, į buvusią pradžios mokyklos inspektoriaus raštinę. Prie štabo buvo sudaryta trijų asmenų prokuratūra, kuri ištardė ir teisė apie 40 suimtųjų. Didesnė jų dalis buvo pripažinti nekaltais ir paleisti, o 19 pasmerkti mirti ir sušaudyti Magučių šilelyje[399].

Organizuojant Zarasų apskrities administracinį aparatą ir dar neturint pakankamų ryšių su Kaunu, sukilėlių štabui iškilo rūpestis, iš kur gauti lėšų tarnautojų algoms. Šis klausimas išsisprendė netikėtai. Sprukdami sunkvežimiu iš Panevėžio į Rusiją sovietai gabeno valstybinio banko pinigus, kaip manoma, apie 15 milijonų rublių. Kertant Latvijos sieną tarp Stelmužės ir Raudinės, įlūžo tiltas per Šėderės upelį, sunkvežimis užstrigo. Bėgliai, nesivargindami ištraukti mašiną, susiglemžė dalį pinigų ir spruko toliau. Likusius pinigus išsinešiojo Latvijos ūkininkai. Apie tai sužinojusi Zarasų sukilėlių štabo vadovybė į tą vietovę pasiuntė kpt. A. Kazano vadovaujamą 15 sukilėlių būrį. Jiems pavyko iš ūkininkų susigrąžinti daugiau kaip milijoną rublių. Kiekvienas šioje operacijoje dalyvavęs sukilėlis gavo po 300 rublių, o kiti pinigai, apie milijoną rublių, buvo padėti į Valstybinį banką. Iš šios sumos ir buvo išmokamos algos tarnautojams.

Reorganizuojant Zarasų sukilėlių būrį buvo sudaryta Zarasų apskrities Tautinės apsaugos rinktinė iš dviejų būrių – smogiamojo (vadas kpt. A. Kazanas) ir sargybos (vadas ltn. V. Narbutas). Nors rinktinėje tebuvo 30 kovotojų, ji koordinavo visų 26 Zarasų apskrities sukilėlių būrių veiksmus[400]. Rinktinei vadovauti Kauno LAF atsiuntė buvusį Lietuvos kariuomenės kapitoną Eduardą Počebutą. Vokiečiams išformavus rinktinę, jis perėjo į savisaugos batalioną, o 1944 m. pavasarį įstojo į generolo P. Plechavičiaus organizuojamą Vietinę rinktinę, vadovavo kuopai. 1944 m. gegužės 13 d. kpt. E. Počebutas žuvo mūšyje su Armija krajova prie Mūrinės Ašmenos, Baltarusijoje.

Likvidavus sukilėlių dalinius, kpt. A. Kazanas 1941 m. rugsėjo mėn. iš Zarasų išvyko į Kauną, tarnavo Lietuvos savisaugos dalių Transporto kuopoje, o nuo 1942 m. liepos – 255-ojo savisaugos bataliono 3-iosios kuopos

[399] P. Matekūnas, „Karas Zarasuose", *Draugas*, (Čikaga), 1974 m. rugsėjis–spalis.
[400] LCVA, f. R-1106, ap. 2, b. 1, l. 76.

vadu. Vėliau buvo vokiečių kariuomenės karininkas, 1945 m. Rytprūsiuose pateko į sovietų nelaisvę, buvo nuteistas 10 metų lagerio ir žuvo 1953 m. rugpjūčio 1 d. Vorkutos kalinių sukilimo malšinimo metu. Po mirties apdovanotas Vyčio Kryžiaus Komandoro ordinu (2008 m.)[401]. Zarasų mieste, prie namo, kuriame gyveno Kazanų šeima, pritvirtinta atminimo lenta.

[401] *Lietuvos kariuomenės karininkai 1918–1953*, t. 4, p. 192–193.

X

skyrius

SUKILIMAS RYTŲ IR PIETRYČIŲ LIETUVOJE

Regionas, apimantis Vilniaus ir visos Vilniaus apskrities, Alytaus, Trakų ir Švenčionių apskričių teritorijas, sukilimo požiūriu yra išskirtinis dėl dviejų priežasčių. Pirma, šiame regione veikė vokiečių armijų grupės „Centras" kariojo sparno divizijos, turėjusios uždavinį smogti pagrindinį smūgį Vilniaus kryptimi ir toliau veržtis Minsko ir Smolensko link. Antra, šiame regione buvo dislokuotas 29-asis šaulių teritorinis korpusas, suformuotas iš likviduotos Lietuvos kariuomenės. Gegužės pabaigoje beveik visas šis korpusas buvo perkeltas į vasaros stovyklas Varėnos, Pabradės ir Švenčionėlių apylinkėse.

Sukilimas Vilniuje

1941 m. gegužės pabaigoje, išvedus iš Vilniaus ir jo priemiesčių Raudonosios armijos dalis į vasaros stovyklas, mieste buvo likę tik kai kurie šarvuočių ir artilerijos daliniai, priešlėktuvinės apsaugos vienetai ir aviacijos dalinys. Iš lietuviškojo 29-ojo šaulių teritorinio korpuso štabų ir dalių mieste nuolatinėse dislokacijos vietose buvo paliktos nedidelės karių grupės kareivinių, sandėlių ir karinio turto apsaugai. Galbūt didžiausios likusios mieste sovietų pajėgos buvo NKVD daliniai, iki pat karo pradžios buvę užsiėmę masiniu Lietuvos gyventojų deportavimu į Rusiją ir naujais suėmimais.

Pirmoji karo diena vilniečiams prasidėjo gan ramiai, tik vėliau pasirodė vokiečių lėktuvai, kurie bombardavo aerodromą, žvalgė iš oro padėtį mieste. Mieste pradėta skelbti dažnus oro pavojus, bet iki pavakario miesto

nebombarduota. Pirmosios bombos į miestą nukrito prieš vakarą, kai Vilniaus gatvėse pasirodė Raudonosios armijos daliniai, pradėję trauktis per miestą. Buvo bombarduotos Jono Basanavičiaus gatvė, kurioje buvo NKVD kareivinės, Vilniaus, Pylimo gatvės, dujų fabrikas ir kiti svarbesni objektai. Nuo bombų buvo apgadinta elektros stotis, sugriauta keletas pastatų Šnipiškių kareivinėse ir kitose vietose. Nors vokiečių aviacijos bombardavimai nebuvo intensyvūs, bet gan dažni, mieste pradėjo kilti panika[1].

Enkavėdistai puolė evakuoti kalinius iš Lukiškių kalėjimo. Kaliniai iš kalėjimo buvo varomi į Vilniaus geležinkelio prekių stotį, grūdami į gyvulinius vagonus. Formuojamą kalinių ešaloną saugojo NKVD konvojinės kariuomenės 240-ojo pulko kariai. Buvo ketinama į Sovietų Sąjungos gilumą išgabenti apie 1 700 kalinių. Tačiau birželio 23 d. Vilniuje pradėjo aktyviai veikti sukilėliai, ir to atlikti nesuspėta: NKVD iš Vilniaus sugebėjo išvežti tik 20 vagonų su kaliniais. Geležinkelininkai atkabino dalį vagonų ir taip išlaisvino apie 500 kalinių[2].

Naktį į birželio 23 d. sovietų kariuomenės traukimasis per Vilnių dar nebuvo itin intensyvus, bet dieną sustiprėjo, o po pietų jau virto masiniu. Pagrindinis kariškių srautas driekėsi per Tado Kosciuškos gatvę, paskui vieni jų per Antakalnio gatvę traukėsi į šiaurę, kiti suko į Olandų gatvę, į rytus[3]. Gatvėse prasidėjo chaosas, kurį didino ir prasidėjęs paniškas civilių bėgimas. Vieni pabėgėliai traukėsi pėsčiomis, kiti prašėsi paimami pravažiuojančių karinių sunkvežimių. Sovietų kariškiai, enkavėdistai skubinosi evakuoti savo šeimas, todėl karštligiškai ieškojo susisiekimo priemonių, kai kurias tiesiog užgrobdavo[4].

Labai maža duomenų apie Vilniaus pogrindininkų, išvengusių areštų bangos 1941 m. pavasarį, veiksmus pirmąją karo dieną, tačiau neabejotina, kad jie atidžiai stebėjo ir vertino padėtį, palaikė ryšius vieni su kitais, nes jau kitą dieną buvo imtasi veiksmų pradėti sukilimą.

Antai vienas iš sukilimo organizatorių „M. S.“, manytina, priklausiusių LAF Vilniaus štabui ar turėjusių ryšį su juo, birželio 23 d. apie 10 val. gavo žinių iš ryšio žmonių, peržengusių sieną kartu su vokiečių kariuomene ir atskubėjusių į Vilnių, kad vokiečių kariuomenės dalinių galima laukti Vilniuje vakare, apie 20–21 val., todėl sukilimą galima pradėti apie 16 val. Tuoj

[1] M. S., „Bolševikų metais Lietuvoje“, *Karys*, 1942, Nr. 24–27.
[2] A. Anušauskas, *Lietuvių tautos sovietinis naikinimas 1940–1958 metais*, Vilnius, 1996, p. 115.
[3] J. Abraitis, „Veikiau pagal savo planą“, *Sukilimas. 1941 m. birželio 22–28 d.*, Vilnius, 1995, p. 176–182.
[4] M. S., „Bolševikų metais Lietuvoje“, *Karys*, 1942, Nr. 24–27.

pat buvo susisiekta su lietuviais kariais, paliktais saugoti kareivines Gedimino kalno papėdėje, ir nurodyta tą valandą būti pasirengusiems veikti. Vienas iš svarbiausių sukilėlių uždavinių buvo stengtis išsaugoti tiltus, kad atsitraukiantys sovietai jų neišsprogdintų. Matyt, panašius „M. S.“ nurodymus gavo ir tuoj pat pradėję burtis civiliai sukilėliai, kurie, pasiskirstę mažais būreliais, išplėšė milicijos ginklų sandėlius ir apsiginklavo[5].

Nurodymai kariams dėl tiltų buvo duoti pačiu laiku. Miesto centre jau buvo užminuotas Žvėryno tiltas, kuriam susprogdinti buvo paliktas tik vienas raudonarmietis. Prislinkę iš pasalos, sukilėliai likvidavo sprogdintoją ir nupjovė sprogmenų laidus[6].

Sukilimas Vilniuje prasidėjo po pietų. Jį pradėjo lietuviai kariai, juos palaikė keletas sukilėlių grupių iš civilių gyventojų. Aršiausiai kautasi kareivinių rajone prie Gedimino kalno. Neilgai trukus lietuviai sukilėliai iškėlė tautinę vėliavą Gedimino pilies bokšte. Po kurio laiko sovietai įstengė ją nuplėšti, bet paryčiui ji vėl suplevėsavo virš Gedimino pilies.

Antrosios karo dienos popietę Vilniuje susidarė keletas sukilimo centrų, veikusių savo nuožiūra ir iniciatyva.

Bene svarbiausias civilių sukilimo centras buvo Vilniaus universiteto Teisės fakulteto prodekano docento Stasio Žakevičiaus (Žymanto), vieno iš nedaugelio išlikusių po areštų Vilniaus štabo narių, suorganizuotas centras.

Pasak S. Žakevičiaus, organizuoti sukilimą Vilniuje buvo labai sudėtinga: *„Įvykę suėmimai, ypač teritorinio korpo karių tarpe, skaudžiai palietė visą LAF vadovybę ir pačią organizaciją ir sugriovė visus ligi tol ruoštus sukilimo planus. Pačiame beveik 200 000 gyventojų Vilniaus mieste lietuviai tesudarė negausią mažumą: 10–15 000. Didžioji lenkiškoji dauguma, kurioje tuomet aktyviai reiškėsi lenkų komunistai, buvo lietuviams priešiškai nusistačiusi, visus juos, be išimties, net ir pačius lietuvius komunistus, laikydama nacionalistais ir smetonininkais. Antrą žymią Vilniaus gyventojų dalį, apie 80 000, sudarė žydai, kurių tarpe tuo metu taip pat dominavo komunistinis aktyvas, kuriam bet koks net sovietinis lietuviškumas buvo svetimas ir todėl nepriimtinas ir atmestinas. <...> Vokiečiams nesulaikomai veržiantis Lietuvon ir lietuviams visame krašte sukilus, parodyti didvyrišką bent tarybinės respublikos sostinės gynimą reikalavo pats bolševikinis prestižas, o atsirėmimas nelietuvišku ir lietuviams priešišku komunistiniu Vilniaus miesto aktyvu tokiam okupantų pasipriešinimui teikė daugiau vilties, negu bet kur Lietuvo-*

[5] Ten pat.
[6] Ten pat.

je. <...> Šaltai ir logiškai protaujant, labai menkai teginkluotų, o dažnai ir visai beginklių, netekusių vadovybės ir neturinčių iš anksto paruošto aiškaus plano, be jokio ryšio su artėjančiais prie Vilniaus vokiečių kariuomenės daliniais, negausių Vilniaus pogrindininkų sukilimas iš anksto turėjo būti pasmerktas nepasisekti. <...> Jis lengvai galėjo sukelti gatvių kautynes ne vien su sovietų okupantais, bet ir su komunistuojančiais lenkų ir žydų aktyvistais ir, užuot apsaugojęs miestą nuo sunaikinimo, tik jį pagreitinti ir padidinti."[7]

Išaiškėjus, kad prasidėjo karas, reikėjo apspręsti, kada pradėti sukilimą. Anot S. Žakevičiaus „*<...> buvo svarbu, kad jis būtų baigtas prieš vokiečiams užimant Vilnių. Jei per anksti, sovietai lengvai galėjo susigriebti ir kontratakuoti. Tai būtų katastrofa.*"[8] Birželio 23 d. VU Teisės fakulteto dekanato patalpose S. Žakevičiaus sukviestame pasitarime, kuriame dalyvavo 10–20 žmonių, po ilgokų svarstymų buvo nuspręsta sukilimą Vilniuje pradėti tą pačią dieną 19 val. Aptartame sukilimo plane buvo numatyta užimti milicijos nuovadas, geležinkelio stotį, radiją, aerodromą, tiltus, išlaisvinti politinius kalinius iš Lukiškių kalėjimo bei iš traukinių Vilniuje ir Naujojoje Vilnioje, perimti pagrindinių miesto gatvių ir kelių iš miesto kontrolę. Buvo nuspręsta, kad sukilimo štabas bus VU Teisės fakulteto dekanate. Tarp sukilimo vadovų buvo ir studentas Vytautas Rimkus. Sukilėlių slaptažodis buvo „*Gedimino kalnas*".

Kadangi dauguma sovietinių valdžios ir karinių įstaigų darbuotojų iš Vilniaus pradėjo evakuotis naktį iš sekmadienio į pirmadienį ir evakuacija karštligiškai tęsėsi tuo metu, kai vyko sukilėlių štabo pasitarimas, buvo aišku, kad miestą vokiečiai užims be didesnio pasipriešinimo. Dėl to sukilėliai galėjo tikėtis, kad prieš juos nebus panaudotos didesnės enkavėdistų ir raudonarmiečių pajėgos.

Tačiau sukilimas prasidėjo anksčiau, nei numatė S. Žakevičius ir jo bendražygiai. Apie 15 val. sukilo miesto korpuso dalių nuolatinėse dislokacijos vietose palikti lietuviai kariai.

Kai birželio 23 d. vakare S. Žakevičiaus štabo organizuoti sukilėliai pradėjo užiminėti valdžios įstaigas, mieste jau aidėjo lietuvių karių ir raudonarmiečių kautynių šūviai Gedimino, Didžiojoje, Trakų gatvėse, Antakalnyje ir Trijų Kryžių kalno rajone. Sukilėliai užėmė paštą, milicijos skyrius, o trylikos sukilėlių būrys užėmė radijo stotį. Netrukus per radiją buvo pradėtas transliuoti Lietuvos Respublikos himnas[9].

[7] V. Rimkus, „Lietuvių sukilimas Vilniuje 1941 metais", London, 1984, p. 7–8.
[8] *Kultūros barai*, 1996, Nr. 8–9, p. 69.
[9] V. Brandišauskas, *Siekiai atkurti Lietuvos valstybingumą (1940 06–1941 09)*, Vilnius, 1996, p. 70.

Birželio 23 d. LAF Vilniaus štabo vardu buvo parengtas ir išspausdintas atsišaukimas, kuriame buvo rašoma apie Nepriklausomybės atkūrimą ir Lietuvos laikinosios vyriausybės sudarymą Kaune ir raginama Vilniuje pradėti sukilimą prieš bolševikus[10]. Atsišaukimo parašymu, spausdinimu ir išplatinimu rūpinosi S. Žakevičius.

Vieningų veiksmų ir glaudaus bendradarbiavimo tarp civilių sukilėlių ir karių nebuvo, tačiau kažkaip savaime susidarė karių ir civilių veiksmų rajonai. Civiliai daugiau kovėsi Šv. Jono ir Dominikonų gatvių sankryžoje ir Pylimo gatvėje netoli sinagogos[11].

Anot S. Žakevičiaus, sukilimas vystėsi spontaniškai: „*Daugiau ar mažiau, bet jau sukilimą pradėjus, buvo dalintasi funkcijomis – kas ką užima: geležinkelio stotį, nuovadą ir panašiai. Bet spontaniškumas ir čia labai reiškėsi. Bene stipriausiai pasireiškė III nuovada. <...> Kiek žmonių dalyvavo? Nežinia. Vėliau daug įsijungė. Gal pora tūkstančių. <...> Visas tas sukilimas buvo herojiškas, nes jis buvo pradėtas ir vykdomas dideliu ryžtu, bet priešingai visoms logikoms ir teorijoms. <...> Svarbiausias dalykas buvo sukilimo staigumas, spontaniškumas ir kaip tik logikos stoka. Bolševikai nežinojo ir negalėjo susigaudyti nei kas, nei iš kur šaudė. Ir kaip tik tai sukėlė paniką ir vertė juos trauktis.*"[12]

Kitas civilių sukilimo štabas susiorganizavo Vilniaus dailės muziejaus direktoriaus Adolfo Valeškos iniciatyva. Tačiau apie šio štabo veiklą žinoma nedaug, gali būti, kad tai buvo vienas iš spontaniškai susidariusių sukilimo židinių.

Aktyviausiai veikė sukilę lietuviai kariai. Lietuviškosios dalys ir daliniai Vilniuje buvo išdėstytos taip: Pranciškonų vienuolyne – korpuso pionierių batalionas; Šnipiškių kareivinėse (į pietus nuo Artilerijos gatvės) – 615-asis artilerijos pulkas; Nazaritiečių vienuolyne – korpuso zenitinės artilerijos divizionas; Antakalnio kareivinėse (T. Kosciuškos gatvėje) – 234-asis ir 259-asis šaulių pulkai; Raudonojo Kryžiaus ligoninėje (Antakalnio gatvėje) – 297-asis šaulių pulkas; Misionierių vienuolyne – 294-asis šaulių pulkas; Vizitiečių vienuolyne ir Milicijos mokykloje – 184-osios šaulių divizijos atskiri batalionai ir divizionai; buvusiuose Šaulių namuose – 179-osios šaulių divizijos atskiri batalionai ir divizionai; Verkių dvare – 179-osios šaulių divizijos žvalgybos batalionas[13].

[10] „1941 metų sukilimą prisimena jo dalyviai: Iš V. Kavolio 1960 m. apklausos", *Kultūros barai*, 1996, Nr. 8–9, p. 69–70.
[11] M. Svirnelio autobiografija (rašyta 2000 10 25), LGGRTCA, b. Nr. S-85, lapai nenumeruoti.
[12] Cit. pagal: A. Bubnys, *Vokiečių okupuota Lietuva (1941–1944)*, Vilnius: LGGRTC, 1998, p. 40–41.
[13] Šaulių teritorinio korpuso štabo įsakymas žygiui į naująsias dislokavimo vietas, 1940 m. rugsėjo 4 d., LCVA, f. 532, ap. 1, b. 179, l. 113–115.

Pirmąją karo dieną korpuso dalių dislokavimo vietose buvo sustiprintos sargybos, prie ginklų ir kitų svarbesnių sandėlių buvo išstatyti daugiausia raudonarmiečiai ir komjaunuoliai. Nors lietuviai kariai jau pradėjo svarstyti apie atsilaisvinimą, tačiau ryžtingesnių veiksmų dar nebuvo imtasi, nes padėtis buvo neaiški.

Apie sukilimo pradžią turimos žinios prieštaringos. Pasak vieno iš sukilimo štabo atstovų, jis sutartu laiku atvykęs į kareivines, esančias Tado Kosciuškos gatvėje, padedant lietuviams kariams nuginklavęs du politrukus, kuriuos įsakęs uždaryti į rūsį, paskui davęs nurodymą užimti ginklų sandėlį. Lietuviams kariams, apsirūpinusiems šoviniais, buvo duota komanda apšaudyti kiekvieną pro šalį vykstantį smulkų raudonarmiečių dalinį[14]. Tuo tarpu daugumos lietuvių karių teigimu, sukilimas prasidėjęs spontaniškai, pagal susidariusias aplinkybes. Tačiau tikrai žinoma, kad lietuvių karių sukilimas prasidėjo kareivinėse Tado Kosciuškos gatvėje. Čia buvusių karių veiksmus parėmus kitų korpuso dalių kareivinėse buvusiems lietuviams, susidarė keletas karių sukilimo židinių. Sukilę kariai užmezgė ryšius su mieste besiburiančiais sukilėliais, padėjo jiems šoviniais, dalinosi žiniomis apie padėtį.

Aktyviausiai veikė Kosciuškos gatvėje dislokuotų dalinių lietuviai kariai. Vakarop, maždaug tuo pat metu, kai pradėjo veikti ir civiliai sukilėliai, dar vienas sukilimo židinys įsiliepsnojo Trakų gatvėje, kur buvo dislokuotas korpuso 306-asis pionierių batalionas. Trečias didesnis lietuvių karių sukilimo židinys susidarė karo mokykloje, Antakalnio gatvėje. Aktyviai veikė lietuviai kariai ir kitose dislokavimo vietose, bet jų veikla pradėjo reikštis kiek vėliau.

Lietuvių karių sukilimas prasidėjo antrąją karo dieną apie 15–16 val. ir tęsėsi iki kitos dienos ankstaus ryto, kai Vilniuje pasirodė vokiečiai[15].

Tado Kosciuškos gatvėje buvo 234-asis ir 259-asis šaulių pulkai, korpuso ryšių batalionas, 179-osios šaulių divizijos atskiras pionierių batalionas. Ten buvo ir bendra visų korpuso dalių Vilniuje ligoninė, kur buvo keliasdešimt karių ligonių, negalinčių išvykti į poligoną arba iš vasaros stovyklų atsiųstų gydyti.

Sukilimą pradėjo 259-ojo šaulių pulko lietuviai, vadovaujami psk. J. Grigaliūno[16]. 259-ojo šaulių pulko kareivinėse buvo palikti 3-iojo batalionо 7-osios ir 9-osios kuopų kareiviai. Jiems vadovavo 9-osios kuopos vadas rusų karininkas politrukas Sporikinas. Kai birželio 23 d. politrukas Sporikinas įsakė ruoštis žygiuoti į poligoną prisijungti prie pulko, psk. J. Grigaliūnas, supratęs, kad tai tik dingstis pakelti karius trauktis į Rusiją, ėmėsi iniciatyvos ir davė įsakymą neiti. Padedant dviem puskarininkiams J. Grigaliūnas lietuvius karius išskirstė skyriais ir nurodė išsidėstyti Antakalnio kalvose. Kai ten jų ieškoti nuvyko politrukas Sporikinas su grupe raudonarmiečių, įvyko susišaudymas. Politrukui, kuopos vadui ir keliems raudonarmiečiams žuvus, kiti pasidavė. Tuoj pat buvo atidaryti ginklų sandėliai, kuriuos saugojo rusų sargybos. Visi apsiginklavo, užteko ir kulkosvaidžių[17]. Ginklais buvo pasidalinta ir su 234-ojo pulko ligoninėje susidariusiu būriu.

[14] M. S., „Bolševikų metais Lietuvoje", *Karys*, 1942, Nr. 24–27.
[15] *Karys*, 1943, Nr. 25, p. 151.
[16] Ten pat.

Birželio 23 d. jau iš pat ryto buvo pradėta Vilniaus karo ligoninės evakuacija, stengtasi išvežti bent kiek paeiti galinčius karius. Apie vidudienį buvo įsakyta ruoštis išvykti ir 234-ajame šaulių pulke įrengtos ligoninės ligoniams[18]. Pulko ligoninės san. vršl. Juozas Žvirblis, sužinojęs apie gretimo 259-ojo šaulių pulko lietuvių karių ryžtą priešintis ir nevykti į Rusiją, ėmėsi formuoti būrį iš sanitarų ir sveikstančiųjų ligonių. Prie šio būrio prisidėjo 259-ojo šaulių pulko areštinės sargybiniai. Jie, paleidę areštinėje sėdėjusius lietuvius, ten uždarė nuginkluotus raudonarmiečius ir politrukus. Ginklų ir šovinių buvo gauta iš 259-ojo šaulių pulko ginklų sandėlio[19].

Susijungusios 234-ojo šaulių pulko ir 259-ojo šaulių pulko išsilaisvinusių lietuvių karių grupės, vadovaujamos vršl. J. Žvirblio ir psk. J. Grigaliūno, išsidėstė nuo Šv. Petro ir Povilo bažnyčios iki Vilnelės upės, frontu į Kosciuškos gatvę. Sunkieji kulkosvaidžiai buvo išdėstyti Trijų Kryžių, Gedimino kalnuose ir prie Technikos instituto.

Po pietų raudonarmiečiams pradėjus gausiai trauktis Kosciuškos gatve jau pasirengę kariai paleido į juos ugnį[20].

Prasidėjo susišaudymas, tačiau lietuvių buvo per mažai, kad sustabdytų raudonarmiečių judėjimą. San. psk. Jonas Vaičys nusprendė pasinaudoti Neries ir Vilnelės santakoje – Altarijoje – aptikta mašina. Kartu su vairuotoju, įkėlę į mašiną sunkųjį kulkosvaidį, jie išvažiavo į gatvę ir, sėkmingai prasmukę pro besitraukiančius raudonarmiečius, atvažiavo prie Šv. Petro ir Povilo bažnyčios. Pastatę kulkosvaidį šventoriuje, jie atidengė žudančią ugnį išilgai Kosciuškos gatvės. Raudonarmiečiai patyrė nemažų nuostolių[21].

[17] Ten pat.
[18] *Karys*, 1942, Nr. 4, p. 5.
[19] Ten pat.
[20] Ten pat.
[21] Ten pat.

Kautynėse ypač pasižymėjo 234-ojo šaulių pulko sanitaras eil. Vingilas, apšaudęs atvažiuojantį sunkųjį pabūklą ir sunaikinęs jo tarnybą. Pabūklu pasirūpinti jau nebuvo kam ir jis buvo paliktas[22]. Vienas iš paėmusių ginklą į rankas ligonių, 294-ojo šaulių pulko eil. Antanas Sova, nukovė 4 raudonarmiečius, nors ir buvo prieš tai rusų kareivio sužeistas į veidą durtuvu[23].

Tačiau ir lietuviai patyrė nuostolių. Betvarstantis sužeistą lietuvį kareivį už medžio pasislėpusio raudonarmiečio buvo nukautas sanitaras eil. Vincas Andriušis (234-asis šaulių pulkas)[24].

Besikaunančius šaulių pulkų karius parėmė 179-osios šaulių divizijos atsk. pionierių bataliono kariai. Laisvi nuo sargybos lietuviai kariai nuginklavo politruką ir raudonarmiečius ir taip pat ėmėsi apšaudyti važiuojančias Kosciuškos gatve karines mašinas ir besitraukiančius raudonarmiečius. Benešant iš 259-ojo šaulių pulko sargybos šovinius buvo mirtinai sužeistas eil. Kazys Kuodys (618-asis artilerijos pulkas)[25].

Vakarop lietuvių padėtis pasunkėjo, kai iš miesto centro atvažiavęs sovietų tankas pradėjo šaudyti į kareivinių rajoną. Lietuviams teko iš kareivinių pasitraukti į kalvų šlaitus. Kitą rytą didesnio pavojaus jau nebebuvo, nes patyrę nemažų nuostolių Raudonosios armijos daliniai pradėjo vengti trauktis per Vilnių, o vakare jų srautas visai sumažėjo.

Kautynių vietoje raudonarmiečiai paliko 2 sunkiuosius ir 2 lengvuosius motorizuotus artilerijos pabūklus, 5 sunkvežimius (vieną iš jų su dviem dėžėm pinigų), 10 lengvųjų mašinų ir 8 motociklus[26].

Be minėtų 234-ojo šaulių pulko ligoninės karių, šio pulko kareivinėse sargyboms ir paliktam kariniam ir kitokiam turtui saugoti buvo palikta 5-oji kuopa, vadovaujama ltn. Jono Abraičio. Kuopoje buvo apie 80 proc. lietuvių, penki Lietuvos žydai, keletas Lietuvos rusų ir 18 jaunų raudonarmiečių, atvykusių į kuopą prieš pat karo pradžią. Be kuopos vado, kuopoje buvo keli Raudonosios armijos karininkai – kuopos vado padėjėjas leitenantas, du jaunesnieji leitenantai, atsiųsti į kuopą prieš keletą dienų iki karo, ir ukrainietis kuopos politrukas[27].

Ltn. J. Abraitis, pasitaręs su patikimesniais puskarininkiais, nusprendė nenaudoti ginklo prieš besitraukiančią Raudonąją armiją, nes ne laiku išsautas šūvis galėjo turėti skaudžių padarinių kuopai. Svarbiausias jo tikslas buvo išsaugoti kuopą[28]. Prieš kuopoje buvusius Raudonosios armijos karininkus, politruką ir kareivius buvo nuspręsta smurto nevartoti, tuo labiau kad jie buvo klusnūs, lojalūs ir jokių provokacinių veiksmų nedarė ar kurstančių įsakymų nedavė[29].

[22] Ten pat.
[23] Ten pat.
[24] Ten pat.
[25] Ten pat, Nr. 47, p. 6.
[26] *Karys*, 1943, Nr. 25, p. 151.
[27] Dim. mjr. Jonas Abraitis, „Veikiau pagal savo planą", *Sukilimas. 1941 m. birželio 22–28 d.*, Vilnius, „Kardas", 1995, p. 176–182.

Tačiau laikytis neutralumo nepavyko. Vakare (tuo metu kuopos vado nebuvo vietoje) prie pulko sargybos pastato atvyko grupė enkavėdistų ir keli juos lydėję kareiviai. Atvykusieji išsikvietė sargybos vadą ir pareikalavo, kad kariai paliktų sargybos būstinę ir postus, nes jie numatę kuopos sargybą ir sandėlių sargybinius pakeisti kareiviais rusais. Sargybos vadui atsisakius vykdyti jų įsakymą, vienas iš atvykusiųjų išsitraukė ginklą. Tada sargybinėje buvusi sargybų pamaina visus atvykusiuosius likvidavo[30].

Susiklosčius pavojingai padėčiai, kuopa išvyko iš kareivinių ir naktį praleido Trijų Kryžių kalno šiaurinėje pašlaitėje. Vietoje buvo palikta tik sargyba[31].

Anksti ryte žuvo kuopos sanitaras gr. Pranckevičius. Šiek tiek tolėliau į šiaurę nuo kuopos apkasų Trijų Kryžių kalne teikiantį pirmąją pagalbą sunkiai sužeistam rusų kariui sanitarą nušovė kitas raudonarmietis[32].

Netrukus Antakalnio ir Olandų gatvių sankryžoje pasirodžius pirmiesiems vokiečių tankams ltn. J. Abraitis nuėjo pas vokiečius ir pranešė jiems, kad kalno šlaite yra apsikasę lietuviai, tuo galbūt išgelbėdamas kuopą, nes vokiečiai galėjo atidengti ugnį į ją, palaikę raudonarmiečiais[33].

Birželio 24-osios ankstų rytą vyko jau baigiamieji karių sukilimo veiksmai.

234-ojo šaulių pulko vršl. Stasys Gipas su eil. Stasiu Bartkevičiumi birželio 24 d. anksti ryte nuėjo į 259-ojo šaulių pulko štabo rajoną, kur buvo areštinė, ir nuginklavo dar pasilikusius raudonarmiečius[34].

303-iajame ryšių batalione apsaugai buvo palikta 3-ioji kuopa. Pradžioje lietuvių karių pasipriešinimas pasireiškė tuo, kad pavieniui vienas ar kitas jų pradėjo dingti. Lietuviai kariai, susisiekę su sukilėliais, rengėsi nuginkluoti du politrukus, raudonarmiečius ir komjaunuolius. Paryčiui sargybą betikrinantį politruką Platinskį nukovė eil. Vytautas Jurkėnas. Tuoj

[28] Ten pat.
[29] Ten pat.
[30] Ten pat.
[31] Ten pat.
[32] Ten pat.
[33] Ten pat.
[34] *Karys*, 1942, Nr. 10, p. 5

pat prasidėjo ir raudonarmiečių nuginklavimas. Antrasis politrukas Belousovas pasislėpė bataliono virtuvėje ir ten nusišovė[35].

Trakų gatvėje korpuso pionierių bataliono kareivinėse – buvusiuose pranciškonų vienuolyno rūmuose – sukilimas prasidėjo birželio 23-iosios dieną, kai kareivių apsaugos būrio vadas jaun. ltn. Ignas Talanskas su savo žmonėmis nušovė ten buvusį politruką, pasirūpino šovinių ir užmezgė ryšius su miesto sukilėliais[36].

Apie 19 val. į Vilnių su bataliono motorizuotąja vora iš Varėnos poligono atvyko bataliono vadas plk. ltn. Viktoras Kundrotas ir bataliono komisaras vyr. politrukas V. Bušmakinas. Atvykusieji ketino pasipildyti degalų ir kartu su kitais trauktis tolyn. Tačiau kareivinėse buvusių karių dauguma buvo griežtai nusistačiusi iš Vilniaus nesitraukti. Lietuviai kariai atsisakė vykdyti bataliono vado ir komisaro įsakymus. Tarp lietuvių karių ir politrukų vadovaujamų raudonarmiečių kilo susišaudymas, aukų buvo iš abiejų pusių (išsamiau apie šį susirėmimą žr. skirsnyje „Korpuso 306-asis pionierių batalionas“).

Jau sutemus bataliono kariai keliais lengvaisiais kulkosvaidžiais ėmė apšaudyti pravažiuojančias sovietų mašinas[37]. Raudonarmiečiams liovusis trauktis per bataliono karių kontroliuojamą rajoną, baigėsi ir susišaudymai. Tačiau esant neaiškiai padėčiai buvo imtasi visų įmanomų priemonių organizuoti gynybą, sustiprinti patruliavimą gretimose gatvėse iki mieste pasirodant pirmiesiems vokiečių daliniams.

Paminėtina šio bataliono paliktos Vilniuje apsaugos vienos sargybos istorija. Birželio 23 d. į sargybą saugoti korpuso štabo garažo prie autobusų stoties buvo pasiųsti 4 kariai, ginkluoti lengvuoju kulkosvaidžiu ir 3 šautuvais: sargybos viršininkas gr. Mikelionis ir eiliniai Augustas Jankauskas, Pranskaitis ir Paulauskas. Garažuose buvo ir civilių keleivinių mašinų. Einant sargybą, prie sargybinės prisistatė milicininkas su septyniais kareiviais ir pradėjo reikalauti leisti paimti automašinas. Tačiau sargyba neleido, nors jai ir buvo grasinama ginklu. Ketinimų paimti automašinas buvo ir daugiau, tačiau sargyba tvirtai išsilaikė iki ryto, išsaugodama autotransportą. Prašvitus prie sargybinės pasirodė du vokiečių kariai ir civilis. Vokiečiai liepė sudėti į jų motociklą ginklus ir eiti į savo kareivines, ir kariai jiems pakluso[38].

[35] Ten pat, Nr. 3, p. 6; Nr. 51–53.

[36] Kpt. Urbonas, „Trumpa 29-ojo šaulių teritorinio korpuso lietuviškųjų dalių iš Raudonosios armijos atsipalaidavimo apžvalga“, *Karys*, 1943, Nr. 43, p. 265.

[37] Ten pat.

[38] *Karys*, 1942, Nr. 5, p. 4.

Antakalnio gatvėje karo mokyklos patalpas ir paliktą turtą saugoti buvo palikti du kursantų būriai – vienas lietuvių, antras rusų. Lietuvių būrio vadas buvo ltn. Jurgis Zemeckis, būrininkas – psk. Povilas Ožiūnas[39].

Birželio 22 d. vakare atvykęs iš Pabradės poligono į Vilnių mokyklos viršininkas plk. G. Sokurovas mokyklos apsaugai skyrė dar vieno kursantų – rusų ir lietuvių – būrio dalį. Visai apsaugai vadovauti plk. G. Sokurovas paskyrė komendantą ltn. Kužmaną, mokyklos artilerijos instruktorių. Be komendanto ir ltn. J. Zemeckio, mokykloje prie sargybos būrių buvo dar du leitenantai rusai ir vienas politrukas[40].

Birželio 23 d. apie 15–16 val., kai Vilniuje prasidėjo šaudymas, ltn. Kužmanas sunerimo. Norėjo telefonu susisiekti su Vilniaus įgulos tarnyba, bet nepavyko. Pasiėmęs apsaugai 3 kursantus, jis automašina išvažiavo ieškoti karo mokyklos viršininko plk. G. Sokurovo. Jį surado Vilniaus priemiestyje netoli aerodromo. Ltn. Kužmanui papasakojus, kas dedasi Vilniuje, plk. G. Sokurovas įsakė surinkti visą sargybą, susodinti į mašinas ir trauktis Ašmenos link. Tačiau ltn. Kužmanui grįžtant į mokyklą, prie Šv. Petro ir Povilo bažnyčios lietuviai iš kulkosvaidžio apšaudė mašiną. Ltn. Kužmanas ir visi trys kursantai, tarp kurių buvo ir vienas lietuvis, buvo nukauti. Gyvas liko tik vairuotojas Petkevičius[41].

Žuvus ltn. Kužmanui įsakymas trauktis mokyklos nepasiekė, tad sargyba liko vietoje.

Išvykus komendantui pas mokyklos viršininką, ltn. J. Zemeckis nusprendė, kad atėjo metas prisijungti prie sukilusių lietuvių kareivių. Kadangi pats buvo nuolat sekamas rusų, pasikvietė psk. P. Ožiūną ir pavedė jam apeiti visus lietuvius, esančius sargyboje, ir perspėti, kad temstant rinktųsi prie Zoologijos sodo[42].

Pradžioje viskas vyko taip, kaip sumanyta. Tačiau kai lietuviai jau buvo beveik visi susirinkę Zoologijos sode, įvyko susišaudymas su besitraukiančiais raudonarmiečiais. Kautynėse žuvo psk. P. Ožiūnas ir du kursantai. Netekę vado, kursantai išsislapstė krūmuose ir laukė aušros. Rusai, pastebėję, kad lietuviai pasišalino, naudodamiesi nakties tamsa susirinko ir spruko iš mokyklos, aplenkdami Zoologijos sodą[43].

Mokyklos patalpos liko tuščios. Naudodamiesi proga, vietos gyven-

[39] Ats. plk. ltn. K. Ališauskas, „VPM karui prasidėjus“, *Karys*, 1943, Nr. 4–6.

[40] Ten pat.

[41] Ten pat.

[42] S. Knezys, „Vilniaus pėstininkų karo mokykla SSRS–Vokietijos karo pradžioje“, *Kariūnas*, 2006, Nr. 2, p. 15.

[43] Ats. plk. ltn. K. Ališauskas, „VPM karui prasidėjus“, *Karys*, 1943, Nr. 4–6.

tojai birželio 24 d. rytą pradėjo plėšti mokyklos patalpas. Bet netrukus į mokyklą sugrįžo keletas lietuvių karininkų ir kursantų. Jie sustabdė plėšimą ir organizavo apsaugą[44]. Atsilaisvinę mokyklos kariai tuojau užsidėjo lietuviškosios uniformos ženklus.

Dauguma atsilaisvinusių Vilniaus pėstininkų mokyklos lietuvių karių čia ir rinkosi. Tiktai maža dalis jų sugrįžo į savo gyvenamąsias vietas.

Lietuviškoji administracija. Birželio 24-osios ryte įžengę į Vilnių vokiečiai rado miestą sukilėlių rankose. Virš Gedimino pilies plėvesavo lietuviška vėliava. Tą pat dieną buvo įsteigtas vyriausiasis politinis organas – Vilniaus miesto ir srities piliečių komitetas, kuris pradėjo atkurti lietuviškuosius valdžios organus ir kurį vokiečių kariuomenė pripažino kaip teisėtą valdžios organą, su kuriuo skaitėsi okupacinės vokiečių valdžios įstaigos ir pareigūnai[45]. Komiteto pirmininku buvo išrinktas S. Žakevičius, pavaduotoju – VU Ekonomikos fakulteto dekanas prof. Vladas Jurgutis, nariais – buvęs Vilniaus miesto pradinių mokyklų inspektorius Mykolas Gudėnas (Vilniaus srities aktyvistų vadas), buvęs Švenčionėlių aps. virš. ats. ltn. Kostas Kalendra, plk. ltn. Petras Masiulis, Meno muziejaus direktorius A.Valeška, mokytoja E. Putvytė, gen. št. plk. ltn. Karolis Dabulevičius[46].

Sukilimo Vilniuje kaina. Sukilimo metu Vilniuje žuvo apie 30 sukilėlių, tačiau, matyt, žuvusiųjų būta daugiau, nes kai kuriuose šaltiniuose nurodoma, kad vien Rasų kapinėse palaidota iki 40 žuvusių sukilėlių. Sukilimo sėkmę užtikrinti padėję sukilę lietuviai kariai patyrė galbūt daugiausiai aukų. Div. gen. S. Raštikio sudarytame žuvusių karo pradžioje lietuvių karių sąraše įrašyti kaip žuvę Vilniuje 14 karių. Be to, iš sąraše įrašytų karių, kurių žūties vieta nenurodyta, keletą taip pat reikėtų priskirti prie žuvusių Vilniuje, nes tai rodo buvusių karių liudijimai. Keli kariai, kurie žinomi kaip žuvę Vilniuje, dėl nežinomų priežasčių į sąrašą neįrašyti[47].

Trakų apskrityje

1941 m. birželio trėmimų metu iš Trakų apskrities į Rusiją buvo ištremtos 236 šeimos (686 žmonės). Karo pradžioje besitraukiantys sovietai

[44] Ten pat.

[45] *Kultūros barai*, 1996, Nr. 8–9, p. 72.

[46] A. Brandišauskas, *Siekiai atkurti Lietuvos valstybingumą (1940 06–1941 09)*, p. 101; A. Bubnys, *Vokiečių okupuota Lietuva (1941–1944)*, p. 61–62.

[47] Gen. Stasys Raštikis, „Lietuvos kariuomenės tragedija", *Lietuvių archyvas*, t. 2, Kaunas, 1942, p. 224–227.

nužudė net 30 civilių apskrities gyventojų ir vieną sukilėlį[48]. 1941 m. birželio 24 d. naktį raudonarmiečiai Kaišiadoryse nukankino Merkinės parapijos kleboną dekaną Andrių Juknevičių. Jis su reikalais buvo atvykęs į Kaišiadorių vyskupijos kuriją. Apie A. Juknevičiaus nužudymo aplinkybes papasakojo drauge su juo buvęs ir kartu nuo sovietų besislapstęs kunigas A. Ažubalis: „*Netrukus prie slėptuvės pasirodė raudonarmiečių būrys. Vienas jų rusiškai paliepė išlipti lauk, nes mesiąs granatą. Raudonarmiečiai, kurių buvę daugiau negu dešimt, buvo ginkluoti šautuvais su ant jų užmautais durtuvais, granatomis. Išlipusius iš slėptuvės tuojau rusiškai paklausė: „Kas jūs? Partizanai? Kur jūsų ginklai? Kas iš rugių šaudė į raudonarmiečius?" Kunigai atsakę, kad jie nesą partizanai, jokių ginklų neturi ir nežiną, kas iš rugių į raudonarmiečius šaudę. <...> Iškratė slėptuvę, bet joje nieko nerado. Tuomet visus nuvarė į milicijos būstinę; ją radę užrakintą nusivarė į geležinkelio stotį; čia jie buvo tardomi. <...> Kunigai buvo tardomi atskirai: kun. Juknevičius buvo ištardytas pirmiau, o kun. Ažubalis – vėliau. Tardant klausinėjo tų pačių dalykų kaip ir prie slėptuvės. <...> Šeimininkę ir tarnaitę ištardę paleido. Tada vėl atvedė tardyti kun. Juknevičių, kurį po kokių 20 minučių keletas kareivių išsivedė. Jį išvedus pradėjo tardyti kun. Ažubalį. Jį tardydami grasino sušaudyti, jeigu jis nepasakysiąs, kas į juos šaudė. Nieko iš kun. Ažubalio nesužinojo, ir politrukas liepė kareiviams jį kažkur vesti. Kun. Ažubalis buvo vedamas dviejų raudonarmiečių <...>. Matydamas, kad bus sušaudytas, šoko į šoną ir laimingai pasisekė pabėgti.*"[49] Kunigo A. Juknevičiaus lavonas miške buvo atrastas tik po penkių dienų, t. y. birželio 29 d. Rastas basas, peršauta galva, apdegintas[50].

Trakuose. 1939 m. spalio 10 d. Lietuvai atgavus Vilnių ir jo kraštą, Trakų apskrities centras iš Kaišiadorių buvo perkeltas į Trakus[51]. Prasidėjus karui Trakų mieste tarp vietos komunistų ir sovietinių pareigūnų kilo didžiulė sumaištis. Dauguma stengėsi evakuotis į Sovietų Sąjungos gilumą. Trakuose buvo palikta apie 80 raudonarmiečių būrys ir politrukas. Pirmųjų karo dienų įvykius Trakuose vienas buvęs sukilėlis vėliau aprašė taip: „*Vietos lietuviai gaudo ginklus ir organizuoja apsaugos būrį. Susižino su pasilikusiame dalinyje esančiais Lietuvos kariuomenės kariais ir aptaria sandėlių išsaugojimo planą. Aplink sandėlio rajoną išstatomi slapukai, ryšys palaiko-*

[48] *Lietuvos gyventojų trėmimai 1940–1941, 1944–1953 metais sovietinės okupacinės valdžios dokumentuose*, Vilnius, 1995, p. 201; A. Anušauskas, *Lietuvių tautos sovietinis naikinimas 1940–1958 metais*, Vilnius, 1996, p. 128, 130.

[49] A. Liekis, *LKP agonijos kronika*, II, Vilnius, 1996, p. 136–137.

[50] Ten pat, p. 137.

[51] *LTE*, t. 11, Vilnius, 1983, p. 370.

mas per atvykusias Vilniaus universiteto studentes. Žinia, [kad] politrukas vyksta sprogdinti sandėlių. Nedidelis apsaugos būrelis, vienas duotas karių kulkosvaidis vyksta jo apginti; juk sandėlių susprogdinimas – ne tik karinės medžiagos nustojimas, bet ir sunaikinimas ligoninės, kuri už 30–40 m nuo sandėlių, iš dalies gal ir viso miestelio. Trumpas susišaudymas, lietuviai sargybiniai prisideda prie apsaugos; priešų 2 sužeisti, 18 belaisvių – ir sandėliai apsaugoti. Iki vakaro apsaugos būrys dar pagausėja. Stipri kulkosvaidžiais ginkluota sargyba išstatoma prie sandėlių ir mieste. Suorganizuotas Laikinasis komitetas įsikuria buv. aps. vykdomojo komiteto patalpose."[52] Pagal sukilimo dalyvių liudijimus, Trakuose aktyviai veikė čia vasarojė Vilniaus universiteto studentai. Sėkmingai įvykių raidai labai svarbus buvo miesto milicijos viršininko Petkaus perėjimas į sukilėlių pusę. Birželio 23 d. Petkaus nurodymu milicijos ginklais buvo apginkluoti prie sukilėlių prisidėję studentai. Nakties metu sukilėliai patruliavo mieste, bet didesnių susirėmimų su besitraukiančiais sovietais nebuvo. Po kelių dienų dalis sukilėlių iš Trakų išvažiavo eiti sargybų į Lentvarį[53].

Lentvaryje. Parapijos centras Lentvario miestas nutolęs nuo Trakų 7 km. 1941 m. birželio 23 d. Lentvario pakraštyje esančioje Miškų ūkio kontoroje susirinko Trakų miškų ūkio tarnautojai Petras Kiškis, Stasys Survila ir Antonas Vrubliauskas. Besikuriančiam miškininkų sukilėlių būreliui ėmėsi vadovauti girininkas S. Survila. Vienas svarbiausių būrio uždavinių buvo saugoti Lentvario geležinkelio stotį, miškų ūkį ir kitus objektus. Lentvario sukilėlių būrys greitai išaugo iki 30 vyrų, būrio štabas įsikūrė karo komendantūros patalpose. Dalis sukilėlių prie Pasiekų kaimo sulaikė ir nuginklavo sunkvežimiu važiavusius raudonarmiečius. Nuginkluoti Raudonosios armijos kareiviai buvo paleisti į laisvę[54]. 1941 m. birželio 23 d. sukilėliai užėmė Lentvarį[55].

Švenčionių apskrityje

Nuo pat Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės susikūrimo XIII amžiuje Švenčionių kraštas buvo Lietuvos valstybės dalis. Itin daug permainų ir nelaimių šis kraštas patyrė XX amžiaus pirmoje pusėje. Po Pirmojo pasaulinio karo (1918–1920 metais) dėl Švenčionių krašto kovojo Lietuva, Lenkija ir Sovietų Rusija. Nuo 1920 m. spalio mėnesio iki 1939 m. rugsėjo vidurio kraštą valdė Lenkija, o 1939 m. spalio pabaigoje dalis jo sugrįžo Lietuvos Respublikai. 1941 metais, neoficialiais Statistikos valdybos duomenimis, tuometinėje Švenčionių apskrityje gyveno 103 295 gyventojai: lietuviai sudarė 76 proc., lenkai – 13 proc., žydai – 3,93 proc. apskrities gyventojų[56]. Nepaisant šimtmečius trukusio lenkinimo ir rusinimo Švenčionių apskritis iš esmės liko lietuviška. 1940 m. birželio mėnesį sovietams okupavus Lietuvą, prasidėjo krašto sovietizavimas ir terorizavimas. Komunistinis teroras apogėjų pasiekė nacių–sovietų karo išvakarėse, 1941 m. birželio 14 d. trėmimų metu. Iš Švenčionių apskrities į Rusijos gilumą (Altajaus kraštą, Jakutiją, Komiją, Tomsko sritį) buvo ištremta 311 gyventojų[57]. Dauguma tremtinių buvo lietuviai. Trėmimui Švenčionių mieste vadovavo NKGB karininkas čekistas Abrasovas[58].

Sovietinės valdžios prievarta ir teroras skatino patriotiškai nusiteikusių krašto gyventojų ryžtą priešintis komunistiniam režimui. Dar gerokai iki nacių–sovietų karo pradžios kai kuriose Švenčionių apskrities vietovėse slaptai ėmė organizuotis buvę šauliai, iš darboviečių atleisti Nepriklausomos Lietuvos laikų tarnautojai, moksleiviai, apskrityje dislokuotų sovietinės armijos dalinių kariškiai lietuviai. Sukilėlių (tuomet jie save dažniausiai vadindavo partizanais) veiksmai Švenčionių apskrityje buvo vieni intensyviausių Lietuvoje. Sukilėlių gretas labai sustiprino karo pradžioje masiškai dezertyravę Raudonosios armijos 29-ojo šaulių teritorinio korpuso (RA 29 ŠTK) kariai lietuviai, dislokuoti Pabradėje, Pažeimenės poligone ir Švenčionėliuose. Jie dažnai su ginklais prisijungdavo prie besikuriančių vietinių sukilėlių būrių arba sudarydavo savarankiškus kovos vienetus. Pasitraukę iš Raudonosios armijos lietuviai kariai savo ruožtu skatino organizuotis vietos gyventojus, suteikdami jiems paramą ginklais ir šaudmenimis ar padėdami įsigyti ginklų iš nuginkluotų besitraukiančių raudonarmiečių ir sovietinių aktyvistų. Sukilėlių gretas papildžius profesionaliems kariškiams antisovietinis pasipriešinimas labai sustiprėjo. Pagal Lietuvių aktyvistų fronto parengtą sukilimo planą, Švenčionių apskritis priklausė Šiaurės rytų Lietuvos regionui (centras – Utenos ir Švenčionių apskritys) ir buvo pavaldi Vilniaus LAF[59].

[52] *1941 m. birželio sukilimas (Dokumentų rinkinys)*, Vilnius, 2000, p. 153.
[53] A. Česnulevičiaus 1997 07 23 d. autobiografija, LGGRTCA, b. Nr. Č-10, l. 1–2.
[54] *Ūkininko patarėjas*, 1998 birželio 23; *Mūsų girios*, 2000, Nr.7(627), p. 26.
[55] *VLE*, t. 11, Vilnius, 2007, p. 800.
[56] LCVA, f. R-743, ap. 5, b. 46, l. 172.
[57] *Lietuvos gyventojų genocidas (1939–1941)*, t. 1, Vilnius, 1999, p. 54.
[58] *Lietuvos gyventojų trėmimai 1940–1941, 1944–1953 metais sovietinės okupacinės valdžios dokumentuose*, p. 198.
[59] K. Škirpa, *Sukilimas Lietuvos suverenumui atstatyti*, p. 197; V. Striužas, *1941 metų sukilimas Rytų–Pietų Lietuvoje*, Vilnius, 2008, p. 51.

Pabradės–Pažeimenės kariniame poligone ir Pabradėje veikusios sukilėlių formuotės susiorganizavo iš pasitraukusių iš 29-ojo šaulių teritorinio korpuso karių (apie šias formuotes išsamiau rašoma skirsnyje, skirtame lietuvių karių sukilimui). Švenčionėliuose sukilėlių rinktinės pagrindą sudarė pasitraukę iš korpuso kariai, prie kurių prisijungė vietos sukilėliai. Saldutiškyje sukilėlių rinktinė pradėjo organizuotis iš vietinių gyventojų, ją vėliau papildė pasitraukę iš korpuso lietuviai kariai, panašiai sukilėliai organizavosi ir Joniškyje. Pasitraukę iš Raudonosios armijos lietuviai kariai dažniausiai rinkosi ten, kur buvo jų dalinių dislokavimo vietos iki karo pradžios, kitose vietovėse susiorganizavusiuose sukilėlių būriuose jų buvo nedaug arba visai nebuvo.

Švenčionėlių valsčiuje. Švenčionėliai (10 km į šiaurės vakarus nuo Švenčionių) karo ir vokiečių okupacijos metais buvo valsčiaus centras ir antras pagal dydį Švenčionių apskrities miestas. 1941 m. sausio 1 d. žiniomis, tuometinėje Švenčionėlių apskrityje (Švenčionėlių apskritis greitai buvo panaikinta ir įjungta į Švenčionių apskritį) gyveno 50 374 gyventojų (lietuviai sudarė 77, 27 proc.)[60].

1941 m. birželio 25 d. iš pasitraukusių RA 29 ŠTK karių lietuvių susiorganizavo Švenčionėlių apsaugos rinktinė (toliau – ŠAR). ŠAR štabui (tuomet jis buvo vadinamas partizanų štabu) vadovavo ats. mjr. Kazimieras Veikutis (pagal kitus šaltinius, ŠAR štabo viršininkas buvo mjr. Petras Ličkus) ir plk. ltn. Balys Svilas. Štabo nariai, be to, buvo Vaclovas Raginis (Švenčionėlių miesto komendantas), Vincas Blažys (apskrities viršininkas) ir Karolis Cicėnas (Švenčionėlių burmistras). Istoriko V. Striužo teigimu, ŠAR iš viso buvo apie 400–450 sukilėlių (karių ir civilių)[61]. Rinktinę sudarė dvi pėstininkų kuopos ir kulkosvaidininkų kuopa. ŠAR buvo pavaldūs šie sukilėlių būriai: Antaliedės (vadas Anicetas Urmonas), Kaltanėnų (vadas ats. jaun. ltn. Jonas Kvaraciejus, būryje buvo apie 20 sukilėlių), Krivasalio, Labanoro (vadai ltn. Vincas Kačergius, psk. Pranas Snieška), Linkmenų (KGB žiniomis, šiame būryje buvo 65 asmenys), Pašaminės (vadas ats. jaun. ltn. Kazys Butautis, būryje buvo apie 30 sukilėlių), Reškutėnų, Rėkučių (vadas Adomas Lapėnas, būryje buvo daugiau kaip 10 sukilėlių), Saldutiškio (vėliau čia buvo suformuota savarankiška rinktinė), Šiškinių, Vasiuliškės (vadas Pranas Stankelis)[62].

Pirmomis karo dienomis Švenčionėlių mieste ir valsčiuje pradėjo veikti lietuvių sukilėlių būriai. Jiems vadovavo ats. kpt. Jonas Kurpis. Švenčionėlių sukilėlių kuopoje buvo apie 200 narių. Dauguma jų buvo vietiniai šauliai ir iš sovietų kariuomenės pasitraukę lietuviai. Sukilėlių štabas buvo įsikūręs Butlerio namuose Vilniaus gatvėje (pagal kitus šaltinius – lietuviškosios progimnazijos pastate Mokyklos gatvėje). Sukilėliai apsiginklavo sovietų kariuomenės poligone paliktais ginklais. Jie nuginkluodavo nedideles besitraukiančių raudonarmiečių grupes ir kelis kartus dalyvavo kautynėse su pasipriešinusiais sovietų kareiviais[63].

Per Švenčionių apskritį ėjo vieni svarbiausių Raudonosios armijos atsitraukimo iš Lietuvos į rytus kelių. Dėl to besitraukiančių raudonarmiečių ir sukilėlių susidūrimai šioje apskrityje buvo itin dažni. Švenčionėlių sukilėliai be pasipriešinimo užėmė miestą jau 1941 m. birželio 24 d., tačiau geležinkeliu atvažiavę raudonarmiečiai privertė sukilėlius pasitraukti į aplinkinius miškus. Dotenėnų miške (apie 5–6 km į pietus nuo Švenčionėlių) susitelkė apie 400 pasitraukusių iš Raudonosios armijos kareivių lietuvių ir civilių sukilėlių. Sukilėliai apsiginklavo Raudonosios armijos sandėliuose paliktais ginklais.

Birželio 25 d. (kitais duomenimis – 27 d.) sukilėliai sugrąžino miestą į savo rankas. Tą pačią dieną sukilėliai apšaudė besitraukiančius raudonarmiečius ir nukovė sovietų kapitoną, sužeistą vyr. leitenantą paėmė į nelaisvę. Susišaudymas įvyko prie Švenčionių plento, jo metu buvo sunaikinti du automobiliai ir nukauti keli raudonarmiečiai, sukilėliams atiteko sovietų ginklai ir kitas karo grobis[64].

Susigrąžinę miestą, sukilėliai saugojo geležinkelio stotį ir jos rajone esančius sandėlius, vandentiekį, karines dirbtuves ir kitus svarbius objektus.

Iki liepos mėnesio Švenčionėlių sukilėliai beveik kasdien susikaudavo su besitraukiančiais sovietų kareiviais. Birželio 26 d. Švenčionėliuose prie tilto sukilėliai susikovė su maždaug kuopos dydžio raudonarmiečių būriu (apie 60 kareivių). Susišaudymas truko apie 2 valandas. Pagal buvusių sukilėlių parodymus, šiose kautynėse buvo nukauti 9 rusų kareiviai ir vienas paimtas į nelaisvę. Mūšyje žuvo ir 2 lietuvių sukilėliai[65]. Vienas iš žuvusiųjų buvo tiltą per Žeimenos upę saugojęs sukilėlis Antanas Ulozas. Jis buvo palaidotas miesto kapinėse. Vokiečių okupacijos metu A. Ulozo vardu buvo pavadinta viena Švenčionėlių gatvių[66].

[60] LCVA, f. R-743, ap. 5, b. 46, l. 386.
[61] V. Striužas, *1941 metų sukilimas Rytų–Pietų Lietuvoje*, p.148.
[62] *Trimitas*, 2001, Nr. 2, p. 30; LYA, f. K-1, ap. 58, b. 10712/3, l. 12 ap., 16, 295-5.
[63] LYA, f. K-1, ap. 58, b. 10712/3, l. 287–292; ten pat, b. 22422/3, l. 271; ten pat, ap. 46, b. 1256, l. 1–24.
[64] Ten pat, b. 22422/3, l. 281; *Karys*, 1942 vasario 21, Nr. 9.
[65] LCVA, f. K-1, ap. 58, b. 22422/3, l. 281; ten pat, b. P-18187, l. 27; *Trimitas*, 2001, Nr. 2, p. 30.
[66] *Trimitas*, 2001, Nr. 2, p. 31.

Birželio 28 d. sukilėliai apšaudė raudonarmiečių sunkvežimių koloną. Į nelaisvę buvo paimti 2 sužeisti sovietų kareiviai, sukilėlių pusėje taip pat buvo sužeisti 2 vyrai. Birželio 30 d. partizanai paėmė į nelaisvę 4 sovietų kariškius. Kaltanėnų kelyje grupė sukilėlių perėmė raudonarmiečių sunkvežimį su prieštankiniu pabūklu ir suėmė 5 sovietų kareivius. Netoli Kaltanėnų mūšio metu žuvo ryšių liniją tvarkęs sukilėlis Mykolas Dubonis. Jis buvo palaidotas Reškutėnų kapinėse[67].

Pagal sukilimo dalyvių parodymus, 1941 m. birželio pabaigoje Švenčionėliuose prie tilto per upę įvyko dar vienos kautynės su raudonarmiečiais. Mūšio metu žuvo 2 lietuvių sukilėliai. Sovietų nuostoliai nežinomi, nes sukilėliai buvo priversti pasitraukti.

Liepos 1 d. apie 16 val. į Švenčionėlius atvyko pirmieji trys vokiečių šarvuočiai. Rinktinės vadovybė, padėdama vokiečiams, išsiuntė kartu su jais 2 sunkvežimius su kariais žvalgybon į Švenčionis. Tą pačią dieną apie 18 val. Raudonosios armijos karo transporto lėktuvai Švenčionėlių apylinkėse išmetė nemaža benzino, matyt, siekiant aprūpinti kuru savąsias besitraukiančias motorizuotas dalis. Tai sudarė rūpesčių rinktinei, nes išmestą benziną teko rinkti net iki liepos 5 d.[68]

Liepos 3 d. į Švenčionis buvo išsiųsta karių komanda padėti Švenčionių komendantūrai palaikyti tvarką ir viešąjį saugumą. Tą pat dieną išsiųsta ir pirmoji paimtų belaisvių partija – 72 žmonės. Liepos 4 d. į Švenčionėlius automašinomis atvyko apie 50 vokiečių karių. Tą dieną perduota vokiečiams 13 gurguolių ir išsiųsta į užnugarį 360 rusų belaisvių. Liepos 6 d. Švenčionėlių apsaugos rinktinė, palikusi vietinių sukilėlių kuopą, su savo šeimomis, turtu ir ginklais traukiniu išvyko į Vilnių[69].

Švenčionėlių apylinkėse aktyviai veikė daug mažesnių sukilėlių būrių ir grupių. Vasiuliškės kaimo sukilėliai jau pirmąją karo dieną nuginklavo per Kiaunės upelio tiltą ėjusius du sovietų kareivius. Būrio nariai patruliavo savo ir artimiausių kaimų apylinkėse. Iš Švenčionėlių sukilėlių štabo buvo gautas žodinis įsakymas be reikalo neprovokuoti besitraukiančių didesnių raudonarmiečių būrių, o mažesnes grupeles ir pavienius kareivius nuginkluoti. Vasiuliškės kaimo būryje buvo 14 sukilėlių. Rėkučių kaimo sukilėliai sulaikė ir į Švenčionėlius pristatė 1 politruką ir 4 rusų kareivius[70].

Kai liepos pradžioje aukščiausią valdžią Švenčionių apskrityje perėmė

[67] Ten pat, p. 30–31.
[68] V. Striužas, *1941 metų sukilimas Rytų–Pietų Lietuvoje*, p. 147.
[69] Ten pat.
[70] V. Striužas, *1941 metų sukilimas Rytų–Pietų Lietuvoje*, p. 147.

vokiečių karo komendantūra, Švenčionėlius tuomet jau kontroliavo sukilėliai, buvo atkurti lietuviškieji valdžios organai (valsčiaus savivaldybė ir policija), nuo sunaikinimo ir išvežimo apsaugotas valstybinis turtas, civiliai gyventojai apsaugoti nuo masinio enkavėdistų, raudonarmiečių ir sovietinių partinių aktyvistų teroro.

Pradėjus organizuoti lietuviškąją apskrities administraciją, vienas iš sukilėlių Švenčionėliuose organizatorių kpt. J. Kurpis buvo iškviestas į Vilnių ir Vilniaus srities vidaus reikalų valdytojo K. Kalendros buvo paskirtas Švenčionėlių-Švenčionių apskrities viršininku. Šias pareigas jis ėjo iki 1941 m. liepos 26 d. Tada Švenčionėlių-Švenčionių apskritis buvo panaikinta ir Švenčionėliai, kaip valsčius, buvo įjungtas į Švenčionių apskrities sudėtį.

Sukilimo metu Švenčionėlių mieste ir apylinkėse kautynėse žuvusių sukilėlių atminimui įamžinti 1994 m. Švenčionėlių kapinėse buvo atidengtas antkapinis paminklas[71]. Švenčionėlių kapinėse buvo palaidoti šie žuvusieji sukilėliai: jaun. psk. Stasys Drupas, jaun. psk. Kazys Matuzevičius, eil. Bronius Jakutis, eil. Jonas Kavaliauskas, eil. Kazimirskis, eil. Vincas Stokna, civiliai Antanas Ulozas, Kazys Verikas ir birželio 23 d. nuo vokiečių bombų žuvęs karo mokyklos civilis tarnautojas Ignas Sasnauskas.

Adutiškio sukilėliams (jų buvo apie 40 vyrų) vadovavo Petras Rakauskas, Povilas Pošiūnas ir Pijus Rakauskas. Prie jų jungėsi ir ties Adutiškiu pabėgę iš verčiamo trauktis į Rusiją 29-ojo šaulių teritorinio korpuso lietuviai kariai. Prie Bernotų kaimo (Mielagėnų valsčius) sukilėliai stojo į mūšį su rusų kariškiais. Sukilėliai penkis rusus nukovė, vieną sužeidė, dešimt nuginklavo ir paleido į laisvę. 1941 m. birželio 29 d. mūšyje su sovietais žuvo du Adutiškio sukilėliai: Feliksas Bartkevičius ir Leonas Uogelė. Juos besislepiančius bunkeryje surado ir durtuvais subadė įniršę raudonarmiečiai. Dar 5 Adutiškio sukilėliai dingo be žinios kautynėse prie Krikonių kaimo[72].

Saldutiškio sukilėlių rinktinė. Saldutiškio sukilėlius jau pirmąją karo dieną pradėjo organizuoti buvęs 29-ojo ŠTK atskirojo ryšių bataliono kuopos vadas kpt. Eugenijus Petrauskas[73]. Kai 1941 m. birželį per masinius suėmimus jo tėvai buvo išvežti į Rusiją, kpt. E. Petrauskas parašė prašymą atleisti iš tarnybos. Prašymas buvo nedelsiant patenkintas ir jau birželio 19 d. kapitonas buvo atleistas. Siekdamas išvengti galimo arešto kpt. E. Pet-

[71] *Trimitas*, 2001, Nr. 2, p. 31; LYA, f. K-1, ap. 58, b. P-18187, l. 40; ten pat, b. 10712/3, l. 12.
[72] *Trimitas*, 2001, Nr. 1, p. 30; J. Juodagalvis, *Mielagėnai (Istorijos bruožai)*, Vilnius, 1998, p. 19, 20; *Lietuvos kariuomenės karininkai 1918–1953*, t. 3, Vilnius, 2003, p. 154; ten pat, t. 4, Vilnius, 2004, p. 193–194; ten pat, t. 5, Vilnius, 2005, p. 247–248.
[73] *Lietuvos kariuomenės karininkai 1918–1953*, t. 6, Vilnius, 2006, p. 98–99.

rauskas išvyko į Saldutiškį, kur buvo daug patikimų žmonių, ir jų padedamas slapstėsi Saldutiškio apylinkėse[74]. Matyt, kpt. E. Petrauskas buvo gerai informuotas apie artėjantį karą ir rengimąsi sukilti, karui prasidėjus. Tačiau ir pats ėmėsi iniciatyvos – užmezgė ryšius su patikimais žmonėmis.

Birželio 22 d., vos gavęs žinią apie prasidėjusį karą, kpt. E. Petrauskas tuoj pat surinko patikimus vyrus. Buvo tik viena bėda – trūko ginklų, todėl nedelsdamas pasiuntė ryšininkę, vietinę mokytoją, į Uteną su prašymu jo vadovaujamiems sukilėliams padėti ginklais. Tuo pat metu buvo pasiųsti žvalgai į Ginučius, Kirdeikius, Linkmenis, Kaltanėnus, Krivasalį, Labanorą ir Kuktiškes su užduotimi talkinti besiorganizuojantiems vietos sukilėliams ir pakviesti šių vietovių atstovus pasitarimui ir nurodymams gauti. Birželio 22 d. pabaigoje kpt. E. Petrausko suorganizuotoje grupėje buvo 27 vyrai, daugiausia tarnavusieji Lietuvos kariuomenėje. Nesant ginklų, pradėta nuo paprastų uždavinių: sekti Saldutiškio komunistus ir miliciją, kelius, ten, kur įmanoma, karpyti telegrafo ryšio laidus, ardyti tiltus, medžiais užversti kelius[75].

Birželio 23-iosios ryte sugrįžę iš Ginučių, Kirdeikių ir kitų vietovių žvalgai informavo, kad ten jau organizuojasi sukilėliai, o atvykę iš Kirdeikių ir Linkmenų trys sukilėliai net buvo ginkluoti pistoletais ir turėjo vieną medžioklinį šautuvą. Tai buvo pirmieji ginklai[76].

Dieną dar buvo pasiųsta ryšininkė į esantį už septyniolikos kilometrų Gatakiemį, kurio apylinkėse slapstėsi neseniai ištrūkęs iš NKVD buvęs šaulių būrio vadas mokytojas (pavardė nežinoma), neabejotinai turėjęs ryšį su pogrindžiu. Mokytojas, atsiliepdamas į kvietimą, atvyko pas kpt. E. Petrauską ir kartu atsivedė 17 vyrų, ginkluotų 2 šautuvais ir 2 pistoletais. Per birželio 23-iąją kpt. E. Petrausko būrys nuolat augo, pasipildydamas vis naujais vyrais. Apie vidurnaktį atvykus mokytojo vadovaujamam būriui, sukilėlių būrį jau sudarė 83 vyrai[77].

Tai buvo jau nemaža jėga, nors dar ir menkai ginkluota. Iš žvalgybos išgirdę, kad sukilėlių veikimo apylinkėje didesnių sovietinės kariuomenės dalinių judėjimo nėra, sukilėliai nusprendė imtis ryžtingesnių veiksmų. Pasidaliję į keturias atskiras grupes auštant sukilėliai pradėjo supti Saldutiškį. Milicija, jau turėjusi žinių apie sparčiai augantį sukilėlių būrį, nė nebandė priešintis ir spruko iš miestelio kartu su komjaunuoliais ir sovietiniais aktyvistais. Po valandos miestelis buvo sukilėlių rankose. Tuoj pat buvo pasiųstas

[74] *Karys*, 1942, Nr. 30–31.
[75] Ten pat.
[76] Ten pat.
[77] Ten pat.

būrys saugoti lentpjūvės, kurią bėgdami komjaunuoliai bandė padegti, miestelyje buvo sulaikomi komunistai ir jiems prijaučiantieji[78].

Sukilėlių štabas įsikūrė buvusiuose Šaulių namuose, čia netrukus suplevėsavo Trispalvė. Sukilėliai sutaisė telefoninį ryšį, buvo išstatyti sekimo postai. Netrukus įvyko ir pirmasis ginkluotas susirėmimas. Apie 8 val. ryto telefonu buvo gauta žinia, kad iš Utenos geležinkeliu Saldutiškio link vyksta automatrica, kuria traukiasi keliolika ginkluotų raudonarmiečių ir komunistų. Automatricai pulti buvo pasiųsta smogiamoji grupė, kuri apsupo stoties rajoną. Kai automatrica atvyko į stotį, sukilėliai puolė, šaudydami iš pistoletų. Kilo susišaudymas, per kurį žuvo du komunistai ir trys buvo paimti į nelaisvę. Kiti suspėjo automatrica pabėgti. Sukilėliams atiteko 5 šautuvai, nemaža šovinių ir pora rankinių granatų. Per šį susirėmimą buvo sužeistas sukilėlis Antanas Samsonas[79].

Birželio 24-ąją sukilėlių štabas rūpinosi sukilėlių organizavimu kaimyninėse vietovėse, gyventojų saugumu. Į artimiausias apylinkes buvo išsiuntinėti atitinkami įsakymai ir nurodymai. Iš Saldutiškio būrio pradėjo formuotis rinktinė, jungianti ir kaimyninėse vietovėse susiformavusius būrius. Šią dieną rinktinė pasipildė ir lietuviais kariais iš buvusiojo 29-ojo šaulių teritorinio korpuso. Atvykus dviem sunkvežimiams su ginkluotais kariais, rinktinės apginklavimas ir galia gerokai padidėjo. Manytina, kad šiais sunkvežimiais atvyko iš Varėnos poligono korpuso 615-ojo artilerijos pulko karių grupė ir iš Pažeimenės stovyklos leitenanto vadovaujama atsilaisvinusių karių grupė. Atvykusius karius kpt. E. Petrauskas nusiuntė į Linkmenis, kaip čia pradėjusių veikti sukilėlių pastiprinimą[80].

Atvykusi į Linkmenų miestelį ši karių grupė pradėjo organizuoti sukilėlius. Čia prie grupės prisidėjo ltn. Romualdas Gintautas ir vršl. Speicys[81].

Birželio 25-ąją prasidėjo Raudonosios armijos traukimasis Saldutiškio ir Labanoro keliais. Sekimo postams pranešus, kad keliu nuo Utenos Linkmenų kryptimi vyksta keturi sunkvežimiai ginkluotų raudonarmiečių, buvo pakeltas Linkmenų būrys. Sukilėliams su sunkvežimiu išvykus priešpriešiui raudonarmiečiams ir apšaudžius pirmąjį kolonos sunkvežimį buvo nukauti 9 juo vykusieji raudonarmiečiai, o du sugebėjo pabėgti. Šiame mūšyje žuvo 615-ojo artilerijos pulko eil. Petras Bieliauskas. Sukilėlių rankose liko sunkvežimis, vienas lengvasis kulkosvaidis ir daug pistoletų. Kiti sunkvežimiai paskubomis apsigręžė ir pasuko Kirdeikių link. Laiku įspėti, šiuos

[78] Ten pat.
[79] Ten pat.
[80] Ten pat.
[81] *Karys*, 1942, Nr. 9, p. 3.

sunkvežimius pasitiko Kirdeikių sukilėliai. Per kautynes jiems irgi atiteko vienas sunkvežimis. Kitais dviem sunkvežimiais raudonarmiečiams pavyko pabėgti Tauragnų kryptimi. Mūšio metu žuvo psk. Bronius Želnys[82].

Raudonarmiečiams, pėsčiomis besitraukiantiems keliu iš Molėtų pusės Labanoro link, kelią pastojo Labanoro sukilėliai. Šiose kautynėse žuvo sukilėliai Andrius Gasiulis ir Jurgis Bimba.

Birželio 25-ąją rinktinę papildė pavakare atvykę lietuviai kariai, atsilaisvinę iš 179-osios šaulių divizijos. Dabar jau rinktinė turėjo 150 žmonių, iš kurių per 50 buvo ginkluoti[83].

Birželio 26-ąją raudonarmiečiai pradėjo trauktis jau dideliais būriais. Kovai su didesnėmis pajėgomis trūko ginklų. Buvo pasiųstas sunkvežimis į Švenčionėlius, iš ten parvežta du rusų gamybos kulkosvaidžiai, šaudmenų ir tvarstomosios medžiagos[84].

Iškilus grėsmei, kad besitraukiančios stambios Raudonosios armijos dalys gali apsupti rinktinę, pradėta ieškoti pagalbos. Atsitiktinai pavykus susiekti telefonu su Vilniumi, kpt. E. Petrauskas pakalbėjo su gen. št. plk. ltn. Karoliu Dabulevičiumi, kurio paprašė aviacijos paramos. Ir iš tiesų, po kiek laiko paramos sulaukta: pasirodė vokiečių žvalgybinis lėktuvas virš Molėtų–Labanoro plento, o paskui šeši vokiečių bombonešiai bombardavo raudonarmiečių kolonas[85].

Bet tai buvo tik laikina priemonė. Rinktinės štabas, siekdamas užkirsti raudonarmiečiams kelią į Saldutiškį, išstatė užtvarą kelių sankryžoje prie Pūčkoriškių kaimo, maždaug apie 4 km į vakarus nuo Saldutiškio. Čia įvyko įnirtingos kautynės su daug stambesnėmis priešo pajėgomis, po kurių raudonarmiečiai atsitraukė ir pasuko Tauragnų link. Čia jiems pabandė kelią pastoti tauragniškiai sukilėliai, bet jų jėgos buvo per menkos ir jie buvo išblaškyti. Kautynėse prie Pūčkoriškių kaimo žuvo eil. Lašinskas ir vienas nežinomas kareivis. Sukilėliams atiteko raudonarmiečių paliktas kautynių vietoje nemažas grobis: keletas šautuvų, keliolika sunkvežimių, tanketė ir radijo stotis[86].

Po šių kautynių vyko tik nedideli susirėmimai, daugiausia pavieniai susišaudymai. Pasklidus gandui, kad Saldutiškyje yra vokiečių desantininkų, raudonarmiečiai nedrįso veržtis per miestelį, tik kartkartėmis per miestelį sunkvežimiais dideliu greičiu pervažiuodavo nedidelės jų grupės su atstatytais šautuvais. Pertraukas tarp susirėmimų sukilėliai panaudojo geresniam apsiginklavimui. Dažniausiai ginklų buvo įsigyjama nuginkluojant bėgančius raudonarmiečius. Telefonu susisiekus su Pabradės poligonu, gen. št. plk. ltn. V. Stanulis pažadėjo atsiųsti du sunkvežimius sunkiųjų ir lengvųjų kulkosvaidžių, kelis šimtus šautuvų, šovinių, bet pažadėtas transportas taip ir neatvyko, nes negalėjo pervažiuoti per Joniškį, kuriame tuo metu vyko sukilėlių kautynės su raudonarmiečiais, todėl jam teko grįžti atgal[87].

Kitos didesnės ir nuostolingiausios kautynės įvyko birželio 29 d. pavakare, kai raudonarmiečiams 12 sunkvežimių ir 3 šarvuotais automobiliais pavyko prasmukti Saldutiškio keliu Linkmenų link. Perspėti Linkmenų sukilėliai jiems pastojo kelią prie Pažiezdrio kaimo. Šarvuoti automobiliai, nepaisydami sukilėlių ugnies, prasiveržė ir nuvažiavo į Kaltanėnų pusę, o sunkvežimiais vykę raudonarmiečiai stojo į kovą. Įnirtingas Linkmenų sukilėlių pasipriešinimas buvo palaužtas, dviem vietiniams komunistams padėjus raudonarmiečiams per raistus išeiti į sukilėlių užnugarį. Kautynėse žuvo eiliniai Antanas Vaicekonis, Jonas Tarulis, Stasys Talčiauskas ir sukilėlis Adomas Žvogžlys[88].

Tą pat dieną susirėmimuose žuvo Labanoro kuopos sukilėlis Julius Gricius, Ginučių kuopos eil. Jonas Grigas ir sukilėlis Albinas Matusevičius[89]. Kitomis dienomis vyko tik pavieniai susirėmimai, per kuriuos sukilėliai, nepatyrę nuostolių, paėmė daug belaisvių.

Liepos 2 d. į Saldutiškį įžengė vokiečių kariuomenės motorizuotas dalinys. Tą dieną dar žuvo sukilėlis Stasys Matuzevičius. Netrukus rinktinė, atidavusi ginklus komendantūrai, užbaigė savo veiklą[90].

Rinktinės vado kpt. E. Petrausko teigimu, Saldutiškio rinktinės būriuose iš viso kovojo apie 650 sukilėlių. Sukilimo istorijos Švenčionių krašte tyrinėtojas V. Striužas mano, kad rinktinėje iš viso buvo apie 450–500 sukilėlių: Saldutiškio būryje apie 250 vyrų, Linkmenų būryje apie 70–100 (kartu su atsilaisvinusiais lietuvių kariais), Kirdeikių būryje apie 50, Krivasalio būryje apie 15, Ginučių – apie 15. 1976 m. KGB sudarytame 1941 m. Saldutiškio miestelio sukilėlių sąraše yra 56 asmenų pavardės[91]. Tikslaus sukilėlių skaičiaus tikriausiai nebeįmanoma nustatyti. Archyvinių dokumentų išliko nedaug, o sukilimo dalyviai arba liudininkai beveik visi jau mirę. Kautynėse

[82] Ten pat, Nr. 30–31.
[83] Ten pat.
[84] Ten pat.
[85] Ten pat.
[86] Ten pat.
[87] Ten pat.
[88] Ten pat.
[89] Ten pat.
[90] Ten pat.
[91] *Karys*, 1942 07 25, Nr. 31; *Trimitas*, 2001, Nr. 3, p. 30; V. Striužas, *1941 metų sukilimas Rytų–Pietų Lietuvoje*, p. 174; LYA, f. K-1, ap. 15, b. 3388, l. 194–198.

su sovietais žuvo 17 Saldutiškio rinktinės sukilėlių: 8 kariai ir 9 civiliai[92].

Joniškis vokiečių okupacijos metais buvo valsčiaus centras. Pirmomis karo dienomis iš buvusių vietos šaulių ir iš Raudonosios armijos pasitraukusių lietuvių susiorganizavo sukilėlių būrys. Po kelių dienų Joniškio sukilėlių būrys prisijungė prie Pabradės sukilėlių rinktinės. Joniškio sukilėliams vadovavo veterinarijos gydytojas Alfonsas Piliponis ir plk. ltn. Vincas Blažys. Sukilėlių štabas buvo įsikūręs valsčiaus savivaldybės pastate. Joniškio sukilėlių būryje buvo apie 30–50 narių[93]. Joniškiečiams teko susigrumti su stipriais besitraukiančiais Raudonosios armijos daliniais. Birželio 28 d. sovietai užpuolė Joniškyje įsitvirtinusius sukilėlius. Sukilėliams buvo pasiųsta pagalba, tačiau ji nespėjo laiku atvykti į Joniškį ir vietiniai sukilėliai su nuostoliais buvo priversti pasitraukti. Mūšio metu žuvo sukilėliai viršila Jonas Adomaitis, grandinis Merkevičius, eiliniai Pranas Busius, Dominykas Grigaliūnas, civiliai Alfonsas Žvikevičius, Kostas Žuromskas. Visi jie buvo palaidoti miestelio kapinėse[94]. Pagal kitus šaltinius, šios kautynės įvyko birželio 30 d. Sukilėliai buvo įsitvirtinę Joniškio kapinėse už akmeninės tvoros ir apšaudė keliu važiuojančius sovietų kareivius. Sovietai užėmė miestelį ir išlaisvino čia anksčiau suimtus Raudonosios armijos kareivius. Mūšyje žuvo 5 rusų kareiviai ir 7 lietuvių sukilėliai. Kitais duomenimis, sukilėliai nukovė 13 Raudonosios armijos kariškių. Iš viso susirėmimuose su sovietais žuvo net 17 Joniškio sukilėlių[95]. Tarp žuvusiųjų buvo ir būrio vadas A. Piliponis, 1941 m. liepos mėnesį netyčia susisprogdinęs granata. Be to, traukdamiesi sovietai 1941 m. birželio 28 d. nužudė tris taikius Joniškio valsčiaus Dirvoniškių kaimo gyventojus: Joną Cijūnaitį, Oną Cijūnaitienę ir Antaną Cijūnaitį. Jie buvo palaidoti Joniškio kapinėse, šeimos kape. Po A. Piliponio žūties Joniškio sukilėlių būriui ėmė vadovauti Pranas Grigalevičius[96].

Sukilimo Švenčionių apskrityje tyrinėtojo V. Striužo žiniomis, kovose su sovietais žuvo apie 150 Švenčionių krašto sukilėlių: per 120 karių ir 29 civiliai. Be to, besitraukiantys sovietai nužudė 11 civilių Švenčionių apskrities gyventojų[97].

[92] V. Striužas, *1941 metų sukilimas Rytų–Pietų Lietuvoje*, p. 179.

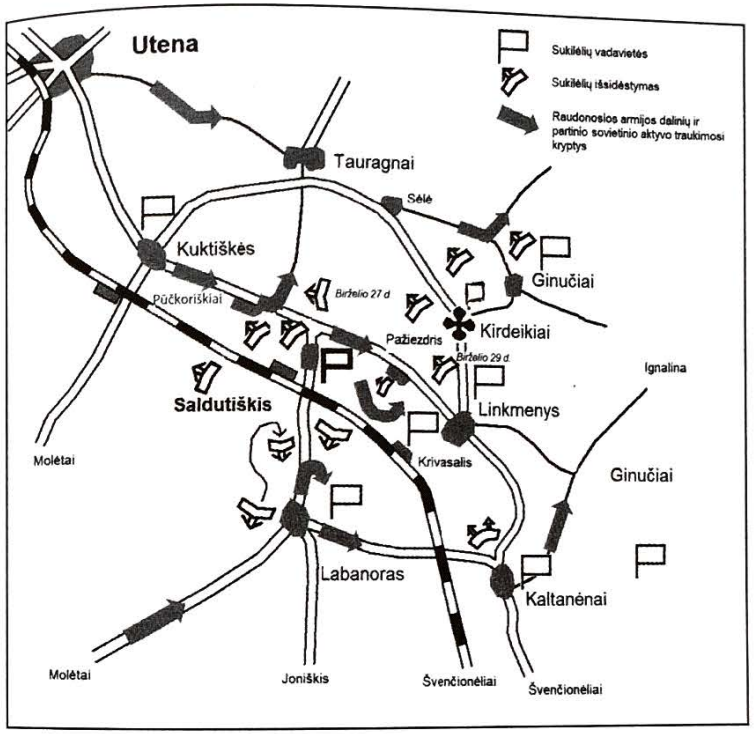
[93] LYA, f. K-1, ap. 58, b. 1370/3, l. 17 ap.; *Lietuvos kariuomenės karininkai 1918–1953*, t. 2, Vilnius, 2002, p. 191–192.

[94] *Trimitas*, 2000, Nr. 10, p. 28.

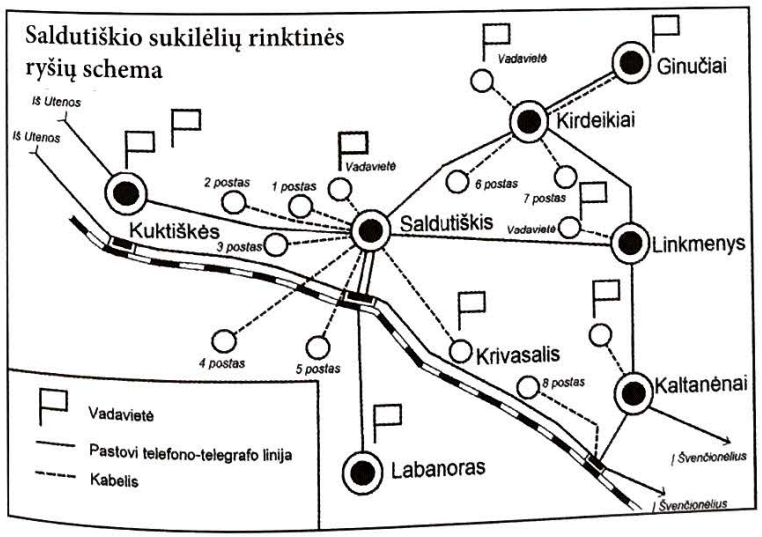
[95] LYA, f. K-1, ap. 58, b. 1370/3, l. 21–22; LCVA, f. R-721, ap. 3, b. 1, l. 29.

[96] LYA, f. K-1, ap. 58, b. 1370/3, l. 24; *Mes kovojome ir žuvome, kad Lietuva būtų laisva*, Kaunas, 2005, p. 33.

[97] V. Striužas, *1941 metų sukilimas Rytų–Pietų Lietuvoje*, p. 189.

Saldutiškio sukilėlių rinktinės išsidėstymas

XI skyrius

LIETUVIŲ KARIŲ SUKILIMAS (1941 M. BIRŽELIO 22 D. – LIEPOS VIDURYS)

29-asis šaulių teritorinis korpusas karo išvakarėse

Sovietų Sąjungai okupavus Lietuvą ir netrukus prijungus ją prie Sovietų Sąjungos, 1940-ųjų rudenį Lietuvos kariuomenė buvo performuota į 29-ąjį šaulių teritorinį Raudonosios armijos korpusą ir priklausė Pabaltijo ypatingajai karo apygardai. Pagal pavaldumą korpusas priklausė 11-ajai armijai.

Buvo suformuotas korpuso štabas, dvi korpuso šaulių divizijos ir korpuso pavaldumo dalys.

179-ąją šaulių diviziją sudarė: divizijos štabas, 215-asis, 234-asis ir 259-asis šaulių pulkai, 618-asis lengvosios artilerijos pulkas, 619-asis haubicų pulkas, atskiri ryšių, pionierių ir žvalgybos batalionai ir atskiri zenitinės (lietuvių dar vadintos priešlėktuvinės) artilerijos bei prieštankinis divizionai.

184-osios šaulių divizijos sudėtis buvo panaši: divizijos štabas, 262-asis, 294-asis ir 297-asis šaulių pulkai, 616-asis lengvosios artilerijos pulkas, 617-asis haubicų pulkas, atskiri ryšių, pionierių ir žvalgybos batalionai ir atskiri zenitinės artilerijos bei prieštankinis divizionai.

Korpuso pavaldumo dalis sudarė 615-asis artilerijos pulkas, 26-asis kavalerijos pulkas, atskiri korpuso ryšių ir pionierių batalionai, zenitinės artilerijos divizionas ir atskira aviacijos eskadrilė.

Iki pat karo pradžios korpuso sudėtis tokia ir išliko, išskyrus 26-ąjį kavalerijos pulką, kuris 1941 m. balandį buvo išformuotas, o karininkai, puskarininkiai ir kareiviai išskirstyti į kitas korpuso dalis.

Likviduojant Lietuvos kariuomenę karo mokykla buvo performuota į Raudonosios armijos Vilniaus pėstininkų karo mokyklą ir tapo pavaldi ne lietuviškajam korpusui, o tiesiogiai Pabaltijo ypatingajai karo apygardai.

Nedidelė lietuvių karių dalis, daugiausia karininkai, tęsė tarnybą kitose Raudonosios armijos struktūrose – respublikinio karinio komisariato įstaigose, Pabaltijo ypatingosios karo apygardos 21-ajame topografijos būryje ir net, vos keletas žmonių, NKVD.

29-ojo šaulių teritorinio korpuso dalys buvo dislokuotos taip: korpuso ir abiejų divizijų štabai bei dauguma korpuso dalių buvo dislokuota Vilniuje ir jo apylinkėse, išskyrus 215-ąjį šaulių pulką (Rokiškis, Obeliai), 619-ąjį artilerijos pulką (Kupiškis), 618-ąjį artilerijos pulką (Švenčionys), 616-ąjį artilerijos pulką (Pabradė), 617-ąjį artilerijos pulką (Lentvaris, Vokė, Trakai), atskirąją aviacijos eskadrilę (Ukmergė).

1941 m. gegužės 22–23 d. korpuso dalys, išskyrus atskirąją aviacijos eskadrilę, ir karo mokykla buvo išvestos į vasaros stovyklas Pabradės ir Varėnos poligonuose, kuriose liko iki karo pradžios. Nuolatinėse dislokacijos vietose buvo paliktos karių komandos kareivinių ir turto priežiūrai, sandėlių ir kitų objektų apsaugai.

Jau netrukus po atvykimo į vasaros stovyklas korpuso dalyse prasidėjo lemtingi, nieko gero nežadantys pokyčiai, liudijantys, kad pradedamas spręsti tolesnis korpuso likimas.

Pradėta grupėmis leisti į atsargą ištarnavusius būtinosios karo tarnybos laiką karius, taip pat tuos, kuriuos komisarai ir politiniai vadovai buvo numatę pašalinti iš kariuomenės. Antai iš 297-ojo šaulių pulko apie birželio 10 d. buvo paleistas 1 viršila, 2 puskarininkiai ir apie 40 eilinių[1].

Tai buvo tik numatomų masinių paleidimų į atsargą pradžia. Apie tai liudija ir 184-osios šaulių divizijos politiniame skyriuje 1941 m. birželio 21 d. (karo išvakarėse) parengtas slaptas raštas Nr. 171, pasirašytas divizijos vado plk. Vinogradovo ir divizijos karinio komisaro M. Kovalionoko. Šiuo raštu, adresuotu korpuso vadovybei, siūlyta paleisti iš tarnybos pagal pridedamus sąrašus 617 eilinių ir būtinosios tarnybos puskarininkių (lietuvių) ir 13 liktinių puskarininkių, kurie, *„kaip sociališkai svetimas ir priešingas mums elementas, kaip ligonys ir neatitinką savo ypatybėmis, nėra verti tarnauti RKKA [Raudonojoje armijoje]“*[2].

[1] *Karys*, 1942, Nr. 13, p. 3.

[2] *Lietuvių archyvas: bolševizmo metai*, t. 2, Kaunas, 1942, p. 208–210.

Yra teiginių ir juos patvirtinančių įrodymų, kad pradėti paleidimai į atsargą kartu buvo ir priedanga slapta nuo korpuso karių susidoroti su „priešišku elementu“. Antai 234-ajam šaulių pulkui vykstant į poligoną 3 šio pulko kariai – gr. Stepas Brazdauskas[3], eiliniai Stasys Simonaitis[4] ir Volkvilčius – buvo paleisti į atsargą. Tačiau jų į namus nepaleido, o areštavo ir išvežė į Lukiškių kalėjimą. Antrąją karo dieną juos nuvarė į traukinį. Naktį apie 2 val. keliems lietuviams pavyko pabėgti. Tarp jų kpt. Vladui Valiui, kuris buvo suimtas dar 1941 m. balandžio 1 d., ir 3 kariams, kurių žinomos tik dvi pavardės – gr. S. Brazdauskui ir eil. S. Simonaičiui[5]. Kitiems suimtiems 234-ojo šaulių pulko kariams likimas nebuvo toks palankus: psk. Antanas Orentas, eiliniai Eduardas Kučieris ir Petras Stonys buvo išvežti į Gorkio kalėjimą, kuriame pirmieji du 1942 metais žuvo, apie eilinius Stasį Viskantą ir Vladą Bingelį težinoma, kad jie buvo kalinti Vilniuje ir vėliau dingo be žinios, o eil. Volkvilčiaus likimas nežinomas[6].

Raudonosios armijos vadovybė nepasitikėjo visų kategorijų lietuviais kariais, tačiau 1941-ųjų birželyje pirmiausia stengėsi nepalikti savo postuose lietuvių karininkų.

1941-ųjų birželio pirmoje pusėje, maždaug apie birželio 10 d., beveik visi korpuso aukštieji karininkai lietuviai buvo paskubomis išsiųsti į SSRS tobulintis karo akademijose ar kursuose, o vietoj jų paskirti Raudonosios armijos karininkai. Tik nedidelė dalis iš siunčiamųjų į pasitobulinimo kursus lietuvių vadų ir aukštųjų karininkų nesuspėjo nuvykti į Rusiją iki karo pradžios.

Nuo tada korpuso vadą div. gen. Vincą Vitkauską pakeitė gen. mjr. Samochinas, korpuso vado padėjėju liko gen. mjr. Rozanovas, korpuso štabo viršininką br. gen. Joną Černių pakeitė plk. Tiščenka. 179-osios šaulių divizijos vadą brig. gen. Albiną Čepą pakeitė plk. Ustinovas, 184-osios šaulių divizijos vadą brig. gen. Vladą Karvelį – plk. Vinogradovas. Pakeisti buvo visų pulkų ir daugumos atskirų divizionų ir batalionų vadai[7]. Vadovavimas buvo perduotas į Raudonosios armijos karininkų rankas.

Birželio 14–16 d. pradėti masiniai lietuvių karių, daugiausia karininkų, suėmimai, po kurių korpuse buvo sustiprintas Raudonosios armijos

[3] Galbūt tai Edvardas Brazdauskas, suimtas 1941 m. birželio 18 d., kalintas Vilniuje ir kilus karui išlaisvintas (*Lietuvos gyventojų genocidas 1939–1941*, Vilnius: LGGRTC, 1999, p. 170).

[4] Stasys Simonaitis, suimtas 1941 m. birželio 15 d., kalintas Vilniuje, dingo be žinios (*Lietuvos gyventojų genocidas 1939–1941*, p. 739).

[5] *Karys*, 1942, Nr. 3, p. 7.

[6] *Lietuvos gyventojų genocidas 1939–1941*, p. 156, 460, 611, 776, 909.

[7] S. Raštikis. *Kovose dėl Lietuvos: kario atsiminimai*, Vilnius, 1990, p. 106.

karininkų vaidmuo. Iki tolei batalionų, divizionų, kuopų, baterijų vadai buvo lietuviai karininkai, o Raudonosios armijos karininkai – jų padėjėjai. Dabar gi į atsilaisvinančias vietas buvo skiriami buvę padėjėjai ar iš kitur atkelti karininkai. Pavyzdžiui, 297-ojo šaulių pulko 2-ojo bataliono vadas karo pradžioje buvo kpt. Tiapkinas[8], vienos iš šio bataliono kuopų vadas – kpt. Dalacinas[9], 3-iojo bataliono vadas – kpt. Pešechovas. Suėmus 184-osios šaulių divizijos atsk. pionierių bataliono vadą mjr. Juozą Sakalauską, bataliono vadu buvo paskirtas kpt. Plugatyriovas[10].

Karo pradžia išgelbėjo lietuvius karius nuo naujos represijų bangos. Taip manyti leidžia tokie faktai, kad, sakykim, 297-ajame šaulių pulke visi karininkai buvo surašyti į tris sąrašus. Pirmajame sąraše buvo 32 pavardės, iš kurių buvo išbrauktos jau suimtųjų birželio 14–17 d. pavardės, o dar neišbrauktųjų, matyt, laukė panašus likimas. Antrame sąraše buvo apie 32–35 pavardės visų pulko štabo karininkų, ties kai kuriomis iš jų komisaro ranka buvo pirašyta „28.6." Matyt, tai buvo numatomų suėmimų data – birželio 28-oji. Trečią sąrašą sudarė daugiausia viršilos ir puskarininkiai, ėję būrių vadų pareigas[11].

Panašus sąrašas karininkų ir kareivių, kuriuos buvo numatyta išvežti birželio 26–27 d., buvo sudarytas ir korpuso ryšių batalione[12]. Neabejotina, kad tokie sąrašai buvo kiekvienoje dalyje.

Imantis priemonių mažinti lietuvių karių skaičių korpuse, pradėta dalis pildyti raudonarmiečiais – karininkais, seržantais ir kareiviais. Tai liudijo apie korpuso komplektavimo eksteritoriniu principu pradžią.

Gegužės pabaigoje ir birželyje korpuse gerokai padaugėjo Raudonosios armijos karininkų ir politinių darbuotojų. Į dalis nuolat atvykdavo ką tik karo mokyklas baigę Raudonosios armijos leitenantai ir politiniai vadovai. Antai į 297-ąjį šaulių pulką beveik kasdien atvykdavo po vieną du karininkus, ką tik baigusius karo mokyklas, o likus vos keletui dienų iki karo pradžios į pulką urmu atvyko 20 jaunesniųjų leitenantų iš Leningrado karo mokyklos[13]. Pažymėtina, kad atvykstančiųjų į dalis Raudonosios armijos karininkų buvo daugiau, nei turėta laisvų karininkų etatų (net ir po masinių suėmimų birželio viduryje). Neabejotina, kad lietuvių karininkų ir viršilų bei puskarininkių, einančių būrių vadų ir panašias pareigas, atžvilgiu buvo parengtas konkretus planas.

[8] *Karys*, 1941, Nr. 2, p. 6.
[9] *Karys*, 1942, Nr. 52–53, p. 7.
[10] LCVA, f. R-660, ap. 2, b. 268, l. 8.
[11] *Karys*, 1942, Nr. 13, p. 3.
[12] J. Urbelis, „Paskutinės korpo ryšių bataliono dienos", *Karys*, 1942, Nr. 51, 52–53.
[13] *Karys*, 1942, Nr. 13, p. 3.

Vietoj atleidžiamų į atsargą kareivių į dalis buvo atsiunčiama eilinių ir seržantų iš kitų Raudonosios armijos dalių, taip pat ir naujokų. Kaip matyti iš įsakymų 234-ajam šaulių pulkui, birželio 6 d. į pulką atsiųsta 113 raudonarmiečių, o birželio 11 d. – 32 jaunesnieji vadai, visi jie tolygiai paskirstyti į kuopas[14]. 297-asis šaulių pulkas birželio 10 d. buvo papildytas apie 50 raudonarmiečių, birželio 11 d. į pulką atvyko dar apie 30 raudonarmiečių, 120 naujokų iš Maskvos ir apie 50 seržantų[15]. Panaši padėtis buvo ir kitose korpuso dalyse. Atkreiptinas dėmesys į tai, kad korpuso dalių papildymas raudonarmiečiais pradėtas prieš masinius suėmimus. Iki tolei raudonarmiečių – seržantų ir eilinių – korpuso dalyse beveik nebuvo.

Smarkiai papildyti korpuso dalis raudonarmiečiais buvo numatyta birželio 23–25 d. Antai iš 297-ojo šaulių pulko į Tulą atsivežti naujokų 184-ajai šaulių divizijai birželio 17 d. buvo išsiųsti 297-ojo šaulių pulko ltn. Aleksandras Jamontas ir keletas politrukų[16], san. vršl. Jonas Lipnickas[17], 617-ojo artilerijos pulko jaun. ltn. Algirdas Janulis[18] ir kt. Jie turėjo birželio 23 d. atvykti iš ten su 2 300 naujokų[19].

Birželio 23 d. laukta didelės partijos naujokų ir 179-oje šaulių divizijoje.

Realu manyti, kad bendras Raudonosios armijos karių, įskaitant karininkus, politinius vadovus ir raudonarmiečius, skaičius karo išvakarėse galėjo siekti 1,5 tūkst. Akivaizdu, kad toks nemažas jų skaičius gerokai apribojo lietuvių karių galimybes sukilti ar tiesiog pasitraukti iš Raudonosios armijos, prasidėjus karui.

Lietuvių karių pasipriešinimas sovietiniam režimui

Kaip žinoma, sukilimui buvo rengtasi. Sukilimą planavo Lietuvių aktyvistų frontas ir kitos pogrindinės organizacijos, veikusios Lietuvoje. Neabejotina, kad rengiamo sukilimo organizatoriai turėjo vilčių, kad lietuviai kariai bus svari organizuota ir geriausiai ginkluota sukilimo jėga.

Dar 1940-ųjų rudenį buvo įkurtas Lietuvos aktyvistų fronto Vilniaus karinis štabas, vadovaujamas gen. št. mjr. Vytauto Bulvičiaus. LAF Vilniaus

[14] Įsakymai 234-ajam šaulių pulkui, LCVA, f. R-222, ap. 2, b. 72, l. 3, 6.
[15] *Karys*, 1942, Nr. 13, p. 3.
[16] *Karys*, 1941, Nr. 1, p. 4.
[17] *Karys*, 1943, Nr. 9, p. 59.
[18] *Karys*, 1942, Nr. 19, p. 7.
[19] *Karys*, 1942, Nr. 13, p. 3.

karinio štabo viršininkas gen. št. mjr. V. Bulvičius palaikė ryšį su korpuso daliniuose tarnavusiais lietuviais kariškiais ir civiliais pasipriešinimo organizacijų nariais. 1941 metų vasario pradžioje jis drauge su gen. št. kpt. J. Kiliumi suplanavo Vilniaus sovietų garnizone esančių Lietuvos karių veiksmus prasidėjus karui tarp Vokietijos ir Sovietų Sąjungos. Buvo tikimasi, kad sukilę lietuviškųjų korpuso batalionų kariai bus svariausia jėga išlaisvinant Vilnių jau pirmosiomis karo dienomis[20]. Tačiau iš anksto parengtus lietuvių karių sukilimo planus sužlugdė korpuso dalių išvedimas į vasaros stovyklas 1941 m. gegužės pabaigoje ir vėlesni Vilniaus LAF karinio štabo narių suėmimai[21].

Gen. št. mjr. V. Bulvičiaus vadovaujamas LAF Vilniaus štabas turėjo bendrą šaliai tikslą atkurti Lietuvos nepriklausomybę, pasinaudojant nujaučiamo Vokietijos–SSRS karo pradžia. Tačiau tuo pat metu, kai formavosi LAF Vilniaus štabas, korpuse kūrėsi ir kitos pogrindinės organizacijos, tik jos turėjo kuklesnius tikslus, kaip antai, sukelti karius, kad jie išreikštų nepasitenkinimą korpuse diegiama tvarka, galiojančia Raudonojoje armijoje.

Bene ryškiausiai organizuotas karių nepasitenkinimas pasireiškė 615-ajame artilerijos pulke, išsiliejęs į masinę lietuvių karių protesto demonstraciją 1940 m. rugsėjo 26 d. Nors tuo metu pulkas dar nebuvo galutinai suformuotas, be to, ir nuo karių atvykimo į Vilnių buvo praėję vos keletas dienų, tačiau protesto demonstracija parodė, kad kariai gali greit susiorganizuoti ir veikti vieningai.

Stichiniame karių proteste dalyvavo apie 150 žmonių – eilinių ir puskarininkių. Eil. Emilius Miliauskas organizavo tarp pulko karių pinigų rinkimą kryžiams nupirkti, kad juos demonstratyviai pakabintų bendrose patalpose, vietoj Stalino ir Raudonosios armijos vadų portretų. Protestui vadovauti ėmėsi liktiniai puskarininkiai Jonas Bekeris ir Pranas Stulga. Suorganizavę ir surikiavę dvi protesto dalyvių grupes, jie mėgino išvesti karius iš karinio rajono. Kariai giedojo Lietuvos himną, girdėjosi šūksniai eiti į Gedimino kalną ir nukabinti raudoną vėliavą. Vienoje iš grupių kariai iškėlė tautinę vėliavą[22].

NKVD tai įvertino kaip kolektyvinį kontrrevoliucinį karių ir jaunesniųjų vadų maištą, kurio tikslas – sukurstyti šalia išsidėsčiusius pėstininkų dalinius surengti mieste protesto demonstraciją prieš karinės priesaikos priėmimą[23]. Dėl šio „maišto" pulke buvo areštuota 12 karių.

[20] A. Gražiūnas, *Lietuva dviejų okupacijų replėse 1940–1944*, Vilnius, 1996, p. 49.
[21] V. Ašmenskas, *Generolas Vėtra*, Vilnius: LGGRTC, 1997, p. 19.
[22] A. Martinionis, *Prievarta ir smurtu*, Vilnius, 1998, p. 266–271.
[23] LSSR vidaus reikalų liaudies komisaro, valstybės saugumo vyr. majoro A. Guzevičiaus 1941 m. sausio mėn. visiškai slaptas pranešimas apie politinę ir moralinę padėtį 29 teritoriniame korpuse, LYA, f. 1771, ap. 2, b. 531. Publikuota: *Lietuvos archyvai*, Nr. 9, 1997, p. 14.

Po tardymo trys iš suimtųjų buvo paleisti, o devyni kariai perduoti 11-osios armijos Karo tribunolo teismui. Karo tribunolo 1941 m. sausio 14 d. sprendimu eil. M. Ščapanas buvo išteisintas, o kiti nuteisti nuo 5 iki 10 metų pataisos darbų[24] ir vėliau išvežti į Rusijos lagerius, iš kurių, kiek pavyko išsiaiškinti, sugrįžo tik vienas. Kiti arba žuvo lageriuose, arba jų likimas nežinomas.

Tarp nuteistųjų buvo keturi liktiniai puskarininkiai, trys eiliniai ir vienas grandinis: liktinis puskarininkis Jonas Bekeris (1941 gruodžio 12 d. mirė Kotlaso–Vorkutos geležinkelio statybos lageryje); liktinis puskarininkis Pranas Stulga (likimas nežinomas); liktinis puskarininkis Leonas Narvydas (1946 m. rugsėjo 30 d. iš lagerio paleistas); liktinis puskarininkis Kazys Jakubauskas (1941 m. rugpjūčio 31 d. mirė Abezės lageryje, Komija); eil. Emilius Miliauskas (likimas nežinomas); eil. Bronius Kazlauskas (dingo be žinios); eil. Juozas Dropaitis (Drapaitis) (likimas nežinomas); grandinis Alfonsas Kriaučiūnas (1942 m. birželio 5 d. mirė Pečiorlage, Komija)[25].

Kitas neginkluoto pasipriešinimo atvejis įvyko 1940 m. lapkričio 2 d., kai likviduojama karo aviacijos kareivių ir puskarininkių grupė automašinomis vyko į naują tarnybos vietą Vilniuje. Kelionės metu buvo iškelta ant lazdos pritvirtinta lietuviška trispalvė vėliava[26]. Korpuso NKVD Ypatingasis skyrius tuoj pat į tai sureagavo. Vėliavą iškėlęs eil. Adomas Macijauskas buvo suimtas tą pačią dieną, o kiek vėliau ir kiti vėliavos iškėlimo dalyviai.

11-osios armijos Karo tribunolo 1941 m. kovo 19 d. paskelbtas nuosprendis visiems suimtiesiems buvo labai griežtas. Vėliavą iškėlusiam eil. A. Macijauskui buvo skirta 5 metai pataisos darbų[27]. Deja, tolesnis jo likimas nežinomas. Vėliavą pirkusiam eil. Baliui Narkūnui (Norkūnui) skirta 10 metų lagerio. Kilus karui jis buvo išvežtas į Gorkio kalėjimą ir 1941 m. gruodžio 19 d. mirė Unžlage, Gorkio srityje[28]. Rusijos lageriuose žuvo ir kiti nuteistieji šioje byloje eiliniai Juozas Kaušyla, Kostas Baltrušaitis, Kostas Žalalis ir Stasys Klusas.

[24] A. Merkelis, „Lietuviai kariai bolševikų teisme", *Lietuvių archyvas: Bolševizmo metai*, t. 4, Vilnius, 1944.
[25] *Lietuvos gyventojų genocidas 1939–1941*, t. 1, Vilnius, 1999, p. 144, 245, 340, 412, 451, 568, 593–594, 781.
[26] LSSR vidaus reikalų liaudies komisaro, valstybės saugumo vyr. majoro A. Guzevičiaus 1941 m. sausio mėn. visiškai slaptas pranešimas apie politinę ir moralinę padėtį 29 teritoriniame korpuse, LYA, f. 1771, ap. 2, b. 531. Publikuota: *Lietuvos archyvai*, Nr. 9, 1997, p. 11.
[27] *Lietuvos gyventojų genocidas 1939–1941*, t. 1, 1999, p. 518.
[28] Ten pat, p. 604.

Kartu su eil. A. Macijausku iškėlęs vėliavą eil. Vladas Klapatauskas 1942 m. lapkričio 23 d. mirė Kotlaso–Vorkutos geležinkelio statybos lageryje[29].

Panašių protesto akcijų vyko ir daugiau. Ypač jų padaugėjo 1941 m. sausį ir vasarį, kai buvo paskelbta, kad vasario 23-iąją – Raudonosios armijos dieną – bus priesaikos priėmimas. Beveik visuose daliniuose atsirado karių, atsisakiusių ją priimti. Tie kariai, kurių nepavyko perkalbėti, buvo areštuoti. Vien 262-ojo šaulių pulko 1-ajame batalione buvo areštuoti bataliono pėsčiųjų žvalgų būrio eilinis Jonas Kušleika, 1-osios šaulių kuopos eilinis Gintaitis, 2-osios šaulių kuopos eiliniai Vincas Linkevičius ir Lukauskas ir kt. Atsisakiusieji priimti priesaiką buvo griežtai nubausti, daugelis už tai sumokėjo savo gyvybe – eil. Vincas Linkevičius 1944 m. gegužę mirė Vorkutpečlage (Komija)[30], eil. Jonas Kušleika 1941 m. spalio 14 d. žuvo Abezės lageryje[31]. Eil. Stasio Ragausko likimas nežinomas, manytina, kad žuvo[32].

Kai kurie kariai, žinodami, kad, atsisakę priimti Raudonosios armijos priesaiką, bus areštuoti, pradėjo rengtis pabėgimui. Antai 259-ojo šaulių pulko 8-osios kuopos kareivis Slivinskas, nenorėdamas priimti priesaikos, tarėsi su tos pačios kuopos kareiviais Kaziu Klumbokaičiu (NKVD pranešimuose nurodoma pavardė Klumpaitis), Jonaičiu ir Vainausku pabėgti į Vokietiją, jeigu bus verčiami priimti priesaiką. Kai tai tapo žinoma NKVD, buvo pradėtas *„agentūrinis tyrimas“*[33], kuris dviem iš pranešime minimų lietuvių kareivių baigėsi areštu, karo tribunolu ir išsiuntimu į Rusijos lagerius: eil. Juozas Slivinskas buvo nuteistas 7 metams ir išvežtas į Vytegorlagą Vologdos srityje[34], o eil. Kazys Klumbokaitis – į Pečiorlagą Komijoje[35].

Korpuso NKVD itin daug dėmesio skyrė *„kontrrevoliucinėms karių organizacijoms“* išaiškinti ir likviduoti.

LSSR vidaus reikalų liaudies komisaro valstybės saugumo vyr. majoro A. Guzevičiaus 1941 m. sausio mėn. visiškai slaptame pranešime apie politinę ir moralinę padėtį 29 teritoriniame korpuse pažymima, kad korpuso Ypatingasis skyrius aptiko 619-ajame haubicų artilerijos pulke kontrrevoliucinę organizaciją, kurios tikslas buvo nuversti sovietinę valdžią Lietuvoje. Ši organizacija, neva vykdžiusi antisovietinę agitaciją tarp karių, rengė ginklų sandėlio užpuolimą, kad apginkluotų sukilėlius ir susprogdintų tiltą Nemenčinėje. Šioje byloje buvo areštuota 10 kariškių. Kaip teigiama pranešime, *„tardymo metu nustatyta, kad k/r organizacija buvo susieta su vietos gyventojais ir Nemenčinės kunigu. Visi rengė slaptus susirinkimus, kurie vyko pas vargonininką BRYLĄ. Areštuoti 3 civiliai žmonės ir buvęs Lietuvos armijos karininkas SMELIAUSKAS, kuris, prieš pašalinant jį iš armijos, užverbavo šnipinėjimui Vokietijos naudai vieną žmogų – ŽARKAUSKĄ.“*[36]

Minimas pranešime ltn. Vladas Smieliauskas, buvęs 3-iojo dragūnų pulko mokomojo eskadrono vyr. karininkas, 1940 m. rugpjūčio 5 d. buvo paleistas į atsargą[37]. 1940 m. rudenį suimtas, vėliau kalintas Marijampolėje. Kilus karui jis buvo nužudytas sovietinių aktyvistų ir raudonarmiečių Marijampolėje[38].

Manytina, kad minimas ltn. V. Smieliausko užverbuotas karys Žarkauskas – tai buvęs 3-iojo dragūnų pulko jaun. psk. Julijonas Žarkauskas, suimtas 1940 m. spalį. Deja, tolesnis jo likimas nežinomas.

Pranešime minima, kad šioje byloje buvo areštuota 10 kariškių, bet nenurodytos suimtųjų karių pavardės. Kitų duomenų apie 1940 m. rudenį suimtą 619-ojo haubicų artilerijos pulko tokią karių grupę rasti nepavyko, tačiau apie panašią *„kontrrevoliucinę organizaciją“* iš 10 karių minima korpuso NKVD Ypatingojo skyriaus agentūrinėje byloje „Šauliečiai“, užvestoje 1940 m. spalio 22 d.[39] Tik šioje byloje minima grupė karių iš 184-osios šaulių divizijos 616-ojo lengvosios artilerijos pulko 2-ojo diviziono, dislokuoto Pabradėje. 1940 m. spalio–lapkričio mėn. visi įtariamieji buvo suimti. 11-osios armijos Karo tribunolo 1941 m. vasario 14 d. sprendimas Nr. 0015 dėl jų buvo ypač griežtas: eil. J. Čiumeliui buvo paskelbtas mirties nuosprendis (vėliau bausmė pakeista į 10 metų lagerio), o eiliniams J. Rimolaičiui ir L. Nacui skirta po 10 metų lagerio[40].

[29] Ten pat, p. 428.
[30] Ten pat, p. 503.
[31] Ten pat, p. 471.
[32] Ten pat, p. 682.
[33] Pabaltijo ypatingosios karo apygardos NKVD Ypatingojo skyriaus viršininko v/s mjr. Babičiaus 1940 m. gruodžio 3 d. visiškai slaptas pranešimas Lietuvos SSRS vidaus reikalų liaudies komisaro pavaduotojui Gladkovui apie išdavikiškas karių nuotaikas 29-ajame korpuse, 1940 12 03 raštas Nr. 158/5, LYA, f. K-1, ap. 19, b. 1, l. 60–65.
[34] *Lietuvos gyventojų genocidas 1939–1941*, t. 1, p. 750.
[35] Ten pat, p. 433.
[36] LSSR vidaus reikalų liaudies komisaro, valstybės saugumo vyr. majoro A. Guzevičiaus 1941 m. sausio mėn. visiškai slaptas pranešimas apie politinę ir moralinę padėtį 29 teritoriniame korpuse, LYA, f. 1771, ap. 2, b. 531. Publikuota: *Lietuvos archyvai*, Nr. 9, 1997, p. 29.
[37] Įsakymas liaudies kariuomenei Nr. 114, 1940 m. rugpjūčio 7 d., LCVA, f. R-222, ap.1, b. 3, l. 35.
[38] *Lietuvos gyventojų genocidas 1939–1941*, t. 1, p. 753.
[39] PRIBOVO NKVD Ypatingojo skyriaus viršininko valst. saugumo majoro Babičiaus visiškai slaptas 1940 m. gruodžio 2 d. pranešimas Lietuvos SSR vidaus reikalų liaudies komisarui apie agentūrinio-operatyvinio darbo padėtį 29-ojo šaulių teritorinio korpuso NKVD Ypatingajame skyriuje ir 179 bei 184 šaulių divizijų NKVD Ypatinguosiuose skyriuose, LYA, f. K-1, ap. 19, b. 1, l. 10–31.
[40] A. Merkelis, „Lietuviai kariai bolševikų teisme“, *Lietuvių archyvas: Bolševizmo metai*, t. 4.

Vršl. Stasio Kelmicko, jaun. psk. Vlado Semaškos, eil. Antano Miniotо, eil. Jono Janušo ir eil. Stasio Pipcevičiaus kaltinamoji medžiaga buvo sujungta į atskirą bylą Nr. 00100. Kaip teigiama 11-osios armijos Karo tribunolo 1941 m. balandžio 26 d. sprendime Nr. 0070, šios 616-ajame lengvosios artilerijos pulke sudarytos *„kontrevoliucinės grupės“* tikslas buvo Vokietijai pradėjus karą prieš Sovietų Sąjungą užgrobti paštą, Vilniaus miesto geležinkelio stotį, taip pat artilerijos pulko štabą. Grupės organizatoriumi ir vadovu buvo pripažintas vršl. S. Kelmickas[41]. Karo tribunolo jis buvo nuteistas mirti ir 1941 m. sušaudytas[42]. Kiti nuteistieji buvo išvežti į Rusijos lagerius; ten J. Janušas (Jonušas) ir A. Miniotas mirė.

Dar viena *„kontrrevoliucinė organizacija“* buvo atskleista, 1940 m. spalio 10 d. NKVD Ypatingajam skyriui suėmus 179-osios šaulių divizijos 259-ojo šaulių pulko eil. Joną Ostrauską. Kaip teigiama Pabaltijo ypatingosios karo apygardos NKVD Ypatingojo skyriaus viršininko valstybės saugumo mjr. Babičiaus 1940 m. gruodžio pranešime Lietuvos SSR vidaus reikalų liaudies komisaro pavaduotojui Gladkovui apie išdavikiškas karių nuotaikas lietuvių korpuse, tardymo metu eil. J. Ostrauskas prisipažino priklausantis kontrrevoliucinei organizacijai, vadovaujamai lietuvio vyskupo Brizgio, ir vykdęs kontrrevoliucinę agitaciją tarp korpuso karių[43].

Enkavėdistų teigimu, eil. J. Ostrauskas ketino dezertyruoti iš Raudonosios armijos ir nelegaliai pereiti sieną į Vokietiją. Rengtis dezertyruoti, kaip teigiama pranešime, jam padėjo šios organizacijos dalyviai 259-ojo šaulių pulko eil. Jonas Žalgevičius, Lietuvos žemės ūkio akademijos skaityklos vedėja Kazimiera Balbatytė ir tos pat akademijos rektoriaus tarnaitė Ona Janūnaitė. Pastarosios esą perdavė eil. J. Ostrauskui civilius drabužius ir pinigų[44].

Ši byla enkavėdistams buvo tokia svarbi, kad suimtąjį eil. J. Ostrauską tardyti išvežė į Rygą, Latviją, o 1940 m. gruodžio mėn. išsiuntė į Maskvos Lefortovo kalėjimą. Aukščiausiojo teismo 1941 m. kovo 11 d. sprendimu jis buvo nuteistas mirti ir balandžio 17 d. sušaudytas Maskvoje[45]. Į Maskvą buvo išvežti ir kiti suimtieji – eil. J. Žalgevičius, K. Balbatytė ir O. Janūnaitė,

[41] Ten pat.
[42] *Lietuvos gyventojų genocidas 1939–1941*, t. 1, p. 416.
[43] Pabaltijo ypatingosios karo apygardos NKVD Ypatingojo skyriaus viršininko v/s mjr. Babičiaus 1940 m. gruodžio 3 d visiškai slaptas pranešimas Lietuvos SSR vidaus reikalų liaudies komisaro pavaduotojui Gladkovui apie išdavikiškas karių nuotaikas 29-ajame korpuse, 1940 12 03 raštas Nr. 158/5, LYA, f. K-1, ap. 19, b. 1, l. 60–65.
[44] Ten pat.
[45] *Lietuvos gyventojų genocidas 1939–1941*, t. 1, p. 613.

tik nuosprendis jiems buvo „švelnesnis“ – kiekvienam po 4 metus lagerio. Žinomas tik K. Balbatytės likimas: ji 1943 m. rugpjūčio 11 d. mirė Karlage, Karagandos srityje[46]. Vyskupo Brizgio likimas, matyt, buvo sprendžiamas kitu lygiu, nes jis liko nesuimtas. Be to, abejotina, ar vyskupas galėjo turėti kontaktų su minėtais asmenimis, todėl gali būti, kad tai tebuvo tik enkavėdistų pradėtų regzti pinklių prieš jį pradžia.

Pasipriešinimo sovietinei okupacijai karių grupės formavosi visose dalyse, jų nuolat daugėjo. Kai kurios jų susidarydavo konkrečiam tikslui įvykdyti. Antai 1940 m. rudenį 615-ajame artilerijos pulke formavosi kelios nedidelės grupės karių, ketinusių pabėgti į Vokietiją. Vieną iš jų sudarė eiliniai Juozas Čelius ir Antanas Veteikis. Jie parengė pabėgimo planą, kurį ketino įvykdyti 1940 metų gruodžio pabaigoje. Pabėgti taip pat tarėsi Petras Mačiulis ir Antanas Kučinskas. Nenuostabu, kad kariai susižinojo vieni apie kitus, tuo labiau kad jie buvo kilę iš to paties krašto – Kretingos ir Telšių apskričių, išskyrus eil. A. Veteikį, kilusį iš Utenos valsčiaus Kimėnų kaimo. Netrukus prie jų pritapo ir telšiškis eil. Stasys Bružas[47].

Pirmieji iš visų šių karių 1940 metais gruodžio 25 d. iš pulko pabėgo eil. J. Čelius ir S. Bružas. Matyt, jiems susitarti buvo palankiausia, nes abu buvo kilę iš Kretingos apskrities Luokės valsčiaus. Prieš pabėgdamas J. Čelius iš pulko ginklų remonto dirbtuvės pagrobė pistoletą. Gruodžio 26 d. atvykę į Luokės miestelį jie išsiskyrė, susitarę susitikti gruodžio 29 d. ir galutinai nutarti valstybės sienos perėjimo vietą ir laiką[48].

Kaip teigiama 11-osios armijos Karo tribunolo nuosprendyje, J. Čelius savo dėdės Indriuškos 1940 m. rudenį buvęs užverbuotas vokiečių žvalgybos agentu. Todėl išsiskyręs su S. Bružu jis nuvykęs prisistatyti Indriuškai, kuriam perdavęs surinktas apie korpusą žinias. Persirengęs Indriuškos duotais civiliniais drabužiais ir gavęs iš jo kelionei pinigų ir adresą, J. Čelius pagal Indriuškos nurodymus išvyko į Vokietijos pasienį. 1941 metų sausio 4 d. jis mėgino pereiti sieną, tačiau sovietų pasienio sargybos buvo sužeistas ir sulaikytas[49]. S. Bružas, belaukdamas sutarto susitikimo su Čeliumi, pagal dalies vadovybės paskelbtą paiešką 1940 metais gruodžio 29 dieną milicijos organų buvo sulaikytas. Sulaikomas jis mėgino bėgti ir pasidavė tik kai buvo peršautas jo petys[50].

[46] Ten pat, p. 119.
[47] A. Merkelis, „Lietuviai kariai bolševikų teisme“, *Lietuvių archyvas: Bolševizmo metai*, t. 4.
[48] Ten pat.
[49] Ten pat.
[50] Ten pat.

11-osios armijos Karo tribunolo 1941 m. kovo 15 d. nuosprendis jiems buvo itin griežtas – abu nuteisti sušaudyti. Eil. J. Čelius 1941 m. gegužės 19 d. buvo sušaudytas[51], o eil. S. Bružui vėliau bausmė buvo pakeista 10 metų pataisos darbų. Apie tolesnį jo likimą težinoma tiek, kad jis buvo išvežtas į Vorkutpečlagą, Komijos ASSR[52].

Nors eiliniai A. Kučinskas, A. Veteikis ir P. Mačiulis, sulaikius J. Čelių ir S. Bružą, susilaikė nuo pabėgimo, tai jų neišgelbėjo. Visi jie buvo suimti 1941 m. sausyje ir teisiami kartu su J. Čeliumi ir S. Bružu. Karo tribunolas juos taip pat nuteisė sušaudyti, bet vėliau byla buvo peržiūrėta ir nuosprendis jiems buvo pakeistas 10 metų pataisos darbų.

1941 m. vasario 28 d. 11-osios armijos Karo tribunolas nuteisė grupę 26-ojo kavalerijos pulko karių, kurie buvo apkaltinti rengę pabėgimą į Vokietiją ir grobę ginklus[53].

Rengdamiesi pabėgti eiliniai Jurgis Sirtautas, Bronius Sinkevičius, Kleopas Kauneckas ir Feliksas Juodis nusprendė įsigyti ginklų. Palanki proga pasitaikė spalio 26 d. pervežant ginklus ir perkraunant juos iš vagonų į sandėlį. Tada eil. Kauneckui pavyko pagrobti 11 pistoletų ir vieną žiūroną. Dar vieną pistoletą pagrobė eil. Vigelskas, o eil. Sirtautas iš sandėlio pagrobė šovinių pistoletams ir šautuvui. Pagrobtus ginklus slėpė bei saugojo ir kiti kariai – Kazys Jocius, Antanas Živatkauskas, Bronius Baltrūnas, Vytautas Baltrūnas, broliai Jonas ir Aleksandras Gincai[54].

Gal pabėgimo planas ir būtų pavykęs, jeigu eil. Sirtautas 1940 metų lapkričio 9 d. nebūtų nunešęs keleto pistoletų į miestą savo giminaičiui, kad šis juos paslėptų. Bet giminaitis jį išdavė – pranešė apie ginklus enkavėdistams[55]. Visi kariai buvo suimti ir nuteisti, du iš jų, Jurgis Sirtautas ir Kleopas Kauneckas, Karo tribunolo sprendimu buvo sušaudyti[56].

Pastebėtina, kad dėl karių pabėgimo ar rengimosi pabėgti iškeltų baudžiamųjų bylų apstu. Bėgo ir eiliniai, ir karininkai. Vienas iš pirmųjų pabėgusių iš korpuso karininkų buvo 26-ojo kavalerijos pulko eskadrono vadas kpt. Bronius Michelevičius, 1940 m. spalio 4 d. pabėgęs į Vokietiją[57] ir tapęs LAF ryšininku.

[51] *Lietuvos gyventojų genocidas 1939–1941*, t. 1, p. 206.
[52] Ten pat, p. 175.
[53] A. Merkelis, „Lietuviai kariai bolševikų teisme", *Lietuvių archyvas: Bolševizmo metai*, t. 4.
[54] Ten pat.
[55] Ten pat.
[56] *Lietuvos gyventojų genocidas 1939–1941*, t. 1, p. 408, 741.
[57] LSSR vidaus reikalų liaudies komisaro, valstybės saugumo vyr. majoro A. Guzevičiaus 1941 m. sausio mėn. visiškai slaptas pranešimas apie politinę ir moralinę padėtį 29 teritoriniame korpuse, LYA, f. 1771, ap. 2, b. 531. Publikuota: *Lietuvos archyvai*, Nr. 9, 1997, p. 15.

Lietuvos centriniame valstybiniame archyve yra saugomas išlikęs 184-osios šaulių divizijos štabo politinio skyriaus sudarytas sąrašas divizijos karių, suimtų korpuso Ypatingojo skyriaus per 1941 m. vasario–balandžio mėn.[58] Sąraše yra 35 karių pavardės, tarp jų net 12 karių iš 262-ojo šaulių pulko, 6 karių iš 294-ojo šaulių pulko[59]. Tik nedaugeliui iš sąraše išvardintų suimtųjų pavyko išvengti Sibiro lagerių ar išlikti gyviems. Panaši padėtis buvo 179-ojoje šaulių divizijoje, kopuso daliniuose.

Suėmimų korpuse dar padaugėjo pavasarį. Korpuso dalis išvedus į vasaros stovyklas, atsirado sąlygos suėmimus vykdyti slaptai nuo daliniuose esančių karių. Suėmimų mastas liudija, kad karių pasipriešinimas sovietiniam režimui augo. Daugelis karių laukė karo pradžios, rengdamiesi karui prasidėjus sukilti ar kitaip pasipriešinti smurtiniam režimui, įsigalėjusiam Raudonojoje armijoje.

Apie daugelį lietuvių karių didesnių ar mažesnių pogrindinių organizacijų taip ir liko nežinoma: jų veiklą sutrikdė 1941 m. gegužės pabaigoje pradėti karių atleidimai iš tarnybos. Kitas stiprus smūgis lietuvių pogrindžiui buvo smogtas per masinius suėmimus 1941-ųjų birželio 14–16 d. Suėmus ir išvežus į Rusijos lagerius 323 lietuvius karius, iš jų per 300 karininkų, lietuvių planams ir sumanymams organizuotai veikti, kilus Vokietijos–SSRS karui, buvo gerokai sutrukdyta.

Vokietijos–SSRS karas prasidėjo 1941 m. birželio 22 d., vos savaitei praėjus nuo masinių karių suėmimų korpuse. Suėmimai paskatino daugumą lietuvių karių imtis visų įmanomų priemonių kuo skubiau atsiskirti nuo Raudonosios armijos, net ir rizikuojant gyvybe, ir tai įgavo spontanišką pobūdį. Masiniai lietuvių karių suėmimai ir sukilimas, kilus karui, tapo viena nenutrūkstama grandine.

Lietuviškųjų dalių padėtis karo pradžioje

29-asis šaulių teritorinis korpusas ir Vilniaus pėstininkų karo mokykla karo pradžią sutiko vasaros stovyklose Varėnos ir Pabradės poligonuose.

Korpuso dalys ir karo mokykla prasidėjus karui atsidūrė vokiečių „Centro" armijų korpusų puolimo Varėna–Vilnius–Smolenskas kryptimi ruože.

[58] Išimtų dėl politinių motyvų iš 184 šd dalių asmenų sąrašas, slaptas, 1941 m., LCVA, f. R-222, ap. 2, b. 59, l. 116.
[59] LCVA, f. R-222, ap. 2, b. 59, l. 116.

Vokiečių kariuomenės, turėjusios aiškią tankų, šarvuotos technikos ir aviacijos persvarą, puolimo pradžia buvo veržli.

Vilniaus kryptimi vyko vokiečių kariuomenės 39-asis šarvuočių korpusas, galingas savo ginkluote ir labai paslankus, nes buvo visiškai motorizuotas[60]. Birželio 22 d. rytą lengvai pralaužęs savo bare SSRS pasienio pajėgų pasipriešinimą, jau tos dienos pavakare korpusas pasiekė Alytų ir ten užėmė priešininko nesuspėtą sunaikinti tiltą per Nemuną. Korpusui buvo įsakyta birželio 23 d. nuo pat ankstaus ryto be perstojo tęsti žygį į rytus Vilniaus kryptimi per Butrimonis ir Valkininkus[61].

Vykdydamos uždavinį, korpuso divizijos birželio 23 d. vakare jau buvo netoli Vilniaus, apie 10 km atstumu nuo jo.

7-oji tankų divizija po kautynių buvo perėjusi Vokę, siekdama atkirsti Vilnių iš pietų ir rytų pusės ir turėdama uždavinį kitą dieną užimti Vilnių iš pietų pusės bei užimti ir ginti perėjimą per Nerį ties Mikališkėmis. Birželio 24 d. ryte divizijos priešakinis dalinys jau buvo lietuvių sukilėlių išlaisvintame Vilniuje[62].

20-oji tankų divizija buvo iš pietvakarių nuo Butrimonių pasistūmėjusi per Sklavus Vokės link. Birželio 24 d. jos uždavinys buvo užimti iš šiaurės vakarų pusės Vilnių ir tiltus per Nerį[63].

Paskui 7-ąją tankų diviziją vykusios 20-osios motorizuotosios divizijos uždavinys buvo perimti iš 7-osios ir 20-osios tankų divizijų Vilniaus apsaugą, kad jos galėtų veržtis toliau į Rytus, o vieną iš pulkų vadų paskirti Vilniaus komendantu[64].

Paskui 20-ąją tankų diviziją vykusios 14-osios motorizuotosios divizijos uždavinys buvo per Butrimonis pasiekti rajoną į pietvakarius nuo Vilniaus ir būti korpuso vadovybės dispozicijoje[65].

Veržlus vokiečių kariuomenės puolimas buvo palankus lietuviams kariams atsilaisvinti iš Raudonosios armijos, ypač iš dalių, buvusių Varėnos poligone, kurio apylinkes vokiečiai pasiekė jau pirmąją karo dieną.

Lietuviams kariams buvo pravartu tai, kad, negavusios aiškių nurodymų, korpuso dalys, išskyrus karo mokyklą, apie kurią bus kalbama atskirai, visą pirmąją karo parą liko savo dislokacijos vietose.

[60] Gen. št. plk. K. Škirpa, „Vokiečių kariuomenės prasiveržimas į Lietuvos sostinę", *Karys*, 1971, Nr. 6, p. 184–189.
[61] Ten pat.
[62] Ten pat.
[63] Ten pat.
[64] Ten pat.
[65] Ten pat.

Gal nurodymai ir būtų pasiekę korpuso štabą, bet nebuvo ryšio. Anksčiau birželio 22 d. rytą vokiečių aviacijai pradėjus bombardavimus, nutrūko telefono ryšys tarp Varėnos stovyklos ir Kauno, kuriame buvo dislokuotas 11-osios armijos štabas. Buvo pasiųsta ryšininkų grupė, bet ji pateko vokiečiams į nelaisvę.

Pasak to meto įvykių dalyvių, bandymų perduoti korpusui nurodymus būta, bet tam trukdė ir lietuviai kariai. Teigiama, kad birželio 22 d. 9 val. ryto iš 11-osios armijos štabo Kaune per radijo ryšį buvo gauta telegrama su įsakymu korpusui pasitraukti, bet ją gavęs korpuso ryšių bataliono kapitonas telegramą nuslėpė ir perdavė ne korpuso štabui, o vokiečių šarvuotos voros štabui Alytuje[66].

Paaiškėjus, kad prasidėjo karas, korpuso ir divizijų vadovybė ėmėsi standartinių veiksmų, laukiant įsakymų iš aukštesniųjų štabų. Dalims buvo paskelbtas aliarmas (pavojaus signalas) ir įsakyta užimti pozicijas už stovyklos ribų, apsikasti ir pasirengti gynybai. Stovyklose liko karinis turtas ir karių grupės paliktam turtui saugoti.

Išvestos į vasaros stovyklas korpuso dalys turėjo labai mažai šaudmenų šautuvams, o patrankoms ir prieštankiniams pabūklams jų buvo tik treniruotėms. Nebuvo ir granatų. Šovinių lietuviams kariams būtų nepakakę bet kokio pobūdžio organizuotiems veiksmams – tiek įsakymams priešintis vokiečiams vykdyti, tiek pasipriešinus raudonarmiečiams atsilaisvinti iš Raudonosios armijos.

Divizijų ir dalių vadovybė buvo ėmusis tam tikrų veiksmų parsigabenti ginklų ir šaudmenų iš sandėlių nuolatinėse dislokacijos vietose savo jėgomis, tačiau išsiųstų tiekėjų dalyse nesulaukta.

Akivaizdu, kad Raudonosios armijos vadovybė nesiryžo panaudoti korpusą kautynėse su vokiečiais, nepasitikėdama lietuviais kariais. Birželio 22 d. 19 val. Maskva davė įsakymą evakuoti korpusą į Rusiją[67]. Šis įsakymas korpusą pasiekė jau naktį ir korpuso dalys buvo pakeltos į žygį iš laikinai užimtų pozicijų.

Dauguma lietuvių karių buvo žygyje, kai LAF per Kauno radiją paskelbė apie nepriklausomos Lietuvos atkūrimą ir Laikinosios vyriausybės sudarymą, todėl ši žinia pasiekė ne visus. Tačiau tų lietuvių karių, kurie apie tai kokiu nors būdu sužinojo, ryžtas priešintis okupantui ir greičiau išsivaduoti iš raudonųjų vadų ir politrukų globos dar labiau sustiprėjo.

[66] *Karys*, 1943, Nr. 41, p. 254.
[67] A. Bubnys, *Vokiečių okupuota Lietuva (1941–1944)*, p. 43.

Paniškai besitraukiančių Raudonosios armijos dalių sumaištis, vokiečių aviacijos bombardavimai palengvino lietuviams kariams atsilaisvinti, ir korpuso gretos greitai tirpo. Atsilaisvinama buvo pavieniui, nedidelėmis grupėmis, skyriais, būriais, net kuopomis ir batalionais. Bandę tai sutrukdyti politiniai vadovai ir raudonarmiečiai buvo areštuojami. Neretai komisarai, politiniai vadovai, Raudonosios armijos karininkai ir net eiliniai raudonarmiečiai buvo tiesiog likviduojami.

Varėnos ir Pabradės poligonuose buvusių dalių sąlygos atsilaisvinti buvo skirtingos.

Lengviausiai pavyko atsilaisvinti 184-ajai šaulių divizijai ir korpuso dalims, nes nuo Varėnos poligono iki Vokietijos sienos tebuvo apie 75 kilometrus ir jau birželio 23 d. besitraukiančias dalis ties Valkininkais pasiekė motorizuotosios vokiečių kolonos. Ties Valkininkais birželio 23 d. po pietų prasidėjęs lietuvių sukilimas iki nakties buvo iš esmės užbaigtas. Beveik visi atsilaisvinę lietuviai kariai pasidavė vokiečiams ir rinkosi ten, kur vokiečiai nurodydavo.

Sunkiau sekėsi 179-ajai šaulių divizijai, besitraukiančiai į Rusiją iš Pabradės–Švenčionėlių rajono. Ne visiems šios divizijos kariams pavyko atsilaisvinti ir pasilikti Lietuvoje.

Korpuso vadovybei pavyko atitraukti į Rusiją dalį 179-osios šaulių divizijos ir nedidelius 184-osios šaulių divizijos ir korpuso dalių likučius. Į Rusiją, Polocko–Nevelio–Velikije Lukų rajoną, atsitraukė ne daugiau kaip 1,5–2 tūkst. korpuso karių (iš jų apie 70 karininkų), todėl Raudonosios armijos vadovybė buvo priversta korpusą likviduoti.

Lietuviams kariams sukilus, Lietuvoje liko apie 550–570 karininkų ir per 4 tūkstančius puskarininkių ir kareivių, tarnavusių 29-ajame šaulių teritoriniame korpuse, karo mokykloje ir kitose Raudonosios armijos struktūrose.

Atsilaisvinimo metu žuvo maždaug 140–150 lietuvių karių, tačiau šis skaičius nėra tikslus, nes suskaičiuoti tik tie kariai, kurių žūtis buvo nustatyta 1941–1942 metais. Vėliau žuvusiųjų aiškinimosi klausimu niekas neužsiėmė ir daugelis jų liko užmarštyje. Lietuvių karių sukilimo metu vieni jų žuvo kovose su raudonarmiečiais, kiti žuvo, pasipriešinę ginklu, nemaža buvo nužudytų, įtarus nepatikimumu, keletas karininkų nusišovė, nenorėdami būti varu išvaryti iš Lietuvos. Didelę dalį žuvusiųjų sudarė žuvę nuo vokiečių aviacijos bombardavimų ar kitaip patekę į vokiečių ugnį. Sužeistųjų niekas neskaičiavo. Apie kelis šimtus lietuvių karių vokiečiai paėmė į nelaisvę ir pasiuntė į karo belaisvių stovyklas, kuriose ne vienas mirė, nepakėlęs žiaurių sąlygų.

Varėnos stovykloje dislokuotų dalių sukilimas

Varėnos stovykloje nuo 1941 m. gegužės mėn. 22–23 d. buvo dislokuoti 29-ojo šaulių teritorinio korpuso štabas, korpuso dalys (615-asis artilerijos pulkas, atsk. ryšių batalionas, atsk. zenitinės artilerijos divizionas, atsk. pionierių batalionas) ir 184-oji šaulių divizija (262-asis, 294-asis ir 297-asis šaulių pulkai, 616-asis ir 617-asis artilerijos pulkai, atskirieji ryšių ir pionierių batalionai, zenitinės artilerijos, prieštankinis ir žvalgybos divizionai)[68].

Ankstyvą birželio 22-osios rytą prasidėjo oro kautynės ties Varėna, buvo bombarduotas Salovartės aerodromas, geležinkelio stotis, kiti objektai[69].

Nors karas jau buvo prasidėjęs, apie jo pradžią Varėnos stovykloje tikrų žinių nebuvo. Prabudus stovyklai, pradžioje viskas ėjo įprasta vaga. Tik apie 10 val. ryto buvo paskelbtas pavojus, įsakyta skubiai rengtis žygin. Paskubomis pradėta rinkti iš darbų dalinius, krauti iš sandėlių į gurguoles turtą. Tačiau lietuviai kariai, tarp kurių jau buvo paplitę gandai apie prasidėjusį karą, neskubėjo, sąmoningai stengdamiesi kuo ilgiau vilkinti išvykimą iš stovyklos[70].

Aiškesnė padėtis tapo po 12 val., kai per Maskvos radiją buvo paskelbtas Molotovo pranešimas apie prasidėjusį karą. Politiniai vadovai surengė mitingus, ragindami karius su ginklu vyti užpuoliką. Paskui 184-ajai šaulių divizijai ir korpuso dalims buvo įsakyta vykti iš stovyklos, už keleto kilometrų užimti gynybos pozicijas kairiajame Varėnės krante, nuo Babriškių–Valkininkų plento iki Varėnio ežero[71].

Padėtis buvo neaiški, neturėta žinių, kur yra vokiečiai, kur Raudonosios armijos dalys. Siekdamas išsiaiškinti padėtį, nustatyti ryšį su priešakyje veikiančiomis Raudonosios armijos dalimis, 184-osios šaulių divizijos štabas birželio 22 d. apie 15 val. nurodė pulkams iššvalgyti apylinkes nuo Varėnos I Perlojos–Merkinės ir Daugų–Alytaus kryptimis. Buvo pasiųstos dvi žvalgų grupės, apie 50 žmonių, bet jos pasinaudojo galimybe nebegrįžti į dalis ir tai buvo atsiskyrimo nuo Raudonosios armijos ir sukilimo pradžia[72].

---

[68] *Karys*, 1943, Nr. 41, p. 254.
[69] „184 šaulių divizijos veiksmai prieš bolševikus. 1941 m. birželio 22–24 d.", *Karys*, 1942, Nr. 15–18.
[70] Ten pat.
[71] Ten pat.
[72] *Karys*, 1942, Nr. 17, p. 2.

Tą dieną, atsiradus palankesnėms aplinkybėms, iš dalių pradėjo dingti pavieniai kariai ir net nedidelės jų grupės[73].

Naktį į birželio 23 d. laikinose gynybos pozicijose buvę lietuviai, pasinaudodami tamsa, spėjo nukarpyti telefono ryšio tarp štabų ir dalinių laidus, pasipildyti šovinių atsargas ir pasitarti, ką reikės daryti kitą dieną. Išaušus rytui štabai negalėjo telefonu susisiekti su daliniais, o ryšininkai, pasiųsti sutaisyti linijų, nesugrįždavo. Telefono ryšio nebuvo[74]. Ryte, įsakius daliniams trauktis į Valkininkų rajoną, prasidėjo lietuvių karių sukilimas.

Ties Valkininkais 29-ojo korpuso dalys, kurios traukėsi iš Varėnos poligono, nustojo egzistavusios kaip Raudonosios armijos dalys. Dauguma sukilusių karių pasidavė vokiečiams į nelaisvę. Daugiausia atsilaisvinusiųjų, apie 1 500 lietuvių karių[75], vokiečių nurodymu birželio 24 d. susirinko Valkininkų geležinkelio stotyje[76]. Vėliau jie paržygiavo į vokiečių kariuomenės užimtą Vilnių. Nedidelė dalis lietuvių karių susirinko Rūdiškėse. Vokiečiai jiems taip pat leido sugrįžti į Vilnių.

Tie lietuviai kariai, kurie atsilaisvino dar nepasiekus Rūdninkų apylinkių ir buvo nusprendę vykti Kauno link, vokiečių buvo sulaikyti ir kaip karo belaisviai laikyti Alytaus karo belaisvių stovykloje. Čia iki 1941 m. liepos 4 d. buvo surinkta 26 karininkai, 399 puskarininkiai ir kareiviai iš 262-ojo, 294-ojo, 297-ojo šaulių pulkų, 615-ojo, 616-ojo ir 617-ojo artilerijos pulkų[77]. Nors ir buvo imtasi priemonių juos iš šios stovyklos išlaisvinti, tačiau nepavyko. Visi jie buvo išvežti į Rytprūsius ir vėliau išsklaidyti po karo belaisvių stovyklas.

Žuvę karo pradžioje ir palaidoti įvairiose vietose lietuviai kariai vėliau buvo perlaidoti Alytaus karių kapinėse. Čia palaidoti 38 lietuviai kariai, kurių 13 pavardės žinomos, 25 pavardės – nežinomos[78].

Apie sukilimo eigą išraiškingai liudija Varėnos stovykloje buvusių dislokuotų štabų ir dalių veiksmai.

Korpuso štabas. Pagal korpuso štabo etatus jame turėjo būti 43 karininkai, 3 puskarininkiai ir 8 eiliniai – iš viso 54 kariai[79]. 1940 m. pabaigoje

[73] Iš eil. Antano Martinkaus prisiminimų, *Karys*, 1942, Nr. 4.

[74] „184 šaulių divizijos veiksmai prieš bolševikus. 1941 m. birželio 22–24 d.", *Karys*, 1942, Nr. 15–18.

[75] Kai kuriuose šaltiniuose minima, kad Valkininkų geležinkelio stotyje buvo susirinkę apie 800 lietuvių karių.

[76] „184 šaulių divizijos veiksmai prieš bolševikus. 1941 m. birželio 22–24 d.", *Karys*, 1942, Nr. 15–18.

[77] Alytaus internuotų stovykloje esančių vadų ir kovotojų sąrašas, 1941 m. liepos 4 d., LCVA, f. R-1444, ap. 1, b. 4, l. 106.

[78] *Karys*, 1942, Nr. 29.

[79] 29 šaulių teritorinio korpuso organizacijos planas, priedas Nr. 1 prie 29 Korpuso štabo 1940 09 01 slapto rašto Nr. 1, LCVA, f. R-222, ap. 1, b. 15, l. 23–25.

korpuso štabe tarnavo 23 lietuviai karininkai (4 generolai, 6 pulkininkai, 7 plk. leitenantai, 2 majorai, 3 kapitonai, 1 leitenantas)[80].

1941 m. birželį korpuso štabe įvyko reikšmingų pokyčių. Apie birželio 10 d. į tobulinimosi kursus SSRS karo akademijose buvo išsiųsti korpuso vadas div. gen. Vincas Vitkauskas, korpuso štabo viršininkas brig. gen. Jonas Černius, korpuso artilerijos viršininkas brig. gen. Vincas Žilys, artilerijos štabo viršininkas plk. Kazys Abaras-Abaravičius ir kt. Iš jų tik vienam brig. gen. J. Černiui pavyko išvengti kursų: jam vykstant į Rusiją prasidėjo karas ir jis liko Lietuvoje. O brig. gen. V. Žiliui ir plk. K. Abarui-Abaravičiui „kursai" užsibaigė 1941 m. naktį iš birželio 27 į 28 d. – abu jie buvo suimti ir išsiųsti į Lamos lagerį Norilske.

Pašalinus iš korpuso vadovybės lietuvius karininkus, jų pareigas perėmė rusai[81].

Dar didesnę netektį korpuso štabas patyrė per masinius suėmimus 1941 m. birželio 14–16 d. Iš korpuso štabo karininkų buvo suimti ir vėliau atsidūrė Lamos lageryje Norilske korpuso tiekimo viršininkas div. gen. Zenonas Gerulaitis, veterinarijos tarnybos viršininkas vet. plk. ltn. Ksaveras Mašanauskas, chemijos tarnybos viršininkas gen. št. plk. Vaclovas Žadeika, inžinerijos tarnybos viršininkas plk. Bronius Vincas Aleksis, gen. št. plk. Mečius Stankaitis, korpuso štabo 1-ojo skyriaus viršininko padėjėjas gen. št. plk. ltn. Pranas Bilėnas, plk. ltn. Alfonsas Vileniškis, mjr. Vytautas Mikalauskas, mjr. Petras Sakalius, kpt. Adolfas Čiplys, kpt. Jonas Matusonis, san. ltn. Alfonsas Bačiulis, vršl. Juozas Apolainis, psk. Juozas Prapuolenis.

Po šių represinių priemonių korpuso štabe liko ne daugiau kaip dešimt lietuvių karininkų, visi kiti – Raudonosios armijos karininkai ir politinio skyriaus aparatas.

Ankstyvą birželio 22-osios rytą pradėjus aktyviai veikti vokiečių aviacijai, karo veiksmų atgarsiai pasiekė ir poligone esančias dalis. Korpuso vadas gen. mjr. Samochinas apie 10 val. surinko stovykloje esančių dalių vadus ir pranešė, kad nežinomi lėktuvai numetė bombų į Kauną ir kitur. Tačiau to nesureikšmino, esą tai turbūt manevrai. Tik kiek vėliau buvo paskelbtas pavojus ir duoti nurodymai pasirengti gynybai.

Korpuso politinio skyriaus viršininkas Jonas Macijauskas buvo pasiųstas į Pabradę perduoti įsakymus ir nurodymus 179-ajai šaulių divizijai

[80] LSSR vidaus reikalų liaudies komisaro, valstybės saugumo vyr. majoro A. Guzevičiaus 1941 m. sausio mėn. visiškai slaptas pranešimas apie politinę ir moralinę padėtį 29 teritoriniame korpuse, LYA, f. 1771, ap. 2, b. 531. Publikuota: *Lietuvos archyvai*, Nr. 9, 1997, p. 11.

[81] *Lietuvių archyvas*, t. 2, p. 215.

ir į Vilnių – paspartinti šaudmenų ir degalų pristatymą korpuso dalims Varėnos poligone[82].

Į Vilnių organizuoti skubų šaudmenų ir degalų tiekimą korpuso ir divizijos dalims Valkininkų apylinkėse buvo pasiųstas mjr. V. Lunia. Tačiau tai jam nepavyko, nes Vilniuje korpuso štabo karo technikos tiekimo skyriaus viršininkas plk. ltn. Petras Masiulis ignoravo korpuso vado įsakymus. Nepadėjo ir birželio 23 d. į Vilnių atvykusio korpuso politinio skyriaus viršininko J. Macijausko pastangos paveikti karininką. Šis tik imitavo vykdąs įsakymus, bet pats jau buvo susisiekęs su sukilimo Vilniuje organizatoriais[83].

Jau pirmąją karo dieną naujoji korpuso vadovybė patyrė, kad prasideda rimtas lietuvių karių pasipriešinimas. Korpuso dalis išvedus į laikinąsias gynybos pozicijas buvo sužeistas 184-osios šaulių divizijos komisaras M. Kovalionokas. Birželio 22 d. po pietų jis buvo išvykęs apžiūrėti vieno dalinio pozicijų. Grįžtant atgal, pamiškėje priešais išėjo lietuvis karininkas pulkininko uniforma ir pakėlė ranką. Divizijos komisarui įsakius vairuotojui sustabdyti mašiną, pulkininkas priėjo ir porą kartų iššovė į jį. Tik per atsitiktinumą komisarui pavyko išgyventi[84].

Artėjant vokiečiams korpuso štabas susirengė kuo skubiau palikti Varėnos rajoną. Birželio 23 d. rytą iš korpuso dalių surinko kuo daugiau automobilių, o iš korpuso ryšių bataliono paėmė net visas mašinas, nors dėl to batalionui teko palikti visą ryšių įrangą[85]. Birželio 23 d. dieną štabas apie 40 automobilių kolona atvyko į Vilnių, paskubomis atsitraukė į 179-osios šaulių divizijos rajoną ir toliau traukėsi kartu su šia divizija. Birželio 24 d. Adutiškyje, esančiame Baltarusijos pasienyje, nenorėdamas trauktis iš Lietuvos ir neturėdamas galimybių atsilaisvinti ar kitaip pasipriešinti, nusišovė plk. ltn. Otto Milaševičius.

Korpuso štabui atsitraukus iš Lietuvos, lietuvių jame beveik nebuvo likę. Su korpuso štabu atsitraukusių lietuvių karių daugumą sudarė vairuotojai, kuriems atsilaisvinti buvo ypač sudėtinga. Ir vis dėlto kai kuriems jų tai pavyko. Tarp atsilaisvinusiųjų buvo korpuso vado adjutantas ltn. Algirdas Gasiūnas, korpuso štabo vairuotojas eil. Mečys Valiulis, korpuso vado vairuotojas civilis tarnautojas Jonas Jankauskas[86].

[82] *Žygiai, apkasai, atakos*, Vilnius, 1961, p. 21.
[83] Ten pat, p. 21–24.
[84] Ten pat, p. 20–21.
[85] *Karys*, 1942, Nr. 42, p. 6.
[86] *Į laisvę*, 1941, Nr. 114.

Į Rusiją atsitraukė tik trys korpuso štabo karininkai – plk. Kazys Ramanauskas, gen. št. plk. ltn. Vladas Motieka ir mjr. Vladimiras Lunia.

Korpuso pavaldumo dalys buvo gana savarankiškos, nes veikė pagal korpuso štabo nurodymus ir traukėsi iš Varėnos poligono atskirai nuo 184-osios šaulių divizijos.

615-asis artilerijos pulkas buvo suformuotas iš Lietuvos kariuomenės 3-iojo ir 4-ojo artilerijos pulkų, papildant 2-ojo ulonų pulko ir šarvuočių rinktinės kariais[87]. Pulkas buvo didelis – jame turėjo būti 1 594 karių: 156 karininkų, 277 puskarininkių, 1 161 kareivių[88]. Nuolatinė pulko dislokacijos vieta buvo Šnipiškėse, dešiniajame Neries krante, buvusiose lenkų kavalerijos pulko kareivinėse, ten, kur dabar yra Sporto rūmai[89].

Pulko vadu buvo paskirtas 1-ojo artilerijos pulko vadas plk. Vladas Sidzikauskas, iki Lietuvos okupacijos buvęs 4-ojo artilerijos pulko vadu[90].

Pulką sudarė trys divizionai. Formuojant pulką buvo numatyta, kad 1-asis ir 2-asis divizionai bus apginkluoti 3-iojo artilerijos pulko patrankomis, traukiamomis arklių, o 3-iąjį divizioną buvo numatyta perginkluoti gautais iš Raudonosios armijos sunkesniais pabūklais – naujomis 152 mm patrankomis-haubicomis. Vėliau haubicos iš tikrųjų buvo gautos, bet tik 1941 metų pavasarį, pulkui atvykus į vasaros stovyklą Varėnos poligone[91]. Dėl šios priežasties 3-iajame divizione arklių nebuvo, pabūklams traukti buvo skirti vikšriniai traktoriai.

Jau esant vasaros stovykloje, 1941 m. birželio pirmoje pusėje, pulko vadas plk. V. Sidzikauskas ir štabo viršininkas plk. ltn. E. Tallat-Kelpša buvo išsiųsti į tobulinimosi kursus, kurie baigėsi 1941 m. birželio 28 d. jų suėmimu ir išsiuntimu į Lamos lagerį Norilske[92]. Pulko vado pareigas perėmė pulko vado pavaduotojas Raudonosios armijos majoras Biteris.

Per masinius suėmimus 1941 m. birželio 14–16 d. pulke buvo suimti ir vėliau pateko į lagerį Norilske pulko vyr. gydytojas san. plk. ltn. Domas Kizlauskas[93], baterijų vadai kapitonai Pranas Adomaitis, Petras Adomonis, Alfonsas Aleksiejūnas, Antanas Grabažis, pulko žvalgybos tarnybos divizio-

[87] Ten pat.
[88] 29 korpuso slaptas raštas Nr. 1 184 šd artilerijos pulko vadui (Aplinkraščio kopija), 1940 09 01, LCVA, fondas R-222, ap. 2, b. 15, l. 22–26.
[89] P. Čaplikas, *Taip buvo lemta*, Vilnius, 1997, p. 34–35.
[90] Įsakymas 29 šaulių teritoriniam korpusui Nr. 2, 1940 09 02, LCVA, f. 384, ap. 7, b. 364, l. 31.
[91] P. Čaplikas, *Taip buvo lemta*, p. 8, 34–35.
[92] *Lietuvos gyventojų genocidas 1939–1941*, t. 1, p. 737, 833.
[93] Ten pat, p. 428.

no vadas Antanas Staronis, leitenantai šaudmenų tiekimo raštvedys Stasys Brundza, baterijos vadas Petras Čaplikas ir pulko jaunesnysis artilerijos technikas Balys Žiauka, ugnies būrio vadas jaun. ltn. Simonas Sakalavičius.

Kilus karui pulkas buvo išvestas į laikinąsias pozicijas, o birželio 23-iąją, vykdydamas įsakymą, traukėsi Vilniaus link.

Žygio metu, galbūt pirmasis pulke, atsiskyrė būrys, kuriame buvo eil. Pranas Pilvinis. Būrio vadas nusprendė atsiskirti iš voros ir pasuko būrį nuo lėtai žygiavusio dalinio į šalį. Birželio 23 d. apie 16 val. būrį prisivijo šarvuoti vokiečių daliniai ir būrys pasidavė jiems į nelaisvę[94].

Kai kurios baterijos jau iš laikinųjų gynybos pozicijų traukėsi atskirai. Vienoje iš tokių baterijų dar esant laikinose gynybos pozicijose baimindamiesi lietuvių pasišalino visi rusų vadai ir politrukai. Šiai baterijai vykstant į Rūdiškes buvo sunkiai sužeistas jaun. psk. Petras Račkauskas[95].

Besitraukdamas iš Varėnos poligono pulkas ties Rūdiškėmis išsisklaidė[96]. Vienas pulko dalinys, kuriame buvo psk. Julius Bakšys, pasiekęs Paluknį susisiekė su Vilniumi ir iš budinčios telefonistės sužinojo apie Vilniuje veikiančius sukilėlius ir lietuvių karių veiksmus. Tada lietuviai kariai susitarė nuginkluoti rusus ir likviduoti politrukus, kai pasieks patogią vietą. Bet nesuspėjo: susitikęs su vokiečiais, dalinys pasidavė jiems į nelaisvę[97].

Atsitraukiant patirta nuostolių: birželio 23 d. už Paluknio žuvo eil. Bronius Jakutis, o birželio 24 d. ties Valkininkais buvo nužudytas, matyt, raudonarmiečių, vršl. Juozas Švilpa[98]. Deja, jų žūties aplinkybės nežinomos.

Pulkui pradėjus trauktis iš Varėnos apylinkių susiorganizavę keliolika kareivių, tarp jų ir eil. Juozas Kindurys, atsiskyrė nuo pulko, kiek vėliau prie jų prisidėjo dar trys kareiviai. Prisijungęs prie šios grupės ryšių būrio vadas psk. Jonas Pakėnas buvo išrinktas grupės vadu. Susiradę mašiną jie visi atvažiavo į Vilnių, o iš čia, pasirūpinę maistu, patraukė į Lietuvos šiaurę. Atvykusi į Linkmenų miestelį ši karių grupė padėjo organizuotis vietos sukilėliams ir vėliau kartu su jais dalyvavo kovose[99].

Karių kapai Linkmenų kapinėse liudija, kad susirėmimuose su raudonarmiečiais žuvo 615-ojo artilerijos pulko vršl. Juozas Jonuška, eiliniai P. Bieliauskas, Antanas Vaicekonis, Juozas Tarulis, S. Talkačiauskas[100].

[94] *Karys*, 1942, Nr. 24.
[95] *Karys*, 1942, Nr. 19, p. 5.
[96] Ten pat.
[97] *Karys*, 1942, Nr. 22.
[98] *Lietuvių archyvas*, t. 2, Kaunas, 1942, p. 225.
[99] *Karys*, 1942, Nr. 9, p. 3.
[100] *Karys*, 1942, Nr. 26, p. 6; *Lietuvių archyvas*, t. 2, p. 225.

Neaišku, kokiomis aplinkybėmis į Rusiją atsitraukė vienas vienintelis šio pulko karininkas jaun. ltn. Pranas Jučys. Beje, po Lietuvos okupacijos kariuomenę pavadinus Liaudies kariuomene ir įvedus joje politinių vadovų instituciją, jis kurį laiką buvo Autorinktinės politinis vadovas[101]. Karo metu jaun. ltn. Pranas Jučys tarnavo Raudonojoje armijoje, lietuviškojoje 16-ojoje divizijoje. Tačiau didelės karjeros nepadarė: 1946 m. demobilizuotas kapitono laipsniu, gyveno Vilniuje[102].

Pulkui atsilaisvinant, į vokiečių nelaisvę pateko ir kurį laiką buvo laikomi internuotųjų stovykloje Alytuje kpt. Antanas Kriščiūnas, 1 liktinis puskarininkis, 4 jaun. puskarininkiai ir 37 kareiviai[103]. Vėliau jie buvo išvežti į karo belaisvių stovyklas Vokietijoje.

303-iasis atskirasis ryšių batalionas Varėnos stovykloje buvo be 3-iosios kuopos, kuri buvo palikta Vilniuje[104]. Bataliono nuolatinė dislokacijos vieta Vilniuje buvo Jėzuitų g. 3[105].

Bataliono vadas nuo 1940 m. rugsėjo buvo gen. št. plk. ltn. Jonas Šepetys[106], tačiau neaišku kodėl karo pradžioje jo batalione nebuvo, batalionui vadovavo mjr. Justinas Mašiotas[107].

Batalionas buvo vienas iš nedaugelio dalių, kuriose per masinius suėmimus 1941 m. birželio 14–16 d. nebuvo suimtas nė vienas karys. Tačiau buvo sudarytas sąrašas numatytųjų suimti birželio 26–27 dienomis[108].

Apie birželio 12-ąją batalionas buvo papildytas raudonarmiečiais naujokais. Netrukus į batalioną buvo dar atsiųsta seržantų ir eilinių iš kitų Raudonosios armijos dalių, o nepatikimesni lietuviai kariai – „buožės" – paleisti į atsargą[109].

Karo išvakarėse batalione buvo niūri padėtis, ypač kai buvo suimtas jaun. psk. Burkauskas, o sargybiniai prie ginklų pakeisti komjaunuoliais[110].

Batalionas pirmasis iš visų korpuso dalių pateko į prasidėjusio karo sūkurį. Ankstų birželio 22 d. rytą, kai staiga nutrūko telefono ryšys tarp

[101] Įsakymas liaudies kariuomenei Nr. 95, 1940 m. liepos 25 d., LCVA, f. R-222, ap. 1, b. 1, l. 45.
[102] *Lietuvos kariuomenės karininkai 1918–1953*, t. 4, Vilnius: 2004, p. 91–92.
[103] Alytaus internuotų stovykloje esančių vadų ir kovotojų sąrašas, 1941 m. liepos 4 d., LCVA, f. R-1444, ap. 1, b. 4, l. 287.
[104] J. Urbelis, „Paskutinės korpo ryšių bataliono dienos", *Karys*, 1942, Nr. 51, 52–53.
[105] LCVA, f. 817, ap. 1, b. 17.
[106] Įsakymas 29 šaulių teritoriniam korpusui Nr. 2, 1940 09 02, LCVA, f. R-222, ap. 2, b. 9, l. 14.
[107] J. Urbelis, „Paskutinės korpo ryšių bataliono dienos", *Karys*, 1942, Nr. 51, 52–53.
[108] Ten pat.
[109] Ten pat.
[110] Ten pat.

Varėnos stovyklos ir Kauno, kur buvo 11-osios armijos štabas, ryšiui atkurti linijoje Varėna–Merkinė–Alytus–Prienai–Kaunas buvo pasiųstas būrio vadas jaun. ltn. Antanas Arštikaitis su grupele kareivių. Vykdami mašina ir tikrindami liniją, ryšininkai tarp Merkinės ir Alytaus miškingoje vietovėje susidūrė su vokiečių priekinės kariuomenės dalinių kariais ir buvo jų apšaudyti. Jaun. ltn. A. Arštikaitis buvo sužeistas, mašina suvarpyta kulkų, lietuviai pateko į nelaisvę. Jie buvo pirmieji lietuviai kariai, tapę karo belaisviais. Antrąją karo dieną lietuvių belaisvių dar padaugėjo. Visi jie žygio tvarka buvo išsiųsti į belaisvių stovyklą prie Suvalkų. Iš vokiečių nelaisvės jaun. ltn. A. Arštikaitis sugrįžo 1941 m. spalio mėn.[111]

Pirmąją karo dieną batalionas, kaip ir kitos dalys, paskubomis paliko stovyklą ir išvyko į laikinas pozicijas. Stovykloje buvo palikta 1-oji kuopa.

Kitą rytą, birželio 23-iąją, batalionas iššygiavo Vilniaus link. Jau žygio metu radistas psk. Raila per radiją išgirdo žinią, kad Kaune sudaryta Lietuvos laikinoji vyriausybė. Kariai pradėjo tartis nebesitraukti į rytus ir pabėgti. Jaun. psk. Zoka parūpino šovinių. Perėjus Paluknį, bataliono gretos pradėjo retėti. Po pietų, apie 16 val., viena iš atsiskyrusių grupių, žygiavusi palei plentą Vilniaus kryptimi, buvo apšaudyta prisivijusių vokiečių smogiamųjų dalinių ir lietuviai pasidavė jiems į nelaisvę. Apšaudymo metu dingo be žinios eiliniai Kazlauskas ir Zabarauskas. Eil. Kazlauskas liko gyvas ir sveikas, o apie eil. Zabarausko likimą taip ir nesužinota[112]. Pasidavusieji į nelaisvę vokiečių nurodymu susirinko Paluknyje, o iš ten iššygiavo į Valkininkų stotį, kur jau buvo apie 1 500 lietuvių karių. Iš ryšių bataliono ten pateko kelios dešimtys karių[113], tačiau daugumai šio bataliono karių pavyko nuvykti į Vilnių[114].

Vilniuje, kur buvo likusi 3-ioji kuopa, prasidėjus sukilėlių veiksmams, lietuviai kariai, sužinoję iš sukilėlių padėtį, nusprendė nuginkluoti politrukus. Nuginkluojant buvo nukautas kuopos politrukas M. Platinskis, nusišovė jaun. vadų mokyklos politrukas I. Belousovas[115]. Paskui raudonarmiečiai pasidavė be pasipriešinimo[116].

Batalionas atsilaisvino gana sėkmingai, be didesnių nuostolių. Iki liepos 1 d. į batalioną dar buvo nespėję grįžti du karininkai ir du puskarininkiai[117].

[111] Antano Arštikaičio gyvenimo aprašymas, 2002 m., rankraštis, LAKS archyvas.
[112] J. Urbelis, „Paskutinės korpo ryšių bataliono dienos", *Karys*, 1942, Nr. 51, 52–53.
[113] Ten pat.
[114] Ten pat.
[115] Ten pat.
[116] Ten pat.
[117] LCVA, f. R-660, ap. 2, b. 268, l. 18.

Vienas iš bataliono karininkų, radijo stoties viršininkas jaun. ltn. Jonas Aukstinis, pasitraukė į Rusiją ir vėliau tarnavo lietuviškojoje 16-ojoje divizijoje[118]. Manytina, kad jis pasitraukė kartu su korpuso štabu, vykdydamas užduotį palaikyti radijo ryšį. Kadangi galimybės palaikyti telefono ryšį su aukštesniaisiais štabais ir su 179-ąja šaulių divizija korpuso štabui beveik nebuvo, tuo labiau kad telefono-telegrafo įranga pasiliko Valkininkų apylinkėse, radijo ryšys traukiantis į Rusiją buvo vienintelė ryšio priemonė, todėl neabejotina, kad radijo ryšio saugumu rūpinosi ir korpuso Ypatingasis skyrius. Tokiomis sąlygomis pabėgti radistams galimybių buvo nedaug.

306-asis atskirasis pionierių batalionas buvo suformuotas iš Lietuvos kariuomenės 1-ojo inžinerijos bataliono, papildant kariais iš 2-ojo inžinerijos bataliono. Bataliono vadu buvo paskirtas 1-ojo inžinerijos bataliono vadas plk. ltn. Viktoras Kundrotas[119]. Visai sukomplektuotas batalionas būtų buvęs beveik pulko dydžio: buvo numatyta, kad jį sudarys 579 žmonės, iš jų – 53 karininkai, 101 puskarininkis (viršilos, liktiniai puskarininkiai ir puskarininkių vietose civiliai tarnautojai) ir 425 eiliniai[120].

Per masinius suėmimus 1941 m. birželio 14–16 d. batalione buvo suimti 8 karininkai ir 1 viršila.

Pirmosios karo dienos vakarą batalionas buvo išvestas į pozicijas apie 6–7 km į šiaurės rytus nuo stovyklos, į Maskvėlės mišką. Stovykloje buvo palikta apsaugos komanda, apie 30–40 žmonių, su narų stoties viršininku psk. Petru Makacku[121]. Tačiau pozicijose batalionas išbuvo neilgai. Po keleto valandų batalionas buvo pakeltas žygin.

Nakčiai poilsio buvo sustota viename iš miškelių, bet 2 val. nakties batalionas vėl buvo pakeltas[122]. Sunkvežimių kolonai (apie 6 ar 7 mašinoms) buvo nurodyta vykti į stovyklą pasiimti vertingesnį turtą (kompresorių, elektros stotį, pontoninius vežimus ir kt.) ir paliktą apsaugos būrį. Atvykęs į stovyklą vadas plk. ltn. V. Kondrotas kartu su komisaru pradėjo deginti slaptus dokumentus. Iš stovyklos sunkvežimių kolona išvyko jau auštant. Prieš pietus kolona atvyko į nurodytą vietą, kur buvo ir korpuso štabas[123].

[118] *Lietuvos kariuomenės karininkai 1918–1953*, t. 2, Vilnius, 2002, p. 88.
[119] Įsakymas 29 šaulių teritoriniam korpusui Nr. 2, 1940 09 02, LCVA, f. 384, ap. 7, b. 364, l. 31.
[120] 29 korpuso slaptas raštas Nr. 1 184 šd artilerijos pulko vadui (Aplinkraščio kopija), 1940 09 01, LCVA, f. R-222, ap. 2, b. 15, p. 22–26.
[121] Pabaltijo ypatingosios karo apygardos įsakymas Nr. 0307, 1940 m. gruodžio 20 d., LYA, f. K-8, ap. 2, b. 6, l. 6–90.
[122] Ltn. J[anulevičius], „Korpo pionierių kautynės Vilniuje", *Karys*, 1942, Nr. 7–8.
[123] Ten pat.

Birželio 23 d. apie 14 val. iš korpuso štabo buvo nurodyta batalionui skubiai žygiuoti į Vilnių. Batalionas išvyko išskaidytas. Kuopos vyko pėsčiomis, o sunkvežimiai su štabo vadovybe ir pasikrautu kariniu turtu nuvažiavo pirmyn.

Kuopoms žygiuojant Vilniaus link, neapsieita be incidentų. Būnant miškelyje prie Paluknio kariams kilo įtarimas, kad politrukas ketina nušauti jaunesniųjų vadų mokyklos viršininką kpt. Adolfą Švažą ir būrio vadą jaun. ltn. Vincą Čerskį. Įtarimą sukėlė tai, kad politrukas, buvęs kiek toliau nuo kuopos kartu su kpt. A. Švažu, įsakęs eil. Kazakevičiui pakviesti jaun. ltn. V. Čerskį, liepė ten buvusiems kareiviams pasišalinti. Eil. Kazakevičius apie galimą grėsmę pranešė karininkui, ir šis paliepė kareiviui eiti kartu, užtaisius šautuvą. Jaun. ltn. V. Čerskiui su eil. Kazakevičiumi prisiartinus prie politruko, eil. Vladas Jakubonis, neįvykdęs prieš tai gauto politruko įsakymo pasišalinti ir stebėjęs jį, puolė politruką ir parbloškė ant žemės. Politrukas buvo nuginkluotas, suimtas ir vėliau perduotas vokiečiams[124].

Vakare sunkvežimių kolona pasiekė savo kareivines Vilniuje. Mašinos buvo iškrautos, daiktai sutvarkyti. Kpt. J. Strimaitis su sunkvežimių vairuotojais buvo pasiųsti parvežti pėsčiomis vykstančiųjų kuopų[125]. Bet sunkvežimiai nebesugrįžo. Po keleto valandų pėsčiomis sugrįžęs bataliono raštvedys psk. Anicetas Bučys[126] pranešė, kad juos kažkas atėmė, matyt, aukšto rango Raudonosios armijos karininko įsakymu[127].

Tuo metu, kai batalionas sugrįžo į Vilnių, mieste vyko sukilėlių susišaudymai su raudonarmiečiais. Nerami padėtis buvo ir paliktame kareivinių apsaugai būryje. Būrys taip pat jau buvo prisidėjęs prie sukilimo, tik veiksmus teko kuriam laikui nutraukti, netikėtai atvykus batalionui. Sukilimo iniciatorius buvo pionierių būrio vadas ltn. Ignas Talanskas[128].

Batalionui išvykus į Varėnos poligoną, ltn. I. Talanskas buvo paliktas nuolatinėje dislokavimo vietoje. Slapta jis palaikė ryšius su rengiamo sukilimo Vilniuje organizatoriais. Prasidėjus karui jis dalyvavo slaptame posėdyje, kur susitarė dėl tolesnių veiksmų. Grįžęs į batalioną su dviem patikimais vyrais paėmė iš ginklų sandėlio lengvųjų kulkosvaidžių, granatų, šovinių ir visa tai nakties metu užkasė žemėje. Kilus tarp karių sąmyšiui politrukas Vladas Baleckis pradėjo raginti karius bėgti iš Vilniaus ir pareikalavo iš ltn.

[124] *Karys*, 1942, Nr. 3.
[125] Ltn. J[anulevičius], „Korpo pionierių kautynės Vilniuje“, *Karys*, 1942, Nr. 7–8.
[126] Pabaltijo ypatingosios karo apygardos įsakymas Nr. 0307, 1940 m. gruodžio 20 d., LYA, f. K-8, ap. 2, b. 6, l. 6–90.
[127] Ltn. J[anulevičius], „Korpo pionierių kautynės Vilniuje“, *Karys*, 1942, Nr. 7–8.
[128] Ten pat.

I. Talansko išduoti esantiems raudonarmiečiams šovinius. Leitenantas atsisakė tai padaryti, ir, pasitaikius pirmai progai, V. Baleckį nušovė[129]. Deja, tolesnis jo likimas tragiškas. Vokiečių nurodymu iš buvusių korpuso karių Vilniuje buvo suformuoti savisaugos daliniai, ltn. I. Talanskas liko tarnauti kuopos vadu. 1941 m. rugsėjo 1 d. jis, susirgęs angina, atsigulė į ligoninę, bet po operacijos kitą dieną mirė[130].

Batalionui sugrįžus į kareivines prasidėjo slapti pokalbiai, kaip pasielgti su savo politrukais. Jų iniciatoriai buvo technikos kuopos vado padėjėjas ltn. Petras Janulevičius, bataliono mokyklos technikos būrio vadas ltn. Alfonsas Baltikauskas, bataliono maisto tiekėjas bataliono bibliotekos viršininkas ltn. Juozas Babilius, vršl. Petras Balkys, puskarininkiai P. Makackas ir A. Žeimelis. Buvo tariamasi, kaip suimti bataliono komisarą ir vadą. Psk. P. Makackas net buvo paruošęs keturis ginkluotus sargybinius iš technikos kuopos[131]. Ltn. P. Janulevičiaus nurodymu jaun. psk. Aleksynas pasirūpino, kad kareiviai būtų aprūpinti šoviniais.

Batalione įsivyravo įtampa, bataliono vado plk. ltn. V. Kundroto karininkai jau nelabai klausė. Tuo laiku apsiginklavo šautuvais bataliono komisaras V. Bušmakinas ir politrukai. Vienas jų, kažkodėl nuolat laikęsis prie lietuvių karių bataliono bibliotekos viršininko jaun. politrukas Aleksandras Bykovas, reikalavo iš ltn. J. Babiliaus daugiau šovinių[132].

Tolesni įvykiai klostėsi netikėtai ir be jokio išankstinio plano. Nekenčiantiems politrukų kariams tiesiog pritrūko kantrybės. Kai A. Bykovas ėmė reikalauti šovinių antrą ar trečią kartą, psk. P. Makackas jį nušovė. Kariai bemat išsiskirstė. Vieni su komisaru ir kitu politruku nubėgo į 2-osios kuopos patalpas, kiti – į kiemą ir šventorių. Bataliono vadas ir jo padėjėjas plk. ltn. R. Kačionis laikėsi prie rūsio. Su jais liko vadai ir kareiviai, norėję likti pasyvūs[133].

Prasidėjo susišaudymas. Ltn. A. Baltikausko, vršl. P. Balkio ir psk. P. Makacko vadovaujami lietuviai užsiėmė užsidariusiųjų 2-osios kuopos patalpose likvidavimu. Neliko abejingas ir bataliono vadas plk. ltn. V. Kondrotas. Ltn. P. Janulevičius vėliau teigė, kad jis, stovėdamas šalia lango, reikalavo iš ltn. Avelčiuko išmesti ginklą pro langą ir išeiti į kiemą. Tačiau kulka kliudė ir jį, ir sunkiai sužeistas bataliono vadas po kiek laiko mirė[134].

[129] Ten pat.
[130] *Karys*, 1942, Nr. 1.
[131] Ltn. J[anulevičius], „Korpo pionierių kautynės Vilniuje“, *Karys*, 1942, Nr. 7–8.
[132] Ten pat.
[133] Ten pat.
[134] Ten pat.

Susišaudymo metu žuvo eil. Antanas Gulbinas, kurį nukovė politrukas, žuvo psk. Stasys Mikalauskas, sunkiai sužeistas vršl. P. Balkys, keletas buvo lengvai sužeisti. Nuo žaizdų mirė eiliniai Kazlauskas ir Žebrauskas[135].

Pasibaigus kautynėms pačiame batalione, sukilę lietuviai kariai toliau kovojo su pravažiuojančiais pro šalį raudonarmiečiais. Ltn. P. Janulevičiui vadovaujant buvo išstatyti kulkosvaidžiai, išsiųsti poriniai patruliai į artimiausias gatves. Bet naktį viskas nurimo, baigėsi raudonarmiečių automašinų traukimasis, o rytą mieste pasirodė vokiečiai[136].

Korpuso atskirasis ir zenitinės artilerijos divizionas buvo suformuotas iš Lietuvos kariuomenės Priešlėktuvinės apsaugos rinktinės[137].

1940 m. gruodžio pabaigoje zenitinės artilerijos divizione buvo 16 lietuvių karininkų[138]. Per masinius suėmimus 1941 m. birželį buvo suimti ir vėliau išvežti į Norilską diviziono vadas gen. št. plk. Antanas Sidabras, buvęs Priešlėktuvinės apsaugos rinktinės vadas (1942 m. rugpjūčio 24 d. sušaudytas), diviziono štabo viršininkas mjr. Alfonsas Kazlauskas ir dar trys karininkai bei du puskarininkiai. Po šių represijų divizione liko tik apie 10 lietuvių karininkų.

Pirmąją karo dieną, birželio 22 d., diviziono baterijos gavo įsakymą išvykti į pozicijas ir pasiruošti šaudyti į vokiečių lėktuvus. Kadangi šaudmenų neturėta, iš 2-osios baterijos sunkvežimiu į Vilnių buvo pasiųstas diviziono NA sandėlių viršininkas ltn. Julius Jankauskas su 2-osios baterijos politruku I. Sorokinu. Tačiau jų taip ir nesulaukta[139]. Ltn. J. Jankauskas su 6 sunkvežimiais apie 23 val. atvyko į Vilnių. Iki 2 val. nakties iš sandėlių į sunkvežimius buvo pakrauti šaudmenys ir degalai ir sunkvežimiai išvyko atgal į poligoną. Kareivinėse buvo palikti du puskarininkiai, politruko padėjėjas Josifas Livšicas ir 12 kareivių[140]. Grįžtant iš Vilniaus su šaudmenimis ltn. J. Jankauskas birželio 23 d. žuvo ties Vydėnais, Varėnos rajone[141]. Tikslesnių jo žūties aplinkybių išsiaiškinti nepavyko, tačiau manytina, kad žuvo nuo vokiečių aviacijos bombardavimų. Gali būti, kad kartu žuvo ir politrukas I. Sorokinas.

[135] *Karys*, 1942, Nr. 8, p. 29.
[136] Ltn. J[anulevičius], „Korpo pionierių kautynės Vilniuje", *Karys*, 1942, Nr. 7–8.
[137] 29-ojo korpuso atskirajam zenitinės artilerijos divizionui įsakymas Nr. 1, LCVA, f. R-222, ap. 2, b. 26, p. 123–127.
[138] LSSR vidaus reikalų liaudies komisaro, valstybės saugumo vyr. majoro A. Guzevičiaus 1941 m. sausio mėn. visiškai slaptas pranešimas apie politinę ir moralinę padėtį 29 teritoriniame korpuse, LYA, f. 1771, ap. 2, b. 531. Publikuota: *Lietuvos archyvai*, Nr. 9, 1997, p. 11.
[139] A. Atutis, „Keturiose kariuomenėse", *Kardas*, 1997, p. 42–47.
[140] *Karys*, 1942.
[141] *Lietuvių archyvas*, t. 2, p. 224.

Vokiečiams artėjant prie stovyklos buvo gautas įsakymas sunaikinti pabūklus, aparatūrą ir įrengimus ir trauktis Minsko kryptimi. Tačiau lietuviai kariai, nuėmę kai kurią įrangą, pabūklus paslėpė miške. Pasak jaun. psk. Viktoro Kartenio, likę Varėnos stovykloje diviziono kariai birželio 23 ar 24 d., nuvykę į buvusias diviziono pozicijas, parvežė iš ten du zenitinius pabūklus ir taikymo įrankius ir perdavė juos vokiečiams.

Pradėjęs trauktis Vilniaus link divizionas išsiskirstė. Vienoje iš baterijų, kurioje tarnavo eil. Pranas Rinkevičius, žygio metu atsiskyrė apie 19 karių grupė. Prie jų prisimaišę trys raudonarmiečiai buvo nuginkluoti. Grupė sugrįžo atgal į Varėną, pakeliui prisidėjo dar keletas lietuvių karių[142].

2-oji baterija, vadovaujama jaun. ltn. A. Atučio (baterijos vadu paskirtas birželio 14 d., suėmus baterijos vadą ltn. Joną Mankonį), išvažiavo trimis turėtais sunkvežimiais. Tačiau plente Varėna–Vilnius užpuolus vokiečių lėktuvams vienas sunkvežimis buvo padegtas, o kiti du sunkvežimiai paskubomis besitraukiančių rusų šarvuočių nuversti į griovį[143].

Toliau trauktasi pėsčiomis. Pavakare 2-ajai baterijai įžygiavus į Vokės upės slėnį iš šiaurinio upės kranto rusai atidengė stiprią artilerijos ugnį į už baterijos artėjančius vokiečius. Vokiečiai atsakė savo artilerija ir lėktuvų bombomis[144]. Kilusioje sumaištyje raudonarmiečiai ir lietuviai išsiskyrė. Jaun. ltn. A. Atučio vadovaujami lietuviai pasileido bėgti nuo plento į mišką. Sustojus paaiškėjo, kad iš baterijos sąraše buvusių 24 karių teliko 14 (kai kurie pakeliui dingo dar anksčiau). Čia kareiviai atsiskyrė, ltn. Atučiui patarus jiems grįžti pas šeimas ir pasistengti kuo greičiau persirengti civiliais drabužiais, kad nepatektų į rusų rankas[145].

Su ltn. A. Atučiu liko tik grandinis Jurgis Žalpys. Abu jie birželio 23 d. vakare pasiekė Valakampius, kur pernakvojo, o kitą dieną, jau atskirai, pasiekė Vilnių[146].

Diviziono kareivinėse ltn. Atutis susitiko ltn. Viktorą Perminą, irgi atvykusį iš Varėnos stovyklos[147]. Ltn. V. Perminas, kaip vyriausias laipsniu, ėmėsi vadovauti susirenkančiam divizionui[148].

[142] *Karys*, 1942.
[143] A. Atutis, „Keturiose kariuomenėse", p. 42–47.
[144] Ten pat.
[145] Ten pat.
[146] Ten pat.
[147] Ten pat.
[148] Ten pat.

1941 m. liepos pradžioje suskaičiuota, kad dingo be žinios 4 karininkai ir 16 viršilų bei liktinių puskarininkių[149]. Tarp dingusiųjų be žinios buvo ir psk. Aleksas Židžiūnas, tačiau vėliau paaiškėjo, kad jis birželio 23 d. žuvo Varėnos poligone[150].

184-oji šaulių divizija. Sovietmečiu lietuviams komunistų ideologai diegė mintį apie atkaklų lietuvių karių priešinimąsi puolančiai vokiečių kariuomenei. Antai Lietuvos TSR istorijos IV tome rašoma: *„Naktį į birželio 23 d. korpuso dalys gavo įsakymą trauktis Vilniaus kryptimi. Birželio 23 d. apie 15 val. diviziją ir kitus besitraukiančius korpuso dalinius hitlerininkai apsupo Valkininkų rajone. Įsiliepsnojo atkaklios kautynės. Lietuviams kariams tuose mūšiuose talkininkavo 5-osios tankų divizijos daliniai, prasiveržę nuo Alytaus. Penkias valandas (nuo 15 iki 20) truko mūšis. Atskiri daliniai ir kariai kovėsi iki birželio 24 d. ryto. Tarybinių karių jėgos mažėjo. Daug 184-osios šaulių divizijos karių žuvo, kiti pateko į nelaisvę. Pasitraukti pavyko tik korpuso motorizuotiems daliniams – 619-ajam artilerijos pulkui, priešlėktuvinės artilerijos divizionui ir prieštankiniam divizionui, kurie divizijos apsupties metu buvo atsiskyrę nuo pagrindinių savo jėgų.“*[151] Beje, minimo 619-ojo artilerijos pulko 184-ojoje šaulių divizijoje nebuvo, tai galėjo būti 617-asis artilerijos pulkas, apie kurį 1941 m. liepos pradžioje Vilniuje beveik neturėta žinių.

Ką kita liudija divizijos dalinių veiksmai pirmosiomis karo dienomis.

184-osios šaulių divizijos štabas buvo suformuotas iš Lietuvos kariuomenės 1-osios ir 2-osios pėstininkų divizijų štabų karininkų, papildant karininkais iš Kariuomenės štabo, o puskarininkiais ir kareiviais – iš 1-osios pėstininkų divizijos štabo[152].

Divizijos vadu buvo paskirtas brig. gen. Vladas Karvelis, divizijos kariniu komisaru – pulko komisaras M. Kovalionokas[153].

1941 m. birželio pradžioje divizijos štabe buvo 26 lietuviai karininkai. Tačiau iki karo pradžios jų skaičius gerokai sumažėjo, birželio 7 d. išsiuntus į Maskvą į tobulinimosi kursus divizijos vadą brig. gen. V. Karvelį, štabo viršininką gen. št. plk. Vincą Kiršiną, artilerijos viršininką gen. št. plk. Leoną Rupšį ir artilerijos štabo viršininką plk. Vincą Jasulaitį ir per masinius

[149] LCVA, f. R-660, ap. 2, b. 268, l. 19.
[150] *Karys*, 1942, Nr. 7, p. 5.
[151] *Lietuvos TSR istorija*, t. 4, Vilnius: Mokslas, 1975, p. 83.
[152] Ten pat.
[153] Įsakymas 29 šaulių teritoriniam korpusui Nr. 1, 1940 08 30, LCVA, f. R-222, ap. 2, b. 9, l. 13.

suėmimus birželio 14 d. suėmus Rikiuotės skyriaus viršininką plk. ltn. Kostą Raibikį, divizijos tiekimo viršininką plk. ltn. Alfonsą Vileniškį ir gen. št. kpt. Antaną Verksnį[154].

Po šių represijų vadovavimas divizijai buvo perduotas į Raudonosios armijos karininkų rankas. Divizijos vadu tapo buvęs divizijos vado pavaduotojas plk. Vinogradovas, štabo viršininku – mjr. Serebrovas[155].

Kilus karui divizijos štabas dar bandė organizuoti gynybą laikinose pozicijose, paskui vykdyti gautą įsakymą divizijai trauktis Vilniaus kryptimi, tačiau nesėkmingai. Iš pavienių epizodų matyti, kad divizijos štabo veikla pakriko jau pirmąją karo dieną. Gavus įsakymą trauktis, divizijos štabui trūko susisiekimo priemonių vykti visiems vienu metu su ryšių ir kitokia įranga, tad į numatytą vietą daliai kareivių ir karininkų teko žygiuoti pėsčiomis. Antai su 18–20 ryšių bataliono karių grupe pėsčiomis vyko divizijos štabo viršininkas mjr. Serebrovas ir kadrų skyriaus viršininkas plk. Juozas Skorulis. Pastarojo klaidinama grupė kurį laiką klaidžiojo miškais ir kol pasiekė vadavietę, joje teliko 4 ar 5 kareiviai. Pakeliui dingo ir plk. J. Skorulis[156].

Birželio 23 d. Valkininkų apylinkėse divizijos dalims pradėjus sukilimą ir kilus sumaiščiai divizijos vadovybė su štabo karininkais rusais ir politrukais paskubomis sėdo į mašinas ir, palikusi pulkus, spruko Vilniaus link. Kareivių į mašinas neėmė[157]. Dar tą pačią dieną jie prisijungė prie 179-osios šaulių divizijos.

Priverstinai su divizijos vadovybe atsitraukė ir keletas lietuvių kareivių. Bet net ir atsitraukę į Rusiją, lietuviai pasistengė ištrūkti. Tarp tų, kuriems tai pavyko, buvo eil. Rudolfas Goldbergas, divizijos štabo vairuotojas eil. Albinas Bartkus[158]. Matyt, jiems pavyko pasiduoti vokiečiams, bet ilgesnės nelaisvės jie išvengė, stoję į tarnybą Vilniaus savisaugos dalyse[159].

Kaip paaiškėjo 1941 m. liepos pradžioje, visi tarnavusieji divizijos štabe lietuviai karininkai ir liktiniai puskarininkiai iš Raudonosios armijos sėkmingai atsilaisvino. Pirmasis, jau pirmąją karo dieną, atsilaisvino gen. št. mjr. Ernestas Bliudnikas. Jis kurį laiką buvo laikomas dingusiu be žinios[160].

[154] 184-ios šaulių divizijos l. e. štabo viršininko p. plk. Skorulio 1941 m. liepos 2 d. raštas Nr. 29 Vilniaus įgulos štabo viršininkui, LCVA, f. R-660, ap. 2, b. 268, l. 9.
[155] *Karys*, 1942, Nr. 14.
[156] Iš jaun. psk. A. Išganaičio prisiminimų, *Karys*, 1942, Nr. 29.
[157] Ten pat.
[158] *Į laisvę*, 1941, Nr. 114.
[159] Ten pat.
[160] 184-ios šaulių divizijos l. e. štabo viršininko p. plk. Skorulio 1941 m. liepos 2 d. raštas Nr. 29 Vilniaus įgulos štabo viršininkui, LCVA, f. R-660, ap. 2, b. 268, l. 9.

4 karininkai (divizijos chemijos tarnybos viršininkas plk. inž. S. Birutis, mitybos tiekimo viršininkas mjr. Kazys Krasauskas, intendantūros reikmenų tiekimo viršininkas kpt. Jonas Zagorskis ir ltn. Stasys Zacharka) ir 2 puskarininkiai (Vincas Žiogas ir Kazys Rainys) atsilaisvinę sugrįžo į Varėnos stovyklą[161].

Per sukilimą Vilniuje birželio 23 d. žuvo civilis tarnautojas ats. psk. Romanas Gromnickas[162]. Jis buvo paliktas Vilniuje štabo turto apsaugai.

262-asis šaulių pulkas buvo suformuotas iš Lietuvos kariuomenės 4-ojo ir 5-ojo pėstininkų pulkų. Pulko vadu buvo paskirtas 5-ojo pėstininkų pulko vadas gen. št. plk. ltn. Juozas Listopadskis[163], iki Lietuvos okupacijos tarnavęs karo mokykloje kariūnų bataliono vadu, pulko kariniu komisaru – bataliono komisaras Aleksandras Suchanovas.

Pulkas ypač nukentėjo per masinius suėmimus 1941 m. birželio 14–16 d., kai buvo suimti 32 pulko karininkai, 1 viršila ir 1 puskarininkis[164]. Suėmimai pulke buvo tokio masto, kad beveik nebuvo kuopų, kuriose nebūtų buvę suimta po vieną ar du karininkus, jau nekalbant apie pulko štabą.

Suėmimams vadovavo pulko vado pavaduotojas kpt. Anatolijus Lukšinas, pulko komisaras Aleksandras Suchanovas ir ką tik paskirtas pulko štabo viršininkas kpt. Zakurenkovas[165]. Pasižymėjęs žiaurumu ir nekenčiamas lietuvių pulko komisaras A. Suchanovas pasitaikius pirmai progai sukilimo metu buvo nušautas kareivių.

Prieš suėmimus pulko vadas gen. št. plk. ltn. J. Listopadskis buvo išsiųstas į tobulinimosi kursus karo akademijoje Maskvoje. Jį pakeitė Raudonosios armijos karininkas.

Į vasaros stovyklą Varėnos poligone pulkas buvo išvestas be 2-osios šaulių kuopos, kuri buvo palikta Trakų įguloje sandėlių apsaugai[166]. Valkininkuose buvo palikta dalis 4-osios šaulių kuopos.

Prasidėjus karui, birželio 22 d. pulkas buvo išvestas į laikinąsias gynybos pozicijas ir išsidėstė netoli Babriškių–Varėnos I kelio. Po pietų iš pulko buvo išsiųstas žvalgybon patrulis iš dviejų būrių, apie 50 žmonių, su dviem sunkiaisiais kulkosvaidžiais, vadovaujamas 3-iojo bataliono žvalgų būrio

[161] Ten pat.
[162] *Lietuvių archyvas*, t. 2, p. 225.
[163] Pabaltijo ypatingosios karo apygardos įsakymas Nr. 030, 1940 m. rugsėjo 2 d., LYA, f. K-8, ap. 2, b. 1, l. 3–8.
[164] *Karys*, 1942, Nr. 16, p. 4.
[165] Ten pat.
[166] *Karys*, 1942, Nr. 17.

vado jaun. ltn. Vinco Liaubos[167]. Bet žvalgai į pulką nebesugrįžo, kitą dieną jie pasidavė vokiečiams[168].

Ankstų birželio 23 d. rytą pulkas gavo įsakymą trauktis Valkininkų link. Pulkui tai buvo palanki aplinkybė, nes žygiuoti teko į rajoną, kuriame buvo nuolatinės pulko dislokacijos vietos. Pulko štabas, 1-asis, 3-iasis batalionai ir specialieji pulko daliniai buvo dislokuoti Trakuose (3-iasis batalionas – Tiškevičiaus dvare), 2-asis batalionas – Valkininkuose, o jaunesniųjų vadų mokykla – Valkininkų geležinkelio stotyje[169].

Žygio metu prasidėjo pulko sukilimas, pradžioje reiškęsis pavienių karių pabėgimu ar nedidelių grupių atsiskyrimu. Antai žygio metu pradingo 1-osios kulkosvaidžių kuopos vadas ltn. Antanas Pustelninkas, o likusio vadovauti kuopai jo pavaduotojo rusų leitenanto Nikiforo Skripkos, kai pasirodė vokiečiai, kariai jau nebeklausė. N. Skripkai įsakius 2-ojo būrio eiliniui Jonui Kamarauskui atidengti ugnį į vokiečius, šis nešaudė ir delsė. Leitenantui teko pačiam griebtis kulkosvaidžio[170].

Birželio 23 d. rytą išsiųsta į žvalgybą karių grupė, kurioje buvo eil. Juozas Garmus, į pulką nebegrįžo. Įsimaišiusi tarp kitų dalinių grupė kurį laiką žygiavo Valkininkų link. Sustoję poilsio už Valkininkų ir išgirdę, kad netoli yra vokiečių tankai, lietuviai puolė rusus, vienus nukovė, kitus paėmė į nelaisvę[171].

Ypač daug drąsos ir iniciatyvos rodė vršl. Juozas Ambraziejus. Dar pulkui esant laikinosiose gynybos pozicijose prie Varėnos, jis, raitas jodinėdamas po pozicijas, agitavo karius likviduoti politrukus ir kitus rusus ir pereiti pas vokiečius. Jo dėka visa divizijos atskirojo zenitinės artilerijos diviziono 2-oji baterija atsiskyrė ir pasidavė vokiečiams[172]. Vršl. J. Ambraziejaus vadovaujama grupė karių pakeliui į Valkininkus nusiplėšė sovietinius ženklus ir pasuko atgal į stovyklą. Beeidami sutikę sulaikė 6 rusus kareivius ir vedėsi su savimi, bet, bijodami sutikti didesnę rusų karių grupę, nusprendė belaisvius paleisti. Tačiau vienas raudonarmietis pasinaudojo vieno iš lietuvių kareivių neatsargumu, išplėšė iš jo šautuvą ir atsuko į lietuvius. Lietuviams atidengus ugnį, visi 6 raudonarmiečiai žuvo[173]. Tačiau ši karių grupė neišvengė ir aukų. Pakeliui į Valkininkus vieno iš vokiečių lėktuvų antskrydžio metu kariai buvo išsibėgioję. Paskui susirinkusi grupė pasigedo rusų leitenanto, eil. Juozo An-

[167] „184 šaulių divizijos veiksmai prieš bolševikus", *Karys*, 1942, Nr. 15–17.
[168] Ten pat.
[169] Gen. št. plk. ltn. J. Listopadskis, *Laisvės ir vergijos metai*, Vilnius, 1993, p. 88.
[170] Iš eil. Jono Gurevičiaus prisiminimų, *Karys*, 1942, Nr. 7, p. 6.
[171] Iš eil. Juozo Garmaus prisiminimų, *Karys*, 1942, Nr. 7, p. 6.
[172] *Karys*, 1942, Nr. 3.
[173] *Karys*, 1943, Nr. 6, p. 34.

driuškevičiaus ir dar vieno kareivio. Vėliau paaiškėjo, kad likęs su leitenantu eil. J. Andriuškevičius buvo to leitenanto nukautas, o kitas kareivis sužeistas. Nors ir sužeistas, kareivis sugebėjo jau bebėgantį rusų leitenantą nušauti[174].

Pulkui žygiuojant Valkininkų link 2-ojo bataliono 6-oji šaulių kuopa, vadovaujama ltn. P. Narinkevičiaus, buvo voros ariergarde, kad saugotų nuo užpuolimo iš užnugario. Apie vidudienį, priartėjus prie Pamerkių gyvenvietės, į kuopą atjojo pulko intendantas plk. ltn. Z. Rumša. Kalbėdamasis su kuopos vadu, jis davė suprasti, kad reikėtų pasukti atgal, Varėnos link. Ltn. P. Narinkevičius paskelbė kuopai poilsį ir ta dingstimi, kad reikia išsiaiškinti, kodėl atsiliko keli kuopos vežimai, kartu su plk. ltn. Z. Rumša ir ltn. Feliksu Žiurliu patraukė atgal. Po kiek laiko prie jų prisijungė pasivijęs artilerijos leitenantas su kareiviu. Kitą rytą jie pastebėjo keliu važiuojančius motorizuotuosius vokiečių dalinius. Parašę raštelį, kad penki lietuviai kariai nori pasiduoti, paprašė netoliese buvusį piemenuką perduoti jį bet kuriam vokiečių vyresniajam. Vienas motociklininkas sustojo, perskaitė ir pamojo ranka, kad lietuviai prieitų. Sutiktasis karininkas liepė turimus ginklus ir žemėlapius sudėti į motociklo priekabą ir šalikele eiti į Alytų. Pats su kolona nuvažiavo tolyn[175].

Apie pulko komisaro Suchanovo veiklą organizuojant masinį karininkų suėmimą jau minėta. Tačiau jis pasižymėjo ir sovietindamas lietuvių karius. Kai kurie eiliniai, puskarininkiai ir net karininkai buvo tapę ne tik aktyvistais, bet ir komjaunuoliais ar net komunistų partijos nariais. Tokie kariai sukilimo metu buvo nuginkluojami ir areštuojami. Traukiantis iš Varėnos poligono, 262-ajame šaulių pulke 1941 m. birželio 24 d. Valkininkų apylinkėse buvo areštuotas ir nuginkluotas pulko adjutantas ltn. Mykolas Asipauskas. Jį, atvykusį į 2-ojo bataliono pozicijas perduoti pulko vado įsakymą trauktis miško link, grupės lietuvių karininkų akivaizdoje areštavo jaunesniųjų vadų mokyklos viršininkas plk. ltn. A. Vaznonis ir pulko maisto tiekėjas ltn. Vladas Aižinas. Vėliau ltn. M. Asipauskas buvo atvežtas į Vilnių ir liepos 4 d. pasodintas į Lukiškių kalėjimą[176].

Lukiškių kalėjime taip pat buvo laikomi 1941 m. tapęs kandidatu į VKP(b) narius 262-ojo šaulių pulko bataliono vadas kpt. Kazys Gudynas[177] (1941 m. birželio 28 d. buvo kontūzytas ir iki liepos 17 d. gydytas karo ligoninėje Vilniuje, iš ten išsiųstas į Lukiškių kalėjimą), buvęs 262-ojo šaulių

[174] Ten pat.

[175] A. Martinionis, *Klasta ir smurtu*, Vilnius: Kardas, 1995, p. 193–194.

[176] M. Asipausko 1944 m. rugsėjo 17 d. tardymo protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 45787/3, l. 14–15.

[177] K. Gudyno 1945 m. balandžio 19 d. apklausos protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. P-19894.

pulko komjaunimo organizacijos sekretorius jaun. ltn. Stasys Petrulis[178].

262-asis šaulių pulkas nustojo egzistavęs birželio 24–26 dienomis. Dauguma pulko karių, pasidavusių į vokiečių nelaisvę, buvo nusiųsti į Valkininkų geležinkelio stotį, o iš ten – į Vilnių[179].

Dalis pulko karių, pasidavusių į vokiečių nelaisvę, pateko į Alytaus internuotųjų stovyklą. Ten vokiečių buvo laikomi plk. ltn. Z. Rumša, gyd. kpt. Albinas Klimas, ltn. Antanas Počebutas, ltn. F. Žiurlys, 1 liktinis puskarininkis, 3 jaunesnieji puskarininkiai ir 78 kareiviai[180].

Prasidėjusio karo sumaištyje buvo ir dingusių be žinios. Antai dingo be žinios baterijoje tarnavęs eil. Vincas Urbelis, kilęs iš Paberžės vienkiemio, Surviliškio vlsč., Kėdainių apsk. Tebuvo žinoma, kad birželio 22 d. vakare jis su draugais tarėsi pasiduoti vokiečiams, bet vėliau per apšaudymą dingo iš Varėnos poligono ir žinių daugiau apie jį nebuvo[181].

Sukilimo metu pulke žuvo 1 karininkas, 1 viršila ir 3 kareiviai. Tai – jaun. ltn. Juozas Kalpokas, žuvęs 1941 m. birželio 23 d. Varėnos poligono šaudykloje, eil. Kazys Alionis, žuvęs 1941 m. birželio 23 d. Varėnos sanatorijos rajone, eil. Juozas Andriuškevičius, 1941 m. birželio 23 d. Raudonosios armijos leitenanto nužudytas Varėnos valsčiuje, vršl. Jonas Sinkevičius, žuvęs 1941 m. birželio 24 d. ties Valkininkais, eil. Sergiejus Taraškevičius, žuvęs 1941 m. birželio 24 d. ties Valkininkais[182].

294-asis šaulių pulkas buvo suformuotas iš Lietuvos kariuomenės 6-ojo pėstininkų pulko, papildžius puskarininkiais iš Karo mokyklos ir eiliniais iš 8-ojo pėstininkų pulko bei 2-osios pėstininkų divizijos štabo. Pulko vadu buvo paskirtas gen. št. plk. ltn. Antanas Breimelis.

Nuolatinė pulko dislokacijos vieta buvo Vilniuje. Pulkas buvo įsikūręs dviejuose vienuolynuose Subačiaus ir Rasų gatvėse, o pulko štabas – buvusioje policijos mokykloje. Nesant arklidžių ir ūkinių patalpų, pulko arkliai buvo laikomi kituose miesto rajonuose, apie 2 kilometrus nuo pulko[183].

[178] S. Petrulio 1945 m. vasario 27 d. apklausos protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. P-19894, l. 96; M. Asipausko 1944 m. rugpjūčio 2 d. tardymo protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 45787/3, l. 8–10.

[179] Iš viršilos A. Kankevičiaus parodymų 6-os gvardijos armijos karo tribunolo teismo posėdyje, 1946 m. lapkričio 13–20 d., LYA, f. K-1, ap. 58, b. 40920/3, t. 4, l. 88–89.

[180] Alytaus internuotų stovykloje esančių vadų ir kovotojų sąrašas, 1941 m. liepos 4 d., LCVA, f. R-1444, ap. 1, b. 4, l. 287.

[181] *Karys*, 1942, Nr. 23, p. 7.

[182] *Lietuvių archyvas*, t. 2, p. 224–226.

[183] LSSR vidaus reikalų liaudies komisaro, valstybės saugumo vyr. majoro A. Guzevičiaus 1941 m. sausio mėn. visiškai slaptas pranešimas apie politinę ir moralinę padėtį 29 teritoriniame korpuse, LYA, f. 1771, ap. 2, b. 531. Publikuota: *Lietuvos archyvai*, Nr. 9, 1997, p. 36–37.

Jau pulkui esant vasaros stovykloje, 1941 m. birželio pirmoje pusėje, pulko vadas gen. št. plk. A. Breimelis buvo nušalintas nuo pareigų, paskelbus, kad yra siunčiamas į tobulinimosi kursus. Tačiau maždaug po savaitės jis buvo suimtas ir išvežtas į Gorkio kalėjimą. Ypatingasis pasitarimas 1942 m. gruodžio 30 d. jį nuteisė 10 metų. Vėliau jis buvo išvežtas į Uchtižemlago lagerį Komijoje, paskui į Unžlago lagerį Suchobezvodnojėje, Semionovo r., Gorkio sr., ir 1950 m. kovo 17 d. ten mirė[184].

Pulkas labai nukentėjo per masinius suėmimus 1941 m. birželio 14–16 d. Tada buvo suimti 31 pulko karininkas, 2 puskarininkiai ir 1 civilis tarnautojas[185]. Po šių suėmimų pulke liko 52 lietuviai karininkai[186]. Palyginti su pulko karininkų etatų skaičiumi (162 žm.), jie tesudarė maždaug trečdalį visų karininkų.

Tarp suimtųjų minimi jaun. psk. Juozas Grigalauskas (likimas nežinomas[187]), eil. Jašmontas (likimas nežinomas[188]), eil. Jonas Markauskas (likimas nežinomas[189]) ir eil. Kostas Vaitkus (likimas nežinomas[190]).

Prasidėjus karui pulke beveik nebuvo šaudmenų. Birželio 22 d. apie vidurdienį 294-ojo šaulių pulko jaun. ltn. Jonas Banys gavo įsakymą su keliais kareiviais sunkvežimiu važiuoti į ginklų sandėlį Vilniuje ir parvežti į Varėnos stovyklą šaudmenų ir ginkluotės. Tačiau pulkas nei jaun. ltn. J. Banio, nei šaudmenų nesulaukė. Vilniuje, važiuojant Turgelių gatve, kur buvo jo butas, jaun. ltn. J. Banys sustabdė mašiną ir pasakė vairuotojui, kad trumpam užsuks į butą ir tuoj sugrįš. Tačiau to jis net nemanė daryti. Pasinaudodamas galimybe pabėgti, persirengė civiliais drabužiais ir pro kitas duris išėjo į miestą. Kadangi Vilniuje jam nebuvo kur dėtis, nusprendė eiti pas žmonos gimines į Viešintas. Tiesa, jo atsilaisvinimas vos nepasibaigė mirtimi. Beeinant pėsčiomis Ukmergės link jį prisivijo sunkvežimis su čekistais. Nors J. Banys buvo civiliais drabužiais, čekistams jis pasirodė įtartinas ir tie jį sulaikė ir, nuvežę į Ukmergę, uždarė pusrūsyje. Kitą rytą jį išvežė Daugpilio link. Pakelyje keletą kartų mėgino nužudyti, bet tarp čekistų atsirado užtarusiųjų. Daugpilyje jis buvo uždarytas į areštinę, o vėliau išlaisvintas vokiečių[191].

[184] *Lietuvos gyventojų genocidas 1939–1941*, t. 1, p. 171.
[185] LCVA, f. R-660, ap. 2, b. 268, l. 4; b. 269, l. 156.
[186] LCVA, f. R-660, ap. 2, b. 269, l. 156–157.
[187] Ten pat, p. 308.
[188] Ten pat, p. 308.
[189] Ten pat, p. 534.
[190] Ten pat, p. 877.
[191] Ats. ltn. J. Banys, „Mačiau savo mirtį“, *Klasta ir smurtu*, p. 197–198.

Pirmąją karo dieną, kol pulkas buvo išvestas į laikinąsias gynybos pozicijas, kariams beveik nebuvo galimybių pasitraukti. Tačiau pavieniai jų vis dėlto sugebėjo pabėgti.

Vienas iš jų buvo šaulių kuopos vadas kpt. Juozas Zaborskis. Pasinaudodamas sąmyšiu dėl prasidėjusio karo, jis pasitraukė iš pulko ir išvyko į Kauną. Birželio 23 d. jis prisijungė prie ką tik pradėjusios formuotis lietuvių Kauno miesto ir apskrities karo komendantūros[192].

Į Kauno sukilėlių gretas įsiliejo ir 294-ojo šaulių pulko kpt. Elegijus Sližys, tuo metu atostogavęs Kaune. Birželio 23–24 d. jis vadovavo sukilėlių padaliniui, veikusiam Šančių rajone.

Tarp pirmųjų atsilaisvinusiųjų buvo taip pat ginklininkas jaun. ltn. Felicijonas Rauba, eil. Antanas Martinkus, eil. Norvaišas ir dar keletas karių. Birželio 22 d. pulkui išvykus į pozicijas, jaun. ltn. F. Rauba gavo įsakymą sugrįžti į stovyklą ir išvežti ten paliktus neseniai atgabentus rusiškus ginklus. Jo dispozicijon buvo atsiųstas sunkvežimis iš pionierių būrio. Tačiau užuot vykdęs užduotį, jaun. ltn. F. Rauba nusprendė vykti į Varėną II. Sėkmingai atvažiavę, jie rado pulko paliktus sargybinius raudonarmiečius ir nuginklavo juos. Birželio 23 d. lietuviai kariai pasidavė vokiečiams[193].

Masinis karių pasitraukimas prasidėjo, kai pulkas gavo įsakymą žygiuoti Valkininkų–Pirčiupių kryptimi. Birželio 23 d. apie 15 val. pulkui už Valkininkų sustojus pailsėti miške, prasidėjo vokiečių lėktuvų antskrydis. Kilus sąmyšiui, lietuviai kariai nuginklavo sovietinius vadus, politinius vadovus ir raudonarmiečius ir pasidavė vokiečiams.

Sukilimas įvyko spontaniškai, tačiau tai nebuvo paprastas atsitiktinumas. Dar žygio metu lietuviai tarėsi, kaip pasinaudoti žygio suirute, neorganizuotumu ir išsilaisvinti iš raudonarmiečių karininkų ir politinių vadovų „globos“.

Atsilaisvinant iniciatyvą rodė ir karininkai, ir puskarininkiai, ir eiliniai. Antai prieštankinės apsaugos baterijos vadas ltn. Antanas Danaitis, minosvaidžių būrio vadas ltn. Balys Arūnas, jaunesniųjų vadų mokyklos minosvaidžių būrio vadas ltn. Juozas Kalinauskas, pėsčiųjų žvalgų būrio vadas viršila Stasys Traškevičius ir kiti susitarė pasiekę Valkininkus toliau nebesitraukti ir laukti patogios progos. Apie tai jie buvo pranešę pulko štabo viršininkui plk. ltn. Aleksandrui Urbonui[194]. Miške už Valkininkų, naudodamiesi vokiečių lėktuvų antpuoliu, vršl. S. Traškevičius, eiliniai

[192] LCVA, f. R-1444, ap. 2, b. 1.
[193] Iš eil. Antano Martinkaus prisiminimų, *Karys*, 1942, Nr. 4.
[194] *Karys*, 1942, Nr. 10, p. 5.

Skerstonas, Matusas, Sidaras, Ambraziūnas ir kt. pradėjo nuginkluoti raudonarmiečius[195].

Pėsčiųjų žvalgų būrio kariai turėjo šovinių, kuriuos buvo gavę slaptai. Kai birželio 23 d. po 12 val. minosvaidininkų būrys, išvykdamas Valkininkų link, ėjo pro ginklų sandėlį, ltn. B. Arūnas įsakė paimti iš ten 1 500 šovinių šautuvams. Komisaras sulaikė šovinius benešantį jaun. ltn. Kostą Petriškį, bet šis, nepaisydamas draudimo, šovinių dėžę įsivertė į vežimą.

Vokiečių bombonešiams užpuolus, minosvaidininkų būrys atsiskyrė nuo pulko, perbrido upę ir jau birželio 24 d. 7 val. ryto atėjo į Valkininkų stotį, kurioje šeimininkavo vokiečiai. Vokiečių aviacijos antskrydžio metu dingo šio būrio gr. Žitkevičius, prie Valkininkų buvo sužeistas į pilvą eil. Kubilius, tačiau vėliau pasveiko[196].

Ryžtu ir drąsa pasižymėjo vieno iš kulkosvaidžių būrių eiliniai Normantas, K. Ragauskas, Paulikas, Venskus, J. Dubinskas, Kataržis ir J. Skvarikas. Pasiekę Valkininkus jie vietos sukilėlių patarimu nutarė toliau nebesitraukti. J. Dubinskas ir J. Skvarikas atsiliko nuo savo draugų, iš sukilėlių gavo šovinių, kartu su jais užbėgo žygiuojančiam raudonarmiečių būriui iš priekio ir jį sustabdė. Būrio vadas buvo nuginkluotas, o pasipriešinęs jo padėjėjas nukautas. Paskui visi su belaisviais pasitraukė į mišką pas sukilėlius, o kitą dieną pasidavė vokiečiams[197].

1-ojo bataliono pėsčiųjų žvalgų būrio vadas ltn. Benys Garlauskas dar naktį į birželio 23 d. patikimiems savo būrio vyrams buvo pasakęs, kad reikės nuginkluoti rusus. Žygio metu miškelyje už Valkininkų sustojus pailsėti jis dar kartą jiems priminė, kokią užduotį reikės įvykdyti. Tuo metu atėjo bataliono vado padėjėjas rusas ir įsakė ltn. B. Garlauskui žygiuoti toliau. Leitenantas atsisakė tarstelėjęs: „*Mums ir čia gerai*“. Įpykęs karininkas pradėjo grasinti jį nušausiąs, bet B. Garlauskas buvo ne iš bailiųjų ir jam atsakė: „*Pamėginkite, pažiūrėsime, kuris pirmas iššausime!*“ Karininkas apsisuko ir dingo[198].

Toliau būrys žygiavo kartu su 1-ąja sunkiųjų kulkosvaidžių kuopa. Ltn. B. Garlauskas, pasikvietęs kuopos jaun. ltn. J. Bardzilauską, sutarė kartu su kariais nuginkluoti raudonarmiečius pirmo poilsio metu. Vos paėję toliau į mišką, kareiviai, net nelaukdami sutarto ženklo – švilpuko garso, puolė sovietinius kareivius, 9-osios šaulių kuopos politinį vadovą Nikolajų Doroščenką ir nuginklavo juos. Nuginkluotas politrukas bandė bėgti, tačiau gr.

[195] Ten pat.
[196] Iš vršl. Jokūbo Saukonto prisiminimų, *Karys*, 1942, Nr. 9.
[197] *Karys*, 1942, Nr. 1, p. 6.
[198] *Karys*, 1942, Nr. 3, p. 7.

Jačionis jį nušovė. Eil. Jonas Šerkšnys nušovė būrio seržantą rusą Suslikovą, kuris taip pat bandė bėgti. Nuginkluotą didoką rusų karių būrį lietuviai perdavė vokiečiams[199].

Sukilimo Valkininkų apylinkėse metu ryžtingai veikė eiliniai Pranas Miliauskas, Ceilitka ir Kudžma, pirmiausia puolę kuopos vadą leitenantą Vasiljevą ir jį nuginklavę. Kartu buvo nuginkluoti ir trys politrukai. Vėliau jie buvo perduoti vokiečiams[200].

1-ojo bataliono 2-osios šaulių kuopos lietuvius karius atsilaisvinti suorganizavo būrio vadas ltn. Jonas Petrulionis. Kuopa pasidavė pravažiuojančiai vokiečių tankų vorai. Tačiau sumaištyje dingo be žinios du kuopos kariai – eiliniai Aloyzas Danta ir Antanas Varapnickas[201].

2-ojo bataliono 4-osios šaulių kuopos penki kariai, tarp kurių buvo eil. Pranas Vėsulas, eil. Šiuša ir jaun. psk. Zaleckis, pabėgo, pasinaudodami tuo, kad už Valkininkų pabėgo kuopos vadas rusas ltn. Kijaška. Bebėgdami jie nušovė sutiktą miške raudonarmietį, nukirpo prie vieno kaimo pastebėtus raudonarmiečių nutiestus telefono laidus. Pernakvoję Kuršių kaime, jie pasidavė sutiktiems vokiečiams[202].

Besitraukiant Valkininkų kryptimi pulko jaunesniųjų vadų mokykla liko atsiskyrusi nuo kitų dalinių ir buvo pasiklydusi. Tik išėję į Vilniaus plentą kariai susiorientavo, kur yra. Sutikę vokiečius, mokyklos kariai pasidavė jiems[203].

Likviduojant raudonarmiečius už Valkininkų buvo nuginkluoti ir lietuviai „bolševikai“ – Aukščiausiosios Tarybos deputatas eil. Jonaitis, politruko pavaduotojas Kavaliauskas bei komjaunuoliai eiliniai Ripkauskas ir Križevičius. Pasak gr. Petro Jarašiūno, ltn. J. Petrulionis tada paklausęs deputatą Jonaitį: „*Ar nori pasilikti su mumis, ar pas savo draugus eiti?*“ Į tai Jonaitis prislėgtu balsu atsakęs: „*Kur aš čia beeisiu.*“[204]

Tarp suimtųjų lietuvių karių buvo ltn. Juozas Civinskas, iki Lietuvos okupacijos buvęs 1-ojo husarų pulko 4-ojo eskadrono būrio vadas, o 29-ajame šaulių teritoriniame korpuse tarnavęs 26-ajame kavalerijos pulke. Pulką likvidavus, jis buvo perkeltas į 294-ąjį šaulių pulką. Įvedus Raudonosios armijos įgulas į Lietuvos teritoriją 1939 m. rudenį, jis buvo užverbuotas NKVD agentu „Ąžuolo“ slapyvardžiu. Tarnaudamas kavalerijos pulke ltn.

[199] Ten pat.
[200] *Karys*, 1942, Nr. 3; *Karys*, 1942, Nr. 25.
[201] *Karys*, 1942, Nr. 12, p. 3.
[202] *Karys*, 1942, Nr. 11.
[203] Iš eil. Jono Railos prisiminimų, *Karys*, 1942, Nr. 7.
[204] *Karys*, 1942, Nr. 3, p. 6.

J. Civinskas buvo padaręs daug išdavysčių. Už tai jis buvo nuteistas ir laikytas Pravieniškių stovykloje, dirbo jos administracijoje. Jo prašymu peržiūrint bylą, rasta papildomų įkalčių, tarp kurių buvo ir jo surašytos husarų pulko karininkų atestacijos, pagal kurias NKVD vykdė pulko karininkų masinius suėmimus 1941 m. birželio 14–15 d. Už Tėvynės išdavystę J. Civinskas nuteistas sušaudyti. Mirties bausmė įvykdyta 1941 m. pabaigoje ar 1942 m. pradžioje[205].

Dauguma atsilaisvinusių karių, tarp jų ir 32 karininkai, vėliau organizuotai sugrįžo į Vilnių. Dalis karių liko Varėnos stovykloje, iš kurios daugelis po dviejų savaičių nuo karo pradžios irgi sugrįžo į Vilnių. Kita dalis stovykloje likusių karių perėjo tarnauti į stovykloje organizuotą geležinkelių apsaugos batalioną. Tarp jų buvo ltn. Petras Mikelskas, viršilos Kazys Leknickas ir Antanas Aleksandravičius, 3 liktiniai puskarininkiai ir kiti[206].

Dalis išsisklaidžiusių pulko karių pateko į vokiečių nelaisvę ir buvo uždaryti Alytaus internuotųjų stovykloje. Ten vokiečių buvo laikomi 7 pulko karininkai (leitenantai Kostas Bagdonavičius, Vladas Baltuška, Bronius Buteikis, Balys Marcinkonis, Stasys Mykolaitis, Pranas Petruliūnas, jaun. ltn. Eduardas Valiukas), 6 liktiniai puskarininkiai, 4 jaunesnieji puskarininkiai ir 78 kareiviai[207]. Jiems teko kurį laiką praleisti karo belaisvių stovykloje, o vėliau dauguma jų sėkmingai sugrįžo į Lietuvą.

Žinoma apie šiuos sukilimo metu žuvusius pulko karius: gr. Bronius Jagminas ir eil. Jonas Šlionskis, nušauti 1941 m. birželio 23 d. apie 17 val. prie Naujųjų Macelių kaimo Valkininkų valsčiuje[208], eil. Jonas Širmenis, žuvęs 1941 m. birželio 24 d. ties Valkininkais, ir sovietų nužudytas eil. Šablinskas[209].

297-asis šaulių pulkas buvo suformuotas iš buvusios Lietuvos kariuomenės 7-ojo pėstininkų pulko[210]. 1940 m. rugsėjo 2 d. pulko vadu paskirtas gen. št. plk. Adolfas Urbšas[211].

[205] *Karys*, 1987, Nr. 1, p. 11.

[206] 294 šaulių pulko išvežtų, negrįžusių liktinių puskarininkių sąrašas, 1941 m. liepos pradžia, LCVA, f. R-660, ap. 2, b. 268, l. 4.

[207] Alytaus internuotų stovykloje esančių vadų ir kovotojų sąrašas, 1941 m. liepos 4 d., LCVA, f. R-1444, ap. 1, b. 4, l. 287.

[208] *Savitarpinės pagalbos žinios*, 1942, Nr. 8.

[209] *Lietuvių archyvas*, t. 2, p. 225–226.

[210] 29 korpuso slaptas raštas Nr. 1 184 šd artilerijos pulko vadui (Aplinkraščio kopija), 1940 09 01, LCVA, f. R-222, ap. 2, b. 15, l. 22–26.

[211] Pabaltijo ypatingosios karo apygardos įsakymas Nr. 030, 1940 m. rugsėjo 2 d., LYA, f. K-8, ap. 2, b. 1, l. 3–8.

Karo pradžioje lietuvių karininkų pulke buvo kiek sumažėję, išsiuntus į tobulinimosi kursus pulko vadą gen. št. plk. A. Urbšą ir per birželio masinius suėmimus suėmus 8 karininkus (bataliono vadą plk. ltn. J. Šečkų, sunkiųjų kulkosvaidžių kuopos vadą kpt. J. Balandį, ryšių kuopos vadą ltn. F. Tiškų, minosvaidžių būrio vadą ltn. Joną Vykintą, kulkosvaidžių būrio vadą jaun. ltn. Alfonsą Žvinklį). Keletas karininkų ir puskarininkių atostogavo.

Vietoj gen. št. plk. A. Urbšo pulko vadu buvo paskirtas pplk. Lysyj.

Prasidėjus karui, birželio 22 d. po pietų pulkas atvyko į gynybos rajoną prie aukštumos, apie 4 km į šiaurės vakarus nuo Glūko ežero. Aušant birželio 23 d. rytui pulkas gavo įsakymą trauktis Valkininkų–Pirčiupių kryptimi ir pasiruošti kautynėms tarp Luknės ir Merkinės upių, tarp Madžiūnų ir Dargužių kaimų[212].

Kartu su 297-ojo šaulių pulko štabu turėjo žygiuoti 3-iasis batalionas. Štabo karininkai buvo sutarę su 3-iojo bataliono kariais, kad šie, likvidavę raudonuosius vadus ir politinius vadovus, padės tą pat atlikti ir štabui. Tačiau bataliono pagalbos taip ir nesulaukė. Kurį laiką bataliono laukti buvo priverstas ir 297-ojo šaulių pulko vadas pplk. Lysyj. Štabo karininkai lietuviai bandė įtikinti pulko vadą, kad likęs be batalionų pulko štabas nesugebės įvykdyti užduoties, vildamiesi, kad štabas pasiliks vietoje. Tačiau pulko vadas vis dėlto įsakė pradėti žygį[213].

Apie 10 val. 297-ojo pulko štabą pasivijo 294-asis šaulių pulkas, žygiavęs ta pačia kryptimi. Buvo gal jau 14 val., kai, žygiuojant per Valkininkų miestelį, ten atvykęs divizijos vado pavaduotojas įsakė pulkams forsuotai žygiuoti į Vilnių[214].

Tačiau įsakymas liko neįvykdytas. 297-ojo šaulių pulko štabui ir 294-ajam šaulių pulkui sustojus pailsėti miške, į rytus nuo Valkininkų, atskridę vokiečių lėktuvai susitelkusius dalinius apšaudė iš kulkosvaidžių. Pasinaudojęs vokiečių oro ataka, štabas išsivadavo iš raudonųjų „globos“[215].

Tą pačią dieną išsivadavo ir batalionai.

1-asis batalionas pagal birželio 23 d. ryte apie 5.30 val. gautą iš divizijos štabo įsakymą turėjo žygiuoti į Varėnos stotį, ten apsiginkluoti rusiškais šautuvais ir atvykti į naujas gynybos pozicijas. Batalionas išvyko be 1-osios

[212] A. Martinionis, *Lietuvos kariuomenės tragedija*, p. 90–121.

[213] J. Juknevičius, „Paskutinės 297 šaulių pulko dienos“, *Karys*, 1942, Nr. 13–14.

[214] A. Martinionis, *Lietuvos kariuomenės tragedija*, p. 90–121.

[215] J. Juknevičius, „Paskutinės 297 šaulių pulko dienos“, *Karys*, 1942, Nr. 13–14.

kuopos, kuri šio įsakymo nevykdė ir pasiliko vietoje. Iš Varėnos stoties žygiuodami per miškus nurodyta kryptimi bataliono kariai, pasinaudodami atsilaisvinusio nuo Raudonosios armijos vadų 616-ojo artilerijos pulko parama, pakeliui į Valkininkus likvidavo politrukus ir kai kuriuos raudonarmiečius ir tą pačią dieną grįžo į stovyklą. Ten jie rado ir 1-ąją kuopą, kurią, naktį išbuvusią miške prie Varėnio ežero šiaurinio kranto, sugrįžti į stovyklą paskatino žinia, kad ten renkasi lietuviai[216].

2-asis batalionas pagal dar vidurnaktį gautą iš 184-osios šaulių divizijos štabo įsakymą buvo perduotas divizijos vado žiniai. Nuo to laiko batalionas vykdė divizijos štabo įsakymus. Birželio 23 d. švintant batalionas buvo pakeltas į žygį. Atskirai nuo pulko žygiavęs 2-asis batalionas, besitraukdamas per Mažuosius Paručius, Jakėnus, Puodžius, Palielukio mišką, Kalėnus, Lieponis, Dugnius, Jogėlonių mišką vakare pasiekė vietoves netoli Rūdiškių[217].

Pakeliui pabėgo bataliono adjutantas ltn. Juozas Čyvas (vėliau patekęs į internuotųjų stovyklą Alytuje ir išvežtas į karo belaisvių stovyklą Vokietijoje) ir jaun. ltn. Stasys Plaušinis su visu savo būriu[218].

Lietuviai karininkai pasinaudojo Jurgelionių rajone vykusiomis vokiečių ir raudonarmiečių kautynėmis. 5-osios kuopos vado ltn. Juozo Namajūno, būrio vado ltn. Petro Aušiūros ir kulkosvaidžių kuopos vado kpt. Prano Počebuto iniciatyva išėję į Dugnių–Madžiūnų kelią bataliono kariai nuginklavo politrukus ir raudonarmiečius ir pasuko batalioną atgal. Nuginkluojant buvo nušauti bataliono vadas kpt. Tiapkinas, politrukai Krasnovas ir Sacharovas, politrukų pavaduotojai Garjonis ir Golšteinas. Žygiuodami toliau 5-osios kuopos kariai sutiko raitus 616-ojo artilerijos pulko vadą ir komisarą. Vienas iš kareivių pulko vadą nudūrė, o kulkosvaidžių būrio vadas jaun. ltn. Ignas Kazys Uogintas nušovė komisarą. To paties likimo sulaukė vėliau sutikti raiti raudonarmiečiai ryšininkai ir 8-osios kuopos politrukas Volkovas, du rusų leitenantai ir dar keletas raudonarmiečių[219].

Bataliono sukilime aktyviai dalyvavo kulkosvaidžių kuopos būrio vadas jaun. ltn. Albinas Liauba, šaulių būrio vadas jaun. ltn. Kazys Zaronskis, puskarininkiai Butkus ir Zubavičius, gr. Jezerskis, eil. Raškauskas ir kiti[220].

[216] Ten pat.
[217] J. N., „Bataliono sukilimas Rūdiškės miškuose", *Karys*, 1941, Nr. 1, p. 5.
[218] Ten pat.
[219] J. N. „Bataliono sukilimas Rūdiškės miškuose", *Karys*, 1941, Nr. 2, p. 6.
[220] Ten pat.

Vėliau batalionas dėl tamsos ir tai vienur, tai kitur kilusių susišaudymų išsisklaidė. Kartu liko tik 4-oji ir 5-oji bataliono kuopos, kurios naktį, išėjusios į vieškelį Rūdiškės–Chazbejevičiai, pasidavė tuo keliu judančiai mechanizuotajai vokiečių vorai. Su šia vokiečių vora kuopos birželio 24-ąją popiet atvyko į Vilnių[221]. Šią grupę karių į kareivines atvedė jaun. ltn. Uogintas[222].

3-iasis batalionas atsilaisvino pirmasis pulke. Iš dalies tai pasisekė dėl to, kad jau birželio 23-iosios ankstų rytą kareiviai sugebėjo apsirūpinti šoviniais. Vien 7-ojoje kuopoje vršl. Alfonsas Dilys 56 kariams slapta išdalino 520 šovinių. Kai atjojęs į 7-ąją kuopą bataliono vadas Pešechovas įsakė trauktis Valkininkų link, vienas iš kareivių jį nušovė. Kilo trumpas susišaudymas, kurio metu kuopos kariai nušovė politruko padėjėją Gafonovičių, politruką Vinogradovą. Po šio įvykio raudonarmiečiai pradėjo iš kuopos bėgti. „Apsivalęs" nuo raudonarmiečių ir politinių vadovų batalionas nevykdė susitarimo su pulko štabo karininkais padėti jiems ir pasitraukė į šiaurę nuo Babriškių–Valkininkų plento, o vėliau Daugų link. Netoli Daugų bataliono kariams teko susikauti su raudonarmiečiais. Šių kautynių metu žuvo eil. Dailidė ir 5 kariai buvo sužeisti: 7-ojoje kuopoje – eiliniai Petras Vyčias ir Izidorius Bystautas, 9-ojoje kuopoje – eiliniai Juozas Paulauskas, Leopoldas Jurgelevičius ir Povilas Straukas[223]. Padėtį išgelbėjo eil. Jonas Gedvilas, paleidęs ugnį iš lengvojo kulkosvaidžio. Žuvus dar dviem raudonarmiečiams, priešas pasitraukė[224]. Po kiek laiko batalionas, susitikęs su vokiečiais, nusiginklavo[225].

Atskira grupė besitraukiant Valkininkų link susidarė iš 297-ojo šaulių pulko vėliavos apsaugos būrio su automatiniu pabūklu, ryšių kuopos, vienos sunkiųjų kulkosvaidžių kuopos, artilerijos baterijos su dviem pabūklais ir keleto šaulių būrių iš įvairių kuopų. Prie šios grupės dar prisijungė grupė karių iš 294-ojo šaulių pulko ir grupė raudonarmiečių, kuriuos vėliau lietuviai paėmė į nelaisvę. Iš viso susidarė apie 250 lietuvių karių ir apie 50 raudonarmiečių bei nuginkluotų buvusių aktyvistų. Pernakvojusi miške ši grupė iššygiavo Eišiškių link. Prie Eišiškių grupė pasidavė vokiečiams į nelaisvę ir kurį laiką išbuvo Eišiškėse. Iš ten vokiečių nurodymu birželio 25 d. atvyko į Varėnos stovyklą[226].

Prieštankinės baterijos, besitraukiančios Vilniaus kryptimi, karininkai jaun. ltn. Petras Šniuolis ir jaun. ltn. Aleksandras Kantvilas susitarė nu-

[221] Ten pat.
[222] „Ekspedicija iš Vilniaus į Pabradę", *Karys*, 1942, Nr. 24, p. 3; Nr. 25, p. 3.
[223] *Karys*, 1941, Nr. 2, p. 5; Nr. 10, p. 5.
[224] *Karys*, 1941, Nr. 2, p. 5.
[225] A. Martinionis, *Lietuvos kariuomenės tragedija*, p. 90–121.
[226] *Karys*, 1942, Nr. 38, p. 2.

ginkluoti baterijos vadą rusą karininką, baterijos politinį vadovą Polubedovą ir raudonarmiečius, kurie sudarė vos ne trečdalį baterijos, ir pasitraukti mišką. Subūrus patikimesnius lietuvius kareivius su baterijos vadu ir politiniu vadovu „susitvarkyti" pavyko be didelio vargo, ir baterija, atsilikusi nuo bėgančios kariuomenės, pasuko į mišką. Vakarop baterija pasidavė plentu žygiavusiams vokiečiams. Atidavę jiems ginklus, palikę arklius ir vežimus lietuviai nužygiavo į Valkininkų geležinkelio stotį[227].

297-ojo šaulių pulko likučiai buvo vokiečių internuoti Valkininkuose, Varėnoje, Alytuje ir Rūdiškėse[228].

Varėnos stovykloje liko 1-asis batalionas ir dalis kitų pulko padalinių.

Alytaus internuotųjų stovykloje vokiečių buvo laikomi septyni pulko karininkai (vet. mjr. gyd. Aleksas Dobrovolskis, leitenantai Juozas Čyvas, Juozas Kazakevičius, Mečys Kriščiūnas, Vincas Liutvinas, jaun. leitenantai Juozas Krakauskas, Vladas Ščegauskas), du liktiniai puskarininkiai ir 115 kareivių[229]. Vėliau jie buvo išvežti į karo belaisvių stovyklas Vokietijoje.

Per sukilimą Varėnos stovyklos rajone žuvo 2 pulko kariai. Be jau minėto eil. Dailidės, birželio 24 d. Varėnos poligone žuvo eil. Petras Dapkus[230].

Atsilaisvinusieji kariai pradėjo rinktis Vilniuje, savo kareivinėse. Iki birželio 25 d. kareivinėse tebuvo tik nepilna 6-oji kuopa, palikta saugoti turto. Ši kuopa, vadovaujama lietuvio karininko, buvo nuginklavusi politrukus ir jų parankinius. Birželio 25 d. kareivinėse pradėjo rinktis žygio iš Varėnos stovyklos metu pavieniui atsilaisvinę lietuviai vadai ir kareiviai, o pavakare žygio tvarka jaun. ltn. Uogintas atvedė dvidešimt 5-osios 2-ojo bataliono kuopos vyrų ir apie septyniolika 4-osios kuopos vyrų. Birželio 26 d. iš Valkininkų atvyko pulko štabo viršininkas gen. št. plk. ltn. Juknevičius su štabu ir 2-ojo bataliono likučiais[231].

Tuo pulko veiksmai dar nesibaigė.

Vilniuje sklido gandai, kad Pabradės rajone yra raudonarmiečių apsupta didelė lietuvių 179-osios šaulių divizijos karių grupė (manyta, kad apie 2 tūkst. žmonių). Buvo nuspręsta jai padėti. Birželio 26 d. gen. št. plk. ltn. Juknevičiaus įsakymu buvo sudarytas suvestinis būrys iš 2-ojo bataliono kuopų, apie 200 vyrų, ir pavakare išvyko 2 autobusais[232].

[227] *Štuthofas – pragaro vartai*, (Sud. I. Rupšienė), Vilnius, LGGRTC, 1998, p. 154–156.
[228] A. Martinionis, *Lietuvos kariuomenės tragedija*, p. 90–121.
[229] Alytaus internuotų stovykloje esančių vadų ir kovotojų sąrašas, 1941 m. liepos 4 d., LCVA, f. R-1444, ap. 1, b. 4, l. 287.
[230] *Lietuvių archyvas*, t. 2, p. 224–226.
[231] „Ekspedicija iš Vilniaus į Pabradę", *Karys*, 1942, Nr. 24, p. 3; Nr. 25, p. 3.
[232] Ten pat.

Vokiečių fronto linija tuo metu buvo sustojusi už Nemenčinės ties linija Pokraičizna (Pakrauglė?)–Piliakalnis–Gaukštonys. Vokiečių postai lietuvius praleido. Pabradę būrys pasiekė jau sutemus. Iš čia kitos dienos ryte buvo pasiųsti trys žvalgų patruliai po 25 žmones[233]. Tačiau žvalgai sugrįžo apsuptos lietuvių karių grupės neradę, tik sužinoję, kad Pažeimenės stovykloje buvusi karių grupė pasitraukusi į Pabradę, o žvalgų grupė, priartėjusi prie Joniškio, pranešė, kad ten buvusios kautynės, bet šaudymas nutrūkęs[234]. Visos žvalgų grupės žvalgymo metu turėjo susirėmimų su nedidelėmis raudonarmiečių grupelėmis.

Birželio 27 d. grupė, susisiekusi su lietuvių Pabradės įgula, perėjo įgulos viršininko plk. ltn. Skorulio žinion[235].

297-asis šaulių pulkas buvo vienintelis iš pulkų, jau antrąją karo dieną išskaidytas batalionais, kurie paskui veikė atskirai.

Iš 1-ojo bataliono, likusio stovykloje Varėnos poligone, vokiečių įsakymu buvo suformuotas Geležinkelių apsaugos batalionas, jau birželio 29 d. išvykęs vykdyti užduoties. Bataliono vadu buvo paskirtas kpt. Vincas Ruseckas. Batalioną sudarė keturios kuopos. Beveik visi bataliono karininkai buvo iš 297-ojo šaulių pulko. Trūkstamas karininkų, puskarininkių ir kareivių skaičius buvo papildytas iš 262-ojo ir 294-ojo šaulių pulkų[236].

2-asis batalionas beveik visos sudėties buvo sugrąžintas į Vilnių, iš ten didesnė bataliono dalis buvo pasiųsta į Pabradę ir ten liko iki liepos 23–25 d., o 3-iasis batalionas buvo išskirstytas.

616-asis artilerijos pulkas buvo suformuotas iš Lietuvos kariuomenės 2-ojo artilerijos pulko[237], papildant liktiniais puskarininkiais iš 2-ojo ulonų pulko[238], 3-iojo dragūnų pulko ir eiliniais iš 1-ojo artilerijos pulko[239]. Pulko vadu buvo paskirtas gen. št. plk. ltn. Petras Daukšys[240].

Nuolatinė pulko dislokacijos vieta buvo Pabradė, ten pat buvo ir 184-osios šaulių divizijos atskirasis žvalgybos batalionas. Pulkui išvykus į

[233] Ten pat.
[234] Ten pat.
[235] Ten pat.
[236] Vilniaus atstatymo tarnybai įsakymas Nr. 6, 1941 08 18, LCVA, f. R-660, ap. 2, b. 226, l. 119–146.
[237] Įsakymai 2-ajam artilerijos pulkui, 184-ios šaulių divizijos artilerijos pulkui, 1940 m. rugsėjo–gruodžio mėn., LCVA, f. R-222, ap. 2, b. 85
[238] LCVA, f. R-222, ap. 2, b. 85, l. 69–70.
[239] 29 korpuso slaptas raštas Nr. 1 184 šd artilerijos pulko vadui (Aplinkraščio kopija), 1940 09 01, LCVA, f. R-222, ap. 2, b.15, l. 22–26.
[240] Pabaltijo ypatingosios karo apygardos kariuomenei 1940 09 24 įsakymas Nr. 067, LCVA, f. R-222, ap. 2 b. 7, l. 18–22.

vasaros stovyklą Varėnos poligone, Pabradėje buvo palikta nedidelė grupė karių kareivinių ir turto apsaugai, o kilus karui pulko kareivinės tapo vienu iš sukilusių lietuvių karių rinkimosi centrų.

Birželio 10 d. pulko vadas gen. št. plk. ltn. Petras Daukšys buvo išsiųstas į tobulinimosi kursus, o pulko vadu paskirtas buvęs jo pavaduotojas, Raudonosios armijos majoras V. Steponenka[241].

Per masinius suėmimus 1941 m. birželio 14–16 d. buvo suimta ir išvežta į Norilską 17 karininkų ir 3 puskarininkiai. Pažymėtina, kad po šių suėmimų pulko ir divizionų vadovybėje beveik neliko lietuvių karininkų.

Pirmąją karo dieną pulkas buvo išvestas į laikinąsias pozicijas netoli Varėnos stovyklos, o du jo divizionai buvo paskirti remti artilerijos ugnimi 297-ąjį šaulių pulką. Tačiau sviedinių pabūklams neturėta[242].

Birželio 23 d. pulkas traukėsi iš Varėnos apylinkių Valkininkų link. Tuo tarpu stovykloje likę 616-ojo artilerijos pulko kareiviai, išgirdę per radiją apie Kaune sudaromą Lietuvos laikinąją vyriausybę, nedelsdami nuginklavo raudonarmiečius ir politinius vadovus, uždarė juos atskiroje patalpoje, pastatė sargybą. Pulko ūkio viršininko pareigas ėjusio kpt. Vlado Černiaus nurodymu buvo pasiųsti kariai kviesti lietuvius karius rinktis stovykloje. Vykdant šį nurodymą ypač pasižymėjo psk. Kuras, išvykęs sugrąžinti besitraukiančio savo diviziono. Nuvykęs į diviziją jis pirmiausia informavo apie padėtį lietuvius karininkus, kartu su jais likvidavo diviziono vadą Raudonosios armijos karininką, paskui padėjo likviduoti 297-ojo šaulių pulko 1-ojo bataliono politinius vadovus ir raudonarmiečius[243]. Po pietų 3-iasis divizionas jau buvo sugrįžęs į pulką. Vėliau nuo raudonųjų „globos" atsilaisvino ir kiti pulko daliniai.

Būta ir pavienių karių ar nedidelių grupių pabėgimų iš pulko. Antai ryšininkas eil. Petras Jonaitis kartu su kitu kareiviu buvo palikti laikinosiose pozicijose nuimti ištiestą ryšio liniją. Paskui pradėję ieškoti pulko vadavietės, ankstesnėje vietoje jos jau neberado, tačiau, beklaidžiodami po miškus, surado daugiau atsiskyrusių savo pulko karių. Tačiau susirinkusioje grupėje buvo ir rusų leitenantas, politrukas, keletas komjaunuolių. Patogi proga atsiskirti nuo jų atsirado tik vakare, per vokiečių ir rusų susišaudymą. Vėliau lietuviai kariai pateko į Valkininkų geležinkelio stotį[244].

[241] *Karys*, 1942, Nr. 26, p. 6.
[242] J. Juknevičius, „Paskutinės 297 šaulių pulko dienos", *Karys*, 1942, Nr. 13–14.
[243] *Karys*, 1941, Nr. 1, p. 6.
[244] Iš eil Petro Jonaičio prisiminimų, *Karys*, 1942, Nr. 10.

Jaun. ltn. Bronius Pauliukonis su 3 savo būrio kareiviais ir 70 pulko karių iš kitų padalinių, atsiskyrę nuo pulko, pasidavė vokiečiams į nelaisvę Valkininkų rajone prie Merkio upės[245].

Psk. Bronius Šlegaitis pabėgo kartu su pulko virėju vršl. Jonu Yliumi birželio 24 d. Prie Onuškio jie persiskyrė. Kitą dieną B. Šlegaitis, eidamas namo, rado prie Butrimonių J. Ylių ir dar du lietuvius kareivius nušautus. Matyt, jie žuvo čia vykusių kautynių tarp vokiečių ir rusų metu[246].

Kitas šio pulko karys – eil. Petras Birgiolas žuvo 1941 m. birželio 24 d. Varėnos poligone[247].

Atsilaisvindami į vokiečių nelaisvę pateko ir buvo išsiųsti į Alytaus internuotųjų stovyklą, o iš ten išvežti į karo belaisvių stovyklas leitenantai Juozas Maceina, Vladas Pliūra, Albinas Stasiukynas, Jonas Vėjelis, gyd. Albinas Garunkštis, 5 jaunesnieji puskarininkiai ir 26 kareiviai[248].

617-asis haubicų artilerijos pulkas buvo suformuotas iš įvairių Lietuvos kariuomenės dalių. Dauguma kareivių buvo iš 8-ojo pėstininkų pulko ir 2-osios raitosios baterijos[249]. Pulko vadu buvo paskirtas plk. Alfonsas Sklėrius, buvęs 1-ojo artilerijos pulko vadas (nuo 1940 m. birželio 27 d. – 2-ojo artilerijos pulko vadas)[250].

Nuolatinė pulko dislokacijos vieta buvo Lentvaryje.

1941 m. birželio pirmoje pusėje pulko vadas plk. A. Sklėrius buvo išsiųstas į tobulinimosi kursus, bet 1941 m. birželio 28 d. buvo suimtas ir 1942 m. mirė Lamos lageryje Norilske[251].

Per masinius suėmimus 1941 m. birželį pulke buvo suimti 9 karininkai.

Apie 617-ojo haubicų artilerijos pulko veiksmus karo pradžioje žinoma nedaug.

Prasidėjus karui, kai pulkas buvo išvestas į pozicijas netoli Varėnos stovyklos, palikti stovykloje kariai, pasak eil. Stasio Pališaičio, atsiradus palankioms aplinkybėms išplėšė ginklų sandėlius, apsiginklavo, paskui išsiuntinėjo patrulius ir išstatė sargybas[252].

[245] B. Pauliukonio apklausos protokolai, 1946 m., LYA, baudžiamoji byla Nr. 40920/3.
[246] *Karys*, 1942, Nr. 10.
[247] *Lietuvių archyvas*, t. 2, p. 225–226.
[248] Alytaus internuotų stovykloje esančių vadų ir kovotojų sąrašas, 1941 m. liepos 4 d., LCVA, f. R-1444, ap. 1, b. 4, l. 287.
[249] 29 korpuso slaptas raštas Nr. 1 184 šd artilerijos pulko vadui (Aplinkraščio kopija), 1940 09 01, LCVA, f. R-222, ap. 2, b. 15, l. 22–26.
[250] Įsakymas 29 šaulių teritoriniam korpusui Nr. 2, 1940 09 02, LCVA, f. 384, ap. 7, b. 364, l. 31.
[251] *Lietuvos gyventojų genocidas 1939–1941*, t. 1, p. 746.
[252] Iš eil. Stasio Pališaičio prisiminimų, *Karys*, 1942, Nr. 28, p. 5.

Dalis karių atsilaisvino pulkui iš Varėnos apylinkių žygiuojant Valkininkų link. Vienas iš būrių, kuriame buvo ir eil. Kazys Ivoškus, vadovaujamas būrio vado pasuko atgal ir slapstydamasis miškais pasiekė Varėną, o ten pasidavė vokiečiams[253].

Pagrindinės pulko pajėgos birželio 23 d. pavakare, pasiekusios Valkininkų apylinkes, pateko į stiprią vokiečių aviacijos ugnį. Tuo metu buvo mirtinai sužeistas jaun. psk. Kazys Leščinskas[254]. Pulko padaliniams teko grįžti į mišką ir slėptis, bet vokiečiai jau buvo arti. Tada Raudonosios armijos karininkai ir politrukai liepė kariams palikti pabūklus ir eiti į ataką. Nemaža karių išsibėgiojo dar prieš ataką, o sugrįžus iš atakos, jau nebebuvo ir lietuvių vadų. Kiek vėliau, naudodamiesi prietema, išsilakstė ir kiti lietuviai kariai[255]. Dalis jų sugrįžo į Varėnos stovyklą. Kaip rašo savo prisiminimuose eil. Bronius Gilius, viena iš didesniųjų sugrįžusiųjų į stovyklą grupių buvo apie 30 karių lietuvio leitenanto vadovaujama grupė[256].

Atsilaisvindami į vokiečių nelaisvę pateko ir buvo išsiųsti į Alytaus internuotųjų stovyklą, o iš ten išvežti į karo belaisvių stovyklas ltn. Jonas Motiejūnas ir 34 kareiviai[257].

184-osios šaulių divizijos 314-asis ryšių batalionas buvo suformuotas iš buvusios Lietuvos kariuomenės ryšių bataliono ir 3-iosios pėstininkų divizijos štabo ryšių kuopos kareivių[258]. Karininkai ir liktiniai puskarininkiai buvo paskirti iš įvairių dalių. Pagal karių skaičių batalionas buvo nedidelis. Iš viso batalione buvo numatyti 133 žmonės, iš jų 31 karininkas, 40 puskarininkių ir 62 kareiviai[259].

Bataliono vadu buvo paskirtas 1-osios pėstininkų divizijos ryšių kuopos vadas mjr. Jonas Juozaitis[260].

Lietuvių karininkų batalione buvo ne daugiau kaip 10. Trūkstant karininkų, būrių vadais ar jiems lygiais karininkais buvo skiriami liktiniai viršilos ir puskarininkiai. Taip būrių vadais buvo paskirti Antanas Išganaitis, Jeronimas Levickas, Antanas Kleiza, Juozas Miliauskas, Genrikas Kukauskas ir kt.[261]

Ryšių batalionas turėjo užtikrinti 184-osios šaulių divizijos štabo ryšį su pulkais ir atskirais daliniais, tad kilus karui batalionas jau pirmąją dieną veikė, tiesdamas ryšio linijas.

Birželio 23 d. ryte batalionas gavo įsakymą paimti poligone likusį turtą. Batalionui buvo išduotos dvi dėžės šovinių, tačiau bataliono komisaras įsakė šovinių kariams neišdalinti, neva dar ne laikas. Bataliono komisarui išėjus į divizijos štabą, bataliono vadas mjr. J. Juozaitis įsakė dėžes atplėšti ir šovinius tuoj pat išdalinti. Sugrįžusiam komisarui teko su tuo susitaikyti, nes šoviniai jau buvo lietuvių rankose.

Bataliono komisaras perdavė gautą įsakymą vesti batalioną iš Varėnos apylinkių Valkininkų link, kur traukėsi divizijos štabas. Bet mjr. J. Juozaitis delsė vykdyti įsakymą, motyvuodamas tuo, kad ne visi kareiviai susirinkę ir dar nuiminėja telefono linijas. Vis dėlto batalionui teko vykti, nes reikėjo tiesti ryšio linijas iš naujos vadavietės. Dalis bataliono karių išvyko sunkvežimiais, pasikrovę ryšio įrangą. Tačiau sunkvežimių buvo tik keletas, visi netilpo, tad kitiems teko vykti pėsčiomis. Valkininkų link batalionas išvyko keliomis grupėmis.

Tačiau naujoje vietoje ryšio linijų tiesti nebereikėjo. Divizijos štabas skubėjo pabėgti Vilniaus link. Paskubomis susėdę į sunkvežimius divizijos štabo karininkai ir politrukai išvyko. Pasilikęs bataliono vadas mjr. J. Juozaitis, surinkęs keletą karių, nuvyko į Valkininkus ir pasidavė vokiečiams[262].

Viena iš grupių, kurią vedė kpt. A. Mėšlius, prie Valkininkų pateko į vokiečių lėktuvų antskrydį, paskui dar buvo apšaudyta kulkosvaidžių ir artilerijos ugnimi. Apšaudymo metu buvo sužeistas eil. Labukas. Pamatę atvažiuojantį vokiečių šarvuotį, lietuviai pasidavė vokiečiams. Po apšaudymų susirinko gal apie 30 lietuvių karių. Išsirikiavę jie patraukė Valkininkų geležinkelio stoties link. Beeinančius juos apšaudė išsislapstę politrukai ir raudonarmiečiai, bet pagalbėjo vokiečių šarvuotis, atidengdamas ugnį į šaudančiuosius. Pakeliui prie ryšininkų prisidėjo slapstęsi kitų dalių lietuvių kariai. Susirinko apie 100 karių. Ši grupė į Valkininkų geležinkelio stotį atvyko pirmoji[263].

Viena iš nedidelių grupių, vadovaujama telefonų būrio vado jaun. ltn. Zigmo Būdeliūno, birželio 23 d. ryte, pasitraukus šaulių pulkui, liko pozicijose. Ši grupė buvo nutiesusi telefono liniją tarp divizijos štabo ir šio

[253] *Karys*, 1942, Nr. 28, p. 5.
[254] LCVA, f. R-660, ap. 2, b. 268, l. 24.
[255] Iš eil. Valerijono Janulio prisiminimų, *Karys*, 1942, Nr. 8.
[256] Iš eil. Broniaus Giliaus prisiminimų, *Karys*, 1942, Nr. 8.
[257] Alytaus internuotų stovykloje esančių vadų ir kovotojų sąrašas, 1941 m. liepos 4 d., LCVA, f. R-1444, ap. 1, b. 4, l. 287.
[258] Ten pat.
[259] 29 korpuso slaptas raštas Nr. 1 184 šd artilerijos pulko vadui (Aplinkraščio kopija), 1940 09 01, LCVA, f. R-222, ap. 2, b. 15, p. 22–26.
[260] Įsakymas 29 šaulių teritoriniam korpusui Nr. 2, 1940 09 02, LCVA, f. R-222, ap. 2, b. 9, l. 14.
[261] Pabaltijo ypatingosios karo apygardos įsakymas Nr. 0307, 1940 m. gruodžio 20 d., LYA, f. K-8, ap. 2, b. 6, l. 6–90.
[262] Ten pat.
[263] *Karys*, 1942, Nr. 35, p. 4.

pulko. Divizijos štabui išvykus, ši ryšio linija liko nereikalinga. Nuėmę pusę ryšio linijos lietuviai ryšininkai nusprendė darbą nutraukti ir laukti vokiečių. Tačiau vokiečių vis nebuvo, ir po poilsio grupė, nuėmusi visą telefono liniją, nuėjo Valkininkų link. Sutikusi vokiečių šarvuočius, grupė pasidavė į nelaisvę. Pasiduodant vokiečiams buvo nušautas politrukas, o raudonarmiečiai išsilakstė[264].

Dar viena grupė, apie 20 žmonių, susidarė prie kpt. Juozo Vilkaičio, kuriam buvo pavesta pasirūpinti bataliono turtu. Surinkus telefono aparatus, ambulatorijos turtą ir radijo stotis, susidarė 4 vežimai. Šis turtas buvo nuvežtas paslėpti pas vieną ūkininką, kuris pažadėjo viską išsaugoti. Birželio 23 d. vakare, kai turtas jau buvo sutvarkytas, ši grupė pasuko ne Valkininkų link, kaip buvo įsakyta, o į Varėnos stovyklą. Pakeliui prie grupės priėjo nudegusiu veidu ir rankomis rusų karininkas lakūnas. Tačiau jis apsiriko, pamanęs, kad pateko pas savus. Sugrįžę į stovyklą lietuviai lakūną ir grupėje buvusius rusus perdavė vokiečių komendantui[265].

Batalionui išsisklaidžius, daug karių dingo be žinios.

Iš bataliono karių birželio 23 d. netoli Senosios Varėnos žuvo eil. Antanas Sniečkus[266]. Prie Valkininkų buvo sužeisti jaun. psk. Vladas Poškus ir eil. Jonas Tarulis. Jie buvo paguldyti į lauko karo ligoninę Valkininkų geležinkelio stotyje[267].

184-osios šaulių divizijos žvalgybos batalionas buvo formuojamas iš 3-iojo dragūnų pulko ir šarvuočių rinktinės karių[268]. Batalionas buvo nedidelis, iš viso 94 žmonės: 33 karininkai (įskaitant politinius vadovus), 28 puskarininkiai ir 33 kareiviai[269].

Bataliono vadu buvo paskirtas 4-ojo pėstininkų pulko 2-ojo bataliono vadas plk. ltn. Vincas Sakalas[270].

Iki 1941 m. birželio lietuvių karininkų batalione buvo sumažėję: 1941 m. vasario 21 d. buvo suimtas kavalerijos eskadrono vadas kpt. A. Švilpa, ltn. B. Baipšys 1941 m. kovo mėn. atleistas iš tarnybos, o jaun. ltn. S. Butkus 1941 m. balandžio 16 d. paleistas į atsargą.

[264] Iš eil. Antano Tamulevičiaus prisiminimų, *Karys*, 1942, Nr. 41.
[265] *Karys*, 1942, Nr. 42, p. 6.
[266] *Lietuvių archyvas*, t. 2, p. 224–226.
[267] Iš eil. Antano Tamulevičiaus prisiminimų, *Karys*, 1942, Nr. 41.
[268] Ten pat.
[269] 29 korpuso slaptas raštas Nr. 1 184 šd artilerijos pulko vadui (Aplinkraščio kopija), 1940 09 01, LCVA, f. R-222, ap. 2, b. 15, l. 22–26.
[270] Įsakymas 29 šaulių teritoriniam korpusui Nr. 2, 1940 09 02, LCVA, f. R-222, ap. 2, b. 9, l. 14.

Batalionas buvo šiek tiek papildytas 1941 m. balandį – iš likviduojamo 26-ojo kavalerijos pulko perkeltas ltn. Stasys Asadauskas su grupe karių.

Per 1941 m. birželio masinius suėmimus buvo suimti ir vėliau išvežti į Norilską 7 karininkai. Dėl to karo išvakarėse batalione lietuvių karininkų buvo likę labai nedaug.

Bataliono atsiskyrimo nuo Raudonosios armijos aplinkybes yra trumpai išdėstęs bataliono vadas plk. ltn. V. Sakalas 1941 m. rugpjūčio 19 d. raporte lietuvių įgulos Kauno karo komendantui. Kartu su prašymu priimti į tarnybą apsaugos daliniuose pateiktoje stojančio į apsaugos dalinius asmens byloje jis įrašė, kad kilus karui su visu daliniu perėjo pas vokiečius ir vėliau tvarkė rusų belaisvių stovyklą Vilniuje. Stovyklos tvarkymą perėmus vokiečiams, iš tarnybos jis buvo atleistas[271].

Per sukilimą batalionas patyrė ir aukų. Poligono stovykloje birželio 24 d. priešinantis puolančiam raudonarmiečių pulkui dingo be žinios 184-osios šaulių divizijos žvalgybos bataliono eilinis Vytautas Bortkevičius[272].

184-ios šaulių divizijos 17-asis prieštankinis divizionas buvo suformuotas Lietuvos kariuomenės 2-osios priešlėktuvinės motorizuotosios kuopos pagrindu[273]. Karininkai ir puskarininkiai buvo paskirti iš įvairių dalių. Diviziono vadu buvo paskirtas plk. Jackus Banys, anksčiau ėjęs karo mokyklos artilerijos grupės vado pareigas[274].

Iki karo pradžios vadų sudėtis kiek pakito. 1941 m. gegužės 15 d. buvo paleistas į atsargą baterijos vadas ltn. H. Ašmutaitis. 1941 m. birželio 14 d. buvo suimti ir vėliau išvežti į Norilską diviziono vadas plk. J. Banys (1943 m. žuvo lageryje), diviziono vado padėjėjas kpt. J. Petraitis (1954 m. grįžo į Lietuvą), baterijos vadas ltn. A. Petkūnas (1944 m. mirė lageryje)[275].

1941 m. gegužės 21 d. divizionui išvykus į vasaros stovyklą Varėnoje, nuolatinėje dislokacijos vietoje Vilniuje liko tik apsaugos komanda – viršila Kazakevičius ir 4 kareiviai, perėję 294-ojo šaulių pulko 3-iosios stovyklos komendanto mjr. I. Morkūno žinion[276].

[271] Plk. ltn. Vinco Sakalo asmens byla, pradėta 1941 rugpjūčio 19 d., LCVA, f. 1444, ap. 2, b. 24, l. 2.
[272] *Karys*, 1941, Nr. 1, p. 6.
[273] Ten pat.
[274] Išrašas iš Pabaltijo ypatingosios karo apygardos rugsėjo 24 d. įsakymo Nr. 067, slaptas, Nr. 0414, 1940 09 28, egz. Nr. 49, LCVA, f. R-222, ap. 2, b. 7, l. 18–22.
[275] *Lietuvos kariuomenės karininkai 1918–1953*, t. 2, Vilnius, 2002, p. 137–138, 636–637.
[276] LCVA, f. R-222, ap. 2, b. 70, l. 5.

Per masinius suėmimus korpuse suėmus divizijos vadą plk. Jackų Banį, divizionui vadovauti laikinai liko divizijos štabo viršininkas kpt. Pranas Petronis.

Prasidėjus karui, divizijos veiksmai buvo kiek kitokie nei kitų 184-osios šaulių divizijos dalių. Birželio 23 d. divizionas gavo užduotį ruoštis žygiui į Vilnių, bet kiek vėliau įsakymas buvo patikslintas – divizionas turi paimti šovinius Vilniuje ir vykti į Pabradę. Ten divizionas turėjo prisijungti prie 179-osios divizijos. Pakeliui į Vilnių keletas karių išsibėgiojo[277].

Į Vilnių divizionas atvyko apie vidurdienį. Mieste, Subačiaus gatvėje, kur buvo divizijos sandėliai, kariai pasikrovė šaudmenis.

Vilniuje jau vyko atkaklus mūšis prie Žvėryno tilto. Todėl divizijos komisaras Grigorijus Avramenka ir kpt. P. Petronis pasitarę nusprendė trauktis per Naująją Vilnią Baltarusijos link. Bet ir čia jau girdėjosi šaudymas, todėl divizionas pasuko Minsko plentu. Nakčiai apsistota miške, paskui trauktasi toliau. Neaišku kodėl, tačiau lietuviai kariai nesukilo, nors divizione, be komisaro, rusų karių buvo nedaug.

Minsko apylinkėse diviziją prisivijo vokiečiai ir atidengė ugnį. Rusas leitenantas įsakė kariams parengti pabūklus šaudymui, tačiau lietuviai šia situacija pasinaudojo atsilaisvinti: du lietuviai kariai iššovė į leitenantą ir ten buvusį kitą rusą ir leidosi bėgti vokiečių link. Patekti pas vokiečius tada pavyko šešiems[278].

Žuvę divizijos kariai: vairuotojas eil. Seredinskas (žuvo už Maladečinos), eil. Bronius Jankauskas[279], jaun. psk. Antanas Valionis (žuvo birželio 23 d. prie Merkio[280]).

Divizionas buvo vienas iš trijų dalinių, kurie iš Varėnos stovyklos atsitraukė į Rusiją, ir šiuo faktu vėliau sovietiniai ideologai rėmėsi kaip įrodymu, kad lietuvių kariai ištikimai kovėsi Raudonosios armijos pusėje[281]. Tik nė vienas sovietinis istorikas neatkreipė dėmesio į tai, kad tai buvo nedidelis dalinys, karių skaičiumi ne didesnis už pėstininkų kuopą (divizijos sudėtis: 25 karininkai, 23 puskarininkiai, 40 eilinių – iš viso 88 žmonės[282]). Be to, kaip matyti iš minėtojo epizodo, net ir šio negausaus padalinio kariai ryžtingai pasipriešino traukimuisi į Rusiją.

[277] Iš eil. Vlado Grigo prisiminimų, *Karys*, 1942, Nr. 41.
[278] *Karys*, 1942, Nr. 42, p. 6.
[279] Ten pat.
[280] *Lietuvių archyvas*, t. 2, p. 224–226.
[281] *Lietuvos TSR istorija*, t. 4, p. 83.
[282] 29 korpuso slaptas raštas Nr. 1 184 šd artilerijos pulko vadui (Aplinkraščio kopija), 1940 09 01, LCVA, f. R-222, ap. 2, b. 15, l. 22–26.

Pažymėtina, kad kpt. P. Petronis, atsitraukęs į Rusiją ir likęs tarnauti Raudonojoje armijoje, vėliau tapo sovietinės kariuomenės generolu majoru, 1961–1971 metais buvo Lietuvos SSR karinis komisaras[283].

184-osios šaulių divizijos 7-asis zenitinės artilerijos diviziono vadu buvo paskirtas mjr. Benius Zavadskis[284]. Divizione buvo mokomoji baterija (vadas ltn. Bronius Ponelis, politinis vadovas Ivanas Gončarenka), 2-oji mažojo kalibro baterija (vadas ltn. Kazys Puodžiūnas, politinis vadovas Ivanas Voroninas), 76 mm pabūklų baterija (vadas ltn. Adolfas Inčiūra, politinis vadovas Valentinas Školinas)[285].

1940-ųjų metų pabaigoje divizione buvo 11 lietuvių karininkų, bet iki karo pradžios jų beliko labai nedaug. 1941 m. pavasarį buvo suimtas diviziono ryšių viršininkas kpt. Jonas Česna, kovo 14 d. pabėgo ltn. Zenonas Stanaitis. Per masinius suėmimus birželio 14–15 d. suimti ir vėliau išvežti į lagerį Norilske diviziono vadas mjr. Benius Zavadskis, diviziono vado padėjėjas mjr. E. Požėla, štabo viršininkas Bronius Karevičius, mokomosios baterijos vadas ltn. B. Ponelis, 76 mm pabūklų baterijos vadas ltn. A. Inčiūra, būrio vadas jaun. ltn. Pranas Jonas Virkutis, o ltn. Antanas Simokaitis – į Gorkio kalėjimą.

Manytina, kad po masinių areštų divizione buvo likę tik du lietuviai karininkai. Kadangi vienas iš jų – ltn. K. Puodžiūnas – gegužės 26 d. buvo paleistas 1 mėnesiui atostogų, karo išvakarėse divizione buvo likęs tik ltn. Jonas Dembinskas.

Iki 1941 m. gegužės pradžios divizione nebuvo Raudonosios armijos karininkų. Kaip matyti iš įsakymų divizionui, tik 1941 m. gegužės 9 d. divizionas buvo papildytas atvykusiais karininkais, ką tik baigusiais Raudonosios armijos zenitinės artilerijos mokyklas[286].

Savaime suprantama, kad sąlygos lietuviams sukilti divizione buvo sudėtingos. Duomenų apie diviziono veiksmus karo pradžioje nėra. Žinoma tik tiek, kad visa 2-oji baterija atsiskyrė ir su visais zenitiniais pabūklais pasidavė vokiečiams[287].

Sovietinėje istoriografijoje buvo pabrėžiama, kad divizionas buvo vienas iš trijų dalinių, kuriems pavyko atsitraukti iš Varėnos stovyklos į Rusiją. Tačiau ir vėlgi buvo „užmirštama“ paminėti, kad tai buvo maždaug pėsti-

[283] *Lietuvos kariuomenės karininkai 1918–1953*, t. 6, Vilnius, 2006, p. 110.
[284] Įsakymas 29 šaulių teritoriniam korpusui Nr. 2, 1940 09 02, LCVA, f. R-222, ap. 2, b. 9, l. 14.
[285] Ten pat.
[286] LCVA, f. R-222, ap. 2, b. 68.
[287] *Karys*, 1942, Nr. 3, p. 6.

ninkų kuopos dydžio padalinys (divizionо sudėtis: 21 karininkas, 31 puskarininkis, 40 eilinių, iš viso 92 žmonės[288]), be to, ir atsitraukęs ne visas.

184-osios šaulių divizijos pionierių bataliono vadas buvo mjr. Juozas Sakalauskas[289]. 1940-ųjų metų pabaigoje batalione buvo 27 lietuviai karininkai, tačiau karo išvakarėse jų teliko 11. Ypač didelę netektį batalionas patyrė per masinius suėmimus birželio 14–16 d., kai buvo suimta 14 karininkų ir 1 puskarininkis[290]. Iš išvežtųjų 7 kariai žuvo Rusijos lageriuose.

Tarp suimtųjų buvo ir bataliono vadas mjr. J. Sakalauskas. Jį suėmus, vadovavimą batalionui perėmė jo padėjėjas kpt. P. Plugatyriovas.

Birželio 23 d. batalionui traukiantis iš Varėnos poligono Valkininkų link bataliono vadas kpt. P. Plugatyriovas ir bataliono komisaras S. Tkačenka, bijodami patekti į vokiečių nelaisvę, paliko batalioną ir sunkvežimiu pabėgo Pabradės link prisijungti prie 179-osios šaulių divizijos. Kartu su jais pabėgo jaun. ltn. Mejeris Levis Chaimavičius. Su jais buvo ir san. viršila Stepas Jūras[291] ir gal dar keletas lietuvių karių. Pasak atsitraukusių į Rusiją ir vėliau patekusių į vokiečių nelaisvę karių, san. vršl. S. Jūro likimas buvo tragiškas. Jis liepos 15 ar 16 d. buvo sušaudytas už tai, kad kai kuriems savo kareiviams pranešė, jog vokiečiai bombardavo Leningradą. Kartu buvo sušaudyti dar keli lietuviai kareiviai, tarp jų eil. Barauskas[292].

Kiti bataliono lietuviai kariai atsilaisvino ir grįžo į savo buvusias kareivines Vilniuje. Jiems vadovauti ėmėsi vyriausias laipsniu mjr. A. Urbonas[293].

Per sukilimą Vilniuje žuvo bataliono jaunesnysis puskarininkis Antanas Čibiras[294].

Padėtis Varėnos stovykloje

1941 m. birželio 23 d. ryte Varėnos stovykloje tebuvo likę dalių ūkio pareigūnai karininkai ir kareiviai saugoti palikto turto.

Kai per Kauno radiją stovykloje 616-ojo artilerijos pulko kariai išgirdo LAF atsišaukimą ir žinią apie laisvos Lietuvos atkūrimą, pulko ūkio viršininko pareigas ėjęs kpt. V. Černius ėmėsi iniciatyvos nuginkluoti ten buvusius raudonarmiečius ir komjaunuolius, rinkti lietuvius karius[295].

Stovykloje buvusiems lietuviams kariams pradėjus grupuotis, atvyko vokiečių puskarininkis. Jis vaikščiojo po stovyklą, rinko į sunkvežimį ginklus, fotografavo stovykloje besirenkančius ginkluotus lietuvius karius[296].

Apie 15 val. prie Varėnės tilto atvykę vokiečių karininkai įsakė ten susirinkti visiems stovykloje esantiems kariams. Dešiniajame Varėnės krante ant plento išsirikiavo 16 karininkų, 176 puskarininkiai bei kareiviai ir 30 belaisvių – politinių vadovų, raudonarmiečių, komjaunuolių ir žydų[297]. Vokiečių leitenantas pasveikino išsirikiavusius lietuvius karius ir pasakė, kad greitai jie bus laisvi ir galės grįžti namo. Tuo tarpu įsakė jiems grįžti į stovyklą. Jis kpt. V. Černių paskyrė stovyklos komendantu ir nurodė visus klausimus spręsti per anksčiau į stovyklą atvykusį vokiečių puskarininkį. Dabar lietuviai turėjo nuolatinį ryšį su vokiečių kariuomene.

Kiek vėliau į stovyklą atvyko 297-ojo šaulių pulko 1-ojo bataliono 1-oji kuopa, 616-ojo artilerijos pulko 3-iasis divizionas, o dar vėliau – ir kitos 297-ojo šaulių pulko 1-ojo bataliono kuopos. Kareiviai rinkosi ir po keletą, nedidelėmis grupelėmis. Be to, poligono kepykloje dirbo dar apie 60 žmonių[298].

Stovyklos komendantas stovyklą suskirstė į dvi dalis. Netoli korpuso štabo įsteigė savo vadavietę ir įkurdino 616-ojo artilerijos pulko ir kitų dalinių likučius. Belaisviai buvo uždaryti čia pat, mediniame barake, pastatyta dviejų postų sargyba. Kitoje, rytinėje stovyklos pusėje susitelkė 297-ojo šaulių pulko kariai[299].

Aplink stovyklą – Varėnio ir Glūko tarpežerin, Glūko ežero pietrytinėn pusėn ir Varėnės upės kairiuoju krantu – buvo pasiųsti patruliai. Prie stovyklos sandėlių buvo pastatyti sargybiniai, paskirtas stovyklos budėtojas ir padėjėjas. Trūko šaudmenų ir automatinių ginklų. Iškasus raudonarmiečių paslėptus kulkosvaidžius, jais buvo aprūpintos sargybos[300].

Vakare buvo pastatytos šešios lauko sargybos, keturios patrulių poros budėjo stovykloje, o daliniuose paskelbta visiškos parengties padėtis[301]. Buvo baiminamasi, kad per stovyklą gali veržtis dar besitraukiančios Raudonosios armijos dalys, siekiančios ištrūkti iš vokiečių apsupties.

[288] 29 korpuso slaptas raštas Nr. 1 184 šd artilerijos pulko vadui (Aplinkraščio kopija), 1940 09 01, LCVA, f. R-222, ap. 2, b.15, l. 22–26.
[289] Įsakymai 184-ios šaulių divizijos pionierių batalionui, 1940–1941 m., LCVA, f. R-222, ap. 2, b. 63.
[290] LCVA, f. R-660, ap. 2, b. 268, l. 7–8.
[291] *Karys*, 1942, Nr. 12, p. 6.
[292] *Karys*, 1942, Nr. 22.
[293] LCVA, f. R-660, ap. 2, b. 268, l. 7–8.
[294] *Lietuvių archyvas*, t. 2, p. 224–226.
[295] „184 šaulių divizijos veiksmai prieš bolševikus. 1941 m. birželio 22–24 d.", *Karys*, 1942, Nr. 15–18.
[296] Ten pat.
[297] Ten pat.
[298] Ten pat.
[299] Ten pat.
[300] Ten pat.
[301] Ten pat.

Baimintasi buvo ne be reikalo. Apie 24 val. Varėnio ežero pietiniame krante patruliai susišaudė su grupe raudonarmiečių. Ryte susišaudymo vietoje buvo rastas nušautas rusas politinis vadovas ir trys raudonarmiečiai. Naktį įvyko dar keletas sargybų susišaudymų su raudonarmiečiais Varėnio ir Glūko tarpežeryje, prie geležinkelio tilto per Varėnę, prie sanatorijos. Apie 3 val. raudonarmiečių buvo pagrobti sargybos prie tilto į priekį išsiųsti slapukais du eiliniai – Petras Dapkus ir Vytautas Baltrušaitis. Dapkus buvo perdurtas durtuvu ir vėliau mirė, netekęs daug kraujo, o eil. Baltrušaitis taip ir dingo be žinios[302].

Manytina, kad jie buvo užpulti raudonarmiečių pulko, žygiavusio nuo Babriškių Senosios Varėnos link, priekinės žvalgybos, kuri, išsiaiškinusi, kad mieste jau yra vokiečių, pasuko stovyklos link. Žvalgybai susidūrus su stovyklos sargybomis reikėjo paimti „liežuvių", kad išsiaiškintų padėtį[303].

Matyt, padėtis buvo sužinota, iškvotus paimtą eil. V. Baltrušaitį, ir apie 5 val. pulkas pradėjo puolimą, siekdamas prasiveržti per stovyklos rajoną į miškus. Pulta grupėmis po 50–60 žmonių, taip pat kulkosvaidžių ir minosvaidžių ugnimi[304].

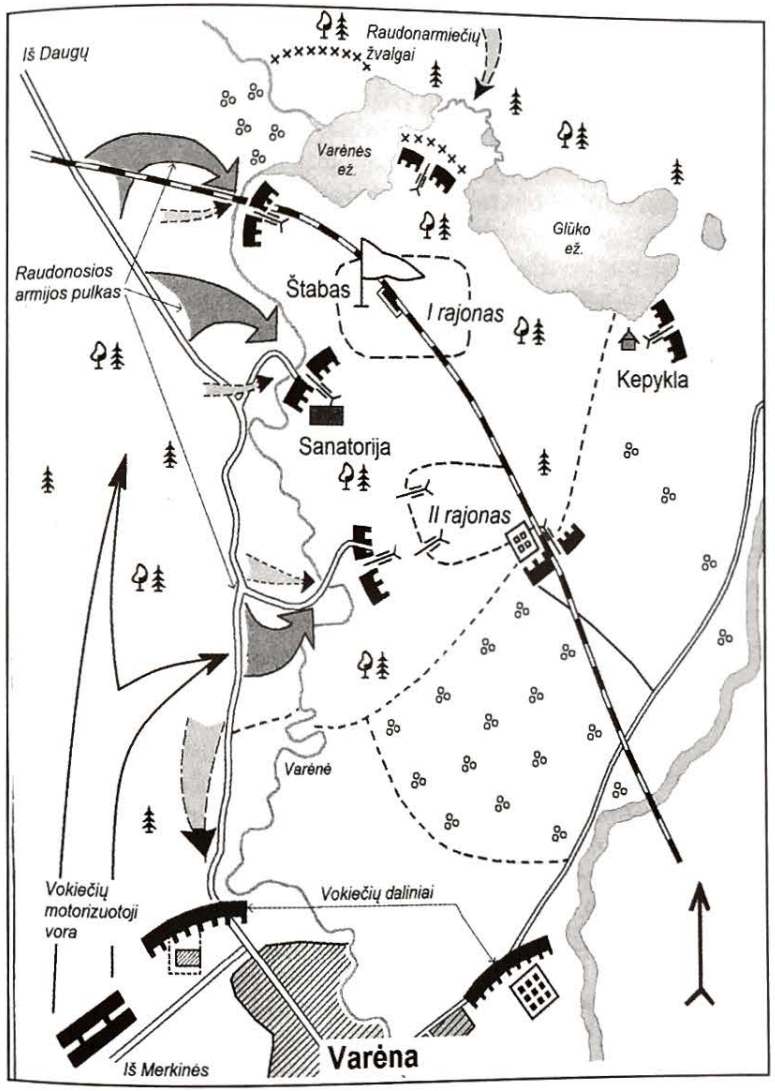
Tuo metu virš stovyklos praskrido vokiečių lėktuvas ir paleido į palapines keletą kulkosvaidžių serijų. Apsukęs ratą, praskrido dar kartą, bet lietuviai jau buvo spėję pasiženklinti. Ant žemės jau buvo patiestos baltos marškos ir virš komendanto vadavietės plevėsavo paskubomis padaryta vokiška vėliava su svastika. Lėktuvas nuskrido.

Puolimas tęsėsi apie valandą. Lietuvius išgelbėjo vokiečių mechanizuotoji vora, važiavusi nuo Merkinės. Apie raudonarmiečių puolimą ir padėtį stovykloje vorai pranešė prieš tai virš stovyklos praskridęs lėktuvas, ir vokiečių tankai tuoj pat puolė raudonarmiečius[305].

Raudonosios armijos pulkas buvo sunaikintas. Į vokiečių rankas pateko apie 300 raudonarmiečių, prie lietuvių stovyklos žuvo apie 200 šio pulko kareivių[306].

Birželio 24 d. ryto kautynėse lietuvių nuostoliai buvo tokie: vienas dingęs be žinios, trys nukauti ir septyni sužeisti[307]. Šių kautynių metu dingo be žinios 184-osios šaulių divizijos žvalgybos bataliono eilinis Vytautas

[302] Ten pat.
[303] Ten pat.
[304] Ten pat.
[305] Ten pat.
[306] Ten pat.
[307] Ten pat.

Varėnos stovykla

Bortkevičius. Prasidėjus kautynėms jis, susiradęs lengvąjį kulkosvaidį, išvyko kautis ir dingo[308].

12 val. buvo gautas vokiečių vadovybės nurodymas žygiuoti iš stovyklos į Alytų. Tačiau nužygiuota buvo tik iki sanatorijos. Nusprendus, kad be vokiečių palydovo žygiuoti neatsargu, nes Alytaus–Varėnos plentu ėjo vokiečių voros, kurios galėjo lietuvių kareivius apšaudyti, pas vokiečių divizijos vadą gauti nurodymų buvo pasiųsti keli karininkai[309]. Belaukiant nurodymų prie lietuvių voros prisijungė tuo laiku Senojoje Varėnoje buvęs nuo raudonarmiečių pabėgęs 294-ojo šaulių pulko puskarininkis su 18 vyrų[310].

Atsargumo reikėjo laikytis, nes jau buvo buvę atvejų, kai vokiečiai lietuvius paimdavo į nelaisvę. Prieš pat žygį keli 297-ojo šaulių pulko kareiviai vedė pagirdyti arklius. Netoli Varėnio ežero vokiečiai juos palaikė rusų kareiviais ir kaip belaisvius nusiuntė į Alytų. Panašiai atsitiko ir keliems kitiems lietuviams kareiviams[311].

Vakare buvo gautas vokiečių nurodymas grįžti į stovyklą. Stovykloje kareiviams buvo paskirta atskira vieta, kur buvo korpuso ryšių bataliono palapinės, o karininkams – vieta netoli buvusio stovyklos štabo, kur buvo 184-osios šaulių divizijos ryšių bataliono palapinės. Buvo pastatyta pora lietuvių kareivių sargybų vidaus apsaugai[312].

Birželio 25 d. vokiečių vadovybė įsakė plk. Stasiui Biručiui, tą dieną sugrįžusiam į stovyklą su 184-osios šaulių divizijos štabo likučiais, vadovauti stovykloje buvusiems lietuviams ir iš stovykloje nustatytų rajonų niekam niekur neišeiti. Plk. S. Biručio įsakymu susirinkę iš įvairių dalių kareiviai buvo suskirstyti grupėmis, jų vadais paskirti puskarininkiai.

Stovyklos vadas vokiečių nurodymu sudarė lietuvių karių stovyklos štabą. Per štabą vokiečiai reikalavo darbams žmonių – valyti 184-osios šaulių divizijos štabo dalinių, 616-ojo ir 617-ojo artilerijos pulkų palapines, rengti belaisviams stovyklą[313].

Belaisviams parengtoje stovykloje nuolat daugėjo belaisvių raudonarmiečių. Joje atsidūrė ir pasilikę tarp lietuvių žydai kariai. Stovyklos apsaugai buvo paskirti lietuviai sargybiniai ir patruliai[314].

308 *Karys*, 1941, Nr. 1, p. 6.
309 „184 šaulių divizijos veiksmai prieš bolševikus. 1941 m. birželio 22–24 d.“, *Karys*, 1942, Nr. 15–18.
310 Ten pat.
311 Ten pat.
312 Ten pat.
313 Ten pat.
314 Ten pat.

Birželio 28 d. vokiečių nurodymu iš poligone buvusių karių buvo suformuotas lietuvių batalionas iš 27 karininkų ir 323 puskarininkių bei kareivių ir birželio 29 d. išsiųstas saugoti geležinkelio[315]. Batalionas buvo sudarytas iš keturių kuopų: trys kuopos suformuotos iš 297-ojo šaulių pulko 1-ojo bataliono, viena – iš 294-ojo šaulių pulko likučių. Trūkstamas karininkų, puskarininkių ir eilinių kontingentas buvo papildytas 262-ojo šaulių pulko likučiais.

Birželio 30 d. stovykloje dar buvo likę 32 karininkai ir 443 puskarininkiai bei kareiviai[316]. Taigi iš viso stovykloje birželio 28–30 d. buvo susitelkę nemaža lietuvių karių – per 50 karininkų ir apie 760 puskarininkių ir kareivių.

Apie lietuvių karių padėtį Varėnos poligone išraiškingai liudija Varėnos poligono lietuvių karių stovyklos viršininko plk. inž. S. Biručio raportas Lietuvos laikinosios vyriausybės krašto apsaugos ministrui, datuotas 1941 m. birželio 30 d.: „*Mes dedame visas pastangas iš stovyklos išvažiuoti ir prisidėti prie Lietuvos atstatymo darbų, bet vietinis komendantas mūsų iš stovyklos neišleidžia ir mus išnaudoja įvairiems darbams ir belaisvių apsaugai. Maisto beturim tiktai 2–3 dienom. Kareivių dauguma gyventi neturi palapinių ir miega lauke, o paskutiniu laiku, pradėjus lietui lyti – neturi nė kur išsidžiovinti. Gydytojo visoje stovykloje nė vieno nėra. Taip pat vaistų neturime. Bijome, kad nepasirodytų epidemija, o su ja kovoti priemonių neturime.*

Prašome skubių žygių, kad mus išleistų iš stovyklos, ir nurodyti, kur mums vykti, kuomet būsime paliuosuoti.“[317]

Vėliau lietuvius karius iš stovyklos pradėta išleisti. Taip iš stovyklos į buvusį 294-ąjį šaulių pulką Vilniuje liepos 10 d. sugrįžo kpt. Vladas Čekauskas, jaun. leitenantai Jonas Kudirka, Felicijonas Rauba[318].

179-osios šaulių divizijos sukilimo kelias nuo Pabradės iki Velikije Lukų

Pabradės poligone dislokuota 179-oji šaulių divizija prieš pat karą buvo patyrusi nemažų nuostolių. Per masinius suėmimus birželio 14–16 d. ar į kursus Rusijoje buvo išvežta ir išsiųsta: iš divizijos štabo – 18 karininkų

315 Varėnos poligono lietuvių karių stovyklos viršininko plk. inž. S. Biručio raportas krašto apsaugos ministrui, 1941 m. birželio 30 d., Nr. 15, LCVA, f. R-1444, ap. 1, b. 4, l. 28.
316 Ten pat.
317 Ten pat.
318 Jaun. ltn. J. Kudirkos ir F. Raubos raportai 294-ojo šaulių pulko vadui, 1941 m. liepos 10 d., LCVA, f. R-660, ap. 2, b. 269, l. 132, 134.

ir 1 puskarininkis; iš 215-ojo šaulių pulko – 2 karininkai ir 1 puskarininkis; iš 234-ojo šaulių pulko – 17 karininkų ir 2 puskarininkiai; iš 259-ojo šaulių pulko – 27 karininkai ir 5 puskarininkiai; iš 618-ojo artilerijos pulko – 15 karininkų ir 2 puskarininkiai; iš atskirojo prieštankinio diviziono – 1 karininkas, iš atskirojo žvalgybos bataliono – 5 karininkai. Iš viso divizija neteko 85 karininkų ir 11 puskarininkių[319].

Birželio 22 d. stovykloje apie prasidėjusį karą divizijos dalims buvo oficialiai pranešta po pietų, komisarų surengtuose mitinguose. Paskui buvo įsakyta tęsti kasdienius palapinių ir kitus statybos darbus. Jau sutemus dalys gavo įsakymą pasirengti žygiui, o naktį jos buvo išvestos iš stovyklos, įsakius apsikasti gynybai prieš galimus vokiečių desantus Pažeimenės stoties, Spenglos ežero, Pabradės miestelio rajone[320].

Visą birželio 23 d. divizijos dalys liko laikinosiose pozicijose. Aktyviai veikė vien divizijos žvalgybos batalionas, apie 10 val. gavęs užduotį išžvalgyti rajoną palei kelią Pabradė–Švenčionys, ar ten nesą vokiečių desantų. Kartkartėmis divizijos dalių išdėstymo rajoną, ypač geležinkelio liniją ties Pažeimenės stotimi, puldavo bombomis ir kulkosvaidžių ugnimi vokiečių aviacija. Plentu Vilnius–Pabradė–Švenčionys pradėjo netvarkingai trauktis Raudonosios armijos dalys.

Birželio 23 d. vėlai vakare įsakymas dėl dalių susitelkimo gintis buvo atšauktas. Apie vidurnaktį divizijos dalys gavo įsakymą trauktis Švenčionių kryptimi. Birželio 24 d. tuoj po vidurnakčio 179-oji šaulių divizija, išskirstyta šaulių batalionais ir artilerijos baterijomis ir sumaišyta su chaotiškai besitraukiančiomis Raudonosios armijos dalimis, buvo verčiama paskubomis trauktis plentu Pabradė–Švenčionys. Prie Pabradės tebuvo palikta divizijos prieštankinė apsauga ir žvalgybos batalionas. Šie daliniai kiek vėliau irgi turėjo pasitraukti[321].

Forsuotu žygiu divizijos daliniai birželio 24 d. apie pietus pasiekė Švenčionis. Čia buvo sustota kiek ilgesnio poilsio, tačiau jau apie 15–16 val. divizija vėl buvo pakelta žygiui, gavus įsakymą tęsti atsitraukimą kryptimi Švenčionys–Pastovys–Glubokas[322].

Lietuviai kariai, pamatę, kad verčiami trauktis į Rusiją, stengėsi pasinaudoti kiekvienu patogiu momentu. Kai kurios kuopos žygio metu naktį į birželio 24 d. gerokai praretėjo. Pirmieji atsilaisvinę lietuviai kariai išsi-

[319] Z[igmas] R[aulinaitis], „179 šaulių divizija vasaros stovykloje", *Karys*, 1942, Nr. 47–50.
[320] Ten pat.
[321] Ten pat.
[322] Ten pat.

skirstė į visas puses ir slapstydamiesi traukė į buvusią Pažeimenės stovyklą, į Pabradę, Joniškį ar Vilniaus kryptimi[323].

Pasilikusiųjų karių padėtis darėsi vis tragiškesnė. Raudonieji vadai, komisarai, politrukai, pasitelkę komjaunuolius, aktyvistus ir raudonarmiečius, sustiprino lietuvių kontrolę. Mažiausias įtarimas buvo laikomas sabotažu. Pradėta vietoje likviduoti įtartinus lietuvius karininkus ir kareivius.

Tačiau divizijai artėjant prie Gudijos lietuvių mėginimai atsilaisvinti darėsi ryžtingesni, padažnėjo susišaudymų, nors iš likusiųjų lietuvių karių buvo atiminėjami paskutiniai šoviniai.

Birželio 26 d. peržengę Lietuvos sieną praretėję 179-osios šaulių divizijos daliniai toliau traukėsi per Polocką, Nevelį, Velikije Lukus Toropeco kryptimi. Atsitraukimo metu patirta nemaža nuostolių. Itin smarkiai 179-osios šaulių divizijos dalys nukentėjo perėjusios buvusią SSRS–Lenkijos sieną, kai miške jas puolė vokiečių lėktuvai[324].

Atsitraukusios į Rusiją divizijos dalių likučiai 1941 m. liepos viduryje dar buvo panaudoti kautynėse su puolančia vokiečių kariuomene ties Idrica, bet nesėkmingai.

Paskui divizija buvo išformuota.

Suskaičiavus patirtus nuostolius Lietuvoje pasilikusiose 179-osios divizijos dalyse paaiškėjo, kad visa 179-oji šaulių divizija neteko apie 13 karininkų ir 43 kareivių bei puskarininkių[325]. Tačiau tai tik žuvusieji, kurių pavardės žinomos. Daug žuvusiųjų buvo tarp laikytųjų dingusiais be žinios.

Išsamiau 179-osios šaulių divizijos kiekvienos dalies lietuvių karių atsilaisvinimas aprašomas toliau.

179-ios šaulių divizijos štabas. 179-oji šaulių divizija buvo suformuota Lietuvos kariuomenės 1-osios pėstininkų divizijos pagrindu. Divizijos vadu buvo paskirtas div. gen. S. Pundzevičius, buvęs Lietuvos kariuomenės štabo viršininkas[326]. Divizijos kariniu komisaru buvo paskirtas vyr. bataliono komisaras Danijilas Prodeusas[327], divizijos štabo viršininku – buvęs 1-osios pėstininkų divizijos štabo viršininkas gen. št. plk. Leonas Gustaitis[328], divizijos politinio skyriaus viršininku – buvęs Liaudies kariuomenės

[323] Ten pat.
[324] *Karys*, 1943, Nr. 24, p. 142.
[325] Z[igmas] R[aulinaitis], „179 šaulių divizija vasaros stovykloje", *Karys*, 1942, Nr. 47–50.
[326] 179-ajai šaulių divizijai įsakymas Nr. 1, 1940 09 03, LCVA, f. R-222, ap. 2, b. 36.
[327] Įsakymas 29 šaulių teritoriniam korpusui Nr. 1, LCVA, f. R-222, ap. 2, b. 9, l. 13.
[328] Įsakymas 29 šaulių terit. korpusui Nr. 6, 1940 09 12, LCVA, f. 384, ap. 7, b. 340, l. 6.

štabo politinis vadovas Juozas Zakarauskas[329]. Kiek vėliau SSRS gynybos liaudies komisaro rugsėjo 19 d. įsakymu Nr. 04297 divizijos vado padėjėju paskirtas Raudonosios armijos pulkininkas Aleksandras Ustinovas į diviziją atvyko 1940 m. lapkričio 12 d.

Div. gen. S. Pundzevičius 179-ajai šaulių divizijai vadovavo vos keletą mėnesių. 1940 m. gruodžio 16 d. jis, perdavęs diviziją brig. gen. A. Čepui, paskirtam į šias pareigas Pabaltijo ypatingosios karo apygardos 1940 m. gruodžio 11 d. įsakymu Nr. 0288, buvo paleistas į atsargą[330].

1940 m. gruodžio mėn. taip pat buvo paleistas į atsargą ir netrukus suimtas divizijos štabo viršininkas gen. št. plk. L. Gustaitis[331].

Karo išvakarėse, 1941 m. birželį, lietuvių karininkų divizijos štabe buvo labai sumažėję dėl vykdytų represijų.

Birželio 6–10 d. į tobulinimosi kursus SSRS karo akademijose buvo išsiųsti divizijos vadas brig. gen. Albinas Čepas, divizijos artilerijos viršininkas brig. gen. Jonas Juodišius, artilerijos štabo viršininkas gen. št. plk. ltn. Antanas Malijonis, divizijos tiekimo viršininkas plk. ltn. Vacius Ancevičius. Iš jų karo metu Raudonojoje armijoje liko tarnauti tik brig. gen. A. Čepas, nes brig. gen. J. Juodišius ir gen. št. plk. ltn. A. Malijonis birželio 28 d. buvo suimti ir išsiųsti į lagerį Norilske, o plk. ltn. V. Ancevičių lydėjo sėkmė: jis pabėgo iš autobuso, kai su grupe karių, prasidėjus karui, buvo vežamas per Rusiją. Po keleto savaičių klaidžiojimų jis sugrįžo į Lietuvą.

Brig. gen. J. Juodišius iš Lamos lagerio Norilske 1944 m. buvo perkeltas į Potmos lagerį Mordovijoje, Zubova Polianos rajone, o 1946 m. perkeltas į Abezės lagerį, Komijos ASSR, ir ten 1950 m. kovo 18 d. ar gruodžio 17 d. mirė[332].

Gen. št. plk. ltn. A. Malijoniui pavyko išgyventi lagerių baisumus. 1948 m. rugpjūčio 16 d. paleistas iš Usollago, buvusio Solikamske, Permės srityje, grįžo į Lietuvą[333].

Tobulinimosi kursų dingstimi buvo išsiųstas (tiksli data nežinoma, gal ir anksčiau nei birželį) ir suimtas divizijos štabo kadrų skyriaus viršininkas plk. Jurgis Bobelis[334].

[329] Įsakymas 29 šaulių teritoriniam korpusui Nr. 4, 1940 09 08, LCVA, f. 384, ap. 7, b. 340, l. 4.
[330] Įsakymai 179-ajai šaulių divizijai, 1940 m. rugsėjo–gruodžio mėn., LCVA, f. R-222, ap. 2, b. 36.
[331] N. Kairiūkštytė, „Pulkininko Leono Gustaičio gyvenimas ir likimas (1887 08 07–1942 04 04)", *Lietuvos aidas*, 1997, Nr. 158, p. 13.
[332] *Lietuvos gyventojų genocidas 1939–1941*, t. 1, p. 369.
[333] Ten pat, p. 526.
[334] J. Aničas, *Pulkininkas Jurgis Bobelis 1895–1954*, Vilnius, 2004, p. 152.

Masinių suėmimų metu buvo suimti ir vėliau išvežti į Norilską divizijos intendantūros reikmenų tiekimo viršininkas mjr. Vladas Barkauskas (Baršauskas), divizijos štabo rikiuotės skyriaus viršininkas Romanas Bukevičius (1941 m. gruodžio 24 d. mirė lageryje), mjr. Pijus Kazys Dovydaitis (pareigos nežinomos), divizijos štabo užnugario skyriaus viršininkas mjr. Juozas Šakėnas, chemijos tarnybos viršininkas plk. ltn. Ignas Mikučionis, divizijos štabo autošarvuočių ir tankų viršininkas Alfonsas Jančys (1942 m. lapkričio 7 d. mirė lageryje), mjr. Juozas Bačkys (1942 m. rugsėjo 29 d. mirė lageryje), vršl. Mykolas Nekrošius (likimas nežinomas), psk. Rapolas Švalkauskas (dingo be žinios)[335]. Iš jų likti gyviems ir sugrįžti į Lietuvą pasisekė nedaugeliui.

Kartu su jais buvo suimtas ir išvežtas į Norilską nuo kovo pabaigos priskirtas prie divizijos štabo 179-osios šaulių divizijos atsk. pionierių bataliono vadas plk. ltn. A. Gaidys (1941 m. lapkričio 24 d. mirė lageryje)[336].

Divizijos štabas buvo tapęs LAF Vilniaus karinio štabo būstine. Kaip jau minėta, divizijos štabe tarnavo šio štabo viršininkas gen. št. mjr. V. Bulvičius ir šio štabo nariai gen. št. kpt. J. Kilius, kpt. J. Vabalas. Divizijos štabe taip pat tarnavo ats. ltn. K. Tumas, buvęs Šaulių sąjungos štabo sporto vedėjas, ats. jaun. ltn. A. Vainoris, buvęs Kariuomenės štabo civilis tarnautojas (abu jie korpuse įskaityti į tikrosios karo tarnybos karininkus). Visi jie birželio mėn. buvo suimti ir išvežti į Gorkio kalėjimą[337].

Be to, birželio 16 d. buvo suimtas gen. št. kpt. A. Verksnys ir vėliau išvežtas į Gorkio kalėjimą (1956 m. grįžo į Lietuvą)[338].

Kaip įtariamas dalyvavimu pogrindinėse pasipriešinimo organizacijose 1941 m. birželio 19 d. buvo suimtas divizijos sanitarijos tarnybos viršininkas san. plk. ltn. gyd. K. Nasvytis ir išvežtas į Gorkio kalėjimą. 1942 m. birželio 30 d. jis buvo nuteistas 10 metų, o 1944 m. gruodžio 9 d. nuteistas dar 5 metams, kalintas lageriuose Gorkio srityje ir Komijoje. 1954 m. grįžo į Lietuvą[339].

Vienintelis iš suimtųjų kpt. J. Vabalas (suimtas 1941 m. birželio 19 d.) buvo kalinamas Maskvoje. Nuteisus 10 metų, išvežtas į lagerį. 1945 m. perkeltas į Intą, vėliau į Inlagą, Komijoje. 1950 spalio 30 d. iš lagerio paleistas ir išsiųstas į tremtį Krasnojarsko krašte 1956 m. iš tremties paleistas, 1965 m. grįžo į Lietuvą[340].

[335] *Lietuvos gyventojų genocidas 1939–1941*, t. 1, p. 115, 137, 182, 242, 343, 565, 594, 599, 792, 829.
[336] Ten pat, p. 269.
[337] Ten pat, p. 183, 422, 852, 866, 871.
[338] Ten pat, p. 897.
[339] Ten pat.
[340] Ten pat, p. 866.

Karo išvakarėse divizijos štabe tebuvo likę 9 lietuviai karininkai, iš jų 1 priskirtas prie divizijos štabo.

Nors lietuvių karių divizijos štabe karo pradžioje buvo likusi mažuma, bet ir šiomis sąlygomis beveik visi karininkai sugebėjo atsitraukimo metu pasilikti Lietuvoje, išskyrus plk. ltn. J. Švedą, mjr. J. Barauską ir vet. mjr. Joną Mackevičių.

Plk. ltn. J. Švedas buvo suimtas vos pasiekus Rusiją, birželio 27 d., ir kalintas Polocke[341]. Nežinia, kokiu būdu jam pavyko iš ten ištrūkti ir sugrįžti į Lietuvą, bet 1944 m. jis pasitraukė į Vakarus, o 1950 metais išvyko į JAV ir apsigyveno Čikagoje. Ten jis ir mirė 1988 m.[342] Atsitraukus į Rusiją mjr. J. Barauskas buvo suimtas liepos 18 d. ir karo tribunolo kitą dieną nuteistas 10 metų[343], o vet. mjr. J. Mackevičius liepos 6–8 d. dingo be žinios ties Idrica[344].

Pradėjus atsitraukimą atsilaisvinęs plk. ltn. V. Stanulis kartu su plk. ltn. A. Tverskiu organizavo lietuvius karius Pažeimenės stovykloje[345], o vėliau sujungė į vieną grupuotę visus atsilaisvinusius lietuvius karius, pasilikusius Pabradės, Švenčionėlių, Kupiškio apylinkėse.

Ltn. Juozas Steikūnas, birželio 24 d. pabėgęs iš besitraukiančio divizijos štabo, veikė kaip partizanas Švenčionėliuose ir Joniškyje, o liepos 5 d. atvyko į Kauną, ketindamas stoti į tarnybą lietuvių įgulos Kauno komendantūroje[346].

Divizijos štabo atsitraukimo metu dingo be žinios kpt. Juozas Stanišauskas[347]. Kiti karininkai, taip pat 5 liktiniai puskarininkiai ir 2 civiliai tarnautojai, išsisklaidė ir apie juos kurį laiką neturėta žinių[348].

215-asis šaulių pulkas buvo suformuotas Lietuvos kariuomenės 9-ojo pėstininkų pulko pagrindu[349]. Pulko vadu buvo paskirtas plk. Antanas Šurkus, buvęs 4-ojo pėstininkų pulko vadas[350]. Nuolatinė pulko dislokacijos vieta buvo Rokiškis ir Obeliai.

1941 m. birželio pirmoje pusėje pulko vadas plk. A. Šurkus buvo išsiųstas į tobulinimosi kursus karo akademijoje Maskvoje ir karo metu tarnavo

[341] Ten pat, p. 235.
[342] B. Aleknavičius, V. Aleknavičius, *Novužės krašto vaikai*, Marijampolė: *Ramona*, 1999, p. 204.
[343] *Lietuvos gyventojų genocidas 1939–1941*, t. 1, p. 132.
[344] *Karys*, 1942, Nr. 7, p. 7.
[345] LCVA, f. R-660, ap. 2, b. 268, l. 1.
[346] Ltn. J. Steikūno 1941 07 18 raportas Kauno karo komendantui, LCVA, f. R-1444, ap. 1, b. 18, l. 80.
[347] LCVA, f. R-660, ap. 2, b. 268, l. 1.
[348] Ten pat.
[349] 29 korpuso slaptas raštas Nr. 1, 1940 m. rugsėjo 1 d., LCVA, f. R-222, ap.1, b. 15, l. 22–25.
[350] Pabaltijo ypatingosios karo apygardos įsakymas Nr. 030, 1940 m. rugsėjo 2 d., LYA, f. K-8, ap. 2, b. 1, l. 3–8.

Raudonojoje armijoje, didesnę tarnybos dalį – lietuviškojoje 16-ojoje divizijoje. Vietoj jo pulko vadu buvo paskirtas Raudonosios armijos majoras.

1941 m. birželio 14–16 d. korpuse vyko masiniai karių suėmimai. Pulke irgi buvo suimta keletas karių. Apie suėmimus pulke yra rašęs šio pulko leitenantas Kazys Pažemeckas[351].

Vėlų birželio 14 d. vakarą kuopos politruko Litvineco jis buvo iškviestas į pulko komisaro Dobrynino palapinę ir slapta nuo pulko karių naujojo pulko vado majoro ruso suimtas, padedant pulko komisarui ir politrukui. Tuo pat metu panašiai buvo suimti jaun. ltn. Antanas Bartušis, ltn. Petras Balsas, eil. Rudis ir dar keletas kareivių. Iš jų ltn. P. Balsas ir trys kareiviai netrukus buvo paleisti, nes buvo suimti per klaidą. Ltn. K. Pažemeckas iš pradžių buvo tardomas divizijos Ypatingajame skyriuje, siekiant išgauti informaciją apie slaptą pasipriešinimo organizaciją, kpt. Vabalą ir kt. Vėliau ltn. K. Pažemeckas buvo išvežtas į Lukiškių kalėjimą[352]. Prasidėjus karui jis ir kiti suimtieji iš kalėjimo traukiniu buvo vežami į Rusiją, bet jau antrąją karo dieną jis iš traukinio pabėgo kartu su ltn. Augučiu[353].

Ltn. K. Pažemecko paminėtas šaulių būrio vadas jaun. ltn. Antanas Bartušis buvo kartu su kitais lietuviais kariais išvežtas į Norilską ir 1944 m. lapkričio 16 d. mirė Taišetlage, Irkutsko srityje[354].

Kitas jo paminėtas karys eil. Jonas Rudis taip pat pateko į Norilską. Jo likimas tragiškas: Ypatingojo pasitarimo 1942 m. liepos 4 d. jis buvo nuteistas mirti[355]. Birželio 14 d. buvo suimtas ir išvežtas į Norilską kulkosvaidžių būrio vadas ltn. Vitalis Ramoška, jo likimas nežinomas[356].

Birželio pabaigoje buvo numatyti antrieji masiniai karių suėmimai pulke, tačiau to įvykdyti nesuspėta dėl prasidėjusio karo.

Pirmąją karo dieną pulke didesnių įvykių nebuvo, išskyrus pavakare sušauktą mitingą, kurio metu pulko vadas ir komisaras pranešė apie prasidėjusį karą.

Birželio 23 d. ryte, auštant, pulkas buvo pakeltas į žygį, bet pražygiavus apie tris kilometrus sustabdytas ir nurodyta užimti gynybos pozicijas netoli Pabradės.

Naktį iš 23-iosios į 24-ąją pulkas patyrė pirmuosius nuostolius. Pabradės aerodromo pakraštyje, užmynęs iš vokiečių lėktuvų išmestą uždelsto

[351] *Karys*, 1942, Nr. 8.
[352] K. Pažemeckas, „Tremtinių-kalinių kelyje“, *Karys*, 1942, Nr. 22–23.
[353] *Karys*, 1942, Nr. 8.
[354] *Lietuvos gyventojų genocidas 1939–1941*, t. 1, p. 139.
[355] Ten pat, p. 710.
[356] Ten pat, p. 688.

veikimo miną, buvo sunkiai sužeistas pulko gydytojas san. ltn. gyd. Kazys Žinius-Žinevičius. Sprogusi mina nutraukė jam abi kojas. Buvusi greta paplūdusio kraujais karininko žmona prisišaukė pagalbos, bet padėti sužeistajam jau buvo neįmanoma – jis mirė Pabradės ligoninėje[357].

Per dieną išbuvęs pozicijose netoli Pabradės, vakare pulkas vėl buvo pakeltas į žygį. Pasiekus Vilniaus–Pabradės plentą, pulkui buvo įsakyta pasukti Švenčionių link.

Žygis buvo įtemptas, be poilsio, tik su trumpais sustojimais. Žygiuodamas tai plentu, tai šaliniais lauko keliukais, nes plentas buvo užkimštas besitraukiančių Raudonosios armijos dalių, tarp kurių įsiterpę sunkvežimiais traukėsi ir karių šeimos, civiliai, nuvarytas nuo kojų pulkas birželio 24 d. apie 12 val. pasiekė Švenčionis. Už Švenčionių pulkas buvo sustabdytas poilsio Lygumų kaimo rajone.

Dar žygio metu, kai pulkas pasuko Švenčionių kryptimi, lietuviams kilo įtarimas, kad norima pulką atitraukti į Rusiją. Baiminantis to, naktį iš pulko pradėjo dingti tai vienas, tai kitas kareivis, puskarininkis ar karininkas ir net nedidelės karių grupės. Dabar gi prasidėjo vos ne masinis bėgimas. Kai baigiantis poilsiui pulko vadas sušaukė kuopų vadus duoti nurodymų, susirinko jau ne visi kuopų vadai. Po pasitarimo politrukams pradėjus tikrinti žmones, paaiškėjo, kad trūksta ir daugelio kareivių. Daug kur mėtėsi palikti ginklai ir apranga. Vien 1-ojo bataliono 1-ojoje kulkosvaidžių kuopoje pasigesta 15 kareivių, kuopos vado ir būrių vadų. Nelikus lietuvių vadų, kuopai vadovauti buvo pavesta ką tik baigusiam karo mokyklą Raudonosios armijos leitenantui, atvykusiam į pulką vos prieš keletą dienų[358].

Pulkui būnant Lygumų kaimo apylinkėse, iš esmės ir prasidėjo lietuvių karių sukilimas. Tai paskatino ir keletas aplinkybių, visų pirma tragiški įvykiai pulke.

Per šį postovį žuvo bataliono vadas mjr. Aleksas Bartkus[359]. Deja, lig šiolei neaiškios jo žūties aplinkybės. Labai tikėtina, kad jį buvo ketinta suimti ir tuo metu jis nusišovė ar buvo nušautas korpuso NKVD darbuotojo.

Poilsio metu buvo suimtas ir nužudytas kpt. Adolfas Pilvelis. Jo nužudymo liudytojas buvo pulko vado mašinos vairuotojas jaun. psk. V. Gavėnas. Pasak jo, pulkui miškelyje sustojus poilsio, kpt. A. Pilvelis buvo užsnūdęs. Tuo metu prie kpt. A. Pilvelio priėjo pulko komisaras Dobryninas

[357] J. V. Sūduvas, „Pabradės–Pažeimenės poligone", *Karys*, 1972, Nr. 1, p. 8–16.
[358] Psk. A. Griškėnas, „Melu lietuvių neapgaudavo", *Karys*, 1942.
[359] Ten pat.

ir Ypatingojo skyriaus darbuotojai Matulionis ir Juozas Valaitis. Atvedę kapitoną prie mašinos pasodino jį greta vairuotojo, o komisaras Dobryninas ir J. Valaitis atsisėdo ant užpakalinės sėdynės ir įsakė vežti į divizijos štabą, kur, matyt, ir buvo nuspręstas lietuvio karininko likimas. Trumpam užėjęs į divizijos štabą, pulko komisaras įsakė važiuoti toliau ir už Švenčionių mašiną liepė pasukti Adutiškio link. Pavažiavus keletą kilometrų nuo Švenčionių, komisaras liepė stabdyti mašiną. Jau beveik sustabdžius, staiga pasigirdo šūvis ir vairuotojas pamatė, kad J. Valaitis tebelaiko pistoletą prie kruvinos kpt. A. Pilvelio galvos. Paskui komisaras liepė mašiną pasukti į dešinę ir siauru keliuku pavažiavus apie 150–200 m sustoti. Ten atvyko ir vieno rusų kapitono vadovaujami 4 rusų kareiviai su kastuvais. Toje vietoje kpt. A. Pilvelį ir užkasė[360].

Prieš tai pas pulko komisarą Dobryniną buvo iškviesti kulkosvaidžių kuopos vadas kpt. Adolfas Klėmka bei šaulių būrio vadas jaun. ltn. Balys Gabriūnas. Tačiau kol buvo sprendžiamas kpt. A. Pilvelio likimas, jiems, saugomiems tik vieno kareivio, pavyko pabėgti[361]. Matyt, išgelbėjo atsitiktinumas, kad tas kareivis nebuvo gavęs aiškių nurodymų. Pradingus pulke kuopų vadams kpt. A. Pilveliui, kpt. A. Klėmkai, būrio vadui jaun. ltn. B. Gabriūnui, politiniai vadovai paskelbė kariams, kad dingusieji išdavę tėvynę ir dezertyravę, o sugauti būsią sušaudyti.

Iki postovio rusai vadai ir politiniai vadovai nebuvo ėmęsi kokių nors išskirtinių priemonių lietuvių karių kontrolei. Dabar gi iš jų buvo atimti šoviniai ir išdalinti raudonarmiečiams, komjaunuoliams ir aktyvistams. Lietuvius karius pradėta sekti. Tačiau net ir tai nesustabdė lietuvių karių pasitraukimo iš pulko. Dar labiau juos paskatino trauktis pulką prisivijusio korpuso štabo atnešta žinia, kad 618-ojo artilerijos pulko karininkas ltn. Petras Povilas Mėlinis nušovė savo politinį vadovą ir su visu būriu pasitraukė į Labanoro girią[362].

Pasitraukimui naudotasi kiekviena patogia proga. Keletą pasitraukimo atvejų yra aprašę patys sukilimo dalyviai. Antai 76 mm pabūklų baterijos vadas ltn. Kazys Gaižutis, nusprendęs nebedelsti, įsakė ltn. Kaziui Zubrai grįžti į poligoną, paimti viršilą Šakalį bei kareivius, kurie ten liko saugoti turtą, su jais trauktis į Labanorą ir miške pasislėpti. Su kitu baterijos karininku, ltn. Jurgiu Demikiu, jis sutarė, kad kol bus ruošiami pabūklai

[360] Jaun. psk. A. Gavėnas, „Kaip buvo nužudytas kpt. A. Pilvelis", *Karys*, 1942, Nr. 7.
[361] LKK, 1941 m. tautos sukilimas, 1991, VSA.
[362] Iš dim. mjr. Kazimiero Gaižučio prisiminimų, *Klasta ir smurtu (1940–1941)* (Sud. A. Martinionis), Vilnius: *Kardas*, 1995, p. 180–182.

tolesniam žygiui, jie neva skubiai nujos į štabą iškilusių reikalų tvarkyti. Tik vietoj štabo abu karininkai ir juos lydėję grandiniai Urmonas ir Ivinskis prie Lygumų kaimo pasuko miško link[363]. Vėliau ltn. K. Gaižutis prisijungė prie Kirdeikiuose veikusio partizanų būrio ir jame kovojo, kol buvo sunkiai sužeistas[364].

Žygio metu, nutaikęs progą, pabėgo 1-osios kulkosvaidžių kuopos kuopininkas psk. A. Griškėnas su kareiviu ir prisijungė prie sukilusių lietuvių karių būrio Švenčionėliuose[365]. Prie šio būrio taip pat prisijungė nemaža pabėgusių pulko karių grupė ir kiti pavieniai kovotojai, kaip pabėgęs už Švenčionių eil. Pranas Dranginis[366].

Politiniai vadovai, siekdami įbauginti lietuvius ir atgrasyti juos bėgti, skleidė melagingas žinias apie pabėgusiųjų likimą. Antai vėliau pasitraukęs vršl. Guiga pasakojo, kad politiniai vadovai kariams teigę, jog dezertyras A. Gabrėnas sugautas ir sušaudytas[367].

Politiniams vadovams sustiprinus lietuvių karių kontrolę, atsiskirti darėsi vis sunkiau. Tačiau lietuviai surado išeitį: kai iš susitariusiųjų pabėgti grupės kuriems nors tai pavykdavo, jie sekdavo pulką ir patogiu momentu apšaudydavo, taikydami virš galvų, kad nekliudytų savųjų. Kilusiu sąmyšiu pasinaudodavo kiti bėgliai. Tokie apšaudymai tapo beveik įprasti – besitraukiančius divizijos pulkus nuolat lydėdavo šūviai, ypač postovių metu.

Pulkui traukiantis ir mažėjant lietuvių karių, represijos stiprėjo. Prie Gluboko žuvo ltn. Bronius Zelianis[368]. Kai kurių karių liudijimu, jis buvo sušaudytas kaip „sabotažnikas", atsilikęs su pulko virtuve[369]. Vėliau dingo be žinios šaulių kuopos vadas ltn. Kazys Kalibatas. Žygio metu *„komisarų ir NKVD nutarimu perkeltas į kitą dalį"* dingo be žinios kulkosvaidžių būrio vadas jaun. ltn. Pranas Daunys[370]. Yra žinoma, kad divizijos atsitraukimo į Rusiją kelyje žuvo ir palaidoti keletas karininkų, kurių pavardės taip ir liko nežinomos. Galbūt tarp jų buvo ir dingusieji?

Kol pulkas pasiekė Rusiją, nuo jo atsiskyrė didžioji dalis lietuvių karių. Iš beveik šimto karininkų, buvusių pulke 1941 m. birželio viduryje, teliko apie penktadalį.

[363] Ten pat, p. 181.
[364] Ten pat.
[365] Psk. A. Griškėnas, „Melu lietuvių neapgaudavo", *Karys*, 1942.
[366] *Karys*, 1942, Nr. 9.
[367] Psk. A. Griškėnas, „Melu lietuvių neapgaudavo", *Karys*, 1942.
[368] *Lietuvių archyvas*, t. 2, p. 224.
[369] *Karys*, 1941, Nr. 1.
[370] *Karys*, 1942, Nr. 3.

Dauguma pasitraukiančių iš pulko karių jungėsi prie kasdien didėjančių lietuvių karių grupuočių Švenčionėliuose, Pabradėje, Joniškyje ir buvusioje vasaros stovykloje poligone. Sustiprėjusios grupuotės kovėsi su raudonarmiečiais, trukdydamos joms trauktis. Tokių kautynių metu žuvo 215-ojo šaulių pulko eilinis Alfonsas Stumbrys (sužeistas ties Švenčionėliais, mirė nuo žaizdų), viršila Jonas Adomaitis (žuvo birželio 24 d. netoli Joniškio)[371].

215-ajam šaulių pulkui atsitraukus į Rusiją birželio pabaigoje – liepos pradžioje Polocko–Nevelio rajone buvo suimti kuopos vadas ltn. Juozas Miliukas, jaun. ltn. Vladas Pūkys, eil. Vytautas Trečiokas. Kurį laiką jie buvo kalinami Nevelyje, paskui Kalinine (dabar – Tverė), o vėliau išvežti į lagerį Norilske. Jaun. ltn. V. Pūkys 1941 m. gruodžio 23 d. buvo nuteistas mirties bausme ir 1942 m. birželio 29 d. sušaudytas[372], o ltn. J. Miliukas NKVD Ypatingojo pasitarimo nuteistas 10 metų, 1944 m. liepos 12 d. žuvo Taišeto lageryje[373]. Eil. V. Trečiokas liko gyvas, paleistas iš lagerio 1947 m. liepos mėn. sugrįžo į Lietuvą[374].

Pulko likučius atitraukus į Rusiją, Velikije Lukuose pulkas buvo papildytas ir pasiųstas į kautynes prieš vokiečius Idricos rajone. Per 1941 m. liepos 8–15 d. kautynes ties Idrica pasidavė vokiečiams į nelaisvę kuopos vadas kpt. Stasys Baniulis, būrio vadas jaun. ltn. Balys Bakevičius, pulko vado adjutantas ltn. Jonas Jaskys, kulkosvaidžių būrio vadas jaun. ltn. Leonas Beinoras ir su jais 1 viršila ir 14 eilinių. Visi jie buvo atvežti į Alytaus internuotųjų stovyklą[375]. Vėliau jie buvo vokiečių laikomi karo belaisvių stovykloje Vokietijoje[376]. Manytina, kad šiose kautynėse į vokiečių nelaisvę pasidavė ir mjr. Jurgis Brusokas, pulko ūkio būrio vadas ltn. Adomas Šilingas (1942 m. vasario 25 d. grįžo iš vokiečių nelaisvės į Lietuvą)[377]. Kartu su mjr. J. Brusoku vokiečių nelaisvėje Polocke kurį laiką buvo laikomi ir šaulių kuopos vadas kpt. Vytautas Augustauskas, kulkosvaidžių kuopos vadas ltn. Leonas Juodišius, jaunesniųjų vadų mokyklos būrio vadas ltn. Bronius Ščepanavičius, kulkosvaidžių būrio vadas ltn. Edmundas Vaitkevičius, minosvaidžių būrio vadas ltn. Pranas Cvilikas[378].

[371] *Lietuvių archyvas*, t. 2, p. 224.
[372] *Lietuvos gyventojų genocidas 1939–1941*, t. 1, p. 671.
[373] *Lietuvos kariuomenės karininkai 1918–1953*, t. 5, Vilnius, 2005, p. 254.
[374] Eilinis Vytautas Trečiokas, „Eilinio kario „odisėja", *Klasta ir smurtu*, p. 121–127.
[375] LCVA, f. R-1444, ap. 1, b. 4 (1-oji dalis), l. 104.
[376] *Karys*, 1942, Nr. 8, p. 3.
[377] *Savitarpinės pagalbos žinios*, 1942, Nr. 6.
[378] *Savitarpinės pagalbos žinios*, 1942, Nr. 5.

Pasak buvusio pulko san. instruktoriaus Jono Šalčiūno, kautynėse liepos 9 d. pulkas buvo patekęs į vokiečių apsuptį. Tuo pasinaudodami nemaža dalis pulko karių pasidavė į vokiečių nelaisvę. Tą grupę belaisvių, kurioje buvo J. Šalčiūnas, vokiečiai išsiuntė į Sebežą. J. Šalčiūnas buvo paskirtas gydyti sužeistus belaisvius karo lauko ligoninėje Sebeže, o rugpjūčio mėnesį paleistas grįžti į Lietuvą, gavus jo sutikimą tarnauti lietuvių savisaugos daliniuose[379].

Idricos rajone buvo daug žuvusių, sužeistų, dingusių be žinios lietuvių karių. Žinomos tik kai kurių jų pavardės. Kautynėse liepos 11 d. žuvo vršl. Bronius Ivanauskas[380], dingo be žinios puskarininkiai Grimalauskas ir Kundras[381].

Liepos 8 d. sužeistas pateko į vokiečių nelaisvę jaun. ltn. Jonas Marčiulaitis ir buvo gydomas Kauno karo ligoninės belaisvių skyriuje[382]. Matyt, sužeidimas buvo sunkus, nes 1942 m. pavasarį jis dar buvo gydomas Kaune, Savitarpinės pagalbos ligoninės chirurgijos skyriuje[383].

Kautynių ties Idrica metu kažkur netoli Pskovo atsiskyrė ir bataliono vadas mjr. Antanas Racka, bet tąkart Lietuvos pasiekti neįstengė. Patekęs į vokiečių nelaisvę keletą mėnesių kentė badą, žiaurų elgesį su karo belaisviais, kol buvo paleistas ir grįžo į Lietuvą[384].

Į vokiečių nelaisvę pateko ir psk. Juozas Žyla. Iki 1942 m. balandžio jis buvo laikomas Vokietijoje karo belaisvių stovykloje, bet vėliau dingo be žinios[385].

Ties Idrica į vokiečių nelaisvę pateko ir kpt. Juozas Strikas. Iš ten jis buvo atvežtas į Kauną ir laikomas kaip karo belaisvis VI forte[386]. Lietuvių įgulos Kaune karo komendantas plk. J. Bobelis liepos 23 d. kreipėsi raštu į 821-ąją vokiečių karo komendantūrą, tarpininkaudamas, kad kpt. J. Striką išlaisvintų, nes jis Raudonojoje armijoje tarnavęs per prievartą, bet vėliau buvo gautas atsakymas, kad jis yra karo belaisvis[387].

Dėl vos ne masinio lietuvių karių pasidavimo vokiečiams buvo imtasi represijų. Žinoma, kad liepos 11 d. sušaudytas už Nevelio, Rusijoje, psk. Petras Liba[388].

[379] J. Šalčiūno tardymo protokolai, LYA, baudžiamoji byla Nr. 13188/3.
[380] *Lietuvių archyvas*, t. 2, p. 224.
[381] *Karys*, 1941, Nr. 2, p. 5.
[382] *Lietuvos kariuomenės karininkai 1918–1953*, t. 5, p. 152–153.
[383] *Karys*, 1942, Nr. 21, p. 3.
[384] *Karys*, 1967, Nr. 2, p. 64.
[385] *Karys*, 1943, Nr. 7, p. 41.
[386] LCVA, f. R-1444, ap. 1, b. 4 (2-oji dalis), l. 177.
[387] Ten pat.
[388] *Lietuvių archyvas*, t. 2, p. 224.

Dėl patirtų nuostolių ties Idrica iš 215-ojo šaulių pulko liko tik pavadinimas. Po kautynių pulke iš lietuvių karininkų teliko trys – bataliono vadas mjr. Stasys Valiuškis, pulko finansų dalies viršininkas kpt. Kazys Povilaitis, ryšių kuopos vadas ltn. Vincas Rimas. Po kautynių jie buvo atskirti nuo kareivių ir išvežti į karininkų kursus Solnečnogorske, o vėliau karo metu tarnavo Raudonojoje armijoje.

Iš jų tik ltn. V. Rimas turėjo svarių priežasčių likti Raudonojoje armijoje, nesitikint, kad Lietuvoje jam bus atleista už išdavystes 9-ajame pėstininkų pulke per lietuvių karių „maištą" Švenčionėlių poligone 1940 m. liepą. Tąkart vienas iš karininkų tada dar jaunesniajam leitenantui V. Rimui buvo pagrasinęs nuskandinti Žeimenos upėje. Beje, grasinimas susidoroti jam buvo įvykdytas – po karo jis buvo nušautas lietuvių partizanų[389].

215-ojo šaulių pulko likučius dar kurį laiką buvo bandoma panaudoti fronte, tačiau nesėkmingai, nes kariai ir toliau naudodavosi proga pasiduoti vokiečiams į nelaisvę. Antai jaun. psk. B. Krakauskas liepos 25 d. kartu su grupe lietuvių karių perbėgo frontą pas vokiečius ir kurį laiką viename vokiečių dalinyje buvo vertėju[390].

234-asis šaulių pulkas buvo suformuotas Lietuvos kariuomenės 1-ojo pėstininkų pulko pagrindu[391]. Nuolatinė pulko dislokacijos vieta buvo Vilniuje, Antakalnyje.

Pradžioje pulko vadu buvo paskirtas buvęs 5-ojo pėstininkų pulko vadas, Sovietų Sąjungai okupavus Lietuvą tapęs krašto apsaugos viceministru ir brigados generolu, Albinas Čepas[392]. 1940 m. gruodžio 11 d. brig. gen. A. Čepą paskyrus 179-osios šaulių divizijos vadu[393], 234-ojo šaulių pulko vadu buvo paskirtas plk. Leonas Rajeckas[394], buvęs KAM Ypatingojo skyriaus santykiams su SSRS kariuomene Lietuvoje viršininko padėjėjas.

Pulkas tarp kitų išsiskiria tuo, kad iki 1941 m. birželio pulko kariai, ir ypač karininkai, turėjo labai glaudžius ryšius su LAF Vilniaus štabu. Pulke buvo net trys šio štabo nariai – gen. št. kpt. Antanas Vaitkūnas, kpt. Juozas Gudaitis, ltn. Juozas Sadzevičius. Nėra abejonių, kad pulke sukilimui buvo

[389] Dim. plk. ltn. Antanas Navaitis, „Lietuvos karininkai, savo noru ar priverstinai tarnavę sovietinėje armijoje", *Prievarta ir smurtu*, p. 346–349.
[390] *Savitarpinės pagalbos žinios*, 1942, Nr. 10, p. 4.
[391] Z[igmas] R[aulinaitis], „179 šaulių divizija vasaros stovykloje", *Karys*, 1942, Nr. 47–50.
[392] Įsakymas 29 šaulių teritoriniam korpusui Nr. 2, 1940 09 02, LCVA, f. 384, ap. 7, b. 364, l. 31.
[393] Pabaltijo ypatingosios karo apygardos įsakymas Nr. 0287, 1940 m. gruodžio 11 d., LYA, f. K-8, ap. 2, b. 5, l. 12–18.
[394] Ten pat.

rengtasi, tačiau pasirengimo detalės taip ir liko paslaptyje, nes 1941 m. birželį gen. št. kpt. A. Vaitkūnas ir ltn. J. Sadzevičius buvo suimti. Yra prielaidų manyti, kad per masinius lietuvių karių suėmimus birželio 14–16 d. buvo suimta ir karininkų, turėjusių organizuoti sukilimą pulke.

Buvęs kariuomenės štabo 2-ojo skyriaus (žvalgybos ir kontržvalgybos) karininkas kpt. J. Gudaitis buvo 10 metų kalintas Viatlage, Kirovo srityje, Unžlage, Gorkio srityje, Minlage, Komijos ASSR. 1951 m. iš lagerio paleistas dar 5 metus išbuvo tremtyje Tasejevo rajone, Krasnojarsko krašte[395]. Buvęs karo mokyklos 1-osios aspirantų kuopos vyr. karininkas ltn. J. Sadzevičius karinio tribunolo nuosprendžiu 1941 m. gruodžio 18 d. buvo sušaudytas[396], o buvęs 1-osios pėstininkų divizijos štabo 1-ojo (operacijų) skyriaus karininkas gen. št. kpt. A. Vaitkūnas 1942 m. mirė Suchobezvodnojės lageryje, Gorkio srityje[397].

1941 m. birželio 14–16 d. korpuse, taip pat ir Pabradės poligone dislokuotose dalyse vyko masiniai suėmimai. Buvo suimti ir vėliau pateko į lagerį Norilske 14 pulko karininkų, įskaitant ir pulko vadą plk. Leoną Rajecką (1943 m. gruodžio 6 d. mirė Taišetlage, Irkutsko srityje[398]).

Dar prieš suėmimus 234-ojo šaulių pulko vadu buvo paskirtas Raudonosios armijos majoras Grigorijus Černiakovas[399].

Kai kuriuose šaltiniuose teigiama, kad per masinius suėmimus buvo suimtas ir kulkosvaidžių būrio vadas jaun. ltn. Juozas Mineikis[400]. Tačiau jokių tai patvirtinančių duomenų surasti nepavyko, beje, kaip nežinoma ir apie tolesnį šio karininko likimą po 1941 m. birželio. Tarp suimtųjų minimas viršila Kruglenovas[401], bet kada suimtas ir koks jo likimas, duomenų nesurasta.

Siekdamas išvengti suėmimo iš pulko pabėgo kpt. P. Gužaitis. Neaišku, kaip tai įvyko, bet karo pradžioje jis buvo paimtas į vokiečių nelaisvę, iš kurios sugrįžo į Lietuvą 1942 m. balandžio pradžioje[402].

Masiniai suėmimai birželį ir tuo pat metu pradėtas pulko papildymas raudonarmiečiais sutrikdė iš anksto rengtus sukilimo planus.

Prasidėjus karui teko veikti pagal aplinkybes. Palankesnės aplinkybės sukilti susidarė žygio metu. Pulkui traukiantis per Švenčionis kariai susitarė toliau nebežygiuoti. Organizuotas sukilimas, kurio iniciatorius buvo kpt. K., manytina, kad gen. št. kpt. Albinas Karalius, turėjo prasidėti už Švenčionių, pulkui suėjus į mišką. Buvo sutarta, kad sukilę kariai iš miško trauksis atgal, o jų atsitraukimą pridengs pulko priešlėktuvinės apsaugos būrys. Toks planas buvo gana realus, nes apsaugos būrys, žygio metu turėjęs uždavinį saugoti pulką nuo vokiečių aviacijos puolimų iš oro, buvo ginkluotas 3 sunkiaisiais kulkosvaidžiais ir bene vienintelis pulke turėjo pakankamai, apie 3 tūkst., šovinių. Vykdydamas apsaugos iš oro uždavinį būrys galėjo užimti iš anksto numatytas pozicijas[403].

Tačiau sukilimas taip ir neįvyko. Jaun. ltn. Jono Klivečkos vadovaujamas priešlėktuvinės apsaugos būrys iš anksto užėmė numatytas pozicijas, bet suėjusio į mišką pulko grįžtant nesulaukė. Nulėmė atsitiktinumas: miške įvykus kažkokiam incidentui su vienu iš lietuvių karininkų buvo paleista keletas šūvių, pulkas išsisklaidė, tuo pasinaudodami, keli karininkai ir kareiviai pabėgo. Priešlėktuviniam būriui kiek palaukus teko skubiai krautis kulkosvaidžius į vežimus ir vytis pulką[404].

Matyt šį įvykį aprašo savo atsiminimuose ir buvęs pulko eilinis Juozas Kuliukas. Pasak jo, pulkui peržygiavus per Švenčionis, artimiausio postovio metu pulko jaunesniųjų vadų mokyklos viršininkas gen. št. mjr. Juozas Navikas per patikimus puskarininkius davė nurodymą pasirengti trauktis Vilniaus link, išstatyti apsaugą. Bet dauguma mokyklos karių per postovį išsilakstė, o ir rusai, pastebėję lietuvių paliktas kuprines, milines, karišką aprangą, net šautuvus ir lengvuosius kulkosvaidžius, ėmėsi sekti likusius lietuvius, atstatę į juos ginklus. Įvyko susišaudymas, bet incidento aplinkybės nežinomos, nors gandų ir versijų buvo įvairių. Akivaizdu tik viena – incidentu pasinaudojo ir dingo dar keletas lietuvių karių.

Matyt, po šito nepavykusio sukilimo gen. št. kpt. A. Karalius pasitraukė iš pulko kartu su 2-ojo bataliono adjutantu ltn. Vaciu Nenortu[405] ir, sugrįžęs į Vilnių, ėmėsi organizuoti atsiskyrusius ir likusius Lietuvoje pulko karius[406].

Pasak buvusio pulko eilinio J. Kuliuko, ginkluoto incidento iniciatorius buvo kpt. Adolfas Zaluba. Jam nušovus keletą politinių vadovų ir rusams jį puolus, jį palaikiusi grupė lietuvių karių, tačiau jėgos buvo nelygios ir sukilimas greit buvo numalšintas, o pats kpt. A. Zaluba nukautas. Tačiau

[395] *Lietuvos gyventojų genocidas 1939–1941*, t. 1, p. 318.
[396] Ten pat, p. 721.
[397] Ten pat, p. 877.
[398] Ten pat, p. 683.
[399] Įsakymas 234-ajam šaulių pulkui Nr. 202, 1941 06 06, LCVA, f. R-222, ap. 2, b. 72, l. 30.
[400] *Lietuvos gyventojų genocidas 1939–1941*, t. 1, p. 572.
[401] Gen. Stasys Raštikis, „Lietuvos kariuomenės tragedija", *Lietuvių archyvas*, t. 2, Kaunas, 1942, p. 200.
[402] *Karys*, 1942, Nr. 13.
[403] J[onas] K[livečka], „Mažas dalinėlis prieš gausingą priešą", *Karys*, 1942, Nr. 19, p. 4.
[404] Ten pat.
[405] A. Karaliaus tardymo protokolas, 1945 m. birželio 1 d., LYA, f. K-1, ap. 58, b. 15742/3, t. 2, l. 66.
[406] LCVA, f. R-660, ap. 2, b. 268, l. 17.

tai mažai tikėtina, nes pats J. Kuliukas nebuvo šio įvykio liudininkas, rėmėsi vieno pažįstamo pasakojimu, be to, kpt. A. Zalubos pavardės 234-ojo šaulių pulko dingusiųjų be žinios ar žuvusiųjų karininkų ir liktinių puskarininkių sąraše, sudarytame 1941 m. liepos 2 d. ir pasirašytame gen. št. kpt. A. Karaliaus, nėra[407]. Pulko štabo viršininko padėjėjo pareigos buvo pakankamai aukštos, kad jas einantys karininkai nebūtų likę nepastebėti ir neįrašyti į sąrašus. Beje, sąrašą pasirašęs gen. št. kpt. A. Karalius taip pat buvo pulko štabo viršininko padėjėjas[408] ir turėjo gerai žinoti A. Zalubos likimą. Manytina, kad tuo metu turėta žinių apie kpt. A. Zalubos atsilaisvinimą, tuo labiau kad jo pavardės tarp dingusiųjų be žinios ar žuvusiųjų nemini ir div. gen. S. Raštikis sąraše, paskelbtame 1942 m. išleistame „Lietuvių archyvo" II tome. Šiame kontekste lieka neaiški ir kita versija, kad kpt. A. Zaluba buvo nušautas netoli Smolensko, tačiau yra žinoma, kad 1942 metais kpt. A. Zaluba buvo ieškomas kaip dingęs be žinios[409].

Labai tikėtina, kad pulke buvo keletas rengiamo sukilimo židinių. Vienas iš jų buvo pulko jaunesniųjų vadų mokykla, vadovaujama gen. št. mjr. J. Naviko. Kai kurių šaltinių teigimu, tai jis atvedęs didelę grupę atsiskyrusių nuo pulko karių į Pabradės poligoną.

Yra nemaža įvairių versijų apie įnirtingas sukilusių lietuvių karių kovas 179-osios šaulių divizijos traukimosi į Rusiją metu. Šios kovos vienaip ar kitaip susijusios su 234-uoju šaulių pulku.

Karo metu leisto žurnalo „Karys" viename iš straipsnių rašoma, kad tarp Gluboko ir Dunilovo, Žukovo kaimo apylinkėse, birželio 26 d., kai čia buvo atvykęs didesnis lietuvių artilerijos dalinys, įvyko lietuvių karių sukilimas. Prasidėjusio smarkaus šaudymo iš šautuvų ir pabūklų metu daug lietuvių pasklido po aplinkinius miškus, nemaža jų buvo sužeista ir užmušta, o kiti, sovietinių vadų priversti, iš čia nužygiavo toliau į rytus. Šiose apylinkėse palaidoti du žuvę karininkai ir 12 kareivių. Dunilovo ligoninėje buvo tvarstomi šeši sužeisti lietuviai kareiviai, vienas leitenantas ir vienas kareivis.

Dimisijos kpt. Marijonas Stankevičius taip pat mini birželio 26 d. įvykusį mūšį, dviem lietuviškoms pėstininkų kuopoms puolus divizijos štabą. Įnirtingas mūšis trukęs apie valandą. Divizijos vadovybės įsakymu sukilėliai buvo apšaudyti intensyvia 618-ojo artilerijos pulko patrankų ugnimi.

[407] Ten pat.

[408] Pabaltijo ypatingosios karo apygardos įsakymas Nr. 067, 1940 m. spalio 3 d., LYA, f. K-8, ap. 2, b. 2, l. 1–81.

[409] *Karys*, 1942, Nr. 4.

Sukilimas buvo žiauriai numalšintas, sukilėlių į nelaisvę neimta – jie buvo sušaudyti vietoje[410].

Šį susirėmimą išsamiai yra aprašęs jo dalyvis jaun. ltn. J. Klivečka. Pasak jo, įvykių eiga buvo tokia. Priešlėktuvinės apsaugos būrys, kurio vadas buvo jaun. ltn. J. Klivečka, vykdydamas apsaugos nuo antpuolių iš oro užduotis, dažnai būdavo tolėliau nuo pulko. Pakeliui iki Gluboko buvo atvejų, kai į pulką kažkas paleisdavo keletą šūvių. Pulko vadovybei ir politrukams kilo įtarimas, kad tai šio būrio kareivių darbas. Būtent birželio 26 d. vieno postovio metu vėl į pulką buvo iššauta apie 10 šūvių. Pulko vadovybė nusprendė būrio vadą jaun. ltn. J. Klivečką suimti. Kai pulko vadas mjr. Grigorijus Černiakovas ir ypatingojo skyriaus įgaliotinis Jevsejus Jacovskis, paėmę per 10 kareivių, priartėjo prie leitenanto, šis suprato, kas jo laukia. Tačiau jam pavyko išvengti suėmimo ar sušaudymo vietoje ir nubėgti prie savo kulkosvaidžių rugių lauke. Leitenantui sukomandavus buvo atidengta ugnis iš visų trijų turimų sunkiųjų kulkosvaidžių. Į J. Klivečkos būrį taip pat buvo atidengta kulkosvaidžių ugnis. Tuo metu žuvo grandinis Šatas. Davus komandą atakuoti priešlėktuvinės apsaugos būrį, buvusį apie 200 m nuo pamiškės, nė vienas kareivis neišdrįso pasirodyti iš miškelio[411].

Matyt, rusai vadai pamanė, kad šaudo iš tikrųjų nemažas dalinys, todėl į priešlėktuvinės apsaugos būrį atidengė artilerijos ir minosvaidžių ugnį. Bet nė vienas sviedinys nenukrito ant būrio, o nuskriejo į priekį, kur žygiavo 618-asis artilerijos pulkas. Ten pamanius, kad šaudo vokiečiai, irgi atsiliepta artilerijos ugnimi (išsamiau apie 618-ojo artilerijos pulko veiksmus žr. skirsnyje „618-asis artilerijos pulkas"). Priešlėktuvinės apsaugos būrys pasinaudojo artilerijos susišaudymu ir pasišalino iš kautynių lauko. Net būriui nubėgus apie 4 km dar girdėjosi šaudymas[412].

Per šias kautynes buvo peršautas pulko propagandos instruktorius vyr. politrukas Miliutinas, iššaudyta daug arklių. Pasinaudoję sumaištimi daug lietuvių karių išsibėgiojo. Ten pat nusišovė ar buvo nušautas pulko prieššarvinių pabūklų baterijos būrio vadas ltn. Jonas Navikevičius[413].

Tą pačią birželio 26-ąją, tik gal kiek anksčiau, nusišovė ir 1-ojo bataliono adjutantas jaun. ltn. Arkadijus Vasiūnas. Kaip prisimena tuometinis 1-ojo bataliono vadas kpt. Stasys Balčiūnas, birželio 26 d., pulkui traukian-

[410] Dim. kpt. Marijonas Stankevičius, „To pamiršti negalima", *Klasta ir smurtu (1940–1941)*, p. 182–186.

[411] J[onas] K[livečka], „Mažas dalinėlis prieš gausingą priešą", *Karys*, 1942, Nr. 19, p. 4.

[412] Ten pat.

[413] Ten pat.

tis Polocko link, po vieno postovio pulko vadas įsakė batalionus išvesti į vieškelį, bet niekur nejudėti ir laukti, o pats su palyda išvyko į divizijos štabą. Tuo metu kažkas paleido porą šūvių virš galvų. Kpt. S. Balčiūnas davė komandą gultis vieškelio grioviuose, tačiau pulko komisaro pavaduotojas propagandos vadovas vyr. politrukas Miliutinas buvo kitokios nuomonės. Nors kpt. S. Balčiūnas ir jaun. ltn. A. Vasiūnas jam nepritarė, teko paklusti Miliutino komandai – rikiuotis ir eiti tolyn, – nes jo pareigos buvo aukštesnės[414]. Po valandos, kai buvo nužygiuota jau keletas kilometrų, batalioną pasivijo pulko vadovybė, sustabdė koloną ir su grasinimais, keiksmais įsakė grįžti atgal. Sugrįžus jau buvo tamsu. Vėl iš kažkur šūviai pulko link. Karių nuotaika kuo blogiausia, o čia dar pulko vadovybės kaltinimai įsakymo nevykdymu. Buvo galima laukti visko, ir jaun. ltn. A. Vasiūnas neišlaikė[415].

Apie kitus lietuvių karių pasitraukimus iš 234-ojo šaulių pulko nėra palikta prisiminimų, nors konfliktinių situacijų būta daug: paaiškėjus, kad traukiamasi į Rusiją, lietuviai kaip įmanydami stengėsi atsilaisvinti, dėl to kildavo ir ginkluotų susirėmimų. Viena iš pirmųjų atsilaisvinusių 234-ojo šaulių pulko kuopų buvo ltn. Stasio Jackūno vadovaujama 6-oji kuopa[416]. Kartu su ja atsilaisvino ir ltn. Povilas Raudys[417]. Šios kuopos branduolys pasitraukė į Labanoro apylinkes ir kurį laiką veikė kartu su vietos sukilėliais, o vėliau susijungė su ltn. Kačergiaus vadovaujamu partizanų būriu, kurio branduolys buvo karo mokyklos kursantų grupė[418].

Smulkesnės pabėgusių karių grupės ar pavieniai kariai jungėsi prie jau pradėjusių partizaninę kovą lietuvių karių. Antai prie Pabradėje susidariusios lietuvių karių grupės prisijungė nuo 234-ojo šaulių pulko atsiskyrusi penkių karių grupė, sugrįžusi nuo Baltarusijos pasienio[419].

Prie sukilėlių prisijungė ir pasitraukęs iš pulko Nepriklausomybės kovų savanoris vršl. Vladas Petrauskas. Vėliau įstojęs į lietuvių savisaugos batalioną, suorganizuotą iš buvusio 29-ojo šaulių teritorinio korpuso karių, V. Petrauskas žuvo kautynėse su sovietiniais partizanais 1942 m. spalio 18 d., batalionui esant už Lietuvos ribų[420].

[414] A. Martinionis, *Prievarta ir smurtu*, p. 201–204.
[415] Ten pat.
[416] Ltn. Kačergius, „Kariai Labanoro apylinkėje", *Karys*, 1942, Nr. 5, p. 2; Nr. 6, p. 2.
[417] Ten pat.
[418] Ten pat.
[419] *Karys*, 1942, Nr. 15.
[420] *Karys*, 1942, Nr. 46.

Kovodami sukilėlių gretose žuvo eil. Zuoza (nušautas Pažeimenės stovykloje), eil. Juozas Atkočius, eil. Vincas Stokna (žuvo ties Švenčionėliais), vršl. Kazys Šukys[421].

Traukimosi į Rusiją metu pulkas patyrė daug nuostolių nuo vokiečių aviacijos. Bene didžiausi nuostoliai buvo patirti netoli Polocko, pulkui sustojus poilsio viename iš miškelių. Čia po vieno iš tokių antpuolių vien 1-asis batalionas surinko 14 sužeistųjų, iš kurių vienas netrukus mirė[422]. Aplinkui gulėjo nukauti arkliai, degė sunkvežimiai.

Birželio 30 d. pulkas, praėjęs pro Polocko įtvirtinimus, pasuko Nevelio link. Nevelyje pulkas gavo daug atsarginių karių iš Kalinino ir Maskvos sričių[423]. Bet Nevelyje pulkas patyrė ir represijų, ir čia ypač pasižymėjo NKVD ypatingojo skyriaus įgaliotinis pulke Jevsejus Jacovskis.

234-ojo šaulių pulko, kuriam vadovavo mjr. Grigorijus Černiakovas ir pulko komisaras Andrejus Razinas, lietuvius karius buvo pradėta sekti dar pulkui esant Lietuvos teritorijoje. Ypač stengėsi prie pulko buvęs NKVD ypatingojo skyriaus įgaliotinis Jevsejus Jacovskis. Tačiau, nepaisant NKVD ir politrukų pastangų, į Rusiją atsitraukė vos keletas karininkų ir ne ką daugiau liktinių puskarininkių. Pulke liko tik keli šimtai kareivių, kurių nemenką dalį sudarė raudonarmiečiai, komjaunuoliai, aktyvistai ir žydų tautybės kariai.

Keršijant už nepavykusį atsitraukimą, pradėta suiminėti lietuvius karius. Birželio 28 d. suimtas vršl. Antanas Butkus ir karo tribunolo liepos 5 d. nuteistas mirti[424]. Liepos 3–4 d. buvo suimti 1-ojo bataliono vadas kpt. S. Balčiūnas, šaulių būrio vadas ltn. Kazys Juodis, vršl. Tichonas Koroliovas, kiek vėliau pėsčiųjų žvalgų būrio vadas ltn. Romas Žikorius.

Pasak kpt. S. Balčiūno, suėmimai buvo vykdomi taip, kad dalyse lietuviai kariai net nežinotų apie tai. Taip liepos 3 d. kpt. S. Balčiūnas buvo komandiruotas į Velikije Lukus, karo komendanto žinion, su 12 žmonių, tarp kurių buvo ir 2 karininkai, palyda. Komendantūroje kpt. S. Balčiūnas buvo areštuotas ir vėliau atsidūrė Norilsko lageryje[425].

Kpt. S. Balčiūnui ir vršl. T. Koroliovui pasisekė Norilsko lageriuose išlikti gyviems. Kpt. S. Balčiūnas po 10 metų lagerio dar 5 metus praleido tremtyje Norilske ir 1959 m. grįžo į Lietuvą[426]. Vršl. T. Koroliovas grįžo į

[421] *Lietuvių archyvas*, t. 2, p. 224–226.
[422] A. Martinionis, *Prievarta ir smurtu*, p. 201–204.
[423] Ten pat.
[424] *Lietuvos gyventojų genocidas 1939–1941*, t. 1, p. 190.
[425] A. Martinionis, *Prievarta ir smurtu*, p. 201–204.
[426] *Lietuvos kariuomenės karininkai 1918–1953*, t. 2, p. 117–118.

Lietuvą 1947 m., lageryje praleidęs 6 metus[427]. Ltn. R. Žikorius karo tribunolo 1941 m. gruodžio 22 d. nuteistas mirti ir 1942 m. birželio 29 d. buvo sušaudytas[428]. Ltn. K. Juodis 1942 m. lapkričio 12 d. mirė lageryje Norilske[429].

Pasitraukę į Rusiją pulko likučiai Raudonosios armijos vadovybės įsakymu liepos 8–15 d. dar buvo pasiųsti į kautynes prieš vokiečius. Jų metu nemaža pulko lietuvių karių pasidavė vokiečiams į nelaisvę, ir vėliau pulkas buvo išformuotas.

Apie pulko karius, pasidavusius vokiečiams į nelaisvę, duomenų nedaug. Kaip matyti iš atskirų atvejų, ne visi pasidavę į vokiečių nelaisvę lietuviai kariai buvo siunčiami į belaisvių stovyklas Vokietijoje ar kitose vietose, todėl bent kiek išsamesnius sąrašus sudaryti buvo neįmanoma. Antai apie vieną iš lietuvių karių grupių, pasidavusių į vokiečių nelaisvę Velikije Lukų rajone, žinoma tik tiek, kad joje buvo 234-ojo šaulių pulko jaun. psk. Kazys Kairys. Belaisvių voroje pavargęs nuo žygio, jis pasiliko 40 km iki Maladečinos ir daugiau žinių apie jį neturėta, o kiti drauge buvę lietuviai kariai iš Maladečinos buvo paleisti namo[430].

Su tais kariais, kurie mėgino pasiduoti vokiečiams į nelaisvę, bet nesėkmingai, ar buvo įtarti ketinimu pasiduoti vokiečiams, buvo žiauriai susidorojama. Antai, eil. Kazio Krištaponio teigimu, liepos viduryje Nevelio geležinkelio stotyje buvo suimti ir sušaudyti eiliniai Bronius Kisielius, Mykolas Žeruolis ir Šiurnas[431].

Pulko atitraukimo į Rusiją rezultatai buvo tokie, kad iš buvusių pulke 1941 m. birželio pradžioje maždaug šimto lietuvių karininkų Raudonojoje armijoje liko tik vienas – pėsčiųjų žvalgų būrio vadas ltn. Teodoras Čyžas. Karo metu jis tarnavo lietuviškojoje 16-ojoje divizijoje, tapo majoru. Mirė 1964 m. spalio 27 d. Vilniuje[432].

Iš trumpos apžvalgos matyti, kad lietuvių karių pasitraukimo iš Raudonosios armijos sąlygos buvo sudėtingos, daugeliui teko veikti mirties pavojaus akivaizdoje.

Kai kuriems karininkams ir puskarininkiams taip rizikuoti neprireikė, nes kilus karui jie buvo atostogose. Tačiau ir jie neliko nuošalyje, o kai kurie iš jų aktyviai veikė sukilėlių gretose.

[427] *Lietuvos gyventojų genocidas 1939–1941*, t. 1, p. 441.
[428] Ten pat, p. 945.
[429] Ten pat, p. 369.
[430] *Karys*, 1942, Nr. 25, p. 7.
[431] *Karys*, 1942, Nr. 31.
[432] *Lietuvos kariuomenės karininkai 1918–1953*, t. 2, p. 299.

Antai jaun. ltn. C. Skridaila atostogavo Platelių valsčiuje. Birželio 25 d. jis atvyko į Salantus ir padėjo organizuoti ir tvarkyti vietos sukilėlių būrį. Jo pastangomis būrys tą pačią dieną apsiginklavo, gavęs iš Šateikių sukilėlių būrio apie 50 rusiškų šautuvų ir nemaža šovinių. Sukilėliai ėmė eiti sargybas visame miestelyje ir jo apylinkėse, imtasi gaudyti komunistus ir aktyvistus. Padėčiai stabilizavusis, jaun. ltn. C. Skridaila išvyko į savo dalį Vilniuje[433].

259-asis šaulių pulkas buvo suformuotas iš Lietuvos kariuomenės 2-ojo ir 3-iojo pėstininkų pulkų bei 3-iosios raitosios baterijos, į pulką buvo įjungti Šaulių sąjungos štabo likučiai ir kariai iš padalinių prie 1-osios pėstininkų divizijos štabo[434].

Pulko vadu buvo paskirtas 2-ojo pėstininkų pulko vadas gen. št. plk. ltn. Antanas Špokevičius[435].

1941 m. gegužės mėn. antrojoje pusėje pulkas kartu su visa 179-ąja šaulių divizija buvo išsiųstas į vasaros stovyklą Pabradės poligone. Pulko sudėtis buvo tokia: pulko štabas, jaunesniųjų vadų mokykla, trys batalionai (be 9-osios kuopos, paliktos Vilniuje kareivinių ir turto apsaugai), ryšių kuopa, pėsčiųjų žvalgų kuopa, ūkio būrys, prieštankinis būrys, priešlėktuvinis būrys, minosvaidžių būrys, pulko artilerijos baterija, chemijos būrys, raitųjų žvalgų būrys, orkestras, ligoninė[436].

Nuo 1941 m. birželio 10 d. vadovavimą pulkui perėmė Raudonosios armijos karininkai. Pulkui vadovavęs gen. št. plk. ltn. Antanas Špokevičius birželio 10 d. turėjo išvykti į tobulinimosi kursus Maskvoje. Pulko vadu buvo paskirtas pplk. Okiševas. Kartu buvo pakeistas ir pulko štabo viršininkas plk. ltn. Raudonikis, taip pat turėjęs vykti į tobulinimosi kursus. Jį pakeitė rusas kapitonas. Pulko vado padėjėju liko mjr. Denisovas[437].

Negana to, per masinius suėmimus 1941 m. birželio 14–16 d. buvo suimti ir išvežti į Norilską 22 karininkai ir 2 viršilos.

Be to, įtarti dalyvavimu pogrindinėje veikloje buvo suimti ir tardomi, pradžioje Lietuvoje, o vėliau Gorkio kalėjime: kulkosvaidžių būrio vadas jaun. ltn. Juozas Insoda (1942 m. gruodžio 9 d. mirė Unžlage[438]); pulko štabo

[433] Iš Salantų valsčiaus savivaldybės sekretoriaus Izidoriaus Kurkliečio Salantų apylinkėje antikomunistinės veiklos nuo 1941 m. birželio 22 d. aprašymo, *1941 m. sukilimas: Dokumentų rinkinys* (Sud. V. Brandišauskas), Vilnius: LGGRTC, 2000, p. 98–100.
[434] 29-ojo ŠTK štabo 1940 09 01 slaptas raštas Nr. 1, LCVA, f. R-222, ap. 1, b. 15, l. 22–26.
[435] Įsakymas 29 šaulių teritoriniam korpusui Nr. 2, 1940 09 02, LCVA, f. R-222, ap. 2, b. 9, l. 14.
[436] Z[igmas] R[aulinaitis], „179 šaulių divizija vasaros stovykloje", *Karys*, 1942, Nr. 47–50.
[437] *Karys*, 1942, Nr. 49, p. 2.
[438] *Lietuvos gyventojų genocidas 1939–1941*, t. 1, p. 331.

viršininko padėjėjas gen. št. kpt. Stasys Nacickas (1944 m. balandžio 9 d. mirė Unžlage[439]); pulko štabo viršininko padėjėjas kpt. Vytautas Pečiūra, ryšių kuopos vadas ltn. Jonas Valkiūnas; viršila Jonas Domarkas (1943 m. rugsėjo 17 d. mirė Unžlage[440]); psk. Benediktas Dovydaitis (mirė lageryje[441]).

Masinių suėmimų metu ar po jų, siekdamas išvengti arešto, iš kariuomenės pabėgo šaulių kuopos vadas ltn. Povilas Paradnikas. Birželio 18 d. pabėgo kpt. Pranas Šopaga, leitenantai Pranas Sakalas ir Jonas Gužaitis[442]. Kpt. P. Šopaga prieš pabėgdamas užmušė rusą politinį vadovą.

Prasidėjus karui pulkas buvo pakeltas naktį į 23-iąją, apie 1 val. Buvo įsakyta rikiuoti kuopas su visa kautynių apranga, o dalinių vadams vykti pas pulko vadą gauti įsakymų. Surinkęs palapinėje dalinių vadus, pulko vadas pplk. Okiševas vadovauti batalionams paskyrė rusų leitenantus, o jų pavaduotojais paliko tikruosius batalionų vadus lietuvius. Batalionams buvo įsakyta užimti pozicijas prie Žeimenos upės. Esant pozicijose birželio 23 d. vokiečių aviacija bombardavo Pabradės geležinkelio stotį ir aerodrome nusileidusius lietuviškuosius lėktuvus ANBO. Vokiečių aviacijai bombarduojant žuvo ryšių kuopos jaun. psk. Antanas Jurkonis, kilęs iš Marginių kaimo, Jiezno valsčiaus, Alytaus apskrities[443].

Birželio 23-iosios vakare pulkas gavo įsakymą palikti pozicijas ir trauktis per Pabradę Švenčionių link. Spartus žygis truko iki birželio 24-osios vėlaus ryto.

Žygio metu naktį iš pulko pradėjo trauktis karininkai ir kareiviai. Ne tik pavieniui ar nedidelėmis grupėmis, bet ir ištisomis kuopomis.

Pakeliui iš Pabradės į Švenčionis nuo pulko atsiskyrė visa 1-ojo bataliono 1-oji kulkosvaidžių kuopa, 1-oji kuopa ir dalis 2-ojo bataliono 6-osios kuopos[444].

1-oji kulkosvaidžių kuopa atsiskyrė, nužygiavus už Pabradės Švenčionių kryptimi apie 2 km. Kuopos vadas kpt. Povilas Bareišis nusprendė toliau nebežygiuoti ir įsakė kuopai pasukti miško link. Jam padėjo būrių vadai jaun. ltn. Vladas Garsys, vršl. Jonas Kotleris ir vršl. Kostas Paulauskas. Buvę su kuopa bataliono vadas ltn. Starčenko, kuopos politinis vadovas Rumiancevas, trys ką tik paskirti į kuopą rusų leitenantai ir raudonarmiečiai pasiliko ant plento. Atsiskyrusi kuopa nužygiavo į pietus nuo Pabradės į

[439] Ten pat, p. 589.
[440] Ten pat, p. 240.
[441] Ten pat, p. 242.
[442] LCVA, f. R-660, ap. 2, b. 268, l. 2.
[443] *Karys*, 1942, Nr. 49, p. 2; Nr. 50, p. 4.
[444] Z[igmas] R[aulinaitis], „179 šaulių divizija vasaros stovykloje", *Karys*, 1942, Nr. 47–50.

Kazokiškės miškus. Ten kuopos vadui pasakius kareiviams, kad kas nenori su juo, gali eiti su rusais, iš kuopos pasišalino tik trys kareiviai – Kaplanas, Karnauskas ir komjaunuolis Slivinskas[445]. Tą pačią dieną buvo susisiekta su Pabradės partizanais ir kuopa išvyko į Pabradę[446].

Miške už Švenčionių, pasinaudodami postoviu ir tankiu mišku, pasišalino dar keli karininkai ir gerokas būrys kareivių. Antai gr. Julius Sodaitis žygiuojant Švenčionių link buvo nuginkluotas ir perduotas komjaunuoliams Okiūnui ir Cvirkai saugoti, kad nepabėgtų. Tačiau Švenčionių rajone gr. J. Sodaičiui kartu su draugu pavyko pabėgti. Nuvykę į Joniškį jie ten jau rado kelis pulko karininkus ir kareivius ir kartu su jais dalyvavo kovose su atsitraukiančiais raudonarmiečiais[447].

Nuo tada pulką pradėta saugoti labai atidžiai. Visiškai nusivaręs nuo kojų ir sumažėjęs iki keleto šimto vyrų, daugiausia komjaunuolių ir rusų, pulkas pasiekė Adutiškį birželio 25 d. apie 5 val. ryto[448].

Neaišku, dėl kokių aplinkybių grupė pulko karių, vadovaujamų pulko vado padėjėjo mjr. Denisovo, buvo užsilikusi Pabradės apylinkėse. Birželio 25 d. tarp Labanoro ir Balčio ežerų ši grupė atsitiktinai susitiko su gen. št. kpt. J. Puknio karo mokyklos kursantų grupe. Kilus susišaudymui, gen. št. kpt. J. Puknys žuvo, nuostolių patyrė ir raudonarmiečių būrys[449].

Nuo Adutiškio pulkas žygiavo Pastovio kryptimi. Perėjusį Lietuvos sieną ir sustojusį miške poilsio pulką pastebėjo vokiečių lėktuvai ir apmėtė bombomis. Žuvo 15 karių ir maždaug dar tiek buvo sužeista. Sunkiai sužeistas pulko bibliotekos vedėjas psk. Kaminskas sanitarine mašina buvo išgabentas į Rusiją[450]. Per keletą vėlesnių vokiečių aviacijos antskrydžių patirta ir daugiau aukų[451].

Nors per vokiečių aviacijos antskrydžius būdavo patiriama nuostolių, lietuviai kariai jų laukdavo, nes antskrydžio metu reikėdavo slėptis krūmuose, o po kiekvienų tokių slėpynių į rikiuotę nebegrįždavo po keletą vyrų. Taip nebegrįžo jaun. ltn. Napoleonas Binderis, o kpt. Vaclovas Navickas dingo su visu savo būriu[452].

Baltarusijoje po vieno aršaus vokiečių aviacijos antpuolio drąsesni lietuviai nusprendė nebedelsti. Įvyko grumtynės, kurių metu buvo sunkiai

[445] Kpt. Bareišis, „Vienos kulkosvaidžių kuopos veiksmai Pabradės apylinkėje", *Karys*, 1942, Nr. 3, p. 4.
[446] Ten pat.
[447] *Karys*, 1942, Nr. 4.
[448] Z[igmas] R[aulinaitis], „179 šaulių divizija vasaros stovykloje", *Karys*, 1942, Nr. 47–50.
[449] Ltn. Kačergius, „Kariai Labanoro apylinkėje", *Karys*, 1942, Nr. 5, p. 2; Nr. 6, p. 2.
[450] *Karys*, 1942, Nr. 4.
[451] Z[igmas] R[aulinaitis], „179 šaulių divizija vasaros stovykloje", *Karys*, 1942, Nr. 47–50.
[452] *Klasta ir smurtu* (Sud. A. Martinionis), p. 212.

sužeistas pulko vadas pplk. Okiševas. Su ginklais rankose grupė lietuvių prasiveržė į miškus. Dauguma jų sugrįžo į Lietuvą, o dalis žuvo pakeliui susirėmimuose su rusų daliniais[453].

Jau Baltarusijos teritorijoje iš pulko teliko negausūs likučiai. Atsitraukus į Rusiją 1941 m. liepos 3–4 d. Velikije Lukuose buvo suimti 2-ojo bataliono vadas kpt. Andrius Ambraziejus, kpt. Juozas Stravinskas, kuopos vadas ltn. Antanas Levinas. Pradžioje jie buvo kalinami Nevelyje ir Kalinine (dabar Tverė), o vėliau išvežti į Norilską. Du iš jų į Lietuvą nebesugrįžo: kpt. A. Ambraziejus 1942 m. birželio 20 d. mirė lageryje[454], o ltn. A. Levinas Taimyro apygardos teismo 1941 m. gruodžio 26 d. buvo nuteistas mirti ir 1942 m. birželio 29 d. sušaudytas[455].

Akivaizdu, kad suėmimai buvo kerštas už nesėkmingą pulko atsitraukimą į Rusiją. Matyt, saugumiečiai stengėsi apginti ir save, kad „pražiūrėjo" lietuvių pabėgimus atsitraukimo metu, tad net nesistengė argumentuoti suėmimo priežasties. Antai 179-osios šaulių divizijos NKVD 3-iojo skyriaus įgaliotinis saugumo jaun. ltn. Gavričkovas 1941 m. liepos 3 d. nutartyje suimti teigė, kad kpt. A. Ambraziejus *„reiškė nepasitenkinimą esama santvarka, kilęs iš socialiai svetimos aplinkos, tarnybines pareigas atlieka labai aplaidžiai"*. Tačiau ir to pakako, kad NKVD 3-iojo skyriaus viršininkas V. Krestjanovas nutartį patvirtintų. Tardymo metu, jau Norilske, dar buvo „atskleista", kad A. Ambraziejus savo pažiūromis dalinosi su kpt. Andriumi Juškevičiumi ir kpt. Ignu Kalasausku, kurie atsitraukimo į Rusiją metu dezertyravo[456].

Rusijoje pulkas kurį laiką buvo dislokuotas Nevelio rajone, o iš ten pasiųstas į frontą ties Idrica. Pulke tebuvo likę nedaug lietuvių karininkų ir liktinių puskarininkių. Žinoma, kad į frontą pateko ltn. Steponėnas, ryšių kuopos telefonų-signalų būrio vadas viršila Petras Jaglinskas, pulko raštvedys psk. Tadas Klumbys, san. psk. Antanas Žukauskas ir kt.[457]

Kautynėse ties Idrica dalis lietuvių karių, kuriems pavyko, pasidavė vokiečiams į nelaisvę. Manytina, kad tuo metu į vokiečių nelaisvę pateko pulko štabo raštvedys psk. Vladas Vaitiekūnas. Jis pateko į vieną karo belaisvių stovyklą Vokietijoje, iš kurios paleistas 1942 m. vasario 28 d. sugrįžo į Lietuvą[458]. Eil. Jurgis Kuckailis, tarnavęs 2-ojoje kulkosvaidžių kuopoje, dingo be žinios[459], nors 1941 m. liepos 12 d. jis dar buvo Viazmos apylinkėse[460].

[453] Z[igmas] R[aulinaitis], „179 šaulių divizija vasaros stovykloje", *Karys*, 1942, Nr. 47–50.
[454] *Lietuvos gyventojų genocidas 1939–1941*, t. 1, p. 92; LYA, f. K-1, ap. 58, b. Nr. P-10584.
[455] *Lietuvos gyventojų genocidas 1939–1941*, t. 1, p. 497.
[456] LYA, f. K-1, ap. 58, b. P-10584, l. 1, 7–8.
[457] *Karys*, 1941, Nr. 2, p. 5.
[458] *Karys*, 1942, Nr. 11.

Po kautynių ties Idrica 259-asis šaulių pulkas, kaip karinis vienetas, nustojo egzistavęs. Netrukus pulkas buvo išformuotas.

Atsilaisvinusiems pulko kariams, likusiems Lietuvoje ir pradėjusiems rinktis Vilniuje, savo kareivinėse Antakalnyje, vadovauti ėmėsi vyriausias laipsniu mjr. Jonas Tapulionis[461]. Pulko kariai, susirinkę Pabradėje, į Vilnių nebegrįžo ir liko kovoti ten susiformavusios rinktinės gretose[462].

259-ajam šaulių pulkui vėl įsikūrus Vilniuje, buvo pradėta rinkti žinias apie žuvusius ir dingusius pulko karius. Tada pavyko išsiaiškinti tik tai, kad pirmosiomis karo dienomis žuvo ir dingo be žinios 5 karininkai (karo metu visi jie tarnavo 16-ojoje lietuviškojoje divizijoje – *S. K.*), 8 kareiviai ir puskarininkiai[463].

Kiek buvo žuvusiųjų, tikslių duomenų nėra. Yra žinių apie šiuos žuvusius pulko karius: jaun. psk. Antanas Jurkonis (žuvo nuo lėktuvo skeveldros Pažeimenės stovykloje), 2-osios kuopos grandinis Merkevičius (žuvo kautynėse su rusais netoli Joniškio)[464], eil. Jonas Kurapkis (žuvo nuo lėktuvo bombos skeveldros)[465], psk. Adolfas Petrulis (nužudytas Pažeimenės poligone)[466], psk. Lenkaitis[467], jaun. psk. Zamaras (žuvo birželio 26 d. Vilniuje)[468], eil. Česlovas Petrosevičius ir eiliniai Eduardas Astrauskas ir Povilas Vnarauskas, žuvę Pabradėje[469].

Į Rusiją atsitraukė ir vėliau kovojo lietuviškosios 16-osios divizijos gretose penki pulko karininkai. Tai kpt. Bronius Bitinaitis, ltn. Antanas Stanislovavičius, jaun. leitenantai Stasys Karnaitis, Aleksas Strelčiūnas, Kostas Steponėnas.

Su pulku į Rusiją atsitraukė ir kapelmeisterio Stasio Jautako vadovaujama pulko muzikantų komanda[470].

Ties Velikije Lukais pabėgo nemaža lietuvių karių, bet ne visi iš jų turėjo galimybę perbėgti pas vokiečius. Kai kuriems, siekusiems pabėgti bet

[459] *Karys*, 1942, Nr. 18, p. 4.
[460] *Karys*, 1942, Nr. 16, p. 5.
[461] Z[igmas] R[aulinaitis], „179 šaulių divizija vasaros stovykloje", *Karys*, 1942, Nr. 47–50.
[462] Ten pat.
[463] Ten pat.
[464] *Lietuvių archyvas*, t. 2, p. 225.
[465] Ten pat.
[466] LCVA, f. R-660, ap. 2, b. 268, l. 2.
[467] *Lietuvių archyvas*, t. 2, p. 225.
[468] Ten pat.
[469] Ten pat, p. 226.
[470] *Karys*, 1941, Nr. 2, p. 5.

kuria kaina, dėl to teko dar kurį laiką tarnauti kitose Raudonosios armijos dalyse. Antai eil. P. Kunavičius ir keletas bendražygių, pabėgę iš rusų voros apie 25 km nuo Velikije Lukų, netrukus pateko į Toropeco miesto enkavėdistų rankas. Iš ten jie buvo pasiųsti į 56-ojo korpuso artilerijos pulką. Kautynių su vokiečiais ties Velikije Lukais metu eil. P. Kunavičiui rugpjūčio 27 d. pavyko pabėgti ir pasiduoti vokiečiams. Jo bendražygiui psk. Antanui Graževičiui tai pavyko dar vėliau – rugsėjį[471].

Po atsitraukimo į Rusiją lietuviai kareiviai buvo atskirti nuo kitų pulko raudonarmiečių ir pasiųsti rengti įtvirtinimų už Kalinino prie Volgos upės. Bet ir ten esant kai kuriems iš jų pavyko patekti pas vokiečius. Antai keturi kariai – Jonas Paškonis, Levinas, Aleksa ir Černiauskas – buvo paskirti prie prieplaukos darbų. Priartėjus frontui jie pateko į vokiečių nelaisvę. Būdamas nelaisvėje per rusų puolimą J. Paškonis buvo sužeistas į ranką ir, kartu su vokiečių sužeistaisiais lėktuvu nuskraidintas į Vokietiją, kurį laiką išbuvo vienoje iš belaisvių stovyklų. Paleistas iš nelaisvės, 1942 m. balandžio pradžioje jis kartu su grupe lietuvių karių, daugiausia karininkų, sugrįžo į Lietuvą[472].

Kai kurie dar Lietuvoje atsilaisvinę pulko karininkai, puskarininkiai ir kareiviai negrįžo į pulką, o jungėsi prie lietuvių sukilėlių ar partizanų. Būrio vadas jaun. ltn. Feliksas Butrimėnas nuo 1941 m. birželio pabaigos ar liepos pradžios pradėjo organizuoti partizanus Žiežmarių miestelyje ir apylinkėje[473].

618-asis artilerijos pulkas. Pulko vadu buvo paskirtas mjr. Antanas Dapkus[474], buvęs Kariuomenės štabo artilerijos inspekcijos karininkas, nuo 1940 m. liepos 1 d. 3-iojo artilerijos pulko vado padėjėjas[475].

Pulkas buvo dislokuotas Kupiškyje. Pulkui išvykus į Pabradės vasaros stovyklą, nuolatinėje dislokacijos vietoje liko dalis karių kareivinių, sandėlių ir kitokio turto apsaugai.

1941 m. birželio 7–10 d. buvo pakeista pulko vadovybė, į tobulinimosi kursus išsiuntus pulko vadą mjr. Antaną Dapkų ir pulko štabo viršininką mjr. Balį Steikūną. Juos pakeitė Raudonosios armijos karininkai.

Per masinius suėmimus birželio 14–16 d. buvo suimti ir išvežti į Rusiją 10 karininkų, iš kurių 9 vėliau pateko į lagerį Norilske. Tik vienam iš

[471] Ten pat.

[472] *Klasta ir smurtu* (Sud. A. Martinionis), p. 212.

[473] Jaun. ltn. Mato Valeikos raportas Kauno komendantui, 1941 m. liepos 2 d., LCVA, f. R-1444, ap. 1, b. 9, l. 61.

[474] Pabaltijo ypatingosios karo apygardos įsakymas Nr. 030, 1940 m. rugsėjo 2 d., LYA, f. K-8, ap. 2, b. 1, l. 3–8.

[475] Įsakymas liaudies kariuomenei Nr. 85, 1940 m. liepos 11 d., LCVA, f. R-222, ap. 1, b. 1, l. 62.

suimtųjų, pulko chemijos tarnybos viršininkui ltn. Povilui Grižui, per laimingą atsitiktinumą pavyko Smolensko srityje pabėgti ir grįžti į Lietuvą. Tai buvo vienintelis sėkmingo suimtųjų lietuvių karių pabėgimo iš Rusijos teritorijos atvejis.

Apie karo pradžią pulkui buvo pranešta birželio 22 d. apie 17 val. pulko komisaro Možeiko surengtame mitinge. Tada užsiimta pabūklų maskavimu ir sviedinių jiems pargabenimu. Tik apie 1 val. nakties pulkui buvo paskelbtas pavojaus signalas. Pradžioje pulkas išsidėstė pozicijose aplink stovyklą, o birželio 23 d. vakare buvo gautas įsakymas žygiuoti Vilniaus link. Tačiau priėjus Pabradę pulkas buvo sustabdytas, o ryte nurodyta žygiuoti Švenčionių link[476].

Išvykstant iš stovyklos į pozicijas, joje buvo palikta grupė karių turto apsaugai. Pulkui pradėjus žygį Švenčionių link, stovyklos apsaugos lietuviai kariai susitarė nesitraukti. Jie areštavo budėtoją rusą karininką, sukilimo metu nušovė 1-ojo diviziono politruko padėjėją Augulį (palaidotas prie Pabradės) ir išstatė savo sargybą, kad netikėtai neužpultų rusai. Stovyklos įgula nuolat gausėjo, sugrįžtant atsilaisvinusiems kariams[477].

Atskirai nuo pulko buvo dar viena apie 20 karių grupė, vadovaujama būrio vado jaun. ltn. Antano Černiausko. 1941 m. pavasarį pulkas buvo perginkluotas naujais artilerijos pabūklais, o seni, iš Lietuvos kariuomenės laikų, turėjo būti išvežti į Rusiją. Išvežamus artilerijos pabūklus, Kupiškyje pakrautus į vagonus, lydėti į Šiaulius ir ten perkrauti į kitus geležinkelio vagonus buvo pavesta jaun. ltn. A. Černiauskui su karių komanda. Grupė iš Kupiškio išvyko birželio 21 d., bet užduoties taip ir neįvykdė. Birželio 22 d. ryte privažiavus Šiaulius traukinys buvo sustabdytas, nes geležinkelį sugadino bombardavę vokiečių lėktuvai. Tada jaun. ltn. A. Černiauskas nusprendė pėsčiomis su komanda grįžti į Kupiškį, bet ten, nuolatinėje pulko dislokacijos vietoje, jau nieko neberado. Tada karininkas liepė kariams išsivaikščioti, saugumo dėlei persirengus civiliais drabužiais[478]. Pats jaun. ltn. A. Černiauskas pateko į vokiečių nelaisvę ir iš vokiečių belaisvių stovyklos grįžo į Lietuvą 1942 m. balandžio 2 d.[479]

Taigi lietuvių atsiskyrimas iš pulko prasidėjo dar pulkui nepradėjus trauktis į Rusiją. Tačiau tai vyko dėl susidariusių palankių aplinkybių, į ku-

[476] J. Bitkevičius, „Paskutinis 618-to AP žygis", *Karys*, 1943, Nr. 24, p. 142–143.

[477] *Karys*, 1942, Nr. 15.

[478] B. Katausko 1945 m. gegužės 27 d.apklausos protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 44400/3, l. 202–203; B. Katausko 1968 m. balandžio 23 d. apklausos protokolas, ten pat, b. 47588/3, l. 213–223.

[479] *Karys*, 1942, Nr. 14.

rias pateko dvi nedidelės grupės karių. Masinis lietuvių karių atsiskyrimas prasidėjo naktį, žygio iš Pabradės apylinkių metu. Pirmasis atsiskyrė baterijos vadas ltn. Petras Mėlinis – jis pasiliko Pabradės apylinkėse su visa savo baterija[480]. Atsiskiriant buvo nušautas baterijos politrukas[481].

Pulkui atvykus į Švenčionis paaiškėjo, kad dingo daug kareivių ir karininkų. 3-iajame divizione iš karininkų liko tik diviziono vadas, kareivių laikytas probolševikiniu, mjr. Antanas Raugalė[482]. Toliau žygiuojant Adutiškio link, pabėgančiųjų dar daugėjo. Mjr. A. Raugalė ir politrukas Pugačiovas nespėjusiems pabėgti diviziono kareiviams prigrasino sušaudymu vietoje, tačiau ir tai negelbėjo[483].

Siekdama sustabdyti lietuvių karių bėgimą pulko vadovybė ėmėsi represijų. Už Adutiškio buvo suimti kaip nepatikimi ir sušaudyti baterijos vadas ltn. Petras Gavulis, diviziono žvalgybos viršininkas jaun. ltn. Juozas Kęstutis Kazėnas, psk. Viktoras Bitaravičius, o iš lietuvių karių atimti šautuvai[484]. Dėl represijų ir sustiprintos politrukų kontrolės nuo tada pabėgti buvo beveik neįmanoma. Be to, ir likusius lietuvių karius stebėti buvo lengviau, nes jų gretos jau buvo gerokai praretėjusios, o nemenka dalis likusiųjų buvo komjaunuoliai ir aktyvistai.

Už Gluboko miestelio įvyko susišaudymas, kurį sukėlė 234-ojo šaulių pulko priešlėktuvinės apsaugos būrys[485]. Prieš būrį buvo panaudota 234-ojo šaulių pulko artilerija ir minosvaidžiai, bet sviediniai pasiekė ne būrį, o pirmyn nuėjusį artilerijos pulką. Mjr. A. Raugalės įsakymu buvo atidengta atsakomoji ugnis. Per dviejų pulkų artilerinį susišaudymą buvo sužeistas į kairįjį petį ir šoną mjr. A. Raugalė, sužeistas į koją jaun. ltn. Steponas Linkus, nukautas eil. Kaštaunas[486].

Toliau traukiantis į Rusiją žuvo vršl. Valiulis, eil. Bronius Aukštikalnis[487].

Polocke prie pulko buvo prijungti Kupiškyje buvę palikti kareivinių ir turto apsaugai kariai. Jie kartu su atostogavusiais diviziono vadu mjr. Vladu Pioravičiumi ir diviziono vyr. adjutantu kpt. Antanu Maksimaičiu buvo enkavėdistų suimti ir traukiniu atvežti į Polocką. Kpt. A. Maksimaitis buvo

[480] J. Bitkevičius, „Paskutinis 618-to AP žygis", *Karys*, 1943, Nr. 24, p. 142–143.
[481] *Klasta ir smurtu* (Sud. A. Martinionis), p. 181.
[482] J. Bitkevičius, „Paskutinis 618-to AP žygis", *Karys*, 1943, Nr. 24, p. 142–143.
[483] Ten pat.
[484] Ten pat.
[485] J[onas] K[livečka], „Mažas dalinėlis prieš gausingą priešą", *Karys*, 1942, Nr. 19, p. 4.
[486] J. Bitkevičius, „Paskutinis 618-to AP žygis", *Karys*, 1943, Nr. 24, p. 142–143.
[487] *Lietuvių archyvas*, t. 2, p. 224–226.

atskirtas ir išvežtas į Polocką, o mjr. V. Pioravičius dar keletą dienų vadovavo 2-ajam divizionui, bet vėliau iš pulko dingo, paskirtas į kitą vietą[488].

Birželio pabaigoje pulkas pasiekė Nevelio apylinkes. Pasak pulko karių, iš pulke buvusių lietuvių puskarininkių tuo metu buvo likusi tik saujelė, o iš karininkų – vienas priešlėktuvinės apsaugos būrio vadas ltn. Stasys Gaidimauskas[489]. Visi kiti karininkai jau buvo atsilaisvinę iš pulko, išskyrus minėtuosius prievarta atvežtus iš Kupiškio mjr. V. Pioravičių ir kpt. A. Maksimaitį bei susišaudymo metu už Gluboko sužeistus mjr. A. Raugalę ir jaun. ltn. S. Linkų.

Netoli Nevelio liepos 4–5 d. pulkas buvo papildytas mobilizuotais raudonarmiečiais, vadinamaisiais atsarginiais. Tačiau net ir tada karių neužteko, tad vietoj buvusių anksčiau pulke trijų divizionų teko formuoti tik du. Formuojant divizionus, lietuvių į juos neskirta. Vengta skirti net lietuvius komjaunuolius, nes ir iš jų tarpo buvo nemaža pabėgusiųjų.

Apie liepos 10 d. buvo suformuotas 2-asis divizionas ir išsiųstas į frontą ties Idrica. Divizionui išvykstant į frontą buvo paimta ir keletas lietuvių karių, kiti palikti prie dar formuojamo 1-ojo diviziono[490].

Fronte ties Idrica 2-asis divizionas buvo vokiečių stipriai sumuštas, net nespėjus iššauti nė vieno šūvio iš pabūklų. Taiklia vokiečių minosvaidžių ugnimi buvo išvesti iš rikiuotės keli pabūklai su tarnybomis. 1-asis divizionas irgi pateko į Idricos rajoną, bet vėliau buvo išsiųstas į Ostaškovą, kur buvo surinkti 179-osios šaulių divizijos likučiai ir paversti darbo batalionais statyti įtvirtinimus Volokolamske, Kline ir kitose vietose Pamaskvėje[491].

Po nesėkmingų kovų Idricos rajone 1941-ųjų liepos pabaigoje pulke iš turėtų 24 artilerijos pabūklų buvo likę tik 2. Pulkas neteko apie 70 proc. žmonių.

Vokiečiams pralaužus frontą ties Idrica, Raudonosios armijos dalys per dvi dienas pakrikai atsitraukė prie Velikije Lukų ir tik tada kiek susitvarkė. Nelikus artilerijos, pulko likučiai buvo paversti pėstininkais. Pradžioje ėję sargybas, rugpjūčio viduryje jie buvo pasiųsti į apkasus. Lietuviai kariai stengėsi, kiek tai buvo įmanoma, laikytis kartu. Vokiečiams veržiantis pirmyn, rugpjūčio 22–23 d. Raudonosios armijos dalys, tarp kurių buvo ir pulko likučiai, liko vokiečių apsuptos Velikije Lukų rajone. Rugpjūčio 24 d. Raudonosios armijos dalys pabandė išsiveržti iš apsupties. Tuo pasinaudodami lietuviai kariai suskubo pasiduoti vokiečiams į

[488] J. Bitkevičius, „Paskutinis 618-to AP žygis", *Karys*, 1943, Nr. 24, p. 142–143.
[489] Ten pat.
[490] Ten pat.
[491] Ten pat.

nelaisvę. Šiose kautynėse žuvo eil. Patašius, eil. Jonas Žilinskas, eil. Mikulėnas ir kiti[492].

Iš viso kautynių metu Rusijoje vokiečiams į nelaisvę pasidavė nemažas skaičius pulko karių.

Kautynėse ties Idrica ir Velikije Lukais žuvo ar buvo nužudyti pulko kariai lietuviai jaun. puskarininkiai Bronius Žukauskas, Vladas Raščiauskas, Juozas Jurevičius, Jurgis Kremeris, eiliniai Vladas Kazakauskas, Juozas Kukanka (ar Kuchanka), Alfonsas Naruševičius, Juozas Vanagas, Petras Vanagas[493].

Didelių nuostolių patyrė ir pulke tarnavę raudonarmiečiai ir politiniai vadovai. Žuvo pulko vadas mjr. Šaulevičius, pulko komisaras Možeiko, vyr. leitenantas Kurnosovas, vyr. ltn. Lapkovas, politruko padėjėjas lietuvis Kondratas. 7-osios baterijos politrukas Pugačiovas buvo pašautas kito politruko[494].

Nuolatinėje pulko dislokavimo vietoje Kupiškyje atsilaisvinimo metu lietuviai likvidavo buvusį 4-osios baterijos politruką, mokomosios baterijos politruką (pavardė nežinoma), politruką Nepliujevą ir politruko padėjėją Jurevičių. Į vokiečių nelaisvę pateko ir ten žuvo klubo viršininkas politrukas Minko. Manoma, kad žuvo ir politrukas Šostakas[495].

Pulko ūkio būrio vadas ltn. Antanas Gudelis su Kupiškyje pasilikusiais lietuviais kariais pasitraukė į Šepetos mišką ir ten subūrė sukilėlių būrį. Šiam būriui teko ne kartą susikauti su besitraukiančiais per Kupiškio apylinkes raudonarmiečiais, sovietiniais ir partiniais aktyvistais[496]. Turėta ir aukų. 1941 m. birželio 24 d. kautynėse ties Šepeta prie Kupiškio žuvo eiliniai Vincas Aleksynas ir Vytautas Alešiūnas[497]. Pastarasis jau sužeistas buvo subadytas durtuvais[498]. 1941 m. birželio 27 d. ryte ginant Kupiškį nuo besitraukiančių raudonarmiečių žuvo eil. Severinas Kalinauskas[499].

619-asis haubicų artilerijos pulkas. Pulkas suformuotas iš Lietuvos kariuomenės 1-ojo artilerijos pulko, 1-ojo pėstininkų pulko, 2-ojo ulonų pulko, 1-osios raitosios baterijos ir poligono komendantūros[500]. Pulko vadu

[492] Ten pat.
[493] *Karys*, 1942, Nr. 22, p. 5.
[494] J. Bitkevičius, „Paskutinis 618-to AP žygis", *Karys*, 1943, Nr. 24, p. 142–143.
[495] Ten pat.
[496] *Lietuvos kariuomenės karininkai 1918–1953*, t. 3, Vilnius, 2003, p. 242.
[497] *Lietuvių archyvas*, t. 2, p. 224–226.
[498] *Karys*, 1942, Nr. 7, p. 5.
[499] Ten pat.
[500] 29 korpuso slaptas raštas Nr. 1 184 šd artilerijos pulko vadui (Aplinkraščio kopija), 1940 09 01, LCVA, f. R-222, ap. 2, b. 15, l. 22–26.

buvo paskirtas plk. ltn. Adomas Jonavičius, buvęs 2-ojo artilerijos pulko vado padėjėjas[501].

Pradžioje buvo numatyta pulką dislokuoti Švenčionyse[502], tačiau nesant galimybių ten apgyvendinti visus karius, buvo nuspręsta pulką dislokuoti Švenčionėliuose, o vieną divizioną – Pabradėje.

Per masinius suėmimus 1941 m. birželio 14–16 d. pulke buvo suimta, palyginti su kitomis korpuso dalimis, nedaug karininkų: vet. ltn. Antanas Žlioba ir ugnies būrio vadas jaun. ltn. Pranas Vaškys.

Apie pulko veiksmus, prasidėjus karui, žinoma nedaug. Kaip ir kitose divizijos dalyse, lietuviai kariai naudojosi bet kokiu palankesniu momentu pasitraukti iš pulko ir likti Lietuvoje. Tai padaryti buvo lengviau ir dėl kilusios sumaišties, dėl kurios pulkas jau pačioje traukimosi pradžioje buvo išsklaidytas. Antai naktį iš birželio 23-iosios į 24-ąją divizijos dalims išžygiavus Švenčionių link, Pabradės apylinkėse buvo pasilikusios dvi baterijos. Lietuvių karių jose jau buvo beveik nebelikę[503].

Kol pulkas traukėsi per Lietuvos teritoriją, lietuviai kariai nuolat nuo jo atsiskirdavo. Nemažą reikšmę tam turėjo kiek palankesnės nei kitų divizijos dalių sąlygos. Mat nuolatinė 619-ojo artilerijos pulko dislokacijos vieta buvo Pabradėje ir Švenčionėliuose, tad kariams vietovės, per kurias teko trauktis pirmosiomis karo dienomis, buvo gerai žinomos. Kita vertus, kariams buvo lengviau rinktis, kur eiti, palikus besitraukiantį pulką. Patogiausia buvo sugrįžti į Pabradę. Čia jau birželio 24-ąją pulko kareivinėse pradėjo formuotis pabėgusių pulko karių grupė. Jos branduolį sudarė kareivinių apsaugos būrio kareiviai, vadovaujami 619-ojo artilerijos pulko jaun. ltn. Vytauto Jurevičiaus[504]. Birželio 24 d., gavę politruko įsakymą gabenti į geležinkelio stotį turtą ir ginklus, lietuviai kariai atsisakė tai daryti, nušalino politruką, areštavo kartu buvusius raudonarmiečius ir ėmė rengtis gynybai nuo Raudonosios armijos dalių, be pertraukos besitraukiančių plentu iš Vilniaus Švenčionių kryptimi[505].

Nemažai pabėgusių iš Raudonosios armijos karių rinkosi Švenčionėliuose. Čia netrukus susiformavo Švenčionėlių rinktinė.

[501] Pabaltijo ypatingosios karo apygardos įsakymas Nr. 030, 1940 m. rugsėjo 2 d., LYA, f. K-8, ap. 2, b. 1, l. 3–8.
[502] 29 ŠTK štabo įsakymas žygiui į naująsias dislokavimo vietas, aplinkraštis Nr. 1359, 1940 09 04, LCVA, f. 532, ap. 1, b. 179, l. 113–115.
[503] A. Savūnas, „Antroji baterija sukyla", *Karys*, 1943, Nr. 1–3.
[504] Vytautas Jurevičius, „Pabradės komendantas", *Sukilimas 1941 m. birželio 22–28 d.* (Sud. A. Martinionis), p. 185–186.
[505] Kpt. Urbonas, „Trumpa 29-ojo šaulių teritorinio korpuso lietuviškųjų dalių iš Raudonosios armijos atsipalaidavimo apžvalga", *Karys*, 1943, Nr. 43, p. 265.

Korpuso ir divizijos NKVD Ypatingojo skyriaus reakcija į tai, kad dauguma pulko karių pasiliko Lietuvoje, buvo brutali. Atsitraukus į Rusiją 1941 m. liepos 4 d. buvo suimti ir vėliau išvežti į lagerį Norilske pulko vyr. gydytojas kpt. Vladas Jaloveckas (1950 m. mirė lageryje)[506], pulko jaun. artilerijos technikas ltn. Antanas Povilanskis[507], ugnies būrio vadas jaun. ltn. Balys Venclauskas (1941 m. gruodžio 21 d. mirė lageryje)[508].

Be minėtų pulko karininkų, į Rusiją pasitraukė ir vėliau tarnavo lietuviškojoje 16-ojoje divizijoje pulko karininkai pulko intendantūros reikmenų tiekimo viršininkas mjr. Soteras Marcinkus, baterijos vadas kpt. Stasys Krikščikas, pulko priešlėktuvinės apsaugos būrio vadas ltn. Justinas Andrijauskas ir pulko štabo viršininko padėjėjas ltn. Antanas Urbonas. Ltn. J. Andrijausko likimas buvo tragiškas. Formuojant lietuviškąją 16-ąją diviziją Balachnoje 1942 m. rugpjūčio 10 d. jis buvo suimtas ir netrukus nuteistas 10 metų lagerio. Kalintas Pravdinske, Balachnos rajone, ir viename iš Gorkio srities lagerių.1942 m. lapkričio 23 d. lageryje žuvo[509].

Išskirtinis ir atsitraukusio į Rusiją kpt. Jono Motuko likimas. Apie jo tolesnę tarnybą Raudonojoje armijoje žinių nėra, tačiau žinoma, kad jis vėliau dirbo vienoje iš užfrontės gamyklų Čeboksaruose, Čiuvašijoje ir po karo grįžo į Lietuvą[510].

Iš karo pradžioje atsitraukusių į Rusiją pulko likučių nedidelė lietuvių karių dalis pateko į vokiečių nelaisvę ar dingo be žinios. Antai Lietuvoje 1941 m. pabaigoje ir 1942 m. per spaudą ieškota viršilų ugnies būrio vado Prano Jokubaičio[511], pulko ūkio būrio vado Jono Mikalausko[512], eilinių Vlado Karobkos[513], Felikso Macijausko (tarnavo 3-iojoje baterijoje)[514], Kazio Pažemecko[515], Alfonso Petrašiūno[516], Stasio Volskio[517] ir kitų.

179-osios šaulių divizijos 87-asis žvalgybos batalionas buvo suformuotas iš Lietuvos kariuomenės šarvuočių rinktinės, papildant kariais iš

[506] *Lietuvos gyventojų genocidas 1939–1941*, t. 1, p. 341.
[507] Ten pat, p. 660.
[508] Ten pat, p. 895.
[509] *Lietuvos kariuomenės karininkai 1918–1953*, t. 2, Vilnius, 2002, p. 57.
[510] Ten pat, t. 5, Vilnius, 2005, p. 287.
[511] *Savitarpinės pagalbos žinios*, 1941, Nr. 1.
[512] Ten pat.
[513] *Karys*, 1942, Nr. 14, p. 7.
[514] Ten pat, Nr. 33, p. 5.
[515] Ten pat, Nr. 18, p. 4.
[516] Ten pat, Nr. 7, p. 7.
[517] Ten pat.

3-iojo dragūnų pulko[518]. Bataliono vadu buvo paskirtas 1-ojo pėstininkų pulko 3-iojo bataliono vadas plk. ltn. Ignas Viršila[519]. Nuolatinė bataliono dislokacijos vieta buvo Verkių dvaras Vilniuje.

Batalionui išvykus į vasaros stovyklą Pabradės poligone jame buvo 17–18 lietuvių karininkų, bet per masinius suėmimus 1941 m. birželį jų skaičius sumažėjo dviem: ltn. R. Alonderis buvo suimtas ir vėliau išvežtas į Norilską (mirė lageryje)[520], o bataliono jaun. adjutantas jaun. ltn. Stepas Kontrimas masinių suėmimų metu iš dalinio pabėgo, vengdamas galimo arešto.

Divizijos žvalgybos batalionas nuo pat karo pradžios veikė aktyviai, jau birželio 23 d. apie 10 val. gavęs uždavinį iššvalgyti, ar nėra vokiečių desantų Pabradės–Švenčionių paplentėje. Paskui kariai žvalgė apylinkes palei Pabradės–Nemenčinės ir Pabradės–Joniškio plentus.

Divizijai gavus įsakymą trauktis Švenčionių–Gluboko link, batalionas buvo paskirtas į divizijos vado rezervą ir traukėsi kartu su divizijos štabu. Nors dėl sustiprintos kontrolės atsilaisvinti buvo sunku, lietuviai kariai naudojosi visomis galimybėmis.

Šarvuočių būrio vadas ltn. Albinas Repšys traukėsi iš dalinio šarvuočiu kartu su visa jo įgula. Traukdamiesi jie atsišaudė, o vėliau šarvuotis su ginklais buvo perduotas vokiečių vadovybei[521]. Lyginant su kitais įvykiais galima manyti, kad susišaudymas įvyko birželio 24 d. Švenčionių rajone. Sprendžiant pagal kpt. P. Bareišio atsiminimus, vokiečiams šarvuotis buvo perduotas daug vėliau, išformuojant lietuvių karių grupuotę Pabradėje. Manytina, kad šis šarvuotis iš Švenčionių rajono grįžo į Pabradę ir birželio 25 d., kai ten kpt. P. Bareišio kuopą puolė raudonarmiečių dalinys, nuskubėjo jai į pagalbą, bet užgesus varikliui šarvuočio įgula pateko į priešo rankas ir žuvo[522]. Žuvusieji kariai buvo 179-osios šaulių divizijos žvalgybos bataliono jaun. psk. Jonas Končiūnas ir Eduardas Vaišnys[523].

Kartu su raudonarmiečiais traukęsis komjaunuolis L. Vaicekauskas 1961 m. Lietuvoje išleistos knygos „Žygiai, apkasai, atakos“ straipsnyje „Pirmas kovos krikštas“ rašo, kad lietuvius karius tada puolė pasieniečių dalinys. Mūšio metu iš miestelio pasirodė šarvuotas automobilis, bet jam kylant smėlėtu keliu į kalną, užgeso motoras. Išlipęs iš šarvuočio kareivis

[518] 29-ojo korpuso slaptas raštas Nr. 1 184 šd artilerijos pulko vadui (Aplinkraščio kopija), 1940 09 01, LCVA, f. R-222, ap. 2, b. 15, l. 22–26.
[519] Įsakymas 29-jam šaulių teritoriniam korpusui Nr. 2, 1940 09 02, LCVA, f. R-222, ap. 2, b. 9, l. 14.
[520] *Lietuvos gyventojų genocidas 1939–1941*, t. 1, p. 91.
[521] LCVA, f. R-1444, ap. 1, b. 2, l. 54.
[522] Kpt. Bareišis, „Vienos kulkosvaidžių kuopos veiksmai Pabradės apylinkėje“, *Karys*, 1942, Nr. 3, p. 4.
[523] *Lietuvių archyvas*, t. 2, p. 225–226.

ketino pakelti variklio dangtį. Bet iš pakelės staiga iššoko pasieniečių žvalgai. Šarvuočio įgula buvo paimta į nelaisvę, iš jos sužinota, kad Pabradę gina apie dvi kuopas karių[524].

Matyt, šarvuočiu vykę kariai buvo nužudyti po apklausos.

Žinoma, kad karo pradžioje žuvo tankų kuopos, kuriai priklausė minėtas šarvuočių būrys, vadas mjr. Vladas Vaitkus, tačiau jo žūties aplinkybės neaiškios. Kai kurie bataliono kariai teigė, kad mjr. V. Vaitkus nusišovė ar buvo nušautas. Tačiau labiau tikėtina, kad jis atsitraukimo metu buvo tik sužeistas ir evakuotas į Rusiją. Po karo jo žmona gavo pranešimą, kad mjr. V. Vaitkus žuvo bombarduojant Ostaškovo miesto ligoninę netoli Maskvos[525].

Jau atsitraukus į Rusiją, liepos 3 d., Polocke buvo suimtas ir vėliau kalintas Norilske motorizuotosios šaulių kuopos būrio vadas ltn. Marijonas Stankevičius[526]. Greičiausiai batalionui jau esant Rusijoje į vokiečių nelaisvę pateko kpt. A. Griškevičius (Griškėnas). Paleistas iš nelaisvės 1942 m. jis sugrįžo į Lietuvą[527]. Be jų, į Rusiją atsitraukė dar trys bataliono karininkai: bataliono vado padėjėjas kpt. Liudas Tugaudis, tankų būrio vadas ltn. Heliodoras Daugėla ir motorizuotosios šaulių kuopos būrio vadas ltn. Stasys Vaznelis. Velikije Lukų rajone jie buvo atskirti nuo kareivių ir liepos 27 d. kartu su 22 kitais lietuvių karininkais ir puskarininkiais išsiųsti į kursus Solnečnogorske[528].

Ltn. S. Vaznelis į Rusiją atsitraukė priverstinai, nes pulkui traukiantis iš Pabradės buvo sužeistas motociklo avarijoje ir išsiųstas į Raudonosios armijos karo ligoninę[529]. Vėliau jis tarnavo lietuviškojoje 16-ojoje divizijoje, bet 1943 m. vasario 22 d. žuvo kautynėse prie Aleksejevkos, vadovaudamas šios divizijos 167-ojo šaulių pulko 1-ajam batalionui[530].

Nesėkmingai tarnyba lietuviškojoje 16-ojoje divizijoje baigėsi ir kpt. L. Tugaudžiui. 1945 m. pavasarį jis buvo suimtas ir, apkaltintas antisovietine veikla, nuteistas[531].

Dauguma bataliono karininkų, įskaitant ir bataliono vadą plk. ltn. Viršilą, atsilaisvino. Besirenkančiame savo kareivinėse Vilniuje batalione 1941 m. liepos 2 d. nebuvo žinių apie 11 karininkų ir 3 liktinius puskarininkius (vršl. Juozą Balčiūną, psk. Jeronimą Naskauską, san. psk. Joną

[524] *Karys*, 1972, Nr. 1, p. 14–15.
[525] *Klasta ir smurtu* (Sud. A. Martinionis), p. 174.
[526] *Lietuvos gyventojų genocidas 1939–1941*, t. 1, p. 764.
[527] *Karys*, 1966, Nr. 7, p. 222.
[528] L. Tugaudžio tardymo protokolas, 1945 m. gegužės 4 d., LYA, f. K-1, ap. 58, b. P-9715, l. 66, 67.
[529] *Karys*, 1976, Nr. 5, p. 194.
[530] *16-osios lietuviškosios divizijos žuvusiųjų karių atmintis*, Vilnius, 1995, p. 310.
[531] L. Tugaudžio tardymo protokolas, 1945 m. gegužės 4 d., LYA, f. K-1, ap. 58, b. P-9715, l. 66, 67.

Markevičių)[532]. Tarp dingusiųjų be žinios karininkų buvo ir jau minėtų žuvusio mjr. V. Vaitkaus bei atsitraukusių į Rusiją karininkų pavardės (kpt. L. Tugaudžio, ltn. H. Daugėlos ir ltn. S. Vaznelio), nes jų likimas ilgą laiką nebuvo žinomas. Kiti sąraše išvardinti karininkai, kaip vėliau pasirodė, sėkmingai atsilaisvino.

Deja, beveik nėra žinių apie bataliono kareivių atsilaisvinimą, nors iš turimų duomenų galima manyti, kad didesnė jų dalis pasiliko Lietuvoje.

Kaip matyti, palyginti nedidelio 87-ojo atskirojo žvalgybos bataliono kariams atsilaisvinant patirta gana nemažų nuostolių.

179-osios šaulių divizijos atskirasis prieštankinis divizionas. Diviziono pagrindą sudarė Lietuvos kariuomenės 3-iojo dragūnų pulko kariai[533], o karininkai buvo paskirti iš įvairių dalių. Diviziono vadu buvo paskirtas 2-ojo artilerijos pulko 2-osios artilerijos grupės vadas mjr. Leonardas Jurkšas[534].

Diviziono ginkluotėje buvo 3 tanketės (po vieną kiekvienoje baterijoje), prie kurių, be lietuvių, buvo priskirta po vieną rusų leitenantą ir po vieną politinį vadovą[535].

Svarbiausias pirmosios karo dienos įvykis divizione buvo diviziono komisaro Belovo sušauktas mitingas. Naktį divizionas buvo pakeltas žygin ir po ilgo ruošimosi išvyko į laikinąsias pozicijas netoli Pabradės. Mokomoji ir 3-ioji diviziono baterijos buvo priskirtos prie šaulių pulkų, o 2-oji baterija palikta divizijos štabo apsaugai[536]. Prie 2-osios baterijos liko ir diviziono štabas.

Iš psk. A. Savūno prisiminimų išsamiau žinoma apie diviziono štabo ir 2-osios baterijos veiksmus karo pradžioje.

Visą birželio 23-iąją išbuvusi laikinosiose pozicijose, vakare 2-oji baterija gavo įsakymą vykti už Pabradės ir ginti Nemenčinės–Pabradės plentą. Baterija turėjo du traktorius pabūklams tempti, su kuriais ir išvyko. Tačiau lietuviai dėjo visas pastangas, kad traktoriai gestų, pritrūktų benzino ir tepalų, naudodamiesi tuo, kad vasaros stovykloje turėtos degalų ir tepalų atsargos buvo nedidelės. Ir tik vargais negalais, nuolat gęstant traktorių varikliams, baterija išstatė pabūklus gautai užduočiai vykdyti[537].

[532] 87 žvalgomojo bataliono negrįžusių karininkų ir likt. puskarininkių sąrašas, 1941 m. liepos 2 d., LCVA, f. R-660, ap. 2, b. 268, l. 11–12.
[533] 29 korpuso slaptas raštas Nr. 1 184 šd artilerijos pulko vadui (Aplinkraščio kopija), 1940 09 01, LCVA, f. R-222, ap. 2, b. 15, l. 22–26.
[534] Įsakymas 29 šaulių teritoriniam korpusui Nr. 2, 1940 09 02, LCVA, f. R-222, ap. 2, b. 9, l. 14.
[535] *Karys*, 1943, Nr. 37.
[536] A. Savūnas, „Antroji baterija sukyla“, *Karys*, 1943, Nr. 1–3.
[537] Ten pat.

Auštant birželio 24-osios rytui diviziono komisaras Belovas su diviziono adjutantu ltn. Broniumi Velykiu, diviziono ginklininku ltn. Antanu Gabrėnu ir vienu komjaunuoliu išvyko sunkvežimiu į Švenčionis degalų ir tepalų. Divizijos dalys jau buvo iššygiavusios Švenčionių link, tik netoli prieštankinio diviziono baterijos dar buvo likusios miškelyje viena ar dvi haubicų pulko baterijos[538].

Išvykus komisarui, lietuviai pradėjo organizuotis. Diviziono vadas mjr. Leonardas Jurkšas, baterijos vadas ltn. Domas Šlapkūnas, pabūklo vadas psk. A. Savūnas, psk. Luobikis, jaun. psk. Akstinas, psk. Velenis aptarė sukilimo planą. Išaiškėjo, kad iš esančių 19 vyrų 7 yra likviduotini[539].

Po kiek laiko iš Švenčionių sugrįžo sunkvežimis su degalais ir tepalais. Sunkvežimiu sugrįžęs ltn. A. Gabrėnas perdavė Švenčionyse pasilikusio diviziono komisaro įsakymą skubiai piltis degalus ir tepalus ir vykti į Švenčionis. Tačiau lietuviai įsakymo jau nebevykdė. Vykdydami sutartą sukilimo planą jie nuginklavo kartu su ltn. A. Gabrėnu atvykusį rusą leitenantą ir įtartinus kareivius, baterijos vado pavaduotoją ltn. Jeremenką, o bandžiusį pasipriešinti ltn. Gaidajų nušovė. Vėliau paimti į nelaisvę rusai, taip pat politruko padėjėjas Mataitis buvo paleisti, o baterija per Pabradę pasitraukė į mišką, ten pernakvojo ir kitą dieną nuvykusi į Nemenčinę pasidavė vokiečiams[540].

Iš diviziono iki Švenčionių liko tik mokomoji kuopa. Bet ir iš jos jau buvo pasišalinęs jaun. ltn. A. Gabalis su visa tarnyba, pabūklu ir tankete[541].

1941 m. liepos 2 d. suskaičiavus nuostolius paaiškėjo, kad divizionas atsilaisvino gana sėkmingai. Iš diviziono buvo pasišalinę mokomosios baterijos vadas kpt. Ignas Matutis, šios baterijos būrių vadai jaun. ltn. Antanas Gabalis ir jaun. ltn. Antanas Miliauskas, viršila Ipolitas Janušauskas, puskarininkiai Petras Sadeckas ir Povilas Žiaugra[542].

Pabradėje stovykloje palikto turto apsaugai buvo likę ltn. Ipolitas Šagamogas, puskarininkiai Jonas Butauskas, Kazys Marcinkus, san. psk. Vladas Grigonis, jaun. psk. Petras Marcinkus[543]. Vėliau čia sugrįžo ir kurį laiką laikyti dingusiais be žinios karininkai ir puskarininkiai, išskyrus mokomosios kuopos kpt. I. Matutį, vršl. I. Janušauską, psk. P. Sadecką.

[538] Ten pat.
[539] Ten pat.
[540] Ten pat.
[541] *Karys*, 1943, Nr. 37.
[542] Žinios 179 ŠD atsk. prieštankinio diviziono karininkų ir likt. puskarininkių, negrįžusių į dalį, LCVA, f. R-660, ap. 2, b. 268, l. 16.
[543] Ten pat.

Mokomoji kuopa buvo priversta atsitraukti į Rusiją. Kai tik diviziono likučiai kartu su kitų dalių likučiais liepos 4 d. apsistojo viename iš miškelių už Nevelio, iškart buvo suimti ir išvežti kpt. I. Matutis ir vršl. I. Janušauskas[544]. Galbūt tai buvo saugumiečių kerštas už diviziono netektį dar Lietuvoje. Abu jie vėliau pateko į lagerį Norilske. Kpt. I. Matutis ten žuvo 1942 m. pabaigoje, o vršl. I. Janušauskas 1951 m. sugrįžo į Lietuvą[545].

Psk. P. Sadeckas tęsė tarnybą Raudonojoje armijoje[546].

179-osios šaulių divizijos atskirasis zenitinės artilerijos divizionas buvo suformuotas iš Lietuvos kariuomenės priešlėktuvinės apsaugos rinktinės[547]. Diviziono vadu buvo paskirtas plk. ltn. Juozas Lavinskas, buvęs Lietuvos kariuomenės priešlėktuvinės apsaugos rinktinės zenitinės artilerijos grupės vadas[548].

Apie karo pradžią diviziono kariams buvo pranešta birželio 22 d. apie 18 val., gavus įsakymą rengtis kautynių apranga ir išstatyti pabūklus divizijos štabui ginti nuo vokiečių lėktuvų puolimo. Kitos dienos ryte pasirodžius vokiečių lėktuvams buvo įsakyta atidengti ugnį, bet lietuviai kariai tik imitavo aktyvius veiksmus, o vieno iš pabūklų įgula tyčia sugadino pabūklą, kad nereikėtų šaudyti[549].

Birželio 24-ąją popiet buvo gautas įsakymas trauktis. Traukiantis lietuvių karių skaičius pradėjo tirpti. Antai pabėgo eil. Antanas Povilanskis su vienu iš jaunesniųjų puskarininkių. Jie apsistojo viename iš kaimų ir, iš vietos gyventojų sužinoję apie Švenčionėliuose pradėjusius organizuotis lietuvius karius, nuvyko ten. Prisidėję Švenčionėliuose prie lietuvių karių grupuotės, veikė ten iki pasirodant vokiečiams, o vėliau sugrįžo į Vilnių[550].

Karo išvakarėse divizione tarnavo 9 lietuviai karininkai. Iš jų į Rusiją atsitraukė tik du – diviziono vadas plk. ltn. Juozas Lavinskas ir baterijos vadas kpt. Bronius Salikas. Abu jie liepos 4 d. buvo suimti, pradžioje kalinti Nevelyje, o vėliau išvežti į lagerį Norilske. Matyt, jiems buvo įskaityta ir tai, kad atsitraukimo metu atsiskyrė ir su visa ginkluote pasiliko Lietuvoje visa viena baterija[551]. Plk.

[544] *Karys*, 1943, Nr. 37.
[545] *Lietuvos gyventojų genocidas 1939–1941*, t. 1, p. 350, 547.
[546] *Karys*, 1943, Nr. 37.
[547] 29 korpuso slaptas raštas Nr. 1 184 šd artilerijos pulko vadui (Aplinkraščio kopija), 1940 09 01, LCVA, f. R-222, ap. 2, b. 15, l. 22–26.
[548] Įsakymas 29 šaulių teritoriniam korpusui Nr. 2, 1940 09 02, LCVA, f. R-222, ap. 2, b. 9, l. 14.
[549] Iš eilinio A. Povilonio prisiminimų, *Karys*, 1942, Nr. 48.
[550] Ten pat.
[551] Liudytojo J. Konstantinavičiaus apklausos protokolas, 1958 02 25, LYA, f. K-1, ap. 58, b. Nr. P-10581, l. 64.

ltn. J. Lavinskas 1941 m. gruodžio 22 d. buvo nuteistas mirties bausme ir 1942 m. birželio 29 d. sušaudytas[552]. Kpt. B. Salikas mirė lageryje.

Septyniems karininkams pavyko išsilaisvinti ir išvengti evakuacijos į Rusiją.

Pasilikę Lietuvoje diviziono kariai jungėsi prie Pabradės ir Švenčionėlių apylinkėse susikuriančių lietuvių karių grupių. Vilniuje besirenkantiems diviziono likučiams vadovauti ėmėsi ugnies būrio vadas jaun. ltn. Jonas Žerolis. 1941 m. liepos 2 d. suskaičiavus Lietuvoje pasilikusius ir negrįžusius į divizioną bei dingusius be žinios karininkus ir liktinius puskarininkius, negrįžusiais laikyti 5 karininkai ir 5 liktiniai puskarininkiai[553]. Duomenų apie būtinosios karo tarnybos puskarininkius ir kareivius neturima.

Du iš laikytų dingusiais be žinios karininkų buvo jau minėti plk. ltn. J. Lavinskas ir kpt. B. Salikas. Kiti, kaip paaiškėjo, buvo pasilikę Lietuvoje. Vienas iš jų, baterijos vadas ltn. Viktoras Gamziukas, buvo priskirtas prie negrįžusiųjų dėl kitos priežasties: jis buvo areštuotas ir išsiųstas į Lukiškių kalėjimą, nes diviziono lietuviai kariai įskundė jį kaip „paraudonavusį"[554]. Neradus įkalčių, ltn. V. Gamziukas iš kalėjimo po kurio laiko buvo paleistas.

Iš 5 negrįžusių į divizioną puskarininkių išsamiau žinoma tik apie du – psk. J. Konstantinavičių ir jaun. psk. Joną Sesicką. Abu jie karo metu tarnavo lietuviškojoje 16-ojoje divizijoje[555].

179-osios šaulių divizijos atskirasis pionierių batalionas buvo suformuotas Lietuvos kariuomenės 2-ojo inžinerijos bataliono pagrindu[556]. Bataliono vadu buvo paskirtas plk. ltn. Albertas Gaidys[557], Lietuvos kariuomenėje buvęs 2-ojo inžinerijos bataliono technikos skyriaus viršininku, o Lietuvą okupavus 1940 m. liepos 4 d. paskirtas 2-ojo inžinerijos bataliono vadu[558].

Karo pradžią batalionas sutiko be savo vado, nes 1941 m. birželio 14 d. plk. ltn. A. Gaidys buvo suimtas Pabradės poligone ir vėliau išvežtas į Norilską. Ten jis 1941 m. lapkričio 24 d. mirė lageryje[559].

[552] *Lietuvos gyventojų genocidas 1939–1941*, t. 1, p. 486.
[553] LCVA, f. R-660, ap. 2, b. 268, l. 6.
[554] Ten pat.
[555] Liudytojo J. Konstantinavičiaus apklausos protokolai, LYA, f. K-1, ap. 58, b. Nr. P-10581, l. 64, 102.
[556] 29 korpuso slaptas raštas Nr. 1 184 šd artilerijos pulko vadui (Aplinkraščio kopija), 1940 09 01, LCVA, f. R-222, ap. 2, b. 15, l. 22–26.
[557] Pabaltijo ypatingosios karo apygardos įsakymas Nr. 030, 1940 m. rugsėjo 2 d., LYA, f. K-8, ap. 2, b. 1, l. 3–8.
[558] Įsakymas kariuomenei Nr. 77, 1940 m. liepos 4 d., LCVA, f. R-222, ap. 1, b. 3, l. 80.
[559] *Lietuvos gyventojų genocidas 1939–1941*, t. 1, p. 269.

Karo pradžioje batalione nebuvo ir 2-osios pionierių kuopos vado ltn. L. Janulevičiaus, technikos kuopos vado ltn. A. Maciūno, vršl. Juozo Grigučio, psk. Norberto Bukelio, kurie apie birželio 7–8 d. buvo paleisti atostogų. Galima sakyti, kad ypač pasisekė ir 3-iosios pionierių kuopos vadui ltn. N. Jonušui, birželio 20 d. paleistam 3 dienoms atostogų.

Išvykusiems atostogų karininkams net neprireikė dėti pastangų atsiskirti iš korpuso, išskyrus ypatingą ltn. A. Maciūno atvejį. Paleistas atostogų, jis nusprendė pasidomėti politrukų išgirtu gyvenimu Rusijoje, ten karas jį ir užklupo. Kilusio karo sumaištyje jis pateko į vieną iš Raudonosios armijos pulkų, kurį vokiečiams sumušus prie Kalugos 1941 m. spalio 10 d. jis perėjo į vokiečių pusę ir pasidavė į nelaisvę. 1942 m. birželį A. Maciūnas sugrįžo į Lietuvą[560].

Nuo pat karo pradžios batalionui teko veikti išskaidytam. Birželio 23 d. ankstų rytą, dar prieš aušrą, paskelbus pavojų ir pakėlus diviziją, pionierių batalionas buvo išskaidytas būriais prie šaulių pulkų, išvykusių Vilniaus kryptimi įsirengti gynybos pozicijas. Vienas pionierių skyrius, vadovaujamas jaun. ltn. Jono Vizbaro ir jaun. ltn. Alfonso Urnevičiaus, buvo nusiųstas į divizijos štabą ir gavo užduotį įrengti miške divizijos štabui vadavietę ir 9 bunkerius. Kaip darbo jėga karininkams buvo priskirta apie 100 jaunų rusų kareivių, ką tik atsiųstų į diviziją. Apie 19 val., kai jau užduotis buvo beveik baigta vykdyti, buvo gautas įsakymas darbus nutraukti ir laukti naujo įsakymo. Po valandos divizijos štabas, pasikrovęs į sunkvežimius, išvyko Pabradės kryptimi, o pionieriai buvo palikti likimo valiai. Po kiek laiko prie nebaigtos statyti vadavietės susirinko einąs bataliono vado pareigas kpt. Virškevičius, keletas bataliono lietuvių karininkų ir puskarininkių bei trys bataliono politiniai vadovai rusai. Negaudami jokių nurodymų lietuviai laukė, kas bus toliau. Kai kurie jau tarėsi naktį likviduoti politrukus ir pasitraukti į mišką. Bet jau temstant į štabą 5 sunkvežimiais atvyko rusų pionierių kuopa, apie 120 vyrų, ir trys rusų leitenantai. Tai buvo nuo Lietuvos pasienio, kur visą pavasarį rengė bunkerius, pasitraukusi kuopa. Pionierių batalionas, kuriam priklausė atvykusi kuopa, buvo patekęs į vokiečių apsuptį ir prasiveržęs patyręs didelių nuostolių. Visi atvykusieji buvo alkani, išvargę ir labai įbauginti vokiečių lėktuvų[561].

Atvykus rusų kuopai, kurios, matyt, ir buvo laukta, kpt. J. Virškevičius davė įsakymą visus lietuvius ir jaunus rusų kareivius, anksčiau priskirtus prie bunkerių ir divizijos vadavietės statybos, sunkvežimiais vežti į Švenčionis, jam vadovaujant, o atvykusiai pionierių kuopai žy-

[560] *Savitarpinės pagalbos žinios*, Nr. 16, 1942 m. birželio 30 d.
[561] J. V. Sūduvas, „Pabradės–Pažeimenės poligone", *Karys*, 1972, Nr. 1, p. 8–16.

giuoti į Pabradę, iš kur ją vėliau turėjo paimti tušti sugrįžę iš Švenčionių sunkvežimiai. Rusų kuopai vesti buvo paskirtas lietuvis karininkas, jam į pagalbą buvo paskirti jaun. ltn. A. Urnevičius ir politinis vadovas Ivochnenko[562].

Lietuviai karininkai iki birželio 24 d. aušros žygiavo kartu su atvykusia pionierių kuopa, bet kuopai sustojus poilsio už Pabradės, prie plento į Švenčionis, pabėgo ir kitą dieną nuvyko į paliktą stovyklą Pažeimenėje. Čia jie rado jau apie keliasdešimt susirinkusių lietuvių karininkų ir kareivių. Vėliau čia susirinko apie 600 lietuvių karių, kuriems vadovavo gen. št. plk. ltn. V. Stanulis[563].

Apie bataliono lietuvių karių atsilaisvinimo traukiantis į Rusiją aplinkybes beveik nežinoma, nes nerasta apie tai skelbtų atsiminimų. Tačiau iš įvairių išlikusių dokumentų ir kitokių šaltinių galima gana tiksliai nustatyti atsilaisvinimo rezultatus.

Žinoma, kad 1941 m. gegužės mėn. pabaigoje batalione buvo 20 lietuvių karininkų, iš kurių karo išvakarėse liko 16. Iš šių karininkų į Rusiją atsitraukė tik 3, bet visiems jiems likimas buvo negailestingas.

Liepos 4 d. Rusijoje buvo suimti bataliono vyr. adjutantas ltn. Kazys Stankevičius (išvežtas į Norilską, 1948 m. iš lagerio paleistas, grįžo į Lietuvą) ir Persikėlimų parko vadas ltn. P. Variakojis (1941 m. gruodžio 2 d. žuvo lageryje).

Atsitraukęs į Rusiją bataliono vado padėjėjas aprūpinimui kpt. Vincas Sikorskis pradžioje buvo išsiųstas į kursus Solnečnogorske, po kurių vykdamas ešelonu su grupe lietuvių karininkų ir puskarininkių į paskyrimo vietą 1941 m. spalio 10 d. Pantelejevo stotyje buvo sunkiai sužeistas per vokiečių aviacijos antskrydį ir išvežtas į Danilovo stotį[564]. Nuo gautų žaizdų kpt. V. Sikorskis mirė.

Tarp atsitraukusiųjų į Rusiją buvo pionierių būrių vadai vršl. Mykolas Kizis ir vršl. Vladas Sysojevas, tiltų būrio vadas psk. Petras Vitkauskas, bataliono vyr. felčeris Juozas Puščius. Visi jie liepos viduryje taip pat buvo išsiųsti į Solnečnogorską[565], o po kursų tęsė tarnybą Raudonojoje armijoje jau kaip karininkai.

Dalis pasilikusių Lietuvoje karių kurį laiką liko Pabradės įguloje, o paskui rinkosi į savo kareivines Vilniuje pavieniui ar nedidelėmis grupėmis.

Pabradės įguloje taip ir liko nedidelė grupė bataliono karių, tarp jų

[562] Ten pat.
[563] Ten pat.
[564] Iš gen. št. plk. ltn. Juozo Purelio karo meto dienoraščio, Apolonijos Purelienės asmeninis archyvas.
[565] Ten pat.

jaun. leitenantai Jonas Vizbaras, Alfonsas Urnevičius, liktinis psk. Pranas Lipskis ir liktinis jaun. psk. Petras Šiaučiūnas[566].

Kaip matyti, batalionas atsilaisvino gana sėkmingai. Į Rusiją atsitraukė tik labai nedidelė dalis bataliono karių.

Lietuvių karių partizaninė kova

Atsilaisvinę iš Raudonosios armijos lietuviai kariai pagal aplinkybes telkėsi į didesnes ar mažesnes grupuotes, vietomis tik visai nedidelius būrius.

Varėnos poligone buvę dislokuoti 29-ojo korpuso lietuviai kariai, išblaškyti karo įvykių, praslinkus frontui rinkosi vokiečių nurodytose susitelkimo vietose, kuriose visiškai šeimininkavo vokiečiai. Lietuviai kariai į jas pateko kaip karo belaisviai, tačiau daugumai jų toks statusas liko neilgam.

Tuo tarpu Pabradės poligone likusių dislokuotų 29-ojo korpuso lietuvių karių padėtis buvo visiškai kitokia: lietuviškosios grupuotės formavosi pačių karių iniciatyva. Susidarius kurioje nors vietoje branduoliui, prie jo jungėsi pavieniui ar nedidelėmis grupėmis pasitraukę iš savo dalių kariai. Kai kur kariai jungėsi prie pradėjusių formuotis iš vietos gyventojų sukilėlių būrių.

Iš Pabradės poligone buvusių dislokuotų 179-osios šaulių divizijos dalių lietuvių karių grupuotės būrėsi 1941 m. birželio 24–26 d. Kiek vėliau, susijungus atskiriems būriams ir didesnėms grupuotėms, susiformavo rinktinės. Pabradės ir Švenčionėlių rinktinių pagrindą sudarė 179-osios šaulių divizijos kariai, o Saldutiškio rinktinės – vietos sukilėliai ir prisijungę lietuviai kariai.

Be minėtų trijų rinktinių, buvo ir atskirų būrių, tačiau apie jų veiklą mažai žinoma.

Pabradės rinktinė. Birželio 24 d. 179-ajai šaulių divizijai traukiantis Švenčionių kryptimi, Pažeimenės stovykloje pradėjo rinktis atsilaisvinusieji kariai.

Kitas lietuvių karių branduolys formavosi Pabradėje.

Po kelias dešimtis karių taip pat susirinko Labanoro apylinkėse ir apie Joniškį ir ten su vietos sukilėliais pradėjo organizuoti raudonarmiečių, partinio ir sovietinio aktyvo pasitraukimo Rusijos link trukdymą.

[566] LCVA, f. R-660, ap. 2, b. 268, l. 10.

Šios 3–4 dienas atskirai veikusios lietuvių karių grupės buvo birželio 28 d. susidariusios Pabradės rinktinės pagrindas.

Pažeimenės stovyklos grupė pradėjo organizuotis jau birželio mėn. 24 d. Pradžioje stovykloje buvusi nedidelė karių grupė iki birželio 26 d. išaugo iki kelių šimtų lietuvių karių. Susirinkusiems kariams vadovavo 179-osios šaulių divizijos štabo 2-ojo skyriaus viršininkas gen. št. plk. ltn. Vladas Stanulis, padedant divizijos štabo ryšių viršininkui plk. ltn. Antanui Tverskiui. Iš susirinkusių karių pradėta formuoti vieną pėstininkų batalioną iš trijų šaulių kuopų, vienos sunkiųjų kulkosvaidžių kuopos bei dviratininkų, ryšių ir raitųjų žvalgų būrių. Nauji daliniai buvo formuojami iki birželio 27 d. Be to, įvairiomis kryptimis buvo vykdoma žvalgyba, dažnai susikaunant su besitraukiančiais raudonarmiečiais. Per keletą dienų buvo sulaikyta ir suimta per 70 raudonarmiečių ir politrukų[567].

Stovyklos grupė neturėjo jokio ryšio nei su vokiečių daliniais, nei su lietuvių Vilniaus įgulos vadovybe. Mat priešakiniai vokiečių daliniai, birželio 24 d. pasiekę Nemenčinę, iki liepos pradžios laikinai sustabdė puolimą[568].

Birželio 27 d. Pažeimenės grupė iš stovyklos iššygiavo, ketindama pasiekti Vilnių. Tačiau pasiekus Pabradę, buvo susisiekta su Vilniaus lietuvių įgulos vadovybe, ir ši įsakė grupei pasilikti Pabradėje ir veikti pagal aplinkybes. Prie Pažeimenės stovyklos grupės, pasilikusios Pabradėje, prisijungė ten veikusi kpt. Povilo Bareišio kuopa ir jaun. ltn. Vytauto Jurevičiaus vadovaujama 619-ojo artilerijos pulko karių grupė. Birželio 28 d. iš susijungusių Pažeimenės, Pabradės ir Joniškio grupių buvo sudaryta rinktinė, pavadinta Pabradės rinktine[569].

Pabradės grupė. Pabradės grupė susidarė iš kareivinių apsaugos būrio kareivių, vadovaujamų 619-ojo artilerijos pulko jaunesniojo leitenanto Vytauto Jurevičiaus.[570] Birželio 24 d. gavę politruko įsakymą gabenti į stotį turtą ir ginklus, lietuviai kariai atsisakė tai daryti, nušalino politruką, areštavo kartu buvusius raudonarmiečius ir pasirengė gintis nuo sovietų, kurie be pertraukos traukėsi Vilniaus–Pabradės–Švenčionių plentu[571]. Tą pat dieną Pabradės karių grupė sustiprėjo, kai vakare atvyko pasitraukusi iš 259-ojo

[567] Kpt. Urbonas, „Trumpa 29-ojo šaulių teritorinio korpuso lietuviškųjų dalių iš Raudonosios armijos atsipalaidavimo apžvalga", *Karys*, 1943, Nr. 43, p. 265.
[568] Ten pat.
[569] Ten pat.
[570] V. Jurevičius, „Pabradės komendantas", *Sukilimas 1941 m. birželio 22–28 d.* (Sud. A. Martinionis), p. 185–186.
[571] Kpt. Urbonas, „Trumpa 29-ojo šaulių teritorinio korpuso lietuviškųjų dalių iš Raudonosios armijos atsipalaidavimo apžvalga", *Karys*, 1943, Nr. 43, p. 265.

šaulių pulko sunkiųjų kulkosvaidžių kuopa, apie 30 žmonių, vadovaujama kuopos vado kpt. P. Bareišio.

Kpt. P. Bareišio nurodymu buvo organizuota apsauga. Jaun. ltn. Vlado Garsio būriui buvo pavesta saugoti Pabradės tilto rajoną, vršl. Kostui Paulauskui su būriu – kareivinių rajoną, o vršl. Jono Kotlerio būrys liko rezerve geležinkelio stoties rajone[572].

Pabradė buvo kelių mazgas, per kurį neišvengiamai turėjo pereiti pavėluotai besitraukiančios Švenčionių ir toliau Baltarusijos link Raudonosios armijos dalys. Naktis praėjo ramiai, tačiau birželio 25 d. apie 5 val. iš šiaurės, nuo Joniškio, pasirodė raudonarmiečių dalinys ir mėgino pereiti tiltą, bet buvo sustabdytas sunkiųjų kulkosvaidžių ugnimi ir priverstas atsitraukti, palikęs ant tilto kelis užmuštuosius[573].

Apie 9–10 val. iš šiaurės pradėjo pulti maždaug batalionas raudonarmiečių. Tai buvo atsitraukęs nuo sienos su Vokietija pasieniečių dalinys. Raudonarmiečiai stipriai smogė į kairįjį kuopos sparną, veržiamiesi kareivinių ir geležinkelio stoties kryptimi. Į pagalbą kpt. P. Bareišis pasiuntė iš jaun. ltn. V. Garsio būrio vieną sunkųjį kulkosvaidį su dviem kovotojais, bet rusai juos apsupo bevykstančius ir vėliau sušaudė. Tai buvo eiliniai Povilas Vnarauskas ir Eduardas Astrauskas[574]. Į pagalbą kareivinių rajono būriui buvo pasiųstas Pabradėje buvęs šarvuotis, bet užgesus varikliui jis pateko į priešo rankas. Šarvuočio įgula žuvo[575]. Manytina, kad tai buvo 179-osios šaulių divizijos žvalgybos bataliono jaun. psk. Jonas Končiūnas ir Eduardas Vaišnys[576], o šarvuotis – tas, su kuriuo atsišaudydamas buvo pabėgęs iš besitraukiančios divizijos ltn. Albinas Repšys[577].

Spaudžiama kuopa pradėjo trauktis, nes baigėsi šoviniai. Vis labiau supama iš kairės, sunkiųjų kulkosvaidžių kuopa pasitraukė į pietus, o puolęs pasieniečių dalinys nužygiavo Švenčionių kryptimi.

Vakare kulkosvaidžių kuopa vėl grįžo į Pabradę, organizavo kareivinių apsaugą ir susisiekė su Pažeimenės poligone esančia lietuvių grupe, vadovaujama gen. št. plk. ltn. V. Stanulio.

Birželio 27 d. atžygiavus iš stovyklos gen. št. plk. ltn. V. Stanulio vadovaujamai lietuvių karių grupei kuopa perėjo jo valdžion[578].

[572] Kpt. Bareišis, „Vienos kulkosvaidžių kuopos veiksmai Pabradės apylinkėje", *Karys*, 1942, Nr. 3, p. 4.
[573] Ten pat.
[574] Ten pat.
[575] Ten pat.
[576] *Lietuvių archyvas*, t. 2, p. 225–226.
[577] LCVA, f. R-1444, ap. 1, b. 2, l. 54.
[578] Kpt. Bareišis, „Vienos kulkosvaidžių kuopos veiksmai Pabradės apylinkėje", *Karys*, 1942, Nr. 3, p. 4.

Labanoro grupė. Labanoro grupė susidarė iš pradžioje atskirai veikusių atsiskyrusių nuo savų dalių lietuvių karių grupių.

Šiai grupei pradžią davė karo mokyklos kariūnų grupė, kuriai vadovavo gen. št. kpt. Juozas Puknys ir ltn. Vincas Kačergius.

Birželio 22 d. karo mokyklai išvykus iš Pabradės poligono į Vilnių, stovykloje, be kitų, buvo paliktas jos apsaugai būrys kursantų. Kai birželio 23 d. buvo gautas įsakymas paliktai stovykloje karo mokyklos grupei žygiuoti Švenčionių link ir prisijungti prie 179-osios šaulių divizijos, gen. št. kpt. J. Puknys ir ltn. V. Kačergius sugebėjo išvesti iš stovyklos kursantų kuopų likučius. Pasitraukus į šiaurę nuo stovyklos ir per pirmą postovį nuginklavus ir paleidus eiti savais keliais buvusius grupėje kursantus rusus, keletą politrukų mokyklos mokinių ir žydų, grupėje liko 19 žmonių, įskaitant abu karininkus[579].

Paskui žygiuodamas per miškus ir pelkes būrys pasiekė Paluknio kaimą (apie 7 km nuo Labanoro miestelio) ir, susitikęs su pirmaisiais vietos sukilėliais, apsistojo. Sukilėliai buvo neginkluoti, todėl buvo nuspręsta užgrobti ginklų, surengus pasalas atsitraukiantiems per Labanoro apylinkes raudonarmiečiams.

Birželio 25 d. apie 18 val., rengdamasi įvykdyti tai, kas sumanyta, lietuvių grupė tarp Labanoro ir Balčio ežerų netikėtai susidūrė su, kaip atrodė, nedidele raudonarmiečių grupe. Kilus susišaudymui, žuvo gen. št. kpt. J. Puknys ir kursantas Gricius, buvo sužeisti psk. K. Globys ir kursantas Žilionis[580]. Didelių nuostolių patyrė ir raudonarmiečiai: vėliau susirėmimo vietoje buvo surasti 3 karininkų, 2 politrukų ir apie 10 raudonarmiečių lavonai[581]. Į pagalbą užpultiems raudonarmiečiams atėjus miškelyje buvusioms didesnėms raudonarmiečių pajėgoms, lietuviai buvo priversti atsitraukti.

Po šio susirėmimo iš vietos gyventojų sužinojusi, kad į Pašekščių kaimą yra atvykę apie 30 lietuvių karių su dviem karininkais, ltn. V. Kačergiaus grupė nuvyko ten. Susitikus paaiškėjo, kad tai buvo atsilaisvinusieji 234-ojo šaulių pulko 6-osios kuopos kareiviai, vadovaujami ltn. Stasio Jackūno. Kartu su jais buvo ir to pulko ltn. Povilas Raudys. Abi grupės susijungė. Vadu liko, kaip vyresnis pagal pareigas, ltn. S. Jackūnas. Prie būrio prisidėjo ir apie 20 vietos sukilėlių, kuriems lietuviai

[579] Ltn. Kačergius, „Kariai Labanoro apylinkėje", *Karys*, 1942, Nr. 5, p. 2; Nr. 6, p. 2.
[580] Ten pat.
[581] Ten pat.

kariai padėjo apsiginkluoti[582]. Iš viso susidarė apie 70 žmonių grupė[583].

Birželio 27 d. ltn. V. Kačergius su 14 žmonių, daugiausia vietos sukilėlių grupe, surengė pasalą raudonarmiečiams Šepetiškės tarpmiškėje, apie 4 km į pietvakarius nuo Labanoro, bet nesėkmingai. Susidūrus su daug gausesnėmis raudonarmiečių pajėgomis, po susišaudymo teko atsitraukti. Grįždama į Budrių dvarą grupė sutiko apie 10 raudonarmiečių grupę, kuri lietuviams pasidavė į nelaisvę[584].

Tuo metu ltn. S. Jackūno ir ltn. P. Raudžio vadovaujami kariai buvo užėmę Labanoro miestelį, tačiau, pamatę atžygiuojant apie 200–300 raudonarmiečių dalinį, pasitraukė, nes jėgos buvo nelygios[585].

Birželio 28 d. grupė, išskyrus vietos sukilėlius, nuvyko į Ruošos dvarą, sužinojusi, kad ten veikia sukilėliai. Ten jie rado apie 20 sukilėlių grupę, kuriai vadovavo 234-ojo šaulių pulko ltn. Vladas Biveinis ir sukilėlis Petronis[586].

Birželio 29 d. grupė susirengė žygiuoti į Joniškį, kur, jos žiniomis, veikė gerai organizuotas sukilėlių būrys, turėjęs ryšį su Pabrade ir Vilniumi. Prie jos prisidėjo ir Petronio būrys, tad visą grupę sudarė apie 70 žmonių. Tačiau priėjus Joniškį buvo sužinota, kad Joniškio sukilėlių būrys visiškai išsklaidytas, puolus didelėms raudonarmiečių pajėgoms su artilerija. Teko grįžti atgal. Grįždamas būrys sutiko du sunkvežimius lietuvių karių iš Pabradės, vežančių ginklus į Saldutiškį. Iš jų sužinota, kad Pabradėje susirinkę apie pulką lietuvių karių. Ltn. V. Kačergius su savo grupe ir kitais panorėjusiaisiais nusprendė vykti į Pabradę, o didesnė dalis ltn. S. Jackūno grupės pasiliko Ruošos dvare[587].

Joniškio grupė. Dalis atsilaisvinusių 179-osios šaulių divizijos karių susitelkė Joniškio miestelyje ir kartu su vietos sukilėliais sudarė apie 50–60 žmonių grupę[588].

Joniškio miestelio sukilėliai ėmėsi trukdyti raudonarmiečių traukimąsi Pabradės–Švenčionių kryptimi. Dėl veržlaus vokiečių puolimo skubėjusiems trauktis raudonarmiečiams nebuvo laiko ieškoti saugesnių aplinki-

[582] Partizanų sąrašas pateiktas ltn. Kačergiaus straipsnyje „Kariai Labanoro apylinkėje", *Karys*, 1942, Nr. 6, p. 2.
[583] Ltn. Kačergius, „Kariai Labanoro apylinkėje", *Karys*, 1942, Nr. 5, p. 2; Nr. 6, p. 2.
[584] Ten pat.
[585] Ten pat.
[586] Ten pat.
[587] Ten pat.
[588] Kpt. Urbonas, „Trumpa 29-ojo šaulių teritorinio korpuso lietuviškųjų dalių iš Raudonosios armijos atsipalaidavimo apžvalga", *Karys*, 1943, Nr. 43, p. 265; „Ekspedicija iš Vilniaus į Pabradę", *Karys*, 1942, Nr. 24, p. 3; Nr. 25, p. 3.

nių kelių ir birželio 28 d. nemažos raudonarmiečių pajėgos pradėjo spausti joniškiečius. Iškilus pavojui, birželio 29 d. anksti rytą Joniškio sukilėliai, susisiekę telefonu su Pabradės rinktine, paprašė skubios pagalbos[589].

Šeštą valandą ryto Pabradės rinktinė skubiai išsiuntė joniškiečiams į pagalbą vieną tanką (lietuvių šarvuotininkų susiremontuotą vieną iš Pabradės kareivinėse likusių Lietuvos kariuomenės tankų) ir motorizuotą (sunkvežimiu) 25 pėstininkų būrį su dviem sunkiaisiais kulkosvaidžiais. Pagalbos dalinys sukilėlius rado susispietusius Joniškio bažnyčios šventoriuje[590].

Po pusvalandžio keliu į Joniškį pradėjo artėti kelios dešimtys raitų raudonarmiečių. Pabradiečių tankas juos prisileido iki 200 m ir atidengė ugnį. Staiga užklupti, raiteliai šoko nuo arklių ir pasitraukė už kalno. Jų arkliai pasklido po laukus. Lietuviai užėmė gynybos pozicijas. Netrukus apie batalionas sovietų pėstininkų pradėjo smarkų puolimą iš trijų pusių, spausdami lietuvius prie ežero. Nepaisant atkaklaus priešinimosi, kilo grėsmė, kad bus atkirstas vienintelis atsitraukimo kelias, tad buvo duotas įsakymas pasitraukti. Vienintelio turėto tanko ugnies priedangoje sukilėliams pavyko pasitraukti iš Joniškio. Raudonarmiečiai ta kryptimi toliau nebepuolė ir, apie valandą pabuvę Joniškyje, išvyko, vengdami tolesnio sukilėlių puolimo[591].

Šiose kautynėse lietuvių ir priešininko jėgos buvo nelygios. Apie 50 sukilėlių, kuriuos sudarė kariai ir vietos gyventojai, drauge su 25 Pabradės rinktinės kariais, buvo ginkluoti 2 sunkiaisiais kulkosvaidžiais, 2 lengvaisiais kulkosvaidžiais, o šauliai – šautuvais bei pistoletais. Sukilėliai turėjo vieną tanką, ginkluotą vienu kulkosvaidžiu. Tuo tarpu puolančių raudonarmiečių buvo ne mažiau kaip batalionas. Jie turėjo keletą sunkiųjų kulkosvaidžių, lengvųjų kulkosvaidžių, net prieštankinių pabūklų. Pabradės rinktinės parama, ypač tanko įgulos dalyvavimas kautynėse, padėjo joniškiečiams gerokai sutrukdyti raudonarmiečių traukimąsi į rytus, pridengė atsitraukimą iš nelygių kautynių. Paskui dalis Joniškio būryje buvusių karių prisijungė prie Pabradės rinktinės, o kiti išvyko į Kauną[592].

Pabradės rinktinė po 1941 m. birželio 28 d. Birželio 28 d. Pabradėje iš Pažeimenės stovyklos, Pabradėje ir Labanoro apylinkėse veikusių lietuvių karių grupių buvo sudaryta Pabradės rinktinė. Rinktinės vadu tapo gen. št. plk. ltn. Vladas Stanulis. Pirmajame įsakyme rinktinei paskelbta per 80 karininkų[593].

[589] Kpt. Urbonas, „Trumpa 29-ojo šaulių teritorinio korpuso lietuviškųjų dalių iš Raudonosios armijos atsipalaidavimo apžvalga", *Karys*, 1943, Nr. 43, p. 265.
[590] Ten pat.
[591] Ten pat.
[592] Ten pat.
[593] Ten pat.

Rinktinė įsikūrė Pabradės kareivinėse ir persiformavo į keturias šaulių kuopas, artilerijos bateriją ir lengvąją rinktinę iš šarvuočių, inžinerijos ir motorizuotų būrių[594].

Pabradės rinktinė pagal esamas aplinkybes saugojo svarbų Pabradės mazgą, versdama besitraukiančius sovietus aplenkti Pabradę blogesniais keliais, trukdė Raudonosios armijos dalių traukimąsi Švenčionių kryptimi, padėjo gretimų apylinkių lietuviams sukilėliams ir buvo kaip ir avangardas Vilniuje besiformuojančioms lietuvių kariuomenės dalims. Iki liepos mėn. pradžios rinktinė buvo gana svarbi pajėga priešakyje vokiečių kariuomenės, kol ji buvo sustojusi prie Nemenčinės ir toliau nebepuolė. Be to, buvo renkamas ir tvarkomas stovyklose paliktas karinis turtas[595].

Liepos pradžioje rinktinė buvo papildyta iš Vilniaus atvykusiu jungtiniu būriu iš 297-ojo šaulių pulko 2-ojo bataliono karių[596].

Pabradės rinktinė egzistavo iki liepos vidurio. Lietuvių savisaugos dalių štabo liepos 12 d. nurodymu buvusios 29-ojo šaulių teritorinio korpuso dalys buvo pertvarkytos į apsaugos dalis. Pabradės rinktinė buvo pavadinta 4-uoju apsaugos pulku, pulke palikta apie 40 karininkų ir 300 kareivių bei puskarininkių. Artilerijos dalių, zenitinės artilerijos divizionų, buvusio korpuso pionierių ir ryšių batalionų karininkai, puskarininkiai ir eiliniai turėjo būti išsiųsti į formuojamus artilerijos pulką, artilerijos grupę, inžinerijos ir ryšių batalionus[597].

Tačiau ir 4-asis apsaugos pulkas egzistavo neilgai. Vokiečių nurodymu nuo liepos mėn. 23–25 d. lietuviai kariai buvo paleisti „*neribotų atostogų*".

Nutrauktas ANBO skrydis į rytus

Lietuvos kariuomenės karo aviacijoje buvo trys aviacijos grupės (žvalgybos, naikintuvų ir bombonešių), kurių kiekvieną sudarė po tris eskadriles[598]. 1940 m. rugsėjo 1 d. karo aviacijoje tarnavo 1 269 žmonių, iš jų 127 karininkai, 465 liktiniai puskarininkiai ir civiliai tarnautojai. Likviduojant Lietuvos kariuomenę iš buvusios karo aviacijos buvo suformuota atskira 29-ojo šaulių teritorinio korpuso aviaeskadrilė. Ją turėjo sudaryti 208 žmonių, iš jų 77 karininkai, 72 puskarininkiai ir 59 kareiviai.

[594] Ten pat.
[595] Ten pat.
[596] „Ekspedicija iš Vilniaus į Pabradę", *Karys*, 1942, Nr. 24, p. 3; Nr. 25, p. 3.
[597] LCVA, f. R-660, ap. 2, b. 266, l. 2.
[598] LCVA, f. 930, ap. 7, b. 7926, l. 6–7.

Tačiau eskadrilės komplektavimo eiga parodė, kad šis planas buvo „popierinis“: aviaeskadrilėje buvo palikta tik 55 karininkai.

Aviaeskadrilės vadu buvo paskirtas mjr. Jurgis Kovas, vado padėjėju – ltn. Gavrilas Jarčiukas, perkeltas iš Raudonosios armijos 61-ojo šturmo aviacijos pulko[599], komisaru – Raudonosios armijos politinis vadovas Zusija Boginas[600], politiniu vadovu – ltn. Zaika. Be šių Raudonosios armijos karininkų, eskadrilėje dar tarnavo septyni rusai motorų specialistai, iš jų vienas inžinierius[601]. 1941 m. pavasarį į eskadrilę atvyko dar apie 100 raudonarmiečių naujokų[602].

Lietuvių eskadrilė buvo iškelta į Pivoniją, netoli Ukmergės, ir ten išbuvo iki pat karo pradžios. Eskadrilė turėjo per 20 lėktuvų (ANBO-41 – 9, ANBO-51 – 5, „Büker Jägmeister“ – 3, „Gloster Gladiator“ –1, kiti – ANBO IV ir VI) ir 25 ekipažus, po vieną pilotą ir žvalgą kiekviename[603]. Kiti Lietuvos karo lėktuvai buvo perduoti naujiesiems „šeimininkams“. Eskadrilei aptarnauti turėta 19 automašinų[604].

Aviaeskadrilė, priešingai negu kitos korpuso dalys, nebuvo išvesta į vasaros stovyklą, o liko savo dislokacijos vietoje.

Prieš pat karą, birželio 20 d., penktadienį, pasibaigus pratyboms, eskadrilės vadas mjr. J. Kovas leido karininkams ir puskarininkiams šeštadienį ir sekmadienį vykti pas savo šeimas, nes nežinąs, ar kitą šeštadienį galėsiąs išleisti. Dauguma lakūnų ir eskadrilę aptarnaujančiojo personalo išvyko į Kauną, kai kurie – į Šiaulius ir į Panevėžį[605].

1941 m. birželio 22 d. anksti rytą vokiečiams pradėjus bombarduoti Kauną, lakūnai susirinko Kauno geležinkelio stotyje norėdami vykti į Jonavą, o iš ten – į Ukmergę. Tačiau traukiniai į Jonavą jau nevyko ir lakūnams teko gaudyti kokį nors transportą, kad pasiektų Ukmergę.

Eskadrilės vadas mjr. J. Kovas, negalėdamas prisiskambinti į Vilniuje įsikūrusį korpuso štabą, įsakė ltn. Aleksui Kostkui ir ltn. Vytautui Stankūnui lėktuvu skristi į Pabradę ir susisiekti su 179-osios divizijos štabu[606].

Lakūnai sėkmingai pasiekė Pabradę, tačiau betupiant trūko lėktuvo rato kamera, propelerio galas trinktelėjo į žemę ir įskilo. Ltn. A. Kostkus

[599] Pabaltijo ypatingosios karo apygardos įsakymas Nr. 079, 1940 m. spalio 4 d., LYA, f. K-8, ap. 2, b. 2, l. 83–95.
[600] LCVA, f. 384, ap. 7, b. 341.
[601] A. Martinionis, *Lietuvos kariuomenės tragedija*, Vilnius: Mintis, 1993, p. 112.
[602] Ten pat.
[603] A. Navaitis, „Karo aviacijos likimas“, *Klasta ir smurtu* (Sud. A. Martinionis), p. 93–111.
[604] A. Martinionis, *Lietuvos kariuomenės tragedija*, p. 113.
[605] A. Navaitis, „Karo aviacijos likimas“, *Klasta ir smurtu* (Sud. A. Martinionis), p. 93–111.
[606] Ten pat.

liko tvarkyti lėktuvą, o ltn. V. Stankūnas nunešė paketą į divizijos štabą. Vėlai vakare sugrįžę į eskadrilę lakūnai atvežė divizijos vado įsakymą rytojaus dieną eskadrilei skristi į Pabradę, o iš ten – į Gomelį[607].

Ryte į Pabradę išskrido 9 lėktuvai[608]. Eskadrilei kylant skrydžiui į Pabradę, jaun. ltn. Morkus staiga pakilo naikintuvu į orą, pafigūravo ir nėrė į žemę. Manytina, kad jis pats pasirinko tokią žūtį[609].

Kilnojamoji lauko dirbtuvė, fotolaboratorija, radijo stotis, dauguma esakdrilės turto buvo sukrauta į sunkvežimius, kurie, lydimi aerodromo apsaugos kuopos, taip pat ir prieš porą savaičių atsiųstų į eskadrilę naujokų raudonarmiečių, išvyko Vilniaus–Gomelio link[610].

Pabradės aerodrome nusileidę lėktuvai, kaip taikos metais, buvo surikiuoti į vieną eilę. Juos pastebėjo vokiečių aviacijos lėktuvai, matyt, po bombardavimo grįždami į savo aerodromą. Vienas iš jų atsiskyrė ir du kartus kulkosvaidžiu „persiuvo“ išrikiuotus lėktuvus. Vienų lėktuvų sutrupino propelerius, kitų peršovė padangas. Po šio antpuolio likę sveiki lėktuvai buvo suslėpti po pušaitėmis.

Pažeimenės poligone buvusi 179-oji šaulių divizija jau buvo pasitraukusi. Eskadrilės vadovybė – mjr. J. Kovas, jo padėjėjas ltn. G. Jarčiukas, politinis vadovas ltn. Zaika ir eskadrilės vyr. šturmanas mjr. P. Masys – nusprendė likusiais sveikais lėktuvais skristi į Polocką. Skrydžiui buvo sudarytos penkios lėktuvų įgulos. Kiti turėjo laukti sunkvežimių kolonos ir su ja vykti į Gomelį[611].

Tačiau kuriam laikui skrydį teko atidėti, nes paaiškėjo, kad Ukmergėje liko Baltarusijos žemėlapiai. Jų atgabenti eskadrilės vadas pasiuntė mjr. P. Masį ir jaun. psk. Astiką[612]. Tačiau žemėlapių taip ir nesulaukta.

Atskridęs į Ukmergę mjr. P. Masys paėmė štabe žemėlapius ir trumpam užsuko į savo butą pasiimti kai kurių daiktų. Tuo metu jaun. psk. Astikas pastebėjo bėgantį prie lėktuvo rusų karininką su pistoletu rankoje ir, pamanęs, kad mjr. P. Masys suimtas ir dabar ketinama suimti ir jį, pakilo į orą. Nusprendęs skristi Kauno link, jaun. psk. Astikas pakeliui pasuko virš Ukmergės ir iš oro kulkosvaidžiu apšaudė Kauno gatvėje automobilius, kuriais traukėsi iš Lietuvos okupantai[613]. Paskui skrido į Kauną, bet ten ap-

[607] J. Vaičeliūnas, *Tėvynės sargyboje*, p. 215.
[608] A. Navaitis, „Karo aviacijos likimas“, *Klasta ir smurtu* (Sud. A. Martinionis), p. 93–111.
[609] J. Vaičeliūnas, *Tėvynės sargyboje*, p. 215.
[610] A. Navaitis, „Karo aviacijos likimas“, *Klasta ir smurtu* (Sud. A. Martinionis), p. 93–111.
[611] J. Vaičeliūnas, *Tėvynės sargyboje*, p. 213.
[612] A. Navaitis, „Karo aviacijos likimas“, *Klasta ir smurtu* (Sud. A. Martinionis), p. 93–111.
[613] Ten pat.

šaudytas pasuko Rytprūsių link ir skrido, iki baigėsi benzinas. Nusileidęs pasidavė vokiečiams ir buvo laikomas jų nelaisvėje[614].

Grįždamas į aerodromą mjr. P. Masys pamatė lėktuvą jau kylantį, todėl pėsčiomis patraukė prie Siesikų ežero, kur atvykęs birželio 24 d. rado iš Pabradės sugrįžusius eskadrilės lakūnus[615].

Pabradėje, nesulaukus mjr. Masio ir žemėlapių, buvo nuspręsta skristi ir be jų. Pirmieji pakilo mjr. J. Kovas ir ltn. Jarčiukas, politinis vadovas Zaika ir ltn. Juozas Kalasiūnas, kpt. Vytautas Žukas ir ltn. A. Kostkus[616].

Skrisdami Baltarusijos teritorijoje kpt. V. Žukas su ltn. A. Kostkumi pamatė, kad priekyje skridęs mjr. J. Kovo ir ltn. Jarčiuko lėktuvas staiga nėrė žemyn ir nukrito į bulvių lauką. Pastebėję, kad į juos šaudo, staigiai pakilo aukštyn ir pasuko Pabradės link. Pabradės aerodrome savųjų lakūnų jau neberado ir kur jie nuskrido, nežinojo. Užkasę parašiutus, pošalmius, kombinezonus, jie patraukė Gaižiūnų poligono link, ketindami patekti į Kauną. Matyt, Kauną pasiekti nepavyko, nes jau po keleto dienų jie buvo Vilniuje. Kaip matyti iš Lietuvos kariuomenės dalių Vilniaus įgulai įsakymo, nuo birželio 28 d. aviacijos karininkai kpt. V. Žukas, leitenantai Albinas Molis, Viktoras Kantauskas, Aleksas Kostkus, Antanas Špokas ir aviacijos viršilos Motiejus Garunkštis ir Jonas Ibėnas pradėjo dirbti prie įgulos komendantūros[617].

Leitenantai Zaika ir J. Kalasiūnas, nuskridę toliau, matyt, irgi buvo numušti rusų priešlėktuvininkų ir žuvo[618].

Kiti buvę Pabradės aerodrome lakūnai nusprendė skristi į Siesikus, kur dvaro teritorijoje buvo tinkamas nusileidimui laukas. Manyta, kad Siesikų miškuose slapstosi likę Ukmergėje eskadrilės kariai. Susėdę po kelis žmones į tris lėktuvus jie netrukus nusileido prie Siesikų dvaro teritorijoje.

Vienu iš Siesikuose nusileidusiu lėktuvu kpt. J. Vaičeliūnas su vienu puskarininkiu birželio 24 d. išskrido į Ukmergės aerodromą išsiaiškinti padėties. Iš ten jie nusprendė skristi į Kauną pas lietuvius sukilėlius, bet buvo priversti nusileisti Zapyškyje ir vėliau, pasidavę vokiečiams, buvo išvežti į karo belaisvių stovyklą[619].

Siesikuose buvo susirinkęs nemažas būrys lietuvių aviatorių – karininkų, puskarininkių ir kareivių. Birželio 24 d. apie pietus juos apsupo vokiečių motociklininkai. Išsiaiškinę, kad tai lietuviai, paliko porą sargybinių ir išvyko toliau. Pavakare į Siesikus atvyko sunkvežimis ir čia buvusius eskadrilės karius vokiečiai nuvežė į Kėdainius, į pereinamąjį sovietų karo belaisvių lagerį. Šiame lageryje lietuvius galėjo aplankyti mieste esantys jų giminės ir pažįstami. Pavyko net susisiekti su Kėdainių lietuvių komendantu plk. Petru Dočkumi. Žadėta juos paleisti po 2–3 dienų. Tačiau po keleto dienų lietuvius lakūnus karininkus ir puskarininkius vokiečiai susodino į autobusus ir nuvežė į Raseinių vienuolyną, kur tuo metu buvo įkurta belaisvių stovykla. Čia jie buvo apklausti. Praėjus kelioms dienoms, visi nedengtu sunkvežimiu buvo nuvežti į vieną Karaliaučiaus miesto aerodromą[620].

Archyvuose yra išlikęs sąrašas lietuvių aviatorių, laikytų Kėdainių stovykloje. Aviatoriams susisiekus su tuo metu buvusiu Kėdainių laikinojo komiteto pirmininku plk. P. Dočkumi, šis nedelsdamas birželio 25 d. raštu apie juos informavo Kauno miesto ir apskrities komendantą plk. J. Bobelį: *„Šiuo laiku Kėdainiuose yra vokiečių kariuomenės laikomi belaisviais pabėgę iš raudonosios kariuomenės kariai-lietuviai. Prašau Tamstos skubaus tarpininkavimo, kad juos paleistų iš belaisvės. Jie nori aktyviai dalyvauti karo veiksmuose prieš SSRS. Turimomis žiniomis, šiandien vakare jie bus išvežti į belaisvių stovyklą prie Ariogalos. Jei iki šios dienos 17 val. nebus prisiųsta paleidimui raštas, tai tą reikalą prašau nukreipti netarpinai į sakytą stovyklą.“*[621]

Prie rašto pridėtas 12 karininkų (mjr. Petras Masys, kapitonai Antanas Naujokas ir Juozas Žilys, leitenantai Juozas Kasperas, Mečys Bužėnas, Juozas Karosas, Vytautas Stankūnas, Jurgis Petrikas, Anicetas Žižys, jaun. leitenantai Jurgis Kasmauskas, Vladas Baškys, Kazys Grigaitis), 2 viršilų (Petras Kreivys, Albinas Žvidikonis), 4 puskarininkių (Julius Celiešius, Aleksas Guja, Vincas Lazauskas ir Juozas Krivickas) ir 41 kareivio sąrašas[622].

Plk. J. Bobelis birželio 27 d. raštu kreipėsi į vokiečių lauko komendantą, prašydamas skubaus tarpininkavimo, kad išvardinti lietuviai kariai būtų paleisti iš nelaisvės. Motyvavo tuo, kad paimtieji į nelaisvę yra tikri lietuviai, savo laiku aktyviai dalyvavę karo veiksmuose prieš SSRS ir dabar labai reikalingi tolesniems veiksmams prieš bolševikus[623]. Tačiau liepos 3 d. buvo gautas vokiečių atsakymas, kad nedelsiamas belaisvių išlaisvinimas yra neįmanomas, šis reikalas vėliau turėtų būti išspręstas politinių tarnybų[624].

[614] J. Vaičeliūnas, *Tėvynės sargyboje*, p. 217–218.
[615] A. Navaitis, „Karo aviacijos likimas“, *Klasta ir smurtu* (Sud. A. Martinionis), p. 93–111.
[616] Ten pat.
[617] Lietuvos kariuomenės dalių Vilniaus įgulai įsakymas Nr. 7, 1941 07 05, LCVA, f. R-660, ap. 2, b. 226, l. 6–7.
[618] A. Navaitis, „Karo aviacijos likimas“, *Klasta ir smurtu* (Sud. A. Martinionis), p. 93–111.
[619] J. Vaičeliūnas, *Tėvynės sargyboje*, p. 217–218.
[620] J. Žilys, „Dvylika metų Lietuvos karinės tarnybos“, *Karys*, 1966, Nr. 5, p. 150.
[621] LCVA, f. R-1444, ap. 1, b. 9, l. 15.
[622] Ten pat, l. 13–14.
[623] Ten pat, l. 12.
[624] Ten pat, l. 33.

Visi šie aviaeskadrilės kariai vokiečių buvo išvežti į karo belaisvių stovyklas Vokietijoje.

Kaip jau minėta, iš Ukmergės turėjo išvykti Pabradės link automobilių kolona, vežanti eskadrilės turtą, taip pat ir prieš porą savaičių atsiųstus į eskadrilę naujokus raudonarmiečius. Išvykstant sunkvežimių kolonai iš eskadrilės dislokacijos vietos dauguma lietuvių karių ir civilių tarnautojų sugebėjo išsislapstyti[625]. Bet ne visi – su ja išvyko ir grupė lietuvių karių, vėliau prisijungusi prie 179-osios šaulių divizijos ir su šia divizija atsitraukusi į Rusiją. Tarp jų buvo kpt. Jonas Palėjus, ltn. Vytautas Stankūnas, jaun. ltn. Klemensas Putna, aviamechanikai puskarininkiai Stasys Šakinis, Mockūnas, Antanas Jankus, Juozas Serbenta, jaun. psk. Grigas, psk. Pranas Levickas, meteorologas psk. Bronius Dikinis, fotografas psk. Burneckis ir kt.[626]

Pasiekus Pinsko pelkes kpt. J. Palėjus susirgo ir buvo paguldytas į ligoninę. Priartėjus frontui, jis pateko vokiečių žinion ir po kurio laiko sugrįžo į Lietuvą[627].

Atsitraukus į Rusiją, Velikije Lukų rajone liepos 4 d. buvo suimti ir vėliau išvežti į lagerį Norilske ltn. V. Stankūnas, psk. S. Šakinis, psk. Mockūnas.

Jaun. ltn. K. Putna bei puskarininkiai B. Dikinis, Burneckis, A. Jankus, J. Serbenta, Grigas liepos 4 d. buvo atskirti nuo grupės ir išvežti į Velikije Lukų aerodromą[628]. Jaun. ltn. K. Putna pateko į Omską, ten karo mokykloje tarnavo skraidymo instruktoriumi. 1943 m. spalio 27 d. jis žuvo, skrisdamas virš Omsko[629]. Manytina, kad į Omską pateko ir kartu su juo išvežtieji puskarininkiai.

Eskadrilės bazėje, Pivonijoje, išvykus sunkvežimių kolonai Pabradės link liko ryšių tarnybos, aerodromo apsaugos ir motorizuotojo būrio likučiai – apie 30 lietuvių karių. Radijo stotį lietuviai paslėpė miške, o patys saugojo aerodrome likusį turtą iki birželio 27 d., kai į aerodromą atvyko vokiečiai[630].

Karo mokykla prasidėjusio karo verpetuose

1940 m. rudenį likviduojant Lietuvos kariuomenę karo mokykla buvo pertvarkyta į Raudonosios armijos karo mokyklą. Nuo 1940 m. rugsėjo

[625] J. Vaičeliūnas, *Tėvynės sargyboje*, p. 214–215.
[626] *Karys*, 1942, Nr. 31, p. 5.
[627] P. Alšėnas, „Jis žuvo toli nuo Tėvynės", *Karys*, 1966, Nr. 8, p. 253–254.
[628] *Karys*, 1942, Nr. 31, p. 5.
[629] P. Alšėnas, „Jis žuvo toli nuo Tėvynės", *Karys*, 1966, Nr. 8, p. 253–254.
[630] J. Paulauskas, „Ir aviacijos likučiai kovojo", *Karys*, 1944, Nr. 1, 2.

13 d. karo mokykla buvo perkelta iš savo nuolatinės dislokacijos vietos Kaune, Aukštojoje Panemunėje, į Vilnių, o rugsėjo 15 d. pasirašytas paskutinis įsakymas Nr. 205 buvusios Lietuvos kariuomenės karo mokyklai[631]. Netrukus kariūnus pradėta vadinti kursantais.

Nuo 1940 m. rugsėjo 22 d. karo mokyklos viršininko pareigas perėmė Raudonosios armijos pulkininkas Georgijus Sokurovas, o mokyklos viršininkas gen. št. plk. Vincas Kiršinas buvo paskirtas 184-osios šaulių divizijos štabo viršininku[632].

1940 m. pabaigoje karo mokykla buvo galutinai pertvarkyta. Joje buvo suformuoti du kursantų batalionai – vienas rusų, kitas lietuvių. Lietuvių batalionas tapo 2-uoju batalionu. Jo vadu buvo patvirtintas gen. št. plk. ltn. Petras Vertelis[633].

Kiekvienas batalionas buvo sudarytas iš keturių kuopų. Kuopose buvo po keturis būrius. Kiekviename būryje buvo po du karininkus – būrio vadas ir būrio vado padėjėjas. Lietuvių bataliono kuopų vadais buvo paskirti kapitonai Jonas Valiulis (5-oji kuopa), Juozas Kubiliūnas (6-oji kuopa), Jonas Klevečka (7-oji kuopa), Vladas Žibas (8-oji kuopa)[634].

Aukščiausias dėstytojų pareigas ėjo rusai. Lietuviai karininkai irgi buvo paskirti dėstytojais, bet tik jaunesniaisiais, nors beveik visi rusai dėstytojai turėjo žemesnius karinius laipsnius.

Karo pradžia karo mokyklą užklupo Pabradės poligone. 1941 m. birželio 22 d. 10 val. mokyklos viršininkas plk. G. Sokurovas sušaukė visų karininkų ir komisarų susirinkimą, kurio metu paskelbė ką tik gautą SSRS gynybos liaudies komisaro maršalo Timošenkos įsakymą. Jame buvo pasakyta, kad sovietų valdžia pasitiki lietuvių tauta ir todėl nėra reikalo laikyti mokykloje atskirus batalionus – lietuvių ir rusų. Plk. G. Sokurovas įsakė nedelsiant įsakymą vykdyti ir nurodė, kaip reikia tai atlikti. „Maišymo" procedūra, pradėta apie 12 val., palietė kursantus ir jaunesniuosius karininkus. Batalionų ir kuopų vadai buvo palikti eiti ankstesnes pareigas[635].

Apie 17 val. mokykloje buvo sušauktas mitingas, kurio metu buvo oficialiai pranešta, kad jau prasidėjo karas, ir paskelbtas gautas įsakymas grįžti į Vilnių saugoti Vilniaus aerodromą nuo priešo desantų. Pasiruošimui buvo duota mažiau nei valanda, tad po mitingo visa mokykla, lyg karštligės pagau-

[631] LCVA, f. R-222, ap. 1, b. 17.
[632] Ten pat.
[633] Pabaltijo ypatingosios karo apygardos įsakymas Nr. 067, 1940 m. spalio 3 d., LYA, f. K-8, ap. 2, b. 2, l. 1–81.
[634] LCVA, f. R-222, ap. 1, b. 17.
[635] Ats. plk. ltn. K. Ališauskas, „VPM karui prasidėjus", *Karys*, 1943, Nr. 4–6.

ta, tvarkėsi žygiui. Buvo dalinami šoviniai, kiekvienas gavo po 15–30 šovinių. Vadai gaudė savo žmones, nes po sumaišymo vieni kitų nepažinojo[636].

Sunkvežimių ir lengvųjų automobilių, kuriuos turėjo mokykla, nepakako žmonėms ir turtui pervežti vienu metu. Dėl to mokykla buvo išskirstyta į kelias dalis, kurios nuo šiol veikė atskirai.

Kursantus buvo nuspręsta nuvežti į Vilnių automobiliais dviem reisais. Pradžioje į mašinas buvo susodintas 1-asis batalionas. Jį nuvežusios mašinos sugrįžo ir pervežė 2-ąjį batalioną, kuris jau buvo pradėjęs žygį Vilniaus link pėsčiomis[637].

Karo mokyklos gurguolė. Dalį turto buvo įsakyta pervežti į Vilnių gurguole, į kurią buvo surinkti beveik visi turėti 60 arklių su 25 vežimais. Gurguolės, kurioje buvo 37 lietuviai kursantai ir kareiviai, vienas lietuvis karininkas, du politrukai ir keletas raudonarmiečių, viršininku buvo paskirtas kpt. Vincas Miliauskas. Kadangi plentu iš Vilniaus Pabradės link traukėsi raudonarmiečiai, jis vedė gurguolę šoniniais keliais. Išvykusi birželio 23 d. kartu su orkestru, birželio 24 d. apie 4 val. ryto gurguolė pasiekė Vilnių ir sustojo netoli miesto. Palikęs gurguolę, kpt. V. Miliauskas nuvyko į Vilnių išsiaiškinti padėtį. Tuo tarpu belaukiančią sugrįžtant viršininko gurguolę pasiekė žinia, kad Vilnius jau vokiečių rankose. Tai išgirdę, lietuviai kareiviai nusiplėšė Raudonosios armijos ženklus, nuginklavo ir suėmė du politrukus ir keletą buvusių su jais raudonarmiečių. Netrukus pasirodė vokiečių tankai, ir lietuviai kariai pasidavė vokiečiams[638].

Gen. št. kpt. Juozo Puknio sukilėlių kursantų grupė. Dar viena karo mokyklos grupė buvo palikta Švenčionėliuose čia likusio mokyklos turto apsaugai. Joje buvo 2-osios kursantų kuopos 2-asis būrys, kurio vadu per lietuvių ir rusų kursantų batalionų „sumaišymą“ buvo paskirtas Raudonosios armijos leitenantas Fedosenka, o buvęs būrio vadas ltn. Vincas Kačergius liko nužemintas iki būrio vado padėjėjo. Be to, apsaugai dar buvo palikta pusė politrukų kuopos. Be šios apsaugos, grupės stovykloje dar liko gen. št. kpt. Juozas Puknys su kursantų kuopų likučiais, mokyklos artilerijos baterija, beje, neturėjusi sviedinių, ir keletas lietuvių karininkų[639].

Pirmuosius nuostolius karo mokyklos apsaugos grupė patyrė jau birželio 23 d., kai kelis kartus buvo vokiečių lėktuvų bombarduota Švenčionėlių geležinkelio stotis ir greta esanti mokyklos stovykla. Per vieną tokių

[636] Ten pat.
[637] Ten pat.
[638] *Karys*, 1942, Nr. 11, p. 4.
[639] *Karys*, 1942, Nr. 5, p. 2.

bombardavimų žuvo ilgametis mokyklos tarnautojas civilis Ignas Sasnauskas ir 3 žmonės buvo sužeisti[640]. Baiminantis bombardavimų, stovykloje likusiems žmonėms teko laikinai iš stovyklos išsikraustyti ir apsikasti gretimoje vietovėje[641].

Birželio 24-osios rytą apsaugos grupė gavo įsakymą žygiuoti Švenčionių kryptimi ir prisijungti prie 179-osios šaulių divizijos. Gen. št. kpt. J. Puknys, pasitaręs su ltn. V. Kačergiu, nusprendė, kad atėjo lemiamas momentas atsilaisvinti, nes kitaip lietuviai bus priversti trauktis į Rusiją.

Ėmęsis iniciatyvos, gen. št. kpt. J. Puknys, neva vykdydamas šoninę apsaugą, išvedė kursantų grupę iš stovyklos ir patraukė į šiaurę. Grupei atsitolinus nuo stovyklos apie 5 km gen. št. kpt. Puknys ją sustabdė, paaiškino žygiavimo tikslą ir įsakė padėti ginklus visiems tiems, kuriems nepakeliui su atsilaisvinusiais lietuviais. Nuginkluoti kursantai rusai ir dar keletas nepatikimų buvo paleisti eiti savais keliais. Gen. št. kpt. J. Puknys su likusiais žmonėmis nusprendė kur nors susijungti su lietuvių sukilėliais, o susidūrus su sovietais – kautis iki paskutinio šovinio[642].

Grupėje liko iš viso 19 žmonių: gen. št. kpt. J. Puknys, ltn. V. Kačergius, psk. K. Globys ir 16 kursantų[643].

Nelengvu žygiu per miškus ir pelkes pasiekęs Paluknio kaimą (apie 7 km nuo Labanoro miestelio), būrys susitiko su pirmaisiais sukilėliais. Pradžioje buvo nuspręsta pulti Labanoro miestelį, kuriame dar viešpatavo vietos sovietiniai pareigūnai. Tačiau pasiuntus žvalgus paaiškėjo, kad Molėtų–Labanoro–Kaltanėnų vieškeliu traukėsi nemažos raudonarmiečių pajėgos. Sumanymo pulti miestelį teko atsisakyti. Tada buvo nuspręsta surengti pasalas prie miestelio tarp Labanoro ir Balčio ežerų gauti ginklų vietos sukilėliams apginkluoti[644].

Birželio 25 d. apie 18 val., rengdamasi įvykdyti tai, kas sumanyta, lietuvių grupė netikėtai susidūrė su nedidele raudonarmiečių grupe. Gen. št. kpt. J. Puknys davė saviškiams ženklą būti pasirengusiems, o pats priėjo prie raudonarmiečių ir pradėjo kalbėtis. Pasirodė, tai raudonarmiečių grupei vadovavo nežinia kaip ten patekęs 259-ojo šaulių pulko vado padėjėjas mjr. Denisovas[645].

Netrukus kapitono grupė išgirdo, kaip jis sušuko „*Rankas aukštyn!*“

[640] Ats. plk. ltn. K. Ališauskas, „VPM karui prasidėjus“, *Karys*, 1943, Nr. 4–6.
[641] *Karys*, 1942, Nr. 5, p. 2.
[642] Ltn. Kačergius, „Kariai Labanoro apylinkėje“, *Karys*, 1942, Nr. 5, p. 2; Nr. 6, p. 2.
[643] Ten pat.
[644] Ten pat.
[645] Ten pat.

Tuo pat metu nuaidėjo šūvis, paleistas rusų karininko, ir gen. št. kpt. J. Puknys sukniubo. Prasidėjo smarkus abipusis šaudymas. Matyt, ši raudonarmiečių grupė priklausė didesniam daliniui, buvusiam netoliese, nes netrukus lietuvius pradėta supti. Vadovavimą perėmęs ltn. V. Kačergius buvo priverstas įsakyti saviškiams pasitraukti į mišką. Po kokios valandos leitenantui su keletu žmonių grįžus į kautynių vietą, buvo rasti negyvi gen. št. kpt. J. Puknys ir kursantas Gricius. Aplinkui gulėjo daug raudonarmiečių lavonų – 3 karininkų, 2 politrukų ir apie 10 kareivių[646]. Tačiau tuomet išnešti žuvusius nepavyko, nes pastebėję lietuvius netoliese buvę raudonarmiečiai atidengė ugnį. Vėliau paaiškėjo, kad per ankstesnį susišaudymą dar buvo sužeisti psk. K. Globys ir kursantas Žilionis[647].

Vėliau ltn. V. Kačergiaus vadovaujama kursantų grupė prisijungė prie Pašekščių kaime apsistojusių atsilaisvinusių 234-ojo šaulių pulko 6-osios kuopos kareivių, vadovaujamų ltn. Stasio Jackūno.

Kursantų batalionai. Sugrąžinti iš Pabradės poligono į Vilnių kursantų batalionai pradžioje buvo išdėstyti pozicijose Vilniaus pakraštyje. Vokiečių motorizuotosioms kolonoms veržiantis Vilniaus link, karo mokykla gavo įsakymą trauktis Ašmenos–Smurgainių–Maladečinos–Minsko kryptimi. Atsitraukimas pradėtas birželio 23 d. naktį. Tą pačią dieną mokyklos daliniai susidūrė su vokiečių kariuomene Vilniaus apylinkėse. Besitraukiant toliau, birželio 24 d. susikauta su vokiečių desantu tarp Medininkų ir Ašmenos.

Birželio 25 d. karo mokykla pasiekė Smurgainius, o paskui – Zaskonis, esančius apie 12 km į šiaurės vakarus nuo Maladečinos. Iš čia kelios kursantų kuopos buvo pasiųstos ginti kelių sankryžos į Lebedžius, esančius 6 km į vakarus nuo Maladečinos.

Zaskonių rajone mokykla pateko į vokiečių kariuomenės apsuptį, tačiau pavyko iš jos prasiveržti. Toliau mokykla traukėsi kartu su 50-ąja šaulių divizija, pradžioje į Vileikos rajoną, paskui Biahomlio–Lepelio kryptimi.

Birželio 28 d. mokykla pasiekė Lepelio apylinkes ir apie 25 km į vakarus nuo Lepelio užėmė gynybos pozicijas. Čia karo mokykla buvo sujungta su Lepelio artilerijos mokykla į vieną operatyvinę grupę.

Liepos 2 d. rytą mokykla užėmė pozicijas rajone, esančiame maždaug apie 12 km į šiaurės vakarus nuo Lepelio. Liepos 3 d. mokykla, pridengdama Raudonosios armijos dalių atsitraukimą, buvo patekusi į vokiečių kariuomenės apsuptį, tačiau iš apsupties prasiveržė ir liepos 5 d., persikėlusi per Dauguvą, prisijungė prie Raudonosios armijos dalių, įsitvirtinančių dešiniajame Dauguvos krante, tarp Ulos ir Bešankovičų. Daugiau mokykla kaviniuose veiksmuose nebedalyvavo.

[646] Ten pat.
[647] Ten pat.

Kiekviename iš paminėtų karo mokyklos atsitraukimo į Rusiją etapų lietuvių karių atsilaisvinimas turėjo tam tikrų ypatumų.

Karo mokykla Vilniaus apylinkėse. Naktį iš birželio 22 į 23 d. atvykęs į Vilnių 1-asis karo mokyklos batalionas buvo laikinai išdėstytas Vilniaus priemiestyje, vakarinėje dalyje. 2-asis batalionas, sunkvežimiais atvežtas iš Pabradės iki Vilniaus, nakvojo miške prie Valakampių, o birželio 23 d. apie 11 val. pėsčiomis peržygiavo per Vilnių aerodromo link, apie 13 val. išėjo į pietinį Vilniaus pakraštį ir susijungė su 1-uoju batalionu[648].

Batalionų uždavinys buvo ginti nuo oro desantų Vilniaus aerodromą ir miestą, nors aerodrome ginti jau nebebuvo ką: po vokiečių aviacijos bombardavimo birželio 22-ąją ten buvo likę tik keletas sudaužytų rusų lėktuvų. Uždaviniui vykdyti 1-asis batalionas užėmė barą į vakarus nuo Vilniaus, abipus geležinkelio ir kelio į Trakus, o 2-asis batalionas – barą 1-ojo bataliono kairėje, į pietvakarius nuo Vilniaus, abipus geležinkelio ir kelių, vedančių į Rūdninkus ir Lydą. Artilerijos ir prieštankinių ginklų kursantai neturėjo[649].

Kursantų kairėje Vilniaus apsaugai iš pietų pusės buvo išsidėstęs NKVD batalionas. Mokyklos dešinysis sparnas rėmėsi į Neries upę. Priekyje, aerodrome, prie svarbesnių kelių ir geležinkelio tunelio karo mokykla išstatė užtvaras. Tose pat vietose stovėjo ir NKVD sargybos[650].

Priėmęs sprendimą dėl kursantų batalionų išdėstymo ir įsakęs uždavinį vykdyti, karo mokyklos viršininkas plk. G. Sokurovas apie 14–15 val. išvažiavo į Antakalnį, matyt, ketindamas išsiaiškinti padėtį mokyklos patalpose, kur buvo likusi apsauga. Pakeliui buvo sustojęs prie Raudonosios armijos 3-iojo korpuso štabo būstinės, bet ji buvo jau tuščia. Tuo metu nuo Trijų Kryžių kalno pradėjo smarkiai šaudyti iš kulkosvaidžio lietuviai kareiviai. Sokurovas pabūgo ir, atsisakęs ketinimo važiuoti į Antakalnį, sugrįžo į savo vadavietę. Čia jam prisistatė grįžęs iš atostogų jaun. ltn. Vaclovas Levūnas, ir Sokurovas įsakė jį suimti[651]. Suėmimo priežastis taip ir liko nežinoma. Gali būti, kad tuo metu jis buvo įpykęs dėl ginkluoto

[648] Ats. plk. ltn. K. Ališauskas, „VPM karui prasidėjus", *Karys*, 1943, Nr. 4–6.
[649] Ten pat.
[650] Ten pat.
[651] Ten pat.

Vilniuje sukilusių lietuvių pasipriešinimo, vos jam pačiam nekainavusio gyvybės.

Apie 16–17 val. karo mokykla gavo įsakymą trauktis. Abu kursantų batalionai paskubomis buvo surinkti ant plento ir jau ruošėsi žygiuoti Ašmenos link, bet sumaištį sukėlė tuo metu pasirodęs kažkoks NKVD generolas. Įsakęs likti vietoje ir ginti Vilnių, jis tuoj pat išvyko. Plk. G. Sokurovas, nenorėdamas šio įsakymo vykdyti, paliko kursantų batalionus stovėti vietoje ir nuskubėjo pas NKVD generolą pasitikslinti įsakymą ir išsiaiškinti padėtį. Tuo metu atskrido trys vokiečių lėktuvai, kilo panika ir žmonės išsibėgiojo nuo plento į visas puses. Lietuviai karininkai ir dalis kursantų pasinaudojo proga ir pabėgo[652].

Tuo metu pasišalino ir buvęs vadavietėje bataliono vadas gen. št. plk. Petras Vertelis kartu su maždaug 25 kursantų būriu ir ltn. Povilu Šepečiu[653].

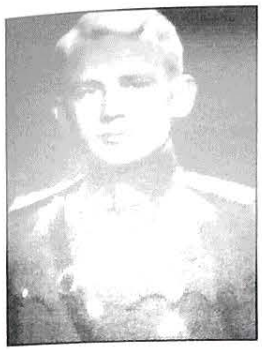
Greičiausiai šio vokiečių lėktuvų antpuolio metu buvo sunkiai sužeistas jaun. ltn. Petras Žieba[654].

Netrukus sugrįžęs Sokurovas įsakė trauktis Ašmenos link. NKVD generolo įsakymo ginti Vilnių jau nebereikėjo vykdyti. Kariai, tarp jų ir besitraukiantys rusai iš kitų dalių, suskubo lipti į sunkvežimius. Kas suspėjo – važiavo, nesuskubusieji bėgo iš paskos[655].

Nakvynės apsistojo prie Medininkų, miške. Tuo pasinaudodami nakties metu daug lietuvių kursantų pabėgo. Birželio 24 d. nuo ryto mokykla palaidai traukėsi toliau. Už Ašmenos mokykla pakeliui į Žiupronis miške sustojo pailsėti ir susitvarkyti. Pradžioje buvo įsakyta apsikasti. Vėliau mokykla buvo išrikiuota kuopomis ir patikrinta sudėtis. Pasirodė, kad iš lietuvių karininkų tebuvo likę tik du – kuopos vadas gen. št. kpt. J. Valiulis ir kpt. Vladimiras Lunia, neskaitant suimtojo ir varomo pėsčiomis jaun. ltn. V. Levūno. Beje, trūko ir daugelio rusų karininkų, matyt, nuklydusių su kitomis raudonarmiečių dalimis. Gen. št. kpt. J. Valiuliui buvo pavesta vadovauti 2-ajam batalionui. Kursantų buvo likę tik apie 500 (iš viso mokykloje buvo 1 200 kursantų kartu su politrukų kuopa). Taigi mokykla per vieną žygio dieną neteko apie pusės savo žmonių. Tačiau prie mokyklos buvo labai daug prisiglaudusių iš įvairių dalių priklydusių rusų kareivių. Visi jie buvo mokyklos paimti savo valdžion ir paskirstyti į kuopas. Taip mokykloje vėl susidarė apie 1 000 žmonių[656].

[652] Ten pat.
[653] Iš P. Vertelio tardymo protokolo, LYA, f. K-1, ap. 58, b. P-19894, l. 18–19.
[654] L. Katkevičius, „Iki Vitebsko NKVD naguose", *Karys*, 1942, Nr. 11, p. 3–4.
[655] Ats. plk. ltn. K. Ališauskas, „VPM karui prasidėjus", *Karys*, 1943, Nr. 4–6.
[656] Ten pat.

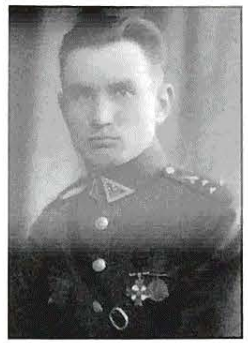
Aktyvūs sukilimo dalyviai

Jaunesnysis leitenantas
A. Alutis

Jaunesnysis leitenantas
Jonas Aukstinis

Majoras
Bronius Bairiūnas

Leitenantas
Juozas Civinskas

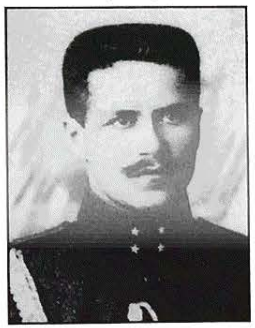
Pabaisko valsčiaus sukilėlių vadas atsargos jaunesnysis leitenantas
Stasys Baipšys

Leitenantas
Petras Gavulis

Leitenantas
Antanas Gavulis

Užpalių sukilėlių vadas atsargos kapitonas
Juozas Namikas

Leitenantas
Julius Jankauskas

Jaunesnysis leitenantas
Pranas Jučys

Majoras
Leonardas Jurkšas

Leitenantas
Vincas Kačergius

Kapitonas
Albinas Karalius

Jaunesnysis leitenantas
Juozas Kazėnas

Jaunesnysis leitenantas
Jonas Klivečka

Kapitonas
Stasys Krikščikas

Eilinis
Juozas Kuliukas

Pulkininkas leitenantas
Juozas Lavinskas

Aktyvūs sukilimo dalyviai

Leitenantas
Adolfas Maciūnas

Kapitonas
Antanas Maksimaitis

Kapitonas
Jonas Motukas

Leitenantas
Petras Narinkevičius

Majoras
Juozas Navikas

Leitenantas
Kazys Pažemeckas

Kapitonas
Eugenijus Petrauskas

Jaunesnysis leitenantas
Jonas Petrulionis

Kapitonas
Adolfas Pilvelis

Aktyvūs sukilimo dalyviai

Majoras
Antanas Racka

Majoras
Antanas Raugalė

Leitenantas
Albinas Repšys

Pulkininkas leitenantas
Vincas Sakalas

Žemaitkiemio valsčiaus
sukilėlių vadas
atsargos jaunesnysis leitenantas
Alfonsas Putna

Leitenantas
Ignas Talanskas

Kapitonas
Simas Urbonas

Majoras
Vladas Vaičius

Majoras
Vladas Vaitkus

Smurgainių–Maladečinos rajone. Paaiškėjus, kad trūksta tokios daugybės lietuvių karininkų, puskarininkių ir kursantų, plk. G. Sokurovas su komisaru nusprendė imtis griežtų priemonių. Kiekvieną lietuvį buvo pavesta sekti 2 ar 3 rusams kursantams, be to, iš patikimų žmonių buvo sudarytas ypatingasis būrys, turintis užduotį visus sekti, o prireikus ir vykdyti sušaudymus. Kai kurių kursantų teigimu, dėl to buvo priskirtas visas NKVD būrys, apie 20 žmonių[657].

Šiek tiek pailsėję ir apsitvarkę Ašmenos apylinkėse, kursantai traukėsi toliau į rytus Smurgainių–Maladečinos kryptimi. Maitinimo jokio nebuvo, tad galima tik įsivaizduoti vietos gyventojų padėtį, nes netvarkingai besitraukianti karo mokykla ir kitų dalių raudonarmiečiai mito tik tuo, kas kur ką nustvėrė iš jų[658].

Nepriėjus Salų miestelio, buvo įsakyta sustoti ir pasiruošti gintis, tačiau netrukus įsakymas buvo atšauktas ir kursantai tęsė žygį. Netoli Smurgainių birželio 24 d. popietę mokykla vėl buvo sustabdyta ir išrikiuota. Buvo atvestas civiliais drabužiais persirengęs kursantas Vytautas Cijūnėlis, sugautas kaip dezertyras. Į priekį buvo išvesta 10 kursantų iš ypatingojo būrio, komisaras Lipkindas perskaitė mirties nuosprendį. Po plk. Sokurovo komandų „*Užtaisyk!*“ ir „*Ugnis!*“ Cijūnėlis sukniubo. Kursantas Cijūnėlis buvo sušaudytas kaip norėjęs pabėgti. Jį sulaikė vyr. politrukas Uljanovas, pastebėjęs, kad Cijūnėlis, užėjęs pas vieną ūkininką, persirengė ten civiliais drabužiais[659].

Po egzekucijos karo mokykla nužygiavo toliau[660].

Kursanto V. Cijūnėlio sušaudymas neatgrasino lietuvių, jie ir toliau šalinosi. Tik anksčiau stengėsi pasišalinti slaptai, o dabar pradėjo visai atvirai, kovodami ir vartodami ginklą prieš juos sekančius rusus. Vieną kartą kursantai net buvo paleidę keletą šūvių į plk. G. Sokurovą ir komisarą, bet nepataikė, o patys paspruko į mišką[661].

Birželio 25 d. prie Maladečinos pabėgo kursantas Aleksandras Gulevičius, bet nelabai sėkmingai, nes netrukus raudonarmiečio seržanto buvo priverstas sėsti į autobusą, važiuojantį Maladečinos link. Išgelbėjo prisiviję vokiečių tankai: jiems pradėjus šaudyti, A. Gulevičius ir dar 4 kursantai, iššokę iš autobuso, pasislėpė ir vakare pasidavė vokiečiams. Po keleto dienų, birželio 29 d., jie sugrįžo į karo mokyklos patalpas[662].

---

657 L. Katkevičius, „Iki Vitebsko NKVD naguose“, *Karys*, 1942, Nr. 11, p. 3–4.
658 Ats. plk. ltn. K. Ališauskas, „VPM karui prasidėjus“, *Karys*, 1943, Nr. 4–6.
659 *Karys*, 1943, Nr. 16, p. 64.
660 Ats. plk. ltn. K. Ališauskas, „VPM karui prasidėjus“, *Karys*, 1943, Nr. 4–6.
661 Ten pat.
662 *Karys*, 1942, Nr. 26, p. 6.

Netoli Maladečinos, prie Zaskonių, karo mokykla vėl buvo sustabdyta. Buvo gautas griežtas įsakymas žūtbūt prie Maladečinos sulaikyti vokiečių puolimą, nes žvalgyba pranešusi, kad galimas jų tankų prasiveržimas iš pietvakarių. Karo mokyklos didesnė dalis užėmė pozicijas prie Zaskonių, o mažesnė buvo pasiųsta prie Lebedžių gyvenvietės. Visą naktį paskubomis buvo kasami apkasai. Maisto kursantai neturėjo, dirbti teko alkaniems. Naktį tarp lietuvių pasklido žinia, kad sušaudytas jaun. ltn. Levūnas, kažkur prie upelio tarp Smurgainių ir Zaskonių[663].

Išaušus birželio 25-ajai, kursantų pozicijas puolė vokiečių tankai, supdami iš pietvakarių. Gintis beveik nebuvo kuo – šovinių turėta labai mažai, o prieštankinių, priešlėktuvinių ginklų ir artilerijos nebuvo. Kilo sumaištis, bėgiojimas, beprasmis šaudymas. Kursantai per labai trumpą laiką buvo išblaškyti ir priversti paniškai atsitraukti į šiaurės rytus, Vileikos kryptimi. Maladečiną teko apeiti, nes miestas jau buvo užimtas vokiečių. Mūšio lauke teko palikti savo sunkvežimius, sanitarines mašinas ir sužeistuosius[664].

Kursantai, užėmę pozicijas prie Lebedžių, liko atkirsti ir pasitraukė Minsko kryptimi[665].

Kai kurie lietuviai kursantai nesitraukė ir liko gulėti vietoje. Rusams pabėgus ir vokiečių tankams pravažiavus, jie apžiūrėjo kautynių lauką ir suteikė pagalbą sužeistiesiems. Tarp sužeistųjų buvo ir gen. št. kpt. J. Valiulis. Kursantai jį sutvarstė. Tuo laiku iš Vilniaus pusės atvyko keli sunkvežimiai su besitraukiančiais rusais, ir jie Valiulį paėmė į sunkvežimį. Vėliau paaiškėjo, kad Valiulis buvo vežamas tik iki Maladečinos[666]. Tik liepos viduryje Lietuvos Raudonojo Kryžiaus grupė, pasiųsta ieškoti sovietų išvarytų ir išvežtų lietuvių, surado gen. št. kpt. J. Valiulį Maladečinos ligoninėje, gulintį su pūliuojančiomis žaizdomis[667]. Jis buvo pargabentas į Vilnių ir čia mirė ligoninėje. Palaidotas Rasų kapinėse, tarp žuvusiųjų lietuvių sukilėlių ir karių.

Birželio 25-osios vidudienį kursantai buvo surinkti šiauriau Maladečinos. Jų tebuvo likę apie 400, nes dalis kursantų buvo nublokšti Minsko kryptimi, dalis – nukauti ar sužeisti, dalis lietuvių kautynių metu atsilaisvino. Anksti ryte karo mokyklos likučiai pasitraukė pro Vileiką Lepelio link[668].

Prie Vileikos iš lietuvių buvo atimti šoviniai ir jie pėsčiomis NKVD

[663] Ats. plk. ltn. K. Ališauskas, „VPM karui prasidėjus", *Karys*, 1943, Nr. 4–6.
[664] Ten pat.
[665] Ten pat.
[666] Ten pat
[667] A. Gražiūnas, *Lietuva dviejų okupacijų replėse. 1940–1944*, p. 102.
[668] Ats. plk. ltn. K. Ališauskas, „VPM karui prasidėjus", *Karys*, 1943, Nr. 4–6.

sargybos saugomi atskira grupe varyti į Rusiją. Apie liepos 5 d. maždaug už 20 km iki Vitebsko ši grupė pateko į vokiečių kulkosvaidžių ugnį. Nutaikę patogų momentą, šie pusiau suimtieji puolė šautuvų durtuvais NKVD sargybą. Iš 20 rusų 14 buvo nukauti, vienas buvo nuginkluotas, trys pabėgo. Tačiau žuvo ir keliolika lietuvių. Paskui lietuviai mažais būreliais išsiskirstė. Kursantai J. Katkevičius ir M. Gabševičius liko dviese ir, netrukus pasidavę vokiečiams, pateko į Obalės miestelį, apie 40 km nuo Polocko. Čia vokiečių stovykloje po kiek laiko susirinko keletas lietuvių karių. Po keleto dienų stovyklą apšaudant rusų artilerijai kursantas M. Gabševičius žuvo. Kursantui J. Katkevičiui po kiek laiko per Lepelį ir Lydą pavyko sugrįžti į Lietuvą[669].

Lepelio rajone. Toliau iki Lepelio mokykla traukėsi be vokiečių spaudimo. Lepelį mokykla priėjo liepos 4–5 d. Ten mokykla buvo sujungta su artileristų mokykla, kariai truputį pailsėjo, gavo maisto, kai kurie net galėjo pasikeisti suplyšusius drabužius ir batus. Kitą dieną buvo gautas įsakymas įsitvirtinti ir gintis. Tačiau dar nebaigus įrengti pozicijų, liepos 5 ar 6 d. Lepelį puolė vokiečiai. Šis vokiečių puolimas, palaikomas aviacijos, Vilniaus pėstininkų karo mokyklai buvo lemiamas, po šių kautynių ji jau nebeegzistavo kaip atskiras Raudonosios armijos karinis vienetas. Žuvo daug mokyklos kursantų, iš kautynių vietos pabėgo tik atskiri asmenys. Komisaras Lipkindas buvo sužeistas į koją. Pats plk. G. Sokurovas sugebėjo pabėgti, tačiau NKVD pareigūnų buvo sulaikytas prie Vitebsko. Kažkokiu būdu jam pasisekė – regis, liko nesušaudytas, kaip kad buvo įprasta Raudonojoje armijoje[670].

Iš kautynių lauko pabėgę kursantai dar buvo priversti dalyvauti ginant Vitebską. Apie tolesnį jų likimą mažai žinoma.

Kai atsitraukusios į Rusiją LKP(b) Centro komiteto vadovas Antanas Sniečkus 1941 m. rudenį ėmėsi iniciatyvos organizuoti lietuvių diviziją, buvo renkami duomenys, kur yra lietuviai kariai. Įvairiuose dokumentuose dėl divizijos organizavimo minima, kad Vilniaus pėstininkų karo mokykla tuo metu buvo Sverdlovsko srities Stalinskės mieste. Vienuose dokumentuose nurodoma, kad joje išlikę apie 400 kursantų, kituose – apie 100. Matyt, vienu atveju nurodytas bendras kursantų, kuriems pavyko atsitraukti iš Vilniaus, skaičius, kitu – kursantų lietuvių skaičius. Tai maždaug sutampa ir su kitais duomenimis.

Prieš pat karą Vilniaus pėstininkų mokykloje tarnavo 762 lietuviai.

[669] L. Katkevičius, „Iki Vitebsko NKVD naguose", Karys, 1942, Nr. 11, p. 3–4.
[670] Ats. plk. ltn. K. Ališauskas, „VPM karui prasidėjus", *Karys*, 1943, Nr. 4–6.

Žinoma, kad iki 1941 m. liepos 12 d. turėta žinių apie 374 atsilaisvinusius ir apie 17 žuvusių lietuvių. Kiek jų žuvo, tikslių duomenų nėra ir dabar.

Iš 61 lietuvio karininko iki liepos 12 d. 49 pavyko atsilaisvinti, 3 žuvo (gen. št. kpt. J. Puknys, gen. št. kpt. J. Valiulis, ltn. V. Levūnas), kiti pateko arba į Norilską (gen. št. plk. P. Meškauskas, mjr. P. Krištapavičius), arba į vokiečių nelaisvę (mjr. Stasys Uždavinys, ltn. Vytautas Bacevičius), arba, atsitraukę į Rusiją, vėliau kariavo lietuviškosios 16-osios šaulių divizijos gretose (mjr. Petras Sargelis, kpt. Povilas Simonaitis), trijų karininkų tolesnis likimas dar neaiškus (pavyzdžiui, ltn. P. Žiebos, dėl kurio likimo yra keletas versijų).

Iš 430 kursantų atsilaisvino 212, dar 12 žuvo. Visi jie nėra žinomi, todėl galima paminėti tik kai kurias pavardes. Kursanto Aleksandro Gulevičiaus liudijimu, prie Krapivnos kaimo, Salų valsčiuje, Ašmenos apskrityje ,žuvo karo mokyklos 7-osios kuopos 1-ojo būrio kursantai Tomas Semaška ir Antanas Ratkevičius[671]. Karo mokyklos kursanto Antano Bajalio teigimu, žuvo kursantai Kazys Sinkevičius, 5-osios kuopos 1-ojo būrio kursantas Jakimavičius[672].

Kitų kursantų likimas nėra tiksliai žinomas. Pasitraukę į Rusiją lietuviai kursantai baigė pagreitintą karo mokyklos kursą ir beveik visi vėliau buvo paskirti į formuojamą 16-ąją lietuviškąją diviziją jaunesniojo leitenanto laipsniu. Net ir iš pačios patikimiausios sovietams politrukų kuopos, kurioje buvo 120 lietuvių, atsilaisvino 11. Nėra žinoma, kiek šios kuopos kursantų žuvo, bet beveik visi, kuriems pavyko išlikti gyviems, vėliau kariavo 16-osios divizijos gretose[673].

Skaičiaus „373", kurį 1941 m. liepos 12 d. grafoje „*Trūksta žinių*" įrašė Vilniaus pėstininkų mokyklos dalies, atsilaisvinusios iš Raudonosios armijos, adjutanto pareigas laikinai ėjęs jaun. ltn. K. Trečiokas, paslaptis kol kas atskleista tik iš dalies.

Karininkų, tarnavusių LSSR respublikinio karinio komisariato įstaigose, dalyvavimas sukilime

1940 m. rudenį Lietuvos kariuomenės karo komendantūros buvo panaikintos. Jas pakeitė Raudonosios armijos karinių komisariatų sistema.

671 *Karys*, 1942, Nr. 26, p. 6.

672 *Karys*, 1942, Nr. 6, p. 5.

673 Ats. plk. ltn. K. Ališauskas, „VPM karui prasidėjus", *Karys*, 1943, Nr. 4–6.

Lietuvoje buvo įsteigtas respublikinis karinis komisariatas su jam pavaldžiais miestų ir apskričių kariniais komisariatais. Respublikinis karinis komisariatas buvo pavaldus Pabaltijo ypatingajai karo apygardai.

Nesigilinant į respublikinio karinio komisariato su jam pavaldžiomis įstaigomis struktūrą, uždavinius ir veiklą, reikia pažymėti, kad į respublikinį ir apskričių bei miestų komisariatus buvo paskirta nemaža tarnavusių Lietuvos kariuomenėje karių ir civilių tarnautojų. Kilus Vokietijos–SSRS karui jie aktyviai dalyvavo lietuvių sukilime ir daug prisidėjo organizuojant sukilėlius ir jų veiklą.

Karinių komisariatų veiklos Lietuvoje 1940–1941 m. tema mažai nagrinėta, Lietuvos archyvuose duomenų apie tai beveik nėra, todėl turima nedaug duomenų apie lietuvius, tarnavusius karinių komisariatų sistemoje. Kiek daugiau žinoma apie lietuvius karininkus, paskirtus į karinius komisariatus.

Dauguma karininkų, paskirtų į respublikinį karinį komisariatą Vilniuje, gyveno Kaune. Beveik visi jie anksčiau ar vėliau įsijungė į Kauno sukilėlių gretas. Prasidėjus sukilimui Kaune, jau birželio 23 d. buvo įsteigta Kauno miesto ir apskrities karo komendantūra. Paskirtas Kauno miesto ir apskrities karo komendantu plk. Jurgis Bobelis savo pirmajame įsakyme karo komendantūrai paskyrė savo padėjėjais plk. ltn. Andrių Balsį (leidimų vėlyvam vaikščiojimui ir ginklams laikyti išdavimas) ir mjr. Antaną Biknaitį (organizavimas ir komplektavimas). Tuo pačiu įsakymu komendantūros adjutantais paskirti ltn. Stasys Markauskas ir ltn. Petras Kučingis[674]. Tai buvo pirmieji buvę Lietuvos kariuomenės komendantūrų karininkai, stoję į sukilėlių gretas.

Nuo birželio 25 d. komendantūros Bendrojo skyriaus vedėju buvo paskirtas kpt. Vincas Valteris[675], nuo birželio 28 d. į komendantūros Butų valdybą priimtas plk. ltn. Antanas Michelevičius[676].

Kpt. Jonas Niauronis nuo 1941 m. birželio 29 d. paskirtas Kauno karo komendantūros ūkio viršininku[677]. Savo raporte Kauno miesto ir apskrities komendantui jis pranešė, kad karo pradžioje pabėgo iš evakuojamojo respublikinio karinio komisariato ir birželio 24–27 d. dirbo Vilniaus komendantūros intendantūros skyriuje organizacinį darbą.

674 LCVA, f. R-1444, ap. 2, b. 1, l. 1–2.

675 Kauno miesto ir apskrities karo komendantūros Rikiuotės skyriaus tarnautojų sąrašas, LCVA, f. R-1444, ap. 1, b. 18, l. 12.

676 Kauno miesto ir apskrities karo komendantūros Butų valdybos tarnautojų sąrašas, LCVA, f. R-1444, ap. 1, b. 18, l. 24.

677 Kauno miesto ir apskrities karo komendantūros Ūkio skyriaus tarnautojų sąrašas, LCVA, f. R-1444, ap. 1, b. 18, l. 13.

Liepos 4 d. iš Vilniaus miesto karinio komisariato į Kauną parvyko kpt. Zenonas Samuolis. Atsižvelgiant į jo prašymą priimti į tarnybą, jis paskirtas į Kauno miesto ir apskrities komendantūros Organizacijos skyrių[678].

Lietuviai karininkai, buvę paskirti į karinius komisariatus, atsiskyrę nuo Raudonosios armijos karo pradžioje jungėsi prie pradėtų formuoti lietuvių karinių struktūrų. Tarp jų išsiskiria gen. št. plk. ltn. Mikas Mačiokas ir plk. ltn. Kazys Pažemėnas, aktyviai dalyvavę sukilime Kaune.

Būdamas respublikinio komisariato pradinio ir ikišaukiminio parengimo vyr. inspektoriumi gen. št. plk. ltn. M. Mačiokas gyveno Kaune ir važinėjo po Lietuvą, tikrindamas karinį rengimą gimnazijose. Porą dienų prieš karą jis išvyko į Marijampolę, Vilkaviškį ir Kybartus, ketindamas sugrįžti į namus sekmadienį. O sekmadienį prasidėjo karas. Į Kauną M. Mačiokas sugrįžo tik pirmadienio vakare, nes traukiniai vežė tik karišKius, o jis buvo apsirengęs civiliniais drabužiais[679]. Sugrįžęs tuoj pat įsitraukė į aktyvią veiklą, tapo Kauno sukilėlių štabo nariu[680]. Be to, jis buvo ir iniciatyvinės grupės, pradėjusios leisti laikraštį „Į laisvę", narys. Susibūrusi 7 žmonių grupė netrukus išleido pirmąjį laikraščio numerį[681].

Plk. ltn. K. Pažemėnas nuo pat pirmųjų karo dienų pradėjo vadovauti sukilėliams Aukštojoje Panemunėje, organizavo pasipriešinimą bandžiusiems persikelti per Nemuną ties Mergelių sala raudonarmiečiams[682].

[678] Kpt. Z. Samuolio 1941 07 07 raportas Kauno karo komendantui, LCVA, f. R-1444, ap. 1, b. 18, l. 21.
[679] *Sukilimas 1941 m. birželio 22–28 d.* (Sud. A. Martinionis), p. 85, 93.
[680] Ten pat.
[681] V. Jankauskas, *O gyventi reikėjo...*, Vilnius, 1993, p. 184–185.
[682] *Sukilimas 1941 m. birželio 22–28 d.* (Sud. A. Martinionis), p. 85, 93.

Pabaigos žodis

1941 metų Birželio sukilimas būtų buvęs neįmanomas, bent jau tokiu mastu, kokiu vyko, be įvairiomis formomis besireiškusio antisovietinio pasipriešinimo bei sovietinės okupacijos pradžioje pradėjusio kurtis ir išplitusio visoje Lietuvoje antisovietinio pogrindžio. Svarbiausia organizuoto plataus masto antisovietinio pasipriešinimo priežastis – sovietinė okupacija, Nepriklausomybės netektis ir prasidėjęs visuotinis politinis teroras, socialinės priešpriešos kurstymas, tautinio orumo niekinimas, pirmieji rusifikavimo daigai, brutalus bolševizmo doktrinos diegimas, Bažnyčios išstūmimas iš viešojo visuomenės gyvenimo, pagaliau ūkio sanklodos griovimas – nacionalizavimas ir jį lydėję kiti reiškiniai bei represijos ekonominiu pagrindu. Taigi antisovietinį pasipriešinimą kurstė ir Birželio sukilimą parengė pati sovietinė tikrovė, tapusi didžiausia paskata priešintis režimui. Nebuvo kokios nors kitos išorinės jėgos, kuri Lietuvoje būtų lėmusi antisovietinio pasipriešinimo kilimą ir plėtrą.

Dėl minėtų priežasčių gana greitai ir nesunkiai susiformavo gausus ir savo dvasia sutelktas antisovietinio pasipriešinimo pogrindis, kurio tikslas – kovoti dėl prarastos Lietuvos Nepriklausomybės atkūrimo, išsilaisvinus iš Sovietų Sąjungos. Antisovietinis pogrindis kūrėsi ne partiškumo, bet pilietiškumo ir patriotinio nusiteikimo pagrindu. Šiame pogrindyje būrėsi jaunimas ir vidutinio amžiaus žmonės: inteligentai, ūkininkai, darbininkai, studentai, moksleiviai, kariškiai. Svarbi pogrindžio jėga buvo šauliai, ypač provincijoje. Antisovietinio pasipriešinimo sąjūdis buvo sąmoningų Lietuvos piliečių, jokia prasme nesijautusių ir nelaikiusių savęs SSRS piliečiais, tautinių ir pilietinių intencijų bei siekių natūrali išraiška, bet ne išankstinis sumanymas ar siekis stoti Vokietijos pusėn ir kautis dėl jos interesų. Socialinė pasipriešinimo pogrindžio dalyvių, sukilėlių struktūra rodė lietuvių tautos, jos daugumos pasipriešinimą, o ne klasių ar kurių nors socialinių grupių priešinimąsi sovietų valdžiai ir jos diegiamoms permainoms. Bir-

želio sukilimą pagrįstai galima vadinti Tautos sukilimu. Sukilimas realiai parodė, kad Nepriklausomybės dvidešimtmetis suformavo sąmoningą Lietuvos pilietį.

Antisovietinis lietuvių pasipriešinimas natūraliai kilo nuo pat sovietinės okupacijos pradžios ir Kaune, Vilniuje bei provincijoje beveik iškart įgavo organizuotas formas. Vykstant giluminiams antisovietinio pasipriešinimo augimo procesams, po trijų keturių mėnesių ėmė formuotis pasipriešinimo centrai, pretenduojantys į vadovaujantį pasipriešinimo ir antisovietinio sukilimo rengimo vaidmenį. Kaune 1940 m. spalio 9 d. užsimezgė vadovaujantis pasipriešinimo centras, pasivadinęs Lietuvių aktyvistų frontu (LAF). Daugiau kaip po mėnesio, lapkričio 17 d., buvęs Lietuvos pasiuntinys Vokietijoje plk. Kazys Škirpa, sukvietęs aktyvesnius lietuvių politinius emigrantus, paskelbė apie Berlyne įkuriamą Lietuvių aktyvistų fronto centrą. LAF centras laipsniškai susiformavo ir Vilniuje. LAF Kauno, Vilniaus ir Berlyno vadovaujantieji centrai literatūroje kartais vadinami LAF štabais, nors patys pogrindininkai jų taip nevadino. Tik LAF Kauno centro vadovybės grupė, birželio 22 d. perėjusi į sukilimo būseną, pasivadino LAF vyriausiuoju štabu. Lietuvių aktyvistų frontas nebuvo pogrindžio piramidės viršūnė, bet būsimus potencialius sukilėlius – antisovietinio pasipriešinimo organizacijas, būrius, kovines grupes – vienyti ar bent jų veiklą koordinuoti siekusi organizacija.

Bent kiek efektyviau veikti, palaikant ryšius su visos Lietuvos pogrindžio grupėmis ir koordinuojant jų veiklą, galėjo tik Lietuvoje esantys LAF vadovaujantys centrai. Neneigiant LAF Berlyno vadovaujančio centro apskritai ir ypač K. Škirpos pastangų reikšmingumo Lietuvos pogrindžiui (vienintelis, nors ir nepakankamai efektyvus langas į užsienį, Lietuvos reikalų kėlimas Trečiojo Reicho užsienio reikalų ministerijoje, nelegalių sienos perėjimo punktų organizavimas naudojantis Abvero struktūrų, turėjusių savų interesų, parama), reikia konstatuoti, kad šio centro vadovas, neretai atitrūkdamas nuo Lietuvos realijų, kūrė planus, programų metmenis, nurodymus, kurie nebuvo plačiau paskleisti ar iš viso žinomi Lietuvoje ir neturėjo įtakos lietuvių pogrindžiui. Atkreiptinas dėmesys į tai, kad LAF Berlyno centre buvo įtakinga radikali voldemarininkų grupė, mėginusi savo kanalais, K. Škirpai nežinant, daryti įtaką antisovietiniam pogrindžiui Lietuvoje.

Nacistinė Vokietija neabejotinai stengėsi Lietuvoje diegti ir plėsti savo agentūrą politinei, karinei ir ekonominei informacijai rinkti, bet toji agentūra nebuvo orientuota į antisovietinio pasipriešinimo pogrindinių struktūrų kūrimą. Nacių žvalgybos agentūra apskritai nebuvo pajėgi per keletą

mėnesių sukurti išsišakojusį antisovietinį pogrindį Lietuvoje. Kita vertus, LAF Berlyno vadovaujantis centras turima informacija apie sovietus dalijosi su Abveru, Vokietiją suvokdamas kaip potencialų Lietuvos priešo – SSRS – priešininką. Mainais Abvero struktūros netrukdė LAF ryšininkams ar kurjeriams pereiti Vokietijos sieną. Toks epizodinis techninis bendravimas, dalijantis informacija, ypač su priešininko priešininku, nebuvo išimtinis reiškinys pasaulio praktikoje ir juolab nereiškė LAF pasidavimo nacių interesams ir politinei įtakai. Tad kai kurie autoriai nepagrįstai sureikšmina LAF Berlyno vadovaujančio centro ryšius su Abveru ir visiškai be pagrindo eskaluoja nacių specialiųjų tarnybų įtaką antisovietinio pasipriešinimo Lietuvoje kilmei bei plėtrai.

Antisovietinis Tautos pasipriešinimas strategiškai patogiausiu metu išaugo į Tautos sukilimą. 1941 metų Birželio sukilimas buvo 1940 m. vasarą prasidėjusio antisovietinio pasipriešinimo tąsa – aukščiausias to pasipriešinimo pakilimo taškas. Sukilimo tikslas – Nepriklausomybės atkūrimas. 1941 m. birželio 23-iąją lietuvių Tauta dar sovietų užimtame Kaune revoliuciniu būdu deklaravo Nepriklausomybės atkūrimą ir pačiame Kaune bei daugelyje kitų vietovių vienai dienai ar kelioms dienoms realiai ją atkūrė. Tai paneigti neįmanoma, nes šitai buvo akivaizdu. Sovietinė okupacija ir jos sąlygomis įvykdyta aneksija nebuvo panaikinusi Lietuvos valstybingumo. Sovietų Sąjunga tik sutrukdė, suvaržė jo vyksmą, atimdama Nepriklausomybę. Birželio sukilimas, skelbdamas Nepriklausomybės atkūrimą, gaivino jėga suvaržytą valstybingumą, mėgino atkurti jo tęstinumą.

Suverenitetas priklauso Tautai. Tad ir Tautos sukilimas, deklaruodamas Nepriklausomybės atkūrimą, teisiškai nieko nepažeidė, neperžengė kokių nors tariamo leistinumo ribų. Nepriklausomybės atkūrimo deklaravimas buvo teisėtas aktas. Tik Sovietų Sąjungos požiūriu tai buvo neteisėta, nes ši valstybė buvo agresorius, atėmęs Lietuvai Nepriklausomybę. Naciai, kaip sovietų politinių intrigų bendrininkai, Lietuvos klausimu turėjo savų interesų ir sumanymų. Sukilusi Tauta jau kuriantis nacių okupacinei administracijai netruko įsitikinti, kad Vokietijos planuose nėra vietos Lietuvos valstybei.

Sukilimas iškėlė ir per radiją pristatė Lietuvos laikinąją vyriausybę, kuri Lietuvoje pogrindyje buvo suformuota visų trijų LAF centrų sutarimu. Šita sukiliminė Laikinoji vyriausybė nebuvo pronacinė ar nacių marionetė. Tai patvirtina ir Trečiojo Reicho vyriausybės 1941 m. birželio 14 d. ultimatumas LAF Berlyno centrui, draudžiantis lietuviams karo atveju sudaryti bet kokią Lietuvos vyriausybę ir skelbti bet kokį atsišaukimą į Tautą, „negavus tam kompetentingų Vokietijos įstaigų sutikimo“. Taigi sukiliminė Lie-

tuvos laikinoji vyriausybė sudaryta ir paskelbta prieš nacių valią ir buvo ne nacių politinių intrigų padarinys, bet Nepriklausomybės atkūrimo siekusio Birželio sukilimo vaisius. Labai komplikuotoje to meto politinėje situacijoje Laikinoji vyriausybė mėgino atstovauti Lietuvos interesams ir juos ginti, bet nesėkmingai. Naciai nepripažino šios vyriausybės ir suvaržė jos veiklą.

Lietuvos Nepriklausomybės atkūrimo deklaravimas, Laikinosios vyriausybės sudarymas ir viešas šių sukilėlių veiksmų paskelbimas visai Europai per vermachto dar neužimto Kauno radiją buvo politinis akibrokštas tiek Sovietų Sąjungai, tiek Trečiajam Reichui.

1941 metų Birželio sukilimas Europos akyse griovė sovietinį mitą apie savanorišką Lietuvos įsijungimą į Sovietų Sąjungą, neva atitikusį lietuvių liaudies lūkesčius.

Agresoriaus pajungta tauta turi teisę dėl savo laisvės kovoti visomis priemonėmis. Tautos pasipriešinimas galėjo būti pasyvus ar aktyvus. Ir sukilti Tauta turi teisę. Niekas neturėjo teisės ir negalėjo 1940–1941 metais nurodinėti lietuvių Tautai, kaip ji turi elgtis. Juolab Vakarų šalys tada paliko Lietuvą vieną akis į akį su dviem priešais, kurių jos pačios bijojo. Dėl to ir dabar, vertinant 1941 metų Birželio sukilimą, niekas neturi netgi moralinės teisės nurodinėti ar aiškinti, kaip prieš 70 metų reikėjo elgtis sovietų režimo engiamai lietuvių Tautai. Tauta gali paklausti: kur geradariai ir patarėjai buvo 1940–1941 metais? Tautos kova su agresija, priešinimasis okupantui visuomet yra teisėtas.

Sukilę lietuviai daugelyje vietovių dar iki įžengiant vokiečiams atkūrė lietuviškąją administraciją. Buvę policininkai, tarnautojai pakluso per radiją išgirstam Laikinosios vyriausybės raginimui nedelsiant grįžti į savo buvusias iki 1940 m. birželio 15 d. darbovietes arba prisistatyti į artimiausias tokio pat pobūdžio įstaigas. Sukilėlių atkurta savivalda, kurią naciai paliko veikti, nes neturėjo jai alternatyvos, vėliau įstengė labai palengvinti okupacinio režimo spaudimą, ūkinį išnaudojimą, gelbėjo nacių persekiojamus žmones, sabotavo daugelį okupacinės administracijos akcijų.

Sukilėliams daug kur pavyko apsaugoti nuo sunaikinimo ar panaudojimo besitraukiančios Raudonosios armijos reikalams ryšių mazgus, tiltus, sandėlius ir kitą turtą. Taip pat daug kur pavyko priversti raudonarmiečius trauktis ne per miestelius, o nuošalesniais keliais ir taip išvengta susidorojimo su žmonėmis, nes sovietiniai aktyvistai neretai kreipdavosi paramos į pravažiuojančius raudonarmiečius, ir šie žudydavo aktyvistų įskųstus patriotus. Sukilėliai ginklavosi užimdami ginklų sandėlius ir nuginkluodami besitraukiančius sovietų karius.

Kovodami su įvairiataučio vadinamojo sovietinio partinio aktyvo ginkluotais būriais, kurių pagrindą sudarė NKVD ir NKGB pareigūnai, sukilėliai daugelyje vietovių sutrukdė susidoroti su aiškiai nelojaliais sovietinei santvarkai ar šiaip sovietams įtartinais piliečiais.

Visi šie veiksmai spartino Raudonosios armijos traukimąsi iš Lietuvos.

Vienas iš svarbių Birželio sukilimo padarinių buvo tai, kad sukilėliai sutrukdė čekistams išvežti ar atsitraukiant iš Lietuvos sušaudyti visus politinius kalinius. Sukilėliai išvadavo arba sudarė sąlygas išsilaisvinti apie 3 300 politinių kalinių. Vien Kaune išgelbėta beveik 2 000 kalinių. Išsilaisvino beveik pusė Vilniaus kalinių. Išlaisvinti Marijampolės, Tauragės, Ukmergės, Utenos kaliniai.

Birželio sukilimas pakėlė Lietuvos žmones ne į vienadienę kovą, bet padėjo pamatus labai išsišakojusiam ir visuomenėje įtakingam antiniaciniam pasipriešinimui, kuris vėliau sovietinės reokupacijos sąlygomis išaugo į ilgai trukusį įvairių formų antisovietinį pasipriešinimą, ypač partizaninį karą.

Labai svarbus ir Birželio sukilimo sėkmės psichologinis reikšmingumas.

Birželio sukilėliais laikytini žmonės, kurie prasidėjus karui ir dar iki ateinant vokiečių kariuomenei savo mieste, miestelyje ar apylinkėje iš pogrindžio išėjo į viešumą, pakilo į kovą su okupantu ir jo struktūromis, ieškojo būdų įsigyti ginkluotės bei šaudmenų, ėmėsi valdžios perėmimo ar svarbių objektų apsaugos, turto ir žmonių gynimo veiksmų, gadino telefono ir telegrafo linijas, darė diversijas geležinkelyje, kovojo su ginkluotais sovietinių partinių aktyvistų būriais, besitraukiančiais raudonarmiečiais. Birželio sukilėliai yra ir tie, kurie iki vokiečių kariuomenės atėjimo momento prisidėjo prie sukilusiųjų, nors anksčiau nepriklausė antisovietinio pogrindžio struktūroms. Birželio sukilėliai yra ir tie, kurie dar iki karui prasidedant telkėsi į kovos grupes ir perėjo į partizaninės kovos būseną, nors jiems sovietų užnugaryje ir neteko imtis minėtų veiksmų, nes jau pirmąją karo dieną vokiečiai užėmė tų kovos grupių dislokacijos vietas.

Sukilimo kiekvienoje konkrečioje vietovėje pabaiga – vokiečių kariuomenės įžengimas į tą vietovę. Vienur sukilimas truko keletą valandų, kitur dieną, o Šiaurės ir Šiaurės rytų Lietuvoje – beveik savaitę. Ne vienadienis sukilimo vyksmas užfiksuotas sukilėlių organizacijos pavadinime: 1941 metų birželio 22–28 d. sukilėlių sąjunga.

Visi tie, kurie prie sukilusiųjų prisidėjo jau atėjus vokiečių kariuomenei, sukilėliais nelaikytini, nepaisant paskatų, kurių vedami prisidėjo prie sukilusiųjų. Juk sukilimas buvo antisovietinis, tad persiritus frontui ir ne-

belikus sovietų kariuomenės bei represinių, partinių struktūrų ir administracijos jau nebebuvo prieš ką sukilti. Kita vertus, vokiečiai sukilėlius nuginkluodavo. Prasidėjo nacių karinės administracijos valdymo laikotarpis. Nuo tol ginklai būdavo organizuotai išduodami buvusiems sukilėliams ar prie jų prisidėjusiems asmenims tik sargyboms ir užsilikusių raudonarmiečių ar besislapstančių sovietinių partinių aktyvistų išgaudymo iš apylinkių akcijoms.

Svarbiausias 1941 metų Birželio sukilimo laimėjimas – Nepriklausomybės atkūrimo deklaravimas. Ne taip svarbu, kiek realiai truko atgaivintas valstybingumas: dieną, tris dienas, savaitę. Svarbu tai, kad tai buvo, kad buvo atkurta Nepriklausomybė, kaip Tautos sukiliminio veikimo rezultatas. Neturi pagrindo tam tikrų sluoksnių eskaluojamas teiginys, kad Birželio sukilimas – tai holokausto Lietuvoje pradžia. Lietuviai sukilo prieš sovietus ne žydams naikinti, bet Nepriklausomybei atkurti. Ieškant holokausto pradžios datos, ja gali būti laikoma Vokietijos ir SSRS karo pradžia. Nei lietuviai, nei žydai nežinojo, kaip naciai elgsis su žydais, užėmę Lietuvą.

Ar lietuvių Tauta 1940–1941 m. turėjo kitokią išeitį nei pradėti antisovietinį pasipriešinimą ir pakilti į Birželio sukilimą? Nesipriešinti Lietuvos sovietizavimui, pasyviai stebėti prasidėjusį Vokietijos ir SSRS karą būtų reiškę ne ką kita, kaip tai, kad Tauta pripažįsta teisėta Lietuvos okupaciją bei aneksiją, kad lietuviai nuolankiai priima jėga jiems primestą SSRS pilietybę. Būtų buvusi politinė klaida ir aplaidumas nepasinaudoti karo pradžia, kaip numanoma galimybe atkurti Nepriklausomybę. Lietuvoje vyravo įsitikinimas, kad neišvengiamai artėjantis Vokietijos ir Sovietų Sąjungos karas yra vienintelis šansas pamėginti atkurti krašto Nepriklausomybę. Tai įgyvendinti buvo įmanoma tik per sukilimą, pademonstruojant vokiečiams, kad jie žengia per išsilaisvinusį ir okupacinės globos nereikalingą kraštą. Pasipriešinimo organizatoriai, apskritai Lietuvos žmonės tuomet nežinojo, kad būtent Vokietija slaptuose sandėriuose Lietuvą perleido Sovietų Sąjungai.

1941 metų Birželio sukilimas – unikalus sumanymu, didvyriškas užmoju ir eiga Lietuvos naujosios istorijos įvykis, apskritai reikšmingas įvykis Tautos išsivadavimo istorijoje. Kita vertus, tai ir tragiškas Tautos istorijos puslapis, nes išorės jėgos dar kartą sužlugdė atkurtos Nepriklausomybės realizavimą.

1941 June Uprising

The 1941 June Uprising would have been impossible, at least to the extent it was, had not various forms of anti-Soviet resistance and the anti-Soviet underground movement, which started at the beginning of the Soviet occupation and spread across Lithuania, existed. The most important cause of the organised large-scale anti-Soviet resistance was the Soviet occupation. The loss of Independence, mass political terror, incitement of social confrontation, scorn of national dignity, beginning of Russification, brutal implementation of the Bolshevik doctrine, expulsion of the Church from public life, and finally the destruction of the economic system (nationalisation and other acts), and economic reprisals all fuelled the anti-Soviet resistance. The June Uprising was a direct result of the Soviet reality itself which was the strongest incentive to oppose the regime. There was no other external force that caused the rise and development of anti-Soviet resistance in Lithuania.

Due to the reasons mentioned above, a large and spiritually organised underground anti-Soviet resistance was rather quickly and easily formed with the aim of fighting for the restoration of the lost Independence of Lithuania by liberation from the Soviet Union. The anti-Soviet underground was not based on allegiance to any political party, but rather on citizenship and patriotism. The participants of the underground movement were young and middle-aged people: intellectuals, farmers, workers, students, school pupils, and army officers. Members of the Lithuanian Riflemen's Union constituted an important underground force, particularly in the provinces. The anti-Soviet resistance movement was a natural expression of the national and public intentions and aspirations of Lithuanian citizens who neither felt nor considered themselves in any way to be citizens of the USSR rather than of a pre-formed idea or desire to join the German forces and fight for their interests. The social structure of the participants

of the underground resistance and rebels demonstrated the resistance of the majority of the Lithuanian nation rather than resistance of any social class or any other social group to the Soviet government and changes it was implementing. The June Uprising therefore could be justifiably called the uprising of the Nation. The uprising actually showed that twenty years of independent Lithuania had formed a reasonable citizen of Lithuania.

Anti-Soviet resistance of Lithuanians evolved naturally from the beginning of the Soviet occupation in Kaunas, Vilnius, and in the provinces and almost immediately took an organised form. During the in-depth growth of the anti-Soviet resistance, which took three to four months, the development of resistance centres, which would play a leading role in the resistance and the preparation for the anti-Soviet uprising, started. On 9 October 1940, a leading resistance centre called the Lithuanian Activist Front (LAF) was founded in Kaunas. More than a month later, on 17 November, Col. Kazys Škirpa, the former Lithuanian Envoy in Germany, summoned more active Lithuanian political emigrants and announced the establishment of the Lithuanian Activist Front centre in Berlin. A leading LAF centre was also gradually formed in Vilnius. The leading LAF centres in Kaunas, Vilnius, and Berlin, were sometimes referred to as the LAF staffs in literature, although the participants of the underground movement themselves did not call the centres so. Only the command of the Kaunas LAF Centre, which announced the status of uprising on 22 June, called itself the Chief Staff of the LAF. The Lithuanian Activist Front was not the top of the underground pyramid, but an organisation that sought to unite or at least to coordinate the activities of future potential rebels – anti-Soviet resistance organisations, squads, and battle groups.

Only the leading LAF centres of Lithuania could operate more efficiently, maintain contacts with all Lithuanian underground groups, and coordinate their activities. Not denying the importance of the Berlin LAF Centre in general and of K. Škirpa's efforts in particular to the underground movement in Lithuania (as the only, albeit insufficiently effective window to the West, raising Lithuanian affairs in the Ministry of Foreign Affairs of the Third Reich, and organising illegal border crossings using the support of the Abwehr [the German intelligence agency which also pursued its own ends]) structures, it must be stated that the head of the Berlin LAF Centre, usually out of touch with Lithuanian realia, devised plans, framework programmes, and instructions which were not widely disseminated or known in Lithuania and therefore did not affect the Lithuanian underground

movement. It should also be noted that the Berlin LAF Centre included the influential and radical *voldemarininkai* group [nationalists, followers of former Prime Minister Augustinas Voldemaras], which, without K. Škirpa's knowledge, tried to influence the anti-Soviet underground movement in Lithuania using their own channels.

Nazi Germany certainly tried to establish and expand its own agency for the collection of political, military, and economic information in Lithuania, but that agency did not focus on the development of anti-Soviet underground resistance structures. The Nazi intelligence agency in general was not at all able to create a widespread anti-Soviet underground movement in Lithuania within a few months. On the other hand, the Berlin LAF leading centre shared the information available about the Soviets with the Abwehr, seeing Germany as a potential enemy to the USSR, which was the enemy of Lithuania. In exchange the Abwehr structures did not prevent LAF messengers or couriers from crossing the German border. Such episodic technical collaboration in sharing information, particularly with the enemy of one's own adversary, was not an exceptional phenomenon in world practice, and this did not mean anyhow LAF's surrender to Nazi interests and political influence. Hence some writers wrongly emphasise the relations between the Berlin LAF leading centre and the Abwehr and without any justification whatsoever escalate the influence of the Nazi special services on the origins and development of the anti-Soviet resistance in Lithuania.

The Nation's anti-Soviet resistance grew into the Nation's Uprising at a most strategically convenient time. The 1941 June Uprising was the follow-up of the anti-Soviet resistance which began in summer 1940, and it was the peak of the resistance. The uprising was aimed at restoring Independence. On 23 June 1941, the Lithuanian Nation declared independence in a revolutionary manner in the Soviet occupied Kaunas and managed to restore it in real terms for a day or a few days in Kaunas and in many other areas. This cannot be denied as it was obvious. Soviet occupation and annexation carried out on its terms did not annihilate Lithuanian statehood. The Soviet Union had only obstructed and restricted it by divesting Lithuania of Independence. The June Uprising announcing the restoration of Independence tried to revive the forcibly restricted statehood and restore its continuity.

Sovereignty belongs to the Nation. Therefore, the Nation's Uprising declaring the restoration of Independence did not legally breach anything, and did not exceed the allegedly tolerated limits. The declaration of the restoration of Independence was a legitimate act. It was only from the point

of view of the Soviet Union an illegal act because the Soviet Union was the aggressor that deprived Lithuania of Independence. The Nazis, as accomplices of the Soviet political intrigues, had their own interests and plans in respect of Lithuania. The Nation in uprising already at the beginning of the establishment of the Nazi occupational administration could realise that there was no place for the state of Lithuania in Germany's plans.

The uprising appointed and announced, over the radio, the Lithuanian Provisional Government formed as an underground organisation in Lithuania by joint agreement among the three LAF centres. This Provisional Government of the uprising was not pro-Nazi or a Nazi puppet. This is confirmed by the ultimatum of 14 June 1941 of the Third Reich government to the Berlin LAF Centre prohibiting Lithuanians 'in the absence of consent from the competent German authorities' to form any government in the event of the war or to announce any appeal to the Nation. Thus the Lithuanian Provisional Government of the uprising was founded and announced against the will of the Nazis and was not a consequence of Nazi political intrigues, but the result of the June Uprising seeking the restoration of Independence. In the very complicated political situation of the time, the Provisional Government tried to represent and defend Lithuania's interests, but to no avail. The Nazis did not recognise this government and restricted its activities.

The declaration of the restoration of Lithuania's Independence, the formation of the Provisional Government, and public announcement of the rebels' actions to the whole of Europe via Kaunas Radio still unoccupied by the Wermacht was a political slap in the face to both the Soviet Union and the Third Reich.

The 1941 June Uprising eroded the Soviet myth in the eyes of the rest of Europe, about the voluntary incorporation of Lithuania into the Soviet Union as one that allegedly complied with the expectations of the Lithuanian people.

A nation annexed by an aggressor has the right to defend its freedom engaging all possible means. The nation's resistance may be passive or active. The nation also has the right to rebel. No one in 1940–1941 had any right or could dictate to the Lithuanian Nation what to do. Moreover, at that time countries in the West left Lithuania alone to face two enemies which the West was also afraid of. Therefore in assessing the 1941 June Uprising today, no one has any moral right to prescribe or explain what the Lithuanian Nation oppressed by the Soviets should have done 70 years ago. People may question where the do-gooders and advisors were then in 1940–1941? A nation's fight against aggression and resistance against occupation is always legitimate.

The rebelled Lithuanians reinstated the Lithuanian administration in many locations prior to the entry of the Nazi army. Former police officers and civil servants responded to the request by the Lithuanian Provisional Government announced over the radio to return immediately to their former work places by 15 June 1940 or arrive to the nearest such institutions. The self-government restored by the rebels, which the Nazis kept in operation due to the lack of any alternative, later managed to ease to a great extent the pressure on the occupational regime and economic exploitation, to rescue people persecuted by the Nazis, and to sabotage many campaigns of the occupational administration.

In many locations rebels managed to prevent communication centres, bridges, warehouses, and other assets from destruction or from their use for the needs of the retreating Red Army troops. Also, in many locations the rebels succeeded in forcing the Red Army troops to retreat not via small towns, but via remote roads, thereby avoiding human victims, because local Soviet activists often asked retreating Red Army soldiers for support and these would execute the patriots that the activists complained about. Rebels armed themselves by getting hold of arms warehouses or disarming retreating Red Army troops.

Combating the multi-national armed groups of the so called Soviet party activists formed from the NKVD and NKGB officers, the rebels in many locations prevented the execution of citizens who were clearly not loyal to the Soviet system or other citizens that the Soviets considered suspicious.

All these operations accelerated the retreat of the Red Army from Lithuania.

One of the important consequences of the June Uprising was the fact that the rebels prevented the Chekists from deporting or executing all political prisoners prior to their retreat from Lithuania. Rebels liberated or provided conditions for liberating around 3,300 political prisoners. In Kaunas alone, nearly 2,000 prisoners were released and nearly half of the prisoners in Vilnius. Prisoners were released in Tauragė, Marijampolė, Ukmergė, and Utena.

The June Uprising both called the Lithuanian people to the lasting fight and laid the foundation for widespread, influential anti-Nazi resis-

tance, which later, under the Soviet re-occupation, grew to long lasting anti-Soviet resistance of various forms and, in particular, to the partisan war.

The June Uprising had very important psychological significance, too.

June rebels are the people who at the beginning of the war and prior to the entry of the German armed forces, came out of the underground in their cities, towns or districts and publicly started their fight against the occupational forces and their structures, sought ways to acquire weapons and ammunition, took over governing or protection of important objects, property, and people, destroyed telephone and telegraph lines, participated in the sabotage of railways, and fought with armed groups of Soviet party activists and retreating Soviet Army troops. June rebels are also those who, prior to the moment of the entry of German troops, joined the rebels, although in the past they did not belong to anti-Soviet underground structures. June rebels are also those who prior to the outbreak of the war formed themselves into combat groups and started the partisan warfare, although they had not been involved in such actions behind the Soviet lines, because on the first day of the war, Germans took over the deployment locations of these combat groups.

The end of the Uprising in each particular locality is the entry of German troops to that locality. In different locations the uprising lasted several hours, a day, and in the North and North-East Lithuania – nearly a week. The fact that this was not a rising of just one day is reflected in the name of the rebel organisation – 22–28 June 1941 Rebel Alliance.

All those who joined the rebels after the entry of German armed forces, should not be considered rebels, despite their intentions for joining. After all, the Uprising was anti-Soviet and after the movement of the front to the East and fleeing of the Soviet Army, reprisal and party structures and administration, there was nothing to be rebelled against. On the other hand, Germans disarmed the rebels. Governing by the Nazi military administration started. Then arms were issued in an organised manner to former rebels or people who joined the rebels who had to stand on guard or capture the remaining Red Army soldiers or Soviet party activists hiding in the neighbourhood.

The most important achievement of the 1941 June Uprising was the declaration of Independence irrespective of how long the restored statehood lasted, a day, three days or a week. It is important that the statehood was restored, and it was the result of the Nation's uprising. There are no grounds for the propounded claim that the June Uprising was the beginning of the Holocaust in Lithuania. Lithuanians rose against the Soviets not for the purpose of exterminating Jews, but for the restoration of Independence. If we are looking for the beginning of the Holocaust, this can be the date of the beginning of the war between Germany and USSR. Neither Lithuanians nor Jews knew how, after entering Lithuania, the Nazis would behave with respect to the Jews.

Did the Lithuanian Nation have any other alternative in 1940–1941 than to start anti-Soviet resistance and the June Uprising? If Lithuania did not resist Sovietisation, passive observation of the war between Germany and the USSR would have meant that the nation recognised the occupation and annexation of Lithuania as lawful and that Lithuanians humbly accepted enforced Soviet citizenship. It would have been a political error and negligence to fail to use the beginning of the war as a possibility of restoring Independence. It was believed in Lithuania that the inevitable approaching war between Germany and the Soviet Union was the only chance to attempt to restore the homeland's Independence. This was possible only via an uprising by showing the Germans that they were marching across a liberated country that needed no occupational government. The organisers of the resistance and the Lithuanian people in general were not aware then that in its secret transactions namely Germany had transferred Lithuania to the Soviet Union.

The 1941 June Uprising is a unique event by its ambitions and a heroic event by its scope in the new history of Lithuania. It is also an important event in the history of the Nation's liberation. On the other hand, it is a tragic page in the history of the Nation, because external forces once again disrupted the realisation of the restored independence.

Asmenvardžių rodyklė

Abakumov Viktor 57
Abaras-Abaravičius Kazys 495
Abarius L. 445
Abraitis J. 452, 458, 459
Abramavičius Julius 229, 230
Abramavičius Juozas 393
Abrasov 465
Abukevičius Jonas 390
Adamkavičius Henrikas 20, 377, 378
Adamkevičius Valdemaras 89
Adomaitis Jonas 474, 545
Adomaitis Juozas 305
Adomaitis Pranas 497
Adomonis Petras 497
Aidukas Petras 438, 446
Aižinas Vladas 510
Aksomaitis 163
Akstinas 570
Alantas 109
Alekna V. 162
Aleknavičius B. 540
Aleknavičius Pranas 433
Aleknavičius V. 540
Aleksa 560
Aleksandravičius Antanas 516
Aleksandravičius Petras 395
Aleksiejūnas Alfonsas 497
Aleksynas 503
Aleksynas Vincas 564
Aleksis Bronius Vincas 495
Aleksiūnas Juozas 367
Alešiūnas Vytautas 564
Alimas Povilas 388, 396, 397
Alionis Kazys 511
Ališauskas 402
Ališauskas K. 461, 587, 589, 591–596
Alonderis R. 567
Alperavičius Juozas 380
Alseika Viktoras 309
Alšauskas Klemas 676
Alšėnas P. 586
Ambraška Jurgis 344
Ambrazevičius (Ambrazevičius-Brazaitis) Juozas 13, 14 74, 85, 86, 174, 189, 198, 260, 263, 264, 279, 283, 284, 286, 290, 293, 295
Ambraziejus Andrius 558
Ambraziejus Juozas 509
Ambraziejus Kazimieras 109, 111
Ambraziūnas 514
Ambrozaitis Kazys 84, 183, 190, 210, 212, 232
Ancevičius Pranas 109, 111
Ancevičius Vacius 538
Andrijauskas Justinas 566
Andriukaitis 195
Andriukaitis E. 200
Andriukaitis J. 200
Andriūnai 149
Andriūnas Antanas 102
Andriūnas Izidorius 102–104, 149, 183
Andriūnas J. 85
Andriušis Antanas 387
Andriušis Vincas 458
Andriuška Kazys 237
Andriuškevičius Juozas 330, 509–510, 511
Andriuškevičius Leonas 237
Andriuškevičius Vincas 425
Andruška Antanas 394, 395
Andruška Povilas 395
Andruškevičius Jonas 331
Aničas J. 12, 213–215, 242, 257, 538
Antanaitis Jonas Algirdas 16, 26, 287
Antanaitis Jurgis 257
Antanaitis Povilas 385
Antanavičienė Marija 389
Antanavičius Antanas 388, 389
Antanavičius Jonas 388, 389
Antanavičius Juozas 388, 389
Antanavičius Kazys 102, 104, 144, 145, 389
Antanavičius Povilas 389
Antanavičius Saliamonas 389
Antanavičiūtė Genė 389
Antinis Robertas 261

Anušauskas Arvydas 9–10, 51, 53, 55, 59, 277, 321, 328, 358, 361, 398, 399, 452, 463
Apolainis Juozas 495
Arbačiauskienė A. 309
Ardavičius 343
Armalis Adolfas 150, 157
Arminas Antanas 439
Armonas Jonas 304, 407
Arštikaitis Antanas 500
Arūnas Balys 513, 514
Asačiov Prokl 355
Asadauskas Stasys 527
Asipauskas Mykolas 510, 511
Astikas 583
Astrauskas Eduardas 559, 577
Ašmenskas V. 482
Ašmutaitis H. 527
Atkočaitis J. 406
Atkočius Juozas 553
Atstopas Feliksas 405, 406
Atutis A. 504, 505
Audėnas Juozas 43, 44
Augevičius Jonas 244
Auglėnas Feliksas 369
Augulis 561
Augulis Ignas 328
Augustaitis J. 110
Augustaitis Vytautas 282
Augustauskas Vytautas 545
Augustinavičius Balys 195, 199
Augutis 541
Aukstinis Jonas 501
Aukščiūnas Vincas 321
Aukštiekalnis Petras 395
Aukštikalnis 402
Aukštikalnis Bronius 562
Aukštuolis Kostas 333
Auryla Vincas 196, 200, 201
Ausejus 242
Aušiūra Petras 518
Avelčiuk 503
Avižonis Bronius 308
Avramenko Grigorij 528
Ažubalis A. 463

Babickas Povilas 256
Babič 484–486
Babilius Juozas 503
Babilius Mykolas 329
Babkaitis Pranas 253
Bacevičius Vytautas 418, 596
Bachmanas Liudvikas 388
Bačiulaitis J. 316
Bačiulis Alfonsas 495
Bačkys Juozas 539
Bagdonaitė 149
Bagdonas Alfonsas 395
Bagdonas Benius 395
Bagdonas Julius 437, 444
Bagdonas Povilas 395
Bagdonas Stasys 305, 386
Bagdonas Vladas 437, 444
Bagdonavičius 393
Bagdonavičius A. 308
Bagdonavičius Kostas 516
Bagdonavičius Stasys 85, 195
Baipšys B. 526
Baipšys Stasys 20, 369, 379, 380
Bajalis Antanas 596
Bajerčius J. 322
Bajoras 428
Bakanauskas J. 354
Bakevičius Balys 545
Bakšys Julius 498
Bakšys Stasys 357
Baktys Antanas 409
Bakūnas Vladas 216
Bakutienė Barbora 442
Bakutis J. 200
Bakutis Lionginas 440
Balandis J. 517
Balbatytė Kazimiera 486, 487
Balčytis Antanas 83
Balčiūnaitė S. 240
Balčiūnas 83, 84, 347
Balčiūnas Antanas 430, 435
Balčiūnas B. 103
Balčiūnas Jonas 318
Balčiūnas Juozas 568
Balčiūnas Kazys 430
Balčiūnas Stasys 235, 551–553
Balčiūnas Stepas 420

Balčiūnienė Rozalija 430
Balčius Gediminas 324, 325
Balčius Jonas 348
Balčius Valentinas 348
Baleckis Vladas 502, 503
Baleika Juozas 327
Baleišis Balys 84, 184, 194, 195, 200
Balkevičius 321
Balkys Petras 503, 504
Balkūnas Kazys 86
Balsas Petras 541
Balsevičius A. 374
Balsevičius Povilas 308, 388
Balsevičius Stasys 301
Balsys Andrius 242, 597
Balsys Antanas 305
Baltiejus V. 400
Baltikauskas Alfonsas 503, 504
Baltmiškis Petras 387
Baltramaitis Kazys 385
Baltramiejūnas Stasys 422
Baltrimas Stanislovas 447
Baltrūnas Bronius 488
Baltrūnas Vytautas 488
Baltrušaitis Kostas 483
Baltrušaitis Vytautas 532, 534
Baltuška Vladas 516
Baltušnikai 412
Balutis B. 275
Balvočius Kazys 381
Banaitis Juozas 195
Bancevičius Juozas 140
Bancevičius Vaclovas 448
Banionis 421
Banys Jackus 527, 528
Banys Jonas 512
Baniulis Stasys 545
Barakauskas Jonas 384
Baranauskas 434
Baranauskas B. 12
Baranauskas Jurgis 363
Baranauskas Kazys 355
Baransevičius Morkus 373
Barauskas 530
Barauskas A. 434
Barauskas Albertas 355
Barauskas J. 540
Barauskas Jonas 416
Barauskas K. 109, 111, 317
Barauskas Vladas 308
Baravykas Jonas 438
Bardzilauskas J. 514
Bareišis Povilas 556, 557, 576, 577
Bargelytė E. 200
Barkauskas (Baršauskas) Vladas 539
Barkauskas V. 308
Baršauskas Vincas 323
Bartašiūnas J. 147
Bartkevičius Feliksas 469
Bartkevičius Petras 150
Bartkevičius Stasys 459
Bartkus Albinas 507
Bartkus Aleksas 542
Bartkus Izidorius 74
Bartušis Antanas 541
Barzda A. 162
Barzda Juozas 243
Baškys Vladas 585
Bauža 313
Baužys Antanas 298, 303, 388, 389, 397
Bazevičius A. 211
Bažadragis Valius 393
Beinoras Leonas 545
Beinorius Jonas 369
Bekeris Jonas 482, 483
Beleckas Jonas 417
Beleckas Vladas 414, 415
Beliūnas 434
Belousov I. 460, 500
Belov 569, 570
Belskis Liudas 374, 406
Bendinskas Aleksandras 190, 204, 210, 212, 263, 264, 289
Bendžiūnas Antanas 226
Benetis Jonas 307
Benikauskas Liudas 375
Benys L. 305
Benys Simonas 336
Berija Lavrentij 51
Bernatonis Jonas 328
Bernatonytė Domicelė 328
Bernotas J. 397, 400

Bernotas Vincas 362
Bernotavičius K. 374
Bertulienė Grasilda 397
Bertulis Antanas 397
Bertulis Kazys 313
Bertulytė Zosė 442
Beržanskis Juozas 387
Bieliauskas Ignas 314
Bieliauskas Petras 471, 498
Bielinkevičius P. 162
Bielskis Liudas 386
Bielūnas Juozas 333
Bikinas Povilas 421
Biknaitis Antanas 242, 243, 597
Bikulčius Stasys 438
Bilėnas Pranas 495
Biliūnas Jurgis 352, 359
Bimba Jurgis 472
Binderis Napoleonas 557
Bingelis Vladas 479
Binkis Edmundas 86
Binkis Gerardas (Gerdas) 214
Birgiolas Petras 523
Birutis Stasys 508, 534, 535
Biržys Antanas 429
Biskis Juozas 318
Bitaravičius Viktoras 561
Biteris 497
Bitinaitis Bronius 559
Bitkevičius J. 561–564
Biveinis Vladas 579
Bizauskas Kazys 42, 45, 47
Bykov Aleksandr 503
Bykov D. 193
Bystautas Izidorius 519
Blažaitis 135
Blažaitis Vincas 377, 378
Blažys Jonas 299
Blažys Juozas 214
Blažys Vincas 466, 474
Blėkaitis Antanas 331, 332
Blekeris 349
Blieka Antanas 435
Blynas M. 262
Bliudnikas Ernestas 507
Bliūdsukis Jonas 133
Bloznelis M. 66
Bloznelis Mindaugas 217, 265
Bobelis Jurgis 70, 204, 213, 214, 238, 241, 242, 244, 245, 247, 248, 250, 254, 263, 294, 342, 538, 546, 585, 597
Bobelis Kazys 213, 214, 242, 257
Bobrov K. 412
Boguslauskas 195
Boreika Povilas 359
Bortkevičius Petras 299, 301
Bortkevičius Vytautas 527, 534, 535
Boruta Jonas 74, 81, 82
Brakas M. 109, 111
Brandišauskas Valentinas 9, 15–17, 132, 133, 160, 162, 220, 253, 264, 277, 289, 300, 303, 304, 306, 307, 312, 314, 316, 344, 369, 379, 454, 462, 555
Braslauskas 133
Brauchitsch Walther von 264, 292, 294, 295
Braukyla Boleslovas 235
Brazdauskas Stepas (Edvardas) 479
Brazdeikis Antanas 401
Bražėnas Algis 185
Brėdelis A. 185
Brėdelis Antanas 74, 81, 84
Breimelis Antanas 511, 512
Breiteris Albinas 393
Brencius Antanas 390, 399
Briedis Antanas 361
Briedis Balys 421
Briedis Bronius 393
Briedulis Pranas 242
Bryla 485
Brizgys J. 338, 339
Brizgys Vincentas 73, 486, 487
Brundza Stasys 498
Brunevičius Albertas 310
Brunius Klemensas 109, 111, 262, 264, 282
Brusokas Jurgis 545
Bružas Kazys 299, 387
Bružas Stasys 406, 487, 488
Bubelė Steponas 391
Bubelis L. 301
Bubnys Arūnas 19, 21, 219, 226, 269, 270, 277, 289, 292, 304, 344, 345, 366, 403, 430, 449, 455, 462, 474, 491

Bučys Anicetas 502
Būčys Jonas 349
Bučiūnas J. 314
Bučius Kostas 385
Bučkevičius S. 310
Būdeliūnas Zigmas 525
Budra A. 200
Budrikis Aleksas 309
Budrys 363
Budrys Jonas 309
Builovas V. 380
Buinickas Vytautas 331
Buivydas 150
Bukauskas Henrikas 209
Bukauskas Jonas 209
Bukelis Norbertas 573
Bukevičius Romanas 539
Buklys Benius 395
Bulavas J. 12
Bulovas Pranas 430
Bulovienė Stefanija 430
Bulvičienė Marija 158
Bulvičius Vytautas 62, 63, 84–86, 92–104, 132, 133, 142–152, 155, 157–160, 172, 174, 177, 279, 283, 389, 481, 482, 539
Bumblys Juozas 301
Burauskaitė B. 405
Burbulas Pranas 328
Burkauskas 499
Burneckis 586
Burneikis Povilas 352
Burusevičius 373
Busch Ernst 267
Busius Pranas 474
Bušma Kazys 381
Bušmakin V. 460, 503
Butajev Gadžibal 32
Butas Ignas 382
Butauskas Jonas 570
Butauskas Vincas 243
Butautis Kazys 466
Buteikis Bronius 516
Būtėnas J. 12
Būtėnas Julijonas 169
Butkevičius Liudas 242, 260
Butkūnas Andrius 253, 254, 264
Butkus 518
Butkus Antanas 341, 344, 553
Butkus Benediktas 253
Butkus Kazys 371
Butkus Mečys 341
Butkus Nikodemas 361
Butkus Petras 406
Butkus S. 526
Butkus Vaclovas 401
Butkus Viktoras 336
Butkus Vytautas 448
Butkus Vytautas Juozas 337
Butleris 467
Butrimėnas Feliksas 255, 560
Butvilas Steponas 423
Buvelskis Jonas 357
Bužėnas Mečys 585

Ceilitka 515
Celiešius Julius 585
Chaimavičius Mejeris Levis 530
Chmieliauskas Juozas 447
Cicėnas Antanas 438
Cicėnas Karolis 466
Cijūnaitienė Ona 474
Cijūnaitis Antanas 474
Cijūnaitis Jonas 474
Cijūnėlis Vytautas 593
Ciplijauskas Kęstutis 209
Civinskas Juozas 515, 516
Civinskas Vytautas 133, 149
Cvilikas Pranas 545
Cvirka 557

Čaplikas Petras 94, 497, 498
Čaplinskas Bronius 133
Čarneckas Tomas 361
Čečergis 362
Čekauskas Vladas 535
Čelius Juozas 487, 488
Čenkus S. 164–167, 280
Čepas Albinas 97, 479, 538, 547
Čepauskas Juozas 406
Čepkauskas P. 347, 353
Čepulis Stanislovas 233
Černiachovskij I. 408

Černiakov Grigorij 548, 551, 553
Černiauskas Antanas 356, 429, 560, 561
Černiauskas E. 409
Černius Jonas 479, 495
Černius Vladas 522, 531
Čerskis Vincas 502
Česynas Rapolas 331
Česna Jonas 529
Česnys Blažiejus 74
Česnulevičius A. 464
Česnulevičius Bronius 328
Česnulevičius Kostas 328
Česnulis 133
Čiaupas S. 379, 380
Čibiras Antanas 420, 530
Čilinskas Antanas 413
Čipkus Petras 386
Čiplys Adolfas 495
Čiuberkis J. 109, 111
Čiukšys Kostas 346
Čiumelis J. 485
Čiurinskas Andrius 384
Čiutelė Stepas 252, 259
Čiužas Antanas 384
Čiužas Petras 336
Čyvas Juozas 518, 520
Čyžas Teodoras 554
Čižauskas 308

Dabravolskis Bonakas 235, 259
Dabravolskis Kasparas 235, 259
Dabulevičius Karolis 102, 104, 462, 472
Dagys J. 244
Dagys Jonas 366
Dailidė 519, 520
Dailidonis Vaclovas 409
Dainauskas Jonas 239, 269
Daknevičius Stasys 299, 300
Dalacin 480
Dalbakis A. 340, 341
Dambrauskas L. 352
Damulis Bernardas 349
Damušis Adolfas 13, 66, 67, 78, 79, 81–83, 85, 86, 92, 103, 162, 174–176, 178, 183, 184, 196, 198, 199, 219, 224, 226, 227, 270, 279, 284, 286–288, 290
Danaitis Antanas 513
Danaitis Pranas 257
Danilevičius Edvardas 307
Danta Aleksandras 109, 111
Danta Aloyzas 515
Dapkus Antanas 560
Dapkus Petras 520, 532
Dapšys Apolinaras 408
Darbutas Stepas 400
Dargis Juozas 390, 392
Dargis Kazys 383
Dargis P. 311, 392
Darkintis Vaclovas 385
Daubaras Juozas 442
Daugėla Heliodoras 568, 569
Daugėla Jonas 364
Daukšys Boleslovas 252
Daukšys Jonas 312, 422
Daukšys Petras 522
Daumantas V. 319, 320
Daunys Jonas 404
Daunys Pranas 544
Daunys Stasys 173
Dekanozov Vladimir 32, 42, 45–51
Deksnys Petras 432, 433
Delnickas Balys 328
Dembinskas Jonas 529
Dembinskas Juozas 323
Demenienė M. 316
Demikis Jurgis 543
Denisin 392
Denisov 555, 557, 589
Dėdienė L. 261
Didžiulis Antanas 414
Didžiulis Liudas 414
Dieckmann Christoph 17, 273, 303
Digrys Antanas 337
Digrys Dominykas 409
Digrys Petras 337
Dikinis Algimantas 230
Dikinis Bronius 586
Dilys Alfonsas 519
Dimgaila Petras 301
Dirkis Povilas 211
Dirmeikis Tomas 108–111, 140
Dirsė M. 415

Dirvinickytė B. 391
Diškevičius Antanas 321
Dobrynin 541–543
Dobrovolskas J. 12
Dobrovolskis Aleksas 520
Dobrovolskis J. 317
Docka Antanas 341
Dočkus Petras 341, 585
Dogelis Povilas 74
Domarkas Jonas 556
Domeika 405
Doncov 398
Donėla Kostas 309
Doroščenko Nikolaj 514
Dovydaitis Benediktas 556
Dovydaitis Pijus Kazys 539
Dovydaitis Pranas 74, 175
Dovtartas Kazys 237
Dragūnai 410
Dranginis Pranas 544
Draučiūnas Jonas 237
Draugelis Jurgis 223, 227, 228, 258
Drėgūnas Povilas 426
Drongis Zenonas 234
Dropaitis (Drapaitis) Juozas 483
Druktenis Edmundas 162
Druktenis Pranas 162
Drupas Stasys 469
Dubickas Vincas 377, 378
Dubinskas J. 514
Dubonis Mykolas 468
Dubulskis Balys 439
Dūda Petras 357
Dūdėnas Jonas 446
Dūdėnas Petras 438, 442
Dūdėnas-Vynas Jonas 445, 446
Dukauskas Leonas (Pranas) 336
Dumbrava Vytautas 409
Duonėla 376
Dvariškis D. 400
Dzedravičius 418
Dzenkauskas Vaclovas 246
Dzikas Pranas 341
Dzikas Vaclovas 341
Dženkaitis J. 106, 110
Dženkaitis Jonas 109, 111, 169, 208, 209, 257, 258, 262, 323
Dženkaitis Juozas 109, 111
Eglinskas Stasys 228
Eidimtas Adolfas 102, 143, 144
Eidimtas Alfonsas 309
Eidimtas J. 309
Eidintas Alfonsas 17, 305
Eidukas J. 236
Eidukevičienė A. 162
Elisonas J. 416
Embrasus J. 308
Ereminas Antanas 307
Eringis Justas 419
Ėringis Justinas 422
Erslavaitė G. 129

Faktoras M. 400
Federavičius 410
Fedosenko 588
Flohret 267–269
Fogelmanas 308
Freidheimas Peisachas 12, 128
Frolov 373
Furmanavičius Adomas 333

Gabalis Antanas 570
Gabė Kazys 365
Gabė Povilas 255
Gabrėnas A. 544
Gabrėnas Antanas 570
Gabriūnas Balys 543
Gabriusevičius Povilas 446
Gabrusevičius Jonas 193
Gabševičius M. 595
Gabšys Vladas 340
Gadeikis P. 309
Gafonovič 519
Gaidaj 570
Gaidimauskas Stasys 563
Gaidys Albertas 539, 572
Gaigalaitė A. 12
Gaigalas Domas 344
Gaigalas Petras 439
Gailevičius R. 339
Gailiūnas Petras 183
Gailius Vaclovas 388

Gaižutis Kazimieras (Kazys) 543, 544
Galdikas Jeronimas 304
Galdikas S. 304
Galkin 385, 398
Galvanauskas Ernestas 108, 409, 111, 276, 282
Gamziukas A. 379
Gamziukas Viktoras 572
Garbenis 373
Garbenis Vladas 213, 215, 238
Garjonis 518
Garlauskas Benys 514
Garmus Antanas 239
Garmus Juozas 509
Garolis Jeronimas 208, 209, 229
Garsys Vladas 556, 577
Garška Juozapas 417
Garunkštis Albinas 523
Garunkštis Motiejus 584
Gasėnas Norbertas 220, 221
Gasiulis Andrius 472
Gasiūnas Algirdas 496
Gasparavičius A. 402
Gaučas Petras 341
Gaudiešius Z. 378
Gauronskis Stepas 405
Gaušas Antanas 45, 48
Gavėnas V. 542, 543
Gavėnas Vytautas 84
Gavričkov 558
Gavulis Petras 561
Gecevičius J. 382
Gečas S. 312
Gedmantas 135
Gedminas Jonas 133
Gedvila Bronius 423–424
Gedvilas J. 392, 393
Gedvilas Jonas 519
Gedvilas Mečislovas 192, 446
Gegužė J. 372, 373
Gegžnas J. 371
Gentytė D. 74
Gepneris Jurgis 314
Gerulaitis Zenonas 495
Gerutis Albertas 282
Gervė 435
Giedraitis Balys 193
Giedraitis Pranas 139
Giedviršis 393
Gikis Liudvikas 438
Gylys 324
Gylys Vladas 342
Gilius Bronius 524
Gimbutas J. 380
Ginaitė-Rubinsonienė Sara 18
Ginca Aleksandras 488
Gincas Jonas 488
Gintautas Romualdas 471
Gipas Stasys 459
Gira Liudas 49
Girdvainis S. 400
Girdvainis Zigmas 392
Girkavičius 418
Girnius Juozas 74
Gladkov Piotr 56, 57, 193, 429, 484, 486
Glazauskas Henrikas 384
Globys Antanas 340
Globys K. 578, 589, 590
Glovackas Pijus 192
Gobis Jurgis 103, 104, 150, 158, 159
Gobys Vytautas 74
Goebels J. 182
Gogelis 402
Gogelis Antanas 363
Goldbergas Rudolfas 507
Golšteinas 518
Goncerauskas 135
Gončarenko Ivan 529
Gorskas (Gorskis) Juozas 362
Gorskis Bronius 362
GoršKovas A. 339
Grabažis Antanas 497
Gräbe 117, 119, 120, 125, 163, 166, 168–170
Gräbe Horst 115
Gräbe Kurt 64
Gradauskas Pranas 235
Granauskas Jonas 383
Graužinis Juozas 244
Graževičius Antanas 560
Gražiūnas Albinas 13 193, 202, 206, 207, 210, 211, 220, 231–233, 243, 248, 250, 252, 258, 259, 262, 265, 300, 303, 305,

310–314, 316–321, 324, 326, 334, 337, 339, 340, 346, 348, 358, 359, 370, 379, 401, 407, 409–411, 413–415, 423, 426, 482, 594
Gražulis Balys 195, 285
Greffe 165, 166
Greičius R. 306
Griauzdė Jonas 133
Griauzdė Kazys 351
Grybas Vytautas 310, 336, 337
Grybauskas Vladas 349
Gricius 578, 590
Gricius Julius 473
Griešnovas Valerijonas 216
Grigaitis 410, 416
Grigaitis Kazys 585
Grigalauskas Juozas 512
Grigalauskas Povilas 299
Grigalevičius Pranas 474
Grigalionis Kazys 425
Grigaliūnas 427
Grigaliūnas Dominykas 474
Grigaliūnas Ignas 408
Grigaliūnas J. 456, 457
Griganavičius Stasys 353
Grigaravičius A. 346
Grigas 586
Grigas Jonas 473
Grigas Vladas 528
Grygelis Alfonsas 316
Grigiškis Juozas 229
Grigonis Vladas 570
Grigutis Juozas 573
Grimalauskas 546
Grincevičius Česlovas 74
Grinčelis Tadas 217
Grinevičius Jurgis 237
Grinius Jonas 86
Grinius Kazys 31
Griška Nikodemas 237
Griškėnas A. 200, 542, 544
Griškevičius (Griškėnas) A. 568
Griškinis Juozas 443
Grižas Povilas 561
Gromnickas Romanas 508
Grosas S. 313
Grudzinskas Kostas 418
Grudzinskas Vladas 243
Grundherr 168
Grušas Adolfas 386
Grušas Feliksas 254
Grušas Kazimieras 385
Grušas Kazys 386
Grušauskas Mykolas 252
Gruzdaitė-Širvinskienė Joana 371
Gubysta P. 306
Gučienė Anelė 426
Gudaitis 197
Gudaitis Juozas 547, 548
Gudelis Antanas 564
Gudelis J. 256
Gudėnas Mykolas 462
Gudynas Kazys 510
Gudonis Antanas 413, 414
Guiga 544
Guja Aleksas 585
Gulbinas Antanas 504
Gulbinas Petras 235
Gulevičius Aleksandras 593, 596
Gumauskas Klemensas 229
Gumbinas Petras 418
Gunsilius W. 272
Guobys Vytautas 82
Gurevičius Antanas 209
Gurevičius Jonas 509
Gurskis Benjaminas 209
Gusevičius A. 98
Gustaitis Antanas 37, 70
Gustaitis Leonas 97, 98 537, 538
Gustys Juozas 395
Guščius J. 200
Guzevičius Aleksandras 52–54, 57, 72, 160, 369, 482–485, 488, 495, 504, 511
Gužaitis Jonas 556
Gužaitis P. 548
Gužaitis Pranas 102, 103, 104, 144–146
Gužas Petras 70, 282
Gužauskas Pranas 384
Gužė L. 310

Heydrich Reinhard 154
Hymans Paul 23

Himmler 154, 164
Hitler 25, 26, 174, 182, 263, 295
Holm 266–269
Hove H. 447

Ibėnas Jonas 584
Idas Petras 435
Ignatavičius Izidorius 86, 192
Yla Stasys 109, 111
Ylakys J. 375, 376
Ilčiukas 139
Ilčiukas Povilas 434
Ilinskas 321
Ylius Jonas 523
Imbrasas Romas 347
Inčiūra Adolfas 529
Indrašius V. 437, 438
Indriūnas I. 158, 159
Indriuška 487
Ingelevičius Vladas 239
Insoda Juozas 555
Иринархов P. C. 303, 395
Išganaitis A. 507
Išganaitis Antanas 524–525
Išganaitis Vladas 315, 316
Ivanauskas Antanas 414
Ivanauskas Bronius 546
Ivanauskas Vytautas 402
Ivanauskas Vladas 262
Ivanov 434
Ivinskis 544
Ivinskis Zenonas 74, 86, 196, 283, 284, 388
Ivochnenko 574
Ivoškus Kazys 524
Izrailovičius 304

Jablonskis I. 304
Jablonskis Jonas (sūnus) 71, 88
Jablonskis Jonas (tėvas) 88
Jablonskis Juozas 300
Jacevišaitė 182
Jackūnas Antanas 363
Jackūnas Juozas 417, 418
Jackūnas Stasys 552, 578, 579, 590
Jackus V. 214, 217
Jacovskij Jevsej 551, 553
Jačionis 515
Jaglinskas Petras 558
Jagminas Adolfas 384
Jagminas Bronius 516
Jakas Aleksas 313
Jakimavičius 596
Jakimavičius Aleksandras 237
Jakimavičius Liudvikas Vytautas 340, 341
Jakštas Antanas 229
Jakštys Vincas 357
Jakštonis Vincas 361
Jakubauskas Kazys 483
Jakubonis Vladas 502
Jakutis Bronius 469, 498
Jalaveckas Vladas 417
Jaloveckas Vladas 566
Jamontas Aleksandras 481
Janavičius Ignas 84
Jančys Alfonsas 539
Jančius Petras 335, 336
Jančius Vytautas 409
Jankauskas 309, 375, 376
Jankauskas Antanas 229
Jankauskas Augustas 460
Jankauskas Bronius 223, 528
Jankauskas Jonas 406, 496
Jankauskas Julius 504
Jankauskas Juozas 10, 215, 218, 219, 426
Jankauskas Lionginas 308
Jankauskas Mykolas 352
Jankauskas V. 598
Jankūnas Pranas 405
Jankūnas Stasys 372
Jankus Antanas 586
J[anulevičius] 501–504
Janulevičius L. 573
Janulevičius Petras 503
Janulis Algirdas 481
Janulis Bronislovas 421
Janulis Valerijonas 524
Janūnaitė Ona 486
Janušas (Jonušas) J. 486
Janušauskas Ipolitas 570, 571
Janušauskas Vytautas 235
Januševičius Liudas 385, 387
Januška Vincas 352

Januškevičius 239
Jarašiūnas Petras 515
Jarčiuk Gavril 582, 583
Jarmolavičius-Šarka 349
Jasaitis 416
Jasaitis Domas 84, 401
Jaselskis Vladas 386
Jasinskas Stasys 193
Jasiukevičius Vincas 74
Jasiūnas Adomas 363, 364
Jaskys Jonas 545
Jasulaitis Vincas 506
Jašinskas Kostas 306
Jašinskas V. 304
Jašinskis Aleksas 406
Jašmontas 512
Jatulis Izidorius 372, 385
Jaudegis Albinas 84, 183, 197
Jaugelis K. 397
Jautakas Stasys 559
Jautakis Pranas 380
Jazbutis Jonas 369
Jazdauskas Juozas 305
Jėčys Domininkas 329
Jegelevičius Sigitas 16, 19, 60, 76, 140, 180, 273, 311, 332, 414–416, 420
Jelenskas Teodoras 357
Jeremenko 570
Jeriomenko Andrej 38
Jermolajev 398
Jevstignejev (Ivstinejev) Pankrat 417
Jezerskis 518
J. N. 517, 518
Jocys Stasys 386
Jocius Kazys 488
Jodauga Petras 331
Jokantas Kazys 42
Jokubaitis Antanas 223
Jokubaitis Pranas 566
Jokūbauskas Edvardas 337
Jokūbauskas Norbertas 245
Jonaitis 484, 515
Jonaitis Petras 522
Jonavičius Adomas 565
Jonušas Alfredas 20, 395, 396
Jonušas Jonas 377
Jonušas Kazys 415
Jonušas Tadas 369
Jonušis N. 573
Jonuška Juozas 498
Josas Tomas 313
Jucevičius Stasys 73, 81, 82, 83, 84, 183, 189, 190, 211
Jučys Antanas 341, 345, 346
Jučys Pranas 499
Juknevičius 520
Juknevičius Andrius 463
Juknevičius J. 517, 522
Juknevičius Jonas 409
Juknevičius Kazys 427
Juknevičius Vincas 409
Jundulas Antanas 397
Jundulas Benas 400
Juočeris Antanas 392
Juodagalvis J. 469
Juodikis Bronius 397
Juodis Feliksas 488
Juodis Kazys 553, 554
Juodis P. 403
Juodis Z. 252
Juodišius Jonas 98, 162, 538
Juodišius Leonas 545
Juodpusis V. 309
Juodvalkis Vincas 446
Juonys Petras 325
Juozaitis Jonas 524, 525
Juozapaitis Antanas 310
Juozėnas Pranas 437
Juozevičius Jonas 74
Jūras Stepas 530
Jurevičius Juozas 564
Jurevičius Pranas 340
Jurevičius Vytautas 564, 565, 576
Jurgelevičius Jonas 333
Jurgelevičius Leopoldas 519
Jurgelis Adomas 387, 393–396
Jurgutis Vladas 462
Jurkaitis Juozas 420
Jurkėnas Vytautas 459
Jurkonis Antanas 556, 559
Jurkšas Leonardas 569, 570
Jurkštas Petras 84

Jurkūnas J. 109–111,262
Jurkūnas Petras 348
Jusevičius Algirdas 325
Juška Antanas 84
Juška Jonas 366, 374
Juška Juozas 83
Juška Napoleonas 366
Juškėnas Bronius 446
Juškėnas Vincas 438
Juškevičius Andrius 558
Juškevičius Antanas 334
Jutelis Vladas 418
Juzėnas Povilas 362

Kačanauskaitė Valė 74
Kačergius Vincas 466, 552, 557, 558, 578, 579, 588–590
Kačionis R. 503
Kačiulis Jonas 257
Kadys Petras 307
Kairelis Jonas 367
Kairevičius-Kairiūnas Antanas 438, 440
Kairys Adolfas 422
Kairys Alfonsas 422
Kairys Kazys 554
Kairys Zenonas 419
Kairiūkštytė N. 97, 538
Kakarėnas Eduardas 322
Kakliauskas S. 406
Kaknevičius Jonas 84, 183
Kaladinskas-Erškėtis Kazys 445
Kalakauskas 137, 139
Kalasauskas Ignas 558
Kalasiūnas Juozas 584
Kalendra Kostas 462, 469
Kaletka Benediktas 361
Kalibatas 348, 353
Kalibatas Kazys 544
Kalinauskas Juozas 513
Kalinauskas Severinas 564
Kalmantas Mykolas 134, 135, 243
Kalnėnas Jonas 70
Kalpokas Juozas 511
Kalpokas Kazimieras 435
Kalpokas Vladas 430, 435
Kalvėnaitė B. 200
Kamantauskas Aleksas 95, 96, 99–104, 149, 152, 157–159
Kamarauskas Jonas 509
Kaminskas 557
Kaminskas Julius 328
Kaminskis Jonas 340
Kanaris Vilhelm Frans 115
Kancevičius Antanas 361, 364
Kancevičius V. 25, 32
Kanevičienė Zinaida 414
Kankevičius A. 511
Kanopa Pranas 430
Kantauskas B. 193
Kantauskas Viktoras 584
Kantvilas Aleksandras 519
Kapėnas Antanas 431
Kaplanas 557
Karaliūnas Albinas 431
Karaliūnas Vincas 421
Karalius Albinas 549, 550
Karbauskis Bronius 393
Kareckas Jonas 341
Karevičius Bronius 529
Karinauskaitė Julija 151
Karla Jonas 446
Karlinskas 304
Karnaitis Stasys 559
Karnauskas 557
Karobka Vladas 566
Karosas Juozas 585
Karosas Pranas 420, 421
Karpavičius 349
Karpavičius Antanas 435
Karpis Liudas 337
Kartanas Vladas 353
Kartenis Viktoras 505
Karutis J. 264
Karvelienė 110
Karvelis P. 109, 111, 282
Karvelis Vladas 479, 506
Kasmauskas Jurgis 585
Kasmovskij 413
Kasparas Kęstutis 128, 130
Kasperas Juozas 585
Kasperavičius A. 416
Kastanauskas Jonas 430

Kašėta Jonas 372
Kaštaunas 561
Katalynas Antanas 326
Kataržis 514
Katauskas B. 561
Katilius 244
Katilius J. 447
Katilius Juozas 109
Katilius V. 111
Katkevičius J. 595
Katkevičius L. 592, 593, 595
Kaunackis Juozas 381
Kauneckas Algirdas 310
Kauneckas Kleopas 488
Kaupas Stasys 385, 386
Kaušyla Juozas 483
Kavaliauskas 515
Kavaliauskas Jonas 469
Kavalnis Vincas 364
Kavolis Balys 439
Kavolis Martynas 109, 111
Kavolis Petras 301
Kavolis V. 455
Kavolius Boleslovas 388
Kazakauskas Vladas 564
Kazakevičius 502, 507
Kazakevičius Juozas 520
Kazakevičius Petras 362
Kazakevičius Zigmas 361, 362
Kazakevičiūtė-Kazanienė Sofija 447
Kazanai 449
Kazanas A. 438
Kazanas Afanasijus 437, 447, 448
Kazanas Igoris 447
Kazanas Mykolas 447
Kazanovas Aleksandras 257
Kazėnas Juozas Kęstutis 561
Kazickas Juozas 103, 160, 176
Kazilionis Pranas 243
Kazimirskis 469
Kaziulis P. 390
Kazlauskas 500, 504
Kazlauskas Alfonsas 504
Kazlauskas Antanas 421
Kazlauskas Bronius 427, 483
Kazlauskas Povilas 388
Kazlauskas V. 313
Kazokaitis Petras 420
Kelmickas Stasys 486
Kelpša S. 390
Kenstavičius Antanas 14, 368–372, 376, 379
Kenstavičius Steponas 379
Keparutis Izidorius 337
Keparutis Jonas 337
Keparutis Povilas 337
Keraitis 355
Keraitis Juozas 133
Keraitis Saliamonas 133
Kergė Mykolas 427
Kerpauskas Aleksas 400
Kęsgailaitė-Ragulskienė Vyda 182
Kęsgaila-Kenstavičius Leonas 182, 238, 239
Keturakis 376
Kežinaitis P. 12
Kiaunė Antanas 417, 418
Kybartas Juozas 356
Kybartas Viktoras 356
Kielius Stasys 321
Kiesylis Juozas (Kesylis Juozapas) 437
Kijaška 515
Kilius Juozas 93–95, 97–101, 103, 104, 143–148, 158, 482, 539
Kinderis Pranas 310
Kindurys Juozas 498
Kirkila Bronius 245
Kirklys S. 304
Kirlys Juozas 386
Kirsnys A. 417, 418
Kiršinas Vincas 506, 587
Kiseliauskas S. 312
Kisieliai 435
Kisielius Bronius 554
Kiškis Petras 464
Kišonas Vladas 246
Kizis Mykolas 574
Kizlauskas Domas 497
Kižienė Bronė 408
Klapatauskas Vladas 484
Kleimauskis Apolinaras 393
Kleist 115, 167
Kleist Peter 106, 292
Kleist Rudolf 149

Kleiza Antanas 525
Klėmka Adolfas 543
Klevečka Jonas 587
Kliausius Martinijonas 195
Kliegeris Feliksas 372
Klikna P. 337
Klimaitis Algirdas 269, 270, 273
Klimas Albinas 511
Klimas Gediminas 253
Klimas Jonas 341, 345
Klimas Petras 35, 275
Klinka Juozas 236
Klipštas 321
Klivečka Jonas, K[livečka] J[onas] 549, 551, 556
Klova Pranas 381
Klumbys Tadas 558
Klumbokaitis (Klumpaitis) Kazys 484
Klusas Stasys 483
Kmitas Pranas 336
Knezys Stasys 10, 93, 94, 96, 273, 334, 461, 474, 598
Knyva T. 162
Knotinas Juozas 385
Kolba Mečys 349
Kolesnikov Feofan 421
Kološka Romualdas 406
Kompanec 398
Končiūnas Jonas 567, 577
Končius Ignas 193
Končius Liudas 89
Kondratas 564
Kondratas Juozas 237
Konstantinavičius J. 571, 572
Kontrimas A. 390
Kontrimas Bagdonas 176–178, 184
Kontrimas Stepas 567
Kopylov Ivan 97
Koroliovas Tichonas 553
Kosolapov Semion 446
Kostkus Aleksas 582, 584
Kotleris Jonas 556, 577
Kovalionok M. 478, 496, 506
Kovas Jurgis 582–584
Kovšov Nikolaj 446
Kozlov Aprosim 434
Krakauskas B. 547
Krakauskas Juozas 520
Krasauskas Jurgis 316, 317
Krasauskas Kazys 508
Krasauskas Pranas 235, 440
Krasnov 518
Kraujalis Jonas 364
Kraunaitis Izidorius 98
Kreivys Petras 585
Kremeris Jurgis 564
Kremeris Moišaberas 354
Krestjanov V. 558
Kriaučiūnas 317
Kriaučiūnas Alfonsas 483
Krikščikas Stasys 566
Krikščiūnas Andrius 299
Kriščiūnas 151
Kriščiūnas Antanas 499
Kriščiūnas Mečys 520
Krištapavičius P. 596
Krištaponis Kazys 554
Krivickas Juozas 585
Križevičius 515
Kryžanauskas Bronius 388
Kruglenovas 548
Krutulis Antanas 342
Kubiliūnas Juozas 587
Kubilius 514
Kubilius Jonas 287–289
Kuckailis Jurgis 558
Kučieris Eduardas 479
Kučingis Petras 244, 597
Kučinskas Antanas 487, 488
Kučinskas Jonas 74, 84
Kučys Stasys 335
Kudarauskas V. 332
Kudelis Juozas 348
Kudirka Jonas 535
Kudžma 515
Kukanka (Kuchanka) Juozas 564
Kukauskas Genrikas 525
Kukauskas Stasys 349
Kukta Tomas 97
Kukutis M. 109, 111
Kukutys Vladas 439, 440
Kulbokas Petras 318

Kulbokas V. 373
Kuliešius Edvardas 355, 356
Kulikauskas Antanas 417
Kuliševičius Jonas 316
Kuliukas Juozas 549, 550
Kumpauskai 435
Kumža Jonas 394
Kunavičius P. 560
Kunčius Alfonsas 361
Kundras 546
Kundrotas V. 503
Kundrotas Viktoras 460, 501
Kungis Juozas 342
Kuodys Kazys 458
Kuosa Algirdas 74
Kuosa Petras 438
Kupčiūnas Petras 135–139
Kuraitis Algirdas Česlovas 356
Kurapkis Jonas 559
Kuras 522
Kurbanov 410
Kurklietis Izidorius 555
Kurklietis Matas 433
Kurlinkus P. 312
Kurnosov 564
Kurpis Jonas 466, 469
Kurtinaitis 133
Kusas Leonas 391
Kušleika Jonas 484
Kuzma 360, 363
Kuzma Bronius 216
Kuzmickas 343
Kuzmickas Petras 436
Kuzminskas Petras 393
Kužman 461
Kvaraciejus Jonas 466
Kvaraciejus Stasys 332
Kvedaras Juozas 388, 421
Kvedaravičius Pranas 255
Kviecinskas Stasys 262–264
Kvieska Vitoldas 228
Kviklys Bronius 89, 429

Labanauskas 385
Labanauskas Kostas 240, 241
Labokas Vaclovas 240, 243
Labukas 525
Ladyga Kazys 425
Laibinis Jonas 326
Lajauskas Matas 364
Landsbergis Gabrielius 89
Landsbergis-Žemkalnis Vytautas 272, 279, 284, 287, 290
Lapas Eduardas 214
Lapas Viktoras 84, 210, 259
Lapašinskas Jonas 434
Lapėnas Adomas 466
Lapienis Vl. 236
Lapkov 564
Lapšys Pranas 382
Lapušinskas 317
Lašas Povilas 193
Lašinskas 472
Latakas J. 375, 376
Laucius Stasys 222, 228
Laukaitis Juozas 330
Laurikėtis Stasys 382
Laurinaitis 316
Laurinaitis Antanas 347
Laurinavičius Antanas 234
Laužikas Adolfas 423, 426
Lavinskas Juozas 571, 572
Lazauskas Alfonsas 354
Lazauskas Vincas 585
Lazdynas Žanas 309
Lebedeva Natalija 32, 40
Leibrandt 106, 115, 164
Leknickas Kazys 516
Leknickas Lionginas 234
Lementauskas Juozas 410
Lenartavičius Pranas 237
Lengvinas Mikas 300, 306
Lengvinas Petras 299, 306
Lenkaitis 559
Leonavičius Aleksas 427
Leonavičius Jonas 427
Leonavičius Simas 321
Leskauskas D. 37
Leščinskas Kazys 524
Levickas Jeronimas 525
Levickas Mykolas 314
Levickas Pranas 586

Levickas Vladas 355, 356
Levin Dov 18
Levinas 560
Levinas Antanas 558
Levinskas Mykolas 403
Levūnas Vaclovas 591, 592, 596
Liatukas Benadas 380
Liauba Albinas 518
Liauba Vincas 509
Liaugminas Augustas 372
Liauksminas Stasys 341, 344
Liba Petras 546
Ličkus Petras 466
Lyderis 414
Liekis Algimantas 322, 328, 331, 334, 347–349, 353, 362–366, 423, 430, 438, 463
Liepinaitis 243
Lileika Povilas 436
Lileikis Vytautas 384
Lingė Jonas 436, 438
Linkaitis Juozas 85, 190, 198, 236
Linkevičius Petras 243
Linkevičius Stasys 252, 331
Linkevičius Vincas 484
Linkus Steponas 561, 563
Lipčius Stasys 388, 397
Lipiński Jan 27
Lipkind 593, 595
Lipnickas Jonas 481
Lipskis Pranas 575
Lysyj 517
Listopadskis Juozas 508
Liškauskas Kazys 399
Litvinec 541
Liubartas Klemas 364
Liulevičienė M. 316
Liutkus P. 392
Liutvinas Vincas 520
Livšic Josif 504
Loktionov Aleksandr 33
Lopata Jonas 323
Lozoraitis Stasys 35, 164, 275
Lučinskas G. 137, 324, 325, 333
Lukauskai 156
Lukauskas 484
Lukauskas Ildefonsas 306
Lukauskas Liudas 395
Lukauskas Pranas 300
Lukenskis 434
Lukoševičius 189, 198
Lukšas Juozas 309
Lukšin Anatolij 508
Lukšys Stasys 86
Lukšius Antanas 309
Lukšius Petras 309
Lungys B. 83, 84
Lunia Vladimiras 496, 497, 592
Luobikis 570

Maceina Antanas 109, 111, 127, 282, 356
Maceina Juozas 523
Macenis A. 393
Macijauskas Adomas 483
Macijauskas Feliksas 566
Macijauskas Jonas 495, 496
Macijauskas P. 309
Maciūnas A. 573
Mackevičius Jonas 349, 364, 540
Mackevičius Juozas 348, 353
Mackevičius Mečislovas 288, 290
Mačenskis Jonas 341
Mačiokas Mečys 85, 86, 103
Mačiokas Mykolas (Mikas) 183, 264, 598
Mačys Juozas 383
Mačiulis Petras 487, 488
Mačiulis Stasys 414
Majauskas 286
Majevskij Vasilij 446
Majoras S. 307
Makackas Petras 501, 503
Makaras Antanas 312
Makarys Jonas 393
Maksimaitis Antanas 562
Malakauskaitė Aniceta 386
Malakauskas Antanas 322
Malakauskas Liudas 384
Malakauskas Stasys 380
Maldutis Kazys 424
Maliauskas Stepas 329
Malijonis Antanas 538
Malinauskas Povilas 88
Mališka Izidorius 74

Malskaitis Albertas 320
Mankonis Jonas 505
Marcinkevičius Juozas 361, 366
Marcinkonis Balys 516
Marcinkus Andrius 340
Marcinkus Kazys 570
Marcinkus Petras 570
Marcinkus Soteras 566
Marcinkus Stepas 404, 405
Marčiukaitis A. 84
Marčiukaitis Antanas 184, 238
Marčiulaitis Jonas 546
Mardosas Jonas 445
Margevičius Antanas 430
Markauskas 373
Markauskas Jonas 512
Markauskas Stasys 244, 597
Markelis Benediktas 442
Markevičius Jonas 568–569
Markūnas Antanas 381
Markūnas Jonas 102, 103, 133, 159
Marquart 164, 167
Maršakas 329
Martynaitis Petras 387
Martinionis Antanas 20, 210, 482, 510, 517, 519, 520, 543, 552, 553, 557, 560, 562, 565, 568, 576, 582–584, 598
Martinkus Antanas 494, 513
Martišius A. 308
Masaitis A. 263, 264
Masalskis 357
Masiliūnas Jonas 103, 161, 279, 284, 286, 290
Masys Petras 583–585
Masiulis Petras 462, 496
Maskvitis Cezaris 418
Mašanauskas Ksaveras 495
Mašiotas Justinas 499
Mataitis 570
Matekūnas Petras 444, 447, 448
Matula Jurgis 394
Matulevičius Juozas 264
Matulevičius Kazimieras 340
Matulevičius-Matulis Kazys 210
Matulionis 543
Matulionis Jonas 279, 284, 286, 290
Matulis Jonas 358
Matulis Juozas 358
Matulis Kazys 358
Matusas 513
Matusevičius Albinas 473
Matusevičius Antanas 331
Matusonis Jonas 495
Matutis Ignas 570, 571
Matuzevičius Kazys 469
Matuzevičius Stasys 473
Mazurkevičius Vincentas 331
Mažeika Jonas 431
Mažeika Juozas 358
Mažeika L. 418
Mažeika Vincas 327
Mažeikis Pranas 430
Mažeiva K. 305
Mažeiva Mikas 305
Maželis Vaclovas 348
Maželis Viktoras 348
Maželis Vytautas 224, 227, 258
Mažylis Aleksandras 416, 417
Mažylytė Elena 416
Mažintas Pranas 336
Mažonas K. 380
Mažunavičius Brunonas 381
Mažutis Vytautas 385
Mečys Pranas 393
Mėčius Juozas 387, 394–396
Mečius P. 396
Medzevičius Kazys 255
Meidus A. 309
Meižys Aloyzas 219
Mėlinis Petras Povilas 543, 561
Mėlynis Pranas 439
Mėlynis-Vaikutis Alfonsas 439
Melnikaitė M. 447
Mendalovičius 304
Merkelis A. 483, 485, 487, 488
Merkelis Antanas 330
Merkevičius 474, 559
Merkevičius Juozas 342
Merkys Antanas 36, 37, 42, 44–48, 51, 276
Merkys Eugenijus 337
Merkulov Vsevolod 51, 56
Meskupas Adomas 192

Meškauskas 154
Meškauskas J. 279
Meškauskas Juozas 85, 86
Meškauskas Liudas 397
Meškauskas P. 37, 596
Meškauskas Vincas 418
Meškelienė Ona 330
Meškelis Benjaminas 329–331
Mėšlius A. 525
Mėta Juozas 389
Michelevičius Antanas 228, 597
Michelevičius Bronius 150, 155, 213, 300, 385, 488
Mickevičius Antanas 299
Mickevičius Balys 322
Mickevičius Leonas 233
Mickus 402
Mickus Kostas 447
Mieliūnai (Miliūnai, Meliūnai ar Meiliūnai) 432
Mieliūnas Jonas 430, 435
Mieliūnienė Ona 430
Mieželis M. 260
Miglinas Leonas 330
Mikaila Jurgis 86
Mikalauskaitė A. 314
Mikalauskas Jonas 566
Mikalauskas Stasys 504
Mikalauskas Vytautas 495
Mikelinskas Kazimieras 358
Mikelionis 460
Mikelskas Petras 516
Mykolaitis Stasys 516
Mikoliūnas Alfonsas 197
Mikšys Jonas 435
Mikuckis Antanas 433
Mikučionis Ignas 539
Mikučionis Marijonas 356
Mikulėnas 564
Mikulskis Simonas 378
Milaševičius Otto 496
Milčius Antanas 382
Mylė Augustas 20, 377, 378
Milevičius Povilas 395
Miliauskas Antanas 570
Miliauskas Emilius 482, 483
Miliauskas Juozas 525
Miliauskas Pranas 515
Miliauskas Vincas 588
Miliukas Juozas 545
Milius Jonas 391
Milius Juozas 256
Miliutin 551, 552
Milvydas Juozas 73, 81–84, 89, 183, 188, 191, 215, 230, 259
Mineikis Juozas 548
Minevičiūtė E. 240
Miniotas Antanas 486
Minko 564
Mintautas Vytautas 344, 345
Mironov Boris 398
Misevičius 388
Misiūnas Jonas 356, 441
Misiūnas Stasys 422
Miškinis Adolfas 316, 363
Miškinis Aleksandras 442
Miškinis Jonas 363
Miškinis Liudas 444
Miškinis Vytautas 443
Mizeras Juozas 209
Mižeikis (Mizeikis) Vladas 361, 363
Mockaitis Stasys 102, 103, 133, 150–152, 157, 159
Mockūnas 586
Mockūnas Liūtas 202
Mockus J. 308, 309
Molis Albinas 584
Molotov V. 25, 26, 31, 33, 36, 37, 40–43, 47, 182, 493
Monkevičius 410
Montrimas Liudas 390, 399
Montvila Vincas 323
Morkelis J. 447
Morkevičius Antanas 355, 356
Morkūnas 96
Morkūnas I. 527
Morkūnas (Markūnas) Leonas 426
Morkus 583
Moskalenko 150
Moslialskis E. 337
Motiejūnas Jonas 524
Motieka Benediktas 420

Motieka Vladas 497
Motukas Jonas 566
Mozuraitis Juozas 209
Možeiko 561, 563
Mrozinskas A. 200
M. S. 101, 452, 453, 456
Mugenis Stasys 331
Muralis Vladas 432
Murauskas J. 316
Musteikis Bronius 365
Musteikis Kazys 35, 42, 44
Musteikis Mečys 386
Musteikis Povilas 363

Nacas L. 485
Nacickas Stasys 556
Naglius A. 411
Nainys Aleksas 408
Nainys B. 408
Nairys Jonas 441
Nakutis Albertas 433
Namajūnas J. 358, 360
Namajūnas Juozas 518
Namikas Juozas 361, 365
Narakas J. 243
Narbutas V. 448
Narinkevičius P. 510
Narkūnas Juozas 315
Narkūnas (Norkūnas) Balys 483
Narštys Kazys 405
Naruševičius Alfonsas 564
Narušis Antanas 340
Narutis (Narutis-Žukauskas, Žukauskas-Narutis, Žukauskas) Pilypas 13, 69, 73, 74, 78–86, 88, 89, 103, 112, 113, 130, 131, 155, 156, 161, 171, 174, 175, 176–179, 183–185, 188, 189, 194, 196–201, 204, 205, 211, 215, 220, 232, 238, 248, 260, 263, 264, 277, 279, 280, 284–286, 298, 336, 384, 289
Narvydas Leonas 483
Nasevičius A. 195, 200
Nasevičius Vladas 102–104, 148, 152, 158, 159, 173–176, 179, 278, 279, 284, 286, 290
Naskauskas Jeronimas 568
Nasvytis K. 98, 539
Našliūnas Jonas 109, 111
Natkevičius L. 27, 33, 37, 42
Natkevičius Vincas 74
Naudžiūnas Antanas 82–84
Naujokaitis Mykolas 96, 98, 99, 101, 102, 104, 125, 142, 143, 150, 155, 278
Naujokas Antanas 585
Naujokas Jonas 220
Naujokas Motiejus 234
Naužemys J. 313
Naužemytė Emilija 313
Navaitis Antanas 547, 582–584
Navakas Antanas 425
Navakas J. 260
Navakauskas Kazimieras 406
Navickas Jonas 384
Navickas Vaclovas 557
Navikas Juozas 549, 550
Navikevičius Jonas 551
Nedzelskis S. 390
Nefiodovas Vladimiras 236, 237
Nekrošius Mykolas 539
Nemanis Albinas 427
Nemanis Fabijonas 427
Nemanis J. 427, 428
Nemanis Leanderis 427, 428
Nemanis Petras 427
Nemanis Rapolas 208
Nemčiauskas Aleksandras 386
Nenėnas K. 225
Nenėnas Norbertas 444
Nenortaitė-Sadauskienė Vanda Janina 325, 326
Nenortas Vacys 549
Nepliujev 564
Nėris Salomėja 89
Niauronis Jonas 597
Nikitaravičius J. 404
Nikutavičius 83, 84
Niurka Antanas 425
Noreika Jonas 84, 389, 397
Noreika Pranas 344
Noreikis S. 374
Norkys 133
Norkūnas Antanas 85, 191, 226, 258

Norkus Alfonsas 438, 439
Norkus Jurgis 409
Norkus Kęstutis 217
Norkus Pranas 404
Normantas 514
Norvaiša Antanas 420
Norvaišas 513
Novakas (Novikas) Pranas 365
Novickis Antanas 70, 288, 290

Obsarskas (Obcarskas) Stasys 362
Odinas P. 380
Okišev 555, 556, 558
Okiūnas 557
Okulevičius Zenonas 300
Olšauskas Bronius 351, 352
Olšauskis 380
Omkis Erikas 388
Opulskis Antanas 399
Opulskis Vladas 193, 385, 386
Orentas Antanas 479
Orlov 188
Orlovas Ivanas 439
Orlovas Kirilas 439
Ostrauskas Jonas 486
Ožalas Mikalojus 427
Oželis Kazys 213
Oženeckis Kazimieras 384
Ožis Povilas 426
Ožiūnas Povilas 461

Padalis-Padalskis (Padalis, Padalskis, Padalskis-Padalis) Pranas 13, 86, 103, 104, 133, 152, 160, 175, 176, 278
Padleckas 304
Padrėzas Tomas 305
Pajaujis Albinas 323
Pajaujis Jonas 74, 78, 81–83, 85
Pajaujis Juozas 279, 284, 287
Pajaujytė Z. 74
Pakalnis 223
Pakalnis Leonas 362
Pakalniškis B. 409
Pakalniškis Liudvikas 388
Pakalniškis Martynas 310
Pakėnas Jonas 498
Paknys Juozas 442
Pakrosnis Juozas 330
Palavenis Alfonsas 346, 347
Palavenis Antanas 346, 347
Palavenis Vytautas 346
Paleckis Justas 46, 47, 65, 89, 185, 189, 190, 192, 195, 200, 211, 446
Paleckis Vincas 446
Palėjus Jonas 586
Pališaitis Stasys 523
Paliulionis Jonas 228
Palivonas Balys 435
Palivonas Ignas 436
Palivonas Petras 436
Paradnikas Povilas 556
Pargauskas Jonas 384
Paršelis V. 338
Pašilys (Podgaiskis) Ignas Kazimieras 446
Paškevičius 151
Paškevičius Jonas 237
Paškevičiūtė E. 200
Paškonis Jonas 560
Paškovičius Viktoras 386
Patalauskas Alfonsas 361, 362
Patašius 564
Pateckas Albinas 426
Pateckis A. 423
Patvaiskas Antanas 445
Paukštys 183
Paulauskas 461
Paulauskas Juozas 519
Paulauskas Kostas 556, 577
Paulauskas P. 392, 393
Paulauskis Alfonsas 387
Paulavičius Konstantinas 331
Paulikas 514
Pauliukonis Bronius 523
Paurys Antanas 440
Paurys Ignas 440
Paurys Juozas 440
Pauža V. 403
Paveleckas M. 408
Pavlov Dmitrij 37
Pažemeckas Kazys 234, 541, 566, 598
Pečeliūnas M. 79
Pečiūra Vytautas 556

Peitzmeier H. 443
Peldžius Klemensas 354
Peleckas Kazys 361
Perkumas A. 304
Perminas Viktoras 505
Pešechov 480, 519
Peškaitis Juozas 439
Petkelis Antanas 96, 102, 103, 133, 159
Petkevičius 83, 461
Petkevičius Antanas 348
Petkevičius Jonas 348
Petkevičius Justinas 386
Petkevičius Tadas 71
Petkūnas A. 527
Petkūnas Marijonas (Marius) 431
Petkus 464
Petkus Justinas 310
Petliura Simon 53
Petniūnas Jonas 446
Petniūnas Jurgis 400
Petraitis 138
Petraitis Antanas 136, 193
Petraitis Edvardas 220, 221, 239
Petraitis J. 527
Petraitis Pranas 136, 137, 139, 193
Petraitis Valius 386
Petrašiūnas Alfonsas 566
Petraška 133
Petraška J. 321
Petrauskas 433
Petrauskas Eugenijus 102, 104, 469–473
Petrauskas Jonas 307, 379, 405
Petrauskas Juozas 361
Petrauskas Kazys 219
Petrauskas Kipras 199
Petrauskas Matas 405
Petrauskas Pranas 380
Petrauskas Vladas 552
Petravičius Mečys 446
Petravičius P. 441
Petrikas Jurgis 585
Petriškis Kostas 514
Petriūnas Bonifacas 390
Petriūnas Jurgis 390, 399
Petronis 579
Petronis Pranas 528, 529
Petrosevičius Česlovas 559
Petrošius Stasys 390
Petrov Jevsej 446
Petruitis Jonas 135, 137–139, 193
Petrulionis Jonas 515
Petrulis Adolfas 559
Petrulis Stasys 511
Petruliūnas Pranas 516
Petrusevičius Stepas 82
Petrutis Juozas 299
Pielykis Jonas 312
Pieža J. 406
Pijus XII 24
Pikčilingis Jonas 220
Pilipavičius Kazimieras 406
Piliponis Alfonsas 474
Pilkauskas Vaclovas 430
Pilvelis Adolfas 542
Pilvinis Pranas 498
Pioravičius Vladas 562
Pipcevičius Stasys 486
Pyragius Antanas 424
Pyragius Izidorius 111
Pyragius Jonas 106, 109, 111, 263
Pyragius Juozas 109
Platinskij M. 459, 500
Plaušinis Stasys 518
Plechavičius Povilas 385, 448
Pleskevičius Petras 326
Pliūra Vladas 523
Plugatyriov P. 480, 530
Pocevičius 398
Pociūnas Stanislovas 356
Pocius 396, 411
Pocius Stasys 336
Počebutas Antanas 511
Počebutas Eduardas 445, 448
Počebutas Pranas 518
Pohl Robert von 249, 250
Polubedov 520
Ponelis Bronius 529
Pošiūnas Povilas 469
Poška Kazys 361
Poškus Vladas 526
Potašinskas 239
Povilaitis Augustinas 37, 41, 43

Povilaitis Kazys 547
Povilanskis Antanas 566, 571
Povilonis A. 571
Pozdniakov Nikolaj 32, 42, 45, 47, 192, 446
Požėla E. 529
Prakapas Jonas 328
Pranauskas L. 312
Pranckaitis Romas 224
Pranckaitis Stasys 395
Pranckevičius 459
Pranckonienė Vanda 193
Pranckonis Kazys 243
Pranskaitis 460
Prapuolenis Juozas 74, 495
Prapuolenis Leonas 13, 78–85, 87, 142–144, 151, 152, 155, 158, 182, 173, 175, 178, 179, 183–185, 188, 196, 198, 199, 204, 213, 263–265, 279, 283, 285–288, 336
Prapuolenytė 213
Preibys Justinas 438, 444
Preikšas Kazys 192
Prieskienis Jonas 326, 327, 332
Pročkys Pranas 432
Prodeus Danijil 537
Pronckus Domas 374
Ptašinskas-Sedeginas Kostas 216
Pučinskas Jurgis 438, 441
Půdžemis Viktoras 313
Pugačiov 561, 564
Pūkas Apolinaras 224
Pukys 388
Pukys P. 397
Pūkys Vladas 545
Puknys Juozas 557, 578, 588–590, 596
Pukrytė 420
Puleikis Juozas 313
Puleikis Jurgis 313
Puleikis Stasys 313
Pulkauninkas Bronius 385, 410
Pumputis Juozas 429
Pundzevičius Stasys 31, 42, 97, 98, 138, 184, 198, 204, 228, 244, 245, 270, 537, 538
Pundzius Alfonsas 369
Pundzius Algirdas 84, 177, 184
Punkrienė 420
Puodžiūnas Balys 102, 103, 159
Puodžiūnas Kazys 529
Puodžius Romualdas 437
Puodžius Stasys 106, 109–111, 136, 139
Pupeikis Balys 436
Pupelis G. 435
Purelienė Apolonija 574
Purelis Juozas 574
Purvėnas Vladas 304
Purvinskas Povilas 226, 258
Pustelninkas Antanas 509
Puščius Juozas 574
Puškorius Kazys 384
Putna Alfonsas 357
Putna J. 357
Putna Klemensas 586
Putrius Feliksas 150, 155, 156, 300, 304
Putriuvienė Jadvyga (Emilija) 155, 173
Putvys-Putvinskas Vladas 402
Putvytė E. 462

Rabinovičius M. 301
Racka Antanas 546
Račkauskas 402
Račkauskas Petras 498
Radavičius Juozas 322
Radzevičiai 373
Radzevičius Jonas 356
Radzevičius Stasys 217
Radzevičius V. 52, 53
Radzivanas Bronius 229, 230
Radžius 403
Ragauskas K. 514
Ragauskas Mečius 299
Ragauskas Stasys 484
Ragažinskas Petras Povilas 358
Raginis Vaclovas 466
Raibikis Kostas 507
Raila 500
Raila Bronys 109–111
Raila Jonas 515
Raila V. 355
Rainys Kazys 508
Rajeckas Leonas 547
Rakas Adomas 384
Rakauskas Domas 372
Rakauskas Petras 469

Rakauskas Pijus 469
Rakūnas A. 12
Ramanauskas 387
Ramanauskas Antanas 375
Ramanauskas Jonas 299, 133
Ramanauskas Kazys 362
Ramanauskas Kazys 497
Ramanauskas Kostas 437, 444
Ramelis Vytautas 361
Ramonas Jonas 356
Ramonas Kazys 256
Ramonas Vincas 344
Ramoška Vitalis 541
Ramoškis Antanas 366
Ramoškis Povilas 366
Raslanas Petras 398
Rastenis Jonas 361, 362
Raščiauskas Vladas 564
Raščius Povilas 358
Raškauskas 518
Raštikis Stasys 42, 109–110, 125, 164, 204, 244, 249, 259, 278, 282–284, 286, 290, 462, 479, 548, 550
Ratkevičius Antanas 596
Rauba 427
Rauba Felicijonas 513, 535
Raubiškienė Laima 437
Rauckinas 238
Rauckis Juozas 415
Raudys Povilas 552, 579
Raudonienė J. 313
Raudonikis 555
Raudonis K. 396
Raudžius V. 311
Raugalė Antanas 561
Raukštas Petras 429
Raulinaitis A. 403
R[aulinaitis] Z[igmas] 536, 537, 547, 555–559
Raunas 332
Razin Andrej 553
Ražaitis Algirdas 331
Redčenko P. 306
Reisonas Karolis 416
Reivydas Liudas 131, 384
Rėklaitis Juozas 333
Rėklaitis Kazys 333
Rėklaitis Mikas 37, 204, 228, 244, 270
Remeika Viktoras 324
Remeikis Anicetas 352
Remeikis Antanas 386
Rentauskas P. 308
Repšis 366
Repšys Albinas 567, 577
Ribbentrop Joachim von 24–26, 37, 165, 167
Ribikauskas R. 214
Rimas Vincas 547
Rimkūnas Vytautas 385
Rimkus Vytautas 454
Rimolaitis J. 485
Rimša Pranas 74, 162
Rimša Zigmas 226
Rinkevičius Petras 430
Rinkevičius Pranas 505
Ripkauskas 515
Robinsonas 239
Rocius Domas 393, 398
Roques Karl von 292
Rosenberg 164
Rozanov 479
Rozauskas E. 192, 193
Rozenbergaitė 417
Rožauskas Povilas 399
Rubavičius J. 393
Rubežius A. 313
Rudis Jonas 541
Rudys M. 162
Rudkauskas Juozas 344
Rudkauskas V. 314
Rudokas Jonas 183, 184, 187, 188, 196, 200, 201
Rudokas Juozas 84, 174, 178, 194
Ruika L. 301
Rukšėnas Alfredas 19–21, 334, 449
Rukšėnas K. 129
Rūkštelis Juozas 333
Rumbaitis Vytautas 341
Rumbinas 131, 384
Rumbutis Kostas 299, 386, 387
Rumiancev 557
Rumša Z. 510, 511
Ruopys Vytautas 184

Rupšienė I. 520
Rupšys Antanas 404, 405
Rupšys Leonas 506
Rupšlaukis J. 390
Ruseckas Vaclovas 235
Ruseckas Vincas 521
Rusteika Stepas 193
Rutkauskienė R. 435
Ruzgas Andrius 362, 363
Ruzgas Antanas 361
Ruzgys Jonas 387

Sabakonis 239
Sabalas 372
Sabaliauskas Antanas 139
Sabaliauskas Juozas 314, 339, 340
Sabaliauskas Tomas 434
Sacharas Mykolas 299
Sacharov 518
Sadeckas Petras 570, 571
Sadzevičius Juozas 102–104, 144–146, 158, 159, 547, 548
Sadzevičiūtė-Vabalienė Dalia 92, 159
Safronas Kolesnikovas 439
Sagatas Juozas 421
Sakalas Pranas 556
Sakalas Vincas 526, 527
Sakalauskas Juozas 409, 480, 530
Sakalauskas K. 308
Sakalauskas Vytautas 340
Sakalavičius Simonas 498
Sakalius Petras 495
Sakavičius Aleksas 348
Saladžius Pranas 48, 70, 134
Salikas Bronius 571, 572
Samochin 479, 495
Samsonas Antanas 471
Samuolis Zenonas 598
Sargelis Petras 596
Sasnauskas Ignas 469, 589
Sasnauskas Julius 387
Saudargas Pranas 392
Saukas Petras 336
Saukontas Jokūbas 514
Savickas Alfonsas 422
Savickas K. 258
Savulionis Juozas 210, 211, 213, 258
Savūnas A. 565, 569, 570
Schrötter 116
Schütte 116, 165, 166
Schweizer Richard 269
Seibutis Kostas 433
Selvenis Antanas 340
Semaška Edvardas 346
Semaška Tomas 596
Semaška Vladas 486
Senauskas Jonas 78, 79
Senkus Juozas 243
Senkuvienė 200
Serbenta Juozas 586
Serebrov 507
Seredinskas 528
Sereika Tomas 244
Serov Ivan 57
Sesickas Jonas 572
Sidabras Antanas 504
Sidaras 514
Sidaravičius Bronius 241
Sidzikauskas Vladas 497
Sienkevičius S. 313
Sikorskis Vincas 574
Siliūnas Bronius 411
Simaška Povilas 349
Simokaitis Antanas 529
Simonaitis Povilas 596
Simonaitis Stasys 479
Simonaitis Vincas 419
Simonaitis Vladas 321
Siniakovas Jevstignejus 445
Sinica Antanas 440
Sinica Juozas 363
Sinkevičius Bronius 488
Sinkevičius Jonas 511
Sinkevičius Kazys 596
Sirtautas Jurgis 488
Sysojevas Vladas 574
Skačkauskas Adolfas 420
Skačkauskas Petras 423
Skardžius Povilas 140
Skerstonas 513
Skerstonas Alfonsas 235
Skindaras Antanas 328

Skipitis Rapolas 109, 111, 143, 278, 282, 284, 286
Skipitis Zigmas 423
Skirskus (Skirskis) Feliksas 365
Skirsnys Stasys 417
Sklėrius Alfonsas 523
Skominas 348, 353
Skorulis Juozas 507, 521
Skrebys Petras 421
Skridaila Ciprijonas 307, 555
Skrinius Dionizas 252, 259
Skripka Nikifor 509
Skripkauskas Antanas 102, 103, 133, 149–152, 157–159
Skruodys Jonas 431
Skruodis Steponas 430
Skučas Kazys 37, 41, 43
Skučienė Jadvyga 155
Skuodis V. 340, 371
Skūpas Antanas 417
Skurauskas Petras 106, 109, 111, 169, 262
Skurvydas St. 197
Skvarikas J. 514
Slabšys Ignas 134
Sliesoraitis Algirdas 78
Slivinskas 557
Slivinskas Juozas 484
Sližys Elegijus 513
Sližys V. 358
Smalys Vacys 361
Smetona Antanas 27, 28, 35–37, 42–47, 49, 63, 109, 275, 373
Smieliauskas Vladas 485
Smirnov 373
Smulkevičius Jonas 314, 316
Snarskis Juozas 419
Sniečkus Antanas 50, 51, 63, 192, 200, 446, 595
Sniečkus Antanas 526
Snieška Pranas 466
Sodaitis Julius 557
Sokurov Georgij 461, 587, 591–593, 595
Soldatenkovas A. 246
Songaila Vladas 301
Sorokin I. 504
Sova Antanas 458
Speicys 471
Sporikin 456, 457
Stahlecker Franz Walter 269–271, 273, 274
Staigys Pranas 431
Stalin 25, 26, 28, 29, 31, 37, 39, 51, 59, 69, 186, 290, 346, 482
Stalmokas J. 306
Stanaitis 183
Stanaitis Zenonas 529
Stancikas Antanas 374
Stančiukas K. 400
Stanevičius Bronius 418
Stanevičius-Staneika Vytautas 262–264
Stanys J. 375
Stanislovavičius Antanas 559
Stanišauskas Juozas 540
Stanišauskas Vincas 325, 333
Stankaitis 404, 405
Stankaitis Mečius 495
Stankelis Pranas 466
Stankevičius Kazys 574
Stankevičius Marijonas 550, 551, 568
Stankevičius Stasys 228
Stankevičius Vladas 442
Stankūnas B. 310
Stankūnas Vaclovas 442
Stankūnas Viktoras 309
Stankūnas Vytautas 582, 583, 585, 586
Stanulis Vladas 98, 473, 540, 574, 576, 577, 580
Stapulionis Antanas 416
Starčenko 556
Staronis Antanas 498
Stasytis Jonas 393
Stasiukaitis Bronius 74, 79, 82–85, 130, 142, 174, 183, 185, 188, 190, 198, 237, 238
Stasiukynas Albinas 523
Stasiulionis Petras 443
Stasiulis Pranas 386
Stasiūnas 425
Stasiūnas Juozas 239
Stasiūnas Kazys 446
Stasiūnas Petras 423
Staskonis Pranas 177
Stašenis Algirdas 177
Stašiūnas Kazys 438

Staškevičius Marijonas 209
Staškonis-Sakalas Pranas 184
Statkus 403
Statkus Alfonsas 382
Statkus Antanas 382
Statkus Kostas 377, 378
Statkus Vytautas 103, 279, 284, 287, 290
Statulevičius Jonas 438, 443
Staupas J. 78
Steikūnas Balys 560
Steikūnas Jonas 350–351
Steikūnas Juozas 540
Steikūnas Stepas 438
Stelionis Jonas 430
Stepanavičius Vincas 70
Steponavičius Mykolas 377
Steponėnas Kostas 558, 559
Steponenko V. 522
Steuer Hans 305
Stokna Vincas 469, 553
Stolovas 349
Stončius 306
Stonys A. 308
Stonys Petras 479
Stonis Vytautas 82–84, 183, 190, 191, 195, 197, 198, 203, 224, 231, 232
Stonkus Juozas 386
Stoškus Antanas 439, 440
Strabulis Antanas 74, 84
Stragauskaitė Regina 410
Straukas Povilas 519
Strazdas Lionginas 243
Streckus V. 406
Streikus Albinas 436
Streikus Antanas 436, 438, 440, 445
Streikus Juozapas 436
Streižys Juozas 362
Streižys Povilas 362
Strelčiūnas Aleksas 559
Strikaitis Vincas 376, 378
Strikas Juozas 546
Strimaitis J. 502
Striupas Romas 82
Striužas Valdas 17, 18, 465, 466, 468, 473, 474
Strolė Petras 421
Strong William 36
Stukonis Vytautas 227, 228
Stulga Pranas 482, 483
Stulgys Jonas 438, 442
Stumbras Petras 350, 351
Stumbrys Alfonsas 545
Stundžia Jonas 365
Stunžėnas Edvardas 438
Stunžėnas Vladas 438
Suchanov Aleksandr 508, 510
Sudaris 193
Sudaris Kostas 385
Sudintas 390
Sūduvas J. V. 542, 573
Sukauskas Bronius 435
Sungaila Juozas 313
Surblys A. 304
Surmas Juozas 318
Surošas Č. 195, 200
Survila Jonas 336
Survila Liudas 236
Survila M. 200
Survila Stasys 464
Suslikov 515
Sutkaitis Stasys 435
Sužiedėlis Saulius 14, 17, 273
Sužiedėlis Simas 74
Svečiulis Jonas 427
Svečiulis Petras 427
Svetlauskas 148
Sviderskas 133
Svilas Alfonsas 397
Svilas Balys 466
Svirnelis M. 333, 455

Šablauskas 151
Šablinskas 516
Šagamogas Ipolitas 570
Šakalys 543
Šakalys Algirdas 447
Šakalys P. 441
Šakėnas Juozas 539
Šakenis Zenonas 388
Šakinis Stasys 586
Šakys Vaitiekus 392
Šalčiūnas 353

Šalčiūnas Jonas 546
Šaltys Algirdas 369
Šaltmeris 393
Šapalas Antanas 74, 81, 82, 89
Šapkauskas Lionginas 429
Šapoka L. 396
Šapošnikov Boris 37
Šarauskas Juozas 70, 193
Šarkus Petras 333
Šarūnas Juozas 423, 426
Šaškolskis Leiba 421
Šatas 551
Šatas Julius 177, 178, 193
Šatas Romas 82, 84, 176, 183–185
Šatkus 313
Šaudzis Vincas 242
Šaulevičius 564
Šaulys Jurgis 35, 275
Ščapanas M. 483
Ščegauskas Vladas 520
Ščepanavičius Bronius 545
Šečkus J. 517
Šedys Jonas 430, 435
Šeduikis Jonas 360
Šepetys Jonas 499
Šepetys N. 25, 27, 28, 39
Šepetys Povilas 592
Šepikas P. 298, 299
Šerkšnys Jonas 515
Šiaučiūnas Petras 575
Šiaulys Kazys 373
Šidiškis Tomas 244–246, 208, 244–246
Šidlauskas V. 411
Šikailov Agafon 445
Šilainis Antanas 410
Šilas P. 220
Šilgalis K. 397
Šilingas Adomas 545
Šimaitis Leonas 255
Šimaitis Viktoras 253
Šimanauskas Viktoras 235
Šimkūnas 365
Šimkus Jonas 74
Šimkus Leonardas 354
Šimlius Stasys 393
Šimoliūnas Vladas 329, 419
Šimulėnas Kazys 432
Šipkauskas Kostas 88
Širmenis Jonas 516
Šiugždinis J. 325
Šiurna Bronius 422
Šiurnas 554
Šiuša 515
Šiūša Juozas 410
Škėrys Kazys 322
Škirpa Kazys 13, 28, 31, 64, 70–72, 75, 78, 79, 81, 85, 99, 105–128, 130, 142, 143, 152–156, 161–171, 173, 175, 178–180, 188, 199, 202, 264, 276–284, 286, 289–292, 294, 295, 298, 311, 316, 323, 369, 394, 465, 490
Šklėrius St. 367
Školin Valentin 529
Šlapkūnas Domas 570
Šlaustas Augustinas 369
Šlegaitis Bronius 523
Šleinius Adolfas 397
Šleinius Jonas 388
Šlepetys Jonas 288, 290
Šlionskis Jonas 516
Šliteris Algirdas 209
Šliteris Viktoras 261
Šmučkovičius 304
Šneideris 239
Šniukas D. 410
Šniuolis Petras 519
Šopaga Pranas 556
Šopis V. 162
Šostak 564
Šova Antanas 138, 193
Špėderis Hermanas 390
Špokas Antanas 584
Špokevičius Antanas 555
Špokevičius Jonas 193
Špūras Jaroslavas 440
Šudva 195
Šukelis Donatas 438, 442
Šukienė Agnė 430
Šukys 404
Šukys Jurgis 430
Šukys Kazys 553
Šukys Mykolas 358

Šulčys Nikodemas 435
Šumauskas Motiejus 192
Šuopys Vytautas 177
Šupikov Danijil 412
Šuranov 337
Šurkus Antanas 540
Šutas Petras 402
Švalkauskas Rapolas 539
Švarplaitis Albertas 119, 155, 193
Švažas Adolfas 502
Švažys Juozas 374
Švedas J. 540
Švėgžda Juozas 345
Šveikauskas Benediktas 429
Švelnikas Karolis 349
Švelnys Pijus 193
Šverys Vaclovas 385, 397
Švilpa A. 526
Švilpa Juozas 498
Švirnickas Albinas 243

Talanskas Ignas 460, 502, 503
Talčiauskas Stasys 473
Taleikis Antanas 365
Talys Steponas 429
Talkačiauskas S. 498
Tallat-Kelpša E. 497
Tallat-Kelpša Jonas 311
Tallat-Kelpša Vladas 385
Tamaševičius Petras 395
Tamošaitis Antanas 43, 44
Tamošauskas Adolfas 420
Tamošauskas Kazys 421
Tamošiūnas 326
Tamošiūnas Henrikas 365
Tamošiūnas Justas 365
Tamulaitis Bernardas 315
Tamulevičius Andrius 330
Tamulevičius Antanas 526
Tankevičius Juozas 324
Tapulionis Jonas 559
Tarasevičius Jonas 346
Taraška Juozas 386
Taraškevičius Sergiejus 511
Tarulis Jonas 473, 526
Tarulis Juozas 498
Tarvainis Zenonas 384
Tauber J. 306
Taujanytė Adelė 385
Taujanytė Stasė 385
Taujenis L. 143, 144
Taunys Ignas 78, 262–264
Tautvilas Narcizas 85, 86, 103, 172, 183, 228
Tekorius Bronius 395
Tiapkin 480, 518
Tijūnėlytė Birutė 151, 158
Tiknys (Tiknius) Vincas 410
Tilinskas Stasys 67, 73, 74, 82, 85, 89
Timošenko Semion 37, 48, 587
Tinterienė Marcelė 371
Tinteris Ignas 371
Tinteris Jonas 407
Tyras 417
Tiščenko 479
Tiškevičienė Sofija 303
Tiškevičius Juozapas 303
Tiškevičius K. 303
Tiškevičiūtė Marija 303
Tiškus Alfonsas 381, 382
Tiškus F. 517
Tkačenko S. 530
Toleikis V. 303
Toluba J. 326
Totilas Pranas 371
Traškevičius Stasys 513
Trečiokas K. 596
Trečiokas Vytautas 545
Tribė Kazys 425
Truncė Bronius 333
Truska Liudas 17, 25, 29, 32, 35
Tubutis Stasys 312
Tugaudis Liudas 568, 569
Tuma Antanas 386
Tumas Domas 422
Tumas Juozas 193
Tumas K. 539
Tumasonis Juozas 331
Tumėnas Jonas 441
Turauskas Edvardas 42
Tvarijonavičius Jonas 438, 445
Tverskis Antanas 540, 576

Ubagevičius 133
Ubonis Kazys 438, 444, 445
Uborevičius Pranas 366
Ubuka Balys 436
Udras Bronius 438
Ulevičius Petras 323
Ulinskytė Marytė 137
Uljanov 593
Ulozas Antanas 467, 469
Umbrasas Juozas 349
Untulis Stasys 305
Uogelė Leonas 469
Uogintas Kazys 518, 519, 520
Urbaitis Bernardas 336
Urbelis J. 480, 499, 500
Urbelis Vincas 511
Urbonas 460, 565, 576, 579, 580
Urbonas A. 530
Urbonas Aleksandras 513
Urbonas Antanas 566
Urbonas Giliaras 193
Urbonas Jonas 407
Urbonas Leonas 421
Urbšas Adolfas 516, 517
Urbšys Juozas 24, 27, 33, 35–37, 40–43, 51, 275
Urmonas 544
Urmonas Anicetas 466
Urnevičius Alfonsas 573, 574, 575
Urvinis Jonas 438, 441
Usačiovas Nesteras 439
Ustinov Aleksandr 479, 538
Uždavinys Stasys 596

Vabalas Jonas 103, 104, 158, 159, 178, 539, 541
Vabolis Adomas 431
Vadeika V. 324, 333
Vadišius Petras 443
Vadopalas 325
Vaicekauskas L. 567
Vaicekonis Antanas 473, 498
Vaičekauskas (Vaicikauskas) Vladas 411
Vaičeliūnas J. 583, 584, 586
Vaičys Jonas 457
Vaičkus Juozas 374
Vaina Petras 200, 201
Vainauskas 484
Vainauskas Pranas 86, 279, 284, 286, 290
Vainoris Aleksas 97, 103, 148, 158, 159, 539
Vainutis Kostas 382
Vaišnys Eduardas 567, 577
Vaišvila Vilhelmas 413
Vaitiekūnas Aleksandras 199
Vaitiekūnas Stasys 426
Vaitiekūnas Vladas 74
Vaitiekūnas Vladas 558
Vaitiekus S. 237
Vaitkevičius Edmundas 545
Vaitkevičius Lionginas 429
Vaitkūnas Antanas 547, 548
Vaitkus Jonas 433
Vaitkus Kostas 512
Vaitkus P. 406
Vaitkus Vytautas 218
Vaitkus Vladas 568, 569
Vaitonis Antanas 442
Vaitoška Pranas 438, 440
Valaitis Juozas 543
Valaitis Remigijus 84
Valančiauskas Antanas 381
Valančiauskienė Bronė 381
Valeika Matas 162, 254–256, 560
Valenta Jonas 424
Valenta Juozas 315
Valeška Adolfas 455, 462
Valevičius Bronius 323
Valinskas F. 304
Valionis Antanas 528
Valiukaitis Stasys 318
Valiukas Eduardas 516
Valiukėnas Antanas 109, 111, 119, 127
Valiukevičius Vytautas 103
Valiulis 561
Valiulis Jonas 587, 596, 592, 594
Valiulis Jurgis (Drunga Karolis) 73, 81, 82, 84, 85, 183, 185, 188, 198, 204, 215, 263, 264
Valiulis Mečys 496
Valiulis Pranas 328, 330
Valius Vladas 479
Valiuškis Stasys 547

Valkauskas S. 162
Valkiūnas Jonas 102–104, 150, 158, 159, 556
Valteris Juozas 316
Valteris Vincas 597
Valuckas Viktoras 315, 317
Valužis Stasys 397
Vanagaitė Stasė 385
Vanagaitis Petras 84, 183, 194, 196, 198, 201
Vanagas Juozas 564
Vanagas Petras 564
Vanagas V. 200, 374
Varanavičius Antanas 235
Varapnickas Antanas 515
Vareika Petras 421
Variakojis P. 574
Varneckas 85, 179
Vartibavičius Petras 434
Vasaris Kostas 308, 309
Vasilevičius Jonas 438
Vasiliauskas Alfonsas 440
Vasiliauskas Balys 430
Vasiliauskas Benediktas 219
Vasiliauskas Jonas 386
Vasiliauskas Povilas 440
Vasiliūnas Jonas
Vasiljev 515
Vasiūnas Arkadijus 551, 552
Vaškelis Povilas 209
Vaškys Pranas 565
Vaškys Vincas 381
Vazalinskas Alfonsas 246
Vaznelis Stasys 568, 569
Vaznonis A. 510
Vėbra Evaldas 87
Vėbra Juozas 79, 85–87, 138, 183, 196–199, 204, 219, 243, 284, 286–290
Vedegys Bronius 386
Veikutis Kazimieras 466
Veisienė D. 403
Vėjelis Jonas 523
Velavičius 393
Velenis 570
Velykis Bronius 570
Vencevičius Gustavas 214
Vencius Ksaveras 85, 86
Venckus 174
Venckus Juozas 386
Venckus Pranas 396
Venclauskas Balys 566
Venclovas Jonas 218
Venskus 514
Verbickas Jonas 74, 84
Verbyla 133
Verikas Kazys 469
Verksnys Antanas 507, 539
Verseckas Jonas 325
Vertelis Petras 587, 592
Vėsulas Pranas 515
Veteikis Antanas 487, 488
Veverskis Kazys 84
Vėžauskas V. 404
Vyčias Petras 519
Vidžiūnas Alfonsas 364
Vietrinas Alfonsas 216
Vigėlis Mykolas 363
Vigelskas 488
Vykintas Jonas 517
Viktoravičius Antanas 385, 386
Viktoravičius Juozas 386
Vilčiauskas Juozas 393
Vilčinskas Viktoras 325, 333
Vildžiūnas Jonas 147, 150
Vileišis Vilius 73, 81–84, 183, 190, 204, 205
Vileniškis Alfonsas 495, 507
Vilimas B. 372
Vilimas Leonas 407
Vilimas Zigmas 407
Viliūnas Alfonsas 233
Vylius-Velavičius Ignas 262
Viliušis J. 109, 111
Vilkaitis Juozas 526
Vilkis A. 302
Vilkūnas Petras 427
Vilnius J. 370, 374, 375
Vilutis J. 403
Vilutis Vytautas 408
Vingilas 458
Vinogradov 478, 507, 519
Vintartas Jonas 234
Virbickas Leonas 262, 403
Virbūnas Andrius 193
Virkutis Alfonsas 162, 382

Virkutis Pranas Jonas 529
Viršila Ignas 567, 578
Virškevičius J. 573
Viržaitis Jonas 253
Viskantas A. 380
Viskantas Stasys 479
Visockis Algirdas Olegas 216
Visockis Povilas 139
Visockis Valius 381
Vyšniauskas Juozas 303, 361
Vitas Aleksas 437
Vitkauskas Juozas 237
Vitkauskas Petras 327
Vitkauskas Petras 574
Vitkauskas Vincas 27, 35, 37, 42, 44, 48, 479, 495
Vitkus Balys 279, 284, 287
Vitkus Mykolas 310
Vizbaras Jonas 573, 575
Vižinis Alfonsas 363, 364
Vn. 73, 81
Vnarauskas Povilas 559, 577
Vojevodskis 402
Vokietaitis Juozas 222, 262
Volbekas Kostas 427
Volkov 518
Volkovas Adomas 374
Volkvilčius 479
Volskis Stasys 566
Voronin Ivan 529
Vorošilov Klimentij 25, 26
Vrubliauskas Antonas 464

Welles Sumner 24
Woermann 292

Zabarauskas 500
Zabarauskas Juozas 386
Zaborskis Juozas 513
Zabulis Jonas 365
Zacharka Stasys 508
Zadrauskas Karolis 353
Zagorskis Jonas 508
Zaičius K. 380
Zaika 582–584
Zajankauskas Petras 326
Zakarauskas Juozas 538
Zakurenkov 508
Zaleckis 515
Zaluba Adolfas 549, 550
Zamaras 559
Zandersonas 405
Zapkus A. 383
Zarambus Kazimieras 313
Zarambus Vladislovas 313
Zarauskas Juozas 327
Zaremba Petras 351
Zaronskis Kazys 518
Zaroskis Mykolas 216
Zavadskas Juozas 437–439
Zavadskis Benius 529
Zavadskis L. 253
Zdanevičius J. 314
Zechlin Erich 163
Zelianis Bronius 544
Zemeckis Jurgis 461
Zenkevičius Vincas 215, 221
Zinkevičius Eduardas 348
Zizas Aleksandras 235
Zizas R. 303
Znotas Jonas 369
Zoka 500
Zorkus A. 308
Zubavičius 518
Zubavičius Adolfas 361
Zubavičius Jonas 308
Zubavičiūtė 377
Zubė J. 308
Zubys K. 301
Zubra Kazys 543
Zubras-Zemribas Albertas 242
Zuoza 553
Zupkus Adomas 393
Zusija Bogin 582

Žabinskas P. 307
Žadeika Vaclovas 495
Žadvydas Osvaldas 14, 133, 157, 193, 298–301, 368, 369
Žagūnis 363
Žakevičius (Žymantas) Stasys 104, 160, 453–455, 462

Žalalis Kostas 483
Žaldokas Alfonsas 16, 422
Žaldokas Jonas 422
Žalėnas 363
Žalgevičius Jonas 486
Žalimas Pranas 398
Žalys B. 399
Žališauskas J. 310
Žalkauskas Karolis 109, 282
Žalpys Jurgis 505
Žarkauskas Julijonas 485
Žąsinas Antanas 373
Ždanov 398
Ždanov Andrej 37
Žebrauskas 504
Žeimelis A. 503
Žeimys Julius 381
Žeimys Mykolas 356
Želnys Bronius 472
Želvys Jonas 395
Žemaitis 355
Žemaitis Kazys 223, 366
Žemaitis Mykolas 355
Žemaitis Petras 438, 439
Žemeckas A. 339
Žemgulys Juozas 414
Žemkalnis (Landsbergis) Leonas 100, 102–104, 149–151, 158, 159
Ženauskas Jonas 206
Ženiačka 140
Žerolis Jonas 572
Žeromskas Juozas 133
Žeruolis Mykolas 554
Žiaugra Povilas 570
Žiauka Balys 498
Žibas Vladas 587
Žičkus Juozas 193
Žydanavičius K. 255
Židžiūnas Aleksas 506
Židžiūnas J. 163
Žieba Petras 592, 596
Žiedas Kazys 361, 365
Žikorius Romas 554
Žyla Juozas 546
Žilaitis Jonas 354
Žilėnaitė Agota 365
Žilėnaitė Antosė 365
Žilėnas Vincas 365
Žilėnas Vytautas 365
Žilinskas Aleksandras 321
Žilinskas Jonas 564
Žilinskas K. 307
Žilionis 578, 590
Žilys Juozas 585
Žilys Vincas 495
Žilius A. 304
Žindulienė Anelė 430
Žindulis Antanas 430
Žingždaitė-Jasiukevičienė 74
Žinius-Žinevičius Kazys 542
Žiogas Vincas 508
Žitkevičius 514
Žitkus Antanas 381
Žiurys Bronius 78
Žiurlys Feliksas 510, 511
Živatkauskas Antanas 85, 212, 257, 488
Živatkauskas Povilas 336, 337
Žižys Anicetas 585
Žižys Dalius 285
Žlioba Antanas 565
Žukas Aleksandras 331, 332
Žukas Jonas 431
Žukas Juozas 331
Žukas Stasys 310, 417, 418
Žukas Vytautas 584
Žukauskas 399
Žukauskas Antanas 558
Žukauskas Bronius 564
Žukauskas Kazimieras 422
Žukauskas Klemensas 436, 438, 443
Žuromskas Kostas 474
Žvidikonis Albinas 585
Žvikevičius Alfonsas 474
Žvinys Jonas 363, 364
Žvinklys Alfonsas 517
Žvirblis 306
Žvirblis Juozas 352, 457
Žvirblis S. 352
Žvirgždinas Henrikas 384
Žvogžlys Adomas 473

Vietovardžių rodyklė

Abezė 483, 484, 538
Ablingos k. 302, 303
Adomavos k. 349
Adutiškis 469, 496, 543, 543, 557, 562
Akmenė 372–374, 382
Akmenės vls. 372–374
Akmenių k. 357
Aktapolio k. 363
Alančių k. 421
Alanta 360–362, 364
Alantos vls. 362
Alėjų k. 336–338
Aleksandravėlė 436, 438, 440, 441, 445
Aleksandravo k. 388
Aleksandrijos k. 302, 310
Aleksejevka 568
Alinavos vnk. 414
Alytaus aps. 121, 137, 324–329, 331, 451, 556
Alytaus vls. 328, 330, 331
Alytus 18, 29, 30, 137, 224, 324–333, 490, 491, 493, 499, 500, 506, 510, 511, 516, 518, 520, 523, 524, 534, 545
Alizava 426
Alksnėnų k. 397
Alovė 333
Alovės vls. 325, 326, 328, 325, 332, 341, 346
Alsėdžiai 391
Alsėdžių vls. 391, 400
Altajaus kr. 465
Altajus 435
Andrioniškio k. 361, 414
Anykščiai 358, 359, 361, 440
Anykščių vls. 358, 359
Antaliedė 466
Antalieptė 437–440
Antalieptės vls. 437–439
Antazavė 437, 438, 440–442, 447
Antazavės vls. 436, 438, 440–442
Ariogala 338, 340, 585
Armonių k. 430, 434
Astravas 415
Ašmena 461, 590, 592, 593, 596
Ašmenos aps. 596
Augmėnų k. 341, 345
Aukštašlynio k. 340
Aukštoji Panemunė 93, 94, 205, 233–235, 252, 258, 259, 587
Avilių k. 437, 438, 440, 442
Avinuostos k. 444
Ąžuolpamūšės k. 426

Babriškių k. 493, 508, 532
Bagaslaviškis 349, 356
Baibių k. 438, 442
Bairoitas 201
Baisogala 344, 345, 423
Baisogalos vls. 341, 344
Bajorų k. 438
Bakainių k. 343
Balachna 351, 566
Balbieriškis 321
Balelių k. 350
Balninkai 326, 327, 350, 357
Balninkų vls. 350, 351
Balnių k. 338
Balstogė 27, 38
Baltakiškės k. 386
Baltiškių k. 438
Baltrimų k. 379
Baltriškių k. 437, 438, 439
Baraukos k. 443
Barboriškio k. 356
Barstyčiai 370, 375, 376, 401
Barta 308
Bartninkų vls. 99, 318
Barvydžių k. 386
Barzdų k. 314
Baublių k. 405
Bedančių k. 336
Beinoravos k. 422
Beištrakių k. 255
Belmontas 145
Berčiūnai 413, 416

Berlynas 10, 13, 14, 17, 64, 81, 99, 105–107, 109, 110, 112–114, 116, 119, 121, 125, 127, 128, 131, 142–144, 151, 153–156, 164, 171, 172, 178, 182, 202, 204, 213, 231, 254, 262, 270, 276, 278, 280–283, 289–291, 298, 300
Berniūnų k. 414
Bernotų k. 469
Bešankovičai 591
Betygala 231
Biahomlis 590
Bigosovas 40, 193
Bijutiškio k. 361
Bikėnų k. 442
Bilionių k. 390
Birjagalos k. 420
Birštonas 138, 331, 332
Birštono vls. 328
Biruliškės 220
Birutės k. 423
Birutės II k. 252
Biržai 368, 387, 423, 425–428
Biržų aps. 401, 423
Bogušiškių k. 334
Būdos k. 333
Budrių k. 579
Buenos Airės 275
Bukonys 349, 355
Būriškių k. 405
Butrimiškių k. 330
Butrimonys 490, 523
Butrimonių vls. 325, 328

Chazbejevičiai 519

Čeboksarai 566
Čedasai 430, 435, 436
Červenė 193, 194, 301, 386
Čikaga 540
Čiobiškis 350
Čižiūnų k. 324, 333
Čkalovo sr. 336–338

Dabužių k. 350
Dachau 264
Daktariškės k. 394
Dangvietų k. 406
Dapšių k. 369, 370, 379
Dapšionių k. 422
Darbėnai 302, 387
Dargalių k. 390
Dargužių k. 517
Darsūniškio k. 252
Daugai 324, 330, 493, 519
Daugailiai 361, 363, 439
Daugailių vls. 360, 363
Daugodų k. 336
Daugpilis 192, 342, 348, 360, 430, 447, 512
Daugų vls. 324, 325, 328
Daujėnai 423, 425
Daujėnų vls. 425
Daujočių k. 410
Daunorių k. 426
Dautarų k. 377
Davongalio k. 422
Debeikiai 358, 361
Debeikių vls. 363
Degučiai 438, 442
Degučių vls. 437, 442
Deltuva 349, 350, 355
Dembnės k. 344
Didėjos k. 442
Didkiemio k. 312
Didsodės k. 430
Didviečių k. 388, 389
Dienovydžių k. 349
Dirvoniškių k. 474
Dirvonų k. 430
Domantonių k. 326
Dotenėnų k. 467
Dotnuva 341
Druskininkai 38, 334
Druskininkų vls. 328
Dubičių k. 333
Dubingiai 349, 364
Dugnių k. 518
Dūkštas 438, 445, 446
Dunilovas 550
Dusetos 436–438, 443
Dusetų vls. 436, 438, 443, 447
Džezkazganas 439
Džiuginėnai 399

Džiugonių k. 423

Eglainė 441
Eišiškės 519
Eitkūnai 45, 111, 153
Ekibastuzas 439
Endriejavas 302
Erkšvos k. 380, 381
Erlėnų k. 307
Eržvilkas 136
Ežerėlis 252

Freda 207, 220

Gabšių k. 340
Gadūnavas 399, 400
Gaidės k. 446
Gaigalų k. 346
Gailaičių k. 373
Gailionių k. 415
Gaižiūnai 29, 30, 39, 44, 45, 584
Galinių k. 340
Gardinas 38
Gargždai 273, 299, 300, 302, 305, 306, 387
Gargždų vls. 298, 300, 388
Garliava 252, 266–268
Garliavos vls. 251, 252
Gasių k. 443
Gatakiemio k. 470
Gatelių k. 365
Gaukštonių k. 521
Gečialaukio k. 326, 327
Gedgaudžių k. 307
Gedimino k. 362
Gedrimų k. 380
Geldėnų k. 376
Geležių k. 416
Gelgaudiškio vls. 315
Gelgaudiškis 314, 315
Gelvonai 255, 256, 349, 356
Gelvonų vls. 348, 350, 356
Geranainys 38
Gervinės k. 340
Giedraičiai 349–352
Giedraičių vls. 348, 351
Gilbonių k. 422
Ginučių k. 470, 473
Giralės k. 395
Girininkų k. 300
Girkalnis 231
Gystinų k. 257
Giteniškės k. 444
Gitėnų k. 421
Glitėnų k. 417
Glubokas 536, 544, 550, 551, 562, 563, 567
Gomelis 583
Gorkio sr. 447, 483, 512, 539, 548, 566
Gorkis (Nižnij Novgorodas) 133, 159, 161, 237, 341, 479, 512, 529, 539, 555
Grincagalės k. 426
Griškabūdis 314
Gruoblių k. 356
Grūšlaukis 302, 307
Gruzdžiai 401, 410
Gulbinėnų k. 423, 425

Idrica 537, 540, 545–547, 558, 559, 563, 564
Ylakaičių k. 381
Ylakiai 303, 369, 370, 374, 376, 379–382
Ylakių vls. 20, 379, 380
Ilgosios Lovos k. 409
Imbradas 438
Imbrado vls. 438
Inketrių k. 364
Inta 237, 539
Irkutsko sr. 201, 541, 548
Išeriškių k. 348, 356

Jakėnų k. 518
Jakiškių k. 444
Janapolė 394–396
Jankų k. 314
Jaskoniškių k. 447
Jasonių k. 422
Jiesia 235, 252
Jieznas 328
Jiezno vls. 328 556
Jogėlonių k. 518
Jokūbavas 150, 300, 301
Jonaičių k. 404
Jonava 45, 192, 215, 227, 234, 253, 582
Joniškėlio vls. 426

Joniškėlis 415, 423, 426, 427
Joniškio vls. 406
Joniškis 401–403, 407, 466, 473, 474, 521, 537, 540, 545, 557, 559, 567, 575–577, 579, 580
Jucių k. 386
Juknėnų k. 361, 363
Julijanavos k. 251
Junčionių k. 324, 333
Juodeikių k. 397
Juodupė 429–432, 435
Juodupės vls. 429–431, 434
Juodvarnio k. 251
Juragių k. 251
Jurbarkas 38, 193, 273, 313, 338, 339
Jurgelionių k.
Jurginiškiai 266
Jusėnų k. 419
Jusiškis 350

Kačerginė 252
Kairionių k. 364
Kaišiadorys 83, 84, 254–256, 463
Kalėnai 518
Kalininas (Tverė) 545, 553, 558, 560
Kalinino sr. 553
Kalnujai 339
Kaltanėnai 466, 468, 470, 473, 589
Kaltinėnai 311, 338, 408
Kaluga 573
Kalvarija 182
Kamajai 432
Kamajų vls. 432
Kaniavos k. 333
Kantaučių k. 397
Kapčiamiestis 152
Kapčiūnų k. 426, 427
Karaganda 197, 97
Karagandos sr. 201, 487
Karaliaučius 169, 200, 585
Karklėnų k. 340
Karmėlava 220
Kartena 99, 299, 302
Kasiulkų k. 357
Katynė 40
Kaukolikų k. 302, 309
Kaunas 10, 13, 15, 24, 29, 31, 35, 38, 39, 42, 44, 45, 50, 51, 56, 58, 64, 69, 70, 78, 79, 81, 84, 85, 87–90, 92–96, 103–105, 108, 112, 116, 121, 131–137, 139, 141, 142, 149, 151–153, 155, 157, 161, 162, 169, 171–176, 178, 179, 182, 186–188, 190–194, 198, 199, 201–207, 210, 218, 224, 227, 234–237, 240–245, 247, 249–254, 256–262, 265–268, 270, 271,283, 285, 288–292, 295, 300, 301, 316, 323, 326, 341, 345, 351, 361, 363, 367–369, 381, 384, 386, 387, 398, 401, 403, 410, 411, 418, 419, 423, 427, 432, 434, 437, 438, 448, 455, 491, 494, 495, 500, 513, 522, 527, 530, 540, 546, 580, 582–585, 587, 597, 598
Kaunatavos k. 386, 399
Kauno aps. 16, 243, 429
Kavarskas 346, 350, 353, 354
Kavarsko vls. 346, 350, 353
Kazimieravos k. 364
Kazlų Rūda 266, 319–322
Kazokiškė 557
Kazokų k. 343
Kėdainiai 340–344, 355, 585
Kėdainių aps. 335, 340–342, 511
Kegų k. 395
Keižonių k. 348
Kelmė 313, 337, 394
Kervių k. 381
Ketūnų k. 375
Keturvalakiai 318
Kiaukliai 350
Kybartai 44, 45,189, 318, 319, 598
Kimėnų k. 361, 487
Kinkių k. 404
Kirceliškės k. 323
Kirdeikiai 470–473, 544
Kirmėlių k. 412
Kirovo sr. 548
Kivylių k. 310
Kiviškių k. 438
Klabų k. 313
Klaipėda 62, 78, 82, 153, 306
Klaipėdos kraštas 23, 61, 78, 105, 150, 298, 392

Klaipėdos sr. 307
Klaišių k. 310, 395, 405
Klykoliai 373, 374
Klinas 563
Klovainiai 421, 427
Kotlasas 483, 484
Krakės 340, 341, 371
Krakių vls. 342
Krapivnos k. 596
Krasnojarskas 197
Krasnojarsko kr. 201, 539, 548
Kražių vls. 339, 340
Krekenava 343, 417, 418
Krekenavos vls. 414, 417
Kretinga 14, 273, 300–304, 385
Kretingos aps. 14, 16, 19, 20, 131, 155, 387, 487
Kretingos vls. 298, 299, 301, 304, 306, 387
Kretingsodžio k. 387
Kriaunų k. 381, 434, 435
Krikonių k. 469
Krikštėnų k. 350
Krinčinas 425
Krinčino vls. 425
Kritižio k. 421
Kriukai 401, 410
Kriūkai 314
Krivasalis 466, 470, 473
Kruonio vls. 252, 256
Kruonis 252
Kruopiai 401, 404
Kruopių vls. 373
Kučgalio k. 427
Kudirkos Naumiestis 27, 31, 35, 316, 317
Kukonių k. 421
Kuktiškės 361, 470
Kulautuva 252
Kuliai 299, 301, 302, 308, 391
Kumpuolių k. 438, 440, 441
Kunigiškiai 349
Kuodžiai 372
Kupiškio vls. 413, 414
Kupiškis 139, 146, 478, 540, 560–564, 540, 560–564
Kurkliai 350, 352, 353
Kurklių vls. 350, 352, 353
Kuro k. 315, 317
Kuršėnai 403
Kuršių k. 515
Kurtinių k. 358
Kvecių k. 304
Kvėdarna 311, 313, 390

Labanoras 148, 466, 470–473, 543, 552, 575, 578–580, 589
Laičių k. 328, 334, 349
Laižuva 369
Lama 495, 497, 523, 538
Lampėdžiai 252
Lapės 231, 252
Lašų k. 429
Laukuva 311, 312, 349, 390–392
Laukuvos vls. 390
Lazdijai 323
Lazdijų aps. 323
Lazdijų vls. 323
Lebedžiai 590, 594
Leckavos k. 379
Leipalingis 27
Lekėčiai 314, 317
Lekėčių vls. 315
Leliūnai 361
Leningradas 530
Lenkimai 302, 309
Lentupis 38
Lentvaris 150, 464, 478, 523
Lepelis 590, 595
Liaurų k. 349
Lyda 38, 591, 595
Lyduokiai 346, 347, 350, 353
Lyduokių vls. 347
Liepoja 301–303, 376–378, 392
Lieponių k. 518
Lygalaukių k. 440
Lygiosios k. 300
Lygumai 401, 542, 544
Likiškių k. 330, 331
Linkaičių k. 409
Linkmenys 466, 470, 471, 473, 498
Linksmadvaris 208
Linkuva 401, 407–409, 423, 426
Liškiava 328

Liudvinavas 322
Londonas 275
Lukšiai 314
Luobos k. 379
Luokė 386, 387, 487
Luokės vls. 386, 399, 406, 487
Lūšės k. 20, 370, 376–378

Madžiūnų k. 517, 518
Magadano sr. 254
Magučių k. 445
Maigų k. 383
Mairiškių k. 418
Maladečina 38, 528, 554, 590, 593, 594
Maldžiūnų k. 420, 421
Malūkų k. 379
Mandagiškio k. 430
Maniuliškių k. 440
Marcinkonys 40
Marcinkonių vls. 328
Mardosų k. 388, 389, 397
Marginių k. 556
Margučiai 448
Marijampolė 27, 38, 45, 94, 198, 266, 273, 321, 323, 485, 598, 603
Marijampolės aps. 320, 429
Marmakiškių k. 427
Marvos k. 207, 252
Maskva 25–27, 29, 31, 32, 35–38, 40, 42, 43, 49, 51, 159, 188, 216, 481, 486, 490, 493, 506, 508, 539, 540, 553, 555, 568
Maskvėlės miškas 501
Maskvos sr. 553
Mazūriškės 266
Mažaičių k. 382
Mažeikiai 14, 368–373, 376–378, 368–370, 389, 391, 405
Mažeikių aps. 14, 16, 19, 20, 131
Mažeikių vls. 372
Maželių k. 348
Mažučių k. 318
Mažųjų Paručių k. 518
Medingėnai 393
Medininkai 590, 592
Medinių k. 347, 353
Melaišių k. 427, 428
Merkinė 463, 493, 500, 532
Merkinės vls. 325, 328, 332
Meškuičiai 401
Metelių vls. 326
Mielagėnų vls. 469
Mikalajūnų k. 356, 408
Mikalavo k. 333
Mikališkių k. 490
Mikolojūnų k. 439
Miksodžio k. 396
Milvydžių k. 381, 407
Minčios k. 444
Minskas 193, 301, 386, 451, 505, 528, 590, 594
Miroslavo vls. 328
Miškiškių k. 364
Molėtai 351, 358, 363, 364, 472, 589
Molėtų vls. 361, 364
Moliūnų k. 424
Moniūnų k. 420
Mordovija 439
Mosėdis 300, 302, 307, 309
Mosėdžio vls. 308
Motiejūnų k. 425
Mukulių k. 438
Mūrinė Ašmena 448
Murmuliškių k. 442
Musninkai 350
Musninkų vls. 356

Narbutiškių vns. 444
Narokų k. 359
Naršėnų k. 439
Narvydžių k. 302, 303, 309
Našloniškio k. 362
Naujadvaris 38, 252
Naujamiestis 417, 418
Naujasodis 439
Naujoji Vilnia 29, 30, 58, 144, 454, 528
Naujųjų Macelių k. 516
Naumiesčio vls. 412
Nausodžio k. 397
Nedzingė 334
Nemeikšiai 362, 407
Nemenčinė 485, 521, 567, 569, 570, 576, 581

Nemunaitis 327, 332
Nevarėnai 399
Nevarėnų vls. 390
Nevelis 492, 537, 545, 546, 553, 554, 558, 563, 571
Nevočių k. 308
Niūraičių k. 407
Niūronių k. 359
Noreikiškės 207, 230
Norilskas 197, 256, 495, 497, 504, 522, 523, 527, 529, 538, 539, 541, 545, 548, 553–555, 558, 560, 566–568, 571, 572, 574, 586, 596
Notėnų k. 302, 303, 308

Obalė 595
Obeliai 433, 434, 441, 478, 540
Obelių vls. 433
Omskas 586
Onuškis 431, 523
Ostaškovas 536, 568

Pabaiskas 350
Pabaisko vls. 350, 357
Paberžės vnk. 511
Pabradė 147, 158, 320, 451, 461, 465, 466, 473, 474, 478, 485, 489, 492, 495, 520–522, 528, 530, 535–537, 540–542, 545, 548, 550, 552, 555–557, 559–562, 565, 567–570, 572–584, 586–588, 590, 591
Padaugos k. 427
Padegimės k. 375
Padievyčio k. 311
Padovinio k. 323
Paduščio k. 438
Paežerėliai 314
Pagiriai 350, 352
Pagirio vls. 346
Pagojų k. 430
Pailgės k. 436
Pajevonys 318
Pajiesys 266
Pajuodupis 266
Pajuostė 413
Pajūris 390
Pakalniškių k. 310, 373
Pakerų k. 397
Pakražančio k. 340
Pakriaunių k. 434
Pakruojis 401, 408, 421
Pakruonis 252
Pakumponės miškas 428
Pakunigės vns. 437
Palanga 105, 152, 273, 302, 305
Palemonas 207, 252
Palielukio k. 518
Palivarko k. 442
Palonų k. 345
Paluknio k. 498, 500, 502, 578, 589
Pamarkijos k. 390
Pamerkių k. 510
Pamūšio k. 427
Panemunė 182, 205, 208, 211, 220, 223, 224, 227, 236
Panemunio vls. 435
Paneriai 29
Panevėžio aps. 16, 36, 1401, 411, 412, 415, 416, 418, 423
Panevėžio vls. 411
Panevėžys 83, 84, 139, 174, 179, 335, 343, 368, 411–422, 428, 448, 582
Panoterių k. 349
Papalčių k. 417
Papartynės k. 429
Papilė 374, 383, 404, 405
Papilės vls. 403, 405
Papilio vls. 427
Papilys 427, 428
Parešketis 387, 394
Pariečė 38
Paryžius 40, 275, 409
Pastovys 536, 557
Pasubatės k. 434
Pasvalio vls. 423, 424
Pasvalys 423–425
Pašaminė 466
Pašekščių k. 578, 590
Pašilės k. 340, 350, 357
Pašušvys 340
Pašvitinys 401, 408, 409
Pavandenė 20, 387, 394–396
Pavartėnų k. 333

Paviešių k. 362
Pavilnys 145, 158
Pavirinčių k. 352
Pavyžuonių k. 435
Pažaislis 67, 235
Pažeimenė 465, 466, 471, 521, 536, 537, 540, 553, 559, 574–577, 580, 583
Pažėrų k. 252, 266
Pažiezdrio k. 473
Pempių k. 438, 443
Perkūnkaimio k. 307
Perloja 493
Permės sr. 538
Pernarava 340
Petrašiūnai 55, 85, 190, 198, 220, 235–237
Petrikaičių k. 155
Petropavlovskas 336
Petrūniškio k. 447
Piaulių k. 388, 392
Pievėnų k. 382
Pikčiūnų k. 360, 363
Pikelių k. 377
Pikteikių k. 388
Piliakalnis 521
Pilkenių k. 365
Pilviškiai 266, 318
Pinskas 586
Pirčiupių k. 513, 517
Pivonijos k. 582, 586
Plateliai 302, 307, 308
Platelių vls. 299, 301, 303, 308, 555
Plauginių k. 336
Plikšių k. 380
Plungė 307, 387–390, 396
Plungės vls. 387, 389, 392, 396, 397
Plunksnočių k. 430
Pluogų k. 383
Plutiškės 266
Pokraičiznos (Pakraugės?) k. 521
Polockas 192, 492, 537, 540, 545, 552, 553, 562, 563, 568, 583, 595
Polocko sr. 193
Porų k. 349
Potma 538
Prapymo k. 313
Pravdinskas 566
Pravieniškės 254–256, 516
Prienai 30, 332, 500
Prūselių k. 430
Pskovas 546
Pūčkoriai 145
Pūčkoriškių k. 472
Pumpėnų vls. 412
Puodžių k. 518
Purvynės k. 439
Pusnės k. 348, 349
Pušalotas 419, 420
Pušaloto vls. 412, 414, 418
Putiliškių k. 421

Radiškio k. 357
Radviliškio vls. 409
Radviliškis 401, 409, 410
Raguva 421, 422
Raguvėlės k. 421
Raguvos vls. 421
Rainiai 235, 300, 301, 385, 388, 389, 391, 393, 398, 399
Rakališkio k. 434
Ramygala 411
Ramygalos vls. 412, 414
Rasališkių k. 356
Raseiniai 83, 335–340, 402, 585
Raseinių aps. 131, 335–339
Raseinių vls. 336, 340
Raubonių k. 425, 426
Raudinės k. 438, 442, 448
Raudondvaris 253, 254
Rėčiūnų k. 318
Rėkučiai 466, 468
Renavas 20, 379
Reškutėnai 466, 468
Rešotai 346
Rietavas 390–392
Ryga 37, 57, 242, 271, 301, 391, 486
Rietavo vls. 388, 390
Riklikų k. 353
Rimšės k. 438, 442
Riškaičių k. 410
Rokiškio aps. 19, 367, 401, 428, 429
Rokiškis 83, 368, 415, 429–436, 441, 478, 540

Roma 24, 275
Rozalimas 413, 420, 421
Rozalimo vls. 420, 421
Rubikų k. 375
Rūdiškės 494, 498, 518–520
Rudnia 333
Rūdninkai 145–147, 494, 591
Rudnios vls. 328, 332
Rumbonių k. 330
Rumšiškės 235, 254–256, 266
Ruoša 579
Rupėkių k. 375

Sabališkių k. 348
Sabulių k. 353
Salakas 438, 444, 445
Salako vls. 437, 444
Salantai 301, 302, 306–308, 555
Salantų vls. 299, 307
Saldutiškis 466, 469–474, 579
Salos 38, 40, 593
Salovartė 492
Salų vls. 596
Sapackinė 38, 39
Sapiegiškių k. 333
Sasnava 266
Sauginių k. 349
Sebežas 546
Seda 370, 374–376, 380, 381
Sedos vls. 375
Seinų aps. 329
Seirijų vls. 325, 328
Sėlės (Sėlos) k. 365
Semionovo r. 512
Seniūnų k. 348
Senoji Varėna 526, 534
Seredžius 256
Sidabravo k. 412
Siesikai 342, 349, 584, 585
Simno vls. 325, 328
Skaistgiriai 412
Skaistgirys 401, 411
Skapiškis 427
Skaudvilė 338, 392
Skiemonys 358, 361
Skilvioniai 417
Sklavų k. 490
Skridulių k. 430
Skudutiškis 361
Skuodas 273, 301–303, 307–310, 381
Skuodo r. 310
Skuodo vls. 308, 309
Skuomantų k. 430
Slabadai 317
Slabados k. 336
Slavikų k. 315
Smalininkai 156
Smalvos 438, 445, 446
Smilgių k. 413, 414, 422, 425
Smolenskas 451, 489, 550
Smolensko sr. 561
Smurgainys 590, 593
Sodelių k. 432
Solikamskas 538
Sol Ileckas 336–338
Solnečnogorskas 547, 568, 574
Spitrėnų k. 361, 362
Sprūdės kalnas 394
Stačiūnai 401
Stačiūnų vls. 409
Stakliškės 169, 328
Stakliškių vls. 328, 333
Stalgėnų k. 397
Stalinskė 595
Stanaičių k. 251
Stelmužės k. 438, 448
Steponių k. 429
Stirnių k. 361
Stokholmas 275
Stonaičių k. 397
Strazdų k. 410
Strazdžių k. 426
Subačiaus vls. 416
Subačius 412
Suchobezvodnojė 512, 548
Sudeikiai 361
Sūdupės miškas 381
Suginčiai 361
Suntokių k. 349
Suntupių k. 446
Surviliškio vls. 343, 511
Surviliškis 343, 344

Suvalkai 500
Suvalkų Kalvarija 321
Suvalkų trikampis 153, 175
Suviekas 438, 440–442
Svėdasai 197, 433
Svėdasų vls. 433
Sverdlovsko sr. 595
Svirnų k. 346

Šačių k. 379
Šakiai 314–316
Šakyna 410
Šakių aps. 314, 318
Šalinėnų k. 438, 439
Šančiai 84, 85
Šateikiai 307, 308, 555
Šateliai 346
Šaukėnai 401
Šaulių k. 438
Šeduva 345, 421–423
Šeduvos vls. 412, 422
Šeibokų miškas 347
Šeimaties k. 365
Šepetiškė 579
Šepetos k. 564
Šeštokai 27
Šešuolėliai 349
Šešuoliai 346, 350, 354
Šešuolių vls. 347, 350, 354
Šėta 355
Šėtos vls. 355
Šiaudinės k. 404
Šiauliai 29, 45, 84, 179, 273, 338, 358, 368, 387, 399, 401–403, 406, 407, 409–411, 429, 438, 561, 582
Šiaulių aps. 16, 58, 83, 401
Šiekštininkų k. 428
Šilalė 311, 312, 392
Šilutė 386, 387
Šimonys 411
Širvintos 349, 354, 357
Širvintų vls. 348–350, 357
Šiškiniai 466
Šiupyliai 410,411
Šlapgirės k. 406
Šuminų k. 365
Švedriškės k. 444, 445
Švėkšna 390
Švenčionėliai 90, 148, 451, 465–469, 472, 492, 540, 544, 545, 547, 553, 565, 571, 572, 575, 588
Švenčionėlių aps. 462, 466
Švenčionėlių-Švenčionių aps. 469
Švenčionėlių vls. 466
Švenčionys 40, 465–468, 473, 474, 478, 536, 540, 542–544, 548, 549, 556, 557, 561, 562, 565, 567, 570, 573–575, 577–579, 581, 589
Švenčionių aps. 18, 19, 451, 464–469, 474
Šventežerio vls. 323
Šventoji 302, 305

Tabaro k. 438
Taimyras 558
Taišetas 545
Tasejevas 548
Taujėnai 350
Taujėnų vls. 346
Tauragė 142, 198, 273, 300, 311, 312, 339, 387, 413
Tauragės aps. 16, 131, 310, 311, 387
Tauragnai 358, 361, 365, 472
Tauragnų vls. 365
Tausko vnk. 353
Teklinės k. 435
Telšiai 43, 179, 193, 299, 300, 368, 383–387, 390–394, 397–399, 410, 429
Telšių aps. 14, 16, 19, 20, 131, 384, 385, 388–392, 397–400, 429
Tilžė 153, 177, 386, 392
Tilžės k. 445
Tirkšliai 369, 381, 382, 411
Tirkšlių vls. 382
Tolkūnų k. 328
Tomsko sr. 465
Toropecas 537, 560
Trakai 255, 463, 464, 478, 508, 509, 569, 591
Trakeliai 38
Trakinių k. 350
Trakų aps. 451, 462, 463
Traupio k. 421

Tryškiai 383, 398
Trūbakių k. 309
Truikinų k. 310
Trumbatiškio k. 358
Trumplaukės k. 380
Tula 481
Turmantas 438, 445
Turžėnų k. 220
Tverai 391, 393
Tverų vls. 393

Ūdrijos k. 330
Ūdrų k. 418
Ukmergė 29, 44, 83, 88, 179, 234, 335, 346–351, 353–355, 357, 364, 478, 512, 582–584, 586, 603
Ukmergės aps. 192, 335, 342, 346–350, 354, 356, 429, 442
Ula 591
Upyna 392
Upytė 418
Upytės vnk. 418
Usynio k. 313
Utena 83, 179, 192, 335, 358, 360–363, 365, 366, 470, 471
Utenos aps. 192, 358–361, 401, 429, 465
Utenos vls. 362, 487
Užliaušių k. 418
Užpaliai 361, 365
Užpalių vls. 365
Užugiris 350
Užulėnio k. 346
Užunevėžių k. 421
Užupės k. 343
Užupių k. 327
Užvenčio vls. 406
Užventis 406

Vabalių k. 326, 327, 332, 380
Vabalninkas 423
Vabalninko vls. 426
Vaičaičių k. 370, 380
Vaiguva 394
Vainaičių k. 388
Vainiauda 378
Vainuto vls. 312
Vaišnoriškės k. 365
Vaišvydava 266
Vaitkuškis 357
Vajasiškio k. 444
Valakampiai 505
Valatkonių k. 345
Valkininkai 18, 91, 145–147, 490, 492–494, 500, 501, 506–511, 513–520, 522–526, 530
Valkininkų vls. 516
Vardaubos vnk. 328
Varėna 18, 147, 158, 224, 451, 460, 471, 478, 489, 491–493, 496–498, 500, 502, 504–506, 508–512, 516–518, 520–532, 534, 535, 575
Varėna I 493, 508
Varėna II 513
Varėnos vls. 325, 328, 333
Varniai 376, 387, 390, 391, 393–395
Varnių k. 236
Varnių vls. 20, 387, 392, 394–396
Vasiuliškė 466, 468
Vašingtonas 275
Vegeriai 374
Veiveriai 266
Veiverių vls. 252
Velikije Lukai 492, 535, 537, 545, 553, 554, 558–560, 563, 564, 568, 586
Veliuona 256, 257
Veliuonos vls. 256
Vepriai 346, 349, 355, 356
Veprių vls. 350, 355, 356
Verstaminų k. 324
Vetygalos k. 354
Vėžaičiai 299, 306
Vežeckių k. 412
Viazma 559
Vydėnai 504
Vidiškės 350, 361
Vidiškiai 350
Vidžiai 444
Viekšnalių k. 406
Viekšniai 371–373, 382–384
Viekšnių vls. 383
Viešintos 512
Vievis 83, 254

Vileika 590, 594
Vilkaviškio aps. 99, 318, 319
Vilkaviškis 27, 38, 45, 198, 318–320, 598
Vilkijos vls. 252
Vilniaus aps. 451
Vilniaus kraštas 26
Vilnius 10, 15, 18, 23, 24, 27–32, 50, 58, 62, 79, 83–85, 88, 90–96, 99, 102, 104, 105, 112, 132, 133, 135, 136, 138, 139, 142, 144–147, 150–153, 157–159, 161, 162, 172–176, 178, 179, 254, 273, 285, 288, 300, 333, 351, 451–456, 458, 460–464, 469, 472, 478, 479, 481–483, 486, 489, 490, 494, 496, 498–500, 502–508, 510–512, 515–517, 519–521, 525, 527, 528, 530, 535–537, 539, 542, 547, 549, 554, 555, 559, 561, 565, 567, 568, 571–574, 576, 578, 579, 581–584, 587, 588, 590–592, 594–598
Virbalis 319
Viršilų k. 381
Vištyčio vls. 318
Vištytis 319
Vitebskas 595
Vytėnų k. 252
Vyžuonėlės 430
Vyžuonos 361, 366, 431
Vyžuonų vls. 366
Vokė 478, 490
Vokiškių k. 443
Vologdos sr. 484
Volokolamskas 563
Volungių k. 440
Vorkuta 195, 326, 440, 449, 483, 484

Zabičiūnų k. 439
Zagajų k. 353
Zapyškis 252, 584
Zarasai 83, 192, 200, 335, 348, 349, 437–442, 444–449
Zarasų aps. 19, 401, 436–438, 445–448
Zaskonys 590, 594
Zibalų k. 357
Zokniai 401
Zubova Poliana 538
Žadeikių k. 424
Žagarė 401
Žagarinės k. 444
Žarėnai 391–393, 395
Žarėnų vls. 392, 393
Žeberių k. 406
Žeimelis 401, 410
Želva 346, 350
Želvos vls. 348–350, 356
Žemaičių Kalvarija 376
Žemaičių Kalvarijos vls. 400
Žemaitkiemio vls. 348, 350, 357
Žemaitkiemis 346, 350, 357
Žemalės k. 382
Žemoji Freda 208, 233, 240
Ženeva 275
Židikai 303, 370, 376–378, 380
Židikų vls. 20, 369, 376, 379
Žieveliškės k. 336
Žiežmariai 254–256, 560
Žironų k. 409
Žiupronys 38, 592
Žlibinų k. 397
Žukovo k. 550
Žvaginių k. 302, 303
Žvynėnų k. 349
Žvirblių k. 298
Žvirgždaičių k. 314, 317

Li333 **Lietuvių** tautos sukilimas : 1941 m. birželio 22–28 d. / [tekstų autoriai: Arūnas Bubnys, Sigitas Jegelevičius, Stasys Knezys, Alfredas Rukšėnas; redakcinė kolegija: Alfonsas Žaldokas (pirmininkas) ... [et al.]. – Vilnius: Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras, 2011. – 656 p. : [8] iliustr. lap.

Santr. angl. – Asmenvardžių ir vietovardžių r-klės: p. 612–655.

ISBN 978-609-8037-16-6

Knygoje nagrinėjamas 1941 m. Birželio sukilimo rengimas ir pats sukilimas, kuris Lietuvoje truko pirmąją karo savaitę.

Šios kolektyvinės monografijos tikslas – apibendrinti sukauptas žinias ir pateikti naujos informacijos apie 1941 m. Birželio sukilimą. Monografijos autoriai siekė kuo išsamiau aprašyti 1941 m. Birželio sukilimo eigą ir specifiką visuose Lietuvos regionuose, ne tik didžiuosiuose miestuose, papildyti žinias apie Raudonosios armijos 29-ajame šaulių teritoriniame korpuse tarnavusių lietuvių karių ir karininkų vaidmenį 1940–1941 m. pasipriešinimo judėjime ir sukilimo metu, atskleisti centrinių pasipriešinimo organizacijų Berlyne, Kaune, Vilniuje veiklą ir svarbą rengiant antisovietinį sukilimą.

UDK 947.45.081+355.42(474.5)(091)

29,44

LIETUVIŲ TAUTOS SUKILIMAS
1941 m. birželio 22–28 d.

Asmenvardžių ir vietovardžių rodykles sudarė
Danutė Ulčinskaitė

Redaktorė *Mimoza Kligienė*

2011 12 15. 41 sp. l. Tiražas 1000 egz.
Išleido Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras,
Didžioji g. 17/1, LT-01128 Vilnius
Spausdino Standartų spaustuvė,
S. Dariaus ir S. Girėno g. 39, LT-02189 Vilnius

947.45.081
Li-225

Ar lietuvių Tauta turėjo kitokią išeitį nei pradėti antisovietinį pasipriešinimą ir pakilti į Birželio sukilimą? Ne. Suverenitetas priklauso Tautai. Tad ir Tautos sukilimas, deklaruodamas Nepriklausomybės atkūrimą, buvo teisėtas aktas. Ne taip svarbu, kiek realiai truko atgaivintas valstybingumas: dieną, tris dienas, savaitę. Svarbu tai, kad taip buvo, kad buvo atkurta Nepriklausomybė kaip Tautos sukiliminio veikimo rezultatas.

1941 m. Birželio sukilimas – unikalus sumanymu, didvyriškas užmoju ir eiga Lietuvos naujosios istorijos įvykis, apskritai reikšmingas įvykis Tautos išsivadavimo istorijoje. Kita vertus, tai ir tragiškas Tautos istorijos puslapis, nes išorės jėgos dar kartą sutrukdė įtvirtinti atkurtą Nepriklausomybę.

ISBN 978-609-8037-16-6
9 786098 037166